ІВАН ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО

54

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ,
ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ,
ЕТНОГРАФІЧНІ
ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІ
ПРАЦІ 1896-1916

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
ІНСТИТУТУ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ДОДАТКОВІ ТОМИ
ДО ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 54

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ, ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ, ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ

1896—1916

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
2010

ББК 84.4УКРІ
Ф83

До п'ятдесят четвертого (додаткового) тому літературної та наукової спадщини І. Франка ввійшли літературознавчі, фольклористичні, етнографічні праці 1896—1916 рр. (статті, рецензії, передмови, огляди, анонси тощо), які з різних причин, насамперед ідеологічних, не вміщені у п'ятдесятитомному Зібранні творів. Друкуються також окремі публіцистичні праці, які у Франковій творчості мають знаковий характер, а також некрологи на смерть знаних митців. Незакінчені праці І. Франка та його примітки до інших праць або художніх творів вміщено у додатках. Польсько- та німецькомовні праці подаються в перекладі сучасною українською мовою.

Редакційна колегія:
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ *(голова)*
Є. К. НАХЛІК *(заступник голови)*
Л. П. БОНДАР
М. П. БОНДАР
М. З. ЛЕГКИЙ *(відповідальний секретар)*
О. Б. ЛУЦИШИН
О. В. МИШАНИЧ
М. О. МОРОЗ
Р. П. РАДИШЕВСЬКИЙ
А. Д. ФРАНКО
Б. З. ЯКИМОВИЧ

Редактор тому Є. К. НАХЛІК
Рецензент О. В. МИШАНИЧ

Упорядкування та коментарі
М. З. Легкого, О. Б. Луцишин, М. О. Мороза,
Є. К. Нахліка, О. М. Нахлік, Б. С. Тихолоза,
Н. Б. Тихолоз, Н. Є. Тодчук, О. О. Федорука, А. Д. Франка,
О. О. Франко, Л. Б. Цибенко, Г. З. Чопика, А. І. Швець

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення та радіомовлення України
за Програмою «Українська книга»

Науково-видавничий відділ філології,
художньої літератури та словників

Редактори *Є. І. Мазніченко, О. В. Осадча, Л. В. Туник,*
К. В. Харченко, М. А. Щипська

© А. С. Вовчак, М. З. Легкий, О. Б. Луцишин,
М. О. Мороз, Є. К. Нахлік, О. М. Нахлік,
Б. С. Тихолоз, Н. Б. Тихолоз, Н. Є. Тодчук,
О. О. Федорук, А. Д. Франко, О. О. Франко,
Л. Б. Цибенко, Г. З. Чопик, А. І. Швець, 2010

ISBN 966-00-0523-7

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

1896

K. POTKAŃSKI. POSTRZYŻYNY U SŁOWIAN I GERMANÓW.

W Krakowie, nakładem Akademii Umiejętności, 1895. [Рец.]

Праця п. Потканського заслуговує на пильну увагу. Написана з глибоким знанням етнологічної літератури, вона відзначається старанними пошуками джерел і, що найважливіше, чималою критичною бистротою при групуванні даних, неабиякою обачністю і обережністю в їх тлумаченні.

У першому розділі автор порівнює відомі дотепер свідоцтва про пострижини у слов'ян, а зокрема свідоцтва з хроніки Галла і Кадлубка[*] про здійснення цього обряду в поляків, скупі свідоцтва з українських хронік і, врешті, порівнює новіші дані, зібрані етнографами, про пострижини у південних слов'ян і про повір'я, пов'язані з першим зістриганням волосся у польських, білоруських, чеських, московських хлопчиків. Ці повір'я, а згодом і обряди, збережені досі, наприклад, кумівство із постригу в чорногорців, сербів і болгарів, найочевидніше свідчать про те, що пострижини мали первісно обрядовий, сакральний характер. На думку автора, вони були одним із чисельних обрядів, котрий уводив дитину в сім'ю, а згодом і в рід чи плем'я, отже, у сакральний союз тих суспільних груп. На основі слов'янського матеріалу автор розрізняє два споріднені між собою типи пострижин: один, найвиразніше описаний у давніх поляків, відбувається на сьомому році життя дитини з великою родинною урочистістю, під час якої дитині дається ім'я, а сам обряд виконує батько, хоч міг виконувати й хтось інший; і другий, менш виразно зарисований в українців, де термін стриження був короткий і несталий; він поєднаний з германським звичаєм садіння дитини на коня, вручення їй лука й т. ін., тобто поєднаний з обрядами, котрі означали досягнення повноліття. Дуже витончено автор аналізує ту обставину, що пострижини виконує батько, символізуючи таким чином прийняття дитини у сім'ю; далі він доводить і підтверджує фактами, що постриг, здійснений кимось іншим, означав адаптацію дитини до іншої сім'ї. З цим пов'язуються, з одного боку, цікаві уваги про всиновлення, а з іншого — про заприязнення і штучне споріднення за допомогою пострижин, що приводить автора до загальних зауважень про становище, яке посідають пострижини у загальній символіці волосся у слов'ян. І тут автор збирає багатий етнологічний матеріал, переважно польський, який доводить, що обрізання волосся є кривдою, знаком підданства і обмеження свободи. У поєднанні з цією символікою обрядові пострижини не цілком гармоніюють, адже у слов'ян вони не означають підпадання дитини під владу батька, обмеження прав дитини, а якраз розширення цих прав у сім'ї. Однак ця суперечність лише уявна, її пояснює дослідження про початок і розвиток тих різних повір'їв і обрядів, поєднаних із символікою волосся. Істотним пунктом при пострижинах, на думку автора, є те, що вони демонструють привілей батьківства, і якщо цей обряд здійснює хтось інший, то вступає в права батька.

У другому розділі автор із такою ж ретельністю збирає і аналізує свідоцтва про пострижини у стародавніх германців. Із цих свідоцтв виявляється, що германці знали і святкували урочистість першого постриження: у хлопця — на дванадцятому році життя, у дівчини — в момент заміжжя; другі пострижини юнака відбувалися між п'ятнадцятим і вісімнадцятим роком. Перше обрізання волосся означало досягнення повноліття, перше обрізання заросту — фізичну зрілість, а поєднане з ним вручення зброї — здобуття повних політичних прав. Перший постриг волосся був також символом усиновлення, і якщо його здійснював хтось інший, а не батько, то вступав у права батьківства. Таким чином, у даному разі можна було навіть украсти в когось права батьківства, тому не дивно, що старе німецьке право суворо карало незаконне постриження дитини чи невільника кимось чужим. І знову, спираючись на багатий матеріал, автор доводить, що пострижини самі по собі не були усиновленням, але могли ними стати, коли батько добровільно зрікався свого права здійснити цей обряд на користь когось третього. Тут, виходячи поза властиві межі своєї праці, автор наводить багатий матеріал, що стосується загальної символіки волосся у германців. Особливо цікавими є свідчення про обітницю германських воїнів, котрі не стригли собі волосся, доки не вбили ворога на війні: автор пояснює це тим, що войовники віддавалися в опіку бога війни, зобов'язувались бути мужніми; таке пояснення, на мою думку, довільне і навіть суперечливе в тому сенсі символіки волосся, що його сам автор так витончено викладає, адже подекуди відпускання довгого волосся не означало віддання в чиюсь опіку. Будь-яка обітниця може мати лише значення обмеження себе в чомусь на користь божества, творення з себе якоїсь жертви — у цьому випадку, можливо, жертви з права обрізання волосся самому собі. З іншого боку, не має жодного сумніву, що й обрізання волосся чи собі, чи комусь іншому сприймалося як офіра, як символ посвяти себе самого божеству чи тіні померлого (згадаймо, наприклад, похорон Патрокла в «Іліаді»*, де розповідається, що увесь труп був укритий волоссям Ахілла, котре той одрізав на знак жалоби).

У третьому розділі автор сягає ще далі вглиб, а саме до Індії, де знаходить прототипи усіх цих слов'янських і германських обрядів і повір'їв, збережених більш цілісно, у живому, а не гаданому зв'язку з релігійними віруваннями. Нарешті, у четвертому розділі автор розширює межі свого дослідження і показує нам символіку волосся і обряди пострижин у найрізноманітніших народів, розсіяних по всій земній кулі, і на основі чисельних етнологічних спостережень добре аналізує психологічні підвалини цієї символіки, виникнення уявлень про те, що волосся є однією з осель людської душі, що є домівкою якоїсь вищої надприродної сили, святою річчю.

Ми розглянули найважливіші висновки автора. Зрозуміло, що дискутувати з ними слід не тут, тим більше, що автор доводить їх так ґрунтовно і поводиться так обережно й методично, що більшу частину з його висновків слід уважати стійкими здобутками науки. Щонайбільше, то можемо подати тут кілька доповнень до матеріалів.

Щодо обряду пострижин у слов'ян, то автор нагадує, що й «церква пробувала втягнути пострижини до свого ритуалу, і це їй, врешті, легко вдалося, бо ж виник схожий церковний обряд» (стор. 7). Слова ці неясні; очевидно, автор мав на увазі той факт, що серед церковних обрядів є й такі, як постриг ченців та черниць і т[ак] зв[ана] тонзура у католицьких духовних. П[ан] Потканський якось обминув цей предмет і не з'ясував нам, який зв'язок є між цього роду пострижинами слуг церкви і постриженням дітей, не спробував також діткнутися генези самих пострижин ченців та духовенства. А шкода, що він ближче не зайнявся цим. Бо кажучи, що «є навіть сліди, що церква пробувала втягнути пострижини до свого ритуалу», дає зрозуміти, що виразних свідчень про це не маємо. Але це не так. Сам п. Потканський наводить свідчення Крауса* про те, що один хорватський єпископ ще у XVIII ст. забороняв священикам брати участь в урочистостях першого остригу волосся. У старих служебниках, евхологіонах та требниках автор напевно знайшов би описи обрядів пострижин, адаптованих церквою. Пригадую собі, що читав про цей обряд у служебнику попа Крвоя з XIII ст., що його видав проф. Яґич*. У старих рукописних українських требниках цей обряд часто зустрічається ще у XV, XVI та XVII століттях, див., наприклад, требники, що містяться у збірці гр[афа] Уварова* (рукопис № 633 із XVI ст., № 636, рукоп[ис] із XVII ст.[1]); якщо не помиляюся, цей обряд був надрукований у великому Требнику Петра Могили*, виданому 1649 року.

Порівняння обрядів пострижин, нині призабутих, але східною церквою, наскільки я знаю, виразно не заборонених, з обрядами постригу ченців може б і з'ясувало, котрий із них був взірцем для іншого, тобто котрий із них давніший, а котрий пізній. Зрештою, нема жодного сумніву, що й сам обряд постригу ченців та черниць виплив із тієї сфери уявлень, з якої виникли пострижини дітей. Цей обряд, як відомо, не існував у первісній християнській церкві, з'явився лише в час розквіту християнського аскетизму у IV і V ст. Чи і наскільки виник він під впливом індійських, зокрема буддійських ченців, котрі, як відомо, голять собі голови, — це полишаю більш детальному дослідженню. Щодо загальної символіки волосся, то було б дуже цікаво дослідити різні закутки нашого краю під кутом зору плекання волосся; цей звичай поширений, зокрема, в горах. Варто також звернути увагу на те, що коли при австрійській владі запровадили рекрутський обов'язок, то порядок остригу волосся тим парубкам, котрих взяли до війська, є чи не найбільшим приводом для нарікань у народних піснях. Варто б укласти збірник таких пісень; це був би цікавий причинок до символіки волосся у нашому народі.

---

[1] Архимандрит Леонид*, Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания гр[афа] А. С. Уварова. Москва, 1893, III, стр. 13, 19. — *[Іван Франко].*

Г. М. БАРАЦ.
СЛЕДЫ ИУДЕЙСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ В ДРЕВНЕРУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ. СЛОВО КИРИЛЛА-ФИЛОСОФА.

Одеса, 1894, ст. 52 (відбитка
з «Летописи историко-филологического общества»
при Новороссийском университете, т. IV). [Рец.]

Питання про впливи жидівського письменства на середньовікову і пізнішу літературу европейських народів не нове. Особливо ті, хто займається дослідами над історією казок, новел та легенд, знають добре, яким важним посередником була жидівська література в вандрівці тих творів зі сходу на захід. І староруське письменство не стояло осторінь від тих впливів, а вчені такі, як Веселовський*, Кирпичников*, Буслаєв*, Жданов* і ин. частенько доторкалися їх у своїх дослідах. Д[обродій] Барац пішов трохи далі і попробував показати сліди жидівських впливів у однім творі проповідницькім, що досі вважався твором або оригінально руським, або бодай зложеним на слов'янськім ґрунті. Є се так зване «Слово Кирилла-Философа о небесныхъ силахъ и чего ради созданъ бысть человѣкъ и о исходѣ души»*. Слово се друковане було по різним спискам багато разів, поміщується в хрестоматіях (Ор. Міллера*, Арістова* і Буслаєва*) і було предметом деяких учених праць. Щодо його авторства нема згоди. Одні вважали його автором Кирила Туровського*, инші — Кирила, єп[ископа] ростовського*, инші — Кирила II*, митрополита київського, ще инші — св. Аврамія Смоленського*, а преосв[ященний] Макарій* висказався рішуче за авторством Кирила Філософа, учителя слов'ян, хоча не виключає й такої можности, що воно написане Кирилом Костенчським*, учителем сербів в XV віці.

Д[обродій] Барац не вдається в розбір питання про авторство, а коли схиляється до думки преосв[ященного] Макарія, що автором сього «Слова» був св. Кирил-Констянтин, учитель слов'ян, так се тільки для того, що, «вдивляючися пильно в зміст "Слова", бачимо, що воно так само, як і инші письменні пам'ятники, що приписуються св. Кирилові або св. Константинові, стосується до жидівських традицій і поглядів». Не застановляючись над питанням про зв'язок писань св. Кирила з жидівськими, зауважимо лише, що, поступаючи таким методом, як д. Барац поступає з «Словом», се можна довести.

«Слово Кирила Філософа» говорить про розлучення душі з тілом, про суд і загалом про загробове життя, при чім досить детально описано т[ак] зв[ані] митарства, через які переходить душа по смерті. Щоб мати право з поводу сього «Слова» говорити про «сліди жидівських поглядів у староруськім письменстві», треба би, здається, показати, що «Слово» є твір оригінально руський і що автор його черпав сяк чи так і з жидівських джерел. Сього д. Барац не робить, а тільки до кождого майже речення «Слова» приводить паралельні, більше або менше подібні уступи з Талмуда*, з Мідрашів* та книги Зогар*. Тотожности такої, яка б позволяла думати про безпосереднє черпання автором «Слова» із тих жидівських книг, ми не бачимо, а натомість мусимо піднести ось що. Сам Барац зазначує, що наше «Слово» — то властиво компіляція, і то доволі незугарно зладжена компіляція поодиноких уступів із Житія св. Василія Нового*, написаного по-грецьки в X віці, із Слова Палладія Монаха «О второмъ пришествіи Христовѣ, о страшномъ судѣ и будущей муцѣ»*, написаного також по-грецьки, а в додатку опертого на писаннях також грецьких св. Єфрема Сирина*. А в такім разі аргументація д. Бараца вибігає поза властиву ціль, бо заводить розмову про вплив жидівства на греко-християнську літературу, а се, звісно, тема зовсім не нова і широчезно оброблена. Нема сумніву, що християнство, виростаючи з жидівського пня та годуючися від самого початку соками грецької освіти, мусило дати величезний імпульс до обміни думок між грецьким світом і жидівським, хоча початок сеї обміни зроблений був уже на пару сот літ уперед. На ґрунті християнства ся обміна, особливо в Сирії й Єгипті, мусила бути ще більша і живіша, бо обі релігії виростали зі спільного ґрунту і мали спільну основу — Біблію. Християнські писателі перших віків залюбки користувалися жидівськими коментаріями, особливо такі вчені, як Оріґен*, та сирійці, як Єфрем Сирин. Власне сей остатній писатель мав найбільший вплив на вироблення християнських поглядів есхатологічних, значить, через нього перейшло в християнські вірування багато такого, що є і в Талмуді. Та не треба забувати, що багато дечого такого є і в первісній християнській літературі, в Євангеліях*, в «Апокаліпсисі» св. Івана та св. Петра*, так що д. Барацові трапляється така притичина, що він і один цитат із Євангелія, поміщений в нашім «Слові», трактує як слід жидівських впливів на староруське письменство (стор. 46). Так само д. Барац немов забуває, що в староруськім письменстві була вельми популярною ціла купа апокрифів* старо- і новозавітних і що більша часть тих апокрифів, хоч написана або перероблена християнами, основувалась на старих жидівських переказах, а то й просто на Талмуді, на що вже давно звернено увагу вченими, не виключаючи й російських (Порфир'єв*, Тихонравов*, Пипін*, Веселовський).

І ще одно. Д[обродій] Барац вдовольняється в кождім випадку тим, що до слів староруського твору підшукує паралельні або хоч здалека подібні слова з Талмуда, лишаючи зовсім на боці той важний історико-літературний факт, що й сам Талмуд є не чим, як збираниною різних орієнтальних вірувань і поглядів, приторочених нераз ні в п'ять ні в дев'ять до жидівської біблійної та рабинської традиції. І в есхатологічних віруваннях Талмудових ми стрічаємо чимало вірувань персів-дуалістів*, індійців або старих вавилонян. Цікавий примір такого вандрівного погляду є закінчення звісного у нас «Хожденія Богородиці по мукам»*. Як звісно, в сьому «Хожденії» оповідається, що, оглянувши муки пекольні, Богородиця просить Бога, щоби висвободив грішників з пекла і дарував їм усі провини. Бог не хоче сього зробити, і тоді Богородиця заставляє просити за грішників всіх ангелів, усіх святих, а врешті й свойого Сина, поки Бог не змилувався і не дарував грішникам полегші в часі від Великодня до Зелених свят. Д[обродій] Барац приводить аналогічні оповідання з Талмуда, та ми можемо вказати на не менше подібне оповідання в одній з індійських Пуран* (гл[яди] Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geselschaft*, Bd. XI).

Звісно, все се я кажу не в ущербок вартости праці д. Бараца. Як докладний знавець Талмуда він приводить у своїй праці досить матеріялу, дуже цінного для вчених, що звичайно не володіють жидівською мовою, і в сьому матеріялі головна вартість його праці. При тім стаття написана безпретенсіонально і корисно свідчить про знайомість автора також з російськими і західноевропейськими науковими роботами.

ВІРШІ СТЕПАНА ШЕПЕДІЯ

Про Ст. Шепедія [1] згадав д. В. Коцовський* у своїй праці «Життя і значення Маркіяна Шашкевича і в додатку матеріяли і замітки до генези русько-народного відродження в Галичині», Львів, 1886, стор. 68. Про нього оповідав д. Коцовському його шкільний товариш М. Устиянович* як про такого, що вже в семінарії духовній знав і співав московські пісні і був завзятим русином. Д[обродієві] Осипові Роздольському* маємо подякувати за зібрання поданих далі причинків до життєпису і діяльности Шепедія. Бувши минувшого літа в Лавочнім* і Опірці*, д. Роздольський найшов у тамошній церкві автографічний список віршів Шепедія, а власне двох його «Історіостихів» на збудовання церкви в Опірці в р. 1841 і на виляння дзвона для тої ж церкви в р. 1855 з доданими до них документами, а також «Пісні во время бездождія», написаної 1862 р. На просьбу д. Роздольського все те переписано, а виписано надто із Пом'яника лавочанського, зладженого самим Шепедієм, дати про його життя і смерть. Друкуючи ті причинки, задержуємо правопись оригіналу, переміняючи лише кирильські букви, що подекуди приходять.

---

[1] Пишемо «Шепедій», а не «Шепегій» або «Шепегѣ», як підписувався сам покійник, транскрибуючи мадярську писовню Sepegyi, що по-нашому вимовляється «Шепедій». — *І[ван] Ф[ранко]*.

Друкуючи оті пам'ятки життя і діяльности одного з тихих і не звісних ширшій громаді робітників на ниві народній, ми розуміємо добре, що вони не мають претензії до літературної стійности. Мова у Шепедія — старомодна мішанина церковщини з бойківським діялектом, віршовання примітивне, поетичного дару нема ніякого. Та проте годі заперечити, що отсі варварські вірші роблять певне, і то дуже симпатичне, враження. Вони малюють нам чоловіка, і се їх головна стійність; малюють священика старої дати, простого, близького до природи і до тих простих людей, серед яких він жиє. З тих його розмов з селянами, з тих нарад з ними, з тих теплих характеристик поодиноких селянських фігур, як ось теслі Билня*, дзвонаря Мартина Станькова і ин., бачимо виразно, як близьким до народу був тоді священик в тих далеких горах. Не дурно люди з гарячою симпатією згадують і досі про таких священиків.

«Історіостих» Шепедія цікавий ще й з иншого погляду — як культурно-історичний образок тих заходів і змагань, якими здвигалися у нас по селах церкви і вилівалися дзвони. Тепер такі процедури і такі постаті, як Билень і Станкевич чи Станьків, перейшли переважно в обсяг традиції; конкуренція церковна управильнена осібним законом, само будовання церкви йде по плану, зладженому фаховим будівничим (звичайно, шаблоново) і громада, крім достарчення грошей, не має майже ніякої інгеренції; дзвони ллються в фабриках за угоджену ціну. Оповідання Шепедія зберегло нам живий, щирим теплом надиханий образок давніх порядків.

«LUD», ОРГАН НАРОДОЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ, Т. II, ВИП. 2. [Рец.]

Перетворившись із щомісячника на квартальник, «Люд» розвивається жваво і поруч із варшавською «Віслою»* стає справжньою оздобою нашої народознавчої літератури, збірником нових праць і матеріалів. Через запізнення першого випуску квартальника в короткий відносно час з'являється вже 2-й випуск, який відзначається багатством і добірністю змісту. На чолі випуску знаходимо ґрунтовну і добре написану працю п. Віторда «Jus primae noctis». Автор з великою ерудицією стверджує, що право першої ночі, яке звичайно вважається витвором середніх віків і феодальних стосунків, насправді було залишком прастарого гетеризму і що якраз середні віки і католицька церква спричинилися до його занепаду. Праця д-ра Ст. Карвовського «Про онімечення Сілезії» має характер радше нарису історико-статистичного, ніж народознавчого, проте є бажаним причинком у народознавчому часописі, адже розширює межі народознавства і вказує на ті пункти, в яких народознавство зустрічається з життєвими проблемами політики, національності і суспільних устремлінь.

Пані Вислоух* подає цікаві причинки до описів села Вісли в Цєшинському повіті; таких описів знаємо вже чималий ряд; про це село і про витоки Вісли писали як поляки, так і чехи. Пані Вислоух подає описи народних страв і хлібів, що споживаються в цій місцевості, назви, які даються тваринам, і закликання цих тварин, описи господарського інвентаря і знаряддя, нарешті, кілька десятків назв рослин. Стаття оздоблена ілюстраціями. П[ан] Ржегорж*, чеський етнограф, який працює над етнографією галицьких русинів, подав опис посвячення руського помешкання в Галичині, в околицях Жидачева. Описано тут переважно церковний обряд, але подано також кілька народних церемоній і повір'їв, пов'язаних з цим обрядом. П[ан] А. Стшелецький* подав опис етнографічної виставки в Празі. До розділу «Матеріали» належать: «Ліки, які вживає польський народ у селі Весела Березівського повіту» Л. Магеновського; «Матеріали до медицини і народних повір'їв» Е. Кольбушовського; «Казка про трьох заклятих королівен» А. Сєвінського та «Пісня про Наполеона І» Леонарда Цеєга, очевидно, книжного походження, але повторювана також народом. У розділі оглядів і повідомлень відзначено 8 праць. Цілість випуску доповнює бібліографія і звіт про діяльність Товариства.

[ПРИМІТКА ДО ПУБЛІКАЦІЇ:] ІЗ ПЕРЕПИСКИ М. П. ДРАГОМАНОВА. ПОДАЄ М. ПАВЛИК.

II. ЛИСТИ М. П. ДРАГОМАНОВА ДО ЮЛІЯНА ЯВОРСЬКОГО (1891—1894)

Щодо себе скажу, що по приїзді з Дрогобича, вступаючи на університет у Львові, я пристав до «Акад[емического] кружка»* тільки для того, що там видавалася газета, при котрій я міг би працювати, і що там була бібліотека, якої не було в «Дружнім лихварі»*, а москвофільства у властивім значінню у мене ані тоді, ані пізніше не було ніякого.

МАТЕРІЯЛИ І УВАГИ ДО ІСТОРІЇ АВСТРО-РУСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1772—1848 [рр.]

XII. ЛИСТ М. ШАШКЕВИЧА ДО БРАТА АНТОНА

Між рукописами, що лишилися по пок[ійному] Григорію Шашкевичу, раднику міністеріальнім і каноніку капітули перемиської, і зберігаються у його внучки, пані Тереси Никоровичевої в Перемишлі, находиться також один автограф Маркіяна Шашкевича, а власне слідуючий його лист до брата Антона. Лист сей не має ані дати, ані підпису, написаний на піваркуші звичайного грубого сірого паперу, зложенім в четверку; адреса не заховалася. Лист сей писаний польською мовою і відноситься до справ чисто родинних, та проте здається нам важним для характеристики поета і його відносин до своєї рідні. З листа сього віє певний сум, та заразом бачимо, що писав його чоловік хоч побитий долею, та незломаний у своїх чуттях синівської любові для матері, чесности та правости в відношенні до людей. О кілько знаємо з родинної традиції, причиною написання сього листа було те, що брат Маркіянів Антін, котрому не велося в гімназії і котрий через те причинював матері багато гризоти, вкінці покинув школу і пристав до війська в початку 1839 р. Маркіян отсим листом кликав його, щоби вернув назад, та Антін не послухав сеї ради, лишився при війську і дослужився ранги капітана. Друкуючи сей лист, складаю щире спасибі теперішній його властительці, В[исоко]п[оважаній] пані Т. Никоровичевій, за ласкавий дозвіл зняти з нього копію і за уділені мені пояснення.

ПОПРАВКИ Й ДОДАТКИ [ДО ПУБЛІКАЦІЇ: XII. ЛИСТ М. ШАШКЕВИЧА ДО БРАТА АНТОНА]

В справі листа М. Шашкевича до брата Антона, опублікованого у нас, V, 30, подаємо ще деякі подробиці, котрих уділила нам ласкаво В[исоко]пов[ажана] пані Тереса Несторовичева[*] з Перемишля. Лист писаний був навесні 1839 р., бо тоді Антін Шашкевич вступив до війська. З війська він не вернув уже ніколи до Галичини, оженився з якоюсь сербкою чи хорваткою, гарячою патріоткою, котра виховала дітей на сербів. Один син Антона Шашкевича є полковником, а другий інженером у Славонії. По-руськи вони не вміють ані слова, і тільки один із них яко поручник був якийсь час у Галичині, у Львові.

Щодо студій Антонових, то він скінчив гімназію і вступив був до духовної семінарії, та в 1839 р. мусив покинути її задля політичних причин. Які се були причини, докладно незвісно, та треба тямити, що в тих часах досить було мати у себе якусь заборонену книжку трохи поступовішого змісту, щоби бути прогнаним із семінарії.

1897

DIE MANDRAGORA IM SÜDRUSSISCHEN VOLKSGLAUBEN, VON JULIAN JAWORSKI

(Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1896, XII, s. 353—361). [Рец.]

Автор зібрав досить багатий, переважно друкований матеріял для зображення вірувань про сю рослину, що зветься у русинів переступ або переступень*, а у німців Alrama, Alraumwurzel (Bryonia alba). Та розправа не додержує докладно того, що заповідає титул. Автор не подає суцільного образу вірувань русинів-українців про ту рослину, а підмішує на кождім кроці руські подробиці польськими, чеськими, німецькими і т. п. Є се блуд методологічний, котрого не можна усправедливити змаганням до порівняльного студіювання теми, бо ж і в такім разі конечно треба насамперед вияснити суцільний образ даного явища на певнім національнім ґрунті, а тільки тоді порівняльне студіювання сього явища може довести до певних вислідків. Так само автор подарував собі зовсім географічне означення терену, де він чи другі збирачі знайшли отсе вірування. Се зовсім не все одно, чи воно знаходиться на сході, чи на заході, в сторонах, суміжних з поляками чи великоросами, чи, може, де в таких закутках, куди з трудом доходять чужі впливи.

Автор не вдається в детальний розбір поодиноких мітичних і легендових виображень, що в'яжуться з мандрагорою. Остаточний його висновок такий, що вірування про мандрагору не є первісна мітична власність русинів, а дійшли на Русь ураз із християнством, бо в Біблії (Битія, XXX, 14—21) оповідається про сю рослину, а те саме оповідання повторено з деякими додатками і в апокрифічних заповітах 12-ти патріярхів (гл[яди] мої «Апокрифи старозавітні», 195—196). Друга верства моїх оповідань і вірувань прийшла з заходу з різними зільниками, люцідаріями, а також усно через Чехію і Польщу. Цікаво, що приведене автором німецьке оповідання про викопування мандрагори при помочі пса, котрого прив'язувано до рослини, обкопавши її, а опісля ваблено пса і той, шарпнувшися, виривав мандрагору, а сам падав неживий, знаходиться в Крехівській Палеї* XV в., гл[яди] «Апокрифи старозавітні», LIII.

НАРОДОЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО

Третє загальне засідання Народознавчого товариства, що відбулося недавно, повинно було звернути увагу щирої громадськості на це товариство і на його орган «Люд», який під умілою редакцією проф. д-ра Каліни* здобув собі почесне становище в народознавчій літературі. Два річники цього часопису подали рясний етнографічний матеріал і велику кількість фахових рецензій на видатні праці з цієї сфери, як польські, так і чужі.

У виданому 1-му випуску нового річника віднаходимо не менш, а навіть більш різнорідний і цікавий зміст, ніж у попередніх випусках. Отже, Ян Віторт подає етнографічний образ «Кутя в Литві», п. З. Ст. описує звичаї люду «з-над Бугу», Ян Вітек вишукав цікаві вияви антисемітизму в народних повістках і фарсах, а Зегель подав «Жидівські народні повір'я і медицина». Нову в нас тему порушив п. Равіта*, подаючи уривки «зі збірки апокрифів», а п. В. Гнатюк*, талановитий руський етнограф, подає оповідь про фрицівку і погляд на українські рекрутські пісні. Цікаву коляду сповістив кс. Вл. Сарна, а п. Шимон Ґонет подав опис Ренкавки і скелі Твардовського в Підгір'ї та відомості про польську мову у війську. В розділі рецензій та повідомлень віднаходимо д-ра Гужицького про доповідь М. Конопніцької «Наш народ», що відбулася у Львові, розгляд праці А. Малецького* «Ляхи у світлі історичної критики» того ж автора; обговорення проф. А. Каліною твору Ежепського* «Масоріта». Цілість доповнюють повідомлення про діяльність товариства і список його членів.

ПОЕТ ЗРАДИ

Уже Ґеорґ Брандес* у статті «Польський романтизм» добачив добрим оком один із головних мотивів у творчості найбільших польських поетів — Міцкевича* й Словацького*. Просто та ясно він називає цей мотив «звеличуванням підступу й несподіваного нападу», і я немало здивувався, що ні один поляк не запротестував проти цих слів. Як же так? Міцкевич, що його поляки уважають досі уособленням національного генія, апостолом найчистішої гуманности й найвищого ідеалізму, — і раптом «звеличування підступу»! І це говорить мистець критики, приятель поляків! Коли вони не запротестували проти цього, коли вони не виставили Брандеса на позорище за те, що осоромив їх національні святощі, — в такому разі і я осмілююсь висловити тут про «найбільшого польського поета» кілька єретичних думок, що не виходять мені з голови ще від гімназійних часів. Я скінчив польську гімназію, а її вчителі поручали мені Міцкевича як найкращу лектуру, його вірші були в польській читанці, його життєпис і зміст його головних творів треба було студіювати, день його уродин був святом для шкільної молоді, словом, нас привчили шанувати Міцкевича як одного з найбільших героїв духу й уважати його слова святими як вилив найбільшого генія.

Пригадую собі, як я з уродженої звички спротивлятися виступив в одному завданні проти цього культу Міцкевича, і один із його віршів, даний на тему того завдання, пояснював тим, що вчитель польської літератури просто оскаржив мене перед дирекцією з приводу того завдання, та за свою єретичну ексегетику я дістав сувору догану від директора. Від того часу завжди видавалось мені свято Міцкевича досить дивним святом, а уважне вивчення всіх його творів переконало мене пізніше, що по моєму боці була правда, хоча я кермувався хлоп'ячим почуванням. А що з цього поета тільки декілька визначних поезій перекладено на німецьку мову і що німецькі читачі не знають усіх його поезій, то, може, не буде зайвим подати тут дещо до характеристики цього польського генія.

Ще в одному мушу застерегтися. Цілком не хочу шкодити поетові Міцкевичеві, цілком не хочу потрясти його поетичної слави. Хочу тільки піднести один із головних мотивів його поезії й освітити його прикладами, а саме мотив, що видається мені характеристичним як у відношенні до поета, так і у відношенні до суспільства, що оточувало його.

Міцкевич виховався в дуже ненормальній і нездоровій політичній атмосфері. Напередодні його уродин впала давня Польща, що її було розібрано*. Її упадок підняв багато пилу, виніс на денне світло стільки зіпсуття, безхарактерности, цинізму й продайности, буйно розвинених серед польського громадянства, що молоді покоління мусили ще довго дихати цією зараженою атмосферою. І ось ми бачимо, що Міцкевич, вийшовши на літературне поле, одразу схиляється в своїй уяві малювати зраду, дезерцію й ренегатство. Правдоподібно, багато людей ламало собі над цим голову, правдоподібно, вдержалися в його оточенні сильні імпульси до цього, бо цієї теми не покидає він аж до кінця своєї поетичної діяльности. В його віршах виступає перед нами довга низка зрадників; і це цілком не другорядні фігури, як Яго, Йоахим (Цимбеліна), Гонеріл в Шекспіра*; це герої, оточені всім чаром романтизму, герої, змальовані як вищі люди, і це саме викликає підозріння до його поетичних творів і відразу до них.

Очевидно, це не тільки так звані «зрадники-патріоти», що їх малює нам Міцкевич, це не тільки люди, котрі думають, що свою гарячу любов до рідного краю можуть доказати тільки зрадою ворогам своєї батьківщини. Ні, у Міцкевича стрічаємо цілі зразки зрадників усякого роду, починаючи від чисто особистих і кінчаючи високопатріотичними.

Вже в його літературному дебюті, в псевдоісторичній новелі «Żywila» (друкованій 1819 р.) герой оповідання, Порай, зраджує свого зверхника, князя Коріята, щоби за допомогою ворога осягнути руку княжої доньки, здобуває за допомогою ворожого війська столицю свого князя, визволяє княжу доньку з тюрми, де вона мучилась, але сам падає, як зрадник, заколений її рукою.

У 1822 році Міцкевич дебютував з томиком віршів. Томик містив «Балади й романси», а рік його появи уважається початком нової доби в польській літературі. Але коли ми познайомимось із змістом цієї книжечки, без сумніву, здивує нас велика кількість сцен зради та героїв-зрадників, що їх у ній стрічаємо.

Зараз у другій баладі «Switezianka» (русалка з озера Світезі) оповідається про те, як молодий стрілець закохався в русалку та присягає їй у вічній вірності, але швидко після того залицяється до иншої дівчини, що з'явилася в лісі, й обіймає її; показується, що ця дівчина — це його перша любка, і віроломний любчик терпить за кару тисячолітні пекельні муки. В баладі «Rybka» бачимо вбогу сільську дівчину, що її зраджує один пан, а вона топиться в ріці і потім обертає цього пана та його жінку на камінь.

Незвичайно характерною в цім розумінні, справжньою розвідкою про зраду приятеля є його нескінчена балада «Tukaj, albo Próby przyjaźni». Тукай, багатий, могутній, розумний чоловік, умирає, переконавшися, що багатство, могучість, розум і чеснота — це не що инше, як пустий дим. Жаль йому тільки своєї любки та своїх приятелів. Аж ось з'являється чародій, що приобіцює йому показати шлях до безсмертности, але тільки при умові, що він піде тим шляхом із приятелем, на котрого може покластися. Тукай не відповідає нічого, бо хто ж може відгадати чужі думки? «Може, маєш довір'я до любки, до жінки?» — «Так». Та тут замовк і кинув сумний погляд перед себе. «Так» він каже, та знову замовкає. Він думає, бореться сам із собою. «Так, до любки... так, до жінки!» Він розмірковує, і страх нападає на нього, він сумнівається й паленіє з сорому. Він думає, бореться сам із собою, він уже зважився, хоче вже відповісти — й не відповідає нічого. Нарешті, він приймає умову, але згори довідується, що злі духи випробовуватимуть його приятеля й підводитимуть його на зраду. І ось Тукай починає так роздумувати про ці спокуси:

Jakieżkolwiek te fortele,
O których słyszałem z góry,

Czy ich niewiele, czy wiele,
Trojakiej będą natury.
Chcąc kogo przywieść do zdrady,
Trzeba siły albo rady;
Albo podarunkiem skusić,
Albo strwożyć, albo zmusić.
Toż samo krotszemi słowy
Będzie syllogizm takowy:
Trojaka do zguby droga:
Ciekawość, łakomstwo, trwoga.
Więc kto w tym trojakim względzie
Twardej nie ulegnie próbie,
Takiemu już można będzie
Ufać, jak samemu sobie[1].

Потім Тукай випробовує одного по одному всіх трьох своїх найвірніших приятелів і, очевидно, всі три зраджують його.

Досить характерне значіння має балада «Renegat», де поляк, що став мусульманином, умирає на сам від польки-рабині, що її подарував йому султан.

Балада з складним мотивом зради має назву «Czaty». Один воєвода вбігає в свою спальню й переконується, що нема його жінки. Він знає вже, де її можна знайти, кличе свого слугу-козачка, бере дві рушниці і набої, і вони обидва йдуть до саду, де жінка воєводи мліє в обіймах свого давнішого любчика. Воєвода приказує козачкові взяти на ціль жінку, сам же він задумує вбити юнака; але козачок не жде сигналу і стріляє просто в голову воєводі.

---

[1] Які б не були ці викрути,
Що про них чув згори,
Чи їх небагато, чи багато, —
Будуть троякої природи.
Щоб когось привести до зради,
Треба сили або ради;
Або подарунком спокусити,
Або стривожити, або змусити.
Те саме, коротшими словами,
Буде силогізм такий:
Трояка до згуби дорога:
Цікавість, жадібність, тривога.
Отже, хто в тому потрійному погляді
Твердій не піддасться пробі,
Тому вже можна буде
Вірити, як самому собі *(польськ.). — Упоряд.*

Більшу частину балад видано в 1822 році у Вільні. Тут Міцкевич іще цілком не являється гарячим патріотом пізніших років, отже, нема тут патріотичних роздумувань, нема контрасту між безсиллям упалої Польщі й могутністю Росії, які спонукують його безупинно займатися найрізнороднішими формами зради. Що спонукало його до цього — над цим хай ламають собі свої цінні голови філологи, що вивчають Міцкевича, а я хочу далі вичисляти факти.

Три епопеї, що на них головно основується поетична слава Міцкевича, «Grażyna», «Konrad Wallenrod» і «Pan Tadeusz», цілком не вільні від цього властивого йому мильного смаку. Навпаки, в «Гражині» й «Конраді Валенроді» зрада є головним мотивом. У «Гражині» герой Літавор, литовський удільний князь, задумує зрадити великого князя Вітовта і для цієї цілі закладає спілку з орденом німецьких хрестоносців, котрий зараз посилає йому відділ війська для задуманої війни. Але як тільки про цей намір довідується Гражина, геройська жінка Літавора, вона обсипує свого чоловіка проханнями, щоби він не вів братів проти братів і не брав іще до того німців на поміч. А коли Літавор не хотів послухати її прохання, вона на власну відповідальність велить серед насмішки відправити німецьких послів. Ображені німці звертають своє військо проти города Літавора; литовці узброюються до бою, але Літавор спить у замку. Замість нього Гражина бере його зброю й іде у бій. В лісі оточують німців, і розгоряється завзятий бій, в якому впала тяжко поранена Гражина. В останній момент з'являється Літавор, перемагає литовців, велить нести Гражину в свій замок і поруч неї знаходить смерть на кострі. Задумана зрада Літавора литовській батьківщині мотивується грубою захланністю, а честь рідного краю рятує Гражина другою зрадою, довершеною на німцях.

Велику епопею так званої патріотичної зради створив Міцкевич щойно в «Конраді Валенроді». Моральну нікчемність і відразу — а це тут поставлене на котурни геройства й оточене поетичним ореолом слави — відчула навіть польська критика незабаром після появи цього вірша (1828).

Ось що писав Каєтан Козьмян* 1828 р.: «Ще жадному поетові не прийшов такий сюжет до голови; в протиставленні до історії змальовано Валенрода* як підлого зрадника й, крім того, зроблено з нього литовця, щоб показати, як благородно люблять литовці свою батьківщину».

«Конрада Валенрода» написав поет у Росії (Одесі й Москві), куди заслано його після короткого тюремного арешту у Вільні. Незважаючи на дуже сердечне та приязне прийняття, він почувався пригнобленим і ображеним у своєму патріотизмі. Він бачив зблизька страшну могучість Росії. Як могла його улюблена Польща перемогти цю могучість і визволитися від неї! Він почував себе «рабом», і це почування рабства уособила його уява у великій поемі. «Ти раб» — так звучить один рядок цього вірша, «а одинока зброя раба — це зрада». Тому, що цю поему не раз перекладано на німецьку мову, наведу тільки короткий зміст її. Молодого литовського хлопця поривають німецькі хрестоносці в полон, потім хрестять його і виховують у палаці гросмайстра. Тут він зустрічає литовського вайделота (народного співця), котрий, попавши також давніше в полон, служить тепер в ордені за перекладача. Цей співець розпалює в грудях хлопчини гарячий литовський патріотизм, учить його ненавидіти своїх вихованців і гнобителів свого рідного краю. Ця наука падає на врожайний ґрунт. Як тільки Альф — так називався герой — доходить до юнацтва, він хоче втекти на Литву, але вайделот каже йому: «Зостаньсь іще, навчись у німців воєнної штуки, старайся здобути їх довір'я, а потім побачимо, що нам далі робити». Але юнака не можна було задержати, й у першій битві з литовцями покинув він орден, узяв із собою також вайделота й прилучився до литовців. Тут він став товаришем зброї князя Кейстута*, що дав йому свою доньку Альдону за жінку. А коли найближчого року хрестоносці напали на Литву з великою силою й учинили велику різню, тоді Альф уложив за допомогою вайделота план піти до західної Европи, осягнути славу, здобути собі становище ґросмайстра ордену й тоді знищити орден. Про це в поемі розповідається пізніше. Починається поема вибором ґросмайстра. Якогось Конрада Валенрода загально признають найгіднішим. У поемі стоїть:

> On cudzoziemiec, w Prusach nieznajomy,
> Sławą napełnił zagraniczne domy:
> Czy Maurów ścigał na Kastylskich górach,
> Czy ottomana przez morskie odmęty,
> W bitwach na czele pierwszy był na murach,
> Pierwszy zahaczał pohańców okręty[1].

Серед маси його чеснот є тільки одна хиба: він «шукає деколи розради в гарячих напитках». Із усіх братів ордену тільки один має великий, незвичайний і таємничий вплив на нього — це якийсь Гальбан, сивий чернець і його сповідач.

За допомогою Гальбана вибирають Конрада на ґросмайстра, але він замість того, щоб негайно піти святою війною на Литву, сидить без діла вдома до того часу, доки литовці не осмілились до такої міри, що самі спровокували помсту ордену. Тільки тоді орден збирає велике військо й веде його на Литву. Та Валенрод так довго велів війську облягати Вільно, що наступила зима, і все військо нищать почасти сніжні завії, голод і хвороби, почасти литовці, і тільки нужденні недобитки повертаються до Марієнбурґа*.

Конрад вертається також, щоб там стати жертвою таємного суду, який тим часом довідався про його литовське походження та про його ідентичність із Альфом. Він умирає з гіркою насмішкою на устах:

---

[1] Він чужоземець, прусам незнайомий,
Славою сповнив закордонні доми:
Чи маврів гнав у Кастильських горах,
Чи турка через морські безодні,
В битвах на чолі перший був на мурах,
Перший гакував поган кораблі *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Zrywa płaszcz, mistrza znak na ziemię miota,
Depce nogami z uśmiechem pogardy:
Oto są grzechy mojego żywota!
Gotówem umrzeć: czegoż chcecie więcej?
Z urzędu mego chcecie słuchać sprawy?
Patrzcie na tyle zgubionych tysięcy,
Na miasta w gruzach, w płomieniach dzierżawy!
Słyszycie wicher? Pędzi chmury śniegów!
Tam marzną waszych ostatki szeregów!
Słyszycie? Wyją głodnych psów gromady...
One się gryzą o szczątki biesiady!
Ja to sprawiłem! Jakem wielki, dumny;
Tyle głów hydry jednym ściąć zamachem,
Jak Samson jednem wstrząśnieniem kolumny
Zburzyć gmach cały, i runąć pod gmachem!..[1]

Його давній учитель теорії й практики зради, пізніш його таємний секретар і начальник відділу, Гальбан, переживає його. Він хоче ще далі жити, щоби спопуляризувати славу Конрада й подбати про дальший приріст таких патріотів. І дійсно, був момент у польській історії, коли здавалося, що «головна ідея цієї поеми стала провідною звіздою кожного благородного польського патріота», як зауважує найновіший видавець творів Міцкевича Біґеляйзен* (I, 487). Ще десять літ опісля писав Юлій Словацький, що на початках свого поетичного шляху стояв також під прапором Міцкевича, в своїй поемі «Bieniowski». «Сьогодні краще для зрадників, коли цар не топить їх під льодом; легше їм утекти перед ліхтарнею. Круковецький*[1] — це Валенрод Варшави, а Гуровський*[2] — це демократичний Валенрод. Темні вони, але обидва мали високу понуку. Обидва хочуть Польщі, щоб оминути кари: бо ця гідна пара знає добре, що легше піддурити Польщу, ніж царя. Валенродизм* наробив багато добра, дуже багато! Він увів деяку методу в зраду, з одного зрадника зробив сотки тисяч (Dzieła Słowackiego, Г. Біґеляйзен, 377).

---

[1] Зриває плащ, майстра знак на землю кидає,
Топче ногами з усміхом погорди:
Ось — гріхи мого життя!
Готовий умерти: чого ж хочете більше?
Зі служби моєї хочете слухати справи?
Погляньте на стільки загублених тисяч,
На міста в руїнах, в полум'ї маєтки!
Чуєте вихор? Сунуть хмари снігу!
Там мерзнуть залишки ваших рядів!
Чуєте? Виють голодних псів зграї...
Вони гризуться за залишки від бенкету!
Я це зробив! Який я великий, гордий;
Стільки голів гідри одним стяти замахом,
Як Самсон одним захитанням колони,
Зруйнувати будівлю цілу, і впасти під нею! *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Треба тут іще запримітити, що в «Конрада Валенрода» вставлено кілька чудових ліричних віршів — це, без сумніву, те, що найкраще й найцінніше з цілої поеми. Між цими вставками є також балада «Alpuhara», яку співає герой поеми перед зібраними гістьми та яка малює страшну картину всієї його програми діяльности. Маврів у Еспанії переможено, держиться ще тільки Ґренада, де видає накази хоробрий Альманзор. Але в фортеці лютує зараза. Нарешті навіть цю фортецю здобувають і вбивають усіх маврів, тільки Альманзор утік ізількома лицарями. Але коли переможці бенкетують на свіжих руїнах, він вертається, піддається своїм ворогам і каже, що хоче прийняти хрещення. Побожні іспанці вітають його сердечно й цілують його по черзі. Він також цілує їх усіх сердечно й зокрема їх полководця, але в цей момент він впав з словами:

Patrzycie, o giaury! Jam siny, blady…
Zgadnijcie, czyim ja posłem?
Jam was oszukał, wracam z Grenady,
Ja wam zarazę przyniosłem!

---

[1] Генерал Круковецький, комендант Варшави в кінці революції в 1831 р., що віддав, як кажуть, місто москалям. — *І[ван] Ф[ранко].*

[2] Граф, що в польській еміграції став демократом-шарлатаном і відогравав дуже ганебну ролю. — *І[ван] Ф[ранко].*

Pocałowaniem wszczepiłem w duszę
Jad, co was będzie pożerać...
Pójdzcie i patrzcie na me katusze,
Wy tak musicie umierać!..[1]

І цей страшний мистецький твір проходить у всіх шкільних книжках і вливає від десятків років убійчу отруту в душі польської молоді!

Так само обидва найбільші й найгеніяльніші твори Міцкевича, «Dziady» і «Pan Tadeusz», не цілком вільні від цієї зарази, хоча треба признати, що уява поета мандрує тут свобіднішими й яснішими стежками. Головний мотив «Дзядів», цього найіндивідуальнішого твору Міцкевича, — це нещасливе кохання поета до Марії Верещанки, яке тут змальоване як зрада юнака (Густава) з боку дівчини, хоча в дійсності Марія зовсім не зрадила Міцкевича, бо він навіть не признавався їй у своїм коханні, і вона не мала до нього иншого почування, крім почування дружби. Почуття страждань поета находить у четвертій частині поеми захоплюючий вислів, але врешті поет перемагає це своє почування: зраджений любчик Густав умирає, і одночасно народжується Конрад — легкий натяк на Конрада Валенрода. Але цей Конрад є поетом й патріотом зовсім романтичного характеру. Ось як він співає:

Pieśń ma była już w grobie, już chłodna;
Krew poczuła: z pod ziemi wygląda,
I jak upiór powstaje krwi głodna,
I krwi żąda, krwi żąda, krwi żąda.
Tak! Zemsta, zemsta, zemsta na wroga,
Z Bogiem — i choćby mimo Boga!

---

[1] Дивіться, гяури! Я синій, блідий...
Подумайте, чий я посланець?
Я одурив вас, вертаюся з Гренади,
Я вам заразу приніс!
Поцілунком вщепив у душу
Отруту, що вас пожиратиме...
Йдіть і погляньте на мої муки, —
Ви так мусите вмирати!.. *(польськ.). — Упоряд.*

I pieśń mówi: ja pójdę wieczorem;
Najprzód braci rodaków gryźć muszę.
Komu tylko zapuszszę kły w duszę,
Ten jak ja musi zostać upiorem.
Potem pójdziem krew wroga wypiję̨m!
Ciało jego rozrąbiem toporem,
Ręce, nogi gwozdziami przybijem,
By nie powstał i nie był upiorem.
Z duszą jego do piekła iść musim,
Wszyscy razem na duszy usiądziem,
Pòki z niej nieśmiertelność wydusim;
Pòki ona czuć będzie — gryźć będziem...[1]

Поема, що мала прийняти широкі розміри, лишилась уривком; Конрад не вспів розвинути своєї патріотичної діяльности й таким чином ми не знаємо, що саме задумував поет зробити з нього.

У великій епопеї «Pan Tadeusz» справжній герой, Бернардин Робак, властиво Яцек Сопліца*, є також людиною, що допустилась до вчинку з особистої злоби, до вчинку, досить подібного до зради краю. Він застрелив воєводу, що відмовив йому руки своєї доньки, в хвилину, коли той боронив свій замок від нападу москалів, так що москалі уважали його своїм союзником. Цей гріх постановив він спокутувати всім своїм життям, працював і терпів багато для відбудови рідного краю й бажав нарешті зорганізувати революцію в Литві, щоби промостити шлях Наполеонові, що в 1812 р. увійшов до Росії[*].

---

[1] Пісня моя була вже в могилі, холодна:
Кров почула, з-під землі виходить,
І, як упир, повстає, спрагла крові,
І крові прагне, крові прагне, крові прагне.
Так! Помста, помста, помста ворогові,
З Богом — хоч навіть і поза Бога!
І пісня каже: я піду ввечері,
Насамперед братів-земляків гризти мушу.
Кому лише застромлю ікла в душу,
Той, як і я, упирем стати мусить.
Потім підемо кров ворога вип’єм!
Тіло його розрубаєм сокирою,
Руки, ноги цвяхами приб’ємо,
Щоб не встав і не був упирем.
З душею його до пекла йти мусимо,
Усі разом на душу сядьмо,
Поки з неї безсмертя не вичавим;
Поки вона відчуватиме — гризти будемо...
(польськ.). — *Упоряд.*

Що ці неперервні малюнки зради не були виключно духовими продуктами поета, але що їх в найбільшій частині виссав поет із свого оточення, доказує вірш «Popas w Upicie». Тут поет оповідає, як у містечку Упіті він чув від зубожілого шляхтича оповідання про зрадника Сіцінського. Коли останній попав раз при виборах до сойму, він запросив своїх виборців на бенкет і так почастував їх затроєним вином, від якого вони показилися й усі себе взаємно повбивали, а після того блискавиця вбила й самого зрадника.

Те, що ці впливи морально гнилого оточення закорінилися також у глибині душі поета — хоча також инші почування й погляди злагоджували їх або й цілком забивали — це доказує не тільки його дивне залюбування до малювання героїв-зрадників; відгомін цього почування чуємо також в його дуже зворушливому ліричному вірші «Do matki Polki», у вірші, написаному 1830 р., отже, в часі варшавського повстання[*]. Тут кличе поет:

O matko Polko, gdy u syna twego
W żrenicach błyszczy geniuszu świetność,
Jeśli mu patrzy z czoła dziecinnego
Dawnych Polaków duma i szlachetność;
Jeśli rzuciwszy rówieśników grono,
Do starca bieży, co mu dumy pieje;
Jeżeli słucha z głową pochyloną,
Kiedy mu przodków powiadają dzieje:
O matko Polko, źle się syn twój bawi!..
Każże mu wcześnie w jaskinę samotną
Iść na dumanie… zalegać rohoże,
Oddechać parą zgniłą i wilgotną,
I z jadowitym gadem dzielić łoże!
Tam się nauczy pod ziemię kryć z gniewem,
I być jak otchłań w myśli niedościgły;

Mową truć z cicha jak zgniłym wyziewem,
Postać mieć skromną, jako wąż wystygły...[1]

Цей вірш уважає й досі польська молодь найкращим вицвітом патріотичного почування та найвищим заповітом геніяльного поета й декламує його з захопленням.

Таким чином, ми розглянули майже всю поезію Міцкевича і сподіваємося, що ми дали досить доказів того, що зрада в своїх найрізнородніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, що ця зрада — й це найхарактеристичніше — малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почування, але дуже часто як щось геройське, а деколи навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом.

Сумний, мабуть, був час, коли геніяльного поета зіпхали на такі манівці, але й сумно стоїть справа з нацією, котра уважає такого поета без застереження своїм найвищим національним героєм і пророком та годує щораз нові покоління отруйними творами його духу.

МОЇ «ФАЛЬСИФІКАЦІЇ»

Прошу шановну редакцію «Zeit-у» люб'язно помістити наступні рядки як відповідь на статтю пана Моната «Поет зради. Відповідь на статтю д-ра Івана Франка».

---

[1] О мати-полько, як у твого сина
В очах іскриться генія проміння,
Як із чола вздриш, що твоя дитина —
Горде, шляхотне польське покоління, —
Коли ровесник, кинувши забаву,
Йде до старця, який співає думи,
Або, чоло наморщивши, з задуми
Слуха, як предків повідають славу,
О мати-полько, злі його забави!..
Вели ж йому в яскиню самітну
Заздалегідь іти, лежати на рогожі,
Вдихати гниль і вогкість, спать без сну
Із їдовитим гадом в однім ложі!
Там він навчиться свій під землю
гнів ховати,
Думки свої в дні серця загрібать,
Мов сопухом гнилим, словами затрувати,
Потульним бути, як холодний гад *(польськ.)*. —
*Переклад І[вана] Франка**.

П[ан] Монат пише вчено та дотепно. З ним приємно полемізувати, що не завше скажеш про його співвітчизників. Він дорікнув мені деякими фальсифікаціями, на яких я повинен детальніше зупинитися.

Насамперед, що я неточно процитував Брандеса. А що я цитував з Брандеса? Я дослівно написав так: «Брандес добрим оком добачив один із головних мотивів у поетичній творчості найбільших польських поетів — Міцкевича і Словацького. Він це просто та ясно називає "звеличуванням підступу та несподіваного нападу"». Пан Монат цитує далі дослівно відповідне речення з Брандеса, яке звучить так: «Подібно як один колір викликає уявлення про інший, так само цей моторошний мотив у Міцкевича і Словацького завжди викликає мотив помсти. Це можемо найчіткіше добачити у третій частині "Дзядів" з пісень, які співають бранці, а також у Словацького ми завжди натрапляємо на варіювання прокляття, яке вражає того, хто зрадив своїх співвітчизників ось як Ян Білецький, Вацлав — **та нові й нові варіації звеличення підступу чи несподіваного нападу, спрямованих проти ворога** (Ламбро, Кордіян)». Де і як, отже, я сфальсифікував Брандеса? Чи не стоять наведені тут слова у моїй статті? Чи мають вони тут якесь інше значення, аніж те, яке надав їм я? Що ж бо «вимудрував» я з них задля свого приватного вжитку? Чи не є радше таким ad hoc[1] провадженим мудруванням, коли пан Монат, процитувавши зазначені слова Брандеса, прагне навіяти читачеві: «Отже, Брандес лише стверджує, що у деяких польських поезіях проповідується прокляття зрадництву вітчизни та помста ворогам будь-якою ціною». Чи справді так? Чи не каже Брандес щось більше?

А втім, пан Монат аж ніяк не бажає визнати Брандеса авторитетом на цьому полі, оскільки той нічого не говорить про інші твори польських поетів. Для мене ж Брандесова думка удвічі цінніша, і саме тому, що він міркує без жодних моральних та патріотичних упереджень. А чи стоїть Брандес з цією своєю думкою одиноко? «Туга без просвітку, вогонь без оживляючого жару, плач без розради і ненависть без чину! Що ж з усього цього може видобути найбільший поетичний геній? Адам Міцкевич возвеличує у своєму епосі "Конрад Валенрод" зраду ворогам. **Це типовий прийом**. Коли усяка інша надія зникає, як рятувальне коло залишається зрада». Так написав двадцять років тому один цікавий письменник — якщо не помиляюся, мій і пана Моната земляк — Вільг. Ґольдбаум* (Віддалені культури. Нариси й образки. Вільг. Ґольдбаум. Берлін, 1877. 220 с.), і висловив зрештою свою думку про Міцкевича такими влучними словами: «Адам Міцкевич зазнав поразки через ту різку однобокість, з якою він віддався національним ідеям. Ані одна людина, хай навіть її геній сягає неба, ані цілий народ не в змозі тривалий час наповнювати духовним змістом національне страждання» (ibidem, 222).

---

[1] До цього, для цього випадку *(латин.)*. — *Упоряд.*

Перш ніж перейти до своїх наступних «фальсифікацій», я повинен торкнутися однієї — безперечно, безневинної — фальсифікації пана Моната. «Пан Франко говорить про зіпсуття, безхарактерність, цинізм та продажність польського громадянства, у чаді яких зростало покоління Адама Міцкевича». Я перепрошую! Я сказав щось цілком інше. «Міцкевич виховувався у вкрай ненормальній та нездоровій політичній атмосфері. Напередодні його уродин упала Польща, яку було роздерто. Її упадок підняв багато пилу, виніс на денне світло стільки зіпсуття, безхарактерності, цинізму та продажності, які буйно розвинулись серед польського громадянства, що молоді покоління мусили ще довго дихати цією зараженою атмосферою». Це може означати лиш одне: коли Міцкевич (народжений 1798 року) та його ґенерація були ще в дитячому та юнацькому віці, то жила ще більшість тих польських зрадників та запроданців батьківщини, які допомагали ділити Польщу та підписували договори про її поділ почасти проти волі *Барської конфедерації**, усі ще пам'ятали тих Браніцьких, Жевуських («za zdradzoną ojczyznę dostał Sawrańszczyznę»* — за зраджену вітчизну отримав Саноранську область* — так звучить відоме прислів'я про воєводу Жевуського), Потоцьких (один з них, відомий пан Каньовський*, був собі таким гумористом, про якого й досі у народній пам'яті живуть десятки гумористичних оповідань, і який, за свідченням польського поета Карпінського[*], власноруч убив 40 людей; інший, київський воєвода, що жив у Кристинополі[*] на Галичині, невдовзі по австрійській окупації Галичини помер «зі злості через те, — як висловився Карпінський, — що вже не матиме права безкарно людей до смерті забивати»), Коссаковських, Ожаровських, Анквіців[*] чи як їх там ще звати, а тому важко заперечити, що Міцкевич ще у своїй батьківській хаті наслухався безлічі переказів про цих людей. Ті славетні імена, які називає пан Монат, зовсім не стосуються справи, оскільки, по-перше, такі, як Стаські та Чацькі[*], були винятками, по-друге, це були люди, з якими Міцкевич у своєму житті ніколи не сходився і про яких він щонайбільше міг щось почути у свої університетські роки, або ж це були університетські професори, які не могли або й не хотіли нічого дати поетичним натурам, чи, зрештою, були це його колеги, також продукти тієї самої суспільної формації, найвищим завданням яких дуже скоро стала боротьба проти старих літературних, а згодом також і суспільних традицій[1]. Змови з'являться ще пізніше.

---

[1] Оскільки п. Монат принагідно згадує також Мальчевського[*] та його «Марію», то я хочу тут зазначити, що Міцкевич зовсім не знав Мальчевського, що «Марія» з'явилася лише 1825 р., коли Міцкевич вже давно працював на поетичному поприщі. Можливо, правда, що Міцкевич ще у свої молоді роки десь почув правдиву історію такої «Марії». Вона звалася Ґертруда Коморовська й таємно була заручена зі Щесни Потоцьким, сином київського воєводи (того, що вмер «зі злості»). Воєвода наказав дружину й сина викрасти та утопити. Після смерті воєводи Коморовський, батько Ґертруди, забажав порушити проти нього процес в австрійському суді (убивство було скоєне в Галичині), а німецькі юристи запевнили його, що він виграє цей процес, і тоді труп воєводи ексгумують і рукою ката обезголовлять на Ринковій площі. Однак безсердечний батько Коморовський, — пише Карпінський, — як тільки про це дізнався, то вирішив, що краще буде домовитися зі Щесни Потоцьким, і отримав за безневинно пролиту кров своєї дитини 600 000 польських гульденів (близько 150 000 гульденів нашими грішми). А далі говорить Карпінський надзвичайно характеристично: «Так чинили ми, бідніші шляхтичі, раніше, і так чинимо й під австрійським урядуванням: ми брали в

П[ан] Монат говорить про Конрада Валенрода вишукано, однак він не в змозі заперечити мої стислі виклади змісту. Вчинки Конрада є самовідданими, що зрозуміле само собою, однак тим небезпечнішими є його методи порятунку батьківщини, які пан Монат евфемістично і неясно полюбляє називати «відплатою для захисту». Чому Словацький висловив свої думки через Валенрода, нам байдуже, аби лиш ці думки були правильними. Чи Козьмян його висловлювання про цей вірш «відчув етично» чи ні, я не знаю; їхнє дослівне звучання є ніщо інше, як «естетичне вишпетування».

Чи те, що Пушкін переклав початок «Валенрода»*, а інші поети перекладали інші твори Міцкевича, що Міцкевич мав багато друзів серед росіян, що «Альпугара» у німецькому перекладі фігурує в німецьких підручниках, говорить що-небудь проти моїх викладів змісту його віршів?

Те, що я сказав про «Тукая», д-р Монат називає моїм фантазуванням. Чи справді так? І те, що я процитував у дослівному перекладі теж? «Ще жоден з уважних читачів не знайшов там чогось про випробовування та про зраду». Але ж балада називається «Тукай, або випробовування дружби», і Тукай у своєму монолозі обмірковує усілякі можливі мотиви зради приятелів. Цього також не знайшов жоден уважний читач? Справді, Міцкевич не завершив балади, але за його планом (на що вказує і назва) її закінчив його найближчий приятель Одинець*, і Тукая зрадили усі його три приятелі.

Те, що п. Монат сказав про «Живілу» та «Гражину», лише підтверджує сказане мною. Геройська жінка бореться проти зради вітчизни, яку чинить геройський чоловік (у «Живілі» — герой оповіді, у «Гражині» — чоловік Гражини). Те, що ця геройська жінка в обидвох

магнатів гроші і тим самим давали їм підстави вбивати нас безкарно, раз вони за це гроші заплатили». Той самий Карпінський розповідає про одного шляхтича, який на львівській площі Ринок упав хрестом на землю перед 40-річним гумористом-убивцею Потоцьким-Каньовським й кричав перед усім людом: «Ти найсвятіший, у Святій Тройці єдиний Бог!» — *[Іван Франко]*.

творах бореться проти кровопролиття, як цього хоче п. Монат, вже тому неправда, що вона як тут, так і там сама проливає кров.

Своєї другої фальсифікації я начебто допустився при обговоренні «Дзядів», коли змовчав, що Конрад скорився перед Божим присудом. «А ми знаємо цілком напевно, — промовляє п. Монат емфатично, — що цей чоловік, який зійшовся з священиком Петром, пророком майбутнього звільнення народу, ніколи вже не стане в етичному плані якимось сумнівним героєм». Добре, якщо пан Монат так напевно це знає! Я ж бо цього не відаю, а тому й не можу тут фальшувати. Яким чином Міцкевич мав намір продовжити свій твір ми знаємо, що ж він гадав зробити з Конрадом, нам невідомо. Де ж тоді моя фальсифікація? І ще лише одне: як то так раптом зі священика Петра, містика та пророка відновлення Польщі, чий месія «від чужої матері, з крові старих героїв народиться і матиме ймення 44» — як то так раптом зробив п. Монат з нього «пророка майбутнього народного визволення»?

Також при аналізі вірша «Do matki Polki» допустився я нараз аж двох фальсифікацій: «Я подав “тенденційно неправдиву” дату та не цілком зацитував вірша». Я сказав, що вірш був написаний в часі Варшавського повстання, а п. Монат поправив мене, що він був написаний між 11 та 14 липнем 1830 р. Може бути! Я помилився на декілька місяців, але яку тенденцію зумів тут добачити п. Монат?

«Ліричний вірш потрібно цитувати цілком», — каже п. Монат і подає вірш «Do matki Polki» не повністю. Я навів 1, 5 і 6 строфи у дослівному перекладі і гадаю, що і те, що ми прочитаємо у 8—11 строфах, не применшить моральної сумнівності 6 строфи. У 8—11 строфах зворушливо зображено страждання та переслідування, які чекають на польського патріота, та хіба через це стануть моральнішими такі настанови, як «Там він навчиться під землею ховатися зі своїм гнівом і бути у думках як бездна недосяжним, труїти своїм словом стиха, як гнилим віддихом, а при цьому мати вираз скромний, як замерзла змія».

Це й був увесь пензум пана Моната. На жаль, він не зміг відвернути мене навіть від одної-однісінької моєї єретичної думки. Це лиш засвідчило, що пан Монат писав свою відповідь не з цілковито чистою совістю. А до цього ще й погана манера втягувати у дискусію цілком сторонні речі! І відсутність смаку — називати першу частину «Фауста» дисертацією про зведення дівчат*. А «єретичні» думки пана Моната про Шіллера*! Цілком за старим перевіреним принципом: «Раз ти б'єш мого жида, то я битиму твого жида!» Тільки що Шіллер — не «мій жид», а тому п. Монат може лупцювати його, Бога ради, скільки забажає — мені це байдуже!

А. И. ЯЦИМИРСКИЙ. МЕЛКИЕ ЗАМЕТКИ: I. ОТРЕЧЁННЫЕ МОЛИТВЫ И КОЛЕДАРНИК;

II. ЗАПИСЬ С УПОМИНАНИЕМ ЦАРЯ БОЛГ[АРСКОГО] СИМЕОНА

(Известия Отд[еления] русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1897, II, стор. 356—360). [Рец.]

Рукописні матеріяли, опубліковані д. Яцимирським у отсих «дрібних увагах», не надто важні, та й його уваги не дуже. Апокрифічних молитов, вийнятих із сербо-молдавського рукопису XVIII в., усього одна, від пропасниці (ѿ грознїцꙋ), та й то коротенька і не цікава. Те, що д. Яц[имирський] подає як другу молитву (з того самого рукопису), не є, властиво, молитва, а т[ак] зв[аний] «Соломонів узел», магічний знак, що проганює біси; сей знак треба було написати «на прісній хлібі на шкірці» і дати з'їсти в неділю до схід сонця чоловікові, якого вкусив скажений пес — і чоловік буде здоров. Він помагав і на инші недуги. Колядник, опублікований д. Яц[имирським] із того самого рукопису, тим хіба цікавий, що не подібний до Колядників, опублікованих Тихонравовим («Памятники отреченной русской литературы», II, 377—381). Та се ще не диво, бо ледве чи знайдеться два списки сього ворожбитського твору, що були б зовсім однакі. В вияснення символіки, яка лежить у основі тих творів, д. Яц[имирський] навіть не пробує вдаватися.

Із одної збірки «слів» XVII в., писаної молдавським письмом, та, мабуть, із сербського оригіналу, д. Яц[имирський] подає ось яку записку, що читається на кінці рукопису: «**а сє многы ц͠ріє мѫдри бѣшѫ и книгы мнѡгы исписашѫ. Соломѡн прѣмѫдръ бѣ паче въсѣх ч͠лкъ вь Іер͠лмѣ живоущих исписа бѡ г͠.притъчи й є͠. пѣсни. вь дни Ізекїилѣ цр͠ѧ ѿвы оу́бо ѿ книг йзбранни бѣшѫ, ѿвиж[є] ѿгню прѣдани бѣшѫ. Ѻриген же є͠ретикъ сѫщіє състави ѕ͠. Книг а в͠. Бъ͠, потопи, и й͠. пож'же, а Ȋсидѡр Полѹйсі͠ѿскы[й] йсписа ї, Книг'. а Птоломѣ[й] Къниголюбець съвра до й. К'нигь. а Сѵмеѡн ц͠рь блъгарскы[ȋ] исписа мнѡгы книгы й ꙗко Д͠ѣдъ ц͠рь на златы строуи йграаше. ȋ книгы паче въсег[о] любѣаше**». «Цікаво було би знайти джерела, якими користувався автор сеї записки», — говорить д. Яц[имирський]. Нам дивно, чому д. Яц[имирський] не зробив сього, коли се так цікаво. Дещо він міг би був знайти в Біблії, дещо в Палеї та инших подібних старих творах. А вже ніяк не можемо згодитися на думку д. Яц[имирського] буцімто остатні слова записки «дают известный намек на участие болгарского князя Симеона в составлении “Златоструя”»*. Ніякого такого натяку ми не можемо добачити в словах, котрі говорять тільки те, що Симеон любив книги так, як Давид* любив грати «на златы строуи». Ті Давидові «златы строуи» — певно, помилка замість «златы строуны», та в усякім разі до Симеонового «Златоструя» від них дуже далеко. Виписка з тексту «Златоструя», приведена д. Яц[имирським] (**сїа кьнигы Златостроуѧѧ нарекше... акы златыми стрѹами ч͠лкы сладкыими рѣчьми ѿмываа**), нічого не доказує, бо тут **строѹа** справді значить Welle[1], а не Saite[2], як у записці про Симеона.

---

[1] Хвиля *(нім.)*. — *Упоряд.*

[2] Струна *(нім.)*. — *Упоряд.*

М. Г. ПОПРУЖЕНКО. НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О СОЧИНЕНИЯХ ЮРИЯ КРИЖАНИЧА

(Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1897, II, стор. 302—319). [Рец.]

Юрій Крижанич — одна з найцікавіших фігур у Слов'янщині в XVII віці. З роду хорват і латинський священик, він учився в Італії і враз з папською делегацією висланий був коло 1650 р. до Московщини. Тут він вельми зацікавився народним життям, мовою, релігійними і політичними справами і по повороті делегації до Риму він ще раз на власну руку в 1655 р. вибрався до Московщини. Тут він звернув на себе увагу уряду своїми писаннями, що доторкалися важних політичних справ, його арештовано і вислано на Сибір, де сей перший панславіст і завзятий москвофіл прожив 18 літ, написав цілий оберемок найрізнорідніших творів, починаючи від граматичних розправ, а кінчачи обширними економічними та політичними трактатами, та, мабуть, і вмер. Його писання аж до половини нашого віку спочивали в рукописах, порозкидані по приватних та публічних бібліотеках або позакопувані в пліснятині архівів. Тільки в останніх часах учені зацікавилися ним, повигрібали та опублікували дещо з його творів, далеко ще не все, і дали також ряд праць і більше або менше цінних уваг про його життя, його характер і його значіння для історії і науки. До таких детальних праць належить також стаття д. Попруженка, якої заголовок виписано вище. Подавши в примітці бібліографію (неповну) дотеперішніх праць про Крижанича, д. П[опруженко] справедливо завважує, що хоча спис тих праць досить довгий, то проте нема ще про Крижанича такої праці, яка б обіймала ціле його життя і всю його літературно-наукову і політичну діяльність, ба навіть архівний матеріял про нього далеко ще не весь повідкриваний і опублікований.

Д[обродій] Попруженко подає уваги про три праці Крижаничеві, а то про рукописний том його перекладів із грецької та церковнослов'янської мови на латинську, написаний у Римі перед подорожжю до Росії. Д[обродій] П[опруженко] доказує, що те, що перекладено з церковнослов'янської мови, вийняте було Крижаничем із т[ак] зв[аної] «Кирилової книги»*, збірки догматичних, полемічних та канонічних статей, виданої в Москві. Далі доказує д. П[опруженко], що приписаний Крижаничеві твір «De arte bene moriendi» є не що, як твір єзуїта Белларміна*, переписаний Крижаничем. При кінці рукопису Крижанич написав свої власні переклади двох латинських гімнів до св. Івана Хрестителя*. Переклади ті публікує д. Попр[уженко]. Вони писані латинськими буквами, мішаною мовою — не то церковнослов'янською, не то хорватською; віршовання зовсім недоладне.

Найважніший для нас третій причинок, поданий д. Попруженком. Їдучи удруге до Росії, Крижанич їхав через Львів, Корець*, Лисянку*, Борзну* до Москви, а приїхавши туди, написав на основі своїх спостережень справжній політичний меморіал п[ід] з[аголовком] «Pùtno opisanie ot Lewówa do Móskwi» і подав його до Посольського приказу, тодішнього уряду заграничних справ. Там, очевидно, звернули увагу на се писання, бо переклали його з Крижаничевої «всеслов'янської» мови на московську. Крижаничів оригінал, писаний латинськими буквами, був уже давно віднайдений в архіві Посольського приказу, використаний Соловйовим*, потім опублікований Кулішем*, а недавно Бєлокуровим* в «Чтениях Имп[ераторского] общ[ества] истории и древностей российских»*, Москва, 1894, кн. 1. Д[обродій] Попр[уженко] віднайшов і опублікував московський переклад. Се прецікавий документ, оцінений, але, здається, не використаний вповні істориками. «Починаючи від Корця, — пише Крижанич, — і йдучи сюди ближче, де бували битви черкасів (так по московській термінології Кр[ижани]ч називає козаків) з польським королем*, видно великі спустошення, земля спустошена лежить на кілька день ходу завдовжки і завшир; а що до сьому боці нинішнього року попустошено дуже багато міст, то черкаси, роздумавши про се, злякалися, щоб не загинули всі до одного. Се була перша і головна причина, задля якої вони склонилися і віддали належний поклін царському величеству.

В Лисянці на Федора і в Борзні на Середопістя був я на торгових соймах і бачив, як усякі товари продавали дешево, і се нам говорили брехню, що тепер один рубель варт тільки, що давніше п'ять або шість рублів. А по нашій думці, причина сеї дешевизни не та, буцімто намножилося купців або товарів, а та, що багато черкасів вигибло в нинішніх війнах, то й купецьких людей поменшало.

Черкаси, хоча признаються до православної віри та мають звірячі обичаї і норови, а причиною сього, між иншим або найбільше, є одна єресь — не духовна, а політична, приналежна до світських справ, а сеї єресі начальники — ляхи, а від них навчилися держатися її міцно і черкаси, і мало що не всі народи в Европі[1]. Ся єресь така, що забили собі в голову і вважають непохитно правдивим такий погляд, буцімто жити під сим преславним царством руських — значить жити в більшій неволі і підданстві, і панщині, гіршій від турецького тиранства, гіршій від фараонової служби і єгипетської неволі. До сього дідьчого переконання багато допомагають їм люди, що мають духовну власть, і грецькі митрополити, як се ми від не одного чули з великими нашими жалощами».

Крижанич обіцяє написати окремий трактат і збити сю єресь, поки що дає московському урядові мудрі ради, як йому поступати з черкасами. Цар повинен вислати якогось князя, щоби зробив «з черкаси пристойную згоду», і Крижанич прописує зараз, яку промову мав би той князь до черкасів. Він повинен трактувати їх як блудних синів, що по довгій блуканині вертають назад до рідного батька, готового дарувати їм усі провини. «А що ви, повіривши невірним спокусникам, переполохалися, аби вам праведний цар не нарушив і не відобрав ваших свобід і вольностей, хоча досі ви не мали на се ані одної зазнаки, — то сьогодні царське величество увільнює вас радо і понад міру від такого страху і такої турботи, і наказав великий цар оповістити вам ось що:

---

[1] Се, скільки нам звісно, перша вказівка на знамениту «польську інтригу», що буцімто обхоплює своїми нитками не тільки всю Русь, але й всю Европу. — *[Іван Франко].*

1. Славний цар і великий наш володар і помазанник Божий обіцяє вам в цілості затримати і охороняти всі ваші давніші вільності.

2. Хоче його царське величество дізнатися від вас, чи не жадаєте ще инших вільностей, і чого пригожого зажадаєте, буде вам дозволено.

3. Крім усього того, що ви по справедливості і відповідно попросите, обіцяє царське величество обдарувати вас ще новою вільністю, щоб ви пізнали батьківську любов і прихильність до вас його величества і завсігди стояли поперед усіх і скріплювалися в вірності».

Ся незвичайна ласка — мало б бути встановлення окремого «приказу» для українських справ у Москві і обсадження всіх місць у тім приказі самими українцями. Натомість радить Крижанич скасувати доживотне гетьманство, а вибирати гетьмана на три роки, а ще ліпше — завести двох гетьманів по обох берегах Дніпра, незалежних один від одного. Важніші міста, як Київ і Чернігів, повинні бути незалежні від гетьмана і підлягати просто цареві, а властиво царським воєводам; так само всі новозбудовані оселі повинні бути царські, а не гетьманські, і цар може роздавати їх не самим українцям, але своїм вірним боярам.

Отсе ряд способів, придуманих Крижаничем для заспокоєння України, а радше для цілковитого викорінення української єресі — свободолюбности. Крижанич являється тут безпосереднім учеником Маккіявеллі* і хто зна, чи московський уряд не покористувався власне його думками, проводячи свою політику на Україні. Та Крижаничеві за сі мудрі ради віддякувано Сибіром. Тільки там, у тобольській самотині, він потрохи вилічився з державного маккіявелізму* і дійшов до думок далеко поступовіших і гуманніших, які висловив у своїй обширній праці «Разговори об владательству» (часть її, що становить грубезний том, видав Безсонов* п[ід] з[аголовком] «Русское государство в половине XVII в.», — більша частина досі лежить в рукописі ось якими словами: «Всі закони і всі інституції державні повинні йти до спільного добра і не повинно в краю бути ані одного закону, що мав би метою окрему користь якоїсь одної верстви або особи, а йшов на шкоду всіх инших горожан. Ані одна верства не повинна підноситися понад другі настільки, щоби инші через те терпіли кривду і притиски». Варто би, щоби хтось звів докупи все те, що Крижанич у різних своїх писаннях сказав про Україну, її життя, звичаї, мову, письменство. Хоч він і небагато бачив на власні очі, та все-таки дивився очима освіченого европейця і багато продумав незвичайно бистрим та оригінальним розумом.

«ВИГНАНЕЦЬ» ФРАНКО

Кілька днів тому у видавництві «Бібліотека Мрувки»* з'явилися «Obrazki galicyjskie» Івана Франка, частина 1-ша, з передмовою під назвою «Nieco o sobie samym». Одразу ж після виходу книжки спершу руські, а потім і польські щоденні часописи забили у дзвони. Працю д-ра Франка оцінено нарівні з горезвісною «Крашанкою» Куліша*, автора названо ренегатом; не хочемо називати тут інших епітетів, котрі не надаються до друку і котрими так енергійно розкидається незрівнянний «Dziennik Polski»*. За віщо ж гнів? Ось автор у згаданій передмові, подаючи зразок своєї автобіографії, висловлює кілька — як сам каже — зізнань, кілька своїх поглядів на українські проблеми, і висловлює у формі, справді у нас оригінальній і, як виявилося, дуже й дуже незрозумілій для наших панів газетних політиків. *«Не люблю русинів!»* і *«Не люблю Руси»*, — каже автор, і ось вам готовий ренегат, ось вам горезвісний зрадник Вітчизни, ворог Русі, яка будувалася загальними силами руської інтелігенції і нахабно-брехливими послідовниками любові та згоди між двома народами.

«Не люблю русинів. Так мало серед них знайшов я справжніх характерів, а так багато дріб'язковости, вузького егоїзму, двоєдушности й пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити, невважаючи навіть на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, нераз з найкращим наміром, вбивали мені під шкіру».

Так пише д-р Франко, і ось справжній доказ зради, ось слушна нагода назвати автора зрадником. Так твердять панове критики, забуваючи додати й те, що написав двома рядками нижче той самий д-р Франко: *«Кажу про інтелігенцію, не про селян»*. Маленька помилка! Але вона змінює суть справи. Що ж випливає з того, що д-р Франко говорить лише про інтелігенцію, її називає русинами і її не любить? І чи слушно не любить? Хто лише ближче знає руські стосунки, хто пізнав цю так звану руську інтелігенцію, хто пригледівся до її політики, той може лише поаплодувати авторові. Кого він має любити? Адвокатів, котрі до нитки обдирають селянина в ім'я патріотизму, священиків, котрі не кращі від них, урядників, які соромляться свого походження, словом, інтелігенцію, яка знає селянина лише з естради публічних зібрань, яка, якщо й зробила щось, то певно щось негативне або таке, що псує й опізнює селянський рух? А селянський рух — це єдиний рух руський.

Кого має любити? Кількох хитрунів, які свавільно прибрали до рук руську політику? Тих, які роками сварилися й жерлися між собою і довели до того, що їх повага в очах народу зійшла до нуля? Чи їх має любити д-р Франко?

Але ж хіба всі з руської інтелігенції такі? Усіх ненавидить автор? Ні! Бо в тому ж місці каже:

«Розуміється, знаю між русинами декілька винятків, кілька осіб чистих і гідних усякої пошани», і якщо й є кілька особистостей, то ці особистості дуже нечисленні. Отже, нема і ще раз нема за що їх любити. Але чому називає їх русинами, словом, що служить усьому народові? І тут має рацію: повторює лише саме їхні слова, вони самі видали собі патент на всеруськість, вони, котрі політикували, не питаючи народу, чи він потребує їхнього непроханого опікунства. Побиває їх їхньою ж зброєю і добре, слушно це робить!

«Навіть Руси не люблю!» — пише, отже, автор. Згідно з моральністю панів писарчуків, прокляття на нього! Прокляття, попри те, що в тому ж рядку він додає: не люблю *«так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти»*. Бо їх любов — ніяка не любов, їх послуги — то вовчі послуги, отож гріх, ще й смертельний, мав би д-р Франко, коли б любив Русь їх любов'ю.

Він не любить минулого Русі, ні її історії, бо в це минуле від миті, коли чвари і суперечки князів привели татарів та уярмили народ, коли згодом козацькі війни знищили той народ, а в підсумку нічого для нього не зробили, аж до моменту, коли політику взяли до своїх рук екзаменовані педагоги, — усі вели політику для своїх особистих інтересів, а народові — «на погибель!». Любити цю історію, сповнену сліз, селянської крові та недолі, викликаної анархією, безпорадністю, пихою? Вболівати над нею? Але любити її важко, бо важко любити те, що нас болить, що принижує.

Не любить д-р Франко Русі як націю «обважнілу, неслухняну», не любить її блудів, але боїться за її майбутнє, для якого не бачить жодних підвалин, і боїться слушно, дуже слушно! Бо якщо та політика піде столітнім уторованим шляхом, то майбутнє переважить смутне минуле. Невже ж нічого не любить автор? Звичайно, любить *«руський народ, бо вигляд того руського народу, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який, хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливости і до них шукає шляхів»,* отже, варто працювати для цього *народу.* А хто хоче працювати і хто працює стільки років, як автор, а працює, як сам каже (воно й для нас не таємниця), серед тисяч більших чи менших шпильок, — той любить народ, для якого працює. А цей народ — то справжня Русь, отже, любить її д-р Франко, і любить піднесеною любов'ю, любов'ю кільканадцятилітньої праці без власної користі, без власного «я», без особистих видів, любить чистою, піднесеною, великою любов'ю. Не любить минулого, але вболіває за нього, що є другим доказом його любові до народу. Але навіщо автор підняв усе це тепер? Навіщо шмагає руську інтелігенцію, чи для власної помсти? Хоч би й робив це через цю низьку причину, мав би на це право, бо мстився б не лише за себе, а й за десятки пропалих руських талантів, котрі група руської інтелігенції жбурнула під ноги і потоптала.

Та ні! Вислови д-ра Франка — то слушний *«протест проти цілого руського народу, котрий з кожним днем* *приходить до переконання, що його політики»,* за винятком кількох особистостей, про які автор згадує, — *«то політики власних амбіцій, то найменші знавці народних потреб, а найгірші з цього приводу його опікуни, якщо не ще гірше».*

У зв'язку з ґвалтом у руській і польській пресі, з почуття обов'язку ми змушені були з'ясувати цю справу, до якої в майбутньому, можливо, ще повернемося.

ДРЕВНЕРУССКИЕ СКАЗАНИЯ О ПТИЦАХ, СООБЩЕНИЕ ХРИСАНФА ЛОПАРЁВА

(Памятники древней письменности, № CXVI), СПб., 1897, ст. XXV+20. [Рец.]

Із величезного багатства старих рукописів, зібраного в важніших російських бібліотеках, видобувають і довго ще видобуватимуть учені щораз нові пам'ятки, що звільна, але постійно розширюють і поглиблюють наше знання руської старовини, давнього духового і літературного життя. Широкий метод порівняння, який ті вчені звичайно прикладають до студій над тими пам'ятками, вводить їх відразу, так сказати, в широку течію європейської науки, робить їх не якимись відірваними, самобутніми явищами або історико-літературними куріозами, а частками органічного розвою духового життя і літературних ідей на сході й на заході.

До таких публікацій належить і та, якої заголовок виписано вище. Автор, звісний уже своїми цінними публікаціями д. Лопарьов*, зібрав із старих рукописів і опублікував тут п'ять прозових а два віршовані тексти давніх руських «слів» про птахів, а власне: 1) «Птичей советъ» по двом рукописам і «Слово о птицяхъ небесныхъ» — чотири тексти, і в кінці дві вірші п[ід] з[аголовком] «Чины на мори разнымъ великимъ и малимъ птицамъ». Сі тексти д. Л[опарьов] попередив студією, що обіймає 30 сторін і дуже добре орієнтує читача щодо значіння свіжо опублікованих літературних пам'яток.

Для нас отся публікація д. Лопарьова має особливе значіння тим, що один із опублікованих ним текстів без ніякого сумніву українсько-руський. Є се другий текст (стор. 8—12), що має напис: «Слово о птицяхъ небесныхъ, якъ почали житы, о Христѣ бесѣдоваты, а грѣхи свои споминаты». Д[обродій] Лопарьов чомусь встидається признати українсько-руський характер сеї пам'ятки, а видумав для означення її мови якесь «южновеликороссийское наречие, близкое к малорусскому и западнорусскому». Лишаю філологам нелегке завдання віднайти таке наріччя, а приведу на виривки деякі з тих «южно-великороссийских» слів і форм із самого тексту: що, була, мовить (майже всюди!), соловейко, чапля, лебѣдь, веселенько, купивъ, сорокопудь, покинувъ, злѣзъ на дерево и задавився, киростѣль, хорошенько, вельмы, було, буселъ, увесь, трипутень, селіезень, напустивъ, ся збирали, ся боронили, немашъ (зам. нема), индыкъ, птаха, воробець, жунка, цнотливіи (чи д. Лопарьов, чи який переписчик зробив з нього «цнотогивіи», і так воно без поправки й лишилося), вирей, плиска, зозуля, обцовати, горнець, гайворонъ (д. Л[опарьов] розділив се слово на гай+ворон!), борозна, совухна, жонухна, изми (зам. визми!) і т. д. В усякім разі д. Лопарьову лишається нелегка задача: означити місцевість, де вживається чи вживався коли-небудь великоруський діялект, що мав такі слова і такі форми.

І розбір опублікованих тут пам'яток, який подає д. Лопарьов, хоч вельми претенсіональний, сягає аж до Вавилону і Єгипту і робить багато скоків по літературах східних і західних, проте в самих найближчих питаннях не можна назвати відповідним. І тут д. Лопарьову стала на перешкоді «единая неделимая Россия»; опубліковані ним пам'ятки — виплоди тої Росії, що так і була завсігди ціла та однакова у всіх своїх частях; місцевих, краєвих, племінних різниць, що могли вплинути на різне сформовання якогось мотиву на Україні і в Великорущині, він немовби не признає. То є мимоходом признає різниці в побутових малюнках (стор. XXII), та се признання якось тоне серед маси різнородних думок і поглядів, висказаних автором, і не доводить його ні до яких думок про генетичний зв'язок різних варіянтів даної пам'ятки. Д[обродій] Лопарьов преспокійно уживає варіянта українського для потвердження своїх думок про варіянти великоруські і навідворіть. Тим часом, уважно прочитавши ті варіянти, що зведені в групі II і мають назву «Слово о птицахъ небесныхъ», легко побачити, що варіянт *а* (українсько-руський) є оригінал, а з нього пішли великоруські переробки *в*, *г* (без кінця) і *б* (без початку). Розставивши їх у тім порядку, а не так, як у д. Лопарьова, ми побачимо, як кождий дальший варіянт більше відбігає від українсько-руського і рівночасно більше тратить живого релігійного та соціяльно-побутового змісту. Ось початок «Слова» в тих різних варіянтах:

а.

1. Напередь гусь мовитъ: «Хто Бога видѣлъ».

2. Лебѣдь мовитъ: «Богъ нашъ на небесехъ опочиваетъ».

3. Чапля мовитъ: «Що вы безумныи говорите, ижъ Богъ нашъ на самомъ небѣ опочиваетъ, а я и сегодня була у Бога».

4. Чайка мовитъ: «Отъ тобѣ голеню довги же (?), клюсовая двигунко: у бѣса ти була, а не у Бога, якъ нѣкто Бога не можетъ видѣти».

5. Ластовица мовитъ: «Богъ въ тріехъ лыцехъ прославляется».

6. Утка мовитъ: «Такъ, такъ, сестро моя, правду ты мовишъ».

в.

1. Гусь молвитъ, вверху летячи: «Кто Бога видилъ, каковъ онъ образомъ есть?»

2. Сорока молвитъ: «Я вчера у Бога была и съ Богомъ говорила, нынече я буду мѣлкихъ птицъ судити».

3. Овсянка молвитъ: «Ой ты сорока блядь! полно, ты у чорта была, а не у Бога».

4. Журавль молвитъ: «О, худыя птахи! я васъ подороднея и повыше вашего летаю, и тутъ Христа николи не видаю».

5. Перепелка молвитъ: «Ой ты журавль, долгія блядья голени, дрясливое гузно, некресть: ты жрешь мышей и козюльки, не превозноси ся: какъ бѣсъ, такъ и ты».

6. Соколъ молвитъ: «Ой вы, худые птахи! да повѣдайте вы небеса высокія; я царь царемъ, высоко летаю и птахи побиваю, и тутъ я Христа николи не видаю».

г.

1. Гусь молвитъ: «Рцы любимце мои птицы, великъ у насъ Богъ на земли?»

2. Лебедь молвитъ: «Нетъ, великъ у насъ Богъ на небеси, а не на земли».

3. Цапля молвитъ: «Я вчерась у Бога была, со святыми беседовала».

4. Скопецъ молвитъ: «Чеплавица, чему ты хвалишся».

5. Ра[йка молвитъ]: «Ты у бѣса была, а не у Бога».

6. Ласка молвитъ, перья свои перебираючи: «Ахти лгутъ».

7. Утка молвитъ: «Такъ, такъ! есть хотя малая птичка, а правду речетъ».

8. Чижикъ речетъ: «А что у насъ Господь Богъ доброе сотворилъ?» (на се питання відповіді нема).

Досить порівняти отсі початкові репліки, щоби побачити, що вар[іант] *а* найкоротший і заразом найбагатший змістом, являється вельми близькою ріднею тим старим русько-українським шкільним діялогам, що обік драм, інтермедій і кантів становили головний зміст шкільних рекреацій. Типом такого діялога може служити опублікований мною в «Киевской старине» «Банкет духовный»*. І там, як і в отсім «Слові», головна тема — запитання про скрутні теологічні справи, про дрібні факти з Письма Святого; тут і там відповідь буває нераз грою слів або гра слів дає привід до дальшої дебати. В нашім «Слові» в початкових репліках маємо дві такі гри слів. В репліці лебедя мусило бути певно: «Богъ нашъ на семыхъ небесехъ опочиваетъ», бо, відповідаючи на се, чапля дивується, як можна твердити, що Бог «на самыхъ небесехъ опочиваетъ». Грою слів видається нам також твердження чаплі, що вона «була у Бога» — очевидно, чапля говорить, що була «убога». Та дальша репліка чайки обернена проти тих слів в тім розумінні, що вона була «у Бога», веде до запевнень, що Бога ніхто не бачив (Єванг[еліє] Іоанново, гл. 1), і до слів ластівки про святу Трійцю, котрим по своєму звичаю притакує утка. А порівнюючи репліки вар[іанту] *а* з вар[іантами] *в* і *г*, ми бачимо, що репліка 1 в вар[іанті] *в* є супроти вар[іанту] *а* плеонастична, а в вар[іанті] *г* немає з теологічного погляду ніякого значіння. Репліка 2 в вар[іанті] *а* знаходиться тільки в вар[іанті] *г*, та тут до неї примішано просту хулу (великий Бог на небі, а не на землі). Репліка 3 з вар[іанту] *а* в вар[іанті] *в* стратила ту гру слів, яку ми там підчеркнули; тут сорока справді «у Бога була і з Богом говорила», і з того виводить для себе право судити инші птахи. Вар[іант] *г* ближчий тут до *а* тим, що сю репліку приписує чаплі, а не сороці, та текст репліки, очевидно, перероблений з *в*, а не з *а*: тут чапля також у Бога була і з святими говорила. Репліка 4 з вар[іанту] *а* в вар[іанті] *в* вкорочена — відкинено цитат із Письма Св[ятого], а зате підпущено круту московську лайку; в вар[іанті] *г* з сього зроблено дві репліки (4 і 5), лайки нема, та нема й цитата. Репліка 5 з вар[іанту] *а* пропущена в московських варіянтах, а зате в вар[іанті] *в* є аж дві репліки (4 і 6) з дітськими запевненнями, що, мовляв, я бачив те і се, а Бога не бачив, і щиромосковська лайлива репліка 5. Репліку 6 з вар[іанту] *а* бачимо тільки в вар[іанті] *г*, та тут їй придано їдко іронічне жало.

Та найбільше характерна признака українсько-руської редакції «Слова о птицяхъ небесныхъ» є різко зазначений соціяльний підклад — живий відгомін того настрою, в якім жило українське поспільство в XVII віці. Сей настрій прорипається в кількох місцях. І так, читаємо:

23. Хохотва мовитъ: «За нашу немилость напустивъ на насъ Богъ пановъ немилостивыхъ».

24. Дрохва мовитъ: «Коли бъ у насъ пановъ не было, а насъ бы не карано, то одынъ другаго хыба бы забывали».

25. Баба мовитъ: «Мы птахи великіе всѣхъ бы птахъ малыхъ позабывали».

26. Янчукъ мовитъ: «Мы птахи маліе все [бы] до купы ся збирали, Господу Богу молили, а отъ васъ бы ся боронили» (стор. 9). І дальше в репліці 38 случева мовить: «Коли у насъ пановъ не будетъ, хто насъ будетъ судити?» А закінчення сеї пам'ятки являється знов відгомоном тих «чорних рад» козацьких XVII віку, де старшина козацька наввипередки заскакувала один перед одним, щоби чи то з ласки черні козацької, чи з ласки московських воєвод дохопитися урядів та привілеїв.

74. Пугачъ мовитъ: «Я у васъ ураду жадного не хочу: дайте мнѣ асавулство».

75. Щыгликъ мовитъ: «Я у васъ ураду не хочу жадного: дайте мнѣ урадъ надъ малою птахою».

76. Перепелець мовитъ: «Уже намъ отъ тыхъ урадовъ и многихъ пановъ прійдется погинути».

77. Куликъ мовитъ: «А мнѣ день за день близше ко смерти, бо я колись пропаду за тими врадами».

Отже, цікава річ, що московські переробки сього твору не мають майже зовсім сього соціяльного і антипанського підкладу, і д. Лопарьов, підчеркуючи як основу всіх тих творів — погляд простого люду на тодішній устрій Руси і поставлене в них «соціяльне питання про права чоловіка» (стор. XXX), — на доказ може навести тільки вказані вище репліки з української редакції. А коли так, то легко зрозуміти, що й остаточний висновок автора, що, мовляв, «духовна власть і світський уряд не могли не прийняти з підозрінням сього твору, і через те він попався в число заборонених книг і підпав конфіскаті», — в такій формі не може бути правдивий. Коли перша, різко опозиційна редакція сього твору повстала на Україні в XVII віці, то ми можемо напевно сказати, що там вона не була заборонена ані конфіскована. Духовна власть на Україні була й сама в опозиції до польського уряду, а сам той уряд був для писаного і друкованого слова далеко більше толерантний, ніж се могло поміститися в голові тодішніх і пізніших московських урядників. І справді, д. Лопарьов відшукав один слід заборони «Сказанія о птицахъ» в р. 1679 в Московщині, в Переяславі Рязанськім (стор. XXV), там воно, зрештою, назване в числі «непристойныхъ писемъ». Не знати, який се був текст: чи український, в котрому московським властям могли видатись «непристойними» слова про панів і урядників, чи московський, пересипаний хулами та грубою лайкою.

Не вияснив д. Лопарьов значіння й другого опублікованого ним твору, що має титул «Птичеі советъ». Хоча значну часть своєї передмови (стор. XIII—XXI) він посвятив розборові сеї пам’ятки, то все-таки ми не знаємо ані де, ані коли вона була зложена, яка була її провідна думка, ані того, чи є який зв’язок, і який власне, між «Советомъ» і «Сказаніемъ о птицахъ». Д[обродій] Лопарьов задовольнився тим, що для сентенцій, висказаних поодинокими птахами в «СоветѢ», повіднаходив паралелі в «Фізіолозі»* й инших пам'ятках староруського письменства. Правда, він показав також деякі аналогічні твори в західних літературах (Майорів «Synodus avium», 1557*, чеську «Nova Rada» Сміля Фляшки, 1395*, польський «Zwierzyniec» Миколи Рея, 1562 р.*)[1], та він не використав сеї своєї вказівки для порівняння староруського «Совета» і для досліду над його походженням.

Так само неясний лишився в передмові д. Лопарьова зв'язок між отсими прозовими творами і тими віршованими складаннями, які він подав на кінці (стор. 18—23). Що сі складання повстали на московськім ґрунті, і то досить пізно, бо в XVIII віці се легко добачити, та понад те дослід д. Лопарьова не дає нам нічого, а його догадки про сліди старшої давнини в тих «піснях» (стор. XXIX) видаються нам зовсім ні на чому не опертими.

Детальні розвідки про поодинокі опубліковані тексти попередив д. Лопарьов на стор. VII—XIII загальним вступом, де оповідає історію пташиної алегорії в старих літературах. Сей вступ, хоч і подає цінні вказівки, уділені д. Лопарьову иншими вченими, зложений вельми баламутно. Ну хто, напр[иклад], доглупається ясного зрозуміння в отсьому реченні: «Первоначальною литературною формою для выражения аллегории была басня, из которой произошла комедия и сатира; что же касается до оснований для такого приурочения, то тут видное место занимает "Физиолог"». Тяжко здумати собі речення, де би в одній купі було більше недокладностей, ніж ось тут. Бо поперед усього басня не є первісною літературною формою, а виплодом певної старости і декаденції літературної; вона не є формою для висказання алегорії, а тільки формою для висказання певної моралі; комедія і сатира зовсім не повстали з байки, а «Фізіолог», твір алегорично-дидактичний, не має ніякого безпосереднього зв'язку ані зо звірячою байкою, ані з комедією, ані з сатирою. І далі викладає д. Лопарьов історію в такім хронологічнім та генетичнім порядку: «Шестиднев» Пісіда*, Езоп*, польський діялог Рея, Арістофанова* комедія «Птахи», індійська «Панчатантра»*, арабський писатель Шаг-Разурі (X в.) і перський Ельмокадессі (XII в.) і т. д. Звісно, д. Лопарьов не був обов'язаний подавати нам цілий систематичний дослід про се питання, і ми були б йому вповні вдячні за саме опублікування текстів і за ті паралелі, які він підшукав до них у звісних йому пам'ятниках старого руського письменства. Та коли йому самому видалось сього замало і він уважав потрібним вийти на поле всесвітньої літератури, то кождий вправі жадати від нього щонайменше ясного і зв'язного викладу тих здобутків, до яких дійшла наука і які він без великого труду міг був знайти от хоч би в Карусовій* «Geschichte der Zoologie», або в Келлеровій книжці «Die Thiere des classischen Alterthums», або в кінці в Лаухертовій студії про «Фізіолог».

---

[1] Зовсім без потреби приплів д. Лопарьов до сих творів — політичних, релігійних або моральних — лікарську книгу Фаліміра «O ziolach y o mocy gich» з р. 1534*. — *[Іван Франко].*

MÉLUSINE, RECUEIL DE MYTHOLOGIE, LITTERATURE POPULAIRE TRADITIONS ET USAGES,

fondé par H. Gaidoz et E. Rolland, 1877—1887,
dirigé par H. Gaidoz. T.VIII, № 1—8. [Рец.]

Отся найстарша французька фольклористична часопись, заснована і досі видавана одним із найстарших фольклористів, Анрі Gaidoz'ом, містить у перших 8 номерах восьмого тому (за 1896—1897 р.) досить цікавого матеріялу, між иншим також і з українсько-руського народовідання. Ми наведемо тут важніші праці:

F. Perdrizet, Les Ésprit et les Démons d'aprés Ronsard. Між поетами-гуманістами у Франції Ронсар* займає перше місце. В його поезії, так само як і в поезії инших гуманістів, повно ремінісценцій з греко-римської мітології. Та є у нього один твір, «Гімн про демонів», оснований почасти на греко-латинській церковній традиції (діялог візантійця Пселла* «Περι ενεργείαζ δαιμόνωγ», звісний Ронсарові в латинськім перекладі з 1497 р., твори св. Августина*, Апулея* і инших), а почасти на людових віруваннях, головно північних народів, узятих з книги Olaus Magnus, Historia de partibus septentrionalibus. Автор наводить Ронсарові вірші і подає до них декуди паралелі з инших франц[узьких] поетів та писателів. Для нас цікавий буде головно уступ про хованців у Норвегії та у монголів (стор. 3).

Eug. Rolland, Le mauvais riche. Подано 10 текстів французьких людових пісень з різних закутків Франції на тему: Бог в виді жебрака приходить до пана, сей не хоче йому дати навіть обглодків, що дає псам, та пані дає йому їсти і веде його до кімнатки, щоби переночував. В кімнаті робиться ясність, усе в ній переміняється на золото, жебрак виявляє пані, що він Бог. До сеї самої теми належить праця Жоржа Донсіе в № 4. З 16 варіянтів, записаних у Франції, автор зводить критичний текст сеї пісні і порівнює її з євангельською притчею про багача і Лазаря* на те тільки, щоби показати, що пісня є «infiniment loin» (несказано далеко) від притчі. Здобуток, як бачимо, не особливо важний. Далеко ліпше було порівняти сю пісню з вельми розповсюдженими, також і у Франції, народними легендами про скупого, що відправив Бога, і щедрого, що його прийняв (гл[яди] Luzel, Légendes chretiennes de la Basse Bretagne, I, 6—14; сербська пісня про багатого Гавана, Караджич*, Пјесме, I, 127—132; Бессонов, Калики перехожие, I, 692—697, наша легенда про діда, звіршована кимсь у новішім часі (Данкевичем?*) і в тій формі надрукована як лірницька пісня у Кольберґа* (Pokucie, II, 286—287)).

I. Tuchmann, La fascination. Є тут (у всіх номерах) тільки частина (4 розділ) просторої і вельми основної праці про «уроки» (пристріт). В сьому розділі автор подає вірування, зібрані з величезної старої і нової літератури, про ліки від уроків. Стаття вельми цінна задля нагромадженого в ній матеріялу, та при всій своїй начитаності автор, очевидно, держиться принципу: slavica non leguntur[1]. Із величезного слов'янського фольклору він подає хіба те, що прохопилося до французьких та англійських писателів.

---

[1] Слов'янське. Не надається до прочитання *(латин.)*. — *Упоряд.*

W. Bugiel, Ne frapper qu'un seul coup. Наш земляк В. Буґель* подає причинок до збірки матеріялів про вірування, що чарівницю можна вбити, тільки вдаривши її один-однісінький раз. Причинок вийнятий зі статті В. Бондаренка «Кирсановский уезд», надрукованої в Этнограф[ическом] обозр[ении]*, 1890, № 3, стор. 88.

E. Lefebure, Le lièvre dans la mythologie II. Le lièvre dans la lune. Перша стаття про зайця в мітології, надрукована в «Mélusine», III, 265—269, була написана англійським ученим Андрю Лангом*. Д[обродій] Лефебюр займається в отсій статті єгипетською мітологією.

H. G[aidoz], Saint Eloi. III. Реферат про де-Нюссакову студію про сього святого, вельми популярного у Франції. IV, V збірка матеріялів про сього святого з Бельгії і инших країв.

M-lle E. de Schoultz-Adaievsky, Airs de danse du Morbihan. Є тут тільки докінчення сеї студії, вельми цінної для студійовання людових танців.

P. Fesquet, La Porcheronne. Прекрасна пісня, записана в Севеннах, темою (по від'їзді сина на війну зла свекруха посилає невістку пасти свиней: по 7 літах син вертає і не пізнає в свинарці своєї жінки) потрохи схожа з деякими варіянтами нашої пісні про Королевича-Йвасюненька. Див. Драгоманов, Отголоски рыцарского эпоса в р[усской] нар[одной] поэзии (Зап[иски] Юго-зап[адного] отд[еления] И[мператорского] р[оссийского] геогр[афического] общ[ества], I).

H. Gaidoz, Les pieds ou les genoux a rebours. Подано декілька причинків з грецької мітології (Еріннії) і з людових вірувань про злих духів або грішників, що в них ноги або коліна обернені взад, пор., н[а]пр[икла]д, Бірґерову баладу «Der wilde Jäger».

S. B. Le Plongeur. Се вже 16-ий причинок до теми про нурка, тему Шиллерової балади «Der Taucher».

S. Berger, Le serpent d'airain et le livre des secrets d'Enoch. Автор говорить про українсько-руську книгу Еноха*, уперве опубліковану Поповим і передруковану в моїх «Пам'ятках», I, 39—64. Сей твір в 1896 р. був перекладений проф. Морфілем* на англійську мову. Д[обродій] Берже займається в своїй розвідці мітичними звірами, що названі в тій книзі «Финизи и Халкидри», отожнюючи перших з феніксами, а других з мідяними гадюками (грецьке χαλχΰδρα від χάλχοζ і ΰδρα), хоча допускає й можність читати сю назву як «халкадри», а в такім разі виводити її від середньовікової назви крокодила: cocatrix, і наводить деякі свідоцтва з єгипетської мітології на виправдання тої ролі, яку надано сьому звірові в нашім апокрифі.

E. Lefebure. Les origines du Fetichisme. Стаття досить курйозна, ототожнює початок фетишизму з новочасними об'явами медіумізму та спіритизму.

S. Berger, Le prétendu meurtre rituel de Pâque juive. Автор зводить і розбирає найстарші середньовікові оповідання про ритуальні вбийства жидів і доходить до того висновку, що в тих випадках первісно обвинувачувано жидів у звичайнім убийстві, а тільки пізніше народна фантазія до сих обвинувачень додала ритуальну закраску, підпущену живою в середніх віках вірою в чудесну силу людської крови.

H. G. Un vieux rite médical. В 1892 р. опублікував A. Gaidoz невеличку книжечку, де звів докупи чимало матеріялу про людовий звичай — лічити хворого, протискаючи його крізь вузьку щілину. До зібраних там матеріялів подають в № 8 нові матеріали слов'янські фольклористи: Харузин* із Москви і Карлович* із Варшави.

В рецензійнім відділі сих номерів обговорено, між иншими, Джекобсову працю про Варлаама і Йоасафа (рецензент Барт виступає проти Джекобсової охоти до конструйовання бодай титулів затрачених первовзорів. «Він хотів бачити занадто далеко і бачив баламутно»), працю Вайґанда про аромунів (македонських румунів, або цінцарів) і збірку болгарських легенд, перекладених Лідією Шишмановою* (дочкою пок[ійного] Драгоманова*); її збірка вийшла вже по смерти Драгоманова в колекції оповідань і пісень народних, видаваній паризьким книгарем Леру (Collection des contes et chansons populaires, t. XXI. Légendes religieuses Bulgares). Рецензент ставить сю збірку обік знаменитої двотомової збірки долішньобританських легенд пок[ійного] Люзеля та жалкує, що в передмові не подано нічого про оповідачів, від кого списано ті оповідання, та що в перекладі вводжено декуди класичні назви (н[а]пр[иклад], Парки) замість людових болгарських, котрі треба було подати в оригіналі і пояснити. В самих оповіданнях рецензент (Gaidoz) бачить цінний причинок не тільки до історії християнських легенд, але також до народної болгарської психології.

СУМНА ВІДОМІСТЬ

Починаємо отсю хроніку сумною звісткою. Один із талановитих молодих письменників українських, звісних також читачам «Життя і слова» під назвою Павла Граба*, пробуває вже довгі літа на далекій Сибірі. Важкі се літа, що немов тяжкий молот викували його поетичний талант і піддали йому ті проймаючі та заразом здержані і глибокі тони, що так і стогнуть і плачуть у його піснях. Мало що не 10 літ уже покутує він у тім пеклі за несповнені гріхи*; зразу жив у Іркутську, та відси за якусь арештантську історію його заслано на віки вічні в одну з найстрашніших сибірських нор, у Вілюйськ, безсмертний у російськім мартирології як місце, де замучено Чернишевського*. Се прокляте місце пам'ятне буде і в нашім українськім мартирології. Внаслідок коронаційного маніфесту царського даровано й нашому письменникові полегкість: його переведено в Якутськ, о 1000 верстов на захід від Вілюйська, і позволено йому жити на селі дебудь у Східній Сибірі. Звісно, ся полегкість може бути правдивим засудом на смерть, коли губернатор захоче запроторити чоловіка в який далекий, глухий улус, де йому не буде ні товариства, ні лектури, ні праці, ані помочі в хоробі. Страшно подумати, що така доля може ждати й нашого талановитого письменника, а до того в такім стані, в якім він є тепер. Ось якими словами малює він свій вступ у нове життя «з полегкістю»; приводимо дослівно його лист, який ми одержали перед кількома днями.

ПАНЬКО КУЛІШ, НЕКРОЛОГ

Із Борзни на Вкраїні* доходить відомість, що д[ня] 14 с[ього] м[ісяця] по короткій слабості вмер ветеран нашого письменства, Панько Куліш, колись товариш і приятель Шевченка і Костомарова*, один із найбільших майстрів українського слова, чоловік вельми талановитий, енергічний, роботящий та при тім, особливо в остатніх часах, хорий безграничною амбіцією, що була джерелом усіх його помилок і тяжких гріхів супроти нашої національности*. Певна річ, і тут, в тих важких остатніх роках, коли, по словам пок[ійного] Драгоманова, Куліш давно вже був умер, хоч його тіло ще ходило по землі, і до остатньої хвилі йому не можна відмовити смілости, з якою він, не вважаючи на обурення всіх земляків, на різкі осуди в різних часописях*, виголошував свої єретичні погляди. Смілість його можна би назвати геройською, коли б його лайка на Україну і українців не була паралельно з ударами инших катів і коли б ті кати подекуди навіть не протегували його лайливого голосу навіть в українській формі. Ся обставина, а не сама хоч би й як різка критика і лайка, надавала Кулішевій полеміці п'ятно зради на рідній краї і на тих ідеалах, яким він і сам служив, доки був справді живим чоловіком. Смерть увільнила покійника від того огидного вінка, який він у безтямнім засліпленні сам собі наложив на сиву голову. Історик української літератури буде міг тепер спокійно роздивлювати його діяльність і вибрати з неї ті золоті зерна, яких у ній, без сумніву, чимало, а кинути геть набік мізерні плоди хорого духу. І в історії нашого галицького українофільства Куліш займає дуже видне місце, хоча обсяг і якість його впливу на наших людей 60-тих років далеко ще не вияснені. У нас є дещо матеріялу для такого вияснення: певна річ, що по инших приватних руках буде його далеко більше. Бажалось би, щоби ті матеріяли не пропали, а були б опубліковані для пожитку не тільки істориків нашої літератури, але й практичних діячів та організаторів, яким хотів бути в Галичині Куліш.

ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ, ЛІРИЧНА ДРАМА ІВАНА ФРАНКА. [Анонс]

Під таким заголовком вийшла в друкарні Ставропігійській збірочка віршів, що становлять одну цілість. Є се немов невеличка новела — історія нещасливої любові одного молодого чоловіка, змальована ліричними віршами. Цілість складається з трьох серій віршів; перша серія під таким самим титулом була вже друкована в збірці віршів того самого автора п[ід] з[аголовком] «З вершин і низин». Деякі вірші з другої серії були друковані в «Житті і слові» 1896 р. Книжечка видана на гарнім папері і в гарній оправі, коштує 1 г[ульден] 20 кр[ейцерів].

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ,

видає Комісія Археографічна Наукового товариства імени Шевченка.

Том І. Апокрифи старозавітні, з рукописів українсько-руських зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. У Львові, 1896. [Анонс]

Отся книга містить 339 сторін тексту, 54 сторони покажчиків і 66 сторін передмови. Тексти взяті, з виємком одного-однісінького, з наших галицько-руських рукописів і оповідають усю старозавітну біблійну історію та в спосіб, зовсім відмінний від Біблії. Є тут і казки на біблійні теми, і описи місць, відмінні від біблійних, і біографії осіб, про котрих у Біблії знаходиться хіба маленька згадка, і поучення та пророцтва, зовсім не подібні до тих, що знаходяться в Біблії. Все те — переважно старі візантійські або грецькі, а навіть сирійські та жидівські твори, що разом з християнськими та жидівськими впливами приходили й до нас, були перекладувані зразу на церковну, а з часом на мову, близьку до народної, а разом з живішою мовою перероблювані щораз свобідніше. Багато подробиць із тих творів перейшло і в уста народу. Покажчик таких фольклорних мотивів, доданий до текстів, улегшить досліди в тім напрямі. В передмові автор обширно пояснює літературну історію тих текстів і зупиняється особливо довго над Палеєю, вельми цікавим староруським твором, про котрий досі у нас в Галичині навіть учені такі, як пок[ійний] Огоновський*, мали дуже неясне виображення. Книжка коштує 2 гульд[ени].

ПРИТЧАТА ЗА ЕДНОРОГА И НЕЙНИЯТ БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ.

От Иван Франко в Львов [Анонс]

Під таким заголовком вийшла болгарською мовою брошурка, відбитка з XIII тому «Сберника за народни умотвореня»*, що видається болгарським міністерством просвіти у Софії. Ся праця (51 сторін великої 8-ки) є частина обширної праці д-ра Франка про Варлаама і Йоасафа* і спеціяльно виказує літературну історію притчі про «Чоловіка у балці». Ся притча на слов'янськім, правдоподібно болгарськім ґрунті дуже вчасно перероблена була на «Притчу о багатих» і під таким титулом з додатком «от книг болгарских» дуже часто переписувалася на Русі і в Сербії. Автор слідить походження сієї притчі з Індії, а в болгарській переробці добачує сліди богомильства*.

1898

BEILAGE ZUR ALLGEMEINE ZEITUNG, 1897, 1—226

Славна колись «Augsburger Allgemeine Zeitung», перенісшися перед кільканацятьма роками до Монахова[*], видає, крім щоденної політичної части, також щоденний (властиво, 6 разів у тиждень) науковий додаток. Є се видання, можна сказати, одиноке в своїм роді, можливе тільки в такім центрі наукової праці, як Монахів, і в краї, такім багатім на університети і вищі школи, як Німеччина. В додатку до «Allg[emeine] Zeitung» ми знаходимо звістки, а часто й фахові статті про всі найновіші появи на кождім полі науки і літератури. Крім окремих статей, крім рецензій на нові книжки або рефератів про нові відкриття наукові, ми знаходимо ще в кождім номері багату хроніку, де звертається увагу особливо на університети (іменовання доцентів, професорів, пенсіоновання, некрологи), на збори і з'їзди наукові, на відкриття археологічні, технічні винаходи, нові появи літературні і т. и. Раз на тиждень подається бібліографія надісланих до редакції нових книжок. Ми бажали би звернути увагу на се видання. Особливо на провінції, де вчених видань і журналів не густо посіяно, всякий чоловік, що бажав би держати себе au courant[1] того, що діється в науковому світі, повинен мати під руками се видання. Його можна виписувати окремо від політичної газети «Allgemeine Zeitung» і відбирати не щодень, а тижневим випускам за ціну 28 марок річно.

---

[1] В курсі *(франц.)*. — *Упоряд.*

Обіймаючи такий широкий обсяг людської духової праці, монахівська «Beilage» мусить часто торкатися й слов'янського світу, а часом подає праці, що доторкаються й України-Руси. Ми переглянемо тут побіжно «Slavica», які є в 226 сьогорічних номерах сеї часописі, зупиняючися довше на тих, що ближче доторкаються до нас.

M. Die Aufschrift auf der Tiara des Saitaphernes. Реферат про суперечку, яка вив'язалася між монахівським археологом Фуртвенґлером* і французьким вченим, над тим, чи віднайдена на Бессарабії* золота тіара, дарована буцімто грецькими колоніями скитському королеві Сайтаферновi, є справді стародавній виріб, чи сучасна фальсифікація. Як звісно, французький уряд закупив сю тіару для музею в Луврі* за 200 000 фр[анків], опираючись на осуді французьких археологів про її автентичність. Фуртвенґлер, як і деякі російські спеціалісти, твердить, що се фальсифікат.

A. Hauffen, Das neue Museum für österreichische Volkskunde in Wien. Описує уладження сього музею, де находиться також багато причинків до етнографії австрійських слов'ян, в тім числі й русинів. Автор підносить особливо живописні руські костюми, даровані музеєві міністром Ґавчем*.

Karl Hron, Macedonien (№ 70—72). Дає короткий історичний огляд заселення Македонії, говорить про слов'янські напади на сей край, перескакує історію самостійности Сербії і Болгарії, згадує коротко про турецьке завойовання і подає в кінці детальний статистичний та етнографічний огляд Македонії на основі опису Верковича* (вид[аного] в Петербурзі 1889) і карти, зробленої офіцерами австрійського генерального штабу. Автор бачить і силкується докладно розграничити в Македонії сербську часть, болгарську часть, грецькі острови і мішану сербо-болгарську часть. Кінчиться стаття оцінкою політичного становища Австрії на Балкані. Автор бачить велику будущину Австрії в плеканні великосербської національної ідеї. Теперішнє протеговання поляків і польських аспірацій видається йому великою помилкою австрійської політики. «Польща є вичерпаний край минувшини, а Балканський півострів — благословенний край будущини. Для торговлі шлях до Солуня* значить вихід на всесвітню торговицю, а шлях до Варшави, авансованої на столицю Польщі, — значить вхід у сліпу вулицю. Польська шляхта спекулює тільки на самолюбне визискання сил Австро-Угорщини, а крепкі югослов'яни могли би для Габсбурзької династії статися джерелом невичерпаної сили». Таке пише не слов'янин, а німець, хоч не без впливу бісмарківської полонофобської політики.

W. H. Kaiser Pauls I. Ende (№ 77). Реферат із німецької монографії (R.R. Kaiser Pauls I. Ende, 1801), виданої в Штутґарті 1897 р. Зводить звісні вже, хоч по різних заграничних журналах опубліковані, деталі про смерть сього божевільного царя.

Dr. V. Über der gegenwärtigen Zustand der Wissenschaften in Ungarn. Вельми інтересний реферат про деякі угорські публікації, де схарактеризовано сучасний стан наук на Угорщині. Подавши на початку похвальні дифірамби мадярських учених-патріотів, виспівані з нагоди ювілейної вистави в Будапешті, автор переходить до більше критичних голосів проф. Амброзовича і Фельдеша, котрі піднесли «дуже слабу позицію наук» на Угорщині. Проф. Фельдеш бачить на се ось які причини: 1. Мале число мадярського народу і затіснення всієї духової продукції в рамки мадярської мови. З сього випливає брак контакту з иншими літературами, брак критичности і брак щирого духового кругозору. Та з сього виходить ще й та неприємна історія, що попадаються «вчені», котрі перекладають або переробляють чужі книжки на мадярську мову, видають їх за свої і таким робом доходять до почести і високих пенсій. Таких плагіяторів між угорськими вченими дуже багато. 2. Брак філософічного підкладу в угорських учених працях. 3. Мале число інтелігенції. Наукової праці на угорській мові мало хто купує. «Хто би подумав, що у нас є судді, навіть університетські професори, у котрих нема бібліотеки; що у нас є посли і навіть міністри, котрі так само обходяться без книжок, а перед своїми "великими" мовами сквапно забіжать до якої-будь бібліотеки або навіть до книгарні, щоби своїй мові надати "наукову" закраску». 4. Перевага газет над книжками і привичка публіки читати лише політичні газети. 5. Мала пошана для науки у мадяр. У них нема майже ані одної інституції, заснованої справді для плекання науки. «Угорська Академія була заснована головно для скріплювання мадяризму, університет важний суспільності тільки як фахова школа». Учених не шанують для їх науки, але задля їх посади роду або маєтку, тим-то між ученими бачимо вічну погоню за посадами, непотизм, кумулювання дохідних посад, а зате дуже малу наукову продуктивність. «Бувший угорський міністр просвіти Трефорт зажадав був 1875 р. від редактора Пештенського університету справоздання про діяльність професорів у поодиноких галузях науки. Справоздання мало обіймати час від 1867 до 1875 р., та викрило такий неприємний стан, що міністр не хотів його, вже надрукованого, роздати послам. Виказана там наукова діяльність професорів була дуже скромна. Члени теологічного виділу за весь час не видали ані одної наукової праці, крім газетних статейок. Члени правничого виділу займалися виданням підручників і нічим більше. Дещо ліпше стояла справа на лікарськім виділі, которого професори переважно повиходили з заграничних університетів». Ми зупинилися трохи довше на тій статті, бо угорська «наука» є огнищем просвіти й для наших угорських земляків, а отся стаття пояснює нам потрохи ту посуху на духові сили і духову енергію, яка характеризує нашу угро-руську інтелігенцію.

Dr. W. Milkowicz, Über die Volksnamen: «Wälsche (Italiener), Walach, Wlach (Rumäne) und Lach (Pole)». (№ 124—125). Цінна студія нашого земляка д-ра Мільковича* з Черновець. Розібравши дотеперішні проби пояснення назв «влах», «волох», «лях», «Wälsche», «Walch» і виказавши їх нестійність, автор, послугуючися зарівно історичними свідоцтвами, як і лінгвістичними доказами, доходить до висновку, що сею назвою означували північні германські і слов'янські племена своїх південних сусідів, головно романської раси, але часом і суплемінних («ляхи»), і виводить назву від старонімецького blak, blöck, англ. bleak, що значить «чорний». Отже, північні племена, блондини, називали південних «чорними людьми», і то, може, не тільки задля барви волосся, але, може, й задля чорного одягу.

Arthur Kleinschmidt. Nikolaus I von Russland (№ 130—131). Коротка, але дуже фактична монографійка про сього російського самодержця.

L. - K. Goetz. Das wunderthätige Höhlenkloster zu Kiew (№ 182—183). Дуже цікавий опис Печерської лаври в Києві. Автор, молодий учений, протестант, пробув у Лаврі для студій цілий липець 1897 р. Подавши короткі відомості про основателів Печерського монастиря, св[ятих] Антонія і Теодозія, д. Ґец* описує теперішній вигляд монастиря, згадує про монастирську бібліотеку, по його думці, «відповідно до багатих засобів монастиря аж надто вбогу». Далі йде опис чудотворної ікони Марії, на котрій поначіплювано брильянтів на яких 100 000 рублів. В монастирській скарбівні нагромаджено дорогих речей на кілька мільйонів вартости. Далі йде опис печер і різних монастирських будинків. Людність печерська виносить звиш 1200 осіб, а то 400 «отців» і 800 «братчиків». Зверхником монастиря є київський митрополит, дійсним керманичем архимандрит Антоній і різні функціонери, як «казначей» (скарбник), екклезіарх, келар, благочинний і економ. Монастирська друкарня дає роботу 130 людям; начальником є о. Назарій, давніше полковник при артилерії, вельми освічений чоловік, що вміє по-німецьки, по-французьки та по-англійськи, читає журнал «Cosmopolis», та в справах віри стоїть на дуже вузькім православнім становищі. Монахи діляться на різні категорії, та найбільша часть має дуже малу освіту і не читає нічого, крім молитовника та житій святих. Про рівність в їх житті нема мови; звичайний чернець займає одну келію, єромонах — дві, о. Назарій має три гарні кімнати і ще одну для прислуги, а архимандрит живе в окремім двоповерхім домі, де займає цілий партер і перший поверх. Так само не однакова «пенсія», яку побирають вони на одіж і приватні потреби: єромонахи беруть річно коло 500 руб., начальники — 700, архимандрит — 3000; скільки бере митрополит, автор не міг довідатися; йому говорено, що московський митрополит з тамошньої лаври має 45 000 руб[лів] доходу. Та Київська лавра багатша.

Докладно розвідати високість маєтку і суму доходів монастиря д. Ґецові не вдалось. Один монах говорив йому, що в монастирськім погребі лежить півтора мільйона руб[лів] готівкою, та київські міщани впевнювали його, що там грошей далеко більше. Д[обродій] Ґец вичисляє різні категорії доходів і доходить до висновку, що, крім процентів від капіталів, монастир і його маєтності дають коло 400 000 руб[лів] річно. Кінчиться розвідка дуже займаючим описом жебручих старців, котрих у лаврі завсігди багато, і характеристикою прочан.

B. Katharina II von Russland im Urtheil der Weltliteratur (№ 191). Обговорено двотомову працю проф. Більбасова* під таким титулом, видану по-російськи і перекладену на німецьке.

Dr. Sch. Der Prager Slavencongress im J[ahre] 1848 (№ 200—202). На основі Гельфертової* праці про 1848 рік, поміщеної в 21 томі видання «Das Oesterreichische Jahrbuch», оповідає автор докладно, та не без певної партійности, події пам'ятного слов'янського конгресу в Празі*. Ми надіємося обговорити Гельфертову працю докладніше в «Записках», то й не входимо в подробиці отсього реферату. Між помилками, які, певно, приходиться покласти на карб д. Ш., незнайомого зі слов'янськими літературами, піднесемо хіба одну — авансовання звісного чеського публіциста, сатирика Карла Гавлічка-Боровського* на... графа!

L.-K. Goetz. Die Neuorganisation des St. Petersburger Synodalarchivs. Той самий учений, що описав Печерську лавру, подає звістку про реорганізацію Синодального архіву в Петербурзі. Загалом стан архівів у Росії, особливо провінціональних, дуже сумний. Для синодального архіву зроблено й давніше дещо; його теперішня реорганізація є заслугою Побєдоносцева* і директора архіву Саблера*. Далі характеризує Ґец коротко склад архіву і його адміністрацію.

Prof. U. Krusekopf. Die Lokalnamen und das slavische Element in Friaul (№ 224). На основі праці молодого вченого д-ра Музони подано цікаву студію про фріульські локальні назви. Студія важна для кождого, хто хоче займатися слов'янськими місцевими назвами.

Крім отсих праць, що доторкаються безпосередньо слов'ян, зазначу ще ряд рефератів і праць із порівняної літературної історії, як ось: A. Wünsche, Die Pflanzenfabel in der orientalischen und klassischen Literatur (№ 59—61), G. Meyer. Altitalienische Märchen (№ 69); із історії гебрейського народу і біблійного письменства, як ось: Nestle, Erweiterung der hebräischen Bibel (№ 38, про віднайдення незвісного досі гебрейського тексту книги «Екклезіяста»*), C. Niebuhr, Syrien und Canaan im J[ahre] 1400 vor Chr[istos] (№ 52, про видання архіву єгипетського царя Аменготепа III*, віднайденого в Тель ель Амарні*), B. Stade, Die Entstehung des Volkes Israel (№ 152—153); із історії християнських легенд, як ось: v. d. Leyen, Der heilige Christophorus (№ 40), M. Die Grabschrift des Aberkios (№ 178), Julius Strnadt, Die Unechtheit der Passion des heil. Florian (№ 202); із етнографії і етнології, як ось: M. Mittagsdämonen (№ 46). Bn. Ackerbaugeräthe und Ethnographie (№ 103), не говорячи про статті загального змісту та меншої вартости.

КОНГРЕС ОРІЄНТАЛІСТІВ

Відбувся в Парижі д[ня] 6 вересня в селі Ліцея Людвіка Великого. На конгрес прибули, крім значного числа спеціялістів, також офіціяльні делегати з Австро-Угорщини, Італії, Швеції, Швейцарії, Індії, Китаю, Японії і багато инших держав; тільки Німеччина не прислала нікого. Всіх участників було зверх 500.

Перше врочисте засідання розпочав президент Шарль Шефер згадкою про перший конгрес, що відбувся в Парижі 1873 р. під проводом Леона де Роні (Rosny)*. Міністр просвіти Рамбо* підніс важність політичних інтересів, які має Франція на Сході, і заслуги французьких оріенталістів, таких як Анкетіль-Дюперрон*, Бюрнуф*, Сильвестр де Сасі*, Станіслав Жульєн*, Шамполіон*, Ренан*, і привитав членів конгресу іменем правительства. Голова міста Парижа привитав їх іменем міста і запросив на бенкет, який має устроїти для них репрезентація міста. Потім конгрес залагодив усякі формальності і поділився на секції, що ще сього самого дня розпочали свої праці.

Секцій було сім, а власне: I. Мови і археологія арійських країв — ся секція поділилася на три відділи, що засідали кождий окремо: а) Індія (проводили по черзі лорд Рій, проф. Білер з Відня, Пішель* і Керн*); б) Іран (проводили Гібшман і Єзов); в) лінгвістика (про[водили] Губернатіс*, Кречмер і Улянов*). II. Мови і археологія східної Азії — і ся секція мала два відділи, один для Китаю і Японії (провод[или] китайський амбасадор Чінґ-Чанґ, Томич, Шлеґель і Дуґлас*) і для Індо-Китаю та Малайського архіпелагу (пров[одили] Керн і Браун*). III. Мови і археологія ісламу (пров[одили] де Ґеє, Карабачек* із Відня і Радлов*). IV. Загальна семітська секція — вона також розділилася на два відділи, для гебрейщини (пров[одили] Ґвіді і Кауцш*) і для асирології (пров[одили] Тіле, Пінчес, Гоммель* і Гаупт*). V. Єгипет і африканські мови (пров[одили] Навіль, Лібляйн* і Ерман*). VI. Греція і її відносини до Сходу (пров[одили] Бікелас, Крумбахер* і Стшиґовські*). VII. Етнографія і фольклор (пров[одили] Вамбері*, Ґубернатіс, Радлов, Клапаред і В. Шмідт*).

Про величезну масу переробленого на конгресі наукового матеріялу можна буде мати докладне виображення аж тоді, коли будуть опубліковані стенографічні протоколи з засідань усіх секцій. Наразі вкажемо тут тільки деякі теми, про які говорено на конгресі.

Вінтерніц із Оксфорда говорив про рукописи великої індійської епопеї «Магабгарати»*, що є в бібліотеці англійської Royal Asiatic Society. Звісний факт, що як «Магабгарата», так і «Рамаяна»* різняться значно в рукописах північноіндійських від південної редакції обох епопей. Референт підніс конечність критичного видання «Магабгарати».

Леон Фер* обговорював буддійські джатаки* (оповідання про переродження Будди), особливо ті, що передав китайський паломник Гіуен-Цинґ у своїм описі Індії. Джексон із Нью-Йорка розбирав описи раю в індійських і перських епопеях і підніс близьке свояцтво тих творів.

В єгиптологічній секції викладав берлінський проф. Ерман план монументального видання «Thesaurus verborum aegyptiacorum». Над сим виданням працюють академії Берлінська і Мюнхенська і вчені товариства липське і ґеттінґське. Словар має бути готовий в р. 1913.

Проф. Крумбахер подав огляд розвою студій над візантійською культурою і літературою, підносячи як важні факти заснування російського Археологічного інституту в Константинополі, заснування християнського відділу при центральнім музеї в Атенах, повстання катедри для новогреччини в Будапешті і заснування двох фондів для підпирання сих студій. Другим важним кроком є розпочаті аж два видавництва візантійських текстів; сюди треба зачислити ще й третє, а власне розпочате Берлінською академією під редакцією Гарнака видання творів найстарших грецьких отців церкви аж до Нікейського собору. Як найповніший здобуток, а заразом повний покажчик для тих студій предложив референт друге, значно доповнене, видання своєї «Історії візантійської літератури».

Подібно реферував проф. Стшиґовський з Ґрацу про теперішній стан студій над історією візантійської штуки.

В семітській секції промовляв паризький проф. Галеві* про теперішній стан біблійної критики, а Гвіді, Гаупт і Міллер* — про потребу критичного видання Талмуда. Тюро-Данжен* говорив про найдавніші вавилонські написи, а Шейль показав конгресові в оригіналі новонайдений фрагмент оповідання про потопу світу з часу коло 2000 літ перед Хр[истом].

Орієнталісти мали в Парижі дуже пишну гостину, а їх прийняття в музеї Ґіме (спеціяльний музей для релігій усіх народів) наробило шуму, особливо в клерикальній пресі. В тім музеї відправлено в присутності членів конгресу, отже, головно християн, буддійське богослуження, що, зрештою, не дивно в Парижі, де від кількох літ існує невеличка громада віруючих буддистів, головно з европейців. На будущий конгрес, що має відбутися в р. 1900, запросив японський уряд учених до себе, та треба сумніватися, чи подорож до Японії многим буде можливою; правдоподібно, конгрес відбудеться в Римі.

ПРИЧИНОК ДО ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОЇ БІБЛІОГРАФІЇ 1848—1849 рр.

В січні с[ього] р[оку] збагатилася бібліотека нашого товариства* цінним набутком. Від спадкоємців пок[ійного] Остермана*, бувшого ц[ісарсько]-к[оролівського] старости станіславівського, закуплено всі папери, які лишилися по нім, а власне:

а) власноручні записки пок[ійного] Остермана, писані ним рівночасно з описуваними подіями. Є се три грубезні томи in folio, 2250 сторін мікроскопійно дрібного письма. Записки тягнуться від початку 30-тих років до 1884 р., переважно складаються з виписок із різних газет та брошур та декуди, особливо в першім томі, є копії деяких цінних документів і власні спомини пок[ійного] Остермана, особливо з пам'ятних літ 1846, 1848, 1849;

б) спора пачка рукописних документів та записок, особливо з часів перед 1848 роком;

в) значне число друків: циркулярів, розпоряджень, плакатів, брошур, старих банкнотів і т. и. Маючи надію опублікувати в виданнях нашого товариства з тих паперів усе, що може кинути деяке світло на історію нашого краю, ми поки що подаємо звістку про деякі друки, що знаходяться між тими паперами і збагачують нашу бібліографію в порівнянні з тим матеріялом, який зібрав у своїй «Бібліографії» д. Ів. Левицький*. Таких друків ми найшли 10 і подаємо тут їх титули і зміст або й повний текст деяких.

1848 р.

1. (W nedostatku ruskich rypow [sic! зам. typów]. Wszeczestni Otcy i lubeznaja bratia Rusyny okruha Stanisławowskoho, o hospod'i radowatysia! Є се запросини на руський нар[одний] фестин д[ня] 30 мая 1848 р., надруковані мною з рукопису в «Життю і слові», 1897 р., ч. VI, 119—120 в статті п[ід] з[аголовком] «Руський фестин у Станіславові д[ня] 30 мая», та без кінця. Кінцевий уступ, якого не було в переданім мені рукописі, в друку виглядає ось як:

«Dla toho za prykładom bratyj naszych u Lwowi i innych okruhach Halicii żijuczych postanowyłysmo zaprosyty Was, czestnii Otcy i lubeznaja Bratija, abysle raczyty na deń 30 maja r. b. nowoho styla do mista Stanisławowa sobratysia i festyn toj narodowyj nasz ruskij prysustwom Waszym pocztyty. Ażeby toj uroczystosty nadaly lipotu i torżestwennost', jaka prystoit naszemu oteczestwolubiju, i zachowały jednomyslije i porjadok, prosym zastosowaty sia do programu, kotryj Wam pryłuczajem. S namy Boh! Łaska i mir Hospoda i Boha naj bude s duchom Waszym, Bratije. — W Stanisławowi, dnia 16. maja 1848. Ks. Stefan Ilnicki, Kanonik hon. Kap. Metrop. Lwowskoj. Ks. Petr Szankowski. Ks. Hryhoryj Szaszkiewicz. Ks. Mychaił Kozanowycz. Ks. Theodor Nestajko. Ks. Jakow Roszkiewicz. Ks. Joal Kropiwnicki. Ks. Dyonizy Buraczynski. Ks. Jarosław Głowacki. Ks. Wasyły Głowacki. Ks. Michaił Tychowicz. Ks. Efrem Gliński. Ks. Petr Celewicz. Eustachy Prokopczyc. Bazyłyj Neronowicz. Julian Błonski. Simeon Kluczenko. Jozeph Kropiwnicki. Antoni Botwinski. J. Piszeliński. Jan Dutkiewicz. Onufry Kopanicki.

Друковано на першій стороні великого аркуша сірого паперу формату folio. Друга стор. порожня. На третій і четвертій стор. міститься:

Program sobranija do uroczystosty narodowej ruskoj w Stanisławowi na dniu 30 maja 1848.

Сей «Програм» надрукований в «Життю і слові» loc. cit. Місця друку не подано.

2. **Обвѣщенїє**. Внизу: **Въ Львовѣ днѧ 4 Жовтнѧ 1848 года. Гаммерстейн генералъ командирѹющїй.** (Відозва про зложення оружжя до ц[ісарсько]-к[оролівського] «цейггаузу», надрукована на піваркуші звичайного формату. На другім піваркуші та сама відозва по-німецьки: «Kundmachung», та без дати і з підписом: Hammerstein*, Feldmarschall-Lieutenant Comandirender General in Galizien. Оба тексти надруковані з одного боку аркуша, другий порожній, значить, се плакат, призначений до наліплення).

3. Okolnyk do wsich zwerchnostey mistcewych y hromad. (Нагорі: Nro 3108. Внизу підпис): Od cis. korol. Cyrkułu Stanisław, dnia 20 maja 1848. Neusser. Друковано на піваркуші сірого паперу, переломанім здовж на половину; на другій половині, наліво, на тій самій стороні піваркуша надруковано німецький текст: Nro 3108. Cirkulare-An sämtliche Ortsobrigkeiten und Gemeinden. Внизу підпис: Vom k. k. Kreisamte, Stanisławow den 20 Mai 1848.

Neuszer. Подаємо тут увесь руський текст сього інтересного документу:

«Jest' tu w Hałycyi zbor czyli cziest' ludéj[1], kotora wolnostéj konstytucyow krajowy nadanych łysz do toho używaje, aby tym widważniszcze i diystwytelniszcze na obwałenyje stojaszczoho poriadku d'iłaty; a zahranyczni prychodni[2], poneważ ym buntownyczi perewerty[3], albo pryrodow sia stały, albo prełestiamy[4] toho storonnyctwa zwedeni, poplatyły wełykoduszność' y błahoserdyje, kotorymy były pryjat'i nayhanebniyszow newd'iacznostew — poneże ony złuczywsia z tutejszymy buntownykamy, miszczan y selan protywo cisarskaho Riadu podburyty, onych do nepostuszeństwa protywo ustawam y ukazam[5] własfej, ba nawet do gwałtownoho opyranyja sią protywo onym pobudyty słarajut sia, y w swojej bezłycznosty tak daleko postupajut, że protywo uriadnykam cisarskiem w wypołnenyju ych powynnostey z poruhanyjem i buntownyczym pryreczenyjem[6] wystupajut — obezpeczajuszczesia na tuju podporu, koloru ym poślidok typograliy yły drukarniw[7] podaje, kotory łysze z chuły y oczernenyja Riadu y tohoż pidrucznych swoje złoczestywe bytije prodowżaiet.

Tomóżto pohubytełnemu d'ijaniju dalsze neczynne prydywlatysia, nebyłoby wełykodusznostew y blahoserdijem: byłoby Łoje słabostew, byłoby to zdradow na obowiazku; po kotorym własty o utrymanyju wsełennaho[8] pokoju i poriadku starałysia powynny, y każdy obywatel takowych w dokonanyju toho zamiru podpyraty obowiazany jest.

Wzywajut sia ubo wskutok wysokaho ukazu Predstojatelstwa krajowoho gubernijalneho z dnia 18-toho misiacia i. 6545 wsy zwerchnosty mistcewyji y wsi hromady, na tych buntu honyteliw[9] baczne uważaty — a kromi loho ym y hromadam nakazuje sia, aby koždoho, kotoryjby pokusyłsia własty riadu y ych pidrucznych chułyty, naród do neposłuszenstwa protywo ukazam prawnych włastey, do newykonanyja otrymanych rozkazow podburowaty albo wzywaty, albo do buntu protywo cisarsko-austriyskaho Riadu zwodyty, y do uczastija na zamirenom obwałeniju teperisznoho poriadku pryłudžuwaty, bez prowołoki pryaresztowaty i do cyrkułu odstawyty.

---

[1] В нім. eine Partei.

[2] die Emigranten.

[3] das revolutionäre Wühlen.

[4] Lockungen.

[5] Anordnungen.

[6] Protesten.

[7] Auswurf der Presse.

[8] öffentlichen

[9] Umsturz-Partei.

Hromadam sia ałe osobływe nakazuje, ažeby sia nikto pod ňayostriyszow karow prawnom ne odważył, takowoho pryaresztowanoho na t'ili krywdyty, albo biykow znewažyty.

4. Okołnyk do wsich zwerchnostej miscewych, parafialnych uriadow y hromad. Над сим титулом цісарський орел, а вище з лівого боку Nro 694. Піваркуш сірого паперу, друковано тільки по одній стороні, німецького тексту нема. Текст ось який:

«Na wozwanyje Lwowskoji Rady narodowoji zatrudniajutsia Rady obwodowi (polski) postawłenyjem sudijow pokojnych i polubownych, kotorych zamir maje buty, prywatni spory prawni zhodew (sic!) załahodžuwaty, albo, jeżeli by to sia neudało, wyrokamy kompromissowymy (polubownymy) za zreczenijem sia pomoszczy uriadowoho sudyji zahłajuwaty.

Dla toho to Magistraty, zwerchnosty miscewi i hromady w skutok wysokoho ukazu predsidatelstwa krajowoho z dnia 21 Julija t. r. L. 10 141 na toje wtruczuwanje sia prywatnoho zbyhowyska «rada narodowa» do zawiduwanji sprawedływosty uważnymy sia czyniut, i resterihaiut sia od uczestnictwa na téj bezprawnosty.

Administracyja krajowa nemože toje dopustyty, ažeby storonam spereczajuszczymsia, ym przednależne (sic!) prawo sobi na koždyj wipadok polubnych sudyjow wybyraty i hodytysia, postawłenyjem sudyjow polubownych prypysanych ubłyżenne buło, i administracyja tym mensze na toje zizwołyty može, aby nowyj od nepowołanych osob prywłaszczajuszczym sposobom postawłenny instytut prawnosty sudyjow pokojnych woznosyłsia.

Wsy tyji, kotori by sobi pozwołyły, jakowyjś sudyji uriad jak własty z doruczenyja zbihowyska «rady narodowoji» wykonowuwaty (sic!), popadut kari.

Storony, osobływe ałe hromady bacznymy sia czyniat, że ony samy sobi wynny budut, koły kierujyszczym sudyjom od riadu nepostanowłennym w zhody sia zapustiat, kotorych ważnist' prawna ne bude uznana.

Od cis. kr. Cyrkułu. Stanisław, dnia 30 Jułyja 1848. Neusser».

5. Okolnik. Dowsich zwerchnostey miscewych y Hromad. Над сим: Nro 811. Піваркуш синяво-сірого паперу, друковано в три шпальти: наліво німецький текст: Circulare. An sämtliche Ortsobrigkeiten und Gemeinden, в середині польський: Cirkularz. Do wszystkich Dominiów i Gromad. Пригадує окружник з 20 мая, наведений вище під 3, майже такими самими словами, тільки коротше. Внизу: Od cis. korol. Cyrkułu. Stanisław, dnia 15 Łystop. 1848. Neusser.

6. Widozwa do bratej miszczaniw, selaniw i żydiw. Друкована на одній стороні аркуша, в одну широку шпальту. Наліво був польський текст, та він відрізаний так, що лишилося на краях ледве по кілька букв. Підпису, ані дати, ані місця друку нема, є се передвиборчий поклик, виданий, мабуть, в червню 1848 р, і то, судячи по мові, в Станіславові. Приводимо його текст в цілості:

«Bratia! Wżeśty czuły, moi bratia, że Najjaśnijszy Monarcha nadau nam konstytucyju, to ie takie prawo, że nam wilno o naszych potrebach radyty, że nam wilno wyberaty deputowanych czyli plenipotentiw, a szczo toi deputowani na sobraniu skażut i uradiat, toje budę prawom dla wsich. Majete teper, bratia, wyberaty deputowanych, koły? bude wam hołoszeno. Patent konstytucyjnyj rozkazuje: że kto maje 24 lit, ne je w indygacyi, ani kryminalnoj, ani politycznoj, ani ne je sudżeny za jaku pakist', kto wid 6 misiaciw prynajmij w tim misce meszkaje, a kotryi ne je ani najmytom, ani z kasy brackoi lub ynszoi ne bere zapomohu, toj maje prawo wyberaty Deputowanoho. Ne bude to depytowanyi hromadzkij, szczo neraz z suplikou hromadzkou widoptau nohy do Cyrkułu, a jak z niczém pryjszow, tak z niczem piszow! O nie! Deputowanyj w konstytucyi, to je ciła hromada! Deputowanej może nastawaty, aby denekotryi podatki tiażkii umenszeno, abo zneseno, naprykład akcyzu, aby sil buła tańsza, aby koždomu, kotryj schocze, wilno było tiutiun sadyty, samomu kuryty i prodawaty tak, jak teper prodaje pszenyciu, žyto, aby wam ani wasz pan, a teper was susid, ani Cyrkuł ne nakiedau wijta, aby dityi waszych ne tak bahato i na czas korotszyj do wojakiw brały, aby dity Waszii, zabrani w rekruty, ne szły na konec świta na czužynu, ałe aby Was, waszyje žytie, waszyi chaty i wasze obijśtie hrud'my swojemy boronyły, słówom deputowani waszi majut na sejmi staratysia, aby wsio, szczo wam dolehaje, ustupyło, a wsio, szczo wam potribne, nastupyło. Toje wsio majut deputowani na sejmi czynyty! Wydyte, bratia, že na toje potreba hołowy, poctywosty i lubwy chrystyjańskoj, a nasampered tiji lude majut buty deputowanymy, szczo sami podatki opłaczujut, rekruty dajut i ynczi tak monarchiczni jak dominikalni dwyhajut tiehari lub wid nynisznoho dnia dwyhaty budut, jak naprykład waszoho doteperisznoho pana dity budut tak dobre wojakamy, jak dity waszi. Kotryj tych tiehariw ne dwyhaje, czyž može win protiw tomu powstawaty, szczo ho ne dolehaje? Chtož, skažit, bratia, takich tiehariw ne dwyhaje? Uridnyk płatnyj! Win bere z kasy pensyju, z naszych podatkiw zberajut sia w kasi hroszi, im bilsze podatkiw, tém bilsze hroszyj w kasi cyrkularnoj, im bilsze hroszy w kasi cyrkularnoj, tém bilsza pensyja uridnika. Uridnyk z kasy płaczenyj, choć by buw mudrym i poctywym czołowikom, bude zawsze na toje powstawaty, aby podatki buły jak najbjlszi, bo jak mali podatki, to menszy hroszyj w kasi cyrkularnoj, a im mensze hroszyj w kasi, to mensza musyt buty pensyja, a uridnyk toho ne chocze. A do toho uridnyk czužostoronny, szczo tylko za pensiow do naszoho kraju prychodyt, ne umijuszczy ani po polskie ani po ruskie, ani sia z wamy rozmowyty, ani waszych potrib, jako neswojak wyrozumity ne može. Gazda sam znaje najlipsze, szczo dla hromady potreba. Dla toho, bratia moi, wyberajte na deputowanych waszych, mudrych świaszczennykiw, mudrych, poctywych i Bona myłujuszczych paniw selskich, a teper waszych susidiw, takož zacnych pocesoriw, sprawedływych i ludzkich mandatoriw, poctywych arendariw, kupciw, słowom odnym ludyj piśmennych, Bohu i ludiom myłych, bo poctywist', retelnist', lubwa chrystyjańska z mudrotow i rozumom złuczena ne dadut nikomu uczynyty krywdy. Spytajte protoje starszych z hromady o radu, ony rozumom i doświdczeniom oświtiet was, kto waszoi ufnosty hoden, bo pamietaite szcze raz, że deputowani waszi budut nadawaty prawo dla wsioho myru. A kołybyśte ne znały meży wamy czołowika pyśmennoho, szczoby hoden buw waszoi ufnosty, to wyberajte z pomeży selaniw mudroho, retelnoho, prawolubnoho i sumlinnoho czołowika, a takij deputowanyj bude lipsze praw waszych boronyty, niż jakiej czużostoronnyj, a do toho z waszych podatkiw płatnyj. Majete szcze toje znaty, że kożdyi Deputowanyj, kotryj pide do Widnia na sejm. (bo sejm maje sym razom buty w Widni ze wsish prowincyj austryjackoho kraju) distany hroszy na dorohu do Widnie, i dwista rynskich srybłom szczo misiać na żylte tak dowho, jak dowho budut Deputowani razom w Widni zibrani. Ne lipszeż szczoby tiji hroszi distały sia komu z hromady, jak czużostoronnomu, kotryj naprotiw wam, naprotiw dobru hromady diłaty i widzywatysia musyt. Woźmit tuju besidu do waszoho sercia, bratia selany, prosit, naj znyjde Duch Światyj na Was i Wam wkaże, koho majete na deputowanoho oberaty. Pamietajte na toje, że dity waszi budut was wykłynaty, jak łychech ludyi i bez hłuzdiw na deputowanych wyberete, bo łychey deputowanyj zopropastyt wasze dobro, a dobry, poctywy i mudryj deputowanyj hołosom swoim dokaże, że wam bude lipsze na świti»!

7. **Провизоричноє розпорѧженїє противъ злоȣпотребленїѧ печатни.** [Provisorische Verordung gegen der Missbrauch der Presse]. В кінці: **Въ Вѣдни днѧ 18-го Маѧ 1848 года. Тимчасовїи Министри: Пиллерсдорфъ. Соммарȣга. Краȣсъ. Латȣръ*. Доблгофъ*. Баȣмгартенъ.** Місця друку не подано, та, мабуть, друковано у Львові. Є се два аркуші паперу, задруковано 7 непагінованих сторін, у дві шпальти, зліва по-німецьки, а справа по-руськи, всього 27 параграфів.

1849 р.

8. **Прокламацїѧ** [Proklamation]. На кінці: **Львовъ днѧ 10 Юнȣарїѧ 1849 года. Гаммерстейн, Генералъ отъ Кавалерїи и главнокомандȣющїй въ Галицїи.** Друковано на аркуші, 3 сторони, в дві шпальти:

зліва по-німецьки, справа по-руськи. Є се оголошення воєнного стану в Галичині, Буковині і Кракові.

9. Izwiszczenie tutejszoy miskoy Kommandy. Внизу: Stanisławiw, dne 13 Sicznia 1849. Krautner a Thatenburg, Generał-Major. Друковано на піваркуші синяво-сірого наперу, на однім боці, очевидно, плакат. На другім піваркуші, що становить одну цілість з отсим, є те саме по-польськи п[ід] з[аголовком] Proklamacya tutejszej Komandatury miejskiej! Оголошує воєнний стан для станіславівського округу і взиває до спокою.

10. **О розшыренїи примꙋсовово (sic!) кꙋрса оугорскихъ країовыхъ ассигнацїй таиже и на коронніи краи, смежнїи съ Оугорщиною.** [Вгорі тільки німецький титул: Nro 10 388 Präs. Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums]. Внизу підпис: **Львовъ днѧ 22 Авґꙋста 2849** (sic!) **года.** Agenor Graf von Gołuchowski*, k. k. galizischer Landes-Chef. Друковано на піваркуши, по обох сторонах, у дві шпальти: справа по-руськи (мовою, дуже зближеною до російської!), зліва по-німецьки.

На закінчення подаю з того ж 1849 року ще один друк, хоч і не руський, та важний потрохи і до нашої історії того часу. Є се відозва якогось «полковника» Пйотровского, датована з Сиготу* д[ня] 7 січня 1849 р., написана по-польськи, видрукована в Унгварі*, призначена до розширення по Галичині і до покликання всіх в ряди мадярського повстання. Вона відбита на піваркуші сірого, бібулястого паперу, по однім боці, дивоглядним правописом і виглядає ось як:

«Bracia! Już zdaje sie czas, by zasłona (ktora jakby czarodziejskom mocom dotychzas oczy Wasze zakrywała) uchylonom została. — Przejrzyicie! Z owych liberalnych instytucyi, wolnosci osobistej, druku i mowy, tyle razy przyrzeczonej, podpisaney przez samego Cesarza, spostrzeżecie: — Zero — Rzond, ktoren na dopiencie swych zbródniczych celow przeciw ludom, nieszanuje ni praw Boga ni ludzkooci, zimnom krwiom poduszczajonc przez swych siepaczy lud wiejski poczciwy ale ciemny, przeciw panom i placone bezwstydnie w oczach całej Europy publicznie za głowe szlacheckom, wygubił 300 familii, rzond mowie, ktoren poźniej w potrzebie przemawiaionc do tegoz samego kraju,

wyraza sie “meine liebsten Kinder”, a teraz niezwazajonc ni na dawne, ni na nowe prawa robi co mu sie podoba, — Rzond taki nie moze i nie powinien istnie[c]. Godzina już wybila — Bracia nasi Wengrzy podali nam renke i ofiarujom swom pomoc, ruszcie sie i pokazcie swiatu, zescie potomki tych samych przodkow waszych, co swiat swym menstwem i wytrwalosciom zdumiewali. Przybywajcie! mamy ju legiony polskie i te już dały dowody, w każdej bitwie ze som polskiemi. Mnie podpisanego Rzond nominował komendantem korpusu wzdluż Karpat aż do ziemi Siedmiogrodzkiej. — Kazden przybyly na ziemie Wengierskom u pierwszej Władzy dowie sie o mojej glownej kwaterze, otrzyma ulatwienie dostania sie do Szigethu, gdzie sie o wszystkiem dowie. — Kazden przybyły z koniem lub broniom natychmiast zostanie od Rzondu podług wartosci konia i broni wyplaconym i zold tak jak wszystkie wojksa (sic!) regularne wengierskie od daty wstompienia pobierac bendzie. — Bracia Galicyanie! chociaz niedługo bawiłem w Galicyi, lecz umialem poznac Wasze serca, proste, otvarte do tego stopnia ze z pierwszemi oszustami Europy niechcieliscie, postempowac jak legalnie. — Stosujonc sie tedy do Waszego zwyczaju by wszystko bylo legalnym przybralem sobie tytul komornika, na mocy ktorego podaje do publicznej wiadomosci, iz w imieniu praw Boga ludom nadanych przychodze exekwowac dlug winny naszej Ojczyznie; dlatego przebaczenie ogolne za przeszłosc. Wzywam przeto bez roznicy i excepcyi mieszkancow ziemi Polskiej aby sie z takowom wyplatom spieszyli: rozumiesie mnie jak sie dlug Ojczyzny placi. — Potrzeba nieodzownego dzialania i to natychmiast. — Kazdemu dobremu Polakowi nie jest tajno — a zatem oswiadczam, iz uiszczajoncem sie dloń braterskom z uscisnieniem z serca podamy i loncznie dzialac bendziemy. — Lecz hanba opozniaioncem sie, biada niechentnem a miecz i ogien sprzeciwiajoncem sie zapowiadam!

Siget d. 7 Stycznia 1849. Kommendant z Karpat korpusu sily zbrojnej polsko-wengierskiej polkownik Piotrowski. Odcisniento u Elingera w Ungwarze»[1].

---

[1] «Браття! Вже, здається, час, щоб полуда (яка немовби чарівною силою очі Ваші закривала) спала. — Прозріть! З усіх лібе-

Сей божевільний панок, мабуть, і не знав, що в Галичині, особливо в горах, живуть не поляки, а русини, і що його поклик і кінцева дика погроза поставить на ноги всю гірську людність для оборони супроти мадярських нападів. А тим часом се дійсно сталося.

ральних інституцій, особистих свобод, друку і мови, стільки разів обіцяних, підписаних самим цісарем, побачите — нуль. Уряд, який для досягнення своїх злочинних цілей проти людей не шанує ні прав Бога, ні людськості, холоднокровно підбурюючи через своїх посіпак сільський люд, поштивий, але темний, проти панів і виплачуючи безсоромно в очах усієї Європи публічно за шляхетську голову, вигубив 300 родин; уряд мовою, якою пізніше в потребі промовляючи до того ж краю, висловлюється "мої любі діти", а тепер, незважаючи ні на давні, ні на нові права, робить із ним що йому подобається — уряд такий не може і не повинен існувати. Година вже настала — браття наші угорці подали нам руку і, офіруючи свою допомогу, киньтеся і покажіть світові, що ви нащадки тих самих предків ваших, що світ своєю мужністю і наполегливістю дивували. Приходьте! Маємо тут польські легіони і вони вже довели в кожній битві, що є польськими. Мене, підписаного, уряд призначив командувачем корпусу вздовж Карпат аж до Семигородської землі. Кожен прибулий на угорську землю довідається від першої влади про мою головну ставку, з полегшенням дістанеться до Сигету, де про все й дізнається. Кожен прибулий з конем чи зброєю натомість дістане оплату від уряду згідно з вартістю коня і зброї і платню, як усі регулярні угорські війська, і від дати вступу одержуватиме. Браття галичани! Хоч і не довго я перебував у Галичині, але зумів пізнати Ваші серця, прості, відверті до тієї міри, що з першими шахраями Європи не хотіли чинити як дозволено. Виходячи з Вашого звичаю, аби все було легальним, прибрав собі титул судового екзекутора, владою якого подаю до публічної відомості, що в імени прав Бога, наданих людям, приходжу відбирати борг, завинений нашій Вітчизні; тому — загальне вибачення за минуле. Закликаю до цього, без різниці і винятків, мешканців Польської землі, аби з такою виплатою квапилися: розуміється, як платиться борг Вітчизні. — Потреба необхідної дії, і то негайно. — Кожному доброму полякові не є таємно — а, отже, засвідчую, що зголошеному братерську долоню з сердечним потиском подамо і спільно будемо діяти. Але ганьбу спізненим, біду неохочим, а меч і вогонь тим, хто противиться, обіцяю!

Сигет, д. 7 січня 1849. Комендант з Карпат корпусу збройної сили польсько-угорської полковник Пйотровський. Відтиснено в Елінгера в Унгварі *(польськ., спотв.)*. — *Упоряд.*

К. ХАРЛАМПОВИЧ.
ОСТРОЖСКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ШКОЛА, ИСТОРИКО-КРИТИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

(Киевская старина,
1897, V і VI, стор. 177—207, 303—388). [Рец.]

Отся гарна і старанно написана монографія показує нам наглядно, як мало певного ми знаємо про такий факт, преважний в історії нашої освіти, як заснування, програма, діяльність і упадок православної школи в Острозі*, котрої існування зв'язано з іменем славного князя Константина-Василя Острозького*. Невважаючи на досить багату літературу, посвячену сій справі, позитивні її здобутки дуже малі. Д[бродій] Харлампович не дає нових матеріялів; його праця в головному — звід і критична провірка думок, висказаних досі в літературі, і сю задачу він виповнив дуже добре. Можна дивуватися різнорідності та суперечності тих думок. Одні кладуть заснування сеї школи на 1498 р., другі на 1554—1564, 1580, а то й на 90-і роки 16-го віку. Одні вважають її академією, немовби університетом, инші середньою школою, а є й такі, що не признають її програми вищої над звичайну нижчу школу. Так само нема згоди й на те, хто були вчителі в тій школі, коли і чого вчили, коли і чому вона підупала і коли була зовсім закрита.

Д[бродій] Харлампович розложив свою історично-критичну працю на чотири розділи. В першім він розглядає питання, коли і з яких причин була заснована острозька школа і, відкинувши всі відмінні здогади, зупиняється на тім, що ся школа була заснована при кінці 70-тих років 16-го віку, що вже існувала в 1580 р., що її діяльність була тісно зв'язана з діяльністю острозької друкарні, заснованої рівночасно з нею, і що на заснування обох мав рішучий вплив докір єзуїта Скарги*, висказаний 1577 р. в книзі «O jedności kościoła Bożego», що серед русинів «wszystka nauka upadła, a popi zchłopieli i nigdy z nich takiej jakiej trzeba pociechy owce mieć nie mogą. A gdy kacerstwo nastanie, bronić się pasterze nie mogą, ani umieją, ani owiec od błędów wybawić mogą»[1].

В другім розділі автор збиває думку тих, що бачать в острозькій школі дійсну академію, і другу думку, немовто се була проста нижча школа і доказує, що се була потодішньому «школа наук визволених», де вчили церковнослов'янської, грецької і латинської мови. Годі заперечити, що задля браку позитивних і докладних документів автору дуже часто приходилося конструювати собі свідоцтва при помочі відповідного інтерпретовання коротеньких та побіжних згадок або натяків у сучасних чи трохи пізніших писаннях, а то вдоволятися навіть посередніми доказами per negationem[2] противних думок. Певна річ, наразі мусимо вдоволитися й тим, а авторові докази, особливо на те, що острозька школа не була ніякою академією, нас зовсім не можуть переконати. Чим вона була на ділі, що давала сучасній руській суспільності, се може нам вияснити тільки публікація незвісних досі документів. Треба бажати, щоби публікація Сангушківського архіву* якнайшвидше дійшла до того часу; коли судити по багатстві матеріялу, опублікованого досі з архіва Острозьких*, то можна надіятися вельми багатого жнива і для історії сеї школи.

Вельми вбогий на позитивні факти й третій розділ, де автор зводить докупи все, що ми знаємо про зверхню історію острозької школи. Вона розвивалася добре, та й то по здогадам, ледве 10 років. Уже в 1590 р. Острозький жалується на брак учителів. Учені греки Кирило Лукаріс* і протосінгел Никифор* небагато помогли до її піддвигнення. Коло 1603 р. Острозький носився, мабуть, з думкою перемінити її справді на академію, та швидко потім він умер. По його смерті ми не маємо ніяких позитивних звісток про сю школу. Коли вона й існувала за життя Константинового сина Януша Острозького*, що, хоч сам католик, шанував грецький обряд і любив руську народність, то впала певно по його смерті, коли Острог перейшов у руки завзятої католички Анни-Алойзи Острозької*, що заснувала тут і багато обдарувала єзуїтську колегію.

---

[1] Всяка наука занепала, попи оселянилися і ніколи від них сякої-такої потіхи вівці не можуть мати. А коли єретицтво прийде, пастирі захищатися ні не можуть, ні не вміють, ані овець від помилок уберегти не можуть *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] З ігноруванням *(латин.)*. — *Упоряд.*

Найцінніший в праці д. Харламповича четвертий розділ, де він зводить докупи і провіряє критично звістки про вчителів і учеників сеї школи і загалом про всіх видніших людей, що громадилися довкола Острозького і помагали піддержувати православіє та двигати руське письменство. Маємо тут такі нариси про Герасима Смотрицького*, Кирила Лукаріса, Никифора-протосінгела, Йова Княгиницького*, безіменного «Клирика острожской церкви»*, також незвісного ближче «пресвитера Василія», котрого Стебельский називає Зураським деканом* (Dwa wielkie światła*, II, 115; д. Харлампович, не добачивши сього місця, сумнівається, чи Василій був духовним, ст. 380), Дам'яна Наливайка*, Христофора Філалета* (Бронського), Лятоса*, монаха Киприяна*, Андрія Римшу* і ще кількох, звісних тільки з назв. Кінчиться монографія бажанням, щоби була написана повна монографія про кн[язя] Острозького, причому автор виступає проти обвинувачень, які звели на сього славного князя Костомарів, Куліш*, Студинський* й ин.

Віддаючи повне признання старанності автора в збиранні матеріялів і його критичній обережливості, поправимо тут одну його помилку: він ідентифікує А. Брікнера*, поляка, професора Берлінського університету, з небіжчиком Брікнером*, російським німцем, істориком.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — НЕПРИЗНАНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІОТ

Між польськими поетами перехідної доби від псевдокласицизму до романтизму займає окреме місце Тимон Заборовський* не тільки своїм незвичайним талантом, але також тим, що теми майже до всіх своїх більших творів брав із українсько-руської минувшини. Його можна назвати попередником тої української школи, що так пишно розвилася і була одною з найбільше блискучих сторінок у історії нової польської літератури. Ось декілька звісток про життя сього поета. Тимон Заборовський родився 18 цвітня 1799 р. в Галичині, в Чортківськім циркулі, в селі Лишківцях*, де батько його був дідичем. Науки кінчив у Кременецьким ліцеї. В 1817 р. подався до Варшави, де два роки працював у бюрі державної ради (Rada stanu). Покинувши бюрову роботу, вернув у рідне село і тут провів решту життя, зайнятий літературною працею. Д[ня] 20 марта 1828 р. втопився в Дністрі в нападі меланхолії. Ще живучи в Варшаві, надрукував у часописі «Ćwiczenia Naukowe» чотири часті своєї на великий розмір задуманої поеми із староруської історії п[ід] з[аголовком] «Dobremir i Aniela», «Aniela i Dymitr», «Jamedyk Błud czarnoksiężnik ruski» і «Chrobry pod Kijowem». Більша часть його праць лишилася в рукописах. Частину тої рукописної спадщини видав Сенкевич* в Пулавах* 1830 р. п[ід] з[аголовком] «Dumy podolskie».

В рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських* у Львові є також кілька томів рукописних творів Заборовського, почасти в автографах, почасти в сучасних копіях. Між тими творами варта особливої уваги його трагедія «Bohdan Chmielnicki», що знаходиться в Оссол[інському] рукоп[исі] № 489, к[артки] 29—50. Ся трагедія цікава для нас не так своєю будовою (псевдокласичний шаблон) або поетичною вартістю (вона невелика), як радше тим розумінням характеру і планів Хмельницького, яке автор поклав основою свойого твору. Ми не беремося розсуджувати, наскільки те розуміння є витвором власної фантазії Заборовського, але не можемо не висказати думки, що могла тут бути якась крихітка традиції, котра держалася серед дрібнішої подільської і української шляхти. Ся шляхта здавна нелюбим оком дивилася на бутних магнатів і могла навіть в Хмельницькім бачити не так ворога Польщі і польського народу, як радше ворога тих можновладців. Відси дуже близько до такої концепції, що Хмельницький бажає вигубити можновладство на Україні, властиво, для добра Польщі, бачачи в тім можновладстві терновий пліт, що ділить Польщу від Руси. Розуміється, ми не маємо доказів на те, чи була якраз така традиція про Хмельницького серед польської дрібнішої шляхти, але факт її нелюбови до магнатів безсумнівний: ся нелюбов, ся окрема дрібношляхетська традиція просвічує, між иншим, майже у всіх історичних працях недавно помершого польсько-українського історика Антонія Ролле*.

Та сяк чи так, а трагедія Заборовського про Хмельницького варта деякої уваги, і через те ми подаємо тут її зміст і наводимо дослівно деякі характерні місця. Трагедія ділиться на п'ять актів і діється над Смотричем, проти Каменця*. Автор ось як характеризує місцевість: «З одного боку ріки скали, увінчані стародавнім лісом, з другого боку видно домик на горбі, також схований в лісі; в прогалинах між горами видно далеко вежі Каменця». Часу, коли діється акція, автор не подає, та з тексту видно, що вона повинна відбуватися весною 1653 р. між шлюбом Тимоша Хмельниченка з Лупулівною* й його смертю*. Смерть Тимоша автор переносить із Сучави під Каменець і, довершуючи одну поетичну ліценціію другою, кладе сюди також смерть самого Хмельницького*, а причиною сеї катастрофи подає зраду Виговського*. Отсе й є головний зміст поеми, а тепер поглянемо на її будову і на характеристику поодиноких осіб. Тих осіб, звичаєм псевдокласичної драми, небагато, всього чотири: Богдан Хмельницький, його син Тимофій, жінка Тимофієва Гелена і Водович, гетьман козаків, а крім них, німі особи — жінки і лицарі, що прийшли з Тимофієм із Волощини*.

Перша дія. Ситуація така: Тимофій приходить з молодою жінкою з Волощини під Каменець і хоче вдарити на місто, але старий гетьман Водович приносить йому розказ від батька, щоби стояв тихо і ждав його з козаками. Тимофій нетерпеливий, він горить бажанням помститися на поляках за смерть матері і за власний сором. Водович говорить йому, що вже близька мета:

Polska staje się łupem narodów sąsiedzkich:
Poznań, Warszawa, Kraków w mocy wodzów
szwedzkich.
I jeden że Carnecki uchodzący z pola
Z garstką ludzi zatrzyma potęgę Karola?

Bohdan Chmielnicki swego już dopina celu,
Wywróci władzę orłów dumnego Wawelu,
Pospiesza nasz połączyć buńczuk z mieczem Wazy[1].

Хоч і як не рад, Тимофій згоджується дожидати батька. В другій яві — розмова Тимофія з Геленою. Тут Тимофій — ґалантний і сентиментальний лицар, Гелена — невинна душа, повна любови і героїзму. Тимофій любить її дуже, але його душа сумна: змалку поєний думками про пімсту, він чує, що взяв її на горе, але Гелена готова з ним і на смерть і в тій же рішучості йде до хатчини спати. Тимофій лишається сам, хоче заснути на камені, але нараз зривається буря, і він ховається під дуба.

Друга дія. Богдан, сам, поперед війська, незважаючи на погану дорогу і бурю, прибіг побачити сина. В монологу він називає себе «ofiarą dumy panów i gminu zaślepień»[2]. Побачивши сина, він радіє, оповідає йому про свою подорож сюди. Тимофій рад усе зробити для батька, але хотів би знати його плани.

BOHDAN

Pod skały te chodź, synu, i usiądź koło mnie.
Abyś mię pojął, słuchać staraj się przytomnie.
Tysiącem dróg, lecz jednym zawsze idę czołem:
Polska moim jest krajem, a wolność żywiołem.
Zniszczenie władz nieprawych, które światem rządzą,
Pierwszą było, ostatnią jest Bohdana żądzą.
Miłoćś swobód w tem sercu zawrzała najraniej.
Jak ojczyznę kochałem! Jak żyć chciałem dla niej!

---

[1] Польща стає здобиччю сусідніх народів:
Познань, Варшава, Краків — під владою шведських вождів.
Чи один Чарнецький*, що відступає з поля
Зі жменькою людей, затримає потугу Карла*?
Богдан Хмельницький вже здійснює свою мету,
Поборює владу орлів гордовитого Вавелю*,
Поспішає об'єднати наш бунчук із мечем Вази*
(польськ.). — *Упоряд.*

[2] Жертвою думи панів і засліплення черні *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Te uczucia na panów polskich niosłem dwory,
Mniemałem w stróżach swobod znaleść i cnot wzory.
Mojej młodości nagle zniknął sen uroczy,
Zaraz mi duma możnych otworzyła oczy.
Podejrzałem wolności pozór ozłacany, —
Coż postrzegłem przelękły? Jarzmo i kajdany.
Już i wtedy tajemnie w moich piersiach stała
Ta nienawiść poddaństwa, tak dzisiaj zuchwała.
Nie mogłem patrzeć niemy na ucisk spółbraci,
Których w zwodniczej bóstwa jakiegoś postaci
Ten możnowładztwa potwór przygniatał stugłowy,
I mamiąc, niewidome musiał czcić okowy.
Mniej czułem kraju nędzę nie patrając na nie;
Wtedy i miłość moje słodziła wygnanie.
Ogniste Krymu słońce w czarownym ukryciu
Świeciło jednej szczęścia chwili w moim życiu.
Żal za ojczyzną w sercu polskim utajony
Tłumiłem dla pokoju i dla szczęścia żony.
Lecz i tam prześladowców oczy mię dostrzegły,
Gdzie śród wolnego ludu żyłem niepodległy.
Okropny gwałt, na który świat się cały wzdrygnął,
Uderzył mię, ocucił i los mój rozstrzygnął.
Bicz na gwałty i zbrodnie moim stał się godłem:
Wrogów swoich do stanu takiego przywiodłem,
Że powinni by mojej dziś litości żebrać,
Bym raczył jeszcze nędzne życie im odebrać.
Kiedy się wszystkich uczuć ludzkich już wyzuli,
Na zgon ojczyzny własnej dziś patrzą nieczuli,
Sami pierwszy nieszczęścia jej rzuciwszy zaród,
Żyją jeszcze, a cały przez nich ginie naród.
Ocalenie swobody Pospolitej rzeczy
Zawisło od Karola i od szwedzkich mieczy;
Nową mu grozi burzą z pod Tatrów Rakocy,
A nikt przeciwko takiej nie wspiera się mocy.

TYMOTEY

Ktoż by litość nad losem narodu okazał,
Który się hańbą okrył i sam zbrodnią zmazał,
Gdy śmiał ubóstwiać sprawcę zbrodniczego czynu?
A ktoś by go dopiero mógł wspierać?

BOHDAN

Ja, synu!
Skoro tyrańskiej władzy gmach do szczętu runie,
Po tym ostatnim kary wywartym piorunie
Błyśnie dla Sławian wolność i pokoju zorza
Od morza Bałtyckiego do Czarnego morza.
Jakie przemiany losów i nieszczęść koleje
Przetrwał ten wielki naród, a dzisiaj niszczeje!
Kilku to ludzi chciwość znaczenia i skarbów,
Zręcznie się wyłamawszy z prawych rządu karbów,
Lud w poddaństwie trzymając a króla w niewoli,
Sprawczynią jest dzisiejszej kraju smutnej doli.
Wylągłszy się pod cieniem udaney pokory,
Wskrzesiła nieporządne sejmy i wybory;
Ciemnotą ludu światła, silna przez niesnaski,
Chwyciła i buławy i sejmowe laski.
Glińskiego zgon okropny, upodlenie Kmity,
Nawet zamach Zborowskich zawczasu odbity
Nie odstręczył, i owszem, popchnął innych wielu,
Ostrzegłszy ich, ażeby zręczniej szli do celu.
Ci zamiast co by mieli węzłem świętej zgody
Pobratnić, zbliżyć, jednać i łączyć narody,
Silnym rządem umacniać, aby kiedyś pod nim
Stały się kiedyś groźne mocarstwom zachodnim, —
Widokiem tylko własnych stąd zysków zajęci
Wskrzeszali w nich uspione ku sobie niechęci.
Najbardziey ich łudziły wzrok łupieży chciwy
Sączące miód i wino góry, żyzne niwy,
Bogactwa błogich Dniepru, Bugu, Dniestru brzegów.
Jakich że nie ważyli środków i wybiegów,
Aby swobodne ludy tych gór, pól i lasów
Jątrzyć, do krwawych z sobą wyciągać zapasów,
A tak [i u]pragnionych kosztować słodyczy,
Prawa własności prawem zgwałciwszy zdobyczy.
Miecz i zdrady do tego im musiały służyć;
Świętej kościoła nawet władzy śmieli użyć.
Wezwali zakon, który do podstępu skory
Podłe zamysły kryjąc świętemi pozory,
Co miał pomiędzy ludem światlo wiary szerzyć,
Nauczył go w ich słowa, w ich Boga nie wierzyć.

I tegoż to zakonu powierzyli pieczy
Młodź sławiańską, nadzieję Pospolitej rzeczy.
Przezeń krwawy niepokój wszystkiemi podstępy
Nieśli aż na swobodne Zaporoża kępy,
Śmieli i na Bohdana targnąć się zagrody,
Śmieli — i krwią zuchwałych zlane Żołtowody,
Gdzie sromotnego czynu sam ubiłem sprawce.
Klęską ich sławny Batów, popłochem Piławce,
Były tylko pogróżką wielkiego zamachu,
Który miał zwalić ogrom tego zbrodni gmachu.
Musiała upaść Polska, lecz z jey gruzów musi
Powstać gmach połączonej razem z Polską Rusi.
Ten zamiar z mieczem w ręku i z praw ludzkich księgą
Całą Sławianów myślę popierać potęgą.
Moim orężem wolność, wolność moją tarczą!
Jeśli mi w tym zawodzie lata nie wystarczą,
Których mi los przeciwny może mało liczy,
Syn mój spełnienie dzieła po mnie odziedziczy[1].

---

[1] *Богдан*

Під скелі оці ходімо, сину, і сядь біля мене.
Щоб зрозумів ти мене, слухати старайся уважно.
Ходжу тисячею доріг, але завжди один шлях маю:
Польща — це мій край, а свобода — моя стихія.
Знищення несправедливої влади, яка править світом,
Першим було, останнім є пожаданням Богдана.
Любов до свободи в цьому серці закипіла найперше.
Як Вітчизну любив! Як жити хотів для неї!
Це почуття я ніс у двори польських панів,
Думав у вартових свободи віднайти і взірці чеснот.
Але раптово зник чарівний сон моєї молодості,
Тепер мені пиха могутніх відкрила очі.
Сподівався я на золотий вигляд свободи, —
Що ж бачу, зляканий? — ярмо і кайдани.
А тоді вже тихцем увійшла в мої груди
Ненависть до рабства, така сильна сьогодні.
Не міг, німий, дивитися на утиски братів,
Яких під оманливим виглядом якогось божества
Пригнічує ота стоголова потвора можновладства,
І, зваблений, мусив поклонятися невидимим оковам.
Менше слухав лихо краю і не зважав на нього;
Тоді любов осолоджувала моє вигнання.

Ми привели навмисно сю довгу тираду, бо вона — найцікавіший уступ в цілій драмі. Як бачимо, автор бажав тут зробити Хмельницького патріотом по свойому серцю. Не завадить пригадати, що Заборовський ще жив у Варшаві в часі, коли там по довших приготованнях ут-

---

Вогнисте сонце Криму в чарівному затишку
Світило одній хвилі щастя в моєму житті.
Тугу за Вітчизною, приховану в польському серці,
Вгамовував для миру і для щастя дружини.
Але й там побачили мене очі переслідувачів,
Де серед вільного народу я жив, незалежний.
Жахливий ґвалт, від якого увесь світ здригнувся,
Вразив мене, опритомнив і долю мою вирішив.
Батіг на ґвалти і злочини став моїм символом:
Ворогів своїх я привів до такого стану,
Що мусять нині жебрати мого милосердя,
Якби захотів я забрати ще їхнє нікчемне життя.
Коли всіх людських почувань вже позбулися,
Загибелі Вітчизни власної прагнуть, нечулі;
Першими кинувши зерно її нещастя,
Живуть ще, а весь народ через них гине.
Порятунок свободи Речі Посполитої
Залежить від Карла і шведських мечів;
Йому грозить новою бурею з-під Татр Ракоцій*,
І ніхто супроти такої сили не встоїть.

Тимофій

Хто ж би виявив милосердя до долі народу,
Який вкрився ганьбою і забруднився злочином,
Коли смів палко любити винуватця злочинної справи?
А хто ж би його тепер міг підтримати?

Богдан

Я, сину!
Скоро будівля тиранської влади розвалиться вщент,
Після останнього грому зісланої кари
Блисне для слов'ян свобода і зоря миру
Від Балтійського моря до Чорного.
Які переміни долі і черги нещасть
Перебув той великий народ, що нині мізерніє!
Скільки то людей, що бажають становища і скарбів,
Що зручно порушують законні ухвали влади,
Що тримають народ у рабстві, а короля — в неволі,

ворилася перша патріотична польська конспірація (зимою 1819 р.) з метою відбудовання Польщі. Се було так назване «Wolne mularstwo narodowe», котре 1821 р. перемінилося на «Narodowe towarzystwo patryotyczne»*, що сіткою конспірації покрило всі частини давньої Польщі

Є призвідцями нинішньої смутної долі краю!
Відлежавшись у затінку вдаваної покори,
Воскресили безладні сейми і вибори;
Світлі темнотою люду, сильні завдяки чварам,
Захопили і булави, і сеймові жезли.
Жахлива смерть Глинського*, приниження Кміти*,
Навіть замах Зборовських*, вчасно відбитий,
Не знеохотили їх і охоче попхнули багатьох інших,
Застерігши їх, щоби хитріше йшли до мети.
Вони, замість того, щоб узами святої згоди
Брататися, зближувати, єднати і лучити народи,
Сильною владою зміцнювати їх, щоб колись під ними
Стати грізною великою західною державою, —
Зайняті лише виглядом власних зисків,
Воскресили в них [народах] приспану ненависть.
Найдужче їх погляд обманювали любе грабіжництво,
Гори, що сочаться медом і вином, родючі ниви,
Багатства блаженних берегів Дніпра, Бугу, Дністра.
До яких уже не вдавалися засобів і викрутів,
Аби вільних людей тих гір, полів і лісів
Цькувати, витягати до кривавих запасів,
Коли самі прагнуть куштувати солодощі,
Поґвалтувавши право власності правом здобичі.
Мечі і зради мусили їм слугувати у цьому;
Посміли навіть застосувати владу святої церкви.
Покликали закон, швидкий до підступу,
Підлі задуми прикриваючи святим виглядом,
Замість того, щоб між народом ширити світло віри,
Він навчив його не вірити їхньому слову, їхньому Богові.
І ось такий закон полишили на опікування
Слов'янській молоді, надії Речі Посполитої.
З ним криваву війну всілякими підступами
Несли аж на вільні простори Запорожжя,
Посміли вторгнутися і на садиби Богдана,
Посміли — і кров'ю зухвалих залиті Жовті Води*,
Де ганебного вчинку винуватця я сам убив.
Їх лихом був славний Батіг*, пострахом — Пилявці*, —

від Варти аж до Дніпра і швидко числило до 5000 членів. Чи належав Заборовський до тої конспірації — сього не знаємо, але те певна річ, що думки, які він тут вкладає в уста Хмельницькому, а, власне, думка про зв'язок України з Польщею по зваленні польського магнатства, були провідними думками тих конспірацій (див. про се M. Mochnacki*. Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831, wyd. 3. Berlin, 1863, t. I, 226, 223, 251, 268, 274, t. II, 1—20). Також і на Україні в ту пору почали будитися думки про федерацію, про Слов'янщину, а вірші Заборовського можуть бути доказом, що вони доходили також до декого з молодшої і поступовішої польської шляхти.

Чуючи ті батькові слова, Тимофій радується; йому робиться легше на душі: тепер він вільний від ролі кровавого месника, бо бачить перед собою вищу, гуманнішу мету. Йому здається, що його мати кличе до нього з могили:

Za ojczyznę, za ludzkość, za ludów swobody
Tym orężem walcz, godnym stań się tej nagrody!
Występni za występek, co ich tylko plami,
Znajdą karę w przepaści, w którą wpadli sami[1].

Богдан посилає його до війська, а сам лягає спочити.

Все було лише погрозою великого замаху,
Який мав звалити огром цієї будівлі злочину.
Мусила впасти Польща, але з її уламків мусить
Постати будівля об'єднаної разом з Польщею України.
Той задум з мечем у руці і з книгою людських прав
Думаю підпирати усією потугою слов'ян.
Моя зброя — свобода, свобода — мій щит!
Якщо мені в моєму задумі не вистачить літ,
Яких ворожа доля, може, лічить мені мало, —
Мій син сповнення справи по мені успадкує *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[1] За Вітчизну, за людство, за свободу народів, —
Тою зброєю воюй, стань гідним тієї нагороди!
Злочинці за злочин, що їх лише плямує,
Знайдуть кару в прірві, в яку впали самі *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Третя дія. Богдан сам, він дожидає Виговського з козацьким військом, боїться його зради і просить у Бога підмоги. Він покликається на Чарнецького, Любомирського* і Потоцького*, котрих мав у руках і випустив на волю, на доказ, що ним не кермує особиста злість ані бажання зиску.

Jaki w Polsce pan możny, jaki świata książę
Tych skarbów, tego blasku mi nie pozazdrości,
Których ja się wyrzekam dla dobra ludzkości?
Od Tatrów aż po Kaukaz wszystkie wschodu kraje
Los, gdybym chciał mu służyć, zaraz mi poddaje.
I nie miałżebym mojej czem nasycić dumy?
Gdziekolwiek stąpię, zbrojne stają zaraz tłumy,
Służą te światu straszne, mnie powolne Hany.
A gdziekolwiekbym zwrócił buńczuk na pogany,
Wciąż by ustępowały krajów ich granice,
Drżały by mury chińskie i Persów stolice;
Indyanin mi złoto, Arab słał by perły,
Reszty ubogich krajów mógł bym wzgardzić berły.
Ja takiej sławy nie chcę, tych skarbów nie cenię,
Moją sławą — mojego kraju wybawienie,
A skarbem wolność, wolność i syn mój jedyny[1].

---

[1] Який в Польщі магнат, який князь світу
Тих скарбів, того блиску мені не позаздрить,
Яких я зрікаюся для добра людства?
Від Татр аж до Кавказу всі країни сходу
Моїй долі, коли б хотів їй служити, покорилися б.
То ж чи не маю чим наситити думку?
Куди б не ступив, — усюди озброєні юрми,
Служать оті страшні для світу, а мені підлеглі, хани.
А коли б повернув бунчук на поган,
Зникли б усі держав їх кордони,
Тремтіли б китайські мури і персів столиці;
Індієць — золото, араб слав би мені перли,
Решти убогих країн міг би зневажити берла.
Я такої слави не хочу, тих скарбів не ціную,
Моя слава — мого краю спасіння,
А скарб — свобода, свобода і син мій єдиний *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Він бажає все посвятити для Вітчини.

> Oto wojną domową cała Polska gore,
> Śmiertelne na nią Karol zamachy wymierza.
> Spierz, upadającego wspieraj Kazimierza!
> Nie wahaj się kraj chroniąc od zguby ostatniey
> Do związku w Tyszowicach ściągnąć ręki bratniej[1].

Але проте він вагається, хоче ще зачекати, і се, в розумінні автора, є його трагічна вина. Надходить Тимофій, Водович і волоське лицарство. Водович явно висловлює побоювання, щоб Виговський не зрадив їх. Військо хоче вдарити на Каменець, не дожидаючи Виговського. Богдан боронить Виговського і в промові до лицарства заохочує волохів до боротьби з можновладцями, що не тільки Україні, але й Волощині далися взнаки. Аж ось чути шум і труби — се, певно, прийшов Виговський. Усі відходять до табору.

Четверта дія. Гелена вибігає з хати зі своїми подругами, чуючи в таборі крики і стріляння і не знаючи, що се значить. Вона догадується, що се прибув Богдан з військом і хотіла привитатися з ним. Надходить Водович і оповідає їй, що Виговський зрадив Богдана, напав на табір і вирізав лицарство. Богдан і Тимофій з невеличкою рештою виперли його з табору і змусили до втеки. Гелена в розпуці біжить шукати свойого мужа, щоби з ним разом поділяти його труди і небезпеки.

П'ята дія. Богдан з рештою лицарів відступає перед напором, боронячися. Він велить покликати Тимофія і хоче ніччю тікати під Львів. Надходить Водович і оповідає йому, що Тимофій разом з Геленою, обскочений ворогами, з високої скали кинувся в Смотрич і загинув. Богдан велить Водовичеві збирати решту лицарства і тікати на Січ. Водович відходить, Богдан проголошує монолог:

---

[1] Через власну війну вся Польща тужить,
Смертельні на неї Карл замахи готує.
Квапся, занепалого підіпри Казимира*!
Не вагайся край врятувати від останньої згуби,
До союзу в Тишовцях* сягнути братню руку *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Jam jednak ciebie kochał, niewdzięczny narodzie!
Ciebie chcąc dźwignąć, burzę wzruszyłem na wschodzie.
Za wolność gnębionego jarzmem niewolniczem
Strasznym się uzbroiłem na tyranów biczem.
Dla ciebie — wy mi, nieba, świadkami jesteście —
Wszystkom poświęcił, syna własnego nareszcie.
Co? Tyś dla dobra kraju tyle krwi wytoczył?
A z jegoś się obrońcą teraz nie zjednoczył?
Przed temi twojej sławy gasnącej widziadły
Wyznaj, nie wstydź się, wyznaj, dzisiaj już upadły,
Zaślepiony, za blaskiem jakiej szedłeś gwiazdy?
Za coś te na ojczyznę sprowadził najazdy?
Głos to cię konających pyta i oskarża.
Wyznaj! Za gwałt jednego nad tobą nędzarza,
Za odmówione tobie od monarchy wsparcie
Mszcząc się, krew twoich ziomków i łzy piłeś, czarcie!
Tak śmiałeś kraj ojczysty wydać na rozboje
Tych, co sami zdradzają zaufanie twoje,
Tych, pod których dziś wreszcie przeniewierczą stalą
Ostatniej się potęgi twojej gruzy walą,
I którzy dopełnieniem tej dowodzą zbrodni,
Ile wolności, ile swobód byli godni[1].

---

[1] Як я тебе любив, невдячний народе!
Тебе хотів підняти — бурю зрушив на сході.
За свободу пригнобленого ярмом невольничим
Страшним озброївся на тиранів бичем.
Тобі — ви мені, небеса, свідками є —
Усе присвятив, сина власного навіть.
Що ж? Ти ж для добра краю стільки крові пролив!
А з його оборонцем тепер не з'єднався?
Перед тими привидами твоєї згаслої слави
Зізнайся, не соромся, зізнайся, нині вже впалий:
Засліплений, за блиском якої йшов зірки?
За що на Вітчизну спровадив наїзди?
То голос конаючих тебе питає і оскаржує.
Зізнайся! За гвалт одного над тобою жебрака,

Прибігає вояк і доносить Богданові, що вороги обступили їх з усіх боків, що втека неможлива, що Водович погиб. Богдан відсилає його на становище, а сам хоче ждати смерти з рук Виговського, але сей не надходить. Трагедія кінчиться Богдановим монологом:

O zemio, tylu wrogów zniszczona najazdem,
Coś była długo światła, męstwa, cnoty gniazdem,
Upadłaś, Polsko! Władzy przemożnych poddana
Chcącego się ratować odparłaś Bohdana.
Przynajmniej, kraju srogi ale zawsze miły,
Nie odpychaj mię teraz od swojej mogiły.
Przebacz mi zbrodnie moje, jak ja tobie winę!
Ty jej ofiarą padasz, ja za wolność ginę[1].

Автор не договорює, що сталося з Богданом, та можна догадуватися, що він сам убив себе. Як бачимо, супроти нинішніх понять композиція драми наївна, дитиняча, а ціла п'єса цікава хіба незвичайним зрозумінням характеру Богданового і запалом до свободи, в котрім можемо бачити відгомін ідей великої французької революції[*] і Шіллерових тираножерних драм.

За відмовлену тобі монархом підтримку
У помсті кров твоїх громадян і сльози пив, чорте!
Так посмів ти рідний край видати на розбій
Тих, що самі зраджують довіру твою,
Тих, під зрадницькою сталлю яких
Останні мури могуті твоєї валяться
І які сповненням цього лиха доводять,
Якої вольності, яких свобод були варті *(польськ.)*. —
Упоряд.

[1] О земле, знищена наїздом стількох ворогів,
Що довго була гніздом світла, лицарства, цноти,
Впала, Польще! Підлегла владі пребагатих,
Відкинула Богдана, який хотів тебе рятувати.
Принаймні, краю жорстокий, але завжди міцний,
Не відпихай мене тепер від своєї могили.
Пробач мені злочин мій, коли я тобі завинив!
Ти падаєш його жертвою, я за свободу гину *(польськ.)*. —
Упоряд.

Н. И. ПЕТРОВ. ОПИСАНИЕ РУКОПИСНЫХ СОБРАНИЙ, НАХОДЯЩИХСЯ В ГОРОДЕ КИЕВЕ, ВЫПУСК II, МОСКВА, 1897, ст. 294

(відбитка з «Чтений» моск[овського] Істор[ичного] товариства). [Рец.]

Київські рукописні збірки, котрих описи публікує проф. Петров, роблять сумне враження. Се якісь мізерні шматочки чогось, що колись, видно, було велике, живе і повне, се недогризки часу, речі, що їх або варварські руки не вспіли знищити, або загрібущі пазурі не вспіли чи не вважали потрібним розікрасти. Подумати собі, що бібліотека безмірно багатої Києво-Печерської лаври* має всього-на-все 415 рукописів, і то майже всі з новіших часів, і ані одної справді цінної, а натомість не має майже нічого того, що чинить її славу і повагу в історії: не має ніяких рукописних пам'яток таких діячів і своїх архимандритів, як Плетенецький*, Копистенський, Борецький*, Могила, Галятовський*! Подумати собі, що київський Золотоверхий Михайлівський монастир* має також ледве 132 рукописів і також — з виємком двох-трьох — дуже невисокої вартости, що київська Десятинна церква, збудована Володимиром*, має всього 3 рукописні книжки, а три инші київські монастирі разом мають їх лише 26! А подумати рівночасно про величезні багатства рукописних книг — не говорю вже в Публічній бібліотеці в Петербурзі або в Рум'янцевськім музеї в Москві, але хоч би тільки у гр[афа] Уварова, що закупив був рукописну збірку купця Царського*, котрий з приватних засобів в першій половині нашого віку зібрав був звиш 800 томів рукописів, а між ними певно добру половину українсько-руських! Певна річ, ми й так повинні дякувати долі, що ті рукописи сяк чи так позбирано і заховано від затрати, бо скільки ж то їх попропадало і пропадає ще й досі в нетямущих руках!

Виданий тому рік другий зошит опису д. Петрова подає описи рукописних збірок Києво-Печерської лаври, київських монастирів Золотоверхо-Михайлівського, Пустинно-Миколаївського*, Видубицького* і жіночого Флорівського* і Десятинної церкви. Всіх рукописів описано в сьому томі 576. В передмові автор зазначує, що деякі київські монастирі, в тім числі славний Межигірський*, не мають нині ані одного рукопису, хоч мали їх давніше, бо про се свідчать приписки на рукописах, що знаходяться тепер по инших монастирях, а давніше були власністю Межигірського. З описаних тут рукописів є ледве чотири пергамінові (та й то один складається всього з двох нічого не вартих карток), не старші як з XIV віку; більшина рукописів походить з XVIII в. Проф. Петров у передмові до свойого опису зазначує той оригінальний характер українсько-руських рукописів, особливо XVI і XVII в., що, «збираючи з усіх боків пам'ятки старослов'янського письменства, українці комбінували їх з певними полемічними (я скажу, що не тільки полемічними, але й загалом просвітними) цілями, надавали їм ліпший вигляд і порядок, догідніший для вжитку, вставляли иноді в ті пам'ятки цілі полемічні уступи, а надто перекладали наново звісні досі пам'ятки на сучасну, зрозумілу укр[аїнсько]-руську мову і навіть робили нові переклади з грецької і латинської мови таких творів, що досі були незвісні в слов'яно-руськім письменстві» (ст. 4). На жаль, таких характерних укр[аїнсько]-руських рукописів у київських монастирях дуже мало: в однім рукописнім номоканоні українець додав «Ключ», тобто покажчик імен і речей; в одній кормчій додано полемічні вставки проти верховенства папи і передмову до катехизму Кирила Єрусалимського*; з укр[аїнсько]-руських перекладів найважніший переклад житій святих Скарги* (в скороченні) на шість місяців.

Із оригінальної українсько-руської літератури XVI—XVII в. є тут небагато творів. Кілька копій звісної «Історіи о листрикійскомъ варварскомъ соборѣ»*, новіший російський переклад «Апокризиса»*, «Розиск о раскольниках» Димитрія Ростовського*, дещо з писань Теофана Прокоповича*, кілька томів проповідей XVII в. незвісних авторів, «Путник» Григоровича-Барського*, «Печерський патерик»* (рукоп[ис] XVI в.), дещо з віршів XVII і XVIII в. і велика купа шкільних викладів давньої Київської академії. На жаль, ті виклади, писані переважно по-латині, — се суха пустиня, в котрій історик мало знайде для себе поживи; тільки де-де стрічаються невеличкі зернятка вроді «Hortus poeticus» Довгалевського*, де між иншими поміщено його «Комическое дѣйствіе» на честь Різдва Христового з п'ятьма інтермедіями, кант на честь Київського митрополита з 1737 р. і драму «Властотворный образ», також з 5 інтермедіями. Проф. Петров (ст. 240) висловлює здогад, що інтермедії могли бути написані слухачем Довгалевського Савою Лебединським, сином козака із Мглина, про котрого Довгалевський пише: «Magister comoediae, satis sermonisque abundat, debilis studio, lassatus incuria, extinctus labore, nonnisi propter annos detur commendatio»[1]. За сею думкою пішов і видавець інтермедій у «Київській старині»*, по моїй думці, зовсім без потреби. Слова Довгалевського говорять тільки про комічний талант Лебединського, але не дають ніякої підстави признавати сьому лінивому, недбалому та слабкому до праці козарлюзі авторство інтермедій; він міг бути добрим актором, але, певно, більше не був нічим.

Між рукописами Печерської лаври цікаві особливо № 43 і 44 (нумерації Петрова), де міститься 76 «концертів», тобто пісень на чотири голоси, зложених українцями в XVII і XVIII в., починаючи від Миколи Дилецького*, що жив під час Хмельниччини*. Ті концерти варті б були спеціяльного досліду. Дилецький зложив першу у нас науку нотного співу, про нього див. Разумовский*, «Церковное пение в России». Під № 58 маються «служба» і «канон» святим Варлаамові і Йоасафові, на котрі досі в науці не звернено уваги. Дуже важний для історії України рукопис 74; є се книга, куди переписувано різні документи, листи, рахунки і т. и. Сю книгу зладив 1621 р. чернець віленського Святодухового монастиря Теофіль Левонович; записи в ній ідуть до 1636 р. Деякі документи відси передрукував Голубєв в додатку до своєї праці про Петра Могилу*, дещо є ще невизискане (листи Левоновича, Смотрицького, Борецького й інших). В рукоп. 202 є укр[аїнсько]-руський переклад «Александрії»* (XVII в.) і звісної у* нас повісти про кінець світу (порів. Калитовський*, «Матеріали до литератури апокрифічної»). В рукоп[исі] 271 є укр[аїнсько]-руське оповідання про страсті Христові з полемічними екскурсами проти сociніян. Рукоп. 286 містить в собі укр[аїнсько]-руські проповіді, починаючи від Різдва (початок XVII в.). На жаль, д. Петров не подав докладно змісту сього рукопису. Так само рукоп. 287 і 289 містять укр[аїнсько]-руські проповіді. В рукоп. 294 знаходимо «Порядок как слагать проповѣди», написаний проповідником Києво-Софійського монастиря Єфремом Дияковським* (XVIII в.), 15 його проповідей і його ж вірші (про Дияковського і його твори див. Труды Киевской Дух[овной] Академии, 1893, VII).

---

[1] Майстер комедії, досить багатослівний, слабкої старанності, втомлений безді振ллям, виснажений трудами, заслуговує на повагу лише за поважний вік *(латин.)*. — *Упоряд.*

В рукоп. 342 знаходиться перша частина ширшої редакції Люцидарія* (ся перша часть обіймає 40 розділів), а в рукоп. 343 — повний текст сього твору (163 карти 4°). В рукоп. 345—353 знаходяться відписи «Келейного Лѣтописця» св. Дим[итрія] Ростовського. В рукоп. 366 знаходимо церковнослов'янський текст «Александрії» і апокрифічну «Бесѣду трех святителей» (кінець XVII в.). Рукоп. 370 містить Житія святих, як догадується проф. Петров, переклад із Скарги, доконаний Галятовським. В рукоп. 372 і 373 є дві редакції книги «Великоє Зерцало» (Speculum exemplorum)*, а крім того «Зрѣлище житія человѣческаго, различныхъ животныхъ притчами и старожитныхъ людей примѣрами, всякому добрыхъ нравовъ въ наученіе представлено, напечатано же повелением Его Царскаго Вел[ичества] в Москвѣ, лѣта гня 1712». Проф. Петров не згадує, чи тут до рукопису доліплено друкований твір, чи, може, також рукопис, і чи справді був сей твір друкований і який його зміст.

Між рукописами Золотоверхо-Михайлівського монастиря цікавіші: № 477 «Prawdziwa wiara stara» — полеміка з книжкою єзуїта Бойма*; № 484, що містить на 60 сторонах 4° кільканадцять укр[аїнсько]-руських віршів з початку XVII в.; № 486, де знаходимо Нікодимово Євангеліє* і апокрифічний лист Пилата* до Тиберія* про Христову смерть; № 488, 489 і 492 — се списки «Ізмарагда»* другої редакції, див. В. А. Яковлев*, Опыт исследования «Измарагда», Одесса, 1893; № 490 — величезна тритомова збірка різних статей духовного змісту з XV в. — перший том близький до типу «Златоструя»* (див. В. Малинин*, Исследование Златоструя); в третім томі маються апокрифічні твори: «Слово о двою разбойнику, како зачашася и распяшася на пречистѣ древе і Слово како Марфа [обличи] Пилата пред царем Августом». Дуже цікава і досі ніким не студійована збірка різних статей, що має напис «Книга зовомая Приточник» (№ 493, рукоп. з XV в., р. 1483), де між иншим знаходимо «О трѣсавицѣ оуказъ», «Лунное теченіе», індекс апокрифічних творів. В рукоп. 505 між иншим вписана «Трагедокомедія Іосифъ патріарха», мабуть, Лаврентія Горки*. Рукоп. 521 — се згаданий уже «Hortus poeticus» Довгалевського. В рукоп. 526 маємо «Трагедокомедію о воскресеніи мертвыхъ» Георгія Кониського*, в № 545 є Лічебник з XVIII в. В архіві Пустинно-Миколаївського монастиря є двотомова збірка проповідей Антона Радивиловського*.

ІЗ ПЕРЕПИСКИ П. КУЛІША З ГАЛИЧАНАМИ 1870—[18]71 рр.

[Передмова]

В вересневій книжці «Киевской старины» з сього року подав я найбільшу частину переписки П. Куліша з В. Барвінським* з 1871 р., закупленої мною разом з иншими паперами у одного львівського антикварія. Тут подаю дальшу частину тої переписки, повторяючи при тім один лист, що надрукований у «Киев[ской] стар[ине]» з деякими помилками і пропусками.

[Післямова]

Отсе «посланіє» — можна сказати, остатнє слово Куліша в його зносинах з галичанами, найліпша характеристика тих зносин і їх провідних думок. Читаючи ті листи, ми бачимо, яка маса непорозумінь і неясности лежала в основі зносин галичан з Кулішем. Куліш приступив до тих зносин, не знаючи Галичини, її історії і тогочасного стану, її інтелігенції, потреб і бажань. Він, уважаючи себе по смерті Шевченка першим українським поетом, критиком, писателем, ученим, хотів тільки одного — подати галичанам свої думки, тоді вже значно здискредитовані в Росії. Та, на лихо своє, він був чоловік занадто вразливий, мав занадто мало твердих і вироблених думок, щоб не збитися з дороги в тім чорториї суперечностей, яким була тодішня Галицька Русь. І ось уже в тій маленькій частині його переписки, яка дійшла до моїх рук, ми бачимо значне хитання його поглядів. Візьміть його відносини до «Основи»*. Спершу він не знаходить досить сильних слів, щоб вилаяти її, а за пару місяців осідає на думці, що се не вадить нічого, коли вона буде одинокою речницею поглядів народної партії, і радить молодим опозиціоністам не дразнити її. Мовляв, коли вона заведе справу зовсім у болото, аж тоді буде час протестувати.

Наївними до смішного мусять видатися сьогодні Кулішеві слова, що переклад Святого Письма* — найважніша справа, важніша від усього иншого, і що, тільки маючи Святе Письмо, українці можуть думати про якісь инші видавництва. Можемо догадуватися, що люди, такі наскрізь практичні, як брати Барвінські*, силкувалися вияснити Кулішеві, що в Галичині є деякі більше наглі та пекучі проблеми* і що виданий Кулішем переклад для галичан не принесе зовсім ніякого пожитку вже хоч би для того, що галицькі дяки та псалтирники далеко легше розуміють церковний текст Св[ятого] Письма, ніж той його переклад. Від таких аргументів Куліш закривався містичною фразою: а хоч би мого перекладу розійшлося лише десять примірників, то все-таки він своє зробить. Як зробить? — се Кулішеві байдуже.

Що галицькі інтелігенти, з якими Куліш мав знайомість, не дуже йому подобались, а їх компанія иноді видавалась йому «клоакою» — се можна зрозуміти. Але, на жаль, у самого Куліша було замало духових засобів, щоб попхнути тих інтелігентів до якогось морального відродження, а його містичне народництво, оте величання темних, неписьменних народних мас могло напівосвіченим галичинам піддати радше погорду, ніж любов до просвіти і цивілізаційної праці.

Приходячи до галичан з антипольськими і козаколюбними поглядами, висловлюваними в «Основі», Куліш зразу немов попав у тон тої польсько-руської суперечки, що йшла тоді в Галичині. Але його нехіть до поляків була книжкова, вичитана з літописей і актів XVI—XVII в., а не була виразом ніяких пекучих сучасних інтересів і кривд. От тим-то швидко з тих самих актів він зумів виссати і щось зовсім противне — гарячу прихильність до польської шляхти XVI—XVII в. як до «строїтелів» і страшну ворожнечу до козацтва як до «руїнників». І от десять літ по написанні пам'ятної «девізи» «Поки Рось зоветься Россю»* і т. д. Куліш являється в Галичині як апостол польсько-руської згоди*, являється з таким самим дитинячим незнанням галицьких обставин в ту саму пору, коли поляки підкладали під розвій руської народности в Галичині такі капітальні міни, як смертвихвстанців* і єзуїтську реформу монастирів*.

И. СТЕШЕНКО. И. П. КОТЛЯРЕВСКИЙ И ОСИПОВ И ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

(Киевская старина, 1898, июль—август, стор. 1—82). [Рец.]

Соті роковини видання першої української книжки — «Енеїди» Котляревського* вшанувала редакція «Киевской Старины» опублікованням трьох важних причинків для оцінки діяльности і таланту сього батька нашої нової літератури. Перший із сих причинків, котрого титул ми виписали вище, має на меті порівняння тексту української «Енеїди» з великоруською «Енеїдою» Осипова, що уперве вийшла ще 1791 р.* Досі критики Котляревського всіляко міркували про те, чи Котляревський писав під впливом Осипова, чи ні; д. Стешенко, трохи серйозніше навіть, ніж би було треба, наводить і розбирає ті різнорідні здогади і в кінці переводить порівняння текстів обох творів. З того порівняння виходить ясно понад усякий сумнів, що Котляревський користувався «Енеїдою» Осипова, що багато віршів Осипова майже живцем або в вільнім перекладі ввійшло до твору Котляревського, що загальний план «Енеїди» взятий також у Осипова, хоча декуди повкорочуваний, що навіть деякі русизми в мові укр[аїнської] «Енеїди» треба покласти на карб російського взірця. Ще одну досить важну обставину проминув д. Стешенко, а власне ритм і будову строфи, котру Котляревський також запозичив від Осипова; строфа обох «Енеїд» (10 рядків, римованих по схемі a b a b c c d e e d, при чім b і d — рими мужеські) є типова для російських епічних поем старшої доби з гумористичною закраскою; нею написані Пушкінів «Евгений Онегин»* і Лермонтова «Капитанша»*; в українській літературі сею строфою написана тільки «Енеїда» Котляревського, його ж «Ода до кн. Куракина» і ще дві безіменні оди (також гумористичні) на війни з французами 1807 і 1812, зложені коли не самим Котляревським, то кимсь таким, що знав не тільки «Енеїду», але й «Оду до Куракина», з котрої в оді на вигнання Наполеона перейнято живцем деякі рядки (див.: Киевская Старина, 1886, I, стор. 190—195).

Аби доказати, що «Енеїда» Осипова справді була взірцем для Котляревського, д. Стешенко, зводячи докупи скупі біографічні сліди (не раз тільки фрази біографів), береться доказувати, що Котляревський не міг написати перших частин «Енеїди» ані 1791, ані 1792 р., а писав її десь аж 1795—96 р., маючи вже під руками всю «Енеїду» Осипова, котрої кінець видано 1795 р. Мені здається, що д. Стешенко був би ліпше зробив, якби не силкувався бути надто докладним там, де його джерела зовсім недокладні, бо, н[а]пр[иклад], головний біограф Котляревського, Стеблін-Каменський*, говорить, що «Енеїду» писав Котляревський аж вступивши до військової служби, а се, мовляв, було 1803 р. «Сей додаток неважний, — міркує д. Стешенко, — бо С[теблін]-Каменський попросту не знав, коли Котляревський вступив до військової служби». Еге ж — можна б на се сказати словами народної анекдоти: верби не занюхав, а ковбасу в борщі занюхав! — коли Котл[яревський] вступив до війська — сього не знав, хоч на се міг мати офіціяльні документи, а коли писав «Енеїду», се він знав.

Пускаючися на такі тонкості, дуже легко з критика зробитися адвокатом, і д. Стешенко в своїх статтях про Котляревського робиться ним дуже часто. І без потреби. Чи не ліпше б було д. Стешенкові, замість вдаватися в широкі міркування, пошукати нових матеріялів до відповіді на те і деякі инші питання?

Далі показує д. Стешенко, що Осипов у своїй «Енеїді» ішов за німецьким пародистом Блюмауером*, котрого травестована «Енеїда» вийшла в Відні уперве 1784 р. Та тільки коли Блюмауер вістря своєї сатири в дусі Йосифінської тенденції* обернув проти монахів і клерикалізму, Осипов написав свою «Енеїду» без ніякої тенденції, бажаючи тільки потішити, насмішити читачів та приймаючи все грубіянське за смішне. От тим-то його пародія тепер не так смішна, як нудна, а декуди збуджує чуття обридження. Котляревський вітхнув у ту декольоровану пародію нового духу, забажав у рамках «Енеїди» змалювати сучасну Україну з її хибами і написав твір високої стійности, живий і свіжий. Наслідування Осипова не пошкодило йому, а показало тільки контраст: щó може з теми, попсованої вже нетямущим віршоплетом, зробити правдивий талант.

За переведення детального порівняння «Енеїди» Котляревського з твором Осипова, сього остатнього з Блюмауером, з оглядом також на латинський твір Вергілія* належиться д. Стешенкові подяка як за сповнення одного з desiderat-ів критики в справі творчости Котляревського.

И. СТЕШЕНКО. И. П. КОТЛЯРЕВСКИЙ В СВЕТЕ КРИТИКИ

(Киевская старина, 1898, июль—август, стор. 83—151; сентябрь, стор. 267—316; октябрь, стор. 1—32). [Рец.]

Отся обширна (звиш 10 аркушів друку!) стаття — се, без сумніву, найбільша з усіх праць, які досі були присвячені Котляревському. Вона складається з трьох частей. В першій автор переходить за порядком усі, навіть найдрібніші відзиви про Котляревського і його значіння, розбирає їх, згоджується або полемізує з ними. В другій часті автор розбирає думки, висловлені критикою про поодинокі твори Котляревського, і застановляється, наскільки вони справедливі або ні. Ся часть нам видається найціннішою. Автор щасливо боронить Котляревського від закиду, буцімто він написав свою «Енеїду» для догоди панам і для насміху над українським народом; мені здається, що оборона була б вийшла ще сильнішою, коли б д. Стешенко був звернув увагу на те, що головним центром в малюнку «Енеїди» не є простий, закріпощений народ, а вольне, заможне козацтво і панство середньої руки (пор. костюми, описані в «Енеїді», з тими, про які говориться в інвентаріях духовних та мемуарах укр[аїнських] панів XVIII в., див. «і самого Енея пана», ч. I, строфа 13, «пан Еней», I, стр. 16; Дідона зветься «їймосць», «пані»; Еней собі бажає «довголітнього панства», II, 1; з королем Ацестом він поводиться, як з братом, II, 5; кидає гроші між народ звичаєм польської шляхти, II, 9; його найближче товариство — «паненята», II, 10; «Еней с панами реготавсь», II, 21 і т. д.).

Так само вірно збиває д. Стешенко думку, буцімто «Енеїда» Котляревського була реакцією проти псевдокласицизму, що нібито царював тоді в літературі. Д[обродій] Стешенко показує, що ані на Україні, ані в російській літературі псевдокласицизм не царював ніколи, отже, й реакція проти нього не була потрібна. Класичний костюм був Котляревському потрібний для зовсім иншої, сатиричної, цілі.

Добре боронить д. Стешенко Котляревського також проти закиду сервілізму, піднесеного Кулішем з поводу його «Оди до кн. Куракіна». Розглядаючи пильно текст «Оди», він не знаходить в ній нічого сервілістичного, противно, бачить і тут остру сатиру на панів, велику простоту вислову і щирість чуття, а в додатку показує, що похвали, які висловив Котляревський для Куракіна*, зовсім не були незаслужені. На жаль, д. Стешенко не пошукав за матеріялами до біографії і характеристики сього незвичайного пана, що належав до масонів, був переслідуваний Катериною II і тільки за Павла* та Олександра I* зайняв високе місце. Д[обродій] Стешенко подає тільки отсі немногі деталі про нього з книжки Пипіна*. Хто знає, чи докладніший дослід не кинув би деякого нового світла й на Котляревського?

Більше по-адвокатськи, ніж доказно, боронить д. Стешенко також «Наталку Полтавку» проти закидів, піднесених різними критиками, хоча й тут у головному його думки вірні.

В третій часті своєї праці д. Стешенко подає позитивні здобутки дотеперішньої чужої і своєї критичної праці над творами Котляревського і їх значінням. Тут важний особливо його доказ, що «Енеїда» Котляревського є органічним виплодом українського ґрунту; наслідування Осипова — се тільки припадкове явище, хвилевий імпульс, що попхнув живу фантазію Котляревського в один бік; матеріял, тон, мотиви, спосіб трактовання предмета — все те було вже підготоване на Україні попереднім розвоєм живого слова. Д[обродій] Стешенко зовсім вірно вказує на давніші інтермедії, на поему «Пекельний Марко»*, на вірші Климовського* і Сковороди як на вирази того духового настрою, що сплодив і «Енеїду»; він забуває чомусь згадати також про «вірші» духовного і світського змісту, в котрих в тоні бурлеску трактуються також біблійні теми і персонажі або факти сучасного життя.

Загалом обі праці д. Стешенка цінні як звід і критичне перевірення звісного досі матеріялу. Хоча зі способом його аргументовання не все можна згодитися, хоча замість історичних фактів він иноді подає нам логічні докази, котрими, як звісно, історик ніколи не буває ситий, то проте треба сказати, що висновки його в значній часті вірні. Правда, декуди, н[а]пр[иклад], ставлячи вплив Котляревського на укр[аїнську] літературу вище впливу М. Гоголя, він пересолив, нових матеріялів не зібрав, а навіть із старих друкованих книжок і журналів не вибрав усього, що можна б було вибрати. Відносини Котляревського до Куракіна, до Рєпніна*, до масонства, до Леванди* і його кружка (про Леванду є навіть спеціяльна двотомова книжка!) так і не вияснені; висловлений д. Ор. Левицьким* здогад про те, що Котляревський міг бути автором двох од проти Наполеона (з 1807 і 1812 р.), не розібраний. Все те лишається ще між desiderat-ами дальшої праці.

УЇЛЬЯМ ЕВЕРТ ҐЛЕДСТОН, ЙОГО ПИСАТЕЛЬСЬКА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

В пору, коли друкувалась отся книжка «Вістника»*, де читачі в прекрасній праці Сеньобоса про сучасну Англію* знайдуть оцінку найважніших праць і заслуг Ґледстона на полі політики, а особливо внутрішніх реформ Англії, старий сей борець за поступ і гуманність спочив вічним сном д[ня] 19 мая*. Весь світ стрепенувся при відомості про смерть сього великого мужа, одної з незвичайних фігур сучасної історії, що жив серед нашого покоління, мов кучерявий столітній дуб серед молодого ліса, пам'ятаючи давно пережиті бої, а при тім усею душею спочуваючи змаганням і боям наймолодших, найпоступовіших. Як на цікавий доказ невичерпаної свіжости і сили його духу вказувано на той факт, що, розпочавши свою політичну кар'єру консерватистом, він закінчив її радикалом, федералістом, мало що не соціялістом. Щось подібне було в Франції з великим Віктором Гюґо*. Але се не одиноке поле, на котрім зрадикалізувався Ґледстон протягом свойого життя. І в инших питаннях, якими цікавився його невтомимий дух, він умів іти з поступом часу і ніколи не вагався закинути думку, котру признав хибною, хоч би вона перед тим і як була дорога йому.

Ґледстон здобув собі не тільки безсмертні заслуги на полі внутрішнього розвою Англії. Він був незрівнянним оратором, що вмів промовляти не тільки в парламенті, не тільки до послів і до лордів, але також до мас народу, до людей найвищої інтелігенції і до простих робітників і селян. Його голос називав Меколей* музикою парламенту, але музика, дивні чари були в його способі вислову, в багатстві і пластиці його думок. Деякі його промови справедливо зачислюють до найкращих витворів ораторської штуки всіх часів, і коли вже не чим иншим, то своїм ораторським талантом Ґледстон здобув собі дуже високе і почесне місце в англійській літературі. Але він був чимсь більше для тої літератури, був вельми талановитим публіцистом і ученим — філологом, археологом і теологом. Бажаючи на сьому місці вказати бодай найважніші його писання і схарактеризувати його наукові і публіцистичні заслуги, ми подамо поперед усього декілька дат про його життя.

Уільям Еверт Ґледстон уродився д[ня] 29 грудня 1809 р. в Ліверпулі*. Його батько, «королівський» купець, з роду шотландець, доробився значного маєтку, торгуючи невольниками; цікава річ, що й його син, той сам, що пізніше мав дуже багато причинитися до виборення рівноправности для католиків, жидів і инших людей, кривджених задля їх віри, мови і раси, зразу був прихильником уживання невольників і мотивував конечність існування невільництва цитатами з Письма Святого. Покінчивши колегії в Етоні, а потім у Оксфорді, Ґледстон відразу подався на політичну кар'єру. В грудні 1832 р. його вибрано послом до парламенту з консервативного містечка Нюерку (Newark). Там зараз звернув на нього увагу міністр Піль* і іменував його одним з «молодших лордів» скарбу, а в лютім 1835 р. молодшим секретарем для колоній. Але вже в цвітню того року Піль упав; Ґледстон скинувся всіх урядів і аж до повороту Піля на міністерство (1841 р.) належав у парламенті до опозиції. В 1841 р. Піль іменував його віце-президентом торговельного уряду, членом тайної ради, а 1843 р. президентом того уряду. Ревізія тариф, доконана 1842 р., була майже виключно його ділом. В 1845 р. він обняв президентуру в уряді для колоній. В 1847 р. він зложив мандат для Нюерку і був вибраний послом в університетськім місті Оксфорді. Вже тепер почалася незгода між ним і консервативною партією; Ґледстон виступав за реформою університетів, за знесенням деяких ограничень і прав жидів і 1851 р. якийсь час ішов окремо від партії. В 1852 р. в міністерстві Ебердина* був Ґледстон міністром скарбу; його вияснення бюджету вважалися майстерними витворами не тільки риторики, але глибокого знання; він здобув собі славу першого в ту пору англійського фінансиста.

Та вже перед тим усталена була його писательська слава. В 1838 році вийшла його перша праця «Держава і її відносини до церкви». Не видно ще тут будущого вільнодумця. Церков у нього стоїть вище держави; її постанови і правила вище державних законів. В цілій книжці віє дух тої англійської ортодоксії, котру пізніші противники Ґледстонові глумливо називали «оксфордоксією». Те саме видно і в другій його книжці «Церковні принципи і їх висновки» (1841 р.), та вже тут видно нахил до римського католицизму, властиво до католицького розуміння церковних справ. В 1845 році опублікував Ґледстон свої «Уваги над новими торговельними законами», що були основою його слави як економіста. За його класичні бюджетові експозе іменував його 1872 р. Монахівський університет доктором суспільних наук.

Найважніші наукові праці Ґледстона доторкалися великих грецьких епопей, звісних під іменем Гомера*. В 1858 році вийшла в Оксфорді його тритомова праця «Studies on Homer and the Homeric age». Ґледстон станув тут на становищі опозиційнім до тодішньої науки, головно до німецької, що вважала троянську війну легендою або навіть мітом, а Гомера — колективною назвою цілої ґенерації рапсодів; він обстоював за тим, що троянську війну треба вважати дійсним історичним фактом, а Гомера — дійсним автором троянського епосу. Звісна річ, що Ґледстонова книжка належала до тих праць, котрі головно заохотили талановитого самоука Шлімана* до розкопок на місці давньої Трої. І Ґледстон мав те задоволення, що міг написати передмову до першої Шліманової книги про троянські розкопи* і бачити в них потвердження свойого становища.

До Гомера вертав Ґледстон ще й пізніше часто і радо. В 1869 році він видав гарну студію «Juventus mundi, the Gods and the men of the Homeric age», в 1876 р. «Homeric synchronism», а в 1890 р. «Landmarks of Homeric study». В тих працях зібрано багато вірних і цікавих уваг про гомерівські поеми і змальовану в них культуру; пригадаю тільки студію про назви кольорів, з котрої німець Маґнус* дійшов до висновку, що греки в Гомерових часах не розрізняли ще кольорів так докладно, як ми тепер.

Ті висновки, ніби потверджені обсерваціями над невірною (по-нашому) кольористикою староєгипетських фресків, повели до дальших студій над розвоєм зору і забарвлення в органічній природі, і хоч самі не остоялись, то все-таки дали привід до дальших важних наукових здобутків.

Але головною підвалиною безсмертної слави Ґледстона яко писателя є і лишаться не його економічно-фінансові ані його археологічно-історичні праці, але його публіцистика. Ґледстон був публіцист великого стилю, незрівнянний борець, гарячий, повний ентузіязму для бороненої ним справи, вразливий на всі нові появи, а при тім як англічанин і державний діяч сеї величезної держави він обіймав своїм зором усю землю, вмів відчути, зрозуміти і захистити інтереси найрізніших людей і найрізніших кругів. Можна сміло сказати, що публіцистичні писання Ґледстонові в останніх 50 роках мали так само величезний вплив на переродження прилюдної опінії цивілізованого світу, як його реформаторська діяльність на внутрішнє переродження Англії. Першим голосним тріюмфом його публіцистичного таланту був його «Отвертий лист про порядки в королівстві обох Сицилій», виданий в 1851 році. Бувши рік перед тим у Неаполі, Ґледстон придивився розбійницькій господарці Бурбонів* у тім королівстві, чув про муки і катовання, які терплять у тюрмах борці за свободу італійського народу в 1848 році, а коли офіціяльне упімнення англійського правительства не помогло нічого, він видав свій отвертий лист, де розкрив світові нелюдські поступки уряду і з запалом проголосив ідею єдности та неподільности Італії. Сей лист зелектризував прилюдну опінію всеї Европи, пригноблену реакцією, що залягла була по 1848 році, і був одним з могучих імпульсів, що підняли духа таких італьянських героїв та борців, як Мацціні* та Ґарібальді*. Щоби підняти англійську прилюдну опінію против визискувачів та гнобителів італійської свободи, Ґледстон переклав тритомову «Історію римської (папської) держави», написану італьянцем Фаріні*.

Ватиканський собор* і проголошена на ньому догма про непомильність папи дали привід Ґледстонові до нової публіцистичної війни. Він заприязнився з монахівським теологом Деллінґером[*], одним із батьків старокатолицизму, і написав цілий ряд статей проти нової догми і проти політики римської курії. Ті статті, зібрані в одну книгу, видані були разом 1875 р. п[ід] з[аголовком] «Rome and the newest fashion in religion»; в тім самім році вийшов і німецький переклад сеї книжки.

Гарячим співчуттям до покривджених і пригноблених народів подиктована його голосна брошура «Bulgarian horrors», видана 1876 р. Вона, як звісно, була могучим імпульсом для прилюдної думки в Росії за визволенням Болгарії і змусила російське правительство до війни з Турцією[*]. З не меншим запалом промовляв Ґледстон 15 літ пізніше в обороні вірмен, гноблених та мордованих турками.

В останніх роках свойого життя Ґледстон працював над первісною історією християнської церкви. В 1890 році він видав книжку п[ід] з[аголовком] «The impregnable rock of Holy Scripture» («Нездобута скала Св[ятого] Письма»), а кілька місяців перед смертю збирав матеріяли до праці про найстарших апостольських отців церкви. Думав також узятися до написання своїх споминів. Смерть вирвала йому перо з руки.

[ПЕРЕДМОВА ДО ПУБЛІКАЦІЇ:] ПЕРЕПИСКА КУЛИША С ВОЛОДИМИРОМ БАРВИНСКИМ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1871 г.

Печатаемые ниже письма — весьма небольшая часть обширной переписки, которая шла много лет между пок[ойным] П. А. Кулишом и видными галицко-русскими деятелеми и писателями братями Барвинскими. Сколько мне было известно, бумаги Вол. Барвинского после его смерти (1883) перешли в руки его брата Александра[*]. Но вот спустя десять лет я нашел у одного львовского антиквария кипу всякого бумажного хлама, который и купил[*]. Разбирая эти бумаги, я нашел среди них писанный рукою Кулиша стихотворный перевод Псалтыри и небольшую связку писем: Кулиша к Барвинскому, Барвинского к Кулишу, Александра Барвинского

к Володимиру Барвинскому и, кроме того, еще нескольких галицко-русских деятелей к сему последнему в 1870—[18]71 годах. Каким образом эти письма попали к львовскому антикварию, я не мог узнать; не знаю также, уцелела ли остальная часть обширной переписки пок[ойного] В. Барвинского. Судя по некоторым письмам, находящимся в моей коллекции, некоторым лицам, должно быть, интересно было бы, чтобы уничтожить или прибрать к рукам эти письма. В истории умственного и национального развития Галицкой Руси в 60-х и первой половине 70-х годов П. А. Кулиш играл большую роль; его влияние было громадное и сделалось одним из твердых оснований так называемой народной, или украинофильской партии в Галичине. Вполне оценить размер и характер влияния Кулиша на тогдашнюю передовую галицко-русскую молодежь будет возможно только тогда, когда будет обнародована вся богатая переписка деятелей этого интересного времени. Публикуемые здесь письма и отрывки писем, без сомнения, подтвердят нашу мысль об интересе, какой имеет эта переписка, и, может быть, вызовут дальнейшие публикации. Я, с своей стороны, замечу, что, кроме публикуемых здесь, у меня есть еще (из того же источника) несколько писем Кулиша к В. Барвинскому, писанных из Венеции в 1870 году, занятых главным образом личными счетами с тогдашними редакторами львовского журнала «Правда»*. Этих писем я пока не решаюсь публиковать.

Собранные здесь письма касаются трех сюжетов: печатания Псалтыри, основания фонда для осуществления галицко-русских национальных и культурных целей и предполагавшегося издания литературного альманаха. К сожалению, не вся переписка, касающаяся этих тем, была мне доступна. Некоторые письма Кулиша, кажется, потеряны безвозвратно; писем Барвинского, высланных Кулишу, конечно, и не могло быть в руках первого, а сохранившиеся в этой коллекции два его письма к Кулишу, кажется, копии с высланных действительно писем. По этой небольшой частице можно, впрочем, судить об объеме и интересе всей переписки Кулиша с галичанами.

ОПРИШОК МИРОН ШТОЛА

Пок[ійний] Целевич* у своїй праці про опришків підніс той факт, що про опришків, звісних із судових актів (крім Олекси Довбуша)*, загибла народна пам'ять; натомість опришки, про яких досі заховалися народні пісні, не звісні з актів. Мені здається, що ся увага потребує поправки. Пок[ійний] Целевич користувався для своєї праці тільки актами з польських часів, а тим часом ті пісні про опришків, які досі заховалися в устах гуцулів або жили ще донедавна і дійшли до друкованих збірок, говорять про новіших опришків, що опришкували вже за австрійських часів. Я певний, що перешукання актів кримінального суду в Станіславові і Чернівцях з першої половини сього віку дало би багатий документальний підклад для тих опришківських пісень, що надруковані в збірках Головацького*, о. Сабата і инш[их]. На сю думку наводять мене подані далі народні пам'ятки про одного з остатніх опришків, Мирона Штолу. Ані в наших етнографічних збірках, ані в праці пок[ійного] Целевича про нього не було досі ніякої звістки, а тим часом нема ніякого сумніву, що маємо тут діло з появою зовсім історичною і що пам'ять про нього у людей старшої генерації ще жива і докладна. Порівнюючи оповідання, списане мною з уст гуцула Андрія Освіцінського (на прозвище Мáндрика), з піснею, записаною о. Вас[илем] Козарищуком, ми бачимо, як докладно пісня йде за слідами дійсних подій, і звідси можемо догадуватися, що й инші пісні про опришків треба вважати більш або менше вірною реляцією справдішніх фактів. Правда, при архівних дослідах треба звертати увагу ще на одну обставину: майже кождий гуцул, крім своєї книжкової назви, має ще иншу, усну і загально звісну; дуже часто громадяни і сусіди навіть зовсім не знають книжкової назви, тільки прізвище і, розуміється, з таким прізвищем чоловік входить і в пісню. До рідких виємків від сього правила належить власне Штола, що ввійшов в пісню з дійсним своїм ім'ям і з книжковою назвою; чи було в нього яке прізвище, я не міг дізнатися, — Мандрик називав його тільки Штола.

ГУЦУЛЬСЬКІ ПРИМІВКИ

Може, у жадної части народу не розповсюджена так сильно віра в зносини поодиноких людей, знахарів, лікарів, ворожбитів і т. и. з надземними силами, як серед гуцулів. Майже в кождім селі, звичайно розкиненім по горах, ярах і верхах, є кілька або кільканадцять голосних знахарів та примівників і примівниць, а деякі примівки знає мало що не кождий чоловік і жінка в селі. Майже кожду слабість, пошесть і долегливість уміють тут лічити при помочі «примівок», сполучених з різнородними знахарськими обрядами. Не диво, що примівок живе в устах гуцулів велика сила і до кождої є багато варіянтів. Знаючи наукову вартість тих пам'яток народної творчости, в котрих на старе мітологічно-поганське тло налягла груба верства християнсько-єретицьких (головно богомильських) поглядів, я подаю отсю збірочку примівок, списаних двома збирачами в селах, положених над Білим Черемошем і Путилівкою, а власне в Довгополі буковинськім* і галицькім*, в Полянках*, в Конятині* і Плоскій*. Більша половина зібраних тут примівок записана о. Вас. Козарищуком, правосл[авним] парохом в Конятині (вперед у Плоскій); решту по моїй просьбі списав д. О. Галевич, нар[одний] учитель в Довгополі галицькім. Збірочка о. Козарищука (всього 10 н-рів) була вже друкована в фейлетонах «Буковинских ведомостей»* в н-рах 44—45 за 1895 та 2, 3, 7, 8, 23, 28 і 29 за 1896 р., на жаль, без заховання особливостей гуцульського діялекту, а декуди навіть з самовільними перемінами в тексті. От тимто, передруковуючи за ласкавим дозволом о. Козарищука його збірку, я вважав конечним ще раз перевірити його записи, порівняти їх з дійсним гуцульським виговором і подати текст наскільки можна автентичний. За ласкаву поміч в тій нелегкій роботі складаю тут щиру подяку о. Іванові Попелеві*, гр[еко]-к[атолицькому] парохові в Довгополі галицькім і д. Галевичу, учителеві там же.

ЛЮДОВІ ВІРУВАННЯ НА ПІДГІР'Ї

Отся збірка людових вірувань списана різними часами і в різних місцевостях, головно ж в рр. 1880—1882 в Нагуєвичах Дрогобицького пов[іту], в Дрогобичі, Коломиї і деяких селах Коломийського пов[іту] і в деяких селах Стрийського пов[іту]. З моїх записок я вибрав тільки те, чого не було в збірці Ф. Колесси*, надрукованій вище; ідентичні вірування, занотовані мною, я пропустив. Надто я долучив до своєї збірки декілька вірувань, записаних иншими збирачами на нашім Підгір'ї; при кождім такім н[оме]рі я зазначую, хто і де записав його. З самої природи річі випливає, що вірування не всюди можуть бути строго відмежовані від звичаїв, бо ж звичай випливає з вірування, а часто буває й так, що якийсь давній звичай, котрого значіння в народній пам'яті затратилося, мотивується якимсь новішим або ad hoc[1] прикроєним віруванням.

Систематика в отсій збірці трохи ширша, як у збірці Ф. Колесси, але се тільки через те, що вміщений тут матеріял доторкає трохи ширших кругів народного вірування. Здається, що в обох сих збірках зазначено вже всі важніші поля, на яких проявляє себе народна віра, і ми можемо тільки висловити бажання, щоб якнайбільше збирачів кинулося на се досі у нас майже зовсім занедбане[2], а для науки народовідання безмірно важне поле.

I. Народна космологія і метеорологія

1. Веселка. Веселка завсігди одним кінцем стоїть на землі і набирає води. (Магницкий, 13). Найчастіше бере з криниці, але часом бере також з ріки або зо ставу і тоді захапує з собою також риби, жаби і що є в воді. То потому, як надійде велика злива, то не раз видно по полю в калюжках риби, що попадали з дощем. (Пор.

---

[1] Для цього випадку *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Виємок творять досить численні праці о. Данила Лепкого*, поміщені перед 10 роками в «Зорі»* і «Календарі "Просвіти"»*. Ті праці були б варті нового опублікування. — *[Іван Франко]*.

Federowski*, 436, 437; AU. I, 73, 86; Schulenburg, 270; Bartoš*, 293; Świętek*, 512).

Якби чоловік пив воду з того самого місця і в тім самім часі, коли її набирає веселиця, то би зробився свинею.

2. Весна. На Підгір'ї повторяють усюди: Добре то бойко каже: доки не мине три п'ять (тобто три рази по п'ять = 15 неділь від Різдва), доти не буде благодать (весняна погода).

3. Вітер. Коли не раз зірветься великий вітер, то се знак, що десь хтось повісився. (AU. III, 108; Чуб*., I, 35; Federowski, 476; Weinhold*, IV, 81; Schulenburg, 236).

Часом повіне такий вітер, що як трафить на чоловіка, то йому «вкулить» (покривить, спаралізує) руку або ногу, або наверне на нього якусь иншу слабість. Про такого чоловіка кажуть, що «його підвіяло». (Пор. Federowski, 1002, 1003).

4. Гори. Давно, перед потопом земля була зовсім рівна. Аж по потопі, як Пан Біг наказав водам уступитися з землі, то води з великою силою почали йти в землю і декуди поздували землю і поробили на ній гори. Внутрі гір замкнена відтоді потопна вода. Декуди вона протікає, і для того в горах є так багато джерел. Але є не одна така гора, що якби прокопав її до самого нутра, то з неї бухнула би така вода, що залила би весь край. (Пор. Federowski, 506, 507; «Житє і слово», II, 195).

5. Град. Як у літі дуже пече, «пріє», вітрець не повіне, то люди говорять: «Не дай Боже, аби градом не вергло». Градом кидає нечистий. От тим-то коли показується градова хмара — синя, а всередині білява — і здалека клекотить та шумить без вітру, то зараз треба бігти на дзвіницю і дзвонити. Є такі дзвони, що розбивають градову тучу. В Березові (Колом[ийського] пов[іту]) в 1880 році люди дуже нарікали на паламаря, що в пору не задзвонив і не розігнав хмари, і через те град вибив у селі всі засіви. (Świętek, 552).

6. Грім. Котрого чоловіка грім заб'є, той щасливий у Бога. (Federowski, 841, 842; Магницкий, 49).

Як грім вдарить у хату, то того огню не годиться гасити. (AU. IV, 89).

Коли навесні загримить «на голе дерево», то ще буде сніг. (Weinhold, II, 82).

7. Дощ. Як іде перший весняний дощ, то діти вибігають простоволосі і стоять під дощем; се на те, щоб швидко росли. (AU. IV, 89).

Коли дощ зачинає падати і на воді стають рясні бульки, то буде слота. (AU. IV, 89).

Коли дощ іде і рівночасно сонце світить, то говорять:

Сонце сьвітит, дощ іде,
Чьирівниці масло б'є,

або: Сонце сьвітит́, дожджик кропит,
Чьирівниці масло робит. (Пор. AU. III, 325).

Такий дощ називається також «руда́вина», господині вірять, що коли такий дощ змочить полотно, простерте на сонці для білення, то воно порудіє (його руда з'їсть). (Udziela*, 133).

8. Звізди. Як звізда паде, то се значить, що якась щаслива душа вмерла. (Пор. Federowski, 403; AU. IV, 94).

Кождий чоловік має свою звізду на небі; як чоловік умре, то звізда впаде або й так загасне. (Schulenburg, 273; Bartoš, 292).

Коли взимі небо визвіздиться, тобто коли звізди дуже ярко горять, то се значить, що буде довша погода і великі морози.

9. Земля. Земля стоїть на воді, з усіх боків обілляна морем. Під сподом також є вода, і для того, як копати вглуб, то все чоловік докопається води. Де на землі понаставлювано великих будинків, великих тягарів, там земля погинається, а часом трясеться. Є такі місця, де земля не могла витримати і запалася. Кажуть, що під Львовом також земля погнулася; він трясся вже два рази; як ще затрясеться третій раз, то провалиться, і на його місці виступить синє озеро. (Пор. Federowski, 497).

10. Комета. Комету називають у Нагуєвичах мітлою. Мітла являється на небі на той знак, що має бути війна або помір на людей. (Federowski, 410; AU. III, 108).

11. Місяць. Коли новий місяць «полочеться», тобто коли на нові місяця випаде дощ, то й цілий місяць буде слотавий. (Пор. Магницкий, 12).

Коли місяць на небі стоїть догори рогами, то можна надіятися в тій квадрі погоди, а коли вділ рогами, то слоти. І то доти, доки квадра не переміниться. З переміною квадри міняється й погода. (Грінченко*, І, 12).

Плями на місяці — се брат брата на вили підняв за те, що хотів украсти у нього в'язанку сіна. За те Бог їх обох поставив на місяці «на побліку», і видно, як один брат другого підняв на вили, а у нього ще в'язанка сіна на плечах. (Пор. Federowski, 394, 396; Kolberg, Krak. III, 8; Zbiór wiad. XIII, 17; AU. I, 85; III, 290, 291, 343; IV, 67 і д[алі]).

12. Небо. Говорять, що по смерті душа летить аж на край світу, там, де земля кінчиться, а небо починається. Між землею і небом є глибока пропасть, а через ту пропасть перекинена кладка така вузенька, як ниточка. То душа мусить іти по тій кладці. Отже ж, котра душа в Бога щаслива, то перейде так, як павук по павутині, а котра грішна, то зараз із тої кладки впаде і полетить просто в безодню до пекла. (Пор. Federowski, 40, 41; «Житє і слово», II, 235).

Часом небо відчиняється, так немов блискавка блисне, але не гасне зараз, а постоїть хвилину, ясність велика бухне, і в тій ясності видно ніби дрібненькі головки — то ангели. Котрий чоловік се побачить, а не забудеться, то чого в тій хвилі попросить у Бога, все йому сповниться. Найліпше просити спасения душі. Хто попросить багатства, то на того Пан Біг гнівається, але просьбу його сповнить. (Пор. Federowski, 1399; Świętek, 512).

13. Ніч. Уночі від півночі аж доки перші кури не запіють, усяка нечиста сила, упирі, дідьки, — все має міць ходити по землі. Тоді чоловікові не добре бути надворі. А скоро перший когут запіє, то вся погань мусить ховатися геть і вже тоді не може шкодити чоловікові.

14. Планета. Є така планета на небі, що як чоловік під нею уродиться, то буде щасливий, а під иншою буде бідувати. А є знов така планета, що як чоловік під нею вродиться, то, здається, здоров і нічого йому не хибує, а нараз щось таке на нього нападе, що мусить іти блудом, світами. Не раз отак від стола, від обіду встане, вийде з хати і піде хто знає куди і не верне аж за кілька неділь або й за кілька літ, як його тота планета мине. А не один під такою планетою вродиться, що щó побачить, то мусить украсти. (Пор. Чубинський, I, 14; Wisła, III, 495; Federowski, 405).

15. Сонце. Коли сонце «схопиться рано», тобто зійде відразу дуже ясно, то вдень буде дощ. (Магницкий, 13; Świętek, 578).

Коли вечером сонце зайде в «завалу», тобто в чорну хмару, то вночі буде дощ. (Грінченко, I, 12; Магницкий, 13; пор. Świętek, 577; Udziela, 133).

Коли при заході сонця небо дуже червоне, то буде вітер. (Federowski, 390).

Коли сонце «міниться», тобто коли є затьміння сонця, то се віщує велику слабість або війну. (Grünbaum*, 269, 340; Świętek, 543).

16. Спадь. Літом, як гарячі дні, буває часом спадь. Дощу не було, а в лісі з листя капає, і то не вода, а таке густе, солодке, зовсім як мід. То як є така спадь, тоді пчоли збирають багато меду; а котрого року її нема, то й меду нема. Инші називають се манною. Кажуть, що часом ідеш лісом або садом і так собі махнеш рукою по листю або по збіжжю, дивишся, а рука у тебе вся мокра і липка. Се значить, що спадь була.

17. Сніг. Коли взимі сніг завальний, то влітi збіжжя виляже. (Пор. Federowski, 449, 454).

18. Хмари. Хмари — то такі мішки, але не тверді, тільки так, як дриглі, а в них повно очок. То доки ще крізь ті очка вода йде, то добре. Але як хмара прорветься або як її розіб'є громом, то тоді така зáлива йде, що геть села топить. (Federowski, 434).

Хмара йде туди, куди її Господь навертає. Але злий дух часом сперечається з Богом і навертає не туди, де треба; тоді погана туча йде.

II. Мертва природа

1. Вода. Про воду не годиться мовити: добра. Як хто так скаже, то другий поправляє: «Най буде берегам добра, а не нам. Нам вода ладна»[1].

Перед Йорданом опівночі вода у всіх ріках і криницях на одну хвилю переміняється на вино. Хто би в ту хвилю потрафив набрати води, мав би вино в коновках. Такий чоловік був би у Бога щасливий. Нам се не трафиться.

2. Голодний камінь. Є такі камінці, бувають білі або чорні, а кругленькі; як би хто його взяв із землі і носив при собі, то все буде голодний, ніколи не буде міг насититися.

3. Дим. Коли дим іде просто вгору, то буде погода, а коли стелиться низом або клубиться попід стріхи, то буде слота. (Пор. Federowski, 1778; Świętek, 577).

Коли гримить, то треба в печі погасити огонь, бо дим притягнув би хмару і міг би грім ударити в хату.

4. Діямент. Діямент робить гаддя. Є такий день у році, що все гаддя злазиться докупи і зачинає дути на одно місце; доти дують, поки не видують діямент. Той діямент потім одна гадина, гадячий кріль, носить на голові. (Schulenburg, 96).

Діямент має то до себе, що вночі світиться, як свічка. Положиш його на столі, і в хаті так буде видно, як при свічці.

5. Живе срібло. Живого срібла не можна брати в руку, бо втече. Коли хто копає криницю, а не може відразу трафити на джерело, нехай у викопану яму пустить трохи живого срібла. Воно піде попід землю, а, копаючи за його слідом, чоловік швидко докопається до нори. (Пор. Bartoš, 324).

6. Камінь. На Святий вечір, як засядуть до вечері, то перед стравою дає господиня всім глодати камінь. Коли камінь обійде на чергою всіх при столі, господиня говорить, ніби здивована:

— Ов, тілько вас їло, а він ще не початий!

---

[1] Се «ладна» правдоподібно є сербське «ладна» = холодна, а не походить від «лад». — *[Іван Франко].*

А всі відповідають:

— Та бо не можемо.

На се господиня мовить:

— То щоби так і миші, кертиці і всяка ириці не могла гризти ані збіжжя, ані полотна, ані нічого в нашім домі.

Трафиться часом у полі знайти камінь круглий або подовгастий, гладкий і з дірою всередині[1]. Такий камінь треба сховати. Як у кого є задавка, а дати йому крізь той камінь води напитися, то зараз легше стане. (Federowski, 519).

7. Крейда. Крейда, як її освятити на дев'ятьох всеночних або на Великдень до резурекції, то помагає проти злого духа. Коли чоловік має таку крейду при собі, то може йти в не знати яке нечисте місце, то нічого йому не станеться. (Пор. AU. III, 271). Треба тільки стати на місці і обкрислити тою крейдою довкола себе колесо, то нечистий буде ходити довкола, а того чоловіка не побачить. Не раз він розженеться просто до нього, але як скоро натрафить на крейдяну криску, то відскочить так, як коли б ударився о стіну. Свячену крейду дають пити з водою таким людям, що мають «тоту слабість» (падачку, епілепсію). Такою крейдою пишуть також увечір перед Юрієм хрести на дверях стаєн і хлівів, щоби ніяка нечиста сила не шкодила худобі. (Пор. Federowski, 1509).

8. Маґнес. Маґнес притягає до себе залізо. Є таке море, що серед нього стоїть маґнесова скала. Як корабель пливе близько тої скали, то вона притягне його до себе, всі гвоздi повискакують із брусів і корабель розлетиться, а люди потопляться. (Simrock*, III, 305; Магницкий, 46).

9. Сіль. Злий дух боїться солі. Коли хто має хованця (антипка) і годує його, то не сміє давати йому соленої страви, бо в такім разі нечистий робив би йому збитки. Один багач мав хованця, а виїжджаючи кудись, наказав жінці, щоб йому щодня ставила на під у мисці молочну кашу, та забув сказати, що каша не сміє бути солена. Жінка посолила кашу і поставила, то потім цілу ніч на поді були страшенні гуркоти, а рано жінка вийшла до стайні, дивиться — а всі корови за хвости висять, повішані на бантах.

---

[1] Я бачив пару таких каменів; є се звичайно неолітичні вироби, молотки або пізніші кам'яні покотильця від веретін. — *[Іван Франко].*

III. Вірування про ростини

1. Бабка. Листок з бабки прикладають до рани, то помагає натягнути міхур і швидше гоїть.

2. Боз. Боз — нечисте дерево. Коли його врубати, то тому чоловікові, що рубав, може дуже зашкодити: йому вкулить руку або ногу, або на нього найде яка инша слабість. (Udziela, 131). Коли діти роблять із бзу пукавки або инші забавки, то старші говорять їм: «Покиньте, се паскудне дерево, від нього буде голова боліти». (AU. IV, 74). Воно не все було таке паскудне; колись боз був добрим деревом, аж коли на нім повісився Юда, то Пан Біг прокляв його. (Bartoš, 305). Про те, що Юда повісився власне на бзі, співається в дяківській, досі, здається, не друкованій пісні, в отсій строфі:

А еще Юда,
Яко облуда
На сем світі ходит.
Поверг сребники
Перед священики
І на бзі ся давит.
Там прилетіли дияволи з пекла,
Душу істягли, яко із пса стекла
І вовергоша до ада. (Пор. Federowski, 565).

3. Бульба. Бульба вперед добре родилася. Аж як зачали з неї робити горівку, то попи закляли її, і відтоді почала гнити.

4. Гарбуз. Як наїстися колоченого гарбуза, а зараз по тім подивитися на суху вербу, то зараз знов схочеться їсти. (Пор. Schulenburg, 268).

5. Гриби. Як знайдеш у лісі гриба, то хоч би й який був маленький, то вже його не можна лишити, а треба взяти. Як побачиш гриба, а не возьмеш, то його хробаки з'їдять. (Bartoš, 304).

Гриби в лісі мають свої місця, грибовища, де люблять рости. Треба «мати до себе», щоб їх знаходити. Не один піде, налазиться по лісі і не знайде нічого, а другий ледве за фосу, та й набере.

Де знайдеш одного гриба, то там шукай і другого, бо він завше мусить мати собі товариша.

В котрім році дуже гриби зародять, в тім році буває помір на людей. Дехто гордує грибами і приговорює: «Якби се було добре, то би то вовки в лісі їли».

6. Дев'ятосильник. Є таке зілля девйитосильник; якби його на дев'ятьох утренях освятив, то воно помагає на кожду слабість.

7. Дерево. Коли сире дерево в огні сичить і пищить, то кажуть, що се там грішна душа покутує.

На порозі гріх дерево рубати. (Bartoš, 283).

8. Живокість. Корінь із живокості, варений на свяченій оливі і розтертий на масть, помагає злічувати переломану кість у тілі. (Пор. Federowski, 2826).

9. Жито. Житній цвіт зчімхують долонею і додають до табаки, щоб пахла.

10. Збіжжя. Із збіжжя, призначеного на насіння, не можна нікому давати ані зичити, бо той «відбере насіння». (Пор. Federowski, 2141, 2198).

11. Зілля. Коли хто знайде яке зілля, що помічне на яку слабість, то виривається або викопує його та й каже: «От треба взьити, най сі не пригаджьиє», себто: «Не дай Боже такої пригоди, в якій би воно було потрібне, але на всякий випадок добре мати його "при хаті"».

12. Капуста. На Святий вечір, коли поставлять на стіл капусту, повинні всі сидіти тихо і не брати за ложки. Тоді господиня говорить:

— Їджте, діти, капусту!

— Не хочемо! — відповідають усі хором.

— Їджте, діти, капусту! — припрошує вона знов.

— Не хочемо.

— Їджте, діти, капусту! — взиває господиня третій раз.

— Не хочемо.

— Ну, коли не їсте, то нехай же її вліті й гусільниця не їсть.

Тільки потім зачинають їсти і вірять, що після сього гусільниця нáрік уже не рушить їх капусти.

13. Ключове зілля. Є таке зілля, що як косиш на луці, а натрафить коса на нього, то розлетиться на кавалки. Кому таке трафиться, повинен зараз той перекіс позбирати і кождою бадильцею доторкнутися до коси. Так дійде й до того зілля, що від нього коса тріскає. То є ключове зілля. Якби хто те зілля всушив, а потім розрізав собі в долоні шкуру, вложив там кавалок того листка і знов стулив так, щоб воно там заросло, то такий чоловік, до якого б тільки замка доторкнувся тою долонею, кождий би йому зараз отворився. (AU. IV, 163; Federowski, 527; Świętek, 536).

14. Мак. Мак-хруставець (самосівень) має то до себе, що його злі духи бояться. Як обсипати тим маком обійстя, то там жаден упир, жаден злий дух не прийде, поки всього маку не визбирає. Як де до хати ходить умерлий і страшить, то треба таку хату обсипати маком. Умерлий прийде вночі і буде ходити довкола обійстя, але досередини не зможе ввійти через мак. То не раз чути, як така душа плаче та заводить; нікого не видно, а чути голосний плач. (Пор. Federowski, 172).

Жваний мак, приложений до міхура, що набрав на тілі, робить те, що сей міхур дуже швидко зм'якне і пропукне.

15. Маруна. (Origanum maiorana). То є таке пахуче зілля. Воно виростає там, де посіяти дрібки з свяченої паски. Її корінь викопують і додають до табаки, щоби ліпше пахла.

16. Німиця. (Hyoscyamus niger). Її насіння сиплять до миски, наливають окропом і ту пару пускають на болючі зуби, щоб перестали боліти. (Пор. Federowski, 2586).

17. Папороть. Вночі перед Іваном Купайлом цвіте папороть. Хто би такий цвіт знайшов і носив усе при собі, той бачив би всі скарби, які де є в землі закопані. (Пор. AU. I, 187; Federowski, 535, 538; Schulenburg, 209; Bartoš, 305).

18. Перець. Перець мужчині помагає, а жінці шкодить. У Дрогобичі є приповідка:

Pieprz mężczyznę na konia wysadza,
A kobietę do grobu sprowadza[1].

19. Песє молоко. Як узяти стебло, зігнути його в маленьке кільце і послинити так, що слина закриє те кільце, немов тоненька плівочка, а на ту плівочку пустити краплину соку з песього молока, то покажеться зразу синя, а потім червона фарба, ніби кров. Діти, роблячи се, приспівують:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню!
Твої сини порубані,
Попід мости пометані.

20. Садовина. Коли садовина не родить або слабо родить, то на Святий вечір бере батько дитину і перед вечерею, як уже змеркне, ідуть оба в сад. Батько має сокиру, підходить до грушки або до яблінки, прикладає до неї сокиру та й каже:

— Ну, отсю мушу зрубати, бо не родит.

— Ей, татунцю, не рубайте її, — просить хлопець. — Вона вже буде родити.

— Ні, таки мушу зрубати! — грозить батько і замахується. Хлопець знов просить, і так до трьох раз. Після того вірять, що деревина перелякається і буде родити. (Грінченко, II, 21).

21. Сафатина (Assa foetida). Її купують у склепі і нею кадять на Святий вечір у стайні, а особливо коровам попід вим'я, щоби чарівниці не мали до них приступу. (Пор. Federowski, 1835, 2014).

22. Сварник. Є таке зілля, сварник, що як його принести додому, то певно буде сварка. (Пор. Federowski, 523).

23. Солома. Соломи з постелі, на котрій умер чоловік, не годиться закопувати в землю, бо в тім місці нічого не буде рости; її не можна кидати на гній, бо поле сім літ не буде родити; а треба винести її за село, на границю і там спалити. (Пор. Schulenburg, 234).

---

[1] Перець мужчину на коня висаджує,
А жінку до гробу провадить *(польськ.)*. — *Упоряд.*

24. Страхополох. Є таке зілля, страхополох, то його насінням добре підкурювати, як хто заслабне з перестраху.

25. Тютюн. Тютюн курити не гріх, але табаку нюхати — гріх. Табаку сам чорт вигадав. То, кажуть, так було. Умерла якось-то чортова мати. Дуже по ній чорт бідкався, бо була душа несогірша. От і покликав багато людей на її погріб, щоб віддати небіжці остатню честь. Запросив і попів, ті заспівали «вічная пам'ять» і читали всякі чтения над труною. Але найдужче смутило чорта те, що ніхто з покликаних не хотів плакати за небіжкою, а ще були й такі, що балакали: «Добре тій старій відьмі, що померла, менше буде лиха на світі, менче чортів виведеться!» Се старшого чорта аж по душі пекло, от він і думав, що би то таке зробити, щоби ті люди розплакалися по його небіжці матері. По погребі запросив чорт усіх погребових на гостину, щоби за грішну душу випили та дещо перекусили. Попи не хотіли йти, але люди пішли до чорта до хати. Чорт їх приймає, чим може: горілкою з медом, калачами і свининою. А наостатку натер повний макотерт табаки, поставив на стіл перед гістьми та й каже: «Люденькове, досі їв рот, а тепер нехай їсть ніс!» І давав їм табаку, щоби пчихали. Люди горнулися до макотерта, а сльози течуть їм по лицях. Чорт утішається, бачачи, як люди плачуть по його матері. Побачив се премудрий Соломон* і задумався, що хитрий чорт отак підійшов невинний нарід. Убрався в святочне шмаття, вичесав голову, надів чорну шапку та й гайда до Пана Бога. Розповів Богові все, що накоїв чорт на землі, і почав просити Бога: «Господи, треба дати людям тютюн і файки, щоби курили і сплювали по плачу за чортовою мамою». — «Добре, — мовив Бог, — зроби, Соломоне, як кажеш». Соломон зараз потім нав'язав собі цілий вінок тютюну і файок, перебрався за купця і подався з тим крамом до чортової хати. Обступили його люди, питаються, що продає, а він їм тютюн і файки в руки: «Нате, — каже, — люди, куріть і плюйте на чортову маму!» Почали люди курити, і кождий, хто лиш пару разів пакнув, зараз мусив сплюнути, а що сплюне, то все каже: «Тьфу на чортову маму!» (Ваньовичі*, Самбірського пов[іту]. Пор. Řehoř, Tabaк, Zlatá Praha*, 1891, ч. 44, стор. 522; пор. Грінченко, І, 10).

26. Чіснок. Говорять, що гуцул, коли хоче, щоб чіснок був міцний, їдкий, убиває гадюку, рубає її, і тою кров'ю підливає молодий чіснок. Чіснок говорить чоловікові:

Не лупи мене до живого,
То я ті збавлю від усього злого.

От тим-то годиться кусати чіснок нелуплений, а шкаралющу випльовувати.

Чіснок називається «руське сало».

27. Яблука. Коли парубок ходить до дівки і думає її сватати, то йде до міста, купує пару червоних яблук і дає їй. Як прийме, то знак, що піде за нього. Якби приймила і потім не пішла, то се такий гріх, як коли би зламала присягу.

IV. Вірування про звірів

1. Бабка головата (Aspro). То така риба, що тіло риб'яче, а голова жаб'яча. Її не годиться їсти з головою, а треба насамперед голову відтяти, а потім варити.

2. Бабруна (Coccinela septempunctata). Вона проповідає чоловікові дорогу. Положи її на долоню і скажи:

Бабрун, бабрун, бабруночко,
Покажи ми дорожечку:
Ци в гору, ци в долину,
Ци в середну кватирину?

То в котрий бік вона полізе, в той бік тобі дорога стелиться. (Пор. Schulenburg, 266).

3. Борсук. Борсукове сало помагає на кашель і на дихавицю.

4. Бузько. Не годиться бузькові руйнувати гнізда. Як би хто зруйнував, то він за те помститься: своїм дзьобом викреше огню і запалить хату. (Пор. Weinhold, IV, 83; Schulenburg, 260; Bartoš, 298; Świętek, 585).

На чиїй хаті бузько покладе собі гніздо, там у хаті добре ведеться. (Schulenburg, 260).

Хто перший раз навесні побачить бузька, як летить, то ціле літо буде здоровий на ноги; а як побачить бузька, що стоїть, то такого чоловіка ціле літо будуть боліти ноги. (Schulenburg, 260).

5. Вовк. Вовк не може чоловіка з'їсти, бо йому свйитий Николай зуби замикає на весь рік. Свйитий Николай є найстарший над вовками, то вни сі просьит у нього, щоби їм бодай узимі повідмикав зуби, щоби могли й чоловіка їсти. То чьисом свйитий Николай і позволит їм їсти, але й то не кождого. Не раз вовки нападут чоловіка самого серед ліса і нічо му не зробйит, а йинчого то таки серед села заїдьит.

Вовк має в хребті одноцілу кість, таку, як дручок, і не може сі скривити: як сі хоче обернути, то мусит сі весь обкрутити довкола.

Вовче горло сушать і переховують. Коли у кого болить горло, то дають йому напитися води, проціджекої крізь таке вовче горло.

6. Волос. У джерелах або калюжах на полі буває волос, такий хробачок чорний або білий, тонкий і довгий, подібний до кінського волоса. Хто би того волоса спив з водою, той би певно вмер. Його не можна навіть у руку брати, бо він може вгризтися під шкіру так, що його не витягнеш і треба аж шкіру розрізувати. (Пор. Магницкий, 46).

7. Воробець. Воробець — то дідьчий птах. Уосени є одна така ніч, що дідько забирає воробців собі. Придивіться в жнива, кілько їх літає, цілі верети. А прийде зима, то вже тільки десь-не-десь по одному воробцеві є. То їх уосени дідько забрав. Настає така ніч, то воробці вже весь день перед тим сидять насовлені і пищать так, що страх. А вночі злітаються всі в одно місце, то там дідько бере їх і насипає до чвертки. Насипле повну чвертку, а зверху згорне чубок; то те, що згорнув — лишається на землі, а те, що в чвертці, то його.

8. Ворона. Коли над ким ворона крякає, то се йому лихо віщує. Такий чоловік повинен тоді сказати: «На свою голову крякай, не на мене!»

Ворона, як уліті побачить кінський — вибачте — лайняк, то відвертається та й кричить: «Кака! Кака!» А як узимі потисне мороз, а її притисне голод, то вона, як де знайде той лайняк, то зараз до нього та й верещить: «Колач! Колач!» (Пор. Грінченко, II, 6).

9. Вугор. Вугор уночі, як горох цвіте, вилізає з води на берег і сее гороховий цвіт. Тоді його добре ловити. (Świętek, 593).

10. Вудвуд. Вудвуд — то жидівська зозуля. Пішли жиди в ліс, щоби послухати, як зозуля кукає. Вертають, а чоловік питається їх:

— Ну, що, чули-сте зозулю?

— Ой, ой, чому ні? Воно таке мудре! Скоро тільки ми надійшли, зараз нас пізнало та й заспівало: «Юд, юд, юд!»

11. Вуж. Вуж любить часом сидіти в воді, у печерах. Не один, ловлячи руками раки або рибу в печерах при березі, витягнув вужа з печери. Але він чоловіка не кусає.

12. Гадюка. До гадюки не годиться доторкатися рукою. Якби хто взяв гадину в руку, то йому вся шкура на руках потріскає і облізе.

Забиту гадину не годиться лишити на землі, бо вона вночі ожиє. Її треба заостреним прутом прошпигнути голову, а прут той другим кінцем уткнути в землю край дороги. (Пор. Магницкий, 46; пор. Świętek, 591).

Коли гадина вкусить чоловіка, то біжить до води, і вкушений чоловік повинен також бігти до води. Коли чоловік борше добіжить, то він буде живий, а гадина здохне, а коли гадина борше добіжить, то чоловік умре, а вона буде жива. (Świętek, 592).

Гадини мають над собою старшого, кріля. Його можна пізнати по тім, що має діяментову корону на голові. Хто би таку гадину побачив і вбив, то зараз би тілько гаддя назбігалося, що би його на місці рознесли. Таку гадину як здиблеш, то найліпше погодувати її, дати їй молока і поводитися з нею добре. Часом вона замешкає на обійстю або в стайні, то як там їй не роблять кривди, то такому чоловікові все ведеться дуже добре. Кажуть, що один чоловік відборонив таку гадину від бузька, що хтів її з'їсти, то вона добре йому за те віддячилася. Каже:

«Підстав долоню під мою голову!» Чоловік зразу боявся, думав — укусить. Але потому зробив, що гадина веліла, а вона упустила йому з голови на долоню свою корону, такий камінець, що вночі світився, як свічка. То той чоловік продав той камінець за великі гроші. (Schulenburg, 96).

Гадюки не згадують у розмові або описують її: «довга», «тота, що під корчом сідит», «поганка». (Про сей евфемізм див. Grünbaum, 264).

13. Гуси. Коли малі гусята повилуплюються з яєць, то дають їм їсти січене яйце, на твердо варене. Але перед тим, натще серця, дають кождому по зернятку перцю, щоб були «дерзкіші».

Коли гусячий пастух узимі викрадає бульбу або пироги з горшка, то вліті буде йому каня гусята красти.

Коли взимі гуска стоїть на одній нозі, то буде мороз. (Магницкий, 14).

14. Гусяр. Буває таке виросте, що ні то гуска, ні гусак: ґеґає так, як гусак, а до гусок не береться, гуски його не люблять, б'ють геть від себе. Се є «гусьи́р». Його радо держать, бо його голос полошить відьми від обійстя.

15. Дури́птах, дури́потя. Є такий пташок, що має той звичай сідати перед чоловіком. Не один дурний, побачивши його, думає, що ось я його зловлю, біжить за ним, а пташок нібито слабий, не може летіти, трохи побіжить, а як чоловік уже туй-туй має його вхопити в руку, він перхне і знов пару кроків підлетить і сяде. Чоловік біжить за ним далі, і він так веде за собою чоловіка чимраз далі, поки чоловік зовсім не зіб'ється з дороги. Такому пташкові ніколи не треба вірити, бо то звичайно буває Блуд.

16. Жаба. Жаби розмовляють із собою в воді:

— Кумо, кумо, кумо! Що-сте варили?

— Борщ, борщ, борщ, буряки-ки-ки-ки! буряки-ки-ки-ки.

Жаби літом «тнуть» (їдять) збіжжя. (Świętek, 592).

Як у снопі зі збіжжям везеться додому жаба, то віз, накладений снопами, буде дуже тяжкий і легко може перевернутися.

17. Журавлі. Коли журавлі летять, то їх можна змилити з дороги. Треба тільки взяти ніж-колодач, застромити його вістрям у землю по саму колодку, за колодку взяти обома руками, зложивши їх уперед навхрест, і потім крутитися довкола ножа і кричати:

Круцю, круцю, журавлі,
Ваша мати на воді.

То над таким чоловіком журавлі будуть довго крутитися в повітрі. Але се гріх так робити.

18. Заєць. Коли заєць перебіжить кому дорогу, то буде нещастя або якась лиха пригода. (Магницкий, 12; Weinhold, IV, 83; Schulenburg, 241; Świętek, 567).

Заяць спить завсігди з отвореними очима. (Schulenburg, 258; Bartoš, 302).

19. Зелена жаба. Зелену жабку як зловлять, то цілують, аби губи від вітру не сідалися. Так само держать її в руках, аби руки не сідалися при жниві.

20. Змія. Змія не раз кидається на чоловіка, гонить за ним і свище на инші, щоби збігалися. Чарівниці ловлять змію в коновку на якісь чари. Бузько також полює за зміями. Не раз виділи, як він зловить її, проковтне, а вона йому задом вилізе; тоді обернеться, дасть їй дзьобом пару разів по голові і знов проковтне.

21. Їжак. Їжак уосени йде до саду, вилізе на яблінку, натрясе яблук, а потім обкачається по тих яблуках, настромляє їх повно на свої шпички і несе до нори та й їсть узимі.

З їжака забитого здирають шкуру, і як хочуть відлучити теля від корови, то прив'язують ту шкуру теляті на чоло. Коли теля візьметься ссати корову і дуцне її чолом у живіт, то корову заболить, і вона відіпхне теля геть від себе.

22. Кіт. Коли кіт «наникає», тобто похлебче молоко або яку иншу страву, то вже того не можна їсти. (Грінченко, II, 19; Świętek, 581).

Коли кіт миється на порозі або дреться до одвірка, будуть гості. (Магницкий, 11; Weinhold, IV, 81).

Коли котові обсмалити вуса, не буде мав нюху. (Bartoš, 296).

У кота в кінці хвоста є гадюча їдь, для того дуже часто котові втинають кінчик хвоста і вірять, що вже тоді кіт не стечеться. (Пор. Federowski, 188, 353).

Кота лиш до сімох літ можна тримати. По сімох літах в нього вступає злий дух: він уже мишей не ловить, а може кинутися на чоловіка, особливо в сні. (Пор. Bartoš, 296). Як чоловік лежить горілиць, а у нього горлянка при диханні рушається, то такий кіт може кинутися і перегризти горло. Або дитину в колисці може заїсти. (Пор. Federowski, 188; Świętek, 580—582).

23. Когут. Піяння когута прогонює злі духи. Як перші кури запіють, то вже злі духи на землі не мають такої сили шкодити чоловікові, як перед тим, хіба би чоловік попав у таке місце, де ніколи не доходить голос когута ані голос дзвона («де кури не допівают, де дзвони не додзваньиют»).

24. Кордюк. Так називають звісного медведюха (grillotalpa vulgaris), про котрого вірять, що якби вкусив, то би чоловік спух. Кордюком називається також худоб'яча слабість — боляк на язиці або під язиком.

Коли хтось говорить таке, що другий уважає за погану ворожбу, то клене: кордюк ти на язиці!

25. Курій. Часом трафиться така курка, що змаленьку була, ніби курка, а потому робиться, ніби когут: раз піє, потім знов квокає, але ані на яйцях сидіти не буде, ані до курок на когута не здала. То називається курій. Такого не годиться держати на господарстві.

26. Курка. Коли курку, що несеться, взяти в руки і перевернути догори ногами, то в ній яйце перевернеться, і вона не буде могла знестися і може від того здохнути.

27. Ласиця. Де в стайні є ласиці, там худоба ведеться. Кожда корова має свою ласицю; якої масти корова, такої й ласиця. Якби тоту ласицю вбив, то би й корова за нею здохла. (Schulenburg, 259; Świętek, 583).

28. Ластівка. Коли ластівка через отворене вікно влетить до хати, то се знак, що в тій хаті хтось умре. (Магницкий, 12).

Ластів'яче гніздо гріх руйнувати. (Weinhold, IV, 82; Świętek, 586).

29. Лилик. В Нагуєвичах називають його пергáч і також вірять, що се миш, у котрої виросли крила, коли з'їла дрібку свяченої паски. Коли хто зловить пергача, то прибиває його за крила надо дверима в стайні, то вже тоді ніяке лихо не буде докучати худобі.

30. Лин. Лин може жити довго й без води. Аби тільки знайшов де вогку ямку, то там собі надує піни так, як добру шапку, і в ній буде жити й місяць або й більше.

31. Миш. Коли миш покушає свяченої паски, то з неї зробиться пергач (лилик).

Коли в пшениці нема «мишачóк» (засохлих мишачих екскрементів), з такої пшениці гріх робити проскури: видко, що вона заклята, коли миші не доторкалися до неї.

32. Мотиль. Коли навесні перший раз побачиш білого мотиля, то се знак, що ще буде сніг, а коли червоного, то вже буде весна. (Пор. Bartoš, 302).

Коли хлопець побачить перший раз навесні жовтого мотиля і зловить його, то потім кожде пташаче гніздо в лісі знайде.

33. Мнюх. Мнюха зарізаного як повісити на сонце, то з нього витече смалець. Сей смалець дуже помічний на очі: в кого очі болять, віка червоні, то тільки тим смальцем мазати.

Мнюх жиє в печерах, часом дістанеться до нори, йде геть далеко попід землю і виплине десь у такій криниці, де ніхто досі його й не видав.

34. Муха. Як хто в страві з'їсть муху, то його здує.

35. Олійник (іволга) дуже боїться чоловіка, нелегко дасться видіти. Коли літом олійник часто фівкає, то буде дощ. (Świętek, 578).

36. Павук. Якби павука з'їв, то би тріс. Як павук свої сіті сам розриває, то буде вітер, а як пильно засновує, то буде погода.

37. Перепелиця не раз зимує у нас: запхається в дупло, закоценіє там, а на весну знов прийде до себе. То раз один чоловік привіз із лісу взимі дуплаву осику, розколов її, а з середини щось випало, як грудка. Він придивляється, аж се перепелиця. Вніс до хати, обігрів її, і вона ожила.

38. Пес. Пес має до себе, що може видіти духа. От як часом умерлий по смерті ходить — пес його видить, а чоловік не завсігди. То зараз пізнати: пес скулиться, хвіст під себе, видивиться в одно місце, серсть наїжить, а гавкнути не сміє, тільки пищить, як мала дитина. На духа він не має моці гавкати. А чоловік дивиться в той бік і не бачить нічого, тільки нагло такий його страх здійме, що відразу волосся на голові дубом стає. То вже певний знак, що в тім місці щось є: або нечистий — щез би! — або небіжчик якийсь ходить та покутує. (Świętek, 583).

А злого чоловіка пес також прочує. Не раз прийде до хати зовсім чужий чоловік; пес гавкне на нього два-три рази та й утихомириться. А свого близького сусіду, як злий чоловік, то хоч щодень бачить, а проте так уїдає, так рветься кусати, що обігнатися не можна. То вже знак, що то погана душа: або злодій, або дводушник (упир).

Пес не може знести людського ока. Як йому остро вдивишся в очі, то аби який був пес лютий, то відвернеться геть. А як його візьмеш за вуха і подержиш, дивлячися йому просто в очі, то почне дертися, скавучати, а потім, як його пустиш, то так утече, як опарений. Не знати, що він там таке страшне видить у людських очах.

Як дитина пса напудиться, то треба з того пса намикати серсти і нею підкурити дитину, то не буде шкодити. А якби занедбав, то дитина буде нудити, схнути і може вмерти. (Weinhold, V, 98).

Коли літом пес микає писком траву (пасе), то се знак, що швидко буде дощ. (Herrmann, III, 164; Knoop, 181).

Коли пес виє вночі, піднявши морду догори, то віщує огонь, а коли порпає яму і виє, встромивши морду в ту яму, то віщує, що хтось в домі умре. (Магницкий, 12; Revue, IX, 116, 466; Knoop, 164).

39. Пискір. Пискорі найліпше ловляться взимі на горохов'янку: в тоню треба встромити в'язанку горохов'янки і лишити через ніч, то до рана в неї налізе повно пискорів.

40. Полоз. У великих ріках та болотах виводиться полоз. То є така гадюка, велика, як оборожина. Вона чоловіка не чіпає, але на худобі робить багато шкоди. Кажуть, колись був такий полоз в Унятичах (Дрогобицького пов[іту]). То якийсь чоловік вибрався на коні, взяв косу і, підкравшися аж до його гнізда, як не шарахне його косою в голову! Тоді, не озираючися, почав утікати на коні, а полоз за ним. Гнав, гнав аж до села і тут оглянувся. Дивиться, а полоз уже ось-ось доганяє його, то він зо страху впав з коня і вмер на місці. А полоз добіг до нього і також на тім місці здох.

41. Птахи. Коли хто знайде пташаче гніздо, а розповість про нього комусь другому по заході сонця, то заким прийде другий раз до сього гнізда, мурашки поїдять молодих пташенят. (Revue, IX, 334).

42. Пчоли. Є такі пасічники, що вони «знают до пчіл»; у иншого пчоли нічого не наносять, а у нього меду повні вулиї. А не знайдуть меду в полі, то пасічник посилає їх у чужу пасіку, і вони нападають на вулиї, січуть чужу муху, а мід забирають. (AU. III, 97).

Коли кому присняться пчоли, то се віщує огонь. (Weinhold, IV, 86).

43. Рак. Якби на живого рака сіла муха, а потім та муха вкусила чоловіка, то у того чоловіка на тім місці зробиться рак (слабість). (Federowski, 218).

Ракові яєчка, що самиця носить під хвостом, називають «пшеничкою» і їдять їх сирі.

Раки найсмачніші тоді, коли цвіте пшениця.

Якби хто рака приніс до хати, а він би виліз із миски і запхався десь у діру так, щоби його не знайшли, то він там буде жити. Як перебуде сім літ, то з нього зробиться дідько. Тоді в такій хаті так буде страшити, так буде збитки робити, так будуть люди мерти, що треба хату валити і перенести в якесь инше місце.

44. Ремез. Коли хто знайде ремезове гніздо, то повинен узяти і сховати. Таким гніздом підкурюють, коли хто хорий на рожу або на водяну пухлину, і помагає.

44 [а]. Риба. Коли в щупаковім череві знайдуть рибу ще свіжу, то її печуть і дають з'їсти хорому на бігунку, то йому зараз буде ліпше.

Малим дітям, поки ще не говорять, не можна давати їсти риби, бо довго не будуть говорити.

Риба найліпше ловиться перед дождежем. В саме полудне риба не ловиться, вона тоді грає, гуляє посеред води.

Бувають риби дуже старі і великі. Коли така риба виставить хребет із води, гадав би, що то берег, порослий мохом. Раз плили сплави рікою. Вечером люди пристали до берега, повилазили на бережок і розложили огонь, щоб там ночувати. Але скоро огонь добре розгорівся, нараз захитався бережок і втонув у воду, бо то не був бережок, тільки така величезна риба. Ті люди мало не потонули, поки не вирятувалися на свій сплав.

46. Свині. Як льоха впороситься і вродить більше поросят, ніж має цицьок, то те одно надчисельне порося, що для нього нема цицьки, треба вбити, бо воно принесло би для дому якесь нещастя.

Коли свині квичать і носять солому, то буде слота. (Магницкий, 13).

47. Синиця. Як має бути весна, то синиця кличе до чоловіка: «Мечи сани, бери віз!»

48. Слиж. Коли корова не хоче лінитися, то треба взяти живого слижа і дати корові, щоб його проковтнула, то зараз почне «бігати».

49. Сова. На чиїй хаті сова закричить, там хтось умре. Але якби хто тоту сову зараз злапав і забив, то нічого не буде, бо тоді вона на свою голову кричала. (Schulenburg, 261).

Сова — найпоганіший птах через те, що має велику голову і витріщені очі. Всі птахи її цураються, і де тільки побачать, зараз кричать і б'ють її.

50. Соловій. Коли доторкнутися до соловієвого гнізда або заглянути в нього, хоч би там і не було старих, а тільки самі яйця, то він зараз пізнає, покине гніздо і яйця і летить геть.

51. Сорока. Коли сорока зацекоче перед вікнами, то се знак, що будуть гості; коли ж цекоче проти задніх дверей, то віщує якусь погану новину. (Пор. Bartoš, 299; Schulenburg, 261; Knoop, 173).

52. Теля. Малому теляті не годиться «замацувати» того місця, де мають бути роги, бо тоді роги не будуть рости.

Щоби до теляти не вчепилися вроки, перев'язують йому шию червоною стрічкою.

53. Щупак. У щупаковій голові є такі кісточки, що виглядають так, як Христова мука: є хрест, є піка, є драбина, є цьвоки, тростина. Як на Святий вечір їдять щупака, то хто повідшаходить у голові всі ті кісточки, повинен сховати їх і мати весь рік при собі, то до нього не приступить ніяке лихо. (Schulenburg, 266).

У щупака в череві не раз можна знайти не тільки рибу, але навіть ящірку або гадину. Такого щупака не годиться їсти.

V. Народна антропологія

1. Безплодність. Трафляється така дівка, що йде заміж, а не хоче мати дітей. То як прийде вже зо слюбу, і саджають молодих на посад, то тоді молода кілько пальців правої руки присяде, тілько літ не буде мати дітей. А якби присіла всі пальці на обох руках, то до смерті не буде мати дитини. Але то є великий гріх. Таку безплодну жінку до неба не приймуть. І в лірницькій пісні про святого Олексея сказано:

> Приплодноє древо до раю пускают,
> Мене неплодницу з раю виганяют.

(Пор. поему Ленау* «Anna»; Federowski, 217).

2. Більмо. На більмо помагає «скло», тобто висушений білок із свяченого яйця. Треба вструтати його і тим порошком засипати око.

3. Болячка. Коли оповідається, що у когось є болячка або рана, то не годиться показувати на собі чи на кім иншім того місця, де вона є, а треба сказати: «В йогó мньи́рі», бо рана могла б перекинутися на того, на кого показано. (AU. III, 41).

Болячки бувають всілякі:

1. Міхур, міхунка, коли хто впечеться, вколеться і там йому набере.

2. Волокно робиться на пальцях на руці, болить дуже, не раз гниє так, що й ноготь відпаде.

3. Синій міхур — коли застудити звичайний міхур, то затверде, спухне сильно і посиніє.

4. Набій робиться на нозі, на підошві, коли хто літом багато ходить босо, набиває ногами по грудді, по пеньках, то шкура на підошві згрубіє, а під нею починає набирати.

5. Притрут також на нозі робиться, вся шкура на п'яті затвердне, пожовкне, а під нею набирає, часом так, що аж до кості вигниє.

6. Розчіс, коли десь засвербить, а там сильно і довго чіхати, то набігне міхурик, з котрого може зробитися й більший боляк.

4. Вагітна жінка. Коли жінка ходить вагітна, то не повинна брати до рук шнура ані плести нічого, бо дитина, котру вона породить, повіситься. Инші мовлять, що коли жінка під час тяжі пряде, суче шнури, ткає або плете сіті, то дитині в її животі пупець так обмотається довкола шиї, що в часі породу та дитина задуситься. (AU. IV, 243; Schulenburg, 231; пор. Revue, VII, 38).

Вагітній жінці нічого не можна позичити з хати, бо в тій хаті, відки позичено, все полотно миші поїдять. (Пор. AU. IV, 188).

5. Волосся. Хто має велике і густе волосся на руках, ногах і грудях, той буде багатий. (AU. IV, 118, пор. Knoop, 175).

Як у дитини є на потилиці «коса» (клинчик волосся насеред шиї), то по тій дитині вродиться дівча.

Як у хлопця на тімені є одно «гніздо», то буде мати одну жінку, а як двоє, то дві.

У кого руде волосся, той звичайно злий чоловік. (Revue, X, 244; IX, 331).

Коли дівка вийде заміж і їй «покриють волосся», то їй уже не годиться ані заплітати косу, ані випускати волосся з-під хустки. «Світити волоссям» перед людьми для жінки великий сором; розчіпчити її при людях — тяжка образа. Дівці клянуть: «Бодай єс сі постаріла, аби-с сивов косов світила, аби ті сі коні пуджьили!»

Обстриженого волосся не годиться палити, бо буде голова боліти; не годиться також викидати його зо сміттям, а тільки треба його зібрати, звити в клубочок і впхати десь у шпарку, найліпше в дупло живого дерева. Якби таке викинене волосся вхопив птах або знайшла миш і звила з нього гніздо, то чоловік буде мати завороть у голові. (Пор. Federowski, 216; AU. III, 85; Schulenburg, 225; Revue, III, 401).

6. Говорити крізь сон. Коли хтось зачне говорити крізь сон, а инший в тій хвилі взяв би його за мізельний палець лівої руки, то тоді той сонний відповів би всю правду на кожде питання, яке б задав той, що тримає його за палець. (Пор. AU. IV, 95; Knoor, 183).

7. Горло. Як у кого болить горло, повинен хухнути три рази в комин, то перестане. (AU. IV, 119).

Біль горла лічать водою, пропущеною крізь засушену вовчу гортанку, а також прісним медом.

8. Гостець (ревматизм?) є у кождого чоловіка, але він не шкодить, доки йому не спротивитися. А вже як спротивишся, то нема на нього ліку.

9. Давитися. Коли хто подавиться, треба його вдарити кулаком у потилицю. (AU. IV, 91; Магницкий, 8).

10. Дике м'ясо. Як часом чоловік укалічиться і в рані прикинеться дике м'ясо, то треба на нього дрібненько уструґати трохи нігтя з руки. То ті трісочки так будуть скакати і крутитися в тій рані, поки зовсім не ввійдуть усередину; за кілька день рана загоїться.

11. Діти. Дитину не годиться хвалити, що гарна, здорова, весела і т. и., а все треба додати: «нівроку», або «на пса вроки».

Дитині не годиться давати їсти риби, бо не буде говорити. Так само не годиться давати дитині дивитися в дзеркало, бо не буде говорити і в сні буде «з'ісатися». (Пор. Kremer*, 90; Knoor, 157).

Коли дитині закисають очі, мати застрикує їй очі молоком, видушеним із своєї груді. (Пор. Revue, X, 248).

Чим довше мати кормить дитину, тим сильніша буде. Якби котра мати кормила хлопця до сімох літ, то міг би вирвати семилітнє дерево з корінням. (Bechstein*; пор. Revue, IX, 113).

Маленька дитина в сні розмовляє з ангелами: як усміхається і рушає губками, то ангели з нею бавляться, а як скривиться і плаче крізь сон, то знак, що ангели геть летять від неї. (Магницкий, 21; Грінченко, II, 23). Маленька дитина, скоро вродиться, то вже все знає, але не може нічого сказати. Вона ще ангел. Аж як зачне говорити, тоді все забуде. (Грінченко, II, 24).

Коли діти день у день бавляться в погріб, то хтось умре в домі. (Пор. AU. III, 39; Магницкий, 12).

Коли дитина змалечку дуже гарна і розумна, то певно «не виховається», швидко вмре. (AU. IV, 118; Магницкий, 20; Knoop, 157).

Котра дитина в чіпці уродиться, тота буде щаслива. (Revue, IX, 112).

Як баба зав'яже дитині пупець і він по якімсь часі засхне і відпаде, то мати ховає його і по сімох літах дає дитині розв'язати. Котра дитина розв'яже свій пупець, буде дуже розумна.

У котрої дитини відмаленьку руки дуже довгі, то з такої дитини буде злодій.

Коли новонароджену дитину кладуть перший раз до купелі, годиться перед тим кинути в купіль ложку меду, щоб дитині так солодко було жити на світі. (AU. IV, 211).

Коли дитина питає матері, відки вона взялася, то мати говорить: «Тебе баба з ріки принесла» або «Тебе баба під плотом у кропиві знайшла». (Пор. Revue, IX, 112; Knoop, 155).

12. Долоні. Сплеснути в долоні — се ознака здивовання або радости. Якби хто опівночі надворі сплеснув у долоні, то би йому злий дух обізвався. (Пор. Weinhold, IV, 47).

13. Дрож. Коли чоловік уночі вийде надвір і так ні з сього ні з того задрожить, так немовби нараз щось потелепало ним, то се значить, що йому смерть у очі заглядає. Як чоловіка ні з сього ні з того зачнуть «дрожчі нападати», то се знак, що десь у нечисте місце вступив.

14. Душа. Людська душа під час сну виходить із тіла. Як душі нема, то чоловік спить твердо, тяжко його добудитися. (Пор. Turczyński*, 23). Якби в такій хвилі нагло чоловіка збудив, вилляв на нього коновку води або стрілив коло нього, то душа кинулась би нагло, не трафила би до тіла і чоловік би вже більше не встав. Для того треба сонного завсігди будити помалу, уважно. Худобина не має душі, тільки пару, для того худобину можна різати, а чоловіка ні.

Є такі люди, що мають по дві душі: крім своєї власної, в них сидить ще нечиста душа. То є упирі, дводушники. Як такий чоловік умре, то його власна душа з нього вийде, а тота нечиста лишиться, і він потому ще жиє в гробі. Часом трафиться, що такого чоловіка відкоплють, то він не лежить так, як його положили, але обернеться лицем до землі або лежить підперши голову ліктем, або обернений на бік.

Звірі не мають душі, тільки пару. Як зарізати або забити звіра, то пара вийде, розійдеться, та й по всьому. Для того звіра не гріх різати ані вбивати, а чоловіка гріх, бо у нього є душа. Гріх також людську душу називати парою, н[а]пр[иклад], як хто свариться з другим і скаже йому: «Ти, пся паро!» або «Зараз тут з тебе тоту погану пару випущу». За се великий гріх: то вже не чоловіка образив, а самого Бога, бо душа від Бога.

15. Жовтачка. Хто має жовтачку, той повинен у церкві до служби Божої заглянути в нутро золоченої чаші, то жовтачка мине. (Пор. AU. IV, 119, 142; Schulenburg, 223).

16. Забуття. Хто рано вийде з дому, а потім за порогом пригадає собі, що забув щось і верне назад до хати, то весь день не буде мав щастя.

17. Задивлення. На що вагітна жінка задивиться, в те вдасться дитина. Задивиться на рудого жида — дитина буде руда; задивиться на носатого — у дитини буде великий ніс, а на безносого — і дитина буде без носа. Для того вагітна жінка не повинна дивитися на калік, на жаби, на ніщо бридке, щоб і на дитині того не було.

18. Задирки. Хто копле або порпає землю пальцями, у того пороблються на пальцях коло нігтів задирки.

19. За́їди. В хаті кожда челяди́на повинна мати свою ложку і їсти тільки своєю. Коли хто їсть чужою ложкою, дістане заїди, тобто дрібні прищики на кінцях уст. Щоби позбутися заїдів, треба їх витерти рукавом того чоловіка, з чиєї ложки вони дісталися. (Пор. AU. IV, 141).

20. Зайойкання. Коли хтось щось робить, а другий прийде, видивиться на його роботу і скрикне: «Ой-ой-ой!», — то може все зопсувати, і робота не вдасться через «зайойкання». То той, що робить, звичайно кричить на такого:

— А на зуб собі йойкай!

21. Захлиснутися. Коли дитина захлиснеться, мати цмокає і скрикує: «Пек! Пек!» Старшому в такім випадку велять подивитися на стелю.

22. Зашпотатися. Коли хто зашпотається, виходячи з хати за якимось ділом, то в тім ділі не буде мати щастя. (Weinhold, IV, 48).

23. Збур (Tripper). Буває двоякий — білий і жовтий. Гуцули лічать його, поячи хорого виваром з тютюну.

24. Здви́гатися. Коли хтось підносить щось понад силу, то може «здвигатися», «струтити болячку» або може йому навіть «щось обірватися всередині». Такий чоловік буде хорувати і швидко вмре. (AU. IV, 91).

25. Зуби. Коли у чоловіка зуби порохнявіють, то се дрібненькі хробачки їх точать. (Revue, X, 243). Їх можна бачити. Треба взяти насіння німиці, насипати жменю до миски, налляти в миску окропу і над тою парою дихати, пускаючи пару на порохнявий зуб. То по хвилі з слиною почнуть випадати й хробачки; як пускати слину на чисте скло, то буде їх видно.

Хто змалку їсть багато цукру, у того зуби почорніють і швидко псуються. (Revue, X, 243).

Як дитина вродиться з одним зубом, то певно вмре. Як дитині перший раз проколюються зуби, то не годиться мацати пальцями, бо зубки будуть помалу рости і дуже боліти. Є такі люди, що як тільки дотулиться болючого зуба рукою, то зуб перестане боліти. Для того й приповідають: «Перестало боліти, так як би руков відоймив». А то направду є такі щасливі душі, що вміють біль відоймити рукою.

26. Катар. Коли хто має міцний катар, так що йому, вибачте, тече з носа, то най возьме смарок, так щоби ніхто не видів, і положить десь у сусідській хаті на клямку, то той, хто перший хопить рукою за клямку, дістане катар. (Пор. AU. IV, 142).

27. Кість. Костей, особливо людських, не треба ніколи зачіпати, бо як то був який злий чоловік, то в кості може бути його душа. Раз, кажуть, ішов п’яний чоловік десь із якоїсь гостини пізно вночі додому. Ідучи попри цвинтар, він зашпотався ногою на кість і, копнувши її чоботом, промовив:

Кості, кості!
Прийдіть до мене в гості.

Прийшов додому, проспався та й забув. Але другого дня його жінка пекла хліб. Тільки що повиймала гарячий хліб із печі і поставила на лаві, аж тут іде до хати якийсь чоловік. Увійшов, не поздоровився, не привитався, тільки сів за стіл та й мовить:

— Ну, чоловіче, ти мене вчора запросив у гості, — гости ж мене тепер.

У того чоловіка мурашки забігали за спиною, але що було робити! Взяв один хліб із лави та й поклав перед гостем. Сей узяв хліб, розломив на дві половини, кинув одну в рот і проковтнув, кинув другу, проковтнув.

— Давай ще!

Взяв той чоловік другий хліб, дає йому, ба, та бо за хвилю не стало й другого. За другим пішов третій, четвертий, а той проковтне та й усе своєї:

— Давай ще!

Бачить чоловік, що не жарт, шепнув жінці, щоб давала тому ненажері дальші хліби, а сам щодуху побіг до попа. Прибігає, розповів так і так. А піп, видно, тямучий був, зараз зірвався, побіг до церкви, видер картку з Євангелія, дав сьому чоловіку та й каже:

— На тобі отсе та й бігай додому і дай йому се з'їсти!

Прибіг чоловік, а той сидить за столом та й доїдає останній хліб. Ледве господар до хати, а той уже проковтнув та й кричить:

— Давай ще!

— На! — мовить господар, і подав йому картку з Євангелія. Сей узяв, укусив, але вже не міг проковтнути. Тоді встав та й мовить:

— Ну, дякую тобі. Тепер ти мене нагодував. Але щастя маєш! Бо якби ти не був прийшов на сей розум, то я був би з'їв тебе, і твою жінку, і весь твій рід. А тепер будеш знати, як шанувати мертві кості. (Пор. Federowski, 169).

Коли яка зла душа закопле кому під порогом хати кість із мерця, то вже в тій хаті нема щастя. Коли се буде кість чоловіча, то чоловік буде нудити, схнути і до року вмре, а коли жіноча — то жінка. Коли завчасу викопати ту кість, то лихо мине. Часом трафляється, що побудують хату на такім місці, де в землі лежить закопаний чоловік; в такій хаті нічого не ведеться і діти мруть. (Пор. Schulenburg, 235; Revue, X, 249).

28. Ковтун. У кого заведеться ковтун на голові, той уже його не збудеться. Якби його обстриг, то би осліп. (Пор. Federowski, 217).

29. Конвульсії. Коли мала дитина дістає конвульсії (звичайно називається «тота слабість» — пор. Grünbaum, 336, 355), то треба скупати її в нецках, у котрих печеться паску, а коли скупається, то не виймати, тільки разом з водою перевернути і накрити тими нецками, а на тих нецках збити новий горнець. То від того конвульсії минуться. (Пор. Federowski, 2410).

30. Кортячки. Не раз чоловіка такі кортячки нападають, що мусить мати або зробити те, що йому забагнеться, а як ні, то готов розболітися. Особливо жінкам у тяжі таке трафляється, то борони Боже не дати або не позволити їй того, чого захоче! Вона може дуже тяжко заслабнути, а той, хто їй спротивився, також се тяжко відпокутує. (Schulenburg, 232).

З того, чого жінка в тяжі забагає, ворожать, яка буде дитина. Як забагає щось украсти, то й дитина буде злодійкувата; забагає вбрання — то як уродиться дівчина, буде любити строї, а як хлопець, то буде попом. (Пор. Revue, IX, 111).

31. Кошуля. Коли дитина дістане кошулю (висипку або струпи по всім тілі), то мати повинна до дев'яти раз уночі гола набрати води з дев'ятьох бродів і в тій воді купати дитину, то той струпок зійде. (Пор. Grimm*, 574; Kuhn*, II, 104, 133; Grünbaum, 349).

32. Коростн або пархи — пек би ся казало! — коли кого обсядуть, то треба розтопити в замкненім черепку сірки, помазати нею тіло, а потім улізти в теплу піч, в котрій того дня пікся хліб, то так їх чоловік позбудеться.

Коростн показуються насамперед на руках межи пальцями, а відтак розходяться по всім тілі.

33. Крижі. Коли чоловік при роботі буде довго зігнений або лежить невигідно, то його болять крижі. В такім разі просить другого, щоб йому напростував крижі. Сей велить йому зложити навхрест руки на груді, бере його ззаду долонями за лікті, піднімає на своїх грудях угору і потрясе пару разів, доки тому в крижах не хрусне; тоді крижі випростувані і не будуть більше боліти. (Пор. AU. IV, 91).

34. Лице. Вставши рано, належиться поперед усього вмити лице. Невмиваному не годиться брати в руки ані хліба, ані жадної роботи. Звичайно говорять жартуючи, коли побудяться: «Промиваймо чоло, ци не дасть Біг чого», себто чи не дадуть чого їсти. Коли хто забуде вмитися, а сяде їсти і пригадає собі, що не вмивався, то говорить: «Боже мі прости, я, грішний, навіть не мивсі, а за лижку берусі». (Пор. Магницкий, 7).

Умившися, не годиться обтирати лиця рукавом.

35. Ніс. Коли хтось збреше, йому говорять: «Брешеш, аж ти сі з-під носа курит». (Пор. Revue, X, 247).

36. Лишаї. Як хто має лишаї на лиці чи де-будь на тілі, то треба мазати їх тою росою, що насідає на вікні, то від того загояться. (Federowski, 2387, 2389).

37. Малина (чорна бородавка). Як мати ходить у тяжі і забажає малин, то у дитини буде малина на лиці.

38. Мертва кістка. Коли у чоловіка зробиться де на тілі мертва кістка (наріcть тверда і нечутлива), то нема иншої ради, тільки дістати від гробаря кістку з мерця, спалити її і тим попелом помазувати ту наріcть на тілі. По кількох разах вона зм'якне, а потому розійдеться. А якби хотів її вирізати, то зробиться така болячка, що чоловік буде хорувати, хорувати, та й умре. (Пор. Revue, X, 249; IX, 580).

39. Миш (чорний наріст). Коли жінка, ходячи в тяжі, перелякається миші, то у дитини буде миш на лиці. (AU. IV, 188; Schulenburg, 232).

35. Моч. Моч людська помагає на біль очей. (Revue, X, 239). Як буває п'яниця, і в нім займеться горівка, то й нічим не можна вгасити, тільки жіночою моччю. А як не вгасити, то в такого чоловіка зотліє все нутро, і він зараз умре.

Коло церкви, на цвинтарі гріх мочити, бо церков згорить. (Пор. Revue, X, 240).

36. Мрець. Коли у мерця очі отворені і ніяк їх не мож затулити, то се знак, що з тої хати швидко ще хтось умре. (AU. IV, 116; Revue, IX, 117, 467). В такім разі на очі мерцеві кладуть мідяні монети, звичайно «ґалаґани» (4 кр[ейцери]). (Zbiór, X, 92; Wasilewski*, 112; AU. III, 50). Коли у мерця лишається по смерті краска на лиці, то се знак, що то упир.

Коли за мерцем дуже плакати, то він у гробі не має спокою. Одна мати мала дитину, а коли та вмерла, мати плакала дуже і не могла перестати. Одної ночі приснилась їй дитина вся мокра. Мати аж скрикнула: «Ой моя дитинонько, а ти чому така мокра?» А вона каже: «Се від ваших сліз. Чому не даєте мені спокійно лежати в гробі?» За вмерцем гріх надто довго плакати. (Schulenburg, 237).

Коли про кого піде поголоска, що він умер, а він ще живий, то після того буде ще довго жити. (AU. IV, 95).

Свояки не повинні кидати землю на гріб мерця, бо ті грудки, які вони кинуть, будуть дужче давити його, ніж уся решта землі на гробі. (Пор. AU. III, 52).

Коли над мерцем до року по похороні гріб западеться, то се знак, з його роду швидко ще хтось умре.

42. Нігті. У кого нігті цвитуть, той має щастя. (AU. III, 41; Revue, IX, 404; Knoop, 163).

Коли хорому чоловікові нігті починають підходити «муравицею», тобто чорною кров'ю, то се знак, що той чоловік швидко вмре. (Пор. Revue, IX, 464).

У упиря по смерті нігті не перестають рости. Не раз як відкоплють такого чоловіка, а у нього на пальцях нігті такі довгі повиростали, як у яструба пазурі.

43. Ноги. Хто сидячи махає ногами, той дідька колише. (AU. III, 39).

44. Огень. Як де горить, а жінка вагітна зо страху вхопиться рукою за лице, то у дитини буде на лиці огень (червона пляма, мов спечена). А вхопиться за груди, то дитина буде мати огень на грудях.

45. Огник. Коли дитина плює на огонь, то їй на лиці довкола уст повикидає огник (густі чиряки). (AU. IV, 212; Грінченко, II, 2).

46. Очі. У деяких людей бувають такі погані очі, що аби такий чоловік раз подивився на дитину або на худобину, то певно зашкодить, уречє. Для того, як тільки дитина заплаче після того, як хтось подивився на неї, мати спльовує три рази і приговорює: «Пек, пек, пек поганим очам!» (Пор. Federowski, 1569—1571; Kremer, 62—64; Grünbaum, 259, 262 і д.).

47. Пструглі (веснявки) щезнуть в лиця, коли три рази змити перевареною лускою з пструга.

48. Перець. У котрого хлопця перець на лиці, того дівчата будуть любити. Дівка, що має перець на лиці, фальшива і язиката.

49. Пипоть. Пипоть у курей (тверда, роговата шкура на язиці) буває від того, як кури їдять зерно, а не п'ють води. Сей пипоть треба здерти і потім три рази плюнути курці в дзьоб, то буде здорова.

Пиптем називають також прищик на кінці язика у людей. Сей прищик робиться тоді, як чоловіка хтось обмовляє.

50. Плювати. При роботі годиться поплювати в долоні, то чоловікові прибуває сили. (AU. III, 212).

Плюнути і ногою затерти — се у нашого народу символ цілко́витого забуття і найвищої погорди та маловаження.

Не годиться плювати в огонь, бо на лиці прищі повикидає (AU. IV, 212); гріх також плювати в криницю. (Пор. Grünbaum, 261, 286).

51. Полові зносини. Коли парубок береться до дівки, а вона не хоче мати з ним нічого, то як розумна дівка, візьме і так, щоби він не бачив, устромить йому про́дір (голку з відломаним ухом) у сорочку, і в такім разі парубкові той ніяким світом не стане.

Коли парубок або чоловік хоче, щоби йому стояв, то шукає такого воза, де два оґери в парі ходять, і з того дишля устружє трохи трісок, розітре їх і п'є з горівкою.

52. Потягачка. Коли хтось, уставши зі сну, потягається і не береться швидко до роботи, а другий його наганяє і скаже: «Ей, яка там тебе потягачка напала?» — то сей відповідає йому:

А на мене потягачка,
А на тебе сім літ ср...

53. Пропасниця. Пропасниць є 77. Як кого пропасниця б'є, то можна її позбутися так, щоби робити і їсти все противне, ніж вона хоче. Приміром, кидає тебе в холод, у дрож — іди на холод; хочеться тобі квасного — їж солодке. А особливо треба заживати всякі обридливі річі і пити нафту, деготь або щини, то вона нарешті покине чоловіка.

54. Пчихання. Як хтось щось говорить, а при тім пчихне, то каже: «Видите, що правду говорю». (AU. III, 41; Schulenburg, 242; Kremer, 78; Revue X, 248).

Коли хтось пчихне, годиться сказати: «На здоров'я!» або «Дай Боже здоров'я!» Як дитина пчихає, то мати звичайно каже: «На пса вроки!» (Пор. Revue, X, 248).

Колись, кажуть, від пчихання люди вмирали. Та й тепер ще не раз кленуть жартуючи: «Бодай ти поганий або тісний пчих був!»

55. Ребро. Чоловік має на лівім боці о одно ребро менше, ніж на правім, бо з лівого боку Пан Біг виймив йому одно ребро і сотворив з нього жінку.

56. Рука. Є такі люди, що мають щасливу руку: як тобі що дасть із своєї руки, то буде вестися, зерно зародить, худоба буде добре ховатися.

Як хто дасть щось другому лівою рукою, то видно, що йому зле зичить і те, що дав, вийде йому на шкоду.

Як хто миється і потім мокрими руками стріпує поза себе, так що з рук вода бризькає на землю, то се великий гріх, бо з кождої такої крапки робиться дідько.

Лівою рукою не годиться нічого подавати другому, бо то йому не вийде на добро; не годиться також лівою рукою їсти. Хто би лівою рукою перехрестився, той би до себе дідька прикликав.

57. Сверблячка. Коли хто стане на те місце на пасовиську, де перед хвилею худобина качалася, то його нападуть «лоптяки» (сверблячки) по всім тілі.

Коли кого засвербить ліва долоня, то знак, що буде гроші рахувати, а коли права, то знак, що буде витатися в кимось. (AU. III, 41). Або й так: як засвербить ліва долоня, то чоловік дістане гроші, як права, то буде мусив видати. (AU. III, 41).

58. Свистати. Хто в хаті свище, той буде мати дурну жінку. (Пор. AU. IV, 117; пор. Магницкий, 6).

Якби хто свиснув, навіть не хотячи, за вмерцем, як його несуть до гробу, то зараз першої ночі сей умерлець прийде до нього додому, стане під вікном і буде питати: «А ти чого мене кликав?»

59. «Своя пóтріб». Коли хтось іде на сторону, а другий запитає його: «Куди йдеш?», то він відповідає: «Там, де цісар пішки ходить».

Дивитися, як другий робить «свою пóтріб», не можна, бо швидко посивієш.

60. Слабість. Про слабість не годиться згадувати, а коли доведеться згадати, оповідаючи комусь, то треба додати: «Най з тимой чьисóм иде». Слабість є двояка: чиста і нечиста. Чиста походить від Бога і на неї нема ліку. То Божа воля, мусить чоловік своє відпокутувати. Але найчастіше заходить на чоловіка нечиста слабість, від підвіяння, від нечистого місця, від поганих очей, від наслання, від натхи (заклятої води), від наникання, від перестраху або від поганого звіра.

61. Смерть. Кождому чоловікові наперед призначено, якою смертю має вмерти. Як йому призначено втонути, то аби весь вік на печі сидів, а таки прийде така година, що він утоне.

Давно люди наперед знали, коли хто вмре. То вже такий ні за що не дбав. Іде раз Пан Біг попід ліс, а там хата, а з хати вийшов чоловік, запалив ліс та й поставив до того огню горнець з водою, щоб загрілася.

— А ти що робиш? — питає Пан Біг.

— Та от воду грію.

— Та не можеш урубати дерева, а зараз мусиш весь ліс палити?

— Е, та мені байдуже, я й так завтра маю вмерти, — мовить чоловік.

— Е, коли так, то не вмреш, — мовив Пан Біг, — і не будеш наперед знати своєї смерти.

По якімсь часі іде Пан Біг знов тою дорогою і бачить того самого чоловіка, а він зорав те місце, де був ліс ізгорів, і сіє жолуді.

— А що ти, чоловіче, робиш?

— Та жолудь сію.

— Та нащо?

— Ліс буде.

— Але ж ти вже старий, ти його й не побачиш, не то що.

— А хто знає. А не побачу я, то побачать мої діти і внуки.

— А видиш, — мовить Пан Біг, — як то добре, що ти своєї смерти наперед не знаєш. (Пор. Federowski, 202).

62. Сни. Коли кому сняться церковні хоругви, то се знак, що в селі буде огонь.

Коли кому сниться, що собі зуб вирвав або що йому зуб випав, то се знак, що хтось йому близький умре. (Revue, IX, 117; X, 243; Weinhold, IV, 85).

Коли сняться коралі, то се віщує сльози; бійка віщує якусь новину або якогось гостя; пес значить ворога або сварку; г... значить гроші; радість у сні віщує смуток на яві; діра в одежі віщує згубу; чиста вода віщує здоров'я, радість (Revue, VII, 164), а каламутна віщує нещастя або слабість.

Коли кому сниться, що він літає, то се знак, що він ще росте. (Пор. AU. IV, 90). Огонь сниться — віщує погріб (Revue, VII, 164); воші сняться — то гроші. (Revue, IX, 258).

Коли кому сниться щось, а він пробудиться і зараз зирне в вікно, то в тій хвилі забуде свій сон.

Як сниться чоловікові щось недобре, то треба се зараз оповісти комусь. Якби чоловік забув свій сон або й так не оповів його нікому, то сей сон йому сповниться. Для того, як чоловік збудиться зо сну, не повинен дивитися в вікна, бо позабуває все, що йому снилося, і через се може стягнути на себе якесь нещастя.

63. Тіло людське грішне, то не годиться показувати його до сонця. «Світити грішним тілом», н[а]пр[иклад], крізь подерту сорочку — великий сором. Ще дітям, то можна, вони «гріха не знають», але старшим — ні. Мабуть, для того старші дуже рідко купаються або коли й купаються, то крадькома, щоби ніхто не видів.

Давно тіло людське було ціле тверде, рогове, таке, як тепер нігті. А як Адам согрішив, то Пан Біг відібрав йому те тіло, а лишив тільки маленькі шматочки — нігті — на пам'ятку. (Federowski, 201).

64. Ячмінь на оці. У кого є ячмінь на оці, а хоче позбутися його, нехай візьме зерно ячменю і кине в піч, коли в ній горить на хліб, а потім нехай утікає щодуху, щоб не чув, як те зерно тріщить, то тоді й у нього на оці ячмінь щезне. (Schulenburg, 225; Federowski, 2364; пор. Knoop, 161).

65. Холера. В часі холери добре б мати при собі за пазухою зілля троян (воно має запах, подібний до запаху блощиць), то слабість не причепиться.

66. Щикавка. Коли кого нападе щикавка, то се значить, що хтось його згадує. То такий чоловік говорить: «Хтось ні спомйинув, бодай си матьир хомйинув!» (Пор. Federowski, 216; AU. IV, 117).

Щоби щикавка покинула чоловіка, треба три рази проговорити одним духом:

— Щикавочко-икавочко, де-с була? — В млині. — Що-с їла? — Забула. — Забудь і о мні.

VI. Явища і предмети господарського життя

1. Вуголь. Коли з печі з горючого дерева присне вуголь і вискочить аж насеред хати, то се знак, що хтось поспішає до тої хати.

2. Горівка. Як хто наливає другому горівки в чарку і не доливає, то видно, що йому зле зичить; як наливає і переллє, то кажуть: «О, видно, що з щирого серця».

Як хто п’є горівку, то звичайно не допиває всю, але лишає пару крапель на дні і потім сильним замахом чарки виприскує їх на стелю, — се на те, щоби діти в хаті росли. Декуди вірять, що в горівці на дні сидить дідько, і для того не годиться випивати аж до дна, а все треба лишити пару крапель. (Пор. Knoop, 167).

3. Гріб. Як кого поховають і гріб над ним висиплють, а той гріб до року западеться, то значить, що з того дому швидко ще хтось умре.

4. Гроші. Коли купець у торговий день дістане до рук перші уторговані гроші, то повинен тричі поплювати їх і мовити: «Тьфу! Тьфу! Тьфу! Най то буде добре на початок!» Тоді весь день буде йому торг іти добре. (AU. III, 52, 232).

5. Двері. Дверми рипати для забавки гріх, бо «біду возиться».

На ніч не можна дверей лишати отвором, бо могла би всяка нечисть увійти до хати і нашкодити людям.

6. Деготь. Деготь святять і ним роблять хрести на дверях стаєн і хлівів проти чарівниць.

Коли дитина має глисти, то їй мажуть дегтем попід ніс; сей запах спротивиться глистам, і вони повиходять.

Деготь п'ють також від пропасниці.

7. Дзвони. Коли де дзвін ллють, то розпускають між народом якусь дивну новину, щоби дзвони були голосні, щоб їх голос так широко розходився, як та вість між народом. Для того звичайно, коли люди почують якусь дивоглядну вість, а не знати, хто і відки розпустив її, говорять: «Ну, то певно десь новий дзвін ллють».

Коли ховають мерця, то дзвони говорять:

Бамбилю! Бамбилю!
З гостини до дому
На вічну дорогу!

Є такі попи у Бога щасливі, що як посвятять дзвони, то ними вліті відверне від села град і тучу, аби тільки в пору задзвонити. Але не кождий піп потрафить так посвятити дзвони.

8. Дримба, або дрімля — се такий інструмент до грання. На дримбі гріх грати, бо то на ній жиди грали, як вели Христа розпинати.

9. Живий огонь. Вівчарі, вигонюючи вівці пасти в полонину, як викрутять живого огню на Юря, то він повинен горіти не вгасаючи аж до Покрови. Якби загас перед тим, то се віщує велике нещастя. (Grünbaum, 282).

10. Зеркало. Коли когут побачить себе в зеркалі, то перестане піяти. (Пор. Kremer, 89).

11. Капелюх. Капелюха не годиться класти на стіл, бо будуть кертиці дуже рити поле.

В хаті не годиться стояти з капелюхом на голові; се гріх, бо в хаті є образи́ святі.

Не годиться давати свого капелюха иншому брати на голову, бо він може передати слабість і потому буде боліти голова.

12. Колиска. Хто колише порожню колиску, той дідька колише. В такій колисці потому дитина не може заснути. (Revue, IX, 113).

13. Книжка. Як хто читає книжку, а лишить отворену і піде десь, то зараз забуде, що читав.

Є такі книжки — але їх простим людям до рук не дають, — що як їх читати, то можна злого духа викликати. То хто має голову до того, тому се нічого не пошкодить. Але инший слабої голови якби взявся до такої книжки, то або нагло вмре зо страху, або з розуму зійде.

14. Круг. Так називається велика лопата, на котрій саджають у піч паску. Круга не годиться уживати при печенні хліба. Коли йдуть у поле сіяти пшеницю, то здіймають круг (він звичайно стирчить на поді за кроквою) і вдаряють ним навхрест о поріг хатніх і сінешніх дверей, а тільки тоді переступає сей поріг господар, несучи пшеницю в мішку. Се на те, щоби пшениця зародила на паску.

15. Купіль. Коли діти йдуть купатися, то заким увійдуть у воду, кричать:

— Дідько з води, а я в воду!

А вийшовши з води, кричать знов:

— Я з води, а дідько в воду!

Перед Іваном Купайлом не можна купатися. Так само не можна купатися по заході сонця.

Хто би скупався вночі перед Йорданом, той не зазнав би відтак ніякої слабости.

Воду, в котрій купали новонароджену дитину, не можна виливати на гній ані під пліт, а треба вилляти в сад під живе дерево або в цвітник, щоб дитина росла і цвіла.

16. Макогін. Котрий хлопець змалку любить дуже облизувати макогін, як мак труть, той швидко полисіє. В Орельці* кажуть, що такий буде мати лису жінку.

17. Мід. Як забагато меду наїстися, то буде пупцем течи.

Коли діти мають кір, то треба їм дати «питущого меду», то зараз виступить висипка. (Federowski, 2398).

18. Мітла. Мітлою не годиться бити худобину, ані нікого, бо від того всхне, як те пруття в мітлі. (AU. III, 41).

19. Огонь. Коли в хаті є мала дитина, то не можна з хати давати огню, бо дитина буде плакати. (Орелець).

20. Ожіг. Ожогом не годиться бити худобину, бо зісхне і не буде годуватися. (Пор. Bartoš, 322).

21. Паска. Як паска в печі западеться на середині, то хтось у домі, звичайно господар або господиня, того року вмре. (Bartoš, 130).

Паски свяченої з маслом перший кусник, зараз по повороті з церкви, дають псу крізь вікно, а то на те, щоби в разі стеклизни пес пішов геть від обійстя і більше не вертався. (Пор. Bartoš, 134).

Коли печеться паску, не можна підсипати мукою, бо буде попелиця на капусті. (Орелець).

Заким всаджати паску в піч, виганяють малих дітей із хати, щоби котре при всаджуванні не «зайойкало» (не скрикнуло з диву: «ой-ой»), бо тоді би паска в печі не росла.

22. Печина, тобто глина з печі, устругана і замішана з горівкою, помагає від заги.

23. Писанки. Як є мрець у селі, тоді не можна красити писанок, бо краска не прийметься. (Орелець).

24. Підкова. Загублену підкову, знайдену на дорозі, купці прибивають на поріг свойого склепу кінцями до середини, щоби якнайбільше людей приходило до склепу. (AU. IV, 75; Knoop, 163).

Як чарівниці прибити підкову до босої ноги, то вона стратить свою міць. Тоді, як її підковують, то вона кричить, проситься, але потому дякує, бо відтоді лихий не має над нею моці.

25. Помело, котрим замітається в печі грань, заким саджати хліб, не годиться викидати на гній, а як зужиється, треба решту спалити.

26. Помиї, що назбираються на Святий вечір, не треба виливати, але зілляти до горшка і сховати. Вони бувають помічні на різні слабості людей і худоби.

27. Перевесло. Коли жінки тягнуть коноплі з води, то перевесла з горсток годиться кидати за водою. Мати Божа ловить ті перевесла, сушить, тіпає, пряде і з тих ниток робить сіті. Перед Страшним судом буде ті сіті три рази запускати в пекло; хто менше грішив, вона того з пекла витягне. (Орелець).

28. Прядіння. Доки кукурудзи не відпрядуть, не можна в полі прясти. (Орелець).

29. Рукав. Коли чоловік рано вмиється, то рукавом гріх утиратися.

30. Сито. Як умерця винесуть з хати на подвір'я, то всім його своякам кажуть із хати дивитися на нього крізь сито, щоби не дуже за ним банували і швидко забули про нього.

31. Скрипка. Скрипку роблять із ялиці-громівки, тобто з такої, що в неї грім ударив, — тоді буде голосна. (AU. IV, 89).

32. Сорочка. Коли хто має брати на себе нову сорочку, треба перед тим пропустити крізь неї від обшивки вниз кусник острого заліза: ніж або бодай іглу. (Nowosielski*, II, 157).

33. Сопілка. Коли хто хоче гарно грати на сопілці, мусить нალяти повну сопілку горівки і закопати в землю. По сімох днях треба відкопати; коли чорт випив половину, то треба закопати ще на сім днів. Наколи по сімох днях не буде горівки в сопілці, то парубок буде грати дуже гарно, навіть крізь сон. (Орелець).

34. Стіл. На столі не годиться сідати. Якби хто сів на столі, то йому весь зад чиряками обкидає. (Пор. Knoop, 158).

35. Свічка. Коли молоді прийдуть із слюбу і сідають за стіл обідати, тоді мати або якась старша жінка бере дві рівні свічечки з пчолячого воску, приліплює їх кінцями на стіні перед образами і засвічує. Свічка з правого боку значить молодого, а з лівого — молоду. Чия свічка швидше згорить, те з молодих швидше вмре. (Knoop, 160; пор. Toeppen, 769).

36. Сміття. По заході сонця не можна викидати з хати сміття, бо хто викине, той дістане курячу сліпоту. (Орелець). (Nowosielski, II, 157; пор. Toeppen, 783; Engelien-Lahn, 267).

Хто ходить по смітниках, дістане курячу сліпоту. (Turczyński, 11).

37. Хата. Замітаючи хату, треба все зачинати від порога і, обійшовши довкола, кінчити знов при порозі. (AU. IV, 94).

38. Хліб. Хліб уважають святим і заким зачнуть його краяти, хрестять вістрям ножа спідню шкірку, а верхню цілують. (Магницкий, 8; Weinhold, IV, 81; Revue, VI, 154; Nowosielski, II, 153).

Кришки з хліба не годиться кидати на землю; що не з'їси, то дай псу або кинь у огонь. (Kremer, I, 3).

Коли господині при обіді не стане хліба, то вона каже: «Вибачайте, цигани лопату вкрали».

Хліба не годиться класти спідньою шкіркою догори. (Revue, 1, 602; Engelien-Lahn, 271).

Як їсти хліб над отвореною книжкою, то забудеш те, що читав.

Як їсти хліб кому за плечима, то йому силу відбереш. (AU. IV, 119).

Як ідуть на Кальварію на відпуст, то там є потік, що його називають Кидрова вода. То в той потік кидають по кавалкові хліба. Чий хліб утоне, той до року вмре, а чий пливе, той буде здоров. (Пор. AU. IV, 90). Ну, але то не є правда, бо бойко як кине ощипок, збитий такий, як груда, то той завше втоне; а хто кине білий хліб або булку, то аби мав завтра вмерти, а його хліб поплине. То лиш забобона така.

Хлопцям дають їсти «крайчик», аби їх дівки любили.

Коли хто хоче кого забути, нехай попоїсть того хліба, що його через забуття полишили в печі. (Орелець).

39. Яйце. Яйце з двома жовтками не годиться класти під курку. З такого яйця може вилупитися чорт і буде в хаті робити збитки. Коли освячене на Великдень сире яйце засушити так, щоби білок у нього затверд так, аж із нього зробиться «скло», то се скло є дуже помічне на більмо. Чи буде більмо у худобини, чи у чоловіка, то треба настругати того скла, набрати того порошку до пера потрошки і дмухнути його в більмове око. Коли се повториться до трьох раз, більмо щезне.

40. Чобіт. Хто обуваючися перерве се діло і ступить кілька кроків у однім чоботі, тому жінка вмре. (Грінченко, II, 18; Weinhold, IV, 151; пор. Toeppen, 762).

VII. Явища громадського життя

1. Гості. Гість як прийде до хати, то зараз просять його сідати. Він відповідає:

— Дякую, най все добре сідає! (Пор. Buch vom Ab., 195).

Якби не сів, то господиня гнівається, бо такий гість «дітям сон відбере». (Engelien-Lahn, 269). Як часом прийде хтось до хати на хвильку і його просять сідати, а він не має коли, то говорить: «О, таже маленьких дітей не маєте». Як є малі діти, то мусить сісти хоть на хвилю. (Bartoš, 310).

2. Заклад. Коли два люди перечаться про щось, а один другого не може переконати, то один каже другому: «Ану заложімся!» Один обіцяє дати стільки-то, коли се, що він твердив, покажеться неправдою, а другий стільки-то в разі неправдивости його твердження. При тім мусить бути хтось третій, щоби «розіймив». Оба закладці подають собі праві долоні і держать їх зціплені, а роз'ємець своєю рукою знизу вгору розбиває їх. Тоді «заклад стоїть», а той, по чиїй стороні покажеться неправда, дає програне.

3. Крадіж. Як де горить і люди рятують, розкидають, що там було в хаті, а якби хто з того щось украв і заніс до себе додому, то швидко й його обійстя згорить.

Не один таку має натуру, що де прийде, мусить щось украсти. І сам того не хоче, а мусить, а якби не вкрав, то би розхорувався. Кажуть, що вже в таку годину вродився. То не раз такий чоловік украде щось, принесе додому, а потому забуде, дивиться та й не знає, відки та річ у нього взялася, а як пізнає, то принесе назад до того, від кого вкрав, підкине або й так до хати прийде та й віддасть. Каже: «Ци то я у вас, куме, колись-то позичив отсе?» То вже кум догадується, як він позичив, але нічого не каже, тілько відповість: «Та в мене, в мене. Добре, кумоньку, що-сте принесли». То як так йому нічого не казати, то вже він у того чоловіка другим разом не вкраде нічого.

4. Кум. Ті чоловіки і жінки, що держали до хресту чиюсь дитину, всі між собою, а також з батьком і матір'ю дитини кличуться кумами. Куми повинні викати одні одним. Заборона женитися і свататися кумам між собою в Нагуєвичах не додержується. Дитину, котру держали до хресту, куми називають похресником, а дитина їх називає «нанашко» або «нанашка». Старший кум, вертаючи з хресту, вносить дитину на руках у хату і говорить:

— Дай Боже на щістє, на здоров'є з тим «новохрещеним» (ім'ярек).

5. Мельники. Кождий мельник знається з нечистою силою, «нарабйиє з лихим». Повідав один чоловік, що їздив до млина, а якось не було води доброї, мусив ночувати. Будиться вночі, а тут у млині такі гуркоти, туркоти, що не дай Господи. Той чоловік спав на возі, на своїх мішках, але, почувши се, подумав собі, що мельник пустив воду на лотоки. Зривається, біжить до млина, та й аж задеревів: вода на колеса не йде, слюзи позатикані, а колеса так ходять, каміння бігає само собою, що аж іскри летять. Він побіг до мельника, збудив його, повідає: так і так.

— Ну, ну, не бійся, — каже мельник. — Іди спати.

А сам вийшов до млина, стукнув три рази та й каже:

— Ну, ну, куме, сиди тихо! Що ти там розмахався! — І в тій хвилі все затихло. (Пор. Житє і слово, III, 75—76).

Мельники вміють також і з щурами давати собі раду. У знающого мельника щурі в млині ніколи не зроблять шкоди. А як мельник має на кого пізьму, то може наслати йому щурі на обійстя або до хати; то вже такий чоловік нещасливий: усе йому погризуть і понівечать. (Пор. Житє і слово, II, 357).

6. Папа Римський. Папа Римський — святий. Він щонеділі дістає з неба листи від Пана Бога.

Кажуть, що колись дівка перебралася за ксьондза, а що була дуже мудра, то її вибрали Папою. Але по році при одній процесії вона породила дитину. Відтоді як вибирають Папу, то найстарший кардинал при всіх мацає нововибраного, чи він справді мужчина, чи, буває, не дівка. (Oesterley, V, 64).

7. Піп. Піп на перехід не добрий. Коли здиблеш попа, треба кинути за ним шпилькою або стеблом соломи. Коли сниться піп, то се віщує, що будеш мати ворога. (Revue, VI, 184, 469; Federowski, 1310).

Як іде хто сіяти, а перейде його піп, то треба за ним кинути камінь або жменю соломи. Один старий дід у Орельці додав до сього: «То вігадали жиди, як щи си пила горівка, на то, аби нашу віру спаплюжити».

8. Побратимство. Побратимство в Нагуєвичах водиться тільки між підростками, пастухами, хлопцями

8—20 літ. Заключають побратимство таким способом. Беруть лісковий або який инший прут, розрізують його на дві половини і кінці, що в цілім пруті притикали один до одного, закарбовують так, як показує отсей рисунок:

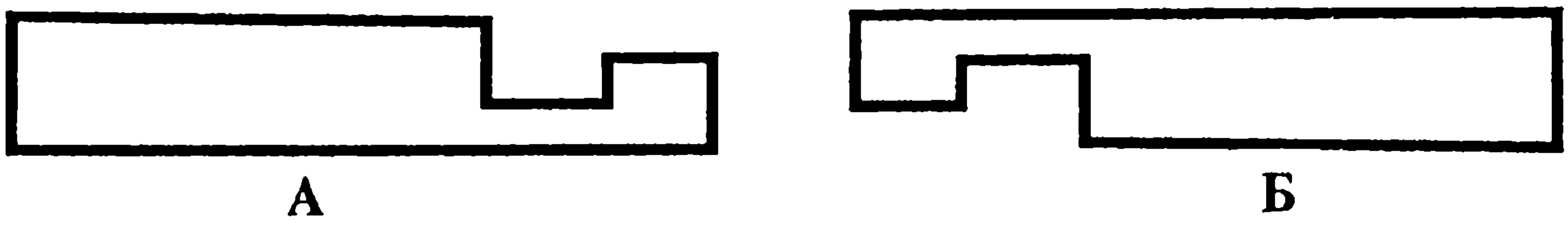

На зазубець в патичку А кладуть перце якого збіжжя (жита, пшениці) або трави-різійки і притискають її зазубцем патичка Б, котрий мусить щільно заходити в зазубець А. Тоді один хлопець бере за кінець А, другий за Б. Держачи за кінці, один запитує другого:

— Ци побратим?

— Не побратим, — відповідає другий.

— Ци побратим? — запитує той удруге.

— Не побратим.

— Ци побратим?

— Побратим.

— Доки, доки?

— До грубої дошки.

Після сього побратими рознімають (не розривають) зазубці патичка, виймають затиснену в них траву, розривають її на дві части і їдять. Після сього обряду хлопці мають обов'язок говорити один одному «ви», кликати один одного «побратиме», не сваритися і не битися, а помагати один одному в кождій потребі. Коли покумаються (парубків дуже радо беруть у куми), то вже не кличуться «побратиме», а «куме». (Пор. Mélusine, V, 194—203).

Дівчата таким самим способом «посе́страються» між собою.

9. Присяга. Хто в суді фальшиво присягне, той до року мусить умерти або окалічіти. (AU. IV, 118; пор. Knoop, 167; Bartoš, 321).

Хто забожиться (скаже «Бігме», або «Бігме Боже», забігмаєсі») на неправду, той має гріх, а як скаже «Скари ж то мя, Господи» («заскари́тсі»), а на неправду, то Пан Біг його покарає.

10. Рибаки. Коли рибак іде на рибу або стрілець на полювання, то не годиться йому казати: «Дай Боже щасливо!», бо Бог буде щастити рибі або звірині, і він нічого не зловить і не вполює. (Schulenburg, 241).

Коли рибакові за першим разом зловиться більша риба, то він не рад, бо вже потому довго буде ловитися сама дрібна. А як на початку мала риба зловиться, то за нею прийдуть більші.

Першу рибу, яка б вона не була маленька, годиться взяти, бо як її пустиш, то нічого більше не зловиш.

Коли рибак зловить першу рибу, бере її і плює на ню три рази, приговорюючи: «Тьфу, тьфу, тьфу! На початок!» То вже потім будуть риби добре ловитися. (AU. III, 54).

11. Слюб. Коли при слюбі молодий молоду держить за руку, то він буде потому над нею старшувати, а коли молода молодого держить, то її буде верх у домі. (Weinhold, IV, 47; Knoop, 159; Toeppen, 769).

12. Торг. Коли селяни, купуючи або продаючи щось, сторгують, належиться вдарити по руках, бо без того торг не важний. Тільки тоді, коли обі сторони вдарили по руках, жадна не може вже взяти свого слова назад. (Weinhold, IV, 47).

Першого торгу не треба покидатися. (Buch vom Ab., 202).

VIII. Народна етнологія

1. Антиподи. Під землею є також люди. Як у нас сонце заходить, то у них сходить. Инші мовлять, що там живуть небіжчики. (Пор. Federowski, 384).

2. Бойки. Бойки — то ворожбити і знахарі. (Пор. Federowski, 1119). Між ними є такі, що від Юря аж до Зелених свят ідуть у гори, в полонини і збирають усяке зілля. Він знає зілля на всяку слабість, але знає й таке, що може нашкодити чоловікові.

Коли по обіді комусь голосно відригнеться, то инші сміючися говорять: «Їде бойко з празнику!» Мабуть, натякають на скрип коліс бойківського немазаного воза.

У бойків як хто вмре, то зараз небіжчика кладуть під лаву, а самі сідають на лаву, довкола стола, їдять, п’ють, забавляються. «А тамтой, — кажуть, — уже сего не потребує, він уже упокоївся». (Звертаю увагу, що се погляд підгірян на бойків — я чув його в Нагуєвичах і в Дрогобичі, — а не дійсний звичай самих бойків). (Пор. Toeppen, 787).

3. Гуцули. Гуцули — то поганий нарід. Жінками міняються так, як кобилами.

— Братчьику Іва́, а позич-ко міні своєї Марічки на тиждень, а я тобі своєї Гафії позичу.

Або як іде на заробок десь далеко, то кричить до сусіда (а сусід аж на другім версі):

— Міха́! Я йду з дому на тиждень, аби-с ми тут Марічки дозирав!

4. Жиди. Жиди, як мають бути їх Великодні свята, тоді, як вони їдять самі маци, то день перед тим беруть дерев'яну ложку і кавалок хліба і палять. А по святах ідуть на те саме місце і перепрошують хліб і говорять:

— Гам, гам! Ходи, хлібе, 'днам!

До тіста, з котрого печуть маци, мусять жиди завсігди додати хоч крапельку крові з християнина. (Пор. Oesterley, V, 131).

На кучки жиди люблять, аби дощ був. Ворожать собі з того, що будуть мати багато грошей. То вже як іде дощ на кучки, то так жиди тішаться, так голови під окап підставляють, ніби то не дощ, а готові гроші на них капають. (Пор. Federowski, 1143).

На Судний день завше мусить одного жида вирвати. Отак сидить між иншими і разом не знати де подівся. І ніхто його вже не знайде. І не шукають за ним, не плачуть, нічого, бо знають, що його нечистий узяв. То вже як має бути Судний день, то всі жиди в страху. Кождий потерпає: ану ж сього року на мене черга! (Пор. Federowski, 1141).

Між пастухами держиться поговірка — коли котрий хоче йти на сторону, а инші питають його: «Куди йдеш?» — то відповідає: «Іду жида бити».

Коли жид перейде чоловіка — то се добрий знак. Як сниться жид, то також добре. (Federowski, 1791).

Коли хтось візьме у когось яку річ або позичить і не хоче віддати, то говорить: «Віддам тобі се на жидівське пущіньи».

Жиди, видно, ліпше Богу моляться, ніж наші люди, бо жидам Пан Біг дає, а нам ні. (Пор. Federowski, 1413, 1142).

Жиди держаться купи. Ану зачепи одного жида, кілько їх назбігається! А нашого чоловіка аби й забили, то другий за нього не оступиться. Жид з гиндлю жиє. Він до господарської роботи нездалий.

Жид найтвердший в п'яти. Аби який мороз був, а жид іде в патинках і байдуже собі.

Жиди бруд люблять. Не раз побачиш жидівку, убрана так, як не знати яка пані, багато і пишно, а під сподом у неї мусить бути якась брудна шмата.

Жиди все ще чекають свойого месії.

Старі жиди їдуть до Палестини, щоби там умирати і кажуть ховати себе на Сафатовій долині, щоби на Страшний суд не мусили там бігти аж із нашого краю. (Andrée*, Juden, 166).

Коли хто йде сіяти, а перейде його жид, то зародить добре.

По померших жиди відправляють бо́сини через вісім день. Вони тоді не виходять із хати і мусять ходити босо. (Andrée*, Juden, 166).

Обряду обрізання доповнюють жиди по містечках і досі кам'яними ножами. (Пор. Andrée, Juden, 154).

5. Мазурі. Мазур сміється з русина:

— A cy to prawda, — питав раз мазур русина, — ze sie rusinek ślepy rodzi?[1]

— Та правда, — відповів русин.

— No, i coz wtedy robicie?[2]

— Та наймаємо мазура, щоб йому три дни в ср... дмухав, поки провидить. (Пор. Federowski, 1105).

Мазур скорий до бійки, сварки довгої не любить. (Пор. Federowski, 1104). Раз сидить мазур у коршмі, аж прийшли два русини та й починають сваритися між ло терпцю, скочив, хляп по пиці одного й другого та й крикнув:

---

[1] А чи то правда, — питав раз мазур русина, — що русинчик сліпий народжується? *(польськ., спотв.)*. — *Упоряд.*

[2] Ну, і що ж тоді робите? *(польськ., спотв.)*. — *Упоряд.*

— Та bijcie sie juz raz, selmy! Skoda gęby![1]

Русин і мазур знайшли міх з ячменем; хотіли поділитися, але не було як. Каже русин:

— Знаєш що, мазуре, хто одним словом скаже: «ячмінь і міх», той візьме обоє.

Думає мазур, думає:

— Worecek-jęcmionecek, jęcmionek-worecek…

Ні, не йде!

А русин каже:

— Видиш, по-нашому то: ячміх!

Та й узяв ячмінь з міхом.

6. Москалі. Москалі — то такий нарід, як і ми, тільки твердше говорять і твердшої віри. А проте крадуть у живі очі і брешуть страшенно: ніколи москалеві не можна вірити, що він тобі говорить[2].

7. Німці. Німці навчили наших людей коло хліба робити. Бувало, наші люди орали дерев'яними сохами та ралами, а бульбу садили так: ішов з колом, робив тим колом ямки, в ямки кидав бульбу та й колом позасував і вже; мотики, рискаля ніхто не знав, аж від німців усе те попереймали.

Німці — народ розумний і «західний»; німець — приповідають — і на Хребті-горі[3] зайде собі світа. (Weinhold, V, 409).

Німець найтвердший — вибачте — в задницю, бо аби який вітер віяв, а він носить сурдут іззаду розрізаний.

8. Пилипони (липовани) — то так, як жиди: як прийдуть між наших людей, то тільки про те й дбають, щоби не осквернитися. Боронь Боже при нім люльку закурити — зараз із хати тікає. А доторкнеться нашого чоловіка, то зараз обтирає. Нашою ложкою і з нашої посудини їсти не буде, нашим ножем хліба не вкроїть; усе своє з собою носить. А побожні дуже — щодень по кілька разів щиро Богу моляться.

---

[1] Та бийтеся вже, шельми! Шкода губи! *(польськ., спотв.). — Упоряд.*

[2] Підгіряни знають москалів тільки як російських вояків з 1849 року, і до них відносяться їх отакі характеристики. — *[Іван Франко].*

[3] Гора між Нагуєвичами і Підбужем. — *[Іван Франко].*

9. Русини. Русин — сиротисько потульний, хто не хоче, то його скривдить, ще й висміє. Русина Пан Біг сотворив на біду та на нужду.

Мазурка більше собі хвалить мужа русина, як мазура. Вона мовить:

Нехай буде й пісний жур,
Ліпший русин, як мазур.

Певно, бо над русином може старшувати, а мазур собі того не дасть.

Русин найміцніший у груди, бо аби який мороз, а він іде в кожусі, але з голими грудьми.

Русин з натури злодійкуватий. І не те, щоби щось порядне вкрав, а так, якусь дрібницю, бодай личко, ремінець або кілок, а мусить украсти.

10. Таліяни. Ниталія — ладний край, але нарід там паскудний: зрадливий, а скоро що дрібка — зараз до ножа хапається. Забити чоловіка — то йому нічого не значить.

11. Татари. Колись нападали на наш край татари. То були псьоглавці, люди з песіми головами. Вони пили людську кров. (Пор. Federowski, 1100).

12. Цигани. Циганка, як має дитину, то аби яка зима була, мусить її голу з головкою занурити в річну воду. Для того циганчата такі здорові і тверді на мороз. (Knoop, 155).

Цигани не є нашої віри. Хоч він буде й хрещений по-нашому і слюб бере в церкві, але між собою вони держаться своєї віри. Для того й сміються з циганів. «Цигане, а якої ти віри?» — «А якої вам, паночку, треба?»

Цигани не держать ніякого посту. Про се й пісня говорить:

Ой цигане, циганочку, яка ж твоя віря?
Твоя жінка у середу солонину їла.

Цигани — паскудний нарід, бо їдять здохлятину. Як почують, що де здохла свиня або худобина, то і з десятого села прийдуть, відкопають стерво, варять і їдять. «Се, — кажуть, — божка́ вбила».

IX. Народний календар

1. Андрія св[ятого]. (30 падол[иста]). Перед Андрієм вечером дівчата ворожать про женихів. Беруть у запаску коніпного сім'я і, обходячи хату, сіють його та примовляють:

Андрію, Андрію,
Ни тобі колопні сію.
Дай ми Боже знати,
З ким буду слюб брати. (Петрушевич*, 81).

Того вечора дівчата печуть маленькі колачики, а коли вже готові, виймають їх, кладуть рядом на стільці, кожда дівчина свій колачик, і кличуть пса. Котрий колачик пес найперше вхопить, та перша вийде заміж. (Чуб[инський], III, 259). Також беруть із печі розжарені вуглики і кладуть їх між зубці маґлівниці. Чий вуглик найшвидше загасне, тота найшвидше віддасться.

Вночі по вечері йдуть надвір і рахують кілля в плоті. Котра дорахує до кінця і вийде до пари, та вийде заміж сих м'ясниць. (Чубинський, III, 260).

Опівночі надслухують, відки пси брешуть. З котрого боку почує дівчина голос пса, відтам прийде жених.

2. Благовіщення. (25 марта). Буває так, що Благовіщення припаде на самий Великдень. То в такім разі повинні в церкві перед резурекцією відправити набоженство святому Благовісникові. Раз якось також так випало, але піп і дяк забули про Благовіщення. Відправили резурекцію ще досвіта, зачинають правити утреню, правлять, співають, а тут не розвидняється ані руш. Чекають-чекають, нема дня та й нема. Страх пішов по народі. Аж тоді дяк пригадав собі, що забули про Благовіщення. Зараз відправили, що належиться, і зараз розвиднілося.

В котрий день випаде Благовіщення, прим[іром], у суботу, то в той день не можна нічого сіяти, бо не вродиться.

3. Варвара св. На Сави (д[ня] 5 грудня) і на Варвари (д[ня] 4 грудня) старі господині не кажуть прясти. Повідають, що якась дівка пряла на Варвари, та й зараз собі руку пробила веретеном. А молодші вже тепер не держаться того, і не раз чоловіки картають жінок: «Було не сáвити і не варвáрити, а сісти під куделю та й починок напарити!» (Пор. Петрушевич*, 82).

4. Великдень. Великдень так називається тому, бо як Христос воскрес, то на тоту пам'ятку Пан Біг сточив два дні докупи. (Пор. Grünbaum, 279). Про се читаємо в угро-руськім учительнім Євангелії з XVII в. ось що: «Боуди вѣдомо всѣмъ православнымъ хрс҃тїѧном, ӥже сесѧ свѣтлаѧ нед҃лꙗ дн҃ь великїй ӥ ст҃ый є, понеже ѡ въскрснїи гд҃ни слн҃це зышло ѕ-ӥ годины в ночи ӥ стоѧло на востоцѣ два дн҃и, на полѫдни стоѧло г҃. дн҃и, ӥ про то зовет сѧ великїй дн҃ь, и не годит сѧ нам хрстїѧном нїѧкого дѣла дѣлати в тотѫ нед҃лю ст҃оую. А кто бы важилъ сѧ квал'тити тоты дн҃ы ст҃ыӥ, да боудетъ проклѧтъ въ сїй вѣкъ и во боудꙋщїй. Так'же съ женами не съвокꙋплати сѧ, але з радостїю ӥ в чистости ӥ оу набж҃ен'ствѣ пребывати» (Рукоп. стор. 63—64).

На Великдень красять писанки на сю пам'ятку: як Христа жиди мучили, то він утікав, а вони кидали за ним камінням, а з того каміння робилися писанки. (Орелець).

Коли хто спить вдень на Великдень, то буде йому дріматися в церкві через цілий рік або снопи в полі погниють.

5. Вечір Св[ятий]. На Св[ятий] вечір ідуть старші з роботи аж тоді, як перші зорі зазоріють. Господар несе до хати вівсяний сніп і, ставши на порозі, говорить: «Дай Боже на щістє, на здоров'є з святим Рождеством!» За ним іде хтось другий і несе в вереті солому. Господар ставить сніп у куті за столом під образами, а той другий кидає солому на землю. На солому кидаються діти, розкидають і розстелюють її по хаті і, лазячи по ній на руках і ногах, кричать: ко-ко-ко! ґе-ґе-ґе! ква-ква-ква! кві-кві-кві! і т. д., наслідуючи голоси всякої домашньої звірини; се на те, щоб увесь рік худоба так велася і ховалася на господарстві.

Перед вечерею господар виймає із снопа, що на покуті, два стебла, робить із них хрестики і настромляє їх за рамки в вікні, так щоби хрестики стояли мов приліплені на шибках; се на те, щоби нечиста сила вночі не сміла заглядати до хати.

Сеї ночі світиться в хаті всю ніч, і годиться, щоби хтось усю ніч не спав; якби всі поснули, то могло би «нечисте» дістатися до хати, і тоді цілий рік у хаті були би хороби та нещастя. В тій цілі, щоб не допустити до хати нечистого сеї ночі, господар перед вечерею зарубує сокиру в горішній одвірок над хатніми дверми; ся сокира стоїть так аж до Нового року.

Перед вечерею господиня накладає в черепок вугля, кидає в нього «сафатини» (asa foetida), купленої перед тим у місті, і йде з тим до стайні та кадить коло коров, щоби чарівниця не мала приступу.

Перед вечерею, коли вже наставлять на стіл страву, господиня кличе насамперед:

— Птице, и́рице, ходи до нас вечерю їсти! А як не прийдеш тепер, то щоби-сь і весь рік не приходила.

Заким сядуть за стіл, усі миються і надівають чисте шмаття. Господар набирає до черепка горючого вугля, насипає до нього ялівцю і ставить під стіл.

На першу страву дають капусту, далі йдуть пироги, голубці, риба (коли є), сушені яблука або сливки, а наостатку кутя. Заким зачнуть їсти кутю, господар набирає ложку і кидає під стелю, щоби Бог дав урожай. Коли досить пшеничних зерен причепиться до стелі, то се знак, що сього року збіжжя зародить; коли ж зерна повідскакують, а лишиться тільки мак, то з сього ворожать, що буде рік добрий на пчоли. Часом буває так, що й мак повідскакує (коли в ньому мало меду), то се зла ворожба.

По вечері пастух (той член сім'ї, що літом пасе худобу) крутить перевесло з сіна, котрим накритий стіл, збирає всі ложки (немиті), перев'язує тим перевеслом і застромлює за сніп на покуті, — се на те, щоб йому вліті худоба не розбігалася і не губилася.

Хто на Різдво скорше з'їсть вечерю і запряжеться, той скоро збіжжя збере з поля.

6. **Вівторок** по Великідні називається в Нагуєвичах «обливаний вівторок». Обливання по инших селах іде в світлий понеділок, але в Нагуєвичах у понеділок храм, то обливання перенесено на вівторок. Обливаються головно молоді люди — парубки і дівчата — сикавками, коновками, збанками. Часом парубки, зловивши котру веселу дів-

чину, кидають її в річку. Кого ліпше обіллють того дня, так, щоби аж капало з нього, той буде весь рік здоров і веселий. Заміжніх жінок не годиться обливати; така жінка, обіллята чужим чоловіком, має право вилаяти його, коли тимчасом дівка не повинна противитися, а коли лається, то з неї сміються і обливають ще дужче.

7. Введеніє. На Введеніє (д[ня] 21 падолиста) вводять рано до хати ялівку або бичка, дають йому хліба і пити, щоби худоба добре велася.

Хто перший увійде в той день до хати, називається «перший полазник». (Пор. Петрушевич, 80). Коли ввійде молодий, гарний, здоровий чоловік, а до того з грошима, то се добра ворожба: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть гроші вестися. Коли ж увійде старий, хорий, особливо стара баба, або коли хтось прийде чогось зичити, то се злий знак. В той день, як також у инші святочні дні, не годиться нікому нічого зичити, бо би за тим позиченим усе щастя з дому пішло.

8. Главосіка. До Главосіки (д[ня] 29 серпня) не годиться вирубувати капусту, а треба або рвати з неї листя, або виривати її з коренем. (Петрушевич, 19).

Хто до Главосіки жне мак, того буде боліти голова. (Петрушевич, 60).

9. Живний четвер, тобто четвер перед Великоднем, святкують: не орють, дров не рубають, не молотять, не прядуть. Деякі старі люди, найчастіше жінки, як повечеряють у живний четвер, то їдять аж свячене на Великдень (постять триднівку). В живний четвер вечером Христос ходить по землі: хто щасливий у Бога, може його здибати. Про се говорить і пісня:

В живний четвер по вечери
Ходит Христос по всій земли.

10. Зелені свята. Перед Зеленими святами не можна купатися, бо п'явка укусить, або потопильник затягне у воду, або зелена гадина укусить. (Орелець).

11. Казнбрід. То раз март запросив січня в гостину. А лютий уперед був ще студеніший від січня, сказано: лютий. Але тоді дуже йому кривдно зробилося, що ті два будуть баловатися, а його не просять, то він і сказав: «Чекайте, попсую я вам дороги, що ви не доїдете один до одного». І справді, аби в січні не знати які морози були, а в лютім мусять переломитися, звичайно буває відталь і санна дорога псується. То відтоді лютий називається казибрід або казидорога.

12. Купайло. На Івана Купайла (д[ня] 29 червня) обмаюють хати і всі будинки чорнобилем. Женці і косарі перев'язують собі в той день крижі в поясі чорнобилем, аби при роботі крижі не боліли.

Коли на Івана Купайла піде дощ, то не буде горіхів, бо позамокають.

До Івана Купайла не годиться купатися, тільки від того дня вода є освячена і не шкодить чоловікові.

Вночі перед Купайлом папороть цвіте. (Петрушевич, 58).

На Купайла сонце завсігди сходить ясно, хоть би тільки на хвилю виграє. (Пор. Federowski, 385; Франко, Апокрифи, II, 106; Петрушевич, 56).

Черешень, вишень, ягід не можна їсти до св. Івана.

На святого Івана Купайла купається сонце.

В те свято знахарі збирають зілля, бо тоді воно має помічну силу. Збирають головно лопухи, а також чорнобиль. Висушений чорнобиль помагає від гарячки і від сухіт.

13. Март. Якась баба, перебувши зиму, кпила собі з марта:

— Перебула-м, — каже, — січень і мічень, а на марець виставлю палець.

Але як марець потис морозом, та й вона замерзла.

Март просив мая в гостину, а май не хотів до нього прийти. То март розгнівався та й кричить здалека:

Чекай, маю,
Я ще й тобі заграю!

І для того не раз у маю ще снігом закурить.

Коли в марті гримить і блискає, то вліті будуть великі бурі і зливи або велика посуха і неврода.

Кури, насаджені в марті (марцівки), найліпше несуться. (Пор. Петрушевич, 30).

14. Мокрій св. Коли на Св. Мокрія (д[ня] 11 мая) буде дощ, то потім ще сорок день буде слота.

15. Неділя. В неділю гріх робити, а особливо стругати і рубати, бо Матінці Божій тріски в лице летять.

В неділю годиться досвіта позамітати хату, щоби «сьвйиту неділеньку до хати впустити».

16. Николай св. На Теплого Николая (д[ня] 9 мая) то ніби не врочисте свято, але в полі не годиться робити.

Одна жінка пішла була щось там копати. Робить, робить, аж так коло полудня надходить старий дідусь.

— А що, — каже, — жіночко, ти нині робиш?

— Та роблю.

— А якої ж ти за се хочеш заплати?

Вона подивилася на нього та й перелякалася, пізнала, що то святий Николай.

— Та що, — каже, — маю хотіти?

— Чи волиш тут на місці каменем стати, чи волиш двоє дітей кормити?

А тота вже ледве жива зо страху, та й каже:

— Та що, вже ліпше двоє дітей кормити, ніж каменем стати.

— Ну, йди, йди додому, — каже дідусь, та й щез. А тота жінка тільки що крок поступила, а у неї при грудях дві гадюки. Як зачали її ссати, то вона до доби вмерла.

17. Новий рік. Входячи до хати на Новий рік, годиться сказати: «Дай Боже на щістє, на здоров'є з тим Новим роком, сей опровадити, нового дочекати, рік від року на многа літа посполу, хто є в тім дому».

Коли на Новий рік увійде до хати перший чоловік з грішми, то будуть весь рік гроші «при хаті»; коли ввійде здоровий, то будуть усі здорові, коли ввійде хорий, каліка, жебрак, то в хаті будуть хорувати, буде бідність або смерть.

18. Обрітіння. (Обрѣтеніє ч[есної] главы св. Іоанна, д[ня] 24 лютого). Говорять, що на Обрітіння обертаються птахи до гніздеи, а діти до хліба. (Петрушевич, 28).

19. Піст. Пости є чотири в році: Великий, Петрів, Маковіїв і Пилипів. «Спорзнитисі» (оскоромитися) в піст — смертельний гріх. Щоб оскоромити страву, досить, н[а]пр[иклад], замішати її ложкою, котрою вперед їли скором, досить укроїти хліб ножем, котрим краяно масло або м'ясо. Коли хорому в пісний день дають їсти скоромне, то він не візьме його в рот, поки не скаже: «Прости, Господи, гріха!»

20. Покрова св[ята]. (Д[ня] 1 жовтня). Дівки моляться до неї:

Сьвйита Покровонько,
Покрий мою головоньку
Хоць у яку онучу,
Най сі дівков не мучу. (Петрушевич, 73).

21. Понеділок. Котра дівка постить понеділки, тота до року віддасться.

Понеділок — добрий до торгу, в понеділок також зажинають і заорюють. Загально розширеної віри, що понеділок — тяжкий день, і того дня не треба нічого зачинати, на Підгір'ї, а особливо в Нагуєвичах, нема.

Понеділок Страсного тижня називають у Нагуєвичах «красний торг», бо того дня купують звичайно все потрібне для Великодніх свят: муку, коріння, а також одежу, капелюхи, хустки.

22. Похвáла. Так називається субота в п'ятім тижні Великого посту. Того дня сіють розсаду на капусту. (Чубинський, III, 12).

23. П'ятниця. Є таких дванадцять п'ятниць у році, що хто їх постить, той буде мати даровані гріхи по смерті. (Є се відгомін апокрифічного «Сказанія о 12 п'ятницях», що дуже часто стрічається у наших селян у відписах разом з т[ак] зв[аним] «Листом небесним»).

В Великодну п'ятницю (перед Великоднем) годиться постити рано аж до закінчення церковної відправи. Того дня належиться конче їсти рибу, коли не свіжу, то бодай селедця.

24. Рахманський великдень. В Великодну суботу кидають шкаралупу з яєць, котрими помазано паску, на воду, бо під землею є рахмани. Заким шкаралюща допливе до них, то переміниться в яйце. Шкаралюща пливе до них чотири неділі, тому Рахманський великдень припадає четвертого тижня по нашім. (Орелець).

На Рахманський великдень годиться сіяти васильок, то буде дуже пахучий.

На Рахманський великдень, коли приложити вухо до землі і прислухатися добре, то можна почути голос дзвонів. Се рахмани святкують. Але то не кождий може почути, тільки праведна душа.

25. Семен св. Коли на Св. Семена (д[ня] 3 лютого) не паде дощ, буде сухе літо.

26. Середа. Середі за́вкридно на четвер, що вона пісна, а він порзний. Для того приповідають: скривився, як середа на четвер. А декуди говорять: скривився, як середа на п'ятницю, але то вже баламутно, бо середа не має чого кривитися на п'ятницю, бо обі однаково пісні.

Якби жінка через дев'ять серед в ряд чесалася, то їй чоловік умре. (Орелець).

27. Спас Св[ятий]. На Спаса (д[ня] 6 серпня) горіхи вже достиглі, але в той день не годиться йти в ліс на горіхи. Повідають, що один парубок вигнав на Спаса коні пасти, але скортіло його конче піти на горіхи. То він загнав коні в добру пашу та й каже:

Сьвйитий Спас
Коні пас,
А я беру мішки
Та йду на горішки.

Пішов він до лісу, але тільки що пригнув першу ліску, аж із неї скочила гадина і обвилася йому довкола шиї. То вже що там робили, а вона його не попустилася, швидко він і вмер з нею.

28. Стрітеннє. На Стрітениє (д[ня] 2 лютого) стрічається зима з літом. В Нагуєвичах жартують і приповідають того дня: «Стрітиласі зима з літом, а свиня з війтом». (Петрушевич, 26; Чубинський, I, 6).

29. Субітка. Перед Зеленою неділею, а декуди перед Іваном Купайлом палять субітки. Вони бувають двоякі. Одні такі, що на місцях, де поховано людей, що померли не своєю смертю (повішеники, потопленики і т. и.) прохожі кидають гиляки, ті гиляки лежать цілий рік, аж вечером перед Зеленою неділею діти (пастухи) біжать і запалюють їх. Ся субітка горить на те, щоб тим грішним душам, що сидять у пітьмі, сеї ночі було світло. Хто перший запалить таку субітку, тому Пан Біг гріхів відпустить. Перед Купайлом палять субітки на пасовиськах. На підпал, а часом і на цілу субітку, уживають дров, накрадених у селі. В тій цілі крадуть від хат ліси, ворота, часом хатню посуду, не говорячи про плоти і вориння. Коли огонь вигоряє, пастухи скачуть через нього, щоби весь рік були здорові, і переганяють також худобу, щоб її чари не бралися. (Пор. Петрушевич, 56; Grünbaum, 279—280; Bartoš, 53, 54; Revue, VI, 549; Máchal*, 201).

30. Субота. Недобре лишати в суботу яку-будь роботу недокінчену. Коли чоловік міркує, що якусь роботу не буде міг у суботу докінчити, то радше її не зачинати того тижня.

Коли в суботу перед Великоднем паде дощ, то бараболі будуть гнити. Хто вродився в суботу, скоро вмре.

31. Цвітна неділя, остатня перед Великоднем. В ту неділю святять шутки (розвиті вербові або ивові прутики). Прийшовши з церкви, батько або мати б'є ними дітей і приговорює: «Не я б'ю, верба б'є; віднині за тиждень Великдень». (Чубинський, І, 13; Петрушевич, 38; Engelien-Lahn, 231).

32. Чесний хрест (д[ня] 14 вересня). На Чесного хре́ста все гаддя ховається в землю або в воду. Для того по Чеснім хресті вже не можна купатися, відтепер вода «нечиста». Тільки та гадина, що вкусила когось уліті («грішна гадина»), не ховається того дня, бо її земля не приймає, і вона мусить загинути «верх землі». (Петрушевич, 70).

33. Юрій св[ятий]. На Юря (д[ня] 23 цвітня) гаддя вилазить із землі. Вночі перед Юрєм чарівниці ходять і відбирають коровам молоко, по Юрю вже не мають тої сили. (Máchal, 174).

Хто по Св. Юрію сіє мак, той умре.

X. Народна мітологія

1. Антипко (хованець) викльовується з курячого зноска або з такого яйця, що знесе курій. Таке яйце треба намастити попелом із кістки мерця, обвинути сирівцевою шматкою і носити під пахою, доки не вилупиться Антипко. Він жиє потім у того чоловіка і робить його багачем, служить йому, доглядає худоби, хоронить від шкоди. Господар мусить годувати його несолоною стравою, але по смерті нечистий бере собі того господаря душу, а його багатство звичайно «іде прахо́м», так що швидко з нього нема й сліду. (Пор. Máchal, 97; Чубинський, I, 192, 208).

2. **Блуд.** Хто їсть нелуплений чіснок, того ніколи блуд не возьметься. (Máchal, 128, 160).

3. **Відміна.** Коли мати відійде нехрещену дитину і лишить її саму в хаті, то приходить відьма, бере дитину і лишає свою — відміну. (Máchal, 129; Federowski, 1637). Така відміна заєдно сидить у колисці, нічого не їсть і не росте. А скоро всі повиходять із хати, вона вилізає з колиски, витягається, робиться геть велика, йде до печі, виїдає страву, яку тільки подибле, наробить у хаті шкоди і всяких збитків, а потім знов іде до колиски. (Nowosielski, II, 160; Krauss, 98; Чубинський, I, 130, 194).

4. **Відьма.** Хто хоче пізнати відьму між иншими жінками, той робить ось як. На Св[ятий] вечір кладе чіснок на чотири роги стола, на кождім розі по одній головці. Повечерявши, бере з кождої головки один зубок, садить у кулешірник (ринку, в котрій вариться і мішається кулешу) і кладе їх на вікно, щоби той чіснок зійшов і ріс. Так він росте до Великодня. На Великдень бере з того чіснику одно зелене перце до рота і держить його в роті через ціле набоженство, доки піп пасок не посвятить. Скоро піп свяченою водою покропить паски, той чоловік перекусує зубами той чіснок у роті. В тій хвилі він побачить відразу, котра жінка відьма: у неї на голові дійниця з молоком. (Пор. Bartoš, 143; Federowski, 239). Але такий чоловік не сміє сього нікому сказати, бо відьми кинулись би на нього і розірвали б його на місці. *(В Тишківцях Городенського пов[іту] записала Олена Шухевичівна).* (Пор. Чубинський, I, 196—205).

Є ще один спосіб, як можна пізнати, кілько в селі є відьмів. Треба зробити борону з бзини, але робити її так, щоб зачати на Св. Юря, робити день у день, не пропускаючи ні неділі, ні свята, а скінчити аж за рік, так щоби аж в сам день перед Юрєм була готова. (Пор. Bartoš, 143). Тоді на самого Юря досвіта треба йти тою бороною волочити. То вже як такий чоловік верне з поля, то яка є в селі відьма, мусить до нього прийти: не раз і сама не знає, чого прийшла, крутиться, міниться на лиці, а мусить прийти і поклонитися йому. *(Записано ut supra*[1]*).* (Пор. Krauss, 120).

Відьма тільки три рази може важити на чиєсь життя. Коли їй до трьох раз не вдасться, чоловік буде мудрий або так припадком устережеться, то її чари впадуть на ню саму, і вона мусить умерти. *(Записано ut supra).*

5. Вічний Жид. То такий жид був: як Христа мучили і вели вже розпинати, а Христос надійшов з хрестом і хотів трохи опертися о його хату, спочити, а він крикнув: «Іди геть! Іди геть!» А Христос обернувся та й сказав йому: «Я піду, але й ти йди і ходи по світі аж до Страшного суду». То він і досі ходить. Десь недавно — говорять люди — виділи його в наших сторонах. Але його тяжко пізнати, бо він на старім місяці старий-старий, а на новім місяці знов відмолоджується. (Baring-Gould, 1—31; Neubauer; Federowski, 1145).

6. Дідько. Дідько підкушує чоловіка. Як чоловікові зле діється, то він шепче йому день і ніч: повісся! (Federowski, 232). То коли чоловіка такі мислі зносять, треба тільки прикликати Бога до помочі та й сказати: «Пек, щезай, маро!», то дідько піде геть. А якби не прикликав Пана Бога, то таки дідько переможе і ще й чоловікові допоможе до злого. Повідають, що одного чоловіка вчепилася була така думка: повішуся та й повішуся! Зайшов він до стодоли, заперся, думає: тут собі зроблю конець. Але жаль йому зробилося життя та й подумав собі: ану стрібую повіситися на стеблі. А щось за ним іззаду ніби хихочеться та й шепче: ану, ану! Взяв він стебло, зав'язав собі на шию, виліз на підрю і прив'язав кінець до бантини. Вже хотів спуститися, але втім щось мов замануло його, і він сказав: «Господи, помагай!» В тій хвилі пустився та й як не гепне собою на тік! Геть, вибачте, склянки потовк. Лежить він на тоці, а той, бодай моці не дав, зазирає з підрі та й каже:

---

[1] Дослівно *(латин.)*. — *Упоряд.*

— Ну, щастя маєш! А то вже би ти був мій. Я би тобі був те стебло перемінив на дріт, і було би по тобі. (Пор. Грінченко, II, 17; Máchal, 167).

Хто шукає чогось і довго не може знайти, то каже: «Десь ся тим дідько вдавив» або: «Десь ся тим біда тішить!» (Пор. Магницкий, 6).

Дідька гріх згадувати по ім'ю; звичайно говорять: біда, нечистий, «той — бодай моці не мав!» або: «той — Дух святий при хаті», «той, що сі по смереках дре». (Пор. Krauss, 102).

Дідько і загалом усяка нечиста сила вступиться від чоловіка, коли її вдарити відлів. (Turczyński, 43).

7. **Дух Святий.** Коли хто в розмові має згадати про якесь страховище, про чорта абощо, то говорить насамперед: «Дух Святий при хаті!» або «Дух Святий при нас, хрещених!» Коли в хаті є мала дитина, то мати при всякім несподіванім стукоті, при громі, витті пса поперед усього скрикує: «Дух Святий при дитині!»

8. **Лісова панна.** В Косівщині вірять, що в горах у великих лісах є лісові панни. Вони показуються людям вечером, звичайно лиш таким, що йдуть одиноко лісовою дорогою. Така панна виглядає спереду зовсім як молода панна, дуже хорошої вроди, але ззаду тягнуться за нею кишки. Вони заманюють недосвідних парубків до себе в глибокий ліс і силують їх, щоб жили з ними. В Довгополі оповідають, що перед кільканадцятьма роками завабила лісова панна з собою одного молодого робітника-італіянця. Пізнім вечером він ішов через верх, а ввійшовши в ліс, не вернув з нього аж за два роки. З ліса він вийшов сивоволосим, згорбленим старцем і оповідав, що лісова панна держала його при собі, але як йому там було, де живе та панна і для чого так подався, сього не говорив. Швидко потім він умер. (Пор. Máchal, 130).

9. **Нечисте місце.** Бувають такі місця, що як стати на нім або зробити що: викопати яму, зрубати деревину, вбити пальок абощо, то чоловік заслабне або навіть нагло вмре. Звичайно се таке місце, де колись хтось чоловіка забив, або мати дитину стратила, або де закопано та-

кого трупа, що вмер без сповіді, повішеника, потопленика тощо. То його душа на тім місці покутує і мститься на людях.

10. Перестрах. Коли хто-будь, а особливо дитя, перестрашиться чого, то треба зараз розірвати на ньому сорочку і тричі сплюнути. (Чубинський, I, 131). Коли се не поможе, перестрашена людина схапується вночі і кричить крізь сон, не має апетиту, сохне, то треба відилляти перестрах. Береться миску води і держиться її на голові перестрашеного. Тим часом баба (ворожка або инша жінка) в залізній ложці над огнем розтоплює олово і виливає його до миски з водою. З того олова пізнають потім, чого перестрашилася людина. Звичайно се буває пес, якась худобина тощо. В такім разі треба з тої худобини вимкнути кілька волосків і підкурити ними перестрашеного. (Schulenburg, 227; AU. IV, 242). Воду з оловом треба вилляти десь на межу під вербу. (AU. IV, 210).

11. Перехід. Ксьондз на перехід недобрий. (Revue, IX, 465). Як ідеш де і здиблеш ксьондза, то треба кинути за ним стебло соломи. (Liebrecht*, 359). Добре, як перейде жид, то буде чоловік мав щастя.

Як перейде стара баба, то недобре. (Schulenburg, 241; Revue, VI, 185; Liebrecht, 323, 328).

Як перейде жінка з повними коновками або з огнем у черепку, то добре.

12. Повішеник. Повішеник записав свою душу дідькові. Його тіла не можна ховати на цвинтарі, на посвяченій землі, бо такий би вітер зірвався, що й церков би розніс. (Toeppen, 788). Повішеників донедавна ховали на границі села, на відлюдних місцях. (AU. III, 53). Шнур, на котрім повісився чоловік, купують жиди і навіть дорого за нього платять. Вони кидають сей шнур до бочки з горілкою і вірять, що тоді так будуть люди йти до їх горілки, як ішли дивитися на повішеника. (Пор. Toeppen, 107; Schulenburg, 236; Buch vom Ab., 154; Чубинський, I, 209).

13. Потопленик. Як чоловік утопиться в воді, то він там жиє на дні і хапає инших людей за ноги, тягне в воду, щоби й їх потопити. (Turczyński, 31).

Коли втопленого чоловіка витягнуть на берег, то треба дуже пильнувати, щоби положити його лицем до землі. Якби положив його лицем до неба, то би така повінь надійшла, що би весь світ затопила.

14. Рахмани. На Великдень кидають шкаралющу із свячених яєць у ріку. Коли вона доплине до рахманів, то тоді вони дізнаються, що у нас Великдень. (Чубинський, I, 270).

Рахмани — то дуже побожні люди і весь Великий піст не їдять нічого, постять твердо. Для того і у нас як де в хаті твердо постять або голод допікає, нема що їсти, нема омасти, то говорять: «Постимо, як рахмани». (Máchal, 121).

В Лолині Долинського пов[іту] рахманів називають харіонами.

15. Самовбійця. Могила самовбійці не поростає травою. (AU. III, 52). Пор. Ів. Вагилевича* вірш «Жулин і Калина», де вітри над самовбийцею Жулином

насипали
Могилу круглую,
Що морогом не врастає
На пам'ять вічную. (Вѣнок, II, 102).

16. Страхи. Є такі місця, що в них «страшить». Звичайно се бувають пустки, старі звалища, роздорожжя, кладовища і т. и. Подаю тут три оповідання про страхи, записані в Циганах Борщівського пов[іту] Дарією Глібовицькою*.

1. — Так усі заходяться коло сьвийит, а мене аж за серце стисне, як згадаю, що то вже якраз п'ять років, як моя Дося померла.

— А велика була ваша донька, Марійо? — питаю.

— Таж віддатися мала!

— А що ж їй було, що вмерла?

— Бог знає! Знаєте, затужила. Якось в половині посту помер той парубок, що за него мала йти, а так в самі сьвийита вона померла. Ей, то то-м не могла забути! Бувало люди спят, а я тихцем та й на цвинтар. Впаду на гріб, то аж умліваю. Люди спамйитуют, сварут, бо то весна, така робота — страх, де є час плакати! То ще добре, що я доброго чоловіка маю, йинчий то би не стерпів, бив би.

Так я плакала цілий місяць. Але якось раз усі в хаті спят, я не спю, так ми сі дуже скучило, страх. Вийшла я надвір, дивюся — так ясно, гей би вже над раном. Ніц сі не бою, іду на цвинтар. Тихо, ні мушка не шеберне. Прийшла я на гріб, кльикла-м, молюсі. Чую: щось перетьигнуло за мною, так, ніби мішок зі збіжем. Огльидаюсі — нема нігде нікого. Молюсі далі. Але чую добре, що то такой так коло мене тягне. Так звільна, ніби му тьижко. Встала я з гробу, хочу йти, та чо-сь не годен, так, ніби мене до місця прикувало. Піднесла я очи вгору, бо ми сі здавало, що якась птаха летит. Дивюсі, а то вам щось так ніби рантух над головов мені холибає. Вітру ані крихіточки нема, а від того такий шум. А все то вище, то нижче, мені понад голову. Місяць так дивненько сьвітит, аж ніби промовльиє. А я не годна на тоє надивитисі. Так сі дуже дивлю, дивлю, а ту чую, що ноги підо мною гнутсі, — та й впала-м.

Що зі мною далі було і хто мене додому завів, того вже не знаю. Відтогди я на цвинтару вже не була. І чось не боюсі, а піти не годен. Тай вже і не жалую, бо то, може, і гріх. Хто знає, як би їй і було. Мала бідувати, то ліпше, що вмерла. Бо що то, нині бідній дівчині гірко. Багатий не возьме, бо де хто видів, щоби багатий бідну взяв. А той, що за маєтками не питав, той, що її любив, умер, та й всьо сі скінчило. Нема що бідному на сьвіті жити! А ще як вороги присьидут — Господи! — то так уже доскулят до живого. А так — най з Богом спочиває. *(Записано від Марії Яцишиної в 1895 р.).*

2. О, є Біда, є! Я свому Михайлови все кажу, як іде на варту: «Слухай, здибаєш — пан, не пан, в кожусі чи в сурдуті, сидит чи лежит, обмини і не чіпай! Бо тут коло Ваврихи, де сі два плоти сходьит, в тім куті, о! то все є. Я ти кажу, стережисі, бо ти часто на варту ходиш, то будеш видів, що тебе то колись не мине». Я ще як у старого єгомостя служила, вертала я раз зо млина, і старий Микола зі мнов. Він ішов уперідь, а я за ним. Чую, він комусь заклььив. Був він дуже добрий чоловік, але сильно злосний. Якби так сила, як міна, то нещістьи. Гадаю: злосний, що

зле йти, бо ніч. Алє чую: кричит: «Марійо, ратуй!» Я вам щомога біжу, то ледво-м його відборонила. Так вам бідного Миколу мучив, мучив! А все перекидавсі то конем, то псом, то бараном, то знов паном. А-я, а-я! *(Записано ut supra).*

3. Старий жид шверцер (перемитник) приїхав раз до нас сильно оббитий. Питаємо його, що йому сталося, а він оповідає нам свою пригоду так. «Як я колись-то від вас виїхав, і я собі їхав до Мишкова. На дорозі межи Мишки а Більче, що вона попри печери іде, кінь ішов собі, аж любо, і щось узьило і перевернуло візок, і мене так побило. Ай вай! То добре, що не забило!»

— Та скажіть нам, що то було? — питаємо жида.

— Ну що? Лихий! Ну, або що? Він такой є, гадаєте що нема? Ой, чому ні! Такой є! Я вам зараз скажу, що я єго і в руках мав. Як я ще був парубок молодий, ми сі зібрали кілька, і ми поїхали до Росиї. Ми перевозили звідтам тітюн, гербату, кожухи, самовари і срібло та й золото. Тепер я їду сам, а тогди то нас їхало кілька. Забавили там ми, аж надвечір вертаємо. А то степ і степ, ні живого духа. Так ми їдемо, виджу я, щось сі чорніє. Під'їжджу, а то такий баран! Гадаю: тра взьити, буде на кучки, бо то було перед кучки. Зліз я з кінь, злапав баран, перекинув на кульбаку, і ми їдемо. Приїхали ми до Скали, баран є, і всі виділи, і тати, і мами. А я сам давав їму їсти. Я їго все замикав на ключ. Вже буде кучки, тра різати баран, а баран нема. І на колодки замкнена, і ключ у мене, а баран щез. А то був Лихий! Тепер він мене перевернув, але я єго сі не бою, бо є Пан над нами! (Пор. Federowski, 79).

17. Страччуки. Діти, страчені матір'ю і поховані без хресту, робляться страччуками. Вони держаться звичайно на межах, під старими вербами, часом під углами хати або стайні. До якогось часу вони по ночах являються людям і просять хресту. Коли таке «страччá» охрестити, то воно робиться ангелом. Як же ж не знайдеться така добра душа, то з такого страччука робиться злий дух, страшить по ночах і робить усякі пакості в тім місці, де лежить його тіло.

18. Упирі. Упирі бувають двоякі, родимі і причинні. Упир має дві душі, свою і нечисту. Ся нечиста виходить із нього чи то вночі, чи по смерті, і потинає людей, висисає їм кров із серця. (К. Стар. XXIX, 101—120; Toeppen, 796; Máchal, 183 і д.; Чубинський, I, 205).

19. Чарівник. Коли хто хоче бути чарівником, мусить опівночі взадгузь вилізти на фігуру і сісти задом на розп'ятті. Пор. Jul. Turczyński, Powieść o czarnobrewcu (поема без поетичної вартости, але багата етнографічними і фольклорними деталями, зібраними на руськім Підгір'ї):

Kiedym ja jeszcze był poganiaczem,
To-ci miał wtedy stary Todozy
(Dziś dawno już zmarły) huż do góry
Zadem leźć na drzewo... na posuchę a głód[1] (13).

20. Чарівниці. Від Марії Яцишиної в Циганах записала Дарія Глібовицька 1895 р. ось що:

«А, чарівниці! Ті то вже лиха робят у сьвіті. А кілько то їх є, як зійдутсі на Лису гору! Якби так на пущіннє вкусив пирога і не з'їв, а завйизав той кавалочок у шматинку і носив на ниточці під рукавом, то на Великдень, як перший раз заспівают "Христос воскрес", то зобачив би всі чарівниці, а кожда буде мати на голові скопець.

В однім селі сподобала собі єдна такого, що жінку мав. Вона йому і не при думці була, бо він свою жінку дуже любив. Видит вона, що хіба чари поможут. Взьила вночи, як у них сі сьвітило, встромила ніж в одвірок. На рано — та й нежива була жінка. Бо то кажут, що не в одвірок, а в серце бідній жінці ніж вгараздила. Бо хотіла, щоби той її взьив».

Одна баба оповідала: «Відобрала в мене чарівниця молоко корові. Приходжу я досьвіта до корови, — сидить під коровою біла хорти́ця. Зацькувала псами, пси її геть пошарпали. То була чарівниця, а чарівниць дуже пси кусають. Другого дня посилають по попа, що жінка занедужала. Приходить він, а в тої жінки груди геть пошкаматані, гейби пси пошарпали. То була та сама чарівниця».

---

[1] Коли я ще був погоничем,
Мав тоді старий Тодозій
(Вже давно покійний) догори ногами
Задом лізти на дерево... від посухи й голоду *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Досвіта ходять чарівниці зо скіпцями збирати росу до чарів.

Чарівниці збирають цвіт папороті на чари. Папороть цвіте саме в північ перед Св. Іваном.

Багато є способів, щоби прикликати чарівницю до хати і переконатися, хто вона така. Найпростіший спосіб: узяти шпильки, ті, що жінка мала на собі при шлюбі, і розпечи над огнем, то зараз чарівниця прийде. Чим більше шпильки розпікати, тим більше се пече її.

Щоби побачити чарівницю, треба стругати через цілий рік, кождий день по одній трісці, і вночі перед Юрієм засісти за тою купою трісок. (Turczyński, 17).

Чарівниця може перекинутися котом, псом, а часом клубком котиться до стайні. (Turczyński, 16).

21. Чудесна палиця. Коли настає місяць першого мая, треба піти на гору, де вигріваються гадюки, зловити білу гадюку, вбити її, зняти з неї шкуру, висушити ту шкуру і заховати в нутро палиці, ту палицю заткнути за пояс, тоді можна зробити все, чого забажаєш. (Орелець).

22. Фатальна година. Є така година в році, що якщо другому заклясти, то се йому зараз сповниться. Звичайно люди не знають тої години, але бувають такі, що знають. У одній хаті робив захожий кушнір кожухи. Дитина пустувала чи плакала, досить що мати розгнівалася і закляла дитині:

— А бодай єс трісло!

По хвилі дитина втихла, а мати вже й забула про свою клятьбу. Аж ось кушнір обзивається до неї:

— Ну, господине, так єсте кляли своїй дитині, — ану, заклиніт тепер, щоби трісло.

— О, та трісніть ви! — обрушилася на нього мати, і кушнір тріс в тій хвилі.

XI. Чари

1. Уроки. Щоби не вчепилися вроки, то спльовують і промовляють: «Тьфу! Тьфу! Тьфу! Нівроку! На пса вроки! Пек поганим очам!» (AU. III, 40; Buch vom Ab., 296, 248; Federowski, 1875).

Як хто кого урече, то йому робиться недобре, болить голова, млоїть усередині. Найперша рада на те: вгасити вугля. Над головою хорого держать миску з водою і в ту воду вкидають із печі кілька розжарених вугликів, приговорюючи: «Тьфу! Тьфу! Тьфу! Пек за пеко́м!» Потім сеї води дають хорому напитися, а також змивають нею його лице і груди проти серця. (Weinhold, V, 641; Krauss, 44).

Щоби не чіпалися вроки чи дитини, чи худобини, обв'язують їй шию червоною ниткою або червоною «політичкою». (AU. IV, 211; Knoop, 157, 171; Toeppen, 779; Federowski, 2046, 1805, 2468; Krauss, 128).

Як хто на другого гляне, задивується та що собі погадає, а не скаже, то той другий дістане вроки. (Пор. Krauss, 41). Вроки треба відмовити, бо як заспиш, то будеш довго слабувати, і вмерти можна. Вроки відмовляють так. Тручають з припічка, на відлів рукою, ножем жарке вугілля в воду та й рахують: не єден, не два, не три... аж до дев'яти. Як є вроки, то вугілля пірне в воду, а ні, то наверха плаває. (Ефименко, 25, ч. 27). Як є вроки, то вмивають тою водою вікна, клямку від дверей і самого чоловіка, що має вроки, верхньою стороною руки на відлів, дають йому напитися тої води, а решту виливають під бігун від дверей. (Орелець)[1].

Коли хто з очей заслаб, то обімліє на цілім тілі, все його болить. Питаю баби, що мені се розповідає: «А виділи ви коли таке?» — «Ой, чому ж би то ні? Ось тота й тота заспала вроки, то зо штири неділі слабувала». Також кажуть, що не один має вже такі погані очі, що скоро ними погляне, так і вречe. Проте люди звичайно, коли хвалять кого, зараз і плюють: «Тьфу, тьфу, щоби не вречи!» (Nowosielski, II, 154; Grünbaum, 258, 264; Federowski, 1824; Чубинський, I, 128).

---

[1] Всі вірування з Орельця Снятинського пов[іту] списав Василь Равлюк. — *[Іван Франко]*.

Систематичний покажчик тем, згаданих у обох збірках вірувань, стор. 76 — 98 і 160 — 218, з деякими доповненнями

I. Народна космологія і метеорологія

1. **Блудні огні,** стор. 78, ч. 11. Див. Schulenburg, 205—206; Buch vom Ab., 156; Чубинський, I, 46, 47; Máchal, 161.

2. **Веселка** (дуга), стор. 77, ч. 7; стор. 161, ч. 1; див. ще Чубинський, I, 26, 27; Máchal, 69.

3. **Весна,** стор. 161, ч. 2.

4. **Вітер,** стор. 76, ч. 1, 161, ч. 3. Вихор — злий дух, див. Grünbaum, 256. Про підвіяння див. ще Чубинський, I, 34, 35; Turczyński, 12; вихор — чортове весілля, див. Чубинський, I, 24, 33; Зоря, 1882, ст. 369.

В Орельці вірять: хто проклинає вітер за життя, то коли вмре, буде велика буря.

5. **Гори,** стор. 161, ч. 4; див. Чубинський, I, 39.

6. **Град,** стор. 78, ч. 8; стор. 161, ч. 5.

В Орельці, коли надходить страшна градова хмара, кладуть під окап перед порогом кочергу і лопату, що нею саджають хліб, і вірять, що тоді граду не буде. (Чубинський, I, 28, 29).

7. **Грім,** стор. 77, ч. 5; стор. 161, ч. 6. Громового огню не годиться гасити, див. Чубинський, I, 22; Магницкий, 12; «камінь-голова» під час грому, див. Чубинський, I, 24.

8. **Дощ,** стор. 162, ч. 7. Про т[ак] зв[ану] рудавину пор. Kremer, 88; Engelien-Lahn, 280.

В Орельці говорять: ранішній дощ не буде довго падати.

9. **Звізди,** стор. 76, ч. 2; стор. 162, ч. 8. Кождий чоловік має свою звізду, див. Чубинський, I, 14; Máchal, 59, 60; Engelien-Lahn, 231; «небо визвіздилося на мороз», див. Грінченко, I, 11; Чубинський, I, 15; Máchal, 60.

В Орельці вірять: коли покажеться ясна звізда на небі, то хтось щасливий народився.

10. Земля, стор. 162, ч. 9. Земля стоїть на воді, див. Revue, IX, 331; Чубинський, I, 11, 37, 38; земля — наша мати, бити її гріх, див. Чубинський, I, 37; Máchal, 13; Афанасьев*, I, 143.

11. Комета, стор. 77, ч. 3; стор. 162, ч. 10; див. ще Чубинський, I, 18.

12. Місяць, стор. 77, ч. 4; стор. 162, ч. 11. Місяць і біль зубів, див. Máchal, 54; Ефименко, 5, 6, ч. 13—19; «місяцеві на підповня», див. Ефименко, 7, ч. 20, 22, 23; Грінченко, II, 316.

В Орельці також говорять: коли місяць (молодик) удолину рогами, буде дощ. Про плями на місяці див. ще Чубинський, I, 78; Gould, 190—209; Máchal, 51; Krauss, 12—13; місяць рогами вниз, див. Чубинський, I, 11.

13. Небо, стор. 163, ч. 12. Небо отвирається, див. ще Knoop, 183; Чубинський, I, 2, 3; Máchal, 64.

14. Ніч, стор. 163, ч. 13.

15. Перун, стор. 77, ч. 6; див. ще Чубинський, I, 19.

16. Планета, стор. 163, ч. 14.

17. Погода, стор. 78, ч. 10.

18. Сонце, стор. 163, ч. 15.

19. Спадь, стор. 164, ч. 16.

20. Сніг, стор. 78, ч. 9; стор. 164, ч. 17.

21. Хмари, стор. 164, ч. 18. Хмара — то мішок, див. Buch vom Ab., 211; хмара — дриглі, див. Чубинський, I, 2, 24, 25; «Погана туча», див. Чубинський, I, 25.

II. Мертва природа

1. Вода, стор. 79, ч. 2; стор. 164, ч. 1. Перед Йорданом вода в ріках на хвилю робиться вином, див. Nowosielski, II, 156; Чубинський, I, 41.

2. Голодний камінь, стор. 164, ч. 2.

3. Дим, стор. 164, ч. 3.

4. Діямент, стор. 165, ч. 4.

5. Живе срібло, стор. 165, ч. 5.

6. Залізо. Злі духи, упирі, чарівниці бояться заліза. Див. у нас «Святий вечір», стор. 91, ч. 1; стор. 204, ч. 5; пор. Tylor*, I, 140; Liebrecht, 312; Grünbaum, 256.

7. Камінь, стор. 78, ч. 1; стор. 165, ч. 6.

Давно колись каміння росло, але потому Пан Біг закляв його, і перестало рости.

8. Крейда, стор. 165, ч. 7. Див. Зоря, 1896, ст. 292.

9. Маґнес, стор. 166, ч. 8. Про маґнесову гору див. Buch vom Ab., 212; Bartsch, CXLVIII.

10. Сіль, стор. 166, ч. 9. Див. Kremer, I, 3 і д.

III. Вірування про ростини

1. Акація. В Орельці говорять: коли пукає акація, належиться сіяти кукурудзу, скорше ні.

2. Бабка, стор. 166, ч. 1.

3. Балабан (зілля), помагає від золотника (Зоря, 1886, ст. 292).

4. Біб, стор. 79, ч. 1. Див. Sobotka*, 303.

5. Боз, стор. 166, ч. 2. Під бзом сидить нечистий, див. Sobotka, 190; від бзу болить голова, див. Grünbaum, 253; на бзі повісився Юда, див. Чубинський, 77; Perger, 260.

6. Бульба, стор. 167, ч. 3. Народні оповідання, пісні і деякі вірування про бульбу див. у моїй статейці «Дещо про картоплю» (Світ*, 1882, стор. 327—328).

7. Верба. В Орельці вірять, що доки верби не пукають, не можна шити надворі.

8. Гарбуз, стор. 167, ч. 4.

9. Грибп, стор. 79, ч. 2; стор. 167, ч. 5. Див. Sobotka, 333.

10. Два колоски, стор. 79, ч. 3. Пор. Schulenburg, 268.

11. Дев'ятосильник, стор. 167, ч. 6. Див. Sobotka, 285.

12. Дерево, стор. 167, ч. 7.

13. Живокість, стор. 167, ч. 8.

14. Жито, стор. 167, ч. 8. Яре жито, крейда і свячений камінь оборонять від злого духа (Зоря, 1886, ст. 292).

15. Збіжжя, стор. 167, ч. 10.

16. Зілля, стор. 167, ч. 11.

17. Калина. В Орельці говорять, що цвіт калини не годиться зривати, бо буде потім мороз.

18. Капуста, стор. 79, ч. 4; стор. 167, ч. 12. Див. Sobotka, 304; Perger, 200.

19. Качани свячені і висушені помагають на біль у горлі (Зоря, 1886, ст. 292).

20. Ключове зілля, стор. 168, ч. 13. Див. Чубинський, I, 66; Sobotka, 334; Perger, 8.

21. Кукурудза, стор. 79, ч. 5.

22. Мак, стор. 168, ч. 14. Див. Чубинський, I, 81; Sobotka, 259.

23. Маруна, стор. 168, ч. 15.

24. Нетота (Lycopodium). Її сушать і варять, а виваром поять хорих на «тоту слабість» (епілепсію), то помагає.

25. Німиця, стор. 168, ч. 16.

26. Папороть, стор. 168, ч. 17. Див. Чубинський, I, 77, 78.

27. Перець, стор. 168, ч. 18.

28. Песє молоко, стор. 169, ч. 19.

29. Садовина, стор. 169, ч. 20. Див. Ефименко, 45, ч. 143; Основа*, 1861, ноябрь—дек[абрь], 66.

30. Сафатина, стор. 169, ч. 21.

31. Сварник, стор. 169, ч. 22.

32. Солома, стор. 169, ч. 23. До вірування про солому з-під мерця див. Toeppen, 791.

33. Страхополох, стор. 169, ч. 24. Див. Чубинський, I, 80.

34. Тютюн, стор. 169, ч. 25; те саме оповідання було вже друковане з невеличкою відміною в «Житю і слові», III, 374—375.

35. Цибуля. В Орельці вірять: хто сіє цибулю під той час, як жаби «крікають», той дармо працює, бо та цибуля не зійде.

36. Чіснок, стор. 170, ч. 25. Див. Чубинський, I, 84; Sobotka, 296; Perger, 82.

В Орельці вірять: озимий чіснок не можна садити в суботу, бо хтось з родини умре.

Котра жінка садить чіснок по Св. Дмитрі, тота умре.

37. Юрник, зілля, що цвіте ранньою весною, коло Юря, в темних лісах. Коли його назбирати і дати коровам з пашею, то будуть давати гарне, жовте масло.

38. Яблука, стор. 170, ч. 26. Див. Sobotka, 145—159; Perger, 330.

IV. Вірування про звірів

1. Бабка головата, стор. 171, ч. 1.

2. Бабруна (зозулька), стор. 81, ч. 7; стор. 171, ч. 2.

В Орельці, коли парубок хоче знати, відки буде мати жінку, бере зозульку на вказівний палець, хукає на неї і говорить:

Скажи ми, зазулько,
Ци в тоту сторону,
Ци в тамту сторону
Маю йти по дружину?

В котру сторону полетить зозулька, звідти буде мати жінку. Деінде зозулька ворожить чоловікові життя або смерть. Беруть її на долоню і приговорюють:

Зазуленько, кукуленько,
Покажи ми дороженьку:
Чи туда, чи туда,
Чи в сирую земленьку?

Коли полетить в той бік, де цвинтар, то кажуть, що такий чоловік не буде довго жив, а коли в инший бік, то буде здоров.

3. Білогруд (водоморозець). Гуцули вбивають сього пташка, сушать зовсім, труть на порох і дають з пійлом маржині, аби не дохла на заразу. (Зоря, 1886, ст. 292).

4. Блоха і муха, стор. 79, ч. 1. Див. Грінченко, I, 10.

5. Борсук, стор. 171, ч. 3.

6. Бузько, стор. 79, ч. 2; стор. 171, ч. 4. Див. ще Чубинський, I, 62; Зоря, 1885, ст. 129.

7. Вовк, стор. 171, ч. 5.

8. Волос, стор. 171, ч. 6.

9. Воробець, стор. 172, ч. 7. Чорт міряє воробців, див. Петрушевич, 93; Чубинський, I, 60.

Коли вечером воробці дуже пищать, то вночі або на другий день буде дощ. В Орельці ворожать, що коли воробці вдень шолопають на собі пір'я, то також буде доіц.

10. Ворона, стор. 172, ч. 8. Ворона віщує лихо, див. Turczyński, 30; Зоря, 1885, ст. 130; багату збірку міжнародних вірувань, оповідань, пісень і т. и. про ворон і круків зладив проф. Сумцов* (Н. Ф. Сумцов, Ворон в народной словесности, Этногр[афическое] обозр[ение], IV, 61 і д.); гумористичне наслідування крику ворони пор. Grünbaum, 353—354.

11. Вугор, стор. 172, ч. 9.

12. Вудвуд, стор. 172, ч. 10.

13. Вуж, стор. 80, ч. 3, остатній уступ; стор. 172, ч. 11. Вуж ссе корову, див. ще Máchal, 107; Toeppen, 779; Чубинський, I, 65.

14. Гаддя, стор. 80, ч. 3; стор. 172, ч. 12. Гадюки на Головосіки, див. Грінченко, I, 4; Чубинський, I, 65. Про шкідливість гадючої шкури див. Revue, VI, 550.

15. Гуси, стор. 173, ч. 13.

16. Гусяр, стор. 173, ч. 14.

17. Дуриптах, стор. 173, ч. 15. Про нього див. ще Turczyński, 6.

18. Жаба, стор. 80, ч. 4; стор. 173, ч. 16. Віз зі збіжжям, в котрому є жаба, для худоби тяжкий, див. Knoop, 172.

В Орельці вірять, що коли перед святом або перед неділею жаба влізе в хату, то се хтось наслав її на чари. Пор. Federowski, 240.

19. Журавлі, стор. 80, ч. 5; стор. 173, ч. 17. Инший текст приспівки до журавлів див. Петрушевич, 71. Зв'язок «журавлі — журитися», див. Чубинський, I, 62.

20. Зазуля, стор. 81, ч. 6. Зазуля віщує гроші, див. ще Чубинський, I, 61; Revue, IX, 579; Knoop, 173. Про те, що зазуля подавиться колосом, див. Петрушевич, 59; Грінченко, I, 6; Зоря, 1885, ст. 118.

21. Заяць, стор. 174, ч. 18. Масу вірувань, оповідань, пісень і т. и. про зайця зібрав проф. Сумцов (Н. Ф. Сумцов, Заяц в народной словесности, Этногр[афическое] обозр[ение], X, 69 і д.); див. ще Revue, VI, 185; Чубинський, I, 55.

22. Зелена жаба, стор. 174, ч. 19.

23. Змія, стор. 174, ч. 20.

24. Їжак, стор. 174, ч. 21.

25. Каня, стор. 81, ч. 10. Див. Зоря, 1885, ст. 130.

26. Квочка, стор. 81, ч. 12.

В Орельці вірять, що коли насадити квочку тоді, як місяць настає, то не виведуться курята. І тут також не можна «півкати» в хаті, коли квочка сидить на яйцях, бо виведуться самі когути.

27. Кіт, стор. 82, ч. 13; стор. 174, ч. 22. Див. ще Чубинський, І, 54; Revue, VI, 184. Кіт миється — гості будуть, див. Schulenburg, 258.

В Орельці вірять: коли кіт умивається правою лапкою, то буде вітер, а як лівою, то буде дощ.

28. Когут, стор. 175, ч. 23. Див. Liebrecht, 329.

29. Кордюк (медведюх), стор. 175, ч. 24.

В Орельці вірять: кого вкусить медведюх, той мусить умерти, хіба би вспів перечислити ґелетку проса.

30. Кури. Коли кури піють вдень, не буде дощу (Орелець). Деинде вірять, що вдень кури піють «на відміну». І в Орельці кажуть: як захмариться і накрапає дощ, а кури зачнуть піяти, то не буде дощу.

31. Курій, стор. 175, ч. 25.

32. Курка, стор. 82, ч. 14; стор. 175, ч. 26. Курка піючи віщує лихо, див. Buch vom Ab., 195; Tradition, I, 46; Чубинський, І, 158; Revue, V, 415; VI, 154; IX, 465, 479; X, 52; Grünbaum, 269, 339; про втинання такій курці голови або хвоста, див. Grünbaum, 340.

33. Ласиця, стор. 175, ч. 27. Про симпатію ласиці з коровою, див. Toeppen, 778. Гуцули натомість уважають ласицю (кіточку) дуже шкідливою для людей і для худоби, пор. вище, стор. 60, а також Чубинський, І, 55. Про прихильність ласиці до чоловіка, див. Turczyński, 54; Grünbaum, 337.

34. Ластівка, стор. 81, ч. 8; стор. 175, ч. 28. Ластівки зимують у воді, див. Чубинський, І, 58, 59. Ластівка перелетить попід корову, див. Чубинський, І, 59; Knoop, 171; святість ластів'ячого гнізда, див. Revue, IX, 335; Чубинський, І, 59.

35. Лилик, стор. 81, ч. 9; стор. 175, ч. 29. Лилик — грішна миш, див. Чубинський, І, 55; Turczyński, 39, 64; там же опис чарів, до яких уживають лилика.

36. Лин, стор. 175, ч. 30.

37. Миш, стор. 81, ч. 10; стор. 175, ч. 31; пор. Н. Ф. Сумцов, Мышь в народной словесности (Этногр[афическое] обозр[ение], VIII, 49).

38. Морська свинка. Коли хто в хаті хорий на ревматизм, то добре в хаті держати морську свинку; вона ревматизм вбере в себе і сама здохне, а чоловік одужає.

39. Мотиль, стор. 175, ч. 32.

40. Мнюх, стор. 176, ч. 33. Пор. Federowski, 180.

41. Муха, стор. 176, ч. 34.

42. Нетля, стор. 82, ч. 15.

43. Олійник (іволга), стор. 176, ч. 35.

44. Павук, стор. 176, ч. 36.

45. Перепелиця, стор. 170, ч. 37.

46. Пес, стор. 82, ч. 17; стор. 176, ч. 38. Вірування, що пес може бачити духа, смерть і т. и., див. Toeppen, 186; Чубинський, I, 53; Tradition, I, 48; вірування, що виття пса віщує смерть або пожежу, див. Engelien-Lahn, 275, 278; Buch vom Ab., 175; Revue, VI, 185. Вірування, що «люди з-за пса і з-за кота жиють», див. Sobotka, 53; Perger, 109; Federowski, 548.

47. Пискір, стор. 177, ч. 39.

48. Полоз, стор. 177, ч. 40. Про полозів на Україні, див. Чужбинський*, 257—258.

49. Полон, стор. 82, ч. 18. Пор. Петрушевич, 91.

50. Птахи, стор. 177, ч. 41. Те саме вірування див. Nowosielski, II, 154.

51. Пугач. В Орельці вірять: коли пугач закричить на хаті, то в ній хтось умре. (Чубинський, I, 64).

52. Пчоли, стор. 177, ч. 42. Пчоли в сні — огонь, див. Engelien-Lahn, 285; Federowski, 952.

Пчоли взялися з кишок святого Петра, що Ісус Христос вийняв із нього і повісив на гілляці. (Житє і слово, II, 181).

53. Рак, стор. 177, ч. 43.

54. Ремез, стор. 177, ч. 44.

55. Риба, стор. 178, ч. 5.

56. Свині, стор. 178, ч. 46.

57. Синиця, стор. 178, ч. 47.

58. Слиж, стор. 178, ч. 48.

59. Сова, стор. 83, ч. 19; стор. 178, ч. 49. Вірування про зловіщий крик сови, див. ще Чубинський, I, 63; Engelien-Lahn, 250; «Чиї діти кращі», див. Чубинський, I, 63; Tradition, I, 47.

60. Соловій, стор. 178, ч. 50.

61. Сорока, стор. 178, ч. 51. Сорока гості віщує, див. Чубинський, I, 62; Liebrecht, 327.

62. Теля, стор. 178, ч. 52.

63. Хрущ. В Орельці говорять: коли у маєвих хрущів мохнаті ноги, то зародять кукурудзи.

Хто маєвого хруща витягне з води, того він потому витягне з пекла.

64. Худоба, стор. 83, ч. 20.

65. Щупак, стор. 179, ч. 53.

66. Щурі, стор. 83, ч. 21.

67. Ящірки. Коли намочити три зернятка васильку і покласти на сонце, то виведуться ящірки. (Орелець).

V. Народна антропологія

1. Безплодність, стор. 179, ч. 1. Див. Bartoš, 320.

2. Більмо, стор. 179, ч. 2.

3. Близнята, стор. 83, ч. 1. Див. Revue, IX, 111; Schulenburg, 232.

4. Болячка, стор. 179, ч. 3.

5. Борода. Коли засвербить борода, буде щастя. (Орелець; пор. Federowski, 876).

6. Вагітна жінка, стор. 180, ч. 4. Вагітна і шнури, див. Federowski, 1619; вагітній треба позичити все, чого захоче, див. Nowosielski, II; 157; Federowski, 1821.

7. Волосся, стор. 180, ч. 5. Обстрижене волосся треба ховати, див. Nowosielski, II, 153.

В Орельці вірять, що коли малій дівчині обстригти волосся, а воно не хоче потім швидко рости, то вона буде мати добру долю.

8. Вухо, стор. 83, ч. 3. Про дзвонення в вусі див. ще Revue, X, 247.

В Орельці говорять: коли в вусі задзвонить, то чорт з ангелом здибався і оба б'ються. (Federowski, 894).

9. Говорити крізь сон, стор. 180, ч. 6. Див. Schulenburg, 230.

10. Горло, стор. 180, ч. 7.

11. Гостець, стор. 180, ч. 8. Пор. Federowski, 1011.

12. Давитися, стор. 181, ч. 9.

13. Дике м'ясо, стор. 181, ч. 10.

14. Діти, стор. 83, ч. 3; стор. 181, ч. 11. «Часнок дитині під язиком», див. Engelien-Lahn, 249; вірування про переступ, див. Buch vom Ab., 201; Schulenburg, 245; Toeppen, 762; дитині не слід дивитися в дзеркало, див. Buch vom Ab., 199; Schulenburg, 233; дитина в сні говорить з ангелами, див. Buch vom Ab., 203; коли діти бавляться в погріб, див. Buch vom Ab., 206; надто розумна дитина не виховається, див. Engelien-Lahn, 250; дитина, вроджена в чіпці, див. Andrée, Juden, 149; Ploss, Kind, I, 37; Toeppen, 759; Nowosielski, II, 135; Liebrecht, 324; розв'язування пуповини, див. Toeppen, 759.

Коли хрестять дитину в таку пору, як є в селі мрець, то дитина швидко вмре. (Орелець).

Дитині не можна давати в руки кота, бо «тілько доти ручки золоті». (Орелець).

15. Долоня, стор. 84, ч. 4; стор. 181, ч. 12. Долоня свербить, див. ще Revue X, 241; Knoop, 182; Schulenburg, 244.

16. Дрож, стор. 182, ч. 13. Пор. Federowski, 1005; смерть у очі заглядає, див. Federowski, 901.

17. Душа, стор. 182, ч. 14. Душа може гуляти, коли тіло спить, див. Tradition, I, 47; Máchal, 18; Federowski, 903, 904.

18. Жовтачка, стор. 182, ч. 15. Лічення жовтачки золотом, див. ще Toeppen, 159.

В Орельці вірять: хто має жовтачку, нехай намочить дев'ять вошей у горівці і вип'є ту горівку, то виздоровіє. (Toeppen, 413; Engelien-Lahn, 266).

Або також радять хорому на жовтачку несподівано наплювати в лице, то він як тоді зо встиду почервоніє, то так і лишиться червоний, а жовтачка уступить. (Пор. Grünbaum, 261).

19. Забуття, стор. 182, ч. 16, див. Engelien-Lahn, 197; Revue, VI; 184.

20. Задивлення, стор. 182, ч. 17. Див. Turczyński, 48; Federowski, 1624.

21. Задирки, стор. 182, ч. 18.

22. Задом ходити. В Орельці забороняють малим хлоп'ятам ходити взадгузь, бо — мовлять — мама вмре.

23. Заїди, стор. 182, ч. 18. Пор. Чубинський, I, 108.

24. Зайойкання, стор. 183, ч. 20. Пор. Grünbaum, 258; Krauss, 41.

В Нагуєвичах кленуть: «Іди до псьої (або дідьчої) мами, аби ті обйойкала!»

25. Захлиснутися, стор. 183, ч. 21.

26. Зашпотатися, стор. 183, ч. 22.

27. Збур, стор. 183, ч. 23.

28. Здвигатися, стор. 183, ч. 24.

29. Зуби, стор. 84, ч. 5; стор. 183, ч. 25. Перший зуб кидають мишці, див. Toeppen, 762—763; Nowosielski, II, 153; Чубинський, I, 86; хробак у зубі, див. Liebrecht, 79, 346; Mannhardt*, I, 13.

30. Катар, стор. 183, ч. 26. Див. Schulenburg, 225.

31. Кість, стор. 183, ч. 27.

32. Ковтун, стор. 185, ч. 28.

33. Конвульсії, стор. 185, ч. 29.

34. Кортячки, стор. 185, ч. 30. Див. про се Tradition, I, 46.

35. Коростн, стор. 185, ч. 32. Див. Чубинський, I, 138.

36. Кошуля, стор. 185, ч. 31.

37. Крижі, стор 185, ч. 33. Див. Schulenburg, 231.

38. Куряча сліпота, стор. 84, ч. 6. Див. Federowski, 2384.

Хто ходить по смітниках, дістане курячу сліпоту. (Turczyński, 11).

39. Лице, стор. 185, ч. 34. Коли рано при вмиванні лице слизьке, буде дощ. (Орелець).

40. Лишаї, стор. 186, ч. 36. Їх лічення росою з вікна, див. Toeppen, 415.

Через те місце, де качалася конина, не можна переходити, бо з того беруться лишаї на тілі. А коли хто мусить перейти, то повинен сказати:

Лишай, лишай,
До свиней ся мішай!

(Чубинський, I, 140; Federowski, 2387).

41. Малина, стор. 186, ч. 37.

42. Мертва кістка, стор. 186, ч. 38. Її лічення див. Чубинський, III, 15; пор. Toeppen, 414; Чубинський, I, 138.

43. Миш, стор. 186, ч. 39. Див. Federowski, 1615, 1620.

44. Моч, стор. 186, ч. 35. Пор. Federowski, 2391.

45. Мрець, стор. 186, ч. 36. Душа мерця держиться близько тіла, див. Tradition, I, 47; Toeppen, 720; грішна душа ходить по смерті на євоє житло, див. Toeppen, 794—5. Про отворені очі мерця, див. ще Andrée, Juden, 184; за мерцем не слід дуже довго плакати, див. Toeppen, 794; Federowski, 1240; коли гріб над мерцем западеться, див. Toeppen, 791.

Коли мрець у селі, не можна мішати яйця під квочкою, бо курчата в них позавмирають. (Пор. Federowski, 1088).

46. Ніс, стор. 186, ч. 35.

Коли свербить ніс, то чоловік того дня буде чогось недобрий. (Орелець; пор. Federowski, 873).

47. Нігті, стор. 84, ч. 7; стор. 187, ч. 42. Ховання нігтів і їх збирання по смерті, див. Nowosielski, II, 152; Federowski, 1471; Kolberg, Krak. III, 135; нігті цвітуть — добрий знак, див. Чубинський, I, 87; Liebrecht, 329.

48. Ноги, стор. 187, ч. 43. Див. Чубинський, I, 87; Federowski, 1724.

Про велику ногу кажуть: «Нога, як у старого злодія».

49. Огень, стор. 187, ч. 44. Див. Schulenburg, 232.

50. Огник, стор. 187, ч. 45.

51. Очі, стор. 84, ч. 8; стор. 187, ч. 46. Погані очі, див. Grünbaum, 258.

52. Пам’ять, стор. 84, ч. 9. Про «зашивання пам’яти» див. ще Kremer, 90; пор. Knoop, 182.

53. Перець, стор. 187, ч. 48.

54. Пипоть, стор. 187, ч. 49.

55. Плювати, стор. 84, ч. 10; стор. 187, ч. 50.

56. Повіки. Коли повіки (кліпавки) тріпаються, то хтось з родини умре. (Орелець).

57. Полові зносини, стор. 188, ч. 51. Пор. Krauss, 170.

58. Потягачка, стор. 188, ч. 52.

59. Пропасниця, стор. 188, ч. 53.

60. Пструглі, стор. 187, ч. 47.

61. Пчихання, стор. 188, ч. 54. Про формулу «на здоров'я» при пчиханні див. Buch vom Ab., 195—196; Чубинський, I, 88; Магницкий, 11.

62. Ребро, стор. 188, ч. 55.

63. Рука, стор. 188, ч. 56. Умившися, не стріпувати руками, див. Чубинський, I, 11; Engelien-Lahn, 198; Máchal, 164.

64. Сверблячка, стор. 189, ч. 57.

65. Свистати, стор. 85, ч. 11; стор. 189, ч. 58. Свистом чорта (мерця) прикликати, див. Federowski, 1222.

66. Своя потріб, стор. 189, ч. 59.

67. Слабість, стор. 85, ч. 12; стор. 189, ч. 60. Що виття псів віщує слабість, див. Tradition, I, 46. Слабість в виді жінки, що просить провезти себе, див. Wojcicki, Kolberg, Pozn. VII, 10; Federowski, 374; Krauss, 64.

68. Смерть, стор. 189, ч. 61.

69. Сни, стор. 85, ч. 13; стор. 190, ч. 62. Літання, биття, пчоли в сні, див. Чубинський, I, 90; Federowski, 952; жид у сні, див. Federowski, 979; піп у сні, див. Federowski, 433; вирваний зуб у сні, див. ще Engelien-Lahn, 289; Federowski, 978; воші = гроші, див. Federowski, 971; Engelien-Lahn, 285; жито і пшениця, див. Чубинський, I, 90; Federowski, 981.

70. Спання. Перше спання — найсолодше, і якби його перервав, то чоловік може захорувати.

Коли чоловік запричащався в церкві, то цілий той день не повинен спати, бо миш причастя з'їсть. (Орелець).

Гріх спати оперезаному.

Хто спить на Великдень по обіді, той цілий рік буде в церкві дрімати.

Хто перший засне на тій постелі, на котрій хтось умер, той перший з домашніх піде за мерцем.

71. Співання. Хто їдячи співає, буде мати дурну жінку або дурного чоловіка. (Орелець).

72. Тіло людське, стор. 190, ч. 63. Про те, що тіло перших людей було рогове, див. ще Nowosielski, II, 152; Bartoš, 311.

73. Ячмінь на оці, стор. 190, ч. 64.

74. Холера, стор. 191, ч. 65.

75. Щикавка, стор. 86, ч. 14; стор. 191, ч. 66. Формулу проти щикавки див. Ефименко, 24, ч. 69. Щикавка = = хтось згадує, див. ще Knoop, 182; Federowski, 987.

VI. Явища і предмети господарського життя

1. Віник, стор. 86, ч. 1.

2. Вуголь, стор. 191, ч. 1.

3. Горівка, стор. 191, ч. 2. Про бризкання її на стелю, див. Toeppen, 779.

Горівка називається від якогось Ка; він перший засмакував її і напився так міцно, що вона в нім зайнялася і він згорів. Від того люди й прозвали її Згорів-Ка, або горівка. (Чубинський, I, 44).

4. Горнець, стор. 86, ч. 2.

Коли горшки в печі переповняться, буде дощ. (Орелець).

5. Гребінь, стор. 86, ч. 3.

6. Гріб, стор. 191, ч. 3. Див. Toeppen, 791.

7. Гроші, стор. 191, ч. 4.

8. Двері, стор. 191, ч. 5.

9. Деготь, стор. 191, ч. 6.

10. Дзвони, стор. 192, ч. 7. Дзвони, посвячені проти бурі, див. Чубинський, I, 20.

Коли чоловікові причувається голос дзвонів, то хтось умре. (Орелець).

11. Дримба, стор. 192, ч. 8.

12. Живий огонь, стор. 192, ч. 9.

13. Жниво, стор. 86, ч. 4.

14. Зеркало, стор. 192, ч. 10.

15. Капелюх, стор. 192, ч. 11. Див. Чубинський, I, 107.

16. **Колиска,** стор. 192, ч. 12. Див. ще Engelien-Lahn, 246; Buch vom Ab., 198.

17. **Коновка,** стор. 86, ч. 5.

18. **Книжка,** стор. 192, ч. 13.

19. **Круг,** стор. 192, ч. 14.

20. **Купіль,** стор. 193, ч. 15. Примовка «дідько з води, а я в воду», див. Ефименко, 67, ч. 213; Номис*, 6.

21. **Макогін,** стор. 193, ч. 16.

22. **Масло,** стор. 86, ч. 7.

23. **Мід,** стор. 193, ч. 17.

24. **Мітла,** стор. 193, ч. 18. Див. Чубинський, І, 102.

25. **Молоко,** стор. 86, ч. 6. Пор. Federowski, 1351.

Коли поставити молоко до огню, щоби зварилося, і воно збіжить, то корові вим'я «посідається». (Орелець).

26. **Мотовило,** стор. 86, ч. 8.

27. **Огонь,** стор. 86, ч. 9; стор. 193, ч. 19. Огонь тріщить — гість буде, див. Revue, VI, 184; дитина ввечір бавиться огнем, див. ще Чубинський, І, 45; Buch vom Ab., 202; Revue, X, 240.

Огонь святий. Про нього говорять: вода у одного візьме, а другому дасть, а огник святий що візьме, то вже не дасть нікому. (Чубинський, І, 45).

28. **Ожіг,** стор. 193, ч. 20.

29. **Орання,** стор. 87, ч. 10.

30. **Паска,** стор. 193, ч. 21.

31. **Перевесло,** стор. 194, ч. 27. Пор. Federowski, 1385—86.

32. **Печина,** стор. 193, ч. 22.

33. **Пироги,** стор. 87, ч. 11. Вірування про шкідливий вплив рахования, пор. Grünbaum, 262.

34. **Писанки,** стор. 193, ч. 23.

35. **Підкова,** стор. 194, ч. 24. Див. Schulenburg, 244.

36. **Подорож,** стор. 87, ч. 12.

37. **Пожар,** стор. 87, ч. 13.

38. **Помело,** стор. 194, ч. 25.

39. **Помиї,** стор. 194, ч. 26.

40. **Попіл,** стор. 87, ч. 14.

41. **Пояс.** Розперезаному гріх молитви говорити. (Орелець).

42. Прання, стор. 87, ч. 15.

43. Прядення, стор. 87, ч. 16; стор. 194, ч. 28. Не можна прясти в суботу, див. Toeppen, 783.

44. Рукав, стор. 194, ч. 29.

45. Сито, стор. 194, ч. 30.

46. Сівба, стор. 88, ч. 17. Див. Kolberg, Pozn. VII, 128; Bartoš, 282.

47. Скрипка, стор. 194, ч. 31.

48. Сокира, стор. 88, ч. 18.

49. Сопілка, стор. 194, ч. 33. Див. Чубинський, I, 108.

50. Сорочка, стор. 194, ч. 32.

51. Стіл, стор. 194, ч. 34. Див. Чубинський, I, 102, 107.

52. Свічка, стор. 194, ч. 35.

53. Сміття, стор. 88, ч. 19; стор. 195, ч. 36. Див. Engelien-Lahn, 196; Зоря, 1887, ст. 115.

54. Тріски, стор. 88, ч. 20.

55. Урожай, стор. 90, ч. 24.

56. Шиття, стор. 90, ч. 23.

57. Хата, стор. 88, ч. 21; стор. 195, ч. 37. Пор. Зоря, 1887, ст. 132; Житє і слово, III, 71. До нової хати впускають насамперед якусь живину, див. Toeppen, 771; Bartoš, 324.

58. Хліб, стор. 89, ч. 22; стор. 195, ч. 38. Bartoš, 127; Сумцов, Хлеб. Хрестять діжу з хлібом, див. Buch vom Ab., 199; кришки хліба піднімають і цілують, див. Kremer, I, 5; Revue, IX, 334; хліб гріх класти на верхній шкірці, див. Чубинський, I, 109; Зоря, 1887, ст. 95; хліб святий, див. Perger, 117; Зоря, 1887, ст. 95.

59. Чобіт, стор. 195, ч. 40. Див. Чубинський, I, 108.

60. Яйце, стор. 195, ч. 39.

VII. Явища громадського життя

1. Багатство. Аби який бідний чоловік, а може швидко зробитися багачем. Нехай тільки на Великдень, коли піп у церкві перший раз скаже: «Христос воскрес!», відповість не «Воістину воскрес», а тільки: «Я гиндель проваджу!» Та що йому з того багатства, коли через те запродує свою душу лихому! (Цигани).

2. **Віддання**, стор. 90, ч. 1.

3. **Війна**, стор. 90, ч. 2.

4. **Гості**, стор. 90, ч. 3; стор. 196, ч. 1. Огонь скаче з печі — гість буде, див. Kremer, 91; Зоря, 1887, ст. 95.

5. **Заклад**, стор. 196, ч. 2.

6. **Злодій**, стор. 90, ч. 4.

7. **Крадіж**, стор. 196, ч. 3.

8. **Кум**, стор. 196, ч. 4.

9. **Мельники**, стор. 197, ч. 5. Пор. Federowski, 307, 308; Gould, 417—446.

10. **Папа Римський**, стор. 197, ч. 6. Пор. Этногр. обозр., XX, 100.

11. **Піп**, стор. 197, ч. 7. Див. Kolberg, Pozn. VII, 122.

12. **Побратимство**, стор. 197, ч. 8.

13. **Присяга**, стор. 198, ч. 9. Див. Чубинський, I, 91.

14. **Проклін**, стор. 91, ч. 5.

15. **Рибаки**, стор. 198, ч. 10.

16. **Слюб**, стор. 199, ч. 11. Див. Liebrecht, 323.

17. **Торг**, стор. 91, ч. 6; стор. 199, ч. 12. Про «переторговання», див. AU. IV, 144; Federowski, 1928; за проданим не слід жалувати, див. Federowski, 1976; вистригання шерсти корові при розлуці з телям, див. Engelien-Lahn, 272; обливання водою новокупленої худоби, див. Federowski, 1980.

VIII. Народна етнологія

1. **Антиподи**, стор. 199, ч. 1.

2. **Бойки**, стор. 199, ч. 2.

3. **Гуцули**, стор. 199, ч. 3.

4. **Жиди**, стор. 199, ч. 4. Див. Kolberg, Pozn. VII, 121.

5. **Мазурі**, стор. 201, ч. 5.

6. **Москалі**, стор. 201, ч. 6.

8. **Пилипони**, стор. 201, ч. 8.

9. **Русини**, стор. 202, ч. 9.

10. **Таліяни**, стор. 202, ч. 10.

11. **Татари**, стор. 202, ч. 11.

12. **Цигани**, стор. 202, ч. 12.

IX. Народний календар

1. **Андрій св.**, стор. 203, ч. 1. Пор. Engelien-Lahn, 239, 241; Bartoš, 6.

2. **Благовіщення,** стор. 203, ч. 2. Пор. Зоря, 1883, ст. 200.

3. **Варвара св.,** стор. 203, ч. 3.

4. **Великдень,** стор. 92, ч. 3; стор. 203, ч. 4. Див. Зоря, 1883, ст. 214.

5. **Вечір Св.,** стор. 91, ч. 1; стор. 204, ч. 5. Пор. Bartoš, 12. Вірування, що на Св[ятий] вечір худоба говорить, див. Чубинський, І, 48; Revue, IX, 582; Bartoš, 15, уживання чіснику, див. Sobotka, 296.

6. **Вівторок обливаний,** стор. 205, ч. 6.

7. **Віночки свячені,** стор. 92, ч. 4.

8. **Воведеніє,** стор. 205, ч. 7. «Полазник», див. Krauss, 170, Зоря, 1887, ст. 131.

9. **Главосіка,** стор. 205, ч. 8.

10. **Живний четвер,** стор. 206, ч. 9. Пор. Зоря, 1883, ст. 200.

11. **Зелені свята,** стор. 206, ч. 10.

12. **Казибрід,** стор. 206, ч. 11.

13. **Купайло,** стор. 206, ч. 12. «Сонце грає», див. Engelien-Lahn, 232: Máchal, 42; на Купайла горіхи замокають, див. Perger, 323; вживання чорнобилю, див. Sobotka, 288.

14. **Март,** стор. 206, ч. 13.

15. **Мокрій св.,** стор. 207, ч. 14.

16. **Неділя,** стор. 207, ч. 15.

17. **Николай св.,** стор. 207, ч. 16.

18. **Новий рік,** стор. 207, ч. 17. Див. Зоря, 1887, ст. 130.

19. **Обрітіння,** стор. 208, ч. 18.

20. **Петро св.,** стор. 93, ч. 5.

21. **Піст,** стор. 208, ч. 19.

22. **Покрова св.,** стор. 208, ч. 20.

23. **Понеділок,** стор. 208, ч. 21.

24. **Похвала,** стор. 208, ч. 22.

25. **Пущення,** стор. 92, ч. 2.

26. **П’ятниця,** стор. 208, ч. 23.

27. **Рахманський великдень,** стор. 208, ч. 24.

28. **Семен св.,** стор. 209, ч. 25.

29. Середа, стор. 209, ч. 26.

30. Спас Св., стор. 93, ч. 6; стор. 209, ч. 27.

31. Стрітеннє, стор. 209, ч. 28.

32. Субітка, стор. 210, ч. 30.

33. Субота, стор. 210, ч. 30.

34. Цвітна неділя, стор. 210, ч. 31. Див. Sobotka, 135; Этногр. обозр., XX, 128; Основа, 1861, окт[ябрь], 47; Зоря, 1883, ст. 200.

35. Чесний хрест, стор. 210, ч. 32.

36. Юрій св., стор. 210, ч. 33. Див. Зоря, 1883, ст. 214.

X. Народна мітологія

1. Антипко, стор. 210, ч. 1. Див. Зоря, 1883, ст. 114—115.

2. Блуд, стор. 93, ч. 1; стор. 210, ч. 2. Див. Turczyński, 7—10; Máchal, 128; Weinhold, IV, 155.

3. Велетні, стор. 94, ч. 2. Пор. Grimm, I; Weinhold, Riezen, 83; Revue, IX, 56; Kolberg, Pozn. VII, 18.

4. Відміна, стор. 210, ч. 3. Див. Schulenburg, 233; Ploss*, Das Kind, I, 103; Kolberg, Pozn. VII, 19.

5. Відьма, стор. 211, ч. 4. Див. Зоря, 1883, ст. 214.

6. Вічний Жид, стор. 211, ч. 5. Див ще Helbig; Grässe; Этногр. обозр., XX, 100; Житє і слово, II, 180.

7. Дика баба, стор. 94, ч. 3. Див. Житє і слово, 358; Urg. II, 78.

8. Дідько, стор. 211, ч. 6. «Дідько сим удавився», див. Schulenburg, 142.

9. Дух Святий, стор. 212, ч. 7.

10. Лісова панна, стор. 212, ч. 8.

11. Нечисте місце, стор 213, ч. 9. Див. Житє і слово, IV, 360.

12. Нітка, стор. 94, ч. 4. Пор. Kolberg, Pozn. VII, 24.

13. Перестрах, стор. 213, ч. 10. Див. Житє і слово, IV, 361.

14. Перехід, стор. 213, ч. 11.

15. Повішеник, стор. 213, ч. 12. Див. Federowski, 232, 1896.

16. Потопленик, стор 213, ч. 13. Див. Kolberg, Pozn. VII, 14.

17. Рахмани, стор. 95, ч. 5; стор. 214, ч. 14. Див. Основа, 1861, окт[ябрь], 48.

18. Самовбійця, стор. 214, ч. 15.

19. Страхи, стор. 214, ч. 16. Див. Зоря, 1887, ст. 43—45.

20. Страччуки, стор. 216, ч. 17. Див. Житє і слово, IV, 261.

21. Уприці, стор. 95, ч. 6. Пор. Kolberg, Pozn. VII, 39.

22. Упирі, стор. 216, ч. 18. Див. Житє і слово, IV, 360; пор. Kolberg, Pozn. VII, 33, 35.

23. Чарівник, стор. 216, ч. 19.

24. Чарівниці, стор. 216, ч. 20. Див. Зоря, 1883, ст. 215; Świętek, 528.

25. Чудесна палиця, стор. 217, ч. 21. Пор. Schulenburg, 205.

26. Фатальна година, стор. 217, ч. 22. Пор. Грінченко, II, 23.

XI. Чари

1. Дання, стор. 95, ч. 1. Див. Bartoš, 317.

2. Дівоцькі чари, стор. 96, ч. 2.

3. Інклюз, стор. 97, ч. 3. Див. Federowski, 107, 1391.

4. Капання свічкою, стор. 97, ч. 4. Пор. Federowski, 1410.

5. Парубоцькі чари, стор. 97, ч. 5.

6. Принада, стор. 97, ч. 6. Див. Bartoš, 316.

7. Уроки, стор. 97, ч. 7; стор. 217, ч. 1. Див. Зоря, 1887, ст. 95; Житє і слово, IV, 361; Kolberg, Pozn. VII, 115, 125.

Пояснення скорочень (Титули книжок, з котрими порівняно вірування, заклинання і т. и. в сьому томі)

Andrée = Ethnographische Parallelen und Vergleiche, von Richard Andrée. Stuttgart, 1878.

Andrée, Juden = Zur Volkskunde der Juden, von Richard Andrée. Bielefeld und Leipzig, 1881.

Афанасьев = Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов, соч. А. И. Афанасьева. Москва, 1865, 1868, 1869. 3 томи.

Афанасьев, Сказки = Народные русские сказки А. И. Афанасьева. Издание второе, Москва, 1873. 4 томи.

AU = Am Urquell. Monatsschrift für Volkskunde. Herausgegeben von Friedrich S. Krauss. Druck von H. Timm in Lunden, 1890 і далі.

Baring-Gould, див. Gould.

Bartsch = Herzog Ernst, herausgegeben von Karl Bartsch. Wien, 1869. Римська цифра значить сторону передмови.

Bartoš = Moravský lid. Františka Bartoše sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy. V Telči, 1892.

Bechstein = Neues deutsches Märchenbuch von Ludwig Bechstein. Див. казку «Der starke Gottfried».

Buch vom Ab. = Das Buch vom Aberglauben. Neue verbesserte Auflage. Leipzig, 1791.

Wasilewski = Biblioteka «Wisły», tom IV. Jagodne, wieś w pow. Tukowskim, gminie Dąbie, zarys etnograficzny, skreślił Zygmunt Wasilewski. Warszawa, 1889.

Weinhold = Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, im Auftrage des Vereins herausgegeben von Karl Weinhold. Berlin, від р. 1890.

Weinhold, Riesen = Die Riesen des germanischen Mythus, von Dr. Karl Weinhold (Sitzungsberichte der philos. histor. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, Bd. XXVI, S. 225). Wien, 1858.

Вѣнок = Вѣнок русинам на обжинки уплѣв Иван Б. Ф. Головацкий у Вѣднi. Часть I, 1846, часть II, 1847.

Wisła = Wisła, miesięcznik gieograficzno-etnograficzny. Warszawa, від р. 1887.

Wojcicki = Klechdy, starożytne podania i powieści ludowe, zebrał i napisał Kazimierz Wł. Wojcicki. Warszawa, 1876.

Wlislocki = Volksglaube und religiöser Brauch der Zigeuner, vorwiegend nach eigenen Ermittlungen, von Dr. Hein-

rich Wlislocki. (Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religions-geschichte, Bd. IV). Münster i. W. 1891.

Врчевич = Српске народне приповјетке, понајвише кратке и шальиве, скупио Вук Врчевич. На свијет издало «Српско учено Друштво». У Биограду, 1868.

Hahn = Griechische und albanesische Märchen, gesammelt, übersetzt und erläutert von J. G. v. Hahn. Leipzig, 1864. 2 томи.

Helbig = Die Sage vom «Ewigen Juden», ihre poetische Wandlung und Fortbildung, von Friedrich Helbig. Berlin, 1874.

Herrmann = Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn, unter dem Protectorat und der Mitwirkung S. k. u. k. Hoheit des Herrn Erzherzogs Josef, redigiert und herausgegeben von Anton Herrmann, від 1890 р.

Головацкий = Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Москва, 1878, 4 томи.

Грінченко = Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях Б. Д. Гринченко. Чернигов, Вып. I., 1895. Вып. II, 1896.

Gould = Curious myths of the Middle ages, by S. Baring-Gould, M. A. Rivingstons, 1888.

Grässe = Die Sage vom Ewigen Juden, historisch entwickelt, mit verwandten Mythen verglichen und kritisch beleuchtet von Dr. J. G. Th. Grässe. Dresden und Leipzig, 1844.

Grimm = Deutsche Mythologie, von Jacob Grimm. Zweite Ausgabe. Göttingen, 1844.

Grimm, Märchen = Kinder- und Hausmärchen, gesammelt durch die Brüder Grimm. Vollständige Ausgabe. Leipzig, Reclam. 3 томи.

Grünbaum = Beiträge zur vergleichende Mythologie aus der Hagada. Von M. Grünbaum (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. XXXI. Leipzig, 1877), стор. 183—359.

Драгоманов = Малорусские предания и рассказы, свод М. П. Драгоманова. Киев, 1876 г.

Engelien-Lahn = Der Volksmund in der Mark Brandenburg. Sagen, Märchen, Spiele, Sprichwörter und Gebräuche, gesammelt und herausgegeben von A. Engelien und W. Lahn. Berlin, 1868.

Этногр. обозр. = Этнографическое обозрение. Издание Этногр. отд. Имп. общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, под редакцией Н. А. Янчука. Москва, від 1888 р.

Ефименко = Сборник малороссийских заклинаний, составил П. Ефименко. Москва, 1874.

Житє і слово = Житє і слово, вісник літератури, історії і фольклору, видає Ольга Франко. Львів, 1894 і 1895.

Zbiór = Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, wydawany staraniem komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie. Kraków, від 1877.

Zibrt = Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII věku (Indiculus superstitionum et paganiarum)... objasňuje Dr. Čeněk Zibrt. V Praze, 1894.

Kiesewetter = Faust in der Geschichte und Tradition. Mit besonderer Berücksichtigung des occulten Phänomenalismus und des mittelalterlichen Zauberwesens. Von Carl Kiesewetter. Leipzig, 1893.

Knoop = Volkssagen, Erzählungen, Aberglauben, Gebräuche und Märchen aus dem östlichen Hinterpommern gesammelt von Otto Knoop. Posen, 1885.

Kolberg, Krak. = Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, przedstawił Oskar Kolberg. Serja I—VIII. Krakowskie. Kraków, 1870—1875.

Kolberg, Pozn. = Lud itd. Serja IX—XV. Poznańskie. Kraków, 1885—1892.

Krauss = Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven, vorwiegend nach eigenen Ermittlungen, von Dr. Friedrich S. Krauss. (Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religions-geschichte, Bd. II.). Münster i. W. 1890.

Kremer = Studien zur vergleichenden Culturgeschichte, vorzüglich nach arabischen Quellen, von Alfred Freiherrn von Kremer. (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Bd. CXX). Wien, 1889—[18]90. Перший розділ сеї праці цитовано окремо з римською цифрою I; инші цитати відносяться до розд. II—III.

К. стар. = Киевская старина, ежемесячный исторический журнал. Киев, від 1891 року.

Kuhn = Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks, von Albert Kuhn. Berlin, 1859.

Liebrecht = Zur Volkskunde. Alte und neue Aufsätze von Felix Liebrecht. Heilbronn, 1879.

Магницкий = Поверья и обряды (запуки) в Уржумском уезде Вятской губернии, В. Магницкого. Вятка, 1883.

Mannhardt = Wald- und Feldkulte, von W. Mannhardt. Berlin, 1877. 2 томи.

Maury = Essai sur les légendes pieuses du Moyen-Age par L. F. Alfred Maury. Paris, 1843.

Máchal = Nákres slovanského bájeslovi. Napsal Dr. Hanuš Máchal. Praha, 1891.

Mélusine = Mélusine, recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages, fondé par H. Gaidoz et E. Rolland, 1877—1887 dirigé par Henri Gaidoz. Paris.

Neubauer = Die Sage von dem Ewigen Juden, von Dr. L. Neubauer. Leipzig, 1884.

Номис = Українські приказки, прислів'я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис. С.-Петербург, 1864.

Nowosielski = Lud ukraiński przez Antoniego Nowosielskiego. Wilno, 1857, 2 томи.

Основа = Основа, южно-русский литературно-ученый вестник. Петербург, 1861—[18]62.

Oesterley = Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof, herausgegeben von Hermann Oesterley (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, Bd. XCV—IC). Tübingen, 1889.

Perger = Deutsche Pflanzensagen, gesammelt und gereiht von U. Ritter von Perger. Stuttgart und Oehringen, 1894.

Петрушевич = Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий. Составил А. С. Петрушевич. Львів, 1866.

Ploss = Das Weib in der Natur- und Völkerkunde von Dr. H. Ploss, Leipzig, 1885, 2 томи.

Ploss, Kind = Das Kind in Brauch und Sitte der Völker, von Dr. H. Ploss. Leipzig, 1884.

Reinsberg-Düringsfeld = Forzino. Ethnographische Curiositäten von Ida v. Düringsfeld und O. Freiherr von Reinsberg-Düringsfeld. Leipzig, 1877.

Revue = Revue des traditions populaires, recueil mensuel de mythologie, littérature orale, éthnographie traditionelle et art populaire. Paris, від 1886 р.

Романов = Белорусский сборник, собрал Е. Р. Романов. Витебск, 1891 (томи IV і V).

Руданський = Твори Степана Руданського, у Львові. Т. І, вид. М. Комар, т. II (1896) і III (1897) впорядкував А. Кримський, т. IV (1898) впорядкував В. Лукич.

Simrock = Die deutschen Volksbücher gesammelt und in ihrer ursprünglichen Echtheit wiederhergestellt von Karl Simrock. Frankfurt a. M., 1845—1867. 13 томів.

Sobotka = Rostlinstvo a jeho význam v národnich pisnich, pověstech, bájéch, obřadech a pověrách slovanských. Příspěvek k slovanské symbolice. Sepsal Primus Sobotka. V Praze, 1879.

Сумцов = Культурные переживания Н. Ф. Сумцова. Изд. редакции журнала «Киевская старина». Киев, 1890.

Сумцов, Хлеб = Хлеб в обрядах и песнях. Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1885.

Schulenburg = Wendische Volkssagen und Gebräuche aus dem Spreewald. Von Wilibald Schulenburg. Leipzig, 1880.

Świętek = Lud Nadrabski (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny, skreślił Jan Świętek. W Krakowie, 1893.

Світ = Світ, ілюстрована літературно-політично-наукова часопись. Львів, 1881—1882.

Toeppen = Wierzenia mazurskie, zebrał Dr. M. Toeppen, z niem. przełożyła E. Piltzówna. (Wisła, t. VI, 1892 r.).

Tradition = La Tradition. Revue générale des Contes, Légendes, Chants, Usages, Traditions et Arts populaires. Direction MM. Ėmile Blémont et Henry Carnoy. Paris, від 1887 р.

Turczyński = Powieść o czarnobrewcu, poema we dwóch częściach. Lwów, 1867.

Tylor = Die Anfänge der Kultur, Untersuchungen über die Entwicklung der Mythologie, Philosophie, Religion, Kunst und Sitte, von Edward B. Tylor. Unter Mitwirkung des Verfassers in Deutsche übertragen von J. W. Spengel und Fr. Poske. Leipzig, 1873. 2 томи.

Udziela = Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi, opisał Seweryn Udziela. Kraków, 1892.

Urq. = Der Urquell. Eine Monatschrift für Volkskunde, herausgegeben von Friedrich S. Krauss. Leiden, від 1897 р.

Чубинський = Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Имп. р. Геогр. обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. С.-Петербург, 1872.

Чужбинский = Поездка в Южную Россию А. Афанасьева-Чужбинского. Часть I. Очерки Днепра. С.-Петербург, 1863.

Chamisso = Chamissos Werke, herausgegeben von Heinrich Kurz. Kritisch durchgesehene Ausgabe. Leipzig. 2 томи.

Federowski = Lud Białoruski na Rusi litewskiej. Materjały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877—1891 przez Michała Federowskiego. Tom I. Wiara, wierzenia i przesądy ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. (Wydawnictwo komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie). Kraków, 1897. Номери, показані в цитатах, відносяться не до сторін книжки, але до загальної нумерації вірувань.

Франко, Апокрифи = Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Ів. Франко. (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає комісія археографічна Наукового товариства імени Шевченка). У Львові, т. I, 1896; т. II, 1899.

Яворский = Громовые стрелки. Очерк по истории южно-русского фольклора, Юльяна Яворского. Киев, 1897. (Відбитка з «Киевской старины», 1897, т. LVIII).

[ПЕРЕДМОВА ДО ПУБЛІКАЦІЇ:] ВІРШОВАНА ФАЦЕЦІЯ ПРО ДУРНОГО КУЗЬМИНУ.

Записав Михайло Зубрицький

Оповідання про добродушного дурня, що всюди втикається зі своїм добрим словом і всюди за се замість подяки дістає лайку, стусани та побої, звісна здавна у різних народів, записана була не раз і з уст нашого народу, див. Чубинский, II, 489—492, пор. Афанасьев, Сказки, III, 378—381; Grimm, Märchen, I, № 32; Zeitschrift für deutsche Mytologie, II, 386; Hahn, № 3; Врчевич, № 173. У великорусів є ся фацеція в віршованій формі; вона була записана ще в XVIII віці Кіршею Даниловим* і опублікована Калайдовичем*, див. «Древние российские стихотворения», стор. 390—402. У нас, скільки тямиться, досі нікому не вдалося записати сеї фацеції з уст народу в віршованій формі; от тим-то, надіюсь, цікавий буде сей її варіянт, котрий публікую тут із рукописних збірок Наукового тов[ариства] ім. Шевченка. Текст його записаний в 1880 році Михайлом Зубрицьким в Кропивнику Новім*, Дрогобицького пов[іту].

ОПРИШОК МИРОН ШТОЛА

Вже по надрукованні збірки матеріялів про Мирона Штолу* (стор. 32—40) я, переглядаючи збірку пісень Головацького*, переконався, що там є також пісня про сього опришка (Головацкий, III, 1, стор. 59—60), хоча тут він названий Штолюком. Ся пісня, записана Головацьким у Криворівні від гуцулки Маріки Гризючки, певно, ще перед 1867 роком, є не то щоб варіянт і не то щоб окрема пісня, а частина того самого оповідання. У гуцулів се лучається дуже часто, що якийсь один співак знає одну частину пісні, а хтось инший знає другу. Так само й тут: пісня, записана Головацьким, оповідає про початок розбійницької карієри Штоли, про вбийство Каштана і про склад ровти досить докладно, натомість пісня, записана о. Козарищуком, починається самим зловленням Штоли і оповідає докладно про слідство і страчення опришка. Деякі куплети, ідентичні в обох піснях, свідчать виразно, що маємо тут діло не з двома піснями, а з одною, хоч і припадком розірваною на дві часті. До того треба додати, що частина, записана Головацьким, хоч була записана на 30 літ швидше, отже, ближче до подій, проте заховалася в пам'яті співачки досить баламутно. Штола називається тут Штолюком або Штелюком, а його хресне ім'я Мирон перероблене на назву иншого опришка, котрого раз і названо Мироньиком. Так само порядок куплетів у пам'яті співачки декуди переставлений, і через те, н[а]пр[иклад], кінець пісні виходить такий, що Штола втік зо слідства; очевидно, слова про втеку Штоли повинні стояти перед тими рядками, де оповідається про його зловлення. Що записуючи пісню, Головацький не заховав вповні окремішностей гуцульського говору, а з сього вийшли знов деякі баламутства, — сього при його етимології можна згори надіятися. От тим-то я не передруковую тут його тексту, а подаю зведену докупи пісню про Штолу з того, що є у Головацького і що надруковано вище (стор. 33—34), реституюючи при тім текст Головацького відповідно до того, який надруковано у нас:

Ци чюєте, люде добрі, що хочу казати?
Бо я хочу Мирін Штолі співанку співати.
Йикус чути новиночку, не можна казати:
Пішов Штола із Джурьиком (?) сели воювати.
А топірці поробили із самої стали;
Пішов Штола із Джурьиком, та воює пани.
А топірці поробили із самої бляхи;
Пішов Штола із Джурьиком, та воює ляхи.
Учув тото Андрій Каштан[1] та взьив підслухати:
«Не так треба для Штолюка нам си постарати».
А наш Штола молоденький їмив шос гадати:
«Іти би ми в Довгополе Каштана йиднати».
А в'ни пішли в Довгополе Каштана йиднати,
Йик зачьили йиго бити, бити та рубати![2]
Йик зачьили йиго бити, бити та рубати,
А вжеж брати по бокаті[3], котюгам метати.
Йик убили, обібрали, тай війшли на Річку,
Мирін каже: «Вернім ко си, зажжім псови сьвічку!»

---

[1] У Головацького баламутно «пан Каштана». — *[Іван Франко].*

[2] Тут, мабуть, із пам'яті співачки випав один рядок або й більше, де була подана розмова з Каштаном, і вона залатала люку дальшим рядком, що через те повторяється два рази. — *[Іван Франко].*

[3] Боката — румунське слово, значить «шматок». — *[Іван Франко].*

«Бодай тобі, Мирін Штоло, так і твою мати!
Ци ти не чув, як той казав для нас си старати?
Ци ти не чув, йик той казав для нас си старати,
Та ще бис си вертав псови сьвічку зажигати?»
Пішов би я та косити зелену отаву,
А сонічко понад вечір, не вийдем на стаю[1].
Ой вийшли в'ни на ту стаю та й заговорили:
«Ци ви, домарі, не чули йикої новини?»
«Не чули ми, годні хлопці, нікої новини,
Лиш ми чули в Довгім поли, що Каштана вбили».
А в'ни пішли в полонини та в полониночки,
Та там собі набивали остріжні стрівбочки.
Доки в'ни їх набивали, в'ни си не бойили,
Йик уздріли тверду ровту, в'ниж там подрижьили.
Ходив Фронюк, ходив Скалюк, ходив і Борсучок,
Ще був з боку волоського Йиків Крамарючок.
Ой утікав Штола годний, тай зашумів листом,
Та не сам він туда тікав, тікав з товариством.
«Кілько в тебе, Мирін Штоло, того товариства?»
«Кілько в лісі у діброві букового листа».
Ой кувала зазуленька попід крильця жовта;
Ой спіймала Мирін Штолу стоголовна ровта.
Ой кувала зазуленька в боці при толоці;
Його, братчику, спіймали у тітки в Ростоці.
А вдарили в манастирі у чотири дзвони;
А вже Штолу бльихували на воронім кони.
А вже Штолу бльихували, дали в село знати,
Впровадили Мирін Штолу у біленькі хати.
Ой а вийшов пан Герлічка, зачьив си питати:
«Де ж ти гадав, Мирін Штоло, зимку зимувати?»
«А у тій цариночці[2] зелененький поліг,
Там сми гадав зимувати, де би ми Биг поміг».
Ой завіяв буйний вітер з високої гори;
Меш ти, Штоло, зимувати, у тьишкі неволи.

---

[1] У Голов[ацького] «на пустаю», так само і в слідуючім рядку. Там я поправляю «на ту стаю». «Стая» в стрийських горах значить вівчарська колиба. — *[Іван Франко].*

[2] В вар[іанті] о. Козарищука: «Ой у мене в огородци», див. стор. 33. — *[Іван Франко].*

Ой урьиди молоденькі п'ют, підохотуют,
Але Штолу молодого в кайдани бльихуют.

От так, по нашій думці, виглядала би перша половина пісні про Штолу, що в варіянті о. Козарищука вміщена в 10 перших рядків. Що дальше є в надрукованій у нас на стор. 34 части, — се була би друга половина пісні; до сеї другої половини варіянт Головацького не додає нічого, крім шаблонового закінчення, котре в варіянті о. Козарищука є трохи відмінне. Було б дуже пожадане, якби любителі нашої народної пісні, що живуть над горішнім Черемошем, розшукали у тамошніх гуцулів ще деякі варіянти сеї пісні. Вона зложена так недавно (60 літ тому!), що певно в не однім селі знайдеться чоловік або жінка, котрі затямили самі події. З таких варіянтів, хоч би й яких дрібних та затемнених, можна би чей же зложити в повній формі пісню про Штолу так, як була зложена первісно під живим вражінням події. А в такім разі як одна з найновіших опришківських пісень вона дала б нам образ того, як мусила виглядати давніше епічна творчість гуцульського люду.

[ПІСЛЯМОВА ДО ПУБЛІКАЦІЇ:] ПРИМІВКИ І ЗАКЛИНАННЯ

В кінці подаю ще одно польське заклинання до «демона скарбів» із рукопису, одержаного мною в 1880 році від одного коломийського міщанина. Сей рукопис — копія з якогось старшого рукопису, зроблена десь в початку нашого стол[іття]. Батько того міщанина, що мені доставив її, мав роздобути сю копію досить великим коштом і держав її в великім секреті. Щоб змилити очі цікавих, рукопис має титул «Szymeon Szast» — думав би хто, що се якась повість. Мій рукопис має 16 карток 8-ки, писаний на грубім, тривкім папері, гарним почерком, кожда сторінка обведена лініями. Що торкається до змісту заклинання, то воно, без сумніву, пішло з Німеччини і є парістю величезної магічної та нігромантичної літератури, що, почавшися ще в прастарих часах у аккадійців*, вавилонян* та парсів*, через жидів-кабалістів* перейшла в середніх віках до Европи і тут, невважаючи на острі заборони, розросталася і цвіла до XVIII віку, а і в нашім віці відродилася в формі спіритизму*, медіумізму* та окультизму*. Герой нашого заклинання, дух Тафріель*, свідчить про його безпосередній зв'язок з книгою доктора Фавста* «Magia naturalis et innaturalis oder Dreyfacher Höllenzwang», захованою в рукописі з початку XVIII в. В тій книзі згадуються два демони по ім'ю Таґріель, один причислений до «малих огняних духів», а другий до «дурних духів» (Kiesewetter*, 271, 273). Згадка про Еразма, епископа Інґольштадського, апробата і рік, поставлені на початку нашого заклинання, правдоподібно, видумані, як майже у всіх писаннях того роду; бодай у Кізеветтера, що дуже пильно зібрав звістки про всіх давніших і пізніших окультистів, заклиначів і авторів магічних писань, про Еразма Інґольштадського я не знайшов ніякої згадки. Завважу тут, що отся книжечка — не одинокий примір західноевропейського магічного твору, що заблукався до руських рук. У однім василіянськім монастирі в Галичині я знайшов інтересну редакцію голосного «Ключа Соломонового» п[ід] з[аголовком] «Clavicula Salamonis expurgata». Є се рукопис з кінця XVIII віку, писаний на 90 сторонах 4°, в части по-німецьки, а в части по-латині. При нагоді я подам про нього докладнішу звістку.

Szymeon Szast

Cytacye przez Exorcism do Świętych, przez W. Xiędza Erazma w Ingolsstadzie mathematiki professora wydane.

Exorcism wszystkich duchów a osobliwie Tafryela, aby się podług woli człowieka stawił. To dzieło potrzebne człowiekowi w cięszkim niedostatku, a to na potrzebe kościoła, na wspomozenie krewnych, ubogich, wdow y sierot z intencyą y chwałą pana Boga w Troycy swiętey, na pomoc bliżniego i swoie w niedostatku.

Aprobacya. Ja W. Xiądz Erazmus w Ingolsstadzie w Bawaryi sławny w Akademii mathematyki professor, przysięgam i zeznaie kapłańską wiarą, ze ta książka iest prawdzi-

wa y aprobowana przez Wlmc Xiędza Prowincyała Stanisława Egeda 1-go Sierpnia 1758 roku.

Informacya 1-wsza. 1-o. Kto te książke ma, a cięszkoscią potrzeby przyciśniony, niechay ią uzywa przy dobrey intencyi, w stałym przedsiewzięciu, wyiowszy aby nie zostawał w grzechu smiertelnym. 2-do. Zaczynaiąc to dzieło, ma 3 mszy naiąć y na swą intencyą wysłuchać. 3-tio. Powinien mieć [мб. sumicnie] czyste przez spowiedź. 4-to. Gromnice powinien mieć zapaloną trzymaiąc w ręku i swice w latarni. 5-o. To dzieło moze począć w Wtorek lub w Sobote, we dnie lub w nocy od godziny 12-tey do godziny 1-szey, w izbie lub na dworze, w 3 dni przed nowiem lub w dzień samego nowiu.

Informacya 2-ga. Nim zaczniesz kres, byi się 3 razy w piersi, y mów: «O Jezu Zbawicielu swiata, odpuść mi wielkiemu grzesznikowi». Weź palme, kreyde swięconą na 3 kroli, gromnice rozpaloną, y tak zaczynay. 1. «Ten 1-szy kres ia czynie w imie Boga Oyca, przez moc Iego boską, przez miłosierdzie Jego nayswiętsze, a stworzenie swiata, niech mi zawiązany będzie ten 1-szy kres». 2. «Ten 2-gi kres ja czynie w imie Boga Syna, przez moc Jezusa Chrystusa, przez gorszką męke y smierć na krzyzu Jego a odkupienie narodu ludzkiego, niech mi będzie zawiązany ten 2-gi kres». 3. «Ten 3-ci kres ia czynie w imie Boga Ducha Swiętego, przez Jego boski Majestat, przez Jego nieodkładną łaskę y przez Jego święte zawiązanie, niech mi będzie zawiązany ten 3-ci kres. A w imie Tróycy przenayswiętszey, którey boskie przezegnanie, niechay nam przyzegna ten cały kres». Teraz mów Oycze nasz 3 razy, Zdrowaś Marya 3 razy, Wierze w Boga 3 razy, 7-dm słów, ktore Pan Chrystus na krzyzu umieraząc mówił, 3 razy.

NB. «Nad kresem y nademną 7 boleści Nayswiętszey Panny Maryi, Męka Chrystusowa przedemną, przyczyna s. za mną. Kto te 3 rzeczy przemoze, niech czyni zemną co zmoze».

NB. W tym kole wiele osób, aby tyle sprawiedliwych, do siebie przyiąć mozesz, a naylepiey w 3 osoby, z których ksiądz ieden w aparatach, świeckich zaś 2 bydź powinno.

NB. Bespieczniey iest mieć sznurek, na którey nicie czysta dziewczyna w 7-mych latach przędła, y tym sznurkiem koło czyli kres obwodzić.

Formularz.

Modlitwa. Ja N. N. ubogi, grzesznik wielki przed panem Bogiem wszechmogącym y nayswiętszą Panną Maryą y wszystkiemi SS. y przed tym chrześćiańskim katolickim kościołem, wyznaie, zem wielce y cięszko zgrzeszył w moiey młodości y do tego czasu myslą, mową y uczynkiem, które to kazde moie grzechy wyznawam przed moim Panem Bogiem wszechmogącym, załuiąc tego serdecznie, izem one popełnił przeciwko miłości P. Boga, zuchwale y z zapamiętałośćią moią przeciwko nayswiętszemu przykazaniu Jego. Teraz przepraszaiąc Cie, Pana Boga mego, z iak naigłębszą moią pokorą, zebrząc odpuszczenia, y niechayze przez rany Jego nayswiętsze, gorszkie Mękę y śmierć naydroższą będą mi odpuszczone. Ja tobie Panie sam zgrzyszyłem, ach zgrzyszyłem przeciwko woli Pana moiego! Ach niepamiętay Panie wielkości grzechów moich, a odpuść mi o Panie moie złe urczynki y wszystkie zbrodnie moie, niech przezemnie iako chmura pod niebem nikną, iako mgła giną! O Panie móy naydobrotliwszy, nie wchodź w sąd z grzechami moiemi! O Panie móy naydobrotliwszy y naymiłosiernieyszy, iuz się obiecuie polepszyć y twoy nayswiętszy Majestat więcey nie obrazać ani słowy, ani zmysłami ani uczyńkami. Teraz Cie prosze, o Panie y Boze móy naymilszy y naydobrotliwszy, abyś wszystkie w miłosierdziu twoim zachował, y twoią wieczną chwałą zmazał. Proszę Cie pokornie, obacz więze ubustwa moiego y w twoim Nayswiętszym obiecaniu sprowadź słowo twoie. Jakoś rzekł: Ja was wołam y w tym czasie tego strachu was nie opuszcze. To ia Ciebie nie opuszcze, o Panie Boze Sabaoth. Boze wielki, bądź łaskaw dla mnie, wspomoz mie w moim ubustwie. Ja cały dzień chodząc w smutku, strachały się we mnie kości moie, y wielce zasmucony chodziłem we dnie y w nocy. Jestem przymuszony chleb z popiołem zmieszany pozywać. Ale ty Panie obiecałeś mi przez twego S. sługę Eremiasza, y [зам. iz] słowem imienia nayswiętszego tego diabła odzeniesz y całą armią duchów oddalisz, aby Ci uwierzyli, ześ ty iest Pan y własny Bóg. Temiz to ia wołam słowy y obciązam tego ducha, ktory tu w tym mieyscu iest, przez twoie nayswiętsze imie y obiecanie twego dobrotliwego słowa, y co w tey ksiązce upisanego znayduie się. Przez Maiestat, moc y chwałe Twoie niech przymuszeni będą y niech przybywaią a naszemu ządaniu niech zadosyć uczynią. Gdy to odbierzemy, Ciebie chwalić teraz, zawsze, przez całe nasze zycie nie przestaniemy.

NB. Gdy to iest uczynione, mówi się spowiedz powszechna:

Ja N. N. przyznam się Panu Bogu wszechmogącemu w Tróycy Swiętey iedynemu y nayswiętszey Pannie Maryi, Swiętemu Michałowi Archaniołowi, S. Janowi Chrzcicielowi y SS. Apostołom Piotrowi y Pawłowi, wszystkiem Swiętym, ze ia wiele y cięszko zgrzeszył myślami, mowami y uczynkami. Moia wina, moia naywiększa wina! Przetoz ia prosze nayswiętszey panny Maryi, S. Michała Archanioła y Swiętego Jana Babtisty, SS. Apostołów Piotra y Pawła y wszystkich Swiętych, proście za mną do Pana Boga.

1-sze Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, ia niegodny sługa bozy N. N. wołam y obciążam cie przez ten wiek, zkąd sam naymiłosiernieyszy Pan Bóg wyszedł, przez moc boską, która niebu, piekłu y ziemi iasnieie, przez wielką wszechmocność niyswiętszey Troycy, przez to słowo stało się, wszystko co się na swiat stworzyło, przez te dusze, które Pan Bóg dał pierwszemu człowiekowi Adamowi w raju, przez wolność y moc, którą Pan Bóg temu pierwszemu stworzeniu naznaczył, przez to chcenie, gorliwość, którą Pan Bóg naywyszszy dla pierwszych rodziców stworzył y onych oddał S. Michałowi Archaniołowi, który Lucyphera z wszystkiemi jego towarzyszami w piekło wtrącił, dla nieuczszczenia y pokory, który wiele narodów w niebie, w piekle y na ziemi swą pychą napełnił, zebyś ty w oka mgnieniu w wszelkiey cichośći y milczeniu bez naymnieyszego szelestu y sztuku w osobie człowieka młodego, w sukniach przedemną się stawił, a na moie ządanie dziewięc set dziewiędziesiąt y dziewięc tysięcy dukatów w złocie, w prawdziwey y dobrey chodzącey monecie teraz bez naymnieyszego fałszu, oszukania y bez naymnieyszey szkody ciała y duszey moiey y moich towarzyszów w domu y w nim mieszkaiącym.

2-gie Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, ia wołam y obciązam cie przez iedno Bostwo, przez moc y sławę Troycy przenayswiętszey, przez modlitwę, przez niewinną krew Jezusa, przez Boga Jakuba y Tobiasza, przez moc Jakuba, przez złorzeczenie boskie nad Kainem wymowione, przez wołającego Mesyasza, przez pokore Moyzesza [i] Mesyasza, azebys mi się w prętkośći obiawił y moie ządanie wypełnił, bez zadnego ociągania y szkody na duszy y ciele.

3-cie Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, ia wołam y obciązam cię przez 12 pokolenia, przez błogosławieństwo Abrahama, przez dobroć, którą Mesyasz Izraelowi ukazał, przez poboznego Abrahama, przez anioła z nieba zachodzącego, przez krola Dawida, przez to wszystko, na co Korneliusza Agrypy duch iest, przymuszony będziesz, zebyś ty zaraz w tym okamgnieniu y wszelkiey cichości y w iedney piękney ludzkiey postacyi, w którey ia cię widzieć chce, obiawił mi się, a przedemną połozył 999 000 dukatów w dobrey a szczerozłotey monecie. Co ia tobie rozkazuie, zebyś to uczynił w wszelkiey cichości, pokoiu, którys w niebie y na ziemie y w piekle temu nayswiętszemu Bogu wiernie obowiązany iest do posłuszeństwa.

4-te Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, oto ia obciązam y wołam cie, y przez te iedne przysięge chce cie ku mnie zwabić, ktorą król Dawid temu naywyższemu Bogu uczynił, przez krew Jakubowe, przez którą on się temu łaskawemu Panu Bogu obowiązał, przez te słowa które gorliwość boskę od Dawida odwrucili, przez te słowa, które wszechmogący Pan Bóg przysposobił, znalazł ich w Panu y woła, ze są w naukach, y on mie wysłucha. Jam miał moie oczy ku górom. Ty mi pomosz, o Panie! Moia pomoc iest od Pana, ten co niebo y ziemie stworzył bez odwłoki, y trzyma mie. Ci Israelitowie opatrzeni są y Pan zachowa ie od wszelkiego złego. Twóy wychod y przychód az do wieku! Przez te słowa ja ciebie obciązam, azebyś ty w mey przytomnośći zaraz się w iednym oka mgnieniu stawił, a przyniosł mi 999 000 dukatów y one tu położył, bez naymnieyszego szelestu w dobrym, pięknym y przednim złocie chodzącym, tuteyszey monecie, a tak istotnie słowa są, ktore z woli naywyzszego Boga y mocności Jego pochodzą.

5-te Obciążenie. Ja wołam i obciązam cie, Tafryelu, y chce cie mieć przedemną przez to naydrozsze słowo, jakie stało się, którym Pan Bog niebo, ziemie, wszystkie elementa y zywioły stworzył, co iest z Jego zbytney Miłości, przez ten grzech, któren ukaranie wylew na siebie zciągnoł, przez przysięgę Boską, które Noe [в рукоп[исі] хибно: noc] w arce o trzym[ał — далі чогось бракує, видно, переписчик пропустив цілий рядок оригіналу] swoicy y nieobiecał więcey potopem swiat karać, ia ciebie obciązam przez swiętobliwość, sprawiedliwość, opatrzność, dobrotliwość y wszechmocność Boską, zebyś ty zaraz w mey przytomności w kształtney ludzkiey osobie obiawił mi się y mnie zadosyć uczynił, w mey potrzebie y ządaniu moim.

6-te Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, ia wołam y obciązam cie, y chce cie mieć przedemną przez chwałe Boską y miłosierdzie, przez rade Tróycy przynayswiętszey, która chciała opatrzyć ludzką kreature, zebyś ty na moie potrzebe dodał mi tego, co ja od ciebie potrzebuie. Panie Boze ratuy twoie sługi w wielkim frasunku, kłopotach y ubóstwie, iakoś ty ratował Enocha y Eliasza w tym mizernym y przemiiaiącym swięcie. † Opatrz mie y twoie sługi, o Panie, jakoś wybawił Joba. † Wybaw mie o Panie z moiego ubustwa, iakoś wybawił Izaaka od smierci z iego oyca Abrahama ręku. † Wybaw tez, o Panie, twe sługi z ubustwa, jakoś wybawił Lota z Sodomy y Gomory. † Jakoś wybawił Moyzesza z niewoli y ręku Faraona króla Egipskiego † y iakos wybawił Daniela z lwiey jamy. † Wybaw y mnie, o Panie, iakoś wybawił 3-ie dzieci z pieca ognistego y z ręku tego niesprawiedliwego króla. † Wybaw mie, o Panie, iakoś wybawił Dawida z ręku srogiego Goliada. † Tak y mie wybaw, iakoś wybawił S. Piotra z ręku tyrana, V. S. Tekle z paszczeki lwiey, S. Zuzane z potwarzy. Tak y mie wybaw z paszczeki nieprzyiaciela, jakoś wybawił twoie nayswiętsze Matkę z ręku 3 tyranów, tak wybaw mnie i twoie sługi o Panie z ubustwa.

7-me Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, ia ciebie obcięzam przez te chwałe y moc Boską w wybawieniach S. Enocha y Elisza [sic!] z tego okrutnego swiata, przez wybawienie Abrahama przed niewiastami, przez wybawienie Lota z miasta Sodomy, y z tych ognistych płomieniów, przez wielkie słowa[1] Adonay † Agla † Tetragramaton, verbum caro

---

[1] Виклик через екзорцизм до святих, виданий В. ксьондзом Еразмом в Інгольштадті, професором математики.

Екзорцизм усіх духів, а собливо Тафріеля, аби з'являвся за волею людини. Ця праця потрібна людині у важких нестатках,

factum est et habitavit in nobis, † quis ut Deus † Ego sum qui sum † vita † veritas † et via[1] † azebyś ty w tym oka mgnieniu, bez zadnego szelestu y szkody przedemną stanoł y me ządanie wypełnił, to iest mnie 999 000 dukatów prawdziwych przyniosł.

зокрема на потребу костелу, на допомогу рідним, убогим, вдовам і сиротам з наміром і прославою Господа Бога у святій Трійці, на допомогу ближньому і собі в злиднях.

Апробація. Я, В. ксьондз Еразм в Інгольштадті в Баварії, відомий в Академії професор математики, присягаю і свідчу священичою вірою, що ця книжка правдива і схвалена Вельмишановним ксьондзом-провінціалом Станіславом Егером 1-го серпня 1758 року.

Інформація 1-ша. 1-о. Хто має цю книжку і є придавлений тягарем потреби, нехай вживає її з добрим наміром, із твердим переконанням, пильнуючи, щоб не бути в смертельному грісі. 2-о. Розпочинаючи ту справу, повинен 3 меси найняти і у своєму намірі вислухати. 3-ціо. Мусить мати чисте [мб. сумління] через сповідь. 4-то. Громницю повинен мати, запалену тримаючи в руці, і свічку в ліхтарі. 5-о. Ту справу може розпочати у вівторок або в суботу, вдень чи вночі від 12-ї до 1-ї години, в хаті або надворі, за три дні перед новим місяцем чи в день нового місяця.

Інформація 2-га. Заки почнеш межу, бийся тричі в груди і мов: «О Ісусе, Спасе світу, помилуй мене, великого грішника». Візьми пальму, крейду, свячену на 3 королі, запалену громницю і починай так. 1. «Цю першу межу я роблю в ім'я Бога-Отця, за Його Божою могутністю, за Його найсвятішим милосердям і сотворенням світу, хай мені буде замкнена ця 1-ша межа». 2. «Цю другу межу я роблю в ім'я Бога-Сина, за могутністю Ісуса Христа, за Його гіркі муки і смерть на хресті, за відкуплення роду людського, хай мені буде замкнена ця друга межа». 3. «Цю третю межу я роблю в ім'я Бога — Святого Духа, за Його Божою величчю, за Його постійною ласкою і за Його святим благословенням, хай буде мені замкнена ця третя межа. А в ім'я найсвятішої Трійці, від якої Боже хрещення, нехай нам перехрестить ці всі межі». Тепер тричі мов «Отче наш», тричі «Богородице Діво», тричі «Вірую», тричі — сім слів, які Господь Христос, умираючи, сказав на хресті.

NB. «Над межею і наді мною 7 болей найсвятішої Діви Марії. Мука Христова переді мною, причина с[вята] за мною. Хто ті 3 речі переможе, хай робить зі мною, що зможе».

8-me Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, ia obciązam cie przez te miłość Boga Oyca ku rodzajowi ludzkiemu, iz ón z miłosci y miłosierdzia ku temuz Jednorodzonego Syna

---

NB. До цього кола кілька осіб, аби лише праведних, до себе прийняти можеш, та найкраще 3 особи, з яких одна — священик у ризах, двоє ж інших мають бути світськими.

NB. Безпечніше мати мотузку, нитки якої пряла чиста дівчина 7 років, і тою мотузкою коло або межу обводити.

Формуляр

Молитва. Я, NN убогий, великий грішник перед всемогутнім Господом Богом, і найсвятішою Дівою Марією, і всіма с[вятими], і перед тим християнським католицьким костелом визнаю, що багато і важко грішив від своєї молодості її до цього часу думкою, словом і ділом, усі свої гріхи визнаю перед моїм всемогутнім Господом Богом, каюся щиро, що їх сповнив супроти любові Г[оспода] Бога, зухвало й із запеклістю своєю всупереч найсвятішим заповідям його. Тепер перепрошую Тебе, Господи Боже мій, з якнайглибшою покорою, молю про відпущення, і нехай через найсвятіші Його рани, важкі муки і найдорожчу смерть відпустяться мені. Я тобі, Господи, сам згрішив, ох, згрішив супроти волі Господа мого! Ох, не пам’ятай, Господи, усіх моїх гріхів, а прости мені, о Господи, мої злі вчинки і всі злодіяння мої, хай щезають від мене, як хмара на небі, як імла, хай зникають! О Господи мій найдобросердніший, не судися зі мною за гріхи мої! О Господи мій найдобросердніший і наймилосердніший, вже обіцяю поправитися і твою найсвятішу велич більше не ображати ні словами, ні думками, ані вчинками. Тепер прошу Тебе, о Господи і Боже мій наймиліший і найдобросердніший, щоби все за милосердям твоїм зберіг і твоєю вічною славою очистив. Прошу Тебе покірно, поглянь на пута вбогості моєї і за твоєю найсвятішою обіцянкою спровадь слово твоє. Бо ти казав: Я вас кличу, і в час страху вас не покину. То я Тебе не покину, о Господи Боже Саваот. Боже великий, будь ласкавий до мене, допоможи мені в моїй убогості. Я цілий день ходжу смутний, лякалися в мені кості мої, і дуже засмучений ходив я вдень і вночі. Мушу хліб, змішаний із попелом, споживати. Але ти, Господи, обіцяв мені через твого с[вятого] слугу Єремію, що словом найсвятішого імені того диявола виженеш і цілу армію духів віддалиш, щоб тобі повірили, що Ти є Господь і істинний Бог. Тому-то я кличу словами і наказую тому духові, який тут, у цьому місці є, Твоїм найсвятішим ім’ям, і обіцянкою твого добросердого слова, і тим, що записане у цій книжці. Величчю, могутністю і славою Твоєю нехай примушені будуть і хай приходять, а наше веna odkupienie tegoz na swiat zesłać raczył, przez pozdrowienie Archanioła Gabryela y chwałe tegoz, przez krew naydrozszą Jezusa, przez przebodzenie boku y serca Jego, y przez

---

лінія хай добре виконують. Коли це сповниться, тебе прославляти нині, і завжди, і все наше життя не перестанемо.

NB. Коли це виконано, мовиться загальна сповідь:

Я, NN, зізнаюся всемогутньому Господу Богу в Трійці Святій єдиній і найсвятішій Діві Марії, святому архангелові Михаїлові, с[вятому] Іванові Хрестителеві і с[вятим] апостолам Петрові й Павлові, всім святим, що я багато і тяжко грішив думками, словами й учинками. Моя провина, моя найбільша провина! Тому я прошу найсвятішу Діву Марію, с[вятого] архангела Михаїла і святого Івана Баптиста, с[вятих] апостолів Петра й Павла і всіх святих: просіть за мене Господа Бога.

1-ше веління. Слухай, Тафріелю, я, негідний раб Божий NN, кличу і велю тобі тим віком, звідки сам наймилосерднішпй Господь Бог вийшов, силою Божою, яка небу, пекловi й землі яснiє, великою всемогутністю найсвятішої Трійці, тим словом, що все на світі створило, душею, яку Господь Бог дав першій людині, Адамові, в Раю, свободою і могутністю, які Господь Бог тому першому створінню призначив, хотінням і старанністю, які найвищий Господь Бог для праотців створив і віддав тих с[вятому] архангелові Михаїлові, котрий Люцифера з усіма його товаришами в пекло скинув через непослух і непокору, Люцифера, який багатьох народів на небі, в пеклі й на землі своєю пихою наповнив, щоб ти миттю, в цілковитій тиші і в мовчанці, без найменшого шелесту і грюку, в особі молодої людини, в одежі переді мною з'явився, а моя вимога — дев'ятсот дев'яносто дев'ять тисяч золотих дукатів, у справжній і добрій обіговій монеті, зараз, без найменшого фальшу, ошукання і без найменшої шкоди для тіла і душі моєї, моїх товаришів і мешканців дому.

2-ге веління. Слухай, Тафріелю, я кличу і велю тобі єдиним Божеством, силою і славою найсвятішої Трійці, молитвою, невинною кров'ю Ісуса, Богом Якова і Товія, силою Якова, Божим прокльоном, вимовленим над Каїном, волаючим Месією, покорою Мойсея [і] Месії, щоб ти мені хутко об'явився і мою вимогу виконав, без найменшого зволікання і шкоди для душі й тіла.

3-тє веління. Слухай, Тафріелю, я кличу і велю тобі 12 поколіннями, благословенням Авраама, благом, яким Месія Ізраїлеві явився, побожним Авраамом, ангелом, що з неба сходить, царем Давидом, усім тим, на чому є дух Корнелія Агрипи: змушений будеш тут і миттю у цілковитій тиші і в єдиній гарній людській постаті, в якій тебе бачити хочу, об'явитися мені, а переді

7 boleśći nayswiętszey Panny Maryi Matki Jezusa Chrystusa, przez Jego nayswiętsze y naydroższe dusze, Jego najswiętsze człowieczeństwo, przez przenayswiętsze 5 ran, przez słowa

---

мною покласти 999 000 дукатів у добрій і щирозлотній монеті. Те, що я тобі наказую, щоб ти учинив у цілковитій тиші, мирі, ти, що в небі, і на землі, і в пеклі тому найсвятішому Богові вірно зобов'язаний служити.

4-те веління. Слухай, Тафріелю, оце я велю і кличу тебе тією присягою, яку цар Давид найвищому Богові дав, хочу тебе до себе звабити кров'ю Якова, що нею він ласкавому Господеві Богу зобов'язався, тими словами, які ревність Божу від Давида відвернули, словом, що його всемогутній Господь Бог усиновив, словом, що волає у премудростях, — знайшов я його у Господа, і він вислухає мене. Я підносив свої очі вгору. Тут мені допоможи, о Господи! Допомога мені — від Господа, того, що небо й землю сотворив без зволікання, і мене тримає. Ізраїльтяни застережені, і Господь береже їх від усякого злого. Твій вихід і прихід аж до віку! Цими словами я тобі велю, щоб ти в моїй присутності зараз миттю об'явився і приніс мені 999 000 дукатів і поклав їх отут, без найменшого шелесту, в доброму, гарному і щирому золоті, в тутешній монеті; такими істотними є слова, що походять з волі найвищого Бога і могутності Його.

5-е веління. Я кличу і велю тобі, Тафріелю, і хочу мати тебе перед собою, тим найдорожчим словом, яке сталося, яким Господь Бог небо, землю, всі елементи і стихії сотворив, що є з його надмірної Любові, тим гріхом, який вилив покари на себе стягнув, присягою Божою, яку Ной у ковчезі отрим[ав — далі чогось бракує, видно, переписчик пропустив цілий рядок оригіналу. — *І. Ф.*] своєї і обіцяв більше потопом світ не карати, я тобі велю святобливістю, справедливістю, засторогами, добросердістю і всемогутністю Божою, щоб ти зараз, у моїй присутності у вигляді людської особи об'явився мені і мою волю вчинив, задля моєї потреби і бажання мого.

6-е веління. Слухай, Тафріелю, я кличу і велю тобі, і хочу мати тебе перед собою, славою Божою й милосердям, радою найсвятішої Трійці, яка хотіла зберегти людське створіння, щоб ти на мою потребу додав мені того, що я від тебе потребую. Господи Боже, рятуй своїх слуг у великій журбі, клопотах і нестатках, як ти рятував Еноха та Іллю в цьому мізерному і минущому світі. † Збережи мене і твоїх слуг, о Господи, як спас Іова. † Спаси мене, о Господи, з моєї нужди, як ти спас Ісаака від смерті з руки його батька Авраама. † Спаси також, о Господи, твоїх слуг з убогості, як ти спас Лота з Содому і Гоморри. † Як ти спас Мой-

Jego[1′]: Jach Jestu † Echeie † Jehowa † Jesse Assa † Helikaia † Turhote Aserlicheie † Adonai † Abba † Athanatos † Sec † Alpha † et Omega † Tin † pare[2] † przez 4 Evangelistów † przez Michała Archanioła, Gabryela y Rafaela y przez wszystkich SS. Cherubinów y Serafinów, przez swięte 5 straszne słów, przez słowo się ciałem stało, przez czystość nayswiętszey panny Maryi, przez iey nabozne serce, przez iey niepokalane ciało, w ktorym Bóstwo y człowieczeństwo 9 miesięcy zostawało, przez iey zbawienną śmierć y przez prawdę SS. Ewangelistów, przez te 3 kolce, które w głowie Jezusowey utkneły; te przyczyną są przyniewolić y przymusić ciebie ku przyniesieniu ządanych 999 000 dukatów, ktore w tym momencie [masz] przynieść w złocie holenderskim. Wszystkie morderstwa, Tafryełu, niech cie tak długo morduią, az ty uczynisz memu chceniu zadosyć, przez nayswiętsze y naydrozsze krople krwi, których było 30 400, które wypłyneły z nayswiętszego ciała Jezusa Chrystusa, ktoremu iest o wszystkim wiadomo. ††† ciebie duchu trapi tak długo, poki mego chcenia nie wypełnisz. Ale nayswiętsze rany Jezusa Chrystusa 5405 niech cie do tego zniewolą y przymuszą, abys mi był posłuszny.

сея з неволі і рук фараона, царя єгипетського, † і як ти спас Даниїла з лев'ячої ями. † Спаси й мене, о Господи, як ти спас 3-х дітей з вогняної печі і від рук того несправедливого царя. † Спаси мене, о Господи, як ти врятував Давида від рук жорстокого Голіафа. † Так і мене спаси, як врятував с[вятого] Петра з рук тирана, мученицю Теклю з левиної пащі, с[вяту] Зузанну від потвори. Так і мене спаси з пащі ворога, як ти врятував твою найсвятішу Матір від рук 3-х тиранів, так спаси мене і твоїх слуг, о Господи, з убогості.

7-ме веління. Слухай, Тафріелю, я тобі велю славою і силою Божою у спасінні с[вятих] Еноха та Іллі з цього жорстокого світу, спасінням Авраама перед жінками, спасінням Лота з міста Содому і з того вогнистого полум'я, великими словами *(польськ., спотв.). — Упоряд.*

[1] Адонай* † Агла* † Тетраграма* [імена Бога]. Слово стало плоттю й оселилося серед нас † що від Бога † Я є той, хто є † життя † істина † і дорога *(латин.). — Упоряд.*

[1′] ...щоб ти цієї ж миті без жодного шелесту і шкоди переді мною став і моє бажання виконав, тобто мені 999 000 справжніх дукатів приніс.

9-te Obciążenie. Słuchay, Tafryelu, ia cie wołam y obciązam w Imie Oyca † y Syna † y Ducha † Swiętego, przez słowa[1] quis ut Deus † sum qui sum, via, veritas et vita[2].

Gdy co usłyszysz lub uwidzisz, mów tak:

To pierwsze: Bog nasz Pan Jezus Chrystus, bądz przy mnie y przy moiey duszy teraz i w godzinie smierci moiey y kazdego czasu. Przez te moć y chwałe Boską pytam cie się Tafryelu, jesteś ty, rozumisz y słyszysz, o co ia cie obciązam y ządam? A iak teraz te moie ządania wypełnisz, to się niech stanie w Imie Tróycy przenayswiętszey, w Imie Oyca † y Syna † y Ducha Swiętego †.

Pyt[anie]. Tu się będzie duch pytał: co ty potrzebuiesz?

8-ме веління. Слухай, Тафріелю, я велю тобі тією любов'ю Бога Отця до людського роду, що Він з любові й милосердя до нього Єдинородного Сина на його відкуплення послати в світ вирішив; вітанням архангела Гавриїла і славою його; найдорожчою кров'ю Ісуса; пробиття боку і серця Його і 7-ма болями найсвятішої Діви Марії, Матері Ісуса Христа; Його найсвятішою й найдорожчою душею, Його найсвятішою людською природою; Його найсвятішими 5 ранами; Його словами *(польськ., спотв.)*. — *Упоряд.*

[2] Перелік магічних слів при заклинанні. — *Упоряд.*

[1] 4-ма євангелистами † архангелами Михаїлом, Гавриїлом і Рафаїлом і всіма с[вятими] херувимами й серафимами; святими 5 страшними словами; воплоченим словом; чистотою найсвятішої Діви Марії, її побожним серцем, її непорочним тілом, у якому Божество й людська природа 9 місяців перебували, її спасенною смертю і правдою с[вятих] євангелистів; тими 3 терпинами, які в голову Ісуса ввіткнулися; все це є причиною, щоб приневолити й примусити тебе принести жаданих 999 000 дукатів, які в тій хвилі [мусиш] принести в голландському золоті. Всякі торгури, Тафріелю, хай мучать тебе доти, поки не вволиш моєї волі, найсвятішими й найдорожчими краплинами крові, яких було 30 400 і які витекли з найсвятішого тіла Ісуса Христа, якому про все відомо. ††† Тебе, духу, хай мучить доти, поки мого бажання не вволиш. А найсвятіших 5405 ран Ісуса Христа хай тебе до цього приневолять і змусять, щоб ти був мені слухняний.

9-е веління. Слухай, Тафріелю, я тебе кличу і велю тобі в ім'я Отця † і Сина † і Духа † Святого, словами *(польськ., спотв.)*. — *Упоряд.*

[2] що від Бога † той, хто є дорога, істина і життя *(латин.)*. — *Упоряд.*

Odp[owiedź]. Ja N. N. w naszey biedzie potrzebuie 999 000 dukatów, ktore albo w morzu utopione albo w ziemi zakopane są, ktore zebyś mi przez tumultu y strachu w tym oka mgnieniu bez zadney sprzeczki przyniosł.

Obciążenie Skarbu. Ja ciebie obciązam skarbie przez nayswiętsze 5 ran, przez te 5 słów, które kapłan powiada, przez które on niebieskiego Oyca ściąga do tego nayswiętszego cymboryum. Ja was duchowie, posiadacze skarbu tego, obciązam przez 7 boleści nayswiętszey Panny Maryi, abyście wy w imie Boga Oyca † y Syna † y Ducha Swięt[ego] † odeszli y nam nic nie szkodzili.

Nakoniec tak powiedz: Idz w pokoiu ty poszłuszny duchu, któryś nam skarb pożądany przyniosł, a ia ieszcze cie raz przez wszystkie juz powiedziane słowa obciązam, abys ty, ieśli cie będziemy potrzebować, znowu przyszedł, y nam nasze ządanie wypełnił. Teraz idź w pokoiu od nas, a odeydź bez wszelkiey szkody mey y moich towarzyszów y tych wszystkich, co w całym domostwie są, a idz na twoie mieysce, zkąd ies przyszedł, w Imie przenayswiętszey Tróycy Boga Oyca † Boga Syna † Boga Ducha Swięt[ego] † a Słowo stało się ciałem.

Lunarya, ziele, rosnie na wielkich skałach kamienistych, ma od ziemi korzeń czerwony, rośnie po prawey stronie nachylaiąc się ku ziemi, liście ma okrągłe iak szelągi, co dzień po iednym listku przybywa, na pełnią ma wszystkie listki, nayprędzey go znaydziesz. Kto to ziele przed schodem słońca na proch utłucze, niech roztopi srebra nayprzednieyszego, a obróci się w złoto[1].

---

[1] Коли щось почуєш або побачиш, кажи так:

Перше: Боже наш, Господи Ісусе Христе, будь при мені і при моїй душі тепер, і в годину моєї смерті, і повсякчас. Силою і славою Божою питаю тебе, Тафріелю, чи ти тут, чи розумієш і чуєш, що я тобі велю і чого прагну? А якщо зараз це моє бажання сповниш, хай це станеться в ім'я найсвятішої Трійці, в ім'я Отця † і Сина † і Святого Духа †.

Пит[ання]. Тут дух спитає: чого потребуєш?

Відп[овідь]. Я, NN, в нашій біді потребую 999 000 дукатів, що або в морі втоплені, або в землі закопані, котрі б ти мені без метушні і страху тієї ж миті без жодної суперечки приніс.

Веління скарбові. Я тобі велю, скарбе, найсвятішими 5 ранами, тими 5 словами, що їх священик каже, якими він Небес-

До примівок і заклинань, надрукованих у сьому томі, властивих варіянтів не знаходимо ані у Єфименка, ані в багатій збірці білоруських заклинань Романова*; є тільки деякі аналогії в будові примівок, деякі подібні уступи і терміни. І так, з першою примівкою від лойки (стор. 44—45) пор. Ефименко, 16, ч. 49; вичислення святих подібне до того, як у нас на стор. 48, 56, див. Романов, V, 6—8; з нашим «Хархайлом-Міхайлом» (стор. 51) пор. Ефименко, 18, ч. 53; вичислення різнородних людей, що могли наслати хоробу (у нас стор. 52, 55) пор. Романов, V, 9, ч. 24; Ефименко, 26, ч. 75, 76; примівку від рожі (у нас стор. 54) пор. Ефименко, 52, ч. 166, 167; джерела хороби в різних заняттях людських (у нас стор. 55) пор. Романов, V, 10, ч. 26; джерела хороби в очах (у нас стор. 55) пор. Ефименко, 26, ч. 75; молитву до води (у нас 56, 66) пор. Ефименко, 26, ч. 76; вигонювання хороби з різних суставів (у нас стор. 57) пор. Ефименко, 27, ч. 76; формулу «не маєш діла до білого тіла» і т. д. (у нас стор. 69) пор. Ефименко, 26, ч. 74. Про «водицю елиницю», з котрої зроблено «воду Єлену», зідентифіковану з «непочатою водою», див. Ефименко, 29, ч. 85, 97; Чубинський, I, 43.

ного Отця стягає до найсвятіших дарів. Я вам, духи, володарі цього скарбу, велю 7 болями найсвятішої Діви Марії, щоб ви в ім'я Бога Отця † і Сина † і Свят[ого] Духа † відійшли і нам не шкодили.

Нарешті так кажи: Іди в мирі, ти, слухняний духу, який нам пожаданий скарб приніс, а я ще раз усіма вже сказаними словами велю, щоб ти, якщо будемо потребувати тебе, знову прийшов і нам нашу волю сповнив. Тепер іди в мирі від нас і відійди без будь-якої шкоди для мене, і моїх товаришів, і тих усіх, що в цілому обійсті є, і йди на своє місце, звідки прийшов, в ім'я найсвятішої Трійці, Бога-Отця † Бога-Сина † Бога Свят[ого] Духа †. А слово стало тілом.

Lunaria, зілля, росте на великих кам'янистих скелях, має від землі червоний колір, росте з правого боку, нахиляючись до землі, листя має округле, як шеляги, щодня один листок додається, під час повного місяця має всі листочки, найперше знайдеш його. Хто це зілля перед сходом сонця розітре на порох, хай розтопить найщирішого срібла, то перетвориться на золото *(польськ., спотв.). — Упоряд.*

⁂ 1899

MONUMENTA CONFRATERNITATIS STAUROPIGIANAE LEOPOLIENSIS, SUMPTIBUS INSTITUTI STAUROPIGIANI EDIDIT DR. WLADIMIRUS MILKOWICZ.

**Tomi primi pars II, continens diplomata
et epistolas ab anno 1593 ad 1600.
Львів, 1898, стор. 497—960 + 4 таблиці
подобизни старих дипломів. [Рец.]**

Доповнення першого тому сих «Монументів», котрого першу половину обговорено в «Записках», т. V, Бібліографія, стор. 50—53, дало ждати на себе досить довго, бо вийшло аж весною 1898 р. , хоча цілий том має дату 1895 р. Ся друга половина значно бідніша змістом від першої, бо коли в першій половині було надруковано 300 документів, тут є їх тільки 212, а власне 10 грецьких, 130 руських, 24 латинських, 18 польських і 30 регестів із документів, списаних на різних мовах. Ще меншою виходить вага сеї другої половини, коли подивимося, скільки є в ній справді нового матеріялу. Отже, покажеться, що коли в першій половині на 300 документів було 173 нових, тобто значно більше, як половина, тут на 212 є лиш 97 нових, значить, геть менше половини. Воно, зрештою, й не диво, коли зважимо, що ся половина обіймає гарячі часи заведення унії і першої полеміки супроти неї, і що ті часи здавна звертали на себе з різних боків пильну увагу, а їх документальні пам'ятки були експлуатовані різними видавцями.

І сій другій частині першого тому приходиться зробити ті самі закиди, які були зроблені першій нашим рецензентом: брак опису документів, котрого не заступлять фотогравюри кількох грецьких документів, подані при кінці тому; брак опису печаток, декуди недобре відчитання рукопису або полишення без поправки явних помилок (зазначу лиш дві, що при побіжнім читанні впали мені в очі: стор. 813: «tympamsta Maciek», має бути «tympanista Maciek»; стор. 861 видѣлом, має бути видіхом). Зрештою, друкарських похибок, поправлених і не поправлених видавцем, є значне число, а се в такім виданні не дуже добре. Не може задовольнити також індекс, доданий при кінці тому; він обіймає тільки імена власні і географічні; ані річевого покажчика, ані пояснення рідких слів видавець не дав з великою шкодою для вартости своєї праці.

Але найважніший закид приходиться зробити сьому виданню з огляду на його план. Що мали би містити «Monumenta confraternitatis Stauropigianae»? Д-р Милькович у передмові до сього тому висловлюється про се не дуже ясно, а властиво зачеркує свойому виданню занадто великий обсяг: «Diplomata, quae spectant ad historiam institutionis confraternitatis, adventus patriarcharum... et aliorum nobilium personarum in Russiam, institutionis collegii seu potius domus pp. Jesuitarum Leopoli, unionis berestensis, praecipue tamen ad historiam litis inter confraternitatem ex una et episcopum Gedeonem Bałaban* atque magistratum leopoliensem altera ex parte»[1] (стор. XIII). Як бачимо, план такий широкий, що без обмежень його не виповнити і в трьох таких томах. А обмеження випливали з самої природи речі: ставропігійські пам'ятки — се такі пам'ятки, що належать безпосередньо до заснования і діяльности Ставропігії і її поодиноких членів, а в другій лінії такі, що знаходяться в ставропігійськім архіві. Значить, треба було, з одного боку, оглянутися за свідоцтвами про початок і діяльність Ставропігії по инших архівах, а бодай використати докладно архіви львівський — міський і бернардинський, — а з другого боку, обмежити друковання, а особливо передруковування звісних уже актів на такі, що сяк чи так торкаються Ставропігії. А так д-р Мількович погнався відразу за кількома заяцями; забажав, н[а]пр[иклад], дати збірку документів до історії Берестейської унії*, попередруковував задля сього навіть фрагменти переписки кн[язя] Острозького з Потієм*, звісні з «Апокризиса», і не осягнув сим нічогісінько; його збірка документів до історії унії вийшла не повна і не оригінальна, бо ж найбільшу часть їх він мусив передруковувати з инших видань або з копій, про котрі ще не раз не звісно, чи вони роблені з автентичних документів, чи з фальсифікатів. Правда, д. М[ількович] не обмежився на самім ставропігійськім архіві, але подав дещо також і з львівських архівів, але ані в передмові, ані ніде в отсьому томі він не згадує, які пошукування він робив у тих архівах, чи і на скільки докладно перешукав їх, чи і яких ще звісток про тодішніх братчиків можна би надіятися в тих архівах. Наскільки я знаю, в самім міськім архіві у Львові можна би до часів, обнятих отсим томом, назбирати вдесятеро більше звісток про русинів і членів Ставропігії, ніж се зробив д-рІлькович. Значить, і тут тільки відривок, а не повний образ.

---

[1] Документи, які стосуються історії заснування братства, прибуття до Русі патріархів та інших знатних осіб, створення ордену чи радше дому єзуїтів у Львові, Берестейської унії, а особливо історії конфлікту між братством, з одного боку, і єпископом Гедеоном Балабаном, а також із львівським магістратом, з іншого *(латин.)*. — *Переклав Олександр Кацук.*

Знаходяться ще й инші загадки в отсій другій половині «Монументів». І так, обік документів, передрукованих в цілості із старих і нових і не раз загальноприступних друків («Апокризис» передрукований в «Руській историческій бібліотеці»* і надто ще перекладений на сучасну російську мову), ми знаходимо документи, досі зовсім не публіковані, подані видавцем тільки в формі реґеста (н[а]пр[иклад], № 402). Чому було не подати його дослівно? А коли він не належав тут до речі, то реґест так само не належить до речі.

Але всі ті закиди, піднесені нами супроти видавничої методи д-ра Мільковича, не вменшують великого, так сказати, матеріяльного інтересу виданої ним збірки документів. Разом з виданим досі «Ювилейным изданием» і «Diplomata statutaria» маємо отсе першу пробу систематичного видання архівних джерел до історії львівської, а почасти й усієї Західної України-Руси при кінці XVI в. Особливо для історії львівської Руси маємо тут неоцінені джерела і багато нового. Як живі, встають перед нами з тих документів постаті хитрого та безоглядного Гедеона Балабана, братчиків Івана Красовського*, Юрка Рогатинця*, дидаскала Стефана Зизанія* і в дальшій перспективі рисується велична фігура князя Константина Острозького; з парадою переходить через сцену добродушний, але слабоумний Михайло Рагоза*, котрого вдесятеро хитріший Потій і вдесятеро безсовісніший Терлецький* зіпхнули до сумної його ролі. При кінці тому розлягається різкий голос з далекого Афона* — се звісний нам голос аскета-патріота Івана Вишенського*, що, без сумніву, був автором соборного послання афонських монахів до кн. Острозького і до всіх православних*, надрукованого в другім томі праці Малишевского «Мелетій Пігас»*, стор. 44, і передрукованого тут д-ром Мільковичем. Д-р М[ількович] при тій нагоді покликається на мою монографію про Вишенського*, стор. 175, але «Посланіє», обговорене там, зовсім відмінне від того, що передруковано у нього. Мені се посланіє було недоступне, і я тільки згадав про нього (стор. 451), знаючи його титул із каталога рукописів Царського*. Тепер, перечитавши його в «Монументах» (стор. 881—881), я не сумніваюся ані на хвилю, що се є твір Івана Вишенського.

GEORG BRANDES. POLEN. EINZIG AUTORISIERTE ÜBERSETZUNG AUS DEM DÄNISCHEN VON ADELE NEUSTÄDTER.

Paris, Leipzig, München. Verlag von Albert Langen. 1898. [Рец.]

Із натхненням та любов'ю написана книга. Не студія, а особисті враження, які автор отримав під час триразових відвідин російської Польщі (1885, 1886 і 1894 рр.) та у власний спосіб переосмислив. Цими враженнями були, наскільки це притаманно Польщі, здебільшого приємна природа, інтелігентні чоловіки, чарівні жінки, суто польська щира гостинність і найкращі анекдоти — подих цієї парфумованої атмосфери струмує з кожної сторінки книги. Інколи він аж так сильно вдаряє автору в голову, що той просто-таки збивається на дифірамби, як-от коли вбачає в «Польщі» синонім свободи, символ «ідеї права народів на незалежність та права кожного окремого народу на повну політичну свободу». Перемога цієї ідеї в Європі має бути водночас хвилею відродження Польщі. Завжди сумнівно писати такі книжки і такі передбачення, пізнавши, як Брандес, тільки крихітну частинку від частини якоїсь нації на власні очі, не знаючи при цьому ні мови, ні історії країни. Якби Брандес трохи озирнувся на історію Польщі, то знав би, що перемога «ідеї права кожного окремого народу на повну політичну свободу» конечно означає водночас зміцнення неможливості відновлення історичної Польщі, адже історична Польща в жодному разі, як у тому прагне переконати Брандес, не була єдиною нацією і єдиною конфесією, але державою з панівною нацією і конфесією та з кількома пригнобленими націями (українцями, білорусами, литовцями, латишами, естонцями), які водночас потерпали від конфесійного утиску. Цей національний і конфесійний утиск став також однією з найголовніших причин занепаду Речі Посполитої, а також не був ліквідований конституцією 3 травня 1791 року, що її так високо оцінив Брандес*. Так само сумнівним мені видається, коли Брандес дає своїй книзі назву «Поляки» і далі всюди в тексті теж говорить про цілу націю, не знаючи пруських та австрійських поляків. Найцікавіші в книжці влучні авторові власні переживання і спостереження, ось як над відомою й читачам «Zeit» цензурною морокою. На жаль, тут теж бракує історичної перспективи, і утиск, спрямований спеціально проти поляків, Брандес схильний характеризувати як національний, хоча утиск той, одначе, радше є неодмінною властивістю абсолютизму та системи цензури і, наприклад, у передберезневій Австрії у стократ тяжче гнітив уми, ніж тепер у Варшаві. Те, що йому розповіли поляки і що він відтворює у своїй книзі, у цьому разі сильно перебільшено і викривлено, як-от історія із засудженим у Кракові Гендіґері (с. 216—218), яку можна перечитати за матеріалами процесу і порівняти з Брандесовою версією. Третину книги присвячено польській літературі, і це, напевно, найзначніша і найповчальніша частина книги. Хоча автор тут також пише про літературу, із якої лише дещо прочитав у перекладах, проте він прочитав найвидатніше, тож усе-таки цікаво почути думку такого знавця літератури і чуйного критика, як Брандес, про таких поетів, як Міцкевич, Словацький і Красінський*. Тут також не завжди можна з ним погодитися, а саме тоді, коли він вбачає в Красінському, найбільш польському й найбільш аристократичному серед трьох, поета гуманності й чистої любові до людей, тоді як у нього знову й знову поляки постають як месія народів, а польська шляхта — як месія поляків. Цікаво, що книга щойно минулого року була перекладена польською мовою з німецького (між іншим, досить поганого) перекладу, та натомість приготувала авторові в Галичині блискучий прийом. Тепер, одначе, в книзі в багатьох місцях підкреслено дуже настійну пристрасть польських романтиків до мотиву зради і навіть уславлення зради у їхніх поезіях. Поляки, які рік тому підняли жахливий галас супроти нижчепідписаного через його надруковану в «Zeit» статтю про мотив зради у Міцкевича*, цілком спокійно сприйняли те-таки від Брандеса.

Б. Д. ГРИНЧЕНКО. ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ, СОБРАННЫЕ В ЧЕРНИГОВСКОЙ И СОСЕДНИХ С НЕЙ ГУБЕРНИЯХ, Т. III. ПЕСНИ.

Чернигов, 1899. [Рец.]

Зазначуємо тут вихід сеї многоцінної книжки (стор. XXXII + 767 вел. 8-ка); на її оцінку тут не місце. Скажемо тільки, що в ній поміщено 1704 номери, а з варіантами разом 1937 пісень, в значній часті досі ніде не друкованих, а в решті відмінних від тих, які були друковані досі. Ті пісні позаписувані на обширі всієї російської України, починаючи від Почаєва, а кінчачи Кубанню та Добруджею*, на протязі часу від 1834 до 1898 рр. (у книгу ввійшло дещо з рукописної збірки Лукашевича, що видав свою збірку пісень ще 1836 р.*, а потім не переставав ще записувати). Із передмови д. Грінченка, де оповідається дуже інтересні речі про долю різних рукописних колекцій нашого народного добра, виймаємо отсю важну вказівку для всіх, хто у нас охотиться записувати дещо з народних уст. «Дехто з таких записувачів, — говорить д. Гр[інченко], — уперто, невважаючи ні на які просьби, списує те, що збере, в зошити і причиняє сим впорядчикові величезної праці. Кождий окремий твір —

казку, оповідання, вірування, примівку, загадку, приповідку, пісню чи що, хоч би воно було й яке мале, треба записувати на окремій картці і на кождій такій картці зазначувати ім'я і прізвище того, хто записує, час і місце запису, ім'я і прізвище людини, від котрої записано, і всякі инші уваги, які записувач уважає потрібним зробити. Надто треба записувати якмога виразно, чітко, докладно відрізняючи різні букви (такі, як *и, п, н, й*, що багато дехто пише майже однаково), бо ж у етнографічних записах раз-у-раз можуть стрічатися слова, не відомі редакторові, а невиразне письмо може довести його до поганих помилок при друкованні». Вартість книжки д. Гр[інченка] збільшує бібліографічний покажчик усіх видань, де друкувалися укр[аїнські] нар[одні] пісні. За сей покажчик, що особливо вказує на багато російських видань, незвісних у нас, належиться д. Гр[інченк]ові велика дяка. Се перший початок до детальної бібліографії нашої нар[одної] пісенної творчости, яка повинна бути зроблена як підвалина для дальших порівняних студій над текстами і темами наших пісень, розсипаних по сотках різних, в переважній мірі тяжко доступних, видавництв. Певна річ, покажчик д. Гр[інчен]ка далеко ще не повний, але доповнити його буде вже далеко легше, ніж було йому зробити отсей гарний початок.

Б. ГРИНЧЕНКО. П. А. КУЛИШ, БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК.

Чернигов, 1899. (Приложение к выпуску І-му «Земского сборника» Черниговской губ[ернии] за 1899 г.), сторін 43 великої 8-ки. [Рец.]

Є се невеличкий і дуже гарно написаний нарис, у котрім подано і найважніше з біографії, і багато важного та розумного для характеристики Куліша. Значну часть місця автор присвятив виясненню т[ак] зв[аної] переміни в поглядах Куліша від часу видання «Истории воссоединения России»*. Д[обродій] Гр[інченко] показує, що та переміна в значній часті не була переміною, що вже в передмові до «Чорної ради»* і у «Записках о Южной Руси»* Куліш висловлював на Козаччину, на Гетьманщину і на Гайдамацтво погляди майже такі самі, як в пізніших своїх писаннях, що «Байда»* має ту саму основну ідею (боротьбу культурности з некультурністю), що й «Великі проводи»*. Деякі частини Кулішевої біографії автор лишив майже зовсім у тіні (головно з браку матеріялів), як ось час видавання і упадку «Основи»*, Кулішеву службу в Варшаві*, його діяльність у Галичині* і т. и. Д[обродій] Грінченко віддає велику пошану талантові, працьовитості та енергії Куліша, що до самої своєї смерти не випускав пера з руки, не переставав працювати для України. Ми далекі від охоти зменшувати заслуги великого покійника, та все-таки нам здається, що похвали д. Гр[інченка] декуди прибільшені, н[а]пр[иклад], та, коли він ставить його як історика майже на рівні з Костомаровим. Взагалі праця д. Гр[інченка] навіяна теплою симпатією до більш нещасливого, ніж винуватого, а високо заслуженого діяча нашого слова, а при тім в ній добре, наскільки позволяли тісненькі рами статті, зведено все потрібне для оцінки його діяльности. Жаль, що не додано повної бібліографії його писань.

«БУДУЧНІСТЬ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЧАСОПИСЬ ДЛЯ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ»

Під таким заголовком розпочала від 15 н[ового] ст[илю] червня виходити у Львові нова часопись під редакцією д-ра Евгена Левицького*, д-ра Володимира Охримовича* і Івана Труша*. Досі вийшли три н[оме]ри, що містять ось які статті: «Переднє слово» (про розвій і стан українсько-руської національної ідеї), «Про хліборобські спілки (синдикати) у Франції»; «Арнольд Беклін», нарис І. Труша; «Новий митрополит», «Внутрішнє положення в Австрії і справа поділу Галичини» Р. Сембратовича*; «Василь Стефаник», студія І. Труша; «Науковий огляд (справоздання з книжки Каутського* “Die Agrarfrage”)»; «Святий вечір», оповідання В. Стефаника; «Уліво! Розвій новочасної нації в Західній і Середній Европі»; «Саша Шнайдер» І. Труша; «Мушля», новела Тора

Гедберґа*; вірш «Часом в пивниці», а надто в кождім н-рі політичний огляд, дрібні замітки і нотатки. Програма редакції, виложена у вступній статті обширно, але не досить ясно. Автор її нарікає, що у нас «нема виробленого національного ідеалу, тої основної думки національної, що була б не лише формальною вивіскою, але програмою праці і змагань, загальним регулятором в поглядах і публічній роботі». Автор доказує се, оглядаючи побіжно (з важними помилками) нашу давнішу історію і розбираючи думки наших партій, особливо ж Драгоманова. В кінці він доходить до такого висновку, «що наша суспільність мусить поволі ввійти в стадію ідейної консолідації та перейти процес перетворювання ся (!) з етнографічної маси в народ в політичнім значінні». Редакція «Будучности» хоче приспішити той процес, «виробити спільний ідеал політично-національний» і з погляду того, ще не витвореного ідеалу, «вияснювати всі важніші події народного життя» і таким робом «витворити той кит (!) моральний, що лучив би нашу суспільність у одну цілість». Яким способом думає редакція осягнути ту високу мету, поки що не сказано, та нам здається, що в її стилізації і мотивованні є деякі фатальні помилки та недогляди. Поперед усього, чи правда се, що ми досі не маємо ніякого національно-політичного ідеалу і через се не вийшли ще зо стадії сирої етнографічної маси? Сміємо сказати, що се є цілковита неправда. Ідеї «Кирило-Методієвого братства»*, Шевченка, Драгоманова, Навроцького* (котрий ще 1874 р. коригував думку Драгоманова про українщину під російським дахом) і остатніх наших народних рухів — се, будь-що-будь, ідейний капітал, котрого не годиться одним замахом викидати на сміття. Коли се правда, що нації піднімаються вгору по своїх ідеалах, як виноград по тиці, то вже сам незаперечений факт нашого національного відродження і зросту повинен би був підшепнути авторам програмової статті «Будучности», що український народ переступив із стадії сирої етнографічної маси на вищий ступінь самостійного духового (отже, і наційного) життя щонайменше перед 100 роками. Певна річ, той ідейний капітал, згромаджений нашими політичними проводирями, потребує ненастанної провірки і доповнювання, мусить бути ненастанно в живім обороті, в крові і думках нації — бо се й є її політичне життя. Але твердити нині, що у нас того капіталу, того національного ідеалу зовсім нема, — се, по нашій думці, є робота pour le roi de Prusse[1], се значить гнати воду на млин тих наших сусідів з одного і другого боку, котрі й досі позволяють собі експериментувати на нашім народнім організмі, як in anima vili[2], котрі й досі не перестали вважати нас сирою етнографічною масою. Наскільки невірна ся аргументація не тільки на тепер, але і для давніх часів, — досить згадати, що автор, роздивляючи нашу минувшину, не добачає значного розвою міст і міських організацій (братств, шкіл, друкарень) в часі між 1580—1648 р., не добачає того, що власне серед того міщанства почали будитися (ще в початку XVII в., див. «Пересторогу»*!) перші проблиски національного руського почуття і відси перейшли й до козацтва. Автор повторює шаблонові докори козацькій старшині XVIII в., що закріпощувала народ, не розуміючи того, що власне серед сеї старшини жили і розвивалися традиції української окремішности і знаходили свій вираз у літописях (Величко*), і в дневниках, і в геройських учинках такого Полуботка* та Кальниша*, і в піснях Головатого*, і в еміграції запорожців на Добруджу*, і в наказах депутатам на катерининський сойм* і т. д. Автор загалом не бачить одної фундаментальної речі, котру перед ним уже дуже ясно бачили і Костомаров, і Драгоманов, що причиною слабости української нації є не брак ідеї, а брак організації, брак політичної сили. Найбільша проба організації, яку зробив у себе укр[аїнський] народ, козацтво, була фатально засуджена на загибель. Се була організація воєнна, зроблена в пору, коли скрізь по Европі, навіть у Росії, воєнна організація держави перетворилася на цивільну адміністрацію. Українці перейняли свою організацію, зрештою, подиктовану нещасним географічним положенням, від поляків, і разом з Польщею впали під ноги державам з сильною цивільною адміністрацією. Не маючи сеї адміністрації в своїх руках у жадній часті своєї території, українська нація тим самим не має й політичної сили. Не брак національної ідеї, а брак власної адміністрації є причиною нашої національної слабости. В міру того, як ми можемо мати хоч найменший вплив на адміністрацію краю, ми робимося політичним чинником, росте й наша політична ідея, котра й не є нічим иншим, як тільки свідомістю своєї політичної сили. Сього почуття сили не заступить абстрактне розуміння ніяких ідей при фактичному безсиллі. По нашій думці, питання нашого розвою не стоїть так: чи є у нас політичний ідеал або чи його нема? а тільки чи є в нас сила для реалізації якого-небудь ідеалу, або чи її нема? А така сила, в першій лінії сила, яку дає політична машинерія, здобувається в наших часах двома способами, двоякою дорогою: зверху вниз або знизу вгору, себто: або захапуючи політичну власть силою двірських впливів, протекцій, вислугування перед міродайними сферами, або піднімаючи цілу масу народну до політичного життя способами, виробленими новочасною цивілізацією. Першого способу незрівнянними майстрами є поляки, і нам зовсім не диво, що часть нашої інтелігенції пішла до них у школу. Другого способу великим учителем був пок[ійний] Драгоманов. Ред[акція] «Будучности» в перших своїх н-рах присвячує багато місця полеміці з ідеями Драгоманова. Правда, ся полеміка зраджує дуже неглибоке розуміння тих ідей; для нас вона має більше симптоматичне значіння; автори полеміки шкурою своєю чують, що Драгоманов їх противник і що їх тягне на иншу дорогу. Тільки чому ж би не висловити се виразно і недвозначно? Коли редакція справді думає повести нашу суспільність за собою, то повинна мати відвагу висловити виразно свою думку і боронити її. Як сильне у редакторів «Будучности» почуття противенства до Драгоманова, доказує їх увага про роковини його смерти, обходжені сього року академічною молодіжжю. Редакція вважала потрібним дати Драгоманову научку, що націоналізм не є пустою формою, а нація не є пустим і дурним словом. На щастя, Драгоманов ніде не говорив нічого такого і коли обертав вістря своєї полеміки в сей бік, то тільки на те, щоб поборювати абстракційне розуміння націоналізму без нації, без живих людей, їх поглядів і інтересів, щоб аналізувати «народні святощі», котрими ретрогради силкувалися і силкуються, мов колодами, завалювати нації дорогу розвою. Як конкретно і широко розумів Драгоманов слово «нація», сього не він з «Будучности», а редактори «Будучности» можуть навчитися від нього, от хоч би з його «Исторической Польши»*.

---

[1] Для прусського короля *(франц.)*. Тут у значенні «даремно, марно». — *Упоряд.*

[2] У ницій душі *(латин.)*. — *Упоряд.*

Се непорозуміння мститься на редакції далі. Ось, прим[іром], у статті про нового митрополита редакція викладає, що від нового митрополита нашій національній справі не ждати добра, бо він, мовляв, є чоловік найвідповідніший для цілей польських верховодів і у всьому буде гнати воду на їх млин. Ред[акція] «Будучности» дуже вірно мовить, що справа церкви для нас дуже важна, і додає, що кождий свідомий нарід старається всіма силами мати «повну так звану автономію в справах церковних», що є тільки до певної міри вірне (яку автономію мають, прим[іром], російські поляки, боснійські серби або хоч би чехи та німці-католики в Австрії?). По думці редакції «Будучности», «брак автономії в справах церковних стався причиною, що рівно унія, як і православіє, щодо свого впливу політичного починають іти проти наших народних інтересів». Починають! Добре починають! Ну, а відки ж пішов той брак автономії? І як нам виборотити сю автономію? Як мала б виглядати вона? Про се «Будучність» нічогісінько не каже, хоча се й є властивий сук. А те, що «ми маємо абсолютне право жадати від кождого нашого митрополита, щоб був патріотом і свідомим українцем», — се слаба потіха. Ми можемо сто разів жадати сього, але коли він каже «зась вам», то що ми скажемо? Чи ми маємо право і можність не приймати або скинути митрополита не-патріота? Редакція заявляє, що ми «мусимо йти щодо русько-уніятської церкви з мотивів національних проти права патронату і проти назначування згори церковних єрархів». Дуже красно, але як іти? Редакція хотіла би, щоб єрархів вибирала «чи капітула, чи — ліпше ще — загал русько-уніятського духовенства». Виходить, немовби редакція не знала, що ані

Рим, ані корона добровільно не зречуться своїх прав номінації зглядно затверджування єрархів, як не зреклися того в жадній иншій державі. А в такім разі що ж нам дає рада «Будучности»? Нічогісінько, бо по утертих і нібито «рішучих» та «абсолютних» загальниках доводить нас якраз до порога, де зачинається властиве питання і навіть не подає проби сформульовання сього питання.

В 3 н-рі редакція, мабуть, бажаючи дійти до більшої ясности в розумінні національного питання, розпочала статтю про «розвій новочасної нації». Стаття розложена на кілька н-рів, то ми й не будемо розбирати самого початку. Та, на жаль, уже сей початок заложений досить нещасливо, замість показу фактів дає розумовання, ні на чім не оперті, а де пробує входити на фактичну дорогу, робить помилки вроді тої, що перси розділилися від індусів з релігійних причин. І тут видко, як багато міг би був автор навчитися от хоч би з «Чудацьких думок» Драгоманова*.

Сих кілька критичних уваг ми висловили не для того, щоб пошкодити виданню, котрого потребу признаємо вповні і котрому не можемо відмовити ані щирої волі в шуканні виходу із нашого сумного положення, ані талановитості в писанні. Але ж питання, порушені програмовими статтями «Будучности», такі важні, що, по нашій думці, кождий тямущий чоловік повинен відгукнутися на них, вияснити їх собі у власній свідомості і подати свій голос у прилюдній дискусії. Досі такої дискусії не було; наша щоденна преса занадто зайнята біжучою політикою і нерадо вдається в програмові дискусії. Се й спонукало нас подати свій голос, нехай справа виснюється.

В СПРАВІ «БЕРДЯЄВ CONTRA МАКОВЕЙ»

В 43 числі «Буковини»* прочитав я лист С. Бердяєва* проти О. Маковея*, а в нім приплутане, не знаю з якої речі, й моє ім'я і при кінці кинено болотом на всіх тих укр[аїнських] письменників, що друкують свої праці в «Літер[атурно]-наук[овому] віснику», бо названо їх моїми та О. Маковея «креатурами, що вміють кланятися в ніжки». Читаючи лист д. Бердяєва, я зразу, наскочивши на зроблений О. Маковеєві закид в донощицтві і на мотивовання сього закиду тим, що О. М[аковей] назвав поезії С. Бердяєва «патріотичними»[*], подумав собі, що д. Бердяєв попросту хора людина. Бо справді, що Ви скажете про людину, що лає Вас донощиком за те, що Ви назвали її патріотом? Тільки ж прочитавши кінець листа д. Бердяєва, надрукованого в «Буковині», а надто його лист з д[ня] 10. IV с[ього] р[оку], присланий до редакції «Літ[ературно]-наук[ового] вісника», повний брудних лайок та брехень між иншим і на мою адресу, я зрозумів, що д. Бердяєв, коли й справді хорий, то якоюсь не зовсім звичайною хоробою. От тим-то, коли вже шан[овна] редакція «Буковини» (по моїй думці, зовсім без потреби) вивела перед прилюдний осуд справу Бердяєв contra Маковей і позволила таким не зовсім лояльним способом вплутати в неї також моє ім'я, нехай же вільно буде й мені сказати, що я знаю про д. Бердяєва, і сим допомогти до вироблення серед публіки вірного осуду про сю справу.

Особисто я д. Бердяєва не знаю. Його ім'я зустрілось мені уперше ще 1885 р., коли я, бувши впорядчиком «Зорі», надрукував на її листках перший, здається, його український вірш. Але ж десь в тім самім 1885 році зимою, чи може в початках 1886 р., я прочитав у «Новом времени»[*] передруковану з котроїсь київської газети заяву з повним підписом д. С. Бердяєва, в котрій він називає себе прилюдно підлим, нечесним і нерозважним (слів докладно не тямлю, але тямлю добре, що вони були дуже різкі) за те, що, не розвідавши добре правди, накинувся своїм способом на когось із київських людей. Мені досі пригадується те почуття стиду, яке збудилося в мені при читанню сього прилюдного покаяння. Відтоді д. Бердяєв щез був з моєї тямки і я не стрічав його ім'я в друку. Аж редагуючи «Житє і слово», я одержав від нього посилочку віршів з просьбою конче надрукувати їх у моїм журналі. Я переглянув їх, і мене зразу вдарили деякі язикові дивогляди, як ось «Довгі нічі», «Давно приходу вже не має», але найприкріше вразила мене вірша, написана на честь — кого б Ви думали? — С. Стояловського[*]! Я відложив вірші д. Бердяєва набік, та ось за пару неділь одержую другий лист, далі третій, четвертий, в котрих він конче домагався надрукувати його вірші або бодай написати йому, для чого я не хочу друкувати їх. Я відписав д. Бердяєву; листа свойого не тямлю докладно, але позволяю йому, коли хоче, опублікувати його. Коли розпочалося видавання «Літ[ературно]-наук[ового] вісника» і д. Маковей прибув до Львова, він оповідав мені, що познайомився особисто з д. Бердяєвим у Києві і що сей прислав йому якісь свої вірші для «Вісника». Я не читав тих віршів і не міг нічого сказати про них, але остерігав д. Маковея, щоб держав себе обережно з д. Бердяєвим. Я дуже здивувався, коли одного разу д. Маковей сказав мені: «Пише мені Бердяєв, що хоче Вашу статтю про Золя* перекласти на французьке і післати до якогось французького журналу». Се здивувало мене, бо ж моя стаття — безпретенсіональний реферат і для французів нічим не цікава. Тільки тепер, прочитавши в листі д. Бердяєва слова про «креатури, що вміють кланятися в ніжки», я почав догадуватися, що д. Бердяєв думав, мабуть, таким маневром підкупити мене для своїх віршів, бо ж звісно, що «kto jada flaki, myśli, że i każdy taki»[1].

Львів, д[ня] 1 мая 1899

---

[1] Хто їсть фляки, думає, що кожен такий *(польськ.)*. — *Упоряд.*

1900

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ЛІТЕРАТУРА І НАУКА В 1899 РОЦІ

Минулий рік — се перший рік нового століття нашої новочасної літератури, коли чи початком уважати перше видання «Енеїди» Котляревського в 1798 р. Те перше століття закінчили ми пам'ятним ювілейним празником, що був не тільки оглядом того, що зроблено у нас за сто літ, але рівночасно сильним подмухом вітру на полум'я нашого духового життя, великою заохотою до дальшої праці. Благодатні наслідки того духового оживлення почули всі, хто сяк чи так торкається у нас до письменства. Число передплатників руських щиро народних видань побільшало, література почала емансипуватися від газет і періодичних видань, письменська і наукова продукція почала обхапувати ширші поля, почала, що так скажу, ловити момент сучасного літературного смаку і сучасних основних ідей цивілізованого світу, появилося таке число нових робітників — перекладачів, популяризаторів, белетристів і цілих організацій, якого давніше не раз не бувало й за десять літ. Число виданих у 1899 році книжок і брошур — непрактиковано високе досі у нас. І що найважніше, для всіх видань знаходяться покупці, в числі, також непрактикованім досі.

Та що найважніше, сама мова збагатилася, розширила свої рами. З одного боку, нові наукові праці з обсягу філології, історії, права, природничих наук, математики і медицини вносять до неї величезне багатство нових ідей, нових зворотів, термінів. З другого боку, опубліковано велику силу не звісних досі матеріялів, пам'яток чи то народної творчости, чи давнього письменства, що відкрили нам цілі верстви, цілі духові і літературні течії, не звісні донедавна. А вкінці й сучасна літературна творчість з гарним успіхом почала користуватись народною діялектологією, тайно за тим виявила в нашій літературі можність таких різнородних тонів, стилів і індивідуальних забарвлень, яких ми не чували від часів Шевченка і Марка Вовчка. Голос могутньої пристрасти, гіркого насміху, гризкої іронії, легкої конверзації, тихих пестощів, відгуки найделікатніших рухів людської душі — все те знаходить у нашій мові влучний і повноважний вираз. Власне остатній рік приніс нам в тім взгляді дуже гарні і характерні появи. Центрів літературної і наукової діяльности в 1899 р. мали ми кілька. Головним із них можна вважати Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Піддержуване симпатією всієї українсько-руської суспільности, се товариство головно завдяки невтомимій праці і всесторонній дбайливости свого голови проф. М. Грушевського* не тільки здобуло собі поважне місце в ряді наукових інституцій слов'янського світу, але при помочі «Літературно-наукового вісника» має також важний вплив на розвій нашої літератури. Із наукових праць, виданих сим товариством у минувшім році, перше місце займає другий том «Історії України» проф. Грушевського*. Видані досі два томи сього курсу нашої історії — важний вклад в науку про найстаршу, дотатарську історію нашої батьківщини. Се перший в нашій мові систематичний звід фактів ураз із розбором незлічимих спірних питань, що в'яжуться з дослідами нашої минувшини. Се не артистична концепція нашої старої історії вроді тих, до якої привчив нас Костомаров*; се праця наскрізь критична, діло холодного розуму, натхнене великою ідеєю одноцільности і своєрідности нашого національного розвою. Високі похвали, які віддають тій праці дійсні вчені, і докори, які роблять їй псевдовчені вроді київського «славіста» Флоринського*, однаково роблять честь її авторові і нашій науковій літературі. З инших видань Товариства ім. Шевченка піднесу виданий 1892 р. другий том апокрифів*, багатий збірник народних анекдотів, зібраний знатоком, збірник, якого може позавидувати нам слов'янська етнографічна література, і перший том широкої монографії про гуцулів, здобутка довголітніх обсервацій, дослідів і подорожей проф. В. Шухевича*. Про вартість сеї праці свідчить найліпше те, що вона ще в рукописі дочекалася перекладу на польську мову. Поважним вкладом у етнографічну науку є також виданий товариством перший том етнографічних і літературних розвідок пок[ійного] Драгоманова*, тих прекрасних перлин його бистрого ума і широкого наукового знання.

Другим центром наукової діяльности на українськім ґрунті мусимо вважати Київ, хоч, на жаль, цензурні умови і досі не позволяють там появлятися науковим працям на українській мові. Головним органом наукової праці в Києві є місячник «Киевская старина», видаваний проф. Науменком. В минувшім році з праць, поміщуваних у «Киевской старине», найбільший сучасний інтерес мали статті Кримського, Науменка і Михальчука* в обороні самостійности і прав нашої мови. Ті праці були відбиванням нападів на нашу мову і наш національний рух з боку проф. Соболевського*, Флоринського і инших і почасти стояли також у зв'язку зі звісною забороною українських рефератів на археологічнім з'їзді в Києві. З праць, поміщених 1899 р. в тім журналі, варто піднести ще початок широкої розвідки П. Житецького, в якій під скромним титулом «Генези "Енеїди" Котляревського»* роздивляється майже все наше письменство XVIII в., користуючися багатьма досі не увзгляднеными друкованими і рукописними творами. З праць, виданих того ж року по-російськи незалежно від «К[иевской] старины», згадаємо тільки про дві найважніші: Голубєва другий том монографії про Петра Могилу* і Багалія «Історію Харківського університету»*.

Більше центрів має наш літературний і популярно-просвітній рух. У літературнім руху, як уже згадано, веде перед також Наук[ове] тов[ариство] ім. Шевченка. В 12 книжках «Вісника» з 1899 р. були поміщені праці 55 українсько-руських письменників, подано переклади з 35 чужомовних авторів, уміщено 4 більші повісті, 77 дрібніших новел, 3 драми, 6 більших поем, 98 дрібних поезій, 11 характеристик сучасних письменників і кільканадцять инших розправ. Може, не слід мені як одному з редакторів «Вісника» говорити про вартість тих праць; та мені здається, що деякою вказівкою поза межами редакторського самолюб'я може тут бути, з одного боку, суд чужих людей, з другого — участь читаючої публіки. Отже, можемо сказати, що на наш «Вісник» звернули увагу і поляки, і німці, і москалі, подаючи про нього звістки, перекладаючи міщені в нім праці; його багатою хронікою користувалися инші періодичні видання, цитуючи або й не цитуючи джерело, а число постійних передплатників, невважаючи на різні неприхильні поклики і навіть партійні агітації, зросло, хоч і не дуже значно.

Обік «Вісника», незалежно від Товариства ім. Шевченка, повстала в 1899 р. спеціяльна організація для видавання укр[аїнсько]-руських книжок — «Укр[аїнсько]-р[уська] видавнича спілка»[*]. В першім році свого існовання, хоч функціонувала тільки три чверті року, встигла вона видати 12 книжок белетристики, два томики праць наукових і декілька найпотрібніших руських друків. Що діяльність «Спілки» була успішна — се доказує не тільки її продукція, котра швидко поступає наперед (в січні с[ього] р[оку] вийдуть дальші три книжки), але також факт, що вона майже відразу здужала придбати капітали на таки досить коштовні видання, і в неповнім першім році, при дуже примітивній кольпортажі своїх видань здужала розпродати їх на зверх півтори тисячі з[олотих] р[инських] готових грошей. Та при тім «Спілка» зробила більше: вона показала можливість у нас багатшої книжкової продукції і збагатила наше письменство деякими гарними оригінальними і перекладними творами. Правдивим відкриттям були видані «Спілкою» уперве в окремих томах талановиті оповідання Кобринської[*], гарні нариси Ст. П'ятки[*] і чудові поезії Лесі Українки. Важним надбанням для літератури треба вважати розпочате «Спілкою» видання Кулішевого перекладу Шекспіра[*]. Гарну прислугу нашій літературі зробило також «Діло», видавши окремою книжкою оповідання о. Т. Бордуляка[*], яких вартість уперве оцінена була в «Віснику» О. Маковеєм[*].

Хто слідив за тими виданнями, той мусив завважити, особливо в остатнім році, значний прилив нових сил у нашім письменстві. Виступили або відразу з дозрілими плодами талановиті новелісти, такі, як Василь Стефаник, Марко Черемшина, К. Сроковський*, на Україні Дм. Грушко*, Гр. Коваленко* і Кравченко*, або подали дуже гарні надії такі письмовці, як М. Яцків*, А. Крушельницький*, О. Авдикович*, А. Веретельник*, П. Карманський*, Є. Мандичевський*, І. Петрушевич* і т. д. Коли мати на увазі, що ті писателі, вступаючи на літературну арену, звичайно приносять уже добре (не раз дуже гарно) вироблену мову і вироблену (не раз аж рафіновану) літературну форму і техніку та високе розуміння задач і змагань літератури, то не без певної основи можемо з сього приросту надіятися дійсного збагачення нашої літератури. Живе почуття дійсности, відраза до шаблону і конвенціональності, пристрасне шукання правди в обсервації і вислові — ось що характеризує майже всіх тих молодих писателів і велить нам покладати на них найкращі надії. Обік Львова важним літературним центром обіцяли бути Чернівці, та, на жаль, надії, які можна було покладати на них ще перед двома роками, не збулися. В 1899 р. вийшла там тільки одна книжка, що мала дійсний успіх, — се була «Синя книжечка» Стефаника*.

Укр[аїнська] молодіж у Львові, розворушена відбутим у Львові літом 1899 р. студентським вічем в справі заснування укр[аїнсько]-руського університету, пробувала створити собі свій власний невеличкий центр для літературної продукції. Обік серії «Живих струн»*, розпочатих приватним накладом, приступлено до видання спеціяльного органу молодіжі, що має зватися «Молода Україна»*. Але найважнішим заходом молодіжі була ініціятива до заснування руського людового університету, котрого наглу потребу в оба уха вигукує нам діяльність польського людового університету ім. Міцкевича не тільки по містах і містечках, але отсе вже й по руських селах.

Невеличкими центрами літературної продукції були надто ще Коломия, де проф. Насальський* витривало, хоч не дуже вміло веде своє видання «Бібліотеки для молодіжи», і Перемишль, де крім «Прапора»*, класового органу нашого духовенства, вийшло кілька праць В. Щурата*.

На Україні наша літературна продукція з 1899 р. може похвалитися двома важними набутками: розпочатими збірними виданнями творів двох заслужених наших письменників старшої ґенерації: Нечуя-Левицького (вийшов т. I)[*] і Ол. Кониського (вийшли 2 перші томи)[*]. Ті видання, крім гарного вигляду, визначаються надто великою, для Галичини нечуваною дешевизною — знак, що видавці числять на великий покуп. Того ж року вийшло нове видання Шевченкового «Кобзаря» — на жаль, не таке добре, як би слід було надіятися[*].

Свіжа літературна продукція на українській мові знаходила собі захист переважно в Галичині, потрохи при «Київській старині», де були поміщені нові драми Карпенка-Карого («Понад Дніпром» і «Сава Чалий»)[*] і Старицького («Облога Буші», «Одна ніч» і «Маруся Богуславка»)[*]. Гарним центром літературної і народно-просвітньої праці був Чернігів, де головно заходом Б. Грінченка і пані Загірної[*] видано в остатніх роках коло 60 брошур і книжок белетристичного і популярно-наукового змісту[*]. Важним набутком треба вважати проломання цензурного льоду: пущено якось у нетяму ту точку пам'ятного указу з 1876 р., що забороняла популяризацію науки на українській мові. Сей лід проломала гарна книжечка Чикаленка[*] «Про чорний пар», для якої видання по-українськи треба було великих заходів і спеціяльного, так сказати, привілею міністерства рільництва. Та від того часу уряд якось немовби дійшов до переконання, що, спиняючи ширення освіти на ненависній йому українській мові, сам собі і цілій людності робить величезну шкоду; і ото в 1899 р. цензура пустила вже цілий ряд брошур, головно з поля медицини та гігієни, потрохи й з історії.

Отсе були би важніші факти з нашого літературно-наукового руху за 1899 рік. Певна річ, усе те тільки початок ширшого, міцнішого руху, такого, який певно пішов би на нашій землі, якби не численні елементарні перешкоди; початок невеликий поки що, але все ж сильно відмінний від того непевного палахкотання, яке йшло давніше. Тепер уже видно: огонь розгоряється добре; антракти в нашім розвої вже неможливі.

«БУКОВИНСЬКА РУСЬ»

«Буковинська Русь, культурно-історичний образок. Написав проф. д-р Ст. Смаль-Стоцький*. Накладом «Буковини». Чернівці, 1897. стор. 293, 16°. Хоча на титулі виставлено 1897 рік, книжка появилася тільки в початку 1900-го, а «послісловіє» її датоване груднем 1899 р. Се вияснюється тим, що книжка — передрук із фейлетонів, які поміщувалися в часописі «Буковина», були перервані на довший час і докінчилися тільки в 1899 р. В тій книжечці мусимо повитати перший систематичний і на основі документального матеріялу зроблениїі огляд історії, просвітнього, літературного і національно-політичного руху Буковинської Руси, огляд, якого для Галицької Руси, на жаль, ще не маємо і не швидко будемо мати. Праця проф. Стоцького складається з XIII розділів: 1. Коротенький огляд історії Молдавської Руси; 2. Прилучення Буковини до Австрії; 3. Буковина в часі прилучення до Австрії; 4. Початки шкільництва на Буковині; 5. Доля народного шкільництва на Буковині від рр. 1786—1868; 6. Наука в школах народних; 7. Нова школа народна; 8. Перші вищі заклади наукові на Буковині; 9. Зародки руського письменства на Буковині; 10. Наука руської мови в школах середніх на Буковині; 11. Пробудження почуття національного на Буковині; 12. Початки організації національного руху на Буковині; 13. Товариство «Руська бесіда» в Чернівцях. Слово на закінчення. Вже з сього змісту видно, де лежать сильні, а де слабі боки сеї праці. Головна її сила — вияснення історії і стану руського шкільництва на Буковині від його початків і досі, і тут автор, опираючися на урядових документах, дає справді багатий і неоціненний матеріял. Розділи, де говориться про давню історію Буковини, з конечности основані на джерелах другої і третьої руки; розвій економічного і громадського життя ледве порушений при різних нагодах, але не оброблений систематично. Те саме треба сказати й про історію літературного руху руського на Буковині. Автор подав деякі цікаві причинки з рукописів і рідких старих друків (прим[іром], із книжечки віршів Ферлеєвича*, вид[аної] 1849), але не дає (бо й не може ще дати) повної історії руського письменства на Буковині, не розбирає діяльности новіших буковинських поетів: Воробкевича[*], Федьковича і письменників наймолодшої ґенерації, ані не подає історії буковинсько-руських періодичних видань. Усе се буде можливе по доконанні цілого ряду монографій, для яких отся праця може вважатися доброю рамою. Автор і сам бачить ті прогалини, але розуміє дуже добре, що й та часть праці, яку він тепер має змогу зробити, має свою велику вагу. Додаймо, що праця проф. Стоцького писана живо, гаряче; він оглядає історію справи, до якої прилип усією душею, справи любої і дорогої йому. Він остро судить усіх тих, хто, по його думці, шкодив тій справі, але при тім оком об'єктивного вченого з-поза деталів і особистих інтересів уміє добачувати все одно головне: елементарний зріст сили, освіти і свідомости руського народу. З сього погляду книжка проф. Стоцького впливає на нас, як подув свіжого вітру в спеку: вона освіжує, додає сили.

ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ. ВЫПУСК ЧЕТВЁРТЫЙ. «СЛАВЯНО-РУССКИЙ ПРОЛОГ». ЧАСТЬ ВТОРАЯ. ЯНВАРЬ — АПРЕЛЬ,

под редакцией проф. А. И. Пономарёва.
СПб., 1898, ст. 11. [Рец.]

Обговоривши давніше («Записки», т. XXI) першу частину видання[*] «Славяно-русского Пролога» проф. Пономарьова, ми небагато дечого маємо сказати про сю другу часть. Та сама безсистемність і безцільність видання. Та сама диспропорція між науковими претензіями і дійсним виконанням. І так, із передмови до сього другого тому довідуємося, що думка була дати при сьому томі докладну історично-літературну статтю, але знов різні перепони не дали д. Пономарьову зробити се, і він обіцяє, що вже при дальшім томі «обязательно будут даны и все недостающие примечания к содержанию и тексту “Пролога”, и обширная объяснительная статья». Ну, будемо надіятися, бо хоч від видання рецензованого II-го тому вже минув рік, а дальшого тому все ще треба надіятися.

Але ба! Проф. Пономарьов обіцяв у першім томі покористуватися в дальшім томі при друкованні тексту величезним критичним апаратом, про який він там згадував, жалкуючи, що не міг покористуватися ним при першім томі. Як же ж сповнив він свою обіцянку? А ось як. Другий том обіймає вибрані житія за чотири місяці (всіх 53), далі «Слова и поученія» (всіх 77) і оповідання та притчі, вставлені в «Пролог» (усіх 31). Отже, «критичне» по-свойому розумінні видання тексту він дає тільки для 14 житій, і то для самих коротеньких і маловажних витягів із грецьких житій; решта матеріялу надрукована так само некритично, як і перший том. І що розуміє проф. Пономарьов під критичним виданням тексту? Подання, відки взято текст, і вставлення в текст кількох, звичайно маловажних, варіянтів або грецьких слів із друкованого «Менологія». Виглядав такий критичний текст ось як:

«**Хотяи Господь нашь Богъ, ꙗко сердца человѣцьскаѧ человѣчьскыꙗ** (*Сп.*) **свѣдый и будущаѧ (ꙗ) вѣдый, смотрѣннаѧ** (οἰχονομίχαν) **оувѣрити въчеловѣченїѧ своего, да нѣкто** (*Сф.* **не кто** — *Сп.* **никто** — μήυς) **от еретикъ имать глаголати ꙗко про призрачьству** (*Сп.* **призрачью** — φαντασίαν) **роди сѧ**» і т. д.

Добре, що проф. П[ономарьов] обмежує ad minimum[1] число таких «критичних» текстів, бо кому б хотілося їх читати?

Дещо більше цікавого дають «Примечания», долучені при кінці тому, хоч і тут несподіванка, бо додано уваги не до всіх статей, уміщених у томі, а тільки до житій, і то лише за січень. Із тих уваг довідуємося поперед усього, що проф. Пономарьов свідомо фальшує склад староруського «Пролога», вносячи в своє видання під титулом «Пролога» статті, яких нема в тім творі. І так, він вносить сюди «Житіє преп[одобної] Юліяни Лазаревської», хоч признає сам, що його в «Прологах» нема. «Но так как ее житие, составленное сыном ее Дружиной Осорьиным, принадлежит к числу немногих древнерусских святых и праведных жен и, кроме того, справедливо считается очень важным в историко-литературном отношении, то мы и сообщаем его здесь». Отже, по думці проф. Пономарьова, «житіє» преп[одобної] Юліяни належить до праведних жінок, а надто й до цікавих літературних пам'яток, і для того варто бути поміщене в «Пролозі». Га, проти такої логічної аргументації дарма боротися!

---

[1] До мінімуму *(латин.)*. — *Упоряд.*

Зрештою, примітки, що не обіймають навіть усіх житій за січень, а вриваються на д. 11, на Михайлі Клопськім*, навіть для житій московських святих не дають з наукового погляду нічогісінько нового супроти давніших праць Буслаєва, Ключевского та видань «Общества любителей древней русской письменности»*. Додати ще хіба, що ціна видання в прирівнянні до його великости і до його мінімальної вартости страшенно дорога.

[ПОЛЕМІЧНА ВІДПОВІДЬ РЕЦЕНЗЕНТОВІ «УКРАДЕНОГО ЩАСТЯ», ПОСТАВЛЕНОГО В ПЕРЕМИШЛІ]

«Діло». Рідкий приклад несумлінности дав перемиський рецензент сеї часописі, помістивши в ній (ч. 138) простору рецензію на виставлену в Перемишлі драму Ів. Франка «Украдене щастя»*. Рецензентові захотілося знівечити драму — що ж, се йому вільно, коли драма справді не подобалась йому. Але чого не вільно рецензентові і чого не позволить собі ніякий чесний чоловік, — се нівечити і зогиджувати твір при помочі брехні. А таких брехень нагородив рецензент на «Украдене щастя» більше, ніж треба. Поперед усього, він причепився до фігури героя, що в драмі є жандармом, а тільки на сцені з волі театральної цензури виступає в костюмі сільського поштаря*. Рецензент удає, що не знає сього; а коли й справді не знає, то се тільки доказ, що не знає драми, про яку взявся писати і яка давно надрукована і всякому доступна. Для рецензента незрозуміле й поступування Анни, хоча воно було зрозуміле такому тямущому критикові, як д-р Олесницький*, і иншим також. І про Гурмана каже рецензент, що «брався з різних боків до того темного лицаря, щоби його зрозуміти, але не зміг». Можемо від себе сказати рецензентові, що нам відомі такі люди, котрі бралися з різних боків зрозуміти тайники правила трьох, але не змогли. Але вони не пишуть рецензій на твори, яких не розуміють. Бреше рецензент, пишучи, що Анна «цілими годинами висиджує на сцені з заложеними руками і ходить із кута в кут у розпуці»; бреше, коли пише, що «від початку до кінця драми не переводиться горівка на сцені; сила її там випивають, не зрахувати, бо згадується виразно навіть про барилки горілки»; бреше, коли твердить, що в драмі виведено війта-п'яницю, що виведені в драмі баби-цокотухи «плетуть про сільські сплетні широко-широко а зовсім злишно», що «в драмі недуживається кілька разів того самого deus ex machina[1] — паперу із суду» і т. д. Ті брехні — се фактичний скелет рецензії; вони обсипані і приперчені густо кпинами, які показують, що у рецензента є справжній талант на фігуру, звану в німецьких цирках «der dumme August»[2]. Цікаво ще одно. «Діло» друкувало колись розбори «Украденого щастя» пера д-ра Олесницького і пок[ійного] Струсевича*. Чи драма змінилася від того часу, чи змінилося «Діло», чи тільки змінилися часи, що місце тих рецензентів зайняла почесна циркова фігура?

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ТИТУЛЯТУРА

В остатній книжці берлінського «Archiv für slavische Philologie»* в критичній замітці проф[есора] Брікнера про видання Наук[ового] тов[ариства] ім[ени] Шевченка (про неї говорено у нас у «Хроніці», кн. VII) порушено справу укр[аїнсько]-руської титулятури. Високо цінячи всякі уваги шановного професора, ми позволимо собі подати деякі причинки до пояснення спеціяльно сеї одної. Згадавши про очищування укр[аїнської] літературної мови від русизмів і полонізмів, проф. Брікнер остерігає, щоб се не робилося занадто поквапно і щоб не викидати «altes Sprachgut, welches Kiev und Halicz ebenso wie Moscau beanspruchen»[1] і не заступати тих старих добрих слів новими полонізмами або неологізмами. «Певно, — говорить проф. Брікнер, — що наслідком многовікового розвою полонізми сильно вкорінилися в малорущині, але я не розумію, чому від кількох літ кинено анатему, прим[іром], на слово «господин», і замість того вживається навіть не «пан», а «добродій». «Добродій» — се ж останок патріярхально-невільницьких відносин; ми не терпимо його навіть у польщині (хіба в товаристві стріпатих вусів); відки ж малорусам прийшло в голову замінити старе «господин» «добродієм»? Насміхи А. Петрушевича на «добродійканіє» справді не безосновні; відколи ж то «господин», «вещ» і т. и. зробилися спеціяльно великоруськими, те старе насліддя неподільної церковнослов'янської мови?» (Archiv f. sl. Ph., т. XXII, стор. 292). Скажемо на се поперед усього, що коли укр[аїнсько]-руські писателі не вживають таких слів, як «господин», «вещ» і т. и., то не для того, немовби вважали їх російськими, а для того, бо вони не заховалися ніде в устах укр[аїнського] народу. Слово «господин» уживалося і вживається досі одною частиною галицько-руської інтелігенції, але власне ся титулятура у нас нова; її почали заводити в 50-их роках під впливом звісної «Погодинської колонії»* і того сангвінічного настрою, з яким, по свідоцтву Громеки*, львівські русофіли в ту пору з гори Високого Замку день у день виглядали наближення російських козаків. Той же Громека («Северная пчела»*, 1853 р.) посвідчує, що коли заговорив до такого патріота по-російськи, сей тільки й умів йому сказати «О господине мой», а далі пішов плести щось таке по-церковно-польсько-руському, що Громека й зовсім не второпав. З того часу походить і отсей анекдот. До сільського священика, що привик був з селянами говорити по-«хлопсько-руськи», а в своїй сім'ї по-польськи, приїздять три алюмни і ведуть розмову новим, «вищим» язиком, щохвиля обертаючися один до одного і до господаря з титулом «господине». Панотець слухав, слухав, а далі побіг до кухні і веде відтам стару бабу-куховарку, яку селяни звичайно називають господинею, та говорить: «Та ходи сюди, господине, сі панове чогось тебе потребують, раз у раз про тебе згадують». Ще в початку 60-их років проти сеї титулятури, яко «московської», протестував у віршовній епістолії «До друга мого» О. Денищак, зовсім не українофіл, але чоловік, близький до народу. Подаю тут уступ сеї епістолії із його автографу, що находить в моїх руках. Остерігаючи перед нерозумним запозичуванням, автор вірші так пише (друкуємо його правописом):

---

[1] Бог з машини *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Дурний Август *(нім.)*. — *Упоряд.*

---

[1] Давнє слівництво, що на нього Київ і Галич претендують так само, як і Москва *(нім.)*. — *Упоряд.*

Але в живі очі брати
І казати: се моє,
Сусіднім ся величати,
Се занадто, ажень пфе.
Ти сь назвав мя господинев,
Маю лист, рука твоя!
Я до тебе: «Панцю милий»,
А ти мні, що я «она».
Знова надпись я читаю:
Лист до мене, одки ж є?
Із Якутська? Си думаю…
- - - - - - - - - - - - - - - - -
Кто видав московські, сербські
Слова, слов церковний склад
Бесідов питомов звати,
Всьо змісивши, та й не в лад?
Серб читає і здумівся:
Що за диво? Дива крам!
А москаль перехрестився —
Така сміш і склад словам.
Як би всі ся поскладали,
Всі слов'яни, що живуть,
Якби вежу будовали,
Всі щось своїм в ней назвуть.

Сей коротенький виривок на доказ, як тоді розумні люди з незапамороченою головою дивилися на пропаговану зі Львова язикову мішанину і спеціяльно на титулятуру «господинє», яку вважали за vokat[ivus][1] від народного «господиня», а не від непривичного для них «господин».

З другого боку, титулятура «добродій» не така знов свіжо спечена, як се здається проф. Брікнеру. Вона стрічається часто в укр[аїнських] писаннях XVII і XVIII в. Чи конче взята від поляків — не берусь рішати. Важне те, що в 30-тих роках такий уважний на народні звичаї письменник, як Квітка-Основ'яненко, мусив знайти її в устах селян Харківської губ[ернії], коли в своїй повісті «Добре роби, добре буде» вкладає в уста Тихона Бруса ось які слова: «Позвольте мені, ваше благородиє або сиятельство... звиніть, ми мужики прості, не вміємо, як такого пана й величати, не тілько з ним говорити, — так нехай буде по-нашому, не во гнів вам: добродію!» Генерал-москаль, до якого звернені ті слова, не розуміє сеї титулятури, справник витолковує йому, «що, каже, добродію означає, що добро діє, або робить добро» (Квітка, Твори, вид. Куліша, 1861, т. II, стор. 35). Яким способом титулятура «добродію» нагадує патріярхально-невільничі відносини, — сього я зовсім не розумію.

[ПРИМІТКА ДО ПУБЛІКАЦІЇ:] МАКОВЕЙ О. ПАНЬКО ОЛЕЛЬКОВИЧ КУЛІШ. ОГЛЯД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ

По моїй думці, ті Кулішеві погляди ані самі собою не були вірні, навіть на 70-ті роки, ані для галичан не були ні на що придатні. Невірний був його суд про Шевченка і про народну творчість, опертий на нерозумінні великої різниці між колективною, імперсональною творчістю і індивідуальною, повною огню поезією Шевченка. Невірний був погляд Куліша і на галицьку літературу, погляд естетика, а не історика духового життя, для якого всяке письменство, виросле на певнім ґрунті і сплоджене умовами того ґрунту, має свою вартість. А що ж позитивного давав Куліш у своїм посланні галичанам? Занехайте своє дотеперішнє письменство, занехайте Шевченка і вертайте до народної пісні, тобто в розумінні галичан, до того самого «Козак коня наповав, Дзюба воду брала», що вже раз, 1822 р., служив вихідною точкою галицько-руського національного відродження. І для чого се? Для того, що від 1822 р. те відродження в Галичині не сплодило нічого, що могло б було знайти ласку перед очима високого естетика Куліша. Але тодішня галицька молодіж мала вже зовсім инші турботи. Її цікавили політичні, національні та економічні питання: централізм чи федералізм у Австрії, русько-польські відносини в Галичині, справа доріг, мостів, податків, шкіл у краю — і на всі ті справи Куліш не давав, бо й не міг дати, ніякої ради, а коли часом і давав дещо, то його ради знов були подиктовані його естетичним чуттям, а не основним розумінням предмету і незнанням місцевих галицьких потреб.

---

[1] Кличний відмінок *(латин.)*. — *Упоряд.*

ОГЛЯД ПРАЦЬ НАД ЕТНОГРАФІЄЮ ГАЛИЧИНИ В XIX в.

Перші проблиски зацікавлення етнографією Галичини знаходимо при кінці XVIII в. В р. 1772 австрійські війська зайняли Галичину*, і Австрії довелось організувати адміністрацію нової провінції. Розуміється, треба було знати, хто такі мешканці тої провінції? Урядники, що були послані для окупації, швидко переконалися, що в тій «польській» провінції більша частина народу — не поляки. Радник губерніяльний Коранда писав у своїй реляції, що людність східної Галичини говорить мовою, подібною до далматинської. Инші німецькі урядники звільна пізнавали докладніше сю людність. В писаннях німців, що при кінці XVIII в. обслідували Галичину, знаходимо перші відомості про етнографію краю, — розуміється, обік цінних нотаток, також багато курйозів, ухоплених з наслуху або зложених на основі непорозумінь. Особливо цінними треба вважати подорожні записки Гакета* (Haquet) та принагідні уваги про етнографію, розсипані в книзі Енгеля* «Geschichte der Fürstenthümer Halitsch und Wladimir».

Місцева інтелігенція — польська і руська — була в ту пору занадто малочисленна і малосвідома, щоб можна було ждати від неї зацікавлення такою абстрактною справою, як етнографія рідного краю. Правда, по дворах польських панів, особливо магнатів, були співаки, теорбаністи, звичайно з підданих, яких обов'язком було забавляти панів музикою, танцем і піснями. Ті пісні складано руською народною мовою, складом, близьким до щиронародних пісень, але зміст їх відповідав більше смакові тогочасного панства, ніж характерові народної творчости: гулятики, фривольні любощі або величання панів — се були звичайні теми. Тих «дворацьких» пісень мусило бути немало; в принагідних записах з XVIII в., роблених переважно поляками, їх заховалося кількадесят; значна часть їх увійшла в уста народу і співається досі по селах; більше число, чи то з уст народу, чи з давніших рукописних записок, увійшло в склад першої друкованої збірки руських і польських народних пісень, виданої 1833 р. Вацлавом з Олеська* (Залеським) у Львові.

Ще з иншого погляду цікавився дехто в XVIII в. етнографією в Галичині. Вступлення на австрійський трон Йосифа II* (1780) принесло нам сильний подув раціоналізму. Під натиском правительства почало духовенство — в тім числі й руське — боротьбу з народними віруваннями та звичаями. І от у пастирських листах львівських і чернівецьких єпископів того часу, особливо П. Білянського*, маємо інтересні причинки до пізнання тогочасних вірувань; особливо лист з 1786 — се справді маленький indiculus superstitionum[1], гідний уваги етнографа.

Ненастанні війни і нещастя, що в кінці XVIII і в початку XIX в. душили Австрію, приглушили на довгий час просвітні і наукові інтереси. Імпульс до праці, специяльно на полі етнографії і археології, вийшов від незвичайного чоловіка — дивака і ентузіяста Адама Чарноцького*, звісного під назвою Зоріяна Ходаковського. Втікши з російського війська, він пробував під фальшивою назвою в Галичині, ходив із села до села, записуючи пісні, вірування, звичаї, описуючи розвалини і кургани і дошукуючись у всім тім дохристиянської Слов'янщини. Його колекції не були досі опубліковані і в значній часті пропали, але даний ним імпульс не пропав. В р. 1812 публікує поляк Червенський свої «Obrazy z okolic Naddniestrskich»*, де находимо гарні характеристики людности руської. Засноване 1816 р. в Перемишлі руське товариство для ширення просвіти обіцяло зайнятись також пізнаванням стану руського люду, але задля інтриг латинського духовенства не ввійшло в життя.

---

[1] Список повір'їв (забобонів) *(латин.)*. — *Упоряд.*

В р. 1822 в календарі «Der Pilger von Lemberg» русин Зубрицький звертає увагу на красу і важність руських народних пісень і подає текст одної — інтересно, що не щиронародної, а власне дворацької, яку Pohl, батько польського поета W. Pola*, перекладає на німецьку мову. Ми маємо відомості, що серед тодішньої молодіжі східної Галичини почав помалу прокидатися інтерес до пізнання рідного краю і народу, почалося записування пісень, переказів, приповідок. Результатом сього першого руху була згадана вже збірка Вацлава з Олеська, видана 1833 р.

Ся книжка творила епоху в розвою духового життя Східної Галичини. Під її впливом почалося тут відродження народної руської літератури; вона дала імпульс до дальшого збирання етнографічного матеріялу. Ініціятори сього нового руху — се заразом батьки нової галицько-руської літератури: Маркіян Шашкевич, Яков Головацький, Іван Вагилевич, Осип Левицький*, Осип Лозинський* і инші. Вже 1834 р. видає Осип Левицький свою граматику, де, обік инших взірців руської мови, поміщує кілька нар[одних] пісень, кількасот приповідок, загадок і т. и. В р. 1835 виходить цінна книжка Лозинського «Ruskoje wesile». Рівночасно Мінчакевич*, Ст. Петрушевич*, Осафат Кобринський* і инші збирають народні приповідки в різних сторонах краю; Головацький і Вагилевич записують пісні, вірування, казки, анекдоти і т. д., з яких повстає видана 1837 р. в Будапешті «Русалка Дністровая» і видана 1839 р. у Львові двотомова збірка Жеготи Паулі* «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi». В р. 1841 виходить у Відні прекрасна збірка приповідок Гр. Ількевича*, а в р. 1844 забажав видати свою збірку Ст. Петрушевич, вона перейшла вже була цензуру, але в світ чомусь не вийшла: була опублікована тільки 1857 р. в польській часописі «Przyjaciel Domowy»*. Кобринський опублікував маленьку збірочку приповідок у додатку до свого букваря 1842 р., Вагилевич і Головацький подали свої спостереження етнографічні в статтях, друкованих по-чеськи в «Časopis Českého Musea»*, 1838—[18]40, а матеріяли опублікував Головацький 1846—[18]47 р. в збірнім письмі «Вінок русинам на обжинки»*, виданім у Відні. Варто зазначити, що й поляки інтересувались тоді живо руською етнографією; принагідні причинки знаходимо в львівських часописях «Rozmaitości»* та «Lwowianin»* і в часописі «Przyjaciel Ludu»*, видаваній у Лешні в Познанщині; часть із них ввійшла в книгу Семенського* «Powieści i podania polskie, ruskie i litewskie», видану 1845 р. Незалежно від русинів збирав руські матеріяли Казимір Войціцький* та публікував їх по-польськи (пісні 1835, казки 1838) в формі, переробленій і зміненій відповідно до тодішнього літературного смаку, через що його публікації стратили наукову вартість, хоч свого часу були дуже популярні.

Важні причинки до етнографії Галичини, особливо галицької Руси, находимо також у істориків польської культури: Голембйовського* (див. особливо його «Lud polski, jego zwyczaje, zabobony», Warszawa, 1830, 2 т.) і Мацейовського* (див. особливо «Polska i Ruś aż do pierwszej połowy XVIII w.», 4 томи, Petersburg, 1842). Дещо знайдеться і в тогочасних німецьких публікаціях, особливо в часописі «Galizien» з р. 1840—18[41] і т. и. В кінці варто зазначити пробу наукового опрацьовання тодішніх здобутків етнографічних збирань у книзі львівського професора Гануша* «Die Wissenschaft des slavischen Mythus», Lemberg, 1842. Автор стоїть на ґрунті метеорологічної теорії Ґрімма, але охота до скомпоновання повної системи слов'янської мітології, повна безкритичність в доборі джерел і апріорність методи позбавили його працю наукової вартости.

Та під кінець 40-х років зайшли в Галичині два факти, що відібрали польській інтелігенції на довгий час охоту до етнографії. В р. 1846 польські селяни Західної Галичини кинулися на своїх панів, порізали і покалічили багато з них і в польській крові втопили задумане польське повстання. А в р. 1848 піднявся в Східній Галичині з нечуваною доти силою руський національний рух, і русько-польський антагонізм заострився дуже сильно. На оба ті факти польська шляхетська інтелігенція реагувала негацією. Устами одного ех-революціонера Ришарда Бервінського* вона висловила тезу, що ніякого польського люду нема, що польська нація — се польська шляхта, а те, що деякі фантасти вважають національним скарбом, — людові пісні, казки, традиції, приповідки, звичаї і т. и., — се або нужденні решти попсованої шляхетської цивілізації, або запозики від чужих народів. А устами другого ех-революціонера Ценглевича* вона вирекла тезу, що так само ніякого руського народу ані руської мови нема, а те, що деякі фантасти називають сим ім'ям — се попсований жаргон польщини, так, як загалом Русь має значіння тільки яко appendix[1] Польщі. Розуміється, що при таких поглядах — а вони були далеко не індивідуальні — не варто було займатися дослідами над тим людом і його духовими творами. І справді, 50-і роки — се майже повна пустиня на полі етнографічних пошукувань; лише де-де появляються в друку розрізнені нар[одні] пісні або давніші збірки, як ось згадана вже збірка руських приповідок Петрушевича.

Небагато робила й руська інтелігенція. І тут після широкого розмаху 1848 р. наступила реакція, але в иншім напрямі. Під впливом декого з росіян (Погодіна), а також під враженням російської армії, що ходила 1849 р. через Галичину на Угорщину усмиряти угорське повстання, зродилася де в кого з галицьких русинів думка про близький перехід Галичини під Росію, про племенну єдність галицьких русинів з великорусами, про непотрібність праці на власнім народнім ґрунті і про можливість та конечність зіллятися з великорусами і прийняти їх мову та літературу. Сей погляд породив у тих людей, вихованих у шляхетсько-польськім дусі, обік язикового макаронізму не раз фактичну погорду до мови, традицій і життя рідного люду. Розуміється, що про студійовання мови, пісень, звичаїв і побуту сього люду тим добродіям ніщо було й говорити.

---

[1] Додаток *(латин.)*. — *Упоряд.*

Тільки в 60-их роках повіяло иншим духом у Галичині. З України дійшли сюди твори Шевченка, Куліша, Максимовича*, Костомарова і инших українських письменників та етнографів, збудили серед молодіжі гарячу любов до рідного народу і заохотили її до студій над його традиціями. Почалось пильне збирання етнографічних матеріялів. Гнідковський* у Калуськім повіті збирає приповідки, Торонський* подає характеристику лемків, того найдалі на захід висуненого відламу русинів, Гушалевич* записує пісні в Стрийськім пов[іті], Галька* видає гарну збірочку казок, Саламон* збирає коломийки, але псує свою збірку фальсифікатами власного виробу. В кінці значна часть молодших і старших збирачів достарчає Головацькому матеріялів до його 4-томової збірки* пісень Гал[ицької] і Уг[орської] Руси, — збірки, зарівно замітної багатством матеріялу, як безсистемністю, некритичністю і недбалістю впорядковання та видання.

Головацький був душею схарактеризованого вище москвофільського напряму, і 1867 р., покинувши катедру руської літератури в університеті Львівськім, перейшов до Росії, а свій збірник пісень видав аж 10 літ пізніше в Москві. Незалежно від нього і його прихильників, під впливом прикладів і заохоти з України, кинулася в Галичині до збирання етнографічного матеріялу ціла купа молодіжі т[ак] зв[аного] українофільського напряму. Із збирачів сеї групи назвемо Володимира Навроцького*, Мелітона Бучинського*, Олександра Стефановича*, Осипа Білінського, Амвросія Дольницького*, Михайла Царя*, Тита Ревакович*. Головна маса зібраного ними матеріялу перейшла до Києва, в руки пок[ійного] М. Драгоманова, і досі лежить неопублікована; тільки дещо було видане сим ученим і свідчить про велику вартість зібраного тоді матеріялу. Правда, збирано майже самі тільки пісні; лиш дехто (Лучаківський*) збирав приповідки та загадки, а Желехівський*, Верхратський*, Партицький* і Огоновський — матеріяли лексикальні; инші галузі народознавства полишано на боці. Та й то по кількох літах, коли призбираний матеріял заляг у скринях і не міг дождатися публікації, запал збирачів остиг, а деякі з давніших збірок попропадали в рукописях. Пощастилось тільки одній збірці буковинця Гр. Купчанка, що її вповні опубліковано, та й то не в Австрії, а в Києві. Ще перед тим вийшла в Петербурзі збірка галицьких приповідок, упорядкована Вісклоцьким*; се була некритично обкроєна збірка Ількевича з додатком инших давніших, друкованих у Галичині, і рукописної збірки Гнідковського. Попсувавши мову своїх оригіналів і довільно попропускавши значну часть поміщених у них приповідок, Вісклоцький позбавив свою працю всякої наукової вартости. Далеко цінніше було видання Номиса «Українські приказки», куди увійшли також галицькі приповідки Ількевича.

В 60-тих роках починається живіша етнографічна діяльність і між галицькими поляками. Назвемо тут історика Бельовського*, що в своїй статті «Pokucie» подав деякі цінні уваги і про етнографію сеї території. Другий історик-дилетант, домініканець Садок Баронч*, видав 1863 р. книжку оповідань, казок, анекдотів і приповідок, зібраних переважно в Східній Галичині, але записаних з пам'яті і перекладених на польську мову — матеріял цінний, але виданий по-варварськи. Даровський* збирав приповідки десь над Збручем, але збірки своєї не опублікував. Але над усіх видвигається постать великого «збирача польської землі» Оскара Кольберґа, що, розпочавши від збирання польських людових мелодій, помалу розширив рами своїх колекцій і задумав дати повний етнографічний образ польського люду у всіх його частинах. Перейшовши з Варшави до Кракова, він розпочав тут публікацію своєї збірки «Lud», що за його життя дійшла геть поза 20 томів, та для якої він лишив удвоє стільки матеріялу. Кольберґ був спеціяліст від збирання матеріялу, але обсяг його наукових інтересів був досить вузький. Пісні, казки та вірування, спеціяльно демонологія — ось що інтересувало його головно, далі — костюми, будова хат і потроху звичаї (дорічні). Збираючи поспішно, він хапав у кождій околиці, що міг наборзі захопити, наповнював свої томи описами околиць, виписками зі старих газет і т. и., а в записанім матеріялі друкував при описах різних околиць по 10 разів ті самі пісні, казки, вірування, рідко коли покликаючися на попередні томи, не говорячи про чужі збірки. Таким способом багатство зібраного ним матеріялу в значній мірі ілюзоричне; таким методом можна би заповнити сотки томів, а не посунути науки наперед. Та проте Кольберґові треба признати велику заслугу: він поставив на міцну основу студії польської етнографії по територіям, розпочав досліди над польською народною музикою і головно своїм замилуванням до етнографії і своїм особистим впливом умів розбудити таке замилування у инших, умів зорганізувати собі по всіх сторонах пильних і сумлінних помічників-збирачів. Стоячи на становищі історичної Польщі, він пробував втягнути в обсяг своїх пошукувань також руські землі, і сій його тенденції завдячуємо 4 томи його «Pokucia», 1 том «Przemyskie» і два томи «Chełmskie», в яких поміщено багаті причинки до руської етнографії.

Щодо свойого погляду на етнографічні матеріяли, то Кольберґ стояв на давнім становищі їх автохтонности, придержуючися мітологічної теорії Ґрімма. На тій самій теорії стояли й руські вчені, що в тих часах пробували науково роздивляти етнографічні матеріяли, отже, Галька в своїй праці про Купала, Головацький у своїм друкованім нарисі слов[’янської] мітології і Огоновський у своїх університетських викладах про слов[’янську] мітологію. Ся теорія найшла була в Росії талановитого заступника в особі Афанасьєва, якого «Поэтические воззрения славян на природу» містять також немало галицько-руського матеріялу і були пильно читані в Галичині. На основі сього твору стоїть праця Згарського* «Народний світогляд у приповідках» і Левицького* «Світогляд українського народу».

В 70-х роках повстає на руськім ґрунті реакція проти сих поглядів. Вона виходить із Києва, де головним її мотором був Драгоманов. Незвичайно критичний ум, фаховий історик з широкою европейською освітою, він вніс у студійовання етнографічного матеріялу строгу історичну методу, остро виступив проти дилетантства і мітологічних апріорних фантазовань, жадаючи порівняних студій і докладного відрізнення в етногр[афічних] матеріялах того, що міжнародне, запозичене, а того, що повстало на власнім ґрунті. Епоху творило тут видання укр[аїнських] історичних пісень, доконане ним на спілку з Антоновичем* (2 т., 1873—[18]74 р.), а також його виступ на київськім археологічнім з'їзді 1874 р. з показом, як вандрували деякі новелістичні та пісенні сюжети з заходу на схід, а на російській території — з полудня на північ.

Нещасні політичні обставини не позволили Драгоманову віддати етнографії стільки сили і праці, скільки він бажав, і виконати всі заложені ним плани. Та проте його вплив на розвій етнографічних студій на Україні і в Галичині був дуже великий і ще збільшиться тепер, коли збірне видання його фольклорних творів дасть змогу новим поколінням відразу розглянутися і в методах, і здобутках та цілях сеї науки. Та вплив сей зазначився вже в 70-их роках тим, що нові збирачі під його впливом значно розширюють обсяг своїх обсервацій, не в'яжучись ні статистичними, ні історичними, ні мітологічними формулками. З тих нових збирачів назвемо М. Павлика*, Ів. Франка, О. Терлецького*, Льва Василовича*, Івана Кузьова*, Михайла Зубрицького, Ольгу Рошкевич*, Євгенію Бохенську*, Іларія Огоновського*. Незалежно від сих збирали різнорідні матеріяли Сабат, Нікорович* (головно заги локальні), під впливом драгоманівських поглядів видаваний журнал «Громадський друг»* помістив ряд звісток про побут народу в різних верствах і сторонах, звертаючи увагу на економічний їх побут і на психологію суспільних відносин.

Ся праця йшла далі в 80-их роках. Часопись «Світ» подала ряд студій про етнографічні матеріяли місцевого характеру (пісні і оповідання про Борислав, про картоплю і т. и.). Серед академічної молоді у Львові заінтересовання етнографією і заразом ширше її розуміння проявило себе заснованням (1882—[188]3 рр.) «Етнографічно-статистичного кружка»*, де обговорювано нові появи на полі сих наук і велись теоретичні дискусії про їх методи. Щоб ввійти в живий контакт з народом, молодіж почала устроювати літом ґреміяльні мандрівки по різних сторонах краю. Правда, для етнографії ті мандрівки не принесли безпосередньої користи, але значно причинилися до піднесення духового життя «глухої провінції». Тим часом повстали в краю деякі огнища для публікації етнографічного матеріялу. Зав'язана при Краківській академії наук* Антропологічна комісія розпочала за ініціятивою проф. Коперницького* в р. 1877 публікацію «Zbioru wiadomości do antropologii krajowej». Проф. Коперницький, медик з фаху, етнографом не був, і перші томи «Zbioru» обік цінних розвідок антропологічних і археологічних подавали етнографічні матеріяли, польські й руські, дуже невисокої вартости, збирані дилетантами, публіковані без розбору і без системи. Бажаючи опублікувати в «Zbiorze» дещо з нагромаджених у мене матеріялів, я розпочав кореспонденцію з проф. Коперницьким, обробив для «Zbioru» гарний опис весілля в Лолині по записам пані Ольги Рошкевич і старався загріти Коперницького до думки — устроїти під фірмою Краківської академії і під його проводом етнографічну експедицію в різні сторони Галичини для збирання етнографічного і антропологічного матеріялу. Проф. Коперницький не перечався про важність і потребу такої експедиції, але дав мені пізнати, що Академія не має ані грошей, ані охоти для такої експедиції, щонайбільше може вибратися він сам. І справді, він по моїм сказівкам вибрався в таку експедицію літом*, але всіх здобутків своєї поїздки так і не встиг опублікувати.

Значний вплив на розвій етнографічних інтересів у Галичині мали дві етнографічні вистави*, устроєні в тім часі: перша в Коломиї 1881, друга в Тернополі 1887 р. Перша з них відкрила, так сказати, гуцульські і покутські домашні промисли, отже: килимкарство, гончарство і кафлярство, різьбу, вишивки і т. и., і зацікавила ними широкі сфери в Галичині і поза її границями; друга показала надто невидану досі в Галичині колекцію етнографічних типів і костюмів, що, знята фотографічно група за групою, утворила розкішне альбум. Наслідком першої вистави була розпочата львівським Промисловим музеєм публікація альбому «Wzory przemysłu domowego włościan na Rusi» (вступні тексти Вержбицького*), 9 томів; обі вистави послужили основою багатих етнографічних колекцій музеїв: львівського Промислового, львівського гр[афа] Дідушицького* і краківського кн[язя] Любомирського, не говорячи про численні приватні колекції. Друга вистава була імпульсом до заснування заходом В. Федоровича* школи килимкарства в Вікні.

В 80-их роках почалась також довголітня невтомима діяльність на полі галицько-руської етнографії Франтішка Ржегоржа, чеха, що, переселившися до Галичини, посвятив етнографічній праці всі свої сили. Незвичайно пильний і талановитий збирач, хоч каліка (глухий), він цікавився найрізнішими предметами, особливо деталями побуту, костюмами, будинками і уладженням хазяйства, звичаями, товариським життям і річевими пам'ятками з побуту галицьких русинів. Він об'їздив майже всю Східну Галичину, записуючи, рисуючи, фотографуючи і збираючи предмети для галицько-руського відділу в музеї Напрстків у Празі*; сей багатий і гарний відділ — вповні його праця. В чеських часописях він опублікував більше як 100 своїх праць — цінних причинків до галицько-руської етнографії. Не вдаючися в ніякі наукові теорії, він збирав і стягав докупи однорідні явища — і в тім головна його заслуга.

Значно инший характер має етнографічна робота на Галицькій Русі в 90-х роках. Виробляються збирачі нового типу, такі, як Іван Колесса*, Осип Роздольський, Володимир Гнатюк, Володимир Шухевич, що, обіймаючи широкі наукові горизонти, рівночасно стараються вичерпати запас етнографічних фактів у певній околиці, подати, прим[іром], весь репертуар пісень, оповідань і т. и. якогось незвичайного оповідача чи рапсода, вичерпати запас пісень, казок, обрядів даної околиці і, з другого боку, обняти запас доступного однорідного матеріялу в цілім краю. Повстає ряд талановитих збирачів народної музики: Порф. Бажанський*, якого колекція (неопублікована) обіймає 3 000 мелодій, Філарет Колесса і и[нші]. Вол. Шухевич звертає головну увагу на виступдійовання Гуцульщини з кождого погляду і являється головним впорядчиком етнографічного відділу на крайовій виставці 1894 р.* У всіх тих збирачів видно порядну методу; записи виходять стенографічно вірні; матеріял записується від найліпших оповідачів, про яких подаються докладні відомості; при описах реалій подаються рисунки, фотографії, поміри; збирачі приступають до діла не насліпо, де-будь, але познайомлені добре з попередньою літературою, вишукують території, найцікавіші для досліду, вповні розуміючи його наукову донеслість.

Аналогічне явище бачимо також у Західній Галичині: замість давніх етнографів-аматорів, що громадили всяку всячину, всього потрохи, аби тільки заповнити том, повстають збирачі-систематики, що виходять із наукових поглядів на ціль етнографії і дивляться критично на матеріял. Збірки тих людей, як Swiętek, Udziela, Ciszewski[*], Fedorowski, мають характер, значно відмінний від давніших, визначаються строгим групованням однорідного матеріялу. Антропологічна комісія при Краківській академії майже перестала публікувати руські матеріяли, принагідно збирані дилетантами.

Для публікації руських матеріялів повстають центри у Львові, зразу основане мною «Житє і слово», що в двох роках успіло опублікувати широкий цикл етнографічних записів і зазначити широку програму для дальших пошукувань. В р. 1895 повстало у Львові польське «Towarzystwo ludoznawcze», засноване також при участі русинів (Франко, Колесса, Гнатюк); його орган «Lud» публікує також, хоч рідко, руські матеріяли, а в перших роках містив також деякі праці русинів з обсягу етнографії і фольклору. Такі праці (І. Франка) друкувала також варшавська «Wisła», а працю Охримовича про весільні обряди помістило (в часті) московське «Этнографическое обозрение».

Тепер русини відтяглися від сього Товариства, знайшовши можність публікувати і оброблювати етнографічний матеріял у себе і своєю мовою. Зреформоване з початком 90-их років Наукове товариство імени Шевченка у Львові заснувало від 1895 р. спеціяльне видання «Етнографічний збірник» і вибрало окрему Етнографічну комісію[*] для його ведення. Надто за ініціятивою Хв. Вовка[*] засновано спеціяльне періодичне видання для праць по археології, антропології і дескриптивній етнографії — «Етнологічні матеріяли»[*]. І в инших виданнях Товариства знаходить наука фольклору узглядненння: багато археологічних дослідів, рефератів друкується в «Записках» Товариства, де також друкуються більш або менше детальні рецензії і розбори всіх важніших етнографічних та археологічних публікацій, що доторкають українсько-руської території. Надто в «Збірнику філологічної секції» опубліковано два томи фольклорних студій М. Драгоманова, розсипаних за життя автора по різних російських часописях і під різними псевдонімами, і таким робом уперве віддано їх вповні для вжитку публіці.

В виданих досі VIII томах «Етнографічного збірника» зазначено вповні характер сього видання. Воно намагається давати заокруглені колекції однорідного матеріялу, по змозі такого, на який досі менше звертано уваги. І так маємо тут багату колекцію лірницьких пісень, дві значні колекції казок, одну колекцію нар[одних] новель, колекцію легенд, велику колекцію нар[одних] анекдотів, дві колекції нар[одних] вірувань, багату збірку гуцульських заклинань («примівок») і прецікаву збірку народних поголосок про сучасні політичні події (коронацію царя). Увагу спеціялістів звернула особливо багата двотомова збірка угро-руського матеріялу[*], яка буде ще сього року доповнена третім томом. Приготовляється до друку збірка пісень з мелодіями і збірка приповідок, зладжена Ів. Франком[*].

В «Етнологічних матеріялах» звернули увагу з галицько-руських матеріялів особливо гарна праця М. Кордуби[*] про писанки і початок монографії В. Шухевича про гуцулів. Обі праці з численними ілюстраціями.

Зазначу ще, що окрім матеріялу, збираного безпосередньо з уст народу, Товариство звернуло пильну увагу також на ту півнародну літературу рукописних легенд, повістей і апокрифів, що здавна знаходиться в руках народу і часто є джерелом його оповідань та вірувань. Публікація тих творів, важних для етнографа, рівно як і для історика літератури, розпочата Археографічною комісією Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка[*] по плану, предложеному Ів. Франком. Під його редакцією видано досі два томи, що містять апокрифи старозавітні і першу часть новозавітних, тобто апокрифічні євангелія[*].

Львів, 4/IX [1]900

1901

«ЗА ЧТО СТАРИКА ОБИДЕЛИ?»

«За что старика обидели?» — мимоволі хочеться запитати, читаючи в «Галичанине»* (ч[исло] 216—218) фейлетон д. Свистуна* під гумористичним наголовком: «Кто больший: г. М. Грушевский или о. А. Петрушевич?» Д[обродій] Свистун узявся боронити о. Петрушевича перед закидами, які підніс проф. Грушевський проти остатніх «изследований» о. Петрушевича в своїй рецензії в «Записках». Розуміється, що головним закидом був брак методи в працях о. Петр[ушевича], такий брак, що зводить на нінащо всю бистроумність і начитаність автора. Що ж на се каже д. Свистун? З претенсіональністю, яка характеризує хіба повну наївність в обсягу історичної дисципліни, він говорить про емпіричну методу, про Беконів «Novum organon»* і зараз перескакує до о. Петрушевича, вихваляючи яко головну його заслугу збирання матеріялів для історії Галицької Русі. Він, мовляв, «собрал хорошую коллекцию археологических находок, монет, медалей, рукописей и других памятников старины. Все собранное находится частью в музеуме «Народного дома»*, частью же у о. Петрушевича дома, и г. Грушевский, живущий постоянно во Львове, легко мог бы все то оглянути. О[тець] Петрушевич тщательно собирал различные замечания на полях церковных книг и открыл много памятников апокрифической литературы Прикарпатской Руси из XVI—XVIII в., которыми пользуется теперь г. Франко в своих научных изследованиях». Загалом д. Свистун стоїть на тім, що «научная деятельность о. Петрушевича лежит главным образом в собирании материала». Д[обродій] Свистун, очевидно, й сам не підозріває, яку кривду заподіяв він о. Петрушевичу таким осудом. Він поставив його яко ученого на рівні з такими збирачами матеріялів, якими в Росії були купець Царський, або київський археолог Кибальчич, або инші аматори, що збирали старинні предмети. Збирання не дає кваліфікації на вченого, і деградуючи о. Петрушевича на чистого збирача, д. Свистун ставить його далеко нижче, ніж поставив його проф. Грушевський у своїй рецензії. А треба додати, що яко збирач о. Петрушевич не стоїть на рівні навіть з такими збирачами, як російські купці Царський або Каратаєв* (сей другий лишив бодай прекрасну бібліографію найстарших кирильських друків, працю з погляду на методичність і критичність без порівнання кращу від усього, що в тім напрямі зробив о. Петрушевич). Коли д. Свистун думає, що хтось, живучи у Львові, міг коли-будь оглянути колекції о. Петрушевича, то дуже помиляється. Ті колекції були досі, і певно, й до смерті о. Петр[ушевича] будуть мертвим капіталом, недоступним ні для кого. Ще 1874 р. проф. Калужняцький* по адресу о. Петрушевича пустив був їдке слово про «наших библиоманов, весьма неинтересный класс людей недоученых и недоступных» (Труды III Археологического съезда, т. II. Киев, 1878, стор. 271). І коли д. Свистун говорить, що о. Петрушевич зібрав багато апокрифів, якими користується д. Франко, то, очевидно, не знає ані збірок о. Петрушевича, ані видань д. Франка, який для своїх видань не покористувався ані одним рядком із рукописних колекцій о. Петрушевича. Д[обродій] Свистун признає й сам, що в «материалах о. Петр[ушевича] нет методического распределения» — отже, навіть матеріялів не вміє о. Петр[ушевич] розложити методично, — знов комплімент, за який о. Петр[ушевич] не дуже потребує дякувати д. Свистуну. Та найзабавніше те, що каже д. Свистун при кінці. «Оценяя деятельность о. Петрушевича, надобно приняти в расчет, що он автодидакт и священник, обремененный обязанностями своего звания... и що его жалование было всегда скудное». Отже, се не брак методичного думання заставляє о. Петрушевича мішати в своїх писаннях горох з капустою, а те, що він автодидакт! А проте Добровський*, батько слов'янської філології і один із найметодичніших слов'янських умів, був також автодидакт і навіть також канонік! І коли о. Петрушевич пише свої «изследования» чудернацькою «праруською» мішаниною і вважає «исковерканными» не тільки сучасні укр[аїнсько]-руські писання, але навіть старі пам'ятники, що не підходять до його теорій, то причина сього — не брак справді наукового погляду на розвій язика і на розвій письменства і не дика погорда до своєї рідної мови, але може... його «священническое звание». І коли о. Петрушевич у своїй «Сводній літописі»[*] під роком 1779 кидає громи на наших «галицких украиноманов», що, мовляв, хочуть «чудовищный украино-русский язык сделати общерусским языком»; коли під р. 1790 злиться на те, що «нынешняя опольщенная молодая Русь, козачествуя, называет свой гурт Украиною-Русью», а під р. 1778 кидає громи на «импортованное из Запада так званное просвещение, подобное нынешнему из Востока занесеной украинско-радикальной "Просвите", для которой первым идеалом и представителем есть несчастный Тарас Григорьевич Шевченко» (стор. 107), — то се не для того, що у нього не тільки неметодичний, а ще й рабський, антигуманний та ретроградний дух, але для того, що у нього «скудное жалование».

ОЛЕКСАНДЕР ЯКОВЛЕВИЧ КОНИСЬКИЙ

18 серпня 1836 — 12 грудня 1900

[Некролог]

І знов свіжа могила, а в могилі один із ветеранів нашого письменства, один із тих, що весь вік стояли на виломі і на ньому ж полягли головами. Олександер Кониський умер у Києві д[ня] 12 грудня 1900 року, проживши 64 роки і маючи за собою 40 літ невпинної, многосторонньої літературної праці. Його енергія, сила волі і невсипуща трудолюбність змушують до подиву навіть тих, хто не раз не згоджувався на напрям його роботи. В хвилях тяжкого занепаду українського духу і українського слова він не раз бував майже одиноким незломним, бував «гласом, вопіющим во пустині». А в хвилях оживлення і розповсюдження українського руху він усе стояв у першій лаві робітників. Справі рідного слова він присвятив своє перо; справі розбудження українського духу віддавав свої сили й свої помисли. Не було важнішого літературного чи національного українського підприємства — газети, журналу, альманаху, товариства, де би Кониський не був співробітником, помічником, членом, а то й ініціятором*, де б не приложив своєї праці або й матеріяльної жертви. Не було виднішого діяча в нашім літературнім, суспільнім чи науковім житті, з ким би Кониський не був особисто знайомий або не обмінювався листами.

Ім'я Олександра Кониського тривко записане в історії нашої літератури. Як поет, новеліст, повістяр, драматург, біограф і популяризатор лишив він по собі довгий ряд праць, гідних уваги і задля таланту їх автора, й задля багатства життєвих обсервацій та чистоти української мови. Його плодючість була дуже велика; те, що досі надруковано, — то далеко не вся його літературна спадщина. З його автобіографічних нарисів ми знаємо про немало його праць, позагублюваних або позабираних «нечистою силою»; в теках різних редакцій певно набереться ще не один том його недрукованих праць. Але й се ще далеко не все. Кониський був також невтомним публіцистом, що відгукувався на всі важніші появи сучасного життя. Безліч його дописей та публіцистичних статей розсипана по різних російських, українсько-руських та польських часописях, найчастіше без його підпису або під одним із многих його псевдонімів*. Сумнівна річ, чи без його помочі зможе хто-будь инший повіднаходити всі ті писання.

Але й на тім іще не кінчиться обсяг його діяльности. Кониський був пильним і невтомним кореспондентом. Його листів, звичайно просторих, набралось би певно багато тисяч. А треба ж тямити, що листи наших літературних діячів у тій добі, яку пережив Кониський, коли б їх зібрати і зберегти від затрати, були б колись першорядним джерелом для історії нашого духового життя. Без тих іскор ясного світла, яке паде з листів на події нашого духового життя, прим[іром] у 60-их роках, ті не так то ще далекі часи вже тепер через смерть многих, і то найвидніших, тодішніх діячів являються нам у неясних обрисах. Тим більша тут вага листів Кониського, що обіймав думками і зносинами найдальші кінці України-Руси і в своїх листах промовляв звичайно щиро, без дипломатичної штуки; вони будуть дуже важним джерелом до нашої культурної історії.

І ще один характерний бік діяльности Кониського. Обік Куліша, Драгоманова й Нечуя-Левицького йому належиться місце в купці тих мужів, що перші зрозуміли вагу духового поєднання України з Галичиною і силкувалися, кожний своїй робом, загатити ту прірву, яку викопали політичні відносини між частями одного народу. У ту прірву Кониський вкинув найбільшу і найліпшу частину своєї праці. Найбільша часть його творів друкувалась у Галичині та в Буковині[*]; тут у нього було багато знайомих і кореспондентів; на галицькі й буковинські справи від звертав пильну увагу, і ще донедавна діяльність його була в Галичині звісна далеко більше, ніж в Україні.

Спеціяльно наше Наукове товариство імени Шевченка має багато завдячити Покійному. Він був одним із його основателів, та й потім, по довгім вегетованні товариства, йому належиться честь ініціятиви до його переміни на таку наукову інституцію[*], якою воно стало тепер. Він запомагав надто наше Товариство своїми працями, присилав для бібліотеки цінні книжки і взагалі брав дуже до серця його потреби й пригоди. От тим-то, одержавши відомість про його смерть, наше Товариство поспішило переслати телеграфічно своє співчуття сім'ї покійника і замовити вінець на його могилу з написом: «Наукове товариство імени Шевченка у Львові свойому основателеві, почесному і дійсному членові».

Нехай же пам'ять Олександра Кониського живе й не вмирає серед українсько-руського народу!

О[ТЕЦЬ] БОГДАР КИРЧІВ

[Некролог]

О[тець] Богдар Кирчів, парох у Довгім пов[іту] Стрийського, помер там же в падолисті 1900 р.* З покійником зійшла в могилу велика сила, що подавала колись надії, на жаль, не сповнені. Покійник, селянський син із Корчина пов[іту] Стрийського, кінчив гімназію у Львові, а не маючи засобів на те, щоб удержатися на світському виділі університету, вступив на теологію. В семінарії він визначився як гарячий борець за горожанські права семінаристів, як свідомий русин-українець і пропагатор думки про потребу ширшої, світської освіти для слухачів теології і будучих священиків. Натура палка, характер чистий і непохитний, він визначався і як бесідник на зборах молодіжі, і як організатор, і пробував своїх сил також як письменник і поет. Його оповідання «За волами» подобалось було дуже пок[ійному] Огоновському, коли автор відчитав його на семінарії; не пригадую собі, чи воно було друковане. В «Зорі» і инших часописях він друкував вірші і коротенькі оповідання, а в «Ділі» надто містив багато дописей, особливо відтоді, коли став священиком. Бувши зразу сотрудником у Лисятичах*, а потім парохом у Довгім, він умів собі з'єднати любов селян своїм щирим, братерським поводженням з ними і відвагою, з якою ставав у їх обороні. Та проте він чув себе глибоко нещасливим на своїм становищі. Тільки ширша діяльність, літературна і громадська, могла заповнити його натуру. В сільській затиші, без інтелігентного товариства, серед ненастанних клопотів та гризот він падав духом і нидів. Потім наступали хвилі, де він знов рвався до праці, агітував, писав оповідання, укладав і виголошував популярні відчити, а по якімсь часі знов кидав усе і опускав руки. Його здоров'я почало псуватися, але він не дбав ніколи про себе. В р. 1899 він відбував подорож на Схід*: до Константинополя, Єгипту, Палестини, в повороті був у Росії і вернув значно покріплений на здоров'ї і на дусі. Але приплив сил був недовгий; на селі почалось давнє життя, давня знеохота, поки тяжка, коротка недуга не зробила кінця його життю. Покійник лишив тяжко хору жінку (з дому Кобринську) і двоє дрібних дітей*. Наукове Товариство* ім. Шевченка завдячує йому значний дар — бібліотеку*, яку він почасти зібрав сам, почасти одержав від свого тестя о. Кобринського з Рожнітова*. Надто одержав від нього автор отсих рядків декілька цінних рукописей, в тім числі досить значну збірку народних колядок і щедрівок, зібраних о. Кобринським* у 60-их роках по різних селах Калуського пов[іту]. Пером йому земля.

ЮВІЛЕЙ 25-ЛІТНЬОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ О. П. КОСАЧЕВОЇ

Минулого місяця обходили кияни в залі Літературно-артистичного товариства ювілей 25-літньої літературної діяльности звісної нашої писательки О. Косачевої (Олени Пчілки). По прочитанні д. Черняхівською* реферату про літературні і суспільні заслуги ювілятки з'явилася остання на естраді і була прийнята гучними оплесками публіки. Опісля відчитав д. М. Старицький велике число ґратуляційних телеграм і писем, надісланих ювілятці, між якими були ґратуляції від російських письменників із Петербурга, від московських професорів, від учеників української львівської гімназії і семінарії, від Літ[ературного]-артистичного товариства*, від «Клубу руських жінок» у Львові*, від українок-киянок, від Панаса Мирного і т. д. Потім промовила сама ювілятка, а в бесіді своїй головний натиск поставила на участь молодіжі в її ювілею, яка доказує, що зносини між старшими і молодшими поколіннями не пірвуться ніколи. Опісля відбулася літературно-музична часть вечора, на якої програму складалися твори ювілятки та українські народні пісні. Редакція нашого журналу* вислала від себе ювілятці привіт такого змісту: «Високоповажана Пані! Двадцятьп'ятьлітні роковини літературної діяльности українського письменника в Росії серед теперішніх важких обставин — се така рідка, така виємкова поява, що, дождавшись її, майже поневолі, майже з зачудуванням скрикуєш: от іще людина, що двадцять і п'ять літ вистояла на одинокій чаті, не подалась і не була передчасно зметена сією хуртовиною, що змела стільки молодих, свіжих і надійних борців. Тим більший подив, тим більша радість, коли ся людина — жінка, письменниця, у якої вистало снаги не тільки чесно й непохитно двадцять п'ять літ нести стяг українського слова, але подарувати Україні цілий ряд молодих працівників, що в домашньому крузі набралися любови до рідного язика і до рідного люду. Такою письменницею на українській літературній ниві були Ви, Високоповажана Пані. Ви дали Україні перший приклад освіченої сім'ї*, в якій плекається рідна українська мова і українська літературна традиція в найкращім розумінні сього слова. За приміром Вашого славного брата Михайла Драгоманова Ви поклали в основу своєї літературної діяльности любов до вселюдського прогресу, нерозривно зв'язану з любов'ю до найменшого брата, до нашого простого, всіми неволеного люду. Прихиляючись серцем до нього, студіюючи його в найкращих проявах, а власне в артистичних поривах його душі, Ви рівночасно в своїх творах давали нам згадки високої саможертви для добра братів і здобування засобів освіти і науки з тою метою, щоб нести поміч рідному народові. Справедливим докором картали Ви тих інтелігентів, що, зайняті лише собою і своїми приємностями, маловажать собі душевні терпіння залежних від себе простих людей. Гарячою душею леліяли Ви думку про кращу будущину рідного краю і ніколи не тратили віри в поступ і волю, які не можуть же минути й нашої вбогої хати. Редакція «Літературно-наукового вісника» кладе собі за честь привитати Вас з радісним днем Вашого двадцятьп'ятилітнього літературного ювілею і побажати Вам ще многих літ життя, сили і запалу до праці. В хвилі, коли кождочасно можна надіятися удару, що грозить знищити ті невеличкі духові зв'язки, які в останніх роках нав'язались у нас по сей і по той бік кордону, бажаємо, щоб наша щира участь у Вашім літературнім ювілеї була запорукою, що нема тої сили, яка б могла розбити, розрізнити те, що самим життям і тисячолітньою традицією злучене в одну органічну цілість. М. Грушевський, Ів. Франко, В. Гнатюк». Також Наукове товариство імени Шевченка вислало привіт ювілятці, який звучить: «Високоповажана Пані! Наукове товариство імени

Шевченка з особливою прихильністю прилучається до нинішнього Вашого свята, високо цінячи Вашу різнорідну діяльність на ниві українсько-руського слова і ревність для українсько-руської національної ідеї, стяг котрої Ви високо ціле життя тримали. За Виділ Товариства: М. Грушевський, голова, В. Гнатюк, секретар».

О[ТЕЦЬ] АНТІН ПЕТРУШЕВИЧ

Ювілейна сильветка

Д[ня] 24 січня святкувала громада галицьких т[ак] зв[аних] москвофілів 80-ті роковини вродження о. Антона Петрушевича, широко звісного галицько-руського вченого, історика, лінгвіста, археолога і політика. Святковання випало гармонійно, головною його точкою було велике число привітних листів і телеграм, які надійшли з різних кінців Слов'янщини від різних учених і від наукових інституцій.

Українсько-руські товариства і інституції, а також одиниці — з виємком д. Романчука*, який написав коротеньку ґратуляцію, — не взяли участи в тім ювілеї. Се не повинно дивувати тих людей, хто знає наші відносини і діяльність ювілята. Відносини зложились у нас так, що прихильники т[ак] зв[аної] москвофільської партії ніколи і ніде не беруть участи в наших обходах і празниках. Ніколи не видно наших москвофілів на вечірках у роковини Шевченка або Шашкевича; з гідною подиву солідарністю вони відтягнулися від святкування столітнього ювілею нашої народної літератури. От тим-то і в ювілеї о. Петрушевича, устроєнім з офіціяльною москвофільською закраскою, наші інституції ані одиниці не захотіли брати участи. Та се тільки один бік діла. Можна було б обійти се і винайти форму вшановання тих роковин, якби не становище самого ювілята, зайняте ним у справі нашої народної мови і літератури, становище наскрізь вороже, пристрасне і фанатичне, далеке від усякої науковости. Яким би не був о. Петрушевич ученим, філологом, археологом і лінгвістом, — у справах найближчих нам, у справах нашої народної екзистенції, нашого розвою він не показує себе ані об'єктивним обсерватором, ані безпристрасним судією. З його праць віє наскрізь ненауковий дух сліпої заїлости, сліпої на факти і на історію, і для того ми мусимо в о. Петрушевичу бачити не вченого, а політика, чоловіка партії, репрезентанта напряму, ворожого нам і тій справі, для якої ми працюємо. Бажаючи йому всього найкращого з днем ювілея його 80-тих уродин, ми не могли ні в якій формі маніфестувати того чуття і з огляду на власну національну гідність, так часто і так несправедливо топтану і опльовувану ювілятом, для якого навіть Шевченко не є нічим більше, як «несчастным», се бо арештантом, каторжником, із огляду на його особу, — бо ж очевидно, і йому самому не любо було б бачити нас в числі своїх ґратулянтів і почути від нас при тій нагоді вже ж не що инше, як слова щирої правди.

От тим-то бажаючи хоч post festum[1] подати й від себе причинок до святковання сього ювілею, ми хочемо списати тут сильветку ювілята так, як він нам виявляється з його наукових писань і з особистої — правда, дуже невеликої — знайомости та з оповідань инших людей, що мали нагоду знайомитися з ним. Чинимо се зовсім sine ira et studio[2], бо о. Петрушевич такий політичний ворог, якого гнів і сердитість має для нас тільки психологічне значення. Шкодити нам, спинити розвій нашого життя він не може. Навпаки, безпристрасний історик скаже колись, що коли кому він пошкодив, то хіба своїй власній партії і своєму власному напрямові, спиняючи довгі літа його розвій тягарем свого авторитету і своєю особистою нетолерантністю. А коротка характеристика бодай одної части наукових праць ювілята — праць по історії, літературі і етнографії, з якими я докладніше обзнайомлений і про які можу видати мотивований осуд — видається мені тим більше пожаданою, що у всіх ґратуляційних листах і телеграмах, які одержав ювілят від різних слов'янських учених, обік щирого і радісного чуття та дружніх бажань видно брак хоч трохи детальніших показів на те, які ж то спеціяльно були ті заслуги ювілята, чим, властво, він причинився до розширення обсягу нашого знання, до піддержання і розвою руської народности. Се й не диво. О[тець] Петрушевич належить до ряду тих славних людей, про яких колись писав Лессінґ*:

---

[1] Після свята *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Без гніву й упередження *(латин.)*. — *Упоряд.*

Wer wird nicht einen Klopstok* loben?
Doch wird ihn Jeder lesen? Nein[2].

О[тець] Антін Петрушевич походить із священичої сім'ї, в якій віддавна плекались літературні і наукові традиції. Його батько, о. Стефан Петрушевич, висвячений ще 1798 р., був більше як 50 літ парохом Добрян коло Стрия. Се був освічений чоловік, не без літературного хисту. Вихований у польській традиції, він писав зразу по-польськи (заховався уривок його подорожі зі Львова до Журавна з р. 1795, писаний з легким гумором, прозою, переплітаною віршами, на взір Красіцького* подорожі з Варшави до Львова), компонував вірші, інтересувався драмами, яких ціла пачка була переписана, а може, й перекладена, його рукою. Та з часом він перейшов і до руської мови. Ще в початку 30-тих років, а може, навіть і в 20-их р[ок]ах він переклав «Слово о полку Ігореві» на руську народну прозу, написав пару водевілів (один із них п[ід] з[аголовком] «Муж старий, жінка молода» був опублікований мною в «Записках Н[аукового] т[овариства] ім. Шевч[енка]», т. XXVII, другий находиться поки що в рукописі), писав руські вірші, з котрих деякі без його підпису були друковані в «Зорі галицькій»* 1848 р., і лишив гарну збірку народних приповідок, яку бажав опублікувати окремою книжечкою; рукопис був уже одобрений цензурою, але до видання чомусь не дійшло; тільки в р. 1857 його приповідки були видані в часописі «Przyjaciel Domowy».

Антін Петрушевич родився в Добрянах 18 січня 1821 р., кінчив початкові школи в Стрию, гімназію, філософію і теологію у Львові в 1845 р. В р. 1847 він висвятився в целібаті, був якийсь час сільським сотрудником, але вже в тім самім році покликав його тодішній митрополит Михайло Левицький* до себе і зробив його своїм капеланом. В р. 1856 о. Антін одержав титул почесного каноніка і обняв парафію Новицю в Калуськім повіті. В 1862 його іменовано дійсним крилошанином, і відтоді він пробуває у Львові з функцією кустоса. Коли до того додати, що о. Петрушевич довгі літа був послом до сойму краєвого, а від р. 1872 до 1878 також послом до Ради державної у Відні, то будемо мати все важніше з його біографії.

---

[2] Хто ж не похвалить Клопштока?
Та чи кожен буде його читати? Ні *(нім.)*. — *Упоряд.*

Нема ніякого сумніву, що вже з батьківського дому о. Петрушевич виніс замилування до історії і літератури. В ексцеритах та нотатах його батька знаходимо виписки з різних історичних писань XVIII-го і початків XIX-го віку, в тім числі із Шлецера* «Staatsanzeigen» (1783) і «Nestor», Нарушевича*, Бандтке*, Вальтера Скотта («Історія Наполеона»*) і т. и. Інтересна також його книжечка «Syntagma dla zrozumienia różnych autorów polskich i łacińskich i ruskich» — рід словника з поясненнями чужих і незвичайних слів; ті пояснення декуди розростаються в цілі невеличкі трактати; так, прим[іром], при слові «unia» подано коротенький нарис історії церкви руської; пояснено також деякі руські слова, як «opryszek, Kupajło, odoja, latawica», а також зібрано деякі матеріяли до руської нар[одної] мітології п[ід] з[аголовком] «O mitologii ruskiej według podania ludu». Не диво, що, винісши з батьківського дому наклін і охоту до поважної духової праці, Антін Петрушевич уже в гімназії читав праці Добровського, руську літопись т[ак] зв[аного] Нестора*, «Історію Росії» Карамзина* і «Історію Польщі» Нарушевича. Великий вплив мав на нього перший історик Галицької Руси Денис Зубрицький*. А. Петрушевич познайомився з ним ще бувши на університеті. Певно, під його впливом і за його порадою він задумав присвятити свої сили історії і філології і почав збирати матеріяли для великої праці, що повинна була вияснити історію Галицької Руси. Пробуваючи у Львові 1847—1856, він працював у львівських бібліотеках і архівах. Обнявши в 1856 р. парафію Новицю, він зложив усю душпастирську працю на сотрудника, а сам працював далі в архівах і бібліотеках у Перемишлі, збирав старі книги й рукописи по галицьких церквах і монастирях, далі об'їздив Буковину і Румунію, а своє посольство у Відні використував більше як наукову експедицію, працюючи в віденських бібліотеках, ніж як політичну задачу. В тім часі він звідав також Прагу і инші слов'янські міста, всюди збагачуючи обсяг свойого знання, купуючи книжки, роблячи витяги, нотуючи давні рідкості. Не диво, що, маючи при тім усім запевнену екзистенцію, свобідний від турбот про сім'ю, при тім маючи яко канонік і посол отворені всякі архіви та приватні, церковні, монастирські бібліотеки, він зібрав матеріял дуже великий і цінний, із якого можна було здвигнути не одну гарну наукову будівлю.

До того треба додати, що з природи о. А. Петрушевич наділений досить живим умом, даром критичної аналізи і комбінації і незвичайною, дійсно феноменальною пам'яттю, яка не покинула його й тепер, у глибокій старості. Як бачимо, о. Петрушевичу дане було в дуже великій мірі все, щоб зробитися справді великим ученим, коли вже не другим Добровським, то в усякім разі духовим світочем хоч одної слов'янської нації — своєї рідної.

А які ж на ділі плоди більш як 50-літньої наукової діяльности о. Петрушевича? Якими творами він вписав своє ім'я в літописях слов'янської науки? Якими провідними думками він загрів серця сучасних? Чим причинився до розвою свого рідного народу або бодай тої Галицької Руси, іменем якої недавно святковано у Львові його ювілей? Повну відповідь на сі питання дасть певно безпристрасна історія; ми нині можемо тільки піднести головні напрями його діяльности і зазначити її характер.

Тут поперед усього кидається в очі різкий дуалізм у діяльності о. Петрушевича. На літературне поле виступив він зовсім під иншою звіздою, ніж та, яка повела його далі. Лишаючи на боці латинську дисертаційку «De versione slovenica sacrae scripturae», написану ще 1843 і цікаву хіба як свідоцтво, наскільки автор у ту пору володів латинською мовою та був начитаний у підручних тоді наукових працях Добровського, Шафарика* і т. и., ми зупинимося довше на першій його друкованій праці наукового характеру. Се була брошура «Słów kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości. Dodatek nadzwyczajny do teraźniejszych pism czasowych. Lwów, gród Rusi Austryjackiej. 1848». В тій брошурі о. Петрушевич виступає з значним наукових арсеналом, з гарячим чуттям, та при тім з дуже ясним і мотивованим почуттям, що він малорусин, син народу, хоч посвояченого з великоруським, та все-таки окремого від нього. Він почуває себе до обов'язку боронити прав тої малоруської народности, викладає її історію, окрему від великоруської, покликається на її окреме письменство і, протестуючи проти польських намірів ополячити галицьких русинів, уживає доказів, під якими й сьогодні міг би підписатися кожний защитник українсько-руського «сепаратизму». «Kto dzisiaj nie wie, — пише він там (стор. 23), — że na budowę teraźniejszego języka polskiego i jego literaturę pracowała cała Polszcza: Kraków, Poznań i Warszawa, podobnie jak na literaturę ruską — cała Ruś: Halicyja, Wołyń i Ukraina?»[1]. Він бачить «małoruskie formy już w obydwóch Zbornikach z wieku XI»; «wyprawa Igora na Połowców — epopeja, jaką tylko Czesi poszczycić się mogą, mająca spiewaka z ludu za autora, pisana jest zupełnie w języku narodowym ruskim; im póżniej, tem wyraźniej występuje język narodowy w rękopismach, mianowicie w dyplomatach książąt Włodzimirskich i Halickich; od r. 1516—1561 przełożył Michał Wasylewicz protojerej Sanocki 4 ewangelije z cerkiewnego, któren on bułgarskim nazywa, na język małoruski; tu należą księgi ustawne (закони, судебники), o których wyżej mówiliśmy i liczne dzieła z XVII w., a w nowszych czasach pod piórem Kotlarewskiego, Pawłowskiego, Maksymowicza, Srezniewskiego, Hrebinki, Osnowianeńka, Bodiańskiego, Dowhonoseńka, Zabiły, Mohiły, Halki, Borowykowskiego, Spyhockiego, Hohola, Hułak-Artemowskiego, Hołowackiego, Szaszkiewicza, Ustyanowicza, Lewickiego, Mecha, Guszalewicza i innych literatura nasza płynie wprawdzie cichym, ale pełnym strumieniem i żadna siła ludzka już go nie powstrzyma»[1]. Ті слова, здається, не лишають ніякого сумніву про те, щó розумів о. Петрушевич під назвами «ruski», «język narodowy», «literatura nasza». Згадавши про польських поетів української школи*, о. Петрушевич пише: «Są oni... rodzonemi dziećmi ducha naszej matki Rusi. Ich pieśni są wielkie ruskie dumy, ich stan duszy — tęsknota ruska, a ich ideały — kozaczyzna, ta pierwsza, najstarsza emigracyja ruska, walcząca wiekami za złotą wolność swojej wiary ś[więtej] i narodu»[2] (op. cit. стор. 9). На польський закид, що русинам для освіти конче треба знати польський язик, відповідає о. Петрушевич: «Mogą się Małorusini bez jego dokładnej wiadomości bezpiecznie obejść, gdyż już Wielko-rusini do dźwignięcia swego języka i literatury pomocy polskiej nie potrzebowali»[3] (стор. 8). Цитуючи старі руські друки і передаючи їх титули латинськими буквами, о. Петрушевич транскрибує їх нашим звичайним, українсько-руським виговором: «Likarstwo na ospałyj umysł», «Harmonija albo sohłasyje wiry s.», «Knyha o wiri jednoj s. Cerkwy pod rozsudok Cerkwy wschodnoj», «Powist' o żytyi prepodobnoho Warłaama i o Josafati carewyczi Indyjskom» і т. д. (стор. 37); вичислює найстарші друкарні південноруські (стор. 36—37) і знаходить ось які гарячі і розумні слова в обороні права галицьких русинів — просвічатися своєю рідною мовою: «Tylko w ojczystej mowie może światło w narodzie szybkim postępować krokiem. Czyż podobieństwo całemu narodowi uczyć się innej mowy, ażeby sobie przez tą przyswojać oświetę tegoż oświeconego narodu? Dokądże to zaniedbanie swojej ojczystej mowy doprowadzić może? Czyliż nie do wynarodowienia? Narody giną z utratą języka. Jakaże Ruś Galicyjską czekać może przysłość, jeżeli z zaniedbaniem swego musiałaby się uczyć polskiego języka? Śmiesznością już jest dzisiaj wystawiać sobie cały naród z cudzą gramatyką w rękach, kiedy w dobie naszej i nam Pusinom zapewniona jest narodowość»[1] (стор. 6). А на фарисейську концесію поляків, щоб у руських народних школах учити надобов'язково руської мови, але всі наукові предмети викладати по-польськи, о. Петр[ушевич] відповідає зі справедливим обуренням: «Coż pozyska Ruś na tem, że jej dozwolą uczyć tylko języka swego jako nadzwyczajnego przedmiotu, kiedy żadnej nauki w tym języku odbierać nie będzie? Jaki że naród w Europie uczy się swego ojczystego języka i to tylko samego języka, nadzwyczajnym sposobem, pobierając wszelką inną naukę w cudzym języku? Z jakim że to było by zamiarem»[1] (стор. 13). Очевидно, о. Петрушевичѐві було тоді зовсім ясно, що руський язик має вартість не сам для себе, але як живий орган живого народу, як спосіб для його просвіти і піддвигнення з упадку.

---

[1] Хто сьогодні не знає, що над розбудовою сучасної польської мови та її літератури працювала вся Польща: Краків, Познань і Варшава, як і над руською літературою — вся Русь: Галичина, Волинь і Україна? *(польськ.)*. — *Упоряд.*

---

[1] ...малоруські форми вже в обох «Ізборниках» з XI століття; похід Ігоря на половців — епопея, якою тільки чехи можуть похвалитися, у якій автором є співець із народу, написана цілковито народною руською мовою; чим далі, тим виразніше виявляється народна мова в рукописах, зокрема в актах Володимирських і Галицьких князів; у 1516—1561 рр. переклав Михайло Василевич, сяноцький протоєрей, 4 євангелія з церковної, яку він називає болгарською, на малоруську мову; сюди ж відносяться уставні книги (закони, служебники), про які йшлося вище, і багато творів з XVII ст.; а в новіших часах під пером Котляревського, Павловського*, Максимовича, Срезневського*, Гребінки, Основ'яненка, Бодянського*, Довгоносенка*, Забіли*, Могили*, Галки*, Боровиковського*, Шпигоцького*, Гоголя*, Гулака-Артемовського*, Головацького, Шашкевича, Устияновича, Левицького*, Моха*, Гушалевича та інших наша література пливе справді тихим, але повним потоком, і жодна людська сила вже його не стримає *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Вони... рідні діти духу нашої матері Русі. Їхні пісні — великі руські думи, їхній стан душі — руська туга, а їхні ідеали — козаччина, та перша, найстарша руська еміграція, що віками боролася за золоту свободу своєї св[ятої] віри й народу *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Можуть малорусини без його достеменного знання легко обійтися, якщо вже великорусини для піднесення своєї мови і літератури польської допомоги не потребували *(польськ.)*. — *Упоряд.*

---

[1] Тільки рідною мовою може світло в народі поширюватися швидкими кроками. Чи ж потрібно всьому народові вчити іншу мову, щоб собі через неї привласнювати освіту того освіченого народу? Куди ж занедбання своєї рідної мови може допровадити? Чи ж не до денаціоналізації? Народи зникають із втратою мови. Яке ж може чекати Галицьку Русь майбутнє, якщо б через занедбання своєї мусила б вивчати польську мову? Сміховинним є сьогодні уявляти собі весь народ із чужою граматикою в руках, коли в нашу добу і нам, русинам, є запевнена національність *(польськ.)*. — *Упоряд.*

На жаль, ті здорові і ясні думки не лишилися далі провідними думками о. Петрушевича; навпаки, можна сказати, що його дальша діяльність немов навмисно силкувалася занегувати за чергою кожду з тих думок. Для будущого біографа о. Петрушевича буде се цікавий психологічний проблем — прослідити, якими шляхами, яким розумованням чи радше яким процесом несвідомих уподобань, симпатій і антипатій дійшов він до поглядів діяметрально противних. Я можу тільки зазначити в загальних нарисах два характерні звороти в його діяльності і висловити хіба здогади про мотиви, які могли кермувати ним.

Та поперед усього кілька загальних уваг. Читаючи наведені вище виписки з брошури Петрушевича, ми бачимо, що вона написана досить гарним, живим польським язиком. На жаль, ні про одну руську працю о. Петрушевича не можна сказати, щоб вона була написана яким-небудь живим язиком. Починаючи від віршованих проб 1847 р., він пише все важким, штучно скомпонованим церковно-польсько-російсько-руським жаргоном, який свідчить про цілковитий брак у нього почуття красоти і гармонії живої мови. Се факт досить незвичайний — лінгвіст, руський лінгвіст, який протягом звиш 50 літ не навчився поправно писати жадним із звісних руських язиків чи діялектів і вміє поправно писати тільки по-польськи і кінець-кінців дійшов до пірамідального погляду, що він пише праруським язиком, — се, мабуть, унікат не тільки в Слов'янщині, але і в цілім світі.

---

[1] Чи скористає Русь від того, що їй дозволять вивчати свою мову як надобов'язковий предмет, коли жодної науки цією мовою не буде сприймати? Який народ у Європі вивчає свою рідну мову, і то лише саму мову, надобов'язковим способом, сприймаючи будь-яку науку на чужій мові? З яким це було б наміром? *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Друга увага загального характеру — се брак у о. Петрушевича дару до синтези, до сотворення якоїсь органічної цілости, до панування над своєю пам'яттю і над нагромадженим матеріялом. Се не те саме, що брак методи; се якийсь органічний брак, якась гіпертрофія пам'яти, сполучена з привичкою до механічних, поверхових асоціяцій думок. Говорячи про яку-небудь дрібницю, о. Петрушевич одним духом, сам не завважуючи ненатуральности сього скоку, потрафить нав'язати до неї і якийсь факт із прастарої археології і етимологію якогось слова і свій жаль на вчених, що не звернули увагу на якусь його статейку, перед 30 роками друковану в якійсь обскурній газетині, і їдкий напад на українофілів або на «коварний запад». Не диво, що його праці через те робляться подібними до того старого лабіринту, де кождий мусив заблудити в безконечній купі закамарків. Читаєш ті праці і знехотя дізнаєш чуття якогось пригноблення; замість світла тобі починає темніти в мізку; перед тобою в диких поскоках устають зовсім розумні думки, бистрі спостереження, перемішані з нічим не мотивованими, апріорними твердженнями, з науковими фантазіями, які автор приймає за святу певність, з киненими на вітер і нерішеними загадками, про які авторові здається, що рішив їх, а в ґрунті не перестає звучати понура нота якоїсь дикої ненависти до якихось незримих та невловимих ворогів: раз вони являються в формі всемогучих єзуїтів, то знов у загальнішій формі Заходу, який те тільки й знає, що підставляти ногу Сходові, то знов у формі польської інтриги, українофілів, радикалів і т. д. І всі темні сили інтригують, підкопують, «злодійствують», і їх інтригами заповнена в очах о. Петрушевича вся минувшина щонайменше від часів Кирила і Методія; ті інтриги — се також пружини всіх подій у теперішності, і бідний о. Петрушевич вибивається з сил, «разоблачаючи» ті інтриги, та що ж! «Прежде был радикализм и бросался на религию, и его замыкали во криминалы. Потом пришёл радикализм и бросался на собственность, и его замыкали во криминалы. А теперь пришёл радикализм и кидается на святое историческое правописание — и злодействует безкарно».

Від р. 1848 Петрушевич виступає у нас як історик і лагодиться повести дальше діло, розпочате Д. Зубрицьким. Певне під проводом Зубрицького повстає у нього план написати історію Галицької Руси в зв'язку з історією суміжних країв. Він довгі літа збирає матеріяли для сеї праці, а тим часом публікує по газетах дрібні замітки про детальні, дуже детальні питання головно нашої церковної історії (звістки про різні церкви, монастирі, ієрархів і т. и.). І тут доконується у нього перший зворот. Погоня за деталями відтягає його від цілости, а самі ті деталі зовсім мертві, майже без значення для історика. Відвертаючися від живої мови рідного народу, він рівночасно тратить почуття живого зв'язку з ним, солідарности з його інтересами. Не мавши ніякої школи яко історик, він зупиняє свою увагу на одній стороні історичного життя: на матеріяльних пам'ятках (археології і бібліографії) або на таких поверхових явищах, як генеалогії родів, різні персоналії, інтриги та плани володарів. Для економічного життя народу, його соціяльного укладу, боротьби класової, росту і упадку поодиноких інституцій, тобто для всього того, що лежить в основі новочасної історіографії, о. Петрушевич не мав ніякого розуміння. Етимологічний вивід назви якоїсь місцевости значив для нього завсігди більше, як зрозуміння економічних відносин її людности. Такі праці, як «Дерево родства в восходящей и нисходящей линиях» (1852), «Краткая роспись русским церквам и монастирям в городе Львове» (1853), «О соборной богородичной церкви в Галиче» (1853), «Известие о галицко-русских епископах и митрополитах» (1856), «О начатках епископства в галицко-русском княжестве» (1853) і т. и., могли мати вже тоді дуже малий локальний інтерес для дуже немногих любителів, а висловлювані в тих і инших того роду працях загальніші уваги пропадали в купі нікому ні на що не потрібних деталів. В усякім разі се були вступні праці радше до історії галицько-руської церкви, ніж до чого иншого.

А о. Петрушевич збирав та й збирав матеріяли по плану, зачеркненому далеко ширше. Про сей план Галицька Русь довідалася тільки тоді, коли наступив другий, по моїй думці, ще більше фатальний зворот у його діяльности: коли він покинув думку написати історію Галицької Руси, а звернувся до археології і лінгвістики і взявся до зовсім фантастичної праці археологічно-етимологічно-історичного словаря, що від 60-их років зробився його улюбленою дитиною і пожер йому, по моїй думці, без найменшої користи для нього, для сучасности і для науки, 40 літ невсипущої праці. При нагоді ювілею було піднесено, що сей словар виріс до мітичних розмірів: він має поясняти звиш мільйон слів на 300 000 піваркушах письма. От для сього-то словаря покинув о. Петрушевич задуманий план історії Галицької Руси і рішився замість готової історії опублікувати свої collectanea[1] для неї, тобто голосну в Галичині «Сводную летопись», яку один із ентузіястичних ґратулянтів назвав «векопомным трудом».

Видання «Сводной летописи» справді треба назвати «вікопомним», уживаючи сього польського прикметника, бо ж у цілім XIX віці ледве чи найдеться збірка більш строкатого і більше некритично та ненауково виданого матеріялу. Послухаймо, що писав ще в 1888 р. про вартість одного, і то, мабуть, найціннішого тому, її такий компетентний учений, як В. Антонович («Киевская старина», 1888, кн. 6, стор. 47—52). Подавши згадку про дотеперішню 40-літню діяльність о. Петрушевича (він якраз тоді, 1887 р., обходив 40-літній ювілей своєї діяльности), д. Антонович підносить його здавна стверджену репутацію як ученого, хоч і не рішається зачислити його рішуче до істориків, і додає, що головний центр його праці «мабуть, філологія і бібліографія» (філологи і бібліографи, певно, назвуть о. Петрушевича головно істориком і археологом). «В великім числі праць о. Петрушевича ми, щоправда, не знаходимо праць, що обіймали б цілі, хоч трохи ширші епохи; се переважно коротенькі монографії, присвячені обробленню спеціяльних, більш-менш дрібних питань із життя Червоної Руси» (стор. 46). Переходячи до «Сводной летописи», шан[овний] критик говорить ось що: «На жаль, надії, оперті па репутації автора, не зовсім оправдуються виданою ним книгою. Чи то наслідком браку часу, чи з инших, не звісних нам причин, видавник не тільки не заховав критичних правил, обов'язкових для видавника всякої археографічної збірки, але немов навмисно зробив усе залежне від нього, щоб утруднити читачеві користування його збіркою і позбавити його змоги критичної оцінки його багатого матеріялу.

---

[1] Зібрання *(латин.)*. — *Упоряд.*

Не обмежуючись зведенням у купу розкиданих і зібраних ним рукописних джерел, о. Петр[ушевич] втягує в свою літопись величезну купу виписок із друкованих, загальнозвісних історичних праць, перемінюючи таким робом свою археографічну збірку немов у історичну хрестоматію, притім зложену дуже кепсько. Кепсько тому, що, як у доборі авторів, так і в доборі цитованих місць, він кермується, очевидно, виключно суб'єктивними міркуваннями. І так, найчастіше знаходимо виписки із «Истории Малороссии» Маркевича*, «Истории России» Соловйова*, із літописів, виданих Білозерським*, та з «Истории кабаков в России» Прижова*; рядом з ними вся книга завалена цитатами з найрізніших творів без усякої уваги на те, наскільки компетентні ті джерела. Знаходимо рядком цитати із «Полного собрания законов», із «Чтений Московского общества истории и древностей»* і із Холмского народного календаря, «Gazety Lwowskiej»* з р. 1875, «Врачебного журнала» Полуніна* і навіть із белетристичних творів («Українських оповідань» Стороженка)* і етнографічних збірок (Головацького). Далі, на наше велике зачудування, знаходимо виписки з цілої купи мінералогічних і технологічних німецьких писань (Zerrener, Erdkunde des Gouvernement Perm; von Turner, Russlands Montan-Industrie; Grätze, Beiträge zur Geschichte der Gefässbildnerei bei den verschiedenen Nationen) і т. и. Редактор не пояснює ані в передмові, ані в увагах, ані в тексті, чому він користувався власне тими авторами, а не якими-будь иншими, і, не вміючи догадатися причини сього першенства, ми нехотя добачуємо її в припадковості або в самоволі редактора. Вибір тільки деяких підручників не дасться пояснити: годі, прим[іром], знати, чому, цитуючи Соловйова, о. Петр[ушевич] ігнорує твори Єшевського*, Устрялова*, Семйовського, Корсакова* і т. д. і чому він дає першенство літописям Білозерського перед літописами Рубана*, Ріґельмана*, Симоновського*, Лукомського* і т. д. Так само ми не знаємо, чому о. Петр[ушевич], догадавшися втягнути звістки природничі, обмежився мінералогією і технологією, а відкинув ботаніку, зоологію і антропологію, історію медицини і т. и. Та иноді добір підручника зовсім невдатний і більше ніж чудний з боку письменника, звісного з довголітньої діяльности, від якого ми маємо право ждати строго критичного вибору. Таке, по нашій думці, першенство, дане ним «Истории Малороссии» Маркевича, якої хиби явні були ще в часі її виходу на світ і яка при теперішнім стані науки нижча всякої критики; а тимчасом кождий рік у «Сводній літописі» починається сухим реєстром фактів, узятих із історії Маркевича, як пояснює сам о. Петр[ушевич] в увагах на стор. 1. Розуміється, значення цитатів із белетристичних творів у археографічній збірці не потребує, здається нам, ніякого коментарія.

Коли нам видається незрозумілим добір цитованих авторів, то ще в більше зачудування приходимо від добору місць, приведених із тих творів у «Сводной летописи». При всьому щирому бажанні зрозуміти схему, по якій добирав звістки о. Петр[ушевич], ми не здужали відгадати її. Звістки вибрані не відповідно до зглядної важности самих фактів і не відповідно до їх зв'язку з «галицько-руською» історією, як можна би було міркувати з титулу видання. Для зразка приведемо навгад декілька виписок о. Петр[ушевича]; може, дехто буде щасливіший від нас і зрозуміє, чому і пощо вони поміщені в «Сводній літописі»:

«1700. Всем питейным делом в России заведывали бурмистры и т. д. (Прыжов, "История кабаков")».

«1714. Учреждены Петром В[еликим] майораты и т. д. (Полное собр. законов)».

«1733. Заведена почта между Москвою и Тобольском. (Чулков)».

«Вторично запрещено всякаго рода азардовые игры» (без цитата).

«1749. Папа соизволяет гнезненским архиепископам яко примасом королевства употребление пурпуры» (без цитата).

«1750. Начало Российской горновой музыки. Мареш. Нарышкин». (?)

«1755. Трус земный разрушил город Лисабон. распространился на три деся*ти* части (sic) мира» (без цитата).

«*1756. Импер.* Елисавета основала близ С. Петербурга первый фарфорный завод (Porcellanfabrik) і т. д. (Gractzc)».

«1771. Появление русских в Мингрелии, взятие Кутаиса» (без цитата).

«1771. Возстание Яицких козаков по причине притеснения их и приказа брытия бороды. (Castera)».

«1772. Открыты Олонецк*ии* перв*ыи* медн*ыи* рудокопы» (без цитата).

Таких виписок можна би було набрати в «Сводній літописі» багато десятків. Полишаючи «любознательному читателю» догадатися причини їх появи і їх призначення в книзі, ми позволимо собі висловити догад, що шановний автор дивився на свою книжку до певної міри як на «кунсткамер, сыреч на собрание куръёзов и раритетов», і силкувався нагромадити звісток як можна більше диковинних, а то б сюди не встряли ані «трус лисабонский», ані тобольська пошта, ані «пурпура примасов», ані «медныи рудокопы», ані «горновая музика», «майораты», «Porzellanfabrik» і незлічима сила инших монстрів, яких не вичисляємо для короткости.

Коли викинути з книжки всі виписки з друкованих творів, то об'єм її вменшиться щонайменше на половину; те, що лишиться тоді, се й буде властива «сводна літопись», уложена по плану видавника із рукописного матеріялу, розложеного роками. Та-бо і з погляду на сей матеріял поступування редактора полишає багато бажати і багато дечого жалувати. Значна маса звісток або зовсім не має цитатів, або цитати покладені такі загальні та неозначені, що не дають змоги судити про вартість і якість джерела. Яке, прим[іром], поняття можна виробити собі про рукопис, про який сказано лише: «рукопись в моём поседании» або «из библиотеки епископского собора в Перемышли», або «по источникам польским», або «по современной записке» і т. и.? Окрім дрібних написів і уриваних нотаток, автор мав під руками декілька ширших записок сучасників, як ось: записки уніятського митрополита Льва Кишки*, записки піярського монастиря в Межирічі Корецькім*, записки Павла Свідзінського*, священика Лодинського. Певна річ, видаючи ті записки, він зробив би велику прислугу руській історіографії, та при тім від о. Петрушевича, як від чоловіка, вповні обізнаного з правилами історичної критики, можна було ждати заховання хоч би найважніших умов, неминучих при виданні історичних пам'яток, тобто опису вжитих рукописів, біографічних даних, що характеризували б соціяльне становище, характер і погляди їх авторів і т. и. Та нічого подібного ми не знаходимо в «Сводній літописі»; зате сам текст записок розшматований по рокам усуміш із иншими замітками і виписками, при чім видавник не пояснив, чи помістив весь текст дотичних записок, чи тільки вибрані з них по своїй уподобі місця, і тим, розуміється, відібрав читачеві остатню можність їх критичної оцінки.

При групованні самих звісток бачимо инколи велике недбальство: иноді одна й та сама звістка з одного й того самого джерела надрукована два рази, як ось, прим[іром], виписка замітки із Минеї церкви села Іванова про ціни збіжжя в Перемишлі в р. 1737 (стор. 139 і 140); иноді однаковісінькі написи з різних книг поміщено одну за одною без видимої потреби, прим[іром], написи про даровизну книжок Скитському монастиреві* архимандритом Михайлом Чирським (стор. 214); иноді без ніяких пояснень і коментарів приведено яко сучасні записки дуже наївні і ігнорантні мудровання книжників XVIII в. Ось для приміру замітка свящ[еника] Григорія Гаванського, списана в 1750 р. про час заснування церкви в селі Бущі:

«To zapisuję dla pamiątki, że Cerkwi Buszczeckiey (Busure) nie mogli znać siła lat tey, co święta caryca Helena postawiła, kiedy miała woynę z Buniakiem sołodywym, pod tytułem Святыхъ Глѣба и Бориса, synów Włodzimierza, царя восточного, od brata rodzonego pozabijanych. Ja tedy, O. Grzegorz Gawański, paroch Hodowski, bywszy w Buzczu na odpuście w roku 1750; był także bakałarz w Buzczu na ten czas z Popowieć z pod Poczajowa, y pokazał mi w xiędze, że zapisano przez zakonnika, który stary był w Poczaiowskim monastyrze, że się to działo w roku 1180. To od tego roku aż do tego roku 1750 upłyneło lat 570»[1] (стор. 186). Може, ся замітка й дуже цікава для історика-етнографа, та ледве чи можна було друкувати її в археографічній збірці без коментарія або бодай без короткої уваги про її значення.

В инших випадках о. Петрушевич приводить звістку про один і той сам факт протягом кількох літ раз за разом, лишаючи читача в непевності, чи повторявся той факт періодично, чи, може, заходить сумнів, до якого року належить він — сумнів, зрештою, трохи дивний, бо ж збірка присвячена виключно подіям XVIII в. Ось примір такої невиясненої недогадливости: повстання селян, звісне під назвою Коліївщини, було в р. 1768 і тяглося 3 місяці*. Дати його можна з документів означити зовсім докладно. А тим часом у «Своднiй літописі» повстання Залізняка, захоплення Умані* і всмирення повстання Стемпковським оповідано 3 рази під р. 1768, 1769 і 1770 (стор. 272, 287 і 293) і при тім оповідане від особи самого редактора, без показу джерел і без виписок із сучасних записів, а в формі коротких тез самого редактора. Адже ж для читача, мало знайомого з історією сеї події, книжка о. Петрушевича буде джерелом великих сумнівів або грубих помилок. Ми абсолютно не розуміємо, з яким наміром шановний автор наробив усієї тої замішанини? Адже ж годі сумніватися про його знання; лишається приписати сю помилку дуже непохвальному недбальству. Зрештою, в справі Коліївщини ми можемо вказати одну очевидну помилку з боку редактора. На стор. 281 приведено загально звісні вірші, підписувані на схематичнім малюнку запорожця XVIII в., так званого «Мамая»[*]; тим віршам о. Петрушевич дав титул «Стихи на портрет Гонты[*]». Ми не розуміємо, з якою згори повзятою думкою о. Петрушевич пришпилив і сам малюнок, і вірші до Гонти; вірші ті звісні вже давно (коли не помиляємось, вони були уперве надруковані в «Записках о Южной Руси» Куліша 1856 р., т. I, ст. 316—319) і не мають нічого спільного з життєписом Гонти. Навпаки, в самім тексті козак, змальований на образі, широко пояснює, що він і сам докладно не знає свого імени ні роду і оповідає, що він родився і виховався в запорозьких степах, що не має ніякого осідка, а бурлакує, займається гайдамацтвом, уже й постарів серед безхатнього життя і т. д. Що ж тут спільне з Гонтою, чоловіком хазяйнуватим, сімейним, багатим і поставленим на значній службовій посаді в уманській міліції?

---

[1] Записую це для пам'ятки, що тієї Бущецької церкви, яку княгиня Ольга збудувала, коли воювала з Буняком шолудивим, на ім'я святих Гліба і Бориса, синів Володимира, царя восточного, рідним братом убитих, не могли знати стільки літ. Я, о. Григорій Гаванський, парох Годівки, тоді був на відпусті в Бущі 1750 року; був також у Бущі тоді бакалавр з Поповець з-під Почаєва і показав мені в книзі, що записано старим монахом Почаївського монастиря*, що діялося це 1180 року. То від того року аж до року 1750 минуло 570 літ *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Між негативними прикметами видання ми не можемо проминути також неприличної для історичного письменника взагалі, а особливо для видавника матеріялів суб'єктивности, що мимохіть змушує сумніватися про безпристрасність у доборі і повноті приведених матеріялів. О[тець] Петрушевич дуже часто вставляє в свою «Сводную летопись» власні міркування і полемічні напади проти різних поглядів і тенденцій, що виявляються чи то в сучасній літературі, чи в біжучім суспільнім житті. Ті міркування можуть бути дуже шановні своїм змістом, та тільки відповідне для них місце було би на шпальтах якої-будь газети, а на сторінках археографічної збірки вони тільки вменшують її наукову вартість і будять сумніви щодо об'єктивного добору наукового матеріялу.

В кінці, надавши своїй збірці форму дуже хаотичної silvae rerum[1], о. Петрушевич уважав зайвим додати до неї бодай покажчик імен власних і географічних. Коли кому прийде потреба знайти звістку про який-будь історичний факт на основі матеріялів, виданих о. Петрушевичем, то він кождого разу буде мусив перевернути всю книжку від початку до кінця, а блукати по тім лабіринті нелегко без покажчика, що служив би рятунковою ниткою Аріядни[*].

---

[1] Хащі речей *(латин.)*. — *Упоряд.*

Взагалі доводиться щиро пожалкувати, що багатий історичний матеріял, зібраний о. Петрушевичем, виданий ним так недбало, при повнім занедбанні навіть елементарних історичних правил».

Я вважав конечним подати перекладом майже всю рецензію проф. Антоновича, щоб доочне показати, як справді компетентні люди оцінюють «вікопомні» праці нашого вченого. До тих уваг шан[овного] професора я додам хіба те, що піднесені ним сумніви в значній части пояснюються характером того матеріялу, який опубліковано в томах «Сводной летописи». Се не жаден готовий твір, не збірка матеріялів, зладжена спеціяльно для друку, не хрестоматія, як думає проф. Антонович; се тільки collectanea — збірка виписок, нотаток і уваг, матеріял, що мав послужити для написання історії Галицької Руси. Матеріял, зібраний ще в 50-их і 60-их роках, лежить у шафах о. Петрушевича, ждучи оброблення; покинувши план його оброблення, о. Петр[ушевич] покористувався клопотами «Галицько-руської матиці»[*], від якої загал домагався якоїсь діяльности, якихсь публікацій, і втелющив їй оті collectanea так, як були у нього нагромаджені, пододававши тільки декуди згадані проф. Антоновичем уваги і полеміки, що свідчать більше про його злобність, партійне засліплення та нерозуміння дійсного життя, ніж про його історичний чи взагалі науковий смисл. Таким робом збагатилася галицько-руська література 6-ма томами «Сводной летописи».

Те, що о. Петрушевич, зібравши такий багатий матеріял, навіть не пробував суцільно обробити його, було вже повноважне testimonium paupertatis[1] для його писательського таланту. Те, як він збирав свій матеріял, на які речі звертав увагу, дає нам не менше повноважне свідоцтво того, як він розумів історію. Отже, переглядаючи томи «Сводной летописи», ми відразу завважуємо повний брак архівних студій. О[тець] Петрушевич напер у свою літопись усякого лика; але того, що для новочасного історика творить основу досліду, — архівних актів: цивільних, кримінальних, адміністраційних, корпораційних — ані сліду. Ніде з шістьох томів «Сводной летописи» не бачимо, щоб о. Петрушевич хоч пробував визискати бодай багаті і так інтересні архіви львівські; а які скарби він міг би був знайти в тих архівах, доказом хоч би ті томи актів до часів Хмельниччини, які публікує д. Томашівський* і які з ґрунту змінюють те представлення Хмельниччини і її відгомону в Червоній Русі*, яке було не то вже у Маркевича, але й у Костомарова і яке некритично повторяє й о. Петрушевич. Що більше, навіть тих рукописних скарбів, що ще легше були доступні йому в бібліотеках Оссолінських, перемиській, у Кракові і Відні, о. Петрушевич не використав і в сотій часті навіть у тих спеціяльних питаннях, які він порушував у своїй «Сводній літописі». Припадковість, дилетантизм і партійна сторонничість у доборі і визисканні матеріялу обік повного нерозуміння вимогів історичної методи — ось характерні прикмети його історичної «роботи».

---

[1] Свідчення убозтва (*латин.*). — *Упоряд.*

Лишимо на боці археологічні праці о. Петрушевича, його безконечні розвідки про Галич за Луквою, про різні церкви і монастирі і т. и. Так само лишу на боці його праці з обсягу ширшої славістики, отже, про Кирила і Методія, про Короледвірський рукопис (о. Петр[ушевич] доказував його неавтентичність і мав рацію), а скажу дещо про праці о. Петр[ушевича] на полі історії українсько-руської літератури. І тут о. Петрушевич був поставлений у виємково корисних умовах яко збирач старих друків, рукописів і різнородних пам'яток. Яко канонік і кустос митрополітального архіву, а також яко впливовий член консисторії, він не тільки мав доступ до церковних, деканальних і монастирських бібліотек, але в многих випадках міг брати з них для своєї збірки, що йому захотілося; надто йому дуже часто присилали приватні властителі, священики, учителі і т. и. різні рідкості яко вченому знавцеві або і з инших причин; от тим-то не диво, що він міг нагромадити в своїй бібліотеці запас матеріялів, про якого об'єм і якість задля його недоступности ми не маємо майже ніякого поняття. І коли сьогодні ще по наших селах і містечках тут і там находяться деякі цінні рукописи та друки, то се треба вважати якимсь дивним фактом, і найчастіше вони тільки припадком уйшли уваги о. Петрушевича. І додаймо відразу: те, що попало в його бібліотеку, на довгі літа, щонайменше до його смерти, зробилось зовсім мертвим капіталом, недоступним для науки. О[тець] Петрушевич оберігає свої скарби таким завидливим оком, що, не публікуючи й не оброблюючи їх сам, не позволяє сього вчинити й нікому иншому.

Ще давніше, в 60-их роках він опублікував декілька важних причинків до історії нашого письменства, особливо «Житиє Йова Княгиницького», написане Гнатом із Любарова*, опис подорожі до Палестини з початку XVII в., устав Теодозія Скитського* і декілька віршів, замішаних у текст «Сводної літописі». Але ті видання, подані звичайно in crudo[1], без критичного апарату, без пояснень, инколи в формі, що позволяє хіба догадуватися про їх первісний вигляд, тим більше, що о. Петрушевич яко філолог має звичай поправляти форму своїх текстів і не зазначувати, як виглядає та форма в оригіналі. З часом, утвердившися в думці, що мова наших літературних пам'яток XVII—XVIII в. «исковеркана» супроти тої «праруської», якою володіє він сам, покинув дальше публікування текстів.

Не давши й тут ані одної заокругленої систематичної праці, що позволила б бачити в ньому дійсного історика літератури, о. Петрушевич забігав на се поле, так сказати, принагідно, висловлював про один або другий пункт свої погляди та теорії і дуже часто лишав їх без ширшого мотивовання. І так він видав «Слово о полку Ігореві», розбите на вірші і з поправками в тексті, але без вияснень, як він розуміє версифікацію «Слова» і якими мотивами кермувався при поправках. Кілька разів він висловлював дуже категоричним тоном свою догадку про авторство звісної «Перестороги»*, приписуючи її якомусь Гунашевичу і обіцюючи подати про нього детальніші звістки та докази його авторства, та й досі не зробив сього, подавши тільки («Свод[ная] лет[опись]») ту одну звістку, що він родився 1613 р., хоча автор «Перестороги ги» описує Берестейський собор в 1596 р. як очевидець і доводить своє оповідання десь до 1601 р. Доказом некритичности о. Петрушевича і браку відрізнення есенціональних питань літературної історії від маловажних мусимо вважати також його статті: «Кто был вещий Боян[*], упоминаемый в “Слове о полку Игореве”?» і «О названии и происхождении певца “Слова о полку Игореве”». Опираючись на корумпованім місці «Слова»: «Рекъ Боянъ и ходы на Святославя, пѣснетворця стараго времени Ярославля» і поправляючи «и ходы на» на «изъ колѣна», о. Петр[ушевич] висновує з сього, що Боян був потомком князя Святослава Ігоревича[*], а власне «был рождён от побочного сына или дочери» сього князя. А що той Святослав воював болгарів, а в Болгарії трохи вчасніше був князь, прозваний Баяном і славлений яко чарівник, то на тій основі о. Петр[ушевич] догадується, що руський князь Святослав Ігоревич «во время своего похода в Болгарию (967), вероятно, вступил в брак с болгарскою невестою, родившею ему сына или дочерь, из которых родился вещий Боян, так названный соответно имени сына знакомитого сына владетеля Болгарии Симеона». А хто би сьому не хотів вірити з тої мізерної причини, що ані літописі, ані ніякі инші свідоцтва для всіх тих комбінацій не дають ніякісінької підстави, той в очах о. Петрушевича певно лишиться ігнорантом або чоловіком упередженим та зіпсованим якою-будь «інтригою». Що о. Петрушевич, забігши до Болгарії, не промине покористуватися як першорядним джерелом також звісною фальшованою «Ведою славян» Верковича[*], сього при всьому характері його вчености можна було наперед надіятися.

---

[1] Поверхово *(латин.)*. — *Упоряд.*

Так само міцно фундоване й друге відкриття о. Петрушевича: хто був автор «Слова о полку Ігореві»? Звісний факт, що в XV віці повстало в Північній Руси, в Рязані, наслідування нашого «Слова», так звана «Задонщина великаго князя господина Димитрія Ивановича»[*]. Ще пізніше, в XVII в., ся «Задонщина» була перероблена, а властиво розведена ще пустішою риторикою в творі «Слово о великомъ князѣ Димитріи Ивановичѣ». Отже, в одній копії сього «Слова» знаходиться такий початок: «Се повѣдай, Уранъ, како случи ся брань». О[тець] Петр[ушевич] розумує так: автор «Слова о полку Ігореві» обертається з покликом до Бояна; автор «Задонщини» також згадує Бояна і дає виписки зі «Слова о полку Ігореві», а автор «Слова о великомъ князѣ» не тільки хвалить автора «Задонщини», але обертається з покликом до автора «Слова о полку Ігореві», яким був власне сей Уран. Ось і все відкриття. А хто був той Уран? Чим важне для історика літератури се відкриття назви, котра сама собою не говорить нам нічогісінько? Ах, для о. Петрушевича ся назва дуже важна! Віднайшовши назву «Уран» у візантійських джерелах VI в. і знаючи в Галичині сім'ю Урановичів у XIX в., він доходить до дуже логічного заключення: «Так як слово Уран есть романского происхождения (грецьке Οΰρανος!), нет сомнения (розуміється! у о. Петр[ушевича] ніколи нема сумніву, головно там, де для висновків нема ніякісінької підстави!), «что оно досталось на Русь посредством румынского племени» (а що! ясно?). «Название Уран, упоминающееся уже в VI и X стол. на Балканском полуострове, вероятно (ого? а перед хвилею було "нетъ сомненія!"), отсюда досталось на Южную Русь посредством румынского племени, которому принадлежали так названные Болоховские князи». І далі пішов о. Петр[ушевич] гуляти по тих Болоховцях та по румунізмах у «Слові о полку Ігоря», та ми в ті дебри за ним не підемо. Зрештою, кому не подобається думка, що автор «Слова о полку Ігореві» був румун, для того великодушний о. Петрушевич дає ще другий вихід: він міг бути також башкиром, бо і в башкирській мові знаходиться слово «уран» — відси його взяли росіяни в формі «ура» — і значить «бий»! Жаль, що о. Петр[ушевич] з властивою йому бистротою лінгвістично-археологічної комбінації не попрацював над розширенням і поглибленням сієї другої гіпотези. Адже ж подумати лише, які широкі горизонти розкриває вона! Все, що ще сказано далі про співаків у старій Русі, — то або загально звісні речі, або нічим не підперті фантазії, вроді, прим[іром], ось якого твердження: «Русские князья имели своих придворных певцов, которые по желанию их воспевали важнейшие события, совершенные ними так для современников, желающих уведать о подвигах своего князя, яко и для оставления в песнях памяти о том поздному потомству». Ті поети, по думці о. Петр[ушевича], мали sui generis[1] офіціяльне становище, були наполовину публіцистами, а наполовину історіографами, зберігали народні традиції, одним словом, «имели в русском государстве, яко представители общественнаго мнения, немаловажное значение». Се все було б дуже гарно, якби тільки ми мали хоч би найменшу основу для таких здогадів. Тим часом о. Петр[ушевич] будує ту свою тезу на двох фактах — на авторі «Слова о полку Ігореві», про якого сам він знає тільки те, що звався Уран, і на «словутнѣмъ спѣвцю Митусѣ» з Перемишля*, про якого наука давно схиляється думати, що був тільки церковним дяком. А яку премудру теорію скомбінував собі о. Петрушевич про те, чому той Митуса не хотів служити Данилові!* Бачите, Данило накладав з «гнилим» Заходом, з Папою, з католиками, а Митуса був офіціяльним зберігателем національної традиції і православія, і для того... Ах!

Es wär' zu schön gewesen!
Es hat nicht sollen sein[2].

Лишається нам іще сказати декілька слів про о. Петрушевича як філолога, а властиво про його монументальний «Словарь»*. Правда, сей «Словарь», у якім пояснено більш мільйона слів, досі не виданий, але не страчена надія, що Галицько-руська матиця ще обдарує ним людськість. А поки що ми можемо судити про вміщену в ньому «глибину премудрости» тільки по тих перлинах філологічної бистроумности, які о. Петр[ушевич] зложив у своїх чотирьох «лингвистическо-исторических исследованиях», надрукованих 1887 р. в «Сборнику» Матиці, та в принагідних увагах і екскурсах, поміщених у різних його працях, звичайно в таких місцях, де їх зовсім не треба і де б їх ніхто не міг надіятися (прим[іром], екскурс про назву Україна в статті про автора «Слова о полку Ігореві»).

---

[1] Своєрідне *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Надто добре би воно було!
Та не судилось йому було бути *(нім.)*. — *Упоряд.*

Говорячи про лінгвістичні праці о. Петрушевича, знов приходиться зачати від азбуки. Що таке лінгвіст у сучаснім значенні того слова? Се вчений, що слідить будову і розвій язика в усіх його проявах, отже, і книжкового, і розговорного, не виключаючи, не легковажучи жадного діялекту, і навіть штучних, навмисно творених або попсованих жаргонів, т[ак] зв[аних] арґо (злодійських, дротарських, жебрацьких і т. и.). Із сього погляду о. Петрушевич зовсім не лінгвіст. Язик яко такий, його розвій, його різнородні прояви, його будова зовсім не обходять нашого вченого. Він ніколи не написав ані одної граматичної праці, а на той живий язик, який чує довкола себе, яким говорить, який росте і виробляється перед його очима, він дивиться не оком ученого-лінгвіста, але оком цензора. Се у нього «чудовищный жаргон», «тривиальное», «исковерканное наречие» (пор[івняй] його згірдний відзив про переклад Нового Завіту Куліша—Пулюя в «Сборн[ику]» Гал[ицько]-рус[ької] матиці 1887, ст. 215*, або його осуди старших пам'яток нашого письменства, прим[іром], перерібки «Александрії» з XVIII в. в «Сводній літописі»). Не володіючи сам у письмі ніякою живою мовою, крім польської, о. Петрушевич цікавиться не мовою, не її живим організмом, а тільки поодинокими словами, які дають йому можність розвивати різні історично-археологічні теорії, так само хиткі і поквапні, як і ті історико-літературні, про які ми згадували вище. Ітак, у першім своїм «розсуждении» на тій основі, що слов'янське слово «писати» значить буцімто «малювати», «рисувати», а так само у готів слово gemeljan (malen) в Ульфіловім перекладі Біблії* має значіння «писати», о. Петр[ушевич] догадується, що «первоначальное письмо у словен и готов было образцевое (иероглифическое*), пока позднее не перешло в рѣзы и черты»* (Сборн[ик] Гал[ицько]-р[уської] мат[иці], 1887, ст. 11). Для о. Петр[ушевича] нема сумніву, що глаголиця* «изобретена даже самым св. Кирилом» (там же, стор. 7). Яким способом, якою логікою на кінці свого «розсуждения» пришпилено несподівані висновки, що «в самое древнейшее время все словены назывались сербами, т. е. поклонниками солнця и управлялись теократическим началом» (там же, стор. 25), — сього не берусь виясніовати.

В другій статті «О происхождении и значении старословенских слов *жоупа, жоупище, жоупан* и других слов, относящихся к трупосожеганию и погребанию умерших у словен» о. Петр[ушевич], вивівши зовсім вірно всі ті слова від кореня *жьг = палити,* отже, *жупа = = огнище,* деинде *місце випалювання соли*, переносно *сім'я, рід, родовий збір; жупанъ — голова роду, жупище — місце, що колись було жупою; жупань* або *жупанє — місце випалене,* доходить до ось яких несподіваних висновків: 1) «что словены в глубокой древности за келтами и германами оставивши свою Арийскую прародину, пришли через Малую Азию в Европу» і тут розділилися: одна часть, литовці, пішла на північ, а решта жила над Дунаєм; 2) тут, над Дунаєм, витворився у слов'ян звичай палення трупів; місце, де палено трупа, — се й була жупа; докола таких місць осідали перші організовані дружини — роди; люди, що завідували паленням трупів, звалися жупанами; вони були жерцями і разом з тим начальниками родів — ось вам і теократична організація первісних слов'ян. Та на жаль, зібрані о. Петр[ушевичем], хоч далеко не вповні, матеріяли говорять проти його теорії. По його думці, звичай палення трупів повинен був вийти з-над середнього Дунаю, бо там, у хорватів і сербів, заховалися слова *жупа, жупан, жупиця* і т. д. Тимчасом найстарші свідоцтва про палення трупів у слов'ян ми маємо з країн Південної Руси, над Дніпром, де нема слів *жупа, жупан* і т. и. Натомість ті слова стрічаємо там, де слов'яни селились по лісистих сторонах, отже, і в Карпатських горах; не тільки *жупа — солеварня,* але і назва села Жупанє в значінні землі випаленої — не сонцем, як думає о. Петр[ушевич], а огнем під рільництво. Таким способом матеріял языковий, зібраний о. Петрушевичем до слова «жупа», веде далеко простіше до первісних форм рільництва і хліборобного осадництва, ніж до теократичної організації на «трупосожегательной» основі.

Кінчу. Прикмета, дар кождого великого ученого та, що його праці, хоч і якого б далекого закутка людського знання доторкались вони, тисячними нитками в'яжуться з життям, запліднюють його, будять енергію і працю, творять рух і нове життя. Досить буде згадати такого вченого, як француза Дюканжа*, що посвятив життя праці над словарями пізньолатинської і пізньогрецької мови, тих жаргонів, погорджених ученими-гуманістами, варварських і справді «ісковерканих», і зумів із сих студій викликати джерело живої води, імпульс до широких студій лінгвістичних і культурно-історичних над середньовіччиною, що оживили й поглибили національне почуття всіх новочасних народів. Або Добровський, «батько слов'янської філології», що посвятив свої найкращі літа студіям старої церковної мови — чи ж не відкрив він нам криницю живої води, з якої Слов'янщина черпає й досі? Але щоб витворити життя, треба мати в собі запас життя, огонь любови до життя і до людей, треба мати живе чуття для потреб тих людей. Тільки тоді праця таланту і пильности буде справді плодюча і справді наукова. Ненависть, погорда і нетолеранція ніколи не сплодить таких плодів; навпаки, вона обтяжена прокляттям; навіть найживіша річ, якої вона доторкнеться, робиться трупом і попелом.

ПІСНІ АНАТОЛЯ СВИДНИЦЬКОГО

Може, мало хто з наших земляків, навіть із таких, що займаються історією нашої літератури, знає про те, що автор «Люборадських»*, Анатоль Свидницький, був також автором деяких пісень, що здобули собі велику популярність, із яких одна («Вже більше літ двісті») належала довгий час до улюблених пісень галицької молодіжі, давно перейшла в наші співаники і живе досі в устах народу, хоч певно в неповній і попсованій формі. Одержавши ще 15 літ тому від В[исоко]пов[ажаного] В. Б. А.*, товариша і приятеля Свидницького, текст його пісень, списаний, мабуть, із пам'яті, ми подаємо його тут без зміни, пропускаючи тільки деякі різкі слова і зазначуючи ті пропуски точками. Без огляду на те, чи поетична вартість тих пісень велика, чи невелика, все-таки годиться, щоб вони були раз опубліковані як пам'ятки дуже інтересного часу (років 1861—[18]63) і дуже інтересного настрою серед одної части української громади.

ADAM KRECHOWIECKI. BOHDAN ZALESKI O SOBIE I WSPÓŁCZESNYCH (NA PODSTAWIE KORESPONDENCJI)

Odczyt wygłoszony dnia 27 lutego 1901
w Krakowie, w sali uniwersyteckiej na dochód
Towarzystwa oświaty ludowej, Льв[ів], 1901,
стор. 52. [Рец.]

Відчит д. Креховецького про Залеського* заснований на кореспонденції, і то не лише на тій, що опублікована досі, але й на не друкованих досі листах та денних записках поета, з яких він подає виривки. І в тім його головна, хоч тільки хвилева вартість — доки не буде опублікована вся кореспонденція. Зрештою, наукова вартість відчиту дуже невелика. Автор уважав непотрібним у популярнім відчиті вдаватися в критичну оцінку Залеського, навіть у яку-будь детальнішу характеристику його поезії. Залеський — геній, якому від потомків належиться «nie tylko podziw, lecz wielka miłość i ogromna cześć»[1], — а се прикмети, які не допускають, мабуть, критики. От тим-то д. Креховецький не дає в своїм відчиті ані біографічного нарису Залеського, особливо його молодих літ, так важних для зрозуміння всієї його діяльности, ані розбору його творів, але обмежується виписками з листів, які декуди коментує при помочі джерел, узятих звідки-інде. Найцікавіша частина відчиту — се біографія і характеристика молодого польського еміґранта, поета, а вкінці апостола Адама Целінського*, що також потрохи зв'язаний з Україною (вихованець Кременецького ліцею*) і відіграв деяку роль в житті нашого еміґранта Володимира Терлецького*.

---

[1] Не тільки подив, а й велика любов і шана *(польськ.)*. — *Упоряд.*

«ATENEUM»

Ateneum, поважний варшавський місячник, якого видання завісив розсерджений властитель Спасович*, у останній своїй книжці помістило простору статтю проф. А. Брікнера «Z dziejów literatury i oświaty w Rosyi, z powodu dzieła Aleksandra Pypina “Historja literatury Rosyjskiej”, cztery tomy, Petersburg 1898 i 1899». Є се блискуча характеристика староруського письменства, як також початків спеціяльно російського (московського) письменства аж до часів Петра В[еликого]. Особливо цінні уваги висловлює шан[овний] професор про пам’ятки південноруського письменства, про т[ак] зв[аного] Нестора, Данила Паломника*, «Слово о полку Ігореві», як також про пізнішу укр[аїнську] літературу і освіту XVI—XVII в.

ФЕДЬКОВИЧ — КОНЦЕРТАНТ І ПРЕЛЕГЕНТ

Незабаром вийде перший том повного, критичного видання творів Осипа Федьковича*, безперечно, одного з найбільших наших поетів по Шевченкові. Се видання має бути завершене біографією і характеристикою поета, а щоб се було можливе, треба ще немало пошукувань, споминів і вказівок. Подаю тут один такий причинок, уділений мені ласкаво усно проф. Ів. Верхратським. Проф. Верхратський познайомився з Федьковичем особисто в часі побуту поетового у Львові (від 22 липня 1872 до січня 1874 р.). Ф[едьков]ич, переважно мовчазний, нетовариський, чувся мов сам не свій у товаристві тодішніх львівських русинів. Та проте зразу всі витали його дуже радо, горнулися до нього, бачачи в нім нового кобзаря, славу і гордощі рідного краю. В товариських розмовах Ф[едьков]ич часто захвалював гру на лірі і заявляв, що сам він уміє гарно грати на тім інструменті та бажав би, щоб його вживання розповсюдилося скрізь по наших селах. (Сю думку висловив Ф[едьков]ич також у послісловію до своєї книжечки, виданої «Просвітою» п[ід] з[аголовком] «Дванадцять пісней во честь і славу святого Отця нашого Николая». У Львові 1873, перше видання* стор. 29—30, у дальших виданнях се післісловіє пропущено.) Бажаючи зробити поетові приємність, львівські громадяни зложилися і купили йому гарну ліру за 25 гульд[енів]. Ф[едьков]ич приняв її з подякою. Але молодим ентузіястам сього було мало. Вони бажали похвалитися своїм поетом-лірником і перед ширшим світом і подали думку — устроїти в салі «Нар[одного] дому» великий прилюдний концерт і запросити Ф[едьков]ича, щоб виступив на тім концерті і відіграв дещо на лірі. Та проф. Верхратський остеріг їх, що не можна так відразу запрошувати на концертову естраду чоловіка, якого гри не чув ніхто. Він порадив устроїти наперед вечерниці в тіснішім кружку, в кімнатах «Руської бесіди», і просити Ф[едьков]ича, щоб тут виступив зі своєю грою. На се згодився також тодішній голова «Р[уської] бесіди», радник Лаврівський*, та й Ф[едьков]ич прийняв запросини. Настав назначений вечір. Зібралася молодіж, дехто з дам, прийшов і Ф[едьков]ич з лірою і сів собі в боковій кімнатці, ждучи своєї черги. Вечерниці розпочалися промовою, потім ішла якась хорова пісня, а тоді прийшла черга на Ф[едьков]ича. Комітетові просять його, щоб ішов до салі — він не хоче. Що? як? для чого? — мовчить і не хоче йти. Замішання, просьби, серед публіки шепти, — ледве-не-ледве по яких 10 мінутах упрошено Ф[едькове]ича показатися в салі. Вийшов на естраду, перевісив ліру через плече, сів та й почав грати — властиво не грати, а тільки попросту крутити корбою і під монотонний бренькіт струн заспівав якоїсь лірницької — святої Варвари чи святого Олексея. Голос у нього був сильний, але грубий, зовсім невироблений; гра і спів зробили дуже прикре враження; громадяни і пані сиділи мовчки, тільки крадькома позираючи по собі і ждучи, коли скінчиться та зовсім неартистична продукція. Відспівавши пісню, Ф[едьков]ич устав. Молодіж почала плескати. Поет поклонився і буркнув: «Дякувать, що слухали!» — і пішов знов у свій куток.

— Ну, то би було гарно, якби були устроїли прилюдний концерт і запросили його на естраду з такою продукцією! — говорили між собою громадяни, охолонувши з ентузіязму до лірницьких здібностей Ф[едьков]ича.

Ще раз удалось молодій громаді витягти Ф[едьков]ича на естраду, також перед тіснішою громадою «Руської бесіди», сим разом в ролі прелегента. І сим разом Ф[едьков]ич не виправдав надій. Він узявся випрацювати відчит, мабуть, про новіше руське письменство. Змісту сього відчиту проф. Верхратський не міг подати докладно, але те тільки пригадав, що Ф[едьков]ич у тім відчиті назвав тодішнє москвофільське «Слово»* і його редакцію «політичною проституткою». Треба знати ті «естетичні» погляди, ту фарисейську «делікатність», що були тоді обов'язковими серед львівської руської громади, щоб зрозуміти, до якої міри всі були скандалізовані таким висловом Ф[едьков]ича. Розуміється, що більше вже на прелегента його не просили, а його відчит не то що не надрукували, але запропастили безслідно.

[ПЕРЕДМОВА ДО КНИЖКИ: КОНИСЬКИЙ О. ТАРАС ШЕВЧЕНКО-ГРУШІВСЬКИЙ. ХРОНІКА ЙОГО ЖИТТЯ.

ТОМ II. ЛЬВІВ, 1901]

Перший том отсієї «Хроніки» вийшов ще 1898 року. Хоча в ту пору в головному готовий був уже й другий том, то проте, видання його затяглося з деяких причин, незалежних від нашого Товариства*.

Перша та, що пок[ійний] Кониський слідом за виданням свого першого тому Шевченкового життєпису видав в Одесі цілий життєпис по-російськи [А. Я. Конисский, Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка (Критико-биографическая хроника), 1898], подавши в сьому виданні український текст, декуди вкорочений або перемінений. Щоб українське видання другого тому мало самостійний інтерес (як того вимагають правила, прийняті нашим Товариством), рішено було підождати трохи з публікацією сього другого тому з тим, щоб ш[ановний] автор міг доповнити його новими звістками й матеріялами, які почали напливати знов в значній масі.

Рівночасно з тим і з боку філологічної секції нашого Товариства були висловлені деякі бажання щодо редакції сього другого тому. Кореспонденція в тій справі з автором, тоді вже недужим і змушеним часто переїздити з місця на місце, затяглася довше, ніж можна було надіятися. І хоча пок[ійний] Кониський де в чому й признав рацію бажанням секції і поробив деякі зміни в дусі висловлених йому листовно уваг, то все-таки до повного порозуміння годі було дійти. Найголовніше бажання секції було, щоб автор використав ті нові матеріяли, які появилися в друку по виданні його російської книги, та пок[ійний] автор, мабуть, чуючись не в силі до нових пошукувань, відповів категорично, що нічого нового задля нього в сих матеріялах нема.

Одержавши таку заяву, секція постановила не гаючись приступити до друковання другого тому Шевченкової біографії. На жаль, авторові не судилось уже самому допильнувати сього видання; воно виходить півроку по смерті його автора, сорок літ по смерті Шевченка. Сорок літ треба було, поки наше письменство змоглося на першу докладну біографію свого найбільшого письменника. Кілько-то літ мине ще, поки ми спроможемося на таку монографію про Шевченка, «щоб усіма сторонами обіймала життя художника, поета, українця і чоловіка», як писав Кониський у передмові до першого тому сеї праці? В усякім разі тепер, коли маємо докладну, хоч далеко ще не повну (див. передмову до І тому, стор. 4) біографічну канву, осягнення сеї вищої мети треба вважати далеко ближчим, ніж се було можливе перед появою праці пок[ійного] Кониського.

Доглядом над друкованням і коректою сього тому на просьбу філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка займався дійсний член її Олександр Барвінський; покажчик до обох томів зладив д. Михайло Крушельницький.

ПРО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

І. Молоді літа (1836—1862)

Між українськими письменниками, що розпочали свою працю вже по смерті Тараса Шевченка, одно з перших місць займає Олександер Кониський, що помер у грудні 1900 року в Києві*. Повних 40 літ працював він на ниві нашого рідного слова, будив сонних і письмом, і словом, боровся з найрізнішими противностями, терпів переслідування від російського уряду і докори від власних земляків, та до самої смерти не перестав дбати про одно велике діло — про просвіту рідного народу і про вменшення на світі здирства, кривди та неволі людської.

Олександер Кониський родився 18 серпня 1836 року в хуторі Переходовці Чернігівської губернії в Росії*. Його батько Яків був невеличким дідичем, але через різні нещастя звівся майже нінащо, вмер у бідноті і лишив своїх дітей сиротами, та ще й незабезпеченими. Малий Олександер учився спершу дома, а по батьковій смерті (він умер 1844 р.) його віддали до приготовляючої школи в Ніжині. По році Кониський приготовився так, що міг перейти до гімназії. Мати відвезла його до Чернігова, де його як бідного сироту прийняли в т[ак] зв[аний] Сирітський дім, по-нашому бурсу для шляхетських синів, а відси він ходив до гімназії.

Олександер учився в гімназії дуже добре, все йшов першим. Але вже тут, майже дитину, його постигло лихо. Він, ще маючи 11 літ, почав писати віршики, певно, зразу по-московськи, бо тільки тою мовою вчили його в школі. Але, допавши десь книжечку Шевченкових поезій, він запалився любов'ю до рідного слова і почав віршувати по-свойому. От ті дитинячі віршування викрав у нього один товариш і віддав інспекторові, сей розмазав справу, і 13-літнього хлопчину вигнали з гімназії за проби писати рідною мовою. Такий-то був перший крок Кониського на полі українського письменства.

Треба було Кониському покинути Чернігів. Він вернув до Ніжина і записався знов до гімназії, але й сим разом не скінчив її. Бідність, а головно недуга на очі, змусила його в 1852 році покинути школу. Одужавши трохи, він у 1854 році вступив у судову службу спершу в Прилуці, а потім у Полтаві. Тут він познайомився з деякими високоосвіченими людьми, читав багато і набирався прихильности до простого робучого народу та до українського письменства.

Були се важкі часи в житті Росії. В роках 1854—1856 тяглася велика війна трьох европейських держав: Англії, Франції й Турції з Росією. Росію побито на півострові Кримі*. При тім виявились страшенні непорядки в російському житті: підкупства, крадіжі, зіпсуття урядників, нездарність генералів, темнота і безрадність. Цар Микола*, що 35 літ панував у Росії і під своїм самовладним правлінням виплекав усю ту погань, так перелякався її, так загризся, що вмер нагло (дехто говорить, що отроївся з розпуки). Всі освіченіші люди зрозуміли, що так далі йти не може, що треба якоїсь зміни, більшої свободи, більшої законности в державі, а головно, що треба скасувати огидливе кріпацтво, яке досі панувало в Росії і робило всі мільйони селянського люду робучою худобою, власністю панів. Кріпацтво тим було гірше від панщини, що над кріпаком пан мав майже необмежену власть, міг продати його, проміняти, навіть забити на смерть мало що не безкарно.

Новий цар Олександер II* розпочав своє панування тим, що, заключивши мир з державами, взявся до заводження нових порядків у Росії. Почалася так звана «доба великих реформ»: перемінено старе судівництво, заведено суди присяглих, повернено з неволі тих, що були за царя Миколи позасуджувані за «політичне», в тім числі й нашого Кобзаря Тараса Шевченка, надано вільніші права школам, університетам, містам, далі 16 ст[арого] ст[илю] лютого 1861 р. скасовано кріпацтво, а потім в більшій частині російських губерній (окрім Польщі і Правобережної України) заведено «земства», щось немов повітові і губерніяльні сойми.

На всіх полях громадського життя повіяло свобіднішим духом. Піднялось і українське письменство. В Петербурзі видав Куліш цілий ряд добрих українських книжок*; в році 1861 зачала виходити там літературно-наукова часопись «Основа», зразу мішано, по-московськи і по-українськи, а далі чисто по-українськи*. В «Основі» працювали найліпші українські сили. Там проводились народолюбні думки, боронено прав українського народу і супроти поляків, і супроти москалів, вияснювано українську давнину і показувано теперішнє життя народу. От тут-то виступив і Кониський уперве зі своїм словом. Живучи по різних українських містах, стикаючися з різними людьми, з панами й біднотою, та обдарований незвичайно живим даром спостерігання, він мав що розповісти ширшій громаді. Його цікавили головно дві речі: справа економічного стану селян і справа народної освіти. В царськім декреті, яким скасовано кріпацтво*, було сказано, що селянам, крім волі, має бути надана також земля. Отже, тепер ходило о те, кілько й якої землі нададуть їм та за якими оплатами. Кониський добре розумів, що в тім лежить головний сук цілого декрету. Бо коли селяни одержать землю лиху, піски, болота, а надто ще за великою оплатою, то й сама воля небагато на що їм вдасться, і вони швидко попадуть у нове, ще тяжче, ярмо голоду, лихварів та всяких здирців. Так само зрозумів він, що без просвіти воля небагато поможе селянам, бо тільки просвіта може воружити їх до боротьби з різними п'явками, які тепер, користуючися також волею, полізуть на села і будуть там розпускати свої пасма. І от, виступаючи в своїх дописях проти тих панів і урядників, що дибали на кривду селян при наділюванні їх землею, Кониський рівночасно з цілим запалом кидається до праці над просвічуванням ширших народних мас.

В Полтаві, де пробував тоді Кониський, почали ще 1860 р. заводитися за прикладом Києва недільні школи для старшої неписьменної молодіжі. В 1861 р. було вже в тім місті п'ять таких шкіл, а надто дві суботні для жиденят. Кониський працював у всіх тих школах: у одних учив, деинде завідував бібліотекою або книгарнею. Крім того, за його почином гурток молодших та гарячіших робітників заложив щоденну вечірню школу для дорослих; тут Кониський викладав історію.

Практика навчання в недільних і вечірніх школах показала мододим учителям (то були переважно студенти університету або дрібні урядники) важність української мови для початкового навчання там, де людність була українська. Бо треба знати, що в тих школах, заснованих без ніякої участи уряду зовсім приватними людьми, які вчили безплатно, пробували зразу вчити з московських книжок і викладати по-московськи. Та швидко показалося, що наука так не йде; треба було кожду річ пояснювати школярям по-українськи. Показалася потреба українських книжок — букварів, граматик, читанок, рахункових і т. и. книжок. Ще 1859 р. видав Куліш український буквар («Граматку»), потім другий*. І Шевченко недовго перед смертю злагодив до друку «Буквар»*. Инші укладали инші книжки, як ось біблійну історію та житія святих (Опатович)*, книжечку рахункову (Мороз)*. І Кониський кинувся з запалом до сеї роботи. Він видав 1861 р. «Українські прописи» (взірці писання)* і засів до праці над «Щотницею», себто книжкою рахунковою*. До сеї праці закликав його головно славний історик Костомаров, який 1862 р. в «Основі» висловив погляд про доконечну потребу — дати українському народові початкові науки на його рідній мові.

Обік сеї просвітньої праці та важкої праці на хліб Кониський знаходив час і на літературну творчість. Він писав поезії та повістки, де висловлював свої погляди на життя або малював те життя, яке бачив довкола себе. Його поезії, хоч не такі огнисті і блискучі, як Шевченкові, все-таки надихані щирим чуттям і любов'ю до свого рідного, а надто бажанням волі і збратання всіх людей. І ще одно цікаве явище. Від самого початку своєї літературної діяльности Кониський звертає пильну увагу на Галичину. Потребу живого духового зв'язку між Галичиною і Україною зрозуміли вже ті українці, що видавали «Основу» в Петербурзі. Там була поміщена 1861 р. гарна праця Якова Головацького, тоді професора руської мови на Львівськім університеті, про галицьких русинів і їх просвітні та національні змагання*. Там передруковано також видану у Львові книжечку Гната Гальки про руське весілля над Збручем*. Ідучи за тими вказівками, Кониський постановив нав'язати ближчі зносини з галичанами. В Галичині була тоді одинока політична і літературна часопись «Слово», видавана Богданом Дідицьким* від 1861 р. Те «Слово» в перших роках не було ще таке москвофільське, як зробилося пізніше. Хоча сама редакція вже з самого початку намагалася калічити нашу мову то на церковний, то на московський лад, то все-таки вона містила праці й дописи на чисто народній руській мові і навіть фонетикою. От сюди-то від 1862 р. почав дописувати з Полтави Кониський. Він містив у «Слові» дописи про життя українського народу, про знесення кріпацтва і про російські порядки, а обік того також гарні поезії. Все те робило в Галичині немале враження, бо було тут новиною; до самого 1860 року Галичина, а особливо Галицька Русь, жила під урядовим обухом, і ніяке свобідніше слово ані свобідніша думка не могли доходити сюди. Досить сказати, що навіть твори Шевченка, друковані в Росії ще 1841 р., у нас не були звісні до самого 1859 року! Дописи Кониського, друковані в «Слові», були першою пробою українця заговорити безпосередньо до галичан і показати їм російські порядки. І в своїх віршах висловлював Кониський думки хоч не нові, але дуже відповідні до потреб хвилі:

Гей же хлопці, годі спати!
Час прийшов, пора вставати.
Пора встати, працювати,
Братів темних научати;
Пора, брати, всім на працю, —
Я од праці щастя бачу.

З тих віршів віє смілий, радісний настрій автора і всіх тогочасних українців, що надіялись при свобіднішім розвої Росії здобути працею та просвітою відповідне місце й для свого рідного українського народу. Та, на жаль, на ті надії аж надто швидко вдарило лютим морозом.

II. Тяжкі роки 1863—1872

Здавалося, що українське слово, збуджене огнистою поезією Шевченка, великою працею Куліша та Костомарова і инших щирих людей, не завмре, а буде розвиватися далі на користь народу. Особливо по знесенні кріпацтва, коли в Росії повіяло вільним духом і всюди чути було поклики до просвіти, можна було надіятися також нового життя й для українського народу. Тим часом не так воно вийшло. Найшлися люди, яким просвіта українського народу здавна стояла кісткою в горлі.

Ще 1859 року, коли вийшов перший Кулішів буквар («Граматка»)*, страшно сполошилися польські пани в

Київщині. Згадки про козаків у тій «Граматці» видались тим добродіям виразними покликами до бунту й різні; їм привиджувалась уже нова Коліївщина, нова Гайдамаччина, така, як була в Умані 1769 р.[*], і вони на своїм з'їзді постановили просити російську власть, щоб якнайшвидше заборонила ту страшну книжку та повідбирала її у селян. Київський губернатор[*] справді заборонив «Граматку», але то не задовольнило польських панів. Поки жив Шевченко, вони говорили й писали про нього, що він ходить по селах і бунтує селян до різні; коли вмер і його поховано над Дніпром коло Канева, пішли слухи, що в його могилі українці зложили величезну купу ножів та списів і ось-ось видобудуть їх та почнуть мордувати панів. І знов почали просити російську власть, щоб веліла розкопати Тарасову могилу. Та сим разом власть не подалася. Коли ж українська молодіж почала вчити по недільних школах і видавати українські книжечки, піднявся новий лемент. У жидівських, польських і московських газетах посипались доноси на українців, що вони таки лагодяться до бунту, хочуть відірвати Україну від Росії і кинутися при тій нагоді на жидів та на поляків.

Що таке сталося тим людям? — запитаєте, може. — Невже ж вони, маючи очі, таки не виділи, що українці не думають про ніякі бунти ані різні, але хочуть щиро і чесно працювати над освіченням свого народу? Ну, видіти вони виділи, але їм затемнювало очі їх власне нечисте сумління. Серед українських поляків були тоді дві партії: багаті пани-магнати і дрібніша шляхта, що вважала себе почасти народолюбцями і демократами. Одні й другі вважали Україну за невідлучну часть Польщі і вже тим самим були противні таким змаганням українців, що йшли до самостійного народного життя, незалежного від Польщі. Вони по-свойому любили українське слово, але так, як пан любить свого льокая, коли сей чистенько вбраний і вірно служить йому. Та була між ними при тім дуже важна різниця. Магнати і багатші пани бажали дослугуватися почестей і титулів і для того шукали служби в російських урядах і хилилися до власті. Їм байдуже було про давню Польщу, бо їм не зле було й під самодержавною Росією: вони були консерватисти. Натомість дрібніша шляхта, більше відчуваючи російський тиск, особливо по знесенні кріпацтва, почала думати про повстання. Думка про повстання вийшла з Парижа і Лондона, де ще від 1831 р. (перше велике повстання) жило багато поляків. Від р. 1860 клекотіло в Варшаві, бурилося міщанство, молодіж, навіть жиди, а російські власті своїм глупим та безоглядним поступуванням доливали оливи до огню. І українські поляки лагодилися потрохи до вибуху, та щоб відвести очі від своїх приготовань, почали кидати найпоганіші підозріння і доноси на українців, особливо на тих, що виразно не хотіли йти з ними до польського повстання, або на таких, про яких знали, що своєю роботою можуть стати їм на перешкоді. Отсе було джерело того крику на українські змагання, що піднявся 1861—[18]62 р. До того крику пристали й деякі москалі, котрі також боялися відриву України від Московщини, чуючи добре, що тій Україні під Московщиною не так солодко, щоб мала причину держатися її дуже щиро. Пристали сюди й помосковщені українські попи, що боялися свобіднішого духу серед народу. Та й самому урядові вигідніше було панувати над темним і несвідущим народом, ніж дати йому просвічатися. Таким робом сталося, що вже 1862 р. недільні школи по всій Росії заборонено, а багато українців, в тім числі й Кониського, арештовано «за українську пропаганду» і без суду, без права виведено в Північну Московщину.

Кониського загнали до міста Вологди, далеко на півночі. Там його держали під поліційним доглядом, даючи йому місячно всього-на-всього 6 рублів. З того він мусив жити і одягатися, не сміючи при тім ніяким способом заробляти собі на хліб. Ще у кого були власні гроші, той міг жити й на засланні не згірше, але Кониський був чоловік бідний, а до того ще й хоровитий. Кілька разів він шукав собі деякого заняття, але всюди його відправляли ні з чим. Книжки й листи, які присилано йому, переглядала насамперед поліція. Се не було життя, а мука. Але його катам і сього ще було мало. По році заслано Кониського ще далі, в глухе, нездорове містечко Тотьму. Життя стало ще тяжше, поліційний догляд ще гірший. Не диво, що 1864 р. він від того знущання тяжко занедужав і певно був би марно погиб, якби не заопікувалась ним одна купецька сім'я, що притулила бідного вигнанця. Се був небагатий купець Пестер із недалекого містечка Верховожа, який приймив Кониського до себе. В домі сього купця Кониський уперве прийшов трохи до себе, відітхнув свобідніше. Тут йому всміхнулася любов; 1865 р. він оженився з дочкою Пестера Марією.

Але його здоров'я не могло поправитись у поганім північнім кліматі: він тяжко захорував на очі і зовсім осліп на одно око; йому грозило ще тяжче каліцтво. За вставленням тестя вологодський губернатор виєднав йому полегкість: йому позволено жити в Вороніжі, геть далі на полудень, там, де український народ стикається з московським. Не досить сього: губернатор подав до царя просьбу, щоб позволили Кониському їхати за границю лічитися. І справді, 1865 р. Кониському позволено їхати за границю.

Не гаючись рушив Кониський через Москву й Петербург (бо тільки туди була в тім часі залізниця), щоб їхати за границю. В Петербурзі він пізнався особисто з Костомаровим, із яким уже перед тим обмінювався листами. Довго вони проговорили про любу їм обом справу народної просвіти. Як багато за той час змінилося від заборони недільних шкіл! Польське повстання вибухло 1863 р. майже рівночасно з арештованням Кониського і по 18 місяцях будо здушене російським урядом. Тисячі польських патріотів погибли, помандрували в Сибір, потратили маєтки. Костомаров надіявся, що російський уряд, переконавшися тепер, що не українці, але поляки готовилися до бунту і до відірвання від Росії, дасть полегшу українцям, знесе заборону з 1862 р. Вже тоді можна було бачити, що славний історик помиляється; ніякий уряд добровільно не касує своєї заборони, коли покривджені тою забороною не напирають, не домагаються її скасовання. А українці від 1862 р. замовкли, мов зовсім завмерли. Навіть такі люди, як Куліш, уступили в російську службу*, помагали дусити поляків і противилися запроваджуванню руської мови в народних школах у Холмщині*, де се могло б було навіть уменшити польський вплив, а дбали тільки про «обрусеніє», тобто зміцнення московського впливу. Тяжкі і сумні були часи!

З Петербурга поїхав Кониський за границю і з початком 1866 р. станув у Львові. І тут він застав невеселі події. Розбурхані недавнім повстанням і його невдачею, поляки дусили русинів, бачачи в них москалів; русини, чуючи свою безсильність, справді хилилися до москвофільства*, бачачи в сильнім московськім царстві надію для себе. Москалі, потребуючи до свого «обрусенія» Польщі якнайбільше людей — священиків і вчителів — почали вербувати їх між галичанами, обіцяючи пенсії та гонори. Майже рівночасно з Кониським приїхав до Львова із Варшави православний протоєрей Лебединцев* (родовитий українець) вербувати наших людей до Холмщини. Невеличка громадка щирих прихильників українства, як Лавровський*, Качала*, Сушкевич* і инші, з якими познайомився Кониський у Львові, також небагато давали йому надії, а такі світочі, як Головацький (тоді одинокий руський професор на Львівськім університеті) і Литвинович*, митрополит, досить виразно хилилися своєю прихильністю на бік Московщини, хоч на устах мали все запевнення про свій австрійський патріотизм. В кінці австрійська власть підзорливо, з недовір'ям дивилася на всіх чужинців, на всяке порозумівання чоловіка з чоловіком. Кониський, у Росії «політичний переступник», а при тім чоловік цікавий, що шукав знайомости з різними людьми і всім товк про потребу народної освіти та народолюбних думок, видався нашим властям страшним революціонером. Львівська поліція раз-у-раз мала його на оці, а в кінці виразно наказала йому забиратися геть зі Львова і з Галичини. От таку-то «волю» знайшов Кониський і за границею!

З невеселими думками виїхав Кониський зі Львова і подався до Німеччини, до славних лікарів. Був у Дрездені, потім у Липську*. Одно око йому таки врятовано, але загальний стан його здоров'я не поправлявся. Тоді славний лікар професор Бок сказав йому, що джерело його хороби — туга за рідним краєм, і велів йому чимскорше вертати на Вкраїну.

Та й тут не добро ждало його. Він усе ще був напіварештантом, засланцем, якого уряд міг кидати з місця на місце, як йому сподобалося. Він подав просьбу до Петербурга, щоб йому з огляду на його здоров'я позволено жити десь на півдні. Міністер Валуєв* призначив йому Херсонську губернію над долішнім Дніпром на Вкраїні. Кониський поїхав туди, надіючись, що буде міг жити в місті Єлисаветграді*, як йому обіцяно в Петербурзі, але херсонський губернатор Клушін велів йому жити в глухім маленькім містечку Бобринці*. Тут зазнав Кониський життя мало не гіршого, як у Тотьмі. Дрібні поліційні урядники докучали йому всякими способами, набігали до нього в хату вдень і вночі і, користуючися з того, що він був поставлений під поліційний дозір, пильнували його, як якого конокрада, не допускали до нього книжок ані листів і робили йому всякі пакості. Кониський відсунувся від усякого товариського життя, читав багато, особливо виучував правничі книжки, щоб бути адвокатом (на се в Росії не треба кінчити університету). Одинокий чоловік, з яким він міг тут розмовляти та спочити духом, був Марко Кропивницький*, тоді секретар міської ради в Бобринці. Щирий українець, добрий співак і актор, він уже тоді устроював аматорські театральні вистави, вступив пізніше до російського театру, гостив якийсь час у Галичині, а потім заложив першу українську театральну дружину і здобув собі безсмертну славу «батька нового українського театру». Нема сумніву, що часті розмови з Кониським у Бобринці немало причинилися до того, щоб у душі Кропивницького розбудити українське почуття і зміцнити любов до рідного слова.

В кінці 1866 р. міністер Валуєв визволив Кониського з Бобринця і позволив йому жити в Катеринославі* та займатись адвокатурою. Тільки тепер міг Кониський відітхнути свобідніше. Хоч він усе ще стояв під поліційним дозором (у Росії ся честь не минає нікого, хто займається яким-будь громадським ділом), то все-таки тепер він мав можність стикатися з народом і служити йому, обороняючи його від усякої кривди і здирства. Здається, що Кониський був добрим адвокатом і заробляв добре на своїй практиці, бо за тих шість літ, які він пробув у Катеринославі, він доробився досить значного маєтку. Що праця його була чесна і йшла на користь рідного народу — про се свідчать його тодішні і пізніші писання, в яких він сміло бичував найрізніших народних кривдників та перевертнів. Усі вони — а їх цех у Росії дуже й дуже великий — були люті на Кониського, не раз очернювали його явно в газетах і тайно перед урядом, і якби були могли закинути йому якесь справді нечесне діло, то були би се певно зробили дуже радо.

Працюючи для себе і для своїх клієнтів як адвокат, Кониський ані на хвилю не забував і про вищий обов'язок — працювати для всього українського народу, для його духового відродження і піддвигнення. Правда, в тих тяжких роках він не друкував майже нічого зі своїм відписом, особливо за границею; більше друкував по-московськи в російських часописях, і то без підпису — розуміється, про насущні потреби і кривди українського народу. Але у нього призбирувалася сила оповідань, нарисів, споминів та поезій. Дещо з того, особливо більшу повість «Не даруй золотом, та не бий молотом», далі повісті віршами «Семен Палій», «Козак Розум» і «На засланні», а надто збірку українських приповідок і словник, забрала поліція, роблячи у нього ревізію 1871 р. Ті праці, яких Кониський дуже жалував, так і пропали назавсігди в поліційних пазурах. А щонайбільше, яко адвокат, він познайомився з великою силою людей по різних сторонах України, і всюди своїм живим словом старався піднімати віру в живучість рідного народу, в його кращу будущину та будити охоту до праці для його піддвигнення.

Шість літ пробув Кониський у Катеринославі адвокатуючи. Хоча його життя тут було значно ліпше, ніж на засланні, та все-таки се ще не була повна воля, се був примусовий побут. А його душа рвалася до свободи, до ширшої громадської праці. І ось 1872 р. прийшов від царя наказ, яким вернено йому повну свободу і знято з нього поліційний догляд. Аж тепер почув себе Кониський паном у своїй хаті, наскільки се можливо в Росії. Він покинув Катеринослав і перенісся до Києва, де пробував до кінця свого життя. Аж тепер, в тій остатній добі свойого життя він зробився тим, яким знала його вся Україна і яким згадувати її шанувати буде його наша історія.

III. Кониський громадським діячем 1872—1889

Кониському було 36 літ. Він перейшов досі дві тяжкі школи — учеництво і поліційне заслання та 9-літнє ярмо. Хоч чоловік, так сказати, в цвіті літ, він був сивий, згорблений, слабовитий і виглядав мало що не старим дідом. Але сила його духу була не зломана, і з запалом молодця він кинувся до праці, для якої тоді, бачилось, отвиралося нове поле. Не покидаючи адвокатури, якою й далі мусив заробляти на удержання своє й своєї сім'ї, він міг тепер посвятити більше часу громадській і літературній роботі і справді проявив широку і різносторонню діяльність, якої об'єму ми ще далеко не знаємо вповні і про яку говорити докладно тепер іще не пора.

Час, у якім Кониський поселився в Києві, був дуже цікавий, незабутній час. Можна сказати, що в ту пору перший раз від старих князівських часів та від часів Петра Могили Київ зробився духовим осередком, серцем України, відки на всі сторони нашої вітчини йшло світло, тепло і надія ліпшої будущини. В Києві жила і працювала тоді ціла громада молодих, високо вчених, талановитих і щирих українців, яких імена і досі служать окрасою нашого народу і які кожний українець вимовляє з подякою і честю. Се були такі люди, як Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко*, Павло Житецький*, Павло Чубинський, Михальчук, М. Старицький, Хведір Вовк, Русів* і багато инших.

Майже всі вони працювали колись у недільних школах, знали добре рідний народ і його мову, його історію і його потреби і жваво бралися до праці. По десятилітнім сні від часу упадку «Основи» і заборони недільних шкіл вони постановили знов підняти стяг українського слова. В Києві засновано відділ петербурзького імператорського Географічного товариства*, для якого Чубинський спільно з иншими українцями зібрав величезну силу українських народних пісень, казок, вірувань, обрядів і звичаїв, що заповнили здоровенних сім томів і донині служать фундаментом для кождого, хто хоче пізнати наш народ, його життя й мову. Але се був тільки початок. Ся величезна збірка показала потребу і можність дальшої праці на місці, і за царським дозволом Товариство заложило свій відділ у Києві. Сюди ввійшли всі згадані вище українці і ще много инших. Але обік збирання народних пісень та оповідань вони повели й иншу, для самого народу потрібнішу роботу. В Києві почали виходити українські книжечки, писані простою, для всіх зрозумілою мовою, про всякі потрібні речі: про небо і землю, про хліборобство, про нові закони, про хороби і ліки, далі — легкі а цікаві читанки, оповідання і вірші. Українці обняли редакцію одної київської газети, що звалася «Киевский телеграф»[*]. Правда, ся газета виходила по-московськи, бо на українську газету годі було і ще й досі не вдалося нікому добути дозвіл. Але, проте, «Киевский телеграф», видаваний дуже гарно і цікаво, ширив погляди українців серед інтелігенції, яка в Росії здебільшого геть помосковлена, бо і в школах учиться, і дома говорить по-московськи. Дуже важно було й те, що «Киевский телеграф» звертав пильну увагу також на життя русинів у Галичині і знайомив російську громаду з тим, що діється у нас. Сей відділ провадив головно М. Драгоманов.

І Кониський щиро працював у тім гурті; можна сказати, що він тут віджив наново в праці для України. Не знаходячи в Росії досить простору для українського слова й української науки, він у кружку українців подав думку — заложити в Галичині українське товариство для такої духової праці, яка неможлива була в Росії. До сеї думки прихилилися деякі українські пани, які зложили кілька тисяч рублів для заснования такого огнища в Галичині. Так повстало в 1874 році Товариство імени Шевченка у Львові. Гроші, прислані з України, повернено за порадою львівських русинів на закупно друкарні, в якій друкувалася від того часу найбільша часть тих руських книжок та газет, які мали ширити світло науки між народом на рідній мові. Правда, Товариство імені Шевченка не відразу здужало станути на тій дорозі, на яку бажав справити його Кониський і його перші основателі, та все-таки раз кинене сім'я не загибло, але, перетривавши тяжкі роки, зійшло потому буйно, знов-таки при немалій підмозі Кониського.

Рівночасно з сим Кониський не переставав писати. Він поміщував у львівській часописі «Правда» свої гарні оповідання з народного життя, а 1875 р. зачав друкувати довгу повість «Семен Жук і його родичі», де малював життя і заходи української інтелігенції. Під впливом покликів, що йшли з Петербурга, українська інтелігенція кинулась була тоді з запалом до обговорювання народолюбних думок, а мододіж почала «ходити в народ», то значить скидала панське убрання, передягалася за робітників і йшла на села, на фабрики, щоб при тяжкій праці проповідувати бідним людям слова нової правди — рівности між людьми і скасовання дотеперішнього порядку. Кониський хотів показати в своїй повісти, що така проповідь не доведе ні до чого, коли ті нові апостоли рівночасно будуть цуратися мови рідного народу і не захочуть служити його насущним потребам. На жаль, повість Кониського лишилася недокінчена.

Інакше розуміючи просвітну працю, ніж російські революціонери, Кониський заходився коло того, щоб подавати народові потрібні йому відомості рідною мовою. Разом з деякими иншими українцями він зладив насамперед невеличку книжечку про новозаведені в Росії мирові суди, яка була надрукована 1874 р., а потім задумав видати читанку, зложену з писань найліпших українських письменників, додаючи при кождім коротку відомість про його життя і працю. Ся книжка була готова в цвітню 1876 р.[*], а вже 18 мая того року вийшов царський указ, пам'ятний по всі часи в історії нашого слова в Росії[*], указ, яким зовсім заборонено уживання української мови в друку: заборонено друкувати по-українськи всякі наукові і популярні книжки, переклади з чужих язиків, а також довозити українсько-руські книжки з-за границі. Уряд «царя-освободителя» Олександра II думав сим нечуваним указом відразу зав'язати очі й уста більше як 15-мільйонному народові.

Разом з тим уряд розбив усі почини наукової праці в Києві: розв'язав тамошній відділ Географічного товариства, усунув із університетської катедри Михайла Драгоманова, на якого набрехали були галицькі москвофіли, буцімто він у Галичині бунтував народ. Здавалося, що над Україною знов заляже темна хмара, так як по ударах 1862 р. Але так не сталося. Народна сила виросла вже була за той час, народна свідомість зміцніла. Драгоманов виїхав за границю і іменем українців вивів кривди українського народу перед очима всіх освічених народів. Українці, особливо молодші, кинулися друкувати свої праці в Галичині і загалом у Австрії, видрукували в Празі перше повне видання Шевченкового «Кобзаря»*, якого перший том російська цензура — рада не рада — мусила пустити до Росії. Сам російський уряд побачив, що зробив велику дурницю, і хоч не мав відваги скасувати указ 1876 р., та все-таки по якімсь часі почав помалу звільнювати тиску, розуміється, не добровільно, а уступаючи перед натиском з різних боків.

Одним із тих людей, що не стратили духу під сим великим ударом, був і Олександер Кониський. Навпаки, власне тепер, коли усунулися инші, гарячіші, але менше витривалі, він станув у першім ряді. Бачачи, що його читанку цензура не пустить у світ, він постановив, држачися слів указу з р. 1876, друкувати в Росії хоч те, чого той указ не забороняв. А не забороняв він українських повістей, віршів, народних пісень... І ось Кониський узявся владнати збірочку кращих творів своїх, а надто недрукованих іще поезій Шевченка, Костомарова, Щоголева*, Лиманського*, Мордовця*, Нечуя-Левицького та кількох оповідань, записаних із народних уст. Збірочка звалася «Батьківщина»; Кониський пильнував, щоб у всій книжці не було нічогісінько такого, до чого би могла причепитися цензура. Та дарма — «Батьківщини» не позволили друкувати. Се, однак, іще не знеохотило Кониського. Переробивши наново матеріял, поміщений у «Батьківщині», дещо додавши, дещо викинувши, він зладив нову збірочку «Луна»* і таки добився того, що цензура пропустила її. Се була перша поважніша українська книжка, видана по забороні 1876 р. Дехто, в тім числі й Кониський, надіявся, що настала пора добиватися повного скасовання тої заборони. На разі Кониський хотів перемінити «Луну» на часопись, що виходила би раз на місяць, але в цензурі йому сказали, що на се ніяк не позволять. Тоді він зладив другу збірку під тим самим титулом, бажаючи видавати «Луну» книжками хоч раз на рік. Другу книжечку таки ще пустила цензура, але дальших — ні. В українських виданнях не сміло бути ніякої постійности і однотяглости, щоб дехто не подумав, що українство — то справді якась сила, якась громада людей робучих і таких, що згідно йдуть до одної цілі.

В житті Кониського зайшла тим часом ще одна подія, що свідчила про те, що його діяльність здобула йому прихильність широкого круга людей, але разом з тим придбала йому нових ворогів. В р. 1878 його вибрано до міської ради в Києві. І тут він зайнявся живо працею на користь громади, але через се нажив нового лиха. На нього накинулися люди, що досі спокійно і без контролю завідували міським добром і яким Кониський був невигідний. Про його почали розпускати брехні зразу усно, а далі в газетах. Кониський запізвав одного такого газетяра, київського професора Піхна*, до суду, доказав безпідставність його клевети, і Піхна засудили на 3 місяці в'язниці. Але се не переконало людей, недоступних для ніяких переконань. Московські газети почали балакати, що суд присяглих, який судив справу, складався з українофілів, і Піхна засуджено для того, що він ворог українства. Відтепер газета, якої редактором був Піхно, урядовий «Киевлянин», почала раз-у-раз нападати на Кониського, та вже не за особисті, а за політичні злочини, про котрі можна було говорити натяками, невиразно і без доказів, знаючи, що за се покривджений не буде міг потягнути кривдника до суду.

Та не такий чоловік був Кониський, щоб, вийшовши на війну, по першім вистрілі зараз і кидати оружжя. Він знав, що «на те й лихо, щоб з ним битися», і не покидав того діла, до якого взявся. В році 1880—[18]81 була в Росії доба великого розворушення. Молодіж бунтувалася, і революційна партія кинулася вбивати ненависних урядників, губернаторів, ворогів усякої свободи*. Здавалося, що ось-ось настане для Росії день свободи, що цар дасть конституцію. Цензура послабла, газети в Москві і Петербурзі писали так свобідно і сміло, як ніколи перед тим. Підняли голову й українці. Заговорили про потребу скасовання наказу з р. 1876, заведення української мови в народних школах. Дванадцять радних міста Києва підписали петицію, уложену Кониським, щоби одну київську школу назвати школою Шевченка. Але смерть царя Олександра II, якого дня 13 марта 1881 р. вбили революціонери на одній із головних вулиць Петербурга, розвіяла всі надії на полегшу. Новий цар Олександер III* по короткім ваганні завзявся здусити в Росії всякі пориви до свободи і душив їх десять літ, поки й сам через се не ляг у могилі. Здушено й українську справу, розуміється, наскільки се було в силі гнобителів; довести її зовсім до загину або бодай до такого десятилітнього сну, як 1862—1872, було вже неможливо.

В тих роках тяжкого тиску Кониський переносить свою діяльність головно до Галичини. З галицькими русинами він ніколи не переривав приятельських зносин, а тепер ті зносини стали ще значно ширші й тісніші. Від 1884 року Кониський майже щороку літом приїздить до Галичини, їздить по краю, буває в Чернівцях, Станіславові*, Стрию, Коломиї, Микуличині, Підбужі*, обертається серед молодіжі й старшої інтелігенції, серед селян і міщан, духовних і світських. У Галичині його всюди стрічають радо, бо тут, де він друкував найбільшу часть своїх писань, його працю знали й цінили більше, ніж на Україні, де він друкував мало, тай то переважно не під своїм іменем. У 1885 р. святкували львівські русини 25-літній ювілей його письменської діяльности. Се було дуже не в смак нашим москвофілам, тим більше, що Кониський ніколи не ховався зі своїм обридженням до тих людей, що, вислугуючись урядові, ворожому не лише українській справі, але також свободі, письменству та розвоєві московського народу, цураються свого рідного і топчуть у болото всі найкращі змагання поступових людей цілого світу. Від першого побуту Кониського в Галичині наші москвофіли не переставали писати на нього напастей у газетах і доносів до російської поліції і довели до того, що 1885 р., коли Кониський із Галичини вертав до Росії, його в Волочиськах* арештовано, передержано цілу ніч у вагоні, а потім відставлено до Києва. Тут його вправді пустили на волю, але над ним зарядили слідство, яке тяглося цілих 16 місяців. На підставі галицьких доносів йому закидали, що він тягне до Австрії і хоче відірвати Україну від Росії. Кониському не тяжко було виказати цілу безглуздість такого доносу, але проте російські урядники раді були позбутися Кониського і запроторити його хоч би на край світу. І хто знає, чим було би скінчалося се діло, якби Кониський, не можучи діждатись його кінця, не був обернувся з поданням до самого царя. Він вияснив справу докладно, і цар велів залишити слідство, а тільки уділити Кониському урядове упімнення.

Знов якийсь час могло здаватися, що в Росії повіяло лагіднішим духом супроти українства: цензура пропускала деякі книжки, дивилася крізь пальці на те, що українці пренумерували галицькі газети, особливо літературну «Зорю». І знов Кониський пробує добитися скасовання заказу з 1876 року. В серпні 1889 р. він подає міністрові внутрішніх справ подання про утиск українського слова. Він доказує, що причиною тих утисків були доноси людей злої волі, виказує безпідставність тих доносів і величезні шкоди, які приносить утиск українського слова, спиняючи просвіту мільйонів української людности; в кінці вияснює безхосенність заказу 1876 р., який не спинив розвою українського письменства, а російському урядові причинив клопотів. Та й се подання не переконало російських верховодів; заказ 1876 р. лишився не скасований і досі*.

Се був остатній голосний виступ Кониського в Росії. Переконавшися, що сею дорогою годі добитися чогось путнього, він покинув усяку надію на переконування московських урядників. При тім і українська громада в Києві не підпирала його в його заходах так, як він собі бажав, а навіть усунулася від нього зовсім, з виїмком кількох людей. Чому так сталося, не знаємо докладно, досить, що Кониський стояв у Києві якось осторонь від українських гуртів, хоча по всіх містах широкої України мав багато щирих прихильників і старих приятелів, з якими не переривав зносин ніколи.

Невесело зложилися й домашні відносини Кониського, так що восени 1888 року він приїхав до Галичини з наміром не вертати більше до Росії. Але обставини зложилися так, що він по кількох місяцях таки вернув до Києва. За його почином зав'язалися в Галичині дві справи, що відтепер стали головним предметом його заходів і заповнили собою остатні роки його життя.

IV. Остатні роки життя, 1889—1900

Ті дві справи, про які ми отсе згадали, — се була справа русько-польського поєднання і справа нової організації Товариства імени Шевченка та здвигнення при нім наукової праці. Про сі дві справи нам треба тут поговорити докладніше, наскільки се можливо, щоб зрозуміти і відповідно оцінити діяльність Кониського в остатній добі його життя.

Як відомо, в Росії, крім великоруського, чи то московського народу, живе ще багато инших народів: українці, поляки, литовці, німці, фіни, татари, кавказці і багато напівдиких азійських народів, як ось киргизи, туркмени, башкири, тунгузи, якути, чукчі і т. д. Більша часть тих народів, заким прийшли під Росію, жили своїм власним життям, мали свою управу, а деякі мали свої держави, свою освіту. До таких належать головно поляки, фіни, українці і деякі кавказці (грузини). Всі ті народи сидять по різних окраїнах Росії, на південь, захід або північ від властивих москалів. Діставшися під російську управу, ті народи були звичайно більш освічені від властивих москалів. Їх історія під Московщиною — то був звичайно не зріст, але нидіння та гноблення. Так і здається, що з лісів та болот родовитої Московщини раз-у-раз напливає на ті окраїни хвиля московських урядників та солдатів і дусить, висисає, гнобить окраїни.

Як дусила Московщина Україну від самого 1654 року, від Переяславської угоди* — про се було вже оповідано в книжечках «Просвіти». Але і з иншими окраїнними народами було і досі є не ліпше. Московський урядник усюди однаковий, усюди любить панувати над темнотою і дусити просвіту, всюди любить здирство, краде, руйнує і не може знести нічого такого, з чим не звикся в своїй Московщині. Горе багатим, просвіченим, самосвідомим людям, що дістануться в його руки! Багато витерпіли під Росією поляки. Вони мали свою державу ще до 1794 року*, а й потому ще, під Росією, їм надано було 1815 р. окрему конституцію, окреме міністерство, окреме військо, окремий сойм*. Та що з того! Московські урядники не могли знести тої крихти польської свободи. Вони всюди вмішувалися в усі справи, не допускали до виконання законів, обкроювали права, висисали з краю гроші, дразнили поляків, поки ті 1831 року не зірвалися до повстання*. Прийшло до війни, в якій поляки кілька разів побили російське військо, але в кінці таки Росія здусила повстання. Тепер настав празник для неситого московського урядництва. В Польщі господарювали вони по-свойому, грабували, висилали тисячами на Сибір винних і невинних. Давніші права поляків скасовано; москалі почали притіснювати польську народність і в урядах, і в школах. Ще гірші часи для поляків настали по другім повстанні, що вибухло було в січні 1863 року*. Так, як той вітер, що хотів змусити подорожнього, щоби скинув сардак, і в тій цілі дув щораз лютіше, так само й москалі чимраз новими притісненнями й самоволею старалися докучати полякам, тай при тім у своїх газетах усе падькали й нарікали, що поляки ані руш не хочуть любити їх.

Ми вже сказали вище, що в роках 1861—1862 поляки, готуючися до повстання, пробували притягти на свій бік деяких українців, а не можучи позискати їх, почали кидати брехні на весь український народолюбний рух. Певна річ, українському рухові вони тим сильно зашкодили, але польській справі не помогли. Повстання, приготоване на Україні, здушили самі українські селяни; коло Соловіївки* і в инших місцях українські селяни, воружені в сокири, вили та ціпи, кинулися на купи повстанців, деяких побили, инших поарештували і повіддавали в руки властей. Зате з інтелігентних українців, особливо з таких, що служили в російськім війську, деякі перейши до повстанців. Між ними годиться згадати особливо молодого, гарячого і щиро народолюбного чоловіка Потебню*, що, бувши російським офіцером, перейшов до польського повстання, бився хоробро, та коли побачив, що повстання мусить упасти і що більшість повстанських ватажків має на думці зовсім щось инше, а не свободу простого люду, сам собі відібрав життя.

Тут, на Україні, в часі того повстання перший раз поляки оберталися до українців, щоб ставали з ними разом до бою з москалем, а потім — обіцювали — русько-польські відносини уложаться на підставі красних слів «wolni z wolnymi, równi z równymi»[1]. Ті слова потягли й Потебню, й инших щирих українців до повстанського табору. На жаль, поляки пізніше своїми поступками так забрукали і знеславили ті гарні слова, що нині вони, як скасована монета, стратили всяку вартість.

По упадку повстання поляки в Росії опинилися майже так само на споді, як і українці. Правда, перед повстанням вони мали далеко більше, то хоча й стратили далеко більше, ніж могли стратити українці, все-таки їм ще далеко більше й лишилося. Та проте почуття дізнаної страти і щораз нових кривд та докучань з боку російських властей у поляків було дуже живе. Не перестаючи ніколи думати про відзискання того, що стратили, вони пильно слідили й за тим, чи для нової боротьби не можна би їм знайти союзників. Новий рух, який почався на Вкраїні коло 1872 року, звернув на себе їх увагу. Коли б українство мало зробитися силою, то вже ж для поляків було би корисніше мати його по своїм, ніж по противнім боці. І от майже від того самого часу починаються проби порозуміння поляків з русинами-українцями в Росії.

Розуміється, се не були ніякі збори ані громадські наради — в Росії се й досі неможливе. Зійдуться два-три знайомі, поляки й українці, та й балакають при склянці чаю, ніччю в самотнім покоїку, озираючись, чи не підслухує хто. Говорять про можливість хоч якого-будь ширшого порозуміння, спільного ділання, але такого обережного, щоб власті й не догадались, і, звичайно, на такім говоренні й кінчиться. Давні досвіди і прикрі пригоди змушують одну й другу сторону не довіряти собі взаємно, зволікати з кождим рішучим словом, але спільна нужда, спільні утиски чимраз частіше зводили до купи двох віковічних противників — поляків і українців, і конечність спільної боротьби зі спільним ворогом, російським абсолютизмом, виявлялася чимраз виразніше.

---

[1] Вільні з вільними, рівні з рівними *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Але ж є таке місце, де поляки стикаються з русинами і де про такі річі, як помирення обох народностей, не тільки можна, але й треба було раз-у-раз говорити явно й прилюдно. Се Галичина, де конституційний порядок розв'язав руки одному й другому народові і де боротьба обох народів від першої хвилі свободи велася в найрізніших формах, на всіх полях національного і духового життя. Не диво, що на Галичину звертали увагу і поляки, і українці в Росії. Всі ті, хто звідтам пробував мати якийсь вплив на галицькі справи, мусили зачепити за справу поєднання поляків з русинами; упоминали до згоди, радили галицьким полякам робити уступки русинам, а русинам радили не засклеплюватися в своїх тісно партійних інтересах, але дивитися на річі з ширшого погляду і шукати спільного ґрунту до спільної праці з поляками.

Першим українцем, що приїхав до Галичини з виразною думкою погодити русинів з поляками, був славний письменник, Шевченків товариш Панько Куліш. Куліша тягли до поляків його спомини з молодих літ, знайомості, пороблені в Варшаві, де він служив по р. 1864, і блиск тої панської культури, яку він віднаходив у старих польських актах та споминах. Зате від русинів у ту пору (1881 р.) він зовсім був відстав, а про весь український народ писав зневажливі вірші:

Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць і розбишак великих, —

так немовби то всі українці споконвіку й не мали иншої роботи, як пиячити й розбивати. Про ведення політики, особливо в конституційній державі, так само, як і про галицькі справи, Куліш не мав ніякісінького поняття, з русинами не пробував порозумітися, і нав'язав переговори з поляками в своїм власнім імені. Коли його запитали, чого би він бажав для русинів, він не знав, чого жадати, і зажадав, щоб поляки зложили на його руки мільйон ренських, а вже він з тими грішми наверне русинів до згоди. Поляки зараз побачили, що мають перед собою людину, яка й сама не розуміє, що робить, і обіцяли дати мільйон, але невеличкими ратами, так, щоб справа затяглася на яких сто літ, а самі тим часом заходилися реформувати руських василіян при помочі єзуїтів. Довершення сеї реформи відразу отворило очі Кулішеві, він перервав балакання з поляками і вернув назад до Росії, вмивши руки від усякої політики.

Але і по тій невдалій Кулішевій пробі, що була роблена на власну руку, без порозуміння не лише з галицькими русинами, але й з російськими українцями, розмови поляків з українцями про потребу якогось погодження в Галичині не переривалися. Такі розмови велися і в Швейцарії, в Женеві, де тоді жив славний український письменник Драгоманов, і у Львові, і в Києві та инших українських містах. Як і коли в таких розмовах брав участь Кониський — не знаємо. Певне те, що він, уроджений на лівім боці Дніпра, де поляків дуже мало і де вони ніколи так не докучали українському народові, як по инших сторонах, знайомий переважно лише з чесними і щирими поляками, такими, що щиро бажали добра свому народові без кривди для инших, здавна хилився до згідного життя українців з поляками. Ще в 1862 р. у вірші «Моє бажання» він заявляв, що бачить долю і будущину України не в старім козацтві,

Не в тім, щоб, вибившись на волю,
З ляхами знову воювать
Да кров слов'янську проливать
І засівать трупами поле.
Я даром сліз не проливаю:
Слов'ян усіх в одній сім'ї
Побачить хочеться мені.

Як би мала бути уладжена та «слов'янська сім'я» і чим би мали бути в ній русини-українці: чи синами-господарями, чи дроворубами та водоносами, про се Кониський ніколи не вдавався в докладніші розмови. Правдоподібно й він дався спіймати на гарні слова «wolni z wolnymi, równi z równymi». Досить того, що 1888 р. Кониський приїхав до Галичини з думкою розпочати роботу коло помирення галицьких русинів з поляками.

Треба тут відразу піднести, що проба Кониського була далеко ліпше обдумана і опиралася на ліпшій знайомості галицьких справ і потреб, ніж Кулішева. За Кониським у тій пробі станула значна часть видніших українців, що готові були підпирати його змагання, коли за ними станугь також видніші галичани; були й такі українці, що казали: будемо підпирати ті заходи, коли за ними стане й Драгоманов. На своє лихо, Кониський не вірив, аби се було можливо звести під один дах польсько-руської угоди і українців, і поляків, і галичан, і Драгоманова. Він бажав певно тої угоди, але боявся сварки, яка б певно вибухла при прилюднім обговорюванні справи; може бути, що й самі поляки, практичні політики, радили йому зробити діло тихо, без шуму, при помочі мужів довір'я. Се ввело Кониського відразу в фальшиве положення. Він мав вербувати в Галичині співробітників до свого діла, а чув, що не може сказати їм усієї правди. Оскільки знаємо, одинокий чоловік, якому він довірився вповні, був Олександер Барвінський, тоді професор учительської семінарії в Тернополі. Инших старався Кониський притягати до діла наосліп, говорячи кождому що иншого про цілі роботи. Се була велика помилка, котра тяжко помстилася на цілій справі. На нещирості і взаїмнім обдурюванні не можна будувати ніякого тривкого будинку, особливо в справі такій важкій та заплутаній, як поєднання двох народів, між котрими довгі віки кривд і ураз нагромадили тернову перегороду нехоти та недовір'я.

Кониський швидко пізнав свою помилку і, чуючи себе нездібним вести справу в Галичині, зложив її в руки п. Барвінського, а сам вернув до Києва. Правда, він і далі не перестав підпирати політики п. Барвінського і піддержувати заснованого для ведення сеї політики місячного письма «Правда», але чув сам, що його слово стратило для галичан притягаючу силу, яку мало вперед. Одне тільки радісне враження виніс він із цілої тої політичної проби, воно давало йому певність, що проба не була зовсім пропаща і таки мусила причинитися до зросту українства і приблизити кращу будущину рідного краю. Се було те, що наслідком «угоди» на Львівськім університеті засновано катедру руської історії з руською викладовою мовою і на сю катедру покликано щирого українця, ученика славного київського історика Антоновича, Михайла Грушевського*. Можна сказати, що се був найважніший, а може, й одинокий тривкий здобуток тої, започаткованої Кониським русько-польської згоди в Галичині.

В тіснім зв'язку в сим стояло инше діло, яким турбувався Кониський під час свойого побуту у Львові 1888 р. Се була переміна заснованого за його почином Товариства ім. Шевченка на Наукове товариство ім. Шевченка*, з тою метою, щоб воно зробилося огнищем і розсадником наукової праці на всю Україну. Особливо відколи на чолі того перестроєного товариства станув проф. Михайло Грушевський, воно справді здужало розвинути гарну діяльність і причинилося вже й досі немало до з'єднання руському народові чести й поваги у своїх і у чужих.

І ще одна важна, особисто для Кониського важна, справа в'яжеться з тою переміною Товариства ім. Шевченка на наукове. Уважаючи першим обов'язком сього товариства видати повний життєпис свого патрона, він узявся сам до сеї праці і присвятив їй остатніх десять літ свого життя. Він зібрав увесь доступний йому матеріял, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотки людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. и. і на основі сього написав дуже гарну і докладну книжку про Шевченка*, найдокладнішу з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря. Книжка Кониського — то не холодне оповідання, то гаряче возвеличення Шевченка, якого Кониський уважав найвищим цвітом, правдивим генієм і пророком українського народу. Друкована зразу частками в виданнях Наукового товариства ім. Шевченка, вона 1898 р., в 25-ті роковини заснування товариства, вийшла окремою книжкою (перша половина), потім 1899 р. вийшла ціла по-російськи*, а недавно (1901 р.) вийшла й друга половина по-українськи. Сею книжкою Кониський поклав найкращий пам'ятник і Шевченкові, і собі самому.

Його здоров'я в остатніх роках було дуже слабе. Він мусив кожду зиму проводити в Криму, бо в Києві йому було занадто холодно. Та проте він до остатньої хвилі свого життя не переставав працювати і пером, і живим словом. Він дожив тої потіхи, що в остатніх роках, по смерті царя-дусителя Олександра III в Росії повіяло знов трохи вільнішим і для українства прихильнішим духом. Се додало йому нових сил до праці. Він писав оповідання і спомини про різних людей*, розпочав у Росії друкувати повну збірку своїх оповідань (за життя видав їх три томи)*, злагодив до друку повну збірку Шевченкових листів і т. д. І тепер він найлюбіше летів думками на поле народної просвіти, нав'язував особисті зносини з молодими сільськими вчителями, семінаристами та попами. Пару день перед його смертю під його проводом зав'язалася в Києві спілка для видання українських книжок для простого народу. Серед такої невтомимої праці заскочила його смерть.

1902

В. Н. ПЕРЕТЦ. ЗАМЕТКИ И МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ ПЕСНИ В РОССИИ.
І—VIII. СПб., 1901, стор. 83

(відбитка з «Известий Отд[еления] р[усского] яз[ыка] Имп[ераторской] ак[адемии] наук», т. VI). [Рец.]

Отсе новий ряд матеріялів і уваг, які подає д. Перетц як доповнення до виданої ним перед роком двотомової праці «Исследования и материалы для истории русской песни», обговореної в «Записках», т. XLI, стор. 24—28*. Держачись своєї первісної методи — публікувати якнайбільше матеріялу з конче лише потрібними для його пояснення увагами, а не квапитись на загальні висновки, автор сим разом подає одну капітальну річ для історика літератури. Завдяки вказівці д. Пипіна він розглянув і використав збірку українсько-руських і польських віршів та пісень, зладжену десь прикінці XVII в., а доповнену і поправлену в початку XVIII в. В початку XVIII в. вона належала до якогось Домініка Рудницького*, пізніше до єзуїта Ґінтовта*. Збірка містить 95 польських, латинських та українських стихотворів, з них майже половина з нотами. Українських творів єсть тут 19, в тім числі з нотами 6. Д[обродій] Перетц опублікував усі українські тексти слово в слово, також і ноти, а також 15 мелодій польських пісень. Значення сієї поки що найстаршої збірки наших пісень зрозуміє всякий, коли скажемо, що найстарша звісна досі аналогічна збірка (без нот), опублікована проф. Грушевським у «Записках»*, сягала тільки 1717—[17]18 років. Ще цікавіша Перетцова збірка тим, що подає деякі пісні, співані ще й досі серед нашого народу, в найдавнішій доступній нам формі. До таких пісень належать ч. 3 (пісня про черчика), 9 («Ой на горі, там женці жнуть»), 13 (про жидівську війну, пор. Грушевський, Співаник; вказівка д. Перетца на Драгоманова «Матеріяли для історії вірші» невірний, там тої вірші нема), 15 («Летів чорний жук, жук»). Та не менше цікаві й инші вірші, особливо політичного змісту, як ось ч. 2 («Українонько, бідна годинонька тепер твоя», — пісня з нотами, текст у двох варіянтах, оба опубліковані тут), 8 («Україночко, матухно моя» — про татарські напади), 10 («Ой...[1] Нового мосту»* — згадується про смерть Сулими* й Павлюка*), 11 (про битву під Берестечком* — «Гей, ріко Стиру», текст був уже друкований кілька разів, також і д. Перетцом). Крім опублікування сеї цікавої збірки, що займає головну часть праці д. Перетца, знаходимо тут на вступі невеличку полеміку з пок[ійним] Ждановим, який, розбираючи давнішу працю д. Перетца, висловив сумнів, чи справді в XVI—XVII в. на Русі була яка-небудь боротьба за і проти будови т[ак] зв[аного] силабічного вірша і чи можна Смотрицького* звати противником сього остатнього, взятого з Заходу. Д[обродій] Перетц зовсім вірно зазначує, що Смотрицький у першій добі своєї діяльности, заким перейшов на унію, був гарячим оборонцем православ'я і противником Заходу також і в инших поглядах. Його граматика вводила церковщину замість дотеперішнього літературного язика України, що виробився був на основі білоруського актового язика церковщини, польщини та української народної мови. Так само й щодо принципів версифікації, Смотрицький стоїть на становищі старої грецької метрики й силкується прикроїти її правила до руської мови. Д[обродій] Перетц подає з одного рукопису дуже цікаві щодо форми вірші, яких автор (безіменний) силкувався перевести теорію Смотрицького в життя й писати вірші « іройські», «елегійські», «іроелегійські», «іамвійські» та «хромыи». Д[обродій] Перетц не висловлює ніякого догаду щодо авторства тих віршів, та мені здається, що їх автором треба вважати таки самого Смотрицького, якому отакі взірці мусили бути потрібні для ілюстрування його правил.

Ширше питання розкриває III розділ праці Перетца. Автор задає собі питання, як виглядали українські і московські нар[одні] пісні перед початком XVII в., тобто перед тим, заким стали записувати їх? Він догадується, що великоруська пісня XV—XVI в. мусила мати такий сам склад, як і пізніша. На підтвердження сього він бере з Ростовської літописі текст «Сказанія о Куликовской битвѣ»*, а сконстатувавши в його складі, порівняннях, закрасці поетичних образів багато подібного до того, чим звичайно визначуються великоруські билини, він розбиває деякі уступи «Сказанія» на вірші. Справді, деякі рядки виходять немов просто взяті з билини, записаної з уст якого новочасного «сказителя». Аналогічне явище — вірші, а декуди й проза Транквіліона-Ставровецького*, виявляє багато подібного до поетичного складу, віршової будови та римів козацьких дум. Д[обродій] Перетц обмежується на тім, хоч міг би піти ще далі в давнину, до «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» і «Слова о полку Ігоревѣ». В усякім разі, стежка зазначена, і дальші досліди в тім напрямі можуть розкрити перед нами не одно цікаве явище. Не менше важний також підчеркнений д. Перетцом (IV) зв'язок між старим віршем леонінським*, який переходив на Русь іще в XI—XII в. разом зі «Сборниками Святославовими»* з Візантії, зглядно з Болгарії (ті найстарші вірші, реституючи їх віршову форму, опублікував торік проф. Соболевський у болгарськім «Сборн. за нар. умотв.»), та переходив з Заходу в формі латинських кантів* та секвенцій*, — і нашим віршем силабічним та його переходом на тонічний*.

---

[1] Тут одно слово або зле відчитане, або кепсько написане: wszach (?). — *[Іван Франко].*

В кінці зазначує д. Перетц також переходову добу від силабічного до тонічного вірша в XVIII в. І тут не обійшлось без певного зусилля, яке взагалі потрібне при переломлюванні якоїсь усталеної традиції. Досі в російській літературі ініціятором тонічного вірша вважався Тредяковський*, що, як сам каже, «винайшов» тонічну будову вірша 1735 р. і відтоді почав деякі свої давніші силабічні вірші переробляти на новий спосіб. Д[обродій] Перетц доказує, що Тредяковський мав уже попередників, і то, власне, українців. Зв'язок між школою і народним життям, такий живий і тривкий на Україні, полишив тривкі сліди й на формі поетичної творчости старих українців. Д[обродій] Перетц цитує звісну тезу д. Житецького про козацькі думи, «які являються оригінальним виплодом народно-культурної творчости, народним по світогляду й мові, а книжними задля особливого складу думок та задля способів їх розвивання й вислову». Отсей тісний зв'язок народного з книжним має значний вплив також на ступневе поліпшування силабічного вірша, власне, в його наближенні до тоніки. Д[обродій] Перетц, держачися в своїх пошукуваннях майже виключно рукописного матеріялу і нехтуючи тим, який знаходиться або в старих друках, або в новіших публікаціях, бачить сліди тонічности в силабічних віршах досить пізно, у Т. Прокоповича та Г. Кониського*. По-моєму, се не зовсім вірно. Можливо, що піїти Київської академії* читали свої силабічні вірші відповідно до метричних схем Смотрицького, та сього не можна сказати ані про всіх тодішніх віршописів, ані тим менше про тих любителів, що переписували, читали та співали їх вірші. Тут, очевидно, тоніка давно, ще в половині XVII віку, звільна завоювувала собі певне право, не тільки під впливом народної пісні, але й під впливом польської поезії (згадати лише популярний і на Україні «Psałterz» Яна Кохановського!*). Інтересні приклади тихої боротьби тоніки з мертвою схемою силабічного вірша можна знайти вже в 1612 р. в Віталієвій «Діоптрі»* (див. мою статтю «Забутий український віршописець XVII в.», «Зап[иски]», т. XXI), де знаходимо вірші, будовані досить щільно по принципу тоніки, наприклад:

А ще хочешъ во славѣ безконечной жити,
Потщи ся Ісусъ Христу угодно служити —

або:

Хотяй смертныхъ бѣдъ не познати,
Тщи ся лестій мірскихъ бѣжати —

або:

Потщи ся убо Бога бояти
И его воли святой угаждати —

або:

Єгдаже смерть приходить,
І отъ мира изводить,
Зри, яко суть всѣ чести

Уси, мировы лести,
Яже здѣ исчезаютъ,
Ползы не оставляютъ
І пакость налагаютъ.

Те саме можна би добачити в віршах «Банкета духовного»*, написаного десь у першій половині XVII в. і опублікованого мною в «Киевской старине». Обік віршів, склеєних досить незаугарно, хоч і то не зовсім вірно по принципу силабізму, бо далеко не всі мають однакове число складів, знаходимо там і такі, що в них проявляється майже чиста тоніка:

Не допущááйте дѣтемъ свóей волѣ,
Не поблажайте, хóч выбіют в школѣ.
Але, якъ бачу, всѣ ходятъ поволи,
Ажъ хиба сотый даст хлопця до школы.
Для того вѣра в Рóссіи угасаєтъ,
Же справу дати, як вѣрит, не знаєт.
През що подданство сроґое настало,
Чим панство нашей Россіи упало.

Ще одна маленька увага. На мій заміт, що д. Перетц не використав познанської збірки білорусько-українських віршів, зладженої ще в половині XVI в. і описаної Бодянським, автор відповідає, що ся збірка «должна быть отнесена к 10—20-м годам восемнадцатого столетия». На якій підставі говорить се д. Перетц? Чи бачив той рукопис? Чи судить так по яких инших прикметах? З огляду, що рукопис, який належав до бувшого бібліотекаря Познанської публ[ічної] бібліотеки І. Лукашевича*, по його смерті десь затратився, було б цікаво почути, на якій основі видає свій осуд д. Перетц. Певна річ, із проб, опублікованих Бодянським («Чтения Имп[ераторского] общ[ества] ист[ории] и древн[остей]», 1846, кн. 1), дуже легко догадуватися пізнього походження пісень. Та з другого боку, було б цікаво дійти, кому й пощо запотребилося в початку XVIII в. перекладати лютеранські церковні пісні?

Отсе головні здобутки праці д. Перетца, здобутки, не оброблені всесторонньо і заокруглено, але майже всюди уґрунтовані на певних фактичних підставах і незвичайно цінні. Автор обіцює по нагромадженню і переробленню більшої маси матеріялу дати й систематичне оброблення цілої теми, та просить тим часом усіх, хто має на се спромогу, публікувати якнайбільше детальних описів старих співаників та збірок віршів. Надіємось, що наші «Записки» незабаром також подадуть не одно таке, що придасться йому для його праці.

VATROSLAV JAGIĆ.
ZUR ENTSTEHUNGSGESCHICHTE DER KIRCHENSLAVISCHEN SPRACHE

(Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, T. XLVII, 1902, стор. 88+96). [Рец.]

Праця проф. Яґича подає на вступі XX віку систематичний огляд усього того, що зроблено досі для вияснення одного з найважніших питань слов'янської філології, а власне, питання про походження т[ак] зв[аної] церковнослов'янської мови, її вітчину й перші ступені її розвою*. Сі питання творять неначе угольний камінь славістики, то й не диво, що досліди та оживлені дебати над ними починаються в самих досвітках науки про слов'ян і тягнуться неперерваним рядом через увесь XIX вік. Учені чехи, словінці, словаки, великоруси, українці, хорвати й серби, німці й французи забирають у тій справі голос; протягом часу виходять на денне світло чимраз нові пам'ятки та документи для освітлення справи, і майже кожде нове відкриття розбуджує завзяті контроверсії; детальний дослід тих контроверсій кидає чимраз нове світло на саму основу справи й, побільшуючи суму того, що можемо прийняти за звісне напевно, виявляє, своєю дорогою, все нові темні точки. Систематичний огляд усього того, що можемо вважати здобутком дотеперішньої наукової праці, а заразом зазначення всіх важніших контроверсій і різних їх рішень, — отсе велика заслуга сеї нової праці проф. Яґича.

Найважніші питання, обговорені в 60 параграфах сеї праці, доторкають: 1) особистих відносин слов'янських апостолів Кирила* й Методія*, оцінки їх місіонерської діяльности та числених контроверсій, зв'язаних із сими справами; 2) питання про вітчину церковнослов'янської мови, що концентрується в альтернативі: паннонізм чи болгаро-македонізм*; 3) питання про обопільні відносини кирилиці* й глаголиці.

Щодо першого питання, то йому присвячено в праці проф. Яґича перших 13 параграфів (2—14), до яких слід додати ще два дальші, де говориться про пізнішу долю слов'янського богослужєння в Моравії і про Методієвих учеників у Болгарії та Македонії. Як звісно, для біографії слов'янських апостолів маємо два головні джерела, а власне т[ак] зв[ану] італьську легенду, коротеньке латинське оповідання, звісне п[ід] з[аголовком] «Vita cum translatione b. Clementis», надруковане уперве ще в XVII в. в першім томі Болландових «Acta Sanctorum»* за март, і т[ак] зв[ані] паннонські легенди, церковнослов'янські життя Кирила й Методія, віднайдені й опубліковані аж у 50-их роках XIX в. Питання про те, котре з тих джерел заслугує більше на віру, тягнеться червоною ниткою через усю багату літературу про Кирила й Методія. В другій половині XIX в. повіднаходжено ще цілий ряд инших важних документів, папських листів та дипломатичних актів, що дотикаються особливо пізнішої діяльности Методія в Моравії, його ув'язнення в Баварії, увільнення з в'язниці і т. и. Аж в остатнім 10-літті XIX в. виринув на світ документ, що кидає світло також на життя Кирила й його діяльність перед його приходом до Риму: се опублікований монахівським професором Фрідріхом* лист римського прелата Анастазія Бібліотекаря*, сучасника слов'янських апостолів, до Ґавдерика*, єпископа велітрійського, про те, як св. Кирил у Корсуні на Криму віднайшов мощі св. Климента І, Папи Римського*. Сей лист у всьому головному сходиться з італьською легендою, і в тому німецькі вчені Фрідріх і Ґец побачили підставу відмовити всякого значіння паннонській легенді, значно багатшій фактами від італьської вкупі з Анастазієвим листом. Так само щодо оцінки діяльности Методія ті вчені стали на апріорній думці, що римська курія ніколи не могла прихильно дивитися на проби слов'янського богослуження і для того заперечила автентичність та вірогідність усіх тих документів і реляцій, у яких говориться про прихильні відносини пап до слов'янських апостолів, особливо до Методія. Проф. Яґич виказує пересаду та апріорність сього гіперкритичного становища, хоча й не затаює факту, що обі паннонські легенди де в чому суперечні між собою, а де в чому не згідні з італьською легендою. Покликаючися на свою давнішу працю «Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа», СПб., 1893, він лишає на боці також той інтересний факт, що італьська легенда декуди майже дослівно згідна з паннонською, а лист Анастазія промовляє подекуди за автентичністю й Константиновим авторством слов'янської статті про віднайдення мощів св. Климента в Корсуні. Проф. Яґич не береться розв'язувати всі трудності сього питання, кладучи натиск більше на те, що можна вважати позитивним здобутком дотеперішньої наукової дискусії. Мені прийдеться в однім розділі моєї праці про Климента* детально обговорити всі реляції про віднайдення його мощів і для того надіюся там з ширшим мотивованням показати значіння сеї контроверсії для критичної оцінки джерел до діяльности Константина.

Так само не розв'язує проф. Яґич до кінця всіх трудностей, зв'язаних з питанням про т[ак] зв[ані] кирилицю і глаголицю, хоча прихиляється до думки, що «старше, більше первісне слов'янське письмо була глаголиця», що в X віці кирилиця панувала більше на сході, в Болгарії й на Русі, а глаголиця — на заході, в Македонії, Далмації та Боснії.

Найбільша часть розвідки проф. Яґича присвячена третьому головному питанню: де повстала стара церковнослов'янська мова, в якім краї говорено нею. Від часів Добровського й Копітара* ведеться над сим питанням у слов'янській філології завзята суперечка; найвидніші славісти забирали в ній голос, иноді (Шафарик) міняли свій погляд; до чисто наукових аргументів примішувалися иноді локально-патріотичні мотиви та політичні пристрасті. Весь хід тої майже столітньої дискусії, повільний та тривкий поступ тяжких пошукувань на різних полях показує проф. Яґич з великим талантом та незвичайною пластикою, зводячи докупи всі здобуті досі аргументи та майстерно оцінюючи їх важність. Як усюди в спірних питаннях, що на перший погляд видавалися простими, показується на кождім кроці нова комплікація, залежна від історичного розвитку слов'янської місії Кирила й Методія й її пізнішої долі. Як вихідною точкою їх місії, їх колискою був Солунь, де вони, родовиті греки, уперве навчилися слов'янської мови, так, очевидно, й язикова основа їх перекладу церковних книг мусила бути місцева, македонська. Та ся основа вже в перших часах їх апостольської діяльности в Моравії й Паннонії мусила потрохи модифікуватися, приймати в себе паннонізми й латинізми (латинські терміни для деяких церковних предметів та діянь); дальші модифікації були наслідком витиснення слов'янського богослуження з Моравії й Паннонії, — відси й пішло те, що найстарші доховані до нашого часу пам'ятки церковнослов'янської мови виявляють при основній одноцілості та вірності язикового чуття сліди різнорідних язикових і культурних впливів: се не були перші проби, але результати довгої вже й скомплікованої історичної еволюції. Над виясненням тих первопочинів церковнослов'янської мови, які, разом із тим, можна назвати першими кроками слов'янського світу на арені духового розвою в ряді культурних народів Европи, працював у XIX в. довгий ряд учених. Проф. Яґич займе назавсігди в тім ряді високе й почесне місце, а отся його праця, що резюмує всю дотеперішню роботу над сими важними питаннями, являється гідним завершенням минулого століття. Нехай же вона буде й щасливим omen[1] для славістики XX віку; нехай та ясність викладу, старанність та критичність у деталях, ширина культурного кругозору, розвага й поміркування в осудах суперечних думок та свобода від усяких національних та політичних упереджень будуть і в новім столітті невідступними керманичами слов'янської науки.

---

[1] Знак, знамення *(латин.)*. — *Упоряд.*

DĚJINY SLOVANSKÝCH APOŠTOLŮ CYRILA A METHODA. S ROZBOREM A OTISKEM HLAVNÝCH PRAMENŮ. SEPSAL DR. FRANTIŠEK PASTRNEK

(Spisův poctěných jibilejní cenou král. České společnosti nauk v Praze číslo XIV), Прага, 1902, стор. XI+300. [Рец.]

Книжка проф. Пастрнека* має скромніший обсяг від праці Яґича*, обмежуючися лише на змалювання життя й діяльности слов'янських апостолів та на розбір джерел, що служать основою наших відомостей про них. Книжка повстала з викладів на чеськім університеті і в першій лінії повинна служити підручником для слухачів університету як дуже добра інтродукція до історії слов'янського письменства. Крім коротенького вступу, де піднесено важність подвигу слов'янських апостолів, схарактеризовано дотеперішню працю слов'янської філології над його виясненням та згадано про нововіднайдені джерела, праця проф. Пастрнека розпадається на три часті. В першій подано детальний огляд і критичний розбір джерел слов'янських, латинських і грецьких, у другій на основі тих джерел, а головно паннонських легенд, автор дає синтетичний нарис життя й діяльности слов['янських] апостолів, а в третій надруковано тексти найважніших джерел, де треба — з перекладами й філологічними увагами.

Перша, найкоротша часть (стор. 4—36) подає коротку характеристику кождого джерела, відомість про його рукописи, видання та огляд тих суперечок і коментарів, які роблено з його приводу в дотеперішній науці. При описі рукописів легенди про св. Кирила варто зазначити, що трохи чи не найстарша копія тої легенди заховалася в рукописі львівського василіянського монастиря, де в иншім рукописі була ще й друга, повніша копія тої легенди. Обі ті копії використали в своїх виданнях Шафарик і Міклошич*; на жаль, оба ті рукописи тепер пропали з василіянської бібліотеки невідомо куди. При тій нагоді зазначу ще, що проф. Пастрнек не згадав про один інтересний факт із літературної історії сеї легенди, а власне втягнення просторих виривків із неї в хронографічний додаток до Толкової Палеї в XIII або в початку XIV віку. На сей факт я звернув увагу в передмові до першого тому «Пам'яток українсько-руської мови й літератури», де при описі Крехівської Палеї подано й текст тих виривків із глав V, VI, IX, X, XVI, що ввійшли в ту розширену Палею. Текст тих виривків заслуговує на увагу задля деяких замітних варіянтів супроти звісного, пізнішого тексту легенди.

Щодо питання про відносини паннонської легенди до т[ак] зв[аної] італьської чи, властиво, римської, то проф. Пастрнек стоїть на становищі російських учених Вікторова*, Воронова* й Лавровського*, що римська легенда черпала з паннонської або з її здогадного грецького прототипу. Як звісно, проф. Яґич стоїть на тім, що паннонська й римська легенди написані незалежно одна від одної, коли натомість німецькі вчені Фрідріх і Ґец признають римській легенді першенство і роблять паннонську легенду пізньою та тенденційною її перерібкою.

Важну для критики римської легенди статтю «Слово на принесеніє мощемъ преславнаго Климента» проф. Пастрнек розбирає, та не так детально, як би слід, і хоча прихиляється до думки про те, що автором сеї статті був сам св. Кирил, то все-таки не доводить до кінця порівняння її тексту з текстом римської легенди й нововіднайденим листом Анастазія Бібліотекаря. А тут, здається, й лежить ключ до розв'язання деяких трудностей, що насуває критика тих документів. Та про се мені доведеться детальніше говорити в IX розділі моєї праці про Климента Римського*.

Найширша частина книги проф. Пастрнека подає життєпись слов'янських апостолів (стор. 37—150). Автор держиться тісно джерел, не вдаючися в широке мальовання часу й історичних обставин, серед яких відбувалися події. В численних нотах подає проф. Пастрнек масу деталів про особи й різні появи культурного життя, про які згадують джерела. За сю часть праці треба дуже дякувати проф. Пастрнекові, бо тут зібрано все позитивне, потрібне до широкого історичного змалювання сієї доби, преважної в історії слов'янщини. Деякі дрібніші похибки в деталях, неминучі в такій праці, не вменшують її вартости.

Нарешті, в третій часті (стор. 151—286) передруковано тексти важніших джерел, а власне: 1) легенди про Константина (по-церковнослов'янськи і з латинським перекладом); 2) легенди про Методія (так само); 3) римської легенди; 4) три свідоцтва Анастазія Бібліотекаря про Кирила; 5) лист пап (Івана VIII* і Стефана V*) про слов'янське богослуження та Методієву діяльність; 6) латинську статтю «De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus scriptus», anno 871; 7) лист Дітмара Ювавського й инших баварських єпископів до папи Івана IX з р. 900 і, вкінці, 8) т[ак] зв[ану] грецьку легенду, тобто житіє Климента Болгарського*, писане його учеником Теофілактом* (у латинськім перекладі). Всі ті тексти передруковані дуже старанно, з численними поясненнями і будуть пожиточні як інтродукція до глибших студій. Пожалкувати б хіба можна, що проф. Пастрнек не подав тут тексту згаданої вже статті «Слово на принесеніє мощемъ преславнаго Климента», тим більше, що в ній, по його думці, маємо одинокий автентичний твір самого св. Кирила. Так само слід би було для повноти передрукувати й т[ак] зв[ану] моравську легенду, якій давніші дослідники признавали дуже велике значіння. Странно зроблений речовий покажчик закінчує книжку й улегшує користування нею.

ПРОФ. ВОЛОДИМИР ШУХЕВИЧ. ГУЦУЛЬЩИНА (МАТЕРІЯЛИ ДО УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ. — MATÉRIALUX POUR L'ETHNOLOGIE UKRAINO-RUTHÉNE, PUBLIÉ PAR LA COMMISSION ETHNOGRAPHIQUE. T. II, IV, V)

Львів, 1899, 1901 і 1902. 8^0, 318 с., 255 с. [Рец.]

Львівське Наукове товариство імені Шевченка з часу його реорганізації у 1890 році одним із найважніших пунктів своєї діяльности визначило систематичне збирання, опублікування згідно з науковими вимогами і, нарешті, наукове опрацювання багатих скарбів народної традиції, а також пережитків стародавніх суспільних, культурних і релігійних форм у русинів (українців) в Австро-Угорщині й Росії. Для збирацької та видавничої роботи у 1898 році створено спеціальну комісію, керівником якої спочатку був проф. Грушевський, пізніше президентом став посол Барвінський*, а Ф. Вовк (Волков) з Парижа — віце-президентом. Роботу відразу ж розділили на дві групи: традиціоністику (такі витвори народної фантазії, як народні пісні, казки, жарти, прислів'я, загадки, заклинання і таке інше) та описову етнографію разом з археологією й антропологією. Для кожної з цих груп було створено спеціальний орган: для першої — «Етнографічний збірник», якого дотепер з'явилося 12 томів, деякі з них проф. Полівка* проаналізував та прорецензував також у цьому журналі; для другої — «Матеріяли до українсько-руської етнології»*, досі вийшло 5 томів за редакцією Волкова. В «Етногр[афічному] збірнику», крім менших статей у I, II і V томах, вийшли дотепер такі більші зібрання: «Руські народні казки. Зібрав О. Роздольський» (Т. I і VII, загалом 77 №№); «Народні традиції з Північної Угорщини. Зібрав В. Гнатюк» (Т. III і IV, загалом 140 №№, легенди, новели, казки та анекдоти); «Народні анекдоти з Галичини. Зібрав В. Гнатюк» (Т. VI, 700 №№); «Народні новели й анекдоти. Зібрав О. Роздольський» (Т. VIII, 81 №№); «Народні пісні з Бач-Бодроґа в Південній Угорщині, зі словацької колонії. Зібрав В. Гнатюк» (Т. IX, 30 №№); «Народні пісні з Ходовичів, села Стрийського повіту. З мелодіями зібрав д-р Іван Колесса» (Т. XI, близько 500 №№, цікавий зразок усього пісенного репертуару окремого села); «Руські народні легенди з Галичини. Зібрав В. Гнатюк» (Т. XII—XIII, досі з'явився лише XII том з 209 №№, цілість буде обіймати близько 500 №№). У X томі розпочато видання моєї збірки галицько-руських приповідок; цей том охоплює тільки 2926 №№ (кожна приповідка пояснена та порівняна з іншомовними аналогами); та оскільки моя збірка обіймає близько 30 000 №№, то цілість може зайняти 10 томів «Етн[ографічного] збірника», кожен том по

200 сторінок. Для дальших номерів цього збірника вже підготовлено систематичні колекції давніх різдвяних пісень, епічних пісень (балад та розбійницьких пісень), рекрутських пісень та ін.

Друга серія публікацій — «Матеріяли до укр[аїнсько]-рус[ької] етнології» проводиться за аналогічним методом. Тут також маємо менші монографії про різні прояви народного життя (ткацтво, архітектуру, кулінарію, рибальство, гончарство, підготовку та розпис писанок з чудовим атласом), а обік цього системно впорядковану монографію, що готувалася упродовж багатьох років, першу вичерпну роботу про дійсно своєрідний тип людей — гуцулів. Ця монографія повинна складатися з чотирьох частин, три з яких уже вийшли і будуть становити предмет цієї рецензії.

Гуцулами називають жителів крайнього південно-східного закутка Галичини, а також південно-західної частини Буковини та північно-східної частини Угорщини. Серед гірських мешканців цих країв гуцули творять особливий, яскраво виражений тип: вони різняться від інших руських верховинців, приміром, сусідніх бойків, як своїм убранням (замилування до яскравих, здебільшого червоних кольорів та металевих оздоб), так і своєю мовою, що містить досить значні домішки румунізмів, менше мадяризмів, у всьому ж іншому — у словотворі, флексіях та вокалізмі — йде своїм власним шляхом. Проте найбільш відмінну прикмету творить їх живий темперамент, велика балакучість та пристрасність, як і зумовлений локальними обставинами весь спосіб життя, своєрідна мішанина примітивного відгінного скотарства та дійсно сучасних віянь індустріального пожвавлення (лісосплав, різні види домашніх промислів).

Проф. Володимир Шухевич (реальна гімназія у Львові), без сумніву, найкращий знавець гуцулів, багаторічний збирач виробів гуцульських домашніх промислів для різних музеїв, узявся опрацювати у цілісній і широко укладеній праці свої більш ніж двадцятилітні спостереження над краєм та людністю цього оригінального куточка землі. У чотирьох частинах (2 томах) його твір повинен охоплювати такі розділи, які заразом можуть дати уявлення про його зміст і план: 1. Фізіографічний огляд краю; 2. Етнологічний і 3. Статистичний огляд; 4. Гуцульське село; 5. Гуцульська оселя; 6. Гуцульська церква; 7. Гуцульське вбрання; 8. Гуцульський харч. Друга частина містить у двох більших розділах опис найважливіших занять гуцула, зокрема буденні роботи (праця в оселі з деталізованим описом жорен, обробки конопель та льону, обробки вовни, виготовлення олії, шиття, копання, орання, сінокосу, лісорубства і лісосплаву, вівчарства та скотарства на полонині, рибальства і мисливства). У другому розділі описані окремі галузі домашнього промислу, зокрема, ложкарство та коритарство, бондарство, столярство, кушнірство, ткацтво, гончарство, обробка металу та шкіри, різьбярство. Третя частина, яка недавно з'явилася, містить опис звичаїв і обрядів під час народження, весілля та при похованні гуцула, опис гуцульських музичних інструментів і танців та збірку гуцульських народних пісень. Четверта частина повинна охопити різні притаманні гуцулам церковні обряди, гуцульську космогонію та демонологію, збірку традицій і казок, а також словник юридичних виразів. Як бачимо, цей план своєю багатогранністю не вимагає бажати кращого; принаймні він охоплює усе найцікавіше та найбільш характеристичне для спостерігача. На жаль, зауважуємо відсутність змалювання гуцульського світогляду та звичаїв, народних ігор і розваг, родинного та громадського життя і взагалі обрядовості гуцулів, адже така робота вимагає, звісно, іншого методу спостереження та інших засобів, аніж ті, які в той час могли бути доступними для гімназіального вчителя, що живе у Львові.

Метод, яким послуговується проф. Шухевич, майже виключно описовий. Це не глибоко наукова монографія, автор не ставить питань, щоб дати на них ту чи ту відповідь, він не запитує про значення, походження тієї чи тієї деталі — він тільки описує пункт за пунктом, звертаючи особливу увагу на термінологію. Він дослуховується до назви кожної речі, кожної частинки якогось предмета, посудини, кожного моменту спеціальної діяльності і, за змогою, точно передає цю назву. Господарська та промислова руська термінологія буде мати у його праці першокласне джерело. Хоч автор за фахом природознавець, то все ж таки суто технічне майже всюди виступає біля філологічного на другому плані. При цьому також обділено увагою й етнологічне, тоді як саме тут порівняльне вивчення техніки часто приводить до найважливіших результатів. Це, звичайно, не повинно бути докором авторові; він лише поставив собі за мету — просто й достовірно передати власні спостереження.

Менше можна похвалити другий пункт, який теж зумовлений тією ж метою дослідження: автор подумав, що може знехтувати усім дотепер писаним про гуцулів і обмежитися лише власним матеріалом. Певною мірою це може мати свій сенс; так, особливо у давніших працях про гуцулів Вагилевича і С. Витвицького* висловлено всілякі фантастичні теорії та погляди, звернення до яких для серйозного дослідника було б даремною тратою сил. Та незважаючи на це, є також ряд поважних та добротних праць про гуцулів, свідчення яких істотно розширили б поле зору нашого автора, у багато разів загострили б його спостереження та підвели б до цікавих подробиць. Дослідження, спостереження і зібрання матеріалів Гакета, Голембйовського, Вінцента Поля*, Головацького, Бідермана*, Бельовського і Кайндля* не можна так просто залишати осторонь, особливо тому, що вони, хоча й у вужчому полі зору, опиралися на значно кращі джерела, містять старіший та достовірніший матеріал, а їх автори у своїх дослідах дотримувалися почасти інших поглядів.

Варто було б згадати тут ще одну, також не зовсім добру особливість методу шановного автора: він трактує всю Гуцульщину як наскрізь одноманітний тип. Будь-яку деталь, звичай, назву, що їх він знаходить чи спостерігає в одному селі, в одному гірському закутку, він вносить у свій опис як типові для всього регіону. Чітко його свідоцтва майже не локалізовані. У більшості випадків це може бути правильним при відносно малому просторі досліджуваної території, але не завжди. Ми ж знаємо, що в горах, на значно віддалених та відмежованих одна від одної долинах, з часом витворюються і тривко заховуються варті уваги варіанти одного й того ж типу; так що цілком можливо, що, приміром, гуцули з верхів'їв Пруту в чомусь подекуди різняться від гуцулів з Черемоша — у праці професора Шухевича всі локальні варіанти перемішані; тому ще більше шкода, коли у передмові автор сам визнає, що «деякі звичаї, обряди і таке інше не всюди однакові, та й самі гуцули мають звичку говорити: “У нас на кожному узгір'ї інший звичай”». Прецінь матеріали його збиралися звиш 20 років, а у ті попередні роки Шухевич збирав, як він зізнається у передмові, без точного методу і майже не нотував місцевості, де йому лучалося дещо почути чи побачити, тож ця помилка є також органічним наслідком повільного виростання його праці.

І ще одне зауваження. Заголовок начебто обіцяє працю про всіх гуцулів, про всю Гуцульщину, та вже у передмові автор інформує нас, що він займається лише галицькими гуцулами. З одного боку, така парцеляція предмета гідна жалю. Так, зокрема, про буковинських гуцулів існує довгий ряд цінних праць проф. Кайндля, та вони здебільшого порозкидані по різних брошурах та фахових часописах, опрацьований у них матеріал сильно перемішаний з негуцульським, і взагалі проф. Кайндль, пишучи ці статті, навряд чи думав над системним та вичерпним викладом гуцульської етнографії. Угорські гуцули, натомість, і досі залишаються для дослідників «terra incognita». З іншого ж боку, це робить професору Шухевичу честь, що він охочіше зважився на те, щоб написати часткову роботу, але на ґрунті власних, точно спостережених та контрольованих матеріалів, аніж скомпілювати цілісну з чужого, часто ненадійного, сумнівного і неповного матеріалу.

І ще одне. Автор описує зовсім просто і наївно; так само, як давніша література з цього предмета, він також ігнорує усіх інших, руських і неруських, сусідів гуцулів і ніде не застосовує порівняльного методу, щоб яскравіше виявити своєрідність гуцулів або ж мотивувати глибшими фізіографічними чи національними відносинами певні тотожні та ідентичні явища. Це надає його описам певного спокою та комфорту, зате легко може також створити ілюзію, що все зображене є типовим і властивим лише для гуцулів, тоді як ідеться часто все-таки про загальнопоширені явища.

Дозволю собі вихопити з багатого змісту надрукованих нині трьох частин твору Шухевича деякі цікаві пункти, щоб охарактеризувати його метод роботи, і додати сюди деякі цікаві для загалу зауваги.

Розділ І, с. 17. Назва гори Присліп, або Прислоп, вказує на сліди прадавнього мисливства. Ця назва часто трапляється по всіх Карпатах; так називають деякі села в Ліськовському, Турківському, Калуському повітах; так само називаються також численні місцевості, певні частини гір та полонин, звичайно тіснини поміж двома проваллями в густому лісі або також близько біля них розташовані малі безлісі рівнини. Досить часто трапляються теж прізвища Прислуп, Прислопський. Мені доводилось чути, що такі «прислопи» у певні дні стають місцями збору гуцульських мисливців; тут випивають, танцюють і стріляють. Детальніше про це наразі я дізнатися не зміг, але у Турківському повіті бойки пояснили мені значення цієї назви: прислоп — це місце поблизу слупа, а слуп — це велика пастка, за допомогою якої колись у горах ловили ведмедів. На високому перевалі глибоко в горах, де було багато ведмедів, межи двома соснами, які росли на віддалі 1—1 $^1/_2$ *м* одна від одної, на висоті від 2 до 3 *м* на двох кілках так міцно закріплювали величезну колоду, що при дещо сильнішому порухові вона мусила впасти вниз. Від цієї колоди йшов шнур вниз до землі, де до нього живцем зі сплутаними ногами прив'язували якусь малу домашню тварину, звичайно ягня або порося. Коли ведмідь, принаджений голосом тварини, хапав її, сильно шарпнувши при цьому за шнурок, то колода падала вниз і вбивала його. Можна собі легко уявити, що смерть такого заклятого ворога усього пастушого життя була святковою подією, а місцини поблизу таких пасток (прислоп — буквально «при ведмежій пастці») ставали місцями для мисливських зборів та святкувань. Було б дуже цікаво цей слід, що його зовсім не зауважив наш автор, простежити, наскільки це можливо, у народній традиції.

Розділ І, с. 24. Серед риб, які водяться «у потоках і ріках Гуцульщини», автор без будь-яких застережень називає також і головатицю (Salmo Hucho). У такій формі це речення неправильне. На Гуцульщині є чотири основні річки (Бистриця — притока Дністра, Прут, Рибниця — притока Пруту і Черемош зі своїми притоками). Проте лосось не водиться ні в Бистриці, ні у Пруті, ні в Рибниці, а лишень у Черемоші. Його наявність у цій ріці констатував у шістдесятих роках минулого віку руський зоолог Іван Верхратський; він являє собою дуже цікаве зоологічно-географічне явище. Лосось, як відомо, творить характерну прикмету Верхнього Дунаю та його притоків у Альпах. Чим же пояснити те, що з усіх річок, які з Карпат течуть униз на північ, ця риба водиться тільки у Черемоші, тоді як у Пруті, теж притоці Дунаю, її не виявлено? Це питання, на мою думку, стоїть у тісному зв'язку з цікавим питанням про своєрідне поширення лососевих у наших водоймах і може бути тут тільки поставлене, але не розв'язане.

Розділ III. Статистика гуцулів. Дуже шкода, що наш автор залишив поза увагою давніші розвідки з цього питання, особливо зіставлення В. Поля і Я. Головацького, бо сьогодні ми опинилися перед рядом суперечностей та неясностей, для розв'язання яких потрібно нового дослідження. Проф. Шухевич знає у Галичині лише сорок кадастральних громад, заселених гуцулами, а саме 24 у Косівському, 11 у Коломийському (автор помилково називає Печеніжинським — однак такого повіту немає) і 5 у Надвірнянському повітах. Проте Поль і Головацький називають гуцульськими додатково ще 24 громади, крім поданих у проф. Шухевича. Важливо було б усе-таки звернути увагу на ці розбіжності і так чи так їх пояснити. Чи ті попередні дослідники помилилися і зарахували до гуцульських негуцульські громади (що, здається, подекуди дійсно могло бути), чи справді маємо справу зі зменшенням кількості та вимиранням гуцулів? Так само, як із чисельністю населених пунктів, стоїть справа і з кількістю населення. Поль нарахував 1850 року в Галичині 61 104 гуцули, Головацький в 1874 році подав їхнє число 79 034; проф. Шухевич для 1880 року наводить цифру 54 049, а для 1890 — 63 265. Оскільки у деталізованих документах проф. Шухевича (I, 56—57) зменшення кількості населення за десятиліття 1880—1890 виступає лише як виняток і загалом є незначним, то стає очевидним, що розбіжності між старими та новими обрахунками виникли тільки тому, що проводились вони за відмінними принципами. На жаль, проф. Шухевич не розповів нам докладніше про той метод обрахунку, яким він послуговувався.

Друга частина, що представляє різні ремесла та трудові операції, надзвичайно багато та інструктивно ілюстрована; а втім, ілюстрації супроводжують текст усюди. У першій частині передусім варті уваги ілюстрації гуцульського костюма. Менш доцільним є розпорошення традиційного матеріалу (пісень, народних вірувань, звичаїв і т. д.) в описах суто технічного характеру, наприклад, рибацьких забобонів при описі рибальського знаряддя (II, 224—226), розповіді про Попадю* при зображенні життя пастухів (II, 219—221), тут же і вівчарських пісень досить різнорідного змісту, який здебільшого не має нічого спільного з життям вівчарів (II, 197—205 і 217—218). Взагалі систематика та послідовність окремих частин могла б бути дещо кращою.

Розділ IX, пункт 4 (частина II, с. 191) описує добування «живої ватри» (тертям); на жаль, нам бракує тут ілюстрації. Опис звучить так: «Старший пастух (ватаг) застромляє в обидва кінці розколеної жердини по шматочку добре приготовленої губки. Один кінець цієї жердини він припирає до одвірка стаї, інший — до колоди, яку сторчма притримує пастух. Таким чином дерев'яна жердина займає горизонтальне положення. Ватаг двічі обмотує його ременем, потім бере за один “хвіст”, третій пастух береться за другий хвіст, і вони починають поперемінно тягнути; губка треться до одвірка і до другої колоди та починає тліти, доки не піде дим. Це є жива ватра. Як тільки вона покажеться, звертаються всі присутні до сходу сонця, стають навколішки і промовляють услід за ватагом “Отченаш”, після чого ватаг каже: “Як допоміг ти мені, Боже, цю живу ватру розпалити, так поможи мені її й згасити”. Ця ватра повинна горіти ціле літо, поки отара пробуває на полонині, і не сміє погаснути; у вогнищі також постійно горить стара підкова як захисний засіб від граду. Жива ватра, — так пояснював нашому авторові один пастух, — дуже добра на худобу і для людей; дичина чує її запах і не зважується нападати ні на худобу, ні на людину. Відколи люди стали розпалювати ватру тими чортовими сірниками, від того часу маємо падіж на худобу, ведмідь її роздирає, прийшли великі податки, люди зубожіли, Бог їх не благословить» (II, 191).

Третя частина майже повністю присвячена традиціоністиці, за винятком одного малого розділу (III, 69—77), де описані гуцульські музичні інструменти; його можна було б помістити у другій частині. Гідний уваги тут детальний опис гуцульського весілля (С. 11—68); цілком новим є зображення звичаїв при смерті та похованні, як і різнорідні ігри при померлих, і, врешті, збірка пісень та музики, покладених на ноти проф. Філаретом Колессою. Гуцули, взагалі-то, менш охочі до співу, ніж інші русини, й пісні їхні виконуються у більш монотонній, близькій до речитативу манері. Найбільше місця у цій частині (С. 111—240) займає збірка гуцульських народних пісень, загалом 360 номерів. Та, незважаючи на багато безперечно цікавих номерів, ця збірка, на жаль, не є ні повною, ні якось науково упорядкованою, ні відредагованою згідно з загальноприйнятими для таких публікацій принципами. Уже в самому розподілі: коломийки, співанки, жовнярські співанки та поетичні оповідання, — можна помітити відсутність якоїсь чіткої провідної думки. Коломийка — це не окремий вид пісень, а лише конкретна форма: римований дворядковий вірш, кожний рядок якого має по чотирнадцять складів з цезурою після восьмого складу або, кажучи цифрами, 2 (4+4 || 2+2+2), і у цій формі витримані майже всі гуцульські пісні (у нашій збірці виняток становлять лише №№ 13, 14, 16, 17 і 18, які явно не гуцульського походження), так що перша рубрика цілком фіктивна, бо всі справжні гуцульські пісні (крім весільних пісень) виключно коломийки.

А що повинна означати друга рубрика — співанки? Хіба інші пісні не співанки? Так само не визначена і рубрика «Поетичні оповідання». Гуцульська поезія переважно епічна; а все те, що можна було б відшукати з ліричних пісень серед гуцулів (проф. Шухевич знайшов дуже мало), можна означити як імпорт з низин. Найцікавішим у цих народних піснях є, з одного боку, залишки давніших опришківських пісень (у Шухевича — жовнярські співанки (І, С. 172—184) і їх варіанти (відділ 4, № 33, С. 220—222; відділ 4, № 21, 22, 23, 31, 32, 34, 35, 36, 37) та пісні про зовсім сучасні події (смерть імператриці Єлизавети)* і про живих, усім відомих осіб з найближчої околиці (№ 48 про живого ще війта з Жаб'я*) або про інших осіб, таких як руський митрополит Сембратович* (відділ 2, № 23). Надзвичайно цікаві початкові та кінцеві строфи у таких піснях, де вказуються імена авторів або ж привід до складання пісні. «Дівчата при обробці кукурудзи почали між собою говорити, як нам зложити пісню про імператрицю», — так починається пісня про смерть імператриці Єлизавети (відділ 3, № 14). «Зозуля кувала на сухому клені; Усе це щира правда, щоб я був так здоров», — щиросердно запевняє автор однієї пісні (відділ 4, № 39). «Хто так гарно зложив цю співаночку», — запитує співак у відділі 4, № 43 і відповідає: «це Анна і Палагна, яких любив Андрій» (герой пісні) (С. 234). «Хто зложив цю пісню про Дмитра (війта в Жаб'ї)? Це Федір Химчак, бодай же він довго жив», — говориться в кінці № 48. У № 10 авторкою пісні названа сестра героя (С. 197). Ще цікавішим є закінчення № 8: «Хто зложив цю пісню про Даньчука? Це Маріка Цупцуріка, дідько би в ній ожив! Нащо вона зложила про нього таку співанку? Спересердя на Ґерманку, яку вона заскочила з Павлом (своїм чоловіком), і спересердя на Юру, що вкрав її масло».

«ВІК» (1798—1898).
ТОМИ І, ІІ, ІІІ. КИЇВ, 1902. [РЕЦ.]

Українська антологія в трьох томах великої 8-ки, 505+586+568 сторін, отже, разом звиш 100 аркушів друку (ціна 6 рублів), на прегарнім папері, з портретами та коротенькими життєписами видніших письменників — се в усякім разі замітна поява, вдвоє замітна тим, що виходить у Києві, в Росії. Коли мати на увазі сам зверхній вигляд книги — папір, друк, малюнки, обложки, то можна сказати напевно, що у нас така книжка не буде могла появитися й за десять літ. Наші друкарні виросли з наших злиднів і стоять на злиднях, і на таке розкішне видання не можуть позволити собі. Коли мати на увазі ціну й публіку, для якої призначене видання, то треба сказати, що у нас мусив би мати шалену фантазію накладець, який би захотів ризикувати свій гріш на таке видання, бо воно б у нас мусило бути значно дорожче, а навіть і по такій ціні, як київське, ледве чи пішло би в світ; у нас публіка злиденна і привикла до дешевих цін. А тим часом перший том отсеї антології виходить уже другим виданням, а перше розійшлося, і то в немалім накладі, щось до півроку. Що ж се значить? — спитає, може, дехто.

Всіляко можна толкувати сей факт. Москвофіли наші скажуть: бачите, хоч як ви кричите на Росію, а все-таки там ліпше, ніж у Галичині! Не лише пустили книгу, але ще до того, очевидно, найшлися й накладці та й находиться й публіка, що розкупить її. Ну, на се слід би відповісти: що пустили отсю книгу — се ще не доказ, що не пускають соток, тисяч инших українських книжок. А що могла появитися і розійдеться отся книга — се тільки знак, що при кориснiших обставинах могли б появлятись і розходитись сотки й тисячі инших. Чи се все промовляє за «ліпшістю» або «неліпшістю» Росії — про се не будемо толкувати, а ось поглянемо на діло з иншого боку! Кілько-то разів наші й російські обруситепі говорили, що ціле українське питання — фікція, польська інтрига, що ані український простий народ, ані тим менше українсько-російська інтелігенція не потребує, не хоче української книжки, бридиться українською мовою, особливо мовою нових укр[аїнських] письменників, не розуміє її. Що ж за диво, що тепер, коли цензурні тиски послабшали хоч настільки, що можуть появлятися в світ бодай белетристичні та популярно-наукові твори на укр[аїнській] мові, укр[аїнська] книжка йде не згірше, а декуди й ліпше російської? Що розходяться десятками тисяч екземплярів не лише дешеві брошури, дешеві видання творів Квітки, Шевченка, але й нових письменників, і на таку ж широку розпродаж числить, очевидно, й отся антологія? А вона ще й тим більше, бо ж, очевидно, се книга призначена не для сволоків селянських хат, а для окраси панських салонів та багатих бібліотек. Що ж се за диво? Значить, і там, у тих сферах, здавна помосковлених, почувається потреба української книжки?

І ще одно! Панове обруситeлі, об'єдинителі та нівелятори так уперто та завзято говорять про малу вартість, неоригінальність, штучність української літератури! Вона — слаба і невдатна копія російської або польської, вона «фабрикується на замовлення» якихсь фантастів чи «злоумишленників», вона відірвана від життя, від «начал» та «духа» «русскаго народа», вона наскрізь антинаціональна та нездорова!.. Диво! Яка ж сила пхає ту українську книжку в руки читачів — і то вже не сліпих або обдурених селян, але й інтелігентних, освічених «україноросів»? Невже за кождим екземпляром отсього «Віку» буде бігти один інтригант та «злоумышленник» і втискати його в руки сьому або тому покупцеві? Чи, може, всі ті покупці та читачі сеї антології і подібних їй книг будуть також самі лише спільники «української» інтриги, самі зневажники «истинно русских национальных начал»? Але в такім разі, коли укр[аїнський] селянин тих начал не знає й не розуміє, а укр[аїнський] інтелігент їх зневажає або конспірує проти них, то де ж, нарешті, коріняться вони? Чи лише не в головах отих панів Флоринських, Піхнів со братією?

Не менше цікаві рефлексії насуває й зміст видання, та ми придивимось йому докладніше иншим разом. Тут лише зазначимо головну тенденцію впорядчиків — дати вибір усього кращого, що виявила українська белетристика за 100 літ свойого розвою від 1798 р. на всім просторі, заселенім українським народом.

Перший раз отсе в українськім виданні в Росії обік українських поетів і письменників найшлись рядом, не як курйози, а як товариші, також галицькі й буковинські. І коли в першім томі, присвяченім поезії, ті галицькі та буковинські поети (з угро-руських нема нікого) вносили з погляду язика й форми деяку дисгармонію, і навіть таких знавців, як проф. Сумцов у Харкові, доводили до погляду, що тих поетів слід би було або зовсім лишити на боці, або виділити при кінці в окрему групу, — то в двох дальших томах, присвячених укр[аїнській] повісті й новелі, виявляється, по моїй думці, далеко більша гармонія: видно, що галицькі та буковинські повісті можуть сміло і без сорому стояти обік укр[аїнських], мають свій оригінальний колорит, своє питоме обличчя, збагачують широукраїнський основний тип новими варіянтами. В тих двох томах заступлено загалом 35 українських письменників 84-ма творами; на се галицьких та буковинських письменників 11 (Федькович, Франко, Ковалів*, Кобринська, Маковей, Бордуляк, Мартович*, Чайківський*, Лепкий, Семанюк* і Стефаник) з 25 творами.

Не знаємо, чи се має бути вже кінець антології, чи, може, мається план додати ще образ укр[аїнської] драматичної літератури. Се було б дуже пожадано. Хоч і яке скромне місце займає укр[аїнський] театр і в Росії, і в Галичині, та проте образ укр[аїнської] літератури XIX в. не буде повний, коли в ньому не буде ані згадки про драми Котляревського, Гоголя-батька, Квітки, Шевченка, Костомарова, не буде ані сліду Стеценка*, Кропивницького, Карпенка-Карого, Цеглинського*, драм Старицького, Мирного, Грінченка, Марковича*, Хоткевича* й инших молодших.

ЛЕКЦІЇ НЕНАВИСТИ

Ненависть — злий дорадник, а ще гірший учитель. Вона сліпа і осліпляє своїх учеників. Страшна, коли має в руках фізичну силу, вона робиться смішною, коли силкується орудувати зброєю духу, аргументувати, пояснити та мотивувати. Приклади бачимо день у день у галицько-польській пресі. Національна ненависть супроти русинів так осліпила її репрезентантів і за їх проводом широкі круги польської публіки, що коли б історія кермувалась якоюсь логікою, а справа розвивалася далі в тім самім напрямі, то приходилось би заломити руки над будущиною не лише русинів, що мусять терпіти від вибриків фізичної сили противника, але також над будущиною поляків, у котрих дикий огонь тої ненависти може вигризти з душі всяке почуття справедливости, людяности, загалом усе те, чим стоїть і живе людська суспільність.

Події остатнього року, такі як сецесія руської молодіжі, як аграрний страйк у Галичині, події зовсім природні, породжені пануючими здавна в Галичині обставинами, викликали в галицько-польській пресі нечуваний одур, правдивий furor polonicus, настільки дикий і скандалічний, що вже й полякам із инших частин Польщі стає його забагато, і вони, хоч несміло, підносять голос օстороги. Об'яви того одуру показуються навіть на таких, здавалось би, розважних людях, як д-р Дибовський*, професор Львівського університету, звісний зоолог і антрополог, який тепер у «Kurj[erze] Lw[owskim]» виписує про русинів просто скандальні дурниці, рівняючи їх з калмиками та чукчами та пропонуючи консервувати їх хіба на показ, як литовських жубрів. На такі гуманні пропозиції русинам лишається відповісти хіба старою фаталістичною приказкою: «Бог нас не дасть, свиня нас не з'їсть».

Коли на такім зеленім дереві виростають такі ягідки, то що ж говорити про суху бзину, що називається «Dziennik Polski»* і здавна серед польської преси веде перед у русиножерній заїлості, спарованій з бездонною глупотою. В двох н[оме]рах тої шмати (458 і 459) з д. 2 і 3 с[ього] м[ісяця] якийсь «głos z kraju» видусив із себе «Kilka uwag w sprawie ruskiej». Варто поглянути на сей виплід польської премудрости та культурности. По думці автора статті, «рух руський» розпочався страйком молодіжі і перенісся потім на села та прийняв форму аграрного страйку «через розбудження в масах апетиту на чужу власність». Що сей рух міг так розширитися, сьому винні самі поляки. Не тим винні, що погано платили робітника та збиткували його — економічні причини були «tylko pretekstem do akcyi ruskiej»[1]. Винні чимсь зовсім иншим, а власне двома головними гріхами, чи то занедбаннями. «Треба було, — каже, — вже давно, бо 40 літ тому, коли лише почало виколюватися теперішнє руське питання, проложити в публічній опінії дорогу принципіяльному поглядові на становище руської людности в тім краю і випливаючому звідси її трактованню, а то в двох основних напрямах:

---

[1] Лише приводом до руської акції *(польськ)*. — *Упоряд.*

«Раз, що руська людність — то не народ, лише парість польського народу;

по-друге, що язик тої людности не самостійний, але наріччя польського язика.

Що руська людність, яка живе в східній часті краю, не є ніякий народ, доказує те, що вона не має ніякої минувшини — бо якою ж минувшиною може виказатися руська людність. Отже, існовання кількох малих князівств, що поборювали себе взаємно, а потім п'ятивіковий сон, життя звіряче, без ніяких аспірацій духовних, політичних і національних. Бо й чому ж не потрафив із тої людности витворитися протягом віків самостійний державний організм? Видно, не було в ній для сього матеріялу, не було почуття і бажання національної самостійности ані, очевидно, потреби; з-під польської держави перейшли під забір австрійсько-російський не лише без боротьби і протесту, але так спокійно й природно, як хтось, що надягає на себе иншу одіж. Отже, така людність не була й не є народом, і не так поступала мала Сербія, хоч також не мала шляхти й міщанства.

Другу точку, що руська людність не має самостійного язика, можуть доказати слов'янські філологи, коли б запитати їх про се. І коли б перед роками наша Академія наук у Кракові була запросила слов'янських філологів із цілої Слов'янщини, вони були б узнали, що язик, яким говорить мільйонова (тобто, кількомільйонова? чи, може, лиш 1-мільйонова?) руська людність, — се не самостійний язик, лише наріччя. Може б, одні признали той язик парістю язика польського, другі — язика російського, не пересуджую, але ніхто з них, — тверджу рішуче, — не був би заявив, що се язик самостійний, тобто такий, що не потребує запозичатися у иншого, щоб міг відповідно до вимогів культурного язика самостійно, сам із себе розвиватися. Усе велика наша вина, що ми давно не віддали сеї справи під суд слов'янських філологів, бо се було би відразу ясно поставило справу язикову, а тим самим і національну. На основі наукового оречення, що се не язик, а наріччя, не народ, а парість, оречення, що віссалось би в інтелігентні сфери як руські, так і польські, не було би сьогодні руського питання, не було би тих непотрібних зусиль до творення нібито огнищ освіти руської, огнищ зайвих, зусиль до здобуття недосяглої державної будущини, а властиво, як добре відомо нам, що живемо тут, огнищ племінної ненависти й неспокою в краю».

Бідний обскурант! Кілько ж то він мусив намучитися, щоб видусити з себе ті дві рації, якими рад би прикрити соромну наготу своєї ненависти! Адже ж і без кінцевих, підчеркнених нами слів видно добре, що його колють в очі зусилля русинів коло просвіти народу, коло витворення науки на своїй питомій мові, коло виборення для свойого народу тих економічних та політичних обставин, що дають можність усякому народові жити вповні своїм національним життям. Се його коле, се його злить, а чуючи, що у нього руки закороткі, щоб силою здусити ті зусилля, він висилює свій недотепний мозок на чисто шляхетські концепти.

«Русини — не народ, бо вони не мають минувшости, не мають предків, парентелі!» — гукає обскурант-шляхцюра. Не будемо з ним спорити про нашу минувшину, бо з сліпим не спорять про барви. А відповімо йому способом, приступнішим для його тупої макітри, — анекдотою. Про Папу Сикста говорили, що коли він, син убогого свинопаса, був вибраний єпископом*, то в часі врочистого обіду один із єпископських дворян під чаркою почав кпити собі з нового єпископа, бувшого свинаря. Сикст зачув се і, обертаючись до того дворянина, промовив:

— Не то сором — із свинопаса вийти на єпископа, а ось коли вас із шляхетного дворянина за вашу глупоту та повернуть у свинопаси, то се буде справді сором.

Зрештою, нашому шляхцюрі вирвалося в його історичнім балаканні одно цінне признання. Він назвав наше життя під Польщею «пiввіковим сном і звірячим життям». Історично беручи, се така сама дурниця, як і всі прочі твердження сеї статті. Та вона відкриває інтенцію автора — повернути русинів назад у той блаженний стан.

До якої міри неправильно функціонує мізковий апарат нашого шляхтича, видно з його здивовання, що русини з-під володіння Польщі без протесту перейшли під Австрію та Росію. Цікаво, чим мали вони дорожити в Польщі? Коли Польща в часі п'ятивікового володіння не дала їм нічого, крім сну та звірячого вегетовання, то з якої речі було їм боронити її? Дивно, як автор не зрозумів сього відразу. А порівняння з Сербією так тут на місці, як п'ястук на носі. Сербія стратила свою національну державу і не переставала боротися за її відзискання; русини в 1772 р. не стратили нічого, а, навпаки, зискали бодай у Австрії дуже багато, позбувшися шляхетської самоволі та 500-літнього сну.

А щодо філологічної гармати, якою польський шляхтич палить на русинів, то скажемо ось що. Нам не дивно, що поляки, живучи в Галичині з русинами, не знають руської мови, руської літератури, руської культурної праці. Нехай собі й не знають, незнання принесе їм відповідну ренту. Але свою власну, галицько-польську літературу, вони повинні би знати хоч трохи. Ну, розуміється, й до сього ми їх силувати не думаємо. Може, вона й справді така, що її не варто й знати. Ми, некультурні русини, мусимо знати й студіювати її, а панам вільно, як то кажуть, і... муху з'їсти. Так ось, ми пригадаємо вельможному пану, що пускається на філологічне поле, як та баба з решетом на черпання сонячного світла, що ще 20 літ перед заснованням Краківської Академії наук, в 1848 році, скоро тільки показалися перші проблиски руського національного руху, польські публіцисти у львівськім «Dzienniku Narodowym»*, і то не тумани з теперішнього «Dziennika Polskiego», а такі мужі, як Авґуст Бельовський, Йосиф Супінський*, виписували, що на світі нема ніяких русинів, що руська мова — наріччя польської, а Бельовский перекладав наше «Слово о полку Ігореві» «z narzecza Polan Dnieprowych na narzecze Polan Wiślanych»[1]. В тім самім 1848 р. видав Каспер Ценґлевич по-польськи й по-німецьки свою брошуру «Krew

---

[1] З діалекту полян дніпрянських на діалект полян над Віслою *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Czerwonoruska». Най-но пан шляхтич прочитає її, то побачить, що все те, що він міг видусити зі свойого здеґенерованого мізку, там стоїть написано вдесятеро сильніше, ясніше, категоричніше. А проте ані ті писання (а було їх у самім 1848 році тьма), ані голосна соймова «Tu nie ma Rusi» Лєшка Борковського*, ані денунціяції на русинів і руський рух Ґолуховського, систематично пересилані до Відня від самого 1850 р. (див. Br. Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski)*, ані всі пізніші «автономічні» заходи над здушенням руського руху, — ніщо не могло здусити ані ослабити його, бо се — зрозумійте раз, панове! — рух елементарний, масовий, рух живої національної одиниці до здобуття условин культурного і вповні самостійного життя. А щодо оречення слов'янських філологів, то ми можемо хіба плечима здвигнути над автором і редакцією, що друкують такі дурниці, не знаючи, очевидно, що говорить слов'янська філологія про українсько-руську мову, починаючи від чеха Добровського і переходячи далі до славних імен Копітара, Шляйхера*, Міклошича, Лавровського, Малиновського*, Потебні*, Яґича й инших; нехай той панок, що пише такі проєкти, загляне вперед до азбуки слов'янської філології. А на дорогу дамо йому ще лиш одну увагу: слов'янська філологія — то не галицький староста, ані не маршалок повітовий; вона видає свої оречення на основі холодно простудійованих фактів, а не по «widzimi się»[1] якого-будь шовінізму. На оружжя для національної ненависти та сполошеного обскурантизму вона не надається зовсім.

ПЕРЕДМОВА [ДО КНИЖКИ: ГАЙНЕ ГЕНРІХ. ПОДОРОЖ НА ГАРЦ / ПЕРЕКЛАД О. ЧЕРНЯХІВСЬКОГО

Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1902. V+88 с.]

З усіх німецьких поетів XIX віку, мабуть, найбільше пощастилося на переклади українською мовою Генріхові Гайне*. Яка була сьому причина — не місце тут входити; досить буде сказати, що з його поетичних творів у нас перекладено з більшим або меншим успіхом майже все найкраще, в тім числі безсмертну «Книгу пісень», немало балад та поетичних оповідань із збірки «Romancero», обі більші поеми «Німеччина» й «Атта Троль» та трагедію «Раткліф»*. Натомість із прозових творів сього автора, які свойого часу не лише в Німеччині, але скрізь по Европі лунали мов алярмові дзвони лібералізму та радикалізму, а надто визначаються блискучим дотепом та незрівнянними фейєрверками стилю, яким перед Гайнем не писав ніхто в Німеччині, а у нас досі не було перекладено нічого, і отсей переклад являється першим почином у тім напрямі.

---

[1] Примсі; капризу *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Перекладати Гайневу прозу — на се справді треба немалої відваги. Тут не досить того поверхового знання німецької мови, яке може вистарчити при перекладанні наукових праць або гладкої «холодної» прози инших письменників. Тут треба знати німецьку мову до її найтайніших глибин і найтонших відтінків, треба знати спеціяльну мову романтичної доби з її скоками, іронічними зворотами, неологізмами та ліценціями. До того додайте масу натяків на сучасні обставини, на особи, порядки, літературні кружки та течії, свари та котерії, в яких обертається Гайне. І розуміється, се лише половина трудностей, бо друга половина лежить на боці української мови, яку перекладач повинен знати та опанувати щонайменше так само, як німецьку, щоб передати оригінал хоч у приближенні вірно, та не вронити й тої барвности, їдкости та грації, якою блискотять його сторінки. Наскільки отсей переклад д-ра Черняхівського відповідає сим вимогам, нехай судить критика; вже саме те, що, читаючи його, самі собою формулюються такі високі вимоги від перекладу, промовляє на його користь.

Гайнева «Подорож на Гарц» — се опис одної частини подорожі, яку Гайне дійсно відбув у вересні 1824 р. пішки протягом чотирьох неділь. Крім горішнього Гарца, який описано тут, Гайне обійшов тоді ще й долішній Гарц* і часть Туринґії*. Перший нарис опису сеї подорожі був готовий уже при кінці падолиста того самого року. Сам Гайне в однім тогочаснім листі бачив головну прикмету свойого писання, а поперед усього отсього опису, в тім, що він називає «die Opposition gegen das abgedroschene Gebräuchliche»[1], а що ми назвали би боротьбою проти шаблону й заплісніло̄ї традиції на кождім полі.

«Подорож на Гарц» вийшла уперве в Берліні в січневих н-рах часописі «Der Gesellschafter», але так обкусана цензурою, що Гайне аж перелякався свойого власного твору і зараз узявся перероблювати його. В маю 1826 р. він вийшов у Гамбурзі накладом тамошнього книгаря Кампе разом з иншими Гайневими творами яко перший том серії «Reisebilder»*. Книжка мала значний успіх; протягом п'ятьох місяців у самім Гамбурзі продано звиш 500 примірників — як на ті часи, се було багато. У всіх видніших німецьких часописях появилися критики на сю книжку. Ліберальна преса хвалила її, реакційна лютилась і накидалась не лише на книжку, але й особисто на автора. За життя Гайневого надруковано ще чотири видання того його першого прозового твору в рр. 1830, 1840, 1848 і 1856 у збірних виданнях його писань, а надто 1853 р. окреме видання.

Отсей переклад перед надрукованням порівняв я з німецьким оригіналом і пододавав пояснення до всіх важніших місць, де Гайне натякає на тогочасні обставини та особи. При тім я користувався прегарним критичним виданням д-ра Ернста Ельстера* (Heinrich Heines sämmtliche Werke. Mit Einleitungen, Erläuterungen, Anmerkungen und Verzeichnissen sämmtlicher Lesarten, von Dr. Ernst Elster. Leipzig. Bibliographisches Institut. Dritter Band).

ШЕКСПІРІВ ФОНД

З виданням драми «Міра за міру» кінчимо ряд перекладів із Шекспіра, доконаних Кулішем. Тих 10 драм, які ми отсе опублікували*, та ще ті три («Отелло», «Троїл і Крессида» і «Комедія помилок»), які опублікував сам Куліш за свойого життя в однім томі*, — отсе і все, що маємо поки що перекладене на нашу мову з творів безсмертного британця, не числячи декількох сонетів. На жаль, ті переклади явилися у нас якось не в пору. Перший том, виданий самим Кулішем у Львові в р. 1881, зробив якесь неприємне враження, почасти задля деяких екстраваганцій перекладу, почасти загалом задля непочесної ролі, яку тоді взявся був грати Куліш у нашому політичному життю. При тім Куліш, знеохочений політикою незабаром по надрукованню того тому, виїхав із Австрії, лишивши всі свої наклади, в тім числі й Шекспіра, «у схованці» в якогось нікому з русинів незнайомого поляка, де ті книжки перележали в паках 10 літ, поки по його смерті не продано їх на ліцитації книгарні Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, в якій вони й досі лежать нерозпродані. Скільки знаємо, Куліш у 1881 році приїхав був до Львова спеціяльно з тою метою, щоб видати повний переклад Шекспіра; на се якийсь український патріот дав був йому гроші — чутка йшла, що 6000 рублів. Та по дорозі до тої мети Кулішеві трапилась оказія — його підійшли польські пани робити русько-польську згоду (без русинів!). На сю пробу, на «Хуторну поезію», «Крашанку» (два видання ні на що не потрібні)* та на два так само безцільні видання брошури «Die Vergewaltigung des Basilianerordens»* Куліш видав усі гроші і вернувся без нічого на Україну. Мабуть, невдача з виданням першого тому Шекспіра знеохотила його перекладати далі Шекспіра поза ті 10 драм, які у нього були готові. І треба було ще несповна 20 літ, поки ті його переклади побачили світ Божий. Завдяки щедрості одного добродія українця зложено літом 1899 р. на руки підписаного 1000 гульденів на видання Кулішевих перекладів із Шекспіра*, а швидко потім я одержав із Києва копії з Кулішевого автографа всіх 10 драм. Київські земляки поручили мені допильнувати видання і на мою пропозицію згодилися поручити економічний і грошевий бік, як також розпродажу книжок, заснованій недавно перед тим «Українсько-руській видавничій спілці» з тим, щоб рахунок доходів і видатків сього видання був ведений окремо, а по надрукованню всіх драм та по покриттю коштів друку чистий дохід має утворити Шекспірів фонд, що в завідуванні «Видавничої спілки» має вживатися на публікування українських перекладів дальших творів Шекспіра, а також инших класичних творів чужих літератур. Чистий дохід, який впливатиме до Шекспірового фонду, твориться з доходу розпродажі книжок по відшибненні 40 % на користь «У[країнсько]-р[уської] видавничої спілки» на покриття коштів адміністрації та магазину.

---

[1] Опозиція проти тривіального вживання *(нім.)*. — *Упоряд.*

Протягом друкування сих перекладів прислано було на засновок сього фонду ще 2000 з[олотих] р[инських]. Про стан доходів і видатків Шекспірового фонду по кінець 1902 р. дає поняття рахунок, долучений на кінці отсеї передмови. Щодо редакційного боку я поклав умову: перед друком порівняти Кулішів переклад з оригіналом, пододавати, де треба, пояснення, а до кождої драми додати орієнтаційну студійку, в якій би було популярним способом сказано все потрібне для її зрозуміння й оцінки на основі найновіших критичних та літературно-історичних дослідів. Київські земляки згодилися на се, та що в Києві не знайшлось нікого, хто б мав час і охоту зайнятися сею нелегкою працею, то прийшлось мені взяти її на свої плечі, хоча я й признавався землякам, що спеціяльної підготови для такої роботи в мене нема, часу зайвого ще менше, та й ученого апарату під руками дуже обмаль. Та дарма, arme Leute kochen mit Wasser[1], як каже німець; я згадав при тім слова проф. В. Б. Антоновича, який колись простою, загальнозвісною приповідкою «не святі горшки ліплять» більше заохотив мене до наукової праці, ніж инші вчені своїми осторогами або сердитими пророкуваннями: «понаписуєте дурниць». І тепер, скінчивши вложену на мене земляками працю, я з чистим сумлінням можу сказати, що хоч і які б були в деталях хиби моєї редакційної роботи, все-таки воно ліпше, що Кулішеві переклади Шекспірових драм вийшли в такім одязі, ніж коли б були вийшли зовсім голі, так, як перші три, що їх опублікував сам Куліш[2].

---

[1] Бідні люди варять на воді *(нім.)*. — *Упоряд.*

[2] Зауважу, що й Куліш почував потребу якихось поясняючих студій до Шекспірових драм, але, не обзнайомлений зовсім із

Правда, пора, в якій вийшли отсі переклади нашою мовою, знов показалася мало відповідною для популярности Шекспіра. Переклад, друкований у Галичині, був eo ipso[1] заборонений для Росії і не міг піти туди. А в Галичині старші генерації малочисленної інтелігенції зайняті переважно політичною боротьбою за існування; для простого народу, для читалень Шекспір — затяжка страва, а серед молодіжі, особливо університетської, панувала в 1900 році гарячка декадентизму, пшибишевщина*, доводжена не раз до карикатури. «Охота комусь друкувати такого старого дурня, як Шекспір — тепер, коли маємо в руках твори Пшибишевского!» Такими словами один із тодішніх провідників руської молодіжі повитав прилюдно появу «Гамлета». Не диво, що адміністрація «Видавн[ичої] спілки» жалується, що «Шекспір не йде».

Та я надіюсь, що він таки піде. Його твори, обчислені не на одноденну моду, будуть і в українській мові робити свій вплив — повільно, але певно. Чи швидко наш Шекспірів фонд дійде до того, що буде міг розвинути інтенсивнішу діяльність, — не знаю. Наразі його коштом жде видання ще один Кулішів переклад — Байронового «Чайльд Гарольда», якого повний автограф за посередництвом проф. Пулюя прислала нам ласкаво вдова покійного письменника, в[исоко]пов[ажна] пані Ганна Барвінок*. Сей твір буде виданий іще протягом отсього року.*

Було б пожадано, щоб земляки наші з усіх частин України звернули увагу на існування Шекспірового фонду в заряді львівської «Р[уське]-у[країнської] вид[авничої] спілки» і старалися по змозі підпирати його. Добрі переклади великих творів чужих літератур мають велику вагу для розвою кождої національної літератури. З принагідних звісток довідуємося, що тут і там сей або той

відповідною літературою, взяв був до рук застарілу тепер книжку Ґервінуса* і переклав із неї одну частину, на оказ, «Як велико цінують німці Шекспіра». Рукопис Кулішевого перекладу сього уступу з його увагами мається в моїх руках. — *[Іван Франко].*

[1] Внаслідок цього *(латин.). — Упоряд.*

письменник багато працював над такими перекладами, вкладав у них немало праці і полишив їх у рукописах задля недостачі громадської принуки та й відповідного місця й засобу для їх опублікування. «Киевская старина» з кінцем 1902 р. подала звістки про цілу купу перекладів пок[ійного] А. Навроцького*, одного з членів Кирило-Методієвого братства; там між иншими маються повні переклади «Іліяди», «Одіссеї»*, майже всього «Оссіяна»*, багато дечого з Байрона*, Міцкевича, Шіллера і т. и. Подібних праць знайшлось би немало й деинде (що робиться з письменською спадщиною Василя Мови?)*. Шекспірів фонд повинен бути центром таких публікацій. І хоча тепер, вloживши весь призначений для нього капітал у видання Шекспірових драм, він ув'язнений весь у книжках, яких продажа поки що йде дуже туго, то все-таки і з доходів продажі і при невеличкій посторонній запомозі він може далі сповняти свою функцію публікування нових перекладів.

РАХУНОК ШЕКСПІРОВОГО ФОНДУ
за рр. 1899—1902

А. Доходи

	корон
В липні 1899 прислано готівкою	2000
В лютім 1900 « «	453 60
В жовтні « «	1758 16
В лютім 1901 « «	600
В липні « «	1200
Разом прислано	6011 76
З розпродажі до половини р. 1901 вплинуло	169
Разом	6180 76

Б. Видатки

Кошти друку, оправи й експедиції

1. «Гамлет»	768 64
2. «Приборкана гоструха»	565 18
3. «Макбет»	601 30
4. «Коріолан»	667 48
5. «Юлій Цезар»	603 76
6. «Антоній і Клеопатра»	855 50
7. «Багато галасу знічев'я»	508 55

8. «Ромео і Джульєта»	561 70
9. «Король Лір»	646 70
10. «Міра за міру», коло	550
Разом	6328 81
Надто за магазин	100 —
Разом видано	6428 81

З порівняння доходів з видатками показується, що «У[країнсько]-р[уська] вид[авнича] спілка» мусила до видання остатньої драми доложити 348 10 кор[он], які, зрештою, потрохи вирівнюються приходом із книжок, розпроданих від половини 1901 р., котрих спеціяльні рахунки досі ще не викінчені. Таким чином, у даній хвилі весь фонд ув'язнений у книжках, яких рахунок показує його дійсний стан.

Ч.	ТИТУЛ	Друков. прим.	В магаз[ині] 31 груд[ня] 1902 року	Продано	Ціна прод.
1	«Гамлет»	1000	558	442	1 80
2.	«Приборкана гоструха»	1000	661	339	1 40
3.	«Макбет»	1000	693	307	1 60
4.	«Коріолан»	1000	716	284	1 80
5.	«Юлій Цезар»	1200	970	230	1 60
6.	«Антоній і Клеопатра»	1200	937	263	1 80
7.	«Багато галасу знічев'я»	1000	783	217	1 60
8.	«Ромео і Джульєта»	1000	869	171	1 80
9.	«Король Лір»	1000	834	166	1 80
10.	«Міра за міру»	1000	1000	—	1 50

Із сього рахунку виходить, що коштом Шекспірового фонду опубліковано досі 10 400 екземплярів драм, із яких розійшлося 2379, а в магазині «Спілки» лежить 8021 примірників. З огляду, що книжки йдуть слабо, магазин і адміністрація вимагають деякого кошту, хоча в «Спілці» сей кошт і мінімальний, а головно при продажі книгарям приходиться робити значні роботи (20—25 і вище від ста), реальна продажна вартість екземпляра являється значно нижчою від номінальної. Числячи пересічно по 1 короні за екземпляр, ми мали б можність надіятися, що з розпродажі всього надрукованого запасу вийшло би, по відшибненню 40 % чистої виручки для «Спілки», для Шекспірового фонду 6240 кор[он], отже, чисто сума, вложена в наклад. Залежить тільки від того, аби сей наклад якнайшвидше розійшовся, бо ж, розуміється, що чим довше книжка лежить, тим більші кошти її магазинования й адміністрації, і, значить, тим менша її реальна вартість.

ПЕРЕДМОВА [ДО ЗБІРНИКА: МАТЕРІЯЛИ ДО КУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ XVIII І XIX ВІКУ]

Історія духового і національного відродження Галицької Руси доти буде неповна, ціла психологія того відродження, його повільність, хиткість, кількоразові занепади та патологічні збочення — все те доти буде загадкою, поки не будуть докладно вияснені його першопричини та вихідні точки, далі — умови, серед яких Галицька Русь прийшла під Австрію, обставини, що тут сприяли її розвоєві й перепиняли його, загальні духові течії, політичні плани та суспільні відносини, що сяк або так впливали на хід розвою галицько-руського народу. Поки не будемо мати для сих питань доступних матеріялів і детальних праць, поти кожда ширша конструкція чи то нашої національної, чи літературної історії XVIII і XIX в. буде в значній частині будовою з вітрових цегол, буде оперувати не фактами, а здогадами або знаками запитання, в найліпшім разі анекдотами, нахапаними припадково і мало придатними для будування на них певних історичних висновків.

На наших очах повставали деякі праці молодших істориків нашої літератури та культури, і ми мали нагоду переконуватися, які браки спинювали на кождім кроці їх роботу, які елементарні питання вони мусили обминати та полишати без відповіді. Нагромадження багатшого матеріялу, передовсім архівального, ставало очевидним постулатом успішного студіовання історії не лише культурного, але й літературного відродження нашої нації.

Початком для публікації й заохотою до дальшого збирання подібного матеріялу має служити отсей том «Збірника». Входять сюди документи та пам'ятки, що не належать stricte[1] до літератури, не говорять ані про соціяльно-економічний, ані про політичний бік життя народу, а бодай не дають для тих питань першорядних джерел. Зібрано тут поперед усього матеріяли, що кидають світло на духове життя нашого народу й його інтелігенції, отже, на почини класової й освітньої організації духовенства, на його освітню діяльність та на розвій нар[одного] шкільництва.

Матеріяли сього тому розложено на два розділи, а власне матеріяли до історії духовенства та його організації з огляду на стан його освіти, на здобування освітньої кваліфікації та на його становище як учителів і просвітителів народу, а в другім розділі матеріяли до історії народного і вищого шкільництва в тіснішім значінні. В первіснім плані лежало додати до сих двох розділів ще третій — матеріяли до історії письменства та науки в тіснішім значінні, отже, листи письменників, недруковані або рідкі письменські проби, кореспонденції про наш духовий стан, друковані в чужих мовах і виданнях, матеріяли для історії часописей та друків, цензури, продажі та розширювання книжок, але об'єм матеріялів другого відділу велів нам відложити сей відділ до иншого часу й нагоди.

Випускаючи в світ отсей том, уважаю своїм обов'язком подякувати поперед усього В[исоко]пов[ажаному] проф. М. Грушевському, якого пораді й заохоті завдячую те, що ся книжка була зредагована і виходить у світ; а далі тим В[исоко]пов[ажаним] добродіям, що ласкаво подали до сього тому чи то зібрані ними матеріяли, чи готові вже оброблення та розвідки, отже, поперед усього д. Іванові Ем. Левицькому, о. Михайлові Зубрицькому і о. Юрію Кмітові*. Завдяки в значній часті їх заходам матеріялу зібрано стільки, що його вистарчить і на дальших кілька томів — коли б тільки змога й нагода опублікувати їх.

---

[1] Виключно *(латин.). — Упоряд.*

РУСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО В БОРОТЬБІ З НАРОДНИМИ ВІРУВАННЯМИ ПРИ КІНЦІ XVIII в.

Боротьба з народними віруваннями, «суєвіріями», останками поганства була з давен-давна одною з головних задач християнського духовенства всіх часів і всіх країв. У нас на Русі, так само, як і по инших краях, завдячуємо тій боротьбі цінні, хоч не надто багаті звістки про давні, дохристиянські народні вірування, про поганські божища, звичаї, обряди (пор. Н. С. Тихонравов, Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов — Летописи русской литературы и древности. Москва, 1862, т. IV, 82; щодо західноевропейських див. F. Liebrecht, Des Gervasius von Tilbury Otia imperialia; Dr. Čeněk Zibrt*, Indiculus superstitionum і т. и.). Але ся боротьба була не дуже успішна — чи то тому, що народні вірування, вкорінені традицією незатямних поколінь, оказувались занадто живучими, чи, може, для того, що поборювано їх не зовсім відповідним оружжям — иншими віруваннями. Звісна річ, що християнство повстало в часі занепаду релігійного духу в стариннім світі, в часі, коли обік цинізму та скептицизму пишалися легковірність, забобонність та сумішка найрізніших традицій. Немало тих елементів ввіссало в себе й християнство й понесло їх дальше. Рівночасно з його зростом ішов упадок дійсної, точної науки, що одиноко могла бути успішним оружжям у боротьбі з прастарими віруваннями, даючи на місце темної традиції дійсне знання, оперте на досвіді та на контролі нашого розуму.

Християнство середніх віків являє нам із сього погляду дивний вид: поборюючи поганські вірування та обряди, воно рівночасно всисає їх у себе, иноді аккомодується до них, змінює їх зверхню подобу, лишаючи нетиканою їх суть. Таким способом останки поганства, злегка підкрашені християнською краскою, толеровані, а иноді навіть піднесені до ступня церковної догми (віра в особисте вмішування чорта в людські діла і зв'язана з нею віра в чари), живуть і лишаються далі довгі століття, набираючи иноді такої сили й значіння, яких не мали за поганських часів. Ані середньовікове сектантство, ані пізніша Реформація не змінили того стану. Аж у XVIII в. під впливом зросту точних наук і філозофії почалася боротьба проти народних вірувань в ім'я розуму. Тодішній раціоналізм, окрилений свіжими здобутками знання, вдарив штурмом на тисячолітній будинок традиції, між иншим і на ті, почасти церквою толеровані, а почасти ігноровані останки поганства, забобони, вірування, суперечні з розумом і досвідом. Вся література того часу надихана раціоналізмом, погордою до «забобонів» і тих, що піддержують їх. Появились у численних виданнях популярні підручники для боротьби з пустими віруваннями (французький «Essai sur les erreur et les superstitions», par M. L. C. Amsterdam, 1765; німецький «Das Buch vom Aberglauben» — у мене під руками neue verbesserte Auflage. Leipzig, 1791), яких метою було особливо впливати на вчителів та родичів при вихованні дітей. Се сталося можливим особливо тоді, коли раціоналісти засіли на престолах: у Пруссії Фрідріх II*, у Австрії Йосиф II. «Jetzt darf das Ungeheuer verfolgt werden, — каже Генріх-Людвік Фішер у передмові до своєї "Buch vom Aberglauben". — Ehedem betrachtete man den öffentlichen Bezweifler des Aberglaubens als einen Gottesläugner und unterwarf ihn strenger gerichtlicher Untersuchung. Darum ist der Aberglaube wol jetzt noch so gemein. Denn immer noch räuchern Scharfrichter oder alte Weiber die Ställe des kranken Viehes oder die Wiege des verwahrlosten Kindes, und Capuziner werden in protestantische Orte gefodert Gespenster zu bannen oder Geister zu citieren»[1].

Під впливом того раціоналістичного духу, по наказу згори, за волею найвищої адміністрації краю почалася тепер боротьба з народними віруваннями, принципіяльно відмінна від тої, яку досі вела церков з власної ініціятиви і для власного інтересу. Щоправда, Йосиф II і його помічники, пройняті тим самим духом, розуміли поняття «суєвірія» далеко ширше, ніж його розуміла церков; вони аж надто часто готові були ідентифікувати щиру побожність з темним фанатизмом та ігнорувати межу між християнською догматикою й політеїзмом, між християнськими церемоніями й фетишизмом поганських часів. Перший намісник Галичини граф Перґен характеризує галицький народ як людей, що за постами, празниками та церемоніями не знають властивої релігії (L. Finkel*, Memoryał hr. Pergena, стор. 14). Краттер у своїх «Briefe über den itzigen Zustand von Galizien, Leipzig, 1786» говорить про духовенство з найбільшою погордою («ein solches Their im Priesterrocke»[1], II, 2); про руську церков пише: «Innerhalb findet man alles in Haufen bunt versammelt, was Dummheit und Bigotterie krüppelhaftes, hirnloses, abgötterisches, ärgerliches erdichten und angeben kann»[2] (II, 4). Не инакше говорить і Гакет у своїх подорожах. Не диво, що й розпорядження цісаря Йосифа II навіяні були чим хочете, але не духом пошани для церковної традиції. Розпорядженням з 25 лютого 1784 він скасував п'яту заповідь церковну; 12 червня того ж року скасував усякі церковні братства; 28 цвітня заборонив носити шкаплірі, реліквіярі та амулети; 25 жовтня заборонив парохам давати шлюби в неділю пополудні і загалом вінчати п'яних новоженців; 12 мая 1785 заборонив у церквах збирати гроші на мисочки; 6 липня заборонив по містах і селах устроювання прилюдних процесій, крім дня Божого тіла та суплікацій у церковній огорожі; 1 серпня видав розпорядження про рівність монахів у монастирях; 28 падолиста заборонив духовним виголошувати проповіді і похвальні промови над покійниками, «бо се буває більше для зарібку та дарунків, ніж для хвали Божої»; 24 мая

---

[1] Тепер можна переслідувати чудовисько, — каже Г.-Л. Фішер у передмові до своєї «Книги забобонів». — Колись особу, яка привселюдно піддавала сумніву забобон, трактували як когось, хто заперечує існування Бога, піддаючи її суворому судовому слідству. Мабуть, саме тому забобони й досі такі поширені. Бо ще й досі кат чи старі баби обкаджують стайні з хворою худобою або колиску занедбаної дитини, а капуцинів кличуть у протестантські села виганяти привидів чи заклинати духів *(нім)*. — *Упоряд.*

---

[1] Така тварина у священичому облаченні *(нім.)*. — *Упоряд.*

[2] А всередині надибуємо купу всілякої всячини: всього уламного, безголового, перебільшено благоговійного, злісливого, що тільки можуть уроїти собі і вдавати глупота і фальшиве благочестя *(нім.)*. — *Упоряд.*

1787 заборонено співати по костелах польську пісню «Zawitaj jasna jutrzenko»* за те, що там Матір Божу робиться спеціяльною опікункою і володаркою поляків, а цісар «бажає запобігти такому шкідливому поглядові простого народу».

Уважаючи духовенство поперед усього за один із органів адміністрації, за урядників державних, цісар хотів, щоб і воно приложило руки до ширення тих самих раціоналістичних поглядів, якими перейнятий був він сам. Нема що й казати, що сей намір йому не вдався; його енергія була зломана, і він перед смертю мусив відкликати свої церковно-політичні розпорядження. Регенерація людських поглядів і вірувань при помочі адміністраційних розпоряджень оказалася такою самою фікцією, як і при помочі духовних судів та інквізиції.

Наскільки і в якій формі руське духовенство під натиском ц[ісарсько]-к[оролівської] адміністрації брало участь у боротьбі з народними віруваннями, про се дадуть поняття зібрані тут матеріяли.

ТРИ РУКОПИСНІ ПІДРУЧНИКИ РУСЬКІ З ЛІТ 1806, 1815, 1829

Повільний зріст шкільного навчання в Галичині був спричинений, між иншим, браком шкільних підручників, особливо в руськім язиці. Сей брак давав себе чути до самого 1848 р. та ще й потім довгий час. Та не треба думати, що вина в тому браку лежала виключно на боці русинів, які буцімто не дбали про свою освіту; головну часть вини треба покласти на тодішні цензурні обставини, що не позволяли ні на яку самостійну роботу на педагогічнім полі і, замість заохоти або хоч простої толеранції, погребли немало розумних та щирих починків, між иншим також і з боку русинів.

Почати вже хоч би з того, що кожда шкільна книжка, від простої азбуки аж до університетського підручника, мусила перейти довжезні митарства духовної, політичної та поліційної цензури і дождатися урядового placet[1] у віденській надворній комісії для студій. Для початкових шкіл таке placet одержували звичайно книжки, укладані людьми, близькими до членів тої комісії, німці віденські, переважно духовні, і такі книжки розсилано потім по всіх краях до губерній, губернії висилали по кілька примірників консисторіям і ті обов'язані були повідомляти про них шкільних інспекторів з тим, щоб вони поручали їх учителям. Тільки такі книжки вільно було потім перекладати на краєві мови, а по одобренні перекладу консисторіями, губернією та надв[орною] комісією для студій можна було їх друкувати.

---

[1] Бажано; дозволено *(латин.)*. — *Упоряд.*

І не треба думати, що лише людові та середні школи стояли під такою цензурою. І на університетах не було ліпше, і там професори не мали ніякої свободи в своїх викладах, мусили викладати після приписаних, звичайно наскрізь мертвих та сухих підручників. Як усюди, так і на педагогічнім полі дволичність була головним принципом політики абсолютного уряду: з одного боку, бачачи економічне та духове банкротство, занепад та зацофання держави, він плакався на низький рівень освіти, видавав розпорядження та інтимати для піднесення шкільництва, заохочував духовних до праці над освітою, грозив карами, велів хоч і з-під землі викопувати доброчинців, готових до жертв на цілі освіти, — а з другого боку, ані не думав попустити кліщів, у яких стискав усяку ініціятиву, дусив скваплиknown всі прояви живої, свіжої думки та перемінював діло освіти на мертву формалістику, на муку для тих, що вчили, і для тих, що були зневолені вчитися.

В нашій науці вкорінилася думка, що русини самі були винуваті тому, що руські виклади на Львівському університеті, заведені в р. 1787, не причинилися до розбудження руського національного почуття і в кінці по кільканадцятьох літах зовсім занепали (пор. вище, стор. 121). Мені здається, що така думка не зовсім вірна. Чи тодішні університетські виклади причинилися чимнебудь до розвою національного, прим[іром], поляків? І чи могли вони зробити се при мертвім шаблоні, що був обов'язковий для них? А що русини самі домагалися скасовання тих викладів, се оправдується вповні не лише мертвеччиною, якою вони були навіяні — така сама мертвеччина панувала й на инших викладах, — але головно тим, що уряд згори зробив різницю між слухачами руських і инших викладів, і священики виключно rutheni studii одержували лише половину тої платні, яку діставали їх сусіди з латино-польськими студіями. Та сама дволичність уряду, що й усюди инде: одною рукою він нібито дав добродійство русинам, а другою зараз же відібрав тому добродійству всяку практичну вартість, зробив його очевидною кривдою.

Як серед таких обставин могла й мусила виглядати наука, подавана руською мовою, се нелегко й уявити собі тепер. Ми знаємо, що русини, покликані до викладів на університеті у Львові, стануди відразу на хибній основі Смотрицького, що властива «книжна» руська мова — се мова церковна, що лише сею мовою можна й треба трактувати «високі» предмети, що входили в круг університетської освіти. Чи се була їх вина? Я не смів би потвердити сього питання. Вище шкільництво у Львові не мало ніякої руської традиції; представники руської інтелігенції виховувалися переважно латинською, потрохи польською та німецькою мовою; чи диво, що вони переважно не знали й тої самої церковної мови, яку прокламували своєю книжкою, і коли приходилося говорити про річі хоч сяк-так зближені до дійсної науки, мусили або «простих иногда выраженій употребляти», або послугуватися живцем запозиченими польськими, або ж дивоглядно укованими власної фабрики термінами.

Та, як каже німець, wie die Alten sungen, so zwitschern die Jungen[1]; раз завели «вчені» церковщину для трактовання «вищих» предметів в університетських викладах, — ну ж за їх прикладом пішли й автори букварів та книжок для елементарного навчання і почали й ті книжки укладати такою самою старомодною та плеснявою мовою, що проти неї мова Івана Вишенського та Захарії Копистенського* виглядає, мов живе срібло супроти олова. З сього погляду руські виклади університетські значать безсумнівну реакцію; при кінці XVIII в. у нас вийшло декілька книжок, зложених мовою далеко живішою від тої, яка запанувала після тих викладів у наших школах: досить буде назвати проповіді Добриловського*, деякі пісні Богогласника та «Світську політику», додану до Ставропигійського букваря 1791 року.

---

[1] Як давні співали, так тепер молоді насвистують *(нім)*. — *Упоряд.*

Для ілюстрації тих уваг ми подаємо далі бібліографічний опис трьох руських підручників, що заховалися в рукописах із того темного часу і можуть характеризувати три сфери тодішнього шкільного навчання: університетську, середню (вчительську) й людову. Маємо тут один курс університетського викладу з р. 1806, один буквар і один підручник методики для вжитку народних учителів.

[ПРИМІТКА ДО СТАТТІ: ДЖЕРЕЛА «ВІЯ», ПОВІСТИ М. ГОГОЛЯ (ЗА ПРОФ. СУМЦОВИМ ПОДАВ Ф. КОРОЛЕВСЬКИЙ)]

Шан[овний] автор* помиляється. Крім самої назви «Вій» (очевидно, утвореної, може, й самим Гоголем, із слова «вії», повіки) дивогляд із прикметами Гоголівського Вія звісний у нашій усній традиції під назвою Шолудивого Буняка*. Широкий круг легенд, що вяжеться з ним, обробив із багатим науковим апаратом М. Драгоманов* (див. його «Розвідки про укр[аїнську] нар[одну] словесність і письменство», т. II, 95—166).

⁂ 1903

А. И. АЛМАЗОВ. ВРАЧЕВАЛЬНЫЕ МОЛИТВЫ. К МАТЕРИАЛАМ И ИССЛЕДОВАНИЯМ ПО ИСТОРИИ РУКОПИСНОГО РУССКОГО ТРЕБНИКА

(Летопись Историко-филологического общества при Имп[ераторском] Новоросс[ийском] университете. VIII. Византийско-славянское отделение, V. Одесса, 1900, стр. 367—514). [Рец.]

Праця д. Алмазова складається з двох частей: від стор. 367—465 маємо розвідку, а далі йдуть матеріяли — тексти, грецькі й церковнослов'янські, лікарських молитов. Сама розвідка розпадається також на дві часті: одна обговорює початок, первісну редакцію та призначення лікарських молитов, далі склад того їх комплексу, що називається загальними лікарськими молитвами, а друга часть займається молитвами на спеціяльні випадки.

Праця д. Алмазова має безсумнівну вартість для того, що він пильно використав не лише всі важніші дотеперішні праці над історією Требника, але надто мав змогу розглянути та визискати багато грецьких та церковнослов'янських рукописів. Виводи, до яких доходить він щодо руських требників, не можна назвати надто новими: лікарські мотиви, що маються в руських требниках, майже всі пішли з грецьких евхологіїв[*]; навіть ті молитви, яких грецьких оригіналів досі не віднайдено, правдоподібно також не були оригінальними руськими творами. Друге, так само натуральне спостереження — руські лікарські молитви в наших требниках не були перекладені з грецького на Русі, але прийшли до нас від південних слов'ян. І щодо апокрифічних молитов, із яких значна часть від південних слов'ян перейшла також до нас, треба стояти на тім, що вже давно виказав М. Соколов[*], що вони були перекладені з грецького, навіть ті, що в церковнослов'янських індексах признаються Єремії, попові болгарському[*].

Щодо сього, як також щодо деталів, праця д. Алмазова не лишає місця для закидів, особливо коли не маємо змоги сконтролювати тих деталів. Та можна би піднести деякі принципіяльні закиди. Поперед усього щодо початку лікарських молитов у греків д. Алмазов занадто широкими кроками ходить по країні припущень та здогадів там, де новіша наука протерла не одну стежку, якої не слід би ігнорувати. По думці д. Алмазова, сама ідея лічити хорих молитвами «опирається на виразний заповіт у однім новозавітнім творі, а власне в посланію Якова, гл. V, вірші 14—15, і задля сього й деякі лікарські молитви мають титул “молитва св. Якова”». Та мені здається, що таке основування всіх лікарських молитов на тім однім уступі занадто стіснює справу. Сам д. Алмазов говорить, що лікарські молитви, які потім, у X—XI віках, ввійшли в склад грецьких требників, повставали зразу в різних місцях і тільки з часом були зведені в один корпус. Але ж у такім разі не зайвим було би згадати, що лічення хороб при помочі молитви було широко розповсюднене в Греції ще перед Христом, що одним із головних мотивів швидкого розширення християнства в грецькім світі була власне віра в те, що Ісус був сином Ескулапа*, богом-лікарем. Відгук тої віри знаходимо в найстарішій лікарській молитві, що стоїть на чолі їх корпусу у всіх редакціях і починається власне словами: Πάτερ άγιε, ίατρε ψυχων αί σωμάτων[1] — далеко більше відповідна до Ескулапа, ніж до першої особи християнської Трійці. Коли б д. Алмазов був звернув увагу на поганські, головно грецькі джерела християнських обрядів, тайн і молитов, то я певний, що початкові уступи його досліду не плавали би так у мряці непевности, як тепер, коли він представляє християнський культ як щось таке, що вироблялося само з себе, без ніяких сторонніх впливів. Так само ледве чи остоїться той погляд д. Алмазова, що компіляція лікарських молитов у одну групу і втягнення їх до Требника відбулася в західногрецьких околицях і що східні, азійсько-грецькі требники не мають тих молитов. Доказів на се дуже мало; д. Алмазов наводить три рукописи «безсумнівно східного походження», в яких нема тої групи молитов, та й то два рукописи досить пізні, з XI—XII в., значить, з часу, коли вже й на заході ті лікарські молитви виключали з требників, а лиш один із VIII—IX в. (стор. 377). Треба б запитати, чи мають такі молитви инші східні церкви — сирійська, вірменська та абіссинська?

---

[1] Отче святий, ізцілителю душ і тілес *(гр.)*. — *Упоряд.*

Другий закид можна би зробити д. Алмазову щодо досліду руських требників. Як при досліді грецьких та південнослов'янських рукописів важне, крім означення їх віку, також означення їх географічної приналежности, так, здається, слід би держатися тої методи й при студійованні руських рукописів. Учений, що в кождім випадку пильно розрізнює, чи має перед собою рукопис сербський, чи болгарський, уважає себе звільненим від огляду на географію, коли йде річ про «руський» рукопис. Чи він «південно, чи південно-руський», київський, новгородський, ростовський чи рязанський або московський — се його зовсім не інтересує, так якби се було одно і якби різниці не мали тут ніякої культурно-історичного значіння.

Додамо нарешті, що дослід над руськими требниками д. Алмазов обмежив чомусь лише на рукописні, не зазначуючи, до якого віку рукописи він бере на увагу. З огляду на те, що рукописна традиція, незалежно від друків, а инколи змішуючися з ними, тяглася у нас дуже довго, ще до XVIII або й до XIX віку (у мене є деякі «лікарські» молитви, не уміщені в друкованих требниках, а переписувані руськими священиками ще в 50-их роках XIX віку як секрет, що держався в родині і не раз був для священика джерелом значних доходів), слід би було докладно означити вік, на якім автор уриває свій дослід.

В усякім разі праця д. Алмазова дає багато цінного матеріялу для всякого, хто хотів би далі працювати на тім полі. Спеціяльно для нас цікаві були би досліди над первісною формою і повільною еволюцією українсько-руського Требника. Такі видання, як Балабанів Требник, виданий у Стратині* 1606 р., і «Евхологіон» Могили, що стався вихідною точкою для пізніших видань, не лише українських, але й московських требників, заслугували би на детальні культурно- й літературно-історичні досліди і дають для них інтересний матеріял. Може, можна би надіятися такого досліду від д. Алмазова?

В. М. ИСТРИН. К ВОПРОСУ О ГАДАТЕЛЬНЫХ ПСАЛТЫРЯХ. ПО ПОВОДУ КНИГИ М. СПЕРАНСКОГО «ГАДАНИЯ ПО ПСАЛТЫРИ», СПб., 1899

(Летопись Историко-филологического общества при Имп[ераторском] Новороссийском университете, IX, стор. 153—202). [Рец.]

Не знаю, чи се припадок, чи, може, якийсь глибший знак часу, що російські вчені молодшої ґенерації в остатніх роках присвячують так багато заходів і праці такому відділові старого письменства, який не без підстави можна би назвати смітником людського духу, отже, всяким ворожбитським, чародійським та заклинательським писанням, формулам, амулетам і т. и. Згадаємо лише праці Соколова про апокрифічні молитви та змієвики*, Перетца про лунники* та громники*, Сперанського про ворожбу з Псалтирі, Алмазова, оглянені нами вище і т. и. — адже самих тих праць набралось би на кілька добрих томів. А скільки треба було прочитати старих пліснявих книг, перенишпорити рукописів та друків, щоб зібрати нагромаджений тут матеріял! А результати? Можливо, що я читаю ті праці оком профана, що вони мають якесь глибше значіння, не висловлене авторами, але добре відоме цілому цехові специялістів. Та для мене досі їх значіння — секрет. Навіть у найліпшім разі, там, де мушу вповні респектувати і обчитаність, і бистроумність, і наукову обережність автора, прочитавши таку працю, ненароком питаю себе: і задля чого сей шановний чоловік потратив стільки часу й наукового засобу? Навіть коли він осягнув вповні свою мету, переконав мене своїми доказами, вияснив вповні початок, джерела, первотип, час повстання, розгалуження і всю літературну історію данного твору (в більшині випадків сього, звісно, не буває), — навіть і тоді сама собою насувається думка:

ну і що з того? Куди, і кому, і нащо здадуться ті результати? Історик літератури обмине їх, бо ж ті твори в переважній більшості не належать до літератури, та й результати, здобуті через їх дослід, зовсім не такі нові ані інтересні, щоб чим-небуть захитували, змінювали або вияснювали те, що добуто студіями над иншими, більше літературними творами. Для історика культури в широкім значінню ті мікрологічні пошукування в сферах культурного сміття дадуть дуже небагато і хіба потвердять давно звісні, оклепані культурно-історичні висновки. Ще якби наші автори ставили свої досліди на широкій підставі новочасної порівняної літератури та культурної історії, спеціяльно ж історії переживання певних релігійних вірувань і обрядів і освічували свої здобутки широким оглядом культурно-історичної критики, то хоч тим їх праці набирали би живішого, ширшого інтересу. Але вони вносять у свою роботу поперед усього непохитну серйозність та акрібію фахових філологів і порпаються в тих відпадках так поважно, немовби пересипали щирі перли. Комбінують, штукують, виводять редакції, вишукують первовзори, установлюють генеалогії там, де не раз матеріял замість на пластичну глину (не говорю про мармур) виглядає радше на сипкий пісок або на торбу січки. А найфатальніше те, коли конструкцію, здвигнену одним з великою працею, другий здмухне і розвалить одним подувом. Зовсім пригадується знана сварка німецьких філологів у початку XIX в. за кабірів* — примітивні божества, представлювані в виді незугарних глиняних горшків, і безсмертний чотиривірш, яким висміяв Ґете сю суперечку в другій часті свойого «Фавста»:

Die Ungethüme seh ich an
Als irden schlechte Töpfe:
Nun kommen die Gelehrten dran
Und stossen harte Köpfe[1].

---

[1] Цих потвор я маю
За незугарні череп'яні глеки:
І ось приходять вчені
І товчуть тверді голови *(нім.)*. — *Упоряд.*

От так стукнулись лобами два молоді вчені строго філологічної, московської, тихонравівської школи, стукнулись о зовсім дрантивий глек, о т[ак] зв[ану] «гадальну псалтир». Роки три тому назад д. Сперанський видав цілу грубеньку книжку про сю ніби Псалтир[1], що, зрештою, існувала й існує лише в його уяві, а отсе в статті, якої заголовок виписано вище, д. Істрін безмилосердно розбиває глека д. Сперанського і не без єхидства підпускає йому шпильки за те, що не взяв на увагу ще таких-то й таких-то матеріялів, а нарешті патетично промовляє йому до сумління за такий-то й такий-то його хибний погляд.

Щоб був зовсім ясний увесь комізм ситуації обох наших учених, треба вияснити коротко, з-за чого глек розбився. В старім словнику пізньої греччини Дюканжа[*] маємо звістку про те, що в Візантії існувала книжечка чи стаття ворожбитського змісту, п[ід] н[азвою] Ρικτολόγιον, із якої Дюканж приводить виписку, додаючи, що цілість обіймає 38 §, а кождий § має в собі один вірш із Євангелія і відгадку, себто ворожбитське пояснення його значіння. Як ворожилося з сього «Ріктологія» — не знаємо, але в старих слов'янських рукописах деяких церковних книг, головно Псалтирі, вже від XI в. маємо по краях поприсувані ворожильні формули, инколи згідні з грецькими в Дюканжевім «Ріктології», а инколи відмінні від них. Далі маємо занотовані в старих руських літописах безсумнівні факти, що в старину у нас ворожено з Псалтирі; описи, як відбувалася та ворожба, також не дуже докладні; а нарешті, маємо немалу купу спеціяльних ворожильних книжечок, прозваних «Рафлями», «Загадками царя Давида», «Раздаками» і т. и., де маються цитати з Письма Св[ятого], головно з Псалтирі, а обік них ворожбитські формули — відгадки. Ось і весь фактичний скелет справи. Грецьких рукописів з ворожильними формулами на полях досі не знайдено, але існовання ворожильних книжечок з цитатами з Євангелій — річ безсумнівна. Натомість у слов'ян, у сербів, болгар і русинів несумнівно вже від XII в. ворожено з Псалтирі, і на старих рукописах сеї книги, особливо з XIV і XV в., стрічаються иноді ворожильні формули, а надто існують окремі ворожильні книжечки з виривками псалтирних, євангельських та инших текстів із їх відгадками. Що на підставі тих фактів можна сказати про початок, первісну редакцію та літературну історію «Ворожильної Псалтирі»? Додаймо ще, що тексти ворожильних книжечок слов'янських не сходяться вповні ані з грецьким «Ріктологієм», ані з тими формулами, що заховалися на старих рукописах, хоча де в чому всі вони й подібні до себе. Проф. Сперанський доказує, що всі вони первісно вийшли з одної грецької редакції — «Ворожильної Псалтирі», з якої один копіст чи перекладач брав се, другий те, та на диво якось так, що один брав звичайно те, чого не взяв другий. Існовання такої Псалтирі доказує Сперанський рядом аналогій: вороження з Святої книги старше, ніж книжечки з виписками з тої книги та формулами; значить, мусили бути й на грецьких рукописах ворожильні формули швидше, ніж зложено щось подібне до Дюканжевого «Ріктологія». Далі, хоча грецький «Ріктологій» ворожить лише з виривків із Євангелій, але з огляду на давність слов'янського вороження з Псалтирі мусили бути ворожильні Псалтирі також у греків, мусила існувати справжня «Гадательная Псалтирь», з якої виплили слов'янські ворожбитські формули й книжечки вроді «Загадок царя Давида». Відповідно до різнородності тих слов'янських ворожбитських книжечок і формул д. Сперанського докопується до різних форм чи то редакцій гіпотетичної грецької ворожбитської Псалтирі. Розуміється, д. Істріну небагато треба було праці, щоб доказати, що всі ті пошукування висять у повітрі і полягають на методологічній помилці, що існовання ворожбитської Псалтирі у греків нічим не доказане, а тим самим і питання про її різні редакції являється пустою забавкою вченого дотепу.

---

[1] Див. справоздання з неї в т. XL «Записок». — *[Іван Франко].*

Але й зі свого боку д. Істрін не встерігся від подорожовання по полях фантастичних комбінацій. І він, основуючись на різнородности текстів слов'янських ворожильних книжечок, згоджується, що вони виплили зі спільного джерела, а власне з грецького взірця, подібного до Дюканжевого «Ріктологія», признає, що таких «Ріктологіїв» у греків було багато, що в їх числі мусили бути й «Ріктології» з псалмами, які існували окремо, а потім були переписувані в Псалтирі для більшої вигоди, щоб із одної книжки зробити дві. Чому ті приписки роблено лише на псалтирах, на се д. Істрін знаходить такі мотиви: був такий «Ріктологій» зложений із самих псалтирних цитатів, і то, може, й не один, а Псалтиря була книжка дуже розповсюджена, так що для ворожби нею найвигідніше було користуватися; при тім же Псалтиря грала важну ролю при ворожбі. Як була ся роля, д. Істрін не подає, але зараз же й додає, що та роля була двояка — знов не сказано яка, і знов дальше: «в більшій часті випадків текст Псалтирі не мав ніякого значіння, а Псалтирею користувались як аксесуаром при ворожбі» (стор. 175—176).

Щоб се все було ясне і консеквентно продумане — не можу сказати. Раз Псалтиря грає важну ролю при ворожбі і зараз же показується, що текст її не має ніякого значіння. Коли текст не мав значіння, а треба було лише, аби при ворожбі мати під руками грубу книжку, то з якої речі ворожено власне з Псалтирі, а не з иншої якої церковної книги, прим[іром], із Часослова* або з Євангелійника*, що були в руках грамотіїв не менше часто, як і Псалтиря? З історичних свідоцтв бачимо, що навпаки, при вороженні текст даної книги мав дуже важне значіння. Ітак, у Іпатській літописі* під р. 1276 читаємо про Володимира Волинського*: «И по семъ вложи Богъ во сердце мысль благу князю Володимирови, нача собѣ думати, абы где за Берестьємъ* поставити городъ. И взя книги пророческыя, да тако собѣ во сердци мысля рече: «Господи Боже… што ми, Господи, проявишь грѣшному рабу своєму, и на томъ стану». И розъгнувъ же книги и выня ся єму пророчьство Исаино: «Духъ Господенъ на мнѣ» і т. д. Із слів пророцтва в тім уступі: «созиждють пустыня вѣчная, запустѣвшая преже, воздвигнути городы пусты запустѣвшая отъ рода», князь зрозумів, що йому дійсно треба збудувати город. Як бачимо, сей старий приклад ворожби з книги поперед усього показує, що ворожено у нас не виключно з Псалтирі і не виключно з Євангелія, але також і з пророцьких книг; се, може, було найнатуральніше, і знаходить собі аналогію вже в «Апост[ольських] діяннях»*, де пророцтво Ісаї*, вихоплене навгад, робиться вихідною точкою проповіді Филипа євнухові етіопському, і другу аналогію в Євангелії, де Ісус у назаретській синагозі, також розгорнувши Св[яте] Письмо, натрафляє на месіянічне пророцтво Ісаї і робить його вихідною точкою своєї проровіді, яка побуджує жидів до завзятого виступу проти нього. Далі бачимо тут, так само, як і в аналогічних канонічних оповіданнях, що текст книги, на який уперве паде зір інтересованого чоловіка, грає дуже важну ролю: його беруть окремо, без зв'язку з попереднім і дальшим, і при помочі більше або менше довільної інтерпретації видушують із нього відповідь на питання, що цікавить того, хто ворожить. З ворожильними книжками та приписками такими, які стрічаються по деяких псалтирях, ся літописна ворожба не має нічого спільного.

З обсервації живої, досі не вигаслої дійсности можу додати, що така ворожба, яку описує наша літопись, при тім не на пророцьких книгах, а власне на Псалтирі, практикується й досі по многих місцях Галичини. Не перевелися і, мабуть, не швидко ще переведуться старі дяки, що ворожать із Псалтирі, і то з звичайної друкованої Псалтирі без ніяких ворожильних приписок. Ворожба відбувається таким способом, що ворожбит кладе на стіл книгу, бере в праву руку ніж і, зажмуривши очі або давши їх собі затулити руками того, в чиїм інтересі робить ворожбу, штуркає вістрям ножа між картки книги, потім розкриве книгу там, де попало вістря, і відчитує місце, на якому зупинився кінець ножа, а потім із того місця при помочі довільної інтерпретації силкується викомбінувати ворожбу. Виходить із того, що якась спеціяльна «Ворожильна Псалтиря» та й ще з різними редакціями — чиста фікція; ворожильна Псалтиря — се звичайна собі Псалтиря, бодай щодо нашої території можна се сказати напевно.

Ворожба при помочі ворожильних книжечок, «Загадок царя Давида», «Рафлів» та «Раздаків» і, правдоподібно, також грецьких «Ріктологіїв» — зовсім инша річ, инший рід ворожби, який із вороженням по Псалтирі первісно не мав нічого спільного і правдоподібно був значно давніший від нього. В Кутах*, де я мав нагоду бачити такий «Раздак» у тамошнього міщанина Рендиґевича, я розвідав, що ворожба по нім відбувалася без участи Псалтирі чи якої иншої книжки. «Раздак» — се писана книжечка, зложена із 100 параграфів тексту; на її окладинці приліплено тектуровий кружок з нарисованим на ньому колесом, яке при помочі менших концентричних колісець і поперечних концентричних ліній поділено на 100 нумерованих площинок. Хто хотів ворожити з такої книжечки, тому ворожбит по різних церемоніях давав три зерна пшениці, велів йому відмовляти молитву і при тім за кождим «Отченашем» кидати по одному зерну на кружок. На якій площинці зупинилося зерно, тої номер він виписував, а потім вишукував у книжечці відповідний параграф і відчитував із нього ворожбу. Прим[іром], ч. 17: «Добре о всѣм мислиш, спасет тя Богъ от враговъ». Ч. 92: «А добре людемъ робиш, добре тебѣ будет». Ч. 75: «Все то минет си, будет ти добре» і т. д. Декуди в тих текстах маються цитати з Письма Св[ятого], але, очевидно, лише для оздоби, без ніякого зв'язку з самою ворожбою, а хіба для надання їй більшого авторитету. У Пипіна й Романова* опубліковано подібні книжечки, спеціяльно білоруська книжечка, дуже простора, і має тексти не лише з Псалтирі, Євангелій, але також із різних легенд та апокрифів, в тім числі навіть із такого рідкого апокрифа, як «Євангеліє Томи»*. Мені здається, що порівняння всіх тих вставних текстів повинно б бути вихідною точкою досліду над генеалогією того роду книжечок; а робити які-будь виводи із схожости самих ворожильних формул або із схожости чи не схожости поодиноких слів у них, як се чинить д. Істрін, прим[іром], уставляючи дві редакції ворожильних текстів на тій основі, що одні вживають слова «дѣло твоє», а другі «орудіє твоє», — се, по-мойому, така сама забава в філологію, як комбіновувати різні редакції мітичної «Гадательної Псалтирі».

Що з тих «Ріктологіїв», «Рафлів», «Раздаків» при розповсюдненому звичаї вороження з Псалтирі переписувано ворожильні формули на марґінеси Псалтир — се я вважав би явищем секундарним, що могло мати якісь свої спеціяльні причини. Таких Псалтир з приписками заховалось нам дуже небагато і то тільки у православних слов'ян, і детальний дослід над кождим таким рукописом, над зв'язком приписок з текстом міг би, може, дати деякі вияснення, якби «стоила игра свѣчь».

В одному треба признати заслугу отсеї статті д. Істріна: він усунув і, надіятись, на все, одну хибну інтерпретацію, що досі держалася в науці щодо одної з кращих пам'яток нашого старого письменства, а власне щодо «Поученія» Мономахового*. Як давнішні вчені, так ще й д. Сперанський покликалися між иншими давніми свідоцтвами також на те «Поученіє» як на доказ, що Мономах також ворожив із Псалтирі. «На Волзі, — передає те місце д. Сперанський, — до нього прийшли посли з пропозицією підняти оружжя на Ростиславичів*, вигнати їх із волости й захопити її; в противнім разі грозили розривом. Бувши в нерішучости і через те в журбі, Мономах узяв Псалтирю, розвернув її, де трапилось, і прочитав рядки псальма, що вийнялись йому» (стор. 5—6). Д[обродій] Сперанський довго і на всякі способи доходить, яким способом при тім ворожив Мономах, та д. Істрін знаходить дуже просту розгадку в самім тексті. Там се місце читається так: «Усрѣтоша бо мя слы отъ братья моея на Волзѣ, рѣша: "потъснися к намъ, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отъимемъ; ежели не поидеши с нами, то мы собѣ будемъ, а ты собѣ". Рѣхъ: "аще вы ся и гнѣваете, не могу вас я ити ни креста переступити". А отрядивъ я, вземъ Псалтырю, в печали разгнухъ я, и то мы ся выня». Виходить, що слова Сперанського про Володимирову нерішучість, в якій він нібито вдається до ворожби — не існують у тексті; навпаки, Володимир не вагається ані хвилю, відправляє послів, а потім, сумуючи над таким доказом незгідливости та невірности князів, шукає в Псалтирі не ворожби, а потіхи, і знаходить її в тексті, який йому трафився. Значить, Мономах зовсім не ворожив із Псалтирі, і дотеперішня інтерпретація сього місця в тім дусі була хибна. Се одинокий цінний здобуток просторої статі д. Істріна.

«SLOVANSKÝ PŘEHLED»

помістив у кн[игах] 3 і 4 свойого 5-го річника інтересну статтю В. Гнатюка про долю української книжки під тиском російської цензури*. Збірка фактів дивоглядного та ніяким законом і ніякою логікою неоправданого поводження рос[ійської] цензури з українськими рукописами мусить заімпонувати всьому слов'янському світові.

В. П. КЛИНГЕР. СКАЗОЧНЫЕ МОТИВЫ В ИСТОРИИ ГЕРОДОТА

(«Университетские известия» київські, 1902, XI, ст. 1—109). [Рец.]

Що таке казковий мотив? Можемо сміло сказати, що кождий найзвичайнісінький факт людського життя, взятий сам про себе, може бути казковим мотивом. Дитина родиться, і хтось при її вродженні пророкує їй добру або лиху долю — факт найзвичайніший у світі — в дійсності і в казках; чоловік виростає в бідності, в тяжких пригодах, а в кінці добивається добробуту, власті, впливу або навпаки, родиться в добрі і доходить до бідности; свояк завзявся на свояка, син на батька, батько на сина, мачуха на пасерба, проганяє, калічить, убиває його; чужий, нікому не відомий чоловік приходить до краю, до міста і вміє здобути собі маєток, пошану, вплив — такі й инші подібні факти бувають часто в житті, про них часто говорять і казки. Чи вони казкові мотиви? Коли так, то кожду біографію кождого найзвичайнішого чоловіка, а особливо кождого виднішого діяча (прим[іром], такого Наполеона) можна розсікти на цілу масу таких «казкових» мотивів, а потім, зісумувавши ті мотиви, признати й цілість казкою; а з другого боку, кожду казку, легенду, мітичне оповідання можна також розсікти на такі шматочки, де вони представлятимуть купу фактів, можливих у житті кождого чоловіка. При такім трактованні затирається границя між фікцією і дійсністю, пропадає основа всякого наукового розрізнення; одержуємо такі атоми, що всюди бувають однакові, все можна порівнювати з усім, наукова критика губиться в непрозорій мряці.

Російська наука дала нам страшний приклад такої сіканини в «порівняних» працях заслуженого, зрештою, орієнталіста Потаніна*. Послугуючися тим методом розсікання кождого даного твору на якнайдрібніші «мотиви» та при тім порівнювання найрізнородніших і якнайбільше розрізнених щодо часу і місця творів (прим[іром], подання Діонізія Галікарнаського*, оповідання Псевдоклиментини, епопеї про Карла Великого*, тибетські, киргизькі та монгольські казки, російські билини, панонські житія Кирила і Методія і які-будь західноевропейські казки та новелі, все одним духом), він може в кождій хвилі доказати, що хоче, а властиво не доказує нічогісінько, а тільки лишає в голові критичного читача цілковиту закрутанину.

А проте сама метода студійовання творів народної епіки при помочі виділювання та розрізненого студійовання поодиноких мотивів — зовсім природна і конечна; важно лише те, аби вміти знайти відповідну міру, до якої слід ділити мотиви, щоб вони кождий окремо не тратили казкового характеру, тобто щоб у кождім такім «мотиві» містився певний більше-менше заокруглений комплекс фактів, настільки незвичайних і характеристичних, що сей сам комплекс можна б уже вважати за окрему, самостійну казку і що його скомбінування з другим комплексом не додає йому властивого казкового характеру, а тільки служить до продовження казки яко цілости. Візьмім, напр[иклад], звісну казку про чудесну дудку, що видає братовбийцю. Сам для себе факт, що король має трьох синів — се ще не казковий мотив, так само, як і те, що до королівського саду ходить кабан робити шкоду, або те, що жаден із старших братів не може вбити кабана, а наймолодший убиває його; не можна бачити казкового мотиву і в тім, що один брат убиває другого і присвоює собі його заслугу; тільки всі ті факти разом, та й ще в зв'язку з кінцевим фактом виявлення братовбийства чудесним способом через предмет, що має такий чи инший зв'язок з убитим (чи то дудка з тростини, що виросла на його гробі, чи дудка з його кости, чи то якась річ, покликана ним на свідка, як, прим[іром], сонце, журавлі, лісковий корч, перекотиполе), — тільки все те разом можна назвати казковим мотивом; уся та казка має лиш один мотив, який може виявляти різні відміни в побутових деталях, але мусить виявляти комплекс характеристичних фактів: важний мотив злочину, сам тайний злочин і його чудесне виявлення; мусить мати ті складові часті, щоб учений без шкоди для наукової ясности міг піддати його порівняним студіям з иншими подібними. Занедбання методологічних вимогів у подібних студіях мститься на самих дослідниках, бо доводить до того, що їх досліди тратять з очей конкретну мету і науковий характер і, замість дійти до якоїсь мети, губляться, так сказати, в піску.

Сю недостачу строгої методи приходиться подекуди закинути й д. Клінґерові, авторові праці, якої наголовок наведено вище, хоча певно, що ся недостача проявляється у нього не в такій великій мірі, як у д. Потаніна. «Мотив викидування дітей на волю долі стрічається в багатьох казках і з різним мотивованням», — каже автор (ст. 51), а я додам, що сей мотив, як виказує сучасна статистика, стрічається стільки і стільки мільйонів разів кождого року серед цивілізованих народів Европи. Те саме можна сказати про «мотив зловіщого пророковання», і про «мотив передчасної загибелі героїв», і про багато инших студійованих ним «мотивів»: усе те попросту не казкові, а загальножиттєві мотиви, і д. Клінґер міг у самім Геродоті знайти їх сотки не лише в казкових оповіданнях, але й там, де Геродот оповідає про факти, які бачив на власні очі, а паралелі міг дібрати з Тукідіда*, Лівія*, Таціта*, а коли воля, то й з Момзена* та инших новочасних істориків. Зазначимо ще одну недокладність у термінології д. Клінґера, недокладність, що фатально впливає на весь характер її праці і відбирає його виводам усю доказову силу. Він береться розбирати «казкові мотиви» у Геродота і мов навмисне вибирає ті мотиви не з казок, а з релігійних легенд або національних заг на те лише, щоб потім при кождім мотиві дійти до виводу, що ось то сей мотив повстав із релігійного вірування, а не зайшов із Індії, значить, Бенфеєва теорія про мандрівку казок* до нього не пристає. Д[обродії] Клінґер, очевидно, дурить сам себе, бо такі твори фантазії, як розібрані ним із Геродота, зовсім не належать до тих категорій, яким присвятив свої студії Бенфей, і повинні бути студійовані в зв'язку з иншими кругами ідей і вірувань, власне з релігійними, хоча поодинокі мотиви в них можуть бути спільні з мотивами поодиноких казок. Тільки прослідивши самостійно повстання і зріст тих легенд у зв'язку з релігійними поглядами відповідних народів, можна братися до дальшого досліду — мандрівки поодиноких образів чи мотивів із легенд до казок або навпаки; инакше замість пояснення наробимо плутанини, як се в значній мірі й наробив д. Клінґер.

Ось короткий зміст його праці. Автор ділить її на 7 §§, із яких два вступні, а лише 5 займається Геродотом. У § 1 автор дає короткий огляд історії студій над казками, зазначує згірдні вислови старинних і середньовічних письменників про казку як про річ, не гідну уваги серйозного чоловіка, зазначує появу казок у письменствах Західної Европи майже рівночасно з хрестовими походами і їх долю в дальшім періоді, датуючи початок дійсних студій над ними аж від братів Ґріммів, які бачили в них сліди мітичних вірувань поганської старовини, а їх однаковість на широкім просторі індоевропейських племен пояснювали спільністю життя в добі творення мітів. Ся мітологічна школа Ґріммів мала свого часу великий вплив і притягла до себе багатьох визначних учених, але швидко її пояснення показалися занадто монотонними та шаблоновими, а головно, всі її операції відбувалися на ґрунті так само мітологічнім, як її теорія, — на ґрунті арійської правітчини та взагалі старовини, неприступної ніякому дослідові й ніякій контролі. А тим часом матеріял нагромаджувався; з одного боку, поназбирувано масу людових оповідань із уст уже не лише арійців, але найрізніших т[ак] зв[аних] диких племен у Африці й Америці, а з другого боку, розкопи і відкриття відслонили перед нами безмірно далекі ступні дикости та поступу европейського чоловіка передісторичних часів. Отсі відкриття породили нову теорію для пояснення казок: се не витвори певної раси, але виплоди певних первісних ступнів цивілізації, відгуки давньої дикости, варварства. Творцем сеї антропологічної теорії д. Клінґер уважає Едварда Тайлора, хоча він, скільки тямлю, спеціяльно казками не займався; її головним репрезентантом у наші часи треба вважати Андрю Ланґа*. Та ще перед сим, майже рівночасно з теорією Ґріммів, під впливом першого розцвіту студій над орієнтальними язиками й літературами, виникла зразу у Франції (Сильвестр де Сасі*, Люазельє де Лоншан*), а потім у Німеччині теорія мандрівки казок та новел зі сходу на захід, а властиво з Індії як із першого огнища, на всі боки, і то в історичних часах, приступних нашому дослідові. Головним — не творцем, але основником сеї теорії, що підпер її величезною масою докладно прослідженних фактів, — був німецький учений, санскритолог і лінгвіст Теодор Бенфей. Головна прикмета його розуміння творів усної словесности, яка різнить його від прихильників школи Ґрімма, прикмета, якої, на жаль, не завважує д. Клінґер, — се його трактовання тих продуктів як фактів літературної історії: у Бенфея ви ніде не знайдете бесіди про народну душу та її таємні глибини, про народну фантазію, народну творчість і т. и., про що так багато, иноді поетично, частіше несмачно-солодкувато, а все безконтрольно говорили прихильники Ґріммової школи. Бенфей — філолог, і держиться реального ґрунту, слідить нитку традиції доти, доки позволяють його джерела, а далі не важиться йти ані кроку. Він висловив думку, що найбільша часть казок і новель, звісних тепер в устах цивілізованих народів, пішла з Індії, та не вчинив сього з якоїсь особливої предиспозиції до Індії, а лише тому, бо до сього змушувала його маса детально провірених фактів. Факт міграції тих творів по Бенфеєвих дослідах стався безсумнівною науковою правдою. Індія в його очах була остатнім джерелом їх, до якого можна було досягти в тім часі, і він зупинився на Індії. Пізнання вавилоно-ассирійської та египетської старовини було тоді ще в повитку, і для того Бенфей не заглядав туди, може, й не надіявся, щоб звідти можна було ждати дечого для пояснення сеї справи. Варто завважити — і д. Клінґер, який Бенфеєві праці знає, мабуть, лиш із цитатів француза Бедьє*, знов-таки не завважує сього, — що Бенфей ані не твердить категорично, буцім усі казки й новелі повстали конче в Індії, а говорить про «die letzte uns erreichbare Form»[1], ані не вдається в міркування, звідки, з яких кругів ідей і яким способом повстали казки та новелі. Теорія міграції — се ще зовсім не теорія генези. Навіть якби Бенфей був певний, що всі казки та новелі повстали в Індії, то все-таки сим він іще не потребував рішуче ставати в суперечності ані з теорією мітологів, ані з теорією антропологів, бо ж там, на індійськім ґрунті, могло бути те саме, що уявляли собі обі оті школи у нас: казки й новелі могли повставати або з первісних мітів, або бути відгуком первісних ступнів цивілізації.

Свій огляд розвою наукових дослідів над казками д. Клінґер кінчить зазначенням теорії французького вченого Бедьє, який стоїть на тім, що казки могли повставати окремо в кождім краю і на кождім ступні цивілізації, могли мандрувати з краю в край при помочі усної й літературної передачі, можуть мати в собі відгуки давніх мітів і відгуки давніх ступнів цивілізації. Як бачимо, Бедьє не висловив властиво ніякої спеціяльної теорії, але зібрав докупи всі висловлені досі теорії і всім признав почасти рацію, розширюючи їх (а властиво розширюючи спеціяльно Бенфеєву теорію) настільки, що признав можність повставання казок і новель не лише в Індії, але і в кождім краю, а теорію антропологів розширюючи остільки, що признав у казках відгуки не лише первісної цивілізації, але кождого її ступня. Сказавши по правді, ся теорія, власне, для своєї всесторонности при спеціяльному досліді не дає ніякої виразної вказівки і, замазуючи всі дотеперішні загальні та односторонні теорії, лишає дослідникові повну свободу: йди, куди захочеш.

Д[обродій] Клінґер, зі свойого боку, разом з Бедьє не дуже прихиляється до Бенфея і кілька разів далі ставить добутки своїх дослідів у виразній суперечності до його індійської теорії. Та з другого боку, він небагато виніс і з теорії Бедьє, який при досліді поодиноких казок велить звертати головну увагу на ступінь цивілізації та окруження, серед якого стрічаємо дану казку. Старим російським звичаєм він хилиться найбільше до мітологічної теорії, спеціяльно до Ганової схеми*, по якій казка являється продуктом дегенерації мітичного вірування, і піддержує сю свою предилекцію тим способом, що, як уже було сказано, темою своїх спеціяльних дослідів робить не казки, а національно-релігійні міти і вірування, а в такім разі йому зовсім не важко доказати, що ті міти — міти, а не що инше. Казками чи казковими мотивами він називає їх лише per abusum[1].

---

[1] Остання нам досяжна форма *(нім.)*. — *Упоряд.*

І ще одно немиле розчарування. Титул праці д. Клінґера обіцює, здавалось би, перегляд усіх казкових мотивів у Геродота, а сама праця дає їх лише п'ять. Чому так? Чи їх нема більше? А коли є, то чому автор зупинився лише на них? На се д. Клінґер не дає ніякої відповіді. Мотиви, розібрані ним, ось які: Крез* і Атіс* (§ 3), Астіяґ і Кир* (§ 4) — сі два оповідання, хоч, без сумніву, мітичні, ще сяк-так можуть мати стичність і з казками; але далі йдуть уже не казки, а просто вірування, висловлені Геродотом, про щасливі краї на різних кінцях світу, про Етіопію, Індію, Арабію, Гіперборею* і т. и., до чого д. Клінґер нав'язує пізніші чудесні оповідання грецького роману та середньовікової фабулістики, а нарешті й різні жартливі та сатиричні повісті в роді Schlaraffenland'у[2] та краю Дармоїдів. Що з Геродотом се все дуже слабо в'яжеться і що весь розвій тих географічних понять належить до зовсім иншої рубрики, ніж сам розвій казкових мотивів, — се ясно на перший погляд, та сього, на жаль, не вияснив собі д. Клінґер, скидаючи різнорідні матеріяли на одну купу під одним неясним титулом «казкового мотиву».

Знов без потреби до казок зачислив д. Клінґер Геродотові заги про предків македонських та скитських царів (§ 6) та про Геракла* і його життя з потворою — півдівчини, півгадюки. З сим остатнім мотивом він в'яже середньовікове, також мітичне, оповідання про Мелюзину*; очевидно, що до розвою властивих казок усі ті заги доторкаються небагато, а коли й доторкаються, то хіба так, як дві ріки, що, пропливши кожда свій самостійний перебіг, зливаються докупи. І коли в нижнім бігу їх води перемішалися так, що їх годі розрізнити (і то не все), то в усякім разі се буде дуже поважний методологічний блуд — мішати їх джерела й замазувати їх первісний, самостійний перебіг.

---

[1] Тут: перебільшуючи *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Молочних рік з кисільними берегами *(нім., фразеологізм)*. — *Упоряд.*

Щодо самого оброблення речі д. Клінґером, мусимо завважити, що, пускаючися на поле порівняного досліду мітів і казок, він дуже слабо опанував відповідну багату літературу. Не штука полемізувати з Бенфеєм, знаючи його лише з цитатів його противника. Не штука твердити, що легенда про Кира й Астіяґа не має нічого спільного з Індією, не читавши праць Драгоманова про Едіпа та Константина Великого*, де вказано величезне багатство аналогічних мотивів у Індії. Так само д. Клінґерові не ясно, як властиво дивитися на староегипетські казки, віднайдені в остатніх часах і старші иноді о 1000 літ від Геродота. Дуже слабо знайомий д. Клінґер і з багатою літературою старохристиянських та жидівських талмудичних легенд, і з середньовічним письменством, а без доброго познайомлення з сими сферами на порівняно-історичнім возику далеко не заїдеш.

В. В. ПОПОВ. «АЗБУКА О ХМѢЛѢ»

(Известия общества археологии, истории
и этнографии при Казанском университете.
Том XVII. Вып. 5—6. Ст. 349—361. Казань, 1901). [Рец.]

В староруськім письменстві був цілий ряд поучень, притч, казок і афоризмів проти п'янства; їх перекладено почасти з грецького, почасти складено на нашім ґрунті, і в них не раз заховалися нам цінні спостереження та дрібниці з життя, звичаїв та поглядів наших предків. Не всі пам'ятки сього круга були досі опубліковані; найбільше їх опублікували московські вчені Буслаєв і Тихонравов та петерб[урзький] — Срезневський; ще менше зроблено для їх відповідного вистудіювання, бо задля сього треба добре вглибитися в середньовікову літературу, не лише візантійську, але й західноевропейську, значить, і щодо сього циклу творів іти тою стежкою, яку щодо повістей, легенд, вірувань та обрядів проложили Пипін, Веселовський і їх наступники. Тим часом у Росії не зроблено ще навіть того, що мусило б бути вихідною точкою таких дослідів, тобто систематичного і повного видання текстів з відповідним критичним апаратом, з прослідженням їх філяції та ступня оригінальности поодиноких творів.

До сього круга належить і отся «Азбука, писана о хмелю», опублікована д. Поповим з одинокого звісного рукопису, що колись був власністю В. Ундольського*, а тепер лежить у Румянцівськім музеї в Москві* і зладжений був у XVII віці. Прикмети язика й правопису показують, що рукопис був зроблений у Московщині. Можемо піти ще дальше і сказати, що й сама азбука була зложена в Московщині, але, без сумніву, її автор, чи радше компілятор, користувався, крім перекладаних писань св[ятих] отців та біблійних, також староруськими, специяльно українсько-руськими творами, такими, як «Моленіє Данила Заточника»*, проповіді Теодосія Печерського, Кирила Туровського і т. и. Видавець (чи редакція) лише в трьох місцях показали джерела поодиноких речень, узятих із біблійних писань; надто редакція в кінцевій ноті звернула увагу на близьку схожість деяких уступів з уступами «Притчи о хмѣлѣ» та «Повѣсти о хмѣльномъ питіи»; до сих двох староруських пам'яток слід би додати ще «Слово о чашах», із якого взято, хоч з деякими змінами, один афоризм під буквою «З».

З деталів давнього побуту варто завважити в отсьому творі згадку про братчину в значінні гостини з пиятикою (під «Є»), про музики (сопили, гусли) при пиятиках (під «Л»), про купи в значінні данини (під «Т»), про князя, якого могли його піддані скинути з князівства (під «Т»), про сільських дяків, що хваляться загадками, і про сільських попів, що хваляться грубими молитовниками, де позаписувано багато господарських рад та апокрифічних творів (під «Х»). Кілька разів автор звертається до молодіжі, до учеників, остерігаючи їх від п'янства; здається, що й сама «азбука» була продуктом школи XVI—XVII в. Кілька разів стрічаємо афоризми, близькі до народних приповідок, частіше московських, рідше українських (*нема царя в голові* зам[ість] *нема розуму*, *вода хоч кипить, а огонь гасить* і т. и.). З язикових форм зазначу інтересний повноголос: *терезвому*, з якого через метатезу повстало наше *тверезому*.

[ҐАСТОН-БРЮНО-АМЕДЕ ПАРІ.

Некролог]

Д[ня] 5 марта н[ового] ст[илю] помер директор паризького «Collége de France» Ґастон-Брюно-Амеде Парі, роджений 1839 р. в Марнському департаменті, син ученого Полена Парі*, бувшого професора в «Collége de France». Скінчивши науку в коледжі Ролена в Парижі, Ґастон Парі слухав викладів у німецьких університетах в Ґеттинзі та в Бонні, де студіював романські мови у славного Діца*. Вернувши до Франції, вступив до школи хартій і одночасно слухав викладів у школі правознавства в Парижі. Р[оку] 1805 одержав степень доктора словесних наук. Незабаром обняв катедру романських мов у практичній школі вищих студій і став наступником свого батька в «Collége de France» на професурі. Р[оку] 1876 обібрано його членом Академії надписів і красної словесности. Р[оку] 1895 призначено його директором «Collége de France». Р[оку] 1896 обібрано його в число 40 «безсмертних» Французької Академії* після смерті Пастера*. Науково-літературні праці Ґастона Парі дуже численні та цінні. Між иншим він написав: «Досліди про ролю латинського наголосу в французькій мові», «Поетична історія Карла Великого», «Життя св[ятого] Олексія», «Найдавніші пам'ятки французької мови», «Східні казки у французькій літературі середніх віків», «Поезія середніх віків». Він переклав з німецької на французьку мову капітальну працю Діца: «Порівняна граматика романських мов», він же заснував періодичні видання: «Revue Critique»* (р. 1865), «Romania»* (р. 1872) і «Revue Historique». За кілька день до смерті він одержав від французького Інституту (французьких академій) доручення відновити видання «Journal des Savants».

НЕНАЧЕ З «ЕНЕЇДИ»

Поміщена під сим заголовком у IV кн[ижці] нашого «Вісника» вірша* через недогляд при коректі вийшла без доданої до неї уваги і може бути причиною деякого непорозуміння. Отже, редакція, друкуючи сю віршу, додала до неї ось яку увагу: «Сю віршу надіслано нам із Полтавщини, із сфер, які звичайно небагато хочуть знати про українську мову, про Котляревського з його «Енеїдою» та взагалі про всю українську справу. Торічні селянські розрухи та їх нелюдське усмирення харківським губернатором кн. Оболенським заставили декого з тих панів почухатися там, де їх не свербіло та й засміятися на кутні зуби, щоб хоч жартливою міною замаскувати те ніякове почуття, яке викликала їх кастова політика в тій трагедії. «Мороз розум будить», — казав колись Шевченко; а у тих панів подрав, мабуть, поза шкірою мороз, та не збудив у головах розуму, але їм відригнулася гумористикою á la Котляревський. І се добре. Кажуть, що москаля пошкрябай, то покажеться татарин. Отже, нашого полтавського панка пошкрябай по сумлінні, то й показується карикатура Котляревського. Скільки-то ще шкрябання потрібно, щоб у нього виступили Шевченкові сльози?»

С. Л. ПТАШИЦКИЙ. ОБЗОР МАТЕРИАЛА ПО ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СВЕТСКОЙ ПОВЕСТИ В ПОЛЬШЕ

**(Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] академии наук,
1902, I, с. 319—358). [Рец.]**

Праця д. Пташицького — бібліографічний покажчик рукописних текстів, старих друків та новіших видань і оброблень польських, чеських, російських, українсько-руських та сербських ось яких передньовікових повістей, що різними дорогами приходили до слов'ян: 1) історії про Александра Великого*; 2) Троянської історії*; 3) Мархолта*; 4) історії про Мелюзину; 5) історії про Маґелону*; 6) історії про щастя; 7) історії про Ґрізельду*; 8) історії про цісаря Оттона*; 9) історії про купця Варнаву (заклад за жіночу вірність); 10) Gesta Romanorum*. Автор дає декуди виписки цікавіших уступів, характерних для польських редакцій, але, зрештою, в ніякі розумовання не запускається.

A. BRÜCKNER. CYWILIZACJA I JĘZYK. WYDANIE POPRAWIONE I POWIĘKSZONE

Варшава, 1901. Стор. 154

ALEKSANDER BRÜCKNER. Z DZIEJÓW JĘZYKA POLSKIEGO. STUDIA I SZKICE

Львів, 1903. Стор. 136. [Рец.]

Колись французи препарували і видавали класичні та инші твори ad usum Dophini[1] повикидавши з них те, що могло б занадто разити чи то делікатні слухи, чи надмірно розвинене самолюб'я королівських та магнатських недолітків. Новочасні польські письменники за почином Г. Сенкевича держаться досить аналогічної форми: препарують польську історію та науку «dla pokrzepienia serc»[2], підмальовуючи минувшину й теперішність якомога найбільше рожево, замазуючи або промовчуючи хиби та недобори власної нації, а зате тим щедріше добачуючи і тим яркіше розмальовуючи їх у инших. Загальновідомо, як Сенкевич у своїй «Трилогії»* «dla pokrzepienia serc» своїх земляків розмалював козаків та й загалом українців варварами, мало що не дикунами, п'яницями та нелюдами, а поляків — не лиш ідеальними людьми, повними благородства та посвячення, але навіть правдивими «надчоловіками» з погляду на фізичну силу, хоробрість та живучість. У «Потопі» місце козаків майже в такій самій непочесній ролі зайняли шведи*, в «Krzyżakach»* — німці. І сумуючи Сенкевичеві погляди на суміжні нації, вийде, що в центральній Европі властиво тільки й було цівілізованого, освіченого, хороброго, великодушного народу, що поляки; Польща була цвітом держав, школою чеснот і доброго тону. Щоб скріпити сі тези, висловлені великим повістярем, підбігають дрібні учені вроді Ґлоґера*, малюючи Хмельницького з ослячими вухами та козячими рогами, або в роді Естрайхера*, втягаючи всі українські видання без пардону до польської бібліографії, аби дотягти її до сакраментального числа 100 000 «ojczystych druków»[2]. Тим самим шляхом ідуть і великі критики вроді Спасовича, який ставить Міцкевича вище Ґете й Шекспіра, та Тарновського*, який для Сенкевича знаходить у всесвітній літературі лиш одно паралельне явище — Гомера. Для тої самої мети служать також деякі праці заслуженого історика Корзона*, який не лише в українській Гайдамаччині, але також у Хмельниччині не добачує нічого, крім розбійництва та вибриків rozszalałej dziczy[3]. Де в чому аналогічну лінію пробує тягти на полі язикознавства проф. Брікнер у двох книжечках, яких титули виписано вище.

---

[1] Для користування дофінам (спадкоємцям трону) *(латин.). — Упоряд.*

[2] Для підбадьорення сердець *(польськ.). — Упоряд.*

В першій із них проф. Брікнер поклав собі метою зібрати язикові свідоцтва про різні культурні впливи, яким підлягав польський нарід від непам'ятних часів до половини XVIII в. Нема що мовити, проф. Брікнер — один із найліпших спеціялістів на полі історії польської мови і панує над величезним матеріялом, зібраним із старих польських актів та друків, у яких він начитаний більше, ніж хто-будь инший із сучасних поляків. От тимто його праця подає багато цікавого й важного для історика польської культури та письменства. Та, на жаль, до тих цінних прикмет долучується одна історіософічна і одна методична хиба. Історіософічна — се, власне, той подив перед величністю польської мови й літератури, перед незрівняною вартістю польської цивілізації, що доводить проф. Брікнера іноді до таких з наукового боку щонайменше ризиковних тверджень, як те, що інші слов[’янські] мови підлягають звичайно впливам одного якогось чужого язика, а лише «jedyny język polski kroczy torami odmiennymi między wszystkimi słowiańskimi, nie ogranicza się wpływom jednego obcego języka»[1] (Z dziejów jęż. pol., 11). Так, як би, прим[іром], на старім писанім і теперішнім людовім українськім язиці не було видно впливів і грецького, і латинського, і польського, і татарського, і болгарського та сербського, і німецького, і то не конче перенесених через посередництво польського. Се упередження проф. Брікнера про виключність польського язика доводить його до зовсім хибних культурно-історичних перспектив. Говорячи про польщення руського актового та письменного язика в XVI—XVII в., проф. Брікнер пише дослівно: «Wystarczy dziś jeszcze wziąć byle słownik małoruski, białoruski, litewski: co czwarty lub piąty wyraz wzięty tam z polskiego; a w dawnym języku piśmiennym, znanym z akt urzędowych, z literatury polemicznej, z “wirszów” zjawisko to występowało jeszcze jaskrawiej. Ileż to razy tylko pisownia i końcówki są ruskie, a sam tekst właściwie polski; i najlepszy znawca ruszczyzny pomyli się, jeśli nie będzie coraz uwzględniał toku polskiej myśli i wysłowienia, bo co tu po rusku wyrażono, pomyślano wprzód po polsku»[2] (Cywiliz. i język, 137—138). Не думаю перечити, що в старім руськім письменстві знайдуться деякі такі твори, як каже проф. Брікнер, особливо коли се були переклади з польського (як «Апокризис»*, «Антиррезис»*, «Gesta Romanorum» і т. и.), — але говорити се про ціле тодішнє руське письменство, про твори Вишенського, Рогатинця, Транквіліона, Копистенського, Галятовського, Самовидця* і и[нших] зовсім не можна, не говорячи вже про козацькі думи, зложені в тім часі. В XVIII віці сей польський вплив слабне не лише в задніпрянській Україні, але навіть на Волині й у Галичині; не добачаємо його, прим[іром], у оригінальних віршових складаннях, що ввійшли в склад почаївського Богогласника*, хоча маємо в ньому досить значне число пісень польських, латинських та перекладених із обох тих язиків. А в XIX віці, від часів Котляревського, польський вплив, і літературний, і язиковий, хоч і не щезає, та все-таки не виростає понад міру нормального постороннього впливу, такого, що не приглушує власний, оригінальний розвій письменства, поставленого на иншім ґрунті і надиханого иншими основними принципами.

---

[2] Вітчизняних видань *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Розлютованих дикунів *(польськ.)*. — *Упоряд.*

---

[1] Єдина польська мова крокує шляхами відмінними поміж усіма слов’янськими, не обмежуючись впливом однієї чужої мови (*польськ.*). — *Упоряд.*

[2] Достатньо сьогодні ще взяти хоча б словник малоруський, білоруський, литовський: кожен четвертий чи п’ятий вислів взятий там з польської; а в давній писемній мові, відомій із урядових актів, полемічної літератури, з «віршів», це явище виявляється ще яскравіше. Скільки ж разів лише правопис і закінчення є руськими, а сам текст властиво польський; і найкращий знавець руської мови помилиться, якщо не буде щоразу враховувати ходу польської думки і висловлення, бо що тут по-руськи виражено, те подумано спершу по-польськи» *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Щодо впливу язикового і культурного Руси, а спеціяльно України, на Польщу, то проф. Брікнер категорично заперечує його: із усіх впливів, що полишали свої сліди на польськім язиці «ruskie najmniej liczne i najpóźniejsze»[1] (Z dz. jęz., 11), бо, як каже автор в иншім місці, «nigdy nie zapożycza się słów od szczepu stojącego niżej co do kultury i siły»[2] (Jęz. i cywil., 19) — знов одно з тих тверджень, які вказують не зовсім вірну історичну перспективу. Чи справді Русь стояла культурно так нижче від Польщі, не кажу — в XII—XIII в., але в XIV—XV, коли руські малярі малювали польські каплиці в Кракові та Ґнезні*, а польський історик Длуґош* на старі літа вчився руської мови, щоб могти читати руські літописі? І чи справді румуни та татари, від яких проф. Брікнер виказує численні позички в культурі й язиці поляків, стояли вище від тих самих поляків культурою й силою?

---

[1] Руські найменш численні й найпізніші *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Ніколи не запозичається слів від племені, що стоїть нижче щодо культури і сили *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Та не треба думати, що лиш на українське письменство, на українську мову глядить проф. Брікнер так дуже згори. «Literatura rosyjska na razie się wyczerpała, żyje dziś wspomnieniami, ma liczne nazwiska, niema wybitnych dzieł ani pierwszorzędnych autorów. Ów Gorkij* przechwalony... człowiek bez kultury, upadający, kiedy do wyższych lotów się zrywa... Boborykin* wypisał się, zresztą on miary Kraszewskiego* nie przekraczał nigdy; Czechów*, Korolenko*, Potapienko* pisują nowele tylko i szkice, a najzdolniejszy z nich, Korolenko, najrzadziej się w literaturze pojawia; romans historyczny Mereżkowskiego (o Juljanie Apostacie)* z Choińskim, nie z "Quo vadis"* mierzyć się może»[1] (Z dz. jęz. polsk., 45—46). Ще нижче стоїть чеська література. «Czytając czeskie poezje i powieści, nawet te, które nam najbardziej zachwalają, mimowoli nie możemy się pozbyć jakiegoś smutnego wrażenia. Wydaje nam się bowiem ciągle, że to coś dla fejletonu jakiegoś tam drugorzędnego prowincjonalnego pisemka niemieckiego. Takie to nikłe, zdawkowe, banalne, nic tam oryginalnego, samorodnego, silnego, mało tam co czeskiego prócz języka nieraz. Czyta się to jak romanse Marlittowej* czy Birch-Pfeifferowej*, a nawet nie zawsze można tego porównywać z dziełami tych pań. Z poezją nie wiele lepiej»[2] (Z dz. jęz. pol., 44). Про инші слов[’янські] літератури, розуміється, нема й мови; вони «zbyt jeszcze drobne, nikłe, świeże»[1]. Тільки одна польська нація має «nową, potężną literaturę». «Poetów równych Mickiewiczowi i Słowackiemu nie wydała Słowiańszczyzna żadna»[2]. Найновіша має «owę osławioną nieraz Młodą Polskę* — nie mówiąc o Sienkiewiczu i Prusie*, o Orzeszkowej* i Konopnickiej*, gwiazdach pierwszorzędnej, uznanej powszechnie (i u rosjan) wielkości»[3]. Сю молоду Польщу визначає «nadzwyczajne napięcie talentów. Poeci, jak Kasprowicz* i Tetmajer*, epicy, jak Reymont* i Żeromski*, w najbogatszych literaturach świata podziw i uznanie by zyskali, a nowy nasz Słowacki, Wyspiański*, to najciekawszy, najpiękniejszy, najoryginalniejszy typ owego młodego życia artystycznego»[4] (Z dz. jęz. pol., 46). Надіюся, що ті цитати вияснять і без дальших доказів, як дивиться проф. Брікнер на свій предмет і як Сенкевичева формулка — писати «dla pokrzepienia serc» — попсувала у нього критичну міру.

---

[1] Російська література наразі вичерпалася, живе спогадами, має численні прізвища, та не має видатних творів чи першорядних авторів. Цей Горький розхвалений... людина без культури, занепадає, коли до високих летів поривається... Боборикін виписався, зрештою, він рівня Крашевського не перевищував ніколи; Чехов, Короленко, Потапенко починають тільки новели і нариси, а найвправніший з них, Короленко, найрідше з'являється в літературі; історичний роман Мережковського (про Юліана Відступника) з Хоїнським, а не з «Quo vadis», мірятися може *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Читаючи чеські поезії і романи, навіть ті, які нам найбільше похвалюють, не можемо позбутися якогось смутного враження. Бо нам завжди здається, що то щось для фейлетону якогось там другорядного провінційного німецького виданнячка. Такі вони невиразні, заяложені, банальні, нічого там оригінального, самобутнього, сильного, мало там чого чеського, крім хіба що мови. Читається воно, як романи Марлітт чи Бірх-Пфайферр, а навіть не

Друга хиба, що разить у працях проф. Брікнера і немила, власне, при його сміливих узагальненнях та категоричних осудах, — се певна順 ноншалянсія в трактованні деталів. Учений автор майже ніде не цитує своїх джерел, і навіть там, де виємково покликається на них, звичайно не цитує їх докладно. Говорить усе мов про речі, всякому звісні, а нікому не дає змоги сконтролювати свої твердження. Треба бути майже так само спеціяльно

завжди можна це порівнювати з творами тих пань. З поезією не надто краще *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[1] Занадто ще дрібні, невиразні, несформовані *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Нову, потужну літературу. Поетів, рівних Міцкевичу і Словацькому, не дала жодна Слов’янщина *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Оту ославлену не раз «Молоду Польщу», не кажучи вже про Сенкевича і Пруса, про Ожешко і Конопницьку, зірок першорядної, визнаної скрізь (і в росіян), величини *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[4] Надзвичайна напруга талантів. Такі поети, як Каспрович і Тетмайєр, такі епіки, як Реймонт і Жеромський, здобули б подив і визнання в найбагатших літературах світу, а новий наш Словацький — Виспянський — це найцікавіший, найкращий і найоригінальніший тип цього молодого мистецького життя *(польськ.)*. — *Упоряд.*

обізнаним з усіми деталями предмету, як сам проф. Брікнер, щоб могти провірити його твердження та осуди. Иноді він, зрештою, подає їх якось половинно, в формі запитань, а тоді ми вже й зовсім не знаємо, чи автор сам сумнівається, чи лише кпить з нашої невідомости. Але ся ноншалянсія і поганий звичай не цитувати джерел иноді мститься на авторі; наскакуємо на речі, які в такій формі, як висловлені у автора, видаються абсурдами, і не можна дійти, відки вони взялися, так-таки й не знаємо, чи се lapsus calami[1], чи якесь нове відкриття, чи дійсна помилка. І так, прим[іром], читаємо про скитів*, яких племінного характеру не вияснила археологія, — «lecz że należały one do szczepów nie jakichś fińskich, turskich, tatarskich, ale do izraelskich, a więc nam pokrewnych, jedynie na podstawie języka dowiedziono z całą ścisłością»[2] (Cywil. i jęz., 10). Що се за «szczepy izraelskie» — lapsus calami чи нова теорія? Або візьмімо друге подібне місце: «Już w dobie późniejszej, np. kiedy Darjusz perski* ów pochód bajeczny przeciw scytom podejmował, w szóstym wieku przed Chrystusem, siedzieli Polanie* nad Wisłą i Polanie nad Dnieprem, jak i dzisiaj siedzą; był to w kilku odłamach szczep jeden, jednego języka, jednej kultury»[3] (Cywil. i jęz., 23). Цікаво би знати, відки проф. Брікнер знає се так докладно, аж до язикової єдности тих полян? І цікаво би знати, чому проф. Бр[ікнер] не знає, прим[іром], погляду французького археолога проф. Гамі* (Hamy), який на підставі археологічних дослідів останків скелетів та культури виказує, що поляни над Дніпром (пізніші українці) і поляни над Віслою (пізніші поляки) належали не лише до двох окремих племен, але навіть до двох окремих рас? Можна б завважити дещо й про дрібніші деталі. Прим[іром], слово «konopie» виводить проф. Брікнер «może od Daków-Traków»[1] (Cywil. i język., 23) — на якій підставі? Ми знаємо з клинових написів, що ся ростина і її назва відома була вже старим ассирійцям у формі *kanubu* і римлянам у формі *canabis*, а чи відома була «дакам-тракам»*, — цікаві б почути. Слово «чуга» виводить професор Брікнер раз із мадярського (Cywil. i język, 122), то знов із татарського (там же, стор. 132). Занадто категорично і неясно говорить автор і про «віщого Бояна»: «ależ Bojan nie słowiańskie, zato mongolskie nazwisko, obiegające w stronach, które i bojarzyna wydały»[2] (Z dz. język. pol., 25). Чи се так зовсім певно? А може, той аварський (не монгольський) князь Баян*, про якого згадують джерела з VI віку, не мав нічого спільного з українським, київським Бояном X—XI віку*, що співав про часи Володимира*, що з нього цитати заховав безіменний співак Ігоревого походу на половців?* Історик мусить тут висловити поважні застереження проти надто скороспішного ототожнення філолога.

---

[1] Описка *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Але що належали вони до племен не якихось фінських, тюркських, татарських, а до ізраїльських, а отже, з нами спорідненних, — тільки на підставі мови доведено з усією певністю *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Вже в пізнішу добу, наприклад, коли Дарій перський той надзвичайний похід проти скитів підіймав, у шостому столітті перед Хр[истом], сиділи поляни над Віслою і поляни над Дніпром, як і нині сидять; було це в кількох відламах одне плем'я, однієї мови і однієї культури *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Ще одна увага загальнішого характеру. Проф. Бр[ікнер] так часто і з таким апломбом говорить про високу культуру Польщі мало що не від VI віку до Хр[иста], а читаючи його розвідку «Cywilizacya i język», ми бачимо, як протягом віків звільна напливають культурні елементи до того краю. Отже, первопочини християнства, насадженого Кирилом і Методієм із Morави, з Чехії, може, і з Руси, хоч сього проф. Бр[ікнер] не признає; потім через католицьке духовенство та монастирі, насаджувані з Заходу, з Німеччини, що послугувалися латинською мовою. Далі йде могутній німецький вплив через міста й їх організацію, потім від чехів через релігійні писання і школи, від гуманізму та єзуїтів через латинські школи, від італіянців через двори й аристократію, від мадяр, румунів, татар, та турків, та русинів. Іде хвиля за хвилею, вносячи більше або менше чужого культурного добра і полишаючи свої більш або менше тривкі сліди в язиці. Здавалось би, що критично дивлячися на річ, тут випадало би говорити не про оригінальну, своєрідну культуру польського національного генія, а хіба про його добрий жолудок, що вмів персварити та яко-тако стравити ті різнородні матеріяли. Розуміється, і се добра прикмета, але знов нічого так надзвичайного, щоб аж кликати: клякайте, народи! Ані ся здібність травлення чужого культурного добра, ані широкі «zdobycze polskiego języka»[1] в Литві, на Помор'ї, на Україні, в Румунії та Московщині, здобичі, зрештою, не тривкі і тепер в значній мірі страчені, не дають іще, по нашій думці, польській нації титулу до чільного становища в ряді культурних народів. Задля сього треба би ще виказати, що власного, оригінального і справді тривкого витворив сей нарід і вложив у скарбівню вселюдської культури. Та ся часть праці досі не зроблена.

---

[1] Може, від даків-траків *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Але ж Боян — не слов'янське, а монгольське прізвище, поширене в краях, котрі й боярина видали *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Ми висловили тих кілька критичних застережень проти основних поглядів і деяких деталів у працях проф. Брікнера, та мусимо признати, що обі вони написані дуже гарно, живо, популярно в найкращім значінні того слова. Автор володіє величезною масою фактів і вміє групувати їх, вибирати з них щонайхарактерніше, не висипаючи кірцями байдужних дрібниць. Він пише попросту, тоном конверзаційним, підкрашеним легким гумором, та де доходить до запалу, вміє все держатися річевого викладу, без пустої фразеології. Обі книжки варто мати під руками й нашим язикословам та історикам, та й поза тим, що ми піднесли вище, — там не одно має й для нас загальніший інтерес. Особливо важне й цікаве те, що говорить проф. Брікнер про багатство давньої польської мови в старім письменстві, де кождий письменник дбав лише про те, щоб висловлятися якнайдокладніше та найколоритніше, вводячи в свої писання масу провінціялізмів, спеціяльних та позичених слів і не дбаючи, чи все буде зрозуміле для загалу читачів. Пізнішу течію, яка, йдучи за взірцями французької салонової мови, силкувалася чистити мову від тих архаїзмів та варваризмів, автор називає нещастям і небезпекою для національного розвою. Новіша література пішла знов у противнім напрямі, щедро черпає з людових діялектів і старих книжкових джерел, і в тім бачить проф. Брікнер одну з її найкращих прикмет.

---

[1] Здобутки польської мови *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Не минає нагоди проф. Брікнер, щоб дати й нам научку, як маємо називатися, і протестує проти новоутвореної назви «Україна», «український», особливо невідповідної в Галичині. Правда, назву «руський» він радить відступити москалям, а нас в ім'я історичних традицій рад би й довіку бачити «малорусами». Можемо на се відповісти шановному історикові польської мови, що в творенні назв, так само як і загалом у творенні нових язикових форм, історична традиція грає певно важну, але зовсім не виключну і навіть не першорядну ролю. Нація існує не для язика, а творить і ненастанно перетворює собі язик відповідно до своїх потреб; історикові, заким оцінить, а тим паче осудить якийсь новотвір, випадало би ввійти по змозі в причини, які викликали його і довели до побіди над старшими формами; без такого зрозуміння він ризикує зробитися не істориком, а доктринером, що задля якогось улюбленого і переціненого принципа готов живу дійсність натягати або вкорочувати на прокрустовім ліжку. Де мова про польські теми, там проф. Брікнер дуже добре пильнується, щоб не впасти в таке доктринерство; супроти инших народностей — се нічого, можна. А не слід би.

МОЇ ЗНАЙОМІ ЖИДИ

«У житті, як на довгій ниві, різне трапляється», — каже українська приповідка. Людина йде поволі наперед і веде свою борозну, а каміння з-під лемеша то придавлює її, то ранить, то сяк або так вражає її. Часто це сліди старої культури, давно загублених зв'язків, що тут виринають. Людина поміркує про це при своїй денній роботі й іде далі. Але часом буває приємно й не без користи зібрати разом такі припадкові знахідки й думки, упорядкувати їх і поглянути на них із вищого становища, неначе з пташиного лету.

Картина того орача, що своїм лемешем вириває з землі різні дивні витвори: то передісторичні черепки й камінні сокирки, то відламки грецьких ваз, арабські монети або середньовікові панцирі й мечі, приходить мені завжди на думку, скільки разів спробую упорядкувати свої спогади про жидів із свого дитинства та з'ясувати собі їх ясний образ. Із культурно-історичного й народно-психологічного боку галицьке жидівство — це такий дивний витвір, що його цілком не може зрозуміти ні людина, що стоїть ізбоку, ні та, що знаходиться серед нього, бо кожному з них доводиться бачити иншу фізіономію й рівночасно рахуватися з іншими вартостями. Тому на ласкаве прохання видавця цього часопису написати статтю про галицьких жидів* я й відповів, що цілком не почуваюся покликаним обробити цю тему в своїй цілості, але зате радо погоджуюся змалювати свої особисті переживання й думки щодо жидів і жидівських справ як скромний знадібок до пізнання галицького жидівства. І навіть це роблю тільки тому, що у своїх оповіданнях і поезіях я дуже часто виводив жидівські типи і затягав жидівських мелодій*, і зате стягнув на себе з боку деяких жидів закиди антисемітизму, а з боку деяких своїх земляків закиди філосемітизму. На всі ці закиди міг я тільки одно відповісти, що я тільки це й так змалював, що я бачив і пережив і як я розумів, і що я завжди старався в жидові, так само, як у змальованому мною українцеві, полякові, циганові, бачити й малювати людину і тільки людину.

Народившися в сільській хаті й вирісши в українському селі, зберіг я із свого найраннішого дитинства небагато спогадів про жидів. Один з найранніших спогадів — це сцена, як моя мати прийшла раз із села і принесла кілька жидівських пасок, які дістала від шинкарки.

— Діти, — гукнула мати до мене й до моїх братів і сестер, — дивіться, що дала мені для вас Сура.

Вона поламала сухі пляцки й поділила поміж нас.

— Їжте, це жидівська «паска». Правда, люди кажуть, що в ній є кров християнських дітей, але це дурниця.

Це було перше живіше враження, що лишилося мені з мого дитинства про жидівство. Заразом була це перша звістка, яку я дістав про байку за кров. Мати сказала свою думку про це так спокійно й рішуче, що ми тільки здивовано розплющили очі, без звичайного жаху, в який, як буває, так часто попадають серед розмов про це далеко старші й більше освічені люди. Заразом дала мати найкращий доказ, що вона не вірила в байку про кров, споживаючи враз із нами принесені шматки хліба. Взагалі я запримітив, що байка про кров, правда, в українських селах загальновідома, — як не мала б вона бути відома, коли про неї проповідувало православне духовенство у слові й письмі вже від XII віку! — але, незважаючи на те, селяни беруть її саме за байку й вона не викликає ні глибшої емоції, ні фанатичної ненависти, як я це не раз помітив у східно-галицьких містах. Щодо цього міщанин більше віруючий; йому видається, що він знає більше від обмеженого селянина, але при тому його знання складається головно з таких віками переказуваних і принагідно також із різних боків підсичуваних забобонів.

Село, де я народився, — це, властиво, тільки частина більшого села, група домів, що стоять осторонь, так звана Слобода. Там нема шинку, отже, й нема ніяких жидів. Першим жидом, якого доводилося мені частіше бачити, був старий Фавель, ганделес[1] із Дрогобича, що приходив щороку кілька разів до нашого дому купувати щетину, блам і всякі інші сирові продукти. Це був коло 50-літній худий чоловік, типовий жидівський пролетар, з приязним меланхолійним обличчям. Ми, діти, боялись його дещо, хоча він ніколи не занедбував промовити до нас ласкаво. Його довгий зігнений ніс, його рідка-рідесенька руда борода, його довгі, у формі коркотягу закручені «пейси» робили його в очах уродливців нашого села зразком бридоти, і так попав Фавель, мабуть, у приповідку: якщо дівчина не хотіла хлопця, то той, що дістав гарбуза, глузував: «Ага, вона жде на Фавля». Од-

---

[1] Похатній крамар. — *[Михайло Возняк]*.

Іначе кепкували з Фавля тільки між собою, а щоб йому особисто колись сказали щось неприязне, — поза звичними жартами при торгуванні за ціну товару, але на них відповідав акуратно Фавель іншими й не брав їх за зле, — цього не можу собі пригадати.

Окрім Фавля, приходили ще інші жиди періодично до нас додому. Це були так звані «димкарі», ремісники, що при помочі вирізаних із дощок зразків, валка й свого роду друкарської фарби вибивали різні примітивні зразки на шматках білого грубого полотна; це так замальоване полотно (димку) зуживали звичайно на жіночі спідниці, що їх носили в робочих днях, і лише в неділі та свята робили місце уборам, зробленим із барвистих міських матерій. Самозрозуміло, що ми, діти, придивлялися маніпуляції цих примітивних димкарів із найбільшою цікавістю й подивом. Пізніше у Дрогобичі мав я нагоду ближче приглянутися домовому життю такого димкаря й бачити його в часі літніх місяців, коли задля польових робіт його ремесло зупинялося, при іншій праці, а саме при мозольному вирізованні тих зразків на дошках.

Нарешті, треба пригадати тут іще одну картину, що живо лишилася мені в пам'яті з того часу. Це образ іншого жида-торговця, що на малому однокінному возі їздить по селах і голосним криком «Міняй онучі, міняй» приваблює селян і селянок, дівчат, дітей і дорослих на гідну уваги вимінну торгівлю. Він збирає полотняні лахи (вовна і бавовна виключені), що вживаються на фабрикацію паперу; в заміну за це дає він малі ножі, голки, нитки, пацьорки, наперстки, стьожки тощо. Цікаве при цьому, зокрема, те, що селяни дають речі, які в їх очах не мають майже ніякої вартости й про дійсну ринкову вартість яких навіть не здогадуються, а від жида дістають за це предмети, які в їх очах усе-таки представляють грошову вартість. Що при цьому все-таки сильно торгуються, причому селяни, й зокрема селянки, ставлять цілком насліпо свої домагання, робить справу досить комічною. У своїй новелі «Boa constrictor», німецький переклад якої надруковано у віденській «Arbeiter Zeitung»[*], спробував я змалювати переїзд такого жида-торговця лахами в околиці Дрогобича[*].

Маючи шість років, прийшов я з батьківського дому до сусіднього села Ясениця Сільна до тамошньої народної школи. Тут перший раз зіткнувсь я ближче з жидами. У школі було також двоє жидів, хлопців, синів тамошнього шинкаря, і вони саме були моїми шкільними товаришами. Обидва були кріпкими веселими хлопцями, що почувалися цілком добре в товаристві сільських дітей, з старшими учнями як із собі рівними жартували й бавилися, з молодших кпили або їх протегували, а взагалі далеко більше були розвинені, ніж усі інші учні. Це було зовсім природне, бо вони, крім обов'язкових шкільних предметів, училися вдома ще дечого іншого, і їх не можна було бачити у вільних годинах, як і у свята, на вулиці або в полі. Старший із них, Аврамко, міцний хлопак, був моїм особливим заступником, бо я, як малий, незвичайно несміливий хлопець, багато мусив витерпіти від сваволі інших учнів. Аврамко був наскрізь живою натурою. Уже тоді, коли ми, інші учні, думали ще про дитячі забави, він приготовлявся вже до практичного життя й по двох роках пішов до Борислава заробляти на хліб. При тому він був другом природи, зокрема любив птахів і лови риб. У цих його поетичних екстравагантностях саме я став його спільником і товаришем. Ми волочилися по полях, щоб ловити молоді перепелиці й дикі качки та прослідкували своїми цікавими очима всі калабані потоку, що пливе серединою села, щоб вислідити, чи нема якоїсь більшої риби, плітки або ...[1], на якого ми пізніше систематично полювали руками або імпровізованими сітями.

По дворічній науці в цій сільській школі прийшов я до Дрогобича до тамошньої так званої нормальної школи, якою управляли ченці-василіяни*. Тут було також багато жидів-учнів, але отці держали їх в окремих лавках, так що ми не могли безпосередньо стикатися з ними. І вони держалися збоку від нас, говорили здебільша незрозумілим для нас жаргоном, і таким робом ми, хоч у тій самій клясі, були майже зовсім незнайомі з собою. І так із того часу лишилася мені в пам'яті одна напівкомічна і напівобурююча сцена, коли вчитель каліграфії, якийсь Мелько, світський чоловік, нікчемно вибив малого жида-учня за те, що він писав усі числа й літери від правої до лівої руки. Я змалював цю сцену в моєму нарисі «Schönschreiben».

---

[1] В оригіналі тут виточковане місце, очевидно, на слово, яке хотів пізніше Франко дописати. — *[Михайло Возняк]*.

Щойно в гімназії мав я нагоду пізнати ближче кількох шкільних товаришів-жидів. У першій черзі називаю Ісаака Тіґермана[*]. Це був найкращий математик у нашій класі й ішов через усю гімназію як один із найвизначніших учнів. Це була наскрізь шляхетна натура, щира й поважна у поведінці, при цьому з незвичайно ніжними почуваннями. Ніколи не позволив він собі на грубий жарт або дотеп, у ньому не було ніякого сліду цинізму, як він виявлявся в найбільшої частини інших учнів, зокрема при пробудженні повноліття. Він тішився також у своїх шкільних товаришів, як і вчителів, загальною пошаною завдяки свому знанню та своїй пильності, вчився приватно по-англійському й по-французькому та приготовлявся до купецького стану. Не знаю, чому пізніше він змінив цей план і пустився на правничу карієру. Коли осягнув ступінь доктора, став він адвокатом у Дрогобичі й помер там по кількох літах. При цій нагоді додав би я, що в Дрогобицькій гімназії тоді (1867—1875) серед молоді не було можна запримітити ще ніякого сліду якогось національного або конфесійного антагонізму, який тепер сильно вибуяв наслідком полонізації. Гімназія саме тоді лишила свій німецький характер; найбільша частина вчителів відбула практику ще в німецькій гімназії, деякі могли тільки з трудом калічити по-польському: центральна влада у Львові бралася на всі способи, щоб можливо якнайшвидше усунути ці останки німецької системи й постаратися на їх місце про людей, що думали би по-польському, по-патріотичному. Що сі патріоти були звичайно далеко гіршими педагогами, часто досить нетямущими й тільки людьми багато наділеними національно-слов'янським лінивством, саме в повному розцвіті мало це вийти на яву щойно пізніше й стати загальним нещастям галицького середнього шкільництва. Це правда, що вже тоді українсько-польський антагонізм був слідний, але проявлявся він тільки в більше або менше гарячих дискусіях про історію або літературу; окремих студентських організацій не було; тоді не було ще ніякого сліду про обопільну шпіонажу й донощицтво, що тепер цвіте в багатьох галицьких гімназіях, зокрема під фірмою маріянських содаліцій, які організували катехити римського обряду*.

Жиди-учні не вмішувалися в ці дискусії і трималились збоку від національного антагонізму: тоді не було ще обов'язком також для жидів маніфестувати себе польськими патріотами. Навпаки, деякі з них записувалися на українську мову й літературу, що в польських гімназіях не належать до обов'язкових предметів, але звичайно вони не робили великих поступів у цій науці й покидали її по одному або двох півріччях, певно, головно з причини бездушного й недбалого способу викладу, яким загально тішиться цей предмет по галицьких гімназіях.

Між жидами-учнями, що ходили разом зі мною до Дрогобицької гімназії, хоч і не в тій самій класі, були такі, що пізніше здобули добре ймення в мистецтві й науці. Там був Моріц Ґотліб, пізніший талановитий маляр, близький свояк мого товариша Ісаака Тіґермана, як і цей завчасно забраний смертю. Там був Л. Монат, публіцист, що сьогодні проживає у Відні. Там був Лев Штернбах, уже в гімназії чудова дитина філологічних здібностей, теперішній визначний грекіст і професор Краківського університету. Його батько мав малу торгівлю вина в Дрогобичі, де вечорами не раз сходилися також студенти з вищих клас, щоб при шкляночці вина провести по-товариському кілька годин на голосній розмові й співі. Пиятики не було; господар, що звичайно також сам з'являвся посеред нас і, зокрема, сердечне тішився нашими співами, дбав про те, щоб веселість не перейшла належної міри. Пригадую собі, як він деколи говорив переді мною з невисловленою любов'ю й гордістю, навіть із сльозами в очах про свого рік або два молодшого від мене сина.

— Дивіться, — говорив він, — його не можна відтягнути від його греків... — і він показав мені кілька з цих книг, які я оглядав із подивом; хоча я був уже у восьмій класі, відзначаючим учнем, і хоча мене уважали за доброго філолога, усе-таки було для мене читання цих гімназійною програмою цілком необнятих і тяжких поетів в оригіналі pium desiderium[1]. Вельми втішений батько невтомно оповідав мені про свого сина, про його пильність, охоту до праці й величезну пам'ять; він не догадувався, з якою завистю я прислухувався йому, бо я, убогий, вчасно осиротілий селянський син, не мав на світі нікого, хто клопотався би про мої поступи з такою великою любов'ю й бодай би напів із таким великим зрозумінням.

По тому просив нас старий Штернбах співати. Він любив дуже пісні, зокрема українські. Ми бажали зробити йому нарешті приємність і затягнули жидівської пісні про балагулу, якої я навчився від старого димкаря й пізніше ввів її в звичайний репертуар студентських пісень. Пісня подобалася головно своїм рефреном, який супроводили накінці звичайні оклики візника. Кожну строфу співали соло, після чого хор упадав із рефреном. Дві строфи із тієї пісні лишилися мені ще в пам'яті, і я хочу одну з них тут навести:

Mit sier Łošyky's[2] bin ich heraus,
Stark wie a Kates.
Keinen Schlug noch Batsche bedarf's,
Vűn dem Pfiff gajt es.
Der eine bekimmt a Mases,
Er war in meinen Jahren,
Der andere bekimmt a Chases,
Ech heb mit Nischt zű fuhren
Finsterer Bałygułe,
Dein Erwejerb ist kein Schalz,
Mőchst dű spieln die grösste Rolle,

---

[1] Побожним бажанням *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Українське слово «лошак» значить, властиво, чоловічого лошака, далі взагалі малого коня. — *[Михайло Возняк].*

Bist wie a schluf Katz[1].
Aj-daj-daj-daj-daj, daj-da, daj-da, daj-da, daj.
Wjou! Haita! Tprrru!

Радість пана Штернбаха була велика; він знав також цю пісню й сам підтягав нам у нашому співі, а коли ми йшли додому, дав він мені на пам'ятку повний текст цієї пісні, яку мав у відписі латинськими літерами. На жаль, я загубив пізніше це цікаве письмо.

Тому, що в Дрогобичі мусив я заробляти на своє утримання корепетиціями й найбільшу частину корепетицій мав у жидів, то мав я також нагоду глибше розглянутись в жидівському родинному житті. Мені, добре обзнайомленому з селянським, на батьківському авторитеті й дитячому послусі опертім родинним життям, показалася тут перший раз інша картина, як батько був далеко ближчим, щирішим до своїх синів і членів родини, як старший брат, що в його інтересах, змаганнях і планах сяк чи так брали участь усі члени родини. Щось тепле повіяло на мене з малих, щоденних сцен, свідком яких я був; я порівнював їх у моїй душі з аналогічними подіями в селянській родині і відчував, що я мав тут перед собою щось далеко вище, тип старшої культури. А що рівночасно мав я нагоду ближче зазнайомитися також із родинним життям християнських міщан, то я прийшов до погляду, що з трьох відомих мені типів родинного життя цей — найнижчий: тут щез патріярхалізм селянського життя, але бракує зв'язку спільних інтересів і традиції, який надає тепла й тривкости жидівському родинному життю; становище жінки впало по найбільшій частині на рівень служниці, зв'язок між батьками і дітьми здебільша розірваний — словом, життя середнього міського стану християнської віри робило на мене невідрадне, часто відразливе враження. Як корепетитор менше талановитих учнів бачив і розумів я дуже добре, що в жидівській родині, хоча б найбіднішій, усе працювало разом над тим, щоб синові, що ходить до школи, улегшити його роботу й мені йти на руку в моїй праці, коли в християнських домах бачив я головно повну байдужість для праці юнака, в разі невдачі цієї праці безглузду суворість, навіть жорстокість супроти нього, а дуже часто й намагання можливо багато урвати мені з малого й гірко заробленого гонорару.

---

[1] Спробую передати цей текст по-українському: «Вибравсь я чотирма кіньми, немов катами; не потребують ні удару, ні батога, на сам свист летять. Один дістає пархи — він був у моїх літах, — другий дістає носатизну, не маю чим їхати. Бідолашний балагуло, твій заробіток — це ніякий маєток; ти міг би відігравати дуже велику роль, а лишився з сонними мріями кота. — *[Михайло Возняк]*.

Іще одна жидівська фігура виринає в моїй пам'яті з моїх гімназійних часів — малий, заможний, завжди всміхнений і завжди готовий кредитувати студентський кравець. Як він називався, не знаю вже, — ми знали тільки його прізвище — Меґальойс. Це прізвище завдячував він забавному непорозумінню. Він прийшов на одну студентську квартиру, щоб несподівано застати неточного в плаченні клієнта в його власному гнізді. Він не застав сподіваного, але іншого, що ходячи сюди й туди по кімнаті вчився напам'ять відміни прикметника «меґас, меґалє, меґа». Кравець постояв хвилину в кімнаті й прислухувався дивній тарабарщині, а потім утратив терпець і відійшов. На вулиці зустрічає він свого клієнта й каже до нього:

— Ах, пане Н., я був у вас на квартирі. Та ви маєте там нечемного товариша! Він навіть не привітав мене.

— Хто він?

— Ах, чи я знаю? Пан Меґальойс — так назвав він себе. А як я дивлюся на нього, він каже до мене: меґай! Тоді я відійшов.

Ще того самого дня сміялась уся гімназія з нечемности того студента, а наш кравець дістав почесне ймення Меґальойс. Зразу він протестував, потім звик до нього та вкінці дійшов до того, що він у зносинах із студентами майже забув своє властиве назвище й називав себе тільки Меґальойс. Бувало часто, що він приступав цілком непроханий до незнайомого собі студента, якого бачив на вулиці в подертому сурдуті або взимі в легкій загортці, й коротесенько казав до нього:

— Ну, пане, я Меґальойс. Чому ви не приходите замовити новий сурдут?

— Не маю грошей, пане Меґальойс.

— Що гроші? Ви самі — гроші. Кращі від грошей. Скільки можете платити місячно?

— Найбільше два гульдени.

— Ну, то в шістьох місяцях сплатите свій довг. Приходіть тільки, не випадає студентові ходити в такому сурдуті.

Не знаю, чому він зруйнував себе цілком, але він мусив зруйнуватися, бо було дуже багато між студентами, які дуже несовісно сплачували свої довги у Меґальойса.

Час моєї нормальної й гімназійної науки в Дрогобичі зійшовся з першим розмахом продукції нафти й земного воску в близькому Бориславі. Ще дитиною в батьківському домі чув я оповідання про багато дивних і страшних історій за Борислав і тамошні копальні нафти. Пізніше ходив я багато разів пішки з Дрогобича до Борислава й міг навіть у Дрогобичі приглянутись якнайближче життю бориславських робітників, підприємців і спекулянтів. Першій великій пожежі, що в 1871 або 1872 році знищила багато копалень і сирових продуктів, я міг приглядатися кожного дня й кожної ночі (вона тривала три дні) з дрогобицької гори, а про її сумні наслідки для багатьох малих підприємців, які при тому все своє майно втратили, довідався я пізніше з численних оповідань. Про великих підприємців, що тоді появилися, Лінденбавма, Ґартенберґа, Крайсберґа й інших, оповідано різні історії. Усе це займало мою уяву, а коли я кілька літ по складеному іспиті зрілости студіював на Львівському університеті й зазнайомився потрохи з модерними соціяльними й економічними явищами та доктринами, задумав я обробити ці мої переживання та враження в низці нарисів, новел і романів під спільним заголовком «Борислав». План далеко переходив тодішні мої сили, але в тому часі написав я те своє оповідання, яке критика признала моєю першою не цілком незначною роботою, а саме згаданого вже «Boa constrictor». Що в ньому було новим для української літератури — це був саме факт, що герой оповідання був жид і що цей жид був змальований «цілком як людина», без сліду звичайної в дотеперішній українській (а також і польській) літературі карикатуризації (або ідеалізації, що також є карикатуризацією в протилежному напрямку). Як мало мене самого задовольняє тепер ця моя юнацька праця — покаже нове, перероблене видання українського оригіналу*.

Із складанням іспиту зрілости кінчиться перша доба мого життя. Я покинув Дрогобич і пішов на університет до Львова*. Тут не мав я в перших двох роках науки майже ніяких ближчих взаємин із жидами; на філологічних курсах, на які я ходив, не було ні одного жида; решта мого життя проминала в українських студентських товариствах, де також не було жидів. Та незабаром несподіваний удар долі мав кинути мене в цілком іншу сферу життя й дати мені вповні нагоду пізнати людське, також жидівське життя з цілком іншого боку*.

1904

[ГЕРБЕРТ СПЕНСЕР. НЕКРОЛОГ]

В початку грудня мин[улого] року вмер у Лондоні голосний англійський філософ Герберт Спенсер. Уроджений у р. 1820 в Дербі, він відмалку був хоровитий, і се ощадило йому муки в тодішній англійській школі, якої страховища відомі кождому, хто читав Діккенсові повісті*, особливо «Давіда Копперфільда». Домашнє виховання і власна праця дали йому широкий круг знання і особливо той спокійний, свобідний погляд на світ і життя, що виявляється в його писаннях. Змалку він виявляв особливе замилування до математики, відбував зразу практику як інженер, та нарешті покинув практичні заняття і постановив увесь віддатися науці. Живучи в товаристві високоосвічених людей у пору, коли поява Контової* «Philosophie positive» та Мільової «System of logic»* надали всьому думанню чільних людей новий напрям і були сигналом повороту людської думки від мглистої спекуляції до студійовання фактів, Спенсер постановив системізувати сей новий набуток, провести його консеквентно, суцільно через весь обсяг людського знання й думання. Се був засновок його «Синтетичної філософії» — праці, що мала заповнити його життя і статися його тривким монументом. У р. 1862 появилася перша її частина, «First principles», а за нею в більших або менших відступах ішли «Принципи біології», «Принципи психології» і «Принципи соціології», а крім них, довгий ряд праць то приготовних («Про студійовання соціології», «Описова соціологія»), то побічних, подиктованих принагідними обставинами, як ось «Про виховання», кілька томів дрібніших «Essays» та остатня його книжка

«Факти й пояснення», опублікована недовго перед його смертю. Як письменник Спенсер зовсім заслугує на ті компліменти, які ще в початку його кар'єри висловив його приятель Томас Гекслі*: він пише ясно, живо і розумно, далекий від пустої фразеології та містичного туману. Але як філософ Спенсер зовсім не займає такого високого становища, як говорять англійці, і його «Синтетична філософія» ані в одній своїй частині не була епохальним явищем, не сказала нового слова в науці: всюди він ішов стежками, протертими вже иншими людьми. Одиноке його власне слово в науці — се звісна формула, що розвій у природі, в історії й суспільності йде, відповідно до математичних принципів, від первісної цільности до різницьовання (диференціяції), а потім знов до цілковання (інтеграції). Ся думка вірна, але зовсім загальна, яка в деталях не поясняє нічого. Найціннішими з його писань, які довго ще будуть залюбки читатися, лишаться, мабуть, його дрібні нариси, в яких справді знаходимо багато цікавих обсервацій із життя та сучасного думання.

[АЛЬБЕРТ ШЕФЛЕ. НЕКРОЛОГ]

При кінці грудня вмер у Тібінґен Альберт Шефле, бувший австрійський міністр фінансів у міністерстві Гогенварта і один із видавців звісної «Zeitschrift für Staatswissenschaft»*. Із його писань найважніші «Kapitalismus und Socialismus» та «Bau und Leben des socialen Körpers». Найголосніша була його брошура «Quintessenz des Socialismus», що була колись у Павликовім «Громадськім друзі» перекладена й на нашу мову. В «Правді» 1899 р. був надрукований переклад його иншої брошури «Aussichtlosigkeit des Socialismus».

ІЗ НЕДРУКОВАНИХ ПОЕЗІЙ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

З оповідань пок[ійного] Остапа Терлецького та з листів деяких наших українофілів 60-их років знав я, що Федькович десь коло 1866 року розпочав був писати

«Дванадцять посланій на цілу соборну Україну», якими думав заткнути за пояс звісне Шевченкове «Посланіє живим, і мертвим, і ненародженим». Сього плану Федькович не виконав цілого, але написав-таки два «Посланія», що ходили з рук до рук у відписах і серед некритичної молодіжі будили справді великий ентузіязм. Сі «Посланія» не були в своїм часі друковані, а пізніше попали в забуття до тої міри, що коли я друкував перший том збірного видання творів Федьковича[*], то, невважаючи на численні листи і газетні поклики до різних людей, які мали в руках рукописні, недруковані ще твори Федьковича, я таки не міг роздобути тих «Посланій». Тямлю, що я удавався за «Посланіями» Федьковичевими також до пок[ійного] д-ра Мелітона Бучинського в Станіславові, але він був уже тоді недужий і не дав мені ніякої відповіді. Не знаю, чи Федьковичів оригінал, чи який сучасний відпис був між паперами пок[ійного] Володимира Навроцького і лишився в руках його брата Костя, що, перебравшися до Боснії, вмер там. Та ось по смерті д-ра М. Бучинського його син знайшов між батьковими паперами копію одного Федьковичевого «Посланія», зладжену рукою пок[ійного] М. Бучинського, і передав її проф[есорові] Кирилові Студинському, який ласкаво відступив нам її до опублікowання. Складаючи обом В[исоко]пов[ажним] жертводавцям подяку за сю знахідку, незвичайно характерну для історії нашого українофільства 60-их років та для Федьковичевого розуміння тодішнього руху та своєї власної місії, друкуємо сей твір дослівно, лише з переміною правописі. Рукопис пок[ійного] М. Бучинського — то аркуш зеленкуватого листового паперу 8° записаний з усіх чотирьох сторін. На остатній стороні остатні рядки дописані нижче звичайного поля, — очевидно, копіст хотів скінчити на тім аркушику ціле перше «Посланіє», щоб на другім зачати друге. Перша сторінка рукопису має, крім титулу, 18 рядків, друга — 28, третя — 32, а четверта — 34; разом перше «Посланіє» числить 112 рядків. Невже ж друге мало би зовсім затратитися?

UKRAINICA В ЧУЖИХ ЧАСОПИСЯХ

У ч. 146 видання «Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos. philol. und hist. Klasse»* помістив д. Ґоллоб детальний опис усіх грецьких рукописів, що містяться в бібліотеках Австрії, в тім числі й звісного рукоп[ису] 827 біб[ліотеки] Оссолінських у Львові, одної з пам'яток греко-слов'янської школи при львівській Ставропігії* при кінці XVI в. Автор показує, що поміщений у тім рукописі текст Нілових апофтегм* має немало уступів, незвісних у дотеперішніх друках сього автора.

В січневій книжці женевської «Bibliotheque universelle et Revue suisse»* за 1904 р. помістив паризький професор Луї Леже* статтю «Souvenirs d'un slavophile» («Спомини слов'янофіла»), де характеризує «деякі типи недоумків та авантурників».

У книжці за вересень до жовтня минулого року журналу «Revue des Bibliothèques» подав д. А. Гавкін (A. Haffkine) деякі уваги про публічну бібліотеку в Харкові*.

НОВОЗНАЙДЕНІ ПАМ'ЯТКИ СТАРОВИНИ

При розкопах старинного Вавилона*, які від кількох літ провадить німецька експедиція під проводом д-ра Кольдевая*, віднайдено недавно статую царя Сальманассара II*.

Франсуа Кімон* (Cumont), бельгійський учений, автор капітальної праці про культ Мітри*, віднайшов у монастирі Сумелям у Трапезунді* незвісний досі твір отця церкви Іполита Римського* п[ід] з[аголовком] «Притча отця нашого Іполита Римського* про теперішнє життя людей і про змію». Зміст тої притчі ось який: у одного чоловіка в дворі живе їдовита гадюка. Він хоче вбити її, але знаходить у її гнізді червінця і дарує їй життя, надіючися на дальші скарби. Раз по разу вбиває гадюка своїм укушенням його коня, слугу, сина й жінку, і за кождим разом чоловік, знаходячи більші скарби в її гнізді, дарує їй життя, поки нарешті не гине й сам, укушений гадюкою. До сеї притчі додано багато алегоричних пояснень та наук.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЮДАЇСТИКИ

Німецьке наукове товариство «Zur Förderung der Wissenschaft des Judenthums»* задумало минулого року видати простору енциклопедію, що мала б дати образ розвою жидівської нації і її впливу на культурний та історичний розвій людства. Енциклопедія має називатися «Grundriss der Wissenschaft des Judenthums» і обіймати 36 томів. Сього року мають вийти два перші томи, в яких проф. д-р Герман Коген* із Марбурґа дасть огляд жидівської етики й релігійної філософії, проф. д-р Ігн. Ґольдцігер* із Будапешту — огляд взаємин між юдаїзмом і ісламом, а д-р Келлерман із Берліна — огляд взаємин між юдаїзмом і християнством. У дальших томах подасть проф. Бляу із Будапешту критичний огляд студій над Біблією, д-р Банет із Берліна — огляд змісту Талмуда і студій над ним, а д-р Бек (Bäck) із Ополя опрацює історію жидівської релігії.

ІЗ-ЗА З'ЇЗДУ СЛАВІСТІВ

Проєктований на літо б[іжучого] р[оку] з'їзд славістів у Петербурзі викликав серед поляків велику бучу. Дехто з польських учених, особливо ті, що живуть у Петербурзі і беруть участь у працях тамошньої Академії наук, як проф. Бодуен-де-Куртене*, Пташицький і инші, прихильні з'їздові і роблять заходи, аби й польські вчені взяли в ньому ґреміяльну участь. Спеціяльно проф. Бодуен-де-Куртене мав у сій справі два відчити в Слов'янськім клубі в Кракові, один — про з'їзд, а другий — про панславізм; сей другий відчит подали ми в попередній книжці «Л[ітературно]-н[аукового] в[існика]» в дослівнім перекладі*.

Та ось недавно вийшов із-посеред львівської акад[емічної] молодіжі польської «Głos młodzieży w sprawie projektowanego zjazdu slawistów», у якім денунціюється перед польською суспільністю проєктований з'їзд як політичний акт, що має на меті скупити всі слов'янські сили під московським дахом, а спеціяльно полякам нанести тяжку зневагу тим, що будуть поставлені на рівні з дрібними слов'янськими «діялектами» і надто будуть змушені засідати поруч з платними московськими агентами, відомими обрусителями та ренегатами. Нарешті «Głos młodzieży» заявляє, що за участю поляків у з'їзді агітують польські угодовці з ліги Спасовича, і остерігає польських учених, щоб не важилися в ньому участи. На сей «głos» оповістив проф. Бодуен-де-Куртене рівно остру, як справедливу відповідь у петербурзькім «Kraju»*, де застерігся, що, крім нього, ніхто з польських учених публічно не промовляв за участю поляків у з'їзді, але ж він не жадний угодовець, а промовляв за з'їздом, уважаючи його ділом чисто науковим, міжнародним і вважаючи Петербурзьку Академію наук ділом настільки поважним і відданим інтересам науки, що можна надіятися, що з'їзд випаде гідно і без дисонансів політичної пристрасти. Далі застерігся проф. Бодуен-де-Куртене проти порівнювання сього з'їзду з колишнім «всеслов'янським» з'їздом у Москві 1867 р.*, бо ж сей скликається не для ніякої політичної демонстрації, а для ясно означених наукових цілей (опрацьовання енциклопедії славістики, видання пам'яток старо-церковного письменства і т. и.).

Розуміється, що сі аргументи не переконали польських шовіністів, а різкий тон проф. Бодуена-де-Куртене ще більше роздразнив їх. І краківська «Nowa Reforma»*, і львівське «Słowo Polskie»* накинулися на нього, а остатнє попросту відмовило проф. Будуенові-де-Куртене права промовляти як поляк, бо він, мовляв, як показує його назва, зовсім не поляк і не в силі відчути таємних зворушень польської душі.

Цікаво, як супроти сього поставлять себе польські вчені, яким, як були звістки в газетах, власне, повисилано запросини. Зазначимо при тій нагоді, що хоча в правилах з'їзду будуть допущені всі слов'янські мови, в тім числі й українська, то українські вчені в Галичині і Наукове тов[ариство] ім. Шевченка досі не дістали запросин.

STANISŁAW CISZEWSKI. OGNISKO, STUDIUM ETNOLOGICZNE

Краків, 1903, стор. VII+298. [Рец.]

Студія д. Цішевського складається з двох частей. Першій автор дає досить неясний титул «Żywiołowy kult ogniska»; зі змісту дізнаємося, що се значить культ огнища, виконуваний індивідуально, або ще краще — роля огнища в індивідуальних віруваннях поодиноких людей у різних народів. Друга часть має титул «Społeczny kult ogniska», се значить, роля огнища в родинному і громадському житті різних народів. Автор зібрав величезний матеріял і впорядкував його дуже вміло; на жаль, оброблення того матеріялу з методологічного погляду насуває дуже важні сумніви. Автор ніде не говорить про свою методу ані про її основні принципи; він належить, очевидно, до т[ак] зв[аної] антропологічної школи, заснованої англійськими та американськими вченими Тайлором, Леббоком*, Морґаном*, а розвиненої в новіших часах Андрю Ланґом та иншими. Ся школа вважає звичаї, вірування, правні погляди та перекази всіх народів останками передісторичного життя людськости і, основуючися на тім дуже сумнівної вартости принципі, що те доісторичне життя всіх рас, у всіх місцях земної кулі було однакове, переходило однакові фази розвою, користується без розбору етнологічними фактами найрізніших народів, племен, місцевостей для реконструкції того доісторичного, первісного життя. Історичні впливи, міграції, обмін ідей та інституцій ся школа ігнорує зовсім. Для неї все одно, чи певне етнологічне явище існує серед високоосвіченого народу з прастарою цівілізацією, чи серед примітивних дикунів; вона послугується ними однаково, без розбору і критики. Не диво, що результати, до яких доводять досліди сеї школи, звичайно не мають у науці щастя. До таких результатів належить, прим[іром], звісна конструкція первісної історії сім'ї, доконана Морґаном, і в дуже значній мірі знищена пізнішими детальними дослідами про т[ак] зв[аний] матріярхат; сюди належить конструкція про первісний комунізм, яку сьогодні можна вважати за цілком відкинену детальними студіями його нібито пережитків. Д[обродій] Цішевский виявляє всі хиби тої методи просто в карикатурній формі. Його мета — виказати культ огнища у первісних людей і в первісних суспільностях. І що ж? Він ані на хвилю не задає собі питання, чи той культ був усюди однаковий; ані разу не пробує групувати свого матеріялу чи то відповідно до старовини, беручи насамперед найдавніші звістки, чи то відповідно до ступня культури, групуючи зразу звістки про найбільше примітивні народи. Тільки скомбінувавши ті дві групи звісток, можна б було щось говорити про загальне чи менше загальне розповсюдження культу огнища, та й то ще випадало би мати на увазі незаперечений історичний факт, що культ огню й огнища у одних народів (персів, скитів, осетів) розвинувся незвичайно широко, а у инших — ні. Сей факт треба було б поперед усього зазначити і виснити, а відси було б уже само собою виникло дальше питання, чи ті слабші відгомони огневого культу, які знаходимо у инших народів, були всюди власним витвором тих народів, у яких їх стрічаємо тепер, чи, може, продуктом запозиченим або чи, може, нарешті, ті явища — останки зовсім різних основних поглядів, неоднакових розвоєвих рядів. Ні одно таке питання не турбує д. Цішевського. Він назбирав купу фактів із етнологічних збірок найрізніших народів, переважно висококультурних, і без ніякого вагання мішає їх з подібними або, може, лише ніби подібними фактами, зібраними серед нижчерозвинених народів, і конструює їх собі в один шаблон. А що найбільша частина його фактів зібрана, власне, серед европейських, головно слов'янських, народів, то иноді просто забавно читати, як д. Цішевський говорить про первісного чоловіка, первісну громаду і покликається при тім, як на доказ, на вірування швабські, польські, українські та литовські, де-де додаючи, що в тій і в тій деталі «zgadzają się z nimi»[1] також бедуїни*, папуаси* або караїби*. Навіть при поверховім огляді кидається в очі, що автор скинув тут в одну купу великий, але дуже різнорідний матеріял, і для того всі його висновки не можуть уважатися доказаними справді науково. От тим-то вважаємо зайвим вдаватися в їх детальну дискусію.

---

[1] Згоджуються з ними *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Н. К. НИКОЛЬСКИЙ. МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ДУХОВНОЙ ПИСЬМЕННОСТИ, V—VIII

(Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] академии наук, 1903 г., кн. 2, стор. 52—75). [Рец.]

Д[обродій] Нікольський, з яким нам довелося поперечитися з приводу його поглядів на наше старе письменство (див. «Записки», т. LIV), розпочав річ далеко кориснішу, а власне неначе континуацію звісної праці пок[ійного] Срезневського «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках», і подає з багатих рукописних збірок російських ряд невідомих або маловідомих досі пам'яток старого письменства. Пам'ятки, опубліковані ним досі, належать до південного, українського або литовсько-руського, письменства XIII—XV в., і се робить працю д. Нікольського важною для історика української літератури. Тексти публікує автор старанно і, наскільки судити, не порівнювавши їх із рукописами, поправно; до деяких текстів (I і V) додано ширші розвідки, де автор орієнтує читача про характер і значіння даної пам'ятки; при инших д. Н[ікольський] обмежається лише короткими увагами або вказівкою на рукопис, відки взято текст. Перша серія його публікацій була обговорена проф. Грушевським в попередній книжці «Записок», у другій маємо:

№ 5. Посланіє Єсифа «къ дѣтемъ и братіи» — дуже інтересне поучення проти паломництва до Єрусалима, яке, очевидно, в часі писання того посланія було широко розповсюдженою модою серед монахів; автор доходить до того, що називає його «дьяволею язѣю». Надто автор, очевидно, якийсь ігумен або архимандрит, навчає монахів, щоб причащалися якнайчастіше, щонайменше чотири рази на тиждень. Автор доказує, що твір повстав на Русі в XII або XIII в.

№ 6. Посланіє архимандрита Печерського Доситея до священика Пахомія про святогорський устав чернечого життя. Автор доказує, що сей Доситей жив не в XIII, а в XIV в.

№ 7. Запис нових чудес св. Миколи Мирликійського* в Лукомлі в Литовській землі при князі Вітовті Кейстутовичі* — статейка з початку XV в. Св. Микола являється у сні якомусь лукомлянину Партенію і оповідає, що він їде з Жидичина, бо там люди погані, велить Партенієві намовити лукомлян, щоб у певнім місці збудували йому церкву, і додає: «а я еще іду въ Полтескъ, зане оумножи ся беззаконія ихъ: крестъ цѣлуютъ да измѣняютъ, хощу ихъ показнити». Партеній три дні не говорить нічого про свій сон, але попадає в недугу і тоді говорить; лукомляни будують церкву. Далі йде реєстр чудес, доконаних св. Миколаєм у Лукомлі; реєстр інтересний тим, що показує, як до чудесних мощей св. Миколи приходили недужі не лише з сумежних білоруських міст: Дорогобужа, Чавників, Баргова, Гливна, Мінська, Друцька, Орші, але і з Смоленська, Словенська та з Москви.

№ 8. Григорія, київського архиєпископа, слово похвальне на собори в Флоренції та Констанції. Про се слово, заховане в однім рукописі Віленської бібліотеки, згадував уже 1882 р. Ф. Добрянський у католозі тої бібліотеки. Д[обродій] Нікольський публікує його, висловлюючи догад, що Григорій-митрополит, автор сього слова, не був Григорій Цамблак*, а Григорій-протодиякон і ученик митрополита Ізидора, що разом з Ізидором був у Римі і там був наставлений київським архиєпископом. Слово повне фразеології і дуже вбоге натяками на реальні факти й відносини.

За публікацію всіх тих пам'яток треба щиро дякувати д. Нікольському і бажати йому щасливої руки до дальших пошукувань. Такі публікації краще прислужаться для будущої конструкції історії староруської літератури, ніж найдотепніші теорії, позбавлені міцної фактичної основи.

40-ВІ РОКОВИНИ ВРОДИН Я.-С. МАХАРА

Празький тижневик «Zlatá Praha»* підносить, що з початком сього року закінчилося 40 літ життя визначного чеського поета Я.-С. Махара*, і подає при тім дуже симпатичну оцінку його літературної діяльности. Ян-Сватоплук Махар уродився 29 січня 1864 р. в Коліні над Лабою*, свої твори почав друкувати 1882 р., а 1887 видав першу збірку своїх віршів п[ід] з[аголовком] «Confiteor». Крім цілого ряду поетичних писань високої стійности, видав недавно двотомові спогади п[ід] з[аголовком] «Confesi literata», які «Zl[atá] Pr[aha]» називає унікатом у новій чеській літературі і в яких змальовано дуже живо молоді літа й духовий розвій симпатичного поета. Додамо від себе, що д. Махар знає потрохи й Галичину, бо, служачи в війську, пробував якийсь час у Перемишлі, а в своїй віршовій збірці «Výlet na Krym» дав прегарну поетичну характеристику Галичини*. Дещо з його творів було перекладено на нашу мову автором отсих рядків* та д. О. Луцьким*. Постійно живе д. Махар у Відні.

DR. HEINRICH SCHURTZ VÖLKERKUNDE

(Die Erdkunde. Eine Darstellung ihrer Wissensgebiete,
ihrer Hilfswissenschaften
und der Methode ihres Unterrschtes,
herausgegeben von Maximilian Klar, XVI Teil)
Липськ і Відень, 1903, стор. XIII+178. [Рец.]

Перед роком почало під редакцією проф. Максиміляна Кляра з Вінер-Найштата виходити дуже гарне видавництво, що під збірним титулом «Die Erdkunde» має в ряді популярно, але вповні науково держаних підручників дати повний образ нашої землі і студій над нею з оглядом на їх розвій, методи й результати; широко задуманий план обіймає 30 томів в об'ємі 12—15 аркушів кождий, з рисунками і мапами. Варто завважати, що власне помічні науки в тім плані займають велике місце; властивій географії: фізичній, політичній, історичній і економічно-торговельній присвячено тільки по одному томикові, а за те спеціяльні томики трактують про такі предмети, як географія ростин, географія звірів, метеорологія і кліматологія, географічна номенклатура, геодезія, мапографія, наука рисовання мап; кілька томиків (2, 3, 4, 28, 29, 30) присвячено різним галузям і формам шкільного навчання географії. Одним словом, видавництво вповні відповідає тому високому розвоєві географічного знання і тому величезному зацікавленню географічними дослідами і досвідами, що характеризує сучасну Европу і стоїть у безпосередній залежності від сучасного торговельного та колонізаційного руху.

Т. XVI сього пожиточного видавництва містить працю д-ра Г. Шурца про людознавство. Др. Шурц, молодий бременський учений, належав до найздібніших німецьких етнологів нової школи. Його праця «Altersklassen und Männerverbände» та його гарний підручник «Urgeschichte der Kultur» свідчили про велике начитання та бистрий обсерваційний дар; на жаль, отся книжечка, яку тут обговорюємо, була його остатнім твором. Перед її надрукованням автора захопила смерть. На сю книжечку можна вказати як на взірець широкого обхоплення і разом з тим до крайности упрощеного, сконцентрованого, скупого на слова, а при тім ясного та популярного оброблення предмета. Автор вповні панує над предметом, із безмежної многоти явищ уміє все і всюди виходити та показати самі характеристичні і типові, а при тім викладає річ попросту, безпретенсіонально і ясно. Для кождого, хто хоче познайомитися з многоважною наукою народовідання, книжка Шурца може бути добрим підручником, який поможе йому орієнтуватися в багатій літературі предмета. Жаль лише, що тісна рамка книжки, зачеркнена цілістю плану, не позволила авторові при кождім розділі зазначити хоч важніші спеціяльні праці; декуди, зрештою, він робить се.

Щоб дати поняття про багатство змісту, який убгав автор на 178 сторінках своєї праці, вкажу лише на важніші її розділи. Крім короткого вступу про основу, обсяг, методу й розвій народознавства, праця роздається на три части: основи народознавства, порівняне народознавство і народи на землі. Перша часть говорить про фізичну антропологію (раси, їх походження, їх поділ, їх перегляд), антропогеографію і язикознавство (початки мови, мова і народ, поділ людей по мовам, письмо). Друга часть також має три відділи: наука про суспільність або соціологія (початки суспільности, первісні форми суспільности, пізніші форми суспільности, звичаї й обичаї, право) і наука про господарство і наука про культуру. Третя часть оглядає в коротесеньких нарисах усі звісні етнічні групи земної кулі. Закінчують книжку дуже пожиточні уваги, як братися кождому охочому до етнологічних обсервацій і студій. В тексті подано 34 ілюстрацій.

DR. RAIMUND FRIEDRICH KAINDL. DIE VOLKSKUNDE, IHRE BEDEUTUNG, IHRE ZIELE UND IHRE METHODE, MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG IHRES VERHÄLTNISSES ZU DEN HISTORISCHEN WISSENSCHAFTEN. EIN LEITFADEN UND EINFÜHRUNG IN DIE VOLKSFORSCHUNG

(Die Erdkunde u. s. w. XVII Teil).
Липськ і Відень, 1903, стор. XI+149. [Рец.]

Отся книжечка чернівецького професора д-ра Ф. Кайндля, видана в тій самій серії, що й попередня, творить немов продовження і доповнення праці Шурца, який виразно виключав т[ак] зв[ану] фольклористику зі свойого плану. Та, на жаль, книжка д-ра Кайндля творить різкий контраст до праці Шурца: оскільки там широка систематичність, строга річевість і ясність розуміння, остільки тут неясність у основних поняттях, безсистемність викладу, широка балакучість про потребу і важність фольклору, а брак власного розуміння предмета, заслонений і полатаний купою цитатів, не раз суперечних із собою, часто дібраних зовсім не до діла, в кождім разі зайвих. Ті важні браки автор силкується надгородити рясними відсилачами на чужі праці та загалом бібліографією, хоча й тут видно скрізь пильного збирача, аматора, але ніде не видно справжнього вченого, що панує над своїм предметом.

В яких неясних нарисах уявляється авторові та дисципліна, про яку взявся говорити, — се видно найліпше з того, що він, невважаючи на власні широкі балакання про межі між етнографією, етнологією і фольклором, скрізь мішає ті дисципліни і переважно замість про фольклор, говорить про етнологію, про матеріяльну культуру. Щодо самого фольклору, то автор висловлює про нього досить кумедні, в устах німецького вченого чудні погляди, приміром, коли вважає «етнологію філозофією будущини» і доказує се (стор. 6—7) увагами, з яких виразно видно, що ані про етнологію, ані про філозофію він не має ясного поняття. Та й те, що він далі говорить про фольклор, доказує, що справа се для нього неясна; скрізь мішаючи його з описовою етнологією, він щонайбільше признає самостійне значіння мітології, хоча й тут не вміє подати ясного і повного образу новочасних дослідів і метод.

Не входимо в деталі, бо приходилось би полемізувати мало не з кождою основною тезою автора, оскільки взагалі ті тези можна виловити в повені фраз і загальників. Треба хіба висловити жаль, що редактор видавництва не знайшов для сеї важної дисципліни відповіднішого робітника. Проф. Кайндль — гарний збирач і в певних спеціяльних обсягах добрий етнолог; його досліди над матеріяльною культурою Гуцульщини запевняють йому (обік його історичних праць) видне місце в науці. Але він не теоретик і не фольклорист, і для того було помилкою з його боку братися до оброблення теми, не відповідної для нього. Найцінніше в його книжці — се багата, хоч неповна і не зовсім систематична дібрана бібліографія, а особливо пильна увага, яку звернув автор на слов'янські етнологічні праці, звичайно ігноровані німецькими вченими.

А. И. СОБОЛЕВСКИЙ. НЕСКОЛЬКО МЫСЛЕЙ ОБ ДРЕВНЕЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

(Известия Отд[еления] р[усского] языка и словесности Академии наук, 1903, кн. 2, ст. 138—158). [Рец.]

Чим більше розширюється і поглиблюється детальне студійовання пам'яток т[ак] зв[аної] староруської, то значить переважно староукраїнської літератури домонгольської доби, тим ясніше робиться й те, що стара конструкція історії тої літератури, склеєна переважно московськими професорами Шевирьовим* та Полевим* і мало в чому змодифікована авторами пізніших компендій Ґалаховим* та Порфир'євим, не може остоятися. Виважено і знівечено такі її стовпи, як Нестора Літописця, розширено цілий її план, а головно показано масу її творів у новім освітленні, в зв'язку з такою масою різнорідних явищ історичних та культурних, що все те дуже нелегко вкладається в рамки якого-будь схематичного компендія. Додайте до того глуху, але невигаслу досі боротьбу за сам національний характер тої літератури. Великоруси, що від XIV в. були її продовжателями, раді б і початок присвоїти своїй національності, а тим часом сам предмет виказує чимраз більше явищ, що противляться власне такому схематизованню. Відси пливе цілий ряд «питань», тобто колізій між предметом і його дослідниками, і цілий ряд проб — винайти таке загальне становище, з якого була б можлива суцільна, так сказати, органічна синтеза історії староруської літератури.

Стаття проф. Соболевського, якої титул покладено вище, подає інтересні причинки до освітлення і критики деяких таких проб, зроблених в остатніх роках, хоча й не накреслює, а тим менше не розв'язує питання в цілій його повності. Проф. Соболевський дає, так сказати, принагідні уваги про дві брошури одеського професора Істріна і про одну брошуру д. Нікольського, обговорену нами в «Записках»*. Одна брошура д. Істріна «Введение в историю русской литературы второй половины XVII в.» бере головне питання, так сказати, від хвоста. Проф. Істрін доказує, що старий період літератури властиво тривав аж до половини XVII в.; тільки в другій половині того віку під впливом рішучої переваги західноевропейського впливу починається новий період, який документується, між иншим, повним розривом між новаторами і прихильниками старовини — розкольниками*. Найважнішу ролю в доконанні того перевороту ще перед Петром відіграли київські учені, що надали «руській» літературі нову фізіономію.

Проф. Соболевський дуже розумно виказує слабі сторони сеї конструкції. Те, що д. Істрін називає рішучим зворотом до Західної Европи в другій половині XVII в., направду маніфестувалося тільки рядом перекладів деяких повістей, романів та легенд із польського, німецького, латинського, початками драми в Москві і т. и. Але всього того було дуже мало; московський театр Ґреґорі не мав впливу поза сферами царського двора*; між перекладеними речами переважали твори духовного змісту. Та й взагалі руська (московська) література до кінця XVII в., як каже проф. Соболевський, заховала свій духовний характер, і сим вона, з одного боку, дуже тісно в'яжеться з літературою XV і XVI в., а з другого боку, різко відрізняється від нової літератури часів Єлисавети та Катерини. В противенство до проф. Істріна, який у другій половині XVII в. бачить у московській літературі початок нової доби, проф. Соболевський відсуває сей початок геть у XVIII вік і бачить у московській літературі не лише другої половини XVII, але цілого XVII і кінця XVI в. повільне завмирання староруської літератури. Навіть ті par excellence[1] прихильники старовини — розкольники — не знають, властиво, староруського письменства, а їх старовина не сягає далі першої половини XVII в. Проф. Соболевський ілюструє завмирання старої літератури в Московщині такими фактами, як той, що деякі твори, часто переписувані в XV і XVI в., перестають переписувати в XVII в. Правда, не всі ті факти однаково переконують. Коли в бібліотеці Троїцької Лаври* книга Василія Вел[икого]* «О постничествѣ» мається в 5 копіях із XVI в., а нема ані одної з XVII в., то не слід забувати, що ся книга при кінці XVI в. була видана друком у Острозі*, отже, й переписувати її не було великої потреби. Та все-таки певна річ, що деякі писання, дуже люблені в старій Русі до кінця XVI в., в XVII в. переписуються дуже мало (до вичислення д. Соболевським «Слів» Григорія Богослова* та «Ізмарагда»* варто ще додати «Толкову Палею»). Далі як доказ того, наскільки забуте було староруське письменство в Московщині кінця XVI і в XVII в., д. Соболевський наводить те, що деякі твори, перекладені давно на церковнослов'янську мову і втягнені в «Великі Четі минеї»* Макарія, перекладають наново з грецької мови Курбський*, Славинецький* і инші в XVII в.

---

[1] Переважно *(франц.)*. — *Упоряд.*

Причину завмирання староруської літератури в XVII в. проф. Соболевський бачить у церковнослов'янськім язиці, незрозумілім для загалу письменних людей того часу. Автор наводить свідоцтво тогочасних письменників про темноту та незрозумілість церковнослов'янських текстів і бачить у ній головну причину того, що все те письменство в XVIII в. загибло, уступивши місця новому. Сей остатній висновок, певно, має в собі багато вірного, але він занадто односторонній. Ми бачимо, що деякі твори тогочасного письменства не погибли і що, прим[іром], Димитрієві Четі минеї* передруковують і досі в його твердій церковщині. Натомість бачимо на Вкраїні такий факт, що тамошнє письменство XVI—XVII в., невважаючи на те, що вже тоді зірвало зі старою церковщиною і пробувало витворити літературну мову, зближену до народної, в XVIII в. також загибло і було забуте. Чому? Чи оба ті факти не мають якого спільного кореня? Мені здається, що такого спільного кореня занепаду як московської, твердо церковної, так і української літератури XVI—XVII в. треба шукати в її змісті, в її духовнім, аскетичнім характері, що не відповідав зміненому світоглядові і смакові суспільности.

Щодо брошури д. Нікольського «Ближайшие задачи изучения древнерусской книжности», то проф. Соболевський і тут показує не зовсім науковий спосіб розуміння сього автора і доходить до того, що коли зі староруської літератури для нас затрачено багато, то в тім затраченім трохи чи не найбільше було якраз пам'яток духовного письменства, що пам'яток світського письменства тоді було мало і багато їх не могло пропасти, що твори вроді «Слова о полку Ігореві» справді не могли в значнім числі дійти до нас, бо се могли бути в значній части імпровізації, що ніколи не були записувані, або коли й були записані, то яко твори, відповідні до хвилевої потреби та обставин, швидко робилися незрозумілими і нецікавими для читачів. Надто вказує проф. Соболевський і на те, що світські твори староруської літератури були переписувані не раз монахами рядом з духовними і що загалом книг, зладжених для монастирського вжитку, не торкалася духовна цензура, так що туди преспокійно входили, прим[іром], апокрифи, які фігурували на індексі. Кінець-кінців проф. Соболевський наперекір скептицизмові д. Нікольського стоїть на тім, що дійшло до нас із староруської літератури, відповідає дійсно її фактичному характерові, і ми на тій підставі можемо виробити собі про неї зовсім вірне поняття.

Третя праця, на якій зупиняється проф. Соболевський, — се стаття проф. Істріна в «Журн[але] Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]»* з приводу книжки «Древняя русская литература киевского периода» проф. Владимирова*. Проф. Істрін задає тут собі питання: «Чому отсе вже 30 літ чути все одне й те саме нарікання на неможливість написати наукову історію староруської літератури?» Проф. Істрін відповідає на се питання так, що причина лежить не в недостатку, а в багатстві матеріялу; не виключена можність щораз нових відкрить, а кожде таке відкриття перевертає догори ногами давні конструкції. На се зовсім вірно завважує проф. Соболевський, що така відповідь не відповідає на питання. Адже і в фізиці, хемії і инших науках день у день ідуть нові відкриття, а проте вповні наукові курси тих дисциплін зовсім можливі. Треба лише, щоб такий курс відповідав науковим вимогам і станові дослідів даної хвилі. Проф. Соболевський обмежує Істрінове питання щодо часу: науковий курс московського письменства XVI—XVII в. можна написати, так само як історію українського письменства XVII в., хоча тут і там багато важного ще не опубліковано і мало доступно. Але зовсім инше діло з літературою домонгольською та й пізнішою, до XVI в. Тут історикові завалює дорогу маса творів безіменних та псевдонімних, щокрок насувається сумнів, чи даний твір оригінальний, чи перекладений, чи походить із XI, XII, XIII чи XIV в., чи староруський, чи болгарський і т. и. Тут треба широких приготовних праць бібліографічних та язикових, а те, що зроблено досі, невважаючи на досить оживлений рух в остатніх десятиліттях, — усе-таки дуже мале супроти об'єму завдання. Отсе головні уваги проф. Соболевського, які він мотивує або ілюструє детальними фактами. Як бачимо, більшість тих уваг зовсім справедлива, а дещо виглядає навіть як приємна несподіванка в устах проф. Соболевського. Ітак, прим[іром], він супроти об'єдинительних тенденцій проф. Істріна пару разів підносить окремий характер розвитку української літератури XVI—XVII в. і кладе її оброблення як окрему і рівнорядну задачу обік оброблення московської літератури. Раз навіть (стор. 146) він посувається до того, що знаходить «вполне естественным» наказ кн. Острозького перекласти доконаний кн. Курбським церковнослов'янський переклад якоїсь книги «на польскую барбарію», як з обуренням висловлявся Курбський. Коли перекладування з церковщини на ту «барбарію» в XVI в. було «вполне естественным», тобто, на думку проф. Соболевського, відповідало дійсній потребі суспільности, то чи не буде не менше «естественным» плекання літератури і науки на новочасній українській мові, в якій коли не сам проф. Соболевський, то бодай такі його товариші, як проф. Флоринський, з не меншим від Курбського обуренням, але з меншим розумінням речі бачуть також «барбарію» свого роду?

КОЛИ ВМЕР ІСУС ХРИСТОС?

Сими днями вийшов новий випуск часописі «Zeitschrift für die neutestamentlische Wissenschaft und die Kunde des Urchristenthums»*, видаваної Е. Прайшеном* у Дармштаті. Сей випуск розпочинає п'ятий річник тої цінної часописі, що подала досі ряд дуже цікавих праць з-під пера найперших спеціялістів на полі дослідів новозавітного письменства та історії перших віків християнства. На вступі сього випуску знаходимо цікаву статтю видавця «Todesjahr und Todestag Jesu», з якої основою й аргументацією хочемо познайомити читачів.

Головне джерело для біографії Ісуса Христа — чотири Євангелія — не подає року його смерти; з Євангелій знаємо лише те напевно, що се сталося за урядування Понтія Пилата, який урядував у Палестині 10 літ. Вказівки на первосвящеників Анну* і Каяфу* також не ведуть нас до цілі, бо докладних реєстрів первосвящеників не маємо. Історичні комбінації доводили різних екзегетів до найрізніших висновків, так що в десятилітнім урядуванні Пилатовім майже кождий рік уважав хтось роком смерти Ісуса. Г. Ахеліс* пробував дійти до певнішого висновку при помочі астрономічних обчислень і дійшов до двох можливих дат: п'ятниця, 7 цвітня року 30 нашої ери (783 від заснования Риму) і п'ятниця, 3 цвітня р. 33 н. е. (786 від з. Р.). Ахеліс прихиляється до першої з тих дат, але не дає доказів, чому б і друга мала бути невірною. Прайшен також стоїть за першою з тих дат, мотивуючи її одиноку правдоподібність ось як: «Кожду дату можна справдити двома способами: 1) коли про сю дату знайдемо десь якусь традицію або 2) коли поданий факт має в собі якісь елементи, що уможливлюють хронологічне обчислення. Найстарша традиція про Христову смерть у Євангеліях не має певної дати, значить, треба пробувати винайти сю дату при помочі другої методи.

Всі чотири Євангелія згоджуються в тім, що Ісус умер у п'ятницю; всі подають також, що ся п'ятниця стояла в тіснім зв'язку з жидівською Пасхою. Але тут зараз починається трудність. Три перші Євангелія (Марко, Матвій і Лука, т[ак] зв[ані] синоптики) оповідають, що Ісус їв іще пасху зі своїми учениками (Мар., XIV, 12; Мт., XXVI, 17; Лу., XX, 7). А по жидівським приписам ся пасхальна вечеря припадає на 15 нізана*, що, так як і кождий жидівський день, розпочинається ввечір і кінчиться ввечір. Коли се так, то Ісуса розп'ято вранці 15 нізана, а вечером перед тим він їв пасхальну вечерю. Сьому перечить четверте (Іванове) Євангеліє, яке тайну вечерю виразно кладе на день перед Пасхою (Πρό δε τής ἑορτής τοῦ πάσχα, XIII, 1), знач[ить], твердить, що Ісус був розп'ятий 14 нізана рано, а похований по полудні, додаючи, що жиди, власне, наставали на швидке поховання, бо вечером заходила Пасха (XIX, 31 і д[алі]). Значить, маємо вже дві дати: п'ятниця, 15 нізана, і п'ятниця, 14 нізана».

Той день, 15 нізана, був у жидів підставовим днем у календарі: він мусив бути днем повні місяця, від нього починався новий рік, зараз на другий день по нім (16 нізана) приношено в жертву до храму перваки польових плодів. Берлинський астрономічний уряд обрахунковий обчислив, що 15 нізан повня місяця припадала на п'ятницю в тих часах два рази, а власне 7 цвітня р. 30 (початок після єрусалимського часу о 10—11 годині вечора в четвер д[ня] 6 цвітня) і д[ня] 3 цвітня 33 р. (початок о 5—6 год. вечора в п'ятницю). Сі обі дати означали би початок Пасхи; перша згоджується з оповіданням синоптиків: у четвер д[ня] 6 цвітня 30 вечером їв Ісус із своїми учениками агнця пасхального, а в п'ятницю 7 цвітня, в сам день Пасхи був розп'ятий, а вечером того самого дня похований. Друга дата згоджується з Івановим оповіданням: у четвер їв Ісус вечерю, а в п'ятницю д[ня] 3 цвітня 33 р. був розп'ятий; вечером того дня починалася Пасха; Ісус у тім часі лежав уже в гробі. Обі дати випливають із відповідних джерел зовсім ясно, але ми не маємо можности рішити, котра з них правдива. Прайшен віднаходить два досі не завважені свідоцтва, що перехиляють вагу на користь дати синоптиків та рівночасно оправдують твердження Івана, що день Ісусової смерти не був першим днем Пасхи, а власне днем перед Пасхою, і що Ісус перед своєю смертю не їв агнця пасхального. Перше з тих свідоцтв — се слова єв[ангелиста] Марка, XIV, 1, що два дні перед Пасхою вже первосвященики ухвалили арештувати й убити Ісуса і що того ж дня Юда обіцявся доставити їм його в руки (XIV, 10). Та тут зараз оповідання перескакує два дні і XIV, 12, у перший день опрісноків, коли різано агнця пасхального, ученики йдуть до Єрусалиму й собі ж приготовляти пасху для Ісуса. Се, по думці Прайшена, мало правдоподібне і попросту перечить словам того ж євангелиста (XIV, 2), по яким первосвященики виразно застерігаються, щоб не арештувати його в день празника, щоб серед народу не повстав розрух. В зв'язку з сим виходило би, що Ісус був арештований вечером 13 нізана, розп'ятий 14 нізана, — значить, дальше оповідання єв[ангелиста] Марка про приготовання й поживання пасхального агнця не може бути первісною традицією. Правдоподібність сього викладу збільшується тим, що ся хронологія згоджується з єв[ангелієм] Івановим.

Таку саму хронологію має, очевидно, на думці й ап[остол] Павло, коли в першім листі до коринтян, XV, 7 і д[алі], пише: «Виметіть старий квас, щоб ви були новим тістом, так як і єсте вже незаквашені. Бо й наша пасха була пожертвувана, Христос; тим-то не хочемо святкувати в старім квашенім тісті» і т. д. Се докладний опис жидівського приготовання до святковання Пасхи. В день приготовання, д[ня] 14 нізана, повинні жиди поперед усього вимести старий квас: усе кисле в домі збирано і палено, до пополудня не сміло бути в домі нічого квасного. Рівночасно печено опрісноки. По полудні (між пів до першої і пів до другої) приношено насамперед вечірню жертву, а потім у храмі різано пасхального баранчика. Кождий ніс свого баранчика до храму, де його оглядали, а потім різали; тут же його обдирали, виймали нутро, і кождий забирав свойого додому. З заходом сонця, тобто з настанням 15 нізана, всі ті приготовання мусили бути покінчені, бо тоді починався празник, і той день, який-будь він був, уважався рівним суботі. Як бачимо, Павло описує тут докладно порання того приготовного дня: 1) вимітання всякого квасу (перед полуднем), 2) різання пасхального агнця (по полудні) і 3) розпочинання празника. А що смерть Ісусова в цілій Павловій теології мала величезне, основне значіння, то мусимо прийняти, що він дуже добре знав її дату, знав, що Христос умер не в перший день Пасхи, отже, не 15 нізана, а день перед Пасхою, отже, 14 нізана. В тім зв'язку пояснюється й инше місце того самого Павлового листа (XV, 20), де апостол каже, що Христос воскрес із мертвих «як первенець усопших». По жидівським обрядам 15 нізана вечером, отже, коли вже настав 16 нізан, зжинано на полі сніп-первак, який і приношено другого дня (16 нізана) до храму. Коли Павло порівнює Христа з тим снопомперваком, то се значить, що він воскрес 16 нізана.

Нарешті, за сею датою Ісусової смерти промовляють і річеві мотиви. Се ж майже незрозуміле, щоб священики назначали засідання синедріону на сам момент, коли заходив найбільший празник; так само незрозуміло, щоб вони дозволили доконувати кари смерти рано в празник Пасхи. Навпаки, коли правда те, що каже Марко (XIV, 2), що вони боялися розрухів задля арештовання Ісуса, вся правдоподібність промовляє за тим, що для його арештовання й засудження покористувалися днем приготовання, коли кождий жид був зайнятий у себе дома, а не днем празника, коли юрби народу висипали без діла на місто.

В. М. ИСТРИН. ИЗ ОБЛАСТИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(Журнал Министерства народного просвещения, 1903, VIII—XI). [Рец.]

У трьох розділах своєї праці, що тягнеться ще далі і буде нами далі обговорювана, ходить проф. Істрін своїм звичайним мікроскопійно-аналітичним робом довкола історичних компіляцій, звісних у староруськім письменстві під назвою хронографів*. Се були більш або менше систематичні збірки звісток із Біблії, з Йосифа Флавія* і инших старих істориків, а особливо з пізніших візантійських компіляторів-хроністів Івана Малали*, Георгія Гамартола* та Георгія Синкелла*. При помочі дуже широких студій по різних европейських бібліотеках і дуже детальних порівнянь тексту проф. Істрін констатує в першій статті, що, крім Малали й Гамартола, в Старій Русі був переклад також хроніки Синкелла, але в редакції коротшій, первіснішій від тої, що звісна в бонському виданні. В третій статті констатує далі, що в старій Русі був повний переклад хроніки Малали, який, одначе, затратився і з якого виписки з більшими або меншими скороченнями були основою староруських хронографів. Коли далі зважимо, що староруські хронографи обмежалися цілком тим матеріялом, який знаходимо у тих трьох візантійських компіляторів, що їх руські редактори обмежалися хіба на комбінованні одного компілятора з другим та скорочуванні їх звісток, то будемо мати поняття про марудність та невелику принадність праці проф. Істріна. Та проте ся праця має своє значіння вже хоч би тому, що хронографи були, особливо в Північній Росії аж до початку XVIII в., одинокими підручниками всесвітньої історії і в різних своїх редакціях містили також багато причинків до руської і російської історії.

Але ті досліди над хронографами мають для проф. Істріна ще инше значіння: вони мають вести його до розв'язки одної з найбільших загадок староруського письменства, до відповіді: де й коли була зложена т[ак] зв[ана] Толкова Палея? Сьому питанню присвячений другий розділ праці проф. Істріна. Різні більш або менше умотивовані міркування доводять його до тої думки, що сей твір був зложений не швидше, як у XIII в., не в Греції і не в Болгарії, а на Русі, що гаряча полеміка проти «жидовина», яка червоною ниткою тягнеться через усю Палею, була відповіддю на якісь ближче не відомі нам жидівські рухи (проф. Істрін згадує про особливе оживлення жидівських месіянічних сподівань у XIII в. в Польщі) і що твір, якого скелетом послужив також хронограф, був зложений на північнім сході від Києва, в Володимирі над Клязьмою або в Суздалі, значить, разом з хронографами різних редакцій повинен уважатися почином специяльної великоруської літератури. Власне в відкритті сеї специяльної літературної групи і в другім, ще більшім відкритті, про яке зараз скажемо далі, лежить головний інтерес тих утяжливих і коштовних студій проф. Істріна. Та про се друге його відкриття найліпше буде розповісти його власними словами.

«Що таке являє з себе XIII вік? — запитує проф. Істрін («Ж[урнал] М[инистерства] нар[одного] просв[ещения]», 1903, X, с. 216—218). — Звичайно XIII в. кінчить один період руської літератури, який иноді називають київським. Потім розвій літератури переходить у Північно-Східну Русь, до якої тягне й Новгород. Але XIV в. поки що покритий мороком, який толкують пануванням татарського ярма і викликаним ним упадком літератури і просвіти. В XV віці якось раптово виступає «русская» (не відомо яка, південно- чи північноруська? — *І[ван] Ф[ранко]*) література, що досі являла з себе якийсь хаос. Я недавно висловився проти того, щоб літературу XI—XIII в. називати попросту київською без докладного зазначення, як розуміти сю назву. Не буду повторяти сказаного, але зверну увагу на те, що маємо ряд пам'яток, які, належачи до XIII віку, виходять поза межі Київської землі і наводять на инші міркування. Нехай уже старий період і називають київським — певне, з деяким обмеженням, — але, може, ряд літературних творів XIII в. доведеться вийняти з «київського періоду» і перенести на инший. До XIII віку вже дуже ясно зазначилися окремішності південноруського язика, який, як уже тепер треба признати, ділився щонайменше на два діялекти — західний і східний. На сих двох діялектах одної мови дійшло до нас досить значне число рукописів, але всі ті рукописи виключно богослужебного змісту — Євангелія, апостоли і т. и., і нема ані одної пам'ятки історично-літературного змісту XIII—XIV вв., яку б можна признати південноруською. Сама собою ся обставина могла б бути й чисто припадковою, але в загальнім ході міркувань вона може мати деяке значіння. В дохованих до нас пам'ятках історично-літературного змісту нема слідів їх південноруського походження. До XIII в., як тепер знаємо, належать: 1) Толкова Палея, 2) полемічні трактати (які?), 3) Моленіє Данила Заточника, писане на північнім сході, в Переяславі Заліськім, 4) друга редакція «Александрії», 5) Повість про Індійське царство, 6) друга редакція Еллинського Літописця (так називається одна з руських редакцій хронографа). До того самого віку належить ревізія біблійного тексту, сюди ж належить і звісна рукописна збірка XIII в., сюди ж кладуть і оригінал Радзивіловської копії літописі, і не лише текст, але й ілюстрації. При тім усі ті пам'ятки мусимо вмістити в першу половину XIII в. Поневолі виринає питання: чи не мусять усі ті пам'ятки — а коли б пошукати, то ще й инші — бути злучені в одну групу і в'язатися не лише часом свого походження, але також місцем, тобто чи не мусимо дивитися на них як на пам'ятки Північно-Східної Руси і бачити в них нову течію, незалежну від київської літератури? Історичні дані підпирали би такий погляд. У тім часі вже ясно зазначилася формація нової держави на Північному Сході, Владимирсько-Суздальської, що ступенево перейшла в Московську. Коли Північний Схід зробився політичним центром, то зовсім природно, що там мусили явитися й письменні люди, мусили виявити себе й літературні замилування та потреби, які викликає зріст нових умов. Розуміється, стара література зараз перейшла з Київської землі до нового центру, хоча нема сумніву, що вона й уперед існувала всюди, а тільки тепер більше централізується. Та обік старої виринає й своя, хоч би і в формі компіляцій. В усякім разі, невважаючи на компілятивний характер, ми маємо декілька творів дуже виразного типу, яких не можна мішати з иншими. Чи не звідси, чи не від першої половини XIII в. повинні ми почати окремий період історії руської літератури, тої літератури, що в XV віці являється нам з дуже виразною фізіономією і яку короткими рисами разом з XVI віком я недавно схарактеризував у статті «Введение в историю русской литературы второй половины XVII века»? Се була б література великоруська, що, зробившися з часом літературою московською, рівночасно робилася літературою загальноруською. Стара південноруська література розплилася в новій, що виросла під новими історичними умовами і стратила свій характер, коли тільки вона мала його. Над витворенням південноруської літератури працювали о стільки ж південноруси, скільки й великоруси, а коли покажеться правдою, що «Слово о полку Игореве» було писане хоч і в Києві, але чернігівцем, тобто великорусом, як недавно досить переконуючи доказував д. Адріянов, то у оборонців південноруської літератури буде відібраний остатній атут. В усякім разі мені здається, що не зашкодить обернути свої досліди на те, аби відшукати сліди літератури на Північнім Сході в першій половині XIII в. Татарський погром справді міг мати велике значіння, зупиняючи розвій нового напряму літератури, що тільки що починала зароджуватися, літератури неофіціяльної; от тим-то друга половина XIII і XIV в. являються ще темними. Але годі ж думати, аби московська література XIV в. явилася раптово, немов упала з неба, з дуже виразними рисами. Треба лише трохи освітити півторавікову пітьму. А се само собою доведе нас до питання про хронологію в староруській літературі і до принципіяльних питань методології».

Я навмисне навів уповні сей уступ із праці д. Істріна, бо се одиноке місце, де він, так сказати, віддихає від куряви своїх детальних пошукувань і виявляє свої погляди, свою душу. Не можна сказати, щоб та душа була дуже симпатична. Зазначу згори, що проти фактичних здобутків досліду проф. Істріна не маю нічого, так само не маю нічого проти його ідеї — винайти в безладній масі староруського безіменного або псевдонімного письменства спеціяльну групу владимирсько-суздальських творів, хоча, з другого боку, треба зазначити, що приналежність до сеї групи творів, пойменованих д. Істріним, а спеціяльно Толкової Палеї, ще далеко не доказана. Але аргументи й загальні міркування, якими проф. Істрін обставив те своє відкриття, зібрані, по-мойому, досить нещасливо і показують у автора якийсь ненормальний, немов якимось сектантським духом викривлений спосіб думання. Се аргументи, яких би не слід надіятися від чоловіка, що так обережно і з таким накладом праці та коштів поступає там, де мова іде про усталення двох редакцій пустої компіляції з драннтивих грецьких хронографів. У Владимирі, а потім у Суздалі витворюється в початку XIII в. нова течія руської літератури. Річ зовсім можлива. Ми маємо навіть звісного репрезентанта тої літератури, Серапіона Владимирського*, і на ньому було б найліпше студіювати фізіономію тої літературної течії. Але проф. Істрін не робить сього; він ані не згадує про Серапіона, удає, немов поза пам'ятками, згрупованими ним, панує цілковита темнота. Чому? А тому, що Серапіон — південний рус, стоїть у безпосереднім зв'язку з київським письменством, продовжує його традицію, а сього не хочеться бачити проф. Істріну. Ми знаємо, що Толковая Палея була реакцією проти сильного жидівського впливу в Старій Русі, але заразом і результатом того впливу, який будив серед інтелігенції зацікавлення до старозавітних традицій, до Йосифа Флавія, до талмудичних доктрин та оповідань (див. Кирило Туровський), і знаємо, що сей вплив був далеко сильніший і безпосередніший у Південній Русі, ніж у Північній, у Києві, ніж у Владимирі та Суздалі. Але проф. Істрін волить ступати на таку хитку кладку, як звістка про оживлення месіянічних ідей у Польщі, ніж оперти свою конструкцію на довговіковій акції й реакції в Південній Русі, що одиноко може вияснити ту загарливість антижидівської полеміки, якою проникнена Палея. А чому? Лише тому, аби уникнути стрічі з тою ненависною Південною Руссю. Проф. Істрін пильно зазначує — і, по-мойому, вірно, — що література XI—XII в. не була виключно київська, хоча жаль, що не вказав ані одного великоруса, який причинився до її витворення, — але зазначивши, що в XIII в. вона починає централізуватися в Владимирі й Суздалі, він зараз же додає, що «стара література зараз же перейшла з київської території до нового центру». Чи справді? Має проф. Істрін хоч тінь доказу на се? Але зробивши таке логічне salto mortale[1], проф. Істрін зараз же тріумфально додає, що та чудом Божим зцентралізована в Владимирі, потім у Суздалі, далі в Москві література, роблячися національно великоруською, робиться рівночасно общеруською. Чи справді? Котрі то такі твори московської літератури XV—XVI віку зробилися общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Русі? Може, «Задонщина», або «Домострой»*, або послання Івана Грізного*? Інтересно би було зрозуміти, як се «стара південноруська література розплилася в новій»? Чи розплилися Іларіон*, Теодосій, Патерик, Данило Паломник, Початкова літопись*? Що суздальські та московські компілятори помішали їх твори з пізнішими, попсували їх своєю безграмотністю, своїми пропусками та вставками — се ще, мабуть, слаба історична заслуга. Признаючи дуже виразну літературну фізіономію тільки владимирсько-суздальській літературі, «хоч і компілятивній», яку тільки йому першому пощастило відкрити, проф. Істрін рівночасно вважає можливим відмовити характеру південноруській літературі, відмовити не виразно, а фарисейською клавзулею, «если она его имела». Лишаю на поталу філологам теорії проф. Істріна про два діялекти, видні буцімто в південноруській літературі XII чи XIII віку, та про великорусизм чернігівця — автора «Слова о полку Ігореві», а зверну лиш увагу на спосіб вислову вченого одеського професора: врадувавшися відкриттям д. Адріянова, що автор «Сл[ова] о п[олку] І[гореві]» був чернігівець і зараз же ескамотувавши його до великорусів, проф. Істрін плеще в долоні і вважає сю здобич немов якоюсь виграною в карти, та й то виграною не дуже чистою, бо вона полягає у хитрім відібранні у противника його «остатнього атута». Здавалось би, що тут мова не про газардову гру з вольтами, а об'єктивне досліджування фактів, та проф. Істрін, мабуть, розуміє се инакше. У нього на кінці наукової аргументації стоїть, здається катонівське: ceterum censeo Ukrainam esse delendam[1]. Еге ж, — скажемо й ми за проф. Істріним, — «треба освітити півторавікову пітьму», тільки що та пітьма триває якось безмірно довше від півтора віку.

---

[1] Смертельне сальто *(італ.)*. — *Упоряд.*

ПОЛЬСЬКА ПОЕМА ПРО УМАНСЬКУ РІЗНЮ

I

В рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських у Львові під ч. 266 є рукопис нового письма, в новій полотняній оправі, зложений із 70 карт грубого білого паперу, весь присвячений матеріялам про уманську різню 1768 р. Рукопис, а властиво всі уміщені в ньому матеріяли писані одною рукою, гарним, виробленим «писарським» почерком. Усі матеріяли — копії з инших якихось оригіналів, про які, одначе, в рукописі не сказано нічого докладнішого, чи се автографи, чи також копії. З дописків, роблених иншою рукою і иншим чорнилом на початках і на кінцях поодиноких статей, поміщених у рукописі, бачимо, що всі ті матеріяли були 1840 р. переписані з рукописів барона Шодуара* в Івниці* для князя Г. Любомирського. Сам Любомирський, розуміється, ані не переписував, ані навіть не порівнював своєї копії з оригіналами, і для того в ній полишалися численні, хоч не важні, помилки, декуди менші або більші пропуски або місця, не добре відчитані — все се не поправлено. Рукою Любомирського писані, очевидно, лише ті дописки при наголовках та закінченнях поодиноких статей, із яких бачимо, що барон Шодуар ще в 30-их роках XIX в. займався збиранням матеріялів до історії Коліївщини і, крім невідомих нам джерел, стягав копії поодиноких споминів та документів із бібліотеки монастиря василіянів в Умані та від якогось шамбеляна Штайна. З того рукопису я подав 1894 р. в «Житю і слові» (т. II, ст. 65—67) дві українські вірші, зложені якимось поляком з нагоди Коліївщини*, а тепер хочу подати всі неопубліковані досі матеріяли, а поперед усього простору поему про уманську різню. Ось докладний зміст рукопису.

---

[1] А поза тим вважаю, що Україну має бути знищено [парафраза слів Катона про Карфаген] *(латин.)*. — *Упоряд.*

На новішій титуловій картці, ненумерованій, подано титул «Materyały do rzezi Umańskiej 1768 r.» і загальний зміст тому.

1. Карти 1—18. Rzeź Umańska czyli historya rewolucyi zrobioney przez Zelizniaka*i Gontę napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znayduiącego się w teyże okropney Rewolucyi. Під сим заголовком рукою Г. Любомирського дописано: przez Lipomana*. Сей титул повторений і в виданні Рачинського* (Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lipomana i dwóch bezimiennych, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego*, перше вид[ання] Poznań 1842, друге, wydanie powtórne dosłownie z pierwszej edycyi przedrukowane, Poznań 1854) з додатком «naocznego świadka» — додаток невірний, бо Ліпоман не був наочним свідком уманської різні, але, як подає Рачинський у передмові до свого видання, був «obywatel ukraiński znany z przekładu na język ojczysty Józefa Flawiusza i opisu kurhanów na Podolu i Ukrainie»[1], який «zaraz po rzezi humańskiej na Ukrainę przybył, a zawarłszy z naocznymi świadkami tych okropności związki, z ust ich powziął wiadomość o buncie Zeleźniaka i zgrozach dokonanych w Lisiance, Humaniu i indziej»[2] (op. cit. стор. II).

---

[1] ...український громадянин, відомий із перекладу на рідну мову Йосифа Флавія і з опису курганів на Поділлі й Україні *(польськ.). — Упоряд.*

[2] ...одразу після уманської різні прибув на Україну і, зав'язавши стосунки з наочними свідками тих страхіть, із їхніх уст узяв відомості про бунт Залізняка і жахіття, вчинені в Лисянці, Умані тощо *(польськ.). — Упоряд.*

Дивна річ, що Рачинський, знаючи се, таки лишив на творі Ліпомана титул «naocznego świadka». Ті записки в вид[аннях] Рачинського в першім вид[анні] містяться на ст. 101—180, а в другім на ст. 65—117. В нашім рукописі маємо закінчення, якого нема в друку: Konicc historyi o rzezi Humańskiej czyli o rewolucyi zrobioney przez Zelizniaka y Gontę. Satis ad memoriam posteritatis. Opus in pagina, quod capit volumina. Dosyć wiadomości do pamięci przytomności [sic! зам[ість] potomności]. Dzieło w cwiartkach kilkanaście do tomów wielkich ośmnaście[1]. Очевидно, се якась пуста гра слів без ніякого значіння.

2. К. 19. Wiersz do ratusza humańskiego. Сей вірш починається так:

Ten, co cię stawiał y zgniotł tobą ciała,
Pokazał rozum, jaki mu krew dała;
Boga się wyrzekł, serce dobre stracił,
Bo się zabiciu zabiciem zapłacił[2].

Увесь вірш має 38 рядків (з них один через неувагу писаря пропущений) і містить саме отаку майже незрозумілу плетеницю слів.

Картка 20 порожня.

3. К. 21—32 verso. «Opisanie rzezi humanskiej przez przytomną temu nieszczęściu sierotę w r. 1827 dnia 9 X-bra w łaskawie danym przytułku». До цього титулу знов рукою Любомирського дописано: Przez Panią Krebs*. Сі спомини були видані 1840 р. Рачинським у Познані зразу в газеті «Orędownik»*, а потім окремою брошурою п[ід] з[аголовком] «Opis autentyczny rzezi humańskiei przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężną Krebsową. Z manuskryptów hr. T. Działyńskiego* przedrukowany. Poznań 1840.

---

[1] Кінець історії про уманську різню, або про революцію, влаштовану Залізняком і Гонтою. [Досить для пам'яті нащадків. Твір, який охоплював би томи, міститься на сторінці *(латин.)*. — *Упоряд.*]. Достатньо відомостей для пам'яті нащадків. Твір у кільканадцяти четвертинах до вісімнадцяти великих томів *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Той, хто тебе ставив і зім'яв тобою тіла,
Показав розум, який йому кров дала;
Бога зрікся, добре серце втратив,
Бо вбивством за вбивство заплатив *(польськ.)*. —
Упоряд.

K. 32 verso порожня.

4. К. 33—42. «Krótkie opisanie rzezi w mieście Humaniu od czerni Ukrajnskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 zdziałaney». Під титулом рукою Любомирського дописано «Z rękopisma znayduiącego się niegdyś w Bazyliańskiey humańskiey bibliotece»[1], та при кінці тексту, так само як і під кождою з попередніх і дальших статей, поміщено дописку тою самою рукою: «Wypisano z rękopisma u Barona Chaudoira w Iwnicy 1840 H. Lubomirski»[2], — значить, копію з василіянської книги робив Шодуар, а для Любомирського переписувано в Івниці вже з його копії. Ся стаття — се реляція, звісна під назвою василіянина Тучапського, буцімто наочного свідка різні, написана швидко по доконаних подіях, бо вже д[ня] 2 грудня 1787 року, отже, несповна 20 літ по різні ректор уманського монастиря о. Йосафат Моргулевич і віце-ректор Мацевич посвідчають автентичність копії сеї реляції, «wiernie przekopiowaney z akt klasztoru humańskiego»[3], мабуть, для Дзялинського, бо се потвердження надрукував Рачинський у своїм виданні разом із реляцією ніби Тучапського («Bunt hajdamaków», 1 вид[ання], стор. 181—221, 2 вид[ання], стор. 119—146), а в нашім рукописі такого потвердження нема.

Карти 43—44 порожні.

5. К. 45—46. Нагорі рукою Г. Любомирського написано: Z biblioteki Szambelana Szteyna. Під сим без окремого титулу дата: «D. 28 Junii 1768 z Wołynia». Поч[аток]: «Po iedney nie skonczoney biedzie druga straszna...»[4].

---

[1] З рукопису, знайденого колись у василіянській уманській бібліотеці *(польськ.). — Упоряд.*

[2] Виписано з рукопису в барона Шодуара в Івниці 1840 р. Г. Любомирський *(польськ.). — Упоряд.*

[3] ...точно перекопійованої з актів уманського монастиря *(польськ.). — Упоряд.*

[4] Після однієї незакінченої буде друга страшна... *(польськ.). — Упоряд.*

Кінчиться: «ale też obywatele z swoiemi maiątkami za Dniestr powynosili się»[1]. Коротка реляція про гайдамацькі рухи в виді листа до якогось приятеля буде опублікована пізніше.

6. К. 47—48 verso. Kopia listu pisanego z drugiego mieysca z Wołynia dnia 28 Junii 1768. Поч.: «Boday bym nie doczekał pierwszym tych nieszczęśliwości bydź donosicielem»[2]. Кінч[иться]: «a do tego gdy się dowie co się w Barze* stało, pewnie się wroci nazad»[3]. Буде опубліковано пізніше.

7. К. 48 verso — 49 руські вірші, опубліковані мною в «Житю і слові»*.

Карта 50 порожня.

8. К. 51—66 польська поема, яку подаю далі.

К. 67—70 порожні.

Щодо самої поеми, то, маючи перед собою не автограф автора, а досить пізню і, хоч загалом старанну, а все-таки чоловіком мало тямучим роблену і пізніше не колляціоновану копію, я вважав можливим відступити від філологічного принципу — друкувати слово в слово і букву в букву, хоча й не робив ніяких змін у мові, правописі та формі тексту. Я завів тільки інтерпункцію, якої в тексті в значній мірі нема, відступив від прийнятого в тексті принципу писати майже всі іменники великою початковою буквою та перевів консеквентно точковання та крисковання (ż = ж, ść, ó), яке в рукописі переважно зовсім занедбано. Декуди, поправляючи явні помилки рукопису, я кладу в тексті свої поправки або кон'єктури, але всюди в нотці до відповідного слова зазначую, як стоїть у рукописі. Поменші пропуски доповняю, але кладу слово, якого нема в рукописі, завсігди в гранчастих скобках. Нумерація рядків заведена не мною і навіть не тим, хто писав копію Г. Любомирського; вона, очевидно, була вже в рукописі барона Шодуара і дає нам можність сконстатувати (на що, зрештою, вказує брак риму до попереднього вірша), що по віршу 781 копіст Г. Любомирського пропустив один рядок, так що між числами 780 і 790 у рукописі Оссолінських міститься не 10, а лише 9 рядків. Я зазначив сей пропуск виточкованням одного рядка. На щастя, для змісту оповідання сей пропущений рядок зовсім неважний.

---

[1] А й також громадяни зі своїми маєтками за Дністер перебралися *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Бодай би я не діждався першим про ті нещастя повідомляти *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] А до того ж, коли довідається, що в Барі трапилося, певно повернеться назад *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Krotkie opisanie wierszem polskim nieszczęsliwey klęski w całey Ukrainie a nayszczególniey tyranskiey rzezi w miescie Umaniu przez Maxyma Zeleyniaka Zaporożca naypierwszego herszta za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins, nayprzod zbuntowanego a potym przyłączeniem się Gąty sotnika umanskiego zmocnionego na polskim y żydowskim narodzie roku 1768 dopełnioney y spraktykowaney, przez studenta szkoł umanskich dla wiecznopomney całemu swiatu pamięci zebrane y złożone wiersze

1 Ledwo co Ukraina z popiołów powstała,
W których, jak ludzka pamięć zasięga, mieszkała,
Ledwo nieurodzayne drzewo owoc[1] dało,
Zkądby całopalenie Bogu stać się miało,
Ledwie, mówię, drapieżność ustała zwierzęca,
Ludzi ten kray żywnoscią do siebie zachęca,
Płodniste dzikie stepy y lasow gęstwiny,
Gdzie przedtem [nic] nie było procz iedney dziczyzny;
Idzie lud iak Izrael w on kray obiecany,
10 Lecz nie wiem, czy to doydzie, kto nie iest uszczwany[2].
Niechay krokiem nayprędszem z Fortuną pospiesza,
Nie trafi do oyczyzny bez wodza Moyżesza;
Lub trafiwszy nie długo w tym pożyie[3] mieniu!
Płakać trzeba, nie będzie kamień na kamieniu.
Bo cerkwie y kościoły y ołtarze święte,
Iedne pobudowane a drugie zaczęte,
Monasterów ozdoby, fundusz w Ukrainie,

---

[1] В рукоп. owoce. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. co szczwany. — *[Іван Франко].*
[3] В рукоп. pożyw. — *[Іван Франко].*

Nie wiedzieć co z złych[1] na nie strasznego wypłynie.
Zamiast błogosławieństwa y mnichów modlitwy
Krwie rozlanie, zgorszenie, chrześcian gonitwy.
Co lektce usłyszawszy ciekawie się pytą:
«W którym mnichu, klasztorze złość ta iest ukryta?
Nie nazwał by się, mówi, zakonnikiem taki,
By miał wszcząć z chrześciany podstęp ladaiaki.
Dla dzikiego pospólstwa zamiast dadź naukę,
Miałby ludzi buntować y płatać złą sztukę?»
Odpowiem niezadługo y odkryię szczerze,
Że ten pożar w Morteńskim wszczęty monasterze.
Niech lektora ciekawość, proszę, czas wyczeka,
Powiem: to od humena iest Melchisedeka.
Ten maiąc naturalny rozum y nabyty,
Któren na chwałę Boga od niego użyty
Bydź powinien koniecznie, zamiast teyże chwały
Dwoiakie od kapłana przestępstwa się stały.
Był lat kilka humenem w klasztorze Motreni,
Gdzie polską włość Smilańską dizunią mieni,
Od rossiyskiey przyległość innego obrządku, —
Żadnego tam nie czynił dusznego porządku.
Ba, co mówię, nie czynił! owszem, bardzo wiele:
Sam zginoł, wielu zabił na duszy y ciele.
Zachęcał ludzi zewsząd nabożeństwem niby,
Grzech smiertelny niewinności przyniol bez ochiby.
Przeto często odpusty z ofiarą bywały,
By grzechowe rozpusty wolność swoią miały.
Zbuntował gruby naród gorliwością wiary:
Palą się w Ukrainie sekretne pożary.
Wydaie uniwersał, od pozwu zakryty,
Że xiądz, Polak, Żyd oraz będzie w pień wybity.
«Tylko skrycie ludowi każdy z was niech wznawia,
Że iest wola rossyiska dziś z Peryasławia,
Żeby był każdy kozak y człek w pogotowiu —
Spełni się w roku ósmym przy czerwonym nowiu».
Stało się podług woli, iest wszystkich ochota,
Nie iest grzech, pozwolona od popa niecnota.
O mądrości przeklęta, szalona y wściekła,

---

[1] В рукоп. złych. — *[Іван Франко].*

Nie od Boga nabyta, ale rodem z piekła!
Iak żeś wielki fundament wiary założyła
Przeklętey, iakeś sama iest y przedtym była!
Upadnie ten fundament wraz z sektą przeklęty,
Krwią y śmiercią chrześcian wnet będzie podcięty.
Będzie tobie samemu po czasie ach biada:
Kto pod kim dołki kopie, zazwyczay w nie wpada.
Już tedy Melchisedek, będąc o tym pewnym,
Wyieżdża za granicę z żalem niby rzewnym:
«Czy hultaie sunią się, czy konfederaci[1],
Ażebym mógł monastyr oraz swoich braci
Ocalić». Prosi anszeft komend, by załoga
Dana była iakowa, — błagać będzie Boga.
Tak podstępnym sposobem dokument odbiera
Do którego bądź kolwiek blizko officera.
Nie tędy udaie się, ale w Zaporoże.
Co za wybieg przewrotny, nieskończony Boże!
Ma łatwosć od starszyzny przy tym dokumencie;
Diaboł nie źle pomaga, w nayprędszym momęcie
Prowadzi na załogę nie wiele kozaka:
Z Zaporoża Maxyma herszta Żelezniaka.
Zkąd y przed tym rospusty spływały do Smiły,
Ztamtąd po Ukrainie wszędzie się szerzyły.
Temu pisze ordynans z pieczęcią Moskala,
Że ten każe koniecznie, nie tylko pozwala,
Wyrżnąć Żydów, Polaków — obowiązek wiary!
Niewiara czyni bardziey pogańskie poczwary.
Daie błogosławieństwo od Imperatrycy
Wybrać kąkol — Polaków — z rossyiskiey pszenicy.
I pszenicy nie długie będzie panowanie:
Zżęta, związana w ogniu piekielnem zostanie.
Idzie ów daley w Polskie od tamtey granicy,
Nie maiąc zaporożskiey dwadzieścia konnicy.
Wzioł patent półkowniczy od Melchisedeka —
Tak prędko do tey rangi z prostego człowieka!
Dziwna iest, że do rangi żołnierzy oręża
Hultayskich woysk należą, nie do xiążki, xięża
Motrońscy, bo nie xięża, poganie bydź mogą,

---

[1] В рукоп. konfederacye. — *[Іван Франко].*

Którzy w piekło lud wiodą niby wiary drogą.
Wzioł złe błogosławieństwo, nim wsiadł na koń zgołą:
Ochotnik za nim, nie on ochotnika woła.
Co za prędka gorliwość za wiarę[1] się bicia!
Niedowiarki chcą wiernym wszystkim wydrzeć życia.
Wszak ci to y żydowstwu[2], chociaż niewiernemu,
Brać życia nie godzi się, ile nam bliźniemu.
Zebrało się kilkuset, nim doyszli do Smiły;
Iuż się znać ukraińskie roskoszy skączyły.
Płaczą Żydzi y szlachta, onych małe dzieci, —
Czy egipska niewola w tym się kraiu nieci?
Rżną po wsiach y w miasteczkach, niewinną krew leią.
O moy Boże! iakież Ci offiary się dzieią!
Przedtym w Starem Zakonie palono bydlęta,
Tu zaś z prawych chrześcian iest offiara święta.
Przedtym z offiaruiących rąk brana bywała,
Teraz z offiarowanych Tobie cześć y chwała.
Dali dowod naypierwszy w mieście Żabotynie,
Gdzie nie iedna niewinna głowa ludzka ginie.
Wybiwszy się z poddaństwa bili panów, panie, —
Iuż to czynią z swoimi zawzięci Smilanie.
A cóż mówię o innych, Korsuniu, Kaniowie!
[A] targi Bohusławia kto dobrze opowie!
Toż się działo[3] po lasach, wioskach, polach wszędzie —
Iuż Polaka y Żyda na świecie nie będzie!
Gonili obławami z pól, kniey, iako źwierze, —
Tak czynią prawowierni z gorliwości w wierze!
Gdzie napadł Żydów, szlachtę, w lesie lub na polu,
Wybierali z pszenicy nasienie konkolu.
O przeklęta pszenica, nie pszenicą zwana,
Kąkol, święte nasienie zaś twoie z szatana.
Nie z takiey to pszenicy Bóg offiarę bierze,
Ale kąkol onemu podany w offierze.
Zżęte snopy na chwałę idą Panu Bogu,
Żeńce zaś póydą czartu na grotnym ożogu.
Iuż ta straszna wiadomość y po Ukrainie,

---

[1] В рукоп. wiarą. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. żydowstwie. — *[Іван Франко].*
[3] В рукоп. działą. — *[Іван Франко].*

W Podolskim y w Kiiowskim, na Wołyniu słynie.
Tę tyrańską bezbożność złe czyni poddaństwo,
Śmierć zelżywą odraża: miasto usług państwo
Od własnego poddaństwa y miasto daniny
Na fortunie y życiu[1] doznaią ruiny.
W Umań niby fortecę zbieraią się wszyscy,
Nie wiedząc, że w tem mieyscu będą śmierci blizcy.
Tu nasi, tu[2] y ze stron szlachta, urzędnicy,
140 Tu Żydowstwo ciśnie się z całey okolicy,
I student pozostały w niemałym swym liku
Tuszą sobie: gdy staniem przy obronnym szyku,
A kozaków kilka set konnych prócz piechoty,
Dragunów kilkadziesiąt, by na iakie groty
Uderzem y zwyciężem, a za kupnem koni
Przyszli pruscy żołnierze, wezną się do broni.
Toż podług woiewodztwa uchwały wybrani
Żołnierze pod kommendę naszą ieszcze dani.
Dosyć rady, poszliymy co z woyskiem na polu
150 Po Gontę, by dotrzymał wierności parolu.
Niech przysięże przed nami. W niedzielę się stało[3],
Że przysiągł y wyiechał, zabawiwszy mało.
Pruski przy tem porucznik z niemi w radę rada:
Armaty rozporządza, strzelnicę zakłada.
Widząc rządy, są sprzeczni, ten temu nagania, —
Nie wie, kto z nich iest starszy, wyiechał z Umania.
Wiele wody kazano przygotowić w kadki...
Właśnie iak by przy trzonku swoie czynią zwadki.
Alić tu coraz bliższą do usz daią wzmiankę,
160 Że wieczorem w sobotę wyrżnięto Łysiankę.
Z rządów mało tam było, y żadnego pono;
Franciszkana iednego ze psem powieszono.
Szlachtę, Żydów wybito, maiątek zabrany,
Nawet kościoł, monaster w niwecz zrabowany.
Ci mówią: «Co się dzieie! Zmiłuy się, o Boże!»
Drudzy w głos: «To bydź żadnym sposobem nie może».
Nie wierzycie, otóż iest z naszych dóbr nowina:

---

[1] В рукоп. życia. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. to. — *[Іван Франко].*
[3] На марг[інесі]: d. 19 Iunii. — *[Іван Франко].*

Iuż wyrżnięta, spalona niedawno Ryzyna,
A szlachta, co się w tey wsi z domów swych bronili,
Tyrańską śmierć z żonami y dziećmi pożyli.
Bo nie tylko cierpieli nogi, ręce cięte,
Lecz y dziatki na spisach z wnętrzności wyjęte
Po powietrzu latały. Strach! Niemasz od Gonty
Wiadomości, znaczą się oczywiste bunty.
W tem nadchodzi wiadomość, że iuż połkownicy,
Obuch y Magnuszewski, poszli ku granicy
Wyprawieni precz z woyska, ieśli chcą, by żyli:
Taki abszyt sotnicy z rady sporządzili,
Dawszy im po kozaku z łaski czyli zdradą,
Gdyż kilka koni w pogoń tuż za niemi iadą.
Obucha nie napadli; Magnuszewski przecie
Z natchnienia konwoy zsyła, rzecze: iedź po świecie.
Sam drapnowszy mil kilka odpoczywa w iarze,
Widzi z góry iadących kilku ludzi w parze,
Y zasiadłszy za pieńkiem do zbliżonych strzeli
Z sztućca: ieden padł, w rozsyp drudzy polecieli.
I tak swe za granicę salwowali życie,
Którym mieli w Umaniu przypłacić sowicie,
Iako Gonta przyrzekał, że «gdy was zastanę,
Okrutnieyszą nad innych zadam śmierci ranę».
Sam iuż Gonta zostawszy z woyskiem radę bierze:
«Lubom stwierdził przysięgą wierności przymierze,
Iednakże choć kumowie ieden, drugi, trzeci,
Którzy u mnie trzymali y ia u nich dzieci,
Przecież czynią podemną podstępne zawody,
Listy do mnie pisane taią woiewody.
Nie daruię, a mam też pismo Żelezniaka,
By nie bronić żadnego Żyda y Polaka,
Bo bym się tak sprzeciwił y całey Rossyi,
I swoiey bym od miecza nie uchronił szyi.
Owszem, trzeba dopomódz, bo takie ukazy,
Byśmy życia, maiątków nie poniesli skazy.
Naczał, woysko, panowie, a wy co mowicie?»
Krzykną: «Chętnim kłaść przy was choć by własne życie!»
«Dziękuię y odpiszę to do półkownika,
Który się zatrzymuie, bo go strach przenika
Uderzyć na nas, — niechay do Umania spieszy,

W prędce pomoc go nasza w żądaniu pocieszy».
W poniedziałek dzieie się o drugiey godzinie[1],
Widać: woysko od lasku zwany Greków płynie,
Lecz nie nasze, niestety! Znać nieprzyiaciele[2].
Armaty rychtuy, bierz się do oręża śmiele!
Obóz się przy folwarku nad stawem lokuie,
A hultaystwo przedmieścia iuż wszystkie grassuie.
Wprzód rachmistrz Nielubowicz z swą żoną iedyną,
Z córką, siostrą y synem straszną śmiercią giną,
Gdy ich dworek na dole, by miasto widziało
Z góry, co się podobnie potym z nim stać miało.
Naycięższe wyrządzali onymże katuszy,
Choć by serce kamienne, to się patrząc wzruszy:
Gołych z izby wywodząc aż na plac widoku,
Cieli, kłóli, strzelali gmin z każdego boku.
Uwijaiąc się zwolna te męki zadaią,
Krzycząc: «Niechay się z miasta tego spodziewaią!»
Potym inną z izb szlachtę wywłóczą za włosy,
Z Żydów w miasto nie weszłych żną gęste pokosy,
Rwą skrzynie, domy palą, strzelaią y kolą,
Z trupa woda czerwona, krwią spłókali rolą.
Z iam, kontów, iarów, trzciny w miasto uciekaią,
W którym widząc zamknięte, onych nie puszczaią.
Krzyk, ięk, ryki płaczliwe pod same niebiosy,
Widzac równie y w mieście, że te spadną losy.
Vivat, vivat, iuż Gąta na ratunek dąży,
Wnet on tu nieprzyiaciół swym woyskiem okrąży.
Widno wprawdzie z za góry chorągiew żółcieie
Y proporce niebieskie, iak wiatr niemi wieie.
Patrzymy: prosto idzie, na obóz naciśnie, —
Obaczycie, iak to się hultaystwo rozprysnie[3].
Iuż podszedł, podsłuchaymy, iak w oręż uderzy!
Chorągwią biie w ziemię, podobno się zmierzy.
Ach strach! ach źle! ach prze Bóg, iuż pospołu stoią!
Przepadliśmy na wieki z tą nadzieią swoią!
Mieycie się do oręża! On sam naczał iedzie,

---

[1] На марг[інесі]: d. 20 Iunii. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. nieprzyiaciela. — *[Іван Франко].*
[3] В рукоп. rozsypie. — *[Іван Франко].*

A Gąta czapką kiwa — nie wierzmy, bo zwiedzie.
Boberkiewicz, pal z armat, przykładay że lonty!
Wyrychtuy dobrze w piersi do samego Gonty!
Poczekay, niech się zbliżą, żeby z ręczney broni,
Kiedy nie kartaczami, zsadzać onych z koni.
Już blisko, pal że prosto! Skoro huk armaty:
Zsadziły zaraz z konia sotnika granaty.
Piorunem się cofnęli, widząc, że nie żarty.
Hołota zabitego iak zaiąca charty
Porwawszy ciało wloką czem prędzey, gdzie fosa,
Boiąc się, by im kula nie utarła nosa.
Wtym Gonta rozgniewany kule y proch daie,
Bo tamtym iuż nie stało, — ruszył wszystkę zgraię.
Z za wałów y z za chałup uderzą pociski,
Coraz czyniąc ku miastu chyłkiem przystęp bliski.
Ale nasi z baszt, strzelnic dobrze się im bronią,
Bo bez rąk, ócz, kulawych leszcze kule gonią.
Wieczorem Gonta wkradł się blisko po pod wały,
Z hakownic wtenczas naszych kule dogrzewały.
Tak przez całą noc raz w raz ogień nieustanny,
Z obu stron kule sypią, iak woda z fontanny.
Iuz pułmiski, talerze topią, kule leią,
Broniąc się na hultaiów z ręczney strzelby zieią.
Aż rano kula z kulą leżące na rynku
Zbierali, oddawaiąc nazad w upominku.
A watah[1] Laskonoski krąg obieżdża miasta,
Na swym koniu przodem się ustawicznie szasta[2].
Nie uważa, choć iego zewsząd kula pierze:
«Nie żartuycie! Mam ufność w diablem charakterze».
Nie mogąc nic poradzić szlą we wtorek rano
Człeka, aby pod miastem parol wywołano:
«Wszystkim, gdy się poddadzą, daruiemy życie,
Konfederatów, Żydów skarzem należycie».
Lenard porucznik, inni, Markowski chorąży
Wołaią: «Zdrada będzie!» Mładonowicz dąży
Z myślą swą źle radzącą do końca ich myśli.

---

[1] В рукоп. w atak. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. szata. — *[Іван Франко].*

Wtym posłańce od Gonty skrycie z chustką przyszli.
Pięknie się układaią, pokrywaią miną
Iaszczurcze własne iady: «Tylko Żydzi zginą».
A xiądz rektor Kostecki wszystko to przenika,
Do pokuty pobudza każdego grzesznika.
«Załuycie za występki, bo śmierć przed oczyma!
Zginiem[1] wszyscy, żadnego ratunku iuż niema».
Lud ięczy z wyrażeniem strasznego lamentu,
Doprasza się spowiedzi świętey, sakramentu.
Kilkadziesiąt wraz każdy w sercu grzech wyznawał,
Ten w piersi biiącym się[2] rozgrzeszenie dawał
Aż do końca; dopiero żegnać się naznaczył,
Żeby ieden drugiemu urazy wybaczył.
Natenczas wszczęte głosy przenikały serce
Gorzey niźli sztyletem okrutni morderce.
Mąż z żoną, żona z mężem daią sobie vale:
«Bądź zdrowa, Magdaleno!» — «Bądź y ty zdrów, Michale!»
Matka z córką, syn z oycem y wzaiem oboie
Dzieci tulą: «Iuż bądźcie zdrowe, dziatki moie!»
Brat z siostro, siostra z bratem czynią pożegnanie,
Panowie sobie wzaiem, wzaiem też y panie:
«Bądźcie zdrowi y zdrowe! Śmierć przyiaźn rozrywa!»
Pospólstwo y Żydowstwo równie we łzach pływa,
Podobnie żegnaiąc się oddaią walety.
Wszyscy ięczą, wzdychaią, wołaią: niestety!
Wychodzi xiądz Kostecki z sakramentem świętym,
Wszyscy klęcząc wołają głosem niepoiętym:
«Ratuy nas, święty, mocny, Stwórco[3] nieba, ziemie!
Niech niewinnie nie ginie chrześciańskie plemie!»
Obszedłszy w koło miasta przychodzi, gdzie szkoła,
Aż wybiegłszy Żydowstwo o ratunek woła.
«Ieśliż tu Bóg prawdziwy, ochroń nas, prosiemy,
Na wieki wieków dzięki czynić Ci będziemy».
Ieszcze tey processyi nie skończyli prawie,
Iedzie naczał na koniach z Ostapówki żwawie.

---

[1] В рукоп. zginiemy. — *[Іван Франко]*.
[2] В рукоп. biiący się. — *[Іван Франко]*.
[3] В рукоп. Stworca. — *[Іван Франко]*.

Markowski woła: «Strzelać!»[1], a strona nie daie.
Młodonowicz Lenarda porucznika łaie;
Przybiegłszy do armaty zapał zakrył połą.
Otoż Gonta zbliża się z miną iuż wesołą.
Lenard z złości uiechał, tylko słowo piśnie:
«Iuż gości w mieście mamy!» Każdy bronią ciśnie.
Zaraz z miasta nowego wnet pale podcięte,
Iuż y trupy hultaiów w lot leżą wyrżnięte.
Tu mieszczanie naczałów wchód z chlebem witaią,
Tamże w pół miasta spisą ludzkie ciała kraią.
Wchodzi Gonta, Żelezniak, za niemi sotnicy, —
Asystuią bez czapki nasi urzędnicy,
Proszą o miłosierdzie, że od tamtey bramy
Bardzo wielu zabito, lecz nie czynią tamy.
Aż y tą bramą zbóyców strach ciśnie się mnóstwo.
Do kościoła panowie, pcha się y ubóstwo.
Ieden wszedł na ambonę y mówi kazanie:
«Wasza mościom, panowie! Wasza mościom, panie!»
Bluźniąc rzecze, że «Nieraz nas stąd przeklinali
Wasi xięża pogańscy, schyzmo nazywali.
To y ia dziś schyzmatyk odbiorę wam życie.
Coż mi na to niewierni teraz odpowiecie?»
A [z]szedłszy zaraz «biycie!» swey hałastrze rzecze.
Każdy iak swego za łeb wnet z kościoła wlecze.
Kolą, męczą, strzelaią, odzieraią z szaty,
Na wstydzie, życiu, mnieniu doznaią utraty.
Złapali Wodowskiego, xiędza komendarza,
W okopie zamęczyli naprzeciw cmentarza.
Podskarbi pod dzwonicą będąc kłótym, ciętym,
Z tym się światem pożegnał dość przy mieyscu świętym.
Żona dowiedziawszy [się] o boskim edykcie,
Podobną śmiercią ginie w ślad po Benedykcie.
Młodonowicz przy Goncie idzie na poręce,
Żona krzyknie zostaiąc iuż w tyrańskiey męce:
«Ratuy że mnie, Rafale!» Ten rzecze: «Mospanie
Gonto, daruy!» A Gonta: «Co się tobie stanie,
Sam nie wiesz». Lecz [gorsza rzecz][2] u Bazylianów:

---

[1] В рукоп. Strzelcie. — *[Іван Франко].*

[2] В рукоп. одно слово пропущено. — *[Іван Франко].*

Tam w kaplicy dość było studenta y panów.
Lewicki vice-rektor xiądz mszą świętą prawi,
Hultaystwo się rabunkiem depozytów bawi:
Z cel, chórów, z pod ołtarza wyciągaią skrzynie,
Z zakrystyi szuflady y cerkwi naczynie.
Z przytomnych panów zwłóczą sukienki y buty:
Iedni niby zrucaią, drugi by był wzuty.
Na ołtarzu usiadłszy odkręca chodaki,
Spodnie bierze y buty — Bogu honor taki!
Nim msza święta skończona, iuż krwawe offiary
Wewnątrz czynią, y z dworu pogańskie maszkary.
Poranionych w kaplicy krew posadzką płynie,
Na podwórzu męczęską więcey śmiercią ginie.
Gorzewski stary z synem, Soszyńska z swym mężem,
Laik mieczem katowskim, ci różnym orężem.
Markowski z dworku swego był blizko kaplicy
Wiedziony na plac śmierci boso y w łosicy;
Uprosił pozwolenie Bogu oddadź dzięki,
Z kwadrans krzyżem poleżał[1] y poszedł na męki.
Gdy iuż wszystkich z kaplicy powyprowadzano
Y męczęską wyprawę na tamten świat dano,
Z xięży pokaleczonych obnażywszy szaty,
Po mszy świętey skończoney zabrawszy ornaty,
Zaraz vice-rektora y zakrystyana,
Trzeciego kaznodzieie z woli atamana
Ich pasami związawszy w bok ręka do ręki
Pchaią boso, w koszuli, prowadzą na męki.
Toczą, noszą y piią różne z lochu wina.
Nikogo niemasz, nie wiem, co iest za przyczyna.
Wpadł ieden na ambonę, gdzie xiądz rektor leży
Skaleczony, zmęczony, tylko co w odzieży
Ciało nierozsypane, pchnie na cegłę z gury,
Do ostatku w nim wszystkie zerwać [chce] iunktury[2].
Zerwie z piersi krucyfix y na ziemię rzuci,
Zelżywie depcąc znowu do xiędza powróci,
Za włosy targa, ciągnie y po ziemi tłucze,

---

[1] В рукоп. leżał. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. zerwać iunkturą. — *[Іван Франко].*

Pyta się: «Oycze humen, a gdzie twoie klucze?
Gdzie pieniądze klasztorne, gdzie szlacheckie składy?»
390 Xiądz Kostecki rzekł: «W lochu». Siły iuż bez rady.
Porwą kaci bezbożni, a gdy nie zastali,
Bo pierwey wino tocząc maiątek zabrali,
Iako źwierze drapieżne mocno rozgniewani
Przed lochem rżną o ziemię, ieden szablo rani,
Ten strzeli, trzeci kole. Powieki zawiera
Męczennik święty, w niebie koronę odbiera.
Gdy iuż kościoł, kaplicy, gdzie Bogu cześć czynią,
Spustoszałe stały się łotrowską iaskinią,
Obrazy postrzelane, pokłute, podarte,
400 Krucyfixom powtórnie rany są otwarte,
Grotami, kulmi, kłóte, deptaniem skruszone,
Plwaniem y wyrzuceniem na dworze zelżone.
Patyny na tasiemkach biorą na ordery,
W ornaty ubrawszy się idą do Wenery,
Monstrancye na srebro obuchami biią,
Z kielichow świętych miody[1] y gorzałkę piią.
Tylik z naszych ataman do kaplicy wchodzi,
Sakrament z cymborium, chociaż się nie godzi,
Niósł wzięty przez korporał[2] do cerkwi uczciwie;
410 Lecz spisą zdrayca iakiś uderzy zelżywie
W puszkę; kommunikanty z nią na ziemię padły.
Drugi także przybiegłszy do niego zaiadły
Sakrament święty depcąc z ziemią porównali;
Tylik ledo [sic!] co uciekł, ci puszkę schowali.
Te polskie sanctissimum było dla studenta,
A ruskie vice-rektor pożył sakramenta.
Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie
Wolność w prędce sporządził, dał życie y zdrowie.
Dopiero co się dzieie w mieście y na rynku!
430 Wiele krwi chrześciańskiey poszło do wyszynku!
Co mówię, do wyszynku, bo ten iest pod miarą,
Tu zaś wspólnie zmieszawszy z religią starą,
Iak z źródeł albo fontann tak obficie toczą,
Że we krwi ludzie z końmi aż do kostek broczą.

---

[1] В рукоп. miód. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. wzwany przez korporała. — *[Іван Франко].*

Iedni z plecmi, ramieniem y uchem odciętym
Mieczem strasznym katowskim dziś z ratusza wziętym,
Drudzy w głowy y ręce szablami ranieni,
Trzecie kłóciem, postrzałem aż do stóp skrwawieni
Z krzykiem wielkim y płaczem po mieście biegaią,
Innych z lochów, gór, kontów potaynych ganiaią.
Nago, z szat obnażeni panny y młodzieńce
Krwią tylko pokrywaią swoie wstydu wieńce;
Płeć żon goła włos targa, mąż z sukień wyzuty —
Gzy grzech z raiu wygnania doznaie pokuty?
Za miastem taborami po zdobycz Smilanie
Y z wsiów włości tuteyszey oraz przedmieszczanie
Z miasta uciekaiących po chepcie gonili,
Odarłszy kiymi, kosą y siekierą bili.
Nawet z mnieyszych gdy kogo złapały kobiety,
Wołaią Hrycia, Petra, Iwasia, Mykity,
Same praczem, kociubą, «kolcie nożem, dziatki!»
Tak synów zaprawiały do niecnoty matki.
Y wszędzie iak za źwierzem psy gończe się wiią,
W mieście kolą, strzelaią y do śmierci biią.
Iakież krzyki, lamenta przedziwnemi głosy
Od Żydów y chrześcian, schną na głowie włosy,
Żyiących y słyszących cudna tęskność zwarła;
Życzą lepiey, by żywcem ziemia ich pożarła.
Bo, gdy pierwey wygnane choć nieme bydlęta,
Do miasta wbiegną woły, krowy y cielenta,
Trup wąchaiąc, krew liżąc nad naturę ryczą,
Same psy nierozumne straszliwie skowyczą.
Nie słychać, acz by biły z samych niebios gromy —
Czy potop świata, czyli spalenie Sodomy.
Dosyć wściekła zawziętość ich grubey natury
Nie mogła cierpieć płaczu niemey kreatury,
Albowiem psy kupami wyiące strzelali,
A bydło żałośliwe z miasta wyganiali,
Bo ich nieme bydlęta w żalu poprawiaią,
Którego oni, ludzie, nad ludźmi nie znaią.
Ieszcze żywi niektórzy między trupem leżą,
Gdy chłopstwo skupiło się iuż krwawą odzieżą
Zdzierać, kiedy postrzegło dychaiące ciało,
Drągami biiąc, tłukąc tak się zlitowało.

Inni bardzo ranieni, nie tuszący życia,
Dla bolu «gwałtu» krzycząc prosili dobicia.
Chłopstwo chętnie uczynek pełni miłosierny,
Którego by nie czynił poganin niewierny.
Trwało od iedenastey pięć godzin, nie więcey[1],
Wyrżnęli z ośmnaście iak liczą tysięcy.
Geometra Szafrański z swym[2] służącym siedzą
Na baszcie wszystko widząc, ci o nich nie wiedzą.
Iuz stało cichuteńko, aż kilku przybiegnie
Za wziątkiem, do drzwi strzelą, aż ieden polegnie,
Drugi wzioł znaczny pleyzer; trwoga, po armaty!
Zatoczą, dadzą ognia, aż owo granaty
Na górze służącego uderzą, ten ginie,
A na pana przez sufit krew z onego płynie.
Którą widząc Szafrański sam otworzył wrota,
Rozumiejąc, że wielu; nie wierzy — hołota.
Potym z góry pchniętego siekierami cieli,
Różne męki zadaiąc, aż duszę wyieli.
Pod ów czas Mładanowicz był przy Goncie żywy.
Tę trwogę poczytano za podstęp prawdziwy:
«Puściłeś nas do miasta, przytaiłeś zdradę!»
Gonta mówi: «Otóż cię zaraz trupem kładę».
Ciął na sam przód szkaradnie swą ordynką w głowę,
A na spisy kozackie dał życia połowę.
Wtym z stawu, z trzciny wiodą pana Starzyńskiego
W świtce, boso, bez czapki, rządcę folwarcznego,
Który był by zapewne życiem darowany,
By lud nie instygował od niego karany
Dawniey, y tak chcąc nie chcąc pożegnał się z ciałem,
A ci ciesząc się mówią: «Ów y ia tak chciałem».
Sotnicy, atamani iuż wybranych wiodą
Do cerkwi dla ochrzczenia każdy swoią trzodą.
Są tam Żydy, Żydówki, tak też y z młodzieży,
Pogolone, wymyte y w polskiey odzieży,
Są z chrześcian mężowie wspólnie y mężatki,
Z oboiey płci i stanu znayduią się dziatki,
Co z woli Pana Boga przy życiu zostaią,

---

[1] На марг[інесі]: dnia 21 Iunii. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. swy. — *[Іван Франко].*

Iednak przez trup y przez dwóch skaczą[1], narzekaią.
Bo żona męża, widzieć mógł też mąż y żonę,
Siostra brata widziała, albo też brat one,
Córka matkę, syn oyca, albo też przeciwnie.
Ach, iak że to tam w sercu żałośnie y dziwnie!
Ciał[2] pogrzebać nie można, a każe sumienie;
Zapłakać z żalem trudno — iak ciężkie westchnienie!
Sprowadziwszy do cerkwi kapłanów wzywaią,
W kubki wody nalawszy wraz chrzest powtarzaią
Katholikom z Żydami; sami brodzą w błędzie,
Mniemaią z głupim popem, że chrzest ważny będzie.
Iednak który do naszych choć iuż w disunii
Zostaiących się trafił, dobrey opinii
Byli, że lubo każą, chrztu nie powtarzali,
Tylko co przy modlitwach mirem pomazali.
Po chrzcie do Bogatego zawiedli nas domu,
Wartę dali, by krzywdy nie było nikomu.
Potym kto się podobał, naczałowie brali
Po sotniach, ci naybardziey, co do chrztu trzymali.
Widzieliśmy w obozie wiele pięknych rzeczy,
Iakteż ieden drugiemu przy podziele przeczy.
Sukień, futer, bławatów wielka styrta była,
Także miedzi, pieniędzy okrutna mogiła,
Które gdy rozdzielano[3] częściami na sotnie,
Wiele ieden drugiemu swą pochwałą dotnie:
«Iam więcey azardował, szlachty, Żydów więcey
Pobił, a ty żadnego! Podź patrzyć zaięcy!
Przeto mi większa payka należy z podziału,
Bom z odwagą stawił się żwawą, nie pomału».
O w świecie zawołany z winnicy rycerzu!
Do tych, co ręce złożą, stawisz się w pancerzu.
Oto masz za tę zwycięstw[4] pewną obietnicę:
Idź rychło po laur chwały aż na szubienicę.
Prócz co przez innych srebra y złota zabrane,
Sam za dziewięć tysięcy przedał połamane

---

[1] В рукоп. skaczą y. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. Ciała. — *[Іван Франко].*
[3] В рукоп. rozdzieloną. — *[Іван Франко].*
[4] В рукоп. zwycięstwo. — *[Іван Франко].*

Żeleźniak do Kiiowa trzy kufry kupcowi,
Które pewnie większemu warte szacunkowi.
Trup zaś na słoncu spiekły, opuchły[1] iak szklanny
Dni trzy leży na mieście, robak toczy rany,
Krew skorupą stanęła, tyrany nie każą
Schować, ludzie też obcy tego się nie ważą.
Aż mieszczanie prosili: «Z wielkiego fetoru
Nie możem się utrzymać, chiba iść ze dworu».
Dopiero pozganiali z bliższych wsi podwody,
Kazali studnią odkryć, tę która dla wody
Była za Gorzewskiego rządów kommissarza
Lubo kosztem wybrana, iednak się nie zdarza,
Bo niedostatki wody, przeszkodziła skała,
Więc napełnia krew, ropa, gdzie woda bydź miała.
I tak on trup leżący iak iakie maszkary
Ściągaią różni różnie, niepotrzebne mary:
Iedni przecie porządnie wkładaią na wozy,
Drudzy na nogi, ręce y szyie powrozy
Kładną, ci krukiem wloką, a gdy iuż do dołu
Chrześcian wraz z Żydami wrzucai pospołu,
Trup nim do dna doleci, rozsypią się kości,
Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
I ten ieszcze nie pełny od tylu tysięcy,
Trzeba było z za miasta trupu ieszcze więcey
Zwozić z pól, wody, lasów, by był dopełniony,
Lecz ten trup psami, świńmi y zwierzem spasiony.
Nie dość na tem, bo coraz ciągnie się ochota
Do woyska[2] z mieysc wszelakich wygnana niecnota,
Z których dowód każdemu dla odważney próby
Założony, by zabił dwie lub trzy osoby
Czyli szlachty, czy Żydów, co chętnie czynili:
Sami w lasach znaleźli, przywiodszy zabili.
A kiedy iuż nie mogli w tey wynaleść włości,
Z innych miast wiedli, daiąc swey doskonałości
Próbę: oprócz zabitych różnych z Sokołówki,
Monastyrzyszcz, Haysyna, Konety, Rosówki,
Granowa y Kiblicza, Daszowa, Tulczyna,

---

[1] В рукоп. spuchły. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. woysk. — *[Іван Франко].*

Z niektórych wsi, miasteczek, równie z Ładyżyna,
Chwaląc sie zdobyczami y wiele zabili,
Za to w woysku starszyzną postawieni byli.
Co za vivat, tryumphy, winszuią y piią:
«W pułku nowy officer!» Hoynie[1] z armat biią.
Tak że prędko do rangi zbierze trzy hultaie:
580 Dwóch trzech Żydów zabiie, officerem staie.
Póydziesz za twe zasługi na stopień wysoki,
Wyciągną cię postronkiem na hak[2] bez odwłoki.
Iuż wszędzie splądrowali cni[3] rycerze owi,
Nawet nie przepuszczaią xiędzu unitowi
Będącemu proboszczem w cerkwi Mikołaia
Świętego: tam napadłszy wielka onych zgraia,
Więcey pięć set nahaiów staruszkowi dali,
Do nieba wyprawili, pieniądze zabrali.
Pierwszy po pułkowniku Łaskonohi woła:
590 «Lepszy iak kat officer!» Karał Sobiekoła
Franiszka, który się był pod kamieniem schował:
Znalezionego w kilka kozaków zwoiował.
Ten wszetecznik ufaiąc w swoie czarnoxięstwo,
Nad wszystkim woyskiem w pułku miał gurę y męztwo,
W ornaty się ubierał, pił z kielichów miody,
Bił sotników y innych wprowadzał w niezgody
Tak dalece, że woysko naraził ku sobie.
Trafia się raz y drugi o wieczorney dobie,
Że Choma assauła z Wenerą go schodzi,
600 Strofuie, że się tego nam czynić nie godzi.
Kanczukiem assaułę raz drugi uderzy,
Assauła do piersi z pistoleta zmierzy,
Kula precz odskoczyła, od ziemi się smali.
Woła: «Na dwór!» Iuż bieży, na ziemie go wali,
Zbiwszy mocno porzuca, a tamten z impetu
Porwawszy się z drugiego strzeli pistoletu,
Plecy same na wylot, aż kula wypada.
Ryknął y padł na progu, officer nie lada,
Przed domem Bogatego[4], gdzie ich była schadzka...

---

[1] В рукоп. bo nie. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. haki. — *[Іван Франко].*
[3] В рукоп. oni. — *[Іван Франко].*
[4] В рукоп. Rogalego. — *[Іван Франко].*

Grzeszył w oczy y iawnie [y] zginoł znienacka.
Cialo iego nie iedne przy cerkwi schowaią,
Z ręczney strzelby po wocie suto ognia daią.
O móy Boże, iakaż to dzieie się odmiana:
Na świętem mieyscu kładną wściekłego tyrana;
W iamie[1] święte z Żydami spoczywaią ciała, —
Tych w niebo, iego w piekło dusza się dostała.
Przechodzą na Karpówkę y obóz lokuią,
Sotnie w koło, armaty przy pułku szykuią.
Wina, miody, gorzałki piią, bale daią,
Liczni też muzykanie ustawicznie graią.
Vivat Maxym Żelezniak, wódz, xiąże Smilański!
Vivat Gonta pułkownik y xiąże Umański!
Vivat pan Ułasenko, ekonom z Umania!
Sotnicy, assauli, vivat atamania!
Ustawnie Gonta smutny; gdy się uciszyli,
Wymówił: «Nie wypiiem, cośmy nawarzyli».
Gdy się tedy ochota iuż owa skończyła,
Wyprawuią do Bałty nieiakiego Szyła,
Dawszy mu sotnikostwo y po kilku koni
Z każdey sotni wybranych, stroyno y przy broni.
Który wziowszy dwie armat na woynę bezpieczny
Idzie mężnie y stroynie, ów żołnierz waleczny.
Wybił Żydów y szlachtę[2], co zastał w tey[3] stronie,
Zabrał wszystek maiątek wróciwszy na konie.
Na stronę zaś turecką nie mieli odwagi,
Prosili o wydanie paszy Jokow Agi,
Który tak odpowiedział, że szerści nie wyda
Z psa czyiego, nie żeby szlachcica lub Żyda.
Dla czego iuż się byli nazad powrócili,
Tylko Turcy na moście Grzeczyna zabili.
Przeto na użalenie, mszcząc się za Grzeczyna,
Przez Przyiskę paląc atak hultaystwo zaczyna.
Szlachta się dobrze broni, tamci z armat grożą,
A inni daley żony y dobro wywożą.
Ubito z Haszczowatey zaraz atamana,

---

[1] В рукоп. W Imię. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. z szlachtą. — *[Іван Франко].*
[3] В рукоп. na tey. — *[Іван Франко].*

Przez co zgraia hultayska bardzo rozgniewana
Złośliwiey y potężniey swóy atak przypuszcza;
Szlachta póki kul, prochu staie, nie dopuszcza.
A reszcie widząc, że iuż wywiozły się żony,
Wsiadłszy na koń, ktory był wcześnie kulbaczony,
Poiechali. Hultaystwo wpadłszy zaś do Bałty
Prócz naszych pozostałych nawet Turkom gwałty
Poczynili, nim przyszli w pomoc Tatarowie.
Do szczętu splądrowawszy poszli rabusiowie.
Co za chęć do zaciągów[1] hultaystwa ognista!
Wyszedł w koni pięćdziesiąt, a powrócił w trzysta.
Lecz iuż koło Krzywego zastał porucznika,
Co ich bardzo nie cieszy, y owszem przenika,
Który w Dońców sześćdziesiąt tylko przyszedł koni.
Żeleźniak ma ostrożność, od niego się chroni.
Porucznik pomaleńku z niem przyiaźń zabiera,
Warty w mieście Umaniu swoiemi odbiera.
Ułasenko ekonom widząc niedosiada,
Za granicę wychodzi, pieniądze wykrada.
Zaraz trup, co za miastem psami nie zjedzony,
Kazał grześć, bo przychodził fetor niezmierzony.
Nad kościołem, kaplicą czynił użalenie,
Chodząc mówił: «Na co to takie spustoszenie!»
Iuż tedy dość zawartą z sobą przyiaźń maią,
Chodzą do siebie, piią, podarunki daią.
Oświadcza mu ukazy: Białocerkwi mamy
Iść dobywać. Porucznik rzekł: «Póydziecie z nami
Przeciw konfederatów aż do Berdyczowa.
Kontent[2] będzie feldmarszał, że z was pomoc nowa».
Krzyknęli wszyscy: «Dobrze, póydziemy ochotnie!
Za imperatorową gotowi istotnie
Krew przelać co do kropli». Ten ich zdanie chwali.
Ci mieniąc, że to prawda, bardzo mu ufali.
Prosi Gonty do siebie y pod areszt bierze
Prywatny, mówiąc: «Woyska ściągay, officerze,
Abym znał, którzy zechcą robić koło chleba,
A którzy chcą do woyska, takich nam potrzeba».

---

[1] В рукоп. zacionków. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. Konten. — *[Іван Франко].*

Więc mądrzy zostali się, chiba który głupi,
Myśląc: «Zawsze tak będzie», do woyska się kupi.
Porucznik ich sciągnowszy do pułku znać daie.
Pomoc karabinierska zaraz w nocy staie.
Zaprasza Żeleźniaka na czay zgotowany.
Przyieżdża. Kazał zabić wraz z Gątą w kaydany[1].
Mgła była, strasznie ciemno. Otoczyli wkoło,
Obóz, w kotły y trąby uderzą wesoło.
Ze snu rwą się piani. Strach! mocno się boią.
Do ucieczki! Ale zaś, wskroś Moskale stoią.
Po kilku w każdą sotnię Dońce przybiegai,
Ratyszcza, włócznie[2], strzelby, szable odbieraią.
Choma, pułku asauł, prędko na koń wskoczy,
Krzyknowszy: «Do oręża!» y sunie się w oczy
Dońcom, raził iednego y spisą ich gonił,
Kilkunastu się bronił, dopóty się bronił,
Aż porucznik nadiechał, dopiero spis rzucił.
Ten o ziemię nim rzucił y koniem obrócił,
Depcąc go kopytami. Y tak ich zabrali,
Odłączywszy od zbiorów iak owce wygnali.
Rogi zrewidowawszy na kupę zrzucili,
Zapaliwszy iak race w górę z prochem bili.
Wiele w błota, po trzcinie (ciemno ieszcze było)
W szarawarach bogatych y sukniach się kryło.
Tedy z horodeckiego ludzi napędzili,
Co ich za łby iak świnie z błota wywłóczyli.
Nad staw ich przypędziwszy, gdzie iest więcey wody,
Ale y tey nie dano, minęły wygody!
Bo choć beczkę przywiozą, docisnąć się trudno.
Słońce piecze, pić gwałtu, aż w wnętrznościach nudno.
Stawią przed pułkownika każdego namiotem[3].
Patrzaią, gdzie oblany srebrem albo złotem,
Suknie dobre, bławaty zaraz z nich zdzieraią,
A podleysze[4] to Dońcom w nagrodę oddaią.
Spisywali regestrum przezwiska, imiona,

---

[1] На марг[інесі]: d. 6. Iulii. — *[Іван Франко]*.
[2] В рукоп. wioznie. — *[Іван Франко]*.
[3] В рукоп. namotem. — *[Іван Франко]*.
[4] В рукоп. pod tey ze. — *[Іван Франко]*.

Zkąd rodem [y] gdzie mieszka y czyli iest żona.
Potym drzewa wywiózłszy mielnikow zegnali,
Podwóyne dyby wszystkim porobić kazali.
Przez noc z środy na czwartek nawalny deszcz leie,
Wiatr okrutny wraz z deszczem nieustannie wieie.
Cała noc zeszła stoiąc, bo nikt nie wyłeży:
Woda z góry y ziemi, wszyscy bez odzieży.
Lubo gęsto na warcie stanęli żołnierze,
Tak iak mieysca karabin siągnie y zabierze,
Iednak Choma y wielu podczas nocy fali
Brzuchem pod karabiny sunąc uciekali.
Iuż pieniądze, zbiór wszelki y znaczek zabrany;
Żeby nie uciekali — zabiiay w kaydany!
Studentów, muzykantów oraz rzemieślnika[1]
Po rewizyi puszczą z woli pułkownika.
Zagranicznych na innym spisawszy reiestrze[2]
Wszystkich wraz z Żeleźniakiem pod konwoy w sekwestrze
Dla złego ukarania w Moskwę wysyłaia,
Wożąc po nad granicę uszy obcinaią,
Innym ręce y nogi przetłukaią młotem,
Tym rwą nosy, a drugich na śmierć sieką knotem,
Y różnemi na przykład dla całego kraiu
Karzą dobrze plagami podług ich zwyczaiu.
Którzy zaś są z polskiego państwa y z uznania,
Z Gontą do Branickiego tych konwoy zagania,
Regimentarza, który blizko Mohylowa
Obozem we wsi Serbach stał. Wprzód Gonty głowa
Legła za dopełnioną swych występków miarę,
Przyzwoitą odebrał niecnotliwy karę:
Pasy z niego drą żywcem, y serce wyrwano,
Ręce, nogi odcięto, potym ćwiartowano.
[Y] inni takoż herszci podług dzieł karani,
W Kamieniec, Lwów y daley są porozsyłani.
Co się z inkwizycyi winy okazało,
Niektórzy więcey kary, niektórzy też mało

---

[1] В рукоп. rzemieslników, але рим вимагає rzemieślnika. — *[Іван Франко]*.

[2] Се слово в рукоп. vac. — *[Іван Франко]*.

Zasłużyli, więc taką odniesli nadgrodę:
Ci straceni, ci wolno poszli na swobodę,
Tym lewą nogę, rękę ucinano prawą,
Przeciwnie drugim, trzeci nad sobą łaskawą
Poznali [rękę?], którzy nos, ucho stracili,
Nogę lub rękę inni plagami odbyli;
Niektórzy uwolnieni od naymnieyszey skazy,
Lecz potym wszyscy giną z morowey zarazy.
Wiem, że się lektor spyta o Melchisedeka,
Iakie też tego czerca ukaranie czeka?
Ten miał grosz od hultaystwa y zbiór znamienity,
Uiechał za granicę do archimandryty.
Ale gdy się wydały iego dzieła skryte,
Że imieniem Synodu pieczęci wybite
Y ukazy podawał, by szlachta y Żydzi
W Polszcze byli wyrżnięci, tym się Synod wstydzi.
Ile kapłan, by nie był iak świecki karany,
Na Sibir aż do śmierci został odesłany.
Wspomnęć[1] y zagranicę. Ułasenko wreście,
Który miał bydż wydany, siedząc iuż w areszcie,
Otruł się poznawaiąc, że kara nie minie;
Bogaty uwolniony, on pęknowszy ginie.
Tak to Bóg krwi żłopaczów niewinney rozlania
Dla przykładu nie puścił tu bez ukarania.
Ale y tam strach pono, gdyż y dobre rządy,
Wyrzekł Bóg w piśmie świętem, będzie brał pod sądy, —
A co mówię o grzesznych na dolinie owey!
Idźcie w ogień, przeklęci, który iest gotowy!
Wszystkich nas Boże uchroń dekretu takiego!
....[2]
Więc za łotrów skaranych y bitych zbawienie
Należy się anielskie zmówić pozdrowienie.
Iuż [ci] są osądzeni na ziemię y w niebie,
Zabóycy y zabici widzą wspólnie siebie.
Oraz y ia piszący smutney klęski pienie
Proszę za mną uczynić do Boga westchnienie.
Imię moie M. znaczy, D. zwanie wyrazi,

---

[1] В рукоп.: wspomnę ci. — *[Іван Франко].*
[2] В рукоп. брак одного рядка. — *[Іван Франко].*

Błahy móy wiersz nikogo niechay nie urazi.
Którym ze szkół był wzięty, życiem darowany,
Z łaski Boga natchnięty Harmokracki zwany
Ten mię schronił. Com widział tyraństwa y męki,
Tom opisał. Niech Bogu wieczne będą dzięki[1].

---

[1] *Короткий опис польським віршем великого лиха у цілій Україні, а насамперед тиранської різні в місті Умані, сповненої і скоєної Максимом Залізняком, запорожцем, найпершим ватажком, за намовою Мелхиседека Яворського*, ігумена мотроненського, найперше збунтованого, а потім приєднанням Гонти, сотника уманського, зміцненого на польському і жидівському народі року 1768, здійсненій студентом шкіл уманських для вікопомної пам'яті усьому світові — зібрані і складені вірші*

Тільки-но Україна з попелу піднялася,
В якому, скільки людська пам'ять тямить, жила,
Тільки-но врожайне дерево плід дало,
З якого всепалення Богові здійснитися мало,
Тільки-но, кажу, хижацтво втомилося звіряче, —
Людей той край поживою до себе манить,
Врожайними дикими степами й лісовими гущавинами;
Йде люд, як Ізраїль, в обіцяну землю,
Лише не знаю, чи дійде хтось недосвідчений.
Нехай навіть кроком найшвидшим з Фортуною поспішає, —
Не потрапить до батьківщини без вождя Мойсея*;
Або, потрапивши, не довго проживе в тому маєтку!
Плакати треба, не буде каменя на камені.
Бо церкви, костели й вівтарі святі,
Одні побудовані, інші розпочаті,
Монастирів коштовності, скарби України —
Невідомо, що страшне від злих на них зійде.
Замість благословення й монахів молитви —
Кров розлита, згіршення, на християн гонитва.
Щонайлегше почувши, цікаво питають:
«У якому ченцеві, монастирі ця злість прихована?
Хай не зветься монахом, кажуть, той,
Хто з християнином замислив підступ хоч якийсь.
Замість того, щоб дикому поспільству дати науку,
Людей бунтує і робить злі справи?»
Відповім незабаром і скажу щиро,
Що та пожежа зайнялася в Мотронинському монастирі.
Хай цікавість лектора, прошу, трохи почекає,

II

Свої уваги про поему уманського студента М. Д. розпічну оглядом відомих досі мемуарів про уманську різню. Такий огляд доконче потрібний уже хоч тому, що досі в означуванні та цитованні їх панує значне баламутство.

Скажу: це — від ігумена Мелхиседека.
Він, маючи розум природний і набутий,
Що його на славу Бога мав би вжити
Обов'язково, замість тієї слави —
Подвійні від священика злочини скоїлися.
Був кілька літ ігуменом у Мотронинському монастирі,
Де польську волость Смілянську неуніятською називав,
Сусідню з російською околицю іншого обряду, —
Не чинив ніякого там для душ порядку.
Та що кажу, не чинив! Охоче, дуже багато:
Сам загинув, багатьом убив душу й тіло.
Заманював людей звідусіль буцімто богослужінням,
Смертельний гріх невинності чинив без огиди.
Тому часто відпусти з пожертвою бували,
Щоб гріховній розпусті була воля.
Підбунтував темний люд ревністю віри:
Палають в Україні таємні пожежі.
Видає універсал, від позову закритий,
Що ксьондз, поляк, жид буде впень вибитий.
«Лише таємно народові хай кожен повідомляє,
Що є воля російська нині з Переяслава,
Щоб кожен козак, кожна людина були напоготові —
Трапиться в восьмому році при червоному молодикові».
Сталося за його волею, є усім охота,
Нема гріха, дозволене від попа безчестя.
О мудросте проклята, шалена й запекла,
Не від Бога набута, а родом із пекла!
Ти міцний фундамент віри заклала
Проклятої, такою й сама є і до того була!
Впаде той фундамент проклятий разом зі сектою,
Кров'ю й смертю християн підтятий.
Ой, буде тобі самому невдовзі біда:
Хто комусь яму копає, зазвичай в неї падає.
Тоді вже Мелхиседек, будучи в цьому певний,
Виїздить за кордон буцімто з жалем ревним:

Мемуари про уманську різню можемо розділити на кілька груп, які визначаються тим, що кожда з них має дещо спільного в фактах, їх групованні й тен-

---

«Чи розбійники посунуть, чи конфедерати,
Щоб я міг монастир враз зі своїми братами
Врятувати». Просить у начальника команду, щоб залога
Була дана якась, — благатиме Бога.
Так підступом документ отримує
Від будь-якого близько офіцера.
Не туди звертається, а на Запорожжя.
Який мерзенний викрут, безконечний Боже!
Все владнав із старшиною з тим документом;
Диявол добре допомагає, хутчіше
Веде на залогу небагато козаків:
Із Запорожжя Максима — ватажка, Залізняка.
Звідти й колись розпуста пливла до Сміли,
Звідти по Україні скрізь поширювалася.
Тому пише наказ з печаткою москаля,
Що той велить конечно, — не лише дозволяє —
Вирізати жидів, поляків — обов'язок віри!
Невіра робить більше поганські почвари.
Дає благословення від імператриці
Вибрати кукіль — поляків — з російської пшениці.
Та не буде довгим пшениці панування:
Зжата, зв'язана в вогні пекельнім згорить.
Він іде далі в Польщу від того кордону,
Не маючи двох десятків запорозької кінноти.
Взяв патент полковника від Мелхиседека —
Так хутко до цього рангу з простої людини!
Дивно те, що до рангу солдатської зброї
Розбійницьких військ належить, а не до священичого, священик
Мотронинський, бо не священиком — поганином може бути,
Що в пекло люд веде нібито дорогою віри.
Взяв зле благословення, поки сів на коня швидко;
Охочий за ним — не він за охочим — волає.
Яка швидка ревність — за віру битися!
Недовірки хочуть вірним усім життя відібрати.
Адже тобі й у жидівства, хоч і невірного,
Відбирати життя не годиться, й поготів у свого ближнього.
Зібралося кілька сотень, поки дійшли до Сміли;
Вже, либонь, українські втіхи закінчилися.

денції; очевидно, користуючися ними, історик мусить мати се в тямці і прикладати до тих реляцій відповідну критичну міру.

Плачуть жиди і шляхта, їхні малі діти, —
Чи єгипетська неволя в тім краю починається?
Ріжуть по селах і в містечках, невинну кров проливають.
О мій Боже! Які жертви тобі приносяться!
Колись у Старому Заповіті палили худобу,
Тепер із чесних християн є жертва свята.
Колись жертовними руками приносилася,
Тепер із жертводавців тобі честь і слава.
Дали свідчення найперше в місті Жаботині[*],
Де не одна невинна людська голова гине.
Вибившись із підданства, били панів, пань, —
Вже чинять це зі своїми завзяті сміляни.
Що ж скажу про інших, про Корсунь, про Канів!
[А] про ярмарок у Богуславі хто добре розкаже!
Те саме робилося в містах, селах, полях — повсюди
Вже поляка і жида на світі не буде!
Гонили облавами з полів, нетрів, як звірів, —
Так роблять правовірні з ревності у вірі!
Де запопали жидів, шляхту, в лісі чи на полі, —
Вибирали з пшениці насіння бур'яну.
О, проклята пшенице, не пшеницею звана,
Куколю, святе насіння твоє від диявола.
Не з такої пшениці Бог жертву приймає;
Кукіль Йому принесено в жертву.
Зжаті снопи йдуть на славу Господу Богу,
А женці підуть чортові на довгій головешці.
Вже ця страшна звістка йде по Україні,
На Поділлі, Київщині, на Волині відома.
Цю тиранську безбожність люто чинять піддані,
Смерть образливу відкидають: замість послуг держава
І замість данини від власних підданих
Зазнає руїни в долі і в житті.
В Умань, наче у фортецю, збираються всі,
Не знаючи, що там будуть до смерті ближче.
Тут наші, тут зусібіч шляхта, урядники,
Тут жидівство тиснеться з усієї околиці
І студенти, що зосталися в чималій кількості,
Сподіваються: якщо станемо в оборонному порядку
Й козаків кілька сотень кінних, крім піхоти,

Перша група — се мемуари василіянські. Маємо їх три, а власне той, який опублікував уперве Е. Рачинський у Познані в р. 1842[1*] на остатньому місці своєї збірки

Драгунів кількадесят, — хай там які списи,
Вдаримо й переможемо, а по купівлі коней
Прийшли пруські жовніри, візьмуться до зброї.
Тож, згідно з ухвалою воєводства вибрані,
Жовніри під нашу команду передані.
Досить рад, йдемо з усім військом у поле
По Гонту, щоб він дотримав слова.
Хай присягне перед нами. У неділю це трапилося,
Що присягнув і поїхав, не дуже гаючись.
При цьому пруський поручник з ним раду радить:
Гарматами командує, бійниці закладає.
Бачачи уряди, що сперечаються, що один одного лає,
Що не знають, хто з них старший, — виїхав з Умані.
Наказано багато води набрати в бочки...
Вчиняють сварки, тримаючи руки на рукоятях.
Але щораз ближче до вуха нагадують,
Що ввечері в суботу вирізано в Лисянці.
З урядників мало там було, либонь, не було жодного;
Францисканця одного з псом повішено.
Шляхту, жидів вибито, маєток забрали,
Навіть костел, монастир цілком пограбували.
Ті кажуть: «Що робиться! Змилуйся, о Боже!»
Інші вголос: «Цього ніяк не може бути».
Не вірите, — ось вам з наших маєтків новина:
Вже вирізана, спалена недавно Ризина[*],
А шляхта, що доми свої в тім селі боронила,
Тиранської смерті зазнала з жінками й дітьми.
Бо не лише ноги, руки терпіли потяті,
А й дитячі нутрощі, списами вийняті,
У повітрі літали. Жах! Немає від Гонти
Відомостей — отже, певний бунт.
Утім, приходить звістка, що вже полковники
Обух і Магнушевський пішли до кордону,
Вигнані геть із війська, якщо хочуть жити:
Такий абшит полковники нарядили,
Давши їм по козакові, з ласки чи зрадою,
І кілька коней в погоню за ними їдуть.
Обуха не зловили; а Магнушевський
З натхнення конвой відсилає, каже: їдь у світ.

як виписку з актів василіянського монастиря в Умані і який автор праці, уміщеної в тій же збірці Рачинського яко Rozdział I, цитуючи з нього багато уступів, приписує

Сам, дременувши кілька миль, відпочиває в ярі,
Бачить згори кількох людей, що їхали в парі,
І, засівши за пнем, зблизька стріляє
Зі штуцера: один упав, інші кинулися врозтіч.
Так за кордоном своє врятували життя
Совине, яким мали в Умані заплатити,
Бо Гонта клявся: «Коли вас застану,
Жахливішу, ніж іншим, завдам смертну рану».
Гонта ж, сам зоставшись, з військом радить раду:
«Охоче подав приклади вірності присязі,
Але, хоча й куми один, другий, третій,
Котрі в мене тримали і я в них дітей, —
Чинять проти мене підступні дії:
Воєводи листи приховують, до мене написані.
Не прощу, а маю ще лист від Залізняка,
Щоб не боронити жодного жида й поляка,
Бо спротивився б цілій Росії
І своєї від меча не зберіг би шиї.
Охоче слід допомагати, бо такі укази,
Щоб наші життя й маєтки були неушкодженими.
Керівництво, військо, панове, а ви що скажете?»
Крикнули: «Хочемо покласти з вами хоч би й життя!»
«Дякую й відпишу оце до полковника,
Який затримується, бо його страх збирає
Вдарити на нас, — хай до Умані поспішає,
Швидко наша допомога його вимоги потішить».
У понеділок о другій годині
Видно: військо з ліска, що зветься Греків, випливає,
Та не наше, на жаль! Вороже.
Гармати готуй, берись до зброї сміло!
Обоз біля фільварку над ставом збирається,
А розбишацтво вже все передмістя руйнує.
Спершу рахмістр Нелюбович зі своєю дружиною,
З донькою, сестрою і сином страшною смертю гинуть;
Їхнє обійстя внизу, то щоб місто бачило
Згори, що щось схоже потім і з ним трапиться.
Найважчі їм вигадували тортури;
Хоч би й камінне серце, та, дивлячись на це, скинеться:
Голих їх з хати вивівши на місце огляду,

якомусь Тучапському, буцімто василіянинові, що був наочним свідком різні і якимось чудом урятувався від неї. Се авторство оперте зовсім ні на чім; про василіянина Ту-

---

Сікла, колола, стріляла юрба зусібіч.
Поспішаючи, неквапом мук завдають,
Кричучи: «Нехай місто на це ж сподівається!»
Потім іншу шляхту з хат витягують за волосся,
З жидів, що в місто не ввійшли, кладуть густі покоси,
Розбивають скрині, палять доми, стріляють і колять,
Від трупів вода червона — кров'ю обмили землю.
З ям, сховків, ярів, очеретів у місто тікають,
230 У яке, замкнене, їх не пускають.
Крик, лемент, рев слізливий до самих небес,
Видно, що й місто спіткає така ж доля.
Віват, віват, вже Гонта рятувати поспішає,
Вмить він ворога своїм військом оточить.
Справді, видно з-за гори, як знамено жовтіє
І прапорці блакитні вітер розвіває.
Погляньмо: просто йде, на обоз натисне, —
Побачите, як це розбишацтво розприсснеться.
Вже підійшов, послухаймо, як зброєю дзвонить!
240 Хоругвою б'є в землю, немовби вицілюється.
Ох, страх! Ох, прикрість! Ох, Боже мій, вже гуртом стоять!
Пропали ми навік зі своєю надією!
Беріться до зброї! Він сам на чолі їде,
А Гонта шапкою махає — не вірмо, бо одурить.
Боберкевичу, бий з гармат та припалюй ядра!
Націлься добре в груди самого Гонти!
Зачекай, щоб підійшли ближче, аби ручною зброєю,
Якщо не картеччю, скинути їх з коней.
Вже близько, бий же просто! Уже й рев гармати:
250 Скинули вже сотника з коня ядром.
Миттю відступили, бачать — не жарти.
Голота ж, вхопивши тіла убитих, як зайців хорти,
Тягнуть чимдуж туди, де рів,
Боячись, щоб їм куля не втерла носа.
Втім, Гонта, розлючений, кулі й порох дає,
Бо тим вже бракнуло, — рушив усією зграєю.
Із-за валів і з-за хат ударяють снаряди,
Створюючи потай чимраз ближчий підступ до міста.
Але наші з веж, бійниць добре від них відбиваються,
260 Бо ті без рук, без очей, а кульгавих ще куля наздоганяє.
Увечері Гонта підкрався близько попід валами,

чапського в Умані в ту пору не маємо ніякої відомости, а тим менше про його урятовання з різні. Натомість маємо зовсім докладні відомості про всіх василіян, які в часі різ-

---

Кулі з гаківниць наших підігрівали.
Так цілу ніч раз у раз вогонь безперервний,
З обох боків кулі ллються, як вода з фонтану.
Вже полумиски, таці перетоплюють, кулі виливають,
Боронячись від розбишак, із рушниць палять.
Аж вранці кулю до кулі, що лежали на ринку,
Збирали, віддаючи назад на пам'ятну згадку.
А ватаг Лясконоський, об'їжджаючи довкола міста,
На своєму коні спереду невпинно вештається,
Не зважає, хоч на нього зусібіч куля б'є:
«Не жартуйте! Покладаюся на диявольський характер».
Нічого не вдіють — шлють у вівторок вранці
Людину, щоб під містом гасло подали:
«Усім, хто здасться, даруємо життя,
Конфедератів, жидів покараємо належно».
Ленард, поручник, інші, Марковський, хорунжий,
Кричать: «Зрада буде!» Младанович силкується
Думкою своєю, що зле радить, збагнути їхні думки.
Тут посланці від Гонти таємно з хусткою прийшли.
Гарно домовляються, прикривають маскою
Свою ящурчачу отруту: «Тільки жиди загинуть».
А ксьондз-ректор Костецький* усе це бачить:
До покути спонукує кожного грішника.
«Кайтеся в гріхах, бо смерть перед очима!
Загинемо всі, жодного порятунку вже немає».
Люди нарікають, страшно лементують,
Вимагають святої сповіді, причастя.
Кілька десятків разів кожен у серці гріх визнавав —
Той тим, хто в груди бився, розгрішення давав
Аж до кінця; відтак прощення просити ухвалив,
Щоб один одному провини вибачив.
Тоді початі голоси протинали серце
Гірше, ніж стилети жахливих убивць.
Чоловік з дружиною, жінка з чоловіком прощаються:
«Будь здорова, Магдалено!» — «Будь і ти здоров, Міхале!»
Мати з донькою, син із батьком і навзаєм
Дітей тулять: «Вже бувайте здорові, діточки мої!»
Брат із сестрою, сестра з братом прощаються,
Панове собі навзаєм, навзаєм і пані:
«Будьте здорові! Приязнь смертю розривається!»

ні були в Умані і погибли там. Щобільше, з реляції о. Корнила Сорочинського, про яку скажемо зараз далі, можемо бачити, що отсе, можна сказати, найстарше васи-

---

Поспільство і жидівство також слізьми заливаються,
Також прощаючись, віддає прощéння.
Усі стогнуть, зітхають, волають: «На жаль!»
Виходить ксьондз Костецький зі святими тайнами,
Усі навколішки кличуть голосом незбагненним:
«Рятуй нас, святий, кріпкий Творче неба і землі!
Хай невинно не гине християнський люд!»
Обійшовши довкола міста, приходить, де школа,
Аж жидівство, вибігши, про рятунок волає.
«Якщо тут Бог істинний, охорони нас, просимо,
Навіки вічні Тобі дякуватимемо».
Ще тієї процесії не закінчили —
Їде керівництво на конях з Остапівки жваво.
Марковський кричить: «Стріляйте!», — а ті не дають.
Младанович Ленарда поручника лає;
Прибігши до гармати, закрив запал полою.
Ось Гонта наближається вже з міною веселою.
Ленард зі злості поїхав, лише слово писнув:
«Вже гостей у місті маємо!» Кожен зброю тисне.
Зараз з міста нового вмить палі підтяті,
Вже й трупи розбійників лежать, на льоту порубані.
Тут міщани вхід керівництва з хлібом вітають —
Там у півміста списом людські тіла краять.
Входять Гонта, Залізняк, за ними сотники, —
Асистують без шапок наші урядники,
Просять про милосердя, що біля тої брами
Дуже багатьох убито, і ще не вгамовуються.
Вже й до цієї брами розбійників тиснеться дуже багато.
До костелу панство й убозтво пхається.
Один вийшов на амвон і говорить проповідь:
«Ваші мосці панове! Ваші мосці пані!»
Глумливі речі, що «не раз нас звідси проклинали
Ваші ксьондзи-поганці, схизмом називали.
То і я нині, схизматик, відберу вам життя.
Що ж мені, невірні, тепер на це відповісте?»
А зійшовши, зразу «Бийте!» своїй юрбі каже.
Кожний як свого, за чуба враз з костелу тягне.
Колять, мучать, стріляють, здирають одежу —
Глумляться, забирають життя, честь.
Зловили Водовського, ксьондза-вікарія,

ліянське оповідання про різню було написане наступником о. Костецького на ректорстві уманської школи, о. Корчинським, який очевидцем описуваних подій не

У рові замучили навпроти цвинтаря.
Підскарбія під дзвіницею кололи, сікли,
Хоч біля святого місця з цим світом розпрощався.
Дружина, довідавшись про Божий вирок,
Схожою смертю гине вслід за Бенедиктом.
Младанович при Гонті йде на поруках,
Жінка кричить, терплячи вже тиранську муку:
«Рятуй мене, Рафаїле!» Той каже: «Шановний пане
Гонто, помилуй!» А Гонта: «Що з тобою буде —
Сам не знаєш». Та [гірша справа] у василіян:
Там в каплиці досить було студентів і панів.
Левицький, віце-ректор, ксьондз, святу месу править,
Розбійники грабуванням цінностей займаються:
З келій, хорів, з-під вівтаря витягають скрині,
З захристії — шухляди й церковне начиння.
З притомних панів стягають одежі й черевики:
Одні ніби скидають, щоб другий був узутий.
На вівтарі всівшись, стягає взуття,
Штани бере й черевики — Богові така честь!
Доки меса свята закінчилася, криваві жертви
Всередині чинять і знадвору поганські машкари.
Кров поранених у каплиці по підлозі тече,
На подвір'ї ще більше мученицькою смертю гине.
Гожевський старий із сином, Сочинська зі своїм мужем,
Лаїк від меча катівського, ті — від різної зброї.
Марковський був близько від каплиці, з подвір'я свого
Ведений на місце смерті, босий і в лосині;
Випросив дозволу Богові подякувати,
Зо чверть години крижем полежав і пішов на муки.
Коли вже всіх з каплиці випровадили
І мученицький похід їм на той світ влаштували,
З ксьондзів покалічених познімали шати,
Після меси святої забравши ризи,
Одразу віце-ректора й паламаря,
Третього — проповідника — з волі отамана
Поясами зв'язали пліч-о-пліч,
Штовхають босих, у сорочках, ведуть на муки.
Точать, носять і п'ють різні вина з льоху.
Нікого не маєш, не знаю, що за причина.
Один кинувся на амвон, де ксьондз-ректор лежить

був, а списав своє оповідання швидко по доконаних фактах на підставі свідоцтв та поголосок, зібраних на місці від різних очевидців.

Скалічений, змордований, лишень в одежині
Тіло не розсипане, — штовхає на цеглу згори,
До решти [хоче] порвати в нього всі нутрощі.
Зірвав з грудей розп'яття і на землю кинув,
Глумливо топчучи; знову до ксьондза вернувся,
За волосся сіпає, тягне і по землі товче,
Питає: «Отче ігумене, а де твої ключі?
Де монастирські гроші, де шляхетські склади?»
Ксьондз Костецький сказав: «У льосі». Несила терпіти.
Розірвуть кати безбожні, а якщо не застали,
Бо спершу вино точучи, маєток забрали,
Як звірі дикі, сильно розлючені,
Перед льохом ріжуть впень, той шаблею ранить,
Той стріляє, третій коле. Повіки склеплює
Мученик святий, у небі корону заслуговує.
Коли вже костел, каплиці, де Богові честь чинять,
Стали, спустошені, розбійницькою печерою:
Образи постріляні, поколені, подерті,
Розп'яттям повторно рани відкриті,
Списами, кулями, колоті, потоптаннями знищені,
Плюванням і викиданням на двори знеславлені.
Взуття на зав'язках беруть у винагороду,
В ризи вбравшись, ідуть до Венери,
Монстранції на срібло обухами б'ють,
Із чаш святих меди й горілку п'ють.
Тилик, отаман із наших, до каплиці входить,
Причастя з кіоту, хоча це й не годиться,
Несе, взяте в корпорал, до церкви побожно:
Та списом зрадник якийсь ударив затято
В чашу; частиці з неї на землю впали.
Інші також прибігли до нього, заїлі,
Причастя святе топчучи, з землею зрівняли;
Тилик ледь утік, ті чашу сховали.
Те польське святая святих було для студента,
А руське причастя спожив віце-ректор.
Може, тому́ Бог Тиликові у Львові
Свободу невдовзі дарував, дав життя й здоров'я.
Тепер що діється в місті й на ринку!
Багато крові християнської пішло уроздріб!
Що кажу, уроздріб, бо вона має міру,

Друге джерело з сеї групи — се згадані вже записки о. Корн[ила] Сорочинського, ігумена василіянського монастиря в Кристинополі*, друковані зразу в виданні

А тут, разом змішавши зі старою релігією,
Як із джерел чи з фонтанів так щедро точать,
Що в крові люди з кіньми аж по кістки ходять.
Одні з плечима, раменами й вухом відтятим
Мечем страшним катівським, нині з ратуші взятим,
Інші в голови й руки шаблями поранені,
Треті колені, пострілом аж до стіп скривавлені
З криком гучним і плачем по місту бігають,
Тих з льохів, гір, сховків потайних виганяють.
Голі, з шат роздягнуті панни й юнаки,
Кров'ю тільки прикривають сорому вінці;
Плоть жінок гола волосся тягне, муж без одежі —
Чи гріх вигнання з Раю покутують?
За містом — таборами сміляни за здобиччю
І з сіл тутешньої волості, а також мешканці передмістя
Тих, що з міста тікали, по бур'янах гонили,
Обдерши, киями, косами й сокирами били.
Навіть коли з менших когось зловили жінки,
Кличучи Гриця, Петра, Івася, Микиту,
Самі прачем, коцюбою, «коліть ножем, дітки!» —
Так синів закликали до безчестя матері.
І скрізь, як за звіром, хорти гончі в'ються,
У місті ріжуть, стріляють і до смерті б'ють.
Що за крики, лемент предивними голосами
Від жидів і християн — волосся стає дибки.
Тих, що живуть і чують, страшна туга взяла;
Воліють, щоб їх краще земля живцем пожерла.
Бо коли, раніше вигнана, хоч німа, худобина
До міста вбігла — воли, корови й телята,
Нюхаючи трупи, лижучи кров і неприродно ревучи,
Самі пси нерозумні страшно скавчали.
Не чутно, щоб били з самих небес громи —
Чи Потоп світу, чи спалення Содому*.
Досить шалена завзятість їхньої грубої натури
Не могла терпіти плачу німого сотворіння,
Бо псів, що зграями вили, — стріляли,
А худобу жалісливу з міста виганяли,
Бо їх німа худобина жалю навчала,
Якого вони, люди, над людьми не знали.
Ще живі деякі між трупами лежали,
Коли хлопство зібралося криваву вже одежу

«Przedląd dziejów polskih, Poitiers, 1839», а передруковані з цінними увагами та доповненням проф. Грушевського в «Записках» (1904, кн. I, ст. 5—18)[*]. Сам о. Сорочинсь-

---

Здирати, й коли помітило дихання в тілі,
Дрюками било, товкло милосердно.
Інші, дуже поранені, не важучи життям,
Від болю «ґвалт» кричали, просили добити.
Хлопство охоче вчинок робить милосердний,
Якого не вчинив би поганин невірний.
Тяглось це від одинадцятої п'ять годин, не більше,
Вирізали вісімнадцять, як рахують, тисяч.
Геометр Шафранський зі своїм слугою сиділи
На вежі, все бачачи, ті ж про них не знали.
Вже стало тихенько, аж кілька прибігло
По здобич, у двері стріляли, аж один поліг,
Другий мав сильну втіху; тривога, до гармат!
Заточили, дали вогню, аж ото гранати
Нагорі в слугу поцілили, той гине,
А на пана через суфіт кров з нього тече;
Бачачи її, Шафранський сам відкрив ворота,
Розуміючи, що тих багато; не вірить — голота.
Тоді, згори пхнутого, сокирами рубали,
Різних мук завдаючи, аж душу вийняли.
Того часу Младанович був при Гонті живий.
Ту тривогу взято за справжній підступ:
«Ти пустив нас до міста, причаїв зраду!»
Гонта каже: «Вмить тебе трупом покладу».
Рубав насамперед абияк своєю ординкою в голову,
А на списи козацькі дав життя половину.
Тут зі ставу, з очерету ведуть Стажинського
У свитці, босого, без шапки, урядника фільваркового,
Якому б напевне життя дарували,
Щоб люд не підбурював, караний ним
Давніше, а так — рад не рад — розпрощався з тілом,
А ті, тішачись, кажуть: «Він і я так хотіли».
Сотники, отамани вже вибраних ведуть
До церкви для охрещення, кожен своє стадо.
Є там жиди, жидівки, також із молоді,
Поголені, помиті і в польській одежі,
Є з християн чоловіки разом із дружинами,
Обох статей і станів дітки,
Що з волі Господа Бога живі зостались
Та через труп, через два скачуть, нарікають.
Бо жінка чоловіка бачила, чоловік міг — жінку,

кий при кінці своєї реляції пише: «Napisałem to częścią z powieści uciekłych z Umanią, osobliwie x. Smereczańskiego... częścią z powieści jmx. Korczyńskiego, umańskiego

---

Сестра брата бачила або ж брат сестру,
Донька матір, син — батька або й навпаки.
Ох, як ото там в серці жалібно і дивно.
Тіл хоронити не можна, а сумління наказує,
Заплакати з жалю важко — яке ж тяжке зітхання!
Привівши до церкви, священиків кличуть,
В кубки води наливши, враз хрещення повторюють
Католикам із жидами; самі в блуді блукаючи,
Думають з дурним попом, що хрещення чинне буде.
Однак котрий до наших, хоч вже поза унією,
Позосталих, трапився, добру опінію
Мав, що гарно кажуть, тому хрещення не повторювали,
Лише під час молитви їх миром помазали.
По хрещенні завели нас до дому Багатого,
Варту дали, щоб кривди не було нікому.
Потім тих, хто сподобався, керівники розбирали
По сотнях, тих найбільше, кого до хресту тримали.
Бачили ми в обозі багато гарних речей,
Як і те, що один з одним при поділі сперечаються.
Одежі, хутра, тонких тканин велика скирта була,
Також міді, грошей жахлива могила;
Коли все поділили частинами на сотні,
Дуже один з одного своїми вихваляннями кепкували:
«Я був більш азартний, шляхти, жидів більше
Побив, а ти жодного! Йди пасти зайців!
Тому мені більша пайка належить із поділу,
Бо я з відвагою виступав жваво, не повільно».
О, в світ покликаний лицарю з виноградника!
До тих, що руки складають, стаєш у панцирі.
То ж за цю звитягу маєш певну обітницю:
Йди скоро по лаври слави аж на шибеницю.
Крім того, що в інших срібло і золото забрано,
Сам за дев'ять тисяч продав поламані
Залізняк до Києва три скрині купцеві,
Які певно варті більшої пошани.
А трупи на сонці спечені, опухлі, як скляні,
Зо три дні лежать на місці, черв'як точить рани,
Кров шкаралущею стала, тирани ж не велять
Хоронити, чужі люди також не наважуються.
Аж міщани просили: «Важкого смороду

rektora po jx. Kosteckim, który mi to po części y na piśmie podał ku pamiątce zabitych»[1] (стор. 17). Порівнюючи реляцію о. Сорочинського з василіянською реляцією у Ра-

---

Не можемо витримати, хіба що йти з двору».
Аж тоді позганяли з близьких сіл підводи,
Наказали криницю відкрити, ту, що для води
Була за урядування комісара Гожевського
Добрим коштом вибрана, однак не згодилася,
Бо недостатньо води, скеля загородила, —
Наповнилася кров'ю, ропою там, де вода мала бути.
Так трупи, що лежали, як якісь потвори,
Стягають найрізніші, й непотрібні мари:
Хоч одних шанобливо вкладають на вози,
Іншим на ноги, руки й шиї мотуззя
Накладають, тих гаком тягнуть, а коли вже донизу
Християн разом із жидами кидають спільно,
У трупа, поки до дна долетить, розсипляться кості,
Бо дно на кількадесят ліктів завглибшки.
Та ще воно не було повним від стількох тисяч,
Треба ж було з-за міста трупів ще більше
Звозити з полів, з вод, лісів, щоб було заповнене,
А ті трупи псами, свинями і звіром поїджені.
Не досить того, бо щоразу тягнуться охочі
До війська — з різних місць вигнана мерзота,
Кожному команда для відважної спроби
Дана, щоб убити дві або три особи
Чи зі шляхти, чи з жидів, — це залюбки робили:
Самі в лісах знаходили і, привівши, вбивали.
А вже коли не могли знайти в цій волості,
То з інших міст вели, свою бездоганність
Доводячи: окрім різних убитих з Соколівки*,
Монастирищ*, Гайсина*, Конели*, Росівки,
Гранова* й Киблича*, Дашова*, Тульчина*,
З деяких сіл, містечок, а також із Ладижина*,
Вихваляючись здобиччю, багатьох убили,
За це у війську старшинами поставлені були.
Які вітання, тріумфи! Віншують і п'ють:
«В полку новий офіцер!» Щедро з гармат б'ють.
Ось так швидко до рангу збіжать три ледаща:
Двох-трьох жидів уб'ють — офіцерами стають.
Підеш за свої заслуги на ступінь високий,
Витягнуть тебе посторонком на гак без зволікання.
Вже все сплюндрували шановні лицарі ці,

чинського, бачимо, що Сорочинський майже весь свій фактичний матеріял і всю ідейну будову та освітлення своєї реляції взяв із «Opisu krótkiego», а додав лише свій

Не подарували навіть ксьондзові-уніятові,
Що був парохом церкви Миколая
Святого: туди напала їх велика зграя,
Більш ніж п'ятсот нагаїв старенькому дали,
До неба відправили, гроші забрали.
Перший по полковникові Ласконогий волає:
«Кращий, ніж кат, офіцер!» Карав Собєкола
Франішка, який був під каменем сховався:
Знайденого з кількома козаками звоював.
Цей розпусник, покладаючись на своє чорнокнижництво,
Над усім військом у полку мав гору й відвагу,
В ризи вдягався, пив із чаш меди,
Бив сотників та й інших призводив до розбрату
Так, що військо налаштував проти себе.
Трапилося раз і другий вечірнього часу,
Що Хома-осавул з Венерою його перестріває,
Бештає, що нам цього робити не годиться.
Канчуком осавула раз-другий ударяє,
Осавул до грудей пістолетом заміряється,
Куля геть відскакує, від землі смалить.
Кричить: «На двір!» Вже біжить, на землю його валить,
Збивши сильно, залишає, а той у пориві
Вставши, з другого стріляє пістолета,
У плече якраз, наскрізь, аж куля випала.
Крикнув і впав на порозі, офіцер неабиякий,
Перед домом Багатого, де в них була зустріч…
Грішив таємно і явно і згинув зненацька.
Не одно його тіло при церкві сховали,
З рушниць у повітря лише вогню дали.
О мій Боже, яка ж сталася зміна:
На святім місці кладуть скаженого тирана;
У ямі з жидами святі спочивають тіла, —
Душі тих до неба, і його до неба дісталася.
Приходять до Карпівки* і обоз лаштують,
Сотні в коло, гармати при полку шикують.
Вина, меди, горілки п'ють, бенкети справляють,
Чисельні музики безупинно грають.
Віват Максим Залізняк, вождь, князь смілянський!
Віват Гонта-полковник і князь уманський!
Віват пан Уласенко*, економ з Умані!

поплутаний стиль, свої рефлексії та детальніші відомості про василіян, їх місії та деякі факти перед різнею (бунт Харка 1766 р.).

Сотники, осавули, віват, отамани!
Постійно Гонта смутний; коли ж утихомирилися,
Промовив: «Не вип'ємо, що ми наварили».
Коли ж усе це закінчилося,
Виправили до Балти* якогось Шила*,
Давши йому сотню і по кілька коней
З кожної сотні вибраних, ошатних і при зброї.
Він, узявши дві гармати на війну, безпечний
Іде мужньо й ошатно, цей вояк бойовий.
Вибив жидів і шляхту, яких застав у цьому краї,
Забрав увесь маєток, повернувшись до коней.
Та в турецькій стороні не мали відваги,
Просили, щоб здобич дав Йоков Ага,
Який відповів, що шерсті не видасть
З чийогось пса, не те що шляхтича чи жида.
Тому вже були назад повернули,
Та турки на мості грека убили.
Тому, нарікаючи, у помсту за грека
Через Приску, спаливши її, гультяйство атаку починає.
Шляхта добре відбивається, ті гарматами загрожують,
А інші жінок і добро вивозять.
Убито з Гощуватої тепер отамана,
Тому зграя гультяйська дуже розгнівана,
Зі ще більшою злістю й потугою наступає;
Шляхта, доки куль і пороху вистачає, не здається.
Врешті бачачи, що вже виїхали жінки,
Сівши на коней, що були раніше осідлані,
Поїхали. Розбишацтво, вступивши до Балти,
Крім залишених наших навіть туркам насилля
Учинили, поки прийшли на допомогу татари.
Ущент сплюндрувавши, пішли грабіжники.
Яка ж пристрасть до призовів у розбишацтва полум'яна!
Вийшли кінно п'ятдесят, а повернулося триста.
Та вже коло Кривого* застав поручника,
Що їх дуже не тішило і сильно пройняло,
Який від донців лише шістдесят коней привів.
Залізняк обачно від нього ховається.
Поручник поволі з ним приязнь заводить,
Варту в місті Умані свою розставляє.
Уласенко-економ, бачачи далеко,

До тої самої групи належить і наша поема. І тут головний фактичний скелет згоджується з оповіданням о. Корчинського; і тут автор у мотивованні та освітленню

За кордон виходить, гроші викрадає.
Одразу трупи, що містом їх ще пси не з'їли,
Наказав загрібати, бо був сморід нестерпний.
За костел, каплицю жалкує,
Йдучи, мовить: «Навіщо таке спустошення!»
Тоді вже укладену між собою приязнь мають,
Ходять одні до одних, п'ють, подарунки дають.
Дає йому укази: «Білу Церкву мусимо
Йти здобувати». Поручник мовив: «Підете з нами
Проти конфедератів[*] аж до Бердичева.
Задоволений буде фельдмаршал, що ви — допомога нова».
Крикнули всі: «Добре, підемо з охотою!
За імператрицю готові справді
Кров пролити всю до краплини». Той їх рішення похваляє.
Ті, думаючи, що це правда, сильно йому довіряли.
Просить Гонту до себе й під арешт бере
Приватний, кажучи: «Військо стягуй, офіцере,
Щоб я знав, хто захоче коло хліба ходити,
А хто хоче до війська, — таких нам потрібно».
Тож мудрі зосталися, а деякі ду́рні,
Гадаючи: «Завжди так буде», — до війська збираються.
Поручник, їх зібравши, до полку повідомляє.
Допомога карабінерська зараз вночі стає.
Запрошує Залізняка на чай приготований.
Приїздить. Наказує забити разом з Гонтою в кайдани.
Туман був, дуже темно. Оточили довкола
Обоз, у бубни і труби вдарили весело.
Зі сну зриваються п'яні. Страх! Дуже бояться.
До втечі! Та годі, довкола москалі стоять.
По кілька в кожну сотню донців прибігає,
Ратища, списи, рушниці, шаблі забирають.
Хома, полковий осавул, швидко на коня скочив,
Крикнувши: «До зброї!» — і суне в очі
Донцям, вразив одного і списом їх гонив.
Від кільканадцятьох боронився, доти боронився,
Поки поручник над'їхав, тоді й спис кинув.
Той на землю його скинув і коня повернув,
Топчучи його копитами. І так їх забрали,
Відлучивши від зборів, як овець виганяли.
Роги зревізували, на купу поскидали,

різні не бачить нічого иншого поза те, що добачив о. Корчинський. Та проте майже на кождім кроці при описі самих кровавих подій в Умані бачимо, що пише свідок-оче-

---

Запаливши, як раків, угору з порохом били.
Багато в болотах, очеретах (темно ще було)
У шароварах і одежах багатих ховалося.
Тоді з городецького людей нагонили,
Що їх за чуби, як свиней, з болота виволокли.
Над став їх назгонили, де більше води,
Але й тієї їм не дано, минулися вигоди!
Бо хоч бочку привезли — доступитися важко.
Сонце пече, пити — ґвалт, аж нутрощам нудно.
Ставлять кожного перед наметом полковника.
Дивляться, де обшитий сріблом або золотом,
Одежа добра, тканини — зараз з них зривають,
А гірше донцям у нагороду віддають.
Списували в реєстрі прізвища, імена,
Звідки родом, де мешкає і чи є жінка.
Потім, дерева навізши, мельників зігнали,
Подвійні диби усім поробити звеліли.
Уночі з середи на четвер сильний дощ ллє,
Вітер лютий ураз із дощем безперервно віє.
Ціла ніч минула стоячи, бо ніхто не влежить:
Вода згори і з землі, а всі без одежі.
Дуже щільно на варті стали солдати,
Місця мало, що лиш карабіном сягнути,
Однак Хома й ще багато з них під час нічної бурі
На череві під карабіном проповзли — й утекли.
Вже гроші, збір усякий і значок забрано;
Щоб не втікали — забито в кайдани.
Студентів, музикантів, а також ремісників
По ревізії відпустили з волі полковника.
Закордонних, списавши в інший реєстр,
Усіх, разом із Залізняком, під конвоєм у секвестрі
Для лютого покарання в Москву відсилають,
Возячи понад кордоном, вуха обтинають,
Іншим руки й ноги відбивають молотами,
Тим рвуть носи, а інших на смерть січуть батогами
І різними для прикладу цілому краєві
Карають добре карами згідно з їхнім звичаєм.
Котрі ж були з польської держави і з такого ж визнання,
З Гонтою до Браніцького тих конвой заганяє,
До рейментаря, який поблизу Могильова

видець, чоловік цікавий, у якого в пам'яті лишилося багато живих деталів із тих фатальних днів. Він, очевидно, занадто молодий, займає занадто низьке становище серед

Обозом у селі Сербах* став. Спершу голова Гонти
Полягла за сповнену міру своїх гріхів,
Гідну одержав безчесник покару:
Паси з нього дерли живцем, і серце вирвали,
Руки, ноги відтяли, тоді четвертували.
Інші ватажки також згідно з учинками покарані,
У Кам'янець*, Львів і далі їх порозсилали.
Яка від інквізиції вина виявилася:
Деякі більшої кари, а деякі мало
Заслужили, тож таку отримали винагороду:
Ті страчені, ті вільно пішли на свободу,
Тим ліву ногу, праву руку відтяли,
Іншим — навпаки, треті над собою ласкаву
Пізнали [руку? — *І[ван] Ф[ранко]*], котрі ніс, вухо втратили,
Ноги чи руки за кару позбулися;
Деякі звільнені від найменшого ґанджу,
Але потім всі померли від чуми.
Знаю, що лектор запитає про Мелхиседека:
Яка цього ченця чекає покара?
Він мав кошт від розбишацтва, збірку знамениту,
Виїхав за кордон до архімандрита.
Але коли виявилися діла його таємні,
Що іменем Синоду печатки вибиті
І що накази давав, щоб шляхту й жидів
У Польщі вирізано, — цього Синод соромиться.
А що він священик і не міг бути, як світський, покараний, —
На Сибір до смерті був засланий.
Згадаю й закордон. Уласенко врешті,
Бувши виданий, уже сидячи в арешті,
Отруївся, знаючи, що кари не мине;
Багатий був звільнений; він, підірвавшись, загинув.
Так Бог розлив пияками невинної крові
Для прикладу не залишив тут без покари.
Але й там, здається, про страх, коли й добрі уряди,
Висловив Бог у Святому Письмі, й буде їх судити, —
Що й казати про грішних на цій землі!
Йдіть у вогонь, прокляті, що вже палає!
Усіх нас, Боже, збережи від засуду такого!

……

Тож за звільнення від розбійників покараних і битих діячів понурої драми, щоб міг обняти її цілість, доміркуватися її мотивів. Але він бачить багато дечого, і в оповіданні тих деталів не дає себе баламутити повазі о. ректора і преспокійно заступає його подання деталями і ма-

---

Слід промовити ангельське привітання.
Вже ці осуджені на землі й на небі,
Убивці й убиті бачать одні одних.
Тож і я, що пишу смутного лиха спів,
Прошу за мене зітхнути до Бога.
Ім'я моє М., Д. — прізвище, значить,
790 Пустий мій вірш хай нікого не вразить.
Мене зі школи взяли, життя дарували,
З Божої ласки натхненний, Гармокрацьким званий —
Той сховав мене. Скільки я бачив тиранства й муки —
Те й описав. Хай Богові вічні будуть подяки *(польськ.)*. —
Упоряд.

[1*] Подаю тут докладний опис сього рідкого видання. На окладці з сірого паперу маємо в лінійній рамці головний титул: «Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku. Poznań, w drukarni na Garbarach Nr 45. 1842», а в трьох листовках рамки: Bunt — Zelezniaka — і Gonty. На головній титуловій картці читаємо: Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, w drukarni «Orędownika» na Garbarach. Nr 45. 1842. На непагінованій другій картці міститься Przedmowa, а далі йде без ніякого окремого титулу Rozdział I, зложений із 14 § (стор. 1—99) і дописки, зробленої кимось иншим, не автором сеї праці: «Przeczytawszy rękopism opisuiący zamięszania krwawe w Ukrainie 1768 roku wynikłe, jako także dobrze o tem wiedzący wyrażam» — далі (стор. 99—100) йдуть уваги того иншого автора, зібрані в 6 пунктах. Далі йде окрема титулова карта: «II. Rzeż Humańska czyli historya rewolucyi zrobioney przez Zelezniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucyi». Ся реляція, поділена на п'ять «Wiadomości», тягнеться до стор. 180. Далі знов окрема титулова картка, а на ній ось який титул: «III. Opis krótki rzezi w mieście Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 roku zdziałanej». Ся реляція, що тягнеться від стор. 183—221, має на початку титул: «Z akt klasztoru humańskiego księży bazylianów wyjęto», а на кінці дописку: «Jako ten opis rzezi wiernie przekopijowany jest z akt klasztoru humańskiego, na to się przy wyciśnięciu pieczęci własną ręką podpisuję. W Humaniu d. 2. miesiąca grudnia 1787. X. Józafat Morgulewicz, rektór klasztoru Humańskiego. Macewicz V. R. Z. S. B. W». На

люнками, суперечними з його реляцією. І власне в таких місцях його оповідання, иноді мляве і риторичне, коли ходить о загальні погляди та характеристики, набирає незвичайної живости і барвности.

Друга група — се реляції дітей уманського губернатора Младановича, а власне дочки Вероніки, замужньої Кребсової[1*], і сина Павла[2]; до сеї групи треба зачислити також спомини Ліпомана, який оповідає з виразною тенденцією — оправдати і звеличати Младановича. Кребсова писала свої спомини не зараз по фактах, але аж 1827 р., тобто бувши 77-літньою бабусею. В її оповіданні обік правдивих деталів стрічаємо масу фантастичних видумок. Так і видно, що вона про ті незабутні дні оповідала сотки разів різним людям, оповідала в різних часах свого життя, а все зі свідомою чи несвідомою тенденцією — збудити до себе милосердя та зацікавлення. Під впливом тої тенденції одні факти затиралися в її пам'яті, инші росли до гігантських розмірів, зливалися з иншими або двоїлися. Деякі з тих помилок виказав уже д. Рева, але їх там далеко більше, як показує детальне порівняння її оповідань з василіянськими реляціями, далеко ближчими до фактів і хоч також тенденційними, то в иншім напрямі. Те саме ще в більшій мірі треба сказати про спомини Павла Младановича, який в часі різні мав ледве сім літ, а написав свої спомини ще пізніше, ніж його сестра.

тій же стороні ще коротка нотатка видавця про спомини Кребсової. — *[Іван Франко].*

[1] Я написав це почасти з розповідей утеклих з Умані, особливо о. Смеречанського.., почасти з розповіді вельмишановного отця Корчинського, уманського ректора після велебного отця Костецького, який мені це почасти й на письмі подав у пам'ять про загиблих *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[1*] Спомини Кребсової надрукував із рукопису Е. Рачинський в р. 1840 у часописі «Orędownik» і окремою брошурою. На російську мову переклав їх І. М. Рева і видав 1879 р. в Києві п[ід] з[аголовком]: Уманская резня (Записки Вероники Кребс). Перевод с предисловием И. М. Рева. Киев, 1878, стор. 1—36, текст Кребсової — стор. 15—33. — *[Іван Франко].*

[2] Спомини Павла Младановича вийшли 1862 р. в Варшаві. — *[Іван Франко].*

Щодо споминів Ліпомана, то з ними вийшла досить кумедна історія, спричинена першим їх видавцем гр[афом] Рачинським. Усі, хто опирався на його виданні, полягаючи на його титулі, вважали твором Ліпомана статтю, поміщену п[ід] з[аголовком] «Rozdział I»; можливо зрештою, що й сам Рачинський був певний, що власне се й були спомини Ліпомана. Сей твір справді інтересний з многих поглядів, дає багато звісток, невідомих звідки інде, і силкується змалювати уманську різню на широкім тлі тогочасного українського життя. Се не спомини, а радше проба монографії уманської різні; автор її знає не лише василіянську реляцію «Opisanie krótkie», але також спомини Кребсової, про яку, зрештою, згадує лише тільки, що вона жила ще в р. 1828 (значить, сам він пише значно пізніше), та користується ще й иншими невідомими нам матеріялами. Вже сама згадка про Кребсову, що бувши в р. 1768 під час різні 18-літньою панною, мала в р. 1827 повних 77 літ, повинна була навести істориків на думку, що твір, поміщений Рачинським як розділ I його збірки, не може бути твором Ліпомана. Адже сей Ліпоман пару літ по різні прибув в Уманщину вже дозрілим мужем і коло 1830 р. мусив би був мати 90—100 літ. І справді, рукопис Оссол[інських], із якого ми передруковуємо поему М. Д., містить у собі також спомини Ліпомана, але ті спомини ідентичні не з компіляцією, поданою у Рачиньского як розд[іл] I, але з реляцією «znajdującego się w tej okropnej rewolucyi»[1], тою, що подана у Рачинського як розд[іл] II і складається з п'ятьох «Wiadomości» нерівного об'єму. Твір, поданий у Рачинського як розділ I, твір пізній, невідомого нам автора і походження (з дописокою ще иншого автора) так і лишається тим, чим назвав його д. Рева — політичним памфлетом, хоча винуватити Ліпомана в його авторстві нема ніякої підстави.

Щодо дійсних споминів, чи то «Wiadomości» Ліпомана, то вони, сказавши по правді, мало чим ліпші від споминів Кребсової. Ліпоман сам не був свідком подій, збирав свої відомості про різню пару літ пізніше, переважно в сфері двораків та офіціялістів Потоцького*, і виявляє виразну тенденцію реабілітувати Младановича навіть з потоптанням історичної правди. Певна річ, що до часу написання його спомини значно ближчі описуваних подій, ніж спомини Кребсової, а тим паче Павла Младановича, але щодо легковірности та поквапности в осуджуванні подій і людей він не уступає Кребсовій. Його споминами треба користуватися дуже обережно і все тільки в зіставленні з иншими реляціями.

---

[1] Того, що перебуває в тій жахливій революції *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Зовсім окремо серед тих реляцій стоять спомини Адама Мощенського*, опубліковані уперве ще 1839 р. в «Przeglądzie dziejów polskich»* частково, а 1858 р. в Познані вповні[1], на жаль, нетямучими видавцями, які і в назвах, і в самих оповіданнях допустили масу помилок. Мощенський також не був свідком подій, живучи переважно в Варшаві та крутячися при королівськім дворі. Але з'їхавши 1775 р. в Уманщину, він зібрав дуже інтересні відомості від різних людей (пор. його спомини, стор. 151), а що найважніше, був здібний глянути на цілу справу очима, не затемненими місцевою політикою, з ширшого погляду, з далеко більшим розумінням тайних політичних пружин і тої спеціяльно української магнатської політики, яка тут, без сумніву, грала визначну ролю, а якої не розуміли (хоч підозрівали її) василіяни та діти Младановича.

Не дають майже нічого для опису різні, хоча важні для історії усмирення гайдамаччини щоденні записки генерал-майора Кречетникова*, надруковані в московських «Чтениях»* 1863 р. Бодянським[2] і перекладені також на польську мову[1]. Небагато нового дає мемуар, мабуть, якогось спольщеного русина-уніята, поміщений у рукоп[исі] Оссолінських у Львові, ч. 163 і перекладений на російську мову та надрукований у «Киевской старине» 1882 р., т. І, стор. 522—529 п[ід] з[аголовком] «Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году». Хоча сей мемуар був писаний рівночасно з подіями ще перед усмиренням Коліївщини, то все-таки автор писав його досить далеко від Умані, по слухам, і в описі уманських подій подає немало хибного, а в освітленні факту стоїть зовсім на становищі мемуарів першої групи. Не відомі нам ближче спомини кс. тринітарія Брусиловського, написані по-латині і переховані в бібліотеці Краківського університету, рукоп[ис], ч. 4504; лиш невеличку дрібницю цитує з них д. Равіта[2]. Сі спомини в усякім разі повинні знайти собі місце в наших «Записках».

---

[1] П[ід] з[аголовком] Pamiętnik do historyi polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego, przez Adama Moszczyńskiego. Poznań 1858. Про Уманську різню тут говориться на стор. 126—151. — *[Іван Франко].*

[2] Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главного командира корпуса Е. Ц. В. Императрицы Всероссийской о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах, издал О. Бодянский. Москва, в университетской типографии 1863, стор. 1—205+XI стор. передмови Бодянського.

Для характеристики того становища, яке займає наша поема в ряді мемуарів про уманську різню, розберемо декілька деталів, порівнюючи оповідання нашого автора зі звістками инших мемуаристів. Та поперед усього кілька слів про самого автора та час написання його поеми.

Про себе самого автор поеми дає небагато звісток. У рядку 789 він говорить, що його ім'я починається на М, а прозвище на Д. Титул поеми, коли він автентичний, стверджував би, що автор у р. 1768 був учеником

До журналу додано ще збірку листів, писаних до Кречетникова в 1767 і 1768 роках на 114 сторонах. — *[Іван Франко].*

[1] Польське видання вийшло в серії «Pamiętniki z ośmnastego wieku», том XIV, у Познані 1874 р. п[ід] з[аголовком] «Radom i Bar 1767—1768. Dziennik wojennyh działań jen.—maj. Piotra Kreczetnikowa, z rosyjskiego oryginału przełożył P. K. Stolnikowicz-Chełmski» (8-ка, стор. 256+X сторін передмови і 15 сторін дописків). Перекладач не каже, де був надрукований російський оригінал, тільки загально подає, що він появився «w pismach peryodycznych rosyjskich». Із переписки Кречетникова вибрано самі лише листи Рєпніна*, а пропущено (нечисленні) листи Нумерса, Чернишева* і и[нших]. Зате додано при кінці два листи Рєпніна і Квяткевича до Салезія Потоцького. — *[Іван Франко].*

[2] Fr. Rawita Gawroński, Historya ruchów hajdamackich, t. II. We Lwowie 1901, стор. 197.

уманської школи. Се стверджує, зрештою, й текст поеми, бо в р[ядку] 791 автор говорить про себе, що його заскочила хуртовина в Умані як студента і що разом з иншими студентами гайдамаки й йому дарували життя, а якийсь Гармокрацький заопікувався ним та не дав йому пропасти в завірюсі. Із рядків 139 («Tu nasi, tu i ze stron szlachta, urzędnicy»[1]), 167 («Otoż iest z naszych dóbr nowina»[2]) і т[аке] и[нше] видно, що автор причисляв себе до мешканців Уманщини, а властиво до верстви людей, яка завідувала добрами уманського ключа, що належали до київського воєводи Салезія Потоцького. Як такий, він по всякій правдоподібности був римо-католиком.

Щодо часу написання поеми маємо один деталь, який дає вам цінну вказівку. Оповівши в рядках 407—416 (за о. Корчинським), як отаман козаків Потоцького Тилик під час різні хотів винести з костелу sanctissimum[3], щоб охоронити його від зганьблення, він додає:

> Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie
> Wolność wprędce sporządził, dał życie i zdrowie[4].

Виходить із того, що Тилик, бувши по різні ув'язнений і відданий полякам, попав у ту партію гайдамаків, яких відіслано до Львова і вжито до примусової роботи і які 1772 р. по забранні Галичини Австрією були випущені на волю[5]. Значить, ті рядки могли бути написані не швидше як при кінці 1772 р.; зрештою, вся поема могла повстати не швидше як по написанні споминів о. Корчинського (false Тучапського), бо, як було згадано, в головному вона опирається на тих споминах. На жаль, ми не маємо докладної відомости, коли були написані спомини о. Корчинського ані написана також на їх основі записка о. Сорочинського; в усякім разі всі три ті твори були писані ще в 70-их роках XVIII віку, бо о. Корчинський умер перед 1779 роком; того року ректором уманських василіян, безпосереднім чи посереднім наступником о. Корчинського був уже о. Пазаревич[1].

---

[1] Тут наші, тут зусібіч шляхта, урядники *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Ось вам з наших маєтків новина *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Святая святих; найсвятіші дари *(латин.)*. — *Упоряд.*

[4] Може, тому Бог Тиликові у Львові
Свободу невдовзі дарував, дав життя й здоров'я *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[5] Про се ось що пише Мощенський: декрет щодо покарання смертю всіх гайдамаків виконано «wyłączywszy tylko komendanta lwowskiego, pułkownika Korytowskiego, któren tego samego dekretu nie spełnił. Jemu przyprowadzono przeszło 60 osób młodych, silnych i bardzo zdrowych ludzi. Ten zamiast kazać ich powiesić wziął ich do fabryki swojej i wymurował niemi pod ów czas jednę z najpiękniejszych kamienic w rynku miasta Lwowa, trzymając ich w miejscu zdrowem bezpiecznem, karmił ich za to i odziewał, że mu służyli do

Не маючи наміру розбирати всіх деталів нашої поеми в порівнянні з иншими споминами про різню і надіючися зробити се колись у окремій монографії, я обмежуся тут на освічення деяких деталів. Візьмім хоч би події з понеділка д[ня] 20 червня, коли гайдамаки підійшли під Умань. Автор праці, поміщеної у Рачинського під розд[ілом] I (назву його псевдо-Ліпоманом), дає в § 7 (стор. 38—41) опис тих подій, на око зовсім логічний, а направду зовсім фантастичний. Отже, виходить так, що по від'їзді сотників із Умані по доконаній присязі минуло три дні, про козаків ані про гайдамаків не було ніякої чутки. Геометр Шафранський, що, «Jak się później pokazało, wprzódy zostawał w służbie króla pruskiego a przeto znał wojskowość»[2] (ст. 39), констатує, що в таборі за міс-

---

fabryk, i do czasu zabrania Lwowa przez Austryaków, gdzie wtęnczas uwolneni z aresztów popowracali do domów» («Pamiętnik», ст. 150). — *[Іван Франко]*. (...за винятком лише коменданта львівського, полковника Коритовського, який того самого декрету не виконав. Йому приведено понад 60 молодих осіб, сильних і дуже здорових людей. Той замість наказу їх повісити взяв їх до своєї фабрики і вимурував ними на той час один із найгарніших будинків на ринку міста Львова, тримаючи їх у здоровому й безпечному місці, годував їх за це і зодягав, і йому служили до фабрик до часу зайняття Львова австрійцями, коли одразу були звільнені з арештів і вернулися додому *(польськ.)*. — *Упоряд.*).

[1] Eug. Heleniusz, Wspomnienia narodowe. Paryż 1861, стор. 231.

[2] Як згодом виявилося, спершу був на службі в пруського короля, й через те знав військову справу *(польськ.)*. — *Упоряд.*

том міститься коло 6000 осіб шляхти і що прибувають усе нові втікачі. Той сам Шафранський третього дня (по відході козаків) завідомляє Младановича «iż dostrzegł zbliżający się pułk kozaków humańskich, któren zastanowił się około lasku zwanego Greków»[1]. Коротка радість поміщених в Умані швидко змінилася на тривогу, коли той сам Шафранський швидко потім «przybiegł z smutnem uwiadomieniem»[2], що надходять гайдамаки і що Гонта витається з ватажком гайдамаків. Зараз потім козаки з гайдамаками «rzucili się na rzeź zostających w taborach osób, co znajdującym się w mieście dawało się widzieć»[3]. Головним джерелом сеї історії були записки Кребсової (вид[ання] Реви, стор. 19—21), хоча наш автор декуди буцімто простує її надто вже явні недорічності. Кребсова не подає, коли відбулася присяга Гонти, але, оповівши її сцену, пише: «По виїзді Гонти з міста протягом чотирьох днів від полковника Обуха не було ніякої звістки». Нарешті прибігає Шафранський, який із своєї башти глядів люнетою, і завідомляє, що надходить Гонта. Кілька мінут пізніше він побачив гайдамаків і зараз же завважив також, що Гонта витається з Залізняком. «За сими словами він збіг із башти і почав на швидку руку доводити до порядку ті дві гармати, що стояли на брамі, обернені до нового міста, а Ленартові поручив дбати про инші брами. На всіх напав величезний страх. Гайдамаки почали поперед усього забирати тих, що були в таборі під Грековим лісом, а всіх їх там було до 8000 душ». Всю абсурдність сих обох оповідань зрозуміємо аж тоді, коли з реляцій дійсного Ліпомана, о. Корчинського (псевдо-Тучапського) і з нашої поеми переконаємося, що ніякого шляхетського табору під Грековим лісом не було, тільки там властне розтаборилися були козаки; що геометр Шафранський зовсім не грав ніякої ролі в сьому епізоді, а відомість про його пруську службу та воєнні здібності повстала з переплутання його з пруськими вояками, що д[ня] 19 і 20 були в Умані; що геометр Шафранський не міг командувати над капітаном Ленартом і не міг поручати йому інших брам, які в часі появи гайдамаків були вже затарасовані; що під Уманем появилися не насамперед козаки, а потім гайдамаки, а навпаки, і що сталося се не три ані чотири дні по присязі сотників, а власне другого дня, бо присяга відбулася в неділю, д[ня] 19 червня. Страшна різня безоружного табору під Грековим лісом, де по реляції Кребсової мало протягом не означеного ближче, але дуже короткого часу, згинути звиш 8000 людей, по реляції Ліпомана переміняється на замордовання одного бернардина (ВН, 12), а по далеко правдоподібнішій реляції нашої поеми на замордовання двірського рахмістра Нелюбовича та не означеного ближче, але в усякім разі невеликого числа шляхтичів та жидів, яких гайдамаки захопили чи то в домі того Нелюбовича, чи то на уманському передмісті, що лежало за обсягом фортифікації.

---

[1] Що помітив наближення полку уманських козаків, який зупинився біля ліска, що зветься Греків *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Прибіг із сумним повідомленням *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Кинулися різати позосталих у таборі осіб, що бачили ті, хто був у місті *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Візьмім другу обставину: розмір катастрофи. В своїй передмові до збірки мемуарів з р. 1842 Рачинський говорить, що «w rzezi humańskiej padło ofiarą wyuzdanej wściekłości pospólstwa kilkadziesiąt tysięcy ludzi bezbronnych, niewiast, dzieci»[1]. І тих кількадесят тисяч повторяють за Рачинським усі пізніші польські історики, яким подобалося з уманської різні, остатнього епізоду в ряді многих подібних, зробити свідоцтво нечуваної дикости, жорстокости, віроломности українського народу. А погляньмо лише, на чім оперте те число? Автор компіляції, поданої у Рачинського під тит[улом] «Rozdział I» (псевдо-Ліпоман), подає число вимордуваних в Умані «do 20 prawie tysięcy osób»[2] (ст. 59—60). Дійсний Ліпоман оповідає, що в р. 1760 вся Уманщина не мала більше як 30 000 людности (ВН, 104); правда, він подає сю цифру тому лише, щоб піднести незвичайний зріст сього ключа під управою Младановича, та все-таки за 18 літ сей зріст не міг бути такий, щоб утрата 20 000 людей не зробила ніякої замітної пертурбації в розвої краю, як се бачимо фактично в Уманщині, де майже безпосередньо по усмиренні розрухів усе входить у свою звичайну колію, а Йосиф II, переїздячи 1787 р. через Умань, міг любуватися красотою та багатством сього краю[1]. Правда, Кребсова, щоб довести число помордованих до якнайбільшої суми, кілька разів говорить, що переполох перед різнею нагнав з усеї України стільки шляхти й жидів, що не то що в місті не було де поміститися, але ще за містом, під Грековим лісом, стояло табором більше як 8000 душ, які потім зараз при першій появі гайдамаків були вирізані. Ми зазначили вже, що се оповідання зовсім фантастичне, що ніякого такого табору шляхтичів та жидів біля Умані не було; та й що за розум був би стягатися з усеї України в місце, безпосередньо загрожене різнею, і тут стояти за містом у неукріпленім таборі? Зі споминів о. Корчинського (псевдо-Тучапського) ми бачимо, навпаки, що шляхта зовсім не стягалася такими купами до Умані, бо вже по доконаній тут різні гайдамаки, розходячися відси, мордували панів і жидів по найближчих селах і містечках: у Гранові, Теплику*, Дашові, Манастирищу, Гайсині, Богівці, Ладижині «і po wsiach pobliższych»[2] (ст. 211). А щодо самого переповнення Умані, то й тут записки о. Корчинського стоять на реальному ґрунті: він, описуючи великий стиск в Умані, говорить, що «samych possesorów, prócz innych obywateli, liczono natenczas w Humaniu 226, studentów zaś, z których ledwie który uniknął śmierci, na czterysta»[3] (190). Правда, щодо студентів, себто учеників василіянської школи, треба пригадати, що в ту пору вже були почалися ферії і що многі з них мусили вже роз'їхатися, та й тих, яким гайдамаки дарували життя, було не зовсім так мало; бодай Кребсова, описуючи сцену хрещення, оповідає, що «було нас багато», а наша поема говорить, що кождий із гайдамацьких старшин вів вибраних до хрещення «każdy swoją trzodą»[1] (ряд. 496), отже значними купками. Але що важніше: з усіх, хоч і як пересолених, мемуарів не видно, аби в часі різні погиб хоч один значний український пан; потерпіли майже виключно двораки, посесори та офіціялісти Потоцького. І ще одна інтересна обставина. Всі записки про різню згоджуються в тім, що вона відбулася в білий день і тривала досить коротко; автор нашої поеми подає тривання всього розруху на п'ять годин; коли ж будемо тямити, що різня живих людей — то не косовиця, що люди одні боролися, инші втікали, ховалися, що зрештою вся та різня мала в собі епізоди, яких значіння досі не вияснено: якісь переслухування (бодай Младановича), стинання деяких людей катівським мечем, отже, ніби по засуді; коли зважимо далі, що від різні не потерпіли ані властиві міщани та передміщани Умані, ані чужоземні купці, вірмени, турки та москалі, що мали в Умані свої склепи (які також лишилися нетикані!), то переконаємося, що балакання польських мемуаристів та істориків про кількадесят чи хоч би лише 20 тисяч жертв різні треба зачислити до мітології так само, як вирізаний табор під Грековим лісом. Автор нашої поеми, хоч сам за иншими подає число вирізаних на 18 тисяч, дає, одначе, можність зовсім иншої, реальнішої оцінки того числа. Оповівши, як трупи помордованих пару день лежали непохоронені, поки не зачали гнити, і як потім на розказ Гонти їх вкидано до криниці біля замку, він каже:

---

[1] В уманській різні полягло жертвами розгнузданої люті поспільства кількадесят тисяч безборонних людей, жінок і дітей *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Майже 20 тисяч осіб *(польськ.)*. — *Упоряд.*

---

[1] Пор. E. Helenijusz, Rozmowy o polskiej koronie, t. I. Kraków 1873, стор. 561. — *[Іван Франко].*

[2] По найближчих селах *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Самих посесорів, окрім інших мешканців, нараховано на той час в Умані 226, а студентів, з яких лише дехто уникнув смерті, — чотириста *(польськ.)*. — *Упоряд.*

> Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
> I ten ieszcze nie pełny od tylu tysięcy,
> Trzeba było z za miasta trupu ieszcze więcey
> Zwozić z pól, lasów, wody, by był dopełniony[2].

---

[1] Кожен своє стадо *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Бо дно на кількадесят ліктів завглибшки.
Та ще воно не було повним від стількох тисяч,
Треба ж було з-за міста трупів ще більше
Звозити з полів, з вод, лісів, щоб було заповнене
(польськ.). — *Упоряд.*

Прийнявши навіть, що криниця була глибока не на «kilkadziesiąt łokci»[1], а на 60 сяжнів, як подає Ліпоман і инші мемуаристи, ми все-таки зрозуміємо, що більше як $2^{1}/_{2}$—3 тисячі трупів у неї не могло влізтися, і се буде по всякій правдоподібности максимальна сума осіб, що були замордовані в Умані. Певна річ, і се була немала катастрофа, а доконані при тім жорстокості мусять зворушити всяке чутливе серце; але історикові, який щокроку в історії натикається на сто раз більші і страшніші події, нема чого виходити з рівноваги і роздирати свої ризи; поперед усього ж його обов'язок — придивитися уважно до всіх деталів події і не допускати до того, щоб гуляли по світі такі вдесятеро прибільшені цифри, скомпоновані чи то безумним переляком, чи явною тенденцією — звалити на когось не лише його власну, але й свою вину.

А тої вини з польського боку, здається, було далеко більше, ніж хочуть признати польські історики. Поминаємо вже те майже незрозуміле безголов'я, коли не сказати трусливість Младановича і уманських поляків, що відчинили брами кріпости, хоча могли боронитися хоч пару день, поки би не надійшла їм підмога; але як виправдати становище гетьмана Браніцького, що хоч стояв табором не дуже далеко від Умані, ані пальцем не кивнув, щоб захистити се місто від гайдамаків, хоча мав на се часу щонайменше три дні (18, 19 і 20), коли вже не було ніякого сумніву, що напад піде на се місто?

Спомини Мощенського дають нам ключ до розв'язки сього питання. Говорячи про бунт Залізняка й Гонти, він каже про нього: «któren miał pozór, że zrobiony był z poduszczenia Rosyi, choć w samej rzeczy z innych powodów nastąpił»[2] (Pamiętnik, 12). Правда, докладно він не виявляє, що то були за «inne powody»[3], але вводить нас дальшим своїм оповіданням в одну з численних тоді скандальних фамілійних історій, а власне в історію князя Любомирського, який 1767 р. признав себе божевільним і позволив розділити свої добра між дітей, але, викрадений жінкою з Варшави, у Львові на контрактах попрогравав та попродав значну часть тих дібр, почав домагатися судової касати своєї декларації і вислав двох своїх ніби комісарів, авантурників Бобровського і Волинецького на Україну, щоб відібрати ті добра назад у його посідання. До тих дібр належала також Смілянщина. Але завідателі дібр не хотіли прийняти комісарів Любомирського. Тоді ті удалися до Пулавського*, маршалка барської конфедерації, «prosząc go, by ich uznał konsyliarzami konfederacyi... a za to oni mu obiecali kilka tysięcy zbrojnych kozaków przyprowadzić na wzmocnienie wojska konfederacyi»[1] (Pam[iętnik], 131).

---

[1] Кількадесят ліктів *(польськ.). — Упоряд.*

[2] Який мав вигляд, що вчинений був за підбуренням Росії, хоч насправді трапився з інших причин *(польськ.). — Упоряд.*

[3] Інші причини *(польськ.). — Упоряд.*

Пулавський, розуміється, пристав. Що ж була та Барська конфедерація? Се був оружний протест шляхти проти союзу Польщі з Росією, проти короля Станіслава-Августа* яко союзника Росії і проти інавгурованої ним релігійної толеранції, особливо супроти православних. Через приступлення обох псевдокомісарів до конфедерації справа фамілійного скандалу Любомирських була вивішена, так сказати, на політичний дзвін. Ті, що держали руку божевільного князя-марнотратника, опинилися в ряді оборонців самостійної Польщі та католицизму, а сторонники декларації Любомирського* з р. 1767 і прав його спадкоємців робляться раптом сторонниками короля, союзу з Росією і релігійної толеранції в Польщі. В Смілій прийшло до конфлікту, і псевдокомісарів не допущено до замку, де були козаки «leźni»[2]; комісари скликають родових козаків, починають здобувати замок, але не можуть, бо родові козаки не хочуть бити своїх товаришів. Тоді комісари велять тим козакам іти з собою до Бару; якийсь шмат дороги козаки йдуть, але від села Строї Могили* завертаються назад. «Pamiętać trzeba, — додає Мощенський, — że Wołyniecki oddalając się ze

---

[1] Просячи його, щоб визнав їх дорадниками конфедерації... а за це вони обіцяли йому привести кілька тисяч збройних козаків на зміцнення війська конфедерації *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Пильні, обачні *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Smiły groził chłopstwu i kozakom, że przyjdzie wojsko konfederacyi wycinać ich w pień»[1] (Pam[iętnik], 135). Що такі погрози йшли не від самих псевдокомісарів Любомирського, але носилися, так сказати, в повітрі, на се маємо доказ у сучасній польській вірші, опублікованій мною в «Записках»* (т. VIII, misc[ellanea], 3—11). І справді, кілька день по від'їзді комісарів надійшов відділ війська, конвоюючи сімох гайдамаків, засуджених на смерть, що мали бути страчені в Смілій. Польський уряд, що не мав ані одної роти для оборони Уманщини перед гайдамаками, мав, одначе, «cztery chorągwie pancerne i husarskie»[2], що мали асистувати при вбиванні на палі нещасних гайдамаків. Козаки, прийнявши се військо за конфедератське, втекли до Росії, до Переяслава, де до них пристали запорожці і повели їх назад у Смілянщину — очевидно, для оборони «правного порядку», тобто короля і його авторитету проти анархії конфедератів. Як сказано, Мощенський тут не договорює, приплутує фальшивий патент цариці Катерини*, який буцімто дав Залізнякові ігумен Мелхіседек, але його оповідання ставить перед нами ситуацію зовсім ясно: гайдамаки стають в обороні королівської поваги проти самоволі конфедератів.

Почуття, що так воно було справді, виявляється декуди знехотя і в инших мемуаристів. Ліпоман, оповідаючи про смерть Гонти, каже: «Dwa pasy wytrzymał i dwa dni cierpliwie żyć mógł. Trzeciego dnia dopiero ryknął. Zaczął króla wspominać, że wolę króla namawiającego wypełnił»[3] (ВН, 177). Око в око стара історія з Хмельницьким, якого козаки зразу виступають також в обороні королівського авторитету проти самоволі магнатів і покликаються на королівські листи. Чи були направду такі листи, чи ні, — самі поголоски про них показують джерело, з якого вони виплили, а власне те почуття, що бунт ішов не проти короля, а радше в інтересі королівської власти. А коли так, то нам буде ясне, чому Браніцький, інтимний сторонник короля, ані пальцем не кивнув, щоб боронити сторонників конфедерації в Смілій і в Умані. Та, може, й ще одно буде нам ясне: чому Младанович не посмів опиратися Гонті та гайдамакам і відчинив їм уманські брами. Гонта чи то сам, чи через своїх парламентарів мусив вияснити йому, що козаки з гайдамаками поборюють ворожу королеві конфедерацію і що, опираючися їм та стоячи за конфедератами, Младанович стає не лише проти короля, але також проти свого безпосереднього зверхника і хлібодавця, київського воєводи Салезія Потоцького, що також був прихильником короля.

---

[1] Слід пам'ятати, що Волинецький, відходячи зі Сміли, погрожував селянам і козакам, що прийде військо конфедерації вирубати їх упень *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Чотири панцирних і гусарських хоругви *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Два паси витримав і два дні терпеливо міг жити. Лише третього дня крикнув. Почав короля згадувати, що волю короля, який його підмовляв, виконав *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Цікаве світло на сю справу кидають також записки Кречетникова. Отже, під д[нем] 17 червня він пише, що вислав того дня партію москалів з поручником Кологривовим до Умані — не на поміч загроженому місту, а тільки з наказом «наблюдать, чтобы бегущие от турецких границ возмутители (себто конфедерати) не прошли на Полесье». Кречетников знає вже, що в Уманщині вибухли селянські розрухи, і наказує Кологривову «с ними вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли в домы свои и жили б спокойно, ибо уже конфедераты все разрушены, следовательно, и они ни от кого притеснены быть не могут, к тому же я с войсками в здешней стороне для наблюдения тишины и покоя нахожусь» («Журнал», 171). Виходить із сеї зовсім інтимної, отже, ніякою політичною тенденцією не забарвленої записки, що Кречетников ще 18 червня, три дні перед різнею, мав відомість і таке розуміння, що бунт в Уманщині вибух проти конфедерації, від якої селяни і козаки боялися якихось «притіснень».

До речі сказати: сам Кречетников при усмиренні гайдамаків в Умані не був, і все те, що оповідають Кребсова, Ліпоман та псевдо-Ліпоман про побут Кречетникова в Умані (Кребсова кілька разів повторяє, як він говорив з нею, показував їй Гонту в ямі, і все величає його князем), про січення Гонти й инших ватажків день у день прутами, — усе те треба зачислити до байок, сплоджених кровожадною фантазією тих «бідних жертв» української «Huszczy»[1]. Захоплення гайдамаків під Уманню доконали поручник Кологривов і висланий йому до помочі д[ня] 24 червня полковник Ґур'єв.

Нарешті, ще кілька уваг про хронологію подій. І тут польські мемуаристи та пізніші історики напустили стільки туману, що годі розібратися. Зачнімо спочатку. Барська конфедерація, що була відповіддю шляхти на ухвалу варшавського сойму* (замкненого д[ня] 6 марта н[ового] с[тилю], а 23 лютого ст[арого] ст[илю] 1768 р.), зав'язалася в перших днях марта того ж року, а вже 15 червня Пулавський з головною силою в Бердичеві по кількаденній облозі піддався Кречетникову. Упадок конфедерації випередив на цілий тиждень уманську різню — се вказує вартість фраз деяких польських філософів, буцімто Коліївщина підрізала останнє зусилля поляків до рятовання державної самостійности (Helenijusz, op. cit. II, 14, 27); правда, щоб хоч як-будь підперти таке твердження, сей автор без церемонії твердить, що гайдамаки зайняли Умань «w niedzielę Zielonych świąt dnia 28 maja, w dni 10 po rozpoczętym buncie»[2] (op. cit., II, 34). Але що говорити про такого декуди попросту невідомого чоловіка, як Геленіюш, коли найновіший «історик» Коліївщини, д. Равіта, зводячи докупи і ніби критично розбираючи всі джерела, подає таку хронологічну схему: звістки про бунт Залізняка в Смілянщині «rozniosły się z wczesną wiosną»[3] (Hist[oria] ruchów hajd[amackich], II, 218); в понеділок д[ня] 17 червня «przed św. Janem»[4] Гонта і Залізняк, сполучившися вже перед тим, підступають під Умань (II, 224); різня в місті відбувається, очевидно, дня 18 червня, хоча сей сам автор додає своїм епічним стилем «trzy dni strasznych i trzy nocy trwała krwawa uczta hajdamacka»[5] (II, 245). Далі він за Ліпоманом подає, що гайдамаки в Умані панували «od św. Jana do Spasa»[1] (II, 250), та вже кілька сторін нижче подає на основі журналу Кречетникова, що перша партія коліїв (780 козаків польських і 65 запорожців) була ув'язнена д[ня] 27 червня, а друга партія з 900 людей д[ня] 29 червня (II, 263, 269). Коли б д. Равіта був потрудився заглянути до календаря, був би легко міг переконатися, що Св. Івана по старому стилю (бо так датує Кречетников) припадає д[ень] 24 червня, а Спаса (Преображеніє) аж 6 серпня, що, отже, балакання польських мемуаристів про панування Гонти «від Івана до Спаса» — така сама нісенітниця, як і більшість инших деталів, поданих ними. І тут наша поема дає нам хронологічну канву далеко вірнішу від инших польських споминів. В нотках під текстом поеми маємо три дати: до рядка 150, де мова про присягу Гонти: «W niedzielę się stało»[2], — каже автор у тексті, а в нотці додає: d. 19 Junii. Отже, д[ня] 19 червня була неділя, значить, Св. Івана припадало в п'ятницю. Друга хронологічна нотка до рядка 209: «W poniedziałek dzieje się o drugiej godzinie»[3] — нота: d. 20 junii. Значить, від присяги Гонти до його сполуки з гайдамаками минуло не чотири дні, як каже Кребсова, не три, як хочуть инші, а не цілого півтора, тобто мало що більше як 24 годин. Остатня хронологічна дата до рядка 469: «Trwało od iedenastey pięć godzin, nie więcey»[4], — себто так довго тривала різня в Умані, а до сього тексту нота: dnia 21 Junii. Отже, в вівторок, на три дні перед Св. Іваном була різня і тривала не, як хоче д. Равіта, три дні і три ночі, а «pięć godzin, nie więcey»[5]. А вже д[ня] 27 червня, три дні по Св. Івані, тобто в понеділок, маємо перший рапорт про ув'язнення великої партії «польських козаків», тобто Гонти з його козаками, московською комендою; значить, панування гайдамаків тривало несповна тиждень, а не до Спаса. Розуміється, що й реляції Кребсової та Ліпомана про хитрість москалів при арештованню гайдамаків, а спеціяльно Гонти та Залізняка, або зовсім фантастичні, або значно пересолені; рапорт полковника Ґур'єва малює діло далеко простіше: «Прибувши під містечко Умань, він знайшов табор "грабівників" і післав до них поручника Кологривова з тим, щоб вони піддалися. Але ті, не допускаючи його до себе, почали стріляти; тим-то він, бачачи їх супротивлення, зараз атакував їх і, не давши їм станути в воєнному порядку, всіх забрав» («Журнал», 175). Що ся суха реляція має за собою більше правдоподібности, ніж романтичні історії польських мемуаристів, доказує зновтаки сама хронологія; Ґур'єв вирушає з містечка Линця до Умані д[ня] 24, а д[ня] 27 Кречетников уже втягає його рапорт у свій журнал, знач[ить], числячи два дні на дорогу його війська до Умані, а хоч би лише півдня на їзду гонця з Умані до Кречетникова, побачимо, що Ґур'єв станув під Уманню не швидше, як ніччю на 26 і що зараз того ж дня або вночі на 27 він і захопив гайдамаків; коли тимчасом та хитрість, яку московський комендант виконує у польських мемуаристів, потребувала би щонайменше три дні часу або й більше[1].

---

[1] Зброду *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] У неділю Зелених свят, дня 28 травня, 10 днів після розпочатого бунту *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Рознеслися з ранньою весною *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[4] Перед Св[ятим] Іваном *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[5] Три страшних дні і три ночі тривав кривавий гайдамацький бенкет *(польськ.)*. — *Упоряд.*

---

[1] Від Св[ятого] Івана до Спаса *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] У неділю трапилося *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] У понеділок відбувається о другій годині *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[4] Тривало від одинадцятої п'ять годин, не більше *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[5] П'ять годин, не більше *(польськ.)*. — *Упоряд.*

---

[1] В нотці лише згадаю ще одну віршовану реляцію про Коліївщину, з якої уривки цитує згаданий вище Геленіюш (Івановський) у другім томі своєї «Rozmowy o polskiej koronie» (стор. 15—17) — се спомини нібито «naocznego świadka pana Serwacego Prus Socharzewskiego, komornika kijowskiego, który wierszem o tej rzezi i konfederacyi Barskiej pisał pod tytułem: "Echo ukraińskiej rzezi na Polakach i Żydach roku 1768 spełnionej"». [...наочного свідка пана Сервація Прус Сохаржевського, коморника київського, який віршем про ту різню і Барську конфедерацію писав під назвою: "Echo ukraińskiej rzezi na Polakach i Żydach roku 1768 spełnionej"» *(польськ.). — Упоряд.*]. Де обертається рукопис тої вірші, д. Геленіюш, розуміється, не згадує; з того, що він цитує з неї, можемо бачити хіба одно, що пан Серваци пише дуже дрантивими віршами, але зате про уманську різню та про всю Коліївщину не знає нічогісінько гідного уваги. Чи не буде весь той Сохаржевський і його «Echo» простою видумкою пана Геленіюша? Від польських «істориків» вроді сього пана можна всього надіятися. — *[Іван Франко].*

1905

[ПРИВІТАННЯ М. ПАВЛИКОВІ]

Високоповажний Пане, Товаришу! Філологічна секція Наукового товариства імени Шевченка* прилучається до ювілейного обходу Вашої 30-літньої літературної діяльности і, шануючи в Вас одного з перших піонерів поступового та народолюбного напряму в Галичині, неустрашеного і незломного борця за народні права, пильного робітника коло освідомлення народної маси та разом із тим свойого товариша на полі наукової роботи в Науковім товаристві імени Шевченка, бажає Вам здоров'я і сил до дальшої праці на хосен дорогої всім нам науки і на пожиток та славу нашого народу.

ВІД РЕДАКЦІЇ

[Передмова до книжки: Круть Софрон. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905. IV+199 с.]

Хоча доля немало кидає наших українців по всім усюдам, то проте дорожніх та побутових записок про сторонні краї й народи на українській мові дуже небагато. І всякому, хто знає педагогічне і загалом культурне значіння таких записок у инших літературах, приходиться дуже жалкувати, що у наших земляків здавна так мало було охоти ділитися своїми вражіннями і спостереженнями з ширшою громадою. Певно, вина тут у значній мірі й нашого нерозвиненого книжного діла, яке досі не мало спромоги публікувати такі писання, так що й ті невеличкі проби мемуарної та подорожницької літератури, які у нас були досі (з висмком хіба записок д-ра Ярослава Окуневського*), або лежать у рукописах, або пропадають у фейлетонах щоденних газет та в старих річниках давніших часописів, що давно зробилися бібліографічною рідкістю.

З того бібліотечного пилу хочемо отсе видобути одного письменника, що на коротеньку хвилю, 1878—1879 року, блиснув був у нашім письменстві, подав своїми писаннями дуже гарні надії, і потім, вернувшися до Росії, потонув у темних хвилях російського життя і вмер для нашого письменства. Софрон Круть (псевдонім) належав до тої немалочисленної громадки українців, що в половині 70-их років минулого віку під гомін герцоговинського повстання*, а далі сербо-турецької війни* схопилася бігти на поміч «братам слов'янам» і 1878 р. вертала з тої війни багата досвідами, спостереженнями та розчаруваннями. Та коли инші (ось, прим[іром], покійний поет та етнограф Іван Манджура*) ховали свої досвіди та розчарування в глибині душі, Софрон Круть, пробуваючи по повороті з війни довший час у Відні, вхопив за перо, щоб поділитися з українською громадою своїми вражіннями.

Доля судила, що одиноке українське видання, до якого тоді міг звернутися Софрон Круть зі своїми працями, був видаваний під редакцією М. Павлика «Громадський друг», що швидко мусив докінчувати своє недовге існування під псевдонімами «Дзвін» і «Молот»*. Тут була надрукована його стаття «Війна слов'ян з турками», а також його огляд статистики Сербії по свіжовиданій тоді книжці Мілічевича* «Кнежевина Сербија». Та се була лише частина того, що д. Круть написав або розпочав писати в ту пору. В редакційній теці «Громадського друга» лишилися спомини «Чорногорці в Герцоговині», на жаль, не скінчені, далі переклад дуже інтересної політичної брошури Светозара Марковича* «Сербија на истоку» з просторим переднім словом перекладача, прегарний уступ його дорожніх записок «У Люблянї» і ще деякі дрібніші праці та уривки. Коли розбилося видавництво д. Павлика і сам він виїхав до Швейцарії, я дав записки про війну в Герцоговині до «Правди» 1880 р., а передмову до перекладу Марковича і нарис «У Люблянї» — до «Світу» 1881 р.

Маючи те переконання, що праці д. С. Крутя і з огляду на свої теми — всі вони відносяться до побуту південних слов'ян, — і з огляду на свою немалу літературну вартість не перестаріли й досі і можуть служити корисною лектурою і для теперішнього покоління, поминаючи вже їх історичний інтерес як документів до психології тих українських добровольців, що бігли за Дунай брати участь у «війні за волю», хоч і знали, що перед ними була далеко більша і тяжча війна за волю в ріднім краю, — ми постановили подати в книжечках «Укр[аїнсько]-руської видавничої спілки» всі праці Софрона Крутя, як ті, що були друковані, так і ті, що досі лежать у рукописі. Буде се інтересна пам'ятка одного з поривів української душі на ширший світ та заразом акт пієтизму для письменника, що подавав, а не справдив гарні надії, літературна спадщина Софрона Крутя.

МИХАЙЛО ПАВЛИК

Замість ювілейної сильветки

Михайло Павлик — один із визначних діячів серед нашої суспільности і відіграв немаловажну ролю в її розвою протягом останніх 30 років. Ювілей його 30-літньої діяльности, що відбувся д[ня] 20 падолиста м[инулого] р[оку] у Львові, був дуже цікавим явищем, немов оказом симпатії широких кругів нашої суспільности до особи й провідних ідей Павлика, а властиво, можна сказати, далеко більше до особи, ніж до ідей. Бо на звиш 170 адресів, листів, привітів, одержаних ювілятом і опублікованих у ювілейній книжці[1], заледве 5 виявляє яснїше розуміння провідних ідей Павликової діяльности (борщівська телеграма кладе натиск на його заслуги, «положені на політичне і суспільне освідомлення українського народу», ст. 35; лист «Гуцула» бачить у ньому «смілого і відважного борця за хлопську долю, а тим самим і за зміну теперішнього несправедливого устрою цілої суспільности», ст. 36; центральний виділ Нар[одних] спілок у Коломиї признає його провідною думкою те, «що робітний нарід повинен передовсім сам над собою працювати і своїми силами старатися о своє добро», ст. 38; київська адреса шанує його заслуги коло того «правдивого поступу, який зазначується прокиданням світлої думки в людей, скасуванням їх релігійних шкідливих казок та забобонів і ступанням на шлях, прямуючий до мети, де сходяться в одно ідеали громадського життя й віри», ст. 52 — мимоходом кажучи, фраза зовсім неясна); решта обертається щодо ідейного боку в сфері загальників та утертих фраз або признає ювілятові такі заслуги, яких він не зробив, прим[іром], познайомлення українців із життям Драгоманова (адреса від учнів агрономічної школи в Умані, ст. 57), або, гублячися в загальниках, далеких від якої-будь програмовости, як, прим[іром], адреса з Антонова, що величає д. Павлика «великомучеником народу, синонімом героїзму і самовідречення» і бажає, щоб його ювілей став новою ерою в нашім житті, основанім на братерстві, згоді, єдності і добрі всіх людей, в якій нема «ні сльоз, ні нужди, ні ложі», ст. 33. Зате майже всі адреси і привіти однодушно підносять непохитність та характерність ювілята, його невтомну працю, його самовідречення, мучеництво та витривалість, його «хрустальну» щирість та ревність (ст. 39), його неустрашеність та сердечність. Адреса екзекутивного комітету Укр[аїнсько]-руської соціял-демократичної партії у Львові* називає його «емігрантом у своїм ріднім краю» (ст. 43), київська адреса ставить його «в ряді всіх великих людей, в тому ряді, який* починається (?) Ісусом» (ст. 53), адреса «Руської бесіди»* у Львові шанує в ювіляті «чоловіка і громадянина, котрий, бажаючи для мільйонів світла, правди і хліба, боровсь не тільки з ворогами народу, але і з своїми, завдаючи одним і другим і відбираючи від них тяжкі удари, що полишили по собі близни, — найкраще свідоцтво Твоєї праці!» Ся адреса бачить, як ювілят «з вдоволенням приглядається, як дальші і ближчі, могутні і слабі вороги Твоїх ідей самі стараються обезпечити права і заспокоїти потреби найнижчих суспільних верств, значить, здійснити одиноке Твоє бажання» (ст. 42) — фраза, що або не має ніякого значіння, або являється гіркою іронією над ювілятом і його прихильниками, що буцімто тепер не «стараються» про заспокоєння потреб найнижчих суспільних верстов, а полишили се «самим ворогам» ювілята.

---

[1] Ювілей 30-літньої діяльности Михайла Павлика (1874—1904). З портретами ювілята і рідні. У Львові, 1905. — *[Іван Франко]*.

Розуміється, від таких принагідних ґратуляцій годі ждати ясних і широких ідей і брати їх на критичну вагу. Найважніше те, щоб вони були щирі і щоб не ставляли ювілята та його ідей у фальшивім світлі. Нехай і так, що найбільша часть привітів, присланих д. Павликові, подиктована справді щирою прихильністю до його особи й характеру; та що ідейний бік його праці знайшов у привітах так мало дійсного зрозуміння і відповідної оцінки, се також не вина ґратулянтів, може, й не самого ювілята; се вина загально слабої ідейности нашої суспільности, вина нашої преси, яка не постаралася вияснити відповідно та всесторонньо діяльність ювілята, його заслуги й його хиби, вина головно того комітету, що мав приготовити ювілей і властиво не підготовив нічого, бо не то що не видав, як наміряв ізразу, повного видання його творів[1], але навіть не зладив і не опублікував хоч би їх бібліографічного покажчика, не видав перед ювілеєм ані одної статті про нього, ані одного газетного фельєтону. А здається, се був його перший обов'язок, раз він знав, що діяльність д. Павлика як публіциста і політика не може бути так загальновідома і не піддається такій легкій оцінці, як діяльність белетриста або вченого.

Та як сказано, важне при таких ювілеях поперед усього одно, щоб про ювілята й його діяльність не творилися хибні погляди, легенди, оперті на незнанні фактів або їх невідповіднім розумінні. Такі легенди бувають тим шкідливіші, чим видніше становище займав даний чоловік серед громади, чим більший був його вплив на життя тої громади. Ми вважаємо становище М. Павлика серед нашої громади, особливо серед її молодших поколінь, настільки видним, що нам видається попросту обов'язком усякого, хто має для сього спромогу, причинятися до вияснення підстав того становища. Може, покажеться, що, лишаючи на боці всі пересадні епітети, давані йому авторами адрес та привітів, фігура М. Павлика для свого п'єдесталу зовсім не потребує ніяких легенд.

---

[1] Чому сього не зроблено, про се член комітету д[обродій] М. Лозинський* у передмові до цитованої ювілейної книжки говорить щось зовсім неясне, буцімто комітет про сей свій намір оповістив у цвітні 1904 р. в «Ділі», але та оповістка «потерпіла повну невдачу, і через те комітет мусив понехати свій намір» (ст. II). Яку невдачу потерпіла оповістка і які заходи робив комітет, окрім видання оповістки, — невідомо. — *[Іван Франко]*.

А таких легенд напущено немало і в ювілейній книжці. Напущено їх поперед усього в відчиті д. Лозинського (стор. 2—13), певно, не навмисно, а тому, що багато деталів про діяльність д. Павлика автор сього ювілейного відчиту мусив брати на віру, з оповідань, забарвлених суб'єктивно, з традиції, що перейшла крізь призму партійности, а не мав змоги провірити їх. Обов'язок мій, одного з сучасників і близьких свідків Павликової діяльности, висловити тут декілька уваг, що причиняться, може, до прояснення правди.

Характеризуючи часи першого виступлення ювілята на арену публічної діяльности, д. Лозинський каже: «Були се загалом часи, коли ідея визволення народної, робучої маси з пут дотеперішньої економічної, політичної і духової неволі була щойно занесена в Галичину, часи, коли за кожде слово, сказане в обороні робітницької класи, за кождий прояв свобідної людської думки грозила тюрма; часи, коли весь загал став на поміч державним органам, аби в зароді знищити нову, ненависну ідею свободи і добробуту для всіх дітей землі» і т. д. (ст. 3). Читаючи ті слова, всякий посторонній чоловік міг би подумати, що се було перед 1848 р. або бодай перед 1860-им роком, у часи абсолютизму та патримоніяльного судівництва. Говорити таке про роки 1874—[18]80 зовсім не до речі, бо ж тоді обов'язували ті самісінькі закони, що й тепер. Певно, обмеженість, ігноранція та тупоумність многих органів була тоді більша, почуття горожанської свободи і горожанських прав було менше розвинене, застій у політичних та соціяльних поглядах великий, але до тої картини, яку малює д. Лозинський, було все-таки дуже далеко. Не забуваймо, що перед 1876 роком, тобто перед ерою наших арештовань, відбувся вже у Львові перший зорганізований страйк друкарських складачів, видав Болеслав Ліமановський* свою книжку «Dwaj komuniści Morus i Campanella», де містився просторий виклад соціялізму, вийшла польська перерібка повісти Чернишевського «Что делать» п[ід] з[аголовком] «Ludzie», доконана поляком-українофілом Павліном Свєнціцьким* (на своїх руських писаннях він підписувався Павло Свій), вийшла і ходила з рук до рук анонімна книжка «Idea», що подавала багатий засіб раціоналістичної критики в справах релігійних та суспільних. Ті писання друкувалися і продавалися в Галичині свобідно, а книжка Лімановського була навіть предложена філософічному факультетові Львівського університету як докторська дисертація.

Так само нема ніякої підстави твердити, буцімто тоді (спеціяльно в пору наших процесів) весь загал, особливо весь український загал, «став на поміч державним органам, аби в зароді знищити нову ідею». На чім опер д. Лозинський таке своє твердження, не знаю, але зі свого боку згадаю тільки, що з яких 80—100 домашніх ревізій, які перевели власті у русинів по всіх частях Галичини, почавши від Ряшева, де трусили Вол. Навроцького, а кінчачи Сапоговом, де трусили бідного вчителя Льва Василовича, ті власті не видобули ані однісінького документа проти нас, ані однісінького злого, денунціяторського чи взагалі неприхильного зізнання про нас. Переглядаючи акти нашого процесу перед розправою 1878 р., я знаходив у них лиш одно-однісіньке не так денунціяторське, як просто підле свідоцтво про нас, із власної ініціятиви написане до львівського суду поляком-дідичем із околиці Самбора Антоном Созанським, де сей польський патріот і автор кількох книжок (зрештою, напівбожевільний), не знаючи, зрештою, особисто нікого з нас, пресерйозно радив судові повішати нас усіх для заспокоєння схвильованої опінії краю. Певна річ, руський загал був переляканий ревізіями і процесами, руське духовенство з причин легко зрозумілих не горнулося до нових ідей і деколи, хоч дуже наївно, ремонструвало проти них, але відси ще дуже далеко до того, щоб воно «не цуралося ніяких способів, аби вбити того духа» і т. д.

Так само в загальних рисах я мушу признати неправдивим те, що д. Лозинський говорить далі про долю «проповідників нової ідеї», буцімто «поліційні переслідування, державна тюрма, патріотичні доноси, товариський бойкот, відбирання усіх джерел зарібку, — все те зіллялося в одну шалену оргію духів темноти і неволі». Щодо поліційних переслідувань, то, крім можливого тайного надзору (можливого, кажу, бо фактично його на нас не задекретовано, а численні молоді гімназіяльні ученики, що відвідували нас, не мали за се зовсім ніяких урядових клопотів) та кількох домашніх ревізій, спричинених конфіскатами наших видань, я ні про які спеціяльні переслідування не тямлю. Щодо державної тюрми, то про неї варто згадати трохи детальніше. Перший раз арештовано д. Павлика зовсім припадково, з нагоди арештовання одного російського емігранта (Ястрембського*), який жив у Павликовій квартирі, і суджено його за зносини з емігрантами — не тямлю докладно, під який параграф підведено його провину і яка вона мала бути. Другий раз його арештовано знов-таки з нагоди арештовання у Львові иншого емігранта, поляка Котурницького* (Борковського), у якого знайдено лист Драгоманова до когось із нас*. Про сей процес і його юридичну недоречність говорив я дещо докладніше в своїй статті про О. Терлецького*. Ідейним можна сей процес назвати хіба остільки, що завдяки повному неуцтву в суспільно-економічних справах тодішнього функціонаря прокураторії Зборовського (він кілька літ пізніше вмер на розм'якшення мізку) поняття соціялізму підтягнено під австрійський параграф про тайні товариства на тій основі, що буцімто соціялісти всіх країв поступають згідно і визнають однакові погляди[1]. Правда, д. Павлик потерпів зараз по тім процесі другий раз, і то сильно, коли львівський суд присяглих признав його винуватим у прасовім процесі за «Тетяну Ребенщукову», та про сей засуд мені прийдеться говорити ще далі, і тут була б поперед усього річ д. Павлика — розвіяти всякі невідповідні легенди. Про патріотичні доноси, подавані буцімто русинами на нас, я вже згадав; щонайбільше можна би віднести сю фразу до брехень, пущених москвофільським «Словом» про мене в 1882 р. в часи переїзду цісаря через Галичину, буцімто я поїхав до Черновець, щоб приготовляти там якісь розрухи; ся брехня була так очевидна (я сидів тоді в Нагуєвичах), що навіть бориславські та дрогобицькі жандарми не йняли їй віри і не чіпали мене. Чи зазнав якої прикрости д. Павлик із приводу доносів якого русина, не знаю, але не чував нічого подібного.

---

[1] Дуже вірно завважив тоді д. Павлик у своїй обороні, що на такій самій підставі можна би приложити сей параграф до всіх співаків і музикантів на світі, бо всі вони співають і грають по одному такту. Підтягнення соціялізму під сей параграф нагадує

Щодо товариського бойкоту, то мушу сказати, що ся річ не була така трагічна, як би виходило зі слів д. Лозинського. Що москвофіли цуралися нас — се натуральне, та ми й не шукали їх компанії. Що старші народовці, особливо гімназіяльні вчителі, боялися сходитися з нами, се в тодішніх часах загального переполоху було не диво. Зрештою, тут потерпів головним чином я, бо мене викинено з «Просвіти» і заборонено мені приходити до читальні «Руської бесіди»; д. Павлик не належав до «Просвіти», не ходив до «Бесіди», значить, не відчув того бойкоту і стільки, як я. Зрештою, за сей бойкот старших нас вповні і вдесятеро винадгороджувала сердечна приязнь молодіжі, що від самої нашої розправи в марті 1878 р. почала горнутися до нас, пильно слідила за нашими працями, брала живу участь у дискусіях, що велися в нашім помешканні, і з нечисленними виємками не спроневірилася й досі світлим споминам тодішніх наших зносин.

Наслідком тої буцімто «шаленої оргії духів темноти і неволі», по думці д. Лозинського, «багато тоді понівече-

---

того мадярського судію, що якогось бідолаху, який на будапештенськім мості справляв свою натуральну потребу, засудив на довголітню тюрму «wegen gesetzwidriger Abtreibung der Leibesfrucht» [«за протизаконне виділення продуктів життєдіяльності тіла» *(нім.)*. — *Упоряд.*]. — *[Іван Франко]*.

но молодих сил, багато злякалося і звернулося з тернистого шляху» (ст. 4). Що дехто з наших товаришів злякався і відстав від нашої компанії, се, певно, так і діло натуральне; компанія перед нашими арештами не мала не то ніякої організації, але навіть ніяких вироблених суспільно-політичних думок, і до неї тяглися різні люди, приваблені чи то загальними окликами поступу, чи особистими симпатіями до одного або другого з наших товаришів. Та коли не числити Остапа Терлецького, що опинився по процесі 1878 р. в справді страшнім положенні, але про якого також не можна сказати, щоб та катастрофа знівечила його, — оскільки тямлю, ніхто з тих, що по процесах мали зносини з нами, не потерпів через се; зносини з нами не пошкодили їм ані в урядовій кар'єрі, ані в осягненні становища серед громади. Та ні, потерпіли два люди, хоч і те потерпіння годиться гадати радше для курйозу, як для чого иншого; на донос якогось питомця-москвофіла видалено з руської духовної семінарії двох питомців: Костя Паньківського[*] і Кузьмовича з мотивованням, що вони десь і колись мали сходитися на вулиці «с нѣкіимъ индивидуумомъ, рекомымъ Франкомъ». Інтересно, що оба видалені були тоді д. Павликові й мені особисто зовсім не знайомі, так що й з тої пригоди ані тінь докору не лежить на нашім сумлінні. Зрештою, сумніваюся, щоб та пригода полишила у д[обродія] К. Паньківського, що не захотів уже більше вертати до семінарії, яке почуття жалю; д. Кузьмовичу вона не перешкодила по році вернути до семінарії, висвятитися і зробитися дуже побожним священиком.

І ще слівце про «відбирання усіх джерел зарібку», про яке говорить у тім місці, очевидно, прикладаючи його до тих часів (перед 1880 р.), д. Лозинський. Отже, скажу тут, що ніхто з нас, а особливо д. Павлик, по процесах не шукав ніякого зарібку в руських народовських чи яких инших кругах, та й такого зарібку тоді в тих кругах, крім приватних лекцій, не було. Виходила одна часопись «Правда», але вона стояла грошево дуже мізерно і не платила співробітникам нічого. І вона не бойкотувала нас: в часі, коли я сидів у арешті, вона помістила мій переклад одного бурсацького нарису Пом'яловського зі статею про сього письменника*, а потому моє оповідання «Оловець». В р. 1879 мене з повною симпатією прийняли «польські республіканці», книгарі Бартошевич* та Бернацький (польський поет-сатирик М. Родоць*), і друкували (за гонораром) мою статейку про Е. Золя* та мої сатиричні нариси «Rutenćy». Д[obродій] Павлик, скільки знаю, ніякого такого заробітку ніде не шукав, то й про відбирання йому джерел у ту пору, перед від'їздом до Женеви, не може бути мови.

Говорячи про наші публікації по процесі 1878 р., д. Лозинський також не все говорить вірно, і тут д. Павлик повинен би був спростувати його твердження. «За підмогою українців, — читаємо на ст. 7, — видає Павлик разом зі своїм найближчим товаришем Франком журнал "Громадський друг", а коли цензурні умови зробили видання сього журналу неможливим, Павлик продовжує його збірками "Дзвін" і "Молот"*, в яких містить між иншими свої оповідання "Юрко Куликів", "Ребенщукова Тетяна", "Пропащий чоловік"» (ст. 7). Отже, д. Лозинський помиляється, думаючи, що «Громадський друг» — щось окреме від «Дзвону» і «Молота». В книжці, яку він мав під руками п[ід] з[аголовком] «Молот, українська збірка, видав М. Павлик» (мій екземпляр, скільки знаю, одинокий у Львові), містяться оба випуски «Громадського друга» і «Дзвін» (усі три в одній пагінації до стор. 300), і «Молот», якого пагінація йде в тексті від 1, а в змісті від 301. Усі ті публікації були в не дуже великій часті плодом праці д. Павлика, хоча він фігурував як її видавець і редактор.

Слова д. Лозинського про те, що «цензурні умови зробили видання "Гром[адського] друга" неможливим», також вимагають деякого пояснення. Цензурні умови 1878 р. були більше-менше такі самі, як сьогодні, і для того, говорячи про неможливість якогось видання, треба завсіди ближче пояснити її. Видання виходило, і кождий його нумер, не виключаючи й великої збірки «Молот» (стор. 301 і далі по змісту екземпляра, більше 10 аркушів друку), був конфіскований. Що про се казати? Очевидно, треба би запитати, за що конфісковано ті нумери? Отже, скажу коротко: що було солідне, обдумане, літературно й науково цінне в змісті тих видань, те не було конфісковане. Отже, не був конфіскований переклад Шефле «Суть соціялізму», ані Ланге* «Робітницьке питання», не підпали конфіскаті статті Софрона Крутя, не підпали конфіскаті численні дописи («Вісті з Галичини»), де уперве розкривано і фактами ілюстровано економічне та соціяльне життя народу, особливо інтересні дописи д-ра Андрія Коса* (Н. С.) з Комарна; не були конфісковані літературні критики, дописи з України і т. и. Підпали конфіскаті всі три повісті д. Павлика та численні уступи тих писань його й инших, де виступалося проти духовенства і властей (в тім числі моя вірша «Про Наума Безумовича»* та сильно антимілітаристична «Пісня про рекрутське життя»* селянина Романа Ґудзмана, передана мені пок[ійним] Львом Василовичем), та моє оповіданнячко «Моя стріча з Олексою»* за виклад соціялізму селянам. Коротко кажучи, конфісковано все, що мало більше публіцистичний характер і говорене було занадто необережно і що mutatis mutandis[1] конфісковано би й тепер. Значить, видання в головній своїй суті було зовсім можливе і могло б мати навіть значний успіх серед публіки, числити на яких 400—500 пренумерантів, якби на його чолі стояв обережний і з прасовими законами добре обізнаний редактор. Та д. Павлик, розпочавши видання на власну руку (коли я вийшов із в'язниці, річ була вже постановлена), взявся до нього, скажу сумлінно, зовсім непідготований, своєю легкомисністю в трактованні справи зразив собі зараз на початку найбільше з усіх нас тямучого в таких річах Остапа Терлецького і потому вів діло, так сказати, на пропале, не силкуючися зміркувати, що може перейти цензуру, а що ні. Щобільше, по конфіскаті кождого нумеру не була (після тодішньої практики) виключена можність видобути книжку з прокураторії по вирізанні карток із інкримінованими місцями; зробивши нове видання тих карток із пропущенням сконфіскованих місць, ми могли б були врятувати решту тексту і, хоч зі спізненням, усе-таки випускати видання в світ. Д[бродій] Павлик, не знаю чому, відразу, при конфіскаті першої книжки «Громадського друга», зрезиґнував із зовсім можливої процедури, числячи на те, що удасться перед конфіскатою врятувати хоч часть кождого накладу. Сей рахунок не був зовсім вірний, наклад майже всіх книжок пропав дуже основно, і цілість видання давно зробилася великою бібліографічною рідкістю. Але що гірше, видання, з якого не роблено легальної едиції, поставлене було тим самим на стопі нелегальности; жандарми і поліція мали пожадану нагоду в разі придибання хоч одного примірника сього видання у кого-будь тягти чоловіка перед суд; таких процесів, що все кінчилися засудами, було справді кілька.

---

[1] Змінивши те, що треба змінити *(латин.)*. — *Упоряд.*

Невірне і д. Павликом також не спростоване твердження д. Лозинського, буцімто «Гром[адський] друг» був видаваний «за підмогою українців». Скільки знаю, на те видання посвятив Драгоманов свою часть Уваровської премії*, одержаної за доконане спільно з Антоновичем видання «Історичних пісень укр[аїнського] народу». Надто Драгоманов присилав д. Павликові з Женеви щомісяця певну квоту на удержання. На видання «Дзвона» дістали ми надто 50 гульд[енів] від польського соціяліста з Варшави Мендельсона*, що пробував тоді у Львові, а то з такого титулу, що перехований у його кватирі запас 2 н[оме]ру «Гром[адського] друга», захований від конфіскати, при якійсь ревізії був знайдений і забраний поліцією. Чи і які гроші понад то діставав відки д. Павлик, я не знаю; знаю лише, що аж до його від'їзду до Женеви я жив із ним разом на його кватирі й їжі, за що й присвячував усю свою працю редагованню та коригованню нашого спільного видання.

Переходжу тепер до делікатної справи Павликового процесу і засудження за «Ребенщукову Тетяну». Д[обродій] Лозинський представляє діло так, що в тій повісті автор, «невважаючи на приписи законів, поважився виступити проти "святости родинного огнища" і за се заплатив 6-місячною тюрмою» (ст. 7). Се не зовсім вірно, так само не зовсім вірно й те, що каже сам д. Павлик, згадуючи про свою своячку Ребенщукову Тетяну, «ту саму, що за її гірке подружжя написав 1878 р. оповідання і дістав за те 6 місяців арешту» (стор. XVI). Процес д. Павлика за Тетяну Ребенщукову свого часу справді зробив був невеличку сенсацію у Львові. Се була незвичайна поява: судії присяглі (бо то був процес прасовий і як такий належав до судіїв присяглих) признали журналіста винуватим! Се у Львові велика рідкість. А друга рідкість — дістати за прасовий делікт 6 місяців арешту. Як наочний свідок того процесу скажу одверто, що виною тут була не Тетяна Ребенщукова, не повість про неї д. Павлика, а тільки крайнє чудна і незручна його оборона. Чудна і незручна не в тім значінні, буцімто д. Павлик не вмів викручуватися, не хотів ховати своїх поглядів і переконань, але чудна і незручна власне тим, що він висловляв погляди крайнє наївні, що не мали нічого спільного ані з соціялізмом, ані з еманципаційним рухом новочасного жіноцтва, а тільки давали сумне свідоцтво розумінню їх у д. Павлика.

Діло було таке: один із персонажів повісти, говорячи про сумне подружжя Тетяни, висловляє погляд, що було б ліпше, якби люди не в'язалися з собою церковним шлюбом, а «парувалися, як птахи». За сей уступ книжку сконфісковано, і се був один із головних пунктів оскарження. Розуміється саме собою, що сей уступ перед присяглими можна було оборонити — не жадним крутійством ані вибріхуванням, а просто подаючи його як погляд наївного селянина та й ще гуцула, приведений у повісті для характеристики людей і ситуації. Але яке ж було зачудування всіх присутніх на розправі, коли д. Павлик поставив справу зовсім инакше і зсолідаризувався з сим поглядом. Він признав, що противиться церковному шлюбові і стоїть за цивільним шлюбом, але таким, щоб чоловік із жінкою могли законтрактовувати себе обопільно, прим[іром], на три роки. І коли д. Павлик і з огляду на сю розправу говорить у своїй ювілейній промові, що «перед судом не то що не відрікався своїх переконань і вчинків, але й боронив їх, доказуючи, що се мені вільно навіть по теперішнім австрійським законам» (стор. 73), то мушу сказати, що спеціяльно того погляду на пташачу форму подружжя[1] д. Павлик не боронив і не мотивував, а його погляд на цивільний шлюб «на короткий термін» викликав у суді загальний сміх. І повторяю, що не повість про Тетяну і не висловлені там через уста повістевих персонажів погляди, а тільки отсей його власний, нічим не мотивований, погляд на цивільний шлюб спричинив йому засуджуючий вердикт лави присяглих.

---

[1] З наукового боку те речення не має ніякої вартости вже хоч би тому, що між птахами знаходимо всі три первісні форми подружжя: стадну, полігамічну й моногамічну. — *[Іван Франко].*

Не зовсім вірне й те, що каже далі д. Лозинський, буцімто «через натовп кар і процесів виїхав Павлик з початком 1879 р. до Женеви» (стор. 7). Процесів по нефортунній розправі за Тетяну проти нього не було ніяких, а висіла над ним лиш одна кара, власне той 6-місячний арешт, на який його засуджено тоді. Певна річ, його здоров'я було не крепке, і ми всі, молодші товариші, радили йому поїхати на якийсь час до Женеви, тим більше, що думали, що д. Павлик під оком Драгоманова скористає немало і зможе бути йому помічним при видаванні «Громади». Не зовсім вірно згадує д. Лозинський і про женевську діяльність д. Павлика. Оскільки тямлю, в Ріхтеровім (чи й Бернштайновім*?) «Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik»* був поміщений не цілий ряд його праць, а тільки одна допись. Що ж до «Друкованого листа до людей», про який згадує д. Лозинський (стор. 8), то я не знаю, чи він читав його і чи справді там був популярний виклад соціялізму. Знаю лише, що кінчився той лист покликом до «людей», аби повстали і силою боронили його сестру й рідню від переслідування властей. Щось зо 100 екземплярів того «Друкованого листа» д. Павлик прислав був на мої руки, написавши мені рівночасно мандат, аби я зараз же їхав зі Львова до Коломиї і там, ідучи від села до села, роздавав «людям» той лист. Се було якось зимою в початку 1880 р. Я ходив тоді на університет і немало здивувався, одержавши таке поручення і пакет брошур із таким покликом, надрукованим у додатку грубими буквами. Товариші правники, прочитавши брошуру, заявили, що не лише розширювання її по селах, але само посідання сотки екземплярів у Львові в разі ревізії може накликати на посідача біду (не сумніваюся, що накликало би й сьогодні). Я написав у тій справі лист до Драгоманова та запитав його, чи се зроблено за його згодою і чи то була його воля, аби я їхав у Коломийщину з Павликовими брошурами? Драгоманов написав мені щось невиразне, з чого я не міг бути мудрий, а тим часом товариші, у яких я тоді кватирував, боячися ревізії, спалили всі екземпляри «Друкованого листа». От тим-то зміст його, крім сього кінцевого уступу, не лишився мені в пам'яті.

Не без помилок і дальше оповідання д. Лозинського про життя й діяльність д. Павлика по повороті з Женеви до Львова. Що д. Павликові була замкнена дорога до урядової служби, се можна припускати, але не можна твердити напевно, бо д. Павлик ніколи не пробував ступити на ту дорогу. Що, одначе, йому була замкнена дорога «до зарібку між своїми», се рішуча неправда. Остап Терлецький через процес 1878 р. потерпів, певно, далеко більше, ніж Павлик, бо стратив уже готову посаду, був старший від нас і надто був хорий на епілепсію, а проте знайшов у собі настільки сили волі, що, маючи укінчену філософію і бачачи перед собою замкнену урядову кар'єру, переписався на права, тяжко бідуючи скінчив їх і таки знайшов собі постійний заробіток. Не можна сказати й так, щоб тодішні русини так дуже цуралися Павлика, але все треба тямити, що заробітки, а ще до того літературні заробітки, одинокі, на які міг і хотів числити д. Павлик, були тоді серед русинів дуже скупі. Я редагував та коригував «Зорю» в 1883 і 1884 роках за плату 20 гульд[енів] на місяць, а по смерті Вол. Барвінського працював у «Ділі», і можу сказати, працював щиро й інтенсивно, день у день, за 40, потім за 45 гульд[енів] на місяць. Оскільки тямлю, я виєднав у пок[ійного] Д. Гладиловича[*], і виєднав не без деякого труду те, що д. Павликові поручено переклади повістей, що друкувалися додатком до «Діла», по аркушеві на тиждень. Певна річ, се було заняття мізерне, за аркуш перекладу платили 5 гульд[енів], а що на місяць виходило 4 аркуші, то й заробити з того джерела можна було найбільше 20 гульд[енів] місячно. Але перекласти 4 аркуші повісти на місяць — се знов не така велика робота; на се досить було й двох тижнів, а два тижні (в найгіршім разі) лишалися на иншу роботу, якою можна було заробити друге стільки. Тим часом пок[ійний] Гладилович швидко почав жалуватися на д. Павлика, що не достарчає на час рукопису і переклад його дедалі все більше недбалий, так що приходилося платити майже друге стільки пок[ійному] М. Подолинському* за поправлювання рукопису. Се й було зазначено в титулі перекладу «Князя Серебряного»*. Тоді спілка «Діла» постановила відібрати д. Павликові переклад; се було, скільки тямлю, перед похороном Нарольського, так що представляти сей похорон і участь у нім д. Павлика* причиною його «елімінування» нема ніякої підстави.

Всі ті фактичні спростовання подаю не в докір д. Лозинському; історія тих часів, про які він узявся говорити, не написана і не швидко буде написана, та й із того, що було написане, не все було йому доступне.

Далеко менше можна зрозуміти, коли сам д. Павлик у своїй ювілейній промові, не імпровізованій під враженням хвилі, а написаній нахолодно і з повною розвагою і відчитаній на вечірку, замість піти дорогою, вказаною вірним жіночим чуттям пані Кулішевої*, «оглянутись на свої кроки і аналізувати їх» (ст. 57), і сам помагає творити легенди довкола своєї особи. Я вже вказав на легендово неясні його слова про поводження його в суді, ті слова, що їх можна приложити до процесу з марта 1878, але які зовсім не підходять до розправи в справі «Тетяни Ребенщукової», ані до першої розправи з Черепахіним*, Ястрембським та Ляхоцьким*. Не свідчать про вироблене розуміння дійсности його слова про «таку дику суспільність, як була наша» (ст. 75), ані кількаразове підкреслювання своїх терпінь та зазнаних переслідувань (ст. 73, 74, 75), ані слова про те, що земляки в боротьбі з ним уживали звичайно некультурних способів (ст. 74), що «наша суспільність кричала на мене: розпни його!» Такі речі треба б мотивувати трохи докладніше або здобутися на резигнацію і не порушувати їх, ховаючи свої терпіння для себе, а подаючи на оцінку загалу свої діла. Щодо криків «розпни його», то мені здається, що навіть окричана стаття «Діла» про «виелімінування з суспільности» не може мати такого значіння. Я далеко не годився ані зі змістом, ані з тоном тої статті; навпаки, вважав, що і з партійного, і з загальнополітичного погляду вона була зовсім дитиняча і зайва, і автор її не мав права промовляти іменем усієї суспільности, а міг промовляти хіба іменем партії, і то додам, іменем партії, до якої д. Павлик ані перед тим, ані тоді не зачисляв себе. Зредукована до тої натуральної міри стаття «Діла» набирає зовсім не трагічного характеру, в якім бачать її д. Павлик і д. Лозинський (ст. 9), а радше комічного: «Діло» елімінує з народовецької партії чоловіка, який зовсім і не належав до неї! Овва! І для самого д. Павлика ся подія не мала ніякісіньких злих наслідків; злі наслідки її далеко більше окошилися на мені, що зовсім не брав участи в похороні Нарольського, бо я стратив заробіток у «Ділі», та й Партицький узяв назад «Зорю», яку мав намір передати мені на власність, і передав (радше сказати, продав) її Товариству ім. Шевченка.

В своїй ювілейній промові д. Павлик висловив деякі думки дуже інтересні. Він каже про себе: «Я взагалі дивлюся на себе навіть дуже критично» (ст. 77), «сам, розуміється, найліпше бачу свої особисті хиби і ставлюся до них дуже остро» (ст. 76). Та жаль великий, що того автокритицизму, того змагання — пізнати свої хиби, та не то вже остро, але просто об'єктивно поставитися до них — ані в його промові, ані в инших автобіографічних частинах ювілейної книжки ми не бачимо ані сліду. Навпаки, коли д. Павлик аналізує де в чому свій особистий характер, то се, власне, свої добрі сторони. Він підносить свою «любов до просвіти», перейняту від діда, «остре почуття правди і завзятість», перейняті від батька, «лагідність, делікатність і добрість», перейняті від мами (ст. XIII—XIV). Він являється дуже великодушним, прощаючи своїм «просвіченим землякам не тяжкі кривди, заподіяні ними мені (бо особисті кривди не грали в моїй діяльності ніякої ролі; простив я їх давно, цілу купу, та ще й яких, а кілько ще прийдеться простити!), але простив я моїм просвіченим землякам іще тяжчі кривди, заподіяні ними народові» (ст. VIII). Се вже справді верх гуманности, до якого не підіймався навіть сам Христос, бо ж він простив тільки тим, що мучили його, а тим, що кривдили брата, обіцяв тьму кромішню й безплатний опал в огні вічнім. Зрештою, здається, що д. Павлик і не мав права мішатися в рахунки тих земляків з народом і прощати там що-будь, та й саме те прощення не дуже щире, коли вірити иншому його признанню, що «найбільше мені ненависний той нібито “інтелігентний” фарисейський рід» (ст. 75). З тим усім, одначе, д. Павлик, коли судити з його власних признань, — незвичайно ідеальний і щасливий чоловік. Він любить просвіту, має остре почуття правди і завзятість, він лагідний, делікатний і добрий, у нього «нема на совісті ані найменшої кривди якої хлопської душі» (ст. VII). «Своє селянолюбство та й взагалі основи культурности він виніс із-під рідної селянської стріхи», а роля Драгоманова в його розвою — се було тільки «пояснення і підмога моральна» (ст. 75). Всі ті його прикмети зложилися на таку чудову цілість, що д. Павлику «рідко коли приходилося думати довго про те, як йому поступити якого разу в політиці. Боротьби з самим собою за політичні справи він не знав; він потребував бути лише самим собою — і виходило гарно» (ст. 75). Ось який рожевий малюнок!

А що кажуть факти? Д[обродій] Павлик пильно стережеться покликати їх на свідоцтво, та ми, хоч би з чисто артистичного нахилу, щоб ліпше відтінити світло, пригадаємо дещо з публічної діяльности д. Павлика. Та поки почнемо говорити далі, зацитуємо ще одно, дуже гарне речення з його промови: «Признавай і заслуги ворогові, коли вони є, навіть оборони його слушного разу, а знов, з другого боку, критикуй і прихильника, навіть приятеля, коли є за що, коли треба його звести з хибної дороги» (ст. 74). Свідчуся сумлінням, я не ворог д. Павлика, вже хоч би тому, що ніколи не забуду прожитих із ним літ, спільно перебутих терпінь і світлих хвиль, яких, признаюся, було більше, ніж прикрих. Я не ворог д. Павлика вже хоч би тому, що в такім разі мусив би бути ворогом і своєї власної минувшини, і многих найкращих хвиль свого життя, що нерозривно в’яжуться зі згадкою про д. Павлика. Я ніколи не забуду його щирости й делікатности в поводженні зо мною в не одній важкій і прикрій для мене хвилі. І свідчуся сумлінням, що, пишучи отсе, я не кермуюся низькою думкою вменшити як-будь і в чімбудь заслуги д. Павлика. Коли я помагаю розбивати легенду, яка не без його причини вже почала творитися довкола його особи, то прошу не забувати, що деякий німб із тої легенди міг би впасти й на мою особу. Та я вважаю такі легенди шкідливими і в старій, і в новій історії, а тим паче в сучасній. Я присвятив немало праці на слідження й аналізовання таких легенд із давньої минувшини, а ювілей д. Павлика, видана з його приводу книжечка і вся теперішня діяльність д. Павлика дають мені найкращий приклад, як шкідливо, мов якесь моральне оп'яніння, впливають такі легенди на живого чоловіка, коли він почує себе їх героєм і повірить у своє геройство.

Погляньте! Змалювавши себе праведником і мучеником, якого «дика» суспільність без ніякої вини, одиноко за його праведність, мучила, елімінувала і кривдила, д. Павлик великодушно прощає тій суспільності і зараз же виходить на високий п'єдестал проповідника і дає їй спасенні науки, огортається в мантію пророка і віщує їй в разі послуху та додержання його заповітів світлий рай блаженний, а в разі недодержання — не то що огонь і жупел, але щось сто раз гірше, «загирення своєї нації на сотні років, коли не на віки» (ст. 7—8). Ось ті Павликові заповіти. Перший — «організація наших хліборобів» (ст. 71), другий — «рівнопросвітність і рівноправність жіноцтва» (ст. 72), а третій — щирість (ст. 73). Опираючися на тих признаннях, що се були провідні зорі життя й публічної діяльности д. Павлика, запитаймо його, як він ішов за тими провідними зорями, що зробив для здійснення тих своїх заповітів?

Ідучи за ниткою відчиту д. Лозинського, я зазначив головні моменти діяльности д. Павлика до заснування радикальної партії (певно, не всі, та я не пишу тут повної монографії). Участь д. Павлика в радикальній агітації і в розвою рад[икальної] партії була, певно, видна, й історик того десятиліття 1890—1900, певно, оцінить його працю по заслузі. Та я зверну увагу лиш на деякі, не тайні свого часу, але тепер, може, призабуті факти. Перше те, що думка про заснування рад[икальної] партії вийшла не від д. Павлика, а від инших людей — д-ра Даниловича*, пок[ійного] Іларія Гарасимовича*, д-ра Т. Окуневського*, д-ра Евгена Левицького. Друге: коли на першім з'їзді рад[икальної] партії поручено було д. Павликові випрацювати нарис партійної організації, і він своїм звичаєм, не надумуючися довго, взяв на себе сю працю, то що ж показалося? А показалося те, що про ту буцімто провідну зорю свого життя він не мав ніякісінького поняття, і його організаційний план вийшов дуже короткий і простий: не пити, не курити і поводитися людяно з селянами. Пригадаю другий факт: д. Павлик станув був на чолі одної дуже важної організації, до якої ініціятиву дав також не він, а д-р Трильовський*, і яка при добрім веденні могла зробитися дуже важним двигачем культурного і політичного життя нашого народу*. Маю на думці просвітно-наукове товариство «Поступ»*. Д[бродій] Павлик рік чи довше стояв на чолі того товариства, мав при собі виділ, мав у касі зовсім немалий фонд (1000 руб[лів]), жертвуваний пок[ійним] Ковалевським*. І чого ж доконав д. Павлик? Який слід лишило по собі те, з такими надіями з боку селян-радикалів витане, товариство? Оскільки тямлю, діяльність д. Павлика обмежилася на справленні металевої таблички з написом «Поступ», справленні книги протоколів та касової — та й годі. Товариство заснітилося, і фонд, що мав служити основою його діяльности, пок[ійний] Ковалевський відібрав назад.

Ще раз кажу: д. Павлик не належав до ініціяторів радикальних організацій і в ту пору, коли вони починалися, не мав ніякісінького поняття, як вони мають виглядати і як їх вести. Але коли д. Павлик справді иноді «навіть дуже критично» дивиться на себе, то чи не мигнула йому коли в голові думка, що він був одним із перших і головних гробокопателів тих радикальних організацій? Про «Поступ» я вже згадав; він був і лишиться, на мою думку, класичним показом організаційного таланту д. Павлика. Але се не була одинока історія в тім роді. Нагадаю славну Павликову бродську одіссею. Справді, подія остільки гомерівська, що викликала гомеричний сміх по всій Галичині. Подумайте: провідник радикальної партії і редактор партійного органу, не уповажнений партією і не кликаний виборцями, їде з Коломиї до Бродів, сидить там щось місяць, не скликає ані одних зборів, не може добитися того, щоб промовити хоч на одних зборах, сидить у готелі і дає себе немилосердно дурити та натягати різним селянським хруням та виборчим гієнам, при виборах не дістає ані одного голосу, стративши на сю авантуру мало не 400 гульденів (не своїх грошей!) і потім із безмежною наївністю описує все те і кінчить запевненням, що, невважаючи на все те, його авантура в Бродах зробила для справи радикалізму дуже багато. Розуміється, се була ілюзія д. Павлика, але не ілюзією був тяжкий моральний удар для всієї партії, той сміх, який, по словам французької приповідки, вбиває. «Чи се провідник радикальної партії?» — запитували з кпинами поляки й русини инших партій, а співпартійники мусили паленіти з сорому.

Візьмімо ще один і ще характерніший факт. Д[обродій] Павлик із емфазою заявляє, що у нього нема на совісті ані найменшої кривди якої хлопської душі. Не думаю перечити сьому, але якби так розширити се питання і запитати, чи не почуває д. Павлик за собою деякої кривди, зробленої нехлопським душам? От хоч би самому М. Драгоманову. Не говорю про духову кривду, зроблену йому тут же, в тій самій ювілейній промові, де він вплив Драгоманова на нього обмежив скромно до розмірів «пояснення» того, що д. Павлик уже буцімто виніс із селянської хати, і «моральної підмоги», хоча для кождого неупередженого дослідника ясно, що вся публіцистика і вся наука д. Павлика — не що инше, як повторювання думок і не раз навіть слів Драгоманова, часто вирваних із зовсім иншого зв'язку і повторюваних із неособливим зрозумінням їх змісту і зовсім не до речі. Говорю про иншу кривду, яку робив д. Павлик Драгоманову власне тим, що довгі літа формально висів на його шиї, жив його коштом, і то в пору, коли сам Драгоманов, як емігрант, був у дуже неблискучих матеріяльних відносинах, на далекій чужині з жінкою й дітьми, без певних заробітків. Я не знаю, яким титулом приймав д. Павлик запомоги Драгоманова; знаю тільки те, що в однім листі Драгоманов гірко жалувався на той паразитизм д. Павлика, що сильно підірвав його вбогі фінанси.

Раз порушивши сю делікатну, але, по-мойому, з характером і становищем усякої людини нерозривно зв'язану справу, я мушу додати ще деякі уваги. З тих 30 літ громадської діяльности д. Павлика щонайменше 15, коли й не 20, він годувався, говорячи теологічним терміном, із вівтаря, якому служив. Се не був би докір для иншого чоловіка, бо ж д. Павлик присвячував тому вівтареві (служенню радикальним думкам) свої найліпші сили й увесь час. Але не забуваймо, що радикальні видавництва, при яких працював д. Павлик, не оплачувалися, стояли жертвами людей бідних, що, також працюючи в них, рівночасно заробляли на життя иншим способом і формально відривали собі від рота, щоб піддержувати дороге для них діло. Певна річ, при такім стані й життя д. Павлика було несвітле, але все-таки сей стан давав йому можність стояти твердо й непохитно на однім місці, ховати свій прапор чистим і непом'ятим і з висоти своєї характерности критикувати тих товаришів, що, добиваючи шматка хліба, не мали такого чистенького прапора.

Та бувало й не так. Бувало навпаки. Доторкнуся тут епізоду, забутого д. Павликом, бо не можу уявити собі, щоб, маючи його в тямці, він міг був піднятися до того високомірного і самозадоволеного тону, яким пройнята його ювілейна промова. Порушу болючий епізод його зносин із пок[ійним] Миколою Ковалевським, спеціяльно ж редаговання «Народу»* в Коломиї від осени 1893 до осени 1894 р. Хто сьогодні захоче переглянути тих 25 нумерів «Народу», де найцінніше — статті й уваги Драгоманова, а найцікавіше — стаття д. Павлика «Моя бродська Одіссея», той, певно, не захоче повірити, що має в руках найдорожче видання, яке коли-будь появилося в руській часті Галичини. Ті 25 нумерів (разом 450 сторін) коштували, не вчисляючи пренумерати, круглих 4500 рублів, тобто сторона друку — пересічно 10 рублів. Се видасться декому мітологією, та справа, на жаль, аж занадто правдива. Діло було таке. «Народ» і його боротьба з «новою ерою» та праця радикальної партії коло розбудження і зорганізовання руського селянства, а особливо участь М. Драгоманова в «Народі», звернули на се видання пильну увагу закордонових українців. Від 1890 р.

«Народ» мав із України невеличку грошову підмогу (по 500—600 рублів). Ся підмога плила зі складок, які збирав по містах і селах України пок[ійний] Мик. Ковалевський, щирий приятель Драгоманова, один із найчесніших та найідеальніших людей, яких я стрічав у своїм житті. Живучи сам із дочкою в найскромніших обставинах, удержуючи себе з приватних лекцій, він увесь вільний час і всі сили віддавав на збирання грошей, якими, між иншим, запомагав Драгоманова за час його життя в Швайцарії. За рекомендацією Драгоманова він давав субвенції й «Народові», а, приїхавши восени 1893 року до Галичини, був так захоплений радикальною агітацією та її успіхами серед селянства, що зобов'язався д. Павликові покрити весь річний бюджет видання, коли д. Павлик зобов'яжеться вести його якнайкраще. Д[обродій] Павлик зобов'язався, обчислив бюджет на 2 чи півтретя тисячі рублів, які й одержав від Ковалевського, та протягом року переступив той бюджет ще о 2 тисячі та довів нарешті до того, що часопись утратила майже всякий інтерес для партії, вичерпала кредит у Коломиї і мусила з 20 ч. 1894 р. перенестися назад до Львова. Прибувши восени 1894 р. до Львова і переглянувши предложені д. Павликом рахунки, пок[ійний] Ковалевський був страшенно обурений і збентежений, зробив д. Павликові дуже прикру сцену (я не був її свідком і знаю про неї лише з оповідання обох її учасників) і, покривши решту Павликового рахунку, на що, як говорив, мусив задовжити свій хуторець (одиноке насліддя його дочки), поїхав із Галичини, мов убитий, з серцем, переповненим гіркістю та розчаруванням. Знаючи його вразливу душу і його сибірським засланням підкопане здоров'я, я певний, що сей моральний удар, який завдав йому побут у Львові восени 1894 р., коли не сам, то в значній мірі увігнав його до гробу (він умер два роки пізніше на серцевий удар). Я не знаю, чи поділився пок[ійний] Ковалевський своїми гіркими досвідами, зібраними в Галичині, з Драгомановим, але коли се було так, то можна уявити собі ті гіркі хвилі, які з сього приводу мусив пережити смертельно хорий наш учитель і які мусили затроїти остатні дні його життя.

Я не хочу отсим обвинувачувати д. Павлика в якій нечесній маніпуляції з грішми д. Ковалевського; навпаки, я певний, що до нечесної маніпуляції д. Павлик по натурі своїй попросту нездібний. Але я не можу ощадити йому докору за крайнє легкодушне господарьовання чужими грішми, господарьовання, про яке тоді в Коломиї самі найближчі приятелі д. Павлика оповідали всякі анекдоти, що були б забавні, якби серед даної ситуації не були в високій мірі трагічні.

Говорить д. Павлик у своїй ювілейній промові, що друга провідна зоря його життя — се була думка про рівнопросвітність і рівноправність жіноцтва. І знов же, не згадуючи ані слівцем про те, що ж властиво сам він за 30 літ зробив для тої своєї ідеї, д. Павлик пускається давати научки суспільності, яка мала б повне право сказати йому: а покажіть свою роботу в тім напрямі, свої праці, плоди свого думання і змагання, або хоч живі приклади того, як ви поводилися з жінками! І д. Павлик, думаю, не знайшов би на се ніякої відповіді.

Зачеплю ще один уступ у ювілейній промові Павлика. Говорячи про свою працю для народу, він хвалиться, що подавав селянам усю правду, «до якої дійшов сам яко просвічений чоловік, дарма що приходилося сіпати глибоко за найдорожче для народу, за його релігійні переконання та й увесь світогляд» (ст. 69). Читаю сі слова й дивуюся. Де ж то, коли ж то, як то д. Павлик «сіпав» релігійні переконання народу? Скільки тямлю, д. Павлик видав лиш одну книжечку, що тикала безпосередньо релігійних вірувань, — се була «Нова віра людей на Україні», але се була не власна праця д. Павлика, а переклад одного розділу статті Ковалевського (не Миколи)*, друкованої в російських «Отечественных записках», а Павликова була там лише передмова, що дуже здалека торкала релігійне питання. Зрештою, ся книжечка була зараз же тоді (1878 р.) сконфіскована і ледве десять-двадцять екземплярів її пішло по руках. Так само й книжку Дрепера, перекладену д. Павликом*, він не повинен так зовсім класти на свій рахунок, раз тому, що се переклад, а друге тому, що се книжка далеко не вповні доступна простому народові, а третє тому, що й у ній зачіпаються не релігійні переконання, а тільки освітлюються систематичні наскоки теологів і церкви на чуже для неї поле науки та вільної думки. Що ж до оригінальних праць д. Павлика, то його правдивою idée fixe протягом усієї його діяльности була не боротьба проти релігійних переконань та світогляду, а боротьба проти руського духовенства і навіть іще спеціяльніша боротьба проти надужить того духовенства в його поводженні з селянами. Се була боротьба, подиктована не жадним світоглядом, не жадною політичною чи релігійною думкою, а лише гуманним чуттям д. Павлика. На жаль, треба сказати, що ся боротьба також принесла немало шкоди радикальній партії яко політичній організації і причинилася багато до збільшення розстрою в рядах її прихильників та неясности в її тактиці.

Перейду тепер до подій остатніх років, на які натякає д. Павлик у своїй ювілейній промові, коли говорить про «болючі події ділового та й особистого характеру, спричинені по більшій часті самими своїми» (ст. 76). Д[обродій] Павлик тяжко нарікає на якихось людей, які «з завзятістю, гідною кращої справи, розшматовували радикальну партію, топчучи ідеали своєї молодости», та на людей, «замотаних у павутиння нещирости, нелюдяности, безідейности», які надто думають, «що сього всього вимагає добро нації, поступ, культура, наука, навіть соціялізм»; д. Павлик зі свого боку бачить у тих людей «безодню некультурности просвічених земляків» і признається, що від них «терпів муки далеко тяжчі, ніж від чужих катів. Аби не впасти під їх тягарем, він мусив напинати всі свої сили, але й то був би марний труд, якби не його ліпша натура, його ідеї» (ст. 76). І тут завдяки їм д. Павлик побідив і «вважає се за свою найбільшу побіду» (там же).

Признаюся, вся та тирада не зовсім ясна мені, але слова д. Павлика натякають, очевидно, на події занепаду радикальної партії і на діяльність його в Наук[овому] тов[аристві] ім. Шевченка. Щодо першого, то я згадав уже, що пора ювілею була вже для д. Павлика найкращою нагодою запитати самого себе, чи не винен і він дещо тому занепадові. Сього д. Павлик, на жаль, не зробив. Що в його словах є також натяк на його діяльність і ролю в Наук[овому] тов[аристві] ім. Шевченка, в сьому впевняють мене деякі прилюдні виступи д. Павлика, про які тут мушу згадати, та й поміщена в тій же ювілейній книжці телеграма д. Ол. Барвінського. Д[обродій] Барвінський у своїй телеграмі з Відня, присланій на ювілей д. Павлика, висловив йому признання не за його наукову працю, але «за те становище, яке він тепер занимає в Наук[овому] тов[аристві] ім. Шевченка і в його комісіях» і додав бажання, щоб він на тім становищі міг ще довго трудитися для його подвигнення і бачити кращі успіхи своїх трудів, як, на жаль, досі се йому було суджено» (ст. 65). Се своє становище зазначував д. Павлик кілька разів, найдосадніше, мабуть, у своїй промові на загальних зборах Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка д[ня] 20 цвітня 1904 р., коли всю наукову діяльність у товаристві назвав «цвіріньканням науковими дисонансами у трьох закутках нашого наукового піддашшя». Не менше різко і так само справедливо зазначав д. Павлик своє становище супроти Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка і в статті «Не кличте всує!», поміщеній у 18 ч. «Діла» з сього року, де докоряє д. Томашівському за те, що не ялося йому друкувати в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[існику]» статтю про «Історію» проф. Грушевського тому, мовляв, що проф. Грушевський — один із редакторів «Вісника». І далі докоряє д. Павлик «Вісникові», що «в нім доволі часта полеміка, яка виходить за межі літератури й науки й надає йому характер лейб-органу теперішнього редакційного комітету, де зводиться з людьми якісь особисті рахунки», а се, мовляв, «не піднімає престижу Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка».

Щодо «ялося» чи «не ялося» ми з д. Павликом не будемо сперечатися. Чоловік, що редагував свою ювілейну книжку і виголосив таку ювілейну промову, як д. Павлик, дав сам найліпший доказ, що в справах літературної приличности він так само компетентний судити, як у справах політичної економії чи музики, чи математики. Що ж до полеміки «Вісника» і особистих рахунків, буцімто зведжених у ньому з якимись людьми, то д. Павлик повинен би був трохи докладніше мотивувати свій закид. Якби він думав річево, а не фразеологічно, то знав би й сам, що сей нібито тяжкий закид властиво не значить нічого. Адже ж для автора, якого статті не поміщені в журналі, се буде «особистий рахунок». Для автора, якого книжку скритикує газета неприхильно, хоч би й справедливо, се буде «особистий» рахунок. Тим більше буде се для публічного діяча, коли газета піддасть критиці його публічну діяльність. А проте всі ті «особисті рахунки» — попросту життєвий елемент усієї преси, всієї публіцистики. Инша річ — перебігати в критиці на поле приватних справ, домашнього життя даної особи. Коли д. Павлик має нам закинути якийсь факт того роду, то нехай говорить ясно і виразно, а не натяками, з яких видно що собі хочете, лише не «щирість», не остре замилування правди, яким він хвалиться. А щодо престижу Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, то тут ми запитаємо д. Павлика як дійсного члена товариства від 1900 р., що ж він сам особисто зробив для піднесення чи хоч піддержання того престижу. Не перший раз уже д. Павлик під вимівкою, що йому ходить про престиж товариства, кидає на нього та на працю в ньому такі самі голослівні, безпідставні обвинувачення або фрази вроді тої класичної — про «цвірінькання науковими дисонансами». Його півторагодинна промова, виголошена на згаданих зборах Товариства, була з сього погляду вся класична, і я можу тільки пожалкувати, що вона не ввійшла в ювілейну книжку як pendant[1] до ювілейної промови д. Павлика. Вона влегшила б мені незвичайно мою працю, бо показала б ad oculos[2] усякому, до якого ступня заїлости та засліплення може дійти чоловік, що привик жити в атмосфері легенд, привик уважати себе пророком, виємком, монополістом від культурности, характерности та моральности. Замість полеміки з такими обвинуваченнями, які в устах члена Товариства осуджують самі себе, може, ліпше тут буде подати короткий образ діяльности д. Павлика як бібліотекаря і члена Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка.

---

[1] Додаток *(франц.)*. — *Упоряд.*

[2] Наочно *(латин.)*. — *Упоряд.*

В р. 1897 д. Павлик сам добровільно зголосився до виділу Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка з тим, що готов безінтересовно обняти завідування бібліотекою Товариства. Виділ не мав тоді ще в плані робити бібліотеку публічною, а для потреб наукової праці членів вистарчало урядовання бібліотекаря виділового д. К. Паньківського, та й сама бібліотека була та й досі є дуже маленька. Одначе по промовах д. Паньківського й моїй, і коли ми оба зобов'язалися евентуально зложити кавцію за д. Павлика, його прийнято, зобов'язавши його працювати лише в двох днях тижнево і призначивши йому за платню 15 гульденів місячно. Незабаром потім д. Павлик зажадав від виділу, щоб йому призначено слугу для стирання порохів у бібліотеці, а далі, щоб йому найнято фротера для фротерування помосту. І сьому бажанню нового бібліотекаря почасти вволено. Швидко, одначе, почалися нові історії. Д[обродій] Павлик задумав із бібліотеки Наук[ового] тов[ариства] зробити читальню для гімназіяльної молодіжі, почав комплетувати бібліотеку повістями та книжками для популярної лектури, натомість слідження за новими науковими появами і комплетовання відділу «Ukrainica» ніяк не можна було від нього допроситися. Та що студентська читальня завдавала йому багато праці, то почалася тиха агітація поза сферами Товариства, що д. Павликові в Товаристві робиться кривда, що Товариство визискує його працю і т. д. Виразом тої агітації був внесок д. Ол. Барвінського на загальних зборах Товариства, щоб підвищити д. Павликові платню. По статуту загальні збори не могли сього зробити, та виділ сам підвищив сю платню зразу на 22, потім на 30 гульд[енів]. Певна річ, і се була платня мала, але ж виділ і не жадав від д. Павлика надто великої роботи, бо обов'язував його до урядовання в бібліотеці тільки дві години денно. Та д. Павлик не задоволився тим, і швидко почалися нові жалі, нові нарікання на визиск, появилися на загальних зборах нові внески, яких наслідком була ухвалена для виділу директива підвищити платню д. Павликові до суми 50 гульд[енів] місячно. Виділ мусив се зробити, надто признав д. Павликові активальний додаток, так що в остатніх роках д. Павлик брав за чотиригодинну працю, числячи в те й двомісячні ферії і часті паузи, спричинені нездужанням, 120 кор[он] місячно. Та ось д. Павлик занедужав і з причини недуги подався на пенсію. Правда, він не означив суми пенсії, якої жадав від Товариства, але саме жадання пенсії по семилітній службі поставило виділ у дуже клопотне положення, бо ж практика всіх урядів та публічних інституцій признає уступаючим функціонерам мінімум пенсії аж по десятьох роках служби. Маючи у себе функціонерів, що служать уже по 20 і 30 літ, Товариство не вважало себе вправі творити для д. Павлика привілегії, і виділ по довгій дискусії згодився дати йому одноразову відправу в сумі дворічної пенсії (3000 кор[он]), та д. Павлик сього не прийняв і зажадав від виділу вивести сю справу перед загальні збори.

Се був причинок д. Павлика як функціонера до піднесення престижу Наукового товариства. Завважимо до того, що наслідком його легкомисного і противного реґулямінові урядовання, зглядно позичання додому книжок бібліотечних невідомим ученикам, часто за зовсім фантастичними реверсами, бібліотека Товариства понесла значну страту, яку при не зовсім докладнім сконтрі референт бібліотеки оцінює на 400 томів. Надто після д. Павлика маса книжок лишається невпорядкованою і нескаталогованою, скаталоговано багато книжок хибно, а многі хибно порозставлювано так, що знайти їх без нового впорядкування бібліотеки трудно.

Щодо наукового становища д. Павлика, то секція філологічна вибрала його дійсним членом на підставі його книжки про читальні* та його праці про Ґавата*. Секція мала надію, що д. Павлик буде вважати сей вибір стимулом для дальшої наукової роботи, якої у нас, як то кажуть, непочатий кут. На жаль, ті надії не справдилися. Правда, д. Павлик видав два томи фольклорних праць Драгоманова, але се не була зовсім та наукова праця, якої жадається від дійсного члена, се були лише переклади. І се видання не обійшлося без характерної історії. Минуло вже 4 роки від виходу другого тому; у філологічній секції і на спільних засіданнях секцій урґовано д. Павлика, щоб пускав дальші томи; д. Павлик із різних причин отягався, а рівночасно в листах, між иншим, і до вдови пок[ійного] Драгоманова, жалувався, що в Товаристві ворогують із пам'яттю Драгоманова і не хочуть друкувати його творів.

Натомість д. Павлик швидко почав у секції роботу зовсім иншого роду, роботу, що показала його повне нерозуміння задач і характеру Наукового товариства. Як із бібліотеки Товариства замість наукової робітні він зробив читальню для молодіжі, інституцію хоч і пожиточну, але далеку від головної цілі Товариства, так само і з цілого Товариства він силкувався зробити щось инше, аби не інституцію, спеціяльно присвячену плеканню науки. Коли виринула думка про т[ак] зв[ані] людові університети, д. Павлик зараз ухопився за неї, виступив на секції з рефератом і силкувався притягти й посторонніх людей, щоб надати свойому починові якнайбільше розголосу. Не здобувши на сьому полі успіху, він підняв думку урядження систематичного курсу української літератури, і, порушивши справу на секції та не дожидаючи ані детального її роздивлення з боку секції, ані опінії виділу, поспішився оголосити діло в газетах, ставлячи сим у неприємне положення особливо мене, якого він позволив собі іменувати професором тої фантастичної катедри укр[аїнської] літератури. Та головним його подвигом у Наук[овому] товаристві була акція в справі реформи статутів, розпочата з його ініціятиви і по начеркненому ним плану*. Зовсім непродуктивний як член секції, яка протягом усього часу від його вибору не бачила від нього ані одної наукової праці, не чула ані одного його реферату про якусь чужу працю, щобільше, не чула ані одної річевої критичної уваги про яку-будь наукову працю, обговорювану в секції, так само непродуктивний як член комісій етнографічної та язикової і як заступник голови остатньої, в якій як добрий знавець нашої народної мови міг би був положити гарні заслуги, д. Павлик оказався дуже рухливим і повним енергії як реформатор. Великий приятель парламентаризму і формального трактовання, д. Павлик, нездібний слідити за поступом детальної наукової праці в жаднім фаху, уявив собі, що й загалом у Товаристві не робиться нічого, гідного його уваги, і що добре буде аж тоді, коли він і йому подібні засядуть в один ступінь вище над дотеперішніми секціями, на якімсь «науковім ареопагу» (улюблений термін д. Павлика) і могтимуть судити та критикувати все те, що зроблять инші. Отсе була одна з провідних думок тої реформи статуту, за якою майже два роки побивався д. Павлик, задля якої силкувався зорганізувати в Товаристві спеціяльну партію, наносячи тим велику шкоду цілому Товариству. Одним із наслідків його змагань я вважаю значну дезорганізацію філологічної секції, що зразу проявляла — не завдяки д. Павликові — оживлену діяльність.

І ще один забавний факт, майже анекдот. Був колись у Берліні спеціяліст, простий робітник Йоган Мост*. Той Мост, у вільних хвилях прочитавши «Римську історію» Момзена, загорівся до великого вченого страшною ненавистю, почав винаходити в його «Історії» всякі суперечності та недоладності і опублікував сі свої відкриття окремою брошурою, що викликала в науковім і ненауковім світі сміх далеко більший, ніж Павликова бродська одіссея. Отже, сьому Мостові позавидував д. Павлик і, зненавидівши всією душею і всіма кишками проф. Грушевського, перекинув свою ненависть і на його «Історію України-Руси», яку він силкується шарпати прилюдно, де і як може. На жаль, д. Павлик тим нижче стоїть від Моста, що досі не дав ніякого доказу, що прочитав «Історію» проф. Грушевського; що він не зрозумів ані її методи, ані того, що в ній нове і важне, ані її основних ідей, се доказує найліпше кождий виступ д. Павлика проти неї, подиктований сліпою, фантастичною ненавистю, а не жадними річевими причинами, се доказують його голослівні закиди проти неї, головно закид безідейности, який він механічно і безтямно повторяє за Драгомановим, хоч Драгоманов підніс його був давно проти зовсім иншої праці иншого автора. Розуміється, ані я, ані проф. Грушевський не може мати нічого проти річевого, хоч би й як острого критикування його «Історії» і всієї його публічної діяльности. Але критикувати так, як се досі чинив Павлик, се зовсім негідне дійсного члена Наукового тов[ариства] ім. Шевченка, що надто по-фарисейськи видає себе прилюдно за зберігателя його наукового престижу.

Моя сильветка вийшла дещо поширока, хоч, признаюся, не вичерпала всього предмету. Бажалось би розібрати белетристичні й наукові праці д. Павлика, схарактеризувати детальніше його публіцистичні писання і його полеміку. В перших ми побачили би бистрого обсерватора деталів народного життя і доброго майстра народної мови, а в наукових працях пильного компілятора звісток без відповідної школи і без виробленої критичної методи. В публіцистичних працях ударила б нас обік того ж бистрого ока на слабі сторони противника перевага чисто полемічного, негативного елементу над позитивними даними і незвичайне замилування автора до конструйовання своїх висновків у будущім часі. Добра половина всіх статей д. Павлика або вся обертається, або кінчиться в конструкціях in tempore futuro[1]; се бачимо від першої його важнішої статті «Про потребу збирання етнографічних матеріялів» («Друг», 1876), де автор, мимоходом кажучи, виявив повне нерозуміння етнографії й її задач яко науки, і кінчачи його ювілейною промовою. Се дуже дешевий спосіб публіцистики, бо будущина — таке поле, де можна безконтрольно буяти в повітрі. Але ані з науковим способом думання, ані з річевістю сей стиль не має нічого спільного.

Кінчу. Коли мій малюнок вийшов не підхлібний для ювілята, то се не моя вина. Моїм пером не руководила ані особиста злість, ані партійна пристрасть, а тільки бажання правди. Що не зводжу тут з д. Павликом ніяких приватних рахунків, се, думаю, признає мені кождий безпристрасний читач. Лиш усталення фактичної правди видалося мені доконче потрібним із огляду на ті численні легенди, які наросли вже протягом 30 літ довкола особи д. Павлика і яким поперед усього, здається, повірив він сам.

---

[1] У майбутньому часі *(латин.)*. — *Упоряд.*

[В СПРАВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ Д[ОБРОДІЯ] ПАВЛИКА В «Л[ІТЕРАТУРНО]-Н[АУКОВОМУ] ВІСНИКУ»]

Не для полеміки з д. Павликом та його статтею, поміщеною в ч. 56 і 57 «Діла»*, з якою, зрештою, я не міг би конкурувати в доборі «крепких» та лайливих слів, а для вияснення властивої інтенції моєї статті прошу помістити отсі рядки в «Ділі». Поперед усього відпираю з обуренням інсинуацію д. Павлика, буцімто я написав свою статтю, «піддуркуваний» якимись «боягузами». Поминаючи нечесний спосіб воювання такими інсинуаціями, впевняю його, що він зовсім не такий страшний, щоб і инші «боягузи» не сміли виступати проти нього. Так само ні на чім не оперта інсинуація д. Павлика, буцімто моя стаття написана «на те, аби загальні збори Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка не ухвалили йому емеритури». На мою думку, справа емеритури д. Павлика була полагоджена ухвалою виділу ще перед написанням моєї статті, а вимірювання емеритури не належить до компетенції загальних зборів. Що відклик д. Павлика до загальних зборів не міг мати на меті полагодження справи емеритури також инших урядників Товариства, се зрозуміє кождий безсторонній чоловік, бо ж ніякому урядникові не прийде в голову фантазія домагатися нової емеритури за 7 ½ літ служби, як се чинить д. Павлик. Чи «брехливі» мої закиди д. Павликові щодо ведення бібліотеки, про се д. Павлик, здається, і сам добре знає, та се буде, мабуть, вияснено й на загальних зборах Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка. Щодо рахунків д. Павлика з пок[ійним] Ковалевським, то я передав справу так, як чув від самого Ковалевського. Порушена д. Павликом принагідно справа угро-руського фонду буде незабаром вияснена прилюдно деинде, — тут не місце обговорювати її. Чи і оскільки я скривдив д. Павлика в своїй статті — не моя річ судити. Я обговорював і критикував відомі мені факти його публічної діяльности, і на се мав повне право; коли в моїй статті торкнено особу д. Павлика, то се лиш остільки, оскільки до сього давали привід його власні слова, надруковані в його ювілейній книжці. Жалую дуже, що виступи д. Павлика з кількох остатніх літ змусили мене підвести суму його дотеперішньої діяльности, але впевняю, що мною не кермувала ані особиста завість, ані ніяке инше егоїстичне чуття. Відсилаючи зацікавленого сею справою читача до моєї статті в «Л[ітературно]-н[ауковому] віснику»*, жду спокійно суду, який видасть про сю справу безпристрасна загальна опінія.

[ПРИМІТКА ДО ПУБЛІКАЦІЇ:] СТЕПАН ЧАРНЕЦЬКИЙ. ГОСТИНА ТЕАТРУ «РУСЬКОЇ БЕСІДИ» У ЛЬВОВІ

До сеї уваги шан[овного] рецензента мушу додати ось що. Кляйстів «Розбитий збанок»* зачислила давно вже німецька, французька та англійська критика до перлин німецької драматичної літератури, а про «старість» його фактури свідчить найліпше те, що досить новий письменник, Ґергард Гауптман*, аж два рази силкувався копіювати її («Biberpelz» і «Die rothe Hahn»). Се до відома д. Чар[нецького] та рецензента «Діла», яким не вадило би крихітку знати історію літератури. Щодо моєї перерібки, то вона зроблена була якраз 20 літ тому назад, 1884 р., на просьбу пок[ійного] Івана Гриневецького*. Та йому не довелося виставити сеї комедії, і вона отсе 20 літ щасливо перележала в складі шпарґалів «Руської бесіди». Бачивши свою перерібку на сцені, я признаю, що вона не дуже вдачна, занадто тривіялізована. Але, з другого боку, мушу сказати, що відіграно її попросту погано. Режисерія мов навмисне подобирала до кождої ролі особи, найменше для неї відповідні. З виємком д. Гембицького*, всі грали мов на злість, усі кричали, де треба було говорити, а дехто для відміни булькотів таке, чого не можна було розуміти. Пані Осиповичева* вищала, актор, що грав Данка, стояв і говорив перед судом, мов у коршмі або на толоці, писар відповідав на питання начальника таким тоном, як погонич промовляє до коней і т. д. Одним словом, вистава «Розбитого збанка», одинока, яку я бачив протягом отсеї гостини нашого театру у Львові, лишила у мене якнайприкріше враження.

PAMIĘTNIK LITERACKI

в своїм третім річнику для української літератури не дає майже зовсім нічого. Занотую хіба бібліографічну нотатку проф. Брікнера п[ід] з[аголовком] «Volumina miscellanea» (с. 78—87), де, згадуючи про різні дрібні старопольські друки, цитує між иншим книжку Матвія Чижевського «Alkoran to jest zakon albo wiara zabobonnej i obłędliwej sekty machometańskiej» з р. 1616 та брошуру Петра Чижевського «Alfurkan Tatarski prawdziwy na 40 części rozdzielony» з того самого року, обі звернені проти татар, осілих на Литві. В першій закидається татарам, що вони залюбки займаються чарами (буртують), а в другій цитується уживане ними замовляння проти лихорадки — по-руськи, відомий апокриф «о трясавицях». Можна ще занотувати тверезо і без звичайних у польських критиків новішої доби, майже обов'язкових захватів написану розвідку Едварда Дубановича про драму Словацького «Ksiądz Marek», де автор зводить докупи джерела, якими користувався Словацький при написанні сього твору, і показує, що, невважаючи на всю фантастичність ідейної основи і колориту, Словацький дуже уважно і пильно вчитався у всі важніші друковані праці про історію Барської конфедерації, які були відомі до р. 1842, а головно книгу Рілієра (Rulhiére)[*], спомини Вибіцького[*], оповідання Ржевуського[*] «Pan Soplica» і т. и.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1904 РОКУ

[I]

Я ризикую товкти воду в ступі, якщо не подам перед моїм оглядом української літератури 1904 року деяких загальних зауважень про українців та їхній духовий розвиток, котрі, хоч і не містять нічого нового чи зовсім не відомого дотепер німецькій публіці, проте можуть бути корисними для розуміння подальшого огляду.

Українці, за офіційною російською термінологією — малороси чи південнороси, є частиною великого руського племені, яке складається з трьох більш-менш виразно відмінних типів: великоруського (за офіційною російською термінологією — російського), білоруського і південноруського, або ж рутенського, — останнє з двох найменувань західне, латинське. Сам народ іменує себе в Галичині русинами, однак у Росії — українцями; це останнє означення як символ пробудженої і все міцнішої національної свідомости сприймають також дедалі ширші кола інтелігенції і простого люду в Галичині, і незабаром воно могло б здобути загальне значення також і в Європі після процесу Фр. Боденштедта[*] (див. «Поетичну Україну»[1] 1841 року[*]).

Цей народ населяє велику територію між рікою Сян у Галичині і Кавказькими горами, де, незважаючи на більш чи менш значні острівці чужих колоній, він мешкає в компактній масі і на сьогодні може налічувати до 32 мільйонів душ. Хоча антропологічно він виказує велике розмаїття типів, історично у всьому своєму обширі ніколи не утворював єдиної державної цілости, а в етнологічному вимірі також являє дуже різноманітні картини як наслідок пристосування до різноманітних умов життя, проте, з іншого боку, в мові і народних традиціях, у звичаях і способі життя він демонструє таку глибинну єдність, яку заледве чи зустрінеш деінде у такій мірі і в народу, настільки численного та розселеного на таких широких просторах, під настільки розмаїтими політичними й національними впливами. Ця єдність мови призводить до того, що літературні твори, написані на Кубані, Десні чи Дніпрі, друкуються на Дністрі чи Сяні і беззастережно зрозумілі не тільки для освічених верств, а й для народних мас.

---

[1] Дозволю собі вказати тут на одну мовленнєву й писемну помилку деяких німців. Адже дехто вимовляє назву «Україна» як трискладове «Ukrane» і зрештою так і пише, що цілком неправильно. Її треба вимовляти як чотирискладову, зі звуком «йот» між «а» та «і» й наголосом на «і». — *[Іван Франко].*

Ця південноруська, українська народність, завдяки своїм природним здібностям і щасливому географічному положенню, ще в передісторичні, коли й не ще давніші, часи заклала основи своєрідної культури і могутнього, цікавого державного устрою, високий розвиток і поступовий розпад якого можемо простежити у світлі багатих історичних свідчень з IX до XIV сторіччя та продовженням і перетворенням якого стала починаючи з XIV сторіччя спадщина й велика історична праця північноруського, московського племени.

Час розквіту цього староруського державного ладу був у X сторіччі; це також час народження староруського письменства, котрий, наскільки він доступний нашому дослідженню, збігається з остаточною християнізацією Південної Русі (близько 989 року). Народжене під переважним впливом Візантії, це письменство, одначе, в XI—XIII сторіччях розквітло багатим і своєрідним цвітом, який, попри участь усіх руських племен в культурній праці, у своїх найкращих витворах усе-таки був позначений безсумнівною печаттю південноруського, українського духу. Щоб підтвердити правдивість цих слів, тут достатньо було б назвати тільки найкращі витвори тодішнього релігійного красномовства (митрополит Іларіон, Кирило Туровський, митрополит Климентій зі Смоленська*), світської історіографії (найстаріший літопис*, Київський літопис*, Волинський літопис* і переказ про осліплення князя Василька), агіографії (Київський патерик*, житія і чудеса святого князя Володимира*, Бориса і Гліба*, святого Миколая), подорожей (паломництво ігумена Данила* до Святої Землі) і поетичного мистецтва («Слово про Ігорів похід», пісня про Євшан-зілля*).

Велика монгольська навала 1240 року* завдала староруському державному устроєві першого смертельного удару, хоча вона у жодному разі не викликала аж такої тотальної руїни, як тривалий час уважалося. Основний політичний осередок руського життя відтоді переміщується на північ; духове життя шукає нових шляхів у все ближчому єднанні із Заходом. У XIV сторіччі дедалі більша частина Південної Руси переходить під панування Литви, а водночас руська культура, мова й література переможно проникають до палаців литовських князів і магнатів. У XV сторіччі починається об'єднання Литви з Польщею, яке після довгих спроб і чвар знаходить завершення у Люблінській унії* 1569 року. Паралельно з тим на початку XV сторіччя бачимо південноруських митрополитів учасниками західноєвропейських церковних соборів у Констанці*, Флоренції* і Феррарі*, а наприкінці цього сторіччя (1491) один німець, Швайпольт Фіоль*, видрукував церковнослов'янські ритуальні книги в Кракові. Ще 1519 року білорус Франциск Скорина* почав друкувати в Празі свій перший популярний переклад Біблії, проте незабаром Польща з її щойно створеною національною літературою стає основним джерелом південноруського письменства. Численні переклади з польської мови поволі затоплюють поважний нижній шар писемних творів із давніших князівських часів. Мова, у тих старіших творах гієратично-церковнослов'янська, наближається до народних виразів, але водночас усмоктує безліч полонізмів. Хоча ще до кінця XVI сторіччя визначні представники Південної Руси прагнуть протидіяти цій полонізації за допомогою тіснішого прилучення до грецької культури, — так виникають грекослов'янські школи з грецькими викладачами у Львові й Острозі, — усе-таки незабаром перемагає західний вплив, латина витісняє грецьку мову, і церковна унія з Римом 1596 року* настійно спонукає південноросів, як уніятів, так і православних, до все ближчих взаємин із Заходом. Не бракує також політичних зв'язків: 1595 року Еріх Лассота фон Стеблау*, посланець імператора Рудольфа II*, перебуваючи в укріпленому таборі (Січі) українських козаків нижче Дніпрових порогів, спонукає ці своєрідні військові загони до воєн проти турків і татар в інтересах німецької імперії. Кількома роками пізніше князь Костянтин Острозький намагається створити у боротьбі проти унії лігу з південноруських православних і литовських та великопольських протестантів. У церковній полеміці проти польського католицизму південноруські полемісти раз по раз удаються до протестантських аргументів. У той час як північноруська гілка, вибудовуючись на староруській, переважно південноруській основі, не так, щоб аж надто ревно оберігала староруську духову традицію, а радше всіляко її затемнювала, звужувала й консервувала і щонайбільше звеличувала у безформних і некритичних компіляціях, геній південноруського народу за найнесприятливіших обставин створив собі нову автономну вояцьку верству, нову мову, нове письменство, нову школу і нову вченість, навіть новий, цілком своєрідний героїчний епос, так звані думи. І всі ці витвори пізніше, з другої половини XVII сторіччя, впливали також на північноруське плем'я, запліднюючи й частково революціонізуючи його, і стали другою властивою основою сучасної Росії.

З 1648 року, коли почалися великі війни козаків проти поляків під проводом Богдана Хмельницького, Правобережна Україна зазнала такого жахливого спустошення, що, порівняно з ним, попередні руйнації Батухана* й Менглі-Гірея* були дитячими забавами. Великі маси української людности тікали на лівий берег Дніпра, де вони населяли нескінченні необжиті степи від Дніпра до Дону. Ця Лівобережна Україна з 1654 року остаточно відійшла до Росії*; водночас і на правому березі Дніпра Київ, серце України, став російською твердинею. Українські духові й політичні сили відтепер підлягають потужному процесові поглинання північноруською державою. Українці стають піонерами європеїзації Росії, вони засновують на півночі перші справжні школи, приносять нове життя до церкви й державного організму, готують ґрунт для реформ Петра Великого* й утворюють штаб його найстаранніших сподвижників (Феофан Прокопович та інші). Однак у результаті це призводить до послаблення інтелігентних і обдарованих елементів в Україні, тож у XVIII сторіччі зауважуємо великий занепад і знесилення у духовій і літературній царинах. Водночас такий же занепад бачимо в польській частині України, де український простолюд був дуже ослаблений й зубожілий, а інтелігенція або знищена, або полонізована.

Тільки наприкінці XVIII сторіччя там і там починаються зміни на краще. З першим розподілом Польщі, у 1772 році, частина українського народу (Східна Галичина) перейшла під владу Австрії. Остання уже раніше мала під своїм пануванням частину цього народу, угорських русинів, і там з 1744 року, від часу сходження на престол Марії-Терези*, настало прикметне піднесення просвіти народу, системи народних і вищих шкіл та письменства. Схожим чином велика імператриця хотіла впоратися з новоприєднаними королівськими землями. Поліпшення економічного і правового становища селянства, створення справжньої народної школи, виховання освіченого духовенства, а також належні дотації — це були основні проблеми, на яких вона зосереджувала увагу. Чого не судилося цілком здійснити їй, те з геніяльною ініціятивою й великою енергією продовжив її великий син Йозеф II. Заснування головної греко-католицької семінарії у Львові*, реорганізація Ставропігійського братства там само, заснування Львівського університету*, де водночас читалися лекції руською мовою, — поруч із далекосяжними й далекоглядними аграрними реформами, — це ті великі справи, які в пам'яті руського народу нерозривно пов'язані з іменем Йозефа II. Щоправда, виконання цих справ, звичайно ж, не з вини їхнього творця, відставало від його намірів; та попри все з цього часу для галицьких русинів починається нове життя, ера національної регенерації.

Та ж ера почалася на Лівобережній Україні з 1798 року, коли вийшли перші три пісні гумористичної героїчної поеми Івана Котляревського «Перелицьована Енеїда», написані українською народною мовою. Із цього часу починається сучасна українська література, серед представників якої в російській Україні досить назвати поряд із Котляревським бодай Гулака-Артемовського, Бодянського, Квітку-Основ'яненка*, Максимовича, Метлинського, затим трьох великих світочів — Шевченка, Куліша і Костомарова, з пізніших — Марка Вовчка, Івана Левицького, Михайла Старицького, Панаса Мирного*, Михайла Драгоманова, Степана Руданського*, у Галичині — Маркіяна Шашкевича*, Якова Головацького, Антона Могильницького*, Миколу Устияновича, Осипа Федьковича, якщо промовчати про молодше й новіше покоління. Хоча ця література розвивалася в гранично ненормальних умовах і з різноманітними перешкодами, вона все-таки протягом минулого сторіччя, — що так скажу, — виконувала дуже знаменну культурну працю, висвітлювала обставини, порушувала життєві питання і провадила духову боротьбу, що робить її любою й дорогою для своєї нації і гарантує їй почесне становище також в очах інших націй.

II

Якщо прагнути правильно схарактеризувати літературне вираження життя нації, потрібно насамперед знати, які верстви населення беруть участь в літературній творчості, для яких кіл призначена література, довкола яких центрів вони групуються і як здобувають собі легальні життєві умови. І годі правильно оцінити особливо сучасний стан руської (української) літератури, якщо залишити поза увагою ці попередні питання.

Від часу занепаду свого незалежного державного життя в XIV сторіччі українська нація уявляється в образі того степу, який щоразу вкривається чудовими рослинами і квітами, однак ці шати щоразу знищує, викошує і спалює якась стихійна сила. Староукраїнські князівські і боярські роди у XV і XVI сторіччях амальґамувалися з польською шляхтою доти, доки вони врешті-решт протиставили релігії, мові, звичаям і симпатіям власної нації усе чуже. Однак ця нація за нових обставин витворила нові соціяльні верстви, які репрезентували її політичне і духове життя: міщанство й козацтво, котрі врешті спричинили відрив частини України від Польщі (1654)*. І знову бачимо, як під московським і російським режимом ця українська лицарська верства відчужувалась од власної нації, русифікувалася, переймала чужу мову, звичаї і звички. Цей процес на Лівобережній Україні був майже завершений до кінця XVIII сторіччя. Водночас на Правобережній Україні й у Галичині решта руських міщан та руське уніятське духовенство знемагали від могутньої полонізації, яка досягнула свого апогею в Галичині тільки близько 1830 року, отже, майже через півстоліття після політичної смерти Польщі*. Був час, — і ще зовсім не так давно, — коли українська нація складалася майже з самих тільки неосвічених, національно несвідомих селян, коли навіть руське сільське духовенство, яке перебувало в безпосередньому і щоденному контакті з цими селянами, вдома між собою розмовляло по-польськи, по-польськи проповідувало й почувало себе поляками греко-католицького віросповідання; у російській Україні аналогічно було з російською мовою і там, по суті, так триває ще й до сьогодні.

І все-таки чудесна родючість цього давнього степового краю виявилася ще раз. Із глибин уярмленої, зневаженої і затурканої селянської маси підносилися нові сили; селянське слово і селянська пісня, забуті власними дітьми, створювали собі нові органи, поступово домагалися місця в культурному житті, здіймалися до найвищих і найблагородніших ідей — любови до людей, справедливости, вільного розвитку особи і нації і, озброєні цією силою, починали завойовувати собі нових друзів серед зрадливих синів нації, творити нову націю з руїн і ренегатів. Історія української літератури в XIX сторіччі — найповчальніший взірець цього поступового творення нації, національного почуття і національної свідомости літературою: живе слово завжди летить попереду, позірно працює з постулатами і теоремами, а проте ніколи не втрачає контакту з життям, і фактичний розвиток дедалі швидше відстає від нього. Ще близько 1840 року більшість найкращих українських патріотів уважали, що українська мова — майже вимерле наріччя, і їхні клопоти про цю мову мали на меті тільки зберегти деякі особливості цього наріччя для майбутнього покоління; а проте вже серед них був поет, чиє слово, неначе смолоскип, мало пробудити тисячі шляхтичів, чиновників, інтелігентів і селян до національної свідомости. Ще 1861 року граф Лєшек Борковський вигукував у Галицькому крайовому сеймі: «Тут немає Русі» (Tu niema Rusi)*, чим хотів проголосити близьку реалізацію великопольської мрії про Польщу від моря до моря і до Дніпра, а проте визволення селян у Росії і початки просвіти народу в Україні назавжди позбавили цю мрію підстав на цих теренах. Ще в шістдесятих роках галицькі поляки жили надією відкинути ціле руське питання зі зневажливою формулою «хлопи і попи» (chłopi i popi), а проте вже тоді в Галичині були численні сили руської інтелігенції, у Росії також було багато великих поміщиків, професорів, адвокатів, комерсантів і промисловців, які відкрито признавалися до українства. Ще в сімдесятих роках деяким українським патріотам у Росії здавалося, що вся література українською мовою може бути запрограмована на рівень науково-популярного «письменства для домашнього вжитку» українського селянина; а проте саме тоді виникла ціла група талановитих письменників, які немовби зробили собі справою чести писати свої романи, новели, драми і вірші тільки українською мовою, тобто сягнули далеко понад ту програму. Вони таки дотримали свого слова, і пізніший розвиток дав їм таке право: якраз у тих колах, на які та програма патріотів зовсім не розраховувала, українське слово з того часу сягнуло великих звершень і здійснило б іще більші, якби...

Та що ж це таке! Всемогутній у Росії чиновник не міг цього стерпіти. Він уважав супротивним здоровому глуздові й регламенту те, що «єдина і неподільна Росія» має два обличчя, дві форми, дві мови. Ще в XVII сторіччі, коли він приїздив в Україну тільки як гість, як заступник, як союзник, він не міг стерпіти того, що козаки не носили борід, голили голову і тільки зверху залишали стирчати чуб. Цей український чуб (хохол) колов йому очі; він негайно зробив із нього прізвисько для всіх українців і не міг утриматися від того, щоб обтинати ці козацькі чуби, де тільки можна. Коли він зауважив, що надруковані в Україні церковні книги і требники час від часу були іншими (часто кращими), ніж московські, він увів у 1721 році релігійну цензуру*, спочатку винятково для українських книг: вона повинна була стежити за тим, щоб вони нічим не відрізнялися од московських — ані за дослівним текстом, ані за правописом. Ця стара московська нетерпимість поглибилася в XIX сторіччі, одяглася у формулу сакраментальних трьох єдностей, котрі слід було оберігати як наріжні камені російського державного життя повік віків: православ'я, самодержавство і (російська) народність. Від імені православ'я українська мова витісняється з церковної кафедри, забороняється подання до друку перекладу Біблії українською мовою — і сотні тисяч українців заганяються в руки штундизму* та інших раціоналістичних сект, оскільки православне духовенство деградує до поліційних органів. Від імени російської народності 1864 року декларується, що української народності «не було, немає і не може бути»*, а 1876 року одним указом забороняється подання до друку будь-яких українських писань, за винятком оригінальної белетристики та історичних документів. Цей божевільний указ, як, утім, і кожен інший, ще й сьогодні має законну силу (у Росії укази не відміняють, а забувають), отож у Південній Русі ми бачимо єдиний приклад народу, який нараховує майже 30 мільйонів душ, але в XX сторіччі мусив животіти без власної преси, без проповіді і шкільної освіти власною мовою. Однак давній степовий край і цього разу довів свою родючість. Український народ створив собі в рамцях протестантського штундизму початки власної національної церкви з обов'язковим навчанням, із вельми розгалуженою благодійною і місіонерською діяльністю; українська література, хоча й придушена, проте не задушена, породжувала все нові таланти; українська літературна мова за останні тридцять років зробила цілком поважний поступ в освоєнні все нових галузей знань; навіть українська популярна література, всупереч категоричній забороні в указі 1876 року, спочатку мусила толеруватися в Росії, а потім була мовчки дозволена і може тепер розраховувати на сотні тисяч старанних читачів. Під тиском дедалі міцнішої суспільної думки напівофіційні інституції, засновані з очевидною русифікаційною тенденцією (читацькі і «чайні» спілки, товариства початкової освіти), перетворюються у все нові важелі національної свідомости. У земствах, у міських представництвах, наскільки вони можуть безперешкодно підносити свій голос, дедалі дужче бринить нота цієї національної свідомости, лунає волання за національну школу, пресу, за повагу до національної своєрідности. Самі інституції, що діють в офіційно російському дусі, як-от вищі школи та різноманітні наукові установи, наскільки вони залишаються вірними самому духові справжньої науковости, працюють на піднесення і поглиблення цієї української національної й окремішньої свідомости. Так виникають, начебто непомітно й ненавмисно, усе нові центри духової праці, а де є духова праця, там раніше чи пізніше мусить заяскріти й національна свідомість, немов огненна іскра внаслідок інтенсивного тертя.

Обмежимося коротким оглядом найважливіших із цих центрів у російській Україні; він покаже нам основу, на якій розвиватиметься українська література за більш-менш сприятливіших обставин, як вона й тепер отримує з цих центрів численні імпульси і стимули. Починаючи від крайнього південного сходу, одразу ж натрапляємо на столицю кубанських козаків, Єкатеринодар[*]. Кубанські козаки — безпосередні нащадки запорожців, їх станова й національна свідомість ще доволі жвава і спирається також на їхню автономну військову організацію. Автономія заходить там настільки далеко, що отаман є водночас найвищим владним органом цензури. Тут останніми літами з'явилася прекрасна збірка козацьких народних пісень із мелодіями[*], і вже роками працює над збиранням етнографічних матеріялів спеціяльна комісія[*]. Як знак пробудженої потреби в публічному утвердженні національної свідомости може розглядатися прохання про дозвіл на заснування українського журналу, яке в листопаді минулого року подала до вищих органів влади група тамтешніх інтелігентних українців.

Північніше Єкатеринодара лежить Харків, столиця так званої Слобідської України[*], тобто тієї неосяжної місцевости, яка була заселена в основному тільки в другій половині XVII сторіччя завдяки великій міграції українців на схід під час кривавих воєн козаків із поляками. Харків — досить значне торгове й промислове місто, з 1804 року воно має університет і протягом певного часу (у тридцятих роках XIX сторіччя) було центром українського духового життя. У Харківському університеті[*] працювали професорами визначні українські письменники й учені: Петро Гулак-Артемовський і згодом Олександр Потебня; тут якийсь час працював і великий російський славіст Ізмаїл Срезневський, який завдяки своїй тритомній публікації «Запорозької старовини» також зробив значний внесок до української науки. Тут навчався згодом великий історик України Микола Костомаров, і тут же заклалися підвалини того вільнодумного федеративного слов'янофільства, котре свій найкращий вираз знайшло у 1846—1847 роках у статутах київського таємного товариства «Кирило-Мефодіївське братство», а також у натхненних віршах Шевченка, і котре, на противагу до московського централістичного панславізму, завбачливо прагнуло визнати за єдино варту домагань мету вільне братання слов'ян при повному збереженні індивідуальности кожної нації. У Харкові діяв у тридцяті роки симпатичний український новеліст і меценат просвіти Григорій Квітка-Основ'яненко, який заснував тут один із перших інститутів виховання шляхетних дівчат, влаштовував українські театральні вистави і навіть (у ті часи!) робив перші підступи до популярної літератури для просвіти народу. Тепер у Харківському університеті працюють головно два професори, які зробили великі внески до дослідження України: історик Дмитро Багалій* та історик літератури й етнограф Микола Сумцов. Історико-філологічне товариство при університеті* під орудою першого публікує цінні документи до історії України, етнографічні матеріяли і дослідження; Товариство боротьби з неграмотністю* під головуванням другого при нагоді також публікує українські популярні брошури.

Приватні особи теж часто роблять гідні визнання досягнення. Так, український письменник Ігнатій Хоткевич, що мешкає тут, видав низку науково-популярних писань, у той час як дружина банкіра Алчевська* протягом довгих літ скеровувала свою діяльність і значні кошти на те, щоб улаштувати систематичні лекції в недільні й святкові дні у Харкові і прилеглих селах. Завдяки залученим спеціяльно для цього інтелігентним читцям і читачкам вона зачитувала вголос найважливіші твори російської і української белетристики, а також науково-популярну літературу, і при цьому ретельно нотувала часто надзвичайно цікаві зауваження й судження слухачів. Так виникла одна з найоригінальніших книг російської літератури, двотомна праця «Що треба читати народу»* —

єдине у своєму роді опитування про лектуру, доступну зараз російському народові. Також 1903 року тут був організований XII конгрес російських археологів, який був пов'язаний із виставками, концертами тощо і став важливим поштовхом до розвитку української національної свідомости; завдяки стараниям кількох людей вдалося привернути загальну увагу до співаків-рапсодів давніх козацьких дум, так званих кобзарів і бандуристів, ще досить численних у тій частині України, які супроводжували своє виконання грою струнного інструмента, кобзи чи бандури. Довгі роки цю верству співаків розглядали як цілком вимерлу; завдяки пошукам панів Хоткевича, Бородая* та інших вдалося знайти їх ще понад сорок, докладно дослідити їхнє вправляння у своєму мистецтві, їхні школи, репертуар тощо і таким чином знову оживити надзвичайно цікаві сторінки української минувшини.

Ще далі на півночі, у прикордонній зоні української і великоруської націй, лежить досить незначне місто Вороніж, яке, одначе, заслуговує на згадку, тому що тут майже двадцять років виходив один із найкращих російських фахових друкованих органів, «Філологічні повідомлення»*. Річники цього вартісного ревю пропонують дуже багато праць з українознавства, насамперед низку статей Потебні, серед яких на першому місці слід поставити монументальну працю про українські й споріднені з ними різдвяні пісні.

Далі на захід лежить губернське місто Чернігів, яке з шістдесятих років минулого сторіччя відіграє видатну роль в історії української літератури і духовому розвитку. «Чернігівський листок»*, який виходив тут у шістдесяті роки за редакцією українського поета-пісняра і байкаря Леоніда Глібова*, був єдиним органом, де регулярно друкувалися літературні дописи українською мовою. Пізніше тутешнє земство* здобуло собі славу одного з найліберальніших і найприязніших до народу земств у цілій Росії, і в найважчі часи утиску, що тяжів над українським словом, на його зборах знову й знову лунали голоси, які вимагали допущення української мови до початкових шкіл, фактичного скасування указу 1876 року, поваги до національної і мовної своєрідности місцевого населення. І коли в останні роки минулого сторіччя цей указ начебто почав зникати в забутті і коли також цензура з усіма її тисячними хитрощами почала все-таки пропускати науково-популярні писання, Чернігів був першим містом, яке створило регулярне видавництво для таких книг*, а також урегульоване книгорозповсюдження, і справді протягом кількох років поширювало серед народу серію з більш ніж шістдесяти почасти цілком солідних і популярно написаних брошур загальним накладом понад півмільйона примірників. У видавництві земства, крім значної маси офіційних писань, особливо статистичних досліджень про економічний стан населення, вийшла також низка дуже цінних етнографічних, історичних і бібліографічних праць, що відтоді стали необхідними довідковими посібниками для кожного дослідника у відповідній галузі, особливо фольклористичний збірник Грінченка, а також його бібліографія українського фольклору*. З 1889 року Чернігів прихистив також цікавий музей української старовини, багатий особливо щодо козацьких часів та найбільшого національного поета, Тараса Шевченка. Цей музей зібрав із великими фінансовими витратами маєтний український поміщик Тарновський* і заповів місту Чернігову.

Південніше розташоване губернське місто Полтава, яке, хоча й не відігравало в минулому розвитку українського національного життя такої великої ролі, однак із різних причин заслуговує на особливу згадку. Полтава славиться тим, що в 1709 році стала могилою окремішньої української політики, щоб на початку XIX сторіччя стати немовби колискою національного відродження, адже дала притулок батькові нової української літератури, Іванові Котляревському, стала місцем народження його чудового водевілю «Наталка Полтавка». Тут восени 1903 року був відкритий пам’ятник Котляревському, і свято з нагоди цього відкриття розрослося до грандіозної української демонстрації, на якій уперше зустрілися інтелігентні українці від Сяну до Кубані, проголошувалися українські промови, зачитувалися українські вітання і врешті був заявлений протест проти утисків української мови і літератури.

Місто Ніжин, яке завдяки самопожертві українського магната, князя Безбородька*, мало щедро фінансований ліцей з дорогоцінною картинною галереєю і великою бібліотекою, усе-таки не стало центром наукового і національного життя. Серед викладачів тут тепер є один із найкращих молодих славістів, М. Сперанський, який, хоча й сам великорос, багато чого зробив для дослідження давньої південноруської літератури і недавно також вніс свою лепту прекрасною працею про українських кобзарів*.

Два степові міста, розташовані нижче по Дніпру, Єкатеринослав* і Єлисаветград*, здається, також прагнуть піднестися до важливих центрів духового життя. Вони є важливими осередками промисловости й торгівлі і, хоча й молоді (обидва засновані у другій половині XVIII сторіччя), усе-таки лежать на древньому культурному полі, де сотні тисяч курганів (давніх поховань) і фортечних валів нагадують про багатовікове історичне життя і де також у ближчі часи був розташований центр козацького життя, Січ Запорізька. У Єкатеринославі, де є вже досить авторитетний музей південноруських старожитностей (музей Поля)*, 1905 року має відбутися наступний археологічний конгрес, і неприпустимо, що при обширній програмі, за якою влаштовуються подібні конгреси в Росії і яка, крім археології, охоплює також історію, етнографію, історію літератури і мистецтва, при цьому нічого не робиться і для пожвавлення національної самосвідомости. Єлисаветград за останні десятиліття став центром своєрідного селянського руху; заснований адвокатом Миколою Левицьким*, цей рух мав на меті організацію сільських господарських спілок і поряд із суто економічними перевагами викликав також пожвавлення національного почуття.

Якщо перейти на правий берег Дніпра, то насамперед маємо тут давню столицю Київ, матір городів руських, один із найстаріших культурних центрів Східної Європи. Не занурюючись в історичну ретроспективу, зауважимо тільки, що в Києві містяться тепер резиденція генерал-губернатора, університет та численні вищі й середні навчальні заклади. При університеті вже з чверть сторіччя існує наукове товариство, котре досить ненауково охрещене іменем Нестора Літописця*, у той час як тепер досить певно відомо, що чернець Нестор зовсім не був автором приписуваного йому тривалий час (ще від Міклошича і Луї Легера) найстарішого українського літопису. При канцелярії генерал-губернатора з 1840 року існує Археографічна комісія*, завдання якої — переглядати надзвичайно багатий архів і публікувати з нього щонайважливіші матеріяли до історії країни. Із шістдесятих років минулого сторіччя ці публікації здійснюють систематично за грандіозним планом, який спроєктував видатний історик Володимир Антонович, і дотепер у кількох солідних серіях томів «Архіву Південно-Західної Русі» видано високоцінні матеріяли до історії українських міст, селян, козаків, гайдамаків, православної церкви і шляхти; вартість цих матеріялів у найбільших томах зростає ще й завдяки блискуче написаним вступам, властиво, великим монографіям Антоновича і деяких його учнів. Таким чином, ці публікації стали наріжним каменем нового, опертого на архівні студії і витриманого цілком у модерному дусі, дослідження української історії, яке предметом докладних і старанних студій навчилося робити самі народні маси, що стоять за династичними і дипломатично-мілітарними справами проводирів і держав, націю в її різних соціяльних верствах і переворотах.

Київ віддавна є головним осередком і центром так званого українофільства, тобто напряму мислення й почування тих інтелігентних українців (сюди належали також неукраїнці за походженням), які, базуючись на свідомості етичної і культурної самостійности української нації, клопоталися тим, щоб у рамках конституції Російської імперії принаймні домогтися сприятливих умов розвитку цієї нації. Турбота про місцеву мову, літературу, історію, музику і традицію взагалі мала бути фундаментом, а поширення сучасного знання і народної освіти в масах — найважливішим засобом піднесення нації. Указ 1876 року на десятиліття паралізував діяльність цих людей, особливо щодо живого впливу на маси, що принесло незмірну шкоду не тільки українському народові, але й усій Російській імперії. Зате багато видатного було зроблено для наукового дослідження країни і народу, для археології, історії, історії літератури і культури, етнографії тощо. Тут треба насамперед відзначити безцінні здобутки «Київської старовини», щомісячника, що виходить із 1880 року. У 25 своїх річниках вона подала масу нових матеріялів і добрих праць, які охоплюють усі сфери україністики, і, що ще важливіше, попри кількаразову зміну редакції, завжди вміла утримуватися на позиціях часопису суто наукового, а при цьому по-справжньому українофільського і сповненого сучасного, прогресивного духу. Що це за російських обставин нелегка справа — не треба обґрунтовувати докладніше. «Київська старовина» поряд із науковими працями, критикою і студіями (усе, звичайно, російською мовою) публікувала також українську белетристику. Ця рубрика пройшла в журналі дивний шлях розвитку, можливий хіба що тільки в Росії, ба ні, тільки в Україні: спочатку белетристика, як і все в журналі, друкувалася тільки по-російськи; потім, оскільки цензура пом'якшала, вона пропускала в оповіданнях з українського життя діялоги оригінальною мовою, тобто українською, але все інше, описи і рефлексії автора, мало друкуватися по-російськи; тільки перед кількома роками відмовилися від цієї безглуздої строкатости, і написані по-українському белетристичні твори могли публікуватися також мовою оригіналу. У журналі культивується й літературна критика, яка в останні роки знайшла свого талановитого представника в особі Сергія Єфремова*.

Поряд із «Київською старовиною» інші київські наукові видання якісно і кількісно відступають у тінь. Таких видань — за винятком щоденної політичної преси — в Києві є ще три, і кожне з них, завдяки своєму географічному положенню, мусить вряди-годи постачати також внески до україністики. Насамперед щомісяця тут з'являються «Известия» Київського університету*, у яких друкуються здебільшого премійовані дисертації студентів і магістрантів, а також праці професорів. У давніших річниках цього журналу трапляються вартісні внески до української історії і літератури; тепер під впливом професора славістики Київського університету, Флоринського, не позбавленого заслуг славіста, однак слабкого філолога й затятого ворога українофільства, історико-літературні внески надто нечасті й надто слабкі, та йузагалі це ревю якось не змогло піднестися до значного становища в російській науці. Ще менше це вдалося другому науковому виданню, «Трудам» Київської духовної академії*, що також виходять щомісяця. Не тільки церковно-теологічний характер цього журналу, нелюбий інтелігентним російським верствам, але й часто досить проблематична якість його статей служать причинами його незначного поширення. Незважаючи на це, треба сказати, що тут публікувалося багато цікавих, здебільшого in crudo[1] й не зовсім критично поданих внесків до староукраїнської церковної і літературної історії. Більший інтерес, поруч із «Київською старовиною», викликають «Чтения в Обществе Нестора-летописца»*, що виходять щоквартально, де поряд із цінними матеріялами було опубліковано багато цікавих праць, особливо університетських професорів Дашкевича*, Владимирова, Владимирського-Буданова* та ін. Ці троє професорів, а поруч із ними ще два великороси, які викладають у духовній академії, Петров і Голубєв, належать до досить численної у Росії групи вчених, які, хоч і не визнають себе українофілами, часто навіть зовсім далекі від цього руху, проте опрацьовують українські теми і таким чином роблять велику послугу українському національному рухові. Так, професор Голубєв опублікував велику, у двох товстих томах, монографію про київського реформатора, митрополита Петра Могилу і низку вдалих праць про історію Київської духовної академії в XVII і XVIII сторіччях. Професор Петров видав першу ретельну, хоча й виконану застарілим методом, історію української літератури XIX сторіччя. Професор Дашкевич, поряд з історичними працями, видав також велику докладну критику праці Петрова (ця критика склала цілий том і подала закроєний на найширшій основі аналіз українського літературного життя першої половини XIX сторіччя), а крім того, низку менших студій над новою українською літературною історією. Нарешті, професор Владимирський-Буданов здобув собі високошановане ім'я в російській науці своїми дослідженнями й публікаціями в царині староукраїнського і литовсько-українського права.

---

[1] У сирому вигляді *(латин.)*. — *Упоряд.*

Порівняно з Києвом значно відстає друге університетське місто Правобережної України, Одеса. Одеса — нове місто, без національної й історичної традиції, від початку інтернаціональне через своє положення на морі. Одеський університет мав колись серед своїх викладачів видатних учених (назву тільки славістів Ягича і Григоровича*, історика мистецтва Кондакова*, археолога Бруна*), проте ніколи не переживав доби власного розквіту. Для української науки тут робиться дуже мало; кафедру славістики представляє тут молодий росіянин Істрін, учень Тихонравова, який має добру школу в спеціяльних працях, але негативно ставиться до українофільства, і навпаки, навіть у суто історичних питаннях виявляє московсько-централістичні тенденції. Також іще ніколи Одеса не була центром української літературної праці, хоча тут завжди діяла досить численна громада українофілів, серед яких були також дуже талановиті і літературно продуктивні особистості: покійний Петро Ніщинський*, перекладач «Одіссеї», бібліограф і критик Комаров* та ін.

Про інші більші міста Правобережної України, якось Кишинів, Бердичів, Житомир, Умань, Кременець, котрі в першій половині XIX сторіччя були значними центрами польського національного життя (згадаю тільки заснований Чацьким у кінці XVIII сторіччя Кременецький ліцей, який 1832 року був ліквідований російським урядом і закриття якого стало наріжним каменем для заснування Київського університету), треба тільки сказати, що вони після занепаду польського елементу в цій країні, ймовірно, тільки позірного, також утратили все значення для духового життя. Щонайбільше треба було б відзначити тут Кам'янець-Подільський, де завдяки турботам деяких науково освічених священиків (особливо настоятеля собору Сіцинського*) ретельно підтримують місцеву церковну і культурну історію, а також плекають національний дух серед молодшого духовенства.

Окрім власне України, в Росії, особливо в обох її столицях Москві і Петербурзі, є багато інституцій і органів, де працюють видатні українці, наукова діяльність яких значною мірою також іде на користь зосібна й українському національному рухові. Насамперед тут треба згадати так зване друге відділення Імператорської Академії наук у Петербурзі, яке в питанні про українську мову та її право на розвиток завжди утримувалося на висоті наукової об'єктивности й у своїх публікаціях постачало дуже багато цінних внесків і до україністики; особливо треба відзначити тут праці покійного Срезневського, професорів Веселовського, Шахматова*, Соболевського (цей останній колись був професором університету в Києві і антипатиком українофільства) і Голубинського*. До найвидатніших членів цього відділення належав також недавно померлий Олександр Пипін, найбільший історик літератури Росії, який у своїх капітальних компендіумах (історія слов'янських літератур у 3 томах; історія російської літератури в 4 томах; історія російської етнографії в 4 томах) першим у Росії визнав окреме від російської становище української літератури, ясно висвітлив її головні напрями із правильної дослідницької перспективи і закроїв студії української національности на широкій культурно-історичній основі. Та він зробив іще більше: хоча й великорос за походженням, він високо цінував національні й культурні домагання українців і як редактор авторитетного ревю «Вестник Европы»* дуже часто підносив свій голос на захист прав цієї національности й мови проти безглуздих та антикультурних репресій із боку російської адміністрації. На противагу до лементу панславістів і централістів, які бачили в українському русі загрозливий сепаратизм і небезпеку для єдности Росії, Пипін ніколи не втомлювався підкреслювати, що цей рух є лише природним вираженням локальної та етнічної своєрідности і як природне явище його не можна гальмувати; з іншого боку, як доказ багатства і розмаїтости російського етнічного типу його треба радше підтримувати і плекати, аніж пригноблювати.

1905 року Академія наук має зважитися на вкрай важливий для українських студій конкурс. Понад тридцять років тому покійний історик Костомаров передав Академії чималу грошову суму (понад 4000 карбованців), зібрану на підручники для українських початкових і середніх шкіл у 1861—1863 роках, з призначенням використати її на премію для науково опрацьованого словника української мови*. Над словником відтоді ретельно працювали у Києві, і тепер ця робота завершена, а наскільки вона методологічно правильна і майстерна, незабаром покаже рішення Академії.

Поряд з Академією треба назвати ще й Імператорське географічне товариство в Петербурзі*, яке, завдяки своїй експедиції, спорядженій у шістдесятих роках минулого сторіччя для дослідження України*, має великі заслуги перед наукою; результати цієї експедиції, опубліковані в семи великих томах, утворюють добре відому кожному дослідникові основу етнографічних, фольклористичних, лінгвістичних і споріднених із ними студій Правобережної України. У публікаціях Петербурзького університету, а також у повідомленнях Імператорської публічної бібліотеки час від часу з'являються цінні внески до україністики.

Із московських інституцій на першому місці слід назвати «Общество истории и древностей»*, що вже 100 років існує при університеті. Секретарем цього товариства і редактором його доповідей («Чтений») тривалий час був українець Осип Бодянський, і таким чином завдяки цьому у ста редагованих ним томах з'явилося також багато цінних матеріалів і внесків до дослідження української історії та етнографії, насамперед чотиритомний збірник галицько- й угро-руських народних пісень Головацького*, низка козацьких літописів* і споминів із XVIII сторіччя тощо. Тільки між іншим відзначимо, що надзвичайно багаті офіційні архіви, публічні й приватні бібліотеки та зібрання рукописів (поряд з університетськими і монастирськими бібліотеками назвемо лише Румянцівський музей у Москві і приватне зібрання рукописів графині Уварової*) криють у собі безліч цінного матеріялу з української історії й літератури і завжди будуть метою паломництва усіх дослідників.

Цей огляд національного і культурного стану російської України можна доповнити ще згадкою дуже важливої й дуже характерної для зростання національної свідомости інституції — українського театру. Його не можна було згадати дотепер, тому що він іще не має стабільного місця перебування. Указ 1876 року забороняв також будь-які театральні вистави українською мовою; тільки постанова 1881 року уможливила існування українського театру, хоча він був дуже загальмований у своєму розвитку також різними докучливими цензурними приписами. Перша українська мандрівна трупа виникла в Києві 1881 року завдяки клопотам українського поета й драматурга Михайла Старицького і групи таких талановитих акторів і почасти також драматургів, як М. Кропивницький, три брати Тобілевичі, відомі під театральними іменами Садовського, Саксаганського і Карпенка-Карого, а також пані Марія Заньковецька, Затиркевич* та інші. Завдяки їхній прекрасній організації, докладному вивченню українського народного життя і темпераментній, а в декого, як-от у пані Заньковецької, просто геніяльній грі трупа штурмом завоювала собі загальні симпатії, досягла великих успіхів не тільки в Україні, а й у найбільш вимогливих столицях, Москві й Петербурзі. Мандрівка цієї групи найважливішими російськими й українськими містами іноді була схожа на тріумфальну процесію; чарівність і милозвучність українського слова й української пісні пробуджували симпатії і прихильність також і до національного руху українців. До цього ще слід додати, що цензура, не дозволяючи українській трупі допускати до вистав ані перекладних історичних п’єс, ані п’єс із життя інтелігенції, формально примушувала її створювати свій оригінальний репертуар і обробляти при цьому винятково мотиви з українського селянського життя. І сталося так, що через кілька років український театр мав у своєму розпорядженні єдиний такого роду репертуар народних п’єс, найкращі з яких, особливо драми М. Кропивницького й Карпенка-Карого, подають грандіозно побачену і проникливо вивчену картину українського селянського життя за останні півсторіччя, якою не володіє в такому багатстві і повноті реалістичних образів жодна слов’янська нація. В останні роки тиск цензури поступово полегшився, театральний рух поширився, виникли численні трупи дедалі меншого значення, проте головна трупа, на чолі якої все ще стоять брати Тобілевичі, продовжує утверджуватись на провідних позиціях.

СУХИЙ ПЕНЬ

> Як зап'яла в сухий пень,
> То стояла цілий день.
>
> *Нар[одна] приказка*

Один російський гуморист оповідає про ізвозчика, що, наїхавши на розі вулиці на кам'яну тумбу, перевернув свою тарадайку, а потім, ставши над нею і зорієнтувавшися, де він, плюнув з досади і крикнув: «Тридцать лет, и всё на эфтом самом месте!»

Отсе слово могло би сказати собі російське правительство, якби воно захотіло зорієнтуватися і поглянути на своє становище супроти українського питання. На шляху того питання стоїть сухий пень — указ 1876 р. — не тільки завада в комунікації, але соромна пляма на Росії, на всій історії відносин між двома «русскими» народностями. Сим указом, виданим у передодень «освободительної» війни Росії за слов'ян, російське правительство a priori поклало на всіх своїх нібито народо- і свободолюбних заходах печать фальші, нещирости, фарисейства. Хто хоче справді давати иншим можність культурного життя, той не буде у себе дома відгороджувати 25 мільйонів людей неперелазним муром від джерела культури, яким є рідна мова. Хто хоче побивати турків чи китайців зверхніх, той повинен поперед усього розігнати «турків внутрішніх»*. Инакше йому грозить те, до чого звичайно веде суперечність між словами і ділами.

А до чого вона веде — се показав найліпше трагічний кінець Олександра II, якого офіціяльна російська історіографія назвала Освободителем та якого непідкупна і правосудна історія покладе рядом із Іваном Грізним, що спочатку також був добродієм свого народу. Хто ще знає, що переважить на вазі історії: чи знесення кріпацтва та реформи, доконані Олександром II, чи ті страшні рани, нечувані спустошення в рядах російської інтелігенції, в найкращому цвіті російських націй, якими зазначали себе остатні десятиліття його панування? Історія тої новочасної оприччини, зорганізованої під оком сього царя-освободителя ще не написана і не швидко буде написана; але в її страховища ми вже тепер можемо заглядати з жахом, як у Дантове пекло, і можемо зміркувати, що могло вирости в такім пеклі, які моральні типи мусили складатися в таких обставинах і які незатерті патологічні риси мусило на цілих генераціях полишати виростання в тім пеклі і в його атмосфері.

А в числі мучеників, каторжників, кайданників, засуджених без суду, адміністраційним порядком, гонених без цілі, без глузду, ми бачимо цілий один народ, один із найбільших у Слов'янщині, народ, що колись добровільно прилучився до Росії*, що своїм приступленням до неї розламав ту китайську стіну, якою вона перед тим була відгороджена від решти світу, втягнув її в концерт европейських держав та в живе супірництво европейської політики, народ, що працею своїх найчільніших синів допоміг дуже багато, найбільше з усіх посторонніх, до її европеїзації, народ, що ніякою спеціяльною провиною, ніяким злочином не дав причини до такого тяжкого засуду, який упав на нього в р. 1876.

Минали роки, минали правління. Були коронації, були амністії, вертано з сибірських тундр, увільнювано з казамат різних злочинців, але того без вини і без потреби засудженого — українського слова — не згадав, не помилував ніхто протягом отсе вже близько 30 літ. І добре так сталося, бо ті 30 літ дали доказ, що українське слово не стояло царською ласкою і може стояти, жити й розвиватися наперекір усяким царським указам.

Були «віяння» і течії, ліберальні пориви та соціялістичні агітації серед російської суспільности, але не було й серед неї дружнього, голосного протесту проти сього соромного указу з р. 1876. І добре так, бо українська суспільність мала нагоду переконатися, що справа українського слова, українського розвою чужа для великоруської суспільности; що та суспільність, також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає (з виємком немногих високих умом і серцем одиниць) так само, як її бюрократія, чи, иншими словами, що російська бюрократія — невідродна дочка російської суспільности, і, видержавши остру боротьбу з отсею всесильною бюрократією, українській суспільності прийдеться видержувати хронічну, довгу, але не менше важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відвойовувати собі у неї право на самостійний розвій.

Отсе вже третій чи четвертий рік виходить за границею орган російських конституціоналістів «Освобождение»*, а його редактор д. Струве* ані разу не промовив в обороні українського слова, не запротестував проти указу 1876 р. Не будемо класти йому сього за якусь вину, сконстатуємо лише, що його, ані всю ту громаду, що групується довкола «Освобождения», не болить українська справа, не пече злочин, сповнюваний отсе вже 30 літ на українськім слові. Злочин, сповнюваний російським правительством на Чернишевськім, болів і пік нас, як злочин, сповнюваний на кимось із рідних, близьких, дорогих нам усім.

Прийшла й остатня весна — брехлива, фарисейська, оперта на пустім слові і здмухнена одним словом, — і знов не піднявся з-посеред російської суспільности ані один сміли́й і рішучий голос в обороні українського слова, ані один грімкий протест проти соромного указу. Правда, й самі українці потішали себе тим, що, допомагаючи здобути реформи в ліберальнім дусі, вони тим самим розширять рамки також для розвою української нації. Чи не було й се самоошукою, як була нею для всієї російської суспільности пам'ятна «весна» з кінця 1904 року?

А слова ініціятора тої весни, князя Святополка Мірського*, повинні дати українцям ліпшу науку. Не тямлю вже, де й до кого, але в самім розгарі весни він сказав: «Фінляндцям будуть дані національні концесії; полякам будуть дані національні концесії — се потрібно для заспокоєння окраїн Росії. Українцям нема потреб давати нічого». Українці, на думку кн. Святополка Мірського, — се une quantité negligeable[1], вони не роблять Росії ніякого клопоту, на їх заспокоєнні Росії не залежить, вони можуть лишитися ні при чім.

«Тридцать лет, и всё на эфтом самом месте!» Читайте надрукований далі меморіял колишнього київського губернатора князя Дондукова-Корсакова* з р. 1879 чи 1880! Читайте в ньому уступи, присвячені критиці указу 1876 р. На що вже камінь і стовп автократизму, а й той заговорив, і то з чисто державного, утилітарного погляду, проти надто варварських консеквенцій указу! Можливо, що його меморіял, призначений для найвищих петербурзьких сфер, і був джерелом тих незначних уступок, які зроблено було українському слову в «додаткових поясненнях» 1880 р. Та все-таки в основнім погляді на українство, на його національний характер і національні права між зацвяхованим бюрократом 1880 р. і ліберальним міністром 1904 р. не бачимо ніякісінької різниці. «Мнение... составлено раз навсегда бесповоротно», а се «мнение» йде до того, що української мови не слід допускати навіть у сільських школах до ранґи викладової мови! Сьогодні варшавські поляки вже приготовляються до вибору послів на свій національний сойм у Варшаві, укладають лісти професорів для свого національного польського університету в Варшаві, а українці потішають себе тим, що з заведенням ліберального режиму в Росії впадуть окови з українського слова і вільно буде друкувати книжки, брошури та газети українською мовою. Про дальші права, про сотворення українського шкільництва, про права української мови в судах, урядах і церкві там навіть теоретично нема розмови, немов би се все розумілося implicite[2] в самім знесенні указу 1876 р. Чи не буде се знов одна з тих фатальних ілюзій, якими така багата історія українського оплаканого відродження?

Для всіх тих, хто любить колисатися в колисці ілюзій, хто надіється, що великі національні концесії спадуть нам самі собою в подолок разом із грушками ліберальних реформ, для всіх тих, що не хочуть у масах російської інтелігенції, хорої на шаблоновість та непоправну абстрактність думання, бачити дуже сильних централізаторських замашок, друкуємо згаданий уже меморіял колишнього київського губернатора про стан української справи при кінці 70-их років, пару літ по виданні указу 1876 р. Сей меморіял, знайдений між паперами кн. Дондукова-Корсакова, передав нам у дослівній копії д[обродій] О. Бородай, якому за се на сьому місці складаємо сердечну подяку. Хоч і який цікавий його зміст, для нас особливо цікаві його кінцеві слова, гідні справді Щедринового Уґрюм-Бурчеєва, що, бачачи ріку, яка пливе туди, де по його плану повинно бути поле, в тупій злості кричить до неї:

---

[1] Величина, якою можна знехтувати *(франц.)*. — *Упоряд.*

[2] Без слів *(латин.)*. — *Упоряд.*

— Зачем?

ЗАМІСТЬ ДИСКУСІЇ — ЦВІТКИ ПОЛЕМІКИ

Статті проф. М. Грушевського в першій і моя в другій книжці «Л[ітературно]-н[аукового] вісника» за біжучий рік* мали щастя, хоч не таке, як ми бажали. Ми бажали викликати дискусію про справи, що нам видавалися важними, а замість того викликали полеміку. І то рясну китицю полемічних цвітків. Що ж, спасибі й за се, все-таки ліпше, як коли би наш голос прогомонів у глухій пустині. Та що справи, про які ми пробували зняти дискусію, все-таки не перестали бути важними, то ми ще раз вертаємо до них і попробуємо освітити ті результати, які дала полеміка. Зберемо ті цвітки, зв'яжемо в китицю і пригвоздимо трохи вище, на показ громаді, а потім вернемося до тих же порушених нами питань.

Та поперед усього — які се були питання? Певно, статті проф. Грушевського й моя перед читачами. Та, на жаль, мусимо сказати, що полемісти, які зводили з нами за ті статті баталії на стовпцях «Діла», навіть не пробували ясно сформулювати наших думок. Тому для відчуття всього букету зібраних далі цвітків мені видається конечним коротенько рекапітулювати наші головні позитивні і критичні думки.

Поперед усього: чи потрібний русинам театр узагалі?

Констатую, що ані проф. Грушевський, ані я не перечили сьому питанню. Навпаки, я признав виразно, що «здвигнення постійного руського театру було би чимось новим на українській землі і могло би мати певну донеслість» (стор. 129), що «можна б було порадуватися, що справа будови руського театру у Львові зробилася пекучою, а властиво, що загал дозрів до неї» і т. д. (стр. 122). Та й проф. Грушевський заявив, що «не має нічого проти руського театру» (стр. 3).

Чи слід заходитися коло здвигнення руського театру у Львові?

І проти сеї думки загалом ми не виступали. Навпаки, я навіть признав «не зовсім справедливим» той аргумент її противників (висловлений прилюдно в «Вольнім слові»*), що «у нас для здвигнення великого національного театру нема ані репертуару, ані трупи, ані публіки». На се я сказав, що «репертуар витворює розбуджене зацікавлення театром і запотребовання, а утворення порядної трупи, як учить приклад України, — діло кількох літ» (стор. 128). Правда, я підносив инші трудності і, визначуючи руському театрові у Львові ідеальну дорогу — «плекати справді високу штуку і робити конкуренцію польському театрові, перетягаючи до себе і репертуаром, і грою часть заможної польської публіки», признав, одначе, сю перспективу «як натепер смішно неправдоподібною» (стр. 132). Значить, я не говорив як принципіяльний противник театру ані як противник його здвигнення у Львові, а тільки бажав, щоб ся справа стояла «на лінії органічного росту руської суспільности та її почуття потреби руського театру» (стр. 125).

Розуміється, я підносив у своїй статті далеко більше критичних уваг, але се було конечне власне тому, бо їх у нас досі не підношено. Я вказував на трудне становище будущого руського театру у Львові, а бачачи з теперішніх досвідів ту похилу площу, по якій котиться наш театр до того, щоб наблизитися до типу пересічних малих театриків по великих містах, я спробував освітити безхосенність і навіть шкідливість такого типу театру для нашого національного розвою. Як на виємки, як на протести проти того типу я вказав на деяких чільних європейських драматургів, як Ібсена*, Б'єрнсона* та Гауптмана (стр. 130), що, одначе, губляться серед маси инших, які служать театрові того пересічного типу. Се мало скріпити мої кінцеві слова про те, що руський театр у Львові, коли б захотів іти «ідеальною» дорогою, вказаною тими драматургами, мав би завдання високе і гідне труду, але дуже трудне. Всі ті думки, одначе, я порушив лише принагідно, а головна часть моєї статті «Львівський театр і народна честь» займалася зовсім иншим питанням, що з самою справою будови театру не повинна би зовсім в'язатися, а власне справою заанґажовання чести руського народу в будові руського театру у Львові, та питанням про спосіб зав'язання театрального комітету і дотеперішнє ведення ним діла будови театру. Припускаю, що порушення сеї остатньої справи було для декого неприємне, але тяжко мені зрозуміти, чим могло вразити виступлення проф. Грушевського, який з огляду на теперішню гарячу і многоважну для всієї нашої нації хвилю радив стриматися поки що з будовою театру і повернути часть зложених на театр грошей на закладання приватних гімназій? Могла думка проф. Грушевського показатися непрактичною, неможливою до виконання — припускаю. Але все ж таки належало передискутувати її, вислухати голосів «за» і «проти» неї. Тим часом сталося щось, можливе тільки серед галицьких русинів: приватний конвентикль 18 людей ухвалює, що ся думка шкідлива загальній справі і публікує се в «Заяві», де 8 із тих 18 людей per nefas[1] підписано їх титулами яко репрезентантів руських товариств у Львові, які ані не знали тексту тої «Заяви», ані тим менше не солідаризувалися з нею[2]. І вже аж тоді, коли в «Заяві» опублікована була нібито офіціяльна анатема на думку проф. Грушевського, взяв на себе дир[ектор] Борковський невдячну роль доказувати (переважно аргументами, взятими ex tempore futuro[1]) неможливість і шкідливість закладання приватних гімназій («Діло», ч. 8, 9). Лишаючи на боці статтю дир[ектора] Борковського, якої стійність освітили вже потрохи факти, опубліковані зараз же о. Ю. Кмітом («Діло», ч. 10), про його заходи в справі заснования приватної гімназії в Яворові; ударемнені в головній часті, власне, дир[ектором] Борковським, — перейду до дальшої дискусії. Отже, гідний початок її дав комітет театральний у додатку до ч. 18 «Діла», дочепивши до «Виказу жертв на будову театру» ось яку цвітку дрібную: «Комітет будови театру складає всім В[исоко]п[оважаним] добродіям і добродійкам щиросердечне спасибіг за надіслані датки і поручає судьбу будови театру, супроти загадочних підміновань зі сторони своїх, високоповажаній суспільності». Ся інсинуація, писана стилем циркової реклами, не лишає ані тіні сумніву про те, хто був її автором, та зате насуває в умі всякого читача питання: на які ж то такі «загадочні підміновання» натякає комітет? Невже ж і думка проф. Грушевського про заснования приватних гімназій обнята сею фразою? До того часу до прилюдної відомости, здається, не дійшли були ще ніякі инші голоси проти будови театру; щонайбільше можна би згадати безіменну статтю в «Вільнім слові», прибічнім органі редактора «Діла» д-ра Евгена Левицького, де говорено загалом проти будования тепер руського театру. Правда, ані один, ані другий із тих голосів не були нічим загадочним, але були зовсім натуральними проявами стирання думок у суспільності, і назвати їх «загадочними підмінованнями» міг лише чоловік, що рад би капральським способом ко-

---

[1] Негідним шляхом, без дозволу (згоди) *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Маємо певну відомість, що й члени, підписані на «Заяві», не знали її тексту, але, згодившися в принципі на видання заяви, вимовили собі, щоб їм текст її був предложений до прочитання перед опублікованням. Тим часом комусь (по свідоцтву д-ра К. Левицького*, власне театральному комітетові!) так спішилося з

опублікованням сього документу, що того елементарного вчинку лояльности занедбано і дотичних людей підписано під текстом, якого вони вперед не читали. Один із підписаних виразно заявив у моїй присутності, прочитавши друковану «Заяву», що такого тексту був би не підписав. — *[Іван Франко]*.

[1] З майбутнього часу *(латин.)*. — *Упоряд.*

мендерувати над суспільністю і не допустити в ній не то ніякого самостійного руху, але навіть самостійної думки.

Дальший цвіток до сього букету докинув сам пан редактор «Діла» д-р Евген Левицький, передруковуючи в ч. 26 «Діла» свою статтю «Театр чи що инше?», поміщену перед тим у «Вільнім слові» в відповідь на заміти проти будови театру, піднесені в тій часописі перед тим якимось непідписаним автором. Д-р Е. Левицький подає тут п'ять аргументів за будовою театру, яких ми наразі не розбираємо, але зупинимося лиш на однім, надчисловім його аргументі, а власне, що «справа повинна бути для загалу русинів уже рішена після заяви за будовою театру всіх провідників головних руських краєвих інституцій, поміщеної свого часу в "Ділі"». Се слова дуже цінні. Вони кидають світло на інтенції тих панів, що так запопадливо силкувалися стягти репрезентантів деяких (не всіх!) руських львівських інституцій на приватні періодичні наради в цілі обопільного порозуміння, і потім надужили довір'я тих людей, публікуючи з їх підписами «Заяву», що мала бути порішенням такої многоважної справи, ще заки над нею була розведена публічна дискусія і осягнене загальне порозуміння. Д-р Е. Левицький був на нараді тих 18-ти, знав дуже добре про приватний характер тої наради, знав, що провідники товариств не мають повновласти і не мають права в імені тих товариств видавати яку-будь публічну заяву, а проте, знаючи се, він не вагається признавати тій заяві офіціяльний і загально обов'язковий характер. Між цивілізованими людьми таке поступовання називається —, та д-р Евг. Левицький і сам цивілізований чоловік і правник, то певно буде знати, як се назвати.

Та коли у вступній статті сам пан редактор промовляє ще зглядно делікатно, то в офіцині та сама редакція виявляє свою думку одвертіше. Рецензуючи ч. 2 «Комаря»*, якась офіцинова душа пише ось що: «Ризиковною, а навіть невмісною річчю мусимо назвати шуткування із справи будови руського театру. Воювати нині фразами, що ось то "кровавим потом меншого брата ставиться святиню штуці” і т. и., можна лишити безпечно нашим ворогам, що не раді всякому культурному придбанню у руського народу, або таки своїм філістрам та пустим резонерам, що, бавлячись модною ролею скептиків, не годні увірити в успівання найжизненніших справ і при помочі вигідної критики місто практичної роботи хотіли би уходити також за “патріотів”. Проти таких якраз людців повинен “Комар” звернути своє жало та виставити їх на публічне позорище як заваду в усякій публічній роботі, а не гасити розгар всенародної акції недорічними фразами на тему “кровавого поту меншого брата”, або осмішуючи ілюстрацією, що зображає мужиків, підпираючих своїми карками будинок, на котрого балконі походжають інтелігенти. Є се несовісність трактувати в той спосіб ідейну справу, що обходить зарівно всі верстви народу, тим більше, коли знається, що збираєсь на неї лепти добровільні, отже, про якесь обтяження руського мужика не може тут бути й бесіди. Автор сатири і подібні йому мудрагелі зробили б далеко краще, коли б завдали собі труду освідомити той нарід і навчити його розуміти потребу таких культурних інституцій, як театр. Так, але вони самі того, мабуть, не розуміють» («Діло», ч. 25).

Писав се, очевидно, більший майстер слова, як автор «Виказу жертв», але надиханий тим самим капральським духом. Завважте градацію: виступлення «Комара» для нього зразу ризиковане і невмісне, а далі вже й безсовісне й недорічне. Ті, хто посміє «бавитися модною ролею скептиків», тобто не біжить на подобу баранів за голосом «стригущого їх», — се «філістри та пусті резонери», се «завада у всякій публічній роботі», а в найліпшім разі «людці» та «мудрагелі»; автор без вагання ставить їх на рівні з ворогами руського народу і бажає, щоб їх «виставити на публічне позорище». Правда, щодо самої речі, із-за якої його опанувало таке святе обурення, у нього нема особливої ясности: раз се для нього «ідейна справа», «всенародна акція», що «обходить зарівно всі верстви народу», а зараз-таки він висловляє бажання, щоб хтось «задав собі труду освідомити той нарід і навчив його розуміти потребу таких інституцій, як театр».

Виходить із того, що «народ» таки досі не розуміє тої потреби, справа не ясна йому, значить, і про «всенародну» акцію говорити трохи передчасно.

Та головну гармату проти опозиції в театральній справі викотив у ч. 30 «Діла» д-р Кость Левицький у статті «Борба за народний театр». «Борба» — се власне ті опозиційні думки та уваги, які піднесли проф. Грушевський, я та инші; д-р К. Левицький порівнює ту нашу опозицію до староруських межиусобиць і вибирається «лихо поборювати». Щодо проф. Грушевського, то він великодушно заявляє, що «жалуючи особу проф. Грушевського та маючи на увазі загальну справу народну, члени комітету будови нар[одного] руського театру не хотіли розводити полеміки, а вдоволилися уміщенням “Заяви” в ч. 7 “Діла”, підписаної визначними мужами з-поміж львівської громади». Чи бачите, які великодушні! Жалуючи чоловіка, вони не хочуть дискутувати з ним і декретують лише: паночку, ваша думка «неодвітна, а навіть шкідлива загальній справі народній». А може, ліпше було б не жалувати таким способом і передискутувати піднесену думку? Адже думка проф. Грушевського не була піднесена ним для жадної приватної сатисфакції ані для особистої користи, а випливала з його розуміння потреб і інтересів народу в даній хвилі. Голослівне засудження і нап’ятновання тої думки зробило проф. Грушевському далеко більшу кривду, як коли б у ширшій дискусії була виказана безпідставність та непрактичність такої думки.

Моєї скромної особи вже не жалує д-р К. Левицький, і я за се дуже вдячний йому. Він називає мою статтю «бомбою проти руського театру», імпутує мені, що я «висипав на наш театр всякі можливі і неможливі закиди і докори, аби виказати, що нам не треба театру». Розуміється, д-р К. Левицький розминувся з правдою, бо, як згадано, ані проти театру взагалі, ані навіть проти будови руського театру у Львові я не виступав, а тільки виказував трудності сього діла. Ну, але д-р К. Левицький для хвилевого ефекту вважав потрібним промовчати се, бо ж не припускаю, щоб він, прочитавши уважно мою статтю, міг винести з неї таке враження.

«Можливі й неможливі закиди й докори»! Цікаво побачити, котрі то мої закиди й докори д-р К. Левицький уважає можливими, а котрі неможливими? В дальшім тексті його статті тої дистинкції не переведено, отже, мушу думати, що або се пуста фраза, або д-р К. Левицький уважав можливими ті закиди, на які міг що-будь відповісти, а неможливими ті, на які не мав що відповісти. Не припускаючи, щоб такий острий ум, як д-р К. Левицький, говорив щось на вітер, я зупиняюся на тій другій евентуальності і перейду за чергою ті свої закиди, які показалися можливими для д-ра К. Левицького.

Отже, невірно представив я «цілий хід справи»: думка, бачите, виринула не «якраз перед "новою ерою"», а ще 1886 р., а комітет під проводом радника намісництва Мандичевського* зав'язався 1892 р., отже, два роки по новій ері». Я не робив специяльних пошукувань за датами, та вони потверджують вповні мої слова: думка будови театру виринула пару літ перед «новою ерою», оживилася особливо в рр. 1889—[18]90 і довела 1892 р. до зав'язання комітету та здобуття дозволу на збирання складок. Добровільні датки вже перед зав'язанням комітету збирала й «Просвіта», і редакція «Діла», й редакції инших часописей. Та згадавши се, д-р К. Левицький зараз додає: «А в р. 1901 приступила "Просвіта" до закупна камениці», так немовби то той акт зараз і безпосередньо наступив по акті зав'язання комітету в 1892 р. А тим часом між сими обома актами лежить дрібниця дев'ятьох літ, у яких умерла «нова ера», остиг запал до збирання складок на театр, перемерли всі члени комітету і зібраний тим комітетом капітал пару літ спокійно процентувався в депозиті «Просвіти». І хоча д-р К. Левицький сам каже, що «се справа недавня і люди ще живі», то проте не вагається назвати мого представлення «безпідставним посуджуванням та баламутством». У чім тут посуджування і яке баламутство — святий знає.

«В року 1903, — говорить далі д-р К. Левицький, — д-р Евген Олесницький піддав гадку, аби приспішити будову театру, бо фірма Фельнера і Гельмера заявила, що дешевим коштом вибудує нам театр. На отсі наради, де обчислювано кошти будови, можливість покриття і рентовність, були прошені проф. Грушевський і д-р Франко; а коли не зволили приступити до участи в праці комітету, то бодай зволять не гніватися на нікого за те, що не мають ніякого поняття про рахунки центрального комітету». Д-р К. Левицький уміє промовляти чемно, особливо тоді, коли треба покрити сумнівну солідність своїх тверджень. Я вже оповідав у своїй статті, що на однім засіданні «ширшого комітету» (одинокім, на яке мене прошено) я був присутній і не чув там ніяких обчислень щодо «рентовности будови та можливости покриття її коштів», а тільки чув про те, які більше-менше будуть кошти самої будови, та думку про те, що головну їх часть покриє краєва субвенція. А проф. Грушевський, прошений на перше засідання комітету, заявив прилюдно, що не вважає можливим брати участь у його нарадах не тому, що сам він противний театрові, але тому, що комітет не був випливом ніякої громадської волі та вибору, але особистого добору одного чоловіка.

Не в ті двері попадає д-р К. Левицький, перепрашаючи нас, щоб ми не гнівалися, коли з власної вини не маємо ніякого поняття про рахунки «центрального» комітету. Смію запевнити його, що нам особисто до тих рахунків байдужісінько, і коли ми почали розмову про них, то власне тому, що се справа не наша, ані д-ра К. Левицького особиста, але загальна, і що коли комітет театральний раз у раз кличе громаду і навіть усю націю до складок, то громада і вся нація має таке саме право, як і ми, знати, на чиї руки складає ті складки, ким, як і на яких основах був вибраний той театральний чи центральний комітет, які робить кроки при веденні діла і т. д. Тим більше маємо право й обов'язок домагатися того, що сей комітет чи його найвидніші члени не завагалися заанґажувати в сю справу нашу народну честь. І тут уже дарує нам д-р К. Левицький і весь центральний комітет, що ми не будемо «жалувати» його так, як він жалував проф. Грушевського, але будемо домагатися зовсім ясного громадського ведення справи.

Далі д-р К. Левицький «простує» той мій «докір загадочний, мовби комітет будови руського театру уважав уділення субвенції на будову нашого театру за річ певну, бо д-р Олесницький мав обіцяних від сойму 300000 к[орон]». Се моє твердження простує д-р К. Левицький дуже категорично сими словами: «Комітет не знав нічого про якусь обіцянку соймову і нею не дурився, бо такої заяви в соймі не було, і числився з тим, що субвенції може не бути». Як бачимо, спростовання дуже категоричне, тільки, на жаль, воно не відповідає тому, що було сказано мною. Д-р К. Левицький, такий сильний у цитованні моїх слів на иншім місці, тут пильно стережеться навести дослівно той мій «докір загадочний». А се тому, бо з моїх слів видно би було ясно, що я зовсім не підносив ніякого докору, а тільки писав дослівно: «Я тямлю, що вже тоді, коли я був присутній на засіданні т. зв. ширшого комітету (се було друге його засідання від хвилі зав'язання, отже, десь навесні 1903 р.), отже, далеко перед тим, поки в соймі був поставлений внесок о уділення субвенції на будову руського театру у Львові, вже тоді говорено про ту субвенцію як про річ певну, називано її суму 300000 к[орон] і кладено її в основу всіх планів» (стор. 127). Де ж тут «докір загадочний»? Тут просте оповідання факту.

Д-р К. Левицький перечить тому фактові, але голослівно і якось не зовсім ясно. «Комітет не знав і не дурився» — який комітет? Тісніший чи ширший? Я тверджу ще раз, що на ширшім комітеті в моїй присутності була мова про ту сподівану субвенцію і що числено на неї при сплаті коштів будови. Чи тісніший комітет числив на ту субвенцію і коли — се, може, було б видно з його переговорів із віденською фірмою. Чи не зволили би панове комітетові поінформувати ширші круги публіки про те, хто, коли й на яких основах вів ті переговори та заключив чи не заключив контракт? Се чей же не секрет, а публіка, яку так гаряче закликається до складок, чей же має право знати хоч такі деталі.

З тими деталями — то справді клопіт. Нам закидають: чому ви зі своїми увагами не виступили швидше, аж тепер, коли справа зайшла так далеко, що вже годі вернутися? Але ж ми ждали, що комітет сам почується до обов'язку і пояснить громаді свою роботу. А як далеко поступила чи не поступила справа будови, ми як не знали, так і досі не знаємо. Д-р К. Левицький вичислює ось які «пороблені заходи: закупно і нівеляція ґрунту, замовлені плани, оголошений конкурс і т. и.». Се, здається, не дуже далеко зайдено. Закуплений ґрунт — то не жадна страта, він їсти не просить і навіть його вартість раз у раз збільшається. Нівеляція сильно збільшить його вартість, і кошт її не такий дуже великий. Конкурс і плани — се супроти самої будови дрібниці, про які нема що й говорити. Лишається хіба те загадкове «і т. и.». Що криється під ним? Або, говорячи конкретніше, заключено чи не заключено вже контракт із Фельнером і Гельмером на будову? Як не заключено, то всі инші вичислені д-ром К. Левицьким «заанґажовання» ще нічого не значать і не змушують до поспіху, і справа може бути спокійно дискутована, всякі проєкти та аргументи можуть бути розбирані, і фонд театральний не потерпить нічого. Поспіх і нетерплячка комітетових, виявлена в отсій дискусії, була би зрозуміла хіба тоді, коли би контракт на будову з віденськоюо фірмою був уже фактично заключений і недодержання контракту грозило великими стратами. Але про таке заключення контракту ширший загал не знає досі, і ми не знаємо. Скажемо навіть одверто, що не припускаємо, щоб се було можливе. Бо коли ж могло б се було статися? Чи перед відомою соймовою ухвалою, яка уділення субвенції обставила неможливими до прийняття умовами? Се тяжко припустити, бо ж від самої хвилі, коли ті умови зробилися відомі з газет, отже, ще геть перед ухвалою соймовою, була загальна думка, що під такими умовами русини субвенції не приймуть. По соймовій ухвалі і по декларації д-ра Олесницького також дуже сумнівно, щоб заключено контракт, бо в такім разі ані комітет, ані фірма не мали би на що числити, крім непевних впливів із складок. А коли так, коли комітет не зв'язаний іще контрактом із віденською фірмою, то ми не можемо розуміти, що так гонить до поспіху, і до форсовання будови, і до зацитькуваня всякої дискусії.

Або сей аргумент, висунений д-ром К. Левицьким проти проф. Грушевського, «що переливання фонду є неможливе з огляду на волю жертводавців»! А фонд сецесійний хіба не перелито на наших очах, і сам д-р К. Левицький хіба не брав участи в тій операції? Як зроблено тамте переливання, так само в разі потреби можна би зробити й се друге.

Та, чуючи, мабуть, невелику стійність усіх тих аргументів, д-р К. Левицький викотив іще два, але вже иншого калібру. Бачите, буває між борцями таке, що коли один другого не може взяти силою, то підставить йому ногу, щоб повалити його на землю, або хопить жменю піску і засипле йому очі. Обох сих благородних тактик не зацурався д-р К. Левицький у своїй статті. Вся центральна її часть зайнята ось якою аргументацією: тепер д-р Франко пише проти театру, а в р. 1900 писав за театром; тепер пише: «В історії нашого національного відродження театр аж до р. 1880 не грав майже ніякої ролі, а в Галичині він і досі не зробився ніякою культурною силою, а все був і досі є тільки мізерною пародією чужих театрів» (ст. 180), а в р. 1900: «Я далекий від того, щоб не признавати вартости теперішнього театру, навіть того нашого руського, навіть такого, як він єсть. Він доносить наше слово і нашу пісню в такі сфери, куди б вони инакше не дійшли, загріває любов до них нашої молодіжі, пригортає (бодай хвилево) до нашої справи відчужених і заскорузлих, додає нашим змаганням поваги у чужих і загалом варт усякої пошани як прояв нашого духового життя і артистичної творчости» («Л[ітературно]-н[ауковий] в[існик]», 1900, кн. XI, ст. 72). Далі в р. 1905 я пишу: «Коли в новозбудованім театрі руська трупа гратиме, візьмімо так, 3—5 місяців у році, а решту часу знов кочуватиме по краю, то всі користі будови пропадуть, бо доброго театру у нас як не було, так і не буде» (ст. 132), а 1900 р. я писав: «Що ж до теперішнього нашого театру, то першою умовою його розвою мені видається зробити його хоч наполовину постійним... Пробуваючи у Львові тягом хоч 3—4 місяці щороку, наш театр мав би можність освіжувати свій репертуар, артисти мали би в польськім театрі добру школу» і т. д. (стр. 74).

Зацитувавши ті мої речення, д-р К. Левицький з тріумфом говорить: «Здаєсь, що не треба ліпшої агітації за нашим театром у Львові, як розвів її в р. 1900 д-р Франко; а тепер, по п'яти роках нашого розвою і поступку (sic!) щось таке сталося, що спричинило переміну думок д-ра Франка. Чи глибоке помічування і добра воля? Чи се має бути критика, з якою мусить числитися наша суспільність, та чи супроти сього має право д-р Франко кидати нам в очі, що у нас досить підпустити патріотичного вітру, аби надути суспільність (мимоходом: про надування суспільности у мене не було ані слова, се вже д-р К. Левицький причинив із власної пильности!), і хто тут надуває руську суспільність раз сим, а раз тим вітром — на се відповість наша суспільність».

Pardon, наразі відповім я сам. Отже, поперед усього я пишу і писав як простий публіцист, не обов'язуючи нікого слухати мене, не жадаючи ні від кого за те грошового довір'я, складок, жертв, а д-р К. Левицький і комітет, якого іменем він говорить, жадають за свої слова від суспільности грошей, і то немалих грошей. Значить, наші слова повинні йти зовсім не на однакову вагу.

По-друге, міг і можу я протягом п'яти літ сто раз помилятися (д-р К. Левицький не помиляється ніколи?), сто раз суперечити сам собі, то ще з того не виходить, щоб я через се стратив право забирати голос у справах, які цікавлять мене й загал русинів. А вже найменше виходить із сього для д-ра К. Левицького право відмовляти мені свободи слова, якої не відмовляється навіть ніякому злочинцеві.

По-третє, міг я 1900 р. писати так, а 1905 р. инакше, значить, сором мені; аче через се ще справа зав'язання театрального комітету в р. 1903, його складу, його рахунків, заанґажовання народної чести в театральну справу, «Заяви» і т. и. не зробилася ясною, і її вияснення має право домагатися кождий громадянин, а бажаючи вкоротити мені се право, д-р К. Левицький зраджує тільки, що жадання ясности в сих справах чомусь виводить його з рівноваги.

А нарешті: чи справді я так дуже суперечу сам собі в р. 1900 і 1905? Прошу кождого читача взяти до рук XI книжку «Л[ітературно]-н[аукового] в[існика]» з р. 1900 і читати мої «Уваги про галицько-руський театр»: «Ми досі не знімали в "Л[ітературно]-н[ауковому] в[існику]" розмови про галицько-руський театр. Соромно було. Українцям, які живуть у тім переконанні, що галицько-руський театр, субвенціонований краєвим грошем, маючи за собою вже мало що не 40-літню історію, повинен стояти високо і високо держати стяг національної української штуки, ми мусили б були сказати, що се ілюзія, що наш театр з артистичного боку стоїть нижче від не одної з слабших українських труп, а з погляду національного також не зовсім може видержати критику» і т. д. І кілька рядків далі: «Сей театр у теперішню пору не має ані одного такого артиста, ані одної артистки, що могли б зрівнятися з першорядними артистами в українських трупах, що режисерія, школа в тім театрі або зовсім не існують, або ведуться в дусі, зовсім чужім нашій питомій штуці» і т. д. І далі на стор. 71: «Нашим артистам, часто мало талановитим і мало інтелігентним, ніде навчитися, як грати людові ролі. Рідко хто з них уміє підглянути щось у народному житті сам власними очима; більша часть грає, як Бог на душу положить, або й не грає зовсім, а тільки рецитує свої ролі». На тій же стороні трохи нижче: «Були хвилі, коли наш театр... з артистичного погляду став нижче, ніж коли-будь за весь протяг свойого існування».

А що, «не треба бажати собі ліпшої агітації за нашим театром у Львові», кажучи словами д-ра К. Левицького, як я робив у р. 1900? Правда, щоб злагодити той острий суд, я признав нашому театрові й деякі заслуги власне в реченні, яке цитує д-р К. Левицький і яке я репродукував вище. Та хіба ж те речення перечить сьому осудові і тій думці про театр, яку я висловив у своїй статті з попередньої книжки «Л[ітературно]-н[аукового] в[існика]»? Помойому, ані крихітки не перечить. Що він популяризує наше слово й нашу пісню, розносить її в різні сфери (тоді я писав під свіжим враженням гостини нашого театру в Кракові), притягає до себе молодіж і т. и., — се все так, та се все не значить іще, щоб він зробився у нас культурною силою, щоб відіграв велику ролю в історії нашого національного відродження і щоб не був мізерною копією инших театрів. Завважте надто, що мої уваги виказують головно користі вандрівного театру, яких при осілім не буде. Так само нема ніякісінької суперечности і в тих дезидератах щодо стабілізації театру, які я висловляв 1900 і 1905 року, хіба остільки, що тоді, покладаючи надії на запал і вмілість д. Гриневецького, я думав, що 3—4 місяці пробування у Львові могли б дати акторам сяку-таку школу та підсвіжити репертуар, а тепер по сумних досвідах остатніх літ та при управі д. Губчака* я вважав такий короткий реченець недостаточним.

Ось ті страшні злочини, які, по думці д-ра К. Левицького, повинні б мені відібрати право виступати перед громадою зі своїми поглядами. Та щоб до решти добити мене й проф. Грушевського, наш прокуратор здобувається на остатній спосіб і заявляє: «*Щобільше, комітет будови театру числився також з тим, що найдуться людці, котрі братів з України відвернуть від справи нашого театру, а навіть у нас в краю будуть перепинювати роботу*». Оте речення — взірець майстерної стилізації. Бачите: комітет числився, а які були його числа, до чого дочислився — невідомо. «Найдуться людці», а чи знайшлися справді — невідомо. «Навіть у нас у краю будуть перепиняти роботу» — ага, тут ми на твердім ґрунті! Се ми, грішні, проф. Грушевський і я, перепиняємо патріотичну роботу добродіїв Левицьких і тов[аришів]. Що ми також ті людці, «котрі братів з України відвернуть» — не сказано, і коли б ми на се сказали д-ру К. Левицькому, що весь сей час від 1903 р. ніхто з нас на Україні не був, ніхто на Україні ані словечка проти руського театру та театрального комітету не писав, ані до приїжджих українців не говорив, — то д-р К. Левицький мав би право сказати нам: «Але ж, панове, я про вас ані про нікого взагалі не сказав нічого злого, я вказав лише, що комітет числився з такою евентуальністю, але чи вона наступила, того я не сказав зовсім».

От і виходить, що підозріння на нас фактично кинено, нас у кепськім світлі показано, людцями названо, можности оборони нам не дано, а комітет поставлено в надлюдськім, блискучім світлі, що, мовляв, наперед предвидів «крамолу» і запобіг їй, — і все те одною маленькою інсинуаційкою! Зовсім так, як «дочка одного генерала», що то по російській приповідці

И капитал приобрела,
И непорочность соблюла.

Бачите, так пускається противникові пісок у очі! Треба навчитися, щоб се вміти. І щоб після таких блискучих штучок заявити, що «комітет і дальше ставати буде в обороні народної чести та з пожертвованням трудитись буде». Справді, щоб так трудитися, на се треба немалого пожертвування, на яке не всякий здобудеться; та чи потребує наша народна честь аж таких адвокатів, як речники театрального комітету, — се инше питання.

Не даром кажуть: удар у стіл і відізветься д. Вол[одимир] Шухевич. І він позавидував лаврів д-ру К. Левицькому і поспішив зараз у 31 ч. «Діла» оповістити світові й своє відкриття. Як у всякого дилетанта, воно вийшло, говорячи словами Лессінґа, «im Einzelnen übertrieben, im Ganzen falsch»[1]. Подаємо його в цілості: «Ще слово до борби о театр. Додатково до вчорашньої статті д-ра К. Левицького, а рівночасно у відповідь д-р[у] І. Франкові на його напасті на комітет додаю, що просьба о краєву субвенцію на театр вийшла з комітету якраз за порадою п. п. Мих. Грушевського і д-ра І. Франка, котрі яко редактори “Літ[ературно]-наук[ового] вісника” ось що в кн. XI за рік 1900 на стор. 132 писали: “Всі австрійські слов’яни мають свої постійні сцени: чехи у Празі, сербо-хорвати в Загребі, словінці в Любляні, поляки у Львові і Кракові. Одні русини не спромоглися досі на постійну сцену. Правда, на се склалося багато причин, та вже ж тепер повинні й вони (русини) старатися не відставати позаду инших націй. Щось трохи грошей є вже призбираних на будову театру, ще стільки можна б з часом призбирати. Коли ж місто і край сипнули коло 1300000 з[олотих] р[инських] на польский театр, то повинні по справедливості виасиґнувати бодай яких 200—300000 з[олотих] р[инських] також на руський. Чи прийде, одначе, до того і коли?" Так писали ті панове в р. 1900, а нині? — Проф. Вол. Шухевич».

---

[1] В деталях перебільшений, а загалом хибний *(нім.)*. — *Упоряд.*

А що ж нині? — запитаємо й ми. Чи нині ми противні тому, щоб у нас був постійний театр? Ні. Чи противні тому, щоб місто й край «сипнули» й на наш театр субвенціями? Ні. Отже, яку ціль має відкриття проф. Вол. Шухевича? Зовсім невинну: назвати моє виступлення «напастю» на комітет і приписати нам із проф. Грушевським слова і вчинки, в яких ми були зовсім неповинні. Бо цитованих ним слів, хоч вони були в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[існику]», фактично жаден із нас не писав, і імпутованої нам поради театральному комітетові ми не давали вже хоч би тому, що слова були писані в р. 1900, а комітет зав'язався в р. 1903. З таким самим правом міг би проф. В. Шухевич сказати, що ми винуваті і в цифрі 300000, що в історії нашої театральної справи відіграла таку дивну ролю.

Се ми й зазначили, виславши до «Діла» ось яке спростовання: «На підставі параграфа 19 закону прасового просимо спростувати видруковане в ч. 31 "Діла" твердження проф. В. Шухевича, буцімто "просьба о краєву субвенцію на театр вийшла з комітету якраз за порадою п. п. Михайла Грушевського і д-ра Франка, котрі яко редактори "Л[ітературно]-н[аукового] вісника" от що в кн. XI за рік 1900 на ст. 132 писали" і т. д. Цитовані п. Шухевичем слова взяті ним з новинки, не підписаної ані проф. Грушевським, ані д-ром Франком. Про якусь пораду театральному комітету, що тоді не існував, у тій новинці також нема мови. З поважанням М. Грушевський. Д-р Іван Франко».

Се наше спростовання подало «Діло» під титуликом «Криве спростовання» і додало до нього ось які свої уваги: «Містячи се спростовання без огляду на § 19 прасового закону (котрий тут ні при чім), ми дивуємося, що п. п. Франко і Грушевський уважали за відповідне виступати з таким dementi[1]. На цілім світі редактори відповідають за зміст виданої ними часописі, а одвічальність моральна редакторів не має місця лиш тоді, коли від редакції додано відповідне застереження. При інкримінованій замітці "Л[ітературно]-н[аукового] вісника", яку зацитував проф. Шухевич, нема ніякого редакційного застереження, а на верхній обкладинці книжки стоїть, як "бик": комітет редакційний: проф. Грушевський і д-р Іван Франко. А може, і се неправдиве, і п. п. Франко і Грушевський "спростують" се знов на основі § 19 прасового закону?» («Діло», ч. 34).

---

[1] Безумством (божевіллям, шаленством) *(латин.)*. — *Упоряд.*

Ми не підемо слідом за логікою сеї уваги і не посудимо редактора «Діла» о авторство сього пасквіля на здоровий розум і почуття справедливости, і припускаємо, що написав се якийсь домашній редакційний блазник, що не привик числитися ані зі словами, ані з фактами. Та все-таки позволимо собі сказати на його уваги ось що: § 19 пр[есового] зак[ону] тут був зовсім на місці, бо ми простували фальшиві факти. На окладці «інкримінованої» книжки XI з р. 1900 «як бик» стоїть: «за редакцію відповідає Володимир Гнатюк». Він, а не хто инший, по загальноприйнятим у світі правилам відповідає не лише перед властями, але й перед громадою за всі непідписані статті й нотатки. Розтягати таку одвічальність на всіх членів редакційного комітету може тільки чоловік, що не має поняття про літературні звичаї. А вже робити так, як зробив п. В. Шухевич і з чим солідаризується й «Діло», себто накидати членам редакційного комітету авторство непідписаної і фактично не ними писаної статті, — се вже річ попросту безсовісна. Та й якби ще в тій «інкримінованій» нотатці справді було щось таке, що варто б було самообпльовання панів полемістів!

Та щоб не бракувало ніякого тону в тім концерті, відізвався й дир[ектор] Борковський у ч. 35 «Діла» і «пустив віца» на цілий фейлетон. Держачися народної приказки: «Забив ти мою маму, заб'ю я твою свиню», він задає собі питання: чи треба нам Наукового товариства? Щоб відповісти як слід на се питання, він бере до помочі Льва Толстого, який у однім своїм трактаті доказує, що люди науки і штуки — дармоїди, які служать «панам, багачам, таким самим, як і вони, дармоїдам, що жиють з праці робучого народу, а тільки не тому народові». Правда, Л. Толстой те саме говорить і про інженерів, зоологів, техніків, лікарів, малярів, музикантів і взагалі вважає культурний поділ праці чортівською видумкою. Правда, він своїми словами висік самого себе за свою 50-літню літературну працю і висік дир[ектора] Борковського, що 40 літ плекав науку. Та проте дир[екторові] Борковському дуже імпонують ті погляди «славного російського мислителя», і він кінчить виписки з нього ось яким «віцом»: «Як не глядіти на ті мудровання, чи згоджуватися з ними цілком, чи лише в часті і з застереженнями, чи цілком ні, — все ж таки признати треба, що вони коли не ліпші, то нітрохи не гірші від виводів, якими д-р Франко хоче виказати, що нам театру не треба, що театр — навіть погана, шкідлива річ. Воно б то по правді і сокира — річ погана, бо не один уже сокирою провалив другому голову! Та на такий лад не треба би нам не то театру, а й Наукового товариства з його апокрифами і всякими -логіями та -графіями, ні товариства любителів літератури, науки і штуки, ні вистави образів. А був би за такою гадкою ще й авторитет Толстого; бо хоч д-р Франко вдався у нас чоловік неабиякий розумний і вчений, то й Толстой — не дурний собі дідусь».

Біда лише те, що дир[ектор] Борковський — кепський гуморист, бо його «віц» на віц не смішний, а на поважну річ не поважний. Бо раз те, що Франко не говорив проти театру взагалі, отже, аналогії між його статтею і висновками Толстого нема ніякісінької. А друге те, що й між Науковим товариством ім. Шевченка і підприємством театральним також аналогій дуже небагато. Наукове товариство виросло і стоїть почасти запомогою з публічних фондів, із яких у далеко більшій мірі черпають инші подібні організації і в яких піддержуванні новочасна держава бачить одну з рацій свого існування, а в далеко більшій мірі працею своїх членів і функціонерів; воно ніколи не пускалося на всенародну жебранину і не ставило успіху тої жебранини пунктом народної чести. Щодо вартости його праці навіть для простого робучого народу, у нас із дир[ектором] Борковським не повинно б бути двох думок, коли б дир[ектор] Борковський забув на хвилю про своє «віцмахерство», а пригадав собі, що й він 40 літ був учителем і працював у фаху «розвивання духу», що є так само важним чинником у людськім розвою, як і тіло. Чи, може, дир[ектор] Борковський не чув ніколи того гарного афоризму, що голод тіла чоловік може стерпіти, а голоду духу не може?

А щодо Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, то дир[ектор] Борковський не потребував ходити аж до Толстого по науку. Вистарчило б йому пригадати собі той блаженний стан, у якім він і йому подібні патріоти держали се Товариство до 1892 року. Тихі зітхання за таким ідилічним станом чуємо вже не віднині і не від першого дир[ектора] Борковського. Ми бачили вже й проби здійснення тих бажань, і не виключено також, що такі проби повторяться і в недалекій будущині. Можливо, що «реформи» Товариства увінчаються нарешті й пожаданим успіхом. Історія оцінить, наскільки ті бажання й заходи патріотичні і розумні.

ДВОЯЗИЧНІСТЬ І ДВОЛИЧНІСТЬ

Питання про становище москофільства в Галичині завдяки розвоєві випадків у нас і в Росії чимраз різкіше і ясніше сходить на властиву дорогу, з питання політичного робиться питанням етичним. Чимраз виразніше показується також, що воно було таким і давніше, навіть у пору найголоснішого крику про його політичне значіння. Виставлювані pro foro externo[1] поклики оборони руської народности перед полонізацією і грецького обряду перед латинізацією показуються чимраз виразніше грубо підмальованими шильдами, під якими довгі літа провадився шиночок дуже нечистих інтересів, ішла потайна ліцитація на апостазію, відступство від служби інтересам рідного народу, ішов вербунок на службу різним темним силам дома й за границею. Кореспонденція Лебединцева*, опублікована в «Киевской старине», відслонила нам одну картку тої історії; швидко надіємося одержати нову ревеляцію, яка освітить самі початки тої історії в 50-х роках. Та поки се станеться, подаю один причинок до тої самої матерії і позволю собі нав'язати до нього деякі загальніші уваги, адресуючи їх спеціяльно до москвофільської молодіжі, до якої була звернена моя стаття* в попередній книжці «Л[ітературно]-н[аукового] вісника».

---

[1] Задля публіки, на загальний огляд *(латин.)*. — *Упоряд.*

Дехто з молодих москвофілів сердився на мене, що я в своїм конспекті історії укр[аїнської] літератури, друкованім у російськім виданні лексикону Брокгауза і Ефрона*, висловився досить неприхильно про діяльність і характер Івана Наумовича*. Д-р Святитський* у «Живой мысли»* похитав, так сказати, головою на мій осуд і побажав мати його більше мотивованим, а ось д-р Дамов у своїй побрехеньці, іронічно названій «Горькая истина» і друкованій недавно в «Галичанине», побіг аж до «благородного украйнофила» М. Павлика позичати лайки на мене і на ціле Наукове товариство ім. Шевченка за те, що я буцімто зневажив пам'ять Наумовича. Що ж, за лайкою у нас далеко ходити не треба, особливо коли хто задовольняється павликівською, голослівною, подиктованою ображеним почуттям, а не розумом. Але ось що дивує мене: ані д-р Святитський, ані д-р Дамов, ані ніхто з молодших москвофілів не попробували ввійти в саму річ, зачеплену мною, і показати річевими доказами нестійність мого суду. Адже Ів. Наумович і його діяльність не за горами, а у людей, що величають його як апостола і вважають його пам'ять святою, повинні б бути під руками факти, супроти яких мусила би замовкнути всяка неприхильна критика. Правдива духова великість і правдива заслуга не боїться світла критики і перетриває всякі і найзлобніші вибрики партійної критики. Візьмім Шевченка. Скільки-то від самого 1859 року написалися про нього поляки, якими калюмніями обкидали його по смерті, скільки насміялися з нього наші москвофіли і насердилися на нього наші клерикали! Він був і «chłop», «pijak», «szaleniec», «hajdamaka»[1], «богохульник» та «безбожник» і т. д., а проте його слава не паде, а росте, і чим глибше критика вникає в його твори, тим більше красоти знаходить у них; і чим більше деталів із його життя виходить на денне світло, тим більше ми вчимося поважати і любити його також як чоловіка. Се правдива велич, та се заразом огнева проба для всякої фальшивої, дутої величі, що вона ані руш не може витримати історично-критичної перспективи.

---

[1] «Селянин», «п'яниця», «божевільний», «гайдамака» *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Щодо Наумовича я вже показався фатальним пророком. Буде тому швидко п'ять літ, як д. Мончаловський* при кінці своєї книжки про Наумовича шумно заповів, що його поклонники приступають до друковання збірки його творів, яка — говорить д. Мончаловський — займе зо сто томів. Розбираючи ту книжку в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[існику]», я тоді ж сказав, що з сеї шумної заповіді не буде нічого, що москвофіли не видадуть не то сто, але ані одного тому творів Наумовича, а то з тої простої причини, що збірне видання тих творів було би заразом смертельним ударом для штучно роздутої слави його, показало би всю безвартність його писань. І справді, з заповіді д. Мончаловського досі не вийшло нічогісінько, крім, може, одного-двох передруків Наумовичевих повісток у популярних москвофільських виданнях. Для наукового видання творів Наумовича, для докладного пізнання та освітлення його життя, для оцінки його літературної та просвітньої діяльности москвофіли не зробили також нічого.

Як се пояснити? На мою думку, тут лежить глибокий психологічний проблем, якого коріння сягає малодосліджених досі тайників — зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої иншої і що мені вадить при нагоді заміняти її на всяку иншу? Практик, утилітарист, не надумуючися ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можність комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінятися з ким иншим своєю шкірою». І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна. Візьміть для прикладу двох геніяльних українців — Гоголя і Шевченка. Як безмірно кориснішi були обставини, серед яких писав Гоголь, у порівнянні до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невольницьке життя Шевченка! А в їх духовій діяльності що бачимо? У Гоголя — прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок у дебрі містицизму; а у Шевченка — рівну ясну дорогу, все вгору та вгору, все на вищі, світліші височини, до таких гармонійних акордів гуманної євангелії, як «Марія». Які були причини такого кінця Гоголевої кар'єри — різні різно пояснюють, та все-таки серед тих причин важне місце займає відчуження геніяльного українця від рідної мови та його болюча внутрішня трагедія, якої відкриття завдячуємо пані Єфименковій*.

Отсе внутрішнє роздвоєння було також, можна сказати, трагедією нашого галицького москвофільства. Люди, що могли б були зробитися пожиточними діячами на рідній ниві, люди талановиті і працьовиті, перейнявшися нещасною манією міняти свою рідну мову на чужу, раптом робилися мов духово в части спаралізовані, тратили живе чуття до живих потреб рідного народу і вимогів сучасности, забивалися в мертву і навіть науково безплідну старовину, як Петрушевич, марнували свій талант, як Микола Устиянович та Гушалевич, або кидали рідний край і йшли туди, де їх внутрішнє роздвоєння хоч почасти могло бути коли не усунене, то заглушене (Головацький і многі инші ренегати, остатній Ю. Яворський).

Може, найтрагічніша, та ні в якім разі не найсимпатичніша в тім ряді була доля Івана Наумовича. Чоловік, без сумніву, талановитий, енергічний і невтомимо працьовитий, але з малою освітою, при тім сильно вразливий і податний на всякі подуви, він увесь вік був жертвою найрізніших суґестій, скакав із одної суперечности в другу, і все з тим самим запалом, з однаковою щирістю і пристрастю. Одиноким якорем рятунку для такого чоловіка обік основної освіти могла бути гаряча і непохитна любов до рідної мови і до рідного народу. Вона давала б його хиткому човну той доконче потрібний баласт, без якого нема рівного і певного курсу.

Що відірвання від рідного ґрунту, поперед усього від рідної мови, мало фатальні наслідки на весь психічний устрій і на всю літературну працю Наумовича — на се маємо класичне свідоцтво його самого, його лист, писаний д[ня] 31 марта з львівської тюрми до жінки і відчитаний на розправі. «Нынѣ пречудный день, — пише Наумович у тім листі, — лишь жій и наслаждайся Божьимъ свѣтомъ, а я туть сижу, Господь знаетъ за що, хиба за мой нерозумъ. Збившись долговъ, маючи помочъ отъ Николая (сина, лікаря, що був на службі при залізниці в Росії), лишъ Бога хвали и наслаждайся его добромъ. Но якоесь фатумъ женетъ мене въ политику такую безумную, за которую встыдатися мушу самъ передъ собою. Та кобы якъ найскорше скончилося тое испытаніе! А може, Господь допустилъ его на мене нарочно, щобы тутъ въ вязницѣ особенно роздумати мой нерозумъ и щобы повернути до моего прежняго честного труда, коли то я вѣрно служилъ народу, церкви, державѣ, подносячи добро народа въ чистомъ австрійскомъ патріотизмѣ, безъ всякихъ безумныхъ выходокъ. Тогды мене всѣ любили и почитали, и сами польскіи газеты о мнѣ похвально выражались, та не знаю, якъ я могъ отъ моей розумной дороги отдалитись. Но теперъ маю истинно часъ въ самотѣ тое все собѣ збридити, и вѣрь менѣ, що, читаючи тутъ книжки, не могу знести ніякихъ политическихъ статей, такъ мене то все мерзитъ. Моею задачею было просвѣщати народъ наукою, а не мѣшити тамъ ничего изъ политики. Свѣтъ великій; природа, церковь, господарство — вотъ предметъ чудный, неисчерпаемый. И такъ скоро мене Господь увольнитъ, не умачаю уже николи мого пера ани до политичныхъ, ани до религійныхъ споровъ»[1].

Читаючи сей лист, маємо чуття, що Наумович говорить тут зовсім щиро і справді відчуває те, що говорить, хоч, прим[іром], якби його запитати, коли ж то в його діяльності був той блаженний час, коли він працював для просвіти народу без ніякої укритої політичної думки, то він ледве чи міг би на се відповісти ясно, бо ж направду його діяльність, не числячи невинних із просвітного погляду писань перед конституційною ерою, починається піднесенням обрядового питання, що мало далеко більше політичний, ніж чисто церковний підклад. І вже тоді ми бачимо у нього також язикове роздвоєння, бачимо намагання писати для простого люду чисто народною мовою, але про «вищі» справи і навіть у приватних листах уживати язичія, що мало бути сурогатом і переходом до російської мови, яка робиться його справжньою національною мовою. Коли і серед яких саме впливів довершився той розрив у душі Наумовича — ми наразі не можемо вказати; з матеріялів, які маємо під рукою, видно, що вже в початку 1875 р. сей розрив був доконаний. «Милостивый Государь, — пише Наумович до одного знайомого д[ня] 14 січня 1875 р. — Послѣ отдачи письма моего на почту я перечиталъ “Слово” и превосходную его статью о шемъ обществѣ» і т. д. Так пише інтимно чоловік, який заставляв усіх галичан любуватися народною мовою в своїй «Науці»; значить, уже тоді, пишучи народною мовою для селян, він уважає сю мову чимось менше вартим, не гідним того, щоб сам уживав її в інтимній переписці з приятелями.

---

[1] Стенографический отчет из судовой справы по делу Ольги Грабарь и товарищей. Львов, 1882, стор. 196. — *[Іван Франко]*.

І те роздвоєння мститься на нім. Не почуваючи моральної опори в тім, що чоловікові найрідніше, він не знаходить її і в найближчих собі людях. Д[ня] 28 січня 1875 р. він ось що пише до одного знайомого про свого найближчого співробітника при виданях: «Съ Б-мъ маю сердечную грызоту. Не жаль бы менѣ было, если бы я подѣлился моимъ доходомъ съ человѣкомъ честнымъ, но стояти подъ кураторелею такого обманщика, то уже невозможно выдержати. Теперъ онъ уже открылся, кто онъ есть. Вся предплата за “Читальню” его, ты, Наумовичъ, лишь пиши, купуй образки, суши собѣ голову, а деньги до Б...!» А в листі до иншого знайомого з весни того ж року читаємо: «Милостивый Государъ! Вы пишете о Б. менѣ то, что мнѣ хорошо извѣстно. Я играю роль его коровы, которая даетъ ему молоко, сыръ и масло, а самая получаетъ такую пашу, якъ ему угодно. И за все то я еще долженъ знати о том, что онъ редакторъ и что онъ может укоряти и ругати Наумка въ присутствіи своихъ хлопцовъ. Но знаете, менѣ съ нимъ ни жити, ни розлучити ся. О томъ много говорити и поговоримъ при способности. Я надѣюся быти въ Львовѣ, если мене не завозвуть телеграфично въ якомъ важномъ дѣлѣ».

Ми не маємо можности провірити, наскільки оправдані були жалі Наумовича на Б., але маємо докази, що він при инших нагодах так само некорисно відзивався про обох адресатів, до яких були писані отсі листи, як також про инших своїх співпартійників і товаришів оружжя. Одно тільки можемо сказати, що такою бідною сиротою, що дала б визискати себе, Наумович не був ніколи. Треба знати, що в ту саму пору, коли він отак жалувався на визиск з боку Б. при видаванні своєї «Науки»[*] і «Читальні», він брав на ті видання рівночасно аж дві субвенції, а то від австрійського уряду в сумі 2000 гульденів річно і від російської амбасади в Відні, і обі ті субвенції ховав собі до кишені. Що й понад те за кождий свій письменний твір він умів торгуватися хоч би і з тим самим опльованим Б..., доказує дальший виривок із цитованого вище листа з весни 1875 р.: «Я писалъ ему (Б-у) сегодня, чи не схочетъ онъ перепечатати “О четырехъ зѣляхъ Онуфрія Грушкевича”. Это повѣсть, понравившаяся всего лучше изъ моихъ писемъ. Народъ настойчиво домагается перепечатаня ея. Я ему писалъ, чтобы онъ купилъ собѣ ее на власность за 300 р., а “Катехизъ пчеловодства” за 50 р. Я любопитенъ, что онъ отвѣтитъ. У меня теперъ большія издержки на дѣтей: сын одинъ въ Вѣнѣ медикъ, стоитъ больше 600 гульд[енів], другій въ Львовѣ 300 гульд[енів], двѣ дочери въ Россіи тоже больше 700 гульд[енів], дома учитель дѣтей 200 гульд[енів], а еще и хозяйство я теперъ взялъ въ свои руки — издержекъ очень много. Я любопитенъ, что онъ отпишетъ? Онъ любитъ все взяти дурничкою. “Катехизъ народный” взялъ за 60 гульд[енів], “Заливайка” съ образками всѣми за 80 гульд[енів], а отобралъ певно уже въ шестеро. Я его поставилъ на ноги, а онъ готовъ мене пожертвовати, если бы только у него была потому сила. У того чоловѣка сердца нѣтъ, а народолюбіе только въ грошехъ».

Але коли зважимо, що Наумовичів «Онуфрій Грушкевич» має несповна 5 аркушів друку, то жадана за нього ціна 300 гульд[енів] як на тодішні часи зовсім не була така скромна; а коли згадаємо, що за таке віршоване дрантя, як «Луць Заливайко», Наумович велів заплатити собі 80 гульд[енів], то мусимо сказати, що й у нього була, кажучи московською приказкою, «губа не дура».

Що се внутрішнє язикове роздвоєння у Наумовича сягає геть у 60-ті роки, на се маємо доказ у його листі до Ом. Партицького, яким він відповів на його запросини писати для збірничка «Зоря», видаваного «Просвітою». Ось що писав він д[ня] 6 липня 1869 р.: «Всечестнѣйшій Господине! Съ сердечною радостью я получилъ первый плодъ — “Зорю” Вашего товариства “Просвѣты”. Єще въ 1850 году, бывши въ Сѣменищи, я пересвѣдченъ былъ, що мы, образуючи высшіи верствы нашого народа, а не даючи ніякого корму духовного сельскому народови, будемъ всегда безсильными, и вороги насъ задавлятъ, якъ то истинно видимъ нынѣ на дѣлѣ. Народъ нашъ такій темный, що своихъ найбольшихъ друговъ и пророковъ не умѣе познати, и слухае борше вороговъ, якъ своихъ, якъ то побачилисьмо при выборахъ. Єсли бы мы тыхъ 20 лѣтъ свободы были употребили всѣ наши силы на такіи популярніи изданія, мы стояли бы нынѣ далеко высше, и чувство народности овладѣло бы уже цѣлымъ народомъ. Для того не могу отказати Вамъ мого соучастья въ такъ великомъ и благородномъ дѣлѣ, и буду Вамъ присылати статіи розличного рода, скоро время изволитъ. Теперъ же простѣтъ, що Васъ обременю прошеніемъ. У насъ испытъ въ Понедѣлокъ, а отти маю ѣхати еще на 3 испыты, яко делегатъ деканальный. Посылаю 5 р., за котори будете ласкави прислати 60 ексемплярей “Зори”, за 1 р. извольте купити молитвословцевъ, а за 1 р. — образковъ русскихъ. Извинѣтъ смѣлости моей, що Вамъ такіи препорученія дѣлаю, но знаючи, що пишу до друга народа и дѣтей нашихъ русскихъ, надѣюся, що не менѣ, но тымже дѣтямъ тую прислугу охотно сдѣлаете. “Зорю” приняла дѣтва съ неимовѣрнымъ одушевланіемъ. Уже нынѣ въ цѣломъ селѣ знаютъ еи цѣле содержаніе. Выдавайте скоро другій выпускъ, до котораго я гдещо

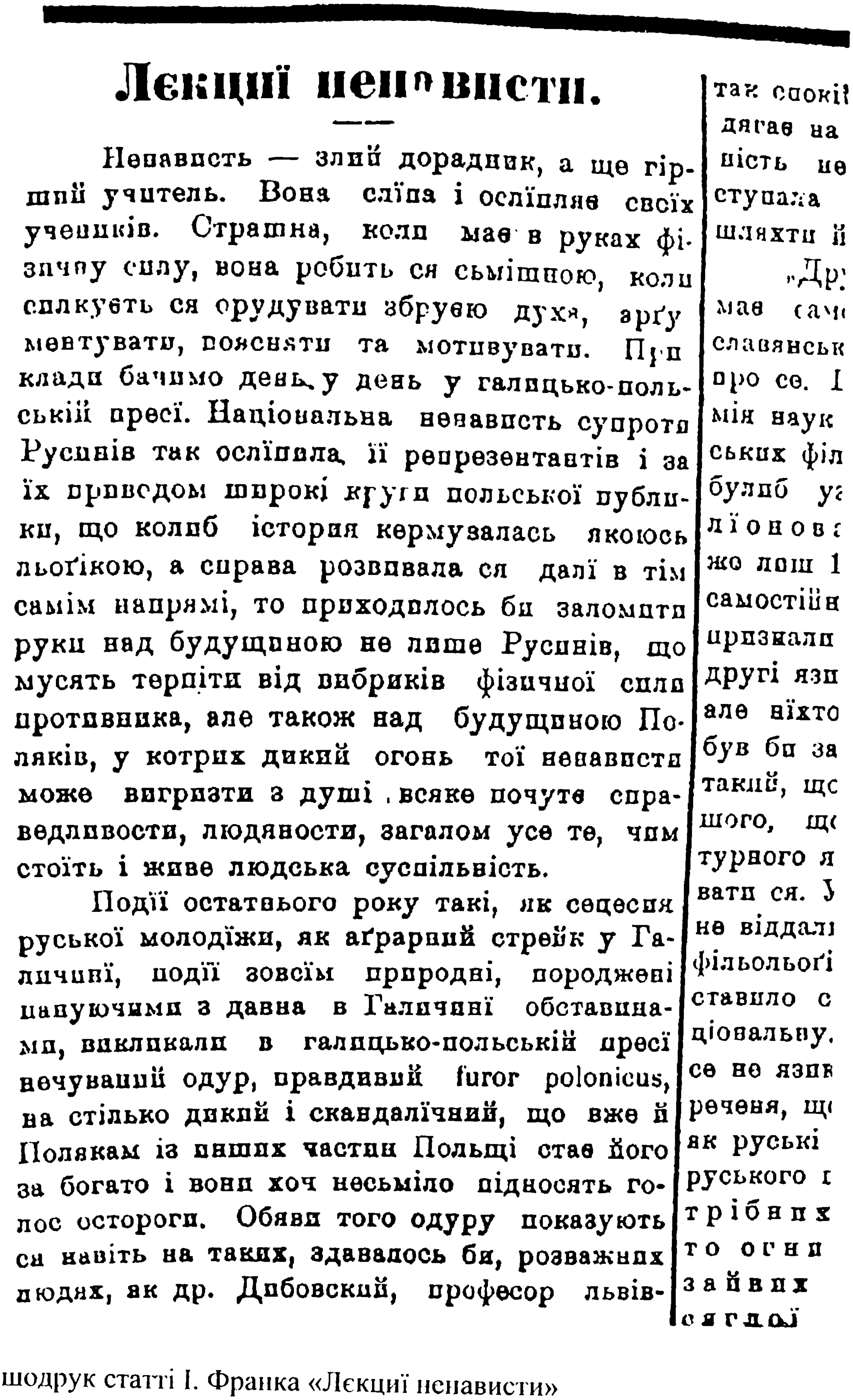

Лєкциї ненависти.

Ненависть — злий дорадник, а ще гірший учитель. Вона слїпа і осліпляє своїх учеників. Страшна, коли має в руках фізичну силу, вона робить ся сьмішною, коли силкуєть ся орудувати зброєю духа, арґументувати, поясняти та мотивувати. Приклади бачимо день у день у галицько-польській пресї. Національна ненависть супроти Русинів так осліпила її репрезентантів і за їх проводом широкі круги польської публики, що колиб істория кермувалась якоюсь льоґікою, а справа розвивала ся далї в тім самім напрямі, то приходилось би заломити руки над будущиною не лише Русинів, що мусять терпіти від вибриків фізичної сили противника, але також над будущиною Поляків, у котрих дикий огонь тої ненависти може вигризти з душі всяке почутє справедливости, людяности, загалом усе те, чим стоїть і живе людська суспільність.

Події остатнього року такі, як сецесия руської молодїжи, як аґрарний стрейк у Галичинї, події зовсім природні, породжені пануючими з давна в Галичинї обставинами, викликали в галицько-польській пресї нечуваний одур, правдивий furor polonicus, на стілько дикий і скандалїчний, що вже й Полякам із наших частин Польщі стає його за богато і вони хоч несьміло підносять голос остороги. Обяви того одуру показують ся навіть на таких, здавалось би, розважних людях, як др. Дибовский, професор львів-

так спокі
дягає на
пість не
ступала
шляхти й
„Др
має сам
славянськ
про се. І
мія наук
ських філ
булиб у
лїонов
жо лиш 1
самостійн
признали
другі язи
але ніхто
був би за
такий, щ
шого, щ
турного я
вати ся. У
не віддал
фільольоґі
ставило с
ціональну
се не язик
речення, щ
як руські
руського
трібних
то огни
зайвих
[illegible]

Першодрук статті І. Франка «Лєкциї ненависти» (Дїло. — 1902. — № 213. — 23.IX (6.X)).

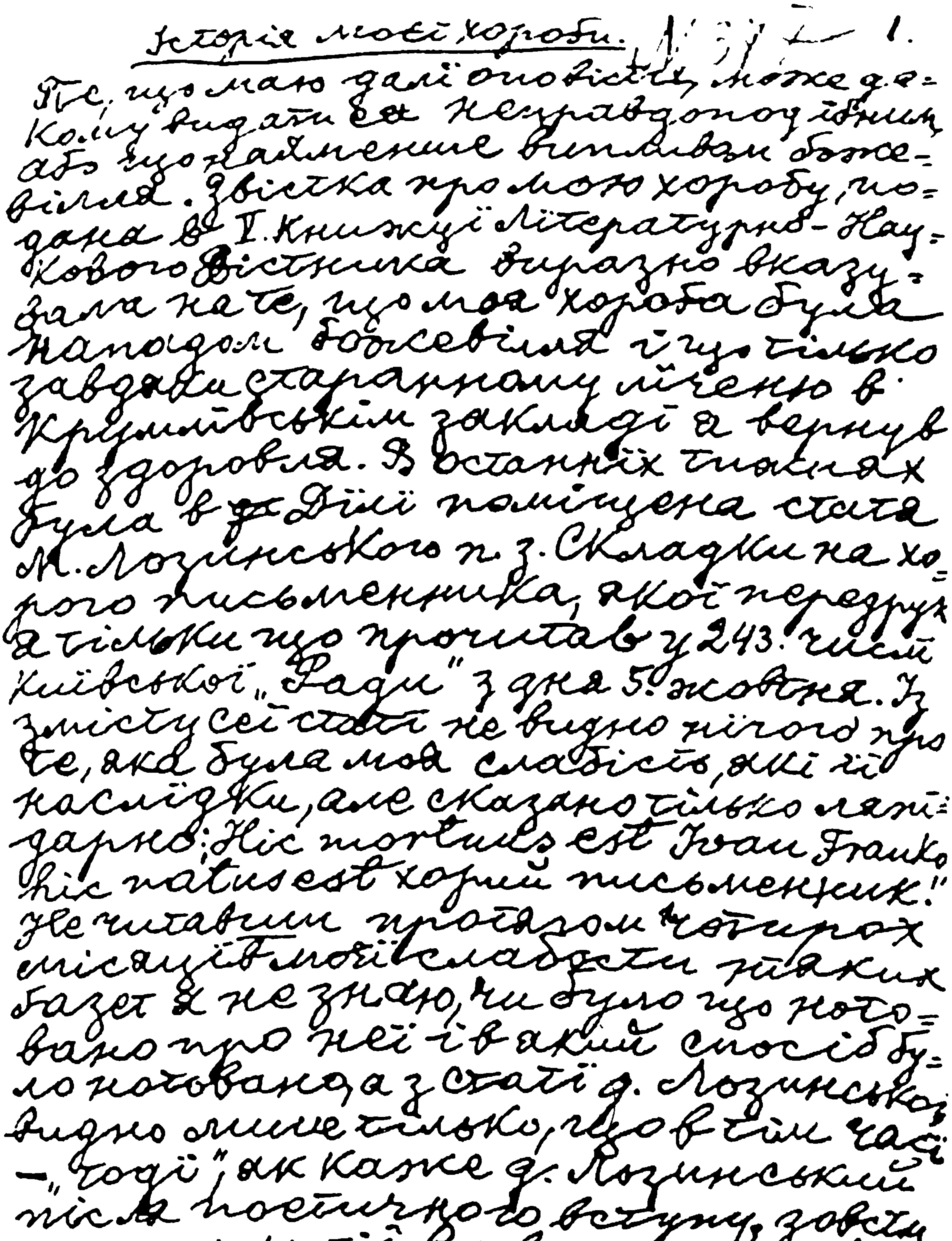

Історія моєї хороби. 1.

Те, що маю далі оповісти, може декому видати ся неправдоподібним або що найменше вимислом божевілля. Звістка про мою хоробу, подана в V. Книжці Літературно-Наукового Вістника виразно вказувала на те, що моя хороба була наподоби божевілля і що тільки завдяки старанному лічению в [illegible] закладі я вернув до здоровля. В останніх тижнях була в „Ділі" поміщена стаття М. Лозинського п. з. Складки на хорого письменника, якої передрук я тільки що прочитав у 243. числі київської „Ради" з дня 5. жовтня. З змісту сеї статі не видно нічого про те, яка була моя слабість, які її наслідки, але сказано тільки лапідарно: Hic mortuus est Ivan Franko, hic natus est хорий письменник!" Не читавши протягом чотирох місяців моєї слабости ніяких газет я не знаю, чи було що нотовано про неї і в який спосіб було нотовано, а з статі д. Лозинського видно лише тільки, що в тім часі — „тогдї", як каже д. Лозинський після поетичного вступу, зовсім по аналогії „слова о полку Ігоревѣ": тогда князь Игорь вступи въ златъ стремень", а коли, невідомо, — отже тоді почав появлятися в нашій пресі списка-

Перша сторінка автографа «Історії моєї хороби», писаного рукою Андрія Франка (1908).

пришлю конечно, не смотря на дуже мало остающогося менѣ времени. Прошу приняти выраженіе глубочайшого почтенія. І. Наумовичъ. Стрѣльче 6/7 1869».

Треба зазначити, що власне в ч. 1 «Зорі» Партицький помістив віршик Наумовича «Ворона, сорока и сова», передрукований із «Ластівки»[*], — відси, мабуть, і ті похвали Наумовича для «Зорі», в якій не було, зрештою, нічогісінько такого, чим мусила би одушевлятися сільська дітвора. Що Наумовичева обіцянка писати до «Зорі» також була нещира, видимо з того, що далі він не то що не дає до неї і загалом до видань «Просвіти» ані одного рядка, але починає думати над заснованням нового, «свойого» товариства, щоб зробити конкуренцію «Просвіті». Та для нас у тім листі далеко важніші ті принагідні вислови, які дають пізнати світогляд Наумовича, його погляд на народ і його потреби. Народ наш темний, до тої міри темний, що при виборах слухає борше ворогів, ніж своїх «найбільших другів і пророків». Кого вважав Наумович у 1869 році тими «другами і пророками», докладно не знаємо, та важні тут його слова, що мета освіти в тім, аби «чувство народности овладѣло цѣлымъ народомъ», то значить, щоб маси простого народу слухали своїх «другів і пророків» і піддержували їх. Ті «други і пророки», не даючи простому народові ніякої духової поживи, будуть усе безсильні; значить, їх сила або, як каже Наумович на початку листа, «образованє висших верстов» — отсе головна мета національного розвою. Що в наївності свого сангвінічного темпераменту Наумович у першій лінії себе самого вважав таким другом і пророком галицько-руського народу і одним із перших обов'язків того народу вважав піддержувати його матеріяльно — на се в його публіцистичній і парламентарній діяльності щокрок знаходимо яркі докази. Коли йому вигибла його велика пасіка (десь у початку 70-их років), він порушує сю справу навіть у парламенті як якесь національне руське нещастя. Переносячися з парафії на парафію, він обурюється, що мужики жадають заплати за перевіз його речей, і взагалі на конкретних, близьких собі мужиків, із якими має діло в щоденнім житті, він дивиться зовсім не як на матеріял для своєї просвітньої та педагогічної діяльности, а як на якусь ворожу масу, для якої шкода його праці. Ось його лист до одного знайомого священика, недавно дарований для бібліотеки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, лист справді неоціненний для характеристики того «апостольського» духу, з яким Наумович брався до своєї просвітньої праці. Подаємо його тут у цілості:

«Любезнѣйший друже! На послѣдное Твое письмо поздно тобѣ отписую, бо знаешъ, сколько у мене всякого рода занятій. Я послухалъ твоей рады и написалъ прошеніе до Консисторіи, но еще не надалъ на почту, суть бо нѣкоторыи мои сусѣды противни тому, щобы Консисторія не хотѣла менѣ гдещо приписовати взглядомъ уніи, Папи и пр., отже, еще здержуюся, не будетъ ли “Наука” и безъ такой помочи существовати; и видится, що будетъ, — есть бо до сихъ поръ уже до 900 предплатителей, и съ каждымъ днемъ надтягаютъ новй̂, такъ що назвати можна ей состояніемъ блистательнымъ, а надежда на еще лучшее.

Не могу ти подати списа пренумерантовъ зъ Долиньскаго для того, що головный списъ есть въ Коломыи, бо многи прямо тамъ пренумеруютъ, отже, ажъ зъ недѣлѣ буду въ Коломыи и скажу сынови списати. Ты, любезнѣйшій, мечтаешъ о Коломыйщинѣ, не знаючи Коломыйщины! Знаешъ, що если бы моя нужда мене [не] приковала до мого Стрѣльча, если бы я могъ перевезти мою пасѣку где-нибудь, был бы я найщасливѣйшій, якбымъ могъ еще якіи инніи, не Коломыйскіи стороны побачити. Позволь, щобы я тобѣ описалъ Коломыйщину, до которой я колись воздыхалъ.

Я получилъ приходъ мой 1867 года, а если бы не былъ приходъ, а найгорша капелянія, я был бы доволенъ для того, що съ гр. Потоцкимъ, моимъ прежным колятоPомъ, я имѣлъ очень непріятнй̂ отношенія, и зъ его добръ я ити был принужденный. Исторія то очень любопытна, и она буде колись описана, а по моей смерти выпечатана, бо лицами дѣйствующими въ ней были: Папа, нунцій, архіепископ Вѣршхлейскій, Митр[ополит] Литвиновичъ, парохъ Вирскій, арендарь, повѣтовый урядъ Бобрецкій, Голуховскій, послы соймови польски и пр. пр.

Приѣхавши до Стрѣльча, которого помѣщикъ пок[ойный] Іаноха менѣ дуже спріялъ, попросилъ я парохіянъ, щобы по мои рѣчи выслали фѣры до Коршева, 5 миль, до желѣзницѣ. — Много фѣръ треба? — вопросили мене. — 7—8 фѣръ. — Въ нашо̂мъ селѣ нема то̂лько фѣръ, ко̂ньскихъ, а може бы и стягнулося, — каже во̂йтъ, — та по ко̂лько имъ обѣцяете дати? Я отрекъ, що было бы зъ ихъ стороны не хорошо, щобы мене не звезли, коли то всюда такій звычай. Люде поглянули по собѣ и поросходили ся. — Таке было первое принятіе! Я спровадилъ мои рѣчи своими фѣрами, и мои парафіяне ажъ зъ Коростна звезли мене сюда. Привезши рѣчи и по̂знавши тутейшихъ людей, якъ звычайно свой свого заразъ найлучше спознае, прійшолъ одинъ изъ нихъ до мене и съ плачемъ повѣдае: «Отче, вертайте назадъ, то не люде тутъ, то звѣрѣ! Шкода вас тутъ. — И знаешъ, истинни̂ слова сказалъ. Я уже 5 лѣтъ тутъ, и до тыхъ звѣрей не могу привыкнути. Ни Бога, ни вѣры, ни чести, ни чувства христьянского, ни человѣческого, то совершенно инна раса не тыхъ людей, межи которыми я зродился и взро̂съ. И яки люде, таки сами и священники. Я тутъ не могу жити, лишь съ такими, що не зъ тыхъ сторонъ, якъ Дебельскій, Полевый, Глиньскій, съ здѣшними не можъ жити, бо то розбо̂йники, опрышки! Мой попередникъ за похороны взялъ 280 морговъ поля, которое нынѣ варто щонайменше 30000 р. Въ Торовици (sic!) еще лучше дѣеся, в Чернятинѣ такъ само и такъ бо̂льше-менше всюда. Наро̂дъ здичѣлъ, а збѣднѣлъ до крайности. Ты думаешь, що у насъ богатства, а вотъ въ моемъ приходѣ на 300 нумеро̂въ нѣтъ одного газду, щоби малъ двѣ парѣ худобы!! То значитъ, ни одинъ не мае свого плуга. У насъ который мае пару бычко̂въ, зовется богачем страшнымъ, а котрий мае всего 2 овечцѣ, то уже также числится до багачёвъ. Церковъ якбысь побачивъ въ Стрѣльчѣ или въ Серафинцяхъ, Ясеновѣ и т. д., ты бы не увѣрилъ, що то церковь. Черезъ 5 лѣтъ я не малъ ни одной фѣры зъ села до гною, до снопо̂въ, до дровъ, а робо̂тникъ иде що найго̂ршій до мене и за больши̂ гроши̂ якъ до двора, такъ, що газдо̂вство у насъ не виплачуеся съ всемъ, хиба такому, кто иде розбоемъ.

Бывало я въ давныхъ моихъ приходахъ по обѣдахъ, весѣляхъ съ любезным народомъ забавляюся; тутъ разъ я отважился ити на весѣлье до мельника, не простого мужика, и утѣкъ, бо одинъ замѣрялся бити мене. Ôтъ тогды я уже не знаю, що то обѣды въ хатѣ. О піянствѣ, о розбояхъ нашихъ коломыйскихъ не маешъ выображенія, а о лѣнивствѣ тѣмъ меньше, треба бы го выдѣти. Человѣкъ съ якимъ-то лучшимъ поглядомъ на свѣтъ въ Коломыйщинѣ не жіе, лишь мучится. Зъ Коломийщины нѣтъ на Руси ни одного патріота, ни одного ударованого человѣка. Довольно, если я минувшой осени, змерзивши собѣ тутъ житья до крайности, выслалъ мою жену въ Холмъ, щобы менѣ тамъ мѣстце зробила; но Попель, мой другъ, удостоилъ мене такимъ приходомъ, где кромѣ 300 рублей ничого больше нѣтъ, извиняяся, что нѣтъ мѣста, а мѣстъ въ самомъ Холмѣ были нѣсколько! Послѣ сей неудачи я уже принужден здѣсь мучитися, но, кажу тобѣ, велика то мука жити межи такими звѣрями. Видячи, що господарити не возможно, бо робôтника нѣтъ, одна пасѣка, вся моя надежда! Все поле лучше засѣваю бѣлою конюшиною, и пасѣка на велику стопу. Сего року выставляю 450 пней и могу легко дойти до 800 пней. То уже капиталъ, дающій отсотковъ 4—5000! А мѣстце у мене цѣлкомъ не соотвѣтное.

Такъ, любезнѣйшій, не мечтай о Коломыйщинѣ. Коломыйщина не русска, но жидôвска и орменска. Ормени по-звѣрски обходилися съ тымъ народомъ, и он сталъ звѣремъ. Человѣкови съ лучшим чувствомъ тутъ чи возможно жити. Трещаковскій* былъ тутъ, но утѣкъ зъ кукурузовъ, а пôйшолъ на пѣсочокъ до Рудна, и тамъ жилъ щасливѣйше, бо тамъ совершенно инни люде. Ты знаешъ, що въ Коссовѣ мужики съ друками стали передъ салею выборчою, грозящи священникамъ смертію, который важил бы ся въ салю поступити? Ты не знаешь, що коломыйскій мужикъ передъ жаднимъ священникомъ шапки не здôйме, но съ поруганіемъ поглядає на него, а жида въ руку цѣлуе? У мене цѣлый рôкъ никто передъ мною шапки не здоймалъ, ажъ теперъ уже втягнулися. Если бы не така нужда моя, що съ пасѣкою не можна переволѣкатися, я бы тутъ не былъ, бо Митрополитъ обѣ-

цялъ менѣ парохію, где онъ презентуе, но годѣ менѣ рушитися, если не хочу знищити пасѣку съ всемъ.

Так ты встаючи-лягаючи дякуй Богу, щось не въ Коломыйщинѣ! Въ III книжцѣ "Науки" може ти непріятно буде читати о дякахъ; я каюся, щомь то написалъ; но мене до живого то розсердило, що одинъ мой сусѣдъ священникъ между условіями, подъ которыми пріймае дяка, положилъ то, щобы кождой ночи зима и лѣто спалъ въ стайни коло коней.

Издаваемая нами "Читальня" буде занимательна.

Дякую тобѣ за похвалу "Науки", но "Слово" не спріяе менѣ, по якой причинѣ, не знаю.

Много я бы съ Тобою малъ побесѣдовати, но шкода, що до Тебе нѣтъ желѣзницѣ. Еслибысь коли въ маю, или въ первыхъ дняхъ червня былъ въ Станиславовѣ, зателеграфуй менѣ, а я приѣду, но въ первых недѣлях весны нѣтъ, бо буде нападъ въ пасѣцѣ, тогды отдалитися не могу.

Бѣлоуса печатня подносится, уже має новû черенки, и намѣряе куповати Schnellpresse въ Львовѣ стару за 800 р. — Се добрий знакъ.

Мы розвинемъ велику дѣятельность и велику силу, и польска освята пôйде въ кутъ, скоро только мой катехизъ народный и историчний розôйдеся хоть въ 2000 ексемплярахъ.

Кончу, бо соньце блисло, и мушу до пчелъ ити, щоби ихъ не пустити, бо на студени пропали бы.

Цѣлую Тя и всю твою милую родину якънайсердечнѣйше вразъ съ моею женою. Твой другъ И. Наумовичъ. Стрѣльче 22/3 1872. Не сообщай сего никому о нашихъ священникахъ и пр.»

Із маси невеселих рефлексій, які насуває сей лист, піднесу лиш одну. Отже, восени 1871 р. Наумович думав еміґрувати до Холма, вислав туди свою жінку, щоб виєднала йому там місце, та Попель не знайшов для нього иншого місця, як парафію з 300 руб[лів] річного доходу. А 1882 р. в своїй промові під час розправи д[ня] 15 червня він із цілим патосом покривдженої невинности говорить: «Moją właśnie bardzo słabą stroną jest, że bardzo mało umię cenić grosz, z wielką szkodą dla mojej rodziny. Gdybym był chciał rubli, mógł bym ich był czerpać pełnemi garściami w samej ojczyźnie rubla. W życiu mojem nieszczęścia prześladowały mię nieustannie; w roku 1861 straciłem przez pożar całe moje mienie, biedowałem ciężko, a były to właśnie czasy, kiedy starano się o duchownych do Chełmu i mnie uśmiechało się bardzo korzystne stanowisko. Ja nie poszedłem, znosiłem największy niedostatek li tylko dla tego, że postanowiłem sobie służyć mojej ciaśniejszej ojczyznie, halickiej Rusi, wszystkiemi mojemi siłami. Nadarzyła się i druga sposobność iść w ojczyznę rubla, gdy zaproszono mnie na etnograficzną wystawę do Moskwy; była i trzecia sposobność, lecz nie korzystałem z niej, bo nie mogłem i pomyśleć o tem, by opuscić rodzinną ziemię»[1] (Стеногр[афический] отчет, 388). Ся «trzecia sposobność»[2] — се, очевидно, той сам факт, про який мова в вищенаведенім листі, і ми бачимо, що справа стоїть зовсім не так, як представляє її Наумович у 1882 р. Що й друга нагода зовсім фантастична — се очевидно; коли Наумовича запросили на слов’янський з’їзд до Москви 1866 р., то се ще зовсім не значить, що там зараз мало бути наставлене корито, з якого він міг би черпати рублі повними пригорщами. Не инакше було й з першою нагодою, вербунком до Холма, вже хоч би тому, що тут Наумович був послом і, може, надіявся, за приміром Гр. Шашкевича, зробити з часом і політичну кар’єру, а там, крім парафії, не міг надіятися нічого.

---

[1] «Моєю, власне, великою вадою є те, що дуже мало вмію цінувати гріш, на великий жаль для моєї сім’ї. Коли б я хотів links рублів, то міг би їх черпати повними пригорщами в самій батьківщині рубля. У моєму житті нещастя переслідували мене безупинно; у 1861 році я втратив у пожежі все своє майно, тяжко бідував, а були то якраз часи, коли йшлося про священиків до Холму й мені усміхалося дуже вигідне становище. Я не пішов, терпів найбільші нестатки тільки тому, що постановив собі служити моїй найближчій батьківщині, Галицькій Русі, всіма моїми силами. Трапилася й друга можливість іти у вітчизну рубля, коли мене запрошували на етнографічну виставку до Москви; була й третя можливість, але я не скористався нею, бо не міг і подумати про те, щоб залишити рідну землю» *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Третя можливість *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Читаючи нарікання на Коломийщину в листі з 1872 р., подумає всякий певно, що, перенісшися в иншу околицю, на Поділля, Наумович буде задоволений. Еге ж! Восени 1872 він одержав парафію Скалат, відки в 1873 р. був вибраний послом до віденської Ради державної, а вже в 1875 році йому сприкрилося й се нове місце, і в листі до одного львівського знайомого з 14 січня 1875 р. він строїть ось які плани: «Я пріймаю собѣ прив[атного] сотрудника до Скалата, даю ему 200 з. р. и доходы, а самъ получаю 1000 з. р. за поле и поселяю ся съ женою и дѣтьми въ Коломыи. Яко приходникъ приѣду нѣсколько разъ въ годъ въ Скалатъ, напр. въ время Воскресенья или въ постъ и пр. Конечно изъ Скалата уѣду». Певна річ, сього плану він не виконав, але само снования таких планів чи не свідчить про те, що і з тою парафією не в'язали його ніякі сердечніші зв'язки?

В своїй біографії Наумовича сказав д. Мончаловський про нього, певно думаючи сказати йому сим великий комплімент: «Замѣчательна еще и слѣдующая особенность, рѣдко встрѣчающаяся у образованныхъ людей: Ив. Наумовичъ умѣлъ говорити подвойно, иначе, т[о] е[сть] другими словами и другимъ складомъ для крестьянъ, а снова другими словами и другимъ складомъ для образованныхъ людей»[1]. Тото й єсть, що за словами і складом пішов і зміст, що Наумович вихваляв перед селянами тих, кого перед освіченими товаришами називав розбійниками та п'явками, і дійшов нарешті до повного розбрату між словами і ділами, до того, що він на судовій розправі назвав своєю істерією. Се не була звичайна істерія; Наумович був чоловік сильно збудований і фізично здоровий; його лист, писаний із тюрми до жінки, не виявляє ані сліду патологічного стану. Се був періодичний бунт сумління, реакція здорової натури проти того неприродного психічного роздвоєння, в якім їй доводилося жити. І коли Наумович д[ня]

---

[1] О. А. Мончаловскій, Жизнь и дѣятельность Ивана Наумовича, Львовъ, 1899, стор. 71. — *[Іван Франко]*.

11 червня 1882 р. на розправі відкликав зміст свого листа до жінки, то я певний, що в тій його промові тямучий психіятр віднайде більше признаків хоробливости, як у самім листі. «Ja miewam często takie chwilowe histeryczne napady, znają o tem wszyscy moi znajomi i sąsiedzi. W więzieniu nic to dziwnego, że była taka chwila smutku i żalu za rodziną; tak wspominając o żonie, o dzieciach bez opieki i rady, w chwili boleści serca pisałem, by uspokoić żonę, by nie myślała, że ja jeszcze kiedyś znowu takie nieprzyjemności mógł bym na siebie ściągnąć. Dziś jednak odwołuję to wszystko zaznaczając że pisałem to w chwili ciężkiego żalu za rodziną pod wpływem histeryi, i oświadczam, że mojem przedsięwzięciem jest, gdy wyjdę z więzienia, używać dalej sił moich służąc narodowi w sposób, jaki uznam za najlepszy, albowiem gdy wyjdę będę zawsze austryackim obywatelem i służyć mi będą wszystkie prawa tegoż obywatelstwa, i kto wie, czy nie będę musiał działać jeszcze i na polu politycznem»[1] (Стен[ографический] отчет, 196).

Се не було остатнє відкликання в житті Наумовича. Вийшовши з тюрми, він поперед усього відкликав свої голосні заяви про свою вірність унії — і прийняв православіє. Потім відкликав своє австрійське горожанство і перенісся до Росії. А побачивши там, що його мрії про російський рай полягали на ілюзіях, відкликав усе своє життя — і зажив отруту.

---

[1] «Я маю часто такі короткочасні істеричні приступи, знають про це мої знайомі й сусіди. Нічого дивного, що в ув'язненні була така хвилина смутку й жалю за сім'єю; так, згадуючи дружину, дітей без опіки й ради, в хвилину серцевого болю я писав, заспокоюючи дружину, аби не думала, щоб я ще коли-небудь знову такі неприємності міг на себе накликати. Сьогодні, однак, відмовляюся від того, зазначаючи, що писав це в хвилину тяжкого жалю за сім'єю під впливом істерії і засвідчую, що моїм наміром є, коли вийду з ув'язнення, докладати всіх моїх зусиль, служачи народові тим способом, який визнаю найкращим, бо коли вийду, буду завжди австрійським громадянином і в пригоді мені стануть усі права того громадянства, і хто знає, чи не змушений буду діяти ще й на політичному полі» *(польськ.)*. — *Упоряд.*

ПРОБИ. ПОЕЗІЇ ТАРАСА ВІРНОГО

Накладом д-ра О. В-ка. Перемишль, 1905.
З печатні Льва Шварца. Ст. 24, 32. [Рец.]

Проби, на жаль, зовсім невдатні і без ніякої літературної вартости. Молоденькому авторові радимо поки що держатися зі своїми віршами Горацієвого[*] «Nonum prematur in annum»[1], а тим часом, скинувши пиху з серця, засісти твердо до книжки і до праці над собою самим.

ДВІ ВИХІДНІ КАРТИ

Старі руські друкарі мали звичай при кінці книжки, особливо коли се було більше та коштовніше видання, містити коротке оповідання, коли і при яких обставинах друкувалася книжка, які перешкоди спиняли її друк або які инші цікаві обставини варті були зазначення. Остатня карта книги з такою увагою від друкаря зветься в бібліографії вихідною картою, а само оповідання — вихідною літописсю. Не лише для бібліографа, але й загалом для історика літератури такі вихідні літописи являються цінним матеріялом, подаючи не раз такі звістки, яких даремно було би шукати в инших джерелах. Тим-то легко зрозуміти, що одним із дезидератів наукового опису наших старих друків і заразом історії нашої старої літератури мусить бути зібрання і наукове використання всіх таких вихідних літописей не менше, як і передмов та дедикацій наших старих друків.

Тим часом справа се досить нелегка. Досить заглянути до якого-будь каталогу наших церковних і инших старих друків, щоб переконатися, як багато ще тут треба збирати і зробити. Немало наших старих друків через різні пригоди зовсім попропадало, инші заховалися в одному або кількох примірниках або навіть лише в деяких шматочках, у инших усі звісні примірники не мають титулу або кінця. Загалом титулові та вихідні картки в наших старих друках далеко більша рідкість, ніж самі друки. Найважнішою причиною сього явища було — хто би се подумав! — заведення унії*. Особливо від часу Замойського собору* серед уніятської ієрархії проявляється сильне змагання — відокремитися від православія. На церковні книги, друковані перед унією або загалом у православних друкарнях, уніятські ієрархи дивляться криво; виходять розпорядження, що признаки православ'я в тих книгах мають бути поправлювані та замазувані, православні книги по змозі мають бути усувані з уживання. Уніятські єпископи, декани та візитатори, переглядаючи церковні книги по парафіях і маючи накази усувати все, що надто виразно пахне православієм, а не можучи вчинити сього з огляду на брак і дорогітню церковних книг, заспокоюють своє сумління хоч тим, що з православних книг віленського, київського та московського друку видирають титулові та вихідні картки і так «направлену» книгу лишають у церкві до дальшого вжитку. І не треба думати, що се робилося за якого-небудь Атанасія Шептицького*, Рила* або Білянського. Ні, се робилося ще і в наших днях; оба митрополити Сембратовичі були — знаю се почасти з власного бачення, а почасти з оповідань наочних свідків — дуже пильними нищителями титулових та вихідних карток у наших старих церковних книгах. Особливо пок[ійний] кардинал Сильвестр* посував свою ревність до того, що не пропускав навіть почаївським уніятським друкам*, може, тому, що Почаїв будив у ньому асоціяцію ідей, в'яжучися зі «схизматицькою» Росією.

---

[1] Хай лежить до дев'ятого року *(латин.)*. — *Упоряд.*

В часі одної канонічної візити його в Бобрецькім повіті були ним видерті також отсі дві вихідні картки, які чудом якимось урятувалися від знищення і знайшлися між паперами місцевого пароха. Одержавши їх до рук, я переконався, що вони обі можуть мати деяке значіння і досі не були репродуковані, і для того подаю тут їх тексти. Перша з них — се кінцева картка «Осмогласника», виданого львівським Ставропігійським братством 1639 року. Се видання було описане російськими бібліографами Сопіковим*, Сахаровим*, Ундольським, Каратаєвим; у каталозі старопечатних книг гр[афа] Толстого під ч. 91 була подана виписка з вихідної літописі; остатній щодо часу опис маємо і в «Описании славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1652» І. Каратаєва (С.-Петербург, 1883, стор. 474—475) під числом 494. Відсилаючи цікавих до сього опису, подаю тут лише передрук тексту, поміщеного на передостатній (352-ій) картці видання. Міститься тут на чільній стороні одна інтересна молитва, а на обороті без окремого титулу — вихідна літопись книги з друкарським знаком унизу. Титул молитви надрукований кіноваром; на обороті кіноварy не вжито.

Мл҃тва сїѧ дóлжна христїáнинꙋ съ бл҃годаренїем’ творима бы́ти, въпадшемꙋ въ скóрый нéдꙋгъ. Творенїе Кѵⷬ Ї҆ѡанна Вротопóла, Архиврáча Керкѵ́дска; Превéдена ѿ Єл͂линскаго на словенскїй ѧ҆зыкъ.

Гд҇и І҆с҇е Х҇е, єдино сп҇сенїе живыхъ и вѣчнаѧ жизни мéртвых’, твоей ст҇ѣй воли самаго себе примѣтаю: аще ти ѹ҆годно є҆сть ѿставити сїю дꙋшꙋ в’ семъ телеси, ѡ҆бителище коснѣйшее, да поработáет’ тебѣ; или ѿити ѿ настоѧщаго вѣка; и҆же телесныѧ бóлѣзни и҆сцѣлѧѧй, прибѣгающим’ под твое бл҃гоꙋтробїе, ѹ҆слыши мѧ внимаѧ милостивным’ си о҃комъ: ѹ҆стави бꙋрю плотскиⷯ недꙋгованїй, ѹ҆спи болѣзнь; дꙋша въ стенанїих’ и҆ дꙋхъ ѹ҆нываѧй возываетъ к тебѣ, ѡ҆гради дꙋшꙋ противꙋ всѧкиⷯ и҆скꙋшенїй сатаниныхъ и҆ обстоѧнїй всесилною бл҃гдтїю твоею; ѡ҆блеци ю҃ ѡ҆рꙋжїемъ млⷭ҇ти твоеѧ, ꙗкоже древле своѧ м҃чники въ трепетныⷯ томленїиⷯ и сꙋровѣйшиⷯ смертехъ непобѣдимы и҃хъ сохранилъ є҆си. Да побѣдит’ множествѡ́ щедротъ твоиⷯ моихъ согрѣшенїй лꙋкавое собранїе: ничтоже бо бл҃го совѣде в себѣ содѣѧвшее сѧ, злаѧ же тмы, ѹ҆сꙋмнѣнїе и ѿчаѧнїе многое ѡ҆бдержиⷮ мѧ. Тѣмже во правдѣ твоей надѣѧхсꙗ сочетати мѧ ликѡⷨ ст҃мъ: ты бо є҆динъ є҆си праведенъ, мыже неправедны. И҆ ꙗко всѧка правда чл҃чⷭка ꙗкоже рꙋбы поверженныѧ, по И҆саїи. Сего бо ради Бг҃ъ сый безстрастенъ, мене ради чл҃къ бывъ, мене ради возалка сѧ, мене ради наꙋчаше, пости сѧ, поношаемъ, заꙋшаемъ, бием’, мене ради на крⷭтѣ чⷭтнꙋю свою дш҃ꙋ смерти предасть. Тѣмъ ѹ҆бо да побѣдиⷮ неисчетнаѧ твоѧ млⷭть множествѡ́ грѣхѡⷡ мо́ихъ, да побѣдитъ бездна твоего бл҃гоꙋтробїѧ множествѡ́ беззаконїй мо́ихъ. Кровъ твоѧ чⷭ҇тнаѧ да ѿмыетъ скверны грѣхѡⷡ моиⷯ, правда твоѧ да покрыет’ мою неправдꙋ, твоѧ почести и҆ достоинства вышнемꙋ да врꙋчат’ мѧ тебѣ сꙋдїи; преѡдолѣемѣй страсти твою бл҃гдть возрасти, да не́гли ѿимет сѧ въ мнѣ вѣра ниже сопоколѣблет сѧ надежда, да не ѡ҆стꙋдѣетъ любы, ниже страхъ смертный да не низложитъ чловеческꙋю нн҃ѣ немощъ. Но е҃гда смерть телеснаѧ о҃чи помрачиⷮъ, дꙋшевныѧ ѿ тебе да не ѿлꙋчитъ; и҆ е҃гда ѡ҆бычно гл҃нїе ꙗ҆зыка заключеннѣ ѿиметъ, дꙋша напрасно к тебѣ предстати и҆мꙋщаѧ да возываетъ: Г҃и, въ рꙋцѣ твои҆ предаю дꙋхъ мой. И҆ Г҃и, І҆с҃е Х҃е, прїйми дꙋхъ мой. ꙗ҆ко подобаетъ ти всѧка слава, чⷭ҇ть и҆ поклоненїе съ безначалным ти ѿцемъ, и съ прес҃тымъ, бл҃гимъ и҆ животворѧщимъ ти Д҃хомъ нн҃ѣ и҆ присно и҆ въ безконечныѧ вѣки вѣкѡвъ, А҆ми́нь.

Чи назва «архиврача» Вротопола, виставлена в титулі сеї молитви, — апокриф, чи, може, й справді був такий лікар, що в разі наглої недуги найвідповіднішим для свойого пацієнта вважав просити швидкої смерти, — се для нас байдуже. Інтересно те, що видавці «Осмогласника» вважали потрібним перекласти і помістити сю молитву при тексті загальновживаної церковної книги. Варто би було порівняти давніші видання «Октоїха» і сконстатувати, чи ся Вротополова молитва була перекладена давніше і друкована в попередніх виданнях, чи показалася уперве в сьому ставропігійському виданні з 1639 р. Сам зміст молитви, зрештою, досить безбарвний і держиться утертих стежок правовірного молитовного стилю; якогось специяльно лікарського способу думання не видно в ній ані сліду.

На обороті сеї картки читаємо без ніякого окремого титулу (замість сього перший рядок надруковано більшими буквами) ось що:

Въ конецъ же книги ѻ҆смогласника сего́ доспѣвше, и достодолжно содѣтелю твари пѣнїе и хвалꙋ воздавше, ꙗ҆ко сподобилъ е҃сть начаток напечатанїа и҆ въ началѣ лѣта ѿ созданїѧ мі҃ра ꙁ҃рмѕ, ѿ воплощенїѧ же Гнⷭ҇ѧ а҃хлд, І҆ндїктїон ꙁ҃. мцⷭ҇а І҆аннꙋарїа в҃. видѣти, и҆ совершенїѧ тогожде лѣта, мцⷭ҇а сентемврїа д҃ї. на всемїрное Воздвиженїе животворѧщаго крⷭ҇та Гнⷭ҇ѧ достигнꙋти: съ оумиленїемъ всѣх вѣрныⷯ строи́телей церкви молимъ, чтꙋщихъ бл҃олюбезно книгꙋ сїю, да не возмнѧтъ въ оу҃мѣ что неполезнѣ почꙋдивше сѧ, ꙗ҃ко мїрскаѧ здѣ по чл҃чⷭ҇комꙋ разꙋмꙋ мꙋдрствꙋющїе и҆ и҆щїꙋщїꙋ славы зе́мныѧ, а не и҆стинною пред Бг҃омъ ѡ҆правдити сѧ и҆мꙋщїе, премѣнѧема словеса на нѣкїих’ пѣснеxъ въ О҆смогласникꙋ семъ расчиниша: свѣдѣтел Бг҃ъ, не бꙋди такѡ: но да и҆спытаетъ кож’до и҆хъ по дарованїю ѡ҆ семъ ѿ Бг҃а, и҆ и҆спытно оувѣсть, ꙗко нꙋжда велїѧ сего церкви бысть, порок’ ѿ многих’ носѧщи ѡ҆ неисправленїю прежднего и҆зданїѧ. Сего ради ѕѣлны ⷨ тщанїемъ пресловꙋтыⷯ Ктиторѡвъ во бг҃оспасаемоⷨ градѣ Лвовѣ ѡ҆пасно съ Е҃ллинскими зводы, времены сими разсꙋжденна и҆ и҆справленна по чинꙋ церковноⷨ вторицею и҆зданна сꙋтъ: ꙗко да право е҆диномꙋдрствꙋюще съ сими, ѿ них же крещенїемъ просвѣтихом сѧ, и҆ предани всѧ ѿ ст҃хъ ѿцъ и҆ оуставленнаѧ сїѧ писмена, а на словенскїй ѧзыкъ преведена прїѧхоⷨ. Тѣхъ и҆ мл҃твами е҆диногласно, е҆динѣми оусты и҆ словесы кꙋпно славословленїю и҆ чтенїю бг҃одꙋхновенныⷯ сихъ книгъ соприѡбщающе сѧ, свѣта ѡнаго невечернѧго причастїю да сподобим сѧ. Всемогꙋщемꙋ же Вседержителю, всѧ строѧщемꙋ и҆ въ конецъ дѣло бл҃го совершающемꙋ и҆ славы своеѧ вселеннꙋю и҆сполнѧющемꙋ, въ вышниⷯ непостижимомꙋ, трисїѧтелномꙋ, трисвѣтломꙋ единомꙋ Бж҃ствꙋ, Ц҃рю вѣкѡⷨ слава и҆ хвала, велелѣпїе и҆ дръжава, честь и҆ поклонъ въ неисчетныѧ вѣки вѣкѡмъ, Аминь. Іѡаннъ Кꙋноговичъ Дрꙋкаръ.

Внизу під сим дереворит: на гербовій табличці друкарський герб Івана Федорова* — відворотний латинський S зі стрілою вгорі, а по обох боках його літери І. Ê. Се послісловіє зазначує інтересний факт, що давніші видання «Осмогласника» були в многому хибні, а отсе з р. 1639 було якоюсь колегією з кількох людей із Ставропігійського братства справлене відповідно до нових грецьких видань. Варто б, аби хтось зайнявся сконтрольованням сього твердження: се докинуло би дещо світла до історії направи церковних книг у нас.

Друга вихідна картка належала до «Ірмологіона»*, виданого в р. 1700 у друкарні святоюрській у Львові, яку заснував був єпископ Йосиф Шумлянський* для конкуренції з православною ще тоді Ставропігією. Се був перший нотний друк кирильського типу не лише у нас, але і взагалі, і для того заслугує особливої уваги. А що видав- цеві приходилося всі напіви перекладати з давнього рюкового (гачкового) письма на італійські ноти (соль- и), то й особа видавця набирає тим самим значіння. Влас- е вихідна картка «Ірмологіона» з р. 1700 дає нам ближче ізнати сю особу, інтересну й задля инших причин.

На послісловіє до «Ірмологіона» з р. 1700 звернув увагу о[тець] А. Петрушевич у своїй «Сводній літописі з 1700—1772», стор. 19, але не передрукував його. В «Житті і слові» (т. III, 1895, стор. 175—176) подав я його переклад на нашу мову, але не з церковнослов’янського оригіналу, а з латинського перекладу, доконаного Модестом Гриневецьким* для гр[афа] Оссолінського в р. 1813. Думаю, що подання оригіналу буде не зайве.

Бг҃омꙋдрый рачителю кнїги сеѧ! Вѣмъ ꙗко вземши в’ рꙋцѣ свой книгꙋ сїю и҆ оу҆видѣвши, ꙗко єⷭ҇ⷮ нóвое в’ цр҃кви Росїйской и новымъ хꙋдожествомъ и҆зданное дѣло, восхощеши оу҆вѣдати хꙋдожника и҆́ли здателѧ дѣла сего, оу҆гаждаю желанїю твоемꙋ. Азъ многогрѣшныї Їером. Іѡ́сифъ Городецкїй, пелгримъ їерⷭ҇лимскїй, є҆гда доспѣх въ є҃ї. Лѣтъ ѿ рожденїѧ моего, и҆дох в’ монастыр и быⷯ мниⷯ, и начаⷯ прилежати рꙋкодѣлїю тѵпографскомꙋ, и҆ тѣм’ оу҆пражнѧѧ сѧ, ѿ рꙋкоположившаго мѧ Бл҃олюбиваго епⷭ҇па Лвовского І҆ѡ҃сифа Шꙋмлѧнского по прошенїю своемꙋ полꙋчивші̑ блⷭ҇венїє и҃ свидѣтелства грамоты, и҆дох ѡ҆бѣти моѧ воздати Гⷭ҇дви ꙗже изрекох. Дошедше же до ст҃го великаго Бж҃їѧ І҆ерⷭ҇лима и҃ тамо Гробꙋ Гⷭ҇дню поклониⷯ сѧ и҆ въ водахъ І҆ѡрданскихъ оу҆мыти сподобиⷯ сѧ. Пꙋти великаго морѧ, Єгѵ҃птъ, Алеѯандрїю и҆ прочаѧ пресловꙋтыѧ грады Палестинскїѧ южны ѿшедше, такожде и҆ за́ходныѧ, Германїю, Италїю, Римъ, Венецїю и҆ прочаѧ, рꙋководством же Вышнѧго десници въ свое ѿчество здраво возвратих сѧ. И҆ не медлѧ должнѣ пришед даѧ бл҃годренїє [sic!] бл҃гословенїю є҆го Мⷭ҇ти Гⷭ҇днꙋ

выш реченномоѹ Епⷭпꙋ Лвовскомꙋ, ꙗко толико пꙋтшествіе бл҃свеніемъ е҆го сотворыхъ. И҆ моленъ быхъ ѿ началствꙋющихъ і҆нокъ в' катедрѣ Лвовской ст҃. великомⷱ Хрⷭва Геѡргі́ѧ, да ѿ рꙋкодѣлїѧ моего Гисерскаго сотворꙋ тѵпорафїю въ напечатаніе І҆рмолоѧ. А҆зъ же не щадѧ себе по толиких пꙋтнихъ трꙋдех, ꙗх҃' сѧ дѣла и҆ поспѣшеством дарованїѧ Бж҃їѧ произвед въ совершеніе, рѡдꙋ Россі́йскомꙋ ѹ҆дивителное Ї҆рмолоїѧ напечатаніе. Е҆гда же совершихъ, зѣло возрадових сѧ и҆ рекохъ: Гⷭди І҆с Хе҃ С҃не е҆динородныї безначалнаго Ѿца, рекі́й пречⷭтыма ѹ҆сты, ꙗко без мене не можете творыти ничтоже, Гⷭди мой Гⷭди, вѣрою ѡ҆̂б'емъ въ д҃ши моё и҆ въ ср҃дци тобою реченнаѧ, припадаю твоё бл҃гдти, ꙗже сподобил е҃си недостоинаго раба твоего сїю книгꙋ Ірмолои наченши и҆ совершити. Бꙋди И҆мѧ твое ст҃ое блⷭвено ѿ н҃нѣ и҆ до вѣка. Аминь. Бл҃городїю Вашемꙋ временныⷯ и вѣчныⷯ бл҃гъ присножелателныї рачыте̂л ѡ҆̂ Хрⷭтѣ и҆ недостѡ̈ныї Бл҃молца Ї҆ером: І҆ѡ҃сифъ Городецкїй, Хадѕѣй Ї҆ерⷭлимскїй, ґисер и҆ тѵпоґрафъ.

Було б пожадано видобути зі святоюрського архіву деякі ближчі дані про сього цікавого монаха, «хадзія[1] єрусалимського», а також про те, як було доведене до пуття видання «Ірмолоя» 1700 р., хто транскрибував ноти, робив рисунки для ґісера і т. и. Завважу тут, що всі рукописні «Ірмологіони» з нотами, які часто стрічаються в наших церквах і яких значні колекції зібрано в наших бібліотеках у Народнім домі, в Ставропігії, в Наук[овому] тов[aристві] ім. Шевченка і в приватних збірках, — се все копії з видання Городецького, а давнішого типу «Ірмологіона», уживаного в Галичині перед сим виданням, лишилося дуже мало екземплярів. Було б цікаво зайнятися ближче й текстом, і музикою сеї книги власне з огляду на місцеві, українсько-руські вставки, внесені туди «київські» напіви і т. и.

---

[1] Слово «хадзій» походить не від нашого «ходити», як би се здавалося з тої форми, яку йому надано тут, а є се турецьке «хаджі» — паломник, а властиво чоловік, який був у Мекці. — *[Іван Франко].*

С. БРАИЛОВСКИЙ. К ЛИТЕРАТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГАВРИИЛА ДОМЕЦКОГО

(Известия Отд[еления] русс[кого] языка и словесности Имп[ераторской] академии наук, 1904 г., кн. 4, с. 17—96). [Рец.]

Се властиво не розвідка, а сирий матеріял — передрук із рукопису бібліотеки Києво-Софійського собору двох аскетичних творів Домецького (с. 23—96). До сього передруку д. Браїловський додає від себе лише невеличку замітку, де покликується на праці проф. Образцова*, Яхонтова* та Шляпкіна*, в яких були подані важніші дати з життя Домецького та відомості про його писання. Домецький відіграв немаловажну ролю в догматичних та церковних суперечках у Москві при кінці XVII в., зв'язаних з іменами братів Лихудів*; його підозрювано за різні єресі і заслано в монастир, де, одначе, швидко зробився ігуменом, та 1708 р. його позбавлено сеї гідности «за нерадение». Деякі його твори були друковані ще в XVII в., инші опубліковано в московських «Чтениях» 1895 р., а одно «посланіє» надрукував д. Сменцовський* у додатку до своєї монографії «Братья Лихуды», СПб., 1899 р. Досить значне число його творів відоме лише з титулів або лежить досі в рукописах; про один («О преложеніи св. Даровъ») знаємо, що автор сам спалив його, налякавшися втеки Медвєдєва* (Шляпкін, 165). Надруковані д. Браїловським твори, мало інтересні своїм змістом, важні головно тим, що являються безсумнівним доказом на те, що Домецький був українцем і вихованцем Київської академії. Оба сі твори писані тодішньою літературною мовою українською і сим різко виділяються від инших, пізніших його творів, писаних у Московщині твердою церковщиною, підмішаною москалізмами.

ALEKSANDER BRÜKNER. RÓŻNOWIERCY POLSCY, SZKICE OBYCZAJOWE I LITERACKIE.

Serja I. Варшава, 1905, ст. III+280. [Рец.]

Дивні діла твої, Господи! Читаєш отсю книжку, надихану щиро історичним духом, ясним, вирозумілим на людські хиби і слабості, що силкується скрізь малювати, розуміти і оцінювати людей на тлі їх часу, і здається, немов се писав зовсім не той сам автор, що розібрані вище праці про Константина і Методія. Ані одної грубої лайки, ані одної низької інсинуації, ані одної на суб'єктивних доказах побудованої гіпотези. Усюди промовляє правдивий історик, що глядить на минувшину з її болями, злочинами, ілюзіями та розчаруваннями з високого становища всестороннього зрозуміння і вибачення. Контраст виходить повний і просто дивний. Пояснювати його мотиви не беруся.

Книжка складається з п'яти розділів, що були первісно друковані в варшавськім «Ateneum», а тут виходять де в чім перероблені та доповнені. Автор брався до своєї теми не з релігійно-догматичного, ані з тісно історичного боку; його цікавили біографічні, побутові та літературні деталі шумної трагікомедії польської Реформації. Маємо тут нариси про Яна Ласького*, Мартина Кровіцького* (сей був родом із Перемищини) і три розділи, що творять немов одну цілість — характеристику аріян та одного з видніших діячів, Мартина Чеховича*, познанчика. Аріянізм*, як відомо, зачіпав потрохи й українські землі, та й між його діячами бачимо чоловіка, що подекуди належить і до нашого письменства, Симеона Будного*, з якого проф. Брікнер подає широкі цитати. Се надає книжечці інтерес і для українолога, тим більше, що автор користується масою різних сучасних друків і рукописів, у яких є немало цікавого й для нашої історії та літератури.

ПІСНЯ ПРО ЄВШАН-ЗІЛЛЯ

Українська література — то новочасне викопалисько, так само як і вся українська нація, попри те що тут йдеться аж ніяк не про мумію, не про труп, а про великий живий організм. І достоту як національне життя України зовсім не є сучасним — не кажучи вже якимось штучним — новотвором, так само й українська література не є нічим новим, що з'явилося із вчора на сьогодні; її виникнення не датується ні 1848 роком, ані «Енеїдою» Котляревського (1798), а має майже тисячолітню традицію, якої анітрохи нема підстав соромитися.

Проте неприхильні часи страхітливо полютували над цією літературою, так само, як і над цілим національним життям України; час від часу вони спустошували її нищівним градом, так що тепер давніші і найдавніші фази її розвитку дослівно доводиться викопувати із звалищ століть, витлумачувати для розуміння теперішніх поколінь, причому на перешкоді цьому ще й досі стоять такі упередження, як, приміром, про цілковиту безживність, брак оригінальности, візантійську шаблонність цих стародавніх уламків. І все-таки: у цих уламках, найвизначнішим серед яких є загальновідоме «Слово про Ігорів похід», маємо правдиві перли непідробної поезії, що все ще голосно і виразно промовляє до наших сердець крізь віддаль сторіч, як, скажімо, Ярославнин плач за своїм мужем у «Слові»*.

«Слово» це долинає до нас, немов приглушене відлуння столітньої боротьби українського населення з диким степом і його кочівниками. Либонь, ця боротьба дуже інтенсивно переймала фантазію давніх українців, а «Слово про Ігорів похід» з певністю не було єдиним літературним виразом цієї цікавости. У київських літописах XIII—XIV сторіч знаходимо кілька поетичних зображень, що здаються подекуди розсіяними цитатами зі старих пісень, як, наприклад, зворушливе зображення способу життя українських бранців у таборі кочівників у «Київському Патерику»* — подаю її в ритмізованій формі, зате майже дослівно:

Мучені холодом,
Потерпали від голоду і спеки,
Закуті в кайдани,
Лиця змарнілі від скрути,
Тіла почорнілі,
Голі-босі йдучи

Незнайомими стежками
Зі спраглими язиками,
Стопи сколені терном —
Зі слізьми на очах говорили вони один одному.
«Я був з цього міста», —
Сказав один;
«А я із того села», —
Проказує інший.
Отак розпитували вони
Один одного в сльозах,
Називаючи свій рід,
Зводячи очі до неба.

В цьому просоченому слізьми і оточеному ратями середовищі виникла і пісня, фрагмент якої доніс до нас рукопис одного літопису (так званого Іпатіївського)*, прегарна перла правдивої поезії і свідчення високого людського наставлення його невідомого автора. Він починається радше риторичною, ніж поетичною, похвалою галицькому князеві Романові*, який

на поганів накинувся, наче той лев,
і грізний був, як рись,
і розбив їх, ніби крокодил,
пройшовшись їх землею, ніби орел.

Бо був він відважний, яко буй-тур,
Змагаючись у звитязі зі своїм предком
Мономахом*,
котрий стер з лиця землі поган-ізмаїлів,
так званих половців.

Як бачимо, автор цієї похвали не зміг утримати високий поетичний тон і під кінець перейшов на сувору прозу. Отож далі — вочевидь пошкоджений на початку фрагмент пісні з часів Володимира Мономаха:

Хана Отрока він вигнав до обезів[1]
За залізну браму,

---

[1] Маються на увазі абаназійці в Кавказьких горах. — *[Іван Франко].*

Хан Гюрезан залишився на Дону,
Живучи з рибальства.

А Володимир, а Мономах
Зачерпнув тоді води з Дону золотим шоломом
І звоював усю їхню землю,
І вигнав осоружних агаренців.

Однак, коли Володимир помер,
У Гюрезана залишився витія Ор,
якого він послав до обезів з такими-от словами:

«Помер Володимир, о брате!
Повертай, вертайся до свого краю!»
«Перекажи йому мої слова
і заспівай йому половецьких пісень;
а коли ж не захоче тебе слухати,
дай йому понюхати євшану-зілля»[1].

І коли той не схотів повертатися,
ані слухати тих слів,
він дав йому понюхати того зілля.
Понюхавши зілля,
той заплакав і проказав:
«Ліпше лежати мертвим у своєму краю,
Ніж жити в чужому знаменитим».

І далі коротко розповідається прозою, як отой хан Отрок повернувся у свої степи і мав сина, що став знаменитим героєм і завдав Україні багато страждань,

…спустошував урожаї,
йдучи босо,
несучи на плечах свій казан —

вочевидь, знову фрагмент якоїсь забутої пісні.

---

[1] В оригіналі надруковано «Ierszan» — тобто «єршан». — *Упоряд.*

Те, що найдужче вражає нас у цьому фрагменті, — то цілком симпатичне зображення любові до вітчизни, навіть якщо вона виявляється у непримиренного ворога України. Мимоволі пригадується відома Шевченкова строфа в поемі «Кавказ», де автор звертається до черкесів, що жорстоко замордували його приятеля, який перебував на службі в російському війську, Якова де Бальмена*:

Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Чи не вільний степовий вітер навіяв обидвом українським співцям, попри столітню часову відстань, незважаючи на те, що пізніший з певністю не знав пісні свого попередника, такі схожі настрої, таке незатьмарене розуміння любові до вітчизни навіть у політичного ворога? І чи не слід тут дійсно повірити в якусь національну єдність і предиспозицію!

К. РАДЧЕНКО.
ЭТЮДЫ ПО БОГОМИЛЬСТВУ. К ВОПРОСУ ОБ ОТНОШЕНИИ АПОКРИФОВ К БОГОМИЛЬСТВУ

(Изборник Киевский, стор. 29— 38). [Рец.]

Донедавна в науці держався погляд, що згаданий у слов'янських індексах книг, правдивих і ложних, «болгарскій попъ Іеремія», який «солгалъ» різні апокрифічні оповідання, був ідентичний з попом Богомилом*, болгарським єретиком, і що, значить, ті «брехнї» Єремії були зложені для пропаганди богомильства. Досліди новіших учених, особливо М. Соколова, виказали, що всі оповідання того болгарського Єремії, заховані до нашого часу в однім старім рукописі, не лише не мають у собі нічого богомильського, але навпаки, можуть уважатися компіляцією, зложеною спеціяльно для збивання головних тез богомильства. Відси пішов погляд деяких учених, що богомили зовсім не брали участи в перекладанні та перероблюванні грецьких апокрифів на слов'янську мову і що ті апокрифи зовсім не мають у собі слідів богомильства. К. Радченко обстоює той посередній погляд, що хоч і не можна признавати богомилам значної ролі в перекладанні та перероблюванні апокрифів, та, з другого боку, деякими апокрифами, особливо з категорії т[ак] зв[аних] вопросо-одвітів, користувалися богомили при своїй пропаганді і при складанні богомильських редакцій тих апокрифів, користувалися й иншими апокрифами, в тім числі навіть тою самою компіляцією попа Єремії, що була звернена проти них. Інтересний приклад такого користовання показує автор у одинокім дохованім до нашого часу богомильськім апокрифі, т[ак] зв[аній] книзі Івана Богослова*, де сказано, буцімто словами Ісуса, що Сатана, довідавшися про його прихід на землю, «послав свого ангела і взяв із трьох дерев і дав Мойсеєві-пророкові на те, щоб мене розп'яти на хресті, і ті дерева зберігаються для мене і досі». Оповідання баламутне, та являється відгуком оповідання попа Єремії про те, як Бог велів Мойсеєві деревом, що колись росло в Раю, осолодити воду Мерри і як потім те дерево його волею збереглося аж до часу, коли жиди з нього зробили хрест на розп'яття Христа. На богомильську перерібку вказувала б переміна волі Бога в збереженні сього дерева на Сатану. Менше виразні ті сліди богомильського впливу, які д. Радченко віднаходить у відомім «Словѣ о Адамѣ», спеціяльно в епізоді про Адамове «рукописаніє», дане Сатані, та про контракт Сатани з Богом за панування над світом, і в апокрифі «Преніє Христа съ діаволомъ», де богомильський вплив обмежається на одно слово (Сатана каже Ісусові в болгарськім тексті: «Я старший від тебе», а в грецькім: «Я сильніший від тебе»), яке могло бути таким способом перекладене й не богомилом і без думки про богомильську пропаганду.

К. РАДЧЕНКО. «ЕПИСТОЛІЯ О НЕДѢЛѢ» ПО ФИЛИПОПОЛЬСКОМУ И БЕЛГРАДСКОМУ СПИСКАМ

(Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVIII, вып. II, стор. 1—21). [Рец.]

Інтересний причинок до історії тексту сього дуже популярного апокрифа, якого історія, особливо на слов'янськім ґрунті, досі дуже слабо розсліджена, невважаючи на праці Веселовського і инших. Автор, нав'язуючи до недавно опублікованої праці Вілінського «Болгарские тексты "Епистоліи о недѣлѣ"», подає два тексти, які він скопіював давніше, один у Білграді, другий у Филипополі*, і рядом порівнянь виказує, що вони більше від усіх досі звісних слов'янських текстів зближаються до грецьких, опублікованих пок[ійним] Васильєвим*, хоча мають і свої вставки, додатки та відміни. З тих додатків характерний особливо наказ святкування п'ятниці та шанування кумів і побратимів. Між карпато-руськими текстами, зібраними мною, що вийдуть незабаром у IV томі «Пам'яток»*, знайдуться деякі схожості з текстами, опублікованими д. Радченком, і се дає їм вагу також для студійовання історії сього апокрифа на нашій території.

ОР. ФОТИНСКИЙ. ВОЛЫНСКИЙ РЕЛИГИОЗНЫЙ ВОЛЬНОДУМЕЦ XVII в.

(Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVIII, стор. 71—102). [Рец.]

Автор отсеї статті знайшов у волинськім єпархіяльнім музеї екземпляр Острозької біблії*, купле́ний 1902 р. у житомирської міщанки Куликової, а на краях тої книги при різних місцях Св[ятого] Письма інтересні приписки та уваги, писані в першій чверті XVII в. якимось не названим властивцем сеї книги. Виписавши і впорядкувавши ті приписки разом з відповідними до них текстами, автор дає характеристику релігійних та потрохи й суспільно-політичних поглядів їх автора. Він завзятий противник Риму, католицтва, Папи, унії та єзуїтів, але рівночасно висловлює досить вільнодумні, протестантські погляди, що зовсім не підходять під православні догми. І так, він радикальний противник шанування ікон та мощів святих іількома наворотами глузує з православної Візантії, Болгарії та Москви, яких їх святі, чудотворні ікони та незлічені мощі не спасли від турків, татар та латинників. Він виступає остро проти обожання святих і відкидає тайну покаяння, вважаючи проклятими всіх тих, що узурпують собі право відпускати гріхи, право, яке має лише безгрішний Бог. Він виступає завзято не лише проти єзуїтів та уніятських священиків, але також проти православних єрархів, ченців та архимандритів за їх захланність та нетерпимість. І так до тексту прем[удростей] Соломон[ових], гл[ава] II: «Пріидѣте убо и поживемъ въ сущихъ благихъ; ублажимся зданіем, яко юность скорѣ» наш вільнодумець приписує: «Цнота єзꙋитская власная, безъ мала не такаяжъ рꙋская чернъцовъ, же завше в ненависти в них побожный, а найбарзѣй тотъ, хто бы их незбожности и неправдꙋ обличал; так ѡ нем завше рядѧт, якъ жидовские архиерее ѡ пророкахъ божиихъ, и ѡ самомъ Христѣ Бозѣ такая была мова. И нынѣ род поповский, плебанский, вязꙋитский и чернечий тож чинит и радит». А до тексту Матв[ія], XIII: «и блазняху ся о немъ» наш автор додає: «Лꙋкавые дꙋшѣ нечистого сꙋмнѣнѧ и ѡ Христѣ блазнѧт сѧ, не толко ѡ добром человѣцѣ; а то все чинѧть чернцѣ, поки видѧт лѣпшого над себе, то причины находѧт й повѣдають: блазнимо ся! а людей простых и панов на него подводѧт, повѣдаючи на него, бы и найсвѧтѣйшое дѣло дѣял, а ѡни мовѧт: соблазнител! Им безецным и Христос соблазном, а не только человѣк добрый».

Автор застановляється над віруваннями сього анонімa і виказує, що вони не підходили вповні ані до лютеранства, ані до протестантизму, ані до соцініянства. Найближче, на думку д. Фотинського, підходять ті погляди до думок тих московських вільнодумців, що при кінці XVI і в початку XVII в. мусили тікати з Московщини на литовську Русь, як ось ігумен Артемій*, Федосій Косой*, Матвій Башкін* і т. и. В сьому погляді піддержує автора ще й та обставина, що наш анонім у своїх записках дуже часто і з певною симпатією згадує Москву і наводить немало деталів з побуту та сучасної йому історії Московщини. Що сам він був українець, доказує не лише мова його записок, але часті згадки про «милу Русь», «нашу Малоросію», про польського короля і польські порядки «у нас» і т. и. Свій догад про вплив московських вільнодумців на нашого волинського аноніма подає автор статті як гіпотезу, якою буцімто вияснявся б «как особенный интерес нашего автора к Москве и более или менее близкое знакомство с нею, так и особенности его религиозных воззрений, характерные именно для московских религиозных вольнодумцев. В противном случае придется считать нашего автора самобытным еретиком, незаметно для себя самого усвоившим некоторые протестантские доктрины и своеобразно их развившим. Последнее предположение, однако, едва ли не более трудно допустимо, так как не находит себе аналогий» (стор. 96).

Проти гіпотези д. Фотинського позволю собі висловити свою власну, та поперед усього виясню, чому його гіпотеза не заспокоює мене. Найважніша річ: автор зупинився на голім твердженні, що протестантські думки волинського аноніма найближче підходять до поглядів московських вільнодумців-емігрантів. Тимчасом про погляди тих емігрантів знаємо дуже мало, а те, що знаємо, властне зводиться до того, що тлом їх поглядів був раціоналізм з домішкою містицизму, якого у нашого аноніма нема ані сліду. Наш анонім цікавиться Москвою, се так, але хто ж тоді не цікавився нею? Се ж була пора зараз по заколотах Самозванців[*]; у Польщі, Литві і по українських землях скрізь ходили шляхтичі, козаки, лісовчики, мародери та всякі авантурники, що бували в Московщині; хто знає, чи й сам автор, у якого чернецтво, також гіпотетично прийняте д. Фотинським, мені якось не хочеться вірити, не був у тім краю як чура, вояк або купець? Зрештою, його знання про Московщину, як видно з наведених д. Фотинським цитатів, зовсім не таке широке і глибоке, як би здавалося: він знає деякі звичаї москалів, їх забобонність, пристрасть до ікон та святих власної продукції, цитує казку (не московського, а властне польського схоластичного походження) про Мосоха — предка москалів, цитує витворені в Польщі легенди про отроєння польським королем царів Шуйських, узятих у неволю поляками, про жінку Бориса Годунова*, що буцімто під'юдила свого мужа на замордовання царевича Димитрія*, — все те речі, які тоді кождий повторяв у Польщі.

Чи, відкинувши гіпотезу про вплив московських емігрантів на волинського аноніма, його погляди православно-протестантські лишаться без аналогії? Мені здається, що ні. Серед українського міщанства, особливо у Львові, ще в кінці XVI в. бачимо подібні появи, які для нас кристалізуються (задля писаних свідоцтв) у особі Юрка Рогатинця. Його «цидула», писана до константинопольського патріярха, його листи, ним писана частина «Братского устава» Ставропігії, його «Пересторога» і взагалі все, що знаємо про нього, характеризують його як гарячого прихильника православ'я, але з досить замітними протестантськими домішками. Він противник ікон і аж до патріярха скаржиться на єп[ископа] Балабана за те, що сей велів у Рогатині поставити в церкві ікону «Ветхого деньми». Він противник власти духовенства і остро критикує як латинських, так і руських попів. Він прихильник світської науки, бачить причину упадку руської держави в тім, що князі руські будували пишні церкви, наділяли їх скарбами та книгами, оправленими в золото, що лише приваблювали грабівників, «а школъ посполитыхъ не фундовали». Ми знаємо, що він був центром більшого кружка людей, вільнодумців міщан, про яких іще коло 1620 року Касіян Сакович* говорить з заїлостю як про «sektę Rohatyńców»[1]. Ся духова течія серед нашого міщанства в початку XVII в. досі мало просліджена, та мені здається, що схарактеризований д. Фотинським волинський анонім далеко краще вкладається в рамки власне сього руху, ніж під впливи московських вільнодумців.

---

[1] «Секту Рогатинців» *(польськ.)*. — *Упоряд.*

ТЕРЕШКО ПРОКЛЯТЫЙ. А. Д. Г.

Радомысль. Типография З. И. Заездного,
1905, 8°, 32 стор. [Рец.]

«Терешко Проклятий» — се поема, писана якимось дуже малотямущим автором, наївним способом старого українського віршовання Білецьких-Носенків* та Кострицьких. Літературна вартість її така ж сама, як і громадська вартість авторових поглядів, що висловлені ось якими віршами:

Слава Богу, що минуло,
Що нема тих войнів
Братських, грішних, а тепер вже
Вкупі ми спокойні.
І ще довго будем жити
Так, як рідні діти,
За нашого Царя-батька
Господа молити.
Бо так треба, так повинно,
Инше вже не буде!
А за сварки дідів наших —
То Бог їх розсудить.

Так-то воно так, та поки до Божого суду, а люди все-таки вироблять собі про всяку справу свій суд, та й про поета, який співає про речі, про які не має ніякого свого суду, скажуть польською приповідкою: «Szkoda czasu i atłasu»[1].

---

[1] Марна праця *(польськ.)*. — *Упоряд.*

A. S. PETRUSZEWICZ. O PIERWSZYM ZAWIĄZKU FAMILII U ARYJSKICH NARODÓW, W SZCZEGÓLNOŚCI U SŁOWIAN NA PODSTAWIE LINGWISTYCZNYCH BADAŃ.

Lwów. Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego
pod zarządem M. Refcia.
1905, 8-ка, стор. 32+2. [Рец.]

Праця присвячена Володиславові Федоровичу. В брошурі насипано всяких принагідних, часом вірних, частіше фантастичних уваг de omnibus rebus et quibusdam aliis[1]; до фантастичних належать власне ті, що мають творити основу брошури — про початки сім'ї у слов'ян і инших арійських народів. На підставі своїх глибоких лінгвістичних дослідів о. Петрушевич дійшов до того, що для зав'язання сім'ї конечно потрібні були з самого початку муж і жінка. А ми й не знали!

ГАЛИЦЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК У НАРОДНІЙ ПІСНІ

Руський народ перебуває ще в тому періоді розвитку, який деінде вже давно пройшли і який називається епічним. З темряви його нужди вицвітають ще казкові квіти вічно свіжої народної поезії. Цими роками в «Записках» єдиної руської наукової установи, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, том 50, с. 1—37, появилася перша частина збірки новостворених народних пісень про останні прояви суспільного життя*, особливо про еміграцію до Америки; заслужений збирач Володимир Гнатюк зібрав не менше як 68 таких народних пісень і видав їх з передмовою. Народна пісня про смерть цісаревої Єлисавети належить зараз до найбільш поширених народних пісень в Галичині; її записи надійшли до нас майже одночасно з різних околиць і майже завжди з заміткою, що пісню саме в тій околиці склав той або інший.

---

[1] Про все і ні про що *(латин.)*. — *Упоряд.*

Останній селянський страйк був у Галичині явищем незвичайним, значним і поширеним, що майже напевно можна було передбачати його відгук у народній пісні. І справді, ще сидять сотні засуджених селян по тюрмах, тисячі їхніх рідних мусять ще терпіти від наслідків могутнього масового руху, і вже народна фантазія заволоділа цією темою і пробує використати її на свій лад.

Виникнення народної пісні — це тема дуже спірна в сучасній науці. Що треба розуміти під масовою творчістю і чи існує взагалі масова творчість; чи взагалі будь-яка творчість на цьому полі — індивідуальний акт? І як відноситься піснетворча народна фантазія до дійсності, нею схопленою, сформованою, перетвореною? Що є консервативним, а що рушійним елементом при творенні нових народних пісень? Наскільки впливають давніші загальновідомі зразки, готові мелодії, звороти й своєрідний образ думок народу, ступінь його суспільного чуття, його національна й соціальна свідомість на початок і формування народної пісні? Все це питання, на які задовільно можна відповісти лише в тих рідкісних випадках, коли ми повстання народної пісні можемо спіймати «на ходу», так би мовити, in fragranti[1]. Такий рідкісний випадок маємо в народній пісні, яку недавно передав мені один руський слухач університету; він записав її в часи різдвяних канікул в селі Бураківка Чортківського повіту від селянина Матія Дмитрика; подаю її тут в перекладі, вірному щодо форми і змісту. Щоб якнайменше спотворювати оригінал, я відмовляюся від рими і зазначаю лише, що віршова форма пісні — це звичайна в галицько-руських народних піснях найновішої формації «коломийка», тобто 14-складові довгі вірші з цезурою після 8-го складу й жіночою кінцівкою, римовані парами. Факти, що лежать в основі цієї найновішої руської народної пісні, достатньо зображалися й обговорювалися в Державній раді різними промовцями, були також предметом карного процесу в тернопільському суді, причому майже 200 селян після скандальної судової процедури були засуджені на більш або менш дрібні кари ув'язнення, причому, однак, з боку жандармів і «пацифікуючих» органів влади виявилися такі страхітливі зловживання, що ця історія у якогось більш енергійного й палкого народу, звиклого до більшої політичної діяльності й законної охорони, могла викликати зовсім інші наслідки, ніж створення народної пісні. Ареною цих подій було те саме село Бураківка Чортківського повіту. А тепер хай пісня говорить за себе.

---

[1] На гарячому *(латин.)*. — *Упоряд.*

Чому тота Бураківка сумна й невесела?
І хто її збунтував? Лиш сусідні села.
Сусідні села, збунтовані, не рушились з місця,
Тільки наша Бураківка у тюрму попала.
Ой, прибігла Текля з поля із великим криком:
«Людоньки, біжіть у поле, чужі йдуть нас бити!
Біжи скоро, мій ти мужу, нехай люди знають,
Нехай біжать вони в поле, добро захищають».
Жінка Грицька з Циганюком задумали змову,
Аби наших людей бідних військо половило.
У село побіг із криком Циганюк та й кличе:
«Ходіть, люди, скоро в поле, бо йдуть нас палити!»
Гей, раненько в понеділок почали дзвонити,
Весь народ у Бураківці скоро тут зібрався.
Деркачеві було б краще дзвонів не торкати,
Піти б йому та й до війта, його попитати.
Як зійшлася Бураківка та й під Божу кару[*],
Оточило її військо, як курей у стайні.
Ой ти, добрий Боже в небі, святий понеділку,
Як то гнали народ бідний аж до Юзефівки.
За що так народ ганяли та й за чию шкоду?!
Як погнали в Юзефівку, приставили варту,
Та й кайдани наложили, аж надулись жили.
Ой, що тота Бураківка злого учинила,
Що її гірка година так важко побила?
Куди жінки хліб носили — була тільки стежка,
А де їхали гусари — стоптана дорога[1].

---

[1] «Вони їхали крізь поле, через стигле жито», — додав, зітхаючи, співак. — *[Іван Франко]*.

Коли жінки хліб принесли, в'язням подавали,
Послав Матек[1] трьох гусарів, аби їх прогнали.
І почали ті гусари бідних жінок гнати,
Безталанні і побиті щодуху втікали.
Плачуть люди бідні: «Голод мучить нас і спрага».
Жондца з них кепкує: «Подайте їм солі».
Тісна шопа, сира земля були їм нічлігом,
Ходить шандар поміж ними та й штовхає в боки.
Так скінчився понеділок, вже й второк світає,
І почали Бураківку кудись дальше гнати.
І почали людей бідних з льоху виганяти
Та й одного до другого мотузом в'язати:
«Будете ви, добрі люди, той рік пам'ятати!»
Ішли люди всередині, жовніри боками.
Хоч ви мені не повірте, то весь край то знає,
Ніхто не йшов з нами босо, лише шандар Скіра.
Як нас гнали до Чорткова, почивали в шинку:
Вони вино й пиво пили, а ми сльози лили.
Як нас вони в Чортків гнали, під саму ремізу,
Як злодіїв, всіх без честі, всіх позакривали.
Казали нам ночувати на білій соломі:
«Хто підпише протоколи, той піде додому».
Гей, у тюрмі, в Тернополі, є залізні ґрати,
Там сиділо двісті сорок мужа з комітату.
На двірці, гей в Тернополі, є залізні шини:
Хто був членом комітату, того залишили.
Як ішли ми з Тернополя, то стали зітхати:
«Так немудро страйкувати не будемо вдруге!
Як ще будем страйкувати, буде нам научка,
Щоб за ніщо у в'язницю більш не попадати,
А за нашу гірку кривду хай пани заплатять:
Їхню білу шкуру будем косами здирати!»

Художня цінність цієї найновішої народної пісні, звичайно, дуже невелика, хоч і спалахує тут і там щире почуття і характерна для добрих народних пісень певна своєрідна точність зображення. Творець пісні був, без сумніву, одним із потерпілих у цьому ганебному цькуванні, і тепер цікаво простежити, як загальна картина подій віддзеркалюється в його голові, якими фарбами його фантазія малює жахливі картини.

---

[1] Прізвище жандарма, що відігравав також деяку роль у процесі. *[Іван Франко]*.

Передусім впадає тут у вічі те, що пісня зовсім нічого не знає про мету, характер і причини селянського страйку. Якби хто хотів дістати інформацію тільки на основі народної пісні, мусив би прийти до висновку, що тут ідеться тільки про окрему, місцеву подію. Так, уже оповідання є неповне, бо ціла катастрофа з військом і з арештом та відведенням цілої громади зовсім необґрунтована. Так само зовсім замовчується існування великої земельної власності та її власника, його відношення до селянської громади і взагалі все, що могло би кинути світло на економічні та соціальні причини страйку. Здається, що такого роду міркування лежать зовсім поза сферою думок, в якій обертається безіменний автор пісні. Його світогляд дуже вузький, він оповідає тільки те, що він безпосередньо бачив і терпів, і тільки при кінці підіймається до загальних міркувань, де також уперше і востаннє приходить чуже слово «страйкувати». Він оповідає так, як описував би битву солдат, який не знає ні причини війни, ні плану операцій і не може навіть зі своєї низької точки зору глянути поза події, що розгортаються безпосередньо перед ним; з цілої великої драми залишилося йому декілька маленьких подробиць і пекуча рана.

Дуже цікавим є спосіб оповідання в нашій народній пісні. Без сліду якої-небудь штучності, афектації чи пафосу, стисло і без прикрас, безпорадно в продовжуванні епічної нитки, стрибками і ескізами, ніби тільки на льоту схоплюючи те, що яркіше, а однак не в спромозі так правильно посуватися вперед.

А все-таки є тут картини, що захоплюють своєю простотою та гостротою. Так, гнівний подив автора перед селянами, яких женуть, як стадо, захоплене в шкоді! Так, контраст між солдатами, що п'ють у шинку, і купами селян, що плачуть надворі. І другий контраст, коли скупчені в тісному хліві в'язні домагаються хліба й води, а безсердечний управитель каже дати їм солі. Так, нібито ненароком кинена замітка про широку дорогу, яку галопуючі гусари проклали серед збіжжя.

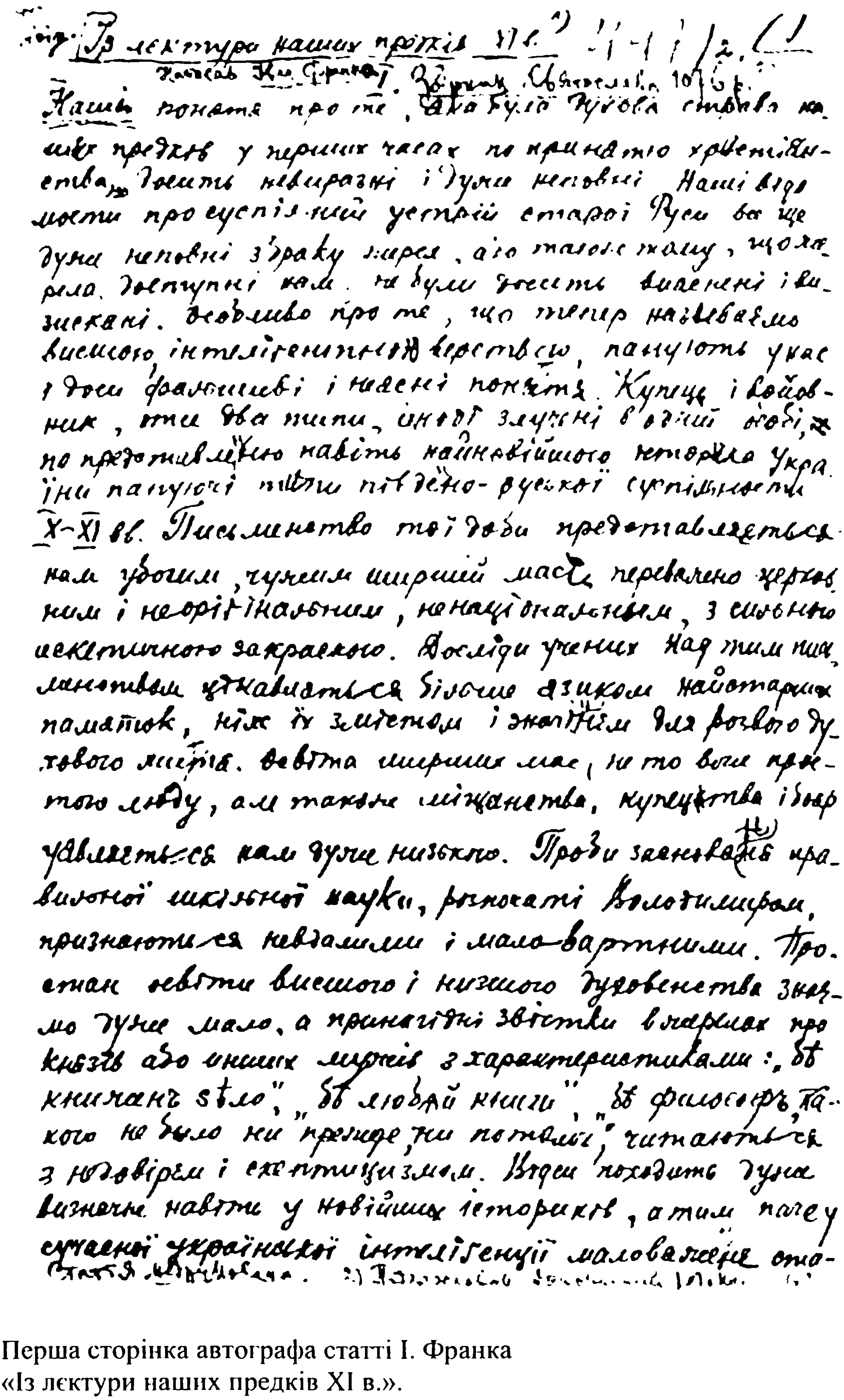

Із лектури наших предків XI в.¹)

Написав Ів. Франко. Збірник Святослава 1076 р.

Наші поняття про те, що було духовою стравою наших предків у перших часах по принятю християнства, досить невиразні і дуже неповні. Наші відомости про суспільний устрій старої Руси ще дуже неповні з браку жерел, а по части тому, що жерела, доступні нам, не були досить вияснені і визискані. Особливо про те, що тепер називаємо вищою інтелігентною верствою, панують у нас і досі фальшиві і неясні поняття. Купець і войовник, оті два типи, іноді злучені в одній особі, по представленню навіть найновійшого історика України панують в житю південно-руської суспільности X–XI вв. Письменство тої доби представляється нам убогим, чужим ширшій масі, переважно церковним і неоригінальним, ненаціональним, з сильно аскетичною закраскою. Досліди учених над тим письменством цікавляться більше язиком найстарших памяток, ніж їх змістом і значінням для розвою духового життя. Освіта ширших мас, не то вже простого люду, але також міщанства, купецтва і бояр уявляється нам дуже низько. Проби заведення правильної шкільної науки, розпочаті Володимиром, признаються невдалими і маловартними. Про стан освіти вищого і низшого духовенства знаємо дуже мало, а принагідні звістки в лѣтописях про князів або інших мужів з характеристиками: „бѣ книжникъ ѕѣло“, „бѣ любяй книги“, „бѣ философъ, такого не было ни прежде, ни потомъ“ читаються з недовірєм і скептицизмом. Відси походить дуже визначне навіть у новійших істориків, а тим паче у сучасній українській інтелігенції маловаження сто-

¹) Стаття [illegible]. ²) [illegible]

Перша сторінка автографа статті І. Франка
«Із лєктури наших предків XI в.».

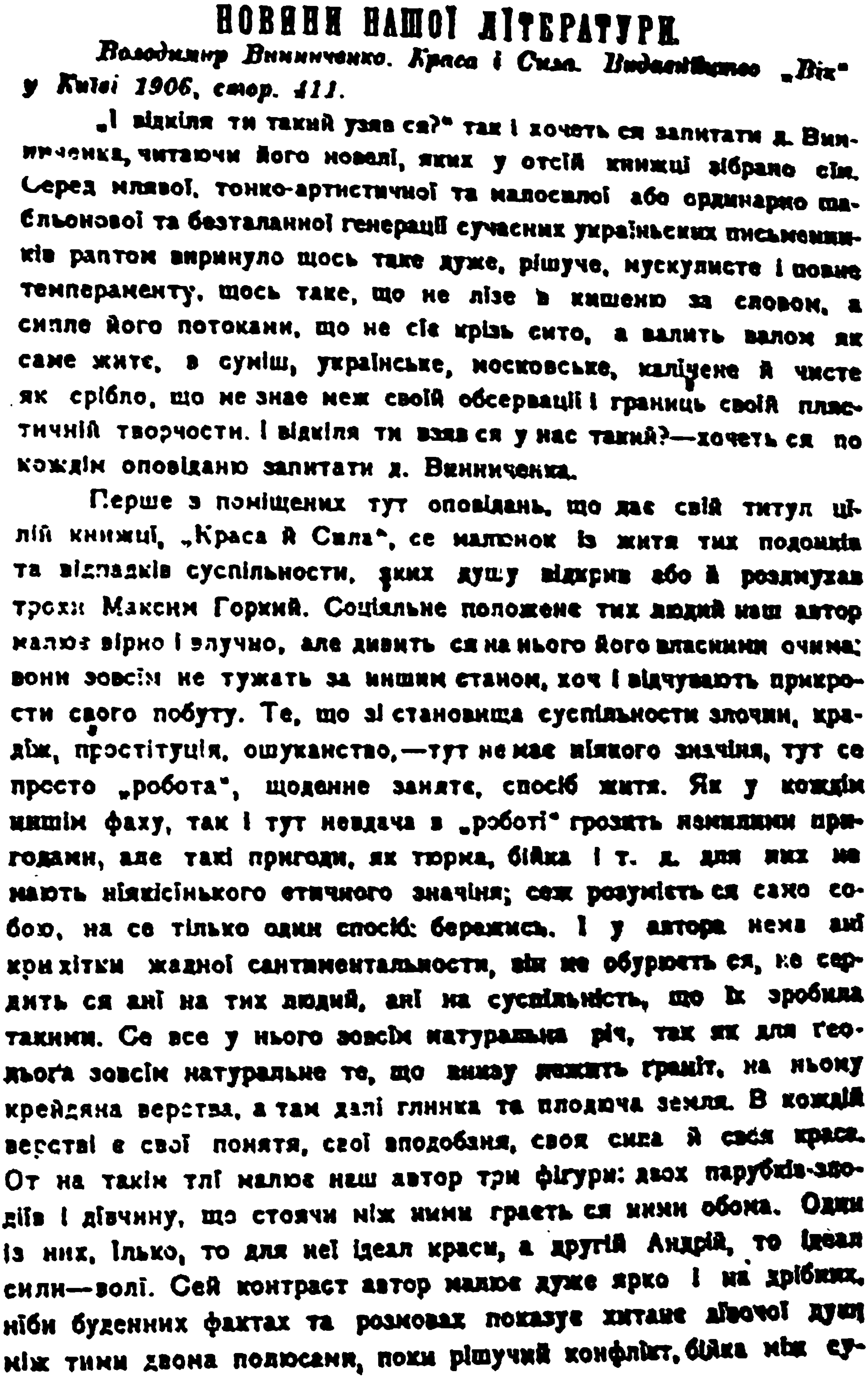

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Володимир Винниченко. Краса і Сила. Видавництво „Вік“ у Київі 1906, стор. 411.

„І відкіля ти такий узяв ся?“ так і хочеть ся запитати д. Винниченка, читаючи його новелї, яких у отсій книжці зібрано сїм. Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої або ординарно шабльонової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як саме житє, в суміш, українське, московське, калїчене й чисте як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчости. І відкіля ти взяв ся у нас такий?—хочеть ся по кождім оповіданю запитати д. Винниченка.

Перше з поміщених тут оповідань, що дає свій титул цїлій книжці, „Краса й Сила“, се малюнок із житя тих подонків та відпадків суспільности, яких душу відкрив або й роздмухав трохи Максим Горкий. Соціальне положене тих людий наш автор малює вірно і влучно, але дивить ся на нього його власними очима; вони зовсім не тужать за иншим станом, хоч і відчувають прикрости свого побуту. Те, що зі становища суспільности злочин, крадіж, простітуція, ошуканство,—тут не має ніякого значіня, тут се просто „робота“, щоденне занятє, спосіб житя. Як у кождім иншім фаху, так і тут невдача в „роботі“ грозить немилими пригодами, але такі пригоди, як тюрма, бійка і т. д. для них не мають ніякісінького етичного значіня; сеж розуміє ть ся само собою, на се тільки один спосіб: бережись. І у автора нема ані крихітки жадної сантиментальности, він не обурюєть ся, не сердить ся ані на тих людий, ані на суспільність, що їх зробила такими. Се все у нього зовсім натуральна річ, так як для ґеольоґа зовсім натуральне те, що внизу лежить ґраніт, на ньому крейдяна верства, а там далі глинка та плодюча земля. В кождій верстві є свої понятя, свої вподобаня, своя сила й своя краса. От на такім тлї малює наш автор три фігури: двох парубків-злодіїв і дівчину, що стоячи між ними грає ть ся ними обома. Один із них, Ілько, то для неї ідеал краси, а другий Андрій, то ідеал сили—волї. Сей контраст автор малює дуже ярко і на дрібних, нїби буденних фактах та розмовах показує хитане дївочої душі між тими двома полюсами, поки рішучий конфлїкт, бійка між су-

Перводрук рецензії І. Франка на збірку В. Винниченка «Краса і сила» (Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 38. — Кн. 4. Рубрика «Новини нашої літератури»).

Звичайно, фантазія автора нашої народної пісні бідна, дуже бідна. Ані в виразі, ані в засобах оформлення вона не підіймається понад рівень ума селянина, незайманого культурою. Але яка чиста ця фантазія, яка далека від простацтва та грубості, яку звичайно приписують такому розумові. Автор пісні злегка зачіпає сцени незвичайної грубості та жорстокості різних людей, та ніколи не зраджує найменшої охоти широкого представлення та розмалювання цих разючих подробиць. Він, здається, тримається осторонь від них. Струс нервів свого ближнього різкими зображеннями — не в його намірах. Він хоче лише оповісти правду, як він її бачив, перетерпів і зрозумів. Він — як дитина, що раптом попала в метушню грубих, диких людей, і її безцеремонно штовхають, топчуть і наділяють стусанами, і вона з цілої історії розуміє тільки свій біль і своє полохливе здивування.

А одначе пісня закінчується кривавою та жорстокою погрозою. Чи вона навіяна примітивній людині якимнебудь злонаміреним агітатором, чи це вираз відчаю, що гризе цей дитячий ум? Не хочу вирішувати цього питання, кожний може з тексту пісні сам собі дати певну відповідь. У пісні йдеться також про нацьковування та підбурювання. Я не перебільшую. Наші поляки, колись відомі в цілій Європі майстри в конспірації та підбурюванні, можуть тим тішитися, можуть у тому знаходити участь своїх безпосередніх нарікань на таємні, дотепер не відкриті, а однак вічно діючі руйнівні елементи в галицьких селах. Правда, наша народна пісня показує навіть на одного такого підбурювача — на сусідні села, що лежать довкола Бураківки. Та пошукайте їх! Може, вкінці удасться схопити їх, але якщо вони виявляться як нужда, експлуатація та несправедливість, що панують у тих селах так само, як у Бураківці, то я найпокірніше прошу пробачення, що даремно потурбував вас.

Оця пісня, виспівана без розмаху і кольору, без злоби і жовчі, ніби воркування голубиним голосом з кривавим закінченням, пригадує мені незабутню строфу «Альбігензів» Ленау, де селянин за плугом побачив людську кров на пір'ї білого голуба і жалібно зітхнув:

O trübe Zeit, wenn Tauben am Gefieder
Das Blut des Menschen tragen auf und nieder![1]

Зараз у Галичині організується загальна мобілізація польськості проти русинів. З облудними фразами про «любов до братнього племені», про «віковічні зв'язки» й подібними балакливими пустими формулами, голошеними для закордону, руський народ відпихають від школи, від громадської служби, від політики, врешті, навіть відривають від рідної землі, на руську інтелігенцію роблять доноси і, де можливо, тихо звільняють її — так зі свіжими силами і вільно будується в Галичині нова Польща. Будова, певно, вийде пишна й міцна, якщо панам удасться живий народ з тілом і душею замурувати в фундамент. Але якщо не вдасться?

ВАВИЛОН І НОВИЙ ЗАВІТ

Незалежно від гомону, якого наробив у Німеччині проф. Деліч* своїми відчитами на тему «Bibel und Babel», поступає чимраз далі праця над поглибленням і розширенням нашого знання на полі старинних вірувань та релігійних понять. Для дослідників стає чимраз ясніше, що все життя культурних народів передньої Азії та тих, що жили довкола Середземного моря, від тисячів літ було зв'язане численними нитками і що зрозуміння часткових його явищ неможливе без зрозуміння цілости.

Дуже важним здобутком наукового досліду треба вважати сформульований уперве берлінським асиріологом проф. Вінклером* факт існування т[ак] зв[аного] орієнтального світогляду, якого не сміє ігнорувати ніхто, що має діло з виплодами орієнтальної літератури, а особливо історіографії. Сей світогляд, як доказує Вінклер, оснований на астрології, себто на вірі в ненастанний зв'язок тіл і явищ небесних із життям поодинокого чоловіка і народів. Із сеї віри виросла вся вавилоно-асирійська мітологія, та не лише вона одна; можна сказати, що нема мітології, яка б у більшій або меншій мірі не опиралася на тім віруванні, не зображала в собі явищ небесних. Одначе спеціяльно в Вавилоні витворився цілий ряд астрологічно-мітичних представлень, що розійшлися відси далі на захід — пригадаємо лише 12 образів зодіяка в формі 12 фігур та мітологічне представлення бога сонця Мардука* як короля, що, перейшовши точку свого найбільшого блиску, гине, щоб потім знову воскреснути і увільнити себе й увесь світ від ворожої переваги.

---

[1] Понурий час, якщо голуби на пір'ї
Людську кров носять вгору і вниз! *(нім.)*. — *Упоряд.*

Отсей образ набирав з часом чимраз більше красок і деталів. З огляду на факт, що д[ня] 25 грудня, в часі зимового пересилення, сонце сходить із знаку Панни*, повстала у вавилонян віра, що «король-спаситель» мусить бути сином панни, чистої дівчини. Життя того короля — то ряд чудес, творених для запомоги страждущим людям, та заразом ненастанна боротьба з ворожою силою, князем тьми; нарешті князь тьми перемагає, короля-спасителя висмівають, а потім карають смертю, але в день нового року (у вавилонян рік починався в цвітні) він воскресає. Весь отсей круг вірувань був з давен-давна розповсюджений у надевфратських краях. Вірено, що народження «короля-спасителя» мусять заповідати чудесні знаки на небі, і так само його смерть мусить зазначуватися незвичайною пертурбацією в природі; перед новим роком обходжено празник, що символізував муки і смерть «короля-спасителя», і ще з римських часів маємо свідоцтво, що в Персії* щороку відбувався празник «саккей», під час якого невольника або злочинця, засудженого на смерть, одягано в царську порфиру, саджано на престолі і осміювано, а потім карано смертю.

З того чисто мітологічного круга ідей виростали деякі дуже конкретні факти. Вавилонська віра в «короля-спасителя», себто в сонце, що щороку підіймається з упадку, осягає найбільшу силу, робить добро людям, слабне й занемагає, щоб знов піднятися, породила віру в особистих королів-спасителів, що час від часу являються для підмоги поневоленому людству і зазнають такої самої долі. Найяркішим виплодом сеї ідеї була віра жидів у прихід Месії, віра, що в зароді жила давно у жидів, так як і у всіх народів, причасних до вавилонської культури (пор. єгипетську віру в Озіріса*, сирійську — в Мітру, грецьку — в Діонізоса*, Аттіса*), але набрала життя і форм, без сумніву, аж на вавилонськім ґрунті (книга Даниїла* і апокрифічна книга Еноха*). Інтересним виплодом тої віри була, прим[іром], подорож сирійського мага Тірідата з товаришами до Риму в році народження Нерона*, в якому ті астрологи на підставі небесних знаків бачили будущого спасителя світу; про сю подорож згадують римські історики Светоній* та Діон Кассій*; про те, щоб се була копія євангельської звістки про прихід трьох волхвів зі сходу до Дитини-Ісуса, не може бути ані мови.

Сим астрологічним світоглядом просякла наскрізь уся старинна історіографія, яка без його зрозуміння являється не раз абсурдною або дитячо наївною. Проф. Вінклер виказує сліди впливу того світогляду на описах життя Олександра Македонського і інших великих людей старинної історії, на концепціях історичних початків Риму і т. и. Найяркіше свідчать про вплив тої живої віри деякі написи вавилонських царів. Ітак, Сарґон*, основатель Вавилону, пише про себе: «Моя мати була панною, мій батько невідомий, а брат мойого батька живе в горах... Іштар* (богиня любови) полюбила мене». Инший, пізніший вавилонський володар Ґудеа* говорить у гімні до богині Ґа-тум-дуґ: «Я не мав матері — ти моя мати; я не мав батька — ти мій батько; в святім місці ти вродила мене». А тепер прочитаймо, що писали малоазійські міста на вість про смерть Августа* на каменях, присвячених його пам'яті: «Провидіння, що кермує все в нашому житті, розбудило завзяття і змагання і надало найкращу оздобу нашому життю через те, що зіслало нам Августа, якого наповнило чеснотами для людської уподоби (въ человѣцѣхъ благоволеніе!) і послало його нам і нашим потомкам як спасителя, що має усунути всяку війну і все привести до ладу. День уродин сього бога стався початком радісного посольства (εὐαγγέλιον) для всього світу».

Отсі і тим подібні факти дали привід кільком німецьким ученим до цікавих розвідок[1], у яких, особливо в трьох остатніх із цитованих нижче, ставиться питання, наскільки наше Святе Письмо Нового Заповіту стоїть під впливом свого староорієнтального астрологічного світогляду, або, иншими словами, наскільки факти, оповідані про Ісуса Христа і аналогічні з представленими вище деталями вавилонської мітології, можна вважати історією, а наскільки справді мітологією. Єреміяс*, по званню протестантський пастор, силкується вибрести з трудного положення таким твердженням, що ті деталі вавилонської мітології в житті Ісуса зробилися справді фактами і що подібність між євангельськими оповіданнями і мітологічними деталями тільки формальна. На се вірно завважує Фібіх, що раз ся подібність доходила до того, що справді сталася фактом, то вже ж вона не формальна, а зовсім есенціональна. Та чи справді вавилонські мітологічні деталі сталися фактами на особі Ісуса? Бодай щодо одного, а власне, щодо затьміння сонця при його смерті, ми можемо сказати напевно, що се не був факт, а легенда. Сполучення Ісусової особи з сонцем у сьому випадку вказує напрям, у якім треба шукати далі. Уставлення Різдва Ісусового на д[ень] 25 грудня, не основане на Євангеліях, але прийняте старою церквою, показує, що тоді ще живо відчувано зв'язок Ісуса з мітологічним «сонячним королем». Потожсамлення Ісуса з «агнцем» у Апокаліпсі вказує на те ж саме: в часі Ісусового життя сонце стояло в знаку Барана. Число 12 апостолів відповідає числу 12 знаків зодіяка; щобільше, майже кождого апостола не важко зідентфікувати з одним із тих знаків. Особливо інтересна тут фігура «князя апостолів» св. Петра*, який відповідає першому з 12-ти римських богів — Янусові*, якого емблемами були ключі і півень. Св. Тома* зоветься в Євангелії «близнець» — знак Близнят у зодіяку по-вавилонськи зоветься tuâmu. Іван і Яков по Євангеліям були сини Зеведея, а Зеведей, по-ва-

---

[1] Hugo Winkler, Die Weltanschauung des Alten Orients. Leipzig, E. Pfeiffer, 1904; Zimmern und Winkler, Die Kei-

---

linschriften und das Alte Testament, Berlin, 1903; Gunkel, Zum religionsgeschichtlischen Verständnis des Neuen Testaments, Göttingen, 1903; A.Jeremias, Babylonisches im Neuen Testament, Leipzig, 1905; P.Fiebig, Babel und das Neuen Testament, Tübingen, 1905.

вилонськи Zatbatanu, значив планету Юпітера. Отже ж, ті сини Зеведея в Євангеліях зовуться Βοάνηρες, δ δ’ έστιν υἱοί Βροντῆς — сини громові; неясне прозвище Βοάνηρες відповідає жидівському bnê Nerig, сини вавилонського бога Нерґаля*. Яков — син Альфея, а Альфей, по-вавилонськи alpu, знач[ить] бик, знак Бика в зодіяку, і назва Мардука-Зевеса*. Навіть число 70 або 72 учеників відповідає вавилонському числу 72 тижнів, із яких складався рік (по 5 день кождий), а також поняттю заселеного світу, в якім жиє 70 народів.

Особливо багато слідів вавилонського чи орієнтального астрологічного світогляду бачимо в листах ап[остола] Павла та в Апокаліпсі, але не можна сказати, щоб їх не було і в самій стилізації Євангелій, і в самих висловах Ісусових. Коли він називає себе «сином чоловічим», коли говорить про «врата адова», які не переможуть його, або про 12 легіонів ангелів, або про 12 престолів, на яких засядуть його апостоли; коли каже: «нечистий дух блукає сухими місцями» або «я бачив Сатану, що падав униз, як блискавка», — то все те вислови, утерті в жидівських апокаліпсах, які черпали повними пригорщами з вавилонської ритуальної та магічної літератури. Сих кілька прикладів нехай послужить вказівкою, на які цікаві шляхи наводять дослідників нові відкриття на старих культурних кладовищах.

❋ 1906

«SŁOWO O PUŁKU IGORA», PRZEŁOŻYŁ BOHDAN ŁEPKI.

Kraków. Nakładem autora, 1905. [Рец.]

І знов моє таке, як у тій приповідці кажеться: ігла моя, а вушко не моє, себто письменник наш, а твір до нашої літератури не належить. Та й то, як би сказати: належить змістом, суттю, а не належить мовою. Відома перлина нашої староруської літератури, «Слово о полку Игоревѣ», була вже не раз перекладена на польську мову. Та хоча поляки в 40-их і 50-их роках, стоячи на теорії племінної єдности полян Вісляних і Дніпрових, робили з тим «Словом» короткий процес і без пардону зачислювали його до старопольської літератури, то все-таки треба їм признати сю заслугу, що для пояснення, зрозуміння, духового присвоєння собі того твору зробили стільки, аж майже нічогісінько. Крім трьох перекладів, із яких найстарший, Годебського (1821 р.)*, був зроблений (характерно!) з французького перекладу, а найліпший, Бельовского*, сам Лепкий називає «miejscami nawet piękny»[1], та се значить, що в цілості він зовсім невдатний і непоетичний, та, крім кількох уваг у Міцкевичевім курсі слов'янських літератур*, курсі, важнім як документ (почасти патологічний) для історії душі великого поета, але зовсім не важнім із наукового погляду, польська наука не дала ані одної спеціяльної праці про сю «полянську» пам'ятку. От тим-то переклад д. Лепкого, навіть поминувши його поетичний бік, навіть своїм скромним і не з першої руки взятим науковим апаратом, дає полякам більше, ніж вони самі зуміли засвоїти собі за сто літ від опублікування «Слова».

---

[1] Подекуди навіть гарний *(польськ.)*. — *Упоряд.*

В оцінку того наукового апарату не буду вдаватися. Д[обродій] Лепкий сам уважає його як річ другорядну. Головна річ — переклад, у який автор вложив, можна сказати, всю силу своєї поетичної індивідуальности і який наслідком того вийшов без порівняння живіший, барвніший і кращий від усіх відомих мені досі перекладів. І вийшов при тім, так сказати, зовсім modern. Д[обродій] Лепкий вірним поетичним чуттям відгадав, що перекладати «Слово о полку Ігоря» якимось одностайним розміром — чи то коломийкою, як Максимович, чи польським 13-zgłoskowcem[1], як Бельовський — не йде і що се значило би в многих місцях класти поетичну душу оригіналу на прокрустово ліжко. І він, не силкуючися ні на яку систематичність, вибрав вільний, різнорідний розмір, переважно ліричний, силкувався при кождім уступі відгадати і відчути його питому мелодію і передати її польськими віршами. Ітак, коли перші два уступи держаться в спокійнім, епічнім тоні (вірші 13- і 11-стопові), то вже при кінці третього короткі ритми зазначують його зміну.

Dłuży się czarna noc,
Jutrzenka z świtaniem zwleka,
Na polach tumanów pleśń,
Słowików milknie pieśń,
Gawronów stado gra…
Przez morze dzikich pól
Szeregi ruskie gna
Nieznana jakaś moc
Po sławę i po cześć[2].

---

[1] 13-складником *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Тягнеться чорна ніч,
Зірниця зі світанням зволікає,
На полях туманів пліснява,
Круків зграя грає…
По морю диких піль
Ряди руські жене
Незнана якась сила
По славу і по честь *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Щоправда, остатній рядок супроти руського «ищучи себѣ чт҃и а князю слави» — млявий і обіципаний, але перехід від епічного розміру до сього короткого і енергічного робить дуже добре враження і являється справді гарним доказом відчуття зміненого ритму оригіналу. Дуже гарно, нерівними віршами, на подобу заклинань, перекладено лаконічні та вельми пластичні уступи IV і V — описи двох битов русинів з половцями.

Для передачі меланхолійних рефлексій розд. VI (Были вѣци Трояни[*]) автор ужив знов довгого, 13-стопового розміру, помагаючи собі тим, що трактує кождий довгий вірш як дві рівноважні мелодійні половинки і пересипає їх, на позір недбало римуючи, осягає тим справді настрій сумовитости, яка забуває все довкола себе, потопаючи в споминах про ліпші і гірші минулі часи. Та ось знов (роз. VII) образ битви і пораження русинів, і знов вірш від меланхолійного розміру переходить до короткого і енергічного:

Od świtania aż do zmierzchu,
A od zmierzchu do świtania
Lecą strzały hartowane,
Grzmocą szable o pancerze,
Trzeszczą kopie stalowe
W nieznanem polu
Wśród ziemi połowieckiej[1].

Автор майже резиґнує далі з новочасних поетичних прикрас, з риму, аби якнайближче до оригіналу передати сей пам'ятний опис. Та закінчення знов виходить трохи млявіше. Незрівнянне староруське: «Ничит̂ь трава жалощами, а древо съ тугою къ земли приклонилось» передано рядками:

---

[1] Від світання до смерку,
А від смерку до світання
Летять стріли гартовані,
Б'ються шаблі об панцирі,
Тріщать списи залізні
У незнанім полі,
Серед землі половецької *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Więdnie trawa stepowa od żalu,
Drzewa tęskniąc gałęzie schylają[1].

Гарно, а все ж таки... те «stepowa» можна було б лишити на боці, і «gałęzie» додано не зовсім добре, а зате пропущено характерне «къ земли» — ні, над передачею сього місця варто було б попрацювати трохи більше.

Може, найслабше передано розд. VIII: «Уже бо, братіє, невесела година встала». Певне, се розділ дуже важкий, хід думок, а властиво скоки думок і образів у ньому різкі, — се пошарпані хмари, що клубляться по бурі. Д[обродій] Лепкий штукує декуди текст своїми вставками, щоб зробити логічні скоки менше різкими.

W szeregi
Dażbożego rycerstwa już Obyda weszła:
Jak dziewica wstąpiła na ziemię Trojana,
I skrzydłami łabędzia *białemi jak śniegi*
Bijąc morze błękitne oraz Donu brzegi
Zbudziła Czas, *co drzemał klęskami brzemienny*[2].

Се має передати староруське лапідарне «Встала Обида въ силах Дажьбожа внука; вступивъ дѣвою на землю Трояню, въсплескала лебедиными крылы на синѣмъ морѣ; у Дону плещучи убули жирня времена». Поминаючи вже екзеґетичні питання, чи слід було «сили Дажьбожа внука» толкувати польським «szeregi Dażbożego rucerstwa» і чи «жирня времена» значить справді «czas klęskami brzemienny» (так толкує пок[ійний] Огоновський*: тяжке лихоліття, але проти такого толкування кричить само значіння слова «жирня» — багаті на жир, товсті, щедрі); та поминаємо се, бо перекладач, хоч певно повинен якмога найглибше вникнути в духа і значіння оригіналу, все-таки не обов'язаний бути мудрішим у деталях від фахових інтерпретів, але вже з чисто поетичного огляду треба жалкувати, що руське «лебединымы крылы», таке пластичне і легке до передачі зовсім дослівної в польськім («skrzydłami łabędziemi»), розводнено на цілий вірш, причім genet[ivus] «łabędzia» зам[ість] прикметника далеко менше пластичний. Так само пожалкувати треба, що не без ціли аж два рази ужите в оригіналі «всплеснула» і «плещучи» перекладач заступив одним словом «bijąc», яке зовсім не передає оригіналу і зовсім змінює малюнок.

---

[1] В'яне трава степова від жалю,
Дерева тужно гілля схиляють *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] До рядів
Дажбожого* лицарства вже Обида вступила:
Як дівчина, прийшла на землю Трояна,
І крилами лебедя, *білими, як сніг,*
Бити може блакитні береги Дону,
Збудила час, *що дрімав, поразками сповнений*
(польськ.). — *Упоряд.*

Так само не всюди можна згодитися на переклад розд. IX (сон Святослава*), хоч і тут сам текст насуває великі трудності. Та все-таки декуди перекладач без потреби відступає від тексту. І так, зайвим відступленням мусимо вважати, коли староруське «на кровати тисов» д. Лепкий перекладає «na łożu z limby zrobionem»[1], бо ж лімба — дерево гірське, в Києві невідоме, коли натомість тис (по-польськи «cis») відомий і полякам і має в слов'янській поезії свою дуже інтересну традицію. Так само зайвою вважаю вставку д. Лепкого, коли руське «уже верже ся Дивъ на землю» перекладає словами: «Już z drzewa światowego Dyw zleciał na ziemię»[2]. Ні про яке Світове дерево ані тут, ані загалом у «Словѣ о п[олку] І[гореві]» нема мови, і д. Лепкий зовсім без потреби вніс у свій переклад дуже сумнівну інтерпретацію пок[ійного] Партицького, по якій у словах «Дивъ кличеть верху древа» під древом треба розуміти згадуване в Едді* та инших норманських загах Світове дерево Іґдразіль.

Натомість дуже гарно перекладено розд. X — патріотичний поклик поета до сучасних руських князів. Сей розділ, повний благородного огню та заразом цінний для історика задля влучних характеристик різних тогочасних князів та задля натяків на обставини, серед яких було написане «Слово», робить враження, як могутній подих степового вітру по виході із спертої атмосфери суму та меланхолії попереднього розділу. Жаль, що зараз у перших рядках д. Лепкий пішов занадто за хибною інтерпретацією пок[ійного] Огоновського, хоч трохи зм'якшив її недоладність. Слова поеми «не мыслію ти прелетѣти издалеча отня злата стола поблюсти» Огоновський інтерпретує як твердження, отже: «не думкою тільки (зайве) тобі перелетіти здалека сюди (зайве), щоби (зайве) стерегти (невірно) отцівський престол золотий». В такій формі речення неясне, виглядає на докір Всеволодові*. Д[обродій] Лепкий відчув головну недоречність сеї інтерпретації, а власне те, що тут маємо не твердження, а запитання, і перекладає так:

---

[1] На ложі кедровому *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Вже з дерева світового Див злетів на землю *(польськ.)*. — *Упоряд.*

O wielki książę Wsewołodzie!
Czy myślą tylko ty z dalekich stron
Przylecisz, by ojcowski tron
Wspierać w tej ciężkiej przygodzie?[1]

Та, на мою думку, треба було піти ще крок далі і зрозуміти, що «не мыслію ти» — се старий спосіб вислову замість «чи не подумаєш ти», а се знов рівнозначне з висловом бажання: а щоб ти подумав. «Поблюсти» не можна толкувати «стерегти», отже, дуративно, тільки треба би сказати «попильнувати», «поберегти» тимчасово, поки нема Ігоря в Новгороді. Не зовсім влучною модернізацією вважав би я у д. Лепкого зворот «za honor czasu skalany»[2], яким передано руське «за обиду сего времени».

Розділ XI являється немов продовженням розд. VI — рефлексії автора над минулим, факти усобиць та боїв, докори князям. Тут є й темні місця, як отсе «И схоти ю на кровать и рекъ», яке д. Лепкий м[енш]-б[ільш] за Барсовим* перекладає зовсім вільно і, на мою думку, невірно:

---

[1] О великий князю Всеволоде!
Чи думкою тільки ти з далеких сторін
Прилетиш, щоб трон батьківський
Підперти в цій важкій пригоді? *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] За честь часу осквернений *(польськ.)*. — *Упоряд.*

A leżąc tam z Chotijem we krwi, cały krwawy,
Słuchał, jako ten mówił[1].

Такі місця краще визначити точками, ніж перекладати недоладно, підсуваючи через те невідущим фальшиве поняття про оригінал. Те саме треба сказати про инше сумнівне місце в розд. IX, де відоме староруське «всю нощъ съ вечера боусови врани възграяху у Плѣсньска на болони бѣша дебрь Кисаню и не сошлю къ синему морю» перекладено за проводом російських інтерпретів:

Słucham oto chmary
Biesich wron spadłszy w Plisnesku na błonia,
Tudzież obsiadłszy *aż do Sanu* jary,
Przez całą noc bez wytchnienia kraczą
I nie lecą ku morzu[2].

Із дебри Кисані — байдуже, що вона собі таке і де лежить, — нема ніякої підстави робити дебри «ку Сану», тим більше, що від Плісneська «ку Сану» ніяких дебрів нема. Дуже гарно переклав д. Лепкий розділ XII (епізод про Всеслава):

W siódmym wieku Trojana
Kniaź Wsesław koście miotał
O kochaną dziewicę.
Nogami konia ścisnął
I pomknął do Kijowa,
By kopiją uderzyć

---

[1] Лежачи там з Хотієм у крові, весь скривавлений,
Слухай, як той мовив *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Слухаю ото хмари
Бісівських ворон, що, сівши в Плісneську на луки
І обсівши також *аж до Сану* яри,
Цілу ніч безнастанно крячучи, не летять до моря
(польськ.) — *Упоряд.*

W książęcy złoty tron.
Kijowski tron porzucił
I w północ z Białogrodu
Jak srogi pędził zwierz.
Okryła go mgła sina,
A gdy się dzień uszynił
Uderzył taranami
O wrota Nowogrodu,
Niwecząc Jarosława cześć[1].

Гарно, нема що сказати, хоч неясний нам образ оригіналу «клюками подпръ ся о кони» перекладач просто усунув своїм «nogami konia ścisnął». Певна річ, такий ясний для нас образ ліпше промовляє до нашої фантазії, ніж ті чудернацькі клюки, якими Всеслав буцімто опирався о коні — якесь очевидне баламутство. Можна б побажати, щоб перекладач пошанував інтересний поетичний образ «обѣси ся синѣ мглѣ», — його переклад «okryła go mgła sina» далеко прозаїчніший.

Розділ XIII — плач Ярославни, одно з найкращих місць поеми. Дивно, д. Лепкому той уступ якось не вдався. Читається він гарно, на своїм місці робить враження, але все ж він не такий, як ми могли надіятися по д. Лепкім. Власне, брак йому мелодійности, тої музикальної хвилі, що підносить настрій.

---

[1] У сьомому віці Трояна
Князь Всеслав кості кидав
На кохану дівчину.
Ногами коня стиснув
І помчав до Києва,
Щоб списом ударити
В князівський золотий трон.
Київський трон покинув
І опівночі з Білгорода
Гнав, як лютий звір.
Вкрила його імла синя,
А коли настав день,
Ударив таранами
В ворота Новгорода,
Нівечачи честь Ярослава* *(польськ.)*. — *Упоряд.*

O wietrze, wietrze, zgubne twoje wianie!
Pocoż na twoich skrzydłach nieznużonych
Niosłeś Połowców strzały na *przesławny*
Pułk mego męża? Czy za mało miałeś
Miejsca do wiania na tych niezmierzonych
Nieba przestworzach, lub na sinych morzach
Do kołysania statków?..[1]

Ні, мелодії сього уступу д. Лепкий не відгадав і не відчув. Маємо право жадати і надіятися від нього иншого, кращого перекладу сеї перлини староруської лірики.

Кінцеві уступи поеми перекладені дуже гарно. Аж тут д. Лепкий ужив переважно нового національного руського розміру — коломийки, і вірші вийшли дуже інтересні:

Huczy morze o północy,
Świat kryją tumany;
Oto Pan Bóg w swojej mocy
Wskazał szlak nieznany
Igorowi z obcej ziemi
Do złotego tronu
Ojcowskiego...[2]

Декуди здається нам, що співає сам люд словами д. Лепкого, прим[іром], дотинок на адрес річки Стугни:

---

[1] О вітре, вітре, згубний твій повів!
Навіщо на своїх невтомних крилах
Ти ніс половців на *преславний*
Полк мого мужа? Чи ти мав замало
Місця для віяння на тих незмірних
Неба просторах чи на синіх морях
Для колихання суден?.. *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Гуде море опівночі,
Світ криють тумани;
Оце Пан Бог у своїй силі
Вказав шлях незнаний
Ігореві з чужої землі
До золотого трону
Батьківського... *(польськ.)*. — *Упоряд.*

O bo Stuhna już nic taka!
Sama ladajaka,
Lecz wchłonąwszy obce wody
Zalewa ogrody[1].

Певне, з погляду точности перекладу можна б сим гарним віршам дещо закинути. Чи староруське «строугы ростре на кусту» значить те саме, що «zalewa ogrody»? Пок[ійний] Огоновський переклав се місце: «розлила повінь по кущах», та, на мою думку, зовсім невірно. Бо «строугъ» зовсім не те, що «струя», хоч по-польськи й кажеться «struga»; чи не ближче виводити «строугъ» від «стругати», отже, — «стругане дерево», «сплави», «човни»? А «ростре» — не конче те саме, що «простре», а може, ближче було б виводити його з «розтре» — і виходило б, що поет докоряє Стугні не тим, що розлила повінь по кущах, а тим, що розбиває струги, сплави чи пороми по надбережних скелях чи замулених на дні колодах. Бо й «кусту» ще не конче треба ідентифікувати з сучасним кущем, може, се, власне, грубі колоди.

Та годі! Не слід літературному критикові занадто бавитися в Schulmeister'а[2]. Моя задача була не виказувати недокладності перекладу д. Лепкого, а звернути увагу на ті гарні та добрі його прикмети, які вчинили мені лектуру сього перекладу дуже приємною. Коли б д. Лепкий думав ще колись видати свій переклад у поправній формі — а того повинні від нього швидко зажадати поляки, — то надіюся, що мої безпретенсіональні уваги хоч де в чім придадуться йому.

---

[1] О, бо Стугна вже не така!
Сама невелика,
Але, поглинувши чужі води,
Заливає городи *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Шкільного учителя *(нім.);* тут: дріб'язкового педанта, моралізатора. — *Упоряд.*

GESCHICHTE DES UKRAINISCHEN (RUTHENISCHEN) VOLKES VON MICHAEL HRUŠEVŚKYJ, O. PROFESSOR IN LEMBERG. I. BAND. URGESCHICHTE DES LANDES UND DES VOLKES. ANFÄNGE DES KIJEVER STAATES, AUTORISIERTE ÜBERSETZUNG AUS DER ZWEITEN UKRAINISCHEN AUSGABE.

Kommissionsverlag B. G. Teubner in Leipzig, 1906.
Ст. XVIII+754, 8°. Ціна 21 кор. [Рец.]

Отсе видання — се перший рішучий крок нашої наукової праці на широкий світ, перша проба познайомити якнайширші круги західноевропейських спеціялістів із здобутками нової російської і спеціяльно української історіографії. Перший том «Історії України» проф. Грушевського своїм широко зачеркненим планом, солідністю свого виконання і величезним багатством вишуканого та критично проробленого матеріялу якнайбільше надається до зацікавлення спеціялістів первопочинами нашої історії. При тім усі добрі прикмети руського оригіналу лишаються й при перекладі, так що і для неспеціяліста головний текст являється цікавою лектурою, коли численні ноти та екскурси вводять нас у робітню фахового історика.

ІСУСА ЧИ ВАРРАВУ?

Великий піст — пора розпам'ятування не лише власного життя і власних вчинків, але, головно, також життя і страждання Ісусового. У нас віддавна, ще від кінця XVI в., усталився був звичай відчитувати в тім часі, а особливо в Великім тижні спеціяльний твір, т[ак] зв[ану] «Пасію» — поетично оброблене оповідання про муку і смерть Ісусову. Ще, мабуть, у XVI в. для заспокоєння сеї потреби видавали друкарні окремою відбиткою т[ак] зв[ані] пасійні перікони евангелій, тобто ті уступи з евангелій, де оповідається про Ісусові страсті. Тій же потребі відповідали також незвичайно популярні в XVI—XVIII віках учительні євангелія*, де на основі канонічних євангелій оповідалося ширше, з відповідними моралізаціями про страсті Христові. Та згадана вже повість «Пасія» пішла далеко дальше, бо, лишаючи на боці моралізацію, розмальовувала широко всі згадані в євангеліях моменти страстей, користуючися при тім апокрифічними оповіданнями або тими ампліфікаціями пасійної історії, яких наплодили західноевропейські середньовікові містики та візіонери вроді св. Анзельма*, св. Бернарда*, св. Бригіти*, св. Мехтільди* і інші. Власне з сих додатків пізнаємо, що наші «Пасії» прийшли до нас із Заходу, через Польщу, дещо, може, через Чехію. Тих «Пасій» заховалося у нас споре число в рукописах; на жаль, вони досі не опубліковані і не розсліджені, так що годі сказати щось певне про їх мандрівку та їх перерібки у нас.

Та се я тільки так, мимоходом. Бажаючи нав'язати до нашого старого звичаю пасійних читань по домах (вони відбувалися не лише в домах священиків та міщан, але, як показують заховані досі в селянських родинах рукописи, також у селянських хатах), я хотів би звернути (ще раз і ще раз) увагу наших освічених людей на нові праці сучасних учених коло досліду початків християнства та особистого життя і страждання його основника. Сі досліди важні й цікаві не лише з методичного погляду як взірці незвичайно обережної, тонкої та детальної критики та екзегези тексту Св[ятого] Письма; вони мають велике значіння і поза кругом спеціялістів як проби згармонізовання новочасного людського духу і його нових здобутків із прастарими релігійними традиціями на ґрунті високого етичного ідеалізму.

Отже, користаючи з сеї нагоди, хочу подати тут зміст праці проф. д-ра Йогана Меркеля*, відомого юриста в Ґеттінґені* про той уступ євангельської пасійної історії, де говориться про уласкавлення розбійника Варрави Пилатом*, що попередило засудження Ісуса на смерть[1]. Як відомо, всі наші евангелія оповідають згідно, що був звичай, по якому римський прокуратор у Юдеї* при нагоді празника робив народові «ласку», випускаючи на волю одного в'язня, і то по вибору самого народу. Та при тій згідності в основі маємо в деталях дуже цікаві різниці.

---

[1] Dr. jur. Johann Merkel, Die Begnadigung am Passahfeste (Zeilschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums. Giessen, 1905, стор. 293—316).

1. Одні евангелисти признають сей звичай прокураторові, або, може, лише тодішньому прокураторові понтійському Пилатові (Матвій: «як привик був ігемон», XXVII, 15; Марко: «як завсіди чинив», XV, 8); інші признають, що се був звичай краєвий, жидівський (Іван вкладає в уста Пилата слова: «Є звичай у вас», XVIII, 39; так само і в апокрифічних евангеліях).

2. Одні говорять про празник взагалі (Матв., XXVII, 15; Марко, XV, 6; Лука, XXIII, 17), инші лише про празник Пасхи (Іван, XVIII, 39 — «празник опрісноків», апокрифи); деякі старі переклади мають навіть: «на кождий празник».

3. Лука додає надто, що се була «потреба» для прокуратора доконувати таке уласкавлення.

4. Та й сам акт уласкавлення означують евангелисти різними термінами: «розв'язати» (ἁπολύειν), «увільнити» (ἐλευφερούν) і «уласкавити» (χαρισυήνι).

Над походженням сього звичаю застановлялися вже найдавніші інтерпретатори новозавітних книг. Оріген у своїм коментарії остерігає: «Не треба дивуватися (видно, що сам таки дивувався!), що римляни в початку свого панування "подарували" жидам сей звичай, бо ж звичайно народи, поконавши якесь инше плем'я, дають йому якусь ласку, доки не укріпиться їх ярмо над ним». Значить, захования сього звичаю було з боку римлян «ласкою», концесією для жидів. І пізніші християнські письменники вважали сей звичай за жидівський і виводили його зі старозавітного оповідання (1 кн. Самуїла, XIV, 44, 45) про те, як засуджений на смерть Йонатан був уласкавлений Саулом «на просьби народу». Инші, як Теофілакт*, думали, що джерелом сього звичаю було право азілю*, здавна заведене у жидів, а середньовікові латинські коментатори бачили в ньому згадку про увільнення жидів із египетської неволі, якого пам'яткою був власне празник Пасхи.

Та вже Теофілакт завважив, що сей звичай, властиво, перечить духові Мойсеєвого закону, який, говорячи про різні кари, ніде і в жоднім випадку не згадує про помилування. Рішуче висловив сей погляд славний учений і політик Гуґо Ґроцій* (1583—1645) виказуючи, що ані жидівські царі, ані синедріон, ані простий народ жидівський ніколи не мали і не могли мати такого права, а оповіданий у кн[изі] Сам[уїла] випадок із Йонатаном, крім своєї одиничности, зовсім не в'яжеться з сим звичаєм, бо ж там народ «випрошує» помилування у царя, а не уласкавлює сам. Ґроцій висловив думку, що сей звичай мусив бути римський і перед заведенням римського панування в Юдеї* зовсім не був відомий. Він пригадав Лівієве оповідання про римський празник «лектістерній»*, при якому «із в'язнів здіймано кайдани», і вважає правдоподібним, що на взірець того звичаю Август надав сю ласку й жидівському народові, так що прокуратори мали в своїх мандатах також виконування сього права уласкавлювання. Бо без такого виразного вповаження — додає Ґроцій — вони не були б важилися присвоювати собі те право.

Ґроцієва думка здобула собі багато прихильників, які не перевелися ще й у XIX віці. Деякі з них старалися ще «скріпити» сей погляд вказівками на грецькі празники тесмофорій та панатенеїв*, доказуючи, що жиди і в инші свої празники, отже, в Зелені свята та в Кучки виконували сей звичай. Дехто вважав Пилата першим завідцею сього звичаю, а инші признавали його «винайдення» архіреєві Каяфі.

Та майже рівночасно з Ґроцієм виступали й противники його погляду, які признавали, що хоча сей звичай і був незгідний із Мойсеєвим законом, але проте був се старожидівський звичай, що держався в народі. Римляни терпіли його, щоб не дразнити народу, але обмежили його настільки, що признали прокураторові право визначати двох злочинців, із яких «народ» мав право наділяти одного свободою. Підношено проти Ґроцієвих здогадів рішучу увагу, що заведення римського чи грецького звичаю тодішні жиди були би признали не за ласку, а за нарушення їх святої традиції. Правда, і проти погляду на давність такого звичаю у жидів промовляло те, що ані жидівські Святі книги, ані їх пізніші письменники та історики, прим[іром], Йосиф Флавій, нічогісінько не знають про існування і виконування такого звичаю. Дуже невигідним виходом із сеї трудности було припущення, що се був звичай новіший або винайдений Каяфою, бо і в такім разі незрозумілою була би мовчанка про нього Йосифа, що жив значно пізніше, а про часи Христові писав досить докладно.

У початку XVIII в. англійський теолог Джон Спенсер відкинув усі давніші погляди на сей звичай, доказуючи, прим[іром], що признання жидам права уласкавлення з боку римлян не було б ніякою політичною концесією, а власне знаком їх поневолення, буцімто вони і такого нужденного права за кождим разом мусять допрошуватися від римського урядника. Він нав'язує знов до грецьких празників, при яких увільнювано всіх в'язнів і додає, що жиди перейняли сей звичай від греків, але не в повній формі, щоб тим відрізнитися від поган.

Инший учений XVIII в., швейцарець Ґоттінґер*, підніс той факт, що, власне, в часі жидівських національних празників був звичай прилюдно тратити злочинців, так що уласкавлювання при тій нагоді треба вважати виключеним; проте й він зупиняється на тім, шо в пізнішім часі виробився звичай в часі Пасхи уласкавлювати одного злочинця на пам'ятку увільнення Ізраїля з єгипетської неволі і що римляни затвердили сей звичай.

В XIX в. треба піднести поперед усього критичні уваги В. Брандта. Він признає зовсім неправдоподібною думку, що римський прокуратор сам радив поневоленому і завсіди склонному до бунтів народові вибрати собі одного злочинця, якого б він мав випустити на свободу. Так само абсурдною видається йому думка, щоб се мало діятися як раз в часі Пасхи, коли задля величезного натовпу в Єрусалимі найбільше треба було боятися збіговищ і розрухів. Так само годі припустити, щоб прокураторові «була потреба» чинити се, «бо який сенат або цісар був би признав такий привілей»? Брандт уважає, отже, оповідання євангелистів у тій формі, як маємо його тепер, пізнішою видумкою. Він признає конкретним той факт уласкавлення якогось, ближче нам невідомого, Варрави (дослівно знач[ить] «син рабина»), але припускає, що сей факт стався пізніше і що тільки «рефлексії» пізніших християн зробили з сього одиничного факту «звичай» і перенесли сам факт на час засудження Христа, при чім автори євангелій, кермуючися тенденцією якнайбільше оправдувати Пилата і якнайбільше обвинувачувати жидів у смерті Ісусовій, заставили Пилата розіграти перед народом таку сцену, якої опис маємо в євангеліях.

Варто ще зазначити погляд італійського вченого Джованні Розадо, який звертає увагу на різні роди уласкавлення, відомі римському праву. Римське право знає три роди уласкавлення: abolitio ex lege, abolitio publica і abolitio privata[1]. Два перші роди не підходять до нашого факту, але третій підходить, на думку д. Розадо. Abolitio privata полягала в тім, що жалібник відступав від своєї жалоби, чи то пізнавши свій блуд, чи з якої иншої причини. Отже, на думку д. Розадо, Пилат, протиставляючи Ісуса звісному бунтівникові Варраві, хотів склонити жидів, щоб відступили від оскарження Ісуса. Се толковання, одначе, зовсім недоладне. Раз тому, що воно відкидає євангельське твердження про «звичай уласкавлюваня», а робить із нього одиничний випадок; друге тому, що Варрава по євангельському оповіданню був бунтівником, отже, чоловіком, що повставав проти римлян, значить, у очах жидів патріотом, так що його протиставлення Ісусові згори мусило мати успіх, зовсім противний тому намірові, який буцімто мав Пилат; третє, що жалобником у Ісусовій справі був не народ, а синедріон, так що і впливати на народ для відступлення від жалоби не було ніякого резону; а четверте, що Ісус явився перед Пилатом не як обжалуваний, а як уже засуджений на смерть синедріоном, який лише не мав права екзекутиви.

---

[1] Припинення судової справи через формальну помилку в обвинуваченні, звільнення обвинуваченого з нагоди свята або якогось суспільного лиха і відкликання звинувачення з боку позивача *(латин.)*. — *Упоряд.*

Резюмуючи всі ті до досліди, д-р Меркель зупиняється на тім, що неіснування зазначеного в євангеліях старого жидівського звичаю уласкавлювання одного злочинця перед Пасхою можна вважати доказаним, а право прокуратора щодо помилування засудженого злочинця бодай дуже сумнівним. Та все те ще не виключає можности, що оповідані в євангеліях події мали під собою фактичну підставу. Раз тому, що прокуратор міг не мати права помилування злочинця, засудженого по римському праву, але тут діло було відмінне, бо Ісус був засуджений жидівським синедріоном, і Пилат мав право або потвердити, або не потвердити той засуд, отже, фактично, помилувати в'язня і пустити його на волю. А друге ось що. Д-р Меркель звертає увагу на зазначені римськими істориками часів цісарства факти увільнення злочинців або невольників «per acclamationem populi»[1]. Коли невольник, змушений виступати в цирку як гладіатор, лишився живий, трафлялося так, що розентузіязмований його подвигами народ змушував присутнього імператора дарувати йому свободу.

Таке оповідають про Тіберія, який не зміг опертися оплескам народу і пустив на волю свого улюбленого невольника, що відзначився як комічний актор. Тіберій наслідком сього був незадоволений і довго не ходив на театральні та циркові вистави, «ne quid exposceretur»[2], себто, щоб не вимагали від нього знов яких увільнень. Мусили такі випадки трафлятися в Римі часто, коли з часом видано навіть закон, який такі увільнення рабів у цирку, всилувані оплесками народу, признав неважними. От таке чисто римське уласкавлення «per acclamationem populi» могли мати на думці автори, що писали євангелія. В четвертім віці нашої ери деякі коментатори євангелій виразно покликаються на сей римський звичай, а один із них кличе патетично: «Горе тобі, Пилате, що ти, бувши римляном, не знав римського права і, увільнивши злочинця Варраву, засудив на хрест Ісуса!» На думку д-ра Меркеля, такий відклик до народної симпатії не був би суперечив жидівським звичаям, бо се не було ані перестерігання давнього звичаю, ані заводження нового — поганського, тільки простий акт людськости.

---

[1] Рішенням народу *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Щоб нічого не просили *(латин.)*. — *Упоряд.*

Очевидно, що з того всього знаємо тільки можливість; як було направду при засудженні Ісуса — сього при суперечності і пізнім повстанні джерел не можемо знати.

ЗАЯВА

Прочитавши в ч. 7 «Зеркала» адресований до мене вірш під загальним титулом «Присвяти»*, заявляю:

1) моя драма «Учитель» ніколи не була конкурсовою і була безпосередньо від мене куплена виділом «Руської бесіди» за звичайний гонорар;

2) прочитавши кинений мені в тім вірші закид про «вибрання» теми моєї драми від німців, спеціяльно з якогось «Pfarrera» (а posteriori я довідався, що се має бути драма Анценґрубера* «Der Pfarrer von Kirchfeld»), я зараз запросив компетентні люди, щоб прочитали сю драму, порівняли її з моїм «Учителем», і постараюся, щоб результат того порівняння був опублікований;

3) не дожидаючи того результату, заявляю тут під словом чести, що драми «Der Pfarrer von Kirchfeld» я досі ані в перекладі, ані в оригіналі не читав, ані на сцені виставленої не бачив, ані навіть не читав переповіді її змісту, так що про її зміст і будову не маю ніякого поняття.

У Львові, д[ня] 6 цвітня 1906 р.

УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА В РОСІЇ. «УКРАИНСКИЙ ВЕСТНИК»,

выходит еженедельно под редакцией
М. А. Славинского*
и при ближайшем участии проф. М. С. Грушевского,
проф. Д. И. Овсянико-Куликовского* и А. А. Русова.
С.-Петербург, 1906, №№ 1—10, ст. 1—740. [Рец.]

Великі переміни, викликані подіями остатніх літ у внутрішньому житті Росії, довели, між иншим, і до того, що не тільки для українського слова відкрилася давно бажана, хоч далеко ще не повна свобода, але й для українського елементу виявилася можність зазначити себе не лише в пресі, а також у громадському і політичному житті. Певна річ, для кождого, хто знав докладно фатальні впливи попереднього безправного стану, особливо на Україні, ту загальну політичну неосвідомленість і духову зневіру серед української інтелігенції, те розбиття і занепад людової маси, ту громадну дезерцію молодших інтелігентних сил до різних чужих таборів, що манили їх окликами суспільного і політичного радикалізму та революційности, — той згори міг надіятися, що при даній невеличкій свободі руху український елемент не може відразу виступити імпозантною силою та запрезентувати себе якоюсь широкою організацією та новою ідейною програмою. Адже ж для українців завдяки їх нещасному положенню тільки тепер починається те, що було досі доступне иншим народам Росії, — широка дискусія на рідній, отже, всій народній масі доступній, мові про найважніші питання громадського і політичного життя.

Певна річ, не можна виправдати українську інтелігенцію в тім, що вже вчасніше не вжила тих способів, які, без сумніву, були їй доступні, для переведення бодай у тісніших, інтелігентних кругах тої дискусії, для вияснення собі й иншим становища України та провідних ідей хоч би будущої української політики. Се занедбання гірко помстилося на українцях у гарячу пору політичного перелому, дало можність иншим російським партіям зігнорувати їх та здобувати собі прихильників на Україні, так що українська репрезентація до першої російської Державної Думи переважно ввійшла туди під фірмою инших, загальноросійських, партій і зв'язана з ними їх програмами. Тільки a posteriori, вже на парламентарнім ґрунті розпочалися з ініціятиви деяких свідоміших українців проби звести докупи послів українського походження, звести не лише механічно як земляків, але також ідейно та політично на основі спільної національної свідомости та спільної суспільно-політичної програми.

Літературним висловом того зусилля являється отсей «Украинский вестник» — тижневик, присвячений виясненню української справи, поперед усього її політичних та суспільних потреб та становища супроти инших російських націй і партій. Виступаючи під девізою «демократії і автономії», відразу зазначив своє становище — не партійне і не класове, хоч усе-таки досить остро замарковане супроти всякого роду ретроградів та сторонників привілеїв. Налягаючи в своїх чільних статтях головно на роз'ясненні принципу національности та автономічної політики в державі, він у значній мірі заповнює прогалину, яка досі була в російській пресі, що, вважаючи Росію суцільною та неподільною, не дискутувала питання про недержавні національності або обмежалася на ворожім становищі супроти них, а в справах внутрішньої політики заспокоювалася на думці про централізацію, хоч і бачила її хиби. З сього погляду «Украинский вестник» відразу зайняв виразне і ясне становище серед російської преси. Поміркований у своїх осудах, з тенденцією давати позитивні звістки й річеві аргументи замість полеміки, він також своїм спокійним тоном робить приємне враження і читається залюбки. Попробуємо переглянути зміст виданих досі десяти чисел, що творять уже поважний том 740 сторін друку.

На перший план серед змісту отсих десяти зошитів висуваються статті проф. Грушевського, одного з ініціяторів і найдіяльніших співробітників видання. Проф. Грушевський широко оброблює думку про потребу надання Україні якнайширшої автономії і на живих прикладах показує консеквенції сього принципу в житті народу, а заразом шкідливі наслідки його нешановання не лише для самої України, але й для всієї Росії. І так, у статті «Национальный вопрос и автономия» (ч. 1) він кладе постулат, щоб «принцип широкої самоуправи національних територій був признаний неминучою умовою культурно-економічного і громадсько-політичного розвою Росії і був покладений як підвалина всієї політичної будови держави, не дожидаючи вибухів національного незадоволення». Сей принцип повинен бути проведений у всіх територіяльно-громадських організаціях, починаючи від сільської громади аж до провінціяльного сойму, що обіймав би всю дану національну провінцію. Компетенція тих автономних корпорацій повинна бути якнайширша, щоб давала змогу якнайширшого громадського і освітнього розвою даної нації. Супроти факту, що навіть поступові російські партії зі старої централістичної привички роблять різницю між народностями і, признаючи автономію одним (прим[іром], полякам та фінляндцям), не хочуть признати її иншим як менше важним, остерігає проф. Грушевський перед таким непринципіяльним ставленням діла, справедливо бачачи в ньому «визов до національної боротьби, що може загальмувати поступовий рух усього державного устрою і зупинити його відродження».

Дуже інтересна друга стаття того ж автора «Вопрос дня» (ч. 2), в якій можемо бачити вислів опінії чільних українців про розв'язку аграрного питання, одної з найбільше пекучих і важних справ, що стояли на деннім порядку нарад Державної Думи. Проф. Грушевський дуже влучно характеризує безвихідне положення Думи, якій бюрократія не підготовила і не предложила ніякого субстрату, ніяких матеріялів, потрібних для такої трудної справи, як аграрна, а яку, з другого боку, відносини, настрій народу і його важке економічне положення непереможною силою перли на дорогу радикальної реформи. Стаття проф. Грушевського, певно, в згоді з опінією більшости укр[аїнської] посольської групи, промовляє за «примусовим вивлащенням на користь хліборобської верстви всякого роду зайвих ґрунтів, що виходять поза границі нормальної власности і тої максимальної власности, яка буде усталена для властителів, що ведуть на своїй землі господарство власною працею й засобами». Автор відчуває деяку неясність у такій стилізації справи і застерігається, що детальний план транзакції може явитися результатом спеціяльних праць і дослідів, і остерігає перед шаблоновою формулою, що мала б бути примусова для всієї Росії; місцеві умови в різних краях будуть вимагати різної стилізації формули. Авторові зовсім не імпонують балакання консерватистів про «священний» характер власности, та, з другого боку, він числить на те, що Дума згодиться на заплату властителям «можливого в даних обставинах викупу». Не імпонують авторові й завзяті балакання консерватистів про добродійні впливи великої власности на поступ дрібного господарства; ті впливи почасти зовсім фіктивні, а почасти можуть аж з надвишкою бути винадгороджені публічними агрономічними закладами. Викуплені землі творять публічні земельні фонди, з яких хлібороби одержують наділи після певних норм для ужитку. Для переведення сеї транзакції автор пропонує утворення місцевих (повітових чи районових) комітетів, що лучились би в більші цілості. Ті комітети, вибрані силою загальноімперського закону, могли б зараз приступити до підготовних праць. Розділ викуплених державою ґрунтів на власність селянам автор уважає за річ непорадну і шкідливу, бо сим була б заперта дорога для регуляційної діяльности дальших поколінь. Зупиняюся на сьому питанні умисно довше тому, що аграрне питання в дуже аналогічних формах здавна наболіло також у нас, і саме порушення його в російській Держ[авній] Думі викликало у нас серед оборонців двірських привілеїв немалий переполох, так само як і в рос[ійській] Держ[авній] Думі було головним клином, на якім розкололася дружба польського «Кола»* з кадетами*. Проект українців, виложений у отсій статті проф. Грушевського, власне, через свій радикальний принцип і поміркованість у його переведенні мав найбільше шансів бути ухвалений Думою і, невважаючи на її розв’язання, він, без сумніву, не стратив іще свою актуальність і швидко так чи инакше мусить знов зробитися центром дискусії та партійної боротьби в Росії.

Не менше важне питання порушив і блискуче освітив проф. Грушевський у статті «Единство или распадение?» (ч. 3). Супроти криків російських бюрократів і централістів, що сучасний еманципаційний рух грозить розпадом єдности Росії, проф. Грушевський в прегарнім історичнім нарисі виказує, що такої єдности нема й ніколи не було, що Росія — радше тюрма народів, ніж одноцільна держава, що піддержування тої примусової єдности мусить вичерпувати сили не лише підневолених, але також «пануючої» нації, і вказуючи нічим не стіснене національне життя кождої нації з повним правом самоозначення на полі економічнім, культурнім і політичнім як мету, до якої неминуче змагає людська цивілізаційна праця, кладе той сам принцип основою будущої єдности Росії, в якій поодинокі народи, що тепер держаться її примусом та визиском, повинні знайти собі таку піддержку для своїх інтересів і такі користі зі спільного пожиття, щоб та єдність притягала, а не відпихала їх.

Спеціяльні питання, злучені з питанням про автономію народностей, обробляє проф. Груш[евський] в окремих статях «О зрелости и незрелости» (№ 4), «Наши требования» (№ 5), де в позитивній формі висловлено ті постулати, які випливають із принципіяльного становища українців супроти російських відносин. У двох статях «Встревоженный муравейник» (№ 6) і «Конец гетто» (№ 7) порушує проф. Груш[евський] відносини поляків і жидів до українців, а в статті «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии» (№ 9) подає коротку характеристику розвою і росту того «національного радикалізму», що характеризує сучасний стан політичної думки на Україні.

Як бачимо, вже в сих статтях проф. Грушевського порушено майже всі важніші політичні питання, що стоять тепер на черзі дискусії не лише в Росії, але також у нас. Инші співробітники обробляють деякі з тих питань детальніше, додають факти з біжучого життя та історії. І так, відомий польський учений, проф. Бодуен-де-Куртене в статті, написаній живо і з темпераментом, викладає головні засади «союзу автономістів», де сильно побиває централізм російської бюрократії і почасти й революційних елементів. А. Г.* в гарно написаній статті «Социал-демократия и украинский вопрос» (№ 1) трохи якось соромливо характеризує становище соціяльної демократії супроти українського питання і, зазначивши зворот, особливо австрійської соц[іал]-дем[ократичної] партії, від національного індиферентизму, що направду являвся ексклюзивністю державних народностей, до національного федералізму (мимоходом кажучи, ще далеко не консеквентно проведеного), поминає мовчанкою такі яркі факти, як недопущення на соціяльно-дем[ократичному] конгресі делегатів недержавних народностей, як заперечення галицьким жидам-соц[іал]-

демократам права на окрему національну організацію, як поворот українських соц[іал]-демокр[атичних] організацій від федеративного становища супроти російських під центральну коменду і т. д. Взагалі питання про соціяльну демократію на Україні незвичайно важне і пекуче тому, що майже вся укр[аїнська] молодіж горнеться в її ряди, лишається в «Укр[аинском] вестнике» досі не освітлене як слід, і на се мусимо звернути увагу редакторів видавництва.

Із инших причинків, що кидають світло на основні питання, порушені в статтях проф. Грушевського, назвемо статтю редактора М. Славинського «Империя народов» (№ 1), А. Лотоцького* «Шаблон и жизнь» (№ 2) — причинок до дискусії про аграрне питання, М. Могилянського* «Аграрные процессы на Украине» (№ 3), М. Туган-Барановського* «Национализация земли и выкуп» (№ 4), М. Томари* «Реформа местного самоуправления» (№ 8), Владимира Ж. «Точка над “і”» (№ 7) про ролю центрального парламенту в виробленні форм місцевої автономії, М. Славинського «Закон о национальных правах» (№ 7), Владимира Ж. «Non multum sed multa» (№ 9), причинок до жидівського питання, спеціяльно про становище жидів у Галичині і т. д. Дуже багато інтересного для різних питань дають дописі Spectatora «На Украине», поміщувані майже в кождім н-рі, і розпочата в н-рах 9 і 10 стаття С. Бородаєвского* «Из поездки по Украине».

«Укр[аинский] вестник», крім сих статей, присвячених біжучій політиці в широкім значінні, подав також ряд статей більше наукового або інформаційного характеру. На першім місці треба тут поставити замітну статтю проф. Овсянико-Куликовского «Что такое национальность» (№ 1, 2, 5, 6, 8). Полишаючи собі на пізніше докладніше обговорення тої статті, подаємо тут лише дещо для характеристики її вихідної точки. В противенстві до переважної части вчених, які досі говорили про те, що таке національність і яке її значіння в суспільному житті (нагадаю хоч би голосну свого часу статтю Ренана), проф. Овсянико-Куликовський відмовляє національності прикмети явища масового і примітивного і вважає її прикметою чисто психічною, отже, основаною на індивідуальній психології, а надто прикметою, що виробляється з поступом цивілізації і являється найвище розвиненою в чільних індивідуальностях, у геніяльних особах, реформаторах, пророках, поетах та політичних діячах даного народу. Чимдалі вниз у духовій драбині, до середніх і найнижчих верстов, тим ті прикмети менше виразні. І ще одно цікаве спостереження робить автор: національних прикмет людини не можна шукати в сфері її чуття, треба шукати їх головно в сфері інтелекту і волі. Про мотивовання сих тез і консеквенції їх для практичного життя поговоримо окремо при розборі сеї інтересної статті, скоро вона закінчиться друком. А. Русов дав в ч. 4 цінну інформаційну статтю «Несколько слов о территории и поселении Украины» з етнографічною мапою, й другу — «Формы землевладения и землепользования на Украине» (№ 5). Проф. Вовк дав у № 7 статтю «Украинцы в антропологическом отношении», де зводить докупи результати найновіших праць на тім полі, в тім числі й власних помірів, доконаних у наших горах. Н. Соколов* дав інтересне статистичне зіставлення «Украина в государственном бюджете России» (№ 2), з якого як на долоні видно визискування України рос[ійським] державним скарбом, що забирає з неї рік-річно звиш 240 мільйонів чистого доходу. Проф. Багалій подав інтересний причинок до історії духовної цензури на Україні («Характерная страничка из прошлого», № 6).

Слабше презентується відділ літератури й* культури та історії і критики літературної, свідомо відсунений редакцією на другий план супроти актуальних політичних і суспільних тем. На першім місці поставимо тут відому нашим читачам (в скороченні) статтю проф. Грушевського «Позорной памяти» (№ 1) — крепке слово обурення на пам'ять ганебного указу 1876 р.* Крім згаданої статті про історію політичної гадки на Україні, присвятив він осібну статтю п. т. «Украинский Пьемонт» оглядові того значіння, яке мала Галичина для культурного й політичного руху України (№ 2). В роковини смерти Драгоманова присвятив його пам'яті невеличку статейку М. Могилянський (№ 4), підносячи значіння покійника як політичного письменника. В тім же н-рі присвятив д. Дорошенко* статтю відомому віденському виданю «Ruthenische Revue»* з продовженням «Ukrainische Rundschau». Гаряче підносячи важність самої ідеї видавання такої «української трибуни в Европі» і заслуги пок[ійного] Сембратовича, д. Дорошенко, одначе, не дає ніяких інформацій про зміст сього видання, ані не звертає уваги на його слабі сторони. Від видання так поважного, як «Укр[аинский] вестн[ик]», можна було ждати чогось серйознішого, як повторювання загальників, яких ми читали вже немало в укр[аїнській] пресі про се видання. Той сам автор присвятив у № 9 статейку Науковому тов[ариству] ім. Шевченка у Львові. Пані Русова* присвятила тепло написану статтю потребам українського шкільництва («Современные школьные нужды на Украине», № 2). Провадиться огляд української преси (№ 1, 3), але лише з Росії, і на жаль, замало систематичний і декуди занадто загальниковий, «як для чужих». Се метода не зовсім вірна; «Укр[аинский] вестник», як бачимо з сього короткого огляду, — се фактично сьогодні не лише укр[аїнська] трибуна в Росії, але одинокий руковідний орган укр[аїнської] інтелігенції і таким, може, й доведеться йому бути ще довгі роки.

АНДРІЮ ДІКСОН УАЙТ.
РОЗВІЙ ПОГЛЯДІВ НА ВСЕЛЕННУ.

З англійського переклав Іван Петрушевич
(Літературно-наукова бібліотека.
С. II. Ч. 137—138). Львів, 1906.
Накладом «Укр[аїнсько]-руської видавничої спілки».
З друкарні Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка.
Ст. 160, 16°. Ціна 90 сот.

Се початковий розділ першого тому Уайтової книги про боротьбу віри з розумом, і виставлено в ньому те, що ми б назвали розвоєм еволюційних думок у історії людськости. На думку американського вченого, ті еволюційні погляди зовсім не нові, а сягають так само, як противні, еманаційні погляди, прастарих часів, можна сказати, початків людської цивілізації. Щоправда, не маючи точного, наукового мотивовання, вони довго не могли лягти в основу світогляду ширшої громади і лишалися власністю немногих виємкових одиниць, були забороннювані та переслідувані, особливо тоді, коли еманаційні теорії, по яким кождий об'яв у природі, кождий твір випливає безпосередньо з акту Божої волі і з Божої творчости, зробився основою т[ак] зв[аних] об'явлених релігій. Друга часть розвідки присвячена спеціяльно дарвінізмові* і його побідному походові в XIX віці і читається просто з драматичним зацікавленням.

[ПЕРЕДМОВА ДО СТАТТІ: *Ф. Ш.* ЛЕССІНҐІВ «НАТАН МУДРИЙ»]

В січні б[іжучого] р[оку] минуло сто літ від часу першої вистави Лессінґової драми «Натан Мудрий» у однім із віденських театрів. Минуло 28 літ по появі сеї драми в друку і 26 літ по смерті її автора, поки австрійська театральна цензура зважилася, по довголітніх короводах та з значними урізками, допустити Лессінґів архитвір на віденську сцену. З нагоди тих роковин виставив і сього року того самого дня віденський «Deutsches Volkstheater» сю драму, а часописі не проминули нагоди пригадати своїй публіці значіння тої вистави та значіння «Натана Мудрого». Одною з тих принагідних статей, написаною виємково гарно і солідно якимось Ф. Ш. для «Neue freie Presse», ми користуємося тут, щоб і нашій громаді пригадати сей твір, се «євангеліє толеранції та вирозумілости на людські слабості», якого найінтереснішу частину — славну притчу про три перстені подаємо далі в перекладі.

Ся притча будить і в моїй душі спомин одного дорогого мені чоловіка — Михайла Драгоманова. В своїх листах до мене він кілька разів згадував, що рад би колись подати статтю про Лессінґову притчу і при тій нагоді докладніше роздивити пропаговану Лессінґом ідею релігійної толеранції. Се заохотило мене перекласти відповідний уступ сцени 4—7 з п'ятого акту «Натана». Я післав йому копію того перекладу, та він, мабуть, не подобався Драгоманову, бо про статтю в дальших листах не було згадки. Одна копія перекладу лежала у мене довгі літа, поки минулого року не дарував її одному «збирачеві пам'яток» із України. Тепер я зовсім наново переклав притчу і присвячую сю дрібну працю пам'яті Михайла Драгоманова, того, що серед нашої суспільности відіграв роль, багато дечим подібну до ролі Лессінґа.

А. М. ЛОБОДА.
РУССКИЕ БЫЛИНЫ О СВАТОВСТВЕ

К., 1904, стор. 293+5, ненум. 8

Праця д. Лободи складається з просторого вступу (стор. 1—53), з п'яти розділів, що говорять про властиву тему, і з «короткого закінчення» та покажчика особистих імен. Найцікавіший вступ, у якім автор говорить про сучасні методи дослідів над билинами. Д[обродій] Лобода загалом незадоволений з результатів дотеперішніх дослідів і досить влучно критикує їх. Він показує на прикладах, що давні пояснення билинних оповідань як мітів природничих так само не можуть задоволити нас, як пізніші пояснення, що бачили в билинах відгуки історичних фактів або прості копії-перерібки фінських та тюркських легенд та казок, або перерібки старих греко-візантійських чи західно-церковних традицій, чи нарешті персько-кавказького епосу. Особливо детально полемізує він з працями Всевол[ода] Міллера, користуючися при тім важною рецензією на сю працю проф. Дашкевича, уміщеною в XXXVI «Отчете о присуждении наград гр[афа] Уварова». Не менше остро критикує автор іміграційну теорію в тій формі, як вона проявляє себе в працях Веселовського, Жданова, Созоновича*, виказуючи, що й тут для дійсного пояснення, датовання, географічного означення билин зроблено мало, що осуди вчених хитаються, наведені ними паралелі не рішають власне основних питань у порушених темах.

Усе те було б дуже інтересно, і якби автор був основніше робив хоч сю чисто негативну частину вступної критичної праці над билинами, то поклав би немалу заслугу. Але він зробив свої уваги на виривки, доторкнувся лише деяких пунктів, так що ті його уваги не скрізь можуть переконати противника. Не можна мати нічого й проти того, що автор при кінці свойого виступу хилиться найбільше до поглядів проф. Дашкевича, який у нар[одному] епосі радить поперед усього шукати первісної історичної основи, відлущивши від неї пізніші шаблонові, міжнародні наверствовання, свідомі чи несвідомі запозики мандрованого міжнародного матеріялу, натяки на пізніші історичні, побутові та географічні деталі, що зразу не мали нічого спільного з основою епосу, або й чисто літературні, книжкові примішки. Питання поставлено, як бачимо, зовсім розумно, і маса новіших дослідників, між ними, прим[іром], і пок[ійний] Драгоманов, ішли власне сею методою, яка виявляється органічною комбінацією історичної методи з теорією порівняного досліду фольклору.

На жаль, одначе, те, що подає далі д. Лобода як ілюстрацію до своєї (адаптованої властиво від проф. Дашкевича) уліпшеної методи досліду, зовсім не відповідає широкому критичному розмахові вступу. Д[обродій] Лобода, очевидно, не має ніякого поняття про практичне прикладання сеї уліпшеної методи і в своїй техніці розбирання та коментовання билин не те що не дорівнював проф. Дашкевичу або Веселовському, але лишився позаду навіть таких dii minorum gentium[1], як Жданов, Халанський* або Созонович. У тих, принаймні, завсігди ясно видно вихідну точку, обсяг і мету досліду, а у д. Лободи нічого не видно. «Мотивы сватовства и женитьбы — одни из самых популярных в эпосе», — таким лапідарним реченням зачинає свою розвідку д. Лобода; твердження, під яке не підходять, прим[іром], ані «Іліяда», ані «Одіссея», ані «Пісня про Роланда»*, ані багато инших національних епопей. Що люди сватаються і женяться — се не епічна, а загальножиттєва тема, з якої епос виймає і оброблює лише певні форми. Власне, ті епічні форми сватання і женитьби мають інтерес при студійованні епосу, і, забираючися до таких студій, слід би було виділити, схарактеризувати ті форми, зазначити їх місце в загальній еволюції сімейних форм, а вже тільки тоді, опираючися о тверду основу науки про розвій сімейних форм, розбиратися в билинних текстах, групувати їх відповідно до тих форм, що дало б можність зараз вирізнити старші, первісні варіянти від пізніших. Замість сеї найпростішої методи д. Лобода вибрав иншу і групує свої розвідки довкола різних билинних героїв, отже, маємо «Сватовство Соловья Будимировича», «Сватовство Хотена Блудовича», «Сватовство Ивана Годиновича», «Сватовство Владимира-князя». А що епічні мотиви билин, як спочатку констатує д. Лобода, як мозаїка, купчаться довкола імен то одного, то другого героя, мішаються та міняються по якимось досі психологічно не зовсім ясним законам асоціяції, то не диво, що розвідки виходять зовсім хаотичні, варіянти підбираються якось самовільно, про їх методичне оброблення, порівняння, виділення в групи нема ані мови, та й результат відповідно до такої роботи одержується зовсім ніякий, тобто д. Лобода при кінці своєї праці повторяє досить неясно і нерішуче те, що вже перед ним далеко ясніше виложили инші дослідники.

---

[1] Богів менших народів *(латин.)*. — *Упоряд.*

ПРИЧИНОК ДО УКРАЇНСЬКОГО ВІРШОПИСАННЯ XVIII в.

В закупленім недавно для бібліотеки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка рукописнім Четвероєвангелію, писанім у XVII віці (докладний опис подамо пізніше), маємо перед текстом старого рукопису обрізок картки з XVIII віку, на якій була написана інтересна вірша на Воскресеніє. На жаль, якась пізніша рука відрізала долішню більшу половину сеї картки разом з віршею, з якої таким робом на обох боках картки лишилося тільки на стор. recto 11, а на стор. verso 12 рядків. Подаємо тут сей уривок у тій надії, що, може, десь у якім иншім рукописі віднайдеться й цілість.

Вѣршъ на воскрͨніє.
По трехъ днехъ востанꙋ, ꙗко реклъ Спͨтель,
Дне зи҃сти҃лъ слово свое ѿкꙋпитель.
Архіерее лестїцемъ его звали,

Да се исполнитъ, вѣри не давали.
Слово, синъ бж҃ій додержалъ имъ слова,
А ихъ лживꙗ завстидила мова.
Н҃бо и̑ землѧ мимоити може,
А что ти̑ рекнешъ, та ста има Бж҃е.
И вставшиꙗ ко реклъ: миръ вамъ,
А ви сѧ с' того мира тѣште люде, так' бꙋде,
В[о] мѵрѣ мира долго заживайте

(Далі більша половина картки вирізана; на обороті читаємо:)

Воскрес из' гроба Хс҃ ц҃ръ міра,
Сицева наша восточнаѧ вѣра.
ко Іѡ҃на три дни бы в[о] китѣ,
Китъ не можаше его поглотиты.
Іѡ҃на Хс҃ три дны былъ в[о] гробѣ,
И сам' а҃дъ блга Ха не ѡ҃злобѣ.
Не моглъ полкнꙋти гробъ вѧ̈кꙋ гроба,
Возврати Хрͨта адова ѹ҃троба.
З лихвою є̑ще нꙋжно возвратиты,
Мр҃твымъ даде сѧ на Ха҃ смотрѣты.
Мр҃твыми Хс҃ в' гробахъ ѡ҃бладаетъ,
Полныи костми гробы и̑спражнѧетъ.

ОСТАП ЛУЦЬКИЙ. З МОЇХ ДНІВ. ПОЕЗІЇ.

Львів, 1905. [Рец.]

Хоч о. Зробек*, певно, чоловік не старий (се видно й з портрета), а пише иноді так молодо, як новонароджена дитина, то я, проте, не можу причислити його до поетів «нашої молодшої генерації». Якось рука не підіймається. Такі люди не належать ні до якої генерації, хоча трафляються в кождій.

Инша річ із д. О. Луцьким. Він не тільки належить справді до наймолодшої генерації наших поетів (не числячи гімназистів і гімназисток), але отсею збіркою своїх віршів стає на виднім місці в їх ряді. Не лише форма його поезій викінчена і вишліфована дуже гарно, не лише мова, акцентовання додержані вірніше, ніж, прим[іром], у Б. Лепкого, у якого часто попадаються полонізми, або у В. Пачовського[*]. О. Луцький вирізняється від сих своїх найближчих сусідів на нашім молодім Парнасі також сильніше виробленою індивідуальністю і енергією волі. У нього, розуміється, попадаються також ті приливи безпредметової меланхолії та тужливого квієтизму, що декому так подобаються в ліриці Б. Лепкого і, певно, додають йому поетичної принади, але О. Луцький, видно, почуває, що йому вони не зовсім до лиця. Його натура, збудована з твердшого матеріялу, силкується отрястися з нездорових впливів сеї — я назвав би її так — краківської манери, і в отсій збірочці інтересно слідити, як у зіткненні з рідним ґрунтом, з гуцульськими горами, з природою і людністю Східної Галичини голос автора дужчає, воля міцніє, тон робиться мужніший і бадьоріший. Досить переглянути зміст книжечки, щоб переконатися про се. Ось на початку (стор. 5—18) «фрагменти», присвячені тов[аришу] Я. Танчаковському, писані в Кракові 1904 р. Се ціла симфонія тихої меланхолії, захованих у серці жалощів і здержуваних зітхань. Не знаємо їх причини, але їх настрій замітно обдає нас, налягає на душу. Зараз перші строфи майстерно вводять нас у ту атмосферу, мов експозиція маленької драми:

Студентська хата, вечір, — смерк, —
А в небі ясні зорі…
На сповідь споминів, думок
Зійшлися душі хорі.

Маляр бездомний і поет,
Студентка при роялі —
У мовчанці важкій сидять
Без докорів і жалів.

Як бачимо, окруження зовсім не пролетарське, значить, і драма, що розграється між тими трьома молодими людьми, не має своєю темою ніякої боротьби за матеріяльне добро ані за класові інтереси. Навіть навпаки, тим людям тяжить їх матеріяльне окруження; їх перетончені натури не зносять різкости і грубости земних вражінь. Їх задовольняє хіба музика, з якою їх душі пливуть

В той другий, вимріяний світ
без сліз, судьби прокльонів —
де лиш нескінчена краса
і музика півтонів.

Спеціяльно у автора музика викликає розчулення, бажання сили і доброти:

Нехай колишні сни присняться
сильні, палкі, хоробрі!
На хвилечку хоч будьмо щирі,
Хоч хвилю будьмо добрі!

Під впливом того бажання він сповідається зі своїх молодечих туг і розчаровань, із того, що він «все самітно жив на світі, без сонця, без любови», із того, що «хоч не раз ридав і плакав, то сліз ніхто не видів», із того, що він, нарешті, «остав без віри», що його душа

В кінці у пропасть бруду впала,
Як ярмарочна кукла...
Остання цвітка в ній зів'яла,
Остання струна пукла.

Кінчиться поезія тим, що автор і студентка при роялі розплакалися.

Розуміється, те молоде горе і гірке, і солодке, а особливо тим добре, що швидко минає. Мало котрий поет не проходить його, та горе тому, хто в нім застрягне і закисне довше, ніж на се позволяють його літа. В другій групці віршів д. Луцького, що має титул «Спомини», бачимо радісний факт виеманципования поета з тої безпредметової краківської меланхолії. Досить було йому вернути на рідний ґрунт, побачити тут весну, щоб із його грудей полились инші тони:

Так тут гарно на тім світі Божім,
так чарівно, так любо, чудесно...

Ах, здається, всі надземні чари
розлилися в тобі, весно, весно!

А видиш! А там у Кракові пхинькав:

Гармонії, краса — се мрії,
всьо сном було, фантомом!

Тепер наш поет зовсім не тої співає:

Нехай шаленим шумом филь заграє океан
і най в чоло моє заб'є скажений гураган —
я не подамся! Йде вже час весняної обнови,
відділить чистеє зерно від зайвої полови.
А поки що най світ цілий лютує і скрегоче!
Я тобі, світе, кождий жаль відважно кину в очі!

Гарно! Тільки не жаль кидати світові в очі, бо що йому з нашого жалю? Йому треба кидати в очі виплоди нашої енергії, нашої свобідної, непідкупної думки. Sempre avanti[1], молодий поете! А при тій енергії він потрафить бути ніжним. Послухайте його любовну пісеньку:

Моя єдина, гарна, люба
дівчинонька кохана,
як та ягідочка, прекрасна,
чарівна і рум'яна,

Цілими днями щебече
і клякскяє руками…
Цілується — то знова просить:
«Пустіть мене до мами!»

Весела, добра і свавільна —
сміється безконечно.
Кождіський погляд її мовить:
«Ми любимось сердечно!»

---

[1] Завжди вперед *(італ.)*. — *Упоряд.*

Хоч третій розпочала рочок,
все проситься «на руці»
моя кохана, люба, добра!
Зове мене «пан Юці!»...

Хто має в своїй душі стільки ніжности для дітей, у того, певно, не вистигло серце і для вищих почувань.

А на кінці книжечки додано переклад незносно претенсіональної, псевдо-модерністичної поемки «Веймута» польського поета Леопольда Стаффа*. Сей поет, що, певно, ніколи не окаже ласки ані співчуття послугачеві, що чистить йому чоботи, ані кухарці, що варить йому їсти, розпливається в тій вірші на 18 сторінках друку над горем старої сосни, вмовляючи в неї те горе, як у жида хоробу, і доводячи потім своє власне чутливе серденько аж до сліз.

Фе, пане Луцький! І не сором Вам віддавати своє перо на услуги такому нікчемному декадентові! Нехай він Вас перекладає, може, легше буде його передразненим нервам!

ІВАН ГАЛАЙДА.
ЗБІРНИК СІЧОВИХ ПІСЕНЬ

(Крайцарове видання ім. Тараса Шевченка).
Чернівці, 1906. Накладом Івана Савицького.
З друкарні І. Віґлера. [Рец.]

Отсе перша книжечка «Крайцарового видання ім. Тараса Шевченка». Характерний курйоз у самій назві видання: «крайцарове» тоді, як «крайцарі» давно скасовані, а ім'я Шевченка надужито до простої реклами, бо ж із самим виданням і його провідною ідеєю се ім'я, мабуть, не має нічого спільного. Навіть не настільки, як на давніх трафіках із простим тютюном і табакою малюнок турецького султана. Про тяжку мізерію свідчить отся книжечка, склеєна з різних віршів і пісень, уже відомих із давніших друків, або нових та таких, що краще б лишилися невідомими. До таких треба зачислити особливо безіменний «Народний гимн», де до першої строфи старої пісні Чубинського «Ще не вмерла Україна» додано незугарне віршовання якогось безіменного галицького чи буковинського віршороба, зложене з самих шаблонових і пустих фраз про «силу», «волю», «славу» в роді:

Чорне море ще всміхнеться,
Дніпро ще зрадіє,
Ще над Галич, Буковину
Долонька (!) наспіє.

Та й взагалі... Можна признавати всякі заслуги «Січам», але підносити їх до найвищого ідеалу, як роблять «січові» віршарі, нема ніякої потреби. Се лише парість старого рутенського пустомельства, якому б треба раз зробити кінець. Численніші в збірочці вірші Віри Лебедової*, що колись виявляла гарний літературний талант, та тепер, обхоплена «січовим» запалом, також поринає в такій «патріотичній» фразеології, що аж жалко читати.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО [ДО ВИДАННЯ: *ДРАГОМАНІВ М.* ШЕВЧЕНКО, УКРАЇНОФІЛИ Й СОЦІЯЛІЗМ.

Друге видання з передмовою Івана Франка. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. XI+164 с.]

В р. 1880 у кружку львівської української молодіжі, що групувалася довкола редакції «Світу», ходив у відписах вірш, написаний одним із членів тої молодіжі під заголовком «Вопль ц[ісарсько]-к[оролівського] галицького народовця». На жаль, я не маю повного тексту сього вірша в руках, а в друк він тоді чомусь не попав. Він починався, скільки тямлю, строфою:

Чули? З Женеви прийшли
Дуже страшливії річі!
Кажуть, Татарин якийсь
Геть Кобзаря покалічив.

Далі «ц[ісарсько]-к[оролівський] народовець» у побожнім перестрасі переповідав зміст уваг «Татарина», обурювався на те, що Кобзаря здеградовано з пророка, з історика України і признано йому тільки «нюх історичний», і кінчив, не тямлю вже, чи якимось побожним баганням, чи крепкою лайкою. Се була гумористична пародія того дійсного враження, яке зробила видана в IV томі женевської «Громади»* стаття М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціялізм» (стор. 101—230).

Справді, стаття викликала в деяких сферах галицьких українофілів того часу формальний переляк, немов прилюдно, голосно вимовлене богохульство; в инших сферах, спеціяльно в кружку, що купчився біля Володимира Барвінського, редактора «Правди», переважало роздразнення, що знайшло собі вираз у статті В. Барвінського «Відповідь п. М. Драгоманову з причини нападів в “Громаді”» («Правда», 1879, ст. 376—390). Барвінський, щоправда, реагував тут тільки на статтю, поміщену в тій же IV кн. «Громади» п[ід] з[аголовком] «Дещо про львівських народовців і соціялізм в Галичині (З поводу брехні “Руского Сіона”* та “Газети школьної”*)», стор. 361—370, але з принагідних вибриків у сторону статті про Шевченка, прим[іром], з підчеркнення допущеної Драгомановим граматичної помилки «eine überwundene Standpunkt»[1] видно було, що й ся стаття немало псувала крові Барвінському. Правда, ані він сам, ані ніхто инший із тодішніх народовців не взявся одверто поборювати сю статтю, не висловив і не мотивував прилюдно поглядів, які б заперечували висновки Драгоманова. Щонайбільше обмежимося тим, що в святочних промовах на шевченківських вечорницях та комерсах, ігноруючи весь майстерний будинок драгоманівської аргументації, стверджувано з більшим завзяттям, як з розумінням діла: нехай собі Драгоманів говорить, що хоче, а Шевченко таки наш пророк, наш учитель, наш історик і взір українського патріота!

З другого боку, ми, молоді соціялісти і раціоналісти, в ту пору занадто мало були підготовані в українській історії та літературі, занадто живо зайняті самою теорією соціялізму та починами соціялістичної пропаганди на місці, щоб могли забрати голос у сій справі. Шевченко й без того мав для нас тільки історично-літературне значіння, а уживати його для пропаганди соціялістичних ідей на нашім ґрунті, ще до того у Львові, серед переважно польських робітників, нам ніколи й не спадало на думку. Аж пізніше сам Драгоманів зробив пробу в тім напрямі, видавши спеціяльно для Галичини, для міської публіки Шевченкову «Марію» латинськими буквами[*]; книжечка, хоч сконфіскована нашими властями, пішла дуже добре, але й тут головним знарядом пропаганди була не сама Шевченкова поема, а передмова Драгоманова.

---

[1] Слід так: ein überwundener standpunkt — спростована точка зору *(нім.)*. — *Упоряд.*

Коли додати до того ще факт, що на Україні, де праця Драгоманова могла б була знайти найбільше відгуку і викликати дискусію, «Громада» взагалі вважалася дуже страшною нелегальщиною і хоч і була декому відома, то все-таки читалася мовчки і не викликала ніякої прилюдної дискусії, то зрозуміємо, чому й отся стаття про Шевченка пройшла в своїм часі майже не завважена українською публіцистикою, не викликала ніякої дискусії, ніяких поправок ані потверджень, лишилася скарбом, на довгі роки закопаним у землю.

А вона справді скарб, багатий скарб не лише фактів — їх нині маємо далеко більше, ніж мав Драгоманів, та й на підставі нових матеріялів можемо спростувати не одно таке, що він приймав за факт[1], — але головно думок і критичних уваг не лише про самого Шевченка, а ще більше про сучасну йому українську і російську суспільність. Усе те, що про ті речі говорить Драгоманів, хоч не дає повної, пластичної картини, але кидає ярке світло в хаос тодішнього життя і мусить бути взяте на увагу кождим, хто захоче відтворити нам повну картину Шевченка і його духової еволюції на тлі його часу.

Драгоманів у своїй праці не дав нам повної, пластичної картини життя й розвитку Шевченка на тлі його часу. Він і не міг дати нам сього, не маючи під руками ані повного, критичного видання його творів (російські писання Шевченка були майже зовсім не відомі йому), ані зводу споминів про нього инших людей, ані того засобу листів Шевченка та його сучасників, яким тепер розпоряджаємо ми. Другий розділ його статті, присвячений життю й творчості Шевченка, — се радше аналіза й критика матеріялу, що мусить служити для змальовання такої повної картини, аніж проба синтези. Та й сама вихідна точка статті, сам, так сказати, привід, задля якого вона була написана, був не історико-літературний, але хвилевий, публіцистичний; Шевченко був тут не основою, а радше побічним предметом. Вихідною точкою було повстання і пропаганда соціялістичних ідей на Вкраїні і питання, наскільки можна самого Шевченка вважати соціялістом чи соціял-демократом, і то не лише прихильником ідей, але також їх пропагатором, і наскільки його твори можна вживати для пропаганди тих ідей серед українського народу.

---

[1] Зазначимо тут безпідставність його припущення, буцімто автором «Історії Русов» був кн. Рєпнін і буцімто на ній слідно вплив ідей декабристів, спростуємо його маловаження Шевченкової лектури і т. и. — *[Іван Франко]*.

Нам сьогодні само поставлення такого питання мусить видатися нераціональним і не вартим такої довгої та детальної відповіді, яку дав на нього Драгоманів. Та треба перенестися в ті часи, коли писалася його стаття, і в душевний стан тодішніх передових кругів російської суспільности, яку мав перед очима Драгоманів, пишучи свою статтю. Соціялістичні ідеї розпалювали людей до фанатизму; при тім же ті ідеї далекі були від тої критичности, якої набралися пізніше. Маркс (і то лише перший том)[*] був євангелієм, а те, чого не ставало в ньому, доповнювано фантазією, чуттям. Великий соціяльний переворот мерещився всім на яві; Енгельс[*] і инші західноевропейські соціялісти пророкували його настання за 10 літ, а коли ті літа минули, переносили реченець на дальших 10 літ і т. д. В головах росіян, переважно людей широкої, але несистематичної освіти, ті ідеї родили формальний хаос і завершувалися самими фантастичними перспективами, де «остатні слова» західноевропейської науки чудернацьким способом мішалися з віковічними забобонами старої Росії. Тямлю, як приїжджі до Львова російські соціялісти, бачачи наші дрібні змагання коло просвіти народу і творення свого письменства, сміялися з нас і говорили зовсім категоричним тоном:

— І що вам заходитися коло таких дурниць! Час пре до того, що всі люди мусять бути рівні, отже, всі національні різниці мусять щезнути, а ви, працюючи для здвигнення своєї якоїсь нації, робите тільки назадницьку, реакційну роботу.

І даремно було говорити їм, що вже хоч би для пропаганди тих самих ідей рівности серед нашої суспільности ми мусимо вживати того язика, яким вона говорить і думає.

— Нє нужно! Нє нужно! — відповідали диктаторським тоном наші розмовники (а були між ними й родовиті українці). — Малі нації мусять приставати до великих і вчитися їх язика. Отсе найпростіша дорога до вселюдської рівности.

З другого боку, пророковання західноевропейських соціялістів, особливо марксистів, про близькість соціяльної революції та вид Росії, безвладної, скованої автократизмом і в політичнім, і в економічнім розвої, наскрізь хлопської і неподатливої на революційну пропаганду, наповняв російських соціялістів жахом, що ану ж завтра прийде загальний кладдерадач, а нас при тім не буде? Ану ж соціяльна революція з усіми благодатями, що мали висипатися «на другий день по ній», обмине Росію? Се питання ворушилося вже в 60-х роках; над ним ламали собі голови і Герцен*, і Чернишевський; один хапався за відкриту німцем Гакстгаузеном* російську «общину», щоб переконувати себе й инших, буцімто Росія силою тої общини вже й тепер ближча соціялістичного ладу, ніж Західна Европа; другий накручував Геґелеві логічні тріяди («Письма без адреса»), щоб доказати, що не вся людськість мусить в однаковім темпі переходити всі фази розвою; що одна частина перейшла довговіковою працею, те друга, користаючи з її здобутків, може перейти в дуже скороченім темпі; значить, і Росія від свого абсолютного режиму і примітивно-хлопського стану може при щасливих обставинах з меншим багажем перескочити до соціялістичного ладу, ніж західні, традицією перетяжені краї. На сю тему ще в 70-х роках велася забавна полеміка між Ткачовим*, редактором російської емігрантської часописі «Набат»*, і Енгельсом, який з комічним патосом відкидав претензії росіян і відсилав їх у кут ждати своєї черги, коли соціяльна революція, обійшовши передові країни, зволить загостити й до Росії.

В кінцевих уступах отсеї статті Драгоманова знайдуть читачі приклади на те, яких розпучливих способів хапалися російські революціонери, щоб хоч сяк-так нав'язати свою пропаганду до якихось живих традицій у народі, щоб у даний момент, у часі вибуху загального катаклізму в Европі, потягти також маси російського народу до революції. Недокладне знання власного народу і власної історії, поверховий і більше сангвінічний, ніж логічний, спосіб думання доводив до куріозних проб. Одні нав'язували до розкольницьких способів пропаганди, инші до традиції «понизової вольніци», до бунтів Разіна* та Пугачова*, навіть із самозванними царями включно; инші силкувалися підкладати свої плани під містичний термін «слушного часу», про який мріяло селянство, особливо на Україні, пробували будити традиції козацтва та Коліївщини, а нарешті хапалися й за найвиднішого представника новочасного українського відродження, анектуючи його і як чоловіка ідей, і як практичного діяча для себе.

Коли б усе те обмежалося на теоретичну дискусію, то, розуміється, можна б було здвигнути плечима і лишити людей дискутувати далі. Але при тій гарячковости та імпульсивности, з якою вівся тодішній революційний рух у Росії, кожда така ілюзія, кожда логічна помилка могла довести до великої шкоди, до страти сил і формальних катастроф, які, крім людей, безпосередньо причасних до діла, дуже легко могли захопити й людей, зовсім не причасних до нього. Адже ж на очах був класичний приклад указу з мая 1876 р., для якого безсовісні люди вжили приводу — видання одною революційною групою кількох українських пропагандових брошурок у Відні, а репресією за се був указ, що на довгі десятиліття мав зовсім знівечити всякий, хоч і найприродніший національний рух на українській землі. От тим-то стаття Драгоманова, руйнуючи соціялістично-революційні ілюзії щодо особи й поезії Шевченка, була корисна як причинок до того отверезження, без якого і найблагородніші революційні пориви часто пропадають марно.

Та була ще й друга група ілюзій, які робили собі инші українці щодо Шевченка і значіння його творів. Се був т[ак] зв[аний] культ Шевченка в Галичині, якого представленню присвячена перша частина статті Драгоманова. З незрівняною діялектикою і влучністю схарактеризував він тут вихідні точки того культу в суперечних поглядах на Шевченка самих його найближчих товаришів, Куліша та Костомарова, щоб потім показати, як модифікувалися та карикатурувалися ті погляди в Галичині серед різнородних партій та фракцій, що витворилися в лоні галицько-руської інтелігенції. Рукою великого сатирика, при тім ані на хвилю не сходячи з дороги совісного історика, малює тут Драгоманів ті контрасти від пророцької авреолі, якою дехто окружав Шевченка, аж до ординарної лайки та церковних проклять, які кидано на нього з иншого боку, а все в тій ілюзії, що Шевченко — суть і корінь українства, що, величаючи його, підноситься українство, а нищачи та лаючи його, задається смертельний удар тому українству. Від часу написання статті Драгоманова прийшлось би немало нового матеріялу в тім же роді додати до його малюнка, матеріялу не менше куріозного, як той, що зібрав Драгоманів. Та досить буде зазначити, що в чільній часті галицько-руської інтелігенції власне ся часть праці Драгоманова мала значний вплив і що більше-менше від появи його праці датується упадок того безтямного та містичного культу Шевченка і рівночасно змагання до критичного студіювання його письменської спадщини.

Обік тих головних сторін, де Драгоманів виступає як критик не стільки літературний, скільки громадський, як великий нищитель ілюзій та самообманів, маємо в його праці немало позитивного, що має свою вартість і поза рамами самої теми. Сюди треба зачислити його уваги про ту вбійчу розтіч серед української громади, що лишала такого Шевченка самітним і безрадним у найтяжчих хвилях його життя, про ту безпрограмовість і несистематичність праці, що й тепер заїдає немало наших талановитих людей, про важність гуртового і солідарного зусилля для успіху всякої громадської праці, про відміни громадської еволюції в Росії супроти Західної Европи, про важність міст у суспільнім розвої і т. д. Як інтересне особисте признання Драгоманова підчеркну ще те, що він говорить про свої давніші вислови про Шевченка як противника українського сепаратизму в «Неделе»[*], 1874 та в «Киевском телеграфе», 1875, зазначаючи тепер, 1879 р., свій відмінний погляд на сей бік Шевченкової поезії. Такі признання Драгоманова до зміни його поглядів дуже рідкі і для того тим інтересніші не як признаки людської слабости, а, власне, як свідоцтва росту та поглиблення його поглядів в міру розширення світогляду та глибшого вникнення в дійсні факти.

Передруковуючи отсю многоцінну, а так мало відому ширшому загалові працю Драгоманова, надіємося, що тепер вона не збудить ніяких квасів та сердитостей. Те, що було в ній задирливе в своїм часі, давно перейшло до історії та обсипалося, мов відцвилий цвіт; те, що в ній основне, виношене в душі автора і висловлене ясним, гарячим словом, лишається й донині цінним і неперестарілим і гідне того, щоб як окраса нашої критичної літератури було в руках усіх, кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали й боролися оба чільні сини України — Шевченко й Драгоманів.

1907

ВІЙ, ШОЛУДИВИЙ БУНЯКА І ЮДА ІСКАРІОТСЬКИЙ

В «Киев[ской] стар[ине]» давніших років був поміщений ряд праць д. Сумцова*, Милорадовича* та Кузьмичевського* про фольклорні паралелі до Гоголевого «Вія» та фольклорні відгуки літописних звісток про половецького хана Шолудивого Буняка*. Сказано було також, що ефектовний опис демона Вія в повісті Гоголя не піддається фольклорному поясненню, тобто що такої «мітичної» чи демонічної фігури в українських та й інших людових віруваннях і оповіданнях нема. Додаток до праці д. Кузьмичевського, поміщений у серпневій книжці «Киев[ской] стар[ины]» за 1891 р.*, де поміщено оповідання, записане з уст одного селянина в Погоні[1]* д-ром Т. Окуневським, міг переконати дослідників, що уявління про почвару з довгими повіками, які цілком закривають очі і які лиш іноді, в надзвичайних випадках посторонні руки підіймають залізними вилами, — що таке уявління єсть в усній традиції укр[аїнського] народу. Що воно первісно не мало нічого спільного ані з історичним Бунякою, ані з легендою, прив'язаною до села Погоні і його валів та церков, — це доказують цитовані і оцінені покійн[им] Кузьмичевським книжкові джерела тої легенди, вміщені в «Небі новім» Галятовського*, у львівській краєвій табулі та в пам'ятковій записці погонського монастиря, де нічогісінько не згадується про нелюдські повіки Буняки. От тим-то пок[ійний] Кузьмичевський, перебираючи всі казкові мотиви, злучені з особою Шолудивого Буняки, на цей спеціяльний мотив не звернув зовсім уваги, а дослідники фольклорних паралелів Гоголевої повісти опинилися власне перед цею появою, не можучи про її походження сказати нічого певного.

---

[1] В Галичині. — *[Іван Франко]*.

Ось через що я хочу звернути увагу фольклористів і почитателів пам'яти Гоголя на один твір нашої старої книжкової літератури, досі, скільки знаю, не опублікований і не визисканий наукою, а віднайдений мною недавно у двох рукописах XVI в. В наших старих «Прологах»* та Мінеях під днем 30 червня звичайно кладеться для святковання пам'яти «собору апостолів» один або й два реєстри апостолів і учеників з коротшими або довшими звістками про те, де хто з них навчав і потерпів. Ті реєстри, зложені по дослідам новочасних учених із різних давніших, сливе без виємки апокрифічних джерел та місцевих традицій, повстали десь у V—VI віках нашої ери. Розрізнюємо їх кілька редакцій, і авторами тих редакцій церковна традиція робить різних авторитетних отців церкви, розуміється, давніших віків, отже Іпполита, Папу Римського, Єротея, епископа Тирського, Епіфанія, еп[ископа] Кипрського*, та Софронія, еп[ископа] Єрусалимського[1]*. Розуміється, що кождий реєстр, признаваний у рукописах одному з тих авторів, має знов свої відміни й редакції. Друкуючи в «Пам'ятках» реєстр Софронія, я мав під руками, крім друку в старих Прологах (московського видання), декілька рукописів XVII в., в яких цей реєстр був, як показується, в коротшій редакції, що кінчиться пам'яттю ап[остола] Пармена. Тепер у однім рукописнім збірнику з XVI в., що мається в бібліотеці василіянського Свято-Онуфрейського монастиря у Львові (ч. XII), я знайшов той сам Софронів реєстр з невеличким додатком про Іюду-предателя. Що цей додаток властиво належить до тексту Софронія, але був долучений до нього пізніше, може навіть уже на руськім ґрунті, це доказує той факт, що в грецькім тексті Софронієвого реєстру його нема, та й також те, що поміщене в нім оповідання про Іюду далеко давніше від усіх тих реєстрів і сягає, коли йняти віри редакторові реєстру, кінця першого віку нашої ери та являється, може, найстаршою християнською версією людових легенд про Іюду Іскаріотського.

---

[1] Колекцію тих реєстрів із галицько-руських рукописів див. мої «Пам'ятки», т. III, стор. 1—11 і 270—287. — *[Іван Франко]*.

Як відомо, в Св[ятих] книгах новозавітного канону маємо дві версії оповідання про кінець Іюди Іскаріотського. В т[ак] зв[аному] Матвієвім Євангелії* (гл. XXVII, зач. 3—10) говориться, що Іюда, бачачи, як Христа несправедливо засудили на смерть за намовою старшини, покинув у храмі срібняки, одержані за свою зраду, «**и шедъ оудависѧ**». Натомість у книзі Діяній апостольських* (гл. I, зач. 18—20) оповідається як річ загальновідому тоді в Єрусалимі, що Іюда за ті срібняки купив «село», себто хутір, та, лізучи по драбині, впав так нещасливо, що з нього вискочило все нутро; він умер, і його маєтність назвали Акельдама, себто «поле крови». А що про те саме «поле крови», буцімто куплене за гроші, покинені Іюдою в храмі, згадує також евангелист Матвій, то можемо відразу догадатися, що маємо тут діло з дуже загальним і знаним у фольклорі всіх країв і народів явищем — пояснення назви оповіданням, ex post доробленим до якоїсь історичної фігури.

Отже, уступ, притуляний до Софронієвого реєстру апостолів, інтересний тим, що не знає нічого про те «поле крови» і подає про кінець Іюди зовсім инші деталі, без сумніву, так само легендові, як і оповідання канонічних книг, але з одною важною відміною. Подаю тут це оповідання, виписуючи до тексту василіянського збірника варіянти з тексту празничної Мінеї XVI в., яку маю в своїй збірці рукописів і яка також містить у собі Софроніїв реєстр з отцим додатком. На жаль, оба тексти досить попсовані і баламутні, та головне, що цікаве для нас тут, зовсім зрозуміле, і для того я вважаю зайвим порівнювати цей текст із його грецьким первовзором.

Июда ж предатель, ѿ немже рече Папіѧ оу҃чнкъ Іѡ҃нна еѵ҃глиста[1] **въ четвертый повѣдаѧ не҃длескъ словес** (Мін.: **исповѣданїа недалекых словес**) **бѧше зрѧщих ѐго великъ, неѹ҃стїю оѹ҃каз. ѐгда еще живъ бѧше в мирѣ сем, имже поутемь колесници прихождахѫ**

---

[1] Мін.: **б҃лговѣстника**. — *[Іван Франко]*.

(Мін.: ꙗ̑ко ниже како ѧдѣ колесница). Июда же тоужде с великою ноуждею едва протѧснѧше сѧ главнаго ради о̑тока[1]. вѣжди же очїю его толико израстоша сѧ, ꙗ̑кож е̑мѫ ни весма свѣт възмощи видѣти. о̑чи же емѫ ꙗ̑ко ни враческомѫ зелцалѫ [sic! зам. зерцалȣ] ꙗ̑вити сѧ, велїю бо ѕѣло глоубинȣ и̑мѣѧхѫ ѿ вънѣшнѧго възора. (Мінея додає тут: поглѧд же его въсѣко неоудобьствїа и̑ зла и̑сплъненъ). тайныа ж его оу̑ды, рекше срамна и̑ста, всѧкого бо стоуда [и̑] безѡбразїѧ исполнь. [Сього реч[ення] в Мінеї нема, та мінейна вставка, наведена вище, очевидно, лише «скромна» перерібка сього речення]. по всемѫж телеси ꙗвѣ тещи гною и червїю кипѣти въ досадоу ноужьноую. по многых же моуках и мчнїих въ своемъ е̑моу селе сконча сѧ, ꙗ̑кож ѿ тогда поусто и ненаселено оу̑стави сѧ село ѡ̑но даже и̑ до дн҃сь, ꙗ̑ко же и̑ досели немощи мимо и̑ти мѣсто ѡ̑но никомоу смрада ради, а̑ще не рѫкама ноздри заградить. в толицѣ тѣло его на земли соуда подѧть, ꙗ̑ко же и̑ въ боудоущемъ горшаа.

Що попереду усього інтересне в отцьому оповіданні, так це поклик на Папія*. Як відомо, Папій, епископ Єрапольський, належить до найстарших отців церкви, мав бути учеником апостола Іоана і лишив по собі книгу «Виклад слів Господніх» у п’яти відділах. Із тої книги цитатом являється й наше оповідання, так що в вищеподанім тексті замість «въ четвертый повѣдаѧ недлескъ чи недалеких словес» треба читати: «въ четвертой повѣсти (?) Господскихъ словесъ». Сама книга Папієва давно загубилась; цитували з неї і подали немало уривків Іреней*, Евзебій* та інші старі історики церкви. Цитат про Іюду, одначе, в тім числі не стрічається, але подають його пізніші цитатові коментарії (т[ак] зв[ані] ланцюги, catenae) до Апостольських діянь і то звичайно з додатком, що це якийсь Аполінарій виписав із четвертої книги Папія, як спростовання до канонічних звісток про Іюду, бо Папій, ученик Іванів, знає це ліпше[2].

---

[1] Мін.: ниже самаго главнаго его тѧжка. — *[Іван Франко].*

[2] Див. Ad. Kornack, Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius, I, 66—67.

Лишаємо на боці питання, наскілько автентичний цей відривок і наскілько його авторство належить до Папія: сам хід оповідання вказує, що воно мусить мати за собою досить добру традицію, яка знала про те, що Юда довго ще по Ісусовій смерті жив біля Єрусалима. Та з другого бачимо, що легендова традиція вже й тут попрацювала сильно, щоб із колишнього апостола і вибранця Ісусового зробити страховище, якнайменше подібне до чоловіка. У нього голова така напухла від товщу, що по таких місцях (згадайте орієнтальні вулички), куди проїжджає колісниця, він ледве може протиснутися зі своєю головою. У нього очі заросли повіками так, що він хоч не осліп, але не може бачити світа. Зрештою, ті очі мають якусь таємну недовідому глибінь, «**ꙗ̑ко ни враѵєвскымъ зръцаломъ мощи ꙗ̑витисѧ**», як читаємо в мінейнім тексті. Його тіло обкидане струпами, кишить черв'яками, а по його смерті ширить довкола такий сморід, що його хутір лишається незамешканий, і люди «і до сього дня» не можуть ходити біля нього, не заткавши собі носа. Легко сказати, що хоч це й легенда, то все-таки лежить у ній, може, ще найбільше фактичне ядро, а її закінчення про Іюдів хутір могло стати вихідною точкою для пізніших перерібок, що знають про наглу смерть зненавидженого чоловіка.

Та все це, хоч і як інтересне з загального погляду фольклорних студій, уступає на другий план супроти безсумнівного факту, що в нашім краї, на мові, доступній нашим письменним людям, уже в XVI віці, а правдоподібно ще й давніше, було оповідання, усвячене повагою Папія та Софронія Єрусалимського з отцим описом зверхнього вигляду Іюди, а спеціяльно його страховинної голови. Думаю, що не помилюся, вбачаючи в тім описі джерело і народної вставки в оповідання про Буняку в Погоні, і ефектовного малюнка демонічної появи Вія в повісті Гоголя.

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЗА 1906 РІК

[I]

Минулий 1906 рік останеться назавсігди пам'ятним, епохальним роком в історії України; це був після довгого примусового дрімання перший рік хоч сяк-так вільного і повного життя, перший рік по розкуванні українського слова.

В російській Україні мали ми в тім році всі ті з'явища громадського життя, які веде за собою політична свобода. Отже, вироблялася практика політичних зборів і з'їздів, політичних комітетів і загалом організацій, що мають метою повернути діяльність ширшої маси в той чи инший бік. Щоправда, всі ці початки політичного життя були ще досі дуже скромні і часткові, місцеві. Виробляються тут і там невеличкі центри і ведеться в них діяльність на власну руку. Широкої партійної діяльности, порозуміння місцевих центрів між собою, великих всенародних віч, які бувають у Галичині в важніших моментах національного життя, в російській Україні ми досі не бачили.

Один рух, найбільш подібний до систематичної і на всім просторі України одностайної роботи, — це змагання до заснування просвітних товариств. Знаючи гаряче народолюбство тих кругів інтелігенції, що горнуться до тих перших просвітних товариств, бачачи в тих виданнях для народу серйозну увагу до народних потреб, ясне і наукове представлення змісту, кажу це, рівняючи їх до більшості подібних видань у Галичині, де нічого подібного не видно, — можемо надіятися на тім полі найбільших успіхів, коли праця інтелігенції зорганізується і пошириться по всій Україні.

Взагалі треба сказати, що переважна частина публіцистичної і літературно-наукової праці в російській Україні минулого року мала популярний характер. Це треба сказати особливо про біжучу пресу. Минулий рік виявив на тім полі дуже інтересний досвід, із якого слід би користуватись на будуще. В початку року, під першим враженням свободи, бачили ми по всіх усюдах оголошення про видання українських газет, і майже всі оберталися до простого народу. З тих газет, одначе, значна частина зовсім не побачила світу Божого, а инші хоч побачили, то швидко погасли з тих чи инших причин. Удержався і урятував честь української преси майже лиш один полтавський «Рідний край»* — найкращий доказ того, що спекуляція на дешевий успіх популярної газети на Україні ще дуже передчасна і що тільки серйозна праця гуртка свідомих і талановитих людей може дати запоруку доброго розвою такої газети. Це повинні взяти собі на увагу різні «антрепреньори»-видавці; і тоді певно менше буде газет-скороспілок, а більше однотяглої роботи над народною просвітою і більше спільного порозуміння між поодинокими центрами тої просвітньої роботи. Уявляю собі як найближче її завдання — з'їзд делегатів усіх місцевих українських просвітніх товариств для обміну думок про зроблені досі спроби і для вироблення спільних принципів дальшої праці.

Я зупинився трохи довше на тій популярній публіцистиці та літературі не тільки через її велику важність в нашім національнім житті, але й ще з одної причини. В першім році української свободи важність тої літератури *перецінено*, на неї звернено не то головну, але майже виключну увагу, популярний характер надано навіть таким виданням, як щоденна газета «Громадська думка»*. Це була велика помилка, бо через це українська інтелігенція в саму важку і гарячу пору ідейної і політичної боротьби була позбавлена свойого органу, своєї прилюдної трибуни. З цього вийшла велика шкода, бо, з одного боку, лишилися необговорені і непорішені дуже важні питання українського життя, а, з другого боку, сама газета, дбаючи переважно про інформовання своїх читачів, зробилася немов блідою копією російської газети середньої руки. Того, що повинно було бути її характерною прикметою, власне українського духу, живого почуття одноцільної і окремої української політики в рамах російської державної політики, в ній не було, а як було, то дуже мало, проблисками.

Не роблю з того нікому ніякого докору, це була помилка не одного чоловіка, а гуртової думки. Можу тільки сподіватися, що, научена торішнім досвідом українська інтелігенція, цеї помилки не повторить. Орган для інтелігенції, такий, що міг би не тільки удержатися поруч з подібними російськими, але виявляв би собою всю оригінальність української вдачі і всю своєрідність та окремішність українських народних потреб і інтересів, такий орган потрібніший тепер на Україні, ніж десять хоч би й і найпильніше редактованих популярних газеток. Серед простого народу нема такої ідейної розтічі, як серед інтелігенції. Для нього на перший час вистарчить місцева праця по школах, земствах, просвітніх товариствах, поки не зберемося на щось ліпше. Але українська інтелігенція опинилася тепер у дуже важкому духовому становищі. Перед нею, політично невиробленою і хорою на загальноросійський доктринаризм, не привичною до оцінювання конкретних явищ, а тільки до теоретичних шаблонів, стелються тепер широкі дороги, що можуть на довгі роки одвести її від рідного ґрунту. Цю інтелігенцію ловити, показом її ґрунтових, рідних інтересів, її найближчих громадянських обов'язків прив'язувати до українського ґрунту і до органічної праці на ньому, — отсе перша і головна задача української інтелігентної преси і літератури. Без інтелігенції народна маса не піде наперед, не зорганізується, або й коли буде організуватися, то хіба для антикультурних диких поривів. На українську інтелігенцію, на її організацію, на вияв її політичних та культурних змагань звернена тепер цікавість усієї освіченої Європи, яка чує духом, що власне відси може вийти ясне і розумне слово, що може вивести Україну та й усю Росію з дотеперішнього важкого кризису. Те слово устами одиниць не раз уже було говорене; Європа прислухалася до нього в натхненних віршах Шевченка, в блискучих статтях Драгоманова, в поважних наукових творах Грушевського. Але поодинокі голоси — це та ластівка, що ще не робить весни. Треба, щоб ті ідеї, оперті не на загальних доктринах, а на відчуванні інтелігенцією глибокої, кровної солідарности з українським народом і з українським ґрунтом, зробилися власністю широких гуртів тої інтелігенції, щоб це не були холодні теорії, мотивовані по книгах, а щире, гаряче почуття свого людського і національного обов'язку, щира, гаряча готовність до праці і до жертви, щоб були тим, що цивілізована людськість називає *живим національним почуттям* і без чого нема нації, нема цивілізації, нема справжніх ідеалів.

II

Головними огнищами, в яких купчилася літературна продукція 1906 р. (слово «літературна» розумію тут у широкому значінні белетристики і публіцистики), були українські журнали або місячники. Журнали, видавані українською мовою, були для України новиною, бо перше через цензурні заборони не можна було їх видавати. Що найбільше цензура дозволяла одну белетристику в одинокім мішанім журналі «Киевской старине», а з наукової прози хіба популярні виклади в окремих брошурах. Рік 1906 уперве проявив на Україні періодичні видання вищого типу, місячники, присвячені більш або менш виключно плеканню літератури та дискусії над основними питаннями національного і взагалі духового життя. Таких місячників виключно українською мовою виходило у 1906 р. в Росії два: «Вільна Україна»* в Петербурзі і «Нова громада»* в Києві, і я вважаю потрібним розглянути детально їх зміст, щоб оцінити наскільки цінні були ті видання і що внесли вони в українське письменство.

Перша почала виходити в Петербурзі «Вільна Україна», та перша й перестала, спромігшись видати тільки 6 номерів у чотирьох випусках. «Вільна Україна» одразу заявила себе органом не загальнонаціональним, а партійним. У редакційному поклику, яким оголошено про вихід журналу, містилася характерна заява редакції, що «Вільна Україна» матиме одинокою метою «допомогти українському сільському та міському пролетаріятові зрозуміти своє класове становище, допомогти йому стати на певний шлях класової боротьби з утисками власників капіталу та землі, розбудити думки про соціялістичний ідеал людського життя, повести до соціялізму». Отже, метою журналу не мало бути ані національне освідомлення українського пролетаріяту, ані його загальне підвищення освітнє й духове, а тільки його підготовання до соціялізму, а попереду усього — до розбудження класової свідомости. І тільки задля сеї мети «редакція мусить лічитись з національними рисами українського пролетаріяту», — якби не те, то вона, очевидно, й не думала б зважати на них.

Як бачимо, журнал виступив одразу як орган тісно партійний і надто призначений для самого українського пролетаріяту, і це згори мусило зменшити зацікавлення до нього у всіх тих, хто не признавав себе партійним товаришем редакції і бачив перед українською пресою ще й инші задачі, як підготовування українського пролетаріяту до соціялізму. Не могло змінити сього й «Переднє слово», поміщене на чолі 1 книжки. Хто ждав від цього переднього слова якоїсь детальної програми редакції, якогось викладу шляхів та способів її роботи для зазначеної мети, той мусив дуже розчаруватися. По ніби поетичнім, а властиво зовсім водянистім вступі, де навіть «степи червоніють... і сонце стало» редакція надіється на підмогу принципів наукового соціялізму. «Ми понесемо їх українському суспільству. Ми розкажемо на сторінках "Вільної України", як зараз капіталізм пройняв наскрізь суспільство і поділив його на два ворожих по інтересах класи — буржуазію та пролетаріят. Ми освітлимо жорстокий визиск капіталістами робітників, визиск, який панує по всіх країнах, що вийшли вже на шлях капіталістичного розвою. Освітимо протилежність інтересів буржуазії і пролетаріяту. Покажемо неминучість класової боротьби, котра мусить закінчитись революційним переходом фабрик, заводів, земель у розпорядок працюючих мас. Ми гаряче будемо обстоювати ті принципи, бо певні, що повна гармонія суспільного розвою можлива лише тоді, коли соціялістичний лад виросте на руїнах капіталістичного».

Чи треба додавати, що з усією тою обіцянкою редакція в опублікованих нею книжках не сповнила анічогісінько? Бо й не могла сповнити, раз, через те, що вона не зверталася зі своїми річами ні до якого пролетаріяту, тим менше до українського, для якого все надруковане в «Вільній Україні» було і, певно, довго ще буде зовсім недоступне й незрозуміле, а, по-друге, через те, що й сам автор переднього слова, мабуть, і поняття не мав про трудності виконання того, що обіцював. Отже, нема в «Вільній Україні» ані систематичного викладу принципів наукового соціялізму, ані тим менше таких студій про капіталізм у Європі чи в Росії, які б хоч трохи оправдали голосні обіцянки «переднього слова».

Аж написавши це, автор нагадав, що забув про злобу дня, задля якої, властиво, видавався журнал, — про *політичну боротьбу*, та й тут обсяг і характер тої боротьби був для нього зовсім неясний. «Ми мусимо виступати проти державного централізму і за федеративну автономію нашого краю. Вимагати повного і вільного культурно-національного розвою всього українського народу». Дивне диво! Тут уже за пролетаріят забуто і «вимагається» вільного розвою для всього народу, значить, і для ненависної буржуазії. Автор, видно, читав якісь ліберальні програми і вхопив із них перші-ліпші фрази, які йому попали під руку — автономію та федерацію, а забув про самі основні та неминучі для всякої політичної діяльности — свободу особи, слова та організації.

Публіцистика «Вільної України» не далеко відбігла від сього «Переднього слова». Стаття Павла Смутка* «Краєва автономія України» зовсім не продумана ідейно і недокладна фактично. Автор, очевидно, не знає, що він соціял-демократ і має перед собою ідеал наукового соціялізму, і остерігає при недалекій реформі «від повторення старих гріхів і помилок проти народних прав і ідеалів». Одно з двох — або народні ідеали, або науковий соціялізм. Автор розбирає дуже загальним і нефактичним способом історію російського централізму і знов попадає в стару народовольчеську формулу, що всі «культурні, економічні і соціяльні потреби обміркувати і задовольняти міг би як слід тільки сам народ, що на собі ті умови виносить». Покійний Драгоманов, очевидно, даремно критикував і висміював такі народовольчеські погляди, коли вони щасливо відгукуються і в соціял-демократичнім органі.

Я не думаю розбирати одну за одною всі статті, надруковані в «Вільній Україні»; є між ними корисні компіляції, як ось недокінчена праця д[обродія] П. Понятенка* «Мілітаризм, постійне військо і міліція», є статті, що мають вузькопартійний інтерес, і тут також мені нема потреби розводити дискусію. Я хотів би ще зупинитися на статті Л. Бич* «Революція і органи самоуправи», особливо на її першому розділі (ч. 1, стор. 42—48), який мені видається добрим покажчиком того ідейного та наукового рівня, на якому стоять коли не всі українські соціял-демократи, то, певне, значна їх частина. Що таке революція? Автор відповідає на це питання ось як: «Коли маємо більш-менш несподівану або принаймні за короткі часи виниклу зміну усього державного та суспільного ладу, то тоді те явище мусимо наректи революцією». До цієї дефініції історик мусить додати: а що такої наглої зміни всього державного та громадського ладу досі ніколи не було, то, значить, і революції ніякої не було. Не кажу вже про те, що ми бачимо протягом останніх двох літ у Росії і чого остаточних наслідків ще довго мусимо піджидати; але ані події 1848, ані 1798 р. не зробили таких великих змін у політичному, а тим менше в громадському житті, щоб заслуговували на увагу «революції» по дефініції нашого автора.

Далі автор характеризує громадський устрій середніх віків — і зовсім невірно. «За ті часи, каже він, найбільшу увагу мала земельна власність, бо багатство головнішим чином доставалося від хліборобства; торгівля тоді ще мало була поширена, а промисловість ще менш. Землі держали переважно шляхетство та попівство, то нема нічого дивного, що отсі верстви або стани громадянства мали велику силу і панували над усіма країнами». Погляд наскрізь невірний і показує, що автор поза старими, давно зужитими і в науці забутими формулами не мав нагоди обзнайомитися з новішими працями про історію середніх віків. Нема нічого фальшивішого, як міряти ту історію з її хрестовими походами, з її лицарством та погордою до її багатства і багачів новочасним матеріяльним ліктем. Неправда також, що в середніх віках, крім шляхти і духовенства, «безліч людей не мала жадних прав»; автор, очевидно, не чував ніколи про середньовікові міста з їх привілеями, з їх горожанською і навіть політичною традицією, що в инших випадках сягала ще до римських часів, не чував про цехи, ганзи та середньовікові італійські республіки, що боролися з владиками і веліли одстоювати свої права.

[III]

Так само шаблоново та незалежно від усяких наукових дослідів малює автор теперішній контраст між буржуазією (до якої при Божій помочі зачислює й селянство) і пролетаріятом. Безмірна різнорідність громадянських верств у сучасному громадянстві, їх обопільні взаємини, їх боротьба і співділання — все для нього «темна вода во облаціх». Так само тайна для нього й те, що громадсько-економічна і фінансова боротьба йде не тільки між буржуазією і пролетаріятом, але також внутрі кождого з тих таборів, кождої верстви, кождої громади. Нещасна формула про «класову боротьбу» не дає змоги авторові бачити дійсну, неустанну і до кінця світу неминучу боротьбу чоловіка з чоловіком, боротьбу, що творить прогрес і цивілізацію і якої занехаяння, яке обіцяють нетямучим різні так само мало тямучі ідеологи, було би присудом смерти для вселюдського поступу.

Не слід би також соціял-демократичним письменникам, а особливо в Росії та на Україні, повторяти безкритично старі фрази про безладдя та безмірну шкідливість капіталізму. Росія має досить таких проповідників, що, закриваючися тими первісне соціялістичними (краще сказати марксо-енгельсівськими) формулами, кидають затроєні стріли на всю західну цивілізацію, на всю науку та її здобутки. Соціялісти не повинні забувати ніколи, що той ненависний їм капіталізм сотворив новочасну науку й літературу, новочасні міста, комунікацію та філантропію, що він безмірно поширив серед народних мас просвіту, добре виховання та почуття солідарности. Що він не сотворив раю, не вигоїв усіх громадських болячок, се, певно, так, та сього, мабуть, не зробив ніякий громадський лад, а вже найменше той, якого не зовсім принадні риси малюють нам речі вроді «Ерфрутської програми»[*]. Все ж таки ясне розуміння речі велить признавати й капіталістичному ладові його заслуги тим більше, що це не яка-небудь примха кількох тисяч людей, а таки ж історично неминуча і органічна поява, якою хоче бути колись соціялізм.

Спинюся ще хвилину на статтях К. Не-я (Недоля)[*], поміщених в «Вільній Україні»: «Дещо про націоналізм та соціялізм» (ч. 1, ст. 83—93) та «Два тумани» (ч. 5—6, ст. 126—140). Поминаю вже те, що обидві статті, писані на швидку руку, на коліні, без обдумання і групування матеріялу, без фактів, хіба з натяками на деякі факти, невідомі або лише неясні для читачів. Поминаю це, але не можу не згадати почуття якоїсь дивної злости і серджения, що повіяли на мене при читанні тих статей. І чого, проти кого та злість? Проти «українського націоналізму», який д[обродій] К. Не-я без ніякої оговорки ідентифікує з шовінізмом. «Хто хоче пригадати його черти, — пише автор на ст. 85, — хай візьме “Правду” за часів незабутньої польсько-української угоди, хай прочитає постидну статтю “Три національні типи” — квінтесенцію національного самомніння й лютої національної ненависти до других народів». І пішло й пішло... «Обожествлення рідного краю, рідної мови, рідної історії, цілої нації...» І пішло й пішло. «Дуже недобре брехати» — так і пригадуються мені слова Квітки. Допускаю, що з читачів «Вільної України» ніхто й не бачив і не читав статтю в «Правді», але вже не від того язики, щоб не розтрубити, на кого вимірені ті слова статті. Я читав цю статтю і знаю її автора. Можна сперечатися про наукову вартість статті, про вірність авторових характеристик, але закинути їй шовінізм, тенденційне цькування на инші народності, обожествлення рідного краю і т. и., як чинить автор статті в «Вільній Україні», цього ніяк не можна. Тим менше варто було відгрібати цю статтю і впадати з її приводу в такий гнів, що ця стаття ані в час її написання, ані потім не мала ніякого впливу ані в Галичині, ані в російській Україні. І тим менше варто було д. К. Не-я впадати тепер у такий гнів, в таку пасію, коли він добре знає життя і діяльність автора «трьох типів», знає, що він в молодих літах визначився такими подвигами, на які спромоглися дуже мало його ровесники і ніхто з його наступників. В дозрілих літах, і то протягом довгих десятиліть, той чоловік стояв на своїм становищі, як правдивий світоч широкого европеїзму, звертав увагу молодіжі на провідні появи европейської думки і европейського громадянського розвою, читав приватні виклади про Ірландію та про европейські конституції в такі роки, коли за це загрожувало не тільки протурення зі служби, але й адміністраційне заслання.

Наукових дослідів оригінальних, як сказано, редакція не давала ніяких.

Цю хибу заповняють від біди переклади деяких статей, хоч також не наукових, а більш публіцистичних. Пощастило Каутському, з якого перекладено дві статті: «Національне питання в Росії» та «Стара і нова революція». Певна річ, такі переклади — добре діло, але, містячи їх у партійних органах, треба вважати, щоб не попасти в конфлікт з власною програмою, і при таких сумнівних пунктах зазначувати своє відмінне становище.

І коли, наприклад, у Каутського читаємо, що соціял-демократи невеликоруські в Росії повинні «виступати з усією силою за спільні пролетарські вимоги, а енергійну оборону окремих національних вимог, коли вони не містяться в загальних, залишити до того моменту, коли справа розв'яжеться в центрі Росії; від того, яке це буде розв'язання, залежить також і конечна форма національних вимог», то треба сказати, що кінець цього речення зовсім абсурдний, бо форма національних вимог не може диктуватися ніяким припадковим центральним рішенням, а тільки самою суттю національного життя, а перша частина цього речення неясна і також централістичне забарвлена, хибно кладучи вагу на те, що рішення соціяльного чи політичного значіння в Росії мусить упасти в центрі і що для того центру соціяліст окраїн заздалегідь мусить урізувати свої програми власне на національнім пункті. В устах Каутського, централіста, сі слова не дивують нас анітрохи, але чому ж редакція автономічно-федералістичного органу не сказала про них свою думку?

Я б зупинився трохи довше над публіцистикою «Вільної України», та боюсь, щоб моя критика не видалася декому ворожою самому соціял-демократичному рухові. Отже, скажу одверто, що я високо ціню самопожертву і геройську дисципліну тих людей, що були й єсть душею того руху, високо ціню дотеперішні проби соціял-демократів у Росії — організувати робітницькі та селянські маси без огляду на позитивні результати тих проб, в значній мірі залежні не від пропагованих ідей, а від ступеня політичної свободи. І коли я остро критикую публіцистику «Вільної України», то це єдино тому, бо бажав би, щоб вона справді стояла на висоті нашого часу і не компрометувала високих ідей недотепним та баламутним викладом. Мені здається, що до видання «Вільної України» укр[аїнські] соціял-демократи приступили непідготовані, не добравши відповідних сил до сеї спеціяльної праці. Є ще одна, глибша хиба, що була джерелом їх хитання в самих основних поглядах, — вони не уявляли собі гаразд цього національного характеру, не відчули того, що вони ж наперед українці, а потім соціял-демократи, трактували се українство як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї душі, і тому й не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити нею ширші маси читачів. Се ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціялізм, здорові, органічні парості можуть у кождім краю виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю.

IV

Поглянемо ще на белетристику «Вільної України». Судячи по програмових заявах редакції, белетристика якось немов і не входила в план видання, що мало бути органом партійної боротьби. Ну, та розуміється, видавнича практика оказалася й тут сильнішою від програмової теорії, і «Вільна Україна», незважаючи на своє коротке існування, дала на цьому полі дещо таке, на що історик літератури повинен звернути увагу.

Ітак, із віршованої літератури інтересні, як і все, поезії Лесі Українки. Останніми часами авторка якось мовчала; тим цікавіша була поява віршів на сторінках «Вільної України», хоч їх там і не гурт. Особливо цікаві «Єгипетські барельєфи» — глибокі рефлексії авторки над загадками історичного розвою народів, рефлексії, які навіває на нас вид староєгипетських пам'яток. Щоправда, перша п'єска «Ізраїль в Єгипті» навіяна не жадним барельєфом, а просто читанням жидівських оповідань про єгипетську неволю жидів, про яку єгипетські барельєфи не знають нічого. І зміст сеї п'єски більш філософічний, і то філософічний зовсім не в античнім, а в сучаснім дусі — з «заповітом святої волі» і з зовсім модерним скептицизмом, чужим старій, особливо староєврейській, філософії, на скільки можна говорити про неї. Друга п'єска «Напис на руїні» починається немов парафразою відомого сонета Шеллі про напис царя Озімандіяса*, та далі розвиває широку картину єгипетської культури з її пишними віковічними будівлями і з гірким бідуванням її робочого люду. Хоч який ефектовний сей малюнок і кінчиться не менш ефектовним покликом, та все ж таки й тут треба сказати, що філософія авторки зовсім не відповідає тому, що було основою світогляду старих єгиптян і що вітхнуло їх до будовання тих величних пам'яток, які й досі, незважаючи на всі чуда грецької пластики та архітектури, не перестають дивувати нас особливо своїм маєстатичним, гієратичним стилем. Такий стиль не міг повстати в країні, де панувало таке роздвоєння світогляду, як його малює авторка. Кожна пам'ятка староєгипетської скульптури й архітектури говорить про щось зовсім инше, а власне, про суцільність думки й віри всього народу, про ту національну єдність Єгипту, вироблену його тисячолітньою історією і таку повну та суцільну, як ніколи потім не вдалося осягнути жодній иншій нації. Всі ті єгипетські різьби та будови, що викликали на себе в XIX віці стільки окриків обурення демократичних істориків та філософів, були зовсім не впливом самоволі якихось тиранів, а виразом світогляду і душі самого народу, його всевладної віри в загробове життя і прикроєної до тої віри практичної філософії. От тим-то й ефективні окрики нашої авторки про єгипетських тиранів свідчать, певно, про її гаряче серце, але не про ясне розуміння тої далекої минувшини. Попробувала д. Леся Українка полетіти і в противну окраїну світу і дати нам у своїм оповіданні старого якута (одне слово) — зразок психології зовсім нецивілізованого чоловіка, у якого сувора північна природа поклала нестерту печать не тільки на зверхнє життя, але також на спосіб думання і на мову, яка, наприклад, не знає такого слова, як «воля». На сьому факті й опирається віршоване оповідання Лесі Українки: старий якут оповідає про долю засланого в їх село росіянина і всілякими способами силкується передати нам його тугу за одним словечком, яка нарешті зводить його в могилу. Тема справді дуже інтересна, та, на жаль, авторка не справилася з її літературною формою; оповідана прозою, з значінням особливостей якутського говору (як у Серошевського* або у Тана*), ця подія могла б робити гарний ефект; віршована передача д. Лесі Українки вийшла занадто довга, неясна, з повтореннями, многословна і не робить такого враження, якого б можна надіятися від самої теми.

З віршованою п'єсою «Ніч в тюрмі» виступив тут уперше талановитий письменник В. Деде*, і признаюся, його виступ треба назвати щасливим. Тут нема звичайної в таких випадках дешевої фразеології, а самі дійсні враження, вислів дійсного почуття, закрашений тим легким, здоровим гумором, що характеризує суцільну в собі, енергічну душу і ясне, на весь світ створене око артиста.

Инші поетичні проби, поміщені у «Вільній Україні», занадто малочисленні й дрібні, щоб можна було сказати щось про їх авторів. Хіба те одно, що скрізь, навіть у найменших із тих проб, видно зацікавлення до проявів громадського життя і запал до обстоювання його насущних інтересів у завзятій боротьбі. Це добре, але треба перестерегти молодих авторів перед шаблоновим повторюванням різних бойових покликів без реальних підстав, перед надуживанням різних кульгавих та невлучних символів в орлів, що борються за волю. Пильна і совісна увага до живої дійсности і до явищ життя — це перша підстава поетичної творчости і найкраща запорука того, щоб поезія не згубилася в пустій фразеології.

Розуміється, це саме і ще в більшій мірі треба сказати й про прозову белетристику. Ось, прим[іром], перша книжка «Вільної України» подала оповідання д. Ів. Личка* «Чорний ворон». Здається, все тут єсть: і талант, хоч ще мало розвинутий, і симпатична тенденція, та все-таки оповіданнячко робить враження чогось зовсім шаблонового, нахапаного з книжок, із готових взірців, а не обсервованого в житті. Те саме треба сказати про оповідання А. Шабленка* «За півдня» з його зовсім наївною психологією, з якою він заставляє малого хлопчика за півдня побуту в фабриці перейти душею цілий ряд соціяльно-економічних теорій, які сам автор нахапав із книжок.

Коли говорити про серйозну белетристику у «Вільній Україні», то лишається, власне, тільки один справді талановитий прозаїст, д. В. Винниченко. Він дав тут два оповідання: «На пристані» і «Раб краси» та недокінчений драматичний нарис «Дисгармонія»*. «На пристані» — прегарний малюнок з часу бурхливих страйкових днів Одеси. Один момент перед приходом парохода, гомін різноманітної юрби робітників, селян і торговців, а проте все таке ясне, таке реальне, таке характеристичне, кількома штрихами мов живе поставлене перед душею читача. І не видно ані найменшого зусилля автора накрутити ту живу дійсність на копил якоїсь теорії, якогось книжкового шаблону. Він не боїться малювати її такою, як її бачить, він любить те життя, ту різноманітну масу, розуміє її і твердо вірить у її здібність до життя, і цього йому досить.

Ту саму майстерну певність руки, те саме панування над живою дійсністю бачимо в оповіданні «Раб краси». Та тут автор, на мою думку, переборщив трохи в психології, піддаючи голодному, нуждою побитому мужикові таку вразливість на музику, якої можна б надіятись хіба від якогось нероботящого та ситого білоручки. Сумніваюся, щоб автор бачив де такого чоловіка, і не бачу мети видумування таких тем. Найбільше зацікавила мене драматична картина «Дисгармонія», бо тут автор узявся змалювати психологію тої суспільної групи, що була головною активною силою недавніх рухів, групи революційно настроєної інтелігенції. І мусимо віддати справедливість д. Винниченкові: хоч не дав нам повної і пластичної картини, то все-таки кинув багато світу на настрій і життя тих кружків, що в останніх роках звернули на себе увагу всієї Європи і викликали про себе багато суперечних осудів у різних таборах. Згадаймо хоч би прегарні малюнки революціонерів з доби 70-х, 80-х років у Степняковій «Підземній Росії»* і порівняймо їх з тими типами, які виводить перед нами д. Винниченко, і нам відразу ясно стане все те, що було причиною успіхів і неуспіхів останнього громадсько-політичного руху в Росії. Високий запал до ідеалів і дитяче незнання життя та його реальних відносин, дар бистрого аналізу різних особистих почувань і повна нездібність до систематичної, розумно обдуманої громадської праці, перевага нервової вразливості і рухливості над тривкістю і конкретністю змагання, — отсе ті основи «Дисгармонії», яку влучно підхоплює та освітлює д. Винниченко в своїм етюді. Він дуже далекий від тих шаблонових малюнків, до яких призвичаїла нас партійна белетристика російська, а почасти й українська останніх років. Ті герої революційного руху, оглядані зблизька, зовсім не герої; це або наївні, добрі та гарячі діти, що рвуться до діла, не маючи поняття про його розмір і можливість його переведення, або легкодушні, легко вразливі натури, що шукають у авантюрності революційних конспірацій більше заспокоєння для своїх нервів, ніж якого-будь конкретного діла, або зелені доктринери, що, набравшися з заграничних книжок загальних поглядів і теорій, силкуються переломати російську дійсність на подобу своїх уявлених образів. Д[обродій] Винниченко й тут без жаху зазирає в очі дійсним фактам, малює дійсних людей з усіми їх слабостями і помилками, стає вище своїх партійних поглядів і інтересів, на загальнолюдськім становищі, і в тім його велика заслуга, бо тільки такий правдивий, хоч і любов'ю продиктований, малюнок лишиться тривким документом для історії духового складу та значень сучасної російської інтелігенції.

V

Другий центр української національної продукції — місячник «Нова громада» — в тім першім році свого існовання не справдив надій на появу нових талантів або на появу визначних творів старших письменників. Найкраще з них «Моє останнє слово» Винниченка, що малює контраст між гнилою російською «буржуазією», чиновництвом і його сімейним життям та світлими, любов'ю до життя пройнятими групами молодіжі-конспіраторів. Правда, те життя «буржуазії» змальовано вже дуже чорно, як позбавлене всяких моральних основ, всяких інтелектуальних інтересів, а навпаки, життя конспіраторів зосереджене зовсім у ідейних інтересах. Се два окремих світи, між якими нема нічого спільного, а стоїть хіба обопільна ненависть і презирство. На прірві між одним і другим світом стоїть герой оповідання, молодий студент, син заможних батьків і кандидат на руку Люсі, дочки того чиновника, у якого він кватирує. Але той герой незадоволений своїм життям, ненавидить свою сферу окруження, а причину сього автор велить нам добачувати в його онанізмі, який він уважає якоюсь специяльно буржуазною хоробою. Та ось герой попадає в кружок конспіраторів, вислухує від одного з них проповідь про їх змагання і програму і кидається й сам у вир їхньої пропаганди, який головно виявляється в редагуванні, друкуванні та кольпортуванні прокламацій і в держанні школи з робітниками. В розпалі сеї праці його арештують, і тут виявляється вся плохість його вдачі: він тратить відвагу й віру в те діло, якому взявся був служити, і зраджує все, що знає про своїх товаришів, яких зараз же й арештовують безпосередньо перед тим, як його випускають із тюрми. Він почуває тепер ще більше обридження, особливо переконавшися про нікчемність своєї нареченої Люсі, і постановляє скінчити самовбивством, лишаючи своїм опікунам на пам'ятку свою сповідь, от це своє «Останнє слово». Звичайно, у д. Винниченка пластикою описів, доладністю красок і драматичністю сцен визначається й се оповідання, та все-таки щось псує враження цілости; довге і не скрізь вірне самоаналізування героя перетяжує будову композиції і робить враження чогось пересадного, накрученого для якоїсь політичної мети.

Д[обродій] Грінченко дав свою п'ятиактову драму «На новий шлях», та, на жаль, се одна з слабших його драматичних креацій. Жінка, що щиро любить свого чоловіка, довідується, що він як громадський діяч не зовсім чистий на руку: взяв хабаря від якогось доставця будівельних матеріялів на міські будови, хоча й запевняє, що місто на тім не потерпіло нічогісінько. У жінки, одначе, почуття моральної чистоти настільки розвинене, що вона зараз покидає чоловіка і відбирає також від нього свою єдину донечку. Тема, без сумніву, інтересна, тільки, на жаль, переведена дуже блідо, всі дієві особи зовсім шаблонові, мотивування подій слабе й наївне, і цілість не робить ніякого враження.

Решта белетристики, поміщеної в тім річнику «Нової громади», — то мініатюри, моментальні нариси, иноді майстерні, як Коцюбинського* «Сміх», але всі якісь анекдотичні, припадкові. Не видно проби якогось ширшого малюнка сучасного життя, якоїсь синтези, що позволила б орієнтуватися у відносинах і уловити щось основне в сучасних подіях. Можливо, що рознервовання та збентеження громадської душі в сучасній Україні і у всій Росії вплинуло на ту нервовість і уривковість і в літературній творчості; в усякому разі, те, що дала «Нова громада», не справдило надій тих, що надіялися разом з проблиском політичної свободи в Росії також оживлення творчих сил і зросту нових талантів в українській літературі. Та у нас живе надія, що часи важкого перелому і глибокого розворушення всіх народних сил, які переживає тепер Україна, не лишаться без наслідків і на літературнім полі і оживлять літературну творчість, підіймаючи її з тих мініатюрок та анекдотів до панування над ширшими обріями життєвої боротьби та духовних змагань.

Із віршованих творів звертають на себе увагу два поетичні діялоги Лесі Українки: «Три хвилини» і «В дому роботи, в країні неволі». Перший з тих діялогів, що має характеризувати духовні течії в часи Французької революції, неясний, хоч многослівний, і не будить живішого зацікавлення власне тим, що під назвами політичних партій (жирондист і монтаньяр) авторка силкується змалювати контраст суперечних світоглядів, та той контраст не виявляється ясно і зводиться до голослівних суперечок, що зовсім не захоплюють нашої цікавости. Другий переносить нас у старий Єгипет і малює влучно розмову двох невольників, зайнятих будівлею храму: невольник-єгиптянин, хоч почуває тягар свого рабства, все-таки з запалом і вірою дивиться на свою працю як на предмет національної гордости, коли натомість невольник-єврей ненавидить те діло, при якому мусить працювати, і через те подвійно почуває своє рабство.

Також на полі публіцистики та критики «Нова громада» не дала нічого замітного — інтересні уваги Грінченка про враження, які роблять писання Шевченка і инших українських та чужих авторів на українських селян[*]. Леся Українка дала студійку «Утопія в белетристиці»[*], де до відомих західноєвропейських утопій долучено також розбір і остру критику повісті Чернишевського «Что делать?», що мала великий вплив на тодішню російську молодіж. Інтересні спостереження про життя пролетаріяту на Україні подають статті Пісначевського[*] «Наймані робітники в сільському господарстві» та Капельгородського[*] «Сільський пролетаріят в Кубанщині». М. Лозинський дав нарис життя і соціологічних поглядів віденського професора Менгера[*], А. Невада написав цікаву кореспонденцію про життя русинів у Америці, В. Доманицький — про життя й наукову працю В. Антоновича.

Я не буду шукати причини, чому часопис, повітаний великими надіями на Україні та в Галичині, так мало справдив ті надії. Слаба белетристика — се ще не вина редакції, а знак застою в літературній творчості, яка мусить мати свій час розцвіту і дозрівання. Та публіцистично-наукова часть з її якимсь млявим тоном, припадковим добором статей, перевагою різнорідних хронік, що надаються більше до щоденних газет, ніж до місячника, — все те наложило на неї свою печать і було причиною, що новий часопис не здобув собі ходу серед громади.

LE TSARISME ET L'UKRAÏNE PAR ROMAIN SEMBRATOVYTCH, AVEC PRÉFACE DE BJØRNSTJERNE BJØRNSON

Париж, 1907, велика 8-ка, стор. II+55. [Рец.]

Отся брошура, опублікована уперве на німецькій мові 1905 р. п[ід] з[аголовком] «Zarentum im Kampfe mit der Zivilisation», виходить тепер, навіть з передмовою голосного норвезького письменника, як муштарда по обіді. Російський указ 1876 р., проти якого звернено її вістря, вже скасований, і вся внутрішня політика Росії вступає, хоч не без вагання, на нові дороги, де голос кождого краю і кождої нації буде з часом мати чимраз поважніший вплив на державні порядки.

Що ще більше уймає вартості брошури Сембратовича, се її, так сказати, припадковий характер. Автор хоч талановитий чоловік і оживлений найгарячішою охотою служити Україні, вийшов на се поле з зовсім скромним арсеналом, майже лише з тим, що дала йому гімназія. Пізніше, попавши в вир публіцистики, і то публіцистики т[ак] зв[аної] віденської школи, він не мав часу ані можности доповнювати своє знання і розкидав на всі боки ті скупі окрушини, які виніс із Галичини, доповнюючи їх не раз фантазією та догадами і пережовуючи десятки разів. Відси плиткість його висновків, неповнота в представленні фактів, часті помилки, непорозуміння, що в очах тямучих людей, які навіть симпатизували з його провідними ідеями, шкодили його публікаціям. Найголоснішою і найстаранніше оброблено з них була «Polonia irredenta»; тут автор зібрав масу матеріялу з біжучої галицько-польської преси і, невважаючи на ідейну недоношеність праці, міг бодай заімпонувати її масою. Праця про Україну далеко слабша. Автор говорить, прим[іром], у розділі про панславізм, маючи про сей ідейний напрям зовсім баламутні поняття, мішаючи панславістів західних (про Коллара* й Шафарика він, зрештою, не знає нічого і цитує лише Паляцького*, властне не панславіста!) з московськими (яких, зрештою, також не знає) та з Кирило-Мефодієвим братством і протиставляючи їм російський урядовий панславізм, якого репрезентантами являються Арабатський і д-р Вергун*. Просто соромно читати сю главу французькою мовою!

Уступи, що доторкаються до історії України, трохи ліпші, остільки що пок[ійний] Сембратович, уже редагуючи «Rutenische Revue», мав під рукою деякі статті та дані, надсилані до редакції, і наборзі склеїв із них свою статтю. Та й тут скрізь, попри вірні факти та уваги, маса невірностей, безкритичностей та помилок. Сама найважніша річ у брошурі — розбір значіння та впливу указу 1876 р. на український національний розвій — зовсім бліда, повна гучних слів, але показує брак фактів і брак вникнення в їх значіння; вистарчить порівняти сей уступ з прегарним і основним представленням, яке дав тій справі проф. Грушевський у збірці «Russen über Russland».

Французьке видання брошури дуже гарне, а його вартість підносить гарна етнографічна карта України, рисована д-ром Аїтовим. Передмова Б'єрнзона робить сумне враження: невважаючи на своє паролітнє зацікавлення Україною, голосний письменник не знає про неї нічогісінько конкретного, крім того, що є якась Україна, «la grande et invincible nation des Ruthénes»[1], що вона числить 30 мільйонів народу і терпить утиски від росіян і поляків. А небагато ліпше була підготовлена й уся та анкета европейських знаменитостей, яку пок[ійний] Сембратович запросив був до делікатної роботи — сказати свою думку про справу, якої вони не знали й не розуміли.

KS. DR. I. WARMIŃSKI.
ANDRZEJ SAMUEL I JAN SEKLUCYAN

Познань, 1906, стор. 550. [Рец.]

По безталанних або старомодним способом писаних працях Тросколанського* та Фр. Моравського про історію Реформації в Польщі* приємно прочитати отсю солідну книгу кс[ьондза] Вармінського, познанського вченого, про одного з перших діячів польського лютеранства*, Яна Секлюціяна. Хоча кс. Вармінський переконаний католик і стоїть на ортодоксальному католицькому становищі, яке й зазначує зовсім спокійно й об'єктивно там, де того вимагає зміст його викладу, то се не чинить йому ніякої перешкоди в званні історика і дослідника історичних зв'язків, подій та людської психології. Кождий і найдрібніший факт він силкується освітити всесторонньо на основі першорядних документів та власних слів діячів того факту, даючи читачеві повну змогу виробити собі власний суд про річ, не раз значно відмінний від суду автора, инколи подиктованого ясно зазначеним становищем автора. До того треба додати, що Секлюціян, один із ініціяторів реформаційного руху* і один із перших авторів, що вживали польської мови в половині XVI в., був досі дуже мало відомий і як релігійний, і як літературний діяч і що його духову фізіономію приходилось авторові відтворювати з його праць та публікацій, захованих переважно в бібліографічних унікатах; до того він додав дуже старанні архівальні пошукування (при кінці праці додано 27 архівних документів та листів, що доторкаються особи Секлюціяна). Надзвичайна старанність і совісність аналізи Секлюціянових творів, яких лишилося до нас 20 штук, — се одна з найважніших прикмет книжки о. Вармінського і запевняє їй тривку вартість також для історика початків польської літератури. Не треба забувати, що Секлюціян був одним із перших поляків, що з своїми ідеями і літературними працями звертався просто до народної маси її мовою і подавав їй не лише релігійну полеміку в протестантськім дусі, але також пісні духовні, розвідку про правопись, діялоги (між иншими «Rozprawa księdza z popem» про целібат, написана, правдоподібно, М. Реєм), переклади Письма Св[ятого] і т[ак] зв[ану] постиллю, відповідну до наших учительних євангелій, і тим обік протестантизму ширив також загальне зацікавлення до культурних та літературних питань, досі не відомих ширшим масам у Польщі. Правда, старанною аналізою всіх тих творів і публікацій Секлюціяна кс. Вармінський доказує, що вартість Секлюціяна як письменника і мислителя дуже мала, що він був більше популяризатором чужих ідей, перекладачем і перерібником чужих творів, але се не вменшує історичного значіння сього чоловіка. Секлюціян був новатором з не одного погляду; вигнаний із Польщі, він осів у Королевці* і, хоч сам чоловік незаможний, присвятив свої сили й працю видавництву творів, які вважав потрібними для польської публіки. Автор закидує йому не раз нещирість у висловах, хоча те, що він цитує з його писань і листів, свідчить далеко корисніше про одвертість і правдомовність Секлюціяна, ніж се признає йому автор. Звісно, треба міряти людей мірою їх часу; що ми вважаємо сьогодні мірою літературної правдомовности, одвертости та щирости, се зовсім іще не було обов'язковим у часах половини XVI в., в часах безлічі безіменних пасквілів та трактатів, а з другого боку, в часах, коли тиск духовної цензури робив неможливим у Польщі найменший вислів теологічних поглядів, не згідних з прийнятими тоді поглядами. Характеристика сеї нетолеранції духовної цензури, яка в кождім разі мала до своєї помочі королівські декрети та засуди немилих авторів на грошеві кари, тюрму, баніцію або й на смерть, — се дуже інтересний момент у праці о. Вармінського і рішуче перечить брехням новіших апологетів старої Польщі, буцімто Польща споконвіку була захистом для всяких вільнодумців, гонених і проскрибованих у инших краях. Історія Секлюціяна і його товариша, монаха Андрія Самуеля, якого позаочно засуджено на баніцію і смерть і якого писання, видавані в Липську, пропали безслідно, палені в Польщі катівською рукою, показують найкраще, що перші кроки польської Реформації були дуже важкі, а та толеранція, якої в другій половині XVI в. добилися реформовані завдяки протекції впливових магнатів, таких, як Ґорка* в Познані та Радивили* в Литві, не була ані повна, ані нічим запоручена і вже в початках XVII в. щезла безслідно.

---

[1] Велика і неподільна нація українців *(франц.)*. — *Упоряд.*

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО. «КРАСА І СИЛА»

Видавництво «Вік» у Києві, 1906, стор. 411. [Рец.]

«І відкіля ти такий узявся?» — так і хочеться запитати д. Винниченка, читаючи його новелі, яких у отсій книжці зібрано сім. Серед млявої, тонко артистичної та малосилої або ординарно шаблонованої та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом, як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості. І відкіля ти взявся у нас такий? — хочеться по кождім оповіданні запитати д. Винниченка.

Перше з поміщених тут оповідань, що дає свій титул цілій книжці, «Краса і сила», — се малюнок із життя тих подонків та відпадків суспільности, яких душу відкрив або й роздмухав трохи Максим Горький. Соціяльне положення тих людей наш автор малює вірно і влучно, але дивиться на нього його власними очима: вони зовсім не тужать за иншим станом, хоч і відчувають прикрості свого побуту. Те, що зі становища суспільности злочин, крадіж, проституція, ошуканство, — тут не має ніякого значіння, тут се просто «робота», щоденне заняття, спосіб життя. Як у кождім иншім фаху, так і тут невдача в «роботі» грозить немилими пригодами, але такі пригоди, як тюрма, бійка і т. д., для них не мають ніякісінького етичного значіння; се ж розуміється само собою, на се тільки один спосіб: бережись. І у автора нема ані крихітки жадної сантиментальности він не обурюється, не сердиться ані на тих людей, ані на суспільність, що їх зробила такими. Се все у нього зовсім натуральна річ, так як для геолога зовсім натуральне те, що внизу лежить граніт, на ньому крейдяна верства, а там далі глинка та плодюча земля. В кождій верстві є свої поняття, свої вподобання, своя сила й своя краса. От на такім тлі малює наш автор три фігури: двох парубків-злодіїв і дівчину, що, стоячи між ними, грається ними обома. Один із них, Ілько, — то для неї ідеал краси, а другий, Андрій, — то ідеал сили-волі. Сей контраст автор малює дуже ярко і на дрібних, ніби буденних, фактах та розмовах показує хитання дівочої душі між тими двома полюсами, поки рішучий конфлікт, бійка між супірниками, в якій один одержує тяжку рану, а другий — засуд на довголітню каторгу, не рішає й її вибір на сторону каторжника. Се оповідання, з яким Винниченко уперве виступив на поле українського письменства, було й першим його тріумфом; воно збудоване дуже гарно, визначається незвичайною драматичністю та ярким колоритом, а при тім певною пластичною і вірною характеристикою дієвих осіб. Ярмаркові сцени, разом з тим поле попису обох героїв у їх «роботі», передані з гумором і свідчать про те, що автор уміє добре обсервувати життєві події.

Прегарно скомпоноване також друге оповідання — «Заручини», що було окрасою одного з товстих літературних збірників ще за часів небіжчика абсолютизму. Як у попереднім сферу злодіїв та передміських «жуліків», так тут сферу університетських студентів та буржуазних верстов, що стикаються зі студентами, автор малює майстерно, певними і пластичними рисами. Студент Семенюк закоханий в панночці Галі, дочці вдови-полковниці, з якою познайомився у її сусіда Сухобрієва, де давав приватні лекції. Галя вдає ідеалістку, читає книжки, що він дає їй, цікавиться українським питанням і доводить його до кохання, що сьогодні має завершитися їх заручинами. І автор розводить перед нами картину товариства студентів та купчиків, що зійшлися на заручини, характеризує весь той світок «умеренности и аккуратности», в якім за рожевими заслонками скромности, доброго виховання та ідеалізму криється брудота та рафінована розпуста. Семенюка гостять, упоюють до нестяму, будять на «заручини» — показується, що його Галя заручується з чоловіком, яким бридилась і гордувала, а його бажала звербувати собі на приятеля дому.

Найбільше розміром і найбагатше виведеними в ньому типами оповідання «Голота» — майстерна проба змальовання, немов у перекрою, важкої доби в житті нашого народу — переходу від спокійного хліборобського стану до повної пролетаризації. Тою перехідною добою являється служба в панськім дворі. Винниченко малює нам з великою силою і вірністю немов серце тої верстви — нутро «чорної кухні» при панській економії, немов оазис сірої барви між селом з його густою недолею та рідкою поезією і панським двором у блискучім освітленні. Тут бачимо наглядно, як ламаються давні моральні устої сільського життя, як простий сільський розум позбувається звільна всіх ілюзій і всі карти життя ставить на одно гасло — дбай за себе самого! З двора в злудному світлі пливе лише запах розкоші і цинічної розпусти, а сільське життя для декого вже відійшло в мітологію, а деякі, прим[іром], Андрій, хоч ще ніби вважаються господарськими синами, все-таки мусять служити і заробляти в дворі і, мов риба об лід, б'ються між занепадом села і широким шляхом у повний пролетаріят. Із сього соціологічного погляду оповідання «Голота» — одно з найглибших і найкращих у Винниченка.

Що значить «ловити життя на гарячім учинку» і в моментальних знимках показати всю його глибінь та різнобарвність — се найліпше бачимо в чудовім нарисі «Біля машини». Тема найпростіша, яку тільки можна здумати: серед українського лану в літню спеку працює молотилка, її обслугує невеличкий гурток сільських зарібників, над ними держить догляд економ Ґудзик — ось і все. А гляньте ви, який живий, пластичний малюнок зробив із сього Винниченко! Скільки драматичного життя вніс у нього! Якими тонкими, ледве замітними рисами схарактеризував головні дієві особи — економа Ґудзика, безхарактерного панського підлизня, що всією душею ненавидить селян, яких праця годує його, опозиціоніста та бунтівника Карпа, його ніби суджену, що тут же при нім легкомисно віддається паничеві Ясеві для хвилевої втіхи, — і зрозуміємо ту глуху, дику ненависть до панів, якою палає українське селянство і яку показало в недавніх розрухах.

У Винниченка гарна рука не лише в мальованні селян та пролетаріїв, але також у представлюванні інтелігентних сфер. Ми бачили се вже в «Заручинах». Сю саму сферу міської буржуазії малює нам нарис «Контрасти», хоча сей малюнок і не глибокий, а обмежається на зазначенні контрасту між тою назверх блискучою, веселою та гулящою молодіжжю і бездомною біднотою українських пролетаріїв-бурлаків. Менше цікаві оповідання «Антрепреньор Гаркун-Задунайський» та «Мнімий господін». Перше з них представляє мізерію акторського життя в глухій українській провінції, а друге — сценки з военного життя, де балакучий фільдфебель, помішаний на тім, що у нього в животі якась хороба, всю ніч не дає спати своїм підкомендним воякам, утомленим цілоденною службою.

З усім тим ми вважаємо сей том оповідань одним із найкращих дарунків, якими обдарувало нас видавництво

«Вік». Не заступаючи вповні попереднього збірника оповідань д. Винниченка*, виданого львівською Видавничою спілкою і приступною тепер і в Росії, він дає кілька оповідань, яких не було там.

Е. ГОЛУБИНСКИЙ. ХЕРСОНСКИЕ СВЯЩЕННОМУЧЕНИКИ, ПАМЯТЬ КОТОРЫХ 7-ГО МАРТА

(Известия Отделения русского языка, 1907, I, ст. 263—272). [Рец.]

З приводу видання сеї легенди Латишевим* у грецькім тексті ак[адемік] Голубинський написав невеличку увагу, в якій піддає корсунську легенду критичному розборові і зі звичайним своїм панованням над темою виказує її повну неісторичність. Автор ось як формулює свої висновки: «В часі Діоклетіянового* гоненія Таврида* належала до готів*, що появилися на північнім березі Чорного моря в другій половині II віку і стали її володарями до другої половини IV віку, до приходу гунів*, а власне остготи, їх східна половина. Нападаючи на грецьку імперію, для чого перепливали Чорне море і висідали на південнім його березі, вони вивозили з імперії багато полоняників, між якими були й християни, що поклали між ними початки християнства. Між такими полоняниками могли бути й єпископи, а з тих полонених єпископів могли бути корсунські священномученики. Що через полонених християн було насаджене християнство між готами, які жили в Тавриді власне близько Херсонеса (і лишилися на своїм місці як колоністи й по віддаленні їх свояків на захід), — про се свідчить може, на жаль, не відомо коли й де (до чи по згаданого тут відходу) засноване кримське єпископство готське, якого катедральним, по пізнішим свідоцтвам, було неіснуюче тепер місто Теодоро, що лежало на розі Ай-Тодор*, вісім верст на південь від Ялти».

Автор задає собі питання, відки взялася та корсунська легенда, і не знаходить на нього иншої відповіді понад те, що корсуняни, приймаючи сучасного початкам своєї християнізації єрусалимського єпископа за патріярха, бажали усвоєння йому першого насадження християнства в Корсуні, окружити се певне надання особливою славою... Можна подумати, що корсунські єпископи, приписуючи своїй катедрі славне буцімто походження, бажали окружити її блиском, щоб стати, прим[іром], митрополитами епархій таврійського півострова. На сі й дальші уваги акад. Голубинського можу вказати на свою працю про св. Климента*, в якій я обробив, між иншим, і сю легенду і виказав також її початок далеко докладніше та детальніше, ніж ак[ад.] Голубинський.

Е. Е. ГОЛУБИНСКИЙ. ПО ПОВОДУ ПЕРЕСТРОЯ В. И. ЛАМАНСКИМ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА, ПЕРВОУЧИТЕЛЯ СЛАВЯНСКОГО

(Известия Отд[еления] русского языка и словесности
Имп[ераторской] Академии наук,
1907, тома XII-го книжка 2-я, стр. 368—380). [Рец.]

В «Журнале Министерства народного просвещ[ения]» за 1903—[190]4 роки друкував російський учений В. І. Ламанський свою працю п[ід] з[аголовком] «Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник». Ся праця свого часу зробила немале, хоч і не зовсім корисне, враження в кругах славістів[1]. Проф. Яґич подав із неї просторі витяги в своїм «Arch[iv] für slavische Philologie» і не раз висловлював про неї печатно свій суд. Широкі і смілі комбінації автора викликали опозицію, якої остатнім виразом являється й названа вище стаття Е. Голубинського. Властиво, ся стаття нав'язує не безпосередньо до праці В. Ламанського, друкованої в «Журн[але] Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]», а до автореферату, предложеного В. Ламанським відділові Академії про свою працю.

Е. Голубинський зупиняється ось на яких пунктах житія Константинового, яких історичну невірність підносить Ламанський: промовчуючи чудеса, поміщені в житії, досить буде згадати про приписаний Константинові Філософу переклад якоїсь гебрейської граматики, якої ще й не було в IX віці, в 8-ох частях, про неточне подання його місії до сарацинів нібито на рік 851 замість 855—[85]6, про прочитання Константином напису на нібито Соломоновій чаші, про якої існовання в Константинополі мовчать багаті средньовікові звістки про різні такі пам'ятки і рідкості.

---

[1] Про неї див. «Записки», т. LVIII, бібл., ст. 6—7. — *[Іван Франко].*

Супроти сих закидів Ламанського підносить Голубинський поперед усього невірне розуміння тексту житія. І так, про гебрейську граматику сказано в житії: «Дошедъ до Корсуня научи ся ту жидовстѢй бесѣдѣ и книгамъ, осмъ частіи граммотикія преложь и отъ того разумъ боліи въспріимъ». Навіть якби сі слова дійсно значили переклад гебрейської граматики на грецьку мову, то й тоді в них не було би нічогісінького такого, що заставляло б підозрівати неавтентичність житія. Чи була в тих часах гебрейська граматика, чи не була — се ще питання; може, деинде й не було її, а в Корсуні, де жидівська колонія була дуже давня (проф. Голубинський покликається тут на легенду про херсонських священномучеників, признаючи їй доказову силу до початку IV віку, — на мою думку, доказ зовсім не тривкий, коли легенда повстала аж у VI або VII віці), могла вона появитися під впливом якоїсь спеціяльної потреби. Та твердження Ламанського полягає на не зовсім вірнім толкованні слів житія, в якому зовсім не говориться виразно ні про який переклад. Одно те, що в гебрейській граматиці нема вісьмох частей мови, а менше; а друге: не видно мети, для якої би Константин перекладав таку граматику на грецьку мову. Результат його студій над гебрейською мовою був такий, що він «болій разумъ въспріимъ», то значить, основніше зрозумів гебрейські книги, а задля сього не було потреби ніякого перекладу. При тім же слово «преложити», крім значіння «перекласти», значить також «виложити», вияснити. На се проф. Голубинський дає влучний доказ із старої Кормчої книги XII в., де слово «переложиша» відповідає грецькому παρέυεντο — вияснили, доказали. На мою думку, ще ближче стоїть таке пояснення, що в тексті житія слово «преложь» відповідає слову «приложь»: Константин, читаючи жидівські книги, вникає в їх значіння на основі тих граматичних правил, які були вироблені грецькою граматикою, і се позволяє йому ввійти глибше в зрозуміння також гебрейської мови.

Проф. Голубинський просто дивується другому закидові д. Ламанського щодо невірної буцімто хронології житія, яку подано для сарацинської місії Константина. Закид опертий не на жадних позитивних даних, а лише на тім припущенні, що Константин уложив слов'янську азбуку не для мораван, а далеко вчасніше для малоазійських слов'ян, до яких, властиво, йшла його місія. Очевидно, і се припущення не має ніякої фактичної основи. Треба би додати ще, що візантійських місій до сарацин коло р. 850 було кілька, одні — до малоазіятських провінцій, а одна — аж до Багдаду, і Константин міг брати участь у котрій-будь із них.

Дуже влучно обороняє проф. Голубинський оповідання житія про відчитання гебрейського напису на т[ак] зв[аній] Соломоновій чаші в Константинополі. Що про таку чашу не згадують посторонні джерела — се ще нічого не значить, бо й так не маємо повного каталогу цінних предметів скарбниці Св. Софії; що Константин зумів відчитати на ній гебрейський напис — се доказує, що він знав гебрейське письмо; що такі чаші бували з чародійними єгипетськими та гебрейськими написами — се також відомо, і відомий старожидівський звичай вороження з чаші, так що підозрівати тут вірність оповідання житія нема ніякісінької підстави.

Далі проф. Голубинський переходить до другого основного питання, піднятого Ламанським, а власне того, коли й для кого Константин винайшов слов'янську азбуку і яке значіння мав сей винахід. Уважаючи моравську версію за цілковиту і ще й недотепну байку, д. Ламанський стоїть на тім, що Константин винайшов ту азбуку для малоазійських слов'ян, на що нема ані тіні доказу. Проф. Голубинський признає також повну безпідставність тої легенди, по якій Константин уложив азбуку для найближчих собі македонських болгар, легенду, яку зв'язувано з фактом охрещення болгарського царя Бориса*. Автор виясняє значіння винайдення азбуки для моравап і стоїть на тім, що се винайдення було важне не тим, що підносить житіє, тобто самим видуманням азбуки, але тим, що поклало основу слов'янського богослужебного язика і тим самим — дальшого розвою Слов'янщини. Такий погляд можна погодити і з поглядом автора житія, та оба вони не нарушують історичности житія.

Що ж до малоазійських слов'ян, то проф. Голубинський рішуче доказує неможливість такої місії Константина в тих часах. Так само рішуче відкидає Голубинський теорію Ламанського, що Константинова місія до хозар мала місце не на устях Волги 858 р., а 861 р. на середнім Дніпрі, в Києві, рік по першім нотованім візантійськими літописцями нападі Руси на Константинополь. Пр[оф.] Голубинський не згоджується бачити в тих русах київську дружину Аскольда і Дира*, яких 860 р. ще не було в Києві (бо прибули аж по р. 862).

Отсе головні уваги пр[оф.] Голубинського про висловлені проф. Ламанським теорії. Годі не признати, що ті теорії були кинені досить легкодушно і що правда — в значній мірі на боці пр[оф.] Голубинського. Та проте годі довше жмурити очі й на сю обставину, що житіє Константина має в собі елементи неавтентичні, пізніші вставки та ретушовання і що категоричний осуд проф. Голубинського, що житіє, належачи перу ученика Константинового* і написане ще при житті Методія, дійшло до нас зовсім не зіпсоване і мусить бути признане як вповні гідна віри біографія Константина, — сей осуд сьогодні не дасть удержатися в повній силі.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
1904—1906 [рр.]

Останні три роки мали для української літератури в Росії епохальне значення з огляду на нову еру російської історії*, яка щойно розпочалася. Ця нова ера, яка, на жаль, до цього часу не призвела до стійкого конституційного устрою, усе-таки була насичена визвольними рухами та, поміж іншим, ліквідувала сумнівний указ 1876 року, який оголосив у цілій Росії українську мову та літературу поза законом. Якщо формально його і не скасували, то фактично цей указ зазнав усе-таки тиску нового часу, і з початку минулого року Україна вперше отримала для своїх духовних витворів нову «вільну» пресу та дещо вільніший обмін книгами.

Однак великі ініціативи та ідеї до цього часу ще не засвідчили жодної вартої згадки політичної дії, жодного гідного літературного наслідку. У Галичині також не краще: більшість інтелігентних сил настільки зайнята політичною боротьбою, що для спокійної літературної та наукової творчості залишається мало часу, а в публіки мало розуміння.

Останні роки перед великою російською катастрофою* були для України особливо тяжкими. Для того, щоб створити бодай сурогат літературної періодики, групи письменників згуртувалися, щоб редагувати альманахи, кожен окремо сам за себе, але настільки часто один за одним та один біля одного, що мали хоча б віддалено нагадувати політичний часопис. Однак цензура відразу помітила задум і придушила більшість рукописів, інші ж роками тримала нецензурованими або випускала зі своїх рук лише скаліченими.

Перший з цих альманахів, «Вік», з'явився із запізненням на два роки, ще в 1900 році, до святкування сторіччя нової української літератури (1798—1898). Щодо змісту — це була досить коротка, значно цензурована антологія української поезії від її початківця *Івана Котляревського* до кінця XIX століття. Тут були представлені не більше як 50 письменників, більша половина з них уже належала до мертвих — промовисте свідчення бідності цієї літератури. Цензура могла бути задоволеною. Однак книга, надзвичайно гарно оформлена, викликала збудження, як жодна з тих, що вийшли раніше. Перший наклад розкупили за кілька місяців, тому підготували новий, цього разу в трьох томах, з яких перший мав представляти поезію, обидва інші — прозу (роман, новелу, драму) впродовж їхнього столітнього розвитку. Знову була запекла боротьба з цензурою, і лише 1902 р. вийшов новий, тритомний «Вік»; число поетів у першому томі становило лише 48, другий том містив новели 14-и, третій — 21-го письменника. Це знову було небагато, але враження від книжки в Росії було великим. Українські вірші відомі ще з «Грає, грає, воропає!», але українська проза! І надто сучасні теми, життя інтелігенції! Сталося так, що багато українців, вихованих в російській школі, згадало про існування української літератури та переконалося в її життєздатності лише завдяки цій книзі.

Успіх надихнув редакцію на наступний крок. Під тим же заголовком — «Вік» — мала вийти серія нових літературних творів безстроковими випусками. Це було для цензури забагато, бо вона заборонила спільний титул і залишила лише порядкові числа. Так з'явилася в 1903 р. ця безтитульна серія, яку зараз продовжують видавати під її початковою назвою. Цензура сумлінно стежила за тим, щоб кожен том запізнився. Ця дріб'язкова війна проти політично цілком невинних книжок була дедалі сміховиннішою, бо українське слово в цей час на шляху так званої конспіративної преси, яка з'являлася в усіх важливих центрах, незважаючи на цензуру, втішалося вже найповнішою волею, навіть якщо й нелегально.

Успіх «Віку» привабив і інших редакторів. У 1903 р. в Києві з'явився альманах «Дубове листя»*, присвячений пам'яті *П. Куліша,* що його видали три письменники, *Грінченко, Коцюбинський* та *Чернявський**, одне з найкращих друкованих видань цього часу. Красиві ілюстрації та портрети, а також цікаві дописи найкращих сучасних українських письменників (nota bene, лише белетристика) поєдналися в гармонійне ціле та якнайкраще засвідчили українську літературу, яка набирала сил. Участь у виданні взяли, окрім ветерана *Мирного,* винятково молоді таланти, не лише росіяни, а й галичани, що мало засвідчити єдність літературних та культурних устремлінь українців по цей та інший бік Збруча. У тому ж році в Одесі з'явився альманах «З-над хмар і з долин»*, який видав *Микола Вороний.* Видавець, молодий ентузіаст, хотів надати йому відбиток особливого українського «модерну» і ввів у літературу певну кількість «свіжих сил».

Незважаючи на цінні дописи *Мирного*, *Коцюбинського, Матушевського** та ін., менш вдалим, ніж решта, був альманах «Літературний збірник», який з’явився також у Києві 1905 року, виданий на спомин померлого *Олександра Кониського**. Два альманахи, які з’явилися в 1905 році, — «Багаття»* в Одесі та «З потоку життя»* в Херсоні, останні запізнілі видання цієї групи, сильнішими не були. Інтерес до таких книг вичерпався, особливо з огляду на те, що найновіший час відкрив цілком інші перспективи.

Для плекання літератури та науки українці заснували в 1905 році два нових місячники: «Вільна Україна»* в Петербурзі під соціал-демократичним знаменом та «Нова громада» в Києві, яку видавала та ж група, що визначала політику «Громадської думки». «Вільна Україна» занепала вже після п’ятого числа; її тон був гострим, вона галасувала проти лібералів та буржуазії й наголошувала на необхідності автономії в організації українського пролетаріату. Як белетрист, у рядах цієї партії друкується *Володимир Винниченко,* який, утім, публікував свої твори і в «Новій громаді». Це дужий і надзвичайно продуктивний талант, автор, що зображує нужду пролетаріату, дещо нагадує *Горького* з його «босяцькими» історіями*, однак далекосяжніший; він зображує нижчі класи суспільства з такою ж певністю, як і вищі, володіє і суворим пафосом, і витонченою іронією та приперченим народним жартом. Здібний митець та енергійний агітатор, він, як жоден інший український письменник молодшої генерації, має всі дані для того, щоб зобразити у великих романах панораму сучасного українського життя.

«Нова громада» виявила цілу низку нових імен (новелісти *Тесленко**, *Пахаревський**, *Труба**, *Смуток, Щербаківська**, поетки та поети *Алчевська**, *Черкасенко**, *Рутко* та ін.), однак жоден з них до цього часу не засвідчив видатного таланту. Головними опорами української белетристики лишаються старші таланти: *Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Микола Чернявський,* а з нових — щойно названий *Винниченко.* Борис Грінченко — одна з найвизначніших постатей нової української літератури; наділений великою енергією, він є видавцем багатьох томів фольклорного матеріалу та бібліографії українського фольклору, редактор великого словника української мови, який Петербурзька академія нещодавно відзначила премією, окрім того, він прекрасний поет, новеліст та драматург. Останнього року в «Новій громаді» був добрий переклад віршового циклу Гайне «Північне море», драма «На нові шляхи» та низка цікавих есе про новішу літературу *(Шевченко, Куліш),* причім автор звертає особливу увагу на значення цих письменників для українського селянства.

Великим, гармонійним талантом є *Михайло Коцюбинський,* який обмежився лише новелою, однак вирізняється стислою композицією, повним розвитком характерів та прекрасною пластикою ландшафтного живопису, а також поетичною, мелодійною мовою. Своєю манерою письма він нагадує *Тургенєва,* хоча колорит у нього яскравіший. Він любить брати сюжети своїх новел з сусідніх з Україною земель, таких, як Бесарабія та Крим, і зобразив у своїх численних оповіданнях поряд із співвітчизниками дуже цікаві типи румунів і татарів. Останні витвори його пера стосуються злободенних подій у Росії: жахіть погромів і їх рефлексій у єврейській громаді невеликого міста та в сім'ї демократично настроєного адвоката.

З-поміж молодших українських талантів варто назвати ще *Миколу Чернявського,* який став відомим своїми віршами бездоганної форми (які вийшли також окремо під назвою «Зорі»), а також низкою новел. З поетів на чільному місці стоїть *Володимир Самійленко,* майстер форми, відомий як перекладач *Данте* та *Мольєра* («Тартюф»). У своїх оригінальних віршах він постає як справжній лірик, але і як талановитий сатирик, наділений добірним гумором. Майже зовсім мовчала в ці роки *Леся Українка,* лірична поетеса, обдарована чоловічою серйозністю та великою глибиною почуття; у «Новій громаді» ми бачили лише кілька її перекладів із Гайне. Іще один з новоявлених талантів молодої України, *Гнат Хоткевич* із Харкова, опублікував у Галичині свою останню драму «Лихоліття», де на сцену відверто й чесно також виводить сучасну російську революцію з її таємними угрупованнями, прокламаціями, страйками, барикадними боями та «погромами».

Слід назвати ще два російські періодичні часописи, які найтісніше пов'язані з літературними та науковими зусиллями українців у Росії. З 1881 року в Києві з'являється місячник «Киевская старина», який за двадцять п'ять років став центральним виданням української науки та опублікував цінну добірку матеріалів та монографій майже до всіх найважливіших тем з української археології, історії, літератури та етнографії. Протягом останніх років вона з'являлася російською та українською мовами, останньою лише белетристика. Тут були надруковані історичні та соціальні романи *П. Мирного* та *Івана Левицького,* оповідання *Познанського**, *Рильського** та *Кудринського**, новели *Грінченка, Коцюбинського, Чернявського* та ін.; загалом майже 100 томів цього часопису є невичерпною скарбницею найрізноманітніших дописів для студій з україністики.

Інше російське видання, яке з'явилося цього року в Петербурзі, називається «Украинский вестник» і має на меті інформувати російську публіку, яка цікавиться українікою, про найважливіші політичні, соціальні та культурні течії, про літературу та мистецтво українців Росії і Австрії. Випуски, які з'явилися до цього часу, містили значну кількість статей про українську програму, а також про важливі моменти соціального життя України.

Літературний рух у Галичині був цими роками не надто пожвавленим та щедрим на врожай. Нові таланти не з'явилися, а старші не були продуктивними. Талановитий *Василь Стефаник,* чиї прекрасні ескізи з покутського життя неодноразово перекладалися німецькою, російською та польською мовами, після видання своїх старіших ескізів «Моє слово» мовчить. Так само мовчить і талановитий майстер змалювання гуцулів *Марко Черемшина.* Бойовим органом літератури й критики був на цей час «Літературно-науковий вісник», місячник, який спочатку видавало Наукове товариство ім. Шевченка, нині — «Українсько-руська видавнича спілка» у Львові.

До останнього часу він був головним органом української літератури також і в Росії. Він друкує оригінальну та перекладну белетристику, критичні й літературно-історичні твори, а також висвітлює економічне та політичне життя й публікує в кожному номері вичерпні бібліографічні звіти. Поряд з «Літературно-науковим вісником» у ці роки у Львові з'явився двотижневик «Світ»*, який має стати органом літературних спроб наймолодшої генерації. Однак, незважаючи на багатообіцяючий початок, часопис не зміг зайняти відповідну позицію. Буде видно, чи зможе він надалі запропонувати щось краще.

З руських белетристів на австрійських землях можна назвати таких: у Буковині творить *Ольга Кобилянська,* талановита новелістка сучасного напрямку, чиї новели з'явилися і в німецькому перекладі. Вона зуміла здійнятися до високопоетичного й надзвичайно змістовного соціального роману «Земля». Її остання новела передрукована в «Світі». У Чернівцях живе всіма улюблений поет та новеліст *Осип Маковей,* який за останні роки спробував свої сили також і в романі та змалював у «Петрі Ярошенку» історичну картину боротьби між турками, поляками та козаками в 1622 році, яка ґрунтується на детальному студіюванні джерел. Цей письменник має славу невимушеного фейлетоніста, а також автора сповнених гумору віршів та пісень.

З галицьких поетів молодої генерації необхідно назвати лише двох: *Богдан Лепкий,* чулий лірик, що дотримується нового напрямку; меланхолійний, часом дещо заплутаний, однак завжди мелодійний та сповнений такту. Як новеліст він теж завоював собі багатьох шанувальників. Цілком інший напрямок представляє *Петро Карманський,* колишній вихованець Інституту Атанасіуму в Римі. З-поміж руських поетів він є автором псалмів, а також опублікував у цьому році ошатний томик віршів під назвою «Ой люлі, смутку!»

Серед романістів треба назвати *Андрія Чайківського**, якому українська література вдячна за низку більших романів у дещо застарілому стилі, однак з багатими спостереженнями за життям, зокрема «Олюнька», «У чужому гнізді», «Своїми силами». У 1905 році в «Літературно-науковому віснику» з'явився його новий роман «З ласки родини», який містить цікаві описи галицької юстиції, а також життя в малих містах.

На Буковині живе ще один галичанин, *Сильвестр Яричевський**, який видав минулого року свою збірку віршів

«Барвисті звуки», які, незважаючи на «психо-фізичну» назву, видаються старомодними. Цілком сучасним намагається бути *Остап Луцький,* однак у своїх поезіях він до цього часу не вийшов за межі цікавих початків.

Дозвольте мені назвати тут і мої белетристичні твори останніх років. У 1905 році з'явився мій довший ліроепічний вірш «Мойсей», де я спробував охарактеризувати на основі біблійної легенди про смерть Мойсея протиріччя між визначним індивідуумом та народною масою. У поточному році з'явилася моя збірка віршів «Semper tiro» та водночас томик новел.

Серед поетів та новелістів слід назвати й *Василя Пачовського,* чия збірка віршів «Розсипані перли», яка з'явилася три роки тому, пробудила великі надії. Його символічно-фантастична драма «Сон української ночі», опублікована пізніше, виявилася слабким наслідуванням польського символіста *Виспянського* й не справдила, не зважаючи на те, що містить багато гарних сцен, покладених на неї надій.

Дуже продуктивний новеліст і драматург *Антін Крушельницький,* хоча він не самобутній талант, а лише добрий спостерігач. Набагато характерніший, хоча й дещо примхливий, *Михайло Яцків,* який реалістично вривається в осередок життя й витворює з нього образи разючого страждання, хоча й висловлюється у ексцентричній фантастиці в стилі Пауля Шербарта*. Його роман «Вогні горять», незважаючи на цікаві деталі, у цілому невдалий. Необхідно назвати ще рано померлого драматурга, *Ганущака,* чия драма «Доля жартує» була опублікована минулого року й уміло зображує середовище руського священичого дому.

Дозвольте лише коротко спрямувати погляд на наукову продукцію руською мовою. З огляду на неможливі умови в Росії, вона мала своїх представників лише в Галичині та обіймала до дев'яностих років минулого століття головно лише популярні та педагогічні праці. Зміна сталася тільки завдяки реорганізації львівського Наукового товариства ім. Шевченка та невтомній, планомірній діяльності професора *М. Грушевського* у Львівському університеті. Незважаючи на недостатні державні та крайові дотації, за короткий час цьому товариству вдалося виступити з цілою низкою наукових публікацій. Серед численних публікацій цього товариства можна назвати лише його центральний орган «Записки», який під редакцією проф. *Грушевського* містить, окрім оригінальних наукових статей, достатню бібліографію літературних видань, хронологічні огляди наукових досягнень з-за кордону та різне. Окрім цього центрального органу товариства з'являються як публікації окремих секцій та комісій різні серії, в основному збірки джерел, таких, як «Джерела до історії України» (до цього часу сім томів), «Пам'ятки української-руської мови та літератури» (до цього часу п'ять томів) або наукові роботи, як монументальна «Історія України» М. Грушевського, п'ять томів якої, що з'явилися досі, містять історію до кінця XVI ст.

Серед інших вартих уваги робіт, які опублікувало товариство ім. Шевченка, варто назвати ще двотомну, багато ілюстровану біографію поета *Шевченка Ол. Кониського**, систематичне зібрання та переклад фольклористичних студій *М. Драгоманова* (досі чотири томи)*. До збірників матеріалів належать опубліковані дотепер 17 томів «Етнографічного збірника», до якого ввійшли систематично впорядковані та редаговані за сучасними науковими вимогами зібрання народних казок, переказів, пісень, мелодій, анекдотів тощо. Поряд з цим, археології української території та так званій описовій етнографії присвячена серія «Матеріяли до українсько-руської етнології» (досі вісім томів). Для юридичних та природознавчо-медичних дисциплін існують окремі видання.

1908

БУДЯТИНЦІ

Будятинці? А то що за Будятинці?

Очевидно, якесь село, хоч ні в якім шематизмі*, ані «скоровиді», ані у Оржеховського*, ані у Біґа* його нема. Село ідеальне, щось мов образ села з особливими прикметами — а наразі навіть сама гола назва, титул, титул інтересної драми, написаної ще в 1861 р., але досі нікому не відомої, крім тих кількох людей, що мали або мають копії з неї. Ся триактова «мелодрама», як її назвав невідомий нам автор, що підписав її в титулі «Miłującym ruski narod Rusinom poświęca Rusin»[1], — то чоловік єще з того часу, коли руський патріотизм промовляє у щоденнім житті і в літературі польською мовою, коли під впливом українських книжок, Шевченка, першого виступу Федьковича «Слова на “Слово”» і «Голосу на голос»* та «Слова на часі» починало будитися наше національне життя і соціяльне почуття, що мало проявитися і в перших народовецьких публікаціях, і в «Uciekinierach» Левицького*, і в перших гімназіяльних «громадах», таємних організаціях руської молодіжі майже по всій Східній Галичині. От тоді-то, як один із перших виразних симптомів того народного розбудження, була написана отся драма, польськими і руськими віршами, але гарячим руським серцем, отся різка сатира на наші тяжкі хороби — безхарактерність та безсоромність, ренегатство та самоупідлення. Отсе й можна назвати ідейною основою титулу «Будятинці». Ся назва в самій драмі зовсім не згадується; дія йде зовсім у иншім селі і в Мілятині; будятинці — се символ тих мертвих душ, не збуджених єще до людського життя, що залюбки сплять у багні. Ще не було новочасних руських хрунів, та перекинчиків, та апостатів, а вже автор отсеї мелодрами списав їх первовзори, отих Харапчинських, Слабодушків, Свинкевичів, Трубковських та Шпарґальських, немногими, але вірними рисами, змалював їх з душею і тілом внукам на науку. На рукописнім примірнику, що находиться в руках о. Стефановича, який був ласкав вручити його мені для порівняння з моєю копією, писаною так само, як і екземпляр о. Стеф[ановича] 1861 року, автор дописав: «Nie wolno drukować»[1]. І справді, 46 літ лежала ся драма в рукописі, заказ авторів і його авторське право давно улягли задавненню, і ніхто якось не важився опублікувати його посмертний твір. Нехай буде вільно мені подати до публічної відомости сей твір, гідний уваги загалу. Талановиті твори мають те до себе, що вони, коли не назавсігди, то довгий час держаться молоді й свіжі. Читаючи «Budziatyńce» нашого невідомого автора, дивуєшся, як багато того «будятинства» живе ще в нашій суспільності, в звичаях і традиціях нашої інтелігенції — бо власне на інтелігенцію направлене вістря сатири нашого автора, і, як каже він у титулі своєї драми, будятинці — се «ruscy zdrajcy obrządku i narodowości»[2]!

---

[1] Люблячим руський народ русинам присвячує русин *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Драма починається сценою в руськім парафіяльнім будинку в біднім селі Заможцях, себто в селі колись заможнім, а тепер збіднілім. Тут живе руський священик Харапчинський. Субота, вечір, і до парафіяльного будинку, до покою самого отця входить священик, о. Слабодушка. Розуміється, розмова між обома собратами ведеться по-польськи.

Ksiądz Słaboduszka

Laudetur Jesus Christus! Sługa uniżony!
Ksiądz ruski Słaboduszka podróżą znużony

---

[1] Не можна друкувати *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Руські зрадники обряду й народу *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Ośmielił się łaskę pańską o tyle tentować,
Żebyś go w swoim domu raczył przenocować.
Do sąsiedniej Podgórzanki przyjechałem wczora
Z polecenia dotycznego od Administratora;
Ztamtąd do Milatyna puściłem się w drogę,
Ale widzę, że się dzisiaj już tam dostać nie mogę.

Ks. Charapczyński *(z kwaśną miną)*

In saecula saeculorum! Witam Jegomości!
Przenocuję, przenocuję! I jak to przy poście
Kilka smacznych kartofelek i kawałek chleba
Dla gościa znajść się muszą, bo go przyjąć trzeba.
Na nieludzkość imie moje nigdy nie narażę,
Wszakże tak obowiązek sumienia już każe.
Ale przy tem wszystkiem całkiem zapomniałem,
Że dotąd Jegomości się nie przedstawiałem.
Jestem Piotr Charapczyński i kapłan miejscowy,
A gościowi do usług w mym domu gotowy.
Muszę tu jeszcze dodać, że nieszczęście chciało,
Że mi się rirus graeci w przydomek dostało.
Jako ksiądz z tego miejsca mam tyle dochodu,
Że potrzeba chodzić boso i zaginąć z głodu.
To mi tylko miło, to cieszy jedynie,
Że ot mieszkam niedaleko tu przy Milatynie.
Co innego jest tam całkiem, tam inne gadanie:
Jedna chwila w Milatynie za miesiąc tu stanie[1].

---

[1] Отець Слабодушка

Слава Ісусу Христу! *[латин. — Упоряд.]*
Уклінно вітаю!
Руський отець Слабодушка, стомлений подорожжю,
Посмів вашої ласки остільки запобігати,
Щоб той його в своїм домі зволив переночувати.
До сусідньої Підгірянки приїхав я вчора
З пильного доручення від адміністратора;
Звідти до Мілятина пустився в дорогу,
Але бачу, що нині туди дістатися вже не зможу.

О. Харапчинський *(з кислою міною)*

Слава навіки! *[латин. — Упоряд.]* Вітаю єгомостя!

В другій сцені виходить пані Харапчинська, жінка ще молода і здорова, сердита (zirytowana), кланяється злегка і промовляє:

Dobry wieczór moim panom! A co ta łajdaczka,
Ta Maryśka mi zrobiła! To czysta Rusniaczka!
Chciałam panu jak gościowi kilka jaj zgotować,
Bo jakżeż mu w naszym domu dać w głodzie noczować?
Ale gdzie tam! Ani myśleć z tymi żarłokami!
Zaledwiem się obróciła — bądź mi zdrów z jajami.
Zjadła szelma! Ażebyś je już nie wydychała!
Proszę przyjąć za uczynek, czemem służyć chciała.
Ile to też przy tem wszystkiem jeszcze przynieść trzeba!
Mówi do mnie: «Dziś nie jadłam ni barszczu ni chleba».
Ja to jeszcze dla czeladzi będę drzewo palić?
My nie jedli dzisiaj w domu, czegoż ma się żalić?

Ks. Charapczyński *(do swej żony)*

To jest ksiądz Słaboduszka, a to moja żona,
Z łagodności i dobroci swej nieoceniona.

Ks. Słaboduszka *(kłania się)*

Prosze przyjąć mój ukłon, szanowna Jejmości[1],
I dziękczynność za względy, jakie masz dla gości.

Переночую, переночую! І в час посту
Кілька смачних картоплинок і кусень хліба
Для гостя знайти мушу, бо його прийняти треба.
На нелюдськість ім'я своє ніколи не наражу,
Адже так обов'язок сумління вже каже.
Але при тому всьому зовсім забув,
Що досі єгомостю не відрекомендувався.
Я — Петро Харапчинський, священик місцевий,
А гостеві до послуг у своєму домі готовий.
Мушу також додати, що нещастя хотіло,
Щоб мені річ грецька *[латин. — Упоряд.]* на прізвисько дісталося.
Яко ксьондз з цього місця маю стільки прибутку,
Що мушу ходити босий і гинути з голоду.
Те мені тільки любо, те тішить єдине,
Що ось мешкаю тут поблизу Мілятина.
Там — щось цілком інше, там — вже інша справа:
Одна хвиля в Мілятині — щомісяць отут *(польськ.). — Упоряд.*

[1] В моїй копії: Pani. — *[Іван Франко].*

Ks. Charapczyński *(cicho do swej żony)*

Może by też, moja duszko, podać kartofelki?

Pani Charapczyńska *(głośno)*

Miałbyś rozum! Miałbyś rozum! Czas już nato wielki.
Tobym pięknie dom mój zarekomendowała,
Gdybym gościa kartofelką tylko częstowała!
Proszę mi przebaczyć, księże Słaboduszka!
Spokojna noc moim panom! Idę już do łóżka[1].

О[тець] Слабодушка дуже скривився, бо голодний, а о. Харапчинський, уважаючи, що се найкраща нагода до моралізації, починає малювати своє окруження.

---

[1] Добрий вечір, мої панове! А що та лайдачка,
Та Мариська, мені зробила! То справжня русначка!
Хотіла пану як гостеві кілька яєць приготувати,
Бо як же ж йому в нашому домі дати в голоді ночувати?
Але де там! Нема ради з тими ненажерами!
Ледве я повернулася — будьте здорові з яйцями.
З'їла, шельма! А щоб ти їх вже не видихала!
Прошу мати на увазі, чим я служити хотіла.
Скільки ж то при тому всьому ще принести треба!
Каже мені: «Сьогодні не їла ні борщу, ні хліба».
Чи я ще для челяді буду дрова палити?
Ми не їли нині вдома, чого ж має нарікати?

О. Харапчинський *(до своєї дружини)*

Це є отець Слабодушка, а то — моя жінка,
У лагідності й доброті своїй неоціненна.

О. Слабодушка *(вклоняється)*

Прошу прийняти мій уклін, шановна їмосте,
І вдячність за ласку, що маєш до гостя.

О. Харапчинський *(тихо до жінки)*

А може би, моя душко, подати картопельки?

Пані Харапчинська *(вголос)*

Мав би розум! Мав би розум! Пізня вже година!
То би гарно дім мій зарекомендувала,
Якби гостя картопелькою лише частувала!
Вибачте мені, отче Слабодушка!
На добраніч, мої панове! Іду вже спати *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Ks. Charapczyński

Nie dziwuj się, mój mospanie, bo to ci Ruśniacy
Wszyscy gruby i niemowy i ludzie łajdacy.
Dokuczają do żywego i najlepszym z ludzi,
Jeszcze gęby nie otworzą, a już złość się budzi[1].

I се говорить чоловік у 1861 році, не читавши, певно, «Słowa Polskiego»* з 1907 р. про хапчивість, ненаситність та завидющість русинів! Але се не кінець, він говорить дещо більше, мовби дослівно вийнято з «Gazety Narodowej»*:

Nawet księży ruskich znajdziem takich bardzo mało,
By z niemi żyć w sąsiedstwie naco się przydało.
Czy to święto, czy niedziela cerkiew swą zaludnia:
Rano jutrznia, potem msza, nieszpory z południa —
I naucza, naucza! Któż mu to zapłaci?
Ot kięp głupi, swe życie i wiek marnie traci.
A mów co z nim, ów ci zaraz o ruskim obrządku
Zaczyna pleść koszałki z samego początku.
To już gada i gada, zaledwie nie płacze,
Tak jak gdyby już jego upadek obaczył.
Jak by było bez sumienia i w tem złego wiele,
Że ksiądz ruski w swoje święto odprawia w kościele.
I to wszelka taka skarga po rusku się odbywa,
Mową, której nikt światlejszy, chyba chłop, używa.
I proszę cię jeszcze mówiąc między nami,
Śmie nazywać takich księży podłymi zdrajcami.
A ja przecież moją myślą przyszedłem do wątku,
Że obrządek dla mnie jest, nie ja dla obrządku,
I w bożnicy żydowskiej ja bym chętnie prawił,
Bylem tylko ułapał, najadł się, zabawił.
Naród! Co to za głupcy! Co mi do narodu?
Bierz go kat! Jemu służyć nie widzę powodu.
Ani pan, ani magnat, ot, ledwie co dysze, —
I jakież tam korzyście, gdzie sami hołysze.

---

[1] О. Харапчинський
Не дивуйтеся, мій пане, бо то ті руснаки
Всі мугирі, і німі, і люди-лайдаки.
Докучають до живого і найліпшим з людей,
Ще уст не відкриють, а вже злість бере *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Sumienie, obowiązek — to głupia gawęda!
I dziś do kata niechaj idzie ma prebenda,
Niech kto chce koło chłopa najtroskliwiej chodzi —
Smaczny rosół, dobra pieczeń z tego się nie zrodzi.
Ile razy sy wyjadę zaś do Milatyna,
Rosół, pieczeń na mnie czeka, i to nie bez wina.
Nie widzę ja w tem nic złego, o to się nie troszczę,
Że w środę jadam z mięsem, a w sobotę poszczę.
Boż kogutem ni piekła, ni szczupakiem nieba
Tegoczesnych mędrców zdaniem kto z ludzi osięga?
Człowiek naje się, napije, szeląga nie wyda —
Parafii swej pilnować na nic się nie przyda.
I w dodatku jeszcze grosze przywożę do domu —
Czy odprawię, na co wziąłem, co do tego komu?
Przy tem byłem, mój mospanie, nawet raz proszony,
Bym tam nigdy nie przyjeżdżał bez córki lub żony.
Naturalnie, młodą żonę na co w doma nudzić?
Pocóż ją wychowaniem swoich dziatek trudzić?
Po co też ją więzić w domu? Niechaj żyje w świecie,
Bez wydatków dla rodziców niech się kształcą dzieci.
Moja Stasia krakowiakiem ubawi Waspana,
Co wikary ją nauczył wziąwszy na kolana[1].

---

[1] Навіть отців руських знайдемо дуже мало,
Щоб жити з ними по-сусідськи на щось придалося.
Чи то свято, чи неділя — церкву свою залюднюють:
Вранці утреня, потім служба, вечірня з полудня —
І навчає, навчає! Хто ж йому за це заплатить?
От, бевзь дурний, своє життя і вік марно тратить.
А заговори з ним — він тобі зараз про руський обряд
Починає плести теревені з самого початку.
То вже балакає й балакає, мало не плаче,
Так, немовби його вже занепад зобачив.
Як би було без сумління і в тому злого більше,
Що руський ксьондз в свої свята відправляє в костьолі.
І то всяка така скарга по-руськи відбувається,
Мовою, якої ніхто освічений, лише хлоп вживає.
І прошу тебе ще, кажучи між нами,
Сміє називати таких отців підлими зрадниками.
А я, прецінь, своєю думкою прийшов до висновку,
Що обряд є для мене — не я для обряду,
І в божниці жидівській я б залюбки правив,

Маємо тут пречудову сповідь «porządnego księdza»[1] старого типу, документ незрівняний тої глибини, до якої упала була колись частина нашого духовенства і загалом нашої інтелігенції. В тих простих, наївно-цинічних віршах малюється, як у дзеркалі, спідлена душа чоловіка, у якого сумління, заглушене, мовчить, розум здібний лише на глупі софізми для замаскування обридливого самолюбства, посуненого до крайньої брудноти. Але автор іде далі і ще кількома не менше влучними рисами доповнює малюнок того «porządnego księdza». Батько презентує гостеві, якого його жінка лишила голодного, свою 12-літню донечку як образок тої «едукації», якої вона набралася «без кошту родичів» від księdza wikarego[2], оче-

---

Аби тільки нахапався, наївся, забавився.
Народ! Що то за дурні! Що мені до народу?
Бери його кат! Йому служити не бачу причини.
Ані пан, ані магнат, от, ледве що дише, —
І яка ж там користь, де лише злидні?
Сумління, обов'язок — то дурна балачка!
І нині до ката хай йде моя пребенда,
Хай хто хоче коло хлопа найдбайливіше ходить, —
Смачний росіл, добра печеня з цього не зродиться.
Скільки разів собі виїду до Мілятина, —
Росіл, печеня мене чекає, і то не без вина.
Не бачу в тому нічого злого, про те не дбаю,
Що в середу їм із м'ясом, а в суботу говію.
Бо ні півнем пекла, ні щупаком неба,
На думку сучасних мудреців, сьогодні ніхто з людей не досягне.
Людина наїсться, нап'ється, шеляга не видасть —
Пильнувати своєї парафії ні на що не придасться.
І до того ж я ще гроші привожу додому,
Чи відправлю, на що взяв — що кому до того?
Крім того, був, мій пане, навіть раз прошений,
Щоб туди ніколи не приїздив без доньки чи жінки.
Справді, молоду жінку нащо вдома нудити?
Нащо її вихованням своїх діток трудити?
Нащо їй хиріти вдома? Нехай живе в світі,
Без кошту для родичів хай виховуються діти.
Моя Стася краков'яком потішить вас, пане,
Що вікарій її навчив, взявши на коліна *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[1] «Порядного священика» *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Священика-вікарія *(польськ.)*. — *Упоряд.*

видно, латинського, що на своїх колінах учив її співати краков'яка.

Ks. Charapczyński *(słucha w sieni)*

Zdaje mi się, nie spi jeszcze, o coś się tam kłóci, —
Ot zawołam moję Stasię, niech panu zanuci. *(Woła.)*

Wchodzi Stasia, dziewczyna 12-letnia, piękna, mocno kokietująca a dumna, i siada.

Ks. Charapczyński

Ma Stasiu, przecież gościa pozdrowić wypada!
Któż tak, proszę, bez ukłonu przed gościem usiada?

Stasia *(z pogardą)*

Co też tato głupstwa plecie! Przecież ja jedynie
Tych proboszczów li pozdrawiam, co są w Milatynie.

Ks. Charapczyński *(do Słaboduszki)*

Nie dziw się, mój mospanie, to jeszcze dziecina,
Ale powiedz sam, nieprawda, jak dobrze przycina!
W towarzystwie najliczniejszem nie traci języka, —
Taka korzyść z Milatyna dla dzieci wynika.
(Do Stasi, całując ją w czoło)
Zaspiewaj nam, moja Stasiu, krakowiaka tego,
Co toś go się nauczyła od księdza wikarego.

Stasia *(spiewa)*

Pamiętaj że, Stasiu, jak będziesz kochała,
Byś sy zawsze księdza polskiego wybrała,
Bo polski ksiądz zawsze pięknie konwersuje
Dziewczę młode, hole pieści i całuje.
On grzeczny kawaler, ma pieniądz w kieszeni,
Kupi wstążkę, kolję, broszki i pierścienie.
Za tyle grzecznostek dziewczę tylko prosi,
Jak mocno ją kocha, niech tego nie głosi.
Żebym ja wyrosła, jak najprędzej z dziecka,
Będę dla proboszczów słodziuchna dzieweczka.

Ks. Charapczyński

(całuje Stasię i mówi do ks. Słaboduszki)
To jest roskosz, mój mospanie, mieć taką córeczkę,

Dla tego to ją rodzice pieszczą jak koteczkę.
Pokaż że mi jakie dziewczę nie li tutaj, w Busku,
Żeby miała taki rozum chowana po rusku! *(Do Stasi)*
Idź spać, idź spać, moja duszko, śnij o Milatynie,
Jutro rano tam pojedziesz o siódmej godzinie.
Trzeba dobrze spać, ma Stasiu, przy bożej pomocy,
Nie powrócim jutro rano, aż koło północy.
Rozumie się, jak widno będzie, bo ma tę zaletę
Milatyński ksiądz proboszcz, że żadną kobietę
Nie wypuści jak ciemno z obawy prypadku, —
Przyjaciel dla mateczek, dla córeczek tatko.
(Стася виходить.)

Ks. Słaboduszka

Gdy Jegomość jutro rano z domu się uchyli,
Ktoż go tu zastąpi w cerkwi przy świętej niedzieli?

Ks. Charapczyński

Diak, Mospanie! Diak, Mospanie! Pocóż chłopu więcej?
Ja najczęściej tak święta i niedziele święcę.

Ks. Słaboduszka

A dziekan o tem nie wie, że tu się tak dzieje?

Ks. Charapczyński

Ja się z takich wiadomości, mój Mospanie, śmieję.
Nasz ksiądz dziekan, człek światły i tego nie zważa,
A co więcej, tak się bardzo często zdarza,
Sam tam jedzie w niedziele, święta uroczyste,
Przemówi tam do kieliszka i smacznej pieczystej,
Wciśne proboszcz do rąk piątkę, niby też to na mszę,
A właściwie to dla tego, żeby cicho siedział zawsze,
I chociaż my nie malutcy, żeby nas nie widział.

Ks. Słaboduszka

A do Lwowa że, mój panie, wieść ta nie dochodzi?

Ks. Charapczyński

Pan rozumiesz konsystorz? Cóż mię to obchodzi?
Czyliż oni o tem wiedzą, który ksiądz pracuje,

Który wierny obrządkowi[1], a który darmuje?

Ks. Słaboduszka

Słuchałem słów pańskich, jak gdyby kazania,
I przyszedłem dzięki Bogu już do przekonania,
Że ksiądz ruski każdy głupi, co obrządku broni,
Swojej cerkwi zawsze wierny, od kościoła stroni.
Tylko jedno racz wyjaśnić mądrymi słowami:
Jak utrzymasz przytem zgodę z twardorusinami?
Jak się zjadą na soborczyk, muszą w oczy rzucić,
Dowcipami, słowami, jak «zdrajca» dokuczyć.
Nie, Mospanie! Nie, Mospanie! O to bądź spokojny:
Często prawy wyhańbiony, darmozjad dostojny!
Tam to sądzę zawsze idzie jeszcze trybem starym:
Perekińczyk jest proboszczem, a rusin wikarym.
A jak szczęście już widocznie nie pociągnie za panem,
To zostaniesz za lat kilka księdzem kapelanem.
Będziesz bić się z wszelką biedą, łamać z kłopotami,
W połatanych butach chodzić i świecić łokciami.
Powiedz że pan teraz, proszę, czy rozumna praca,
Kiedy ona w taki sposób komu się wypłaca?

Ks. Charapczyński *(z lekkim uśmiechem)*

Podam na to krótką radę i słowo otwarte:
Trzeba na to, mój kochany, mieć czoło wytarte.
Trzymam się twardo Rusi, zaledwo nie mdleję,
Za reńszczaka do kieszeni i z durnia się śmieję.

Ks. Słaboduszka

Więc zgoda, gospodarzu, sojuz między nami!
Od tej chwili trzymam ściśle z perekińczykami.
Będę służył w Milatynie jak najniższy sługa.
Ale myśli tu zachodzą — to kwestya druga:
Czy mnie przyjmie Imuść ksiądz proboszcz w grono
swe łaskawie,
Chociaż mu mą usłużliwość wymownie predstawię.
Bo słyszałem, że niedawno dwóch naszych napędził,
Przyczem hańby, pośmiewiska bynajmniej nie szczędził.

---

[1] В копії о. Стефановича: obowiązkom. — *[Іван Франко].*

Ks. Charapczyński

Bardzo proszę, powiedz że pan, czy rzecz przyzwoita,
By się nasi tam tak pchali, jak *te* do koryta?
Najeżdżają, cisną się z daleka i z bliska
I kolana każdy księdzu proboszczowi ściska,
Jak by to już nie było mężów zawołanych
I duszą i ciałem proboszczom do usług oddanych.
Niech tamci mu u nóg obcałują palce,
Nie znajdą się wierniejsi już jak my służalce.
Gdyby zatem ich ksiądz proboszcz za drzwi nie wypychał,
My by całkiem zginęli, sam by ledwie dychał.
W panu widzę dobrą wolę, szlachetne skłonności, —
Nie lękaj się, sam przedstawię księdzu jegomości.
Ja się chlubię bez przesady, mam tam wielkie względy,
O tem się możesz przekonać od wielu i wszędy.
Ale życząc panu szczerze, byś nie popadł w sidła,
Musisz ściśle obserwować niektóre prawidła.
Powiem ci pod sekretem: są tam ruscy księża,
Z których każden po cichutku myśl swoją wytęża,
By kolegę u proboszcza z łaski wyrugować,
By co ma iść w dwie kieszenie, w swoją jedną
schować.

Ks. Słaboduszka

Proszę bardzo Jegomości, słucham z wytężeniem!
Schylam głowę z poszanowkiem przed twem
doświadczeniem.

Ks. Charapczyński

Słuchaj więc: proboszczowi kłaniaj się niziutko,
Jak co mówi, uśmiechaj się jak możesz milutko.
Trzeba we wszystkiem być usłużnym, więc mu
nadskakiwać,
Jak cokolwiek on pochwali, sobie głową kiwać.
Jeśli mowa o rusinach, mów głośno i śmiało,
Że ogólnie naród głupi, światłych bardzo mało.
Z tych ostatnich bez wątpienia po większej połowie
Są ci, co ich kształcą księża proboszczowie.
Musiał bym ci w oczy rzec, żeś ty głupia głowa,
Gdybyś użył kiedy w mowie pół ruskiego słowa.

O, to bardzo mu zalecam, bo to grunt, mój panie,
Bo bez tego by daremne było twe staranie:
Nie chwal nigdy swój obrządek, mów, że jest bez myśli, —
Piękności zaś łacińskiego mowa nie okryśli.
Nie potrzeba także, sądzę, być i geniuszem,
By polskiego księdza stawić w równi z popeuszem.
Im pierwszeństwo wszędzie daj, w kościele, przy stole:
Niech ci siedzą zawsze w górze, ty przy samym dole.
W każdą ruską uroczystość masz być w Milatynie,
Pod tą bowiem kondycją ksiądz proboszcz jedynie
Najłaskawiej nas, Rusinów, w swe usługi bierze,
Daje grosze i śniadania, obiady, wieczerze.
Zresztą patrzaj na kolegów, jak ci postępują.
W końcu księża proboszczowie już cię utresują.

Ks. Słaboduszka

Ach będę cię, gospodarzu, będę miał w pamięci,
Twoje szczere, dobre rady wdzięczność ma uświęci.

Ks. Charapczyński

Oj, trochu już i późno, dochodzi dziesiąta!
Idźmy spać! Ot tam, proszę, wciśnij się do kąta.

Ks. Słaboduszka

Ja bym dzisiaj chciał jeszcze odczytać pacierze.

Ks. Charapczyński

Czyś oszalał? Alboś dziś jadł jaką wieczerze?
Razem jutro pojedziemy. Dobranoc Jejmości!

Ks. Słaboduszka

Spokojna noc panu i pańskiej Jejmości!

Ks. Charapczyński *(do siebie, odchodząc)*

Niema to, niema, jak czyste sumienie!
Przyjaciół przybędzie, zwiększy się i mienie[1].

---

[1] О. Харапчинський *(слухає в сінях)*
Здається мені, не спить ще, про щось там свариться, —
Ось покличу мою Стасю, хай пану заспіває. *(Кличе.)*

На сьому кінчиться перша дія мелодрами, що, як бачимо, з сатиричного малюнка піднялася на висоту правдивої школи підлоти, деморалізації та винародовлення й

Входить Стася, 12-літня дівчина, гарна, дуже кокетує, пихата, й сідає.

О. Харапчинський

Моя Стасю, адже ж гостя привітати належить!
Хто ж так, прошу, без поклону перед гостем сідає?

Стася *(з погордою)*

Що це ви, тату, дурниці плетете! Адже ж я тільки
Тих пробощів вітаю, що є в Мілятині!

О. Харапчинський *(до Слабодушки)*

Не дивуйся, мій пане, то ще дитина,
Але скажи сам, чи не правда, як добре відрізує?
В найбільшому товаристві не тратить мови —
Така користь з Мілятина для дітей виникає.

(до Стасі, цілуючи її в чоло)

Заспівай нам, моя Стасю, краков'яка того,
Що його навчилася від ксьондза-вікарія.

Стася *(співає)*

Пам'ятай же, Стасю, як будеш кохати,
Щоб собі конче ксьондза польського вибрала,
Бо польський ксьондз завжди гарно промовляє,
Дівчино молода, пестить руки і цілує.
Він ґречний кавалер, має гроші в кишені,
Купить стрічку, намисто, брошку і перстені.
За всі ці люб'язності дівчину лиш просить:
Як міцно її любить — хай того не виказує.
Щоби я виросла якнайшвидше з дитини,
Буду для пробощів солоденька дівчина.

О. Харапчинський *(цілує Стасю і каже до о. Слабодушки)*

Це розкіш, мій пане, мати таку донечку,
Задля цього батьки пестять її, мов киценьку.
Покажи ж мені якесь дівча хоч би тут, у Буську,
Щоби мала такий розум, вихована по-руськи! *(до Стасі)*
Іди спати, іди спати, моя душко, хай тобі сниться Мілятин,
Завтра вранці туди поїдемо о сьомій годині.
Треба добре спати, моя Стасю, з Божою поміччю, —

фарисейства, якої рівної не має наше письменство. Автор проникнув глибоко в життя і досвіди своїх героїв і заставив одного з них розкрити перед нами всю свою душу,

---

Не вернемось завтра вранці, аж коло півночі.
Розуміється, буде видно, — бо має те достоїнство
Мілятинський отець-пробощ, що жодну жінку
Не випустить, коли темно, зі страху випадку, —
Приятель для матусь, для донечок татко. *(Стася виходить.)*

О. Слабодушка

Коли єгомость завтра вранці з дому відлучиться,
Хто ж його тут замінить в церкві при святій неділі?

О. Харапчинський

Дяк, мій пане! Дяк, мій пане! Нащо ж хлопові більше?
Я найчастіше так свята й неділі святкую.

О. Слабодушка

А декан про це не знає, що тут так робиться?

О. Харапчинський

Я з таких відомостей, мій пане, сміюся.
Наш отець-декан — людина освічена й ні на що не зважає,
А щобільше, дуже часто, так здається,
Сам туди їде в неділі, свята урочисті,
Промовить там до келишка і смачної печені,
Втисне парох в руку п'ятку, нібито на службу,
А насправді це для того, щоб тихо сидів завше,
І, хоч ми не маленькі, щоб нас не бачив.

О. Слабодушка

А до Львова, мій пане, звістка та не доходить?

О. Харапчинський

Пан має на увазі консисторію? Що мене то обходить?
Чи вони знають про те, який отець працює,
Який вірний обрядові, а який дармує?

О. Слабодушка

Слухав я слів пана, наче проповідь,
І прийшов, Богу дякувати, до висновку,
Що отець руський кожний дурень, котрий боронить обряд,
Своїй церкві вірний, костьола уникає.
Тільки одне поясни мудрими словами:
Як втримати при цім згоду з твердими русинами?
Як з'їдуться на соборчик, мусять в очі закинути

показати нам усі обридливості свойого нутра, ще й до того тоном учителя, що викладає слухняному та покірному ученикові про речі, найпотрібніші в його житті. Мусив наш

Шпильками, такими словами, як «зрадник», допекти.
Ні, мій пане! Ні, мій пане! За те будь спокійний:
Часто правий оганьблений, дармоїд — достойний!
Там то, гадаю, все йде ще старим трибом:
Перекинчик є пробощем, а русин — вікарієм.
А як щастя вже певно не піде за паном,
То лишишся кілька років отцем-капеланом.
Будеш битися з всякою бідою, долати клопоти,
В полатаних черевиках ходити і світити ліктями.
Скажи тепер, пане, прошу, чи розумна праця,
Коли вона таким способом комусь виплачується?

О. Харапчинський *(з легкою усмішкою)*

Дам на це коротку раду і слово одверте:
Треба на те, мій коханий, мати чоло витерте.
Тримаюся твердо Русі, мало не млію,
За ринського в кишені і з дурня сміюся.

О. Слабодушка

Отже, згода, господарю, союз між нами!
З цієї хвилі тримаюся міцно з перекинчиками.
Буду служити в Мілятині, як найнижчий слуга.
Але думки тут приходять — то питання друге:
Чи мене прийме єгомость отець-пробощ в гроно своє любо,
Хоч йому услужливість виразно покажу.
Бо чув, що недавно двох наших прогнав,
Причім ганьби, насмішок принаймні не шкодував.

О. Харапчинський

Дуже прошу, скажи, пане, чи то річ пристойна,
Щоб наші так туди пхалися, як *ті* до корита?
Наїжджають, тиснуться здалека і зблизька
І коліна кожний отцеві-пробощеві тисне,
Наче вже не було мужів покликаних,
І душею, й тілом пробощеві до послуг відданих.
Хай вони йому на ногах цілують пальці —
Не знайдеться вірніших, ніж ми, прислужників.
Якби їх отець-пробощ за двері не випихав,
Ми б зовсім згинули, він сам би ледве дихав.
В тобі, пане, я бачу добру волю, шляхетні наміри —
Не лякайся, сам представлю отцеві-єгомості.

автор бути незвичайним обсерватором і мати око незвичайно бистре на всі виверти та відтіни людської підлоти, коли потрафив так влучно, так детально і при тім з такою

Я горджуся без перебільшення, маю там велику ласку,
В цьому зможеш переконатися часто і всюди.
Але зичу вам щиро: щоб не потрапити в халепу,
Мусиш добре затямити деякі правила.
Скажу тобі по секрету: є там руські отці,
Кожен з яких крадькома свою думку гострить,
Щоб колегу від ласки пробоща усунути,
Щоб те, що має йти в дві кишені, в одну свою сховати.

О. Слабодушка

Прошу дуже, єгомосте, слухаю уважно!
Схиляю голову з пошаною перед твоїм досвідом.

О. Харапчинський

Слухай, отже: пробощеві кланяйся низенько,
Як щось скаже — усміхайся, як можеш, миленько.
Слід у всьому бути услужливим, коло нього упадати,
Як що-небудь він похвалить, собі головою кивати.
Якщо йдеться про русинів, кажи голосно й сміливо,
Що загалом народ дурний, мудрих дуже мало.
З цих останніх, без сумніву, більша половина —
Це ті, що їх виховують отці-пробощі.
Мусив би тобі в очі сказати, що ти — дурна голова,
Якби вжив колись у мові пів руського слова.
Ось що дуже тобі раджу, бо це основне, мій пане,
Бо без того було б марне твоє старання:
Не хвали ніколи свій обряд, кажи, що він без думки,
А краси латинського — мова не передасть.
Не треба також, думаю, бути генієм,
Щоб польського священика рівняти з попом.
Їм першість скрізь дай: в костьолі, при столі,
Хай вони сидять вгорі, ти — на самім долі.
Кожного руського свята мусиш бути в Мілятині,
Адже за цієї умови отець-пробощ єдино
Найласкавіше нас, русинів, до своїх послуг приймає,
Дає гроші і снідання, обіди, вечері.
Врешті, дивись на колег, як вони поводяться.
Втім, отці-пробощі тебе надресирують.

О. Слабодушка

Ах, буду тебе, господарю, буду пам'ятати,
Твої щирі, добрі ради моя вдячність освятить.

артистичною пластикою змалювати таку фігуру, як о. Харапчинський, а при тім ані на момент не попасти в карикатуру. Його герой робить і говорить усі свої підлости зі спокійним сумлінням, у найсвятішім переконанні, що так, власне, треба жити і поводитися в світі, коли хто має розум і хоче добитися чогось у житті. «Треба мати витерте чоло», — говорить він сам одверто і з повним переконанням. Треба при вищих, впливових людях випертися своєї народности, своєї людської гідности, свого власного «я», — от тоді зробиш кар'єру. Хто так не робить, той дурень і не варт доброго слова — отсе вся суть «будятинецької» моралі.

Ведений артистичним почуттям контрасту, автор нашої драми компонує другий акт якнайпростіше: пару маленьких сценок із життя селян у найближчу неділю. В першій сцені театр (отже, драма, очевидно, була призначена для сцени) представляє загальний вид села Заможців з боку занедбаної церкви, на гарнім сугорбі, попід який веде дорога до Мілятина біля корчми. Неділя рано. Два дуже старі селяни, Григорій і Стефан, розмовляють.

Григорій

Сядьмо тут трохи, Стефане, бо я утомився.

(Сідають.)

О. Харапчинський

Ой, трохи вже й пізно, доходить десята!
Йдемо спати! Он там, прошу, втиснися в кут.

О. Слабодушка

Я б сьогодні хотів ще прочитати молитви.

О. Харапчинський

Чи здурів? Хіба ж сьогодні їв якусь вечерю?
Разом вранці поїдемо. Добраніч єгомості!

О. Слабодушка

На добраніч панові і пановій їмості!

О. Харапчинський *(до себе, відходячи)*

Нема-то, нема понад чисте сумління!
Приятель прибуде, піднесе себе й мене *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Вже ж в праці не одному в світі придивився,
Лиш ніколи така злоба тутка не бувала,
Як від літ кільканадцять в тім селі настала.
Дзвін голосить до церкви — скільки нас там буде?
Ви, Стефане, я і дяк — і ось вже всі люди.

Стефан

До чого то ся все здало, що він видзвоняє,
Коли в корчмі од досвітка вже музика грає.
Місто в церков, то все біжить у місце розпусти, —
Все то теє наробили от тії одпусти.
Помаленьку одвикали од руськой церквеньки,
Вирікалися злі діти своїй рідной неньки,
А нині вже не бувають, не бувають і в костелі,
Нині у них нема свята, ні святой неделі.
Гей, гей, вже літ 80 в світі пробуваю,
Так, як нині, кажу вам, тото пам’ятаю,
Як ся добре тото село в давні часи мало,
І відси то свою назву Заможці достало.
Як ту красно в кожде свято в церкві одправляли,
Утреню, службу Божу, вечірню співали,
Якая же наука — такую глядіти;
Добрі були родителі, добрі були діти.
Священик ся добре мав, бо пильнував хати,
То, бувало, стіжкам не було де стати.

(Спочиває.)

Службу Божу щодень правив, бо люди наймали,
В тій церкві ся хрестили і їй жертвували,
А багатства храму того все ся надвищали.

(Обтирає очі рукавами.)

Ох, бідні мої очі заходять слезами.

(Плаче і здіймає шапку.)

Ах, Господи милосердний, змилуйся над нами.
Ви, Григорій, тямите, як давно ся мав єм,
В гаразді дожити віку все ся сподівав єм.
А нині-то на старість нужда мя насіла,
Ні по-людськи поживитись, ні покрити тіла.
Що не стратив рідний син, то рознесли внуки,

І привели старика до крайньої розпуки.
В цілім маєтку моїм простий ринський маю,
І той на службу Божу понести гадаю.
На одправу служби Божой приклонно просил єм,
Бог ми свідком, що мій ринський три літа збирав єм.
Так крайцарок до крайцарка, нім го наскладав єм.
І звідки я більше возьму, нещасний старина,
Вижебрати стидаюся, у праці дитина.
А ту би-м рад перед смертев за небожку жінку
Помолитись, заким кинуть і на мене жмінку.
Потіш старця, потіш старця, пречистая Діво,
Поклич його з сього світу, ах, поклич вже живо.
Ах, до тебе руки взношу, найсвятіша Мати,
Не дай, не дай старикові в світі погибати.
Гіркі слези, Божа Мати, тогди сь проливала,
Як під хрестом твого сина сирота сь остала.
Вісімдесят числю років, старая дитина, *(гірко плаче)*
Змилуй же ся, Божа Мати, і я сиротина.
Споможи мя Божим чудом на ту службу Божу,
А щасливий в зимний гріб тогди ся положу.

Григорій *(плаче ревними сльозами)*

Цить же, цить же, мій Стефане, старенький мій друже,
Не давайся так жалості і розпуці дуже.
Ой маю я якийсь гріш, я вам допоможу,
І як браття дамо разом на ту службу Божу.
Єдним серцем, єдной гадки ми, оба старини,
Помолимся друг за друга і наші родини.
О умерших не забудем та й по-християнськи,
Нім ся з ними там зобачим із Божої ласки.
Ми ж перед всім просім Бога, Господа святого,
Аби зіслав селу тому в ласці Духа свого,
Щоб ся люди обчислили з своїми ділами
І служили чистим серцем Пану над панами.
Ой, сталися наші діти бідниї людини,
Перекажуть своїм дітям жебрачі торбини.
Ой, не так то, і я кажу, перед тим бувало,
Коли то ся Бога в серці, а честь в очах мало.

Завірте ми, що гадаю, тяжко ми казати,
Бо як же ж то духовного отця обсуждати?
На нашії то потомки спаде того вина, —
Ой, то той руський священик єсть тому причина.
Не суть вірні своїй церкві, стидаються свого,
Гнівлять Бога, гудять нарід, пощо ж то того?
Прийде колись страшна хвиля, прийде смерти ложе,
Що ж тогди вже всякий жаль, що ганьба поможе,
Як парохіяни стануть власні обвиняти,
На священика пред Богом всю вину складати?

Стефан

І я так кажу, мій Григорій, но здаймось на Бога.
Дай-но руку! Ідім далі, до церкви порога,
Щоб ся з серця в Божім домі Богу помолити, —
Чую я, що вже не довго буду ся томити.

Бідна, наївна, панщиною та злиднями притомлена стара Русь, справді безсила і безрадна, як мала дитина. Ані думки про якесь своє право, про якийсь обов'язок священика, до якого має право напімнути його громада. Бідні старці не важаться навіть поза очі, в двійку судити свого отця духовного і преспокійно апелюють до Божого суду. Та мені здається, що автор нашої драми не знав так близько села, як своїх кондеканальних, не збагнув хлопської психології і заставив їх плакати, на що наші старі діди бували дуже тверді. То бабське діло — плакати, а хлоп стидається своєї слези. Ні, ні, селяни в тій сцені змальовані не зовсім вірно. Друга сцена веде нас від тужливих та слізливих дідів між веселих внуків. Розуміється, веде не куди, а в корчму. В корчмі повно людей, музика, співи — тут виявляються вповні плоди діяльности о. Харапчинського і подібних йому. Ось перед корчмою стоять два господарі, Іван і Федь, оба п'яні. Прислухаймося їх розмові.

Іван *(до Федя)*

Скажи-но ми, Федю, що ти си гадаєш,
Що ти в неділю корчмицю минаєш?
Щоби ся ти був добрим парафіянином,

Вже був би сь тут давно з дочкою і з сином.
Бо жінку вже сь давно до небіжки мами
Того року в празник кілька кулаками
Вислав.

Федь

Бодай ти, Іване, засліпило очі!
Чи не час додому, вже коло півночі.

Іван

Та же слухай, дурню, на вечірню дзвонять,
По-нашому то знак, що до корчми гонять.

(Оба регочуться.)

Федь *(слухає)*

Правда, що дзвонять, та якось потихо.

Іван

То борше ти в уха влізло якесь лихо.

Федь

Та бо єдиним дзвоном якось вибиває.

(Сміється.)

Іван

Дурню, то музика грає.

Федь

Коли так, то скажіть же раз дякові тому,
Нехай він перестане робити по-свому.
Як то він сміє нам перешкоджати,
Коли чесні люди зійшлися гуляти!

Війт *(виходить із корчми)*

Що кажете, Федю?

(Заточується.)

От тут якісь ями
Покопав збиточник людям під ногами!

Дурне ви, Федю, стали говорити,
Я ліпше кажу дзвіницю спалити.
І раджу іще для миру святого
Із села вигнати реєнта того.

Старший брат

Добре війт радять, нема що казати;
Нащо дяка маєм дурно оплачати?
Ксьондз так по-свойому, як завше, так нині
Все набоженство правлять в Мілятині.
Панове громада, до ксьондза підемо,
І так з притиском до нього скажемо:
Маєм ми дурно дяка оплачати,
Волимо гроші тії пропивати.

Другий старший брат

Найлучче було би, щоб їх разом оба
Порвала відси тяжкая хороба. *(Сміх.)*

Війт

Ні ксьондза не треба, ані його дяка,
Як з ними, так без них одправа єднака.

Тим часом у корчмі при музиці співають парубки і дівки.

Парубок

Ой нема то в нас неділі, нема у нас свята,
Люлька, корчма, а там скрипки, горілка й дівчата.

Дівка

Але бо то нема таки де, як в нас погуляти,
З парубками при горілці танці витинати.

Парубок

Ой нема то понад Фесю, та то зуховата,
Взяла вчора матір за лоб і вибила тата,
Бо їй сміли боронити до корчми ходити,
Бо казали, що то стид ся з хлопцями водити.

Дівка

Не величай ти ся Фесев, з нас то кожда вміє,
Коли треба, добре мамі голову загріє.

Парубок

То ж то файні в нас дівчата, як коли малини,
Нім ся віддасть, то справляє два рази хрестини.

2-й парубок

Налий же ми, арендарю, цілий мас горілки,
Я го вип'ю єдним душком до моєї дівки.

Арендар

А маєш ти, дурний ґою, чим його платити?

2-й парубок

Вже тим, пане арендарю, вам ся не журити.
Єсть там єще новісенький лемішець од плуга,
Возьміте го, лиш най буде зараз кварта друга.

Арендар

Як я виджу, наш Василь — не дурний хлопака,
Піде зараз і принесе того залізняка.

(Гладить бороду.)

2-й парубок

Арендаря пошануйте, то добродій, то наш пан,
По руках го обцюлюйте, подорожний і краян.

Годі! Картина деморалізації повна! Нічого не забуто, і автор уриває на тім і веде нас до головного гнізда сеї деморалізації, до Мілятина, де відбувається третій акт драми. Театр представляє простору їдальню в Мілятині. При обіді за довгим столом сидять угорі латинські ксьондзи, а в долішнім кінці — руські. Услугує Михавко. Розмовляють о. Харапчинський і о. Слабодушка.

Харапчинський

Uważasz, Pan, ile tu ruskich księży siedzi,
To są wszyscy milatyńscy, mój panie sąsiedzie.
Swinkiewicz, mój Mospanie, kazaniami słynie,
Bo dowodzi: niema Boga, tylko w Milatynie.
On u księdza proboszcza w wielkiem jest szacunku,
Darował mu parę spodni w dowodzie szacunku.

Kazalnica, mój Mospanie, jest to piękne pole,
A ja przecież ot tamtego *(показує)*
stanowisko wolę.
Zowie on się ks. Trąbkowski, akafiściarz sławny,
W swym zawodzie, mój Mospanie, bardzo, bardzo
wprawny.
Ks. Trąbkowski, mój Mospanie, jak «Raduj sia» spiewa,
To i głową, ręką, uchem, nawet nosem kiwa,
Tym dodaje energii, by kładli na tacy,
A nie zimni na te znaki są głupi rusniacy;
Ten z rzemienia, owa z chustki rzuca w świętej wierze,
A on ciągle kiwa tylko i pieniądze bierze.
Trąbkowskiego już ks[iądz] proboszcz nie tyle szacuje,
A ja jemu powodzenie nie długie rokuję,
Bo się chcę przychylnością, Mospanie, oznaczyć,
I bodaj trzy Akafisty w polskie przetłumaczyć;
Ale wielkie mam trudności z tą mową słowiańską,
Nie rozumiem ja tę mowę przeklętą, szatańską.
Lecz pokonam ja tę trudność, jak ją wezmę w ręce,
Co nie umiem, to opuszczę, a resztę przekręcę,
I tę pracę proboszczowi memu dedykuję,
Przez co, myślę, me dochody bardzo ugruntuję.

Слабодушка

Proszę mi też powiedzieć, jak się tamten pisze?
On podobno, jak uważam, całkiem nic nie słyszy.

Харапчинський

To Szpargalski, ksiądz z Przesułki, chociaż ma dwa ucha,
Dziwne rzeczy, przecież bieda przy tem całkiem głucha.
Ale jednak, mój panie, wyśmienicie spowiada,
Pry spowiedzi tylko puka, nigdy nic nie gada.
Gdy penitent jemu w ucho swoje grzechy liczy,
On się w tedy, mój panie, w rachowaniu ćwiczy.
Jak zacząwszy od jednego trzydzieści zrachuje,
Wtedy już niezawodnie grzechy absolwuje.
Czy tamten już wypowiedział winy życia swego,
On zapuka, i bądź zdrów! Jemu nic do tego.
Dobrze robi! Jak może spowiednik być w stanie

Tylu ludziom udzielić dobre posłuchanie?
Skąd by się jeszcze wzięło nauki mu gadać!
Powiem panu, w Milatynie najlepiej spowiadać.

Слабодушка

Lecz widzę, przed łacińskimi stoją inne flaszki,
Nasi jedzą wołowinę, tamci jakieś ptaszki.
Coż mi na tę mą uwagę dobrodziej odpowie?[1]

---

[1] Харапчинський

Чи помітив, мій пане, скільки тут руських отців сидить?
Це все мілятинці, мій пане-сусідо.
Свинкевич, мій пане, казаннями славний,
Бо доводить: нема Бога, лише в Мілятині.
Він у ксьондза-пробоща в великій пошані,
Дарував йому пару штанів на доказ поваги.
Казальниця, мій пане, — це гарне поле,
Але я того *(показує)*
волію становище.
Зветься він о. Трубковський, акафістяр славний,
В своїм фаху, мій пане, дуже, дуже вправний.
О. Трубковський, мій пане, коли «Радуйся» співає,
То головою, рукою, вухом, навіть носом киває,
Тим додає енергії, щоб клали на таці,
Й не байдужі на ті знаки дурні русняки.
Той з ременя, та з хустини кладе в святій вірі,
А він, знай, киває лиш і гроші бере.
Трубковського вже отець-пробощ не так поважає,
А я йому успіх не довгий віщую,
Бо я хочу прихильністю, мій пане, відзначитися
І бодай три Акафісти на польську перекласти;
Але великі маю труднощі з тою мовою слов'янською,
Не розумію я тієї мови проклятої, чортівської.
Та здолаю я ту трудність, як її візьму до рук:
Що не знаю — те пропущу, решту — перекручу,
І цю працю пробощеві моєму присвячу,
Через те, гадаю, свої прибутки дуже зміцню.

Слабодушка

Прошу мені також сказати, як онтой зветься?
Він, як бачу, зовсім нічого не чує.

Харапчинський
Co przystoi znakomitym, hoc non licet bovi,
Oj tak, oj tak dziś już przyszło, mospanie, do tego,
Czy to człowiek, czy to zwierz, to zjada swój swego.
Te ptaszki — to są szpaki, strawa bardzo w modzie
U ludzi pewnego stanu i w pewnym narodzie.
Nadają one rozum, gdzie go całkiem niema,
Dla tego to popłacają jak lato, tak zima.
Ja sądzę, że prawie każdy dzisiejszy uczony
Od lat najmniej kilkunastu szpakami karmiony.
Ztąd pochodzą ludzie mądrzy, ztąd niektórzy wielcy,
Zdają się mieć grubo rozum, a są istne cielcy.
Ale jedz, pan, bo w swym domu panu jeść nie damy,
Jedz, pan, jedz, pan, co ino zarwiesz, i popijaj winem,
Słuchaj, jaki tu szczęk nożów, jak pod Solferinem.

Слабодушка
Ale czemu też ksiądz proboszcz przy stole nie siedzi?

Харапчинський
On z mą żoną w pokoiku jakiś dyskurs wiedzie[1].

Харапчинський
То Шпаргальський, ксьондз з Присілки, хоч має два вуха,
Дивні речі, попри це, біда, зовсім глуха.
Та проте, мій пане, чудово сповідає,
При сповіді лише стукає, ніколи нічого не говорить.
Коли сповідник йому на вухо свої гріхи лічить,
Він тоді, мій пане, в рахуванні вправляється.
Як від одного до тридцяти дорахує,
Тоді вже, безсумнівно, гріхи відпустить.
Чи той вже висповідав провини життя свого, —
Він постукає, і будь здоровий! Йому байдуже.
Добре робить! Як може священик
Стільком людям призначити добру покуту?
Звідки б йому стало ще науку подати!
Скажу пану, в Мілятині найліпше сповідатися.

Слабодушка
Але бачу, перед латинськими стоять інші пляшки,
Наші їдять воловину, а ті — якусь птицю.
Що ж мені на цю заввагу добродій відповість?

[1] Харапчинський
Що належить знаменитим,
Те не личить бикові *(польськ.; латин.)* — *Упоряд.*

А тепер коротенька сценка в кабінеті к[сьондза] пробоща, тут же, обік їдальні. Кабінетик старанно умебльований, чути перфумою, на стінах портрети жінок італійської школи, на столі обід на два накриття.

Кс. пробощ

Bardzo proszę jeszcze lampkę, to ruster, ma pani!

Пані Харапчинська

Bardzo pięknie dziękuję, już mi tego stanie.

Кс. пробощ

Dzisiaj jakoś w złym humorze mą panią znajduję,
Jednak zawsze niezachwianie ja na to rachuję,
Że i nadal nie odbierzesz, pani, mi swą łaskę.
Wiem, posiadam serce pani, po cóż nam tę maskę?
Zawsze ja mam z przyjemnością te chwile w pamięci,
Gdyśmy na sam rozmawiali przy ostatniem święcie.

Ой так, ой так, нині вже дійшло, мій пане, до того, —
Чи то людина, чи звір — з'їдає свій свого.
Та птиця — то шпаки, страва дуже в моді
У людей певного стану і в певного народу.
Додають вони розуму, де його зовсім нема,
Тому вони корисні і влітку, і взимку.
Я гадаю, що майже кожний сучасний учений
Літ принаймні кільканадцять шпаками годований.
Звідти походять люди мудрі, звідти — деякі великі,
Що, покладаючись на власний розум, є справжніми дурнями.
Але їж, пане, бо в своєму домі пану їсти не дамо,
Їж, пане, їж, пане, що лиш запопадеш, запивай вином,
Слухай, який тут брязкіт ножів, як під Сольферіном.

Слабодушка

Але чому отець пробощ за столом не сидить?

Харапчинський

Він з моєю жінкою в кімнаті якийсь дискурс веде *(польськ.)*.

Упоряд.

Пані Харапчинська

(спускає очі і говорить скапливо)

Gdzież ma Stasia? Nie widzę ją, gdzie się też podziała?

Кс. пробощ

Widziałem ją w ogrodzie, z wikarym biegała.

Пані Харапчинська

Puść mię, pan, puść mnie, pan, bo już księża wstają.

Кс. пробощ *(пускає її руку)*

I jak konie kopytami o tem wiedzieć dają.
No, cóż robić? Lecz dobrze pamiętaj, serduszko,
Iż ja ciebie oczekuję w altanie pod gruszką[1].

---

[1] О. пробощ

Дуже прошу, ще чарку, то рустер, моя пані!

Пані Харапчинська

Дуже дякую, мені й цього досить.

О. пробощ

Сьогодні щось у поганому настрої мою пані бачу,
Але завжди непохитно я на те сподіваюся,
Що й надалі не позбавите мене, пані, вашої ласки.
Знаю, що володію серцем пані, нащо ж нам та маска?
Завжди з приємністю згадую ті хвилини,
Коли ми наодинці розмовляли на останньому святі.

Пані Харапчинська

(спускає очі і говорить скапливо)

Де ж моя Стася? Не бачу її, куди ж подівалася?

О. пробощ

Бачив її в саду, з вікарієм бігала.

Пані Харапчинська

Пусти мене, пане, пусти мене, пане, бо вже отці встають.

О. пробощ *(пускає її руку)*

І як коні копитами, про це дають знати.
Ну, що ж робити? Добре, але пам'ятай, серденько,
Що я тебе чекаю в альтані під грушею *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Тільки й усього «дискурсу»! Автор веде нас знов до їдальні. Руські духовні повставали від обіду і кланяються низенько кс. пробощеві.

Кс. пробощ

No, no, dobrze, dobrze! Już będzie, już będzie!
Żegnam was! Czy dziś niema u mnie ks. Krzyczki?
Michałku, masz mi zaraz porachować łyżki!

(до Слабодушки)

Pozwalam mu tutaj bywać, lecz niech to pamięta,
Że do mnie już należą wszystkie jego święta.
I czem więcej parochian swoich zaprowadzi,
Tem mu będę łaskawszym, tem więcej mu radzi.

(Киває рукою, яку Слабодушка цілує, всі кланяються і відходять.)

Кс. пробощ

Teraz księża-łacinnicy,
Po naszemu do piwnicy!
Zbyliśmy się tej czeladzi,
Nikt nam teraz nie zawadzi,
Kielich gęsty niechaj krąży,
Spiew nam usta niech rozwiąże
Nie o Pańskich srogich mękach,
Lecz o kobiet miłych wdziękach[1].

---

[1] О. пробощ

Ну, ну, добре, добре! Вже досить, вже досить!
Прощавайте! Чи нині нема в мене о. Крички?
Михалку, мусиш мені зараз порахувати ложки!

(до Слабодушки)

Дозволяю йому тут бувати, але хай пам'ятає,
Що мені тепер належать усі його свята.
І чим більше парохіян своїх запровадить,
Тим більше буду ласкавим, тим більш йому радий.

(Києає рукою, яку Слабодушка цілує, всі кланяються і відходять.)

О. пробощ

Тепер, отці-латинники,
По-нашому, до пивниці!

ДВІ ЗАМІТКИ ДО ТЕКСТУ НАЙДАВНІШОЇ ЛІТОПИСІ.

II. РІЧКА СИТОМЛЬ БІЛЯ КИЄВА

Прочитуючи літопись старого візантійського хроніста Івана Малали (т. XVIII боннського видання), я натрафив на деякі уступи, що можуть придатися для оцінки і зрозуміння поодиноких місць і уступів у старих пам'ятках нашого письменства, а особливо нашої найстаршої літописі*. Ми знаємо вже давно, що наш літописець користувався грецькими хроніками Григорія Амартола і Івана Малали, але знаємо розмір того користування не зовсім уповні, тим більше, що літописець мав під руками певно не грецькі оригінали, а їх болгарські перерібки. Частина тої болгарської енциклопедії, в якій містилися, крім перекладу біблійних книг, також обі хроніки Амартола і Малали, дійшла до нашого часу і зберігається в Москві в архіві міністерства заграничних справ. Із того рукопису черпали пізніші автори староруських хронографів і також автор «Толкової Палеї», який до тексту тої виписки з Палеї долучив просторі виписки з болгарського хронографа.

Подаю тут два такі причинки*, що належать безпосередньо до критики тексту нашої найстаршої літописі. [...]

II. Річка Ситомль біля Києва. В нашій найстаршій літописі обох редакцій, Лаврентієвої й Іпатської, під роком 1065 (6573 по старому літописному численні), по згадці про походи на Тмуторокань князів Ростислава і Святослава і їх боротьбу за той далекий уділ* (чи не ті се походи мав на думці пізніший автор «Слова о полку Игоревѣ», коли писав: «**Се бо два сокола сълетѣста съ отнıа стола злата поискати града Тьмоуторокани, а любо испити шеломомь Доноу**», — бо ж до Ігоревого

Позбулися тієї челяді,
Ніхто нам тепер не заважає,
Келих часто підіймаймо,
Спів уста нам хай розв'яже,
Не про Господні важкі муки,
А про жінок милих принади *(польськ.)*. — *Упоряд.*

походу вони певно не належать, бо тоді про Тмуторокань не було вже мови) і по загальній згадці про те, що в тім же році і Всеслав розпочав свою першу війну*, вказує літописець на ряд страшних і дивоглядних появ, що заповідали розлив крови і лихо на Русі. На заході явилася «**звѣзда превелика лоуча имоущи аки кровавы**», і автор додає: «**се же проꙗвлꙗше не на добро, по семь бо быша оусобица многы и нашествие поганыхъ на роусьскоую землю, си бо звѣзда бѣ акы кровава проꙗвлꙗющи кровопролитие**». Не задовольняючися сим справді ефектовним і для тих часів страшним знаком, наш літописець наводить ще один знак, уже зовсім иншого роду. «**Въ си же врѣмена бысть дѣтищь въвержень въ Ситомль, сего же дѣтища вывлѣкоша рыболовы въ неводѣ, его же позоровахомъ до вечера, и̑ пакы въвергоша и̑ въ водоу. Бꙗшеть бо сиць: на лици емоу срамныи оудове, и и̑ного нелзѣ казати срама ради**». Подавши сю пригоду, інтересну, між иншим, і тим, що автор її признається, що дивився на ту дитину, поки її знов не вкинули в воду, він починає нагадувати давніші подібні появи, що все віщували людям лихо: при царі Антіосі перед його нападом на Єрусалим*, при Нероні перед нагінкою на християн, при Юстиніяні* (оповідання про появу комети взяте з Малали) і, нарешті, при Маврикії*, взяте, певно, з якогось континуатора літописі Малали, бо ся літопись уривається на шостім році Юстиніянового панування. «**Пакы же при Маврикии цари**, — читаємо в нашій літописі, — **бысть сице: жена дѣтищь роди безъ очию и безъ роукоу, въ чресла бѣ емоу рыбий хвостъ прирaслъ; и песъ роди сꙗ шестоногъ; въ Африкии же два дѣтища родиста сꙗ, единъ о четырехъ ногахъ, а дроугый двою главоу**». Як сказано, грецького оригіналу сього оповідання не маємо, воно пізніше від Малали. Але маємо його в т[ак] зв[анім] болгарськім літописці, якого часть була на Русі приставлена до Толкової Палеї і розповсюдилася з нею разом. У своїм описі Крехівської Палеї, поміщенім у передмові до першого тому «Пам’яток»*, маємо се оповідання з інтересною болгарською вставкою, в якій дивоглядну появу пари Сирен* на Нілі пототожнено з болгарськими вилами*.

Ось се оповідання: «**При сем же** (царі Маврикії) **народи сѧ детищь въ Цр҃играде безъ очию и безъ рѹкъ, на лꙗдвꙗхъ ємѹ рибеи хвостъ пороценъ въ ѡбразъ кожныꙗ рыбы. песъ роди сѧ ѡ ѕ҃. ногахъ, главѹ имѣꙗ лвовъ ѡбразъ превелии. бысть же въ Фракии в҃. дѣтища родиста сѧ, єдін ѡ четырехъ ногахъ, а дрѹгый ѡ двѹ главѹ. гл҃ть же нѣций ѿ образник: не знаменѹет сѧ благое въ градехъ, иже аще тако роди сѧ. ꙗви же сѧ въ рѣцѣ Нилѣ сл҃нцю вшедшю чл҃коѡбразне две жывотне, мѹжь и жена, ꙗже ны нарицають сѧ рѣкше Вилы** (болгарська вставка): **сладко гл҃ть, весьма ѹмр҃ьтьвѧще, ѡбразъ же и̑мѹть ѿ главы до пѹпа чл҃ческаго, прочее же птица** (очевидно, сирени). **мѹжь же краснoперьсець єдинъ, жене же лице и̑ власи черьмни, подобно же и мѹжь, сесца же и̑мeꙗше безъ власъ, власи же на неи черни. Люди же с патриархомъ чюдѧщи сѧ клѧтвы приложиша тѣма малженома, да не видѧ раздроѹшит, да же вси видѧт** (тут щось неясне). **До д҃-го же часа вси людіє видѧще дивлѧхѹ сѧ, такоже паки в рѣкѹ внидоста. сима же погрѧзьшима коркодили въсплывше и̑ скочивше многы чл҃ькы погꙗдоша**» (Пам'ятки, I, стор. LII). Порівнюючи сей цитат із тим, що дає руський літописець, бачимо у сього останнього текст значно скорочений. Він пропустив означення місця, де жінка вродила дитя без очей і без рук, пропустив львину голову шестиногого пса, із Фракії зробив Африкію і обмежився всього двома реченнями, та зате присвоїв собі речення грецького автора «**не знаменѹет сѧ благое въ градехъ, иже аще тако роди сѧ**» і передає його своїми словами: «**се же бывають сица знамениꙗ не на добро**». Але він із грецької чи греко-болгарської новини взяв ще щось більше. Морського мужа з жінкою, що явилися над Нілом, перемінив на дитину-вирода, витягнену рибаками неводом, на подобу тої дитини, що вродилася без очей і без рук, лише замість риб'ячого хвоста в грецькім оповіданні дав їй «**срамныи ѹдове**» на лиці, концепт не особливо дотепний. Сирени на Нілі сидять на березі від ранку до вечора, так само й дитина на Ситомлі лежить від ранку до вечора. Сирени вечором тонуть назад у воду; дитину на Ситомлі також, замість похоронити, хтось кидає у воду. На вид сирен над Нілом збігається народ, приходить і патріарх і заклинає їх, хоч і надармо; в руськім тексті автор тільки загально говорить, що «**єгоже позоровахомъ до вечера**», — не знати, хто й пощо. Як бачимо, руське літописне оповідання — не що инше, як недоладна копія грецького.

Який же фактичний ґрунт під назвою річки Ситомль? Найпростіша думка була б та, що назва річки так само видумана, як і ціла поява чуда, що буцімто сталося на ній. Ситомль стоїть замість Нілу, а етимологічно нагадує радше Жито-мель, отже, млин, ніж річку. Ніхто, крім нашого літописця, не згадує про сю річку біля Києва, ніякого, хоч би лише геологічного сліду її, не знайдено. Зате наш літописець, той догадний печерський монах, що скомпілював частину літописі від настання на київське князівство Святополка Окаянного* аж до вставки (в Лаврентієвім кодексі) Мономахового «Поучення»*, з численними вставками із життя Антонія та печерської, не Нестором писаної, літописі, для скріплення своєї вигадки про фактичність Ситомлі згадує про неї ще раз, перед оповіданням про чудо, під роком 1036 (6544), оповідаючи про напад печенігів на Київ; побиті військом Ярославовим «**на мѣстѣ, идеже стоить нынꙗ свꙗтаꙗ Софиꙗ, митрополиꙗ роусьскаꙗ — бѣ бо тогда поле вънѣ града — бысть сѣча зъла, и єдва ѡдолѣ къ вечерꙋ Ꙗрославъ, и побѣгоша Печенѣзи разьно, и не вѣдꙗхоу сꙗ камо бѣжати, и ови бѣгающе тонꙗхоу въ Ситомли, инии же въ инѣхъ рѣкахъ, а прокъ ихъ пробѣгоша ї до сего дьне**». Чи вирятує се оповідання історичний характер річки Ситомлі, сим разом уявленої десь у самім Києві, недалеко пізнішої церкви св. Софії, — не беруся рішати. Нехай говорять київські топографи.

ДО ІСТОРІЇ «НЕБЕСНОГО ОГНЮ»

Прочитавши інтересну і тепло написану статейку проф. М. Сумцова «Небесний огонь» у першій книжці сьогорічного «Вісника», вважаю не зайвим подати крім того, що навів шановний професор, ще одно старе свідоцтво про існування того огню, хоч і в дещо иншій формі і не в Єрусалимі, а на ріці Іордані. Се маленьке оповідання тим важніше і цікавіше, що міститься в одній з найстарших пам'яток слов'янського письменства взагалі і було, по всій правдоподібності, написане ще за життя св. Мефодія на великоморавськім або панонськім ґрунті, отже, не пізніше кінця IX віку і звиш два століття давніше від нашого Данила Мниха*. Се старослов'янське оповідання не було відоме в нашій старій Русі і, як сказано, малює діло зовсім у иншій формі.

Твір, про який тут мова, — се «Чтениє на крещениє Господне», перекладене з грецького отця Григорія Богослова і широко відоме також у старій Русі ще від XI в. в знаній рукописній збірці «XIII слів святого Григорія» та її пізніших копіях. Московський учений А. Н. Попов* знайшов, одначе, в рукописній збірці А. І. Хлудова* найстаршу досі слов'янську копію сього «Чтенія» з прикметами сербської редакції. Те сербське «Чтеніє» — се, властиво, компіляція з двох слів Григорієвих, а властиво, з слів «Είς τά άγια φωτα»[1] і «Είς τό άγιον βάπτισμα»[2], і визначається надто досить численними додатками і вставками перекладача-слов'янина. Точний дослід над мовою і текстом допровадив Попова до переконання, що сей текст належить до найстаріших пам'яток південно-слов'янської мови, що, прим[іром], його автор не признає західного догмату з filioque, а навпаки, виразно застерігається проти нього, бо, перекладаючи точно грецький текст св[ятого] Григорія про походження Св[ятого] Духа, до Григорієвих слів: «духа святый во истинну духъ єсть убо исходяй от отца», додає до них своє застереження: «а не от сына, яко же єтери рѣша». Що автор, невважаючи се своє догматичне, не іопаторське становище, як у панонських житіях називається становище західности (Константин прямо називає іопаторіянців*, отже, й римського папу, єретиками!), сам признає себе членом західної церкви, се доказує Попов інтересною цитатою з иншого уступу його «Чтенія», де сказано: «тѣмже образомъ пакы пріємши оттуду и римская церкви священие (звичай свячення води) и сама държащи доселѣ, и всему западу сему подала есть». «Свідоцтво ясне, — додає від себе д. А. Попов, — згадка про римську церков, а не Константинопольську, і слова «всему западу сему» (отже, як би ми тепер сказали, «нашому») вказують на той запад, на країну, піддану римському престолові, як на місце, де жив і працював наш невідомий автор. Та де ж сей запад? і що се за країна? На се відповімо словами похвального слова на честь просвітителів слов'ян, Константина і Мефодія: «въ западныхъ же странахъ, панонстѣхъ и моравьскихъ странахъ яко солнци въсиявша просвѣтиста буквами и научша ученикы церковному чину исполнь». І справді, Моравія і Панонія була одинокою західною країною, де хоч не дуже довго, а власне в другій половині IX віку під церковною зверхністю римського престола явно і вселюдно проповідувано віру в походження Духа Св[ятого] тільки від Отця і де за сей символ східної церкви велася боротьба з місцевим німецьким духовенством, що по смерті Мефодія (885 р.) скінчилася погромом діла св. Мефодія, втекою його учеників і повним тріумфом ворогів. При панонсько-моравськім походженні сеї пам'ятки виясняється й та крайня здержливість автора в вислові про римську церкву і сама характеристика догми про filioque, про яку сказано лише тільки: яко же єтери рѣша недомысляше ся[1].

---

[1] «На святі світла» *(гр.)*. — *Упоряд.*

[2] «На святе хрещення» *(гр.)*. — *Упоряд.*

---

[1] Щодо речення А. Попова про катастрофу мефодіянства в Моравії та Паннонії, варто зазначити, що воно не зовсім вірне. Про якийсь погром мефодіянства не можна говорити. З Мефодієвих учеників прогнано лише сім, а їх же за 14 літ Мефодієвого єпископства мусили набратися коли не тисячі, то певно сотки, і про їх прогнання не чуємо нічого, вони лишалися на своїх місцях, змішані з масою людности. Та й тріумф Віхінга* не був довгий, бо швидко по смерті Мефодія його усунено з єпископства та ув'язнено в Зальцбурзі, де він і вмер. І не минуло й 10 літ, як із усієї Великоморавської держави і з Святополка* не стало й сліду, вони щезли в мадярськім погромі. І знов треба сказати, що людність не щезла і при нових порядках, заведених поганськими мадярами, могла навіть легше відітхнути і користуватися більшою автономією церковного життя при меншім натиску розполошеного латинства. Маємо безсумнівні докази, от хоч би в масі

А тепер подаємо тут сам текст сеї паноно-моравської вставки в слово св. Григорія, поміщений в книзі Попова на стор. 263—[26]4, гаразд, воно коротеньке собі. Подаємо його в перекладі на нашу мову[1], відсилаючи цікавих на оригінал до книги Попова, який, як уже було згадано, визначається сербізмами, але лише в правописі (систематичне вживанє ь замість ъ і є замість ѣ, хоч не зовсім консеквентне). Отже, читаємо тут ось яке закінчення, починаючи від місця, де кінчиться переклад Григорієвого слова:

«От тим-то з огляду, що маємо багато образів сеї тайни, для того живучі там (у Палестині) християни сим обичаєм не образ, але саму правду творять з великою почестю, щоб і в часах була не забута і многими літами не закрита така велика ласка (Божа). Ми чули від багатьох (людей), що кожного року з великою парадою (в оригіналі съ чинномъ чиномъ — характеристичний вислів, як з уст вийнятий св[ятому] Константину, що так любив говорити поетичними висловами та притчами!), і піснями похвальними, і Хвалою Божою великою. Ставши над рікою святого Іордана, молитви творять, поставлявши свічки на дошках і спустивши їх у ріку. А коли закаламутиться вода, нараз дошки зі свічками пливуть горі рікою[2]. Розуміючи з сього, що ласка Святого Духа зійшла

рукописних пам'яток мораво-панонської доби з X і XI віків, що мефодіянізм у територіях старих моравських територій держався і навіть розвивався по нинішній Моравії, Чехії і на південь, поки католицьке християнство, прийняте мадярами, не ослабило і зовсім не злизало його. Такі книги, як Сазаво-Емауське (Ремське) євангеліє, можуть бути доказом, що в південній Чехії мефодіянство держалося ще до початків XIV віку. — *[Іван Франко].*

[1] Див. Андрей Попов, Библиографические материалы, випуск II—VII, Москва, 1880, стор. 8—9. Все, що в тексті взяте в скобки, мої додатки для пояснення тексту. — *[Іван Франко].*

[2] Варто зазначити, що ті свічки, як майже очевидно виходить із зв'язку оповідання, були вже вперед, на березі позасвічувані самими людьми, а потім чудо лежало лише в тім, що свічки на дошках плили проти води (в тексті дослівно: въ споть пловоуть възъ-рѣкоу), отже, про небесний огонь властиво в тім, очевидно старшім оповіданні, нема ще мови. — *І[ван] Ф[ранко].*

на води, в тій самій хвилі і того самого часу з великою радістю починають скакати в ріку, а інші кроплять себе і черпають (воду) на освячення свойого тіла, і душі, і домів, і на прогнання всякого зла. От тим-то у всіх народів свята християнська церква в кождім краю землі і місці на подобу (Палестини; в тексті: тѣм ся подобяще) творить те саме кождого року в той сам час. Ставлять гарну посуду посеред церкви, наповняють її чистою водою, і, запаливши свої свічки, співають гарні пісні, і читають писання, гідні того празника. І поки єреї святять воду, всі веселяться тілом і душею, що там тоді були присутні, а потім розходяться з великими радощами. Таким робом, також перейнявши се відтам, і римська церква свячення води і сама держить його й досі і передала всьому нашому заходові.

Від многих людей чули ми таке, що в Єрусалимі всі люди гасять усякий огонь (у страсну суботу). В святій церкві Воскресенія над гробом Господнім у годині, в якій він воскрес (колись), і в ту саму хвилю свічник запалюється ласкою Святого Духа. І від того нового світла розносять усі люди і розпалюють огонь на весь рік».

Отсе і все оповідання панонського проповідника, властиво, як бачимо, зложене з двох оповідань або епізодів, з яких один відбувається на Іордані, в часі празника Хрещення Ісусового, а другий має місце вночі перед Великоднем і вповні згоджується з тим, що оповідає наш старий паломник.

Не зайвим буде, думаю, зазначити й ту обставину, що звістки про святий огонь у Західній Европі були значно старші від тих, про які згадує проф. Сумцов. А. Попов у своїм згаданім творі згадує ось про які найстарші звістки того роду: за найдавнішу вважається звістка монаха Бернарда Мудрого, про якого знав уже німецький учений і батько старинної бібліографії та наводить його писання в своїй Bibliotheca latina (т. І, стор. 217); дехто датував його опись 870 роком, але Попов сумнівається щодо сеї цифри і догадується в ній помилки о 100 літ, а в такім разі той Бернард був би сучасник солунських братів і особливо Мефодія. Друге свідоцтво в хронологічнім ряді походить аж із першої чверти XII в. (1122); воно безіменне і вписане на картках одного грецького типика. Трохи вчасніше, бо роком 1101 датоване оповідання Пульхерія де Шартра, що було видане по-французьки разом із книжкою нашого паломника, який, таким чином, у хронології подорожей до Палестини стоїть на четвертім місці. Розуміється, що панонську звістку, що черпала з усного переказу, може, навіть про Бернардове паломництво, нема чого ставити в тім ряді.

НОВОВІДНАЙДЕНИЙ УРИВОК ЄВАНГЕЛІЯ

Недавно доносили газети про віднайдення нового уривка Євангелія, а отсе появився він у друку в англійській серії «Oxyrhynchos Papyri»* (ч. 840) в оригіналі і відси в перекладах у різних фахових журналах. Німецький переклад з цінними увагами д-ра Ервіна Прайшена стоїть на чолі першого випуску дармштадтської «Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristenthums» дев'ятого річника, виданого дня 29 лютого б[іжучого] р[оку], п[ід] з[аголовком] «Das neue Evangelienfragment von Oxyrhynchos» (стор. 1—11). Отсею працею я й користуюся для невеличкого реферата про сей новий причинок до історії новозавітних книг.

Новознайдений текст — се одинокий захований долею листок якоїсь більшої книжки, розміру 8x8 і 7x4 сантиметри пергамену, а 5x5 і 5x2 см записаного місця. Число рядків на одній стороні 22, на другій — 23. Книжечка, на думку англійських видавців Ґренфеля і Гонта, походить із IV, а може аж із V віку. Більше не можна з маленького листочка дізнатися нічого. Загадка також, з якою метою був він писаний; в такому малюсінькому форматі біблійні книги звичайно не писалися. Може, увага Івана Золотоуста* про те, що жінки й діти носили на шиях маленькі уривки євангелія як амулети, причиниться для пояснення й сеї пам'ятки. Як у наших часах для відвертання злої сили носять хрестики та дукачики, яких магічна сила вже забулася, так у IV віці носили євангельські книжки. Можна уявити собі, що отся картка належала до більшого зшитка в тім реді.

Ще одна обставина важна тут, а власне та, що письмо, хоч грецьке, йде єврейською модою справа наліво. Найпростіший догад був би такий, що листок був писаний рукою похристияненого жида-гелленіста.

Подаємо тут дослівний переклад маленького уривка. Початку, як звичайно, нема, текст починається другою частиною речення:

«...поки зробить кривду, обдумає все хитро. Але стережіться, щоб і ви не потерпіли щось таке, як вони. Бо не лише між живими єствами одержують (свою відплату)[1] ті, що чинять лихо людям, але й вони терплять кару і багато мук».

Се кінець якогось більшого уступу, що містився на попередніх картках, якого змісту нелегко догадатися. Видно, що се була якась полемічна промова, звернена, мабуть, проти лицемірів, що, невважаючи на свої хитрощі, відбирають заслужену кару. Дальший уступ можна вважати більше-менше повною (в порівнянні з євангельськими) главою твору і виглядає ось як:

«Тоді взяв їх (Ісус) із собою і завів до святині, і ходив (з ними) по храмі. А один фарисей, архиєрей (Левіт*?) на ім'я приступив до них і сказав до Спасителя: "Хто позволив тобі входити в сей храм і оглядати сі святі посуди, коли ані ти, ані твої ученики не мили (ніг?). Натомість ти вступив на се (чисте) святе (місце) брудний, хоча сюди не доходить ніхто, крім таких, хто обмився і перемінив одежу, і хоча ніхто не сміє оглядати сих святих посудин".

І зараз (Спаситель зупинився) зі своїми учениками (і відповів йому): "А ти, що живеш тут у святині, ти чистий?"

Той мовить йому: "Я чистий, бо я вмився в студні Давидовій і зійшов (до неї) одними сходами, а вийшов другими, і надів білу й чисту одежу, а потім прийшов і оглянув отсі святі посудини".

Спаситель відповів і мовив до нього: "Горе вам, сліпі, що не бачите! Ти вмився в отсій каналовій воді, в яку день і ніч кидають псів і свиней. Ти обмив свою зверхню шкіру і очистив себе, та се чинять також блудниці і свистільниці, що мажуться (мастями), купаються, і чистяться, і рум'яняться, щоб підбуджувати людську хіть, але в нутрі повні скорпіонів і всякої погані. А я і мої ученики, про яких ти мовиш, що ми не купалися, купалися в чистій (живучій) воді, що витікає з Єрусалима. Але горе...”».

---

[1] В скобках доповнення чи радше кон'єктури видавців. — *[Іван Франко].*

На сьому й уривається текст. Він нагадує найбільше той уступ Євангелія Маркового (гол. XI, зач. 27), де кажеться (цитую переклад Куліша й Пулюя[*]): «І приходить знов у Єрусалим, і як по церкві ходив він, приступають до нього архиєреї, та письменники, та старші (28) і кажуть йому: “Якою властю ти се робиш?”» і т. д. Сцена відбувається в храмі (ἱερόν), відрізненім від «святині» (ἁγνευτέριον), що, очевидно, значить увесь комплект святих будинків, крім самого храму. Ісус ввійшов у нутро храму і дійшов до властивого центру храму, де стояли святі посудини, такі, як позолочений стіл на хліби приносові і належні до них миски, тарілки, чарки і коновки для вина, черпаки, семираменний світильник і таке инше. Про вимоги, щоб ніхто не смів уходити до того храму, крім таких, що вмилися і перемінили свою одежу, біблійні книги, як зауважують видавці сього уривка, не згадують нічого, та, на думку Е. Прайшена, се розумілося само собою. Всі в храмі мусили стояти босо; єреї правили свою службу теж босо, як іще досі роблять мусульмани; отже й чищення ніг так само було обов'язкове в храмі, як і у всякім приватнім покою, де також здіймано сандалії. Для чищення рук і ніг було також окреме приспособлення. Так само вимагала проста приличність, щоб у буденній одежі не йти до храму, хоч і про се не було ніяких законних приписів. Для єреїв була приписана довга біла полотняна риза і часті омивання. От тим-то даремно англійські видавці вважають сі побутово вірні деталі фантастичними додатками; навпаки, сей опис храму має за собою всю внутрішню правдоподобність і доповнює наші і без того неповні відомості про устрій храму дуже щасливо.

Сумніви будить далі згадка про окремий басейн, призначений для вмивання, що зветься «студня Давидова».

І про таку студню (λίμνη) в инших джерелах, що подають нам звістки про устрій храму, нема жадної згадки. При пробі означення її місця треба виходити з того, що вода до неї допливала з каналу. Се був басейн, доступний через сходи, отже, заглиблений, що лучився з Соломоновим водопроводом. Докладніше про такі річі знаємо так мало, що поки не будуть переведені широкі розкопи на місці, де стояв давній храм, поти можна послугуватися тут хіба догадками.

В усякім разі наше оповідання, скільки можемо судити про відносини, не містить у собі ані одної рисочки, яка б перечила у автора доброму познайомленню з місцем. До сього додати ще й те спостереження, що вода в каналі була занечищувана вкиданими псами та свиньми. Розуміється само собою, що те вкидання не відбувалося в саму «Давидову студню», але ж вода до басейну йшла каналом із далеких єврейських гір. Сей канал був головно мурований, а декуди просічений у скелях і покритий плитами, а в часі Ісуса був такий занедбаний, що Понтійський Пилат мусив направляти його. Без сумніву, був той канал тоді, так, як і тепер, позбавлений плит у многих місцях, так що в нього можна було кидати всяку нечисть. Що власне сим способом прятано падло нечистих звірів, пса й свині, се так правдоподібне, що і в сьому можна бачити доказ доброго локального знання у автора. Поза Палестиною і Єрусалимом ледве чи хто міг би був упасти на таку думку.

Що обік псів названо свині, се також не диво. Певно, домашніх свиней у Палестині не держали, а євангельські уступи Луки, XV, 15, Матвія V, 11, його ж VIII, 30 — усі говорять про заграничних свиней. Тут треба розуміти, очевидно, дикі свині, які цілими стадами шляються ще й досі, як і колись, по йорданській долині*, по саронській рівнині*, по Фаворі* та Кармилі*. От тим-то й увага нашого тексту про занечищування каналу свинячим падлом набирає значної правдоподібности.

Гідне уваги тут у нашім тексті зіставлення блудниць (πόρναι) і свистільниць (αὐλητρίδες), до якого паралелю бачимо також у євангельській притчі про трьох слуг і таланти (Матв., XXV, 14 і далі) у тій редакції, яку переписав Евзебій із Євангелія, писаного єврейськими буквами, і в якій стоїть речення: τρεις γάρ οούλους περιειχε, τόν μεν καταφαγόντα την ῦπαρξιν τοϋ δεσπότου μετα πορνων και αύλητρίδων і т. д. (мав хазяїн трьох слуг, із яких один проїдав засоби свого пана з блудницями і свистільницями). Єврейські і сирійські свистільниці відомі були тоді по всьому світі і юрбами ходили по містах; певно, що в виконанні свого «артистичного промислу» вони не були дуже строгі, і зіставлення їх з блудницями насувається само собою.

Основна думка нашого оповідання має ще одну аналогію, а власне, в Євангелії Марковім, гл. VII, рядки 1—5, де «сходяться до нього фарисеї та деякі з письменників, і, побачивши деяких з учеників його, що нечистими, се єсть немитими, руками їдять хліб, судили». Як там розіграється питання про різницю між чисто зверхньою, миттям осягненою чистотою і чистотою сумління, так і тут. Тільки що тут поняття культової чистоти стоїть ще більше напереді. Омивання і переміна убрання потрібні для архієрея, коли хоче бути здібним до культу. Але абсурд такого погляду виходить уже з того, що той архієрей зовсім не може знати, чи та вода, ужита до купелі, не відбирає йому якраз тої здібности до культу. Коли вода в водопроводі переплила по падлі звіра, а ще до того нечистого, то занечищує й єрея, хоч би й як він видавався чистим.

Порівняння з блудницями і свистільницями показує далі, куди мірить Ісус. Вони намазуються, купаються і рум'яняться, а їх нутро повне скорпіонів — вислів дуже драстичний, що виявляє велику небезпеку тих жінок. Образом небезпеки називаються скорпіони й деинде: Єв[ангеліє] Луки, гол. XI, 12 («Коли проситиме яйця, чи подасть йому скорпіона?»). Та в того ж Луки, гол. X, 19: «Ось даю вам силу наступати на гадюки і на скорпіони». У Єзекіїля, II, 6 маємо вислів «жити між скорпіонами». Річево дає повну аналогію єв[ангелист] Матвій, гл. XXIII, 27: «Горе вам, письменники та фарисеї, лицеміри, що подобитесь гробам побіленим, що зверху являються гарними, всередині ж повні мертвих костей і всякої нечисти». Та порівняння єрея, прибраного до сповнювання культу, з дівкою, пристроєною для свого брудного ремесла, мусило бути ще далеко болючіше, як порівняння фарисеїв з повапненими гробами. Та неможливими в Ісусових устах сі слова певне ніхто не може назвати.

На жаль, остатнє речення, де Ісус себе і своїх учеників протиставить фарисейським очищенням, заховалося не так добре, щоб можна було його напевно ужити для оцінки оповідання. Що єрейським «υδατα χεόμενα», каналовим водам протиставиться «джерельна» вода Єрусалиму, се ще виразне. Образ, відомий євреям іще зі Старого Заповіту, пор. Єремії, гл. II, 13, який потріскану цистерну, в якій вже не держиться вода, називає «джерельною криницею».

Щодо мови, не має наше оповідання майже нічого такого, що позволяло б його уважати фантазованням якогось грецького письменника. Що вислів σωτήρ, Спаситель, про Ісуса не вживається у синоптичних Євангеліях, се ледве чи може служити доказом його пізнього походження. Сей вислів, що пізніше зробився дуже частим, стрічається в пастирських посланіях про Ісуса (Тимоф., I, 10; Тит., I, 4), знає його й Павло (Філем., III, 20), знають і апостольські діяння (V, 31; XIII, 23), другий лист Петра і перший лист Івана. Та й взагалі мова нашого оповідання мало чим різниться від мови инших канонічних Євангелій. Проста будова речень, нештучна форма розмов, остро шліфовані речення стрічаються тут, як і там, а що основна думка сходиться з думками про верхню чистоту і внутрішню чистість, знаними нам із синоптичних Євангелій, се піднесено вже вище.

Правда, можна б допустити, що наше оповідання скомпоноване на підставі Єв[ангелія] Матвієвого, гл. XXIII, зач. 25—27, та все-таки подібність тут дуже далека і нема зовсім того місцевого колориту, якого представлення, як уже було сказано, хоч не можна його оперти на инших джерелах, все-таки не перечить тим певним відомостям, які маємо про храм і його окруження. І дивне було б при такім припущенні уживання таких незвичайних висловів, як ἁγνευτήριον. Коли натомість припустити переклад оповідання первісно арамейського*, то особливості легко пояснити з перекладу.

Відки ж узято сей відривок? Прайшен думає, що шукати його зв'язку з найстаршими апокрифічними евангеліями, єврейським і єгипетським, була би зовсім марна робота. Се довело б лише до затемнення фактів і відвело б увагу від головної теми на дрібниці. Питання наразі може бути лише в тому, чи традиція, що лежить у основі сього відривка, може витримати порівняння з традицією наших Євангелій. І тут Прайшен не бачить нічого, що давало би підставу до заперечення. На якій парості евангельської традиції виросла отся гилячка, видається йому поки що байдужним. Та він звертає увагу ще на одну точку. Автор сього уривка виявляє дуже добру знайомість з єрусалимською традицією. В Євангелії Івановім давно вже завважено джерело, що мусило визначатися особливими традиціями єрусалимського і юдейського походження. Чи не буде й наш відривок шматком того джерела?

ІСТОРІЯ МОЄЇ ХОРОБИ

Те, що маю далі оповісти, може декому видатися неправдоподібним або щонайменше випливом божевілля. Звістка про мою хоробу, подана в 5 книжці «Літературно-наукового вісника»*, виразно вказувала на те, що моя хороба була нападом божевілля і що тільки завдяки старанному лікуванню в Крумлерівськім закладі я вернув до здоров'я. В остатніх тижнях була в «Ділі» поміщена стаття М. Лозинського п[ід] з[аголовком] «Складки на хорого письменника», якої передрук я тільки що прочитав у 243 числі київської «Ради» з дня 5 жовтня. Із змісту сеї статті не видно нічого про те, яка була моя слабість, які її наслідки, але сказано тільки лапідарно: «Hic mortuus est Ivan Franko hic natus est[1] хорий письменник». Не читавши протягом чотирьох місяців моєї слабости ніяких газет, я не знаю, чи було що нотовано про неї і в який спосіб було нотовано, а з статті д. Лозинського видно лише тільки, що в тім часі, — «тоді», як каже д. Лозинський після поетичного вступу, зовсім по аналогії

---

[1] Тут помер Іван Франко, тут народився... *(латин.)*. — *Упоряд.*

«Слова о полку Ігоревѣ»: «тогда кнѧзь Игорь вступи въ златъ стремень», а коли, невідомо, — отже, «тоді» почав появлятися в нашій пресі спис складок на хорого письменника. Очевидно, був тут якийсь секрет. Очевидно, люди, що аранжували ті складки і подавали ті оголошення, мали якийсь інтерес у тім, щоб ширша публіка не знала, на кого ідуть складки і з якого приводу. Минуло вже три місяці від часу мого виходу із Крумлерівського закладу, і я досі не маю відомостей ані про розмір тих складок, ані про те, хто був їх ініціятором, ані про спосіб їх збирання і адміністровання. Знаю тільки, що фонд остаточно перейшов в завідування совітника Кароля Бандрівського*, який із нього платив за моє удержання в Крумлерівськім закладі по 12 корон денно і який по моїм виході передає щомісяця для мене і для моєї сім'ї по 300 к[орон] місячно.

Що ж до самої моєї слабості, то приходилося б зачинати досить здалека і оповідати про річі неприємні для мене і для инших, а головно про той навал літературної праці, переважно зовсім механічного характеру, про ті клопоти і гризоти, яких аж в надмірній мірі достарчувало мені публічне і природне життя, щоб дійти остаточно до того, що з кінцем 1907 і з початком 1908 р. я чув себе зовсім обезсиленим, перебув страшенний, майже двонедільний напад мігрені, сполучений з ненастанним дзвоненням в ухах, і змушений був нарешті засягнути лікарської помочі. Д-р Л. Коссак*, до якого я удався за порадою, на підставі аналізи моїх уриналів сконстатував у мене запалення нирок і записав мені лікарства, по якого зажитті я відразу почув такий страшенний нервовий біль у лівій руці, якого я, відмалку привиклий до різних хороб і слабостей, не зазнав ніколи досі. Протягом 14-ти днів у марті я не міг ані вдень, ані вночі заснути, не міг сидіти, і коли, проте, не переставав робити, то робив се серед страшенного болю. Тільки ходячи, особливо по дворі, по холоднім повітрі, я почував деяку полегкість. Д-р Коссак не вмів мені на сей біль порадити нічого і радив тільки гігієнічні засоби: не робити, не читати, не писати нічого. Нарешті я постановив за його порадою виїхати до Ліпіка в Хорватії, де, на думку д-ра Коссака, мала бути йодова вода значної теплоти. Прибувши до Ліпіка, я найшовся в місці, де не лічили ані на запалення нирок, ані на нервові болі, тільки на сифілітичні хороби. Я зараз зголосився там до ординації д-ра Вісберґера, пив тамошню гарячу воду, в якій, одначе, було більше щавної, ніж йодованої матерії, і приймав щодень гарячі купелі та піддавав болючу руку дворазовому електризованню. Протягом цвітня, в якому весь час стояла майже зимова погода з частими дощами і навіть снігом, мій біль у лівій руці уступив майже зовсім, так що я міг у вільних хвилях займатися літературною працею. Так втім постигло мене зовсім несподіване нещастя. Від надміру випиваної мінеральної води я ночами попадав в гарячку і безсонність і раптом одержав можність говорити через т[ак] зв[ану] пошту духів з віддаленими особами. Одного дня почув я голос, а властиво, шептання померлого перед десятьма роками Михайла Драгоманова, який почав мені докоряти тим, що його положення на тім світі дуже прикре і то головно через мене. Особливо докоряв мені тим, що я видав його листи[*], адресовані не лише до мене, але також до инших посторонніх людей. Даремно я старався оправдуватися тим, що мав право і навіть обов'язок 10 літ по його смерті опублікувати ту кореспонденцію, що має все-таки великий літературний і бібліографічний інтерес, він, одначе, не переставав докоряти мені і стояв на тім, що він за життя зовсім не писав мені ніяких листів і не читав ніяких моїх листів, а всю його кореспонденцію зі мною вів якийсь названий ним, але мені зовсім не відомий секретар. Даремно я покликався на те, що листи всі писані його власною рукою, і обіцявся при тій нагоді спростувати помилку, зроблену в моїм поясненні до пісні про турецький напад на Ведмедівку[*], де я, не змігши справдити його цитату з літописі Граб'янки[*], сказав, що у вказанім Драгомановим в «Політичних піснях» місці у Граб'янки згадки про Ведмедівку нема. Ся помилка була тим часом вже спростована Богданом Барвінським у «Руслані»[*], де, крім цитату із Граб'янки, наведено було надто докладнішу відомість про турецький напад на Ведмедівку в літописі Самовидця[*]. Я обіцявся справити сю помилку, та проте Драгоманов загрозив мені, що поставить мене перед суд Божий, бо не тільки він сам, але й инші покійники в небі не можуть витримати за мною. Він вмовляв в мене, що я страшний грішник, не повинен зовсім жити на світі, і що сам він терпить через мене від якихось прошкурок. Я не брав занадто серйозно, та все-таки мені здавалося, що Драгоманов задоволився моєю заявою про спростовання помилки. Та не минув тиждень, коли одної ночі, в якій я лежав у сильній гарячці, мене збудили зі сну різкі голоси невидимих мені духів, із яких один відчитав мені декрет, що запозивав мене на суд Божий, і велів мені підписати якусь декларацію, а опісля, саме опівночі, мені велено вийти з покою під загрозою, що сей дім зараз завалиться. Я хотів убратися і взяти шубу, бо ніч була дуже холодна, але мені під загрозою Божого грому заборонили брати шубу і шапку, а коли я, гонений грізними голосами, в самім сурдуті і з черевиками в руках вийшов з подвір'я на вулицю, мене погнали дорогою, що веде з містечка на поле, і раз у раз грозячи, що мене зараз грім заб'є, веліли мені кинути черевики, потім скинути сурдут, у якім в кишені була моя нотатка і 360 корон, по чім веліли мені скинути камізельку, в якій був годинник із золотим ланцюжком, потім суконні штани, у яких кишені була портмонетка з дев'ятнадцятьма коронами, нарешті веліли мені скинути полотняні штани і, накінець, сорочку, якої я, одначе, вже не хотів скинути. Тоді мені веліли зійти з дороги, перейти через рів і перелізти через пліт, городжений із сухих ломак, який я переліз і скочив на обгороджену ним стерню. Тою стерниною вниз погнали мене на луку, покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою, що пливе біля Ліпіка. Мене гонили від калюжі до калюжі, велячи мені переходити через них, вкінці допровадили до річки, але відси завернули знов у противну сторону. Під найстрашнішими загрозами мені заборонили вертати до Ліпіка, а коли я, нарешті, не хотів далі іти і раз у раз озирався, відки йдуть голоси, вони насмівалися з мене, що ти ж не побачиш нас, і нарешті зложили щось мовби суд, яким мене засуджено на найстрашніші муки пекольні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18 000 літ. Потім я почув, немов підо мною ворушиться земля і немов я з безмірною скорістю перелітаю безмірні простори. По кількох мінутах наступив перестанок, в часі якого різні духи, в тім числі духи Наумовича і Гушалевича, підносили проти мене найстрашніші закиди і докори, і нарешті мене лишили самого серед болотяної толоки недалеко ліпіцької дороги. Тут я, оглушений усією отсею страшною сценою, під дощем і холодним вітром, біля великої калюжі просидів до десятої години ранку, коли мене знайшов там жандарм Тарнавський, що жив поруч мене, в тім самім домі Павлячка і пробував у Ліпіку також з лікарської поради. Моє щезнення вночі з помешкання Павлячка наробило значного переполоху в містечку, і мене пошукували, мабуть, від самого ранку. Мене привезли до помешкання Павлячка і поклали до ліжка. Незабаром прийшов бурмістр Ліпіка і мій ординатор д-р Вісберґер і, не розпитуючи мене ні про що, записав мені якесь лікарство, яке мені по якійсь півгодині дала зажити пані Павлячкова. Не знаю, з чиєї поради і ініціятиви того самого дня, десь у полудне, той самий жандарм Тарнавський відвіз мене до невеличкої санаторії братів Боасів, у сусіднім містечку Урпіку. Тут я у страшній гарячці пролежав 10 днів, невимовно терплячи не лише від самої гарячки, але також від страшенних шептань Драгоманова і инших духів, які грозили мені якимось колосальним процесом у Відні або розстрілянням і найстрашнішими покаліченнями, а дух Драгоманова раз у раз радив мені повіситися. Там же, в Урпіку, почався надо мною аранжований Драгомановим суд Божий, якого початок був перерваний появою мого сина Тараса, який, не гаючись і заплативши рахунок санаторії, вечором того самого дня поїхав зо мною на двірець залізниці в Урпіку; в супроводі завідателя урпіцького закладу ми доїхали до стації Дугосело, де, пересівши на залізницю Гілме — Будапешт, вернули по 36-годинній подорожі до Львова. Всю дорогу, один із найстрашніших моментів мойого життя, я переїхав під ненастанними шептами і галюцинаціями, в тяжкій гарячці. Там же, в Урпіку, в тім самім санаційнім інституті, не знаю, чи після першої, чи після другої ночі, я прокинувся з почуттям невимовного болю у правій руці, яка раптом зробилася удвоє більша від мого нормального стану і якої пальці були страшенно покривлені. Другої ночі сталося те саме з моєю другою рукою, і рівночасно дух Драгоманова признався мені, що се він зробив мені, щоб я не міг більше нічого писати. Не можу передати всього того, як страшенно мучило мене почуття мойого безвихідного стану в тім інституті, де брати лікарі, не питаючи мене про стан моєї хороби, лічили мене якимось невимовним, напівгустим напоєм і запускали мені очі атропіною і, нарешті, пустили мені кров із лівої руки. Всю дорогу з Урпіка до Львова дух Драгоманова докучав мені докорами, чому я не велів забандажувати собі руки. Прибувши до Львова, я зараз другого дня рано удався з жінкою до д-ра Кобринського і показав йому свої руки, та сей відправив мене ні з чим і радив мені удатися до д-ра Коссака. Того самого дня по обіді під впливом галюцинаційних голосів я прибіг до д-ра Коссака. Я застав його в якімось дивнім замішанні, і він, передержавши нас із жінкою довший час у передпокої, закликав нас до своєї ординаційної кімнати, де заставив нас знов ждати добру годину, по чім, покликавши як свідків панів Беднарського, Возняка, Томашівського і Гнатюка, не розпитавши мене ні про що, велів відставити мене до закладу для неулічимо хорих — т[ак] зв[аної] Крумлерівки, при улиці Дверніцького. Я приїхав у супроводі Томашівського і Гнатюка до того закладу і пробув у ньому три місяці, найстрашніші і найдивніші в моїм житті. Перша моя вечеря в тім закладі була якась невимовна страва із гнилих яєць, від якої я за кождою ложкою блював у своїм нутрі — сімнадцять разів. Настоятелі того закладу, що має шумний титул «Zakład stowarzyszenia serca Jezusowego», брати Святловскі*, оба люди молоді і без фахової освіти, міряли, щоправда, мою гарячку, але ані не думали лічити мене і навіть не питали нічого про стан мого здоров'я. Щонайбільше давали мені якийсь білий порошок під назвою спанхи, якого я, одначе, по одній чи двох пробах не хотів далі заживати. Обслуга була над усякий вираз недбала. Мене держали весь час в замкненій келії із тапетованими дверима, без дзвінка, так що в ніякій натуральній потребі не можна було достукатися слуги. Зате вночі, правильно о тім часі, коли я, томлений непастанними галюцинаціями і привидами, міг на хвилю заснути, приходила інспекція в особі одного з найкремезніших слуг з голосним стуканням дверей і з ще голоснішим стуканням чобіт по підлозі і будила мене зі сну. На вікні всю ніч світилася лампа; її світло падало мені просто в очі, а коли я часом закрив собі очі хусткою, інспектор преспокійно відкидав мені хустку з очей. Цілих перших шість тижнів мого побуту в тім інституті тривав аранжований Драгомановим суд Божий надо мною. Основою того суду було якесь оскарження, уложене Драгомановим на підставі чортівських інформацій і його власних догадів, та сього оскарження мені не відчитано. Коли пізніше, якось припадком, прочитано частину вступу, я запротестував супроти того оскарження як зовсім неправдивого. Не можу входити в деталі того суду, який полишився нерішений і в якому розбирано мої особисті, сказати, приватні гріхи, а полишено мою публічну діяльність. Все те, що я пережив в тих трьох місяцях, усувається з-під прилюдної дискусії, і я не буду про се говорити. Скажу тільки, що за причиною Драгоманова обі мої руки сталися пристановищем чортівських прошкурок, які покривив їх невимовним способом, задаючи мені страшенні муки.

⁂ 1909

«ARCHIV FÜR SLAVISCHE PHILOLOGIE» І НОВА ЗМІНА В ЙОГО РЕДАКЦІЇ

«Archiv für slavische Philologie»* відгравав колись передову роль в слов'янській філології і був, так сказати, центральним органом для всіх найновіших здобутків слов'янської філології в найширшім значінні того слова. Чи то в окремих статтях, чи в дрібніших звістках, подаваних під титулом «Kleine Mitteilungen», чи то, нарешті, в рецензіях, писаних фаховими славістами, подавалися в поодиноких томах сього тримісячного журналу здобутки найрізнорідніших праць і нові досліди або нові науково оброблені матеріяли, що давали досить докладний образ наукових інтересів усіх славістів, як слов'янських, так і иншонародних. Душею того видавництва був і є досі проф[есор] Яґич, зразу професор слов'янської філології у Петербурзі, потім у Берліні, а тепер у Відні. Певна річ, характер того всеслов'янського журналу в значній мірі залежав від особистих наукових інтересів, поглядів і уподобань самого проф. Яґича, який, особливо в критичнім відділі, завше найчастіше забирав голос у найрізнорідніших питаннях слов'янської філології. Проф. Яґич, без сумніву, належить до найвизначніших філологів XIX віку і визначається як у своїх оригінальних працях, так і в видавничих та в критиках незвичайною тверезістю думки, раціональністю поглядів і прецизією в їх стилізації. Він володіє стилем простим і ясним, має дар влучної характеристики, і при тім обсяг його духових інтересів значно перевищує обсяг його специяльних студій, в яких на першім місці стоять граматика і пам'ятки найстаршого церковнослов'янського язика, а на другім місці — язик і усна словесність сербо-хорватського народу. В сих напрямах Яґич впливав також на своїх улюблених учеників, серед яких найвизначніший був молодо померший Ватрослав Облак*, про якого сам Яґич говорив, що «в слов'янській філології він тямить далеко більше від мене». Історія слов'янських літератур менше цікавить проф. Яґича, як властива лінгвістика, і на полі літературної історії його головно займає історія славістичних студій у минувшині, життєписи, кореспонденції та характеристики визначних слов'янських учених, і на тім полі він не тільки своїми викладами, але також своїми публікаціями і своєю невсипною ініціятивою поклав великі заслуги в науці слов'янознавства. Вже те одно, що зумів піддержати протягом 30-ти літ такий центральний орган, як «Archiv für slavische Philologie», що знайомив увесь цивілізований світ з духовним життям усіх слов'янських націй, треба вважати його величезною заслугою.

Розуміється, що редаговання такого журналу, в якому доводиться науково оброблювати найрізнорідніші питання незвичайно скомплікованого слов'янського світу, не може стояти виключно на одній особі і мусить мати якусь ширшу організацію фахових людей в різних місцях і приналежних до різних народностей, які б могли забирати поважний голос у справах, їм найближче знайомих. Нам не відомо докладно, чи й яка була організація редакційного персоналу в Яґичевім журналі. На обкладках кождого зошита і на титулових картах кождого тому, окрім імени Яґича як головного видавця, стояли звичайно імена зразу трьох, потім чотирьох, п'ятьох, шістьох слов'янських учених, звичайно професорів різних університетів, і то лиш таких, що дали одну або більше праць до «Archiv-у». Сам редактор не називав їх инакше, як тільки «сотрудниками (unter Mitwirkung)», і правдоподібно, з виємком тих, що мали нагоду зноситися з ним усно, не порозумівався з ними в справі редаговання журналу.

Сей стан речей не шкодив журналові, бо сам Яґич особисто був настільки енергічний і вирозумілий на різнорідність поглядів та характерів своїх співробітників, що вмів удержати між ними гармонію, і коли иноді доходило до полемік, то вони держалися завсіди річевих границь, а всякі особисті придирки редактор або усував мовчки, або залагоджував незвичайно тактовно. Сей стан речей змінився значно, коли сутіком обставин, а властиво via facti[1] головну роль в редакції «Arch[iv] f[ür] s[lavisch]e Phil[ologie]» почав грати берлінський професор славістики Александр Брікнер, львов'янин родом, чоловік незвичайно здібний і очитаний, знаменитий спеціяліст у лінгвістиці, а при тім суто наділений буйною фантазією і незвичайно живим темпераментом. Він зазначив себе в томах «Archiv-у» зразу працями, основаними на виписках із рукописів петербурзької Публічної бібліотеки, в яких подавав багато нових матеріялів, звичайно невисокої літературної вартости, зате за апломбом великого знавця. Ставши професором славістики в Берліні, він по кількох роках зглядної резерви почав раптом сипати найрізнорідніщими працями та теоріями на таких полях, де він мав тільки поверхове очитання і поверхове розуміння, рівночасно в нім виробився завзятий поленіст, який не гордував ніякими способами і навіть найобскурнішими партійними органами, щоб не то переконати, не то зогидити своїх противників. Розуміється само собою, що, обнявши в «Arhiv für slavische Philologie» рубрику «Polonika», в якій досить безкритично вихваляв одні праці, а осуджував инші, і в якій не раз торкав також таким самим способом праці инших народностей, він давав раз у раз причину до незадоволення і більше-менше особистих полемік. Особливий скандал викликав він своїми статтями про слов'янських апостолів Константина і Методія, в яких він раптом побачив безсоромних ошуканців, фальсифікаторів і дуросвітів, і, помістивши в «Archiv-і» короткий нарис тої своєї теорії, розбовтував її опісля в різних польських журналах і часописях аж до переситу, мішаючи з болотом усіх, хто мав відвагу запротестувати проти такої профанації пам'яти слов'янських учителів.

Супроти сього виступу проф. Брікнера головний видавець проф. Яґич знайшовся в клопотливім положенні, та все-таки не важився сам рішуче спротивитися поглядам свойого головного і дуже продуктивного співробітника. Але проф. Брікнер швидко знайшов собі другу ключку, яка знов викликала в ученім світі славістів велику суперечку, що скінчилася для проф. Брікнера не зовсім корисно. В жовтневім зошиті «Biblioteki Warszawskiej»* 1901 р. він виступив з відкриттям загадки найстаршої пам'ятки польського письменства п[ід] з[аголовком] «Bogurodzica. Rozwiązanie zagadki»* (ст. 81—106). Се розв'язання написане було тоном більше белетристичним, ніж науковим, і полягало на тім, що повстання старопольської пісні «Bogurodzica», а властиво перших її двох строф, в'яжеться з побутом польської королеви Кінґи (Кунигунди)* в монастирі кларисок у Новім Санчі, де буцімто уперве введено польські молитви для монахинь і читано польський переклад псалмів, а правдоподібно також мала повстати і найстарша духовна пісня. Сей погляд для самого проф. Брікнера був доволі новий і стрітився в науці, а особливо у визначних полоністів, з важними противоводами, в які тут не буду входити. Інтересно лише, відки і яким способом проф. Брікнер дійшов до того свого відкриття. З огляду, що моя особиста знайомість з проф. Брікнером, яка датується ще з наших університетських часів, мала деякий вплив на те його сенсаційне відкриття, можу зацитувати дослівно один уступ із його статті як інтересний причинок до психології ученого чоловіка. У другім розділі своєї статті проф. Брікнер, ідучи за слідами многих инших польських учених, що займалися сею піснею, розбирає філологічно першу строфку пісні, в якій його увагу спеціяльно займають слова «slawiena», «zmolena», «gospodzin» і «zyszczy nam, spusci nam», які пояснює як чисті полонізми всупереч до тих, що бачили в них чехізми. Потім пише ось що.

---

[1] Фактично, дійсно *(латин.) — Упоряд.*

«Wybrnęliśmy więc obronną ręką z kłopotu, z tem większą ufnością przystąpajemy do drugiej zwrotki, której pierwszy wiersz, najniesłuszniej, uchodził i uchodzi zawsze za zupełnie popsuty. Z góry już na take przepuszczenie trudno się zgodzić, przecież Bogurodzica, to pieśń żywa, wylewająca się z tysięcy ust, nie martwy płód literacki, który w jakimś tam jedynym odpisu skazie łatwo ulegać może. Wiersz ten brzmi wedle najdawniejszych odpisów: twego dziela chrzciciela bożyce (usłysz głosy, na-

pełni mysli człowiecze). Twierdzono, że wiersz ten popsuty i na kilku kartach mogli byśmy się rospisywac, gdybyśmy wszystkie poprawki, restytucye, kombinacye, jedną sztuczniejszą od drugiej, wyliczać chcieli; dziś już było by to prostem marnowaniem czasu i atłasu, skoro wiemy, że tekst nic nie zostawia do życzenia, należy go tylko tak rozumieć, jak on napisany — istne jajo Kolumba, wyraził się słusznie dr. Franko, któremu odnośną uwagę zawdięczamy. Tekst bowiem znaczy: dla twego chrzciciela, synu boży, usłysz głosy i t. d., w najpoprawniejszej, chociaż nieco archaistycznej polszczyźnie.

Przedewszystkiem stawiało się niegdyś *dla* zawsze po rzeczowniku, zaimku, po rządzonem słowie, nie mówiono nigdy: dla tego — dla nas, dla ciebie i t.d., zawsze tylko: tego dla, nas dla, ciebie dla i t.d., więc następstwo trafne: *twego dla*. Powtóre dla nie jest formą jedyną podobnego przyimka; w innych językach słowiańskich istnieje *diela* w tem samem znaczeniu i używaniu, a to byłoby po polsku *dziela*, jak je rzeczywiście wszystkie teksty rozpisują; równoznaczne dla wyrugowalo z polszczyzny owe dziela, które się przechowało w tym jedynym wierszu, jak podobne unikaty językowe odnajdujemy i o cały wiek pózniej, naprzykład w kazaniach świętokrzyskich. Kto chrzciciel syna Bożego, toć wiemy; całe nieporozumienie dotychczasowe wynika z tego, że uchylano się od najoczywistszej prawdy, uważano chrzciciela za Chrystusa i t. d.; gdy «twego dziela» już Maciejowski i inni trafnie wytłumaczyli, nie odważyl się nikt, prócz d-ra Franka, na najprostsze, więc jedyne wytłumaczenie Chrzciciela. Pozostaje wołacz Bożyce (forma pierwotna, lecz możnaby ją i Bożycze odczytać, gdyż w polszczyźnie, jeszcze XVI wieku, trafiają się podobne mylne w gruncie formy, panicze i t. d.).

Słowa Bożyc dziś nie znamy zupełnie, chociaż urobione ono w najzwyklejszy sposób, jak od *sędzia* lub *starosta* — *sędzic, starościc,* jak od *pana, króla* — *panic* i *krolewic,* od *księdza* — *księżyc,* tak sam, jak od *Boga* — *Bożyc*. Rzeczowniki na *ic* byli pierwotnie zdrobniałemi, od małości przeszło znaczenie na młodość, aż się przyzwyczajono przyrostkiem tym oznaczać ojcowstwo i stosunki zależności, lub związku, naprzykład: *szlachcic*, *mieścic* (mieszczanin) i t. d. *Bożyc* jest więc syn Boga, niegdyś młody, lub mały Bóg, jak *księżyc* — miesiąc, to jest młodego czy małego księdza (pana) oznacza wobec wielkego księdza (pana), to jest słońca — ciała niebeskie ogólnie panami nazywano; święty Eligiasz w VII wieku franków napołu pogańskich gromił, że słońce i miesiąc panami nazywają i na nie przysięgają, toż i późniejsze wspominają; w mitologii słowiańskiej widną rolę odgrywa i inne urobienie *ic*, *Swarożyc*, oznaczające ogień na Rusi i najcelniejszego boga nadodrzańskich słowian. Bożyca zapomnieliśmy w Polsce zupełnie, żyje on jednak na Południu słowiańskiem, gdzie Boże Narodzenie oznacza (młodego Boga lub syna Bożego), żył i u Czechów. Tak to wskazuje ten wiersz swojem «dziela» i «Bożycem» rzeczywiście XIII stulecie, zawiera archaizmy, jakich byśmy w pózniejszych utworach naprożno szukali. Że w końcu z temi archaizmami rady sobie dać nie umiano, że wymyślano najniemożliwsze kombinacye, by jaki taki sens wyrazić, w tem już nie wina XIII wieku, lecz wina języka samego, rzucającego dawne tory, gardzącego własnemi zasobami»[1] (ст. 97—98).

---

[1] Вибралися обронною рукою з клопоту, з тим більшою надією беремося до другої строфи, перший рядок якої, зовсім не слушно, здавався і здається завжди цілком зіпсутим. Апріорно з таким припущенням важко погодитися, адже «Богородиця» — то жива пісня, що виливається з тисяч уст, а не мертвий літературний плід, котрий в якійсь там єдиній копії легко може піддатися дефектові. Рядок цей, згідно з найдавнішими копіями, звучить так: twego dziela chrzciciela bożyce (usłysz głosy, napełni mysli człowiecze). Стверджувалося, що рядок цей зіпсований і на кількох аркушах ми могли б розписуватися, якби всі поправки, реконструкції, комбінації, одну від одної майстернішу, порахувати хотіли; нині вже це було б, звичайно, марною справою, адже знаємо, що текстові нічого не бракує, слід лише розуміти його так, як він написаний — справжнє Колумбове яйце, як слушно висловився д-р Франко, якому завдячуємо належною увагою. Бо текст означає: задля твого Хрестителя, Сину Божий, вислухай голоси тощо у найправильнішій, хоч і дещо застарілій, польщизні.

Насамперед ставилося колись *dla* завжди після іменника, займенника, після головного слова; не говорили ніколи dla tego — dla nas, dla ciebie і т. д., а тільки: tego dla, nas dla, ciebie dla тощо, тож точною є послідовність twe-

Поклик проф. Брікнера на мою увагу щодо відчитань двох перших рядків другої строфи пісні «Bogurodzica» був остільки неясний, що він не вказав, де і в якій формі я зробив сю увагу. Ще рік перед тим проф. Брікнер як

---

go dla. Повтори *dla* не є єдиною формою подібного прийменника; в інших слов'янських мовах існує *diela* в тому самому значенні і вживанні, а це було б по-польськи *dzeila,* як його справді всі тексти розписують; рівнозначно *dla* усунуло з польської мови ото *dzeila,* яке збереглося лише в тому рядку, так само, як інші мовні унікати віднаходимо на ціле століття пізніше, наприклад, у святохрестових проповідях. Хто хреститель Сина Божого — знаємо; все дотеперішнє непорозуміння виникає через те, що всі ухилялися від найочевиднішої правди, вважали Хрестителя за Христа і т. д.; коли «twego dziela» вже Мацейовський і інші точно переклали, не відважився ніхто, крім д-ра Франка, на найпростіше, але єдине пояснення Хрестителя. Залишається кличний відмінок *Bożyce* (форма первісна, але можна її відчитати і *Bożycze*, адже в польській мові ще XVI ст. трапляються подібні цілком помилкові форми: *panicze* тощо).

Слова *Bożyc* сьогодні зовсім не знаємо, хоч утворене воно найвідомішим способом, як від *sędzia* чи *starosta* — *sędzic, starościc,* як від *pana, króla* — *panic* і *krolewic,* від *księdza* — *księżyc,* так само, як від *Boga* — *Bożyc.* Іменники на *ic* були спершу здрібнілими, та від дрібноти значення перейшло на молодість, аж поки призвичаїлися тим суфіксом позначати батьківство або стосунки залежності чи зв'язку, наприклад: *szlachcic*, *mieścic* (mieszczanin) і т. д. *Bożyc* — це, отже, Син Бога, колись молодий або малий Бог, як *księżyc* — місяць, тобто молодого чи малого *księdza* (пана) означає поруч із великим *księdzem* (паном), тобто сонцем; небесні тіла взагалі панами називали; святий Елігій у VII ст. громив напівпоганських франків, бо сонце і місяць панами називали і на них присягали, тож і пізніші вживають; у слов'янській міфології важливу роль відіграють і інші утворення на *ic*: *Сварожич*, що позначає вогонь на Русі і найголовнішого бога надодранських слов'ян. Bożyca забули ми в Польщі зовсім, але живе він на слов'янському півдні, де позначає Господнє Різдво (молодого Бога чи Сина Божого), жив він і в Чехії. Ось так вказує той рядок своїми *dzeila* і *Bożycem* справді на XIII ст., містить архаїзми, яких ми б у давніших творах даремно шукали. Що, врешті, з тими архаїзмами не вміли собі порадити, що вигадували найнеможливіші комбінації, щоб висловити сякий-такий сенс, — у цьому не провина XIII ст., а провина самої мови, що відкидає давні стежки, що нехтує власними засобами *(польськ.).* — *Упоряд.*

співредактор «Archiv für slavische Phologie» пропустив без ніякої уваги рецензію Ст. Добжицького на німецьку розвідку д-ра Гіплера про старопольську пісню, в якій сей німецький учений поправляв старопольське Krzciciela[1] на krzyczziciela[2] і толкував цілий рядок по-німецьки: «Gottessohn, erhöre die Stimme des Schreiers, deines Gesczöpfes»[3]. На думку д. Добжицького, се пояснення було ліпше від усіх инших і одинокою важною новістю в книжці Гіплера (пор. «Archiv für slaviscze Philologie», Bd. XXII, 1900, s. 289—291).

Прочитавши сю рецензію, я того ж таки року 1900 написав по прочитанні деяких новіших польських розвідок про сю старопольську пісню невеличку розвідку німецькою мовою, бажаючи помістити її в Яґичевім «Archiv-і». Та я не квапився з висилкою, зайнятий иншими роботами, аж коли літом 1901 р. я стрітився у Львові з проф. Брікнером, який мав звичай приходити до мене на pogadankę[4] до Віденської кав'ярні, де я звичайно сидів між 12-ою і 13-ою годиною. От там-то при розмові з профес. Брікнером я й згадав йому про свою розвідку і на його просьбу передав йому пару день пізніше свій рукопис, а властиво не зовсім гарно писаний брульйон. Не маючи від проф. Брікнера довгий час ніякої звістки, я ждав терпеливо на появу моєї замітки, коли ось восени того ж року почув я, що в «Bibliotece Warszawskiej» появилася простора стаття проф. Брікнера, в якій він широко мотивував свою теорію про повстання пісні «Bogurodzica» в XIII віці в Новім Санчі в монастирськім окруженню королеви Кінґи і при тім якось неясно згадав про «jajko Kolumba», маючи на думці не то своє, не то моє відкриття властивої лекції двох перших рядків другої строфи «Bogurodzicy». Я пару разів жадав у бібліотеці Оссолінських зошиту «Biblioteki Warszawskiej» зі статтею проф. Брікнера, але ніколи не міг дістати її до рук, хоч бібліотека має два примірники сього журналу. Десь рік пізніше я написав до проф. Яґича лист чи, може, навіть бувши принагідно в Відні, усно згадав йому про свою замітку, і аж тоді, в XXIV томі вона появилася без ніякої редакційної уваги в рубриці «Kleine Mitteilungen» п[ід] з[аголовком] «Zu “Bogurodzica”», str. 2, v. 1 з моїм підписом. Супроти наведених вище виводів проф. Брікнера про текст сього вірша не від речі буде подати тут у перекладі мою замітку, яка не лишилася без значіння і в дальшій полеміці, що вив'язалася наслідком Брікнерової статті і своєю чергою сплодила широко мотивовану теорію д-ра Василя Щурата про не польське, а білоруське, чи, властивіше, церковнослов'янське походження тої найстаршої польської пісні. Не бажаючи зі свого боку займати ніякого становища в тім дуже спорнім питанню, яке незмінно комплікується многочисленними подробицями, приміром, найстаршою мелодією, яку має найстарша відома нам рукописна копія пісні з р. 1504, задоволяюся тільки тою увагою, що моя замітка раз назавсіди і непохитно усталила першість тої пергаменової копії, яка містить текст пісні і яку перед тим кладено на другім місці із джерелами тексту, і так самоусталила значіння тих віршів без ніякої поправки і без ніякої кон'єктури. Ось переклад тексту моєї замітки, яка, крім не дуже у нас численних читачів Яґичевого журналу, відома тепер тільки немногим землякам, які одержали з неї відбитки. Вважаю потрібним дати сей переклад ще й тому, що питання про старопольську пісню власне з приводу публікації д-ра Щурата викликало було досить оживлену дискусію не лише в польській, але також і в руській пресі, а спеціяльно з боку проф. Брікнера викликало відзиви такі злобні і пристрасні, яких годі було би надіятися від чоловіка вченого, зайнятого тільки тим, щоб дослідити правду, а не тим, аби конче поставити на своїм.

---

[1] Хрестителя *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[2] Того, хто кричить, волає *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[3] Сину Божий, вислухай голос волаючого сотворіння твого *(нім.)* — *Упоряд.*

[4] Розмову *(польськ.)*. — *Упоряд.*

«Недавно в сій часописі («Arch[iv] f[ür] s[lavische] Phil[ologie]», Bd. XXII, S. 289) було згадане, що перший рядок другої строфи старопольської пісні “Bogurodzica” “досі єсть crux philologorum”»[1], при чім автор сього речення, д-р Стан. Добжицький означив пояснення д-ра Ф. Гіплера «рішуче ліпшим від усіх дотеперішніх». Може, оплатиться переглянути тут коротко всі дотеперішні проби пояснення сього трудного місця і спробувати по змозі усунути його мниму трудність.

---

[1] Хрест (мука, біль) філологів *(латин.)*. — *Упоряд.*

Текст другої строфи після найстаршого рукопису (Cod. Cracov. I з початку XV віку) виглядає ось як:

Twego dzela Krzcziczela bozicze
wslisz głossy napełni misli człowecze.
Slisz modlithwa yanz noszymi
oddacz radzy yegosz prosimi
a na swecze sboszni pobith
po szywecze rayski przebith.
Kyrieleon[1].

Перший рядок уже від кінця XV віку насував польським копістам, товмачам та коментаторам три загадки і трудності. Поперед усього слово «dziela». Воно знаходиться, хоч подекуди відмінно писано, ще у всіх копіях із XV віку (Cracov. II, «dzela», Warsch. «dzyela», Częstochow. «dzyela», Sandomir. «dyela»); від XII віку почали се очевидно незрозуміле вже слово заступати зовсім невідповідним «szyna» і «syna». Тривкіше держалася традиція другого слова: «Krzcziczela» транскрибував іще Скарга 1579 р. вірно на «Krzciciela», але ще в XV віці наслідком писарських помилок стрічаємо хибні форми: «Krzyczela» (Warsch.), «Krzyczycielą» (Sandomir.), «Krczyczielya» (Łaski, 1506), а починаючи р. 1643 його заступлено словом «Zbawiciela», яке впровадив Матвій з Косцян, допасувавши його до попереднього «syna». Нарешті, загадкове слово «bozide», яке надто в найстаршій копії не дуже чітке, писано майже в кождій пізнішій копії відмінно. І так, Cod. Crakov. II (з початку XV віку) має «boszicze»; Warsch. «sbosnycza», Częstoch. «sbosznyczą», Sandom. «borzyczyela», Матвій з Косцян «zbożnika», а найбільша часть пізніших подають, очевидно, пізню кон'єктуру «sboszny czos», яка доказує тільки те одно, що копісти або зовсім уже не знали первісної лекції, або зовсім не розуміли її, а проте бажали надати сьому рядкові хоч би з невеличким насиллям якийсь хоч наполовину зрозумілий смисл.

---

[1] Твого творіння, Хрестителю Божий,
Почуй голоси, наповни думки людські.
Почуй молитву устами нашими,
Щоб віддати поради Його ж просимо
На цьому світі побожне життя,
А по смерті — райське перебування.
Господи, помилуй *(старопольськ.)*. — *Упоряд.*

Що додали пізніші польські інтерпрети і коментатори шановної старої пам'ятки аж до р. 1879 до пояснення сього місця, можна найкраще схарактеризувати словами проф. Пілата*, який у своїй розвідці «Pieśń Bogarodzica», Krakow, 1879, st. 53, переглянувши критично всі дотеперішні проби поправок і відчитання, ось якими словами передає їх остаточний результат: «На мою думку, всі проби реституції сього вірша мусять доти бути безплодні, доки щасливий випадок не позволить нам віднайти якийсь новий текст, який подавав би се місце в менше попсованій формі і дав підставу до нових заключень. Так, як тепер стоїть діло, годі відважитися на якусь гіпотезу, коли се має бути обоснована гіпотеза, а не пустий концепт, позбавлений усякої правдоподібности. У вірші, в якому всього чотири слова, два слова зовсім незрозумілі і попсовані найрізнішими способами, а третя «Krzciciela» повторяється, щоправда, у всіх текстах без виїмки, але своїм значінням так мало відповідає цілому реченню, що з'являється питання, чи й воно непопсоване. Понад се в жаднім тексті нема варіянта, який би кидав якесь світло на первісне значіння сього рядка, а зв'язок із слідуючим рядком занадто слабий, щоб міг чимнебудь причинитися до вияснення річі. На такій крихкій підставі не можна збудувати ніякої гіпотези. От тим-то я думаю, що наразі нам не лишається нічого, як задоволитися сконстатованням, що сей рядок попсований і не придатний ні до якої реституції».

Ну щонайменше один старий кодекс тої пісні (Sandomir, з кінця XV або з початку XVI віку) знайдено після того часу, не забракло також нових гіпотез і пояснень, а питання, проте, таки не дійшло до пуття. А все-таки найголовніше відкриття зроблене було далеко вчасніше, ніж ті слова, написані проф. Пілатом, а також щодо проб пояснення його слова, на мою думку, були занадто песимістичні: в давніших пробах висловлено вірні думки, які потребували тільки критичного провірення і справдження. Також пізніші праці принесли дещо, варте признання.

Поперед усього треба згадати працю проф. А. Каліни. Замість губитися в гіпотезах і комбінаціях, звернув він пильну увагу на найстарший кодекс (Cracov. I), сконстатував, що остатні букви слова «bozide» писані дуже нечітко і дають підставу догадуватися там иншої лекції; Cod. Cracov. II, також із XV віку, має в тім місці «bosziczе», яке можна відчитати тільки як «bożyce». Щоправда, се не була новина; уже Мацейовський, Малковський і инші читали так само, та при тім зробили все можливе, щоб скомпромітувати сю одиноку вірну лекцію. Мацейовський у «bożyce» бачив другий відмінок одиничного числа від «bożyc», що ні в якім разі не могло бути вірно, бо такий родівник вимагав би в іменнику форми «bożica». Малковський справив сю помилку і справді догадувався, що «bożyce» — се родівник від «bożyca» в значінні «богине», але твердив, що «bożyce» — не родівник, а звальник, певно, по аналогії церковнослов'янського «царице», бо в польськім у такім разі мусило бути «bożyco». От тим-то для проф. Пілата було легко відкинути ті пояснення як зовсім безпідставні і вказати особливо на те, що даний рядок при таких поясненнях усе-таки не дає ніякого ясного змислу. Правдоподібно також проф. Каліна чув себе тим спонуканим відкинути сю найстаршу і найпевнішу форму «bożyce» (або «bożycze») і натомість викомбінувати зовсім неможливе «Boże ovcze», яке не опирається ні на якій традиції і надто визначається тим, що даному рядкові також не дає ніякого змислу. От тим-то можна вважати тільки доказом вірного чуття, коли найновіші інтерпрети пам'ятки, Бобовський і Гіплер, покинули щодо сього рядка всі марні кон'єктури і, держачися лекції кодексу Краківського II, а подекуди також Кр. I, читали се слово «bożycze» в значінню «Сину Божий» і бачили в ньому звальник від слова «bożycz». Було б, може, вірніше «boszicze» Краківського Cod. II читати «bożyce» і виводити від «bożyc», по аналогії старопольських «oyczyc», «panic» і т. и., але рим слідуючого вірша «człowiecze» вимагає, здається, форми «bożycze». Аналогічних звальників можна би навести дуже багато; ще в початку XVII віку пише Шимонович* («Sielanki», wyd. St. Węclawski, Chełmno, 1864, st. 71): «Witamy cię, panicze, dawno pożądany»[1].

Так само мається діло з другим трудним словом сього рядка, «dzela». Уже Мацейовський поясняв його вірно в зв'язку з церковнослов'янським «дѣлꙗ» і відкидав пізнішу лекцію «dziela» як неоправдану. Проф. Каліна держиться також сього пояснення, але його повна ідентифікація «dzela» з церковнослов'янським «дѣлꙗ» не видається мені оправданою, бо польське «dzela», власне зі своїм *dz* замість *дh*, являється не церковнослов'янською, а рішуче старопольською формою того самого слова. Що старопольська «dziela» не було те саме, що церковне «дѣлꙗ», за се ручить також сумежний рим у слові «krzciciela». Хоч слово «dzielo» в тім місці в усім старопольськім письменстві проходить тільки раз, то все-таки на основі сього місця, так само, як і не менше рідке «bożyc» мусимо причислити його до старопольського язикового скарбу.

Приходимо до третього трудного слова, що хоч само по собі зовсім не трудне, але задля фальшиво пониманого зв'язку підлягало найрізнішим поправкам. Вистарчить тут навести «krzewiciela» д-ра Їречка*, «krzyczyciela» д-ра Гіплера і «krzyżowa dla» М. Бобовського — все такі комбінації, що розбиваються або о рукописну традицію, або о принципи польського словотвору. І до того комбінації, що не дають легко зрозумілого і ясного змислу, а, що найважніше, зовсім непотрібні. Бо, щоб сказати коротко, я вважаю текст найстарших кодексів, а особливо краківського Cod. II в тім місці зовсім поправним, не попсованим, ясним, який, окрім вірного граматичного пояснення, не потребує жадної поправки, жадної реституції і жадного коментарія. Змисл сього вірша зовсім ясний, його зв'язок із слідуючим віршем такий логічний і природний, як тільки можна, тільки, розуміється, треба його читати без ніякого упередження. Власне, упередження не позволило проф. Пілатові і його попередникам ступити на вірну дорогу: вони силоміць хотіли вважати сю другу строфу, так само як і першу, за апострофу, зверену до Богородиці. Проф. Каліна, Бобовський і Гіплер мали рацію, покинувши сей погляд, і вбачили вірно, що друга строфа звернена до «Bożyca», себто до Сина Божого; на жаль, инші мотиви відводили їх від правдивої стежки і заставили їх творити собі трудності там, де їх направду не було.

---

[1] Вітаємо тебе, паничу, давно пожаданий *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Отак, на мою думку, перший двостих другої строфи старопольської пісні «Bogurodzica» виглядав би в новочасній польській транскрипції ось як:

Twego dziela Krzciciela, Bożycze,
Usłysz głosy, napełni myśłi człowiecze.

Що по-нашому значить: «Ради твоєго Хрестителя, Сину Божий, вислухай голоси, наповни думки людські». Значіння слова «dziela», так само, як дальше в тій самій пісні, в такій самій позиції (по приіменнику) і в тім самім значінні ужите «dla» («Nas dla wstał z martwych Syn Bożyj», і «Ciebie dla, człowiecze, kry swiata szła z Boga»[1]) в зв'язку з церковнослов'янським «нас дѣлꙗ человѣкъ», ясне без дальших доказів. Так само, може, було б порадно старопольське слово «napełni» читати двоскладово як «napełń», уважаючи старопольське *i* в тім місці за заступство слов'янського *є*, і толкувати його не як радить проф. Пілат, «wysłuchaj, wykonaj życzenia człowiecze» (op sit., 92—93), бо таке значіння не властиве польській мові і запозичене проф. Пілатом із чеського. Первісне, буквальне значіння того слова дає тут смисл далеко ліпший і відповідніший духові середньовікової поезії: наповни, т[о] зн[ачить] вчини, щоб людські думки повні були Твоєї волі, укладалися по Твоїм заповідям. Таке значіння відповідає більше побожному духові автора пісні, ніж просьба о сповнення всяких, хоч би глупих і грішних, людських думок.

---

[1] «Для нас воскрес із мертвих Син Божий» і «Для тебе, людино, кров свята йшла з Бога» *(польськ., спотв.).* — *Упоряд.*

Не щастило проф. Брікнеру і в дальших його працях, роблених на замовлення фірми Амелянґа в Липську, просторих щодо об'єму, але загалом більше фейлетоново, ніж науково написаних «Історії польської літератури» і «Історії російської літератури». По-німецьки обі мали по одному томові, «Історія польської літератури» вийшла по-польськи в двох томах уже другим виданням. В обох тих працях, як і взагалі у всіх своїх наукових працях, проф. Брікнер має той кепський звичай, що ніде не цитує, відки що бере, а як і цитує яких инших авторів, то тільки найзагальніше в тексті, без подання твору, ані місця. Се відбирає всім його працям властиву наукову вартість, бо при множестві його тверджень ніколи не можна сконтролювати, чи маємо діло з відомим або ствердженим фактом, чи з простою видумкою або комбінацією самого автора. Уже з полеміки проф. Брікнера зі слов'янськими апостолами, на яких він і в своїй «Історії російської літератури» не занедбав бризнути болотом, можна було бачити, що проф. Брікнер, хоч начитаний у різних філологічних працях, має дуже слабе поняття про церковнослов'янський язик. Блискучий доказ того дав він також у своїй «Історії російської літератури», збувши весь старий період в одній дуже вбогій змістом і аж надто вже поверховій та суб'єктивною злобою закрашеній главі. В остатніх роках прийшла черга також на здемаскування його філологічної поверховности. Доконав сього молодий польський філолог Генріх Улашин*, який у кількох статтях, писаних польською і російською мовою, вивів на чисту воду всю плиткість і суперечність Брікнерових язикових комбінацій, якими він звик сипати не тільки в працях чисто філологічних, але також, а не надто часто, в історико-літературних.

Поміщена Улашиним в XXIX томі «Archiv für slavische Philologie» рецензія на Брікнерові «Dzieje języka polskiego» довершила мірки пересердя проф. Брікнера.

Своїм звичаєм він, відповідаючи на рецензію Улашина, закинув йому особисту неучтивість і свідоме фальшовання фактів. Улашин не змовчав на сей закид, але зажадав спростовання в «Archiv-і», а коли проф. Брікнер і проф. Яґич отягалися з поміщенням його репліки, вивів справу перед суд, а надто видав у сій справі окрему брошуру, в якій вияснює свої відносини до проф. Брікнера і проф. Яґича в тій архинемилій справі[1]. Не буду вдаватися в ті деталі, занадто спеціяльні, щоб могли зацікавити неспеціяліста, але, прочитавши рецензію Улашина на Брікнерову книжку, можу сказати тільки, що ся рецензія, в деталях, звичайно, зовсім вірна, має власне ту хибу, що не бачить основи всіх помилок проф. Брікнера, а власне, його майже повного ігноровання церковнослов'янської мови. Тільки се ігноровання позволяє нам зрозуміти фантастичну теорію проф. Брікнера, перейняту ним, здається, від покійного Яна Карловича про буцімто центральне становище польського язика не тільки в сім'ї слов'янських язиків, але трохи чи не між усіма европейськими.

Наслідком полеміки Генрика Улашина з проф. Брікнером була інтересна зміна в складі співробітників «Arch[iv] f[ür] s[lavische] Phil[ologie]», іменованих на окладках кождої книжки. Коли на другім зошиті «Archiv-у» за 1909 р. були ще підписи співробітників: Брікнер, Лескін*, Нерінґ*, Фортунатов*, Їречек, Новакович*, Соболевський, то на остатнім зошиті стоять уже: Дільс, Фортунатов, Їречек, Мілетич*, Новакович, Полівка, Решетар*, Соболевський і Штрекель*. Брікнер і Лескін уступили, як бачимо з брошури, наслідком справи Улашина, а Нерінґ умер. Чи ся зміна редакції вплине на зміну напряму і характеру «Arch[iv] f[ür] s[lavische] Phil[ologie]», можна наразі сумніватися, поки головним його видавцем остається проф. Яґич. В усякім разі уступлення проф. Брікнера змінить потроху фізіономію сього органу, що досі дуже часто робив враження органу, в значній мірі присвяченого радше рекламованню, як оцінюванню польської науки.

---

[1] Henryk Ułaszyn, An die Leser des «Archiv für slavische Philologie». Leipzig, 1909, S. 1—30. — *[Іван Франко]*.

1910

Ю. А. ЯВОРСКИЙ. OMNE VIVUM EX OVO. К ИСТОРИИ СКАЗАНИЙ И ПОВЕРИЙ О ЯЙЦЕ

Киев, 1909. 8°, ст. 1—22. [Рец.]

«Що старше: яйце чи курка?» — таким не то жартівливим, не то наївним питанням заскакує нераз простий хлопський розум такого чоловіка, що хоче вдавати дуже мудрого. Се питання, на перший погляд, для простого, практичного розуму неможливе до розв'язання, бо ж кожда курка мусила вилягтися з яйця, а кожде яйце мусила знести дозріла вже курка. Одначе, поза тою позірною неможливістю за сим питанням криється одно з найглибших, а може, якраз найглибше питання про початок органічного життя на світі. Вже старинна мудрість греків і римлян не емпіричним способом, але геніяльною інтуїцією дійшла до того, що початком усякого органічного життя було яйце. Omne vivum ex ovo[1] — де і в кого з класичних письменників висловлено цю приказку, чи радше сю філософічну теорему, не можу сказати; в багатій збірці грецьких і латинських приказок Еразма Роттердамського* сеї приказки нема. Що, одначе, у старих римлян яйце було символом початку — се доказує латинська поговірка: починати ab ovo. Нею кілька разів користувався Горацій, пор[івняй] його вірш:

Nec gemino bellum Troianum orditur ab ovo[2].

В устах римської інтелігенції була приповідка: «Ab ovo usque ad mala» в значінні «від початку до кінця», основана на звичаї, що римський обід починався яйцями, а кінчався яблуками. (E. Rotterdamus, Adagia, ed. 1670, ст. 10). Мабуть, останком сього римського звичаю треба вважати наш і польський звичай розпочинати обід на Великдень свяченим яйцем.

---

[1] Все живе — з яйця *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Не починають [оповідати] про Троянську війну від подвійного яйця [тобто від Єлени, яка народилася від Зевса і Леди (тлумач.)] *(латин.)*. — *Упоряд.*

Яйце в віруваннях, обрядах і обичаях народних — се багата тема, для якої можна зібрати багатий і різнородний матеріял. Пробу такої збірки зробив молодий київський учений В. Клінґер, що в томі XLV краківських «Rozpraw wydziału filologicznego»* помістив свою працю «Jajko w zabobonie ludowym u nas i w starożytności», а скорочений російський переклад тої статті дав до пам'ятної книжки, виданої на честь проф. Кулаковського* п[ід] з[аголовком] «Яйцо в народном суеверии». В тій самій пам'ятній книжці мав Ю. Яворський помістити свою невеличку замітку про сю працю, в якій зовсім вірно вказав тісноту наукового погляду Клінґера і недостаточність його оброблення сеї теми. Не вдаючися самому в її оброблення, автор подав в додатку до своєї замітки досить багату бібліографію сеї теми, розділивши її аж на вісім розділів: 1. Статті і уваги загального характеру. 2. Творець світу, Бог із яйця. 3. Світ, сонце, земля із яйця. 4. Джерела і ріки із яйця. 5. Люди із яйця. 6. Царства, доми, звірі і т. и. із яйця. 7. Чорти, домовики, дракони, василиски і т. и. із яйця. 8. Життя, або душа чоловіка, або потвора в яйці. З причин, яких легко догадатися, ся праця не ввійшла в збірник на честь Кулаковського, от тим-то автор признав відповідним видати її окремою брошурою своїм накладом.

МІЖ СВОЇМИ.
ЕПІЗОД ІЗ ВЗАЄМИН МІЖ ГАЛИЧАНАМИ Й УКРАЇНЦЯМИ 1897 р.

Кінчачи 1896 року у Львові видання п'ятого тому періодичного письма «Житє і слово», я помістив на вступі шостої книжки статтю «З кінцем року», яку вважаю потрібним передрукувати ось із якого приводу. Стаття, в якій висловлені були деякі постулати письменника-галичанина до російських українців, викликала серед сих остатніх досить живе враження, розуміється, не однакове у різних груп. Одна група, яку можна би назвати радикально національною, що гуртувалася тоді біля адвоката Міхновського[*], признала потрібним передрукувати мою статтю в Києві окремою брошурою гектографічним друком[*] для пропаганди, певно, що поперед усього моїх, а може, також і своїх ідей. Сей факт викликав велике обурення серед групи тих українських радикалів, що признавали себе в першій лінії соціялістами, а тільки в другій українцями. З кружка тих радикалів прислана мені була стаття з полемікою проти моїх поглядів[*] і з докорами, що, мовляв, вороги соціялізму вважали потрібним передрукувати мою статтю для пропаганди своїх ретроградних ідей. Не мавши ані тоді, ані пізніше можности слідити докладно за розвоєм українських кружків та партій, я не можу сказати нічого ближчого про те, які наслідки мала ся невеличка полеміка в їх розвою; зазначую тільки, що стаття, вимірена проти моєї і підписана буквами Н. С. Ж., була писана рукою відомої талановитої української поетки Лесі Українки, яка перед тим і потім не раз давала мені дуже виразні і цінні для мене докази своєї дружньої прихильности. Як документи маловідомого епізоду непорозуміння між своїми передруковую тут також статтю Н. С. Ж. і свою відповідь на неї, обі друковані в третім випуску «Житя і слова» за март 1897 р. На четвертім місці передруковую вступну статтю з шостого тому «Житя і слова» 1897 р. п[ід] з[аголовком] «З новим роком» як доповнення думок і спостережень, висловлених у статті з кінця попереднього року, і як дальший документ для оцінки тодішніх партійних відносин та індивідуальних настроїв.

1. З кінцем року

Рік 1896 кінчимо не дуже-то радісно. Не знаю, чи багато мали ми таких років прикрих та мало продуктивних. Усе наше народне життя по сей і по той бік Збруча[*] хоч не пропало і навіть розвивається потрохи, та все-таки похоже радше на річку під ледом, ніж на вільну течію. Живемо, немов під обухом, а сей обух — то не стільки зверхній, посторонній тиск, скільки почуття власної безсильности, власного розладу. Нехай і так, що се переходова пора, та в історії, де вічно все йде, все минає, — кожда пора переходова. Та проте такої скандальної пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо. Бували часи мертвіші і глухіші, та нинішній час тим, власне, сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє стекле назадництво, погорда до власного народу і його думок та ідеалів, льокайське прислужництво, що без сорому пишається в масці політичного bon sensa[1], політичної практичности, або бліда безхарактерність, що, мов соняшник до сонця, тягнеться до посад і авансів. Само собою все те не було би ще таке страшне, якби з усіх боків не роблено рівночасно заходів, щоб у народі здусити решту почуття морального, затроїти сумління підростаючих поколінь, зламати все, що могло б бути на перешкоді темним силам, уґрунтувати — бачиться, на віки вічні — панування облуди і кривди людської.

Доки всі такі заходи йшли тільки збоку і стрічали дружнє супротивлення всієї українсько-руської суспільности (здається, була колись така пора!), доти нам не було страшно, бо ми могли бути певні, що лихо не ввійде в душу народну і пройде, мов вітер поверх води. Та тепер не те. Реакція обхопила часть нашої суспільности; зневір'я у власні сили і в силу рідного народу захитало найкращі характери, породило фантастичні бажання — дійти до чогось при помочі власне тих, котрих ясно витичена і не раз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього і були й надалі гноєм, на котрім би міг виростати і пишатися перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку, життя народне дійшло до того ступня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голословне береження народних святощів, ані платонічна любов, а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від елементарної економічної самопомочі і правної оборони, а кінчачи найвищими вимогами наукової й літературної праці. У всьому сьому ми вже пройшли азбуку і опинилися око в око з вищими вимогами, з запотребованням більших засобів, подвоєної енергії, вищого ступня технічного і наукового підготовання. Безповоротно минула пора «легкобитів». Написанням одної вірші або навіть одної книжки, виголошенням одної промови, заложенням одної читальні нікого нині не здивуєш і титулу до безсмертної заслуги не здобудеш. «Систематична праця на кождім полі» — ось що сталося окликом теперішньої доби. Се могло би нас тільки тішити, якби се не був виплив того, що ми зрозуміли, що наші противники ведуть, власне, таку систематичну працю довкола нас, і то або просто нам на шкоду, або на те, щоб нас випередити, затиснути в тінь, збити з місця в загальній конкуренції цивілізаційної праці. А, зрозумівши се, ми мусимо собі сказати: Friss Vogel oder stirb![1] Або візьмім всі свої сили докупи і силкуймося встоятися в тій конкуренції, або зложім заздалегідь оружжя і скажім собі, що ми сміття й січка, добра на пашу для инших, але здібна зеленіти й нове зерно родити.

---

[1] Здорового глузду *(франц.)*. — *Упоряд.*

Певна річ, дотеперішня праця, хоч невеличка, не була марною, та вона ж витворила для підростаючого покоління ще одну трудність. Серед народу розбуджено апетит до просвіти, до духового і політичного життя. Народ тисячами горнеться на всякі віча і збори, підставляє карк під жандармські кольби, слухає промови, хапає книжки і допитується за щораз новими. «Давайте нам гімназію, ми вже людову школу пройшли!» — говорив перед кількома роками один селянин на вічу в Коломиї, а недавно, на вічу у Львові, я знов під час промови одного нефортунного бесідника чув від мого сусіда-селянина слова: «Що він нам азбуку товче? Нам треба правдивої науки!» Коли появиться яка книжечка або брошурка справді цікава для народу, можете бути певні, що швидко розійдеться тисячами. «Коб я ще не вмер і дочекав прочитати по-нашому Дрепера “Війну релігії з наукою”», писав нам один селянин, що, не можучи дождатися тої появи, взяв і прочитав того Дрепера по-польськи. Се вже, як бачите, не той наївний, сантиментальний народ, що, мов та губка, приймає все, що йому даси. По з’їзді

---

[1] Їж, пташко, або вмри! *(нім.)*. — *Упоряд.*

«Kółek rolniczych»[*] я говорив з кількома руськими селянами, що були на тім з'їзді і вертали з пачками книжечок «Wydawnictwa ludowego». «Та от надавали нам пани, — говорили вони мені. — Ніяково було не брати, ще би вгнівалися. А вже ми по тому викралися та купили собі отих», — і вони показали мені окремо запаковані Драгоманова «Рай і поступ», «Заздрих богів», «Волю віри» та ще дещо з нашої нової белетристики. Мусили викрастися з-під панського ока, бо їх пильно стережено, щоб не заразилися радикалізмом, а вони, проте, повезли його насіння з собою по селах!

Се проява певно що радісна, та для підростаючого нашого покоління вона творить ще одну велику трудність.

Вона ставить до його праці, освіти, енергії та характеру без порівняння вищі вимоги, ніж це було досі. Тут треба величезної маси всестороннього знання, величезної праці й енергії, щоб відповісти тим вимогам і встоятися на становищі просвітителя та провідника народного. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на університеті вимагає далеко меншого знання і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити якусь одну специяльність і спокійно та систематично, мов міль, вгризатися в неї; праця над просвітою народу вимагає цілого чоловіка з усіма його здібностями, вимагає найрізнороднішого знання, а в додатку й відваги, резолютности, ініціятиви і здоров'я справді вояцького. А наше align="left" рознервоване молоде покоління дуже мало вносить тих ресурсів до тої важкої праці, яка мусить спасти на його плечі і з якою воно мусить упоратися під загрозою затрати людської подоби.

Зневіра в народ і його сили, зневіра в можність добитися власною силою кращої будущини — ось джерело всіх тих хитань, помилок і апостазій, яких повна наша історія. Із сього джерела поплило по сей бік Збруча москвофільство, а потім новоерство[*], підправлене новим курсом, а по той бік Збруча — омосковлення, а потрохи також і безполітичне українофільство, з одного, і безнародне народовольство та революційне якобінство[*], з другого боку. Люди або згори зрікалися голосу в найжизненніших справах, або згори признавали, що маси народні в тих справах не можуть забрати голосу, і вони самі (революціонери) повинні здобути і дати тим масам до рук усю готову благодать. Нині ми впевнилися, що ті дороги не ведуть до цілі, що ані чужою мовою та літературою не будемо багаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народу, ані безнаукова революція не підійме його. Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народного — освідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням у кождім напрямі, отже, не тільки господарськім і історично-національнім, але поперед усього політичнім та суспільнім. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось що головна мета, яку поклала собі Українсько-руська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіми можливими шляхами. А шляхи ті самі собою визначаються потребами життя народного. Тут підходять віча і збори, агітація виборча і праця по громадах, поміч правна і лікарська, публіцистика, газети і брошури. До тої мети мусить підходити й вища література, і наукова праця: вона мусить давати арсенал думок, фактів та поглядів для популяризаторів, мусить і серед інтелігенції скріплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації, мусить відновлювати всі кращі традиції нашої минувшини і прищіплювати до них усі кращі здобутки загальнолюдської цивілізації. Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті; тільки така інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сього не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всього сього, але треба всього, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості.

Наскільки органічно й рівномірно йде сей ріст тепер у нас у Галичині — в те не буду входити. Мені хотілось би висловити тут кілька уваг про те, як мені уявляється теперішнє духове життя України. Певна річ, не бувши тепер на Україні, я не можу говорити зовсім напевно, та будь-що-будь уважаю справу такою важною, що кождий українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неї якесь поняття, бо вона доторкає самої суті його національного чуття, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього. Значить, мусить бути й галичанинові вільно висловити свою думку про українське духове життя; думка та, хоч би навіть невірна, все-таки може бути цінною так само, як для галичан цінні були колись критичні думки українців, що міряли нас, так сказати, своїм ліктем і судили про нас, не знаючи зовсім наших обставин.

Отже, судячи українське духове життя з тих праць, наукових, белетристичних та публіцистичних, які виходять з-під пера українців чи то в Росії під цензурою, чи в Галичині, бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи специяльно-українські підхапуються поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціялізм з боку матеріялістичного світогляду, зовсім не нерозривно з ним зв'язаного, політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тільки дахом великого будинку, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питання української національности з боку вищости українського типу над московським або з боку специяльної іннервації, що всякому народові надає окремий характер, та тільки, на лихо, поки що лишається в сфері гіпотез. Правда, в сій сфері легко і свобідно буяти, там безпечно, і аргументація pro і contra[1] ні до чого практичного не зобов'язує. Та тільки ж до дійсного життя ті гіпотези і теорії нічим не доторкаються, з насущними його проблемами не зв'язані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично виаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загріє.

Ся перевага теорії і залюбовання в теоріях не припадкове явище; воно — ознака глибокого розриву між інтелігенцією й народом і почуття тої інтелігенції, що вона безсильна і нічогісінько не може зробити для влешення долі того народу. Сей розрив, мов темна прірва, зіває на нас навіть із таких письменних праць українців, що займаються народом, що дишать гарячою любов'ю до того народу. Прочитайте хоч би статтю про штунду в «Житю і слові»[*], навіть статтю про артілі[*]. Без сумніву, статті писані людьми, що люблять свій народ, тішаться його поступом, спочувають його стражданням. Та що з того? У авторів видно все те, та при тім видно також, що всі свої відомості про дані явища в житті народу вони брали з газет або з уст инших людей. Близької, живої знайомости з народом тут не видно, то й статті при всій цікавості фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка, особисто знайомого з ділом і з людьми. Щоб відчути різницю, досить буде прочитати статтю про робітницькі страйки; тут зараз видно чоловіка, що сяк чи так стоїть близько до справи, про котру говорить, і, говорячи про неї, знаходить теплий тон безпосереднього, не теоретично виміркуваного чуття.

---

[1] За і проти *(латин.)*. — *Упоряд.*

Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложилися, що інтелігентній громаді годі наблизитися до народу, особливо по селах. А я скажу на се: поки інтелігентна громада не зблизиться до народу, не стане з ним заодно, не підійме його до духових і політичних інтересів, доти й політичні обставини Росії не зміняться. Треба ж зрозуміти, що тут попросту нема иншого виходу і що *всяке вагання, всяке опізнення української інтелігенції в такому зближенню — велика небезпека для національного розвою, для всеї будущини України*.

Чому? Легко зрозуміти з того, що скажу далі, та поперед усього скажу одно: *неправда сьому, буцімто теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізують інтелігентам доступ до мужика*. Не може сьому бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозуміваються, а не то що на волі, серед непереглядних просторів та степів України. А по-друге: маємо приміри, що инші люди в Росії зближаються до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціяльно-політичну. Вкажу на поляків, що зуміли се зробити хоч через половину на легальній дорозі; вкажу на литовців і латишів, що поставили весь свій національний розвій на нелегальну дорогу, друкують свої книжки й газети за границею і проте засипують ними кожде своє село в Росії. Адже ж се також люди, не чарівники! Також під російськими порядками роблять, а не в Англії! Невже ж серед українців, особливо серед молодшої ґенерації, не знайдеться ніхто, хто б зацікавився сею роботою найближчих сусідів, пройшов у них школу такої роботи і переніс її на український ґрунт?

Говорять нам, що на Вкраїні і загалом у Росії є українські радикали, драгоманівці, чи як вони там себе величають. Тяжко сьому повірити. Адже ж найвидніша прикмета поступових думок — се жива праця, організація живих людей. Адже радикалізм усюди, навіть і в Галичині, розуміється не як пусте теоретизовання, а як прикладання поступових думок до роботи серед народу, як організовання того народу до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливости. Де є такі радикали на Вкраїні? Чуємо про групи молодіжі, що спорять над тим, чи слід давати вкраїнському мужикові московську книжку, бачимо людей, прихильних нашому радикалізмові, читаємо відозви їх, що, мовляв, складайте гроші на піддержання радикального руху в Галичині. Що про се сказати? Се якась настойка на радикальних ідеях, а не дійсний радикалізм. Хоч і як симпатичні нам особисто ті люди та їх починання, та все-таки мусимо явно сказати їм: не сього треба поперед усього! Галицький радикалізм здвигнувся не грошима, а працею й агітацією серед народу, і ними стоятиме й далі. Робіть, панове, у себе аналогічну роботу, освідомлюйте свій народ — просто, безпосередньо, устами, брошурами та листками, друкованими хоч би у нас та перешварцованими за границю, пробуйте, щоб у вас радикалізм пустив коріння між народом, зробився хоч невеличкою, а громадською, не кружковою силою, — то се й для нас буде підмога десять раз більша, ніж ті дрібні грошові підмоги, які тепер ви могли би нам доставити і котрі, замість дійсно поставити нас на ноги, можуть тільки in infinitum[1] продовжати нашу обопільну мізерію. Бо у вас вони зродять почуття облегшення, що ось, мовляв, ми сповнили свій обов'язок, чи то пак відкупилися від нього 10 чи 100 рублями, а у нас ослаблюють енергію, піддержуючи надію на посторонню поміч. Радикальний по ідеям і свідомо національний, український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників дасть нам і вам без порівняння більше, бо праця над таким рухом відіб'є у вас охоту до теоретизовання, вдесятеро збільшить вашу енергію, породить запал, якого від 70-х років у вас нема, дасть вам силу і повагу серед поступових і радикальних громад инших народностей, дасть вам живу опору в народі. А й у нас радикальний рух серед вашого народу побільшить віру в свої сили, бо ми почуємо, так сказати, міцну опору за своїми плечима, а притім наші й ваші радикальні каси розпоряджати будуть далеко більшими сумами грошей, значить, дальший хід агітації все більше й більше буде забезпечений.

Не говоріть, що така робота у вас неможлива. Можуть робити її инші, чом же би не могли й ви? Певна річ, «с дозволения начальства» сього робити не можна, та дарма. І нас у конституційній державі начальство не благословило і не благословить на шлях радикальної агітації. Та дарма, вовка боявшися і в ліс не йди. А вже, мабуть, є й між вами люди, що не так дуже бояться того вовка. Я не розумію, як може бути нелегальна дорога чимось дивним, несподіваним або страшним для російського українця, котрий мусить же бачити, що все українство в Росії сам уряд поставив поза рамки легальности. Сам уряд пхає вас на дорогу нелегальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тільки, щоб вам було вільно бути легальними? Не бійтеся, уряд добре бачить, де українство могло б бути йому неприємне, і всіми можливими запорами не допускає свідомих українців і української свідомости до народу — а ви будете слати петиції до царя і вести війну з цензорами за дозвіл надрукувати по-українськи книжечку народних оповідань, казок або віршів! Невже се змагання — робота і війна гідна духового цвіту великої нації? Розділ між українською інтелігенцією і простим народом — ось та стіна, о котру стоїть хоч би сто лобів розтовкти, щоб її розвалити, і поки ви, українські радикали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти ані ми, ані ніхто на світі не повірить у серйозність вашого радикалізму.

---

[1] До нескінченного *(латин.)*. — *Упоряд.*

Ми певні, що в Росії і на Україні не виродилися сильні, енергічні, геройські натури, що зуміють і тут піти напролом, як пішли Желябови*, Кибальчичі* і сотки инших українців на боротьбу за всеросійську революцію. Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв, ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено, і з яким результатом? Усунули особу Александра II*, щоб зробити місце Александрові III. Серце стискається з болю й досади. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Европі як справа актуальна, що жде свого рішення, і, може, зовсім иншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!

Та ще й нині справа не пропаща, бо ще й нині шлях від інтелігенції до простого народу не проверстаний. Народ сам у штундовій організації виробляє свою організацію, дає інтелігенції готові форми, в котрі може виливатися зміст радикального, національно-політичного руху. Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народу, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і куватиме на нього нові ярма. Бо дурня і в церкві б'ють, а на похилене дерево і кози скачуть*.

3. Коли не по конях, так хоч по оглоблях

Свою відповідь мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нічого цитувати з моєї статті дослівно і для того вкладає мені в уста такі речі, яких я не говорив.

1. І так, він пише: «Д[բродій] Фр[анко] обвинувачує укр[аїнських] радикалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, врешті, що їх самих мало». Де я се сказав у своїй статті? Не можу знайти сього місця і навіть думаю, що коли б був се сказав, то сказав би велику нісенітницю. Бо коли міг би ще сяк-так сказати, що укр[аїнські] радикали мало роблять (я й сього не казав, не бувши на Вкраїні і не бачивши їх роботи, до чого виразно признався на стор. 101), то вже ніяк не був би в стані сказати, що вони мало хочуть робити, бо для сього мусив би залізти їм у душу. А робити укр[аїнським] радикалам закид із того, що їх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Та й відки я можу знати, чи їх мало, чи багато?

2. Пише полеміст: «Д[обродій] Фр[анко] тільки раз у раз говорить: "Ось що робимо ми — чому би не мали й ви", а на всі можливі відповіді зарані каже: "Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, а й просто — неправда сьому"». І знов я не пригадую і не можу знайти в своїй статті того місця, де би я з самохвальбою говорив: «Ось що робимо ми!». Противно, вся перша половина моєї статті показувала масу того, чого ми не робимо або що тільки слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб українці робили око в око те саме, що й ми в Галичині? На стор. 103 я підчеркнув розрізненість між інтелігентними людьми і простим народом, а далі писав ось що: «Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложилися, що інтелігентній громаді годі зблизитися до простого народу, особливо по селах», і на се відповів далі: «Неправда сьому, буцім би то теперішні порядки росій-

ські так уже абсолютно відрізували інтелігентам доступ до мужика. Не може сьому бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозуміваються, а ми маємо приміри, що инші люди в Росії зближаються до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціяльно-політичну». Значить, я ані не клав галичан за примір українцям, ані не приводив «усіх можливих відповідів», а тільки виставив одне скромне і елементарне жадання і старався показати, що воно можливе.

3. Пише полеміст: «Д[обродій] Фр[анко] обвинувачує Желябова і тов[аришів] за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д[обродій] Фр[анко] чомусь думає, що якби ті люди лишились на Україні шукати серед селянства національних ідеалів, основаних на вільнолюбних думках, то Вкраїна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля». Ось що значить полемізувати без докладного цитовання! А я по поводу Желябова і тов[аришів] писав дослівно ось що: «Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв, ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, то... справа вольної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Европі як справа актуальна, що жде свого рішення». Значить: 1) я Желябову і тов[аришам] нічого не закидав, а тільки жалкував, що їх праця вийшла поза рамки нашої національности і смерть їх не вийшла нам на користь; 2) я не велів їм шукати ніяких ідеалів серед селянства і 3) не сказав, що вони самі могли б були зробити Вкраїну «свідомою і готовою». Сі три спростовання я мусив зробити на самім початку відповіді, бо коли мій полеміст говорить, що в моїй статті «З кінцем року» та частина, де говориться про українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полеміка в тих уступах,

що наведені вище, зложена попросту недобросовісно. І ще одно: мої уваги про українську інтелігенцію не всі відносилися до укр[аїнських] радикалів: те, що є на стор. 102, і дальші два уступи статті (стор. 103 і 104) не відносяться виключно до радикалів, а до укр[аїнської] інтелігенції взагалі. Чому шановний полеміст се промовчав, а потім «побідоносно» показує мені: ось ти оскаржуєш радикалів, а твої стріли падуть на инші голови?

На тім я міг би й закінчити свою відповідь, бо з чоловіком, що перекручує і фальшує твої слова і думки, неможлива розмова. Та в статті д. Н. С. Ж. порушено деякі важні питання, цікаві й поза рамками полеміки, то мені здається конечним поговорити про них, тим більше, що хоча д. Н. С. Ж. й заявляє, що він висказує тільки свої індивідуальні думки, то надіюся, він не заперечить, що сі думки поділяє ширший кружок людей. Се для оправдання дальшої розмови, бо ж, очевидно, стаття д. Н. С. Ж. тоді набирає більшої ваги.

Поперед усього про кінцеву «anzügliche Frage»[1]. Вороги радикальної партії гектографували мою статтю і продають її по такій а такій ціні. І що з того? Чи сим вони дали себе знати як вороги рад[икальної] партії? Чи пододавали до моєї статті якісь уваги, перекрутили її? Нічогісінько! Гектографували і розширюють, значить, силкуються розповсюднити мої думки. Я можу сказати їм хіба спасибі, бо я переконаний, що в своїй статті не сказав нічого такого, що могло би шкодити укр[аїнській] народній справі ані укр[аїнській] рад[икальній] партії. Докоряти мені за те, що хтось розширює мою статтю, наражаючися за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що стаття не подобається одному кружкові, а подобається другому,— се, по-моєму, буде більше політика нервів, ніж політика програмова.

Чи укр[аїнські] радикали для мене міт, як докоряє мені полеміст? Міт не міт, та все-таки справа не дуже ясна. Я не виджу — і тут згори признаюся до незнання людей, кружків, їх взаємин і чого хочете, тільки констатую факт — практично виявлених різниць між укр[аїнськими] радикалами і народовцями старої дати (особливо їх молодшим поколінням), з одного, і соціял-демократами, з другого боку. Правда, в своїх писаннях дехто з радикалів кидає камінням на народовців[*], та оскільки такі писання доходили до моїх рук і я міг сконтролювати їх, я бачив якусь дитинячу злість або зовсім неперетравлені доктрини, а не дійсні принципіяльні різниці. Повторюю, може, вони й є, та треба б їх не тільки висловити в одній статті, а й виявити в практичній роботі. Не можу відмовити собі… прикрости, щоб не привести хоч одну тираду із статті, присланої мені одним радикалом для надрукування в «Ж[иті] і сл[ові]», — значить, не з приватного листа. «Народовці суть українські шовіністи à la слов'янофіли, що ненавидять усе російське, на що не раз указував і пок[ійний] Драгоманов, а радикали — укр[аїнські] націоналісти, що великорусів уважають за своїх братів. Народовці думають, що народ великоруський і уряд — те ж саме; ми думаємо, що народ страждe, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери — наші вороги, і навіть умудрилися знайти централізм і в партії "Народного права"[*] і через се з росіянами лучитися не можуть; радикали думають і роблять навпаки. Народовці — вороги соціяльної демократії і не мають взагалі ніякого економічного принципу ні програми, а радикали простягають братерську руку соц[іяльній] демократії і суть самі соціялісти обох напрямків (!) соціялізму. Народовці стоять на принципі "цель оправдывает средства" і через те не признають норм етики, а радикали в своїй практиці стосуються до сього принципу і, звичайно, вкупі буть не можуть. Народовці — націоналісти і хочуть, щоб усі були такими; радикали не вірять в національність і т. д.». Так ось які різниці між укр[аїнськими] радикалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні, а що другі — сього не знаємо. А вже така поговірка, що одні держаться етики, а другі ні — даруйте, се ж одна злість і нічого більше. А що значить, що укр[аїнські] радикали не вірять у національність? Чи вони думають, що національности зовсім ніякої нема? Чи, може, думають, що політична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи, може, невіра їх відноситься тільки до української національности, а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво б нам знати, до яких се обох напрямів соціялізму зачислюють себе укр[аїнські] радикали? В Росії йде тепер суперечка між соціял-демократами і народниками, — може, се ті два напрями? А в такім разі, чи кождий укр[аїнський] радикал належить відразу до обох сих напрямів, чи, може, одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж їх в'яже докупи? Не заперечить, мабуть, і мій шан[овний] полеміст, що, маючи перед собою такі заяви укр[аїнських] радикалів, а не знаючи нічого про якусь иншу їх конкретну роботу, мимоволі почнеш вважати їх мітом, а в найліпшім разі чимось таким, що не вийшло із стадії ферментації.

---

[1] Двозначне глузливе питання *(нім.)*. — *Упоряд.*

Мій полеміст, певно, не без деякого оправдання, докоряє мене за те, що я взявся говорити про укр[аїнських] радикалів, не знавши їх докладно, і взамін за те береться критикувати галицьких радикалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хіба декого з львівської та віденської молодіжі. Вони не імпонують йому. Вірю сьому, та, на жаль, навіть уся та молодіж разом узята не є галицький радикалізм, не є гал[ицький] радикальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а сього полеміст, як сам каже, зовсім не знає. Та я скажу йому: нехай би гал[ицькі] інтелігентні радикали були й які дрібні, погані, недотепні, то все ж таки українські через те ліпшими не зробляться. А раз почато дискусію про укр[аїнських] радикалів і їх задачі та роботу, то добросовісному полемісту слід би трактувати сю тему спокійно і річево, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуєте. Ми й не хочемо вам ані кому-будь імпонувати, а робимо в смирності духу свою роботу і можемо сказати тільки одне, що ся наша робота по-чортівськи заімпонувала нашим справжнім ворогам, котрі отсе в різні труби трублять, що в Галичині треба скасувати конституцію, щоб здусити хлопський радикалізм. Ш[ановний] полеміст думає, що в тім мала заслуга гал[ицьких] інтелігентних радикалів, бо народ, попиханий бідою, сам іде назустріч рад[икальній] пропаганді. Можу впевнити його, що помиляється, а докажу се тим фактом, що коли в якім окрузі з різних причин ненастанна діяльність інтелігентних радикалів зменшиться або зовсім перерветься, то й рух рад[икальний] серед селянства там притихає та розстроюється. Шан[овний] поленіст впевняє нас, що укр[аїнські] радикали поклали собі метою поперед усього здобути інтелігенцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціялізму «обох напрямків»*, чи для пошановання принципів етики, чи для невіри в національність? Та хоч би пробували здобувати її й для ідей, удесятеро конкретніших, то все-таки мені здається, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичині також потратили багато літ праці й заходів на здобування інтелігенції, і можу впевнити д. Н. С. Ж., що здобули тисячі розчарувань і один великий пшик у результаті. Коли розбудите живий і сильний рух серед народних мас по містах чи по селах, то, будьте певні, що щó є живого й чесного серед інтелігенції — і без вашого здобування пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде лавровського туману* або плеханівської фразеології*, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народу. Фраза про здобування інтелігенції укр[аїнськими] радикалами є, по-моєму, eine faule Ausflucht[1], і нічого більше.

Я не без розмислу посилав і посилаю укр[аїнських] радикалів учитися практики агітаційної до поляків, литовців, латишів, грузин і инших недержавних народностей Росії, а не до Дейчів*, Стефановичів* і тих росіян, що ходили в народ, і дармо мені ш[ановний] поленіст тиче ними в очі. По-моєму, російське ходження в народ, хоч і є героїчне, повне посвячення, було роботою зовсім хибною і безплодною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління і заразом для пропаганди ідей далеких, вищих понад розуміння народу. Віддатися затяжній праці серед народу, службі його буденним інтересам вони не хотіли і не вміли; найрадніше йшли на фабрики, та й там небагато що вміли осягнути. Се зовсім не те саме, що у латишів і ин., де сотки інтелігентів без усякої пози на геройство довели до того, що кождий мужик уміє читати і — має в руках нецензурну, за границею друковану, газету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головно тим, що надрукована латинськими буквами. Та, маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру, народ привикає до політичної самостійности, знає своїх проводирів і чує себе з ними заодно, а рівночасно робиться свідомий своєї національности і свого людського «я», виховується і для політики, і для цивілізованого життя. І коли я закликав українців до такої роботи, так се, між иншим, і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських організаторів до мене доходили поклики: «Де ж ваші українці? Чому вони не освідомлюють, не організують свій народ? Ми бажали би ввійти з ними в зносини, та, звісно, не з кружками інтелігентів, що не мають ніякого зв'язку з масами народними. А коли ваші укр[аїнські] радикали зі свого боку не почнуть робити серед свого народу такої роботи, то ми самі почнемо її робити, та тоді вже не прогнівайтесь, коли та робота де в чому не буде вам до вподоби. Ми будемо робити для себе, а не для вас».

---

[1] Гнила відмовка *(нім.)*. — *Упоряд.*

Скажу більше: така робота на Україні, серед простого люду, і зовсім не в інтересі української національности і укр[аїнських] історичних традицій уже робиться, і робиться віддавна, систематично та з такими засобами витривалости, посвячення й абнегації, яких половину, дай Боже, укр[аїнським] радикалам. Я не можу говорити виразніше, хоча мені, хоч здалека, відомі особи й місця, та тільки запитую укр[аїнських] радикалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то передчасно закинули мені таку вже круглу ігноранцію укр[аїнських] справ, а коли знають і нічого не роблять зі свого боку, то нехай собі самі відшукають назву для такої тактики.

Шан[овний] полеміст кпить собі з мене, що я по-старомодному вважаю народом селянство, хлопів, а не всю націю. Mea culpa[1], спіймався на старомоднім терміні! Думав по-галицьки, а не по-европейськи. Поправляюся і орією. укр[аїнським] радикалам конечно взятися до роботи між укр[аїнським] селянством, без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Воно маса, воно темне, кривджене, безпомічне, і наші вороги з різних боків роблять заходи, щоб позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр[аїнське] селянство здібне до організації, до праці й високого посвячення за ідеальні змагання.

---

[1] Моя вина *(латин.)*. — *Упоряд.*

Коли ж бо дехто з укр[аїнських] радикалів думає, що не селяни, а міські робітники — догідний ґрунт для їх роботи, закидає знов мій полеміст. Во ім'я Господнє! — скажу на се, — йдіть між робітників, тільки йдіть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог, а хто друг, бо сим не тільки народу, не тільки інтелігенції, але й кота з-за печі не вивабите і не здобудете. Та я боюся, що й сей заміт не більше як eine faule Ausflucht. От ми надрукували гарну працю про рос[ійський] робітницький рух і про київські соц[іял]-дем[ократичні] видання. Всяке признання для ініціяторів тих видань, тільки де ж там хоч дух пахне укр[аїнських] радикалів? Де вони були, коли зачиналося се видання? Чи ж не могло би се видання появитися в Москві, Саратові або В'ятці? По чім видно, що сі видання обертаються до робітників, коли не виключно, то, певно, переважно українців з роду?

Порозуміймося! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робучого народу рух просвітний, національний і політичний, аналогічний до того радикального селянського руху, який іде в руській часті Галичини. То, певно, не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух штундовий і національно-просвітні рухи серед инших недержавних національностей Росії доказують нам, що радикальний рух з певними модифікаціями можливий у Росії. Адже ж показався можливим рух соціяльно-демократичний, що вимагає для себе далеко більшого простору і політичної волі, ніж хлопський рух радикальний. По нашій думці, тільки такий рух може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настанні політичної волі — чи се буде тепер, чи в четвер — з укр[аїнською] нацією будуть числитися, значить, політична воля пошанує її краєві й національні особливості. Тільки те може бути пошановане, що сяк чи так виступить назверх. Власне те, що в Галичині при настанню конституції русини не підготовили собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підрізало добробут економічний[1]. Українці вже тепер у многих поглядах стоять ліпше від галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народу живіші традиції козацької волі. От тим-то нам здається, що можемо від українців вимагати більше, ніж від галичан, і що українці не мусять грішити тими самими гріхами, якими вільно й невільно грішили галичани.

4. З новим роком (1897)

«З Новим роком, з новим щастям!» — отсим бажанням звикли потішати себе наші люди. В остатніх роках чимраз частіше приходиться при тім бажанню меланхолійно хитати головою і додавати: «Еге, нове щастя, та зі старими дірами!»

Та що діяти, будемо й ми вірні старому звичаєві і побажаємо нашим землякам з отсим Новим роком дечого такого, що могло би сповнитися без чуда Божого і без інтервенції заграничних держав, коли б тільки добра воля та добрий розум. Знаю добре, що, говорячи про добру волю і добрий розум наших коханих земляків, я входжу на поле мрій і фантазій, та для мене як поета се поле не заборонене. Мрії, то мрії.

Не всегда ж нам слезы горькие
Лить о бедствиях общественных, —

як писав колись Карамзін. Попробуймо, мов стрілець за прудким зайцем по добрій пороші, побігти на хвилю за крилатою думою і уявити собі, що би то було, якби…

---

[1] Ш[ановний] полеміст і тут без потреби вдався в кпини, що, мовляв, галичани дістали политий, волю без власної праці. Так зовсім з неба вона їм не звалилася і, напр[иклад], на полі шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили, незважаючи на трудності і з боку шляхти, і з боку державної адміністрації. — *[Іван Франко]*.

Візьмім головну річ. Усі партії в Галичині, всі політики признають, що з усього, що робиться у нас на політичнім полі, найважнішою, найбагатшою наслідками є праця над політичним і громадським освідомленням народу, є та політична і соціяльна агітація, яку ведуть потрохи всі партії (особливо в хвилях потреби, перед виборами) та яку найсистематичніше, найбільше свідомо і з найширшою, правдиво по-европейськи поступовою програмою веде русько-українська радикальна партія. Та треба признати, що й вона веде її слабо, прихапцем, спорадично, що робить її не загал партії, а пару одиниць, напружаючи до крайности свої сили, жертвуючи багато зі своєї кишені, наражаючи своє здоровля і свою свободу. Один із найкращих агітаторів, С. Вітик*, від 18 падолиста сидить у слідчій тюрмі; на другого, П. Новаковського*, сиплеться процес за процесом і за дрібні неформальності при скликуванні віч його засуджують на грубі грошові кари, котрі швидко мусять зруйнувати його і без того мізерний стан маєтковий. Те саме діється і з д. Остапчуком*, і иншими радикальними агітаторами; не тільки власті, але і «сполечна єрархія» поводиться з ними, як з ворогами під час війни, і не щадять їх, де тільки можуть їм шкодити. І треба подивляти енергію, незломний характер і силу святого запалу у тих людей, що мимо тих жертв і своїх слабих сил не падають духом, але ведуть далі своє діло. Одно хіба може нам пояснити се явище: їх піддержує те прийняття, яке знаходять серед народу, під курними сільськими стріхами. «Що мені процеси й засуди! Байдуже! — говорив мені Петро Новаковський. — Але коли бачу, як люди по селах при моїх промовах плачуть, то в мені аж дух росте».

Еге ж! Росте дух і повинен рости у кожного, хто бачить, як скрапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради й науки, як ловить кожде щире слово, як горнеться до боротьби за справедливість. Та рівночасно плакати хочеться кровавими слізьми, коли бачиш, як мало, страшенно мало ми, русини всіх партій, хочемо й можемо дати тому народові, як усі наші заходи коло його піднесення дилетантські, мізерні, як наші ради не раз дитячо наївні або глупо зарозумілі, як мало ми при всіх своїх зусиллях уміємо заслужити на його довір'я, потягти його за собою, як мало вміємо й самі між собою і разом із народом бути зорганізованою, дисциплінованою силою, а не безладним стадом!

Погляньмо лише на польське людове сторонництво в західній Галичині*. В протягу остатніх 3 літ, при всій тісноті своєї програми, воно відразу обхопило всю західну Галичину, звело першу завзяту битву з противниками при виборах до сойму в р. 1895 і хоч у значній часті повітів упало, то проте зі здвоєною силою почало працювати далі, і з кінцем 1896 р. побідило майже у всіх повітах при виборах до рад повітових, а в 1897 лагодиться до нової побіди при виборах до Ради державної. Сей знаменитий зріст завдячує сторонництво не тільки агітаційній діяльності д. Стапінського*, що раз у раз їздить по повітах, промовляє в протягу року на яких 150 зібраннях, знає особисто кожного інтелігентнішого селянина в західній часті краю, знає потреби і бажання людности і час, вільний від поїздок, уживає на те, щоб зібрані спостереження та жадання визискати як теми для дальшої агітації, збирає в тій цілі дані і з нових статистичних, і инших публікацій і т. д. Се фаховий агітатор, і без такого агітатора немислимий людовий рух польський, особливо в перших початках. Та польські «людовці» змоглися в силу не самою тільки агітацією Стапінського. До сього причинився і «Przyjaciel Ludu», вміло редагований д. Вислоухом* і його жінкою, звісною популярною писателькою, і цілий ряд гарячих та талановитих діячів на провінції, і то як із-посеред освічених селян (назву тільки двох найвидніших, Якова Бойка* і Вуйціка*), так із-посеред інтелігенції (д-р Міколайський, д-р Данец і др.). Люди ті не тільки роблять у партії і для партії, але поносять для неї таки чималі матеріяльні жертви; передом тут іде провідник партії, посол д-р Леваковський*. От тим-то й не диво, що партія та в короткім часі здобула Західну Галичину і вже тепер лагодиться в похід на Східну Галичину. І я певний, що вона здобуде і її, коли до того часу русини, а головно радикали (на инші руські партії дуже слаба надія), не розвинуть такої діяльности, щоб польські людовці не мали тут з ким боротися і не потребували *вишукувати* своїх ворогів у східногалицьких гніздах. А коли русини не зроблять сеї роботи по-своєму, то польські людовці будуть її робити по-своєму, і навіть тепер уже роблять потрохи, бо їх видання в досить поважнім числі розходяться по Східній Галичині. А в такім разі національні інтереси русинів певно не здобудуть великого блиску, і руські патріоти будуть мати повне право кричати про новий утиск безталанної Русі вже не панами, але хлопами польськими. Та дарма, дурного і в церкві б'ють, а наша преславна нація така вже вдалася, що не тільки чужі пани, але навіть чужі хлопи (польські та німецькі) й чужі пролетарії (жидівські) для неї небезпечні й грізні.

Значить, конечна річ нам — не одиницями, не партіями, а всім народом, усіма силами подумати над тим, щоб завести і піддержувати в Галичині, на Буковині, на Угорській Русі, де тільки можна, систематичну, не дилетантську, свідому політичну роботу: усвідомлення, підношення і організовання мас народних. Агітація повинна стояти на першім плані. Народ треба розворушити в ім'я його інтересів, його наболілих потреб, у великій часті краю треба тільки піддержати, усвідомити, накермувати те розворушення, яке вже є. Для сеї праці треба специяльних людей, котрі би за цю працю мали удержання, могли всюди їздити, всюди бути, де треба. На Східну Галичину треба би таких людей бодай трьох, а одного на Буковину. Та за агітацією повинна йти пропаганда, систематичне освічування народу у всяких, а головно в політичних справах: популярна література, брошури, газети, духова страва для читалень, та обік того правильно зорганізована евіденція праці у всіх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорганізоване і фахове інформування селян і міщан про всякі справи, починаючи від господарських (таких, як еміграція, парцеляції дібр, ціни продуктів, умови зарібків у різних сторонах краю), а кінчачи на адміністративних, автономічних та політичних. Усе те вимагало би знов двохтрьох людей, підготовлених і специяльно відставлених до тої праці.

Люди знайшли би ся. Вони є, не раз самі напрошуються на роботу, та що ж! Серед наших партійних роздорів стрічають усюди недовір'я, підозріння, дрібничні сумніви або просто нехіть. А тим часом час іде, справи народні комплікуються, робота робиться чимраз тяжчою, а нагода, раз занедбана, не вертає вже більше. П'ять, шість тисяч річного бюджету в руках одного тямущого чоловіка (борони Боже, не товариства!), котрий би сам добре зрозумів потреби хвилі і, засягнувши поради людей, близьких до практичної праці, з усіх партій мав можність попросту анґажувати людей для такої чи иншої праці публічної, особливо такої, яка би заповнювала люки в дотеперішній роботі наших освітніх товариств — п'ять, шість тисяч річного видатку, розумно оберненого на цілі для всіх ясні й корисні, і справа політичного виховання нашого народу за кілька літ посунулась би геть наперед, і ми мали би в Галичині й на Буковині сильну, свідому, зорганізовану хлопську, людову партію, мали би вироблених агітаторів-мужиків, мали би популярну політичну літературу і не потребували би стидатися перед иншими народами ані боятися їх конкуренції.

Се одна моя мрія, що так і мулить, так і проситься під перо. А ось і друга.

З усього того, що тепер робиться в Галичині, крім праці над усвідомленням і політичним згуртованням мас народних, найвартніші, по-моєму, ті початки систематичної праці наукової, яку зорганізував при Науковім тов[аристві] ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і товариству, і цілому нашому народові признання — звісно, не дома, не серед широкого загалу русинів, а поза границями нашого краю, там, де люди займаються наукою і цінять наукову працю. Я чув із уст проф. Яґича слова гарячого признання для тої, хоч і як поки що скромної праці, і слова здивовання, як се Товариство ухитряється при таких мізерних фондах продукувати так багато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить Товариство ім. Шевченка,— се перший примір такої дружньої праці не тільки в історії галицько-руського, але загалом у історії українсько-руського духового життя. І справді, одиноку паралель можна пришукати хіба в короткій та плідній праці Юго-западного відділу Географічного товариства* в Києві 1873—[18]76 років. Прикро се сказати, та що ж, коли правда: від декого з освічених галицьких русинів я чув такі думки: «Все те, що робиться в Тов[аристві] ім. Шевченка, то для нас люксус, робиться властиві pro foro externo[1], не випливає з наших домашніх потреб і в ґрунті речі для нас зовсім байдуже і непожиточне. Бо навіть із того, що инші будуть хвалити наші наукові видання, для нас, властиво, ніякого реального пожитку не буде». І се говорили ті самі люди, котрі потім страшенно обурювалися, коли я назвав їх аргументи аргументами анальфабетів!

Я не буду доказувати, який невірний, поверховий сей суд. Скажу тільки одно: наша підростаюча молодіж сяк чи так буде мусила розжувати ті наукові видання. Те, що нині для старших поколінь мертвий капітал, для молодших станеться насущною духовою стравою, ляже в основу нової, ширшої, національної і гуманної освіти. Тільки сею дорогою, переваривши ті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи дилетантства і безплідного політиканства і ввійти в епоху дозрілости та практичної політики. А що й повага та пошана у посторонніх не така пуста річ, як се говорять наші мудреці, се не потребує доказу: брак такої пошани і поваги лежав і досі лежить колодою під ногами кожного русина, котрий попробує в якім-будь огляді виткнути ніс поза тісні межі свого рідного сміття.

До мрій на тему оживлення, піддвигнення і розширення тої наукової, а попри ній і літературної, роботи мене спонукали дві речі. У найновішій (січневій за 1897 р.) книжці німецького журналу «Byzantinische Zeitschrift»* (стор. 313—314) я вичитав ось яку новину: «Румунська семінарія в Липську. Історія румунської семінарії показує виразно, що й для науки так само, як для війни, поперед усього треба грошей. Не бажаючи анітрохи вменшувати заслуги д-ра Вайґанда* (директора тої семінарії), треба поперед усього піднести, що незвичайно швидкий і сильний розцвіт сього інституту в першім ряді завдячити треба щедрим засобам, які дає на нього кор[олівський] уряд румунський. Семінарія ся заснована для піддержування студій над історією, мовою і літературою румунською, а заснована в Липську для того, щоб молоді вчені, котрі там докінчують свої студії, могли вигідно користуватися багатими науковими засобами, які є по бібліотеках німецьких університетів. Від Великодня 1895 до Великодня 1896 р. в румунській семінарії працюва[в] 21 член. Рік-річно видає семінарія том своїх праць». Як вам се подобається? 21 молодих учених підготовляється до наукової роботи коштом уряду невеличкого краю! А що ж робить велика соборна Україна, щоб піддержати бодай той слабенький огник наукової праці, який у нас зажеврів по 60 літах нашого «відродження»? Чи дала хоч одному з наших молодих учених можність віддатися науковій праці без журби за хліб насущний? Засновано одно-однісіньке товариство для плекання літератури й науки, та й те протягом 17 літ припадало снітием, а коли врешті ввійшло на свою властиву дорогу, знайшлися людці, що бажали-таки накинути на нього ярмо, тобто обов'язок — підпирати всякі «незалежні» (т. є. політичні) видавництва. А хіба ж неможливо було би заснувати у Львові всеукраїнську наукову семінарію і посилати туди для студій або бодай для докінчування студій молодих учених і з України? Історики знайшли би тут багатий архівний матеріял, при добрій волі зложилася би й незла бібліотека не тільки українських та польських, але й инших слов'янських книг; для філологів галицько-буковинські та угро-руські діялекти дали би дуже вдячне поле для студій (гляньте лише, з яким інтересом студіює угро-руські наріччя швед Олаф Брох*!), а й історики літератури могли би тут не одне скористати, хоча тут знов конечне фундовання стипендій на поїздки до Росії, де є неперебрана сила рукописів. Значить, хоча Львів і не є таким центром для наукової праці, якого би треба бажати (навіть не таким корисним, як Київ), та проте тут одиноке місце, де наукова праця може мати щиро національний характер, де здобутків її не треба проводити в публіку краденим способом або фальшувати для догоди цензурі. А блисне краща зоря для України в Росії, то раз устроєну і введену в рух машину легко буде передвигнути на инше місце, корисніше для її розвою. Та як би се піднесло духа! Скільки би сплодило щасливих думок і продуктивної праці!

---

[1] *Для загальної опінії (латин.). — Упоряд.*

Або візьмім літературу. Правда, тут справа наша не стоїть так погано, як на полі науки. Маємо громадку белетристів, хоч і не першорядних, та все-таки талановитих людей, що силкуються придивлятися життю, входити вглиб явищ, вироблювати мову, вдосконалювати техніку літературну. І публіка потрохи привикає читати своїх белетристів, хоча далеко ще до того, щоб могла ними одними вдовольнятися, і мусить хапати чужих. Та проте який же, загалом беручи, сумний і невеселий стан тої нашої белетристики в її, так сказати, домашнім життю! Ось послухайте, що про се пише д. Маковей, також талановитий белетрист, загнаний у службу до політичної газети несимпатичного йому напрямку[*]. З кінцем минувшого року він видав і розіслав до всіх наших письменників друкований лист, із котрого виймаю тут кілька уступів.

«Всі ті русини, котрих незавидна доля заставила бути письменниками і людьми науки на нашій Русі, всі робітники, працюючі пером для скріплення культурного розвою і слави руського народу, з довголітнього власного досвіду знають, що за свою роботу не находять навіть моральної нагороди, а не то матеріяльної. Коли ж наперекір словам Шевченка, котрому здавалося, що можна писати "не для людей і не для слави", фактом є, що пишеться і працюється лише для людей і для слави (нехай ніхто з нас, що за свою письменницьку роботу не збирає капіталів, не удає скромного і не каже, що так не єсть), — то всі наші письменники, люди науки і адепти до тих занять мусять глибоко застановитися над теперішніми відносинами, серед котрих їх робота маловажиться, а загалом інтелігенції й зовсім ігнорується, як щось зайве, як непотрібна розривка. Треба доконче застановитися над тим, бо в чім же мають наші письменники находити вдоволення і одушевлення до дальшої роботи, коли всі обставини складаються так, що їх роботою загал не інтересується і не подає надії, що колись буде инакше думати.

Розваживши наші обставини, ми бачимо, що весь інтерес публіки і вся енергія її звертається з елементарною силою лише в бік політики, що публічне життя крутиться лише коло кількох послів, що світогляд публіки незвичайно вузький, що в її публічнім вихованню нема рівного інтересу і до инших проявів культурного життя. Остатні події на зборах Товариства ім. Шевченка подали нам новий і дуже значний доказ на се, так що пора нам прозріти. Для партійних потреб політичних жертвується долю інституції наукової, не подаючи їй натомість ніякого забезпечення на будуче. Видавництва наукові уважаються чимось зовсім маловажним у порівнянні з хвилевими потребами однієї партії, а, властиво, кліки політиків.

Відколи у австрійських русинів почалося сяк-так свідоме життя, відтоді ніколи не було у нас рівноваги в вихованню публічнім; усі громадянські діячі звертали свою увагу передовсім на політику. Певна річ, політика має на цілі витворення корисних обставин, серед яких міг би нарід розвиватися; але й се певна річ, що подання суспільності самих корисних обставин не рішає ще справи розвою народу, котрий сам мусить працювати. Поляки під Росією жиють уже від сотні літ у некорисних обставинах, та проте духове життя в народі польськім ведуть вони, а не австрійські поляки.

Числячи наше свідоме життя від появи "Русалки Дністрової", ми, русини в Австрії, за цілих шістдесят літ яких видали письменників і учених? Скільки з них жиє досі в пам'яті загалу? Котрі праці пережили їх? Кромі кількох, усі инші вже й тепер забуті, загалові зовсім незнані! Працювали в обставинах таких, що не могли сотворити нічого великого, хоч багато з них було, безперечно, талановитих і охочих до праці.

В остатніх часах стрічаємо по часописах і книжках кільканадцять нових імен письменників і учених з-поміж молодших австрійських русинів. Се в більшій часті люди ідеї й праці, з намірами якнайліпшими. Як приймає загал, а хоч би сама наша інтелігенція, їх старання й їх працю? З яким інтересом відносяться до них? Чи з таким, щоб вони в тім находили охоту до дальшої праці?.. Приймається їх працю байдужно або з маловаженням!

Так, на полі письменства і науки ми, австрійські русини, за шістдесят літ свідомого життя того доробилися, що ціла нива культурного життя лежить облогом, що багато талановитих сил марнується, нидіє серед апатії інтелігенції!

Що ж се за знак? Невже годиться всім тим, що хотіли би жити для письменства і науки, дивитися спокійно, як публіка ігнорує їх, а запрятує всі свої думки вчинками кількох політиків? Невже можна їм працювати без надії на який-будь успіх? Для кого працюють і пощо?

Не йде о те, щоб маловажити задачі політики: іде о таке виховання загалу, щоб він чув інтерес і до всяких инших об'явів культурного життя, а не лише до самої політики. Тимчасом на таке тепер не заноситься. Скличете одне незначне агітаційне віче, заслужите собі зараз на увагу часописів і публіки; напишете повість або наукову розправу, загал прийме вашу роботу мовчанням, хоч би ви на неї посвятили цілі літа праці. А часописи, рахуючи на уподобання публіки, або згадають кількома словами, як зветься ваша праця, або промовчать.

Чи ж нема на се ради? Чи взагалі не треба шукати на се ради, а полишити публіку на волю судьби та на виховання політичним агітаторам, що для культу кількох політиків із сеї чи тої партії жертвують найсвятіші інтереси народу? Чи ті, що працюють, вічно як непотріби мусять уступати на десятий план перед політичними горлачами, що в житті ніякої розумної статті не написали, а не то більшої праці? Чи в нас і на будуче ефемерні успіхи політичної агітації має ставитися вище понад праці, що творять гордість і славу народу, що жиють довгі а довгі літа?

Звісна річ, треба на таке лихо шукати ради. Якої?

Як політики опанували наші періодичні і щоденні видавництва і стараються о се, аби в них вічно говорилося про їх поступки, так усі ті, що працюють на полі письменства і науки і пишуть не для власної забави і не на вітер, лише уважають свою працю культурною і доконче потрібною, мусять опанувати передовсім наші щоденні видавництва, щоби в них ширити виховання таке, яке потрібне для зрозуміння і належного оцінення їх праці. Инакше шкода буде їх труду й заходу, коли ледар-агітатор стане народним героєм, а вони будуть жити разом зі своїми працями в забутті, в переконанні (котре скорше чи пізніше набудуть), що змарнували свій вік на даремну працю.

Коли хочемо власного розвою, то мусимо утворити корпорацію, не на статутах основану, а на розумінню власного інтересу. Ніхто не подбає за нас, коли ми самі себе і свою роботу будемо маловажити. Говорім і пишім про свої роботи так, як говоримо і пишемо про роботу наших політиків. Заінтересуймо публіку собою! Не даймо нікому маловажити свою працю, але заразом і берім її поважно!

Треба би нам старатися видобувати праці старших і луччих письменників із забуття, видаючи їх окремими виданнями, а молодшим виробляти фірму, подаючи оцінки їх поодиноких праць, загальний огляд їх літературної діяльности, видаючи окремими відбитками їх більші праці і організуючи розпродаж книжок».

Ніде правди діти, уваги д. Маковея про сумний стан нашої літератури, про ефемерну вартість її плодів, про перевагу політичних інтересів над літературно-науковими у публіки зовсім вірні, хоча подані ним проєкти, як запомогти сьому лиху, ледве чи доведуть до цілі. Щоб письменники опановували щоденні видавництва — сього годі жадати. Щоденні видавництва служать щоденним, громадським та політичним інтересам і завсігди будуть і мусять бути в руках фахових журналістів, політиків чи репортерів; письменники, літератори і вчені тут або зовсім не показуються, або гостять дуже рідко. Щоб письменники говорили і писали про свої роботи (очевидно, один про роботи другого) — се не то що не доведе до цілі, але навіть не дуже й пожадане. Як же легко тоді з письменницької корпорації зробити кружок для взаємної адорації, а по дорозі до сеї мети розгубити і провідні ідеї, й охоту до дійсної, важкої праці, а зате набратися смаку до пустої реклами та самохвальби. «Заінтересуймо публіку собою!» — радить д. Маковей і знов попадає пальцем у небо. Мені зовсім не бажається, аби публіка інтересувалася мною, моєю особою, та цікаво, аби інтересувалася тими ідеями, які я голошу, тими питаннями, які мене займають, тими людьми, відносинами й чуттями, які я малюю в моїх творах. А коли вона буде всім тим інтересуватися, т[о] є[сть] коли я своїми творами зацікавлю її, підсуну, так сказати, палець під її серце, то вона, певно, буде читати мою книжку і купувати її. Значить, не собою, не письменниками повинні ми зацікавити публіку, а розбуркати в ній ідейне, духове життя, бажання освіти й поступу, бажання естетичних вдоволень — ті основні точки всякої літературної продукції. А се в першій лінії залежить, очевидно, від письменників. Будьмо поперед усього самі людьми в повнім значінню того слова, характерними і щирими, освіченими і гуманними, стіймо на свічнику, тоді світло наше не сховається від очей людських і яснітиме без штучної реклами і самохвальби. Для сього треба поперед усього власної невтомної праці, обсервації й аналізи, та дуже багато доброго могли би вдіяти періодичні з'їзди руських письменників з усіх закутин нашого краю.

Пізнавши себе особисто, порозумівшися і щодо ідейних, і щодо практичних умов нашої праці, ми тим самим покладемо першу основу до розбудження того письменницького ésprit du corps[1], якого нам не стає, будемо ділитися одні з одними своїми думками, досвідами і планами, оживимо конкуренцію, та, може, з наших розмов назріє й не одна практична думка, що потрафить звести нас ближче докупи і підняти загальний рівень нашого літературного життя. Скликування таких з'їздів має в своїм статуті Товариство ім. Шевченка і вже раз, власне за почином д. Маковея, носилося з думкою скликати такий з'їзд в р. 1894. Справа тоді розбилася, бо, мабуть, не була ще дозрілою. Чи не далось би тепер зробити з неї щось практичніше? Мені мариться в першій лінії зав'язання дійсної, на статутах опертої, корпорації руських письменників з фондом для взаємної запомоги і для забезпечення вдів і сиріт по них. Таких практичних справ знайшлося би ще кілька, і для таких справ скликаний з'їзд найшвидше удасться.

---

[1] Кастовість, корпоративний дух *(франц.)*. — *Упоряд.*

Читаєш такі річі, міркуєш про них сюди і туди, і все на одно натикаєшся: до всього треба спеціяльного чоловіка, двох людей, трьох людей. Люди знайшли би ся, робота б ішла, та нема грошей. І стидно зробиться, коли подумаєш, що живемо в віці капіталізму, коли по инших краях люди дають мільйони на заведення зносин між Землею й Марсом. Невже ж ми одні не тільки нещасні, але й жебраки між народами? І починаєш марити з оловцем у руці, оперувати фантастичними цифрами…

Ось візьмім, що на всю соборну Україну знайшлося 1000 людей, що згоджуються випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів, і у нас набирається мільйон — національний український залізний фонд. Як правдиві українці, ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку так, як познанські поляки, а кладемо наш мільйон по різних банках на процент. Візьмемо так, що з нього маємо річно 40 000 г[ульденів] процентів. Так ось, ми вживаємо сю суму в такий спосіб, що через перших 34 літ тільки 10 000 повертаємо на справи народні в роді таких, про які натякнено вище, а 30 000 іде на сплату вкладчиків — ми звертаємо їм їх капітали, починаючи від менших вкладчиків (бо, може, знайдуться й такі, що дадуть по 2, 3 або й 10 тисяч). За 34 літ мільйон буде сплачений цілком (звісно, без процентів), і капітал увесь лишається чистий, се значить, що відтоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби. До завідування сим фондом вибирають зразу вкладчики комітет нехай із трьох мужів довір'я, а там — ну, та годі марити! Краще, може, подумати про нав'язання зносин між Землею й Марсом!

1911

ЩАСЛИВИЙ ЧОЛОВІК

Образок із життя білоруського пана з XVII—XVIII в.

Друга половина XVII віку в історії України уважається порою майже ненастанної політичної завірюхи, яка довела до нечуваної в тих часах руїни значної части української території і позбавила життя багато тисяч людей. За сею бурливою добою настав у Правобережній Україні час великого знесилення та безладдя, що було частиною загального безладдя та занепаду політичного життя, який запанував у Польщі в часі панування двох королів Августів, II* і III* із саксонської династії. Народна пам'ять поляків і досі заховала влучну, хоч неповну характеристику тих часів у приказці:

Za króla Sasa
Jedź, pij i popuszczaj pasa![1]

Біла Русь, що належала тоді до Великого князівства Литовського, стояла осторінь від тої ненастанної завірюхи, та все-таки не була ізольована від переможних течій тодішнього політичного життя. Її мешканці брали участь у війнах з козаками, турками, москалями та шведами, та й у самім краї доводилося переживати небезпечні години наслідком чи то внутрішнього безладдя, чи то наїздів козацьких, турецьких або московських узброєних ватаг.

Тим цікавіше буде пізнати в дальше поміщенім творі пам'ять чоловіка, що прожив сю бурливу епоху якось майже виїмково щасливо, і в своїй пам'яті на старості літ не заховав майже анітрохи прикрого та болючого чуття, але заховав натомість живу віру в Боже Провидіння, посунену досить наївно до того ступня, що воно спеціяльно опікується його родиною.

---

[1] За короля саксонця
Їж, пий і послаблюй пояс! *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Пам'ятка, про яку тут мова, — се невеличкий рукопис, зложений з вісім карток (16 ст.) малого folio, записаних з усіх сторін, з досить великими берегами по краях, одною рукою, з досить численними поправками, робленими тою самою рукою, без сумніву, рукою самого автора. Автором був Тома-Константин Дусяцький-Рудомина, земський судія Браславського повіту. Із даних у його віршованій автобіографії бачимо, що він родився при кінці 1654 року, а що остатня дата, яку знаходимо в його рукописі, вказує на 1726 рік, то видно, що він дожив досить глубокої старости.

Про родину Рудомин писано досить багато в старім польськім письменстві (Okolski*, Męciński*, Kojałowicz*). Початки її сягають часів Ягайла*, коли згадується Рудомина хорунжий. Один із його потомків, Андрій*, був у законі єзуїтів, скінчив новіціят у Вільні, потім подався до Риму, звідси поплив до Індії, а потім далі до Китаю, де вмер на сухоти 5 вересня 1631 р. По нім лишилася книжка «De regum regnorumque mutationibus ac interitu», переложена ним із італійської на польську мову і друкована в Вільні по його смерти 1652 р. В другій половині XVI в. жив Матвій Рудомина, староста устянський; його син Мартин умер при дворі короля Стефана Баторія*, а другий син Лаврін (Wawrzyniec) поляг у битві під Феліном*. Третій син Матвія Іван, войський браславський, визначився також у всіх війнах короля Стефана. З його п'ятьох синів один Юрій поляг у битві під Хотином*, а другий, Ян*, зразу хорунжий, а потім каштелян новогрудський, відзначився також у битві під Хотином, де був ранений у руку, і бився також хоробро на війні в Інфлянтах*. Він був досить освічений чоловік і видав без свойого імени опис хотинської війни, написаний польськими віршами. Вмер 1646 р. Визначне становище займав також Петро Рудомина, староста усвятський, хорунжий браславський і каштелян дерптський, що брав участь у війні з Москвою в Інфлянтах і був послом на конвокаційні сойми* 1632 і 1635 р. Його син Криштоф брав також участь у війнах інфлянтській, волоській та московській, був маршалком браславським, а потім каштеляном полоцьким. Його син Петро Рудомина-Дусяцький був зразу хорунжим ошмянським, королівським ротмістром, а потім старостою стародубським[1].

---

[1] Korona polska przy złotey wolności starożytnemi Rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami, naywyższemi honorami, heroicznym męstwem, y odwagą; Wytworną nauką, a naypierwey Cnotą, Pobożnością, y Swiątobliwością ozdobiona, Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tey Oyczyznie Synów podana. Tom trzeci. Przez X. Kaspra Niesieckiego* Soc. Jesu. Roku wolności ludzkiey przez Wcielonego Boga windykowaney 1740. Ст. 906—910. Не зайвим буде тут подати ще як зразок польського віршування XVIII в. віршований реєстр польських шляхотських прозвищ, захований у рукописі з р. 1770, що належав до збірки рукописів графа Йосифа Куропатницького і був опублікований у альманаху «Sławianin*, zebrany i wydany przez Stanisława Jaszowskiego*, t. I, Lwów 1837», ст. 160—161.

Nie na pośmiech i żarty, ale dla zabawy
Spisałem niepowszechnych nazwisk zbiór ciekawy:
Aksak, Ankwicz, Bajbuza, Bryl, Bejzym, Bilina,
Bobr, Bąk, Boksa, Bógatko, Borejko, Cyryna,
Bukar, Borszym, Borela, Benue, Czuryło,
Siągajłow, Bałabanow moc się namnożyło.
Plater, Cetner, Dederkał, Dunin, Chamiec, Gruja,
Prejs. Defres, Dangierel, Drogon, Dzierzek, Dzik, Odyniec,
Łoś, Wilczek, Kozieł, Zając, tych pełny zwierzyniec.
Deszert, Eismond, Deboli, Ham, Horaim, Mytko,
Morsztyn, Olsztyn, Ostrorog, Rej, Firlej, Korytko,
Jelec, Jawojsz, Grabianka, Konopka, Papara,
Kiszka, Strzała, Wąż, Wężyk, to jest szlachta stara.
Jenicz, Berczak, Oskierka, Kołątaj, Kościuszko,
Stomel, Strzybyl, Moryszon, Wrzeszcz, Flemming, Sanguszko,
Wyszotrawka, Zaręba, Saczko, Skarga, Karsza,
Wrzostek, Zbrożek, Skorupka, to szlachta najstarsza.
Ożga, Wydżga, Olizar, Mniszek, Mir, Orzeszko,
Pełka, Pausza, Pokrasa, Odrowąż, Meleszko,
Wesel, Łaszcz, Pociej, Radziwiłł, Łge, Sapieha, Tarło,
Tych imię nieraz Polskę w złym przypadku wsparło.
Wir, Wojna, Wojewódka, Udała, Wigura,
Strażyc, Szczuka, Sędzimir, Woronicz, Proskura,

Отсе для доповнення відомостей, зібраних самим автором отсього рукопису, і поданий далі в розд. V.

Текст рукопису, що належав до збірки документів білоруських монастирів XVI—XVIII віків, пересланої на мої руки д. В. Кравченком і переданої в головній часті до бібліотеки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, зістав між полишеними у мене немногими паперами і складається з шістьох уступів, із яких перший (ст. 1—5) міс-

---

Trzeciak, Tołczyk, Morgulec, Telefus, Chwalibóg,
Tołkacz, Sołtyk, Malina, szlachta to dalibóg!
Horoch, Kmita, Łęczyczka, Jarzyna, Grzymała,
Denhof, Worcel, Niemierzyc, Żubr, Markus, Pierzchała,
Kozmian, Sokoł i Pióro, Kisiel, Popiel, Włodek,
Mazaraka, Kulesza, znacznej szlachty przodek.
Suryn, Seiron, Santaman, Siemiaszko, Sentomir,
Bejner, Dejner, Zaklika, Zielonka, Drogomir,
Langa, Lgota, Lassota, Łojko, Leblas, Łada,
W tych się szlachectwie żadna nie znajduje zwada.
Russjan, Ruszczyc i Suzin, Sołtan, Szymbołt, Kulej,
Glower, Fredro, Radzimin, Kreczar, Kościec, Sulej,
Strzemiło, Żerebiło, Morykoni, Ryło,
Tych się szlachetne imię mocno rozkrzewiło.
Tomsza, Borsza, Wyrycha, Sołtys, Kremberg, Pluta,
Kostro, Krzywiec, Wereńko, Rogala, Sieniuta,
Bystry, Biały, Nienieckiel, Turkuły, Łopoty,
Wolimowie i Dejmy, ci dawnej roboty.
Kampehauzen, Kechemberg, Scypion, Pieniążek,
Straż, Bal, Rejko, Sołohub, Hluczyna, Szelążek,
Koszko, Pieszko, Ostrowicz, Cymbał, Sołdadyni,
Korsak, Korwin, Kors, Korkieć, to zacni Litwini.
Grodkordysz, Wereszczaka, Irlicz, Rajko, Tyska,
Czyż, Czaplic, Wilga, Słomka, Ziemba, Kulik, Pliszka,
Kirkor, Zyler, Szulc, Hundorf, Szembeki, Bojemcy,
I ci są szlachta, chociaż zowią się jak Niemcy.
Hurko, Nowisz, Zawisza, Szemiot, Skirmont, Mliczko,
Skarbek, Długosz, Tetera, Borek, Zas, Wieliczko,
Trzaska, Szyszka, Chrząszcz, Cydzyk, Czeczel, Zakusiło,
Bager, Butler i Ubysz, z nimi Poletyło.
Hekin, Krymsza, Petryszcza, Swinek, Obuchowie, —
Kto więcej ma znajomych, niech mi ich opowie.
Tymczasem Troska, Wolberg, Marszel, Szorc i Kirsza,
A wreszcie i Tałałaj dokończy mi wiersza. — *[Іван Франко]*.

тить автобіографію автора, уложену польськими віршами, другий (ст. 5—8) містить також віршований реєстр гетьманів В[еликого] кн[язівства] Литовського, третій (ст. 9—11) — реєстр віленських єпископів від р. 1665 до 1726, четвертий (ст. 12) містить відомість про брата авторового, п'ятий (ст. 13—15) — реєстр законних постанов, що дотикають родини Дусяцьких-Рудомин. На остатній стороні рукопису поміщено дві окремі записки з господарської практики. Не вважаючи на невелику історичну вартість сього рукопису, я все-таки уважаю не зайвим опублікувати його в повнім тексті як пам'ятку чоловіка, що хоч не зайняв у житті видного історичного місця, все-таки брав участь у многих історичних подіях і полишив у своїм рукописі пам'ятку не дуже звичайної як на ті часи душі, яка в деяких хвилях, прим[іром], у записці з р. 1700 уміла піднестися на досить високий ступінь розуміння політичної ситуації краю. Подаю далі текст рукопису з такими тілько змінами в його правописі та інтерпункції, які доконче потрібні для його зрозуміння, додаючи надто нумерацію розділів і рядків віршів.

(Стор. 1) JEZUS. MARIA. IOZEF.
Adsis inceptis Virgo benigna meis![1]

I. *Dyaryusz wieku życia mojego,* na cześć, na chwałę Panu Bogu w Tróycy Swiętey jedynemu, stworzycielowi nieba y ziemie, odkupicielowi rodzayu ludzkiego, y na wychwalenie Panny Najświętszey Mariey, Matki Bożey, wierszem polskim opisany przezemnie Thomasza Kąstantego Dussiackiego Rudominę, sendziego ziemskiego powiatu Bracławskiego. Służąc lat dwadzieścia w woysku W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego] pod Chocim powtorney expediciey z Turkami, kturą tryumphalnie Stworca niebios dał wygrać y odprawić za panowania Naiaśnieyszego Króla IMści Michała Korybuta Wiszniewieckiego w r. 1663 Nowembra dn. 10go w wilią ś[więtego]go Marcina. Maiąc w dobrey pamięci y

---

[1] ІСУС. МАРІЯ. ЙОСИФ.
Діво, будь до мене прихильна в моїх починаннях *(латин.). — Упоряд.*

baczności powrót od Smoleńska (ci два слова в p[у]к[о]п[исі] перечеркнено, а над рядком написано дрібнішими буквами: trudny) z niebezpieczney Moskiewskiey woyny Naiaśnieyszego Kazimierza króla polskiego z woyskiem WXLit., za buławy Pawła Sapiehy, woiewody Wileńskiego, hetmana W[ielkiego] WXLitewskiego, y także Wmnego Czarneckiego hetmana koronnego, potym zaraz abdykatio tegoż Naiaśn[iejszego] Kazimierza króla polskiego, po kturey na trzech elekcyach królów, panów polskich byłem, Michała Xiążęcia Korybuta Wiszniewieckiego, Jana trzeciego Sobieskiego, hetmana Wielkiego koronnego i Augusta wtórego Xiężęcia dziedzicznego Saxońskiego, królów, panów polskich. Ilem mógł pamiętać hetmanów tak wielkich, iako y polnych WXLit., tudzież Jaśnie Wielmożnych Nayprzewielebnieyszych Ichm[o]sciów Xięży biskupów Wileńskich, za życia y służby moiey w Rz[eczy] p[ospo]l[i]tey będących.

(Ст. 2) Urodziłem się z chwałą bożą podczas samey woyny moskiewskiey przed wzięciem Wilna w r. 1654-tym, miesiąca decembra w wilią świętego Thomasza, z matki Elżbiety Galińskiey, starościanki Oszmiańskiey, Rudominowey, podczaszyney Orszańskiey. Miałem rodzoną babkę Ewę Wołodkowiczównę, starościankę Mińską, Piotrową Galińską, starościnę Orszańską. Ociec y dziad moy młodziuchnego mię odumarli, ktura mię babka wziowszy in cunabulis szóstego tygodnia od rodziców, w Pińskim mię horyzącie hodowała az do lat ośmastu, y larga benefactrici manu na szkoły nakładała, nie daiąc poznać matki już jedney moiey. Wszyscy ci iuż requiescant in sancta pace cum misericordia Domini.

Boska Opatrzność tak mi wieku siła dała,
Lat siedemdziesiąt y dwie, za co wieczna chwała.
Edukacyey dobrey dziecinnem miał lata,
W szkołach y dworskiey służbie używałem świata.
W żołnierskiey lat dwadzieścia szarży pracowałem,
Miłosięrdzia boskiego zawsze doznawałem.
Na seymach walnych posłem bywałem sześć razy,
A siędem deputatem bez boskiey obrazy;
Comissarzem lat dziewięć sądziłem Radomski
Trybunał z Wilkomierza, — order to był boski.
Do Szwedów, do Moskalów w nieszczęścium posłował,

Dla braci, dla powiatów zdrowiam nie żałował.
Wziołem żywcem murzaka w oczach króla Jana
Podjazdem pod Czortkowem; komęda mi dana
Nad rycerstwem ochoczym; Tatarów ścigaiąc,
W Miedoborze po lasach slaki przerzynaiąc,
Zaczym obłowem króla w polach przywitali,
Murzaka y Tatarów żywcem mu oddali;
Za co nam mile Jan król wszystkim podziękował,
I każdego z osobna hoynie udarował.
(Ст. 3) W Litwie Pac był hetmanem, w Koronie Sobieski;
Odwagę, męstwo dał im sam Twórca niebieski.
Radziwił podkanclerzy miał polną buławę,
Dmitr Wiszniewiecki w polskim tąż robił na sławę.
Czterech hetmanów zacnych poganie doznali:
Strzelali, siekli a z skał dzidami spychali.
Do Kamieńca uchodzą[1] wszyscy janczarowie,
Stargali[2] most na Dniestrze unieśli swe zdrowie.
Król Michał Wiszniewiecki nam[3] umarł we Lwowie,
Płacz w woysku, lament w państwie, — któż żal ten wypowie?
Tu do Wołoch Radziwił rzucił się pod Jasy,
Hetman polny, powrócił przez bagna, przez lasy;
Korzyść odebrał małą, w ludziach swoich stratę,
Rycerstwu swemu stracił dach, żołd y zapłatę.
Czarnokozińska, Barska wprędce potem[4] bitwa,
Lat dwie Turka biiała Korona y Litwa.
Potym król Jan Sobieski bił Turki, Tatary,
Toczył krew bisurmańską, broniąc świętey wiary
Katolickiey pod Wiedniem; przez Jana osobę
Dał Bóg Niemcom obronę, a Polszcze ozdobę.
Ogiński woiewoda Trocki pułkownikiem;
Marcyan bywał w radach wziętym pomocnikiem.
Za porucznika mieli my cnego Pocieia,
W Bogu była w radach ich nam młodym nadzieia.

---

[1] В р[у]к[о]п[исі] перечеркнено uciekli. — *[Іван Франко]*.
[2] В ркп. перечеркнено stargawszy. — *[Іван Франко]*.
[3] В ркп. перечеркнено gdy. — *[Іван Франко]*.
[4] В ркп. перечеркнено była. — *[Іван Франко]*.

Sapiehę pułkownika, potym podskarbiego
Miałem służąc lat dziewięć z husaryą jego.
Dobrowski podkomorzy nam porucznikował;
Żaden go w woysku, w radach nigdy nie celował.
W roku 33cim dał Bóg ożenienie,
Po pracach obozowych spokoyne wytchnienie.
(Ст. 4) Z zacną podkomorzanką z Dobryńskiey Orłowską,
Za zasługi me w woysku wziąłem damę polską.
Pięć córek ze mną miała, a trzech synów potym,
Dwadzieścia lat dwie żyiąc, — wspomnieć miło o tym.
Zacna, stateczna, piękna, bogoboyna pani,
Wspaniałością, urodą była iako łani.
Ta wiek swóy śmiertelności grobowcem przykryła,
W Panu Bogu w pięćdziesiąt lat wiek zakączyła,
Podczas szweckiey, moskiewskiey w Buksztach się złożyła.
Drugą dał mi Bóg żonę,
Zosią Tyzynawzównę,
Stolnikównę Smoleńską.

Tyzynawzównę wziąłem, zacną stolnikównę.
Ta iuż dwóch mężów maiąc ze mną w parę równę
Wszedszy w contrakt małżęstwa, ślub niebawiąc wzieli,
Kolligatów z obu stron wtenczas zacnych mieli.
Półtoram lata wdowiał, a rok moia żona;
W same powietrze ślub był, — nasza Bóg obrona.
Moskiewskich woysk nawalność, szwedzkich, naszych była;
Za nic nam strach, gdy weszła w serca przyiaźń miła.
Siedemnasty rok z sobą, przy boskiey pomocy
Chwalemy Boga żyiąc tak we dnie, iak w nocy.
Rytmem pożycia moy wiek dzieciom zostawuię;
Nas małżąków niech nam Bóg niebem udaruie.
W miłosierdzie najświętsze swe dusze rzucamy,
Ciała grzeszne yz złośćmi w ziemie zanurzamy.
Weź stworzenia swe, Boże, na wieczne pokoie!
Matki iego przyczyny ożywiaią zdroie.
Patronowie, patronki z anioły, z świętemi
Dusze w niebo sprowadźcie przyczynami swemi.

(Ст. 5) Siedemdziesiąt dwie lecie dali przeżyć nieba;
Dziękować Bogu teraz i napotym trzeba.
Żona moya sześćdziesiąt lat y rok przeżyła;
Od Boga wielka łaska iest y dotąd była.
W powiecie cnym Brasławskim horodniczym byłem;
Woyskowo w tym urzędzie młody wiek trawiłem.
Potem Jan król w obozie dał mi stolnikowstwo,
August wtóry przyłączył Brasławskie woyskowstwo.
Zostałem z łaski braci potym sędzią ziemskim, —
Day Jezu spółkowanie z orszakiem niebieskim!
Jemu cześć, jemu chwała na ziemi, na niebie,
Że nas chował y zywił ku swoiey potrzebie.
A tak żegnam w starości honory, fortunę,
Nie pasąc się nadzieią, gdy śmierć ciągnie w trunę[1].

---

[1] *Діаріуш віку життя мого,* на честь, на славу Господа Бога в Тройці Святій єдиному, Творцеві неба і землі, Спасителеві людського роду, і на прославу Найсвятішої Діви Марії, Матері Божої, віршем польським описаний мною, Томашем-Константієм Дусяцьким-Рудоминою, земським суддею Брацлавського повіту. Служачи років двадцять у війську В[еликого] кн[язівства] Лит[овського], під Хотин [ходив у] повторний похід на турків*, що його тріумфально Творець небес дав виграти і перебути за панування найяснішого короля Й[ого] Величності Міхала Корибута-Вишневецького* в р. 1663 листопада д[ня] десятого напередодні Св[ятого] Мартина. Маючи в добрій пам'яті і на увазі повернення від Смоленська (сі два слова в р[у]к[о]п[исі] перечеркнено, а над рядком написано дрібнішими буквами: trudny [важкий *(польськ.).* — *Упоряд.*] — *І. Ф.*) з небезпечної московської війни найяснішого Казимира, короля польського*, з військом В[еликого] кн[язівства] Лит[овського], за булави Павла Сапеги*, воєводи віленського, Гетьмана В[еликого] В[еликого] Кн[язівства] Лит[овського], а також В[ельмож]ного Чарнецького, гетьмана коронного, одразу після зречення від престолу того ж найясн[ішого] Казимира, короля польського, по якій на трьох елекціях королів, панів польських, був, Міхала князя Корибута-Вишневецького, Яна Третього Собеського*, Гетьмана Великого Коронного, і Августа Другого, князя спадкового саксонського, — королів, панів польських. Скількох міг пам'ятати гетьманів і великих, і польних В[еликого] кн[язівства] Лит[овського], також ясновельможних високопреосвященних вельмишановних ксьондзів єпископів віленських, що були за мого життя і за моєї служби в Р[ечі] П[осполитій].

Spes et fortuna valete!
Nil mihi vobiscum. Ludite, iam mihi mors[1].

(Ст. 2) *Я народився, хвалити Бога, під час самої московської війни перед взяттям Вільна 1654 р., місяця грудня напередодні Святого Томи, від матері Ельжбети Галінської, старостянки ошмянської, Рудоминової, підчашої оршанської. Мав рідну бабусю Еву Володковичівну, старостянку мінську, дружину Петра Галінського, старостину оршанську. Батько і дід мій померли мені дуже молодому, а згадана бабуся, взявши мене [в колисці *(латин.)*. — *Упоряд.*] шостого тижня від батьків, у пінських краях годувала аж до вісімнадцяти років і [щедрою добродійною рукою *(латин.)*. — *Упоряд.*] на школи накладала, не даючи пізнати самотньої вже матері моєї. Всі вони вже [спочивають у святому мирі з милосердям Божим *(латин.)*. — *Упоряд.*].

Боже Провидіння дало мені такого довгого віку,
Сімдесят два роки, за що йому вічна слава.
З дитячих літ мав добру освіту,
У школах і двірській службі пізнавав я світ.
Двадцять років у солдатському ранзі працював,
Завжди Боже милосердя відчував.
На загальних сеймах послом був шість разів,
А сім — депутатом без образи Божої;
Комісаром бувши, дев'ять років судив у радомському
Трибуналі з Вількомежа — ордер то був Божий.
До шведів, до москалів в нещасті був послом,
Для братів, для повітів здоров'я не шкодував.
Взяв я живцем мурзу на очах короля Яна
Неподалік від Чорткова*; командувати мені дано
Над лицарством охочим; татарів переслідуючи,
В Медоборах* по лісах шляхи перерізаючи,
Скоро здобиччю короля в полях привітали,
Мурзу й татарів живцем йому віддали;
За це нам гречно кололь Ян усім подякував,
І кожного зокрема щедро обдарував.
(Ст. 3) У Литві Пац* був гетьманом, у Короні — Собеський;
Відвагу, мужність дав їм сам Творець Небесний.
Радзивіл* підканцлер мав польну булаву,
Дмитр Вишневецький* у Польщі теж робив на славу.
Чотирьох гетьманів шановних погани пізнали:
Стріляли, сікли, зі скель списами спихали.
До Кам'янця відступають усі яничари*,
Зім'яли міст на Дністрі, врятували своє життя.
Король Міхал Вишневецький нам помер у Львові,

Отсе все важніше, що мав сказати про своє життя автор отсеї пам'ятки. Можна се життя уважати типовим життям білоруського шляхтича середньої руки в тих часах. Невважаючи на довголітню військову службу і на незвичайно бурливі часи, все життя пройшло, як бачимо,

---

Плач у війську, лемент у державі — хто про цей жаль розкаже?
Тут до волохів Радзивіл кинувся під Ясси*,
Гетьман польний, вернувся через болота, через ліси;
Користі мав мало, в людях — втрати,
Лицарству своєму втратив дах, платню й винагороду.
Чорнокозинська, Барська невдовзі була битва*,
Два роки турка била Корона і Литва.
Потім король Ян Собеський бив турків, татарів,
Точив кров бусурменську, боронячи святу віру
Католицьку під Віднем*; в особі Яна
Дав Бог німцям оборону, а Польщі — оздобу.
Огінський*, воєвода троцький, — полковник,
Марціян був у радах взятий помічником.
За поручника ми мали шановного Потія*,
В Бозі була з порад їхніх нам, молодим, надія.
Сапегу* полковником, що був потім підскарбієм,
Мав я*, служачи дев'ять років з гусарами його.
Добровський підкоморій був у нас поручником;
Ніхто його у війську, в рядах ніколи не відзначив.
На 33-ім році дав Бог оженитися,
По працях табірних спокійний відпочинок.
(Ст. 4) З шановною підкоморівною з Добринських Орловською —
За мої заслуги в війську взяв я даму польську.
П'ятьох доньок зі мною мала і трьох синів потім,
Двадцять два роки живучи, — любо згадати про це.
Шановна, статечна, гарна, богобійна пані,
Красою, вродою була, наче сарна.
Та вік свій тлінності гробівцем прикрила,
У Господі Богові в п'ятдесят літ вік закінчила,
Під час шведської, московської в Букштах упокоїлася.

Другу дав мені Бог жінку,
Зосю Тизинавзівну,
Стольниківну смоленську.

Тизинавзівну взяв я, шановну стольниківну.
Та вже двох чоловіків мала, зі мною разом також

досить спокійно та гармонійно, без особливих нещасть та пригод. Чи се позволяє робити заключення про зглядний спокій та безпеку суспільних та економічних відносин у Брацлавськім повіті в ту пору — сього не беруся рішати.

На тій же стороні починається реєстр гетьманів Литовського князівства, зложений також віршами.

II. *Compendium Jasnie Wielmożnych Ichmśow panów hetmanów wielkich y polnych WXLit. za moiey pamięci służby y po służbie woięney, zaczowszy od Pawła Sapiehy woiewody Wilęskiego, hetmana wielkiego WXLit.*

Hetmanów w mey pamięci wyrażam co było:
Paweł Sapieha woien rozumem y siło;
Gonsiewski był kolego y hetmanem polnym,
W dywizyach się kochał y w woysku swawolnym.

Увійшовши в подружній контракт, шлюб негайно взяла,
Родичів з обох сторін тоді шановних мали.
Півтора року вдовував, а рік — моя жінка;
В саму моровицю шлюб був — Бог нас охоронить.
Московських військ навала, шведських, наших була;
Та що нам страх, коли в серця вступила приязнь люба.
Сімнадцятий рік разом, з Божою допомогою;
Хвалимо Бога живучи і вдень, і вночі.
За трибом життя свій вік дітям зоставляю;
Нас, подружжя, хай сам Бог небом нагородить.
У найсвятіше милосердя свої душі віддаємо,
Тіла грішні з усім злим в землю занурюємо.
Візьми створіння свої, Боже, на вічний упокій!
Матері його заступництво оживляє джерела.
Патрони, патронки з ангелами, зі святими
Душі в небо спровадьте заступництвом своїм.
(Ст. 5) Сімдесят два роки дали прожити небеса,
Дякувати Богові тепер і надалі треба.
Моя дружина шістдесят літ і рік прожила;
Від Бога велика ласка є й досі була.
У повіті Браславськім шановним городничим я був;
Військовим у тім уряді молодий вік проводив.
Потім Ян-король в обозі призначив мене стольником,
Август Другий приєднав Браславське військовство.
Став я з ласки братів потім земським суддею, —
Дай, Ісусе, поєднання з почтом небесним!
Йому честь, йому слава на землі, на небі,
Що нас беріг і годував для своєї потреби.

Moskwie ten wpadł w więzienie, doznawał tyranstwa,
Bo ludziom swym pozwalał w oyczyznie szarpanstwa.
Ten z więzienia gdy wyszedł, woyskiem swym zabity
Z fakcyi pod Ostrynią — żal to znamienity.
Kosowski y Żuromski motorami byłi[1],
Pod miecz za to katowski głowy swe stawili.
(Ст. 6) Wołowiczowi dano mężnemu buławę
Polno na zaszczyt Litwie, onemu na sławę.
Żył ten niedługo, ani użył z Moskwo woyny,
Nagrobek śmiertelności odebrał spokoyny.
Michał Pac dosłużył się cny polney buławy,
Od króla Kazimierza honoru y sławy.
Rzucił swoią fortunę w tandet Pac y zdrowie,
Świat cały z kronikarzy męstwo iego powie.
Po Sapiezie Kazimierz król wielką buławę
W Kuszlikach dał Pacowi na woien zabawę;
Bił ten Moskwę, kozaki, Szwedów, bił Turczyna,
Tatarów; karać za grzech swoich nie nowina.
Radziwił podkanclerzy z nim hetmanem polnym,
Turkom, Tatarom dał wet, pohańcom swawolnym.
Pod Chocimem na głowę porazili Turki,
Pogubili ianczarki, zawoie y burki.
Turka na placu legło czterdzieście tysięcy,
Żywcem dwóch baszów wzięto, kto liczył mniey więcey.
Po Radziwiła śmierci Sapieha nastąpił,
Kazimierz, polną wziowszy, w strzemie Pawła wstąpił.
Z łaski Jana trzeciego, króla Sobieskiego,
Dostąpił woiewodztwa razem Połockiego.
Mężnie z Turki woiował y zbiiał Tatary,
Miecąc trupy w kurhany, niedał brać na mary.
Pac umarł w drodze iadąc w Ponarach do Wilna;
Praca berucza śmierci w figach była pilna:
Na posiłek z trucizną poddał fig Pacowi,
Odebrał zdrowie z życiem cnemu hetmanowi.
Po klasztorach płacz w mieście, u pospólstwa w Wilnie,

А так прощаюся на старості з почестями, з долею,
Не тішуся надією, коли смерть тягне в труну *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[95] Надіє і доле, прощавайте!
Ніщо мені з вами. Тіштеся, вже мені смерть *(латин.)*. — *Упоряд.*

[1] В ркп. bili. — *[Іван Франко]*.

Nie wyrazi też żalu, mówiąc, pisząc pilnie.
(Ст. 7) Płakał król Jan z senatem, Litwa go płakała,
Że tak woien hetmana marnie postradała.
Jan król Sobieski oddał Sapiezie buławę
Wielką, a Ogińskiemu polną na zabawę.
Nie długo Jan Ogiński z buławy się cieszył,
Po wengierskiey zarazem do nieba pospieszył.
Służka buławę polną wzioł od króla Jana,
Józef zacny, mąż dzielny od swoiego pana.
Służył szczerze oyczyznie, bronił bożey chwały,
Stawaiąc mężnym sercem był hetman zufały.
Pokazał dzielność swoią, odwagę na woynie,
Za co go sam Bóg niebem udarował hoynie.
Po iego śmierci tu się Oyczyzna zmieszała,
Na szlachtę sapieżyńską siła się porwała.
Poszli pod Olkiniki na swey krwie rozlanie,
Legło szlachty i panów... Ty bądź pomsto, Panie!
Za króla to się stało Augusta wtórego,
Że Litwa z Polską przyszła do wszytkiego złego.
W niepamięć niech wprowadzą tak złe czyny nieba!
Mnie wspominać ni pisać o tym nie potrzeba.
Musiał sprysnąć Kazimierz Sapieha z buławą,
Brat Benedykt podskarbi, Sapiehowie z sławą,
Straciwszy koniuszego pod Olkinikami,
Oparli się aż w Prusiech lasami, bagnami.
Michał Serwacy Xiążę pułkownikiem został,
Wiszniewiecki, — król zaraz buławę mu posłał,
Za hetmana polnego dawszy Ogińskiego,
Woien dzieł kawalera, wielce odważnego.
Tu się strony udały do Moskwy, do Szweda,
Zewsząd przyszła na Litwę i na Polskę bieda.
(Ст. 8) Xięcia Wiszniewieckiego Moskwa pochwyciła,
Za Astrachańskie dzikwy wszytkę wyprawiła;
Gonsiewskiego biskupa wziowszy Smolęskiego,
Oddali do więzienia hetmana zacnego.
W bezludney cztyry lata krainie siedzieli,
Płochy wczas y posiłek ci panowie mieli.
Boska z więzienia Xięcia łaska wyzwoliła, —
Myśleć o tym, nie pisać każdemu z nas siła.
Tu Sapieha starosta Bobruyski buławę

Obioł, woysko litewskie, zbił Moskwe na sławe.
Car z Augustem kazali przybyć Bobruyskiemu
Staroście po wygraney, hetmanowi swemu.
Na Wiśle go w bat wziowszy, buławe odieli,
Oraz odebrać życie i głowe ściąć chcieli.
«Dobro tobie, Sapieha (car rzekł) z hołowoiu!
Nie dureć z woyskom polskim, daley z buławoiu!»
Te Piotra cara słowa Sapiehe zgubiły,
Buławe odebrawszy, serce przeraziły.
Pocieiowi te woysko pod władze oddali,
Ludwikowi, hetmanem obwołać kazali.
Ludwik Pociey buławe odebrał y woysko,
Za dwóch monarchów wolą a barziey za boską.
Dynofa za hetmana król przydał polnego,
W rozum, w dzielność, fortune narodom sławnego.
Nie pisze Kowalowskiey ani Sasów klęski,
Rozlanie krwie osądzi sam Twórca niebieski[1].

---

[1] II. *Компендіум ясновельможних вельмишановних панів гетьманів великих і польних В[еликого] кн[язівства] Лит[овського] за моєї пам'яті, під час військової служби і по службі, почавши від Павла Сапеги, воєводи віленського, Гетьмана Великого В[еликого] кн[язівства] Лит[овського]*

Скажу, скільки гетьманів за моєї пам'яті було:
Павло Сапега, вояк розумом і силою;
Гонсевський* був водночас і гетьманом польним,
У дивізіях кохався і в війську свавільному.
До Москви потрапив в ув'язнення, зазнав знущань,
Бо людям своїм на батьківщині дозволяв погроми.
Коли з ув'язнення вийшов, був військом своїм убитий
Через змову під Остринею*, — жаль то славнозвісний.
Косовський і Жеромський заводіями були,
За це під меч катівський свої голови ставили.
(Ст. 6) Воловичеві* мужньому дано булаву
Польну на захист Литві, йому ж — на славу.
Жив він недовго, не зазнав з Москвою війни,
Надгробок смерті одержав мирний.
Міхал Пац шановний дослужився до польної булави,
Від короля Казимира — честі й слави.
Кинув свою долю й здоров'я Пац у непотріб,
Світ цілий з хроністами про мужність його розповість.
Після Сапеги король Казимир велику булаву

Як бачимо, історичний огляд литовських гетьманів, поданий нашим автором, не позбавлений історичного інтересу, хоч, на жаль, занадто короткий, і цікаві події, такі, як отроєння гетьмана Паца, збуває короткими натяками. Що автор не дає хронології подій, сього при поетичнім оповіданні нема що й вимагати. Далі йде також віршований реєстр віленських єпископів латинського обряду за протяг звиж 60 літ.

У Кушликах дав Пацові на воєнну забаву;
Бив він Москву, козаків, шведів, бив турка,
Татарів; карати своїх за гріхи — не новина.
Радзивіл, підканцлер, з ним гетьманом польним
Туркам, татарам відплатив тим самим, поганцям свавільним.
Під Хотином ущент розбили турків,
Знищили яничарки, тюрбани і бурки.
Турків на полі полягло сорок тисяч,
Живцем двох башів узято, хто рахував більш-менш.
По смерті Радзивіла Сапега став,
Казимир*, польну взявши, в стремено Павла вступив*.
З ласки Яна Третього, короля Собеського,
Отримав водночас воєводство Полоцьке.
Мужньо з турками воював і побивав татарів,
Кидаючи трупи в кургани, не дав брати на мари.
Пац помер у дорозі, в Понарах*, їдучи до Вільна;
Беручка праця смерті в фігах була спішна:
Задля їжі з отрутою подав фіг Пацові,
Одібрав здоров'я і життя шановному гетьманові.
По монастирях плач у місті, серед поспільства у Вільні,
Не висловлю жалю, кажучи, пишучи спішно.
(Ст. 7) Плакав король Ян із сенатом, Литва його оплакувала,
Бо так гетьмана війн марно втратила.
Король Ян Собеський віддав Сапезі булаву
Велику, а Огінському польну для забави*.
Не довго Ян Огінський булавою тішився,
По угорській* одразу до неба поспішив.
Служка* булаву польну взяв від короля Яна,
Юзеф шляхетний, муж відважний, як і його пан.
Служив щиро вітчизні, боронив Божу славу,
Будучи мужній серцем, був гетьман зухвалий.
Показав хоробрість свою, відвагу на війні,
За що його сам Бог небом обдарував щедро.
По його смерті Вітчизна збентежилася,
На шляхту Сапегову сила зібралася*.

(Ст. 9) III. *Jaśnie Wielmożnych, Nayprzewielebnieyszych Ichmw xięży biskupów Wileńskich wieku moiego w znaiomości y pamięci wyrazne opisanie od roku 1665 aż do roku 1726*

Na ten czas był biskupem wilenskim Białłozor;
W duchowieństwie miał pilny y w kościołach dozor,
Czułość, pobożność zawsze w klasztorach słyneła,
Chwała boża tak w miastach, iak po wsiach płyneła.

Пішли під Олькеніки на розлиття своєї крові,
Полягло шляхти і панів!.. Ти будь карою, Господи!
За короля це трапилося Августа Другого,
Що Литва з Польщею прийшли до всього злого.
У непам'ять хай провадять ці злі вчинки небеса!
Я згадувати і писати про це не потребую.
Мусив сприснути Казимир Сапега з булавою,
Брат Бенедикт підскарбій*, Сапеги зі славою,
Втративши конюшого під Олькеніками*,
Дісталися аж до Прусії лісами, болотами.
Міхал-Серваций, князь, полковником став,
Вишневецький* — король одразу булаву йому послав,
Гетьмана польного давши Огінського*,
Військових справ лицаря, дуже відважного.
Тут сторони вдалися до Москви, до шведа,
Звідусіль прийшла на Литву й на Польщу біда.
(Ст. 8) Князя Вишневецького Москва захопила,
За астраханські дикі степи усіх заслала;
Гонсевського* взявши, єпископа смоленського,
Кинули в ув'язнення гетьмана шляхетного.
У безлюдному краї чотири роки сиділи,
Бідний відпочинок і харч ті панове мали.
Божа ласка з ув'язнення князя визволила,
Думати про те — не писати — кожному з нас слід багато.
Тут Сапега*, староста бобруйський, булаву
Обійняв, військо литовське, побив Москву на славу.
Цар з Августом наказали прибути бобруйському
Старості по виграній битві, гетьманові своєму.
На Віслі, його в батоги взявши, булаву одібрали,
Та й життя позбавити, голову зітнути хотіли.
«Добре тобі, Сапего (цар мовив), з головою!
Не дурій з польським військом, далі з булавою!»
Ті слова Петра-царя Сапегу погубили*,
Булаву одібравши, серце вразили.
Потієві те військо під владу віддали,

Miał chorągiew usarską, broniąc bożey chwały,
Przeciw Moskwie y Szwedom, widział to świat cały.
Po nim dał król Sapiezie biskupstwo wilenskie;
Przeniósł się po trzech leciech w wieczności niebieskie.
Pac porzuciwszy żonę, Trocki woiewoda,
Wzioł biskupstwo od króla, lecz na to niezgoda
W duchowieństwie, cała mu przecząc kapituła,
By na Pacu żonatym nie była infuła.
Żona, Tryznianka z domu, przeczyła usilnie;
Kapituła do Rzymu śpieszyła się pilnie.
Historykom to pisać, a mnie nie należy;
Pac biskupem zmarł w Bógu, niech w pokoiu leży!
Król Jan Kotowiczowi biskupstwo staremu
Wileńskie prałatowi przysłał pobożnemu;
W trzecim roku pożegnał świat y kapitułę,
Grobem śmierć przycisneła, zdarszy mu infułę.
W katedralnym kościele przepyszney struktury
Wystawił obraz wielki, oprawiwszy mury;
Nie żałował pieniędzy, na ołtarz pozłoty;
Wie samo niebo lepiey, iego zacne cnoty.
(Ст. 10) Na biskupstwo Konstanty nastąpił Brzostowski;
Wilenskie król mu Jan dał, order to był boski.
Maiąc w oczach oycowskie zasługi y iego,
Chwalić Boga zważaiąc w kościele pilnego,
Biskupem był wilenskim lat trzydzieście cztyry;
Nieba mu zdrowie dały, pomyślne Zefiry.
Kaplice wznowił z bractwem na Mariey imię,
W katedralnym kościele, — niech Bóg iego przymie
Ofiary y ozdoby, srebra z obiciami,
Z ołtarzami złotemi oraz z szpalerami.

Людвікові, гетьманом проголосити наказали.
Людвік Потій булаву отримав і військо,
За волею двох монархів, а радше за Божою.
Динофа* король додав гетьманом польним,
Розумом, хоробрістю, фортуною народам славного.
Не пишу про ковалівську та саксонців поразки*,
Розлив крові осудить сам Творець Небесний *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Trynitarzom wystawił nowicyat zacny,
Ubogaciwszy kosciół, pan przystępny, łacny;
W Werkach pałac, kaplice z włoskiemi ogrody;
W zwierzyńcu miał ucieche, a w pałacu gody.
Obwiódł murami Werki, pamiątkę zostawił
Nastempcom, sam się zacnie w duchowieństwie wsławił.
Cała go kapituła kochała z plebany,
Zważaiąc mądrość, skłąnność y powage z pany.
Theologów przy sobie, kapelanów miewał,
Mszy nigdy nie opuścił, a często sam spiewał.
Argumenta przystałe theologom wznawiał,
Do disputy uczonym ochoty dodawał.
Kochały go klasztory, kochał clerus cały;
Był zacny, miły biskup y w powadze stały.
Całą kapellę chował, na wybór spiewaki,
Do chwały bożey zacney ciągneli go znaki.
Oddał vale oyczyznie, oddał bożey chwale,
W osiemdziesiąt lat cztyry pożegnał świat wcale.
(Ст. 11) Maciey Ancuta sługa był ten Brzostowskiego,
Kanonikiem strach zrobił; po nim Wilęskiego
Biskupstwa doszedł z łaski Augusta wtórego;
Ćwierć roku był biskupem z wyroku boskiego.
Skarby, zbiory on zabrał[1], zmarł znagła w Dombrownie;
Pogrzebiony z Brzostowskim w iednym sklepie rownie.
Kto po nim skarby zabrał, nocne wiedzą cienie,
I kto z nich pożytkuie, na zacney był scenie.
Dway antagonistowie, prałaci wpadaią,
O biskupstwo Wilęskie króla upraszaią.
Gonsiewski zacny, prałat y theolog szumny,
Pancerzyński zaś szlachcic dumny y rozumny.
Ubiegaią do króla Augusta w zawody,
Chcąc odebrać od pana pożądane gody.
Dał król Pancerzyńskiemu biskupstwo Wilęskie,
Gonsiewski niepomyślne odebrał Smolenskie.
Nadzieia ludzie karmi, taż y oszukiwa,
A z chudego szlachcica panem często bywa.
O Fortuno, byś była wszytkim oraz iedna,
U świata nie byłabyś z nadzieią tak błędna.

---

[1] В ркп. перечеркнено zostawił. — *[Іван Франко]*.

Niepopłatny theolog, zasługi ni cnota
U dworu, gdzie się stara o honor bez złota;
Ani zacność, uroda, krasomowska mowa,
Lecz iedna złota szwayka, y summa gotowa[1].

---

[1] (Ст. 9). *III. Ясновельможних, найпревелебніших вельмишановних ксьондзів-єпископів віленських за мого віку у знайомості й пам'яті виразний опис від року 1665 до року 1726*

Того часу був єпископом віленським Бялозор*;
За духовенством і за костелами пильно наглядав,
Чуйність, побожність завжди в костелах славилася,
Служба Божа і по містах, і по селах плила.
Мав гусарську хоругву, боронячи Божу славу
Проти Москви і шведів; бачив це цілий світ.
По ньому дав король Сапезі* єпископство віленське;
Переставився за три роки у вічність небесну.
Пац*, покинувши жінку, троцький воєвода,
Взяв єпископство від короля, але зараз це — незгода
В духовенстві, уся перечить капітула,
Щоб на Пацові жонатому була митра.
Жінка, Тризнянка з дому, перечила дуже;
Капітула до Риму поспішала пильно.
Історикам про це писати, а не мені належить;
Пац єпископом помер у Бозі, хай спочиває у мирі!
Король Ян Котовичеві* старому єпископство
Віленське прислав, прелатові побожному;
На третій рік попрощався зі світом і капітулою,
Гробом смерть притиснула, зірвавши з нього митру.
У катедральному костелі найпишнішої будови
Виставив образ великий, прикрасивши стіни;
Не шкодував грошей, на вівтар позолоти;
Знає саме небо краще його шляхетні чесноти.
На єпископство віленське ступив Константій
Бжостовський*,
(Ст. 10) Що його король Ян йому дав; відзнака то була Божа.
Маючи в очах батьківські і його заслуги,
Зважаючи, що Бога славив у костелі пильно,
Єпископом віленським був тридцять чотири роки;
Небеса йому здоров'я дали, прихильні Зефіри*.
Каплицю відновив із братством на ім'я Марії
В катедральному костелі, — хай Бог прийме його
Офіри й оздоби, срібло з оббиттям,
З вівтарами золотими і зі шпалерами.

Отсей реєстр віленських ієрархів латинського обряду не менше цікавий і характерний для нашого автора, як і попередній реєстр гетьманів. Чи подає він деякі подробиці, невідомі досі фаховим історикам, — сього не берусь рішати. Зазначу тілько, що як на такий сухий предмет, з чисто літературного погляду оброблення нашого автора свідчить, що він не був позбавлений справді поетичної жилки. Далі в рукописі йде коротенька, також віршована характеристика брата автора.

Тринітаріям* виставив новіціят шляхетний,
Збагативши костел, пан доступний, приємний;
У Верках* — палац, каплицю з італійськими садами;
У звіринці мав потіху, а в палаці — учти.
Обвів мурами Верки, пам'ятку залишив
Наступникам, сам шляхетністю в духовенстві уславився.
Уся капітула з парохами його любила,
Зважаючи на мудрість, прихильність і повагу від панів.
Теологів, капеланів поруч часто мав,
Меси ніколи не пропустив, а часто й сам співав.
Аргументи погоджені теологам поновлював,
До диспутів ученим охоти додавав.
Любили його монастирі, любив клир увесь;
Був шляхетний, милий єпископ, у поведінці сталий.
Усю капелу навчав, на вибір співців,
До Служби Божої шляхетної тягнули його знаки.
Віддав «прощавай» вітчизні, віддав Божій славі,
У вісімдесят чотири роки попрощався зі світом.
(Ст. 11) Мацей Анцута* той був слугою Бжостовського,
Бувши каноніком, страху наробив; по ньому до віленського
Єпископства дійшов з ласки Августа Другого;
Чверть року був єпископом з волі Божої.
Скарби, колекції він забрав, помер раптово в Домбровні;
Похований з Бжостовським в одному склепі.
Хто по ньому скарби забрав, нічні знають тіні,
І хто з них пожиткує — був на шляхетній сцені.
Два суперники-прелати упадають,
Про єпископство віленське короля благають.
Гонсевський шляхетний, прелат і теолог пишномовний,
І Панцежинський*, шляхтич гордий і розумний.
До короля Августа біжать наввипередки,
Прагнучи прийняти від пана пожадані почесті.
Дав король Панцежинському єпископство віленське,
Гонсевський нещасливо зайняв смоленське.
Надія людей живить, вона ж і ошукує,

(Ст. 12) IV. *Jan Kazimierz Dussiacki-Rudomina napierwey był podstolim Brasławskim, potym lat dwadziescia pisarzem ziemskim Brasławskim, na ostatek podkomorzym Brasławskim lat pięć*

Brat młodszy czterma laty Brasławski podstoli.
Będąc pisarzem ziemskim według boskiey woli
Po dwudziestu lat prace podkomorzym został,
Posłuiąc, służąc królom, do nieba się dostał.
Często był deputatem, takoż comissarzem,
Bywał y w trybunale dwa razy pisarzem.
Wiek swoy młody prowadził dworsko y na woynie,
Widzieć go zacnie było, a w obozie zbroynie.
Zacną miał z Polskiey damę y domu zacnego,
Z Warszewickiey urodzoną córkę Suffczyńskiego.
Ktoż opisze wiek zacny y tych ludzi grzeczność?
Ponieważ ogarneła niebieska ich wieczność.
Pokazali ci światu syna, a drugiego
Jezuitom oddali Józefa zacnego.
Po oycu bracia szlachta syna Antoniego
Urzędem zasądziła za podkomorzego.
Tak Rudomina ociec oddał synom vale,
Błogosławiący wnuka pożegnał świat wcale.
Urodziwszy go matka dziewięć godzin żyła,
Nam dziadom Mikołaia wnuka zostawiła.
Godebska chorążanka powiatu Pińskiego
Do chórów[1] przeniosła się twórcy niebieskiego.
Na chwałę, niech ten rośnie Bogu a oycowi,
Oyczyzny broniąc służy panom y królowi[2].

А з бідного шляхтича пан часто буває.
О Фортуно, якби ти була до всіх однакова,
То в світі не була б надія такою облудливою.
Невигідні теолог, заслуги ані чеснота
У дворі, де стараються про честь без золота;
Ні шляхетність, врода, пишномовність,
Але одна золота швайка — і сума готова *(польськ.)*. — *Упоряд.*

[1] В ркп. через помилку Doktorów. — *[Іван Франко]*.

[2] (Ст. 12) IV. *Ян-Казімеж Дусяцький-Рудомина найперше був підстолієм браславським, потім років двадцять земським писарем браславським, наостанок підкоморієм браславським років п'ять.*

За сими поетичними уступами наступає в рукописі на остатніх двох картках ряд записок, а власне насамперед:

(Ст. 13) V. *Per compendium zebranie constytucyi Ichmściom panom Dussiackim-Rudominom służące, allaboratione mnie Thomasza Konstantego Dussiackiego-Rudominy, sendziego ziemskiego Brasławskiego, kture, posteritas czytaiąc proszę o świątobliwe westchnienie tymbarziey za dusze moią i Zdrowaś Maria*

Constytucya roku 1623, folio 9, titulo «Pretia rerum»: Za comissarza naznaczony z koła poselskiego Jan Dussiacki Rudomina chorąży woiewodztwa Nowogrodzkiego.

Constit. roku 1629, folio 17, titulo «Trybunał skarbowy wileński»: Comissarzem z seymu warszawskiego, będąc posłem Jan Dussiacki Rudomina, chorąży Nowogrodzki.

Const. roku 1632, z confederacyey jeneralney warszawskiey primato regni inter caeteros consiliarios naznaczyła Rzplta Jana Dussiackiego Rudomine, chorążego Nowogrodzkiego.

Молодший брат чотири роки браславський підстолій,
Бувши писарем земським згідно з Божою волею,
По двадцятьох літах праці підкоморієм став,
А послом призначений, служачи королям, до неба дістався.
Часто був депутатом. Також комісаром,
Бував і в трибуналі два рази писарем.
Свій вік молодий провів у дворі й на війні,
Бачити його шляхетно було, а в обозі — збройного.
Шляхетну мав з Польщі даму і з дому шляхетного,
З варшавською уродженою донькою Суфчинського.
Хто ж опише вік шляхетний і тих людей гречність?
Бо небесна огорнула їх вічність.
З'явили вони світові сина, а другого
Єзуїтам оддали, Юзефа шляхетного.
Після батька брати-шляхта сина Антонія
Владою поставили підкоморієм.
Так Рудомина-батько віддав синові «прощавай»,
Благословивши внука, попрощався зі світом.
Народивши його, мати дев'ять годин жила,
Нам, дідам, внука Миколая залишила.
Годебська, хорунжанка Пінського повіту,
До хорів переставилась Творця Небесного.
На славу хай він росте Богові й отцеві,
Вітчизну захищаючи, служить панам і королю *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Roku 1632 w teyże confederacyi między podpisami Ichmści panów posłów Piotr Dussiacki Rudomina, chorąży y poseł powiatu Brasławskiego.

Roku 1632 w teyże confederacyi po Jaśnie Wielmożnych senatorach naznaczyła Rzplta do porządku minice[1] Jana Dussiackiego Rudominę, chorążego Nowogrodzkiego.

Roku 1632. Inter suffragia woiewodztw y powiatów woiewodztwa wilenskiego Krzysztof Dussiacki Rudomina, marszałek powiatu Bracławskiego.

Roku 1632 tamże inter suffragia woiewodztwa Nowogrodzkiego podpisał się Jan Dussiacki Rudomina, chorąży Nowogrodzki.

Constit. roku 1634, folio 6 et 7, titulo «Trybunał skarbowy» po Jaśnie Wielm. senatorach naznaczony za deputata z seymu Jan Duss. Rudomina, chorąży Nowogr.

Const. roku 1646, folio 10, titulo «Assekuracya zapłaty piechocie Dynemborskiey» naznaczyła z senatu Rrzplta za comissarzów Piotra Duss. Rudomine, kasztelana smolenskiego, Krzysztopha Duss. Rudomine kasztelana Połockiego.

Constit. roku 1649, folio 11, titulo «Mienica» inter caeteros naznaczony Krzysztoph Rudomina, kasztelan Połocki.

Inter suffragia woiewództw y powiatów titulo «Woiewodztwo Wilęskie» roku 1648 podpisał się Jan Mikołay Dussiacki Rudomina, marszałek Brasławski, Piotr Dussiacki Rudomina, podczaszy Orszański, Thomasz Dussiacki Rudomina, Piotr Rudomina Dussiacki.

Constyt. roku 1652, folio 19, titulo «O zapłacie woysk WXLit.» z senatu naznaczony za comissarza Krzysztoph Dussiacki Rudomina, kasztelan Połocki.

Const. roku 1653, folio 5, titulo «O zapłacie woysku WXLit.» z senatu naznaczono za comissarza Rudomine kasztelana Połockiego.

Constytucya r. 1655, folio 23, titulo «Trybunał skarbowy WXLit.» po Ichmściach senatorach naznaczony za comissarza Kazimierz Dussiacki Rudomina.

Const. roku 1667, folio 67, titulo «Wieczność»: Urodzonemu Rudominie staroście Starodubowskiemu od rzeki Krewny po kniaziu Michale Obalińskim maiętność Pokrewnie w powiecie Wilkomierskim leżącą Rrzplta na wieczność oddała.

---

[1] Sic зам. mennice. — *[Іван Франко]*.

Constitucya roku 1668, folio 11, titulo «Diploma reversale» podpisał się Petrus Dussiacki Rudomina, capitaneus Staroduboviensis.

Constit. roku 1673, folio 10, titulo «Zniesienie condemnat WXLit.» «Dekret zaś mimo excepcyą na urodzonego Rudomine staroste Starodubowskiego znosiemy y annihiluiemy».

Constit. roku 1676, folio 21, titulo «Deputaci»: Do boku naszego naznaczony Piotr Dussiacki Rudomina, starosta Starodubowski.

Const, roku 1676, folio 8, titulo «Hiberna WXLit.» Naznaczony do exdywizyey na woysko WXLit. Piotr Dussiacki Rudomina, starosta Starodubowski.

Roku 1697 inter suffragia titulo «Woiewodztwo Wilenskie» podpisał sie Jan Dussiacki Rudomina, pisarz ziemski powiatu Brasławskiego, deputat ad pacta conventa, Thomasz Kąstanty Dussiacki-Rudomina, stolnik Brasławski.

(Стор. 15). Roku 1700, titulo «Postanowienie stanów WXLit. pod Olkinikami»: Inter caeteros deputatów trybunału WXLit. kadencyi Mińskiey, że nie pozwalali rozlania krwie braterskiey, szlacheckiey, rugowano dziewięciu deputatów, y mnie Thomasza Kąstantego Dussiackiego Rudominę, woyskiego na tenczas Brasławskiego, odsądzili urząd y imię na chrzcie dane odieli, sami się krwie niewinney napili, Moskwe y Szwedów in viscera Rrzpltey wprowadzili, Saxonów spanoszyli, Rzpltą funditus zruinowali, zgubili, geinitum et utulatum pauperum nasłuchali się. Si Deus vult, parcat.

Roku 1716, titulo «Confederacya Jeneralna WXLit. w Wilnie» zgodnie woiewodztw y powiatów WXLit. insimul z woyskiem podpisał się Jan Kazimierz Dussiacki Rudomina, pisarz ziemski Brasławski, starosta subocki.

A dla nayzacnieyszey y naychwalebnieyszey przed Panem Bogiem y światem ozdoby tegoż domu Ichmściów panów Dussiackich-Rudominów śtey pamięci Xiędza Jendrzeia Rudominy societatis Jesu, ktury dotavit nowicyat Wilęski; ten missus de Roma titulo confessoris inter Sinenses christianos gaudet.

Excerptum ex libro patris Alberti Kuiałowicz societatis Jesu: pater Andreas Rudomina, oriundus in Lituania sacerdos, qui venit in regnum Sinarum ad praedicandum Evangelium, in eodem postquam laboraset, quinque annis, obiit 5-ta 7-bris anno 1631. Dał maiętność wieczysto na nowicyat collegium Wilęskiego societatis Jesu.

Zygmunt Dussiacki Rudomina, woiewodzic Miński, kanonikiem y prałatem był wilęskim po wzięciu Wilna.

Chocimskie piersze zwycięztwo nad Turkami za króla Zygmunta trzeciego, syna Jana, króla szwedzkiego[1] w roku 1622 pod Chocimem znieśli. Tey woynie lat 106.

Powtorne zniesienie Turków pod Chocimem w r. 1672 w dzień sobotni w wilią świętego Marcina dnia 10 novembra za panowania naiaśnieyszego króla Michała, temu lat 54[2].

---

[1] Остатні шість слів перечеркнено, і над рядком написано Władysława syna Zygmunta. Дата, зрештою, хибна, бо перша хотинська битва випала не 1622, а 1621 р. — *[Іван Франко]*.

[2] (Ст. 13) V. *Стислий виклад зібрання постанов, що служать вельмишановним панам Дусяцьким-Рудоминам, [зусиллями (латин.). — Упоряд.] моїми, Томаша-Константого Дусяцького-Рудомини, судді браславського, читаючи яке, [нащадків (латин.). — Упоряд.] прошу про святобливе зітхання, особливо за мою душу, і «Радуйся, Маріє».*

Постанова року 1623, том 9, назва «Pretia rerum»: комісаром призначений з посольського кола Ян Дусяцький-Рудомина, хорунжий воєводства Новогродського.

Постан[ова] року 1629, том 17, назва «Trybunał skarbowy wileński»: комісаром з сейму варшавського, будучи послом, Ян Дусяцький-Рудомина, хорунжий новогродський.

Пост[анова] року 1632, з генеральною варшавською конфедерацією [владою королівства поміж іншими судовим засідателем *(латин.). — Упоряд.*] призначила Річ Посполита Яна Дусяцького-Рудомину, хорунжого новогродського.

Року 1632 у тій самій конфедерації поміж підписами вельмишановних панів послів Петро Дусяцький-Рудомина, хорунжий і посол Браславського повіту.

Року 1632 у тій самій конфедерації по ясновельможних сенаторах призначила Річ Посполита до порядку монетного двору Яна Дусяцького-Рудомину, хорунжого новогродського.

Року 1632. [Між виборцями *(латин.). — Упоряд.*] воєводств і повітів Віленського воєводства Криштоф Дусяцький-Рудомина, маршалок Браславського повіту.

Остатня сторона рукопису перетягнена чорнилом на половині згори на долину в два стовпці, але писано на другім стовпці тільки 3 рядки, а на першій рівнобіжно з ни-

---

Року 1632 там само [між виборцями *(латин.). — Упоряд.*] Новогродського воєводства підписався Ян Дусяцький-Рудомина, хорунжий новогродський.

Постан[ова] року 1634, томи 6 і 7, назва «Trybunał skarbowy», по ясновельм[ожних] сенаторах призначений депутатом зі сейму Ян Дус[яцький]-Рудомина, хорунжий новогр[одський].

Постан[ова] року 1646, том 10, назва «Assekuracya zapłaty piechocie Dynemborskiej» призначила з сенату Річ Посполита комісаром Петра Дус[яцького]-Рудомину, каштеляна смоленського, Криштофа Дус[яцького]-Рудомину, каштеляна полоцького.

Постан[ова] року 1649, том 11, назва «Mienica» [між іншими *(латин.). — Упоряд.*] призначений Криштоф Рудомина, каштелян полоцький.

[Між виборцями *(латин.). — Упоряд.*] воєводств і повітів, назва «Woiewodstwo Wilęskie» року 1648 підписався Ян-Миколай Дусяцький-Рудомина, маршалок браславський, Петро Дусяцький-Рудомина, підчаший оршанський, Томаш Дусяцький-Рудомина, Петро Рудомина-Дусяцький.

Постан[ова] року 1652, том 19, назва «O zapłacie woysk WXLit.», з сенату призначений комісаром Криштоф Дусяцький-Рудомина, каштелян полоцький.

Постан[ова] року 1653, том 5, назва «O zapłacie woysku WXLit.», з сенату призначено комісаром Рудомину, каштеляна полоцького.

Постанова р. 1655, том 23, назва «Trybunał skarbowy WXLit.», по вельмишановних сенаторах призначений комісаром Казімеж Дусяцький-Рудомина.

Постан[ова] року 1667, том 67, назва «Wieczność»: вродженому Рудомині, старості стародубському, від ріки Кревни після князя Міхала Обалінського маєтність Покревне, що лежить у Вількомирському повіті, Річ Посполита навіки віддала.

Постанова року 1668, том 11, назва «Diploma reversale», підписався Петрус Дусяцький-Рудомина, провідник стародубський.

Постан[ова] року 1673, том 10, назва «Zniesienie condemnat WXLit.». «Цей декрет попри процесуальне заперечення на вродженого Рудомину, старосту стародубського, скасовуємо й анульовуємо».

Постан[ова] року 1676, том 21, назва «Deputaci»: до нашого боку призначений Петро Дусяцький-Рудомина, староста стародубський.

ми 8. Далі йде 10 рядків, писаних per extensum[1], а значно нижче 15 рядків тілько на першім стовпці. Головна записка на першім стовпці виглядає ось як:

Постан[ова] року 1676, том 8, назва «Hibernia WXLit.». Призначений до ексдивізії на війско В[еликого] кн[язівства] Лит[овського] Петро Дусяцький-Рудомина, староста стародубський.

Року 1697 [між виборцями *(латин.). — Упоряд.*], назва «Wojewodztwo Wilenskie», підписався Ян Дусяцький-Рудомина, земський писар Браславського повіту, депутат [до договору зборів *(латин.). — Упоряд.*] Томаш-Константій Дусяцький-Рудомина, стольник браславський.

(Стор. 15). Року 1700, назва «Postanowienie stanów WXLit. pod Olkienikami»: [зокрема *(латин.). — Упоряд.*] депутатів трибуналу В[еликого] кн[язівства] Лит[овського] мінської каденції, які не дозволяли, щоб пролилася кров братерська, шляхетська, звільнено дев'ять депутатів, і від мене, Томаша-Константія Дусяцького-Рудомини, на той час войського браславського, відсудили владу й ім'я, при хрещенні дане, одібрали, самі ж крові невинної напилися, Москву і шведів [у лоно *(латин.). — Упоряд.*] Речі Посполитої ввели, саксонців возвеличили, Річ Посполиту [цілковито *(латин.). — Упоряд.*] зруйнували, згубили, [стогонів і зітхань бідних *(латин.). — Упоряд.*] наслухалися. [Якщо Бог захоче, помилує *(латин.). — Упоряд.*].

Року 1716, назва «Confederacya Jeneralna WXLit. w Wilnie», згідно з воєводствами і повітами В[еликого] кн[язівства] Лит[овського] [разом *(латин.). — Упоряд.*] з військом підписався Ян-Казімеж Дусяцький-Рудомина, земський писар браславський, староста субоцький.

А для найшляхетнішої й найславнішої перед Господом Богом і світом оздоби того ж дому вельмишановних панів Дусяцьких-Рудомин с[вітлої] пам'яті ксьондза Єнджея Рудомини, [спільноти Ісусової *(латин.). — Упоряд.*], який [асигнував *(латин.). — Упоряд.*] віленський новіціят; [посланий до Риму, він тішиться серед китайських християн титулом ісповідника.

Виписка з книжки отця Альберта Куяловича, єзуїта: отець Анджей Рудомина, народжений у Литві первосвященик, який прибув до Китаю, проповідуючи Євангеліо, де й після цього трудився п'ять років; помер 5 липня року 1631 *(латин.). — Упоряд.*]. Дав маєтність навічно на новіціят Віленського колегіуму [єзуїтів *(латин.). — Упоряд.*].

Зигмунт Дусяцький-Рудомина, воєвода мінський, канoніком і прелатом віленським був по взяттю Вільна.

[1] Розтягнено; по всій ширині *(латин.). — Упоряд.*

Według praktyczki z druku wydaney na doświadczenie curiosita gospodarska od 14 dnia listopada 12 dni opisuie: jaki 14, taki grudzień; jaki 15, taki styczeń; jaki 10, taki luty, y daley subsequentes etc.

Jaki 14 listopada, taki grudzień: był dzień obłoczysty, suchy, bez wiatru.

Jaki 15, taki styczeń: był dzień obłoczysty, zrana słońce, suchy, bez wiatru.

Jaki 16, taki luty: zrania szac (?), potem słońce wesołe cały dzień zarazem bez wiatru, cicho aż do zmroku.

Jaki 17, taki marzec: y noc cicha, mglista, mroczna z spacią, y dzień jasny z chłodem, cichy bez wiatru, z mrozem; jeziora niekture stanęły.

Jaki 18, taki kwiecień: cały dzień mglisty, pochmurny (одно слово нечітке) nad wieczór pruszył śnieg z letka niedługo.

Jaki 19, taki may: ranek znow mglisty aż do południa, ciepło, odwilż cały dzień, nad zmrokiem śnieg.

Jaki 20, taki czerwiec: nadedniem wiatr, śnieg, suwiey moczny aż do wieczora z uprzykrzeniem wielkim.

Jaki 21, taki lipiec: zrana wiatr wiał, śnieg, ku południowi odwilż, nad wieczór mokry śnieg.

Jaki 22, taki sierpień: pogoda z rana, mróz z wiatrem aż do wieczora, jednaki mrozem z słońcem.

Jaki 23, taki wrzesień: pogoda, mróz duży z jasnym słoncem, cicho, bez wiatru.

Jaki 24, taki październik: cały dzień mglisty, posempny, zmrokiem śnieg mokry, cało noc padał.

Jaki 25, taki listopad: cały dzień śnieżny, wilgotny y noc pochmurna.

Druga praktyka ruska, kturą gospodarze ruscy trzymaią od... (кілька слів нечітких) dnia dni 12 na miesięcy 12,

---

Першу хотинську перемогу над турками за короля Зигмунта Третього*, сина Яна, короля шведського, в році 1622 під Хотином здобули. Тій війні років 106.

Повторне розбиття турків під Хотином в р. 1672 в суботній день напередодні Святого Мартина, дня 10 листопада за панування найяснішого короля Міхала, тому літ 54 *(польськ.)*. — *Упоряд.*

to iest od dnia 13 grudnia: jaki 13, taki grudzień; jaki 14, taki styczeń; jaki 15, taki luty; jaki 16, taki marzec; jaki 17, taki kwiecień; jaki 18, taki may; jaki 19, taki czerwiec; jaki 20, taki lipiec; jaki 21, taki sierpień; jaki 22, taki wrzesień; jaki 23, taki październik; jaki 24, taki listopad[1].

---

[1] VI. ІСУС. МАРІЯ. ЙОСИФ

Згідно з прогнозиком, виданим друком для досвіду [допитливості *(латин.). — Упоряд.*] господарської, від 14 дня листопада 12 описую: який 14, такий грудень; який 15, такий січень; який 16, такий лютий і далі [в такій самій послідовності *(латин.). — Упоряд.*].

Який 14 листопада, такий грудень: був день хмарний, сухий, без вітру.

Який 15, такий січень: був день хмарний, вранці сонце, сухий, без вітру.

Який 16, такий лютий: вранці іній, потім веселе сонце цілий день і без вітру, тихо аж до сутінків.

Який 17, такий березень: і ніч тиха, туманна, часом хмарна, і день ясний, холодний, тихий, без вітру, з морозом; озера деякі примерзли.

Який 18, такий квітень: цілий день туманний, похмурий (одно слово нечітке. — *І. Ф.*), надвечір злегка недовго порошив сніг.

Який 19, такий травень: ранок знову туманний, аж до полудня, тепло, відлига цілий день, під вечір сніг.

Який 20, такий червень: удосвіта вітер, сніг, сильна заметіль аж до вечора з надокучливістю великою.

Який 21, такий липень: зранку віяв вітер, сніг, до полудня відлига, надвечір мокрий сніг.

Який 22, такий серпень: погода вранці, мороз із вітром аж до вечора, однак мороз із сонцем.

Який 23, такий вересень: погода, мороз сильний із ясним сонцем, тихо, без вітру.

Який 24, такий жовтень: цілий день туманний, хмарний, надвечір мокрий сніг, падав цілу ніч.

Який 25, такий листопад: цілий день сніжний, вологий і ніч хмарна.

Другий прогноз руський, що його руські господарі тримають від ... (кілька слів нечітких. — *І. Ф.*) дня, 12 днів на 12 місяців, тобто від дня 13 грудня: який 13, такий грудень; який 14, такий січень; який 15, такий лютий; який 16, такий березень; який 17, такий квітень; який 18, такий травень; який 19, такий червень; який 20, такий липень; який 21, такий серпень; який 22, такий вересень; який 23, такий жовтень; який 24, такий листопад *(польськ.). — Упоряд.*

В другім стовпці на остатній стороні написано тілько дві приказки під знаком NB. (notabene), а власне:

Si tibi nocet crapula vespertina,
Ebibe de mane, erit medicina[1].

Nuż, panie piiaku, do wczorayszego smaku![2]

Записка під р. 1700 свідчить про се, що нашого автора, якому в житті все якось велося, в тім році спіткало досить незвичайне, мабуть, тілько в Польщі можливе нещастя, що йому ухвалою політичної конфедерації відібрано не тілько уряд та посольський мандат, але також його хресне ім'я, себто вимазано його не тілько з реєстру повноправних горожан, але навіть із ряду живих людей. Щастя в тім нещасті було те, що се вчинила шведофільська конфедерація, яка швидко по прогнанню шведів із Польщі стратила всяке значіння, так що її кондемната пропала сама собою, не дождавшися формальної касати, яку автор певно не занедбав би був занотувати, коли б вона була видана.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Видано за допомогою Миколи Дмитрієва. Видавництво «Український Учитель». С.-Петербург, 1911. 8-а, ст. дві ненум. + 466 + XVI + 2 ненум. [Рец.]

[1]

Талановитий український критик і публіцист Сергій Єфремов протягом кількох остатніх літ займався писанням історії української літератури. Ще бувши весною 1908 р. в Києві* і бачачися з ним особисто, я чув від нього, що він займається головно сією працею, яка, одначе, вийшла з друку аж у половині біжучого року; праця складається з передмови і XIV розділів, у яких огляд українсько-руського письменства доведено від початків майже аж до кінця першого десятиліття XX в.

---

[1] Якщо тобі шкодить вечірнє сп'яніння,
Випий зранку, буде полегшення *(латин.)*. — *Упоряд.*

[2] Нумо, пане пияку, до вчорашнього смаку! *(польськ.)*. — *Упоряд.*

В передмові автор на 26 сторонах подає орієнтаційні уваги про анормальний у порівнянні з иншими розвій і сучасний стан українського народу, підносить супроти важкого взагалі того стану величезну вагу письменства як найкращого прояву духового життя й національної свідомости народу, застановляється трохи детальніше над т[ак] зв[аним] естетичним трактованням історії нашого письменства, якого старшим представником треба вважати Омеляна Огоновського, а новішим виступив недавно Богдан Лепкий[*]. Справедливо осуджуючи сей напрям як занадто вузький і суб'єктивний, д. Єфремов кількома словами збуває мій «Нарис історії українсько-руської літератури»[*], твердячи, буцімто він оснований головно на бібліографічній методі. Ся оцінка зовсім несправедлива і доказує хіба, що д. Єфремов не читав мого «Нарису», а взяв свій осуд із зовсім нефахової та несправедливої рецензії, поміщеної в «Раді» 1910 р.[*] Д[обродій] Єфремов мотивує далі свою власну методу вишукання ідейної основи письменства і знаходить таку основу у визвольній ідеї української національности, яку він віднаходить скрізь у творах найстаршої та середньої доби нашого письменства, а найяркіше і найповніше висловлену в остатній добі. Не можна відмовити певного оправдання такому поставленню задачі, хоча, з другого боку, не можна заперечити, що воно значно звужує рамки дійсної історії літератури, коли її вважати, як я фактично вчинив се в свойому «Нарисі», відтворенням духового розвою нашої нації на протязі цілого тисячоліття, оскільки сей розвій виявився пам'ятками усної традиції та писаного слова. Далі в передмові подає автор поділ історії нашого письменства на три доби, а власне: добу національно-державної самостійности, добу національно-державної залежности і добу національного відродження[*]. Поділ у головному вірний, хоча треба зазначити, що фізіономія письменства на території нашого краю не все змінялася радикально рівнобіжно зі зміною політичного устрою і що, пр[иміром], традиції письменства удільно-княжої доби тривали значно довше від політичної самостійности Південної Русі, тривали, можна сказати, аж до появи перших друкованих книжок при кінці XV в.

Далі в передмові зазначує автор інтересний процес у розвою українського письменства, а власне прогрес від церковнослов'янського універсалізму до українського національного партикуляризму. Піднесення сього факту дуже важне і свідчить про основне продумання автором своєї теми, але не можна вповні згодитися з його поглядом, висловленим на ст. 14, буцімто сей давній церковнослов'янський універсалізм був «мертвою, механічною єдністю», бо не треба забувати того факту, сконстатованого новішими філологічними дослідами, що українське письменство, зложене церковнослов'янською мовою, виявляло велику різнородність не тільки тем та історичних традицій, але також язикових форм, загалом значно ближчих до тодішньої народної мови і значно зрозуміліших тодішнім людям, як би се тепер декому здавалося.

В кінці передмови подає автор короткий огляд студій над українським письменством, а власне огляд заходів російського правительства до спинення того письменства, бібліографічний огляд важніших праць про історію сього письменства (на жаль, ані повний, ані систематичний, ані критичний), і нарешті огляд української літературної критики.

2

Перший розділ, у якім обговорено письменство княжих часів, займає ст. 26—86. Коли мати на увазі багатство і різнородність праць російських та українських учених про сю стару добу нашого письменства, то сей перший розділ книжки С. Єфремова треба вважати дуже слабо обробленим. Автор лишає під сумнівом питання, чи мали українці письменство перед офіційним заведенням християнства, хоч се питання треба вважати рішучо рішеним у позитивнім напрямі. Не можна так рішучо сказати, що християнство на Русі було «лютим і невблаганним ворогом» старих, національних, поганських традицій, бо ті традиції, невважаючи на більш або менше остру церковну полеміку, жили й держалися далі, навіть у побуті духовенства та вищих верств. Не можна згодитися з твердженням д. Єфремова (ст. 32), буцімто монгольсько-татарська катастрофа в половині XIII в. «знесла з собою» майже всі сучасні рукописи, бо південноруських рукописів із князівських часів заховалося до наших днів досить багато. Не можна згодитися також із тим твердженням д. Єфремова (ст. 34), буцімто «між міцними чужими впливами на Південну Русь найдужчий був таки візантійський», бо власне в письменстві болгарський вплив був далеко сильніший, а візантійський вплив навіть у політиці не полишив по собі значних слідів. Аж два рази згадує д. Єфремов про баламутне Храброве* «Сказаніе о письменахъ», написане в Болгарії, яке в Південній Русі хоч було відоме, не мало ніякого впливу. Натомість автор не згадує про такі важні твори, як панонські житія Константина й Методія, поучення Климента Слов'янського*, «Шестоднев» Івана, ексарха болгарського*, та инші пам'ятки найстаршого панонського та болгарського письменства, що дуже вчасно перейшли в Південну Русь і заховалися тут у старих або пізніших копіях. Про анонімні та збірні твори історичного, теологічного та етичного змісту д. Єфремов згадує досить сумарично і не скрізь докладно, а такий великий твір, як Палея Толковая, збуває тільки короткою згадкою на ст. 35. Ширше спиняється автор над письменниками, що полишили твори, підписані їх іменами, але й з них трохи ширше говорить лише про митрополита Іларіона та Клима Смолятича (ст. 41). Замало сказано про Кирила Туровського (ст. 42), між якого творами навіть не згадано такої визначної з літературного погляду пам'ятки, як «Притча про сліпця і хромця»*. А тільки короткими згадками збуто таких письменників, як Лука Жидята*, Теодозій Печерський, Нестор Печерський, Симон та Полікарп*, автора Печерського патерика. Особливо Печерський патерик, одна з найвизначніших пам'яток староруського письменства, варт був ширшої згадки.

Перескакуючи хронологічний порядок, автор зараз за тими письменниками XI і XII віку згадує Серапіона, що вмер у другій половині XIII в., а потім вертає до Данила Паломника та Володимира Мономаха, яких творам присвячує ширші згадки (ст. 44—46). Досить просторо розводиться також над «Моленієм Данила Заточника»* (ст. 47—49), не вдаючися в розбір питання про його походження. Сумарично, як один твір трактує автор (ст. 49—55) Початковий, Київський і Галицько-Волинський літопис, зазначуючи лише тільки, що авторство першого з них приписувано Несторові, якого авторство, одначе, відсторонила новіша історична критика. Замість докладного розгляду змісту та характеристики тих літописів автор дає деякі виписки з них, у тім числі також виписку початкових рядків Галицько-Волинського літопису, що містять коротку риторичну похвалу князя Романа Галицького* та приточену до неї староруську пісню про Оря, гудця половецького, що походить із значно давнішого часу, віршований текст сеї пісні міг був д. Єфремов знайти в моїм «Нарисі»*. Без потреби, на мою думку, для доповнення образу староруської поезії автор зацитував у нотці на ст. 55 вірш Костомарова про «славутного півця Митусу»*, в якому ледве чи можна бачити якогось давнього галицько-руського поета.

Найвизначнішій пам’ятці староруської поезії, «Слову о полку Ігоревѣ», присвячено гарний уступ на ст. 56—60, при чім інтересно зазначити, що автор уважає захований досі текст сеї поеми «попсованою редакцією». Кінчиться перший розділ короткою згадкою про часи упадку Південної Русі від нападу монголів 1240 [р.] до прилученння Києва до литовської держави 1321 р., при чім автор тільки наводить імена важніших митрополитів: Кирила*, Серапіона (не був митрополитом, тільки єпископом володимирським), Кипріяна*, Фотія* та Григорія Цамблака, з яких кождий зазначив своє ім’я також письменними пам’ятками; пропущено митрополита Петра, що був українцем з роду і також полишив по собі один писаний твір*.

Дуже коротко, бо тільки на 20 сторінках (65—85), справився автор з історією українського письменства литовсько-польських часів у другім розділі своєї праці. Головне місце займає тут вияснення політичних та релігійних відносин між Україною й Польщею, а з літературних фактів тільки коротко згадано про перші краківські друки Швайпольта Фіоля (їх титулів не подано) та про переклади й видання Скорини, Івана Федорова та Петра Мстиславця*. Згадуючи про важне становище князя Острозького в історії південно-руського духового розвою XVI в., автор досить легкомисно ставить обік нього московського емігранта князя Курбського, який буцімто «грав величезну ролю в культурно-просвітньому житті України» (ст. 70). Фактично Курбський, що займає видне місце в історії північно-руського письменства, в духовому житті України не відіграв ніякої ролі, а в своїх письмах із еміграції виявив тільки повну незнайомість із життям та письменством своєї нової вітчини.

Коротко згадує автор про значний зріст освіти на Україні при кінці XVI в. при помочі братств, братських шкіл і друкарень, далі про переклади Письма Святого на мову, зближену до народної, та про т[ак] зв[ані] учительні євангелія, а переходячи до огляду полемічної літератури, спричиненої унією*, коротко згадує православних письменників Герасима Смотрицького та Василя Суразького, ширше зупиняється при «Апокризисі» Криштофа Бронського*, коротко згадує про «Передсторогу» львівського братчика Юрка Рогатинця, про «Θρηνος» Мелетія Смотрицького* та «Палінодію» Захарії Копистенського*, присвячує кілька слів Іпатію Потію (він хибно називає його Ігнатом, ст. 75), головному речникові унії, і подає ширшу (ст. 75—78), тепло написану характеристику Івана Вишенського, без сумніву найталановитішого письменника сеї середньої доби нашої літератури. Далі автор обговорює коротко наукові, головно граматичні та словарні праці южнорусів і підносить факт, що в першій чверті XVII в. на чолі українського письменства стає Київ, головно під впливом — як се вірно зазначив у своїй «Історії України-Русі» М. Грушевський — захожих галичан. Так само вірно визначує автор становище київської Академії, яка не була признаком поступу, а радше служила духовій реакції, що розвельможнилася на Вкраїні в 2-ій половині XVII в. Автор згадує коротко головних діячів київського центра, а власне старших: Іова Борецького, Єлисея Плетенецького, Захарію Копистенського, Памву Беринду*, Касіяна Саковича та Петра Могилу, і з пізніших учителів або учеників київської Академії: Сильвестра Косова*, Інокентія Гізеля*, Лазаря Барановича*, Йоаникія Галятовського та Івана Максимовича*; без підстави в їх ряді покладено Йосифа Шумлянського, родом галичанина, який не мав нічого спільного з київською Академією, відіграв визначну ролю в історії південно-руської церкви і в своїх писаннях, головно «Метриці» та «Пісні про похід на Відень 1683 р.» уживав майже чистої народної мови. Кінчиться сей розділ оглядом письменської діяльности тих українців, що в другій половині XVIII в. поперсходили в Московщину, позаймали там визначні єрархічні становища і причинилися немало до т[ак] зв[аної] европеїзації Московщини, якої доконання приписується Петрові Великому*. Із тих письменників автор згадує дуже коротко Епіфанія Славинецького, Симеона (не Семена) Полоцького*, Степана Яворського*, Данила Туптала*, єпископа Ростовського і трохи ширше Теофана Прокоповича. Їх письменську діяльність автор характеризує не зовсім вірно для загалу їх, вбачаючи в них усіх «великий занепад літературного смаку, виродження форми, панування фрази й тої схоластичної штучності, за якою рішуче видухався всякий дух живого життя» (ст. 84). Щонайменше про Четі мінеї Димитрія Ростовського, без сумніву найпоказнішу працю сеї групи письменників, сього не можна сказати.

В досить просторім третім розділі (ст. 89—132) д. Єфремов зібрав потрохи різнородні теми з історії XVII і XVIII вв. (ст. 89—100), роздивляючи окремо драми й містерії нешкільного і шкільного характеру з XVII в., київську шкільну драматургію з кінця XVII до половини XVIII в., інтермедію та вертеп. Далі роздивляє автор вірші відомих авторів Саковича та Ставровецького з першої половини XVII в. та монаха Климентія Зинов'єва* з початку XVIII в. Вірші сього остатнього, які в своїм повнім об'ємі дають досить повний образ суспільного побуту України з часів Мазепи*, автор, на мою думку, оцінює занадто остро, приписуючи йому «канібальський азарт» за те тільки, що в числі инших ремесел та занять тодішньої суспільности характеризує також ремесло катів. Досить просторо обговорює автор далі різні групи безіменних віршів духовного й світського змісту, а при сатиричних віршах згадує також як першу українську сатиру апокрифічну промову смоленського каштеляна Івана Мелешка на соймі в Варшаві десь із другої половини XVI в.*, якої сатиричний характер сконстатував професор Сумцов.

Досить коротко обговорює далі автор проби південноруського літописання з XVI—XVIII в., зупиняється трохи більше над літописом Самовидця, дуже коротко згадує про літопис Граб'янки, а дещо ширше про літопис Величка, наводячи проби тексту з літописів Самовидця і Величка, але не вдаючися зовсім у розбір та критику їх історичного змісту. Козацьких та некозацьких істориків та мемуаристів він вичислює тільки разом із титулами їх творів (ст. 113), зате досить просторо розводиться про «Історію Русов», вбачаючи в ній «перший ясний промінь політичної думки на Україні», а не добачуючи того, що ся «Історія» від початку до кінця майже вся фальсифікат, а також і того, що козакофільство, яким пройнято «Історію Русов», уже давно перед тим було основним тоном літописів Граб'янки та Рігельмана, які надто були далеко ближчі історичної правди. Так само перецінює автор, на мою думку, вплив «Історії Русов» на пізнішу українську суспільність у початках українського відродження*.

Першим віщуном того відродження автор уважає «незабутнього по заслугам і досі ще неоціненого, мандрівного філософа Григорія Сковороду», відшукуючи в його численних і звичайно дуже баламутних та неясних писаннях речення, навіяні любов'ю до свободи та українським патріотизмом. На мою думку, автор перецінив також вплив Сковороди на тогочасну українську суспільність. Розділ кінчиться увагами про поневолення українського народу через російське правительство, що протягом XVIII в. ступінь за ступенем нівечило козацькі інституції та порядки, українські школи й письменство і закінчило зруйнованням Січі та закріпощенням значної части українського селянства*.

Досить просторий четвертий розділ (ст. 137—175) присвятив автор народній поезії і взагалі традиціоністиці, її збирачам та дослідникам, із яких ширше характеризує він Максимовича, Срезневського та Бодянського, далі Костомарова й Куліша, а нарешті Чубинського, Драгоманова й Потебню. В другій часті сього розділу автор дає огляд системи народної традиції, отже, пісень обрядових, історичних, побутових та родинних, далі народних оповідань, легенд, казок, байок, приказок і вірувань. Сей розділ являється неначе вступ і основа дальшого викладу літератури українського народного відродження, що починається Котляревським.

Майже дві третини книжки д. Єфремова займає історія української літератури XIX в. Розділ п'ятий містить на 25 сторонах студію «Котляревський і його школа». Автор характеризує загально становище Котляревського як ініціятора нового, народного щодо мови і демократичного щодо духу письменства, вказує на впливи його попередників у його творах і підносить спеціально його сатиричні наміри. До наслідувачів Котляревського він зачислює невідомих досі Константина Пузину* та Остапа Рудиковського*, а з відомих Павла Білецького-Носенка, Олександра Корсуна*, Порфира Кореницького*, Степана і Петра Писаревських*, Степана Александрова* та Константина Думитрашка*. Поему Александрова «Вовкулака» він збуває одним словом «незграбна», хоча друга часть сеї поеми, психологія вовка, який почуває себе чоловіком, високо виростає із рамок «котляревщини» і варта докладнішої оцінки. До школи Котляревського в драматичному напрямі він зачисляє Василя Гоголя, Кирила Тополю* та Якова Кухаренка*. Шостий розділ на 40 сторінках обіймає групу письменників-лівобережців, яких автор уважає не без підстави романтиками і яких діяльність групується довкола Харкова. Головні представники сього круга: Артемовський-Гулак, Квітка, Боровиковський, Гребінка, Метлинський і Костомарів. Тут же згадано про Миколу Гоголя, а у вступі розділу — про репрезентанта польського романтизму на Правобережній Україні, Тимка Падуру*.

Між другорядними членами сеї групи автор згадує Віктора Забілу, Михайла Петренка*, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, якого зб[ірка] віршів «Що було на серці» (1855) (варто завважити, що той сам Афанасьєв-Чужбинський написав дуже інтересні спомини про Шевченка, друковані в журналі «Русское слово»[*] і не зазначені також у бібліографії Комарова в р. 1883[*]) уйшла його уваги. До сеї ж групи зачислено також Михайла Макаровського[*], якого обі поеми були наслідуваннями, а власне, «Наталя» — Ґетевої «Hermann und Dorothea», а «Гараcько» — Пушкінового «Кавказского пленника», чого не зазначив автор. Сьомий розділ присвячено Шевченкові, осьмий — письменству 60-их років (Куліш і група «Основи»), дев'ятий — національному відродженню Галичини. Дальші три розділи трактовано десятиліттями (70-ті, 80-ті і 90-ті роки), мішаючи українських письменників з галичанами. Розділ XIII дає погляд на нові умови українського письменства з настанням конституції в Росії[*] і серед письменників тої доби особливу влучну характеристику Винниченка, хоч і без глибшого розбору. Остатній розділ містить загальні уваги про долю і вигляди українського письменства.

Я не буду докладно розбирати сих дальших розділів праці д. Єфремова, бо тут він, можна сказати, скрізь на свойому ґрунті, подає нариси письменників і часів, відомих йому ближче і обдуманих не раз глибше від попередніх. Зазначу лише загально, що ступінь національної та соціяльної самосвідомости у Котляревського він значно переціню́є, натомість характер і обсяг поезії Шевченка не здужав оцінити у всій її повноті, зігнорувавши при тім його повісті, драму, дневник і листи, що дають багато цінного матеріялу для оцінки чоловіка й артиста. Не можна не завважити також того, що остатні розділи праці д. Єфремова (IX—XIII) занадто короткі та побіжні в відношенню до багатства матеріялу, яке прийшлось опанувати в них. Щодо моєї власної особи, якій автор, крім частих принагідних згадок, присвятив чотири сторінки характеристики (ст. 379—383), можу висловити хіба здивовання, що ані в тексті тої характеристики, ані в бібліографії, доданій до розділу, він не згадує мого «Мойсея». Невже історик української літератури, виданої 1911 р., не читав сього твору, виданого в початку 1906 р.?

Для характеристики книжки д. Єфремова треба додати, що після кождого розділу він подає бібліографію питань і авторів, обговорених у тім розділі. Розуміється, така бібліографія, особливо укладана чоловіком, зайнятим майже щоденною журнальною працею, не може бути ані повна, ані систематична. В усякім разі бібліографічним покажчикам д. Єфремова треба признати, що в них, особливо для новіших часів, не пропущено майже нічого важнішого для студій історії нашої літератури. Далеко менше повні покажчики праць та джерел для історії нашого давнішого письменства.

На кінці книжки додано на ст. I—XI покажчик імен, згаданих у книзі. Книжка оздоблена 45 портретами видніших діячів української літератури, починаючи Сковородою, а кінчаючи Олесем*; у тому числі три портрети Шевченка.

Львів. Дня 2—3 вересня 1911

ЕВГЕН ЮРИНЕЦЬ

Дня 1 вересня одержав я з пошти запечатану пачку від невідомого мені чоловіка, в якій оказалася збірка поезій, переписаних на чисто на 126 сторонах, а до неї долучений ось який лист: «Високоповажний Пане Докторе! Недоля мене жене на вічний спочинок. В остатніх часах, коли я втратив всяку життєву енергію, обізвалась в мені пісня, і от присилаю власне тих кільканадцять віршів і прошу вже на мертвій постелі пустити їх між людей. Чи є що в них путнього, не знаю, але писав я се, що чув в собі. Прошу ще раз о сповнення мого посліднього бажання. З правдивим поважанням Евг. Юринець, уч. VII гімн. Львів, 31 / VIII, 1911». Другого дня опісля почув я від свого сина Петра* вечером принесену відомість, що в «Народній Гостинниці» застрілився ученик Евген Юринець, а слідуючого дня прочитав у «Ділі» новинку про його смерть*. Уважаю своїм обов'язком подати до прилюдної відомости сей невеличкий факт відносин до мене отсього так молодого чоловіка, якого я не знав за життя і якому при особистій знайомості, може, зумів би був вияснити, що опускати життя в таких молодих літах, хоч би серед найтяжчих обставин, ніяк не годиться.

Збірка поезій Евгена Юринця, що писані всі в червні, липні й серпні біжучого року, з виємком одної, писаної у цвітні, а двох у маю, поділена на 5 розділів, з яких перший має титул «На крилах пісні шлю привіт (Із пісень любови)», другий — «Баляда», третій — «Ми зірвемся ще раз усі до зор», четвертий — «Сумна, страшна душа моя», а п'ятий — «О, красо природи». У першім розділі поміщено віршів 47, у другім — 1 у чотирьох розділах, у третім — 7, у четвертім — 51, а в п'ятім — 7. Вірші написані майже без поправок, все на одній стороні паперу, ненумеровані і найбільша часть без окремих титулів, являються духовою спадщиною молодого чоловіка, який передчасно зневірився в житті і можливо, що зложив у них розгадку свойого фатального поступка. Перший розділ посвячений, очевидно, якійсь любовній історії молодого хлопця, яка вже задля його молодого віку не могла мати реальнішої основи і могла бути більш або менш неясними мріями, викликаними першим живішим рухом розбудженого чуття. Переконує про се зараз перший чотиростих, поміщений автором на чолі збірки, де читаємо:

Я би хотів такого кохання,
Щоб з него міг влити всі свої бажання,
І з ним зіллятись в одну ціль,
І геть унестись понад світ.

Як бачимо, форма вірша невироблена і бажання зовсім неясні. Не мавши досі змоги прочитати всіх поезій пок[ійного] Евгена Юринця, я задовольняюся на сей раз отсею короткою звісткою про його духову спадщину, з якої, сповняючи його остатню волю, подам до відома ширшої публіки усе те, що знайду вартним друковання*.

Львів, дня 14 вересня 1911

[ВСТУПНЕ СЛОВО ДО ПУБЛІЧНИХ ВІДЧИТІВ ПЕРЕД МОЛОДДЮ В ЗАЛІ «РУСЬКОЇ БЕСІДИ» 22 ЛИСТОПАДА 1911 р.]

Виступаючи перед шановною громадою з рядом відчитів, у яких хочу відчитати деякі мої друковані вже, а також деякі недруковані твори, хочу на вступі сказати дещо про те, що спонукало мене до сього прилюдного виступу. Прилюдні відчити у нас — не новина, хоч ми досить пізно і в тім огляді пішли за прикладом инших освічених народів. Найбільша часть таких відчитів обговорює теми наукові з метою популяризувати здобутки науки в таких кругах, до яких друковане слово не доходить або яким воно в строго науковім викладі було би недоступне. Щодо творів літературного змісту, то деякі з них, а власне поетичні, що привикли чути на прилюдних зібраннях у формі декламації, причім декламатор не читає, але говорить з пам'яті, стараючися при помочі відповідних змін у голосі та міміки надати поетичному творові якнайбільше артистичної експресії (художнього вислову) та викликати ним якнайсильніше естетичне враження. Трафляється дуже часто, особливо коли декламатор володіє сильним голосом та живою ґестикуляцією, а зате має менше артистичного почуття та естетичного смаку, що за зверхньою формою декламації пропадає зміст та основна ідея твору. Не першина у нас також відчитування літературних творів із письма або друку, але мені досі мало трафлялося чути такі відчити і для того не можу сказати, яке враження робили вони на зібрану публіку. Дуже часто самі автори або лектори помиляються в доборі твору, призначеного до читання, і нема нічого легшого, як знудити публіку чи то занадто розтягненим та неясним описом, чи то довгою та банальною розмовою, чи то слабим та психологічно невідомим оповіданням подій. Коли ж додати до того малу вправність найбільшої части освічених людей нашого часу, привиклих до тихого та швидкого читання газет та часописів, у голосному та виразному читанні друкованого слова, тоді зрозуміємо, що добре відчитання добре дібраного твору може мати немале значіння і дати добірній публіці слухачів таке естетичне вдоволення, якого не дасть тихе та швидке читання того самого твору. Я мав нагоду два рази випробувати се на своїх власних літературних творах, раз у «Naukow-ій Czyteln-i», де я перед добірною польською публікою вночі перед Новим роком відчитав свою первісно по-польськи написану казку «Без праці»*, а другий раз на отсьому самому місці, де я на однім із пополудневих недільних літературних зібрань, устроюваних у перших роках видавання «Літературно-наукового вісника», головним заходом Осипа Маковея, відчитав свою «Поему про білу сорочку»*. Можу сказати без самохвальби, що оба рази мої відчити викликали у зібраної публіки приємне, естетичне враження, не закаламучене ні одним фальшивим тоном. Від того часу у мене назбиралося досить багато таких творів, прозових і віршованих, власних і перекладаних мною, які, на мою думку, надаються не тільки до тихого читання, але також до голосного прилюдного відчиту. Найважнішою прикметою таких прилюдних відчитів, чи то літературних, чи також популярно-наукових творів, повинна бути, крім добору самого змісту, простота і виразність виголошення і темпо, відповідне до змісту, яке б давало можність слухачам добре відчувати ряди слухових вражінь і викликані ними уяви фантазії, через що одиноко осягається найвища мета такого відчиту — дати публіці можність пережити душею те, що представлено в творі. В такім разі відчит буде справді збагаченням духового життя тої групи людей, що слухала його, а таке збагачення духового життя належить, безперечно, до найцінніших скарбів, які може дати нам життя людське взагалі.

ЩО МУСИТЬ ЗНАТИ КОЖДИЙ УКРАЇНЕЦЬ?

(Видавництво «Всеукраїнська бібліотека».
Ч. 1. Всеукраїнський катехизм.
10 % на рідну українську школу). Вижниця, 1911.
З друкарні С. Л. Іппена у Вижниці.
16-ка, ст. 29+3 ненум. [Рец.]

Вижниця — невеличке буковинське містечко над Черемошем. Кілька літ тому повстала там укр[аїнська] гімназія, а отсе маємо й вислід вищої цивілізації, українську книжечку, друковану в Вижниці. Що друкарня жидівська — се нічого не вадить, а навпаки — се характерна прикмета тої нашої цивілізації. Автор книжечки, що підписав себе аж на самім кінці під оголошеним криптонімом Вс. К.*, зайнявся думкою видати з найсвіжішого цивілізаційного гнізда таку річ, якої не дали досі найстарші гнізда нашої цивілізації. «Всеукраїнський катехизм» — виклад у питаннях і відповідях про те, «що мусить знати кождий українець». Думка похвальна, нема що сказати! В формі катехизмів викладаються звичайно релігійні віроісповідання. Та що для автора отсеї книжечки всеукраїнський патріотизм стоїть вище від релігії, то він попробував зложити його догми у формі катехизму. Ся форма викладу, зрештою, не нова також серед инших народів. Пригадую собі початок польського патріотичного катехизму, уложеного Владиславом Белзою* для польських дітей:

Kto ty jesteś? — Polak mały.
Co twe znamię? — Orzeł biały[1].

І так іде далі коротенькими реченнями, віршованими дуже складно. Такі катехизми тим ліпші, чим коротші, чим влучніше висловлюють основні питання даної справи і чим менше входять у байдужні або спорні подробиці. На жаль, автор вижницької брошури пішов иншою дорогою. Його «Всеукраїнський катехизм» має складатися з чотирьох частей, а надто в окремій часті містити «Всеукраїнські заповіді». Видана досі перша часть дає аж надто ясний доказ, що автор менше здібний до уложення такого катехизму, бо крім гарячого та доволі неясного патріотичного чуття, він не розпоряджає ані сотою частиною того позитивного знання та життєвого досвіду, яких вимагає уложення якої-будь життєвої програми, а катехизм по своїй суті власне хоче бути такою програмою.

Нема що входити в подрібний розбір змісту сеї книжечки, а досить буде спинитися на деяких деталях. Отже, на думку автора, українська мова «своєю красою стоїть вище инших мов; ані німецька, ані польська, ні московська, ні румунська, ані навіть французька мова не дорівняє нашій укр[аїнській] мові» (ст. 10—11). Се твердження основує автор на опінії якихось учених людей, не наводячи, одначе, ані одного з них. Про відносини української мови до инших автор каже коротко: «Трохи подібні до нашої мови є слов'янські, але такої самої мови, як наша українська, ніде більше нема на цілім світі» (ст. 11). Про споріднення слов'янських і всіх індоевропейських мов він, очевидно, не знає. Говорячи про антропологічні типи, автор твердить, що український тип «не має нічого спільного з сусідніми народами, бо українці круглястоголові, чорняві і високі, коли тимчасом північні слов'яни, прим[іром], поляки, низького росту, подовгуватоголові, біляві» (ст. 14). Се очевидна нісенітниця, бо серед українського народу, так само, як майже серед кождого індоевропейського племені, стрічаються доліхокефалі та брахікефалі, чорняві та біляві, а серед українців білявих далеко більше від чорнявих. Автор твердить категорично, що наша народна пісня займає перше місце поміж народними піснями всіх народів світу (ст. 18), очевидно, не маючи поняття ані про українські пісні, ані про пісні инших народів. Велика часть питань, які ставить автор у своїм «Катехизмі», наївна аж до глупоти, прим[іром]: «Чи є ще на світі инші народи?», «Чи ми маємо свою історію?», «Чим можемо повеличатися?», «Що треба все пам'ятати?», «Що значить нищити зрадників?». Варто зазначити, кого причисляє автор до зрадників. На його думку, «зрадник — се такий підлий чоловік, що покидає наш народ, а переходить до чужого, ворожого нам народу. Або такий, що удає, нібито він належить до нас, але тим часом за гроші або за яку нагороду чи ласку зраджує свій народ, робить усе на шкоду рідного народу і доносить ворогам про все, що діється в його народі. Все робить він на користь ворогів, котрим він запродався, і то так довго, доки свої люди такого зрадника не спізнають і не уб'ють, як скажену собаку» (ст. 25). На думку автора, «зрада рідного краю — се найгірший злочин, який лише знають люди. Всі чесні люди ненавидять зрадника, погорджують ним і стараються якнайскорше зробити нешкідливим: як трафиться нагода, то убивають зрадника, як скажену собаку, або з ласки вішають на сухій вербі, а пам'ять його проклинають навіки» (ст. 26). Як бачимо, автор не позбавлений деякого катівського-гицлівського дотепу, але, мабуть, не зміркував того, що коли б довелося практично приміняти приписи його «Катехизму», то до зрадників українського народу прийшлося би зачислити, прим[іром], масу нижчих і вищих чиновників, які служать російській державі, та значну часть українських письменників, що вживали російської мови. Патріотизм, оснований на такім розумінні національних обов'язків, а на повнім нерозумінні різниці поглядів та непошанованні відмінної людської індивідуальности, переміняється в канібалізм.

---

[1] Хто ти є? — Поляк малий.
Яке твоє знамено? — Орел білий *(польськ.)*. — *Упоряд.*

1912

ПЕЧЕНІГИ ПІД КИЄВОМ 968 р.

(Найстарша українська народна пісня)

Якось так сталося, що на неї досі не звернули уваги. Ані історики суспільно-політичних відносин, ані історики письменства не завважили досі, що в нашім найстаршім літописі обох редакцій, Печерської та Видубицької*, під р. 968 поміщено оповідання в високій мірі драматичне та поетичне, в якім не трудно віднайти своєрідну віршову форму. Аби не бути голослівним у своїм твердженні, завважу лише, що в своїй просторій «Історії України-Руси», т. 1, ст. 416 проф. М. Грушевський збуває сей епізод усього кількома словами, що «Святослава відкликали на Русь із Болгарії вісті про печенігів, що вони тримають у блокаді Київ». Трошки ширше про сей епізод згадує наш автор на ст. 412, але й там він не дає ніякого поняття про історичну та літературну вартість сього оповідання. Лишаючи собі на пізніше характер сього оповідання, подаю його тут у віршованій формі. Користуюся для сеї статті фотографічними виданнями обох редакцій нашого найстаршого літопису[1].

В основу реконструкції тексту беру текст Іпатської (властиво Печерської) редакції*, ближчий до оригіналу і до народної мови, коли натомість текст Лаврентієвого відпису* виявляє змагання наблизити язик до церковщини. У своїй реконструкції не передаю зовсім докладно правопису ані одної, ані другої редакції, полишаючи зведення відмін до критичного видання. Літописне оповідання про перший напад печенігів на Київ виглядає ось як:

---

[1] Повѣсть временных лѣт по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1871, ст. 49—50 і Повѣсть временных лѣт по Лаврентиевскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1872, ст. 38—39. — *[Іван Франко]*.

Придоша Печенѣзи первое
На рꙋскꙋю землю,
А Ст҃ославъ бѧше в* Переꙗславци.
И затвори сѧ Ольга* съ внꙋкы своими
Ꙗрополкомъ* и Олгомъ* и Володимеромъ*
В городѣ Киевѣ.

Н ѡстꙋпиша Печенѣзи городъ
В силѣ тѧжьцѣ, бещисленое множьство
Ѡколо города;
И не бѣ лзѣ вылѣсти изъ града,
Ни вѣсти послати.
И изнемогахꙋ людие гладомъ и водою.

И събравше сѧ людие
Ѡноѧ страны Днѣпьра в лодьꙗхъ
И ѡб ѡнꙋ странꙋ стоꙗхꙋ,
И не бѣ лзѣ внити в Киевъ
Ни единомꙋ же ихъ,
Ни изъ города къ ѡнѣмъ.

И въстꙋжиша людие в городѣ,
И ркоша: Нѣ ли кого,
Иже бы на ѡнꙋ странꙋ моглъ доити,
И рещи имъ: «Аще не пристꙋпите
Оутро подъ городъ,
Предати сѧ имамъ Печенѣгомъ».

И рече ѡдинъ ѡтрокъ:
«Азъ могꙋ пейти».
Горожани же ради бывше
Ркоша ѡтрокꙋ:
«Аще можеши како ити, иди!»

Ѡнъ же изыде изъ града съ оуздою,
И хожаше сквозѣ Печенѣгы,
Гл҃ѧ: «Не видѣли конѧ никтоже?»

Бѣ бо омѣꙗм печенѣскы,
И и мнѧхꙋть [єдина] ис своихъ.

И ꙗко приближи сѧ к рѣцѣ,
Свѣргъ порты съ себе,
Сꙋнꙋ сѧ въ Днѣпръ и побрѣде.
И видѣвше же Печенѣзи
Оустрѣмиша сѧ нань стрѣлѧюще его,
И не могоша емꙋ ничто же створити,

Ѡни же видѣвше съ ѡноꙗ страны
Приѣхавше в лодьи противꙋемꙋ,
Взѧша и въ лодью
И привезоша и къ дрꙋжинѣ.
И рече имъ: «Аще не подстꙋпите
Заоутра рано подъ городъ,
Предати сѧ имꙋть людие Печенѣгомъ».

Рече же имъ воевода ихъ,
Именемъ Претичь:
«Подъстꙋпимъ заоутра въ лодьꙗхъ,
И попадъше кнѧгиню и кнѧжичичи
Оумчимъ на сю странꙋ.
Аще ми сего не створимъ,
Погꙋбити ны имать Ст҃ославъ».

И ѧко быст заоутра,
Всѣдоша в лодьꙗ проивꙋ свѣтꙋ,
Въстрꙋбиша велми трꙋбами,
И людие въ градѣ кликоша.
Печенѣзи же мнѣша кнѧзѧ пришедша,
Побѣгоша розно ѿ града.

Изыйде Ѡлга съ внꙋкы.
И съ людми к лодьꙗмъ.
И видѣвъ же кнѧзь печенѣжьскый
Возврати сѧ единъ къ воеводѣ
Притичю, и рече: «Кто се приде?»
И рече емꙋ [Притичь воевода]:
«Людие ѿ ѡноꙗ страны».

И рече кнѧзь печенжьскый:
А ты кнѧзь ли еси?
Ѡнъ же рече: «Азъ есмь мꙋжь его,
И пришелъ есмь въ сторожехъ,
А по мнѣ идетъ вои бещисленое [множьство]».

И рече кнѧзь печенѣжьскый
Претичꙋ: «бꙋдими дрꙋгъ».
Ѡнъ же рече: «Тако бꙋдї!»
И подаста рꙋкꙋ межю собою,
И вдасть печенѣжьскый кнѧзь
Претичꙋ конь, саблю и стрѣлы,
Ѡнъ же дасть емꙋ бронь, и щитъ и мечъ,
И ѿстꙋпиша Печенѣзи ѿ города.

Що се оповідання, як бачимо, досить поетичне, являється окремою вставкою в літописі, про се переконує нас те, що йде зараз далі по ній і виглядає як закінчення иншого, прозового, оповідання: «и не бѧше лзѣ конѧ напоити на Лыбеди* [чрезъ] Печенѣгы. И послаша Кыꙗнѣ къ Ст҃ославꙋ г҃лющє: Ты, кнѧже чюжеи земли ищешь и блюдешь, а своеꙗ сѧ лишивъ. Малѣ бо насъ не възѧша Печенѣзи, и мт҃рь твою и дѣтий твоихъ. аще не придеши ни ѡборониши нас, да пакы възьмꙋть. аще ти не жаль ѡтьчини своеѧ и мт҃рь стари сꙋща и дѣти своихъ? То слышавъ Ст҃ославъ в борзѣ всѣдъ на кони съ дрꙋжиною своею, и приде къ Киевꙋ, и цѣлова мт҃рь свою и дѣти своꙗ, съжали си ѡ бывшем ѿ Печенѣгъ, и събра воꙗ и прогна Печенѣгы в поле, и бысть мирно».

Бачимо тут добре різницю між поетичним оповіданням і звичайним літописним стилем. В поетичнім оповіданні цікава з історичного погляду та подробиця, що парубок у Києві знає говорити по-печенізьки. Значить, печеніги вже довший час були сусідами українців, але держали з ними мирні зносини, а се тільки перший раз виступали воєнним нападом на Київ.

Написано д[ня] 6 марта 1912.

ЗАЯВА

З приводу моєї статті п[ід] з[аголовком] «Причинки до автобіографії»[*], поміщеної в 9 ч[ислі] «Неділі», я одержав від перекладача моїх оповідань на російську мову д. Гр. Войташевського лист із д[ня] 8. III, в якім він домагається спростовання мойого твердження, буцімто він видав книжечку моїх оповідань «без повідомлення і якого-будь відшкодовання» мене як автора[*]. Простую се твердження остільки, що справді від д. Войташевського я одержав був лист через канцелярію Наукового товариства імени Шевченка з просьбою, аби я дозволив йому перекласти на російську мову і видати два мої оповідання — «До світла!» і «Ріпник». На сей лист відписав зараз же д. В. Козловський[*], що тоді заступав місце секретаря в канцелярії товариства, ось яку кореспондентку: «Високоповажаний товаришу! Доктор Ів. Франко передав мені Ваш лист і просив повідомити, що він дає свою згоду на видання в російськім перекладі оповідань “До світла!” і “Ріпник”. Щиро здоровлю, В. Козловський». Побачивши мої оповідання в перекладі, доконанім не одним, але двома перекладачами[*], і видані в публікації, призначеній на широке розповсюднення, та видавані приватним видавництвом «Книгоиздательство “Польза”, В. Антик и Ко» в Москві, обчисленим, очевидно, на книгарський зиск, я, здається, мав повне право написати те, що написав. Знаючи російські порядки, по яким заграничний автор не має права домагатися від російських видавців ніякого відшкодовання за право передруку або перекладу своїх творів, я й не ставив такого домагання до д. Войташевського ані до московської фірми, а тільки зазначив сам факт.

POSTSCRIPTUM ДО ПОЕМИ

Отся книжечка була вже вся зредагована і перші аркуші надруковані, коли між рукописами моєї бібліотеки знайшовся ще один, і то, можна сказати, найвизначніший твір Афанасьєва — його поема «Безбатченко». Сей твір — се зошит такого самого паперу і з тим самим витисненим знаком та в тім самім форматі, що й рукопис поеми «Чари»[*], написаний тою самою рукою і з такими самими помилками та присланий мені з Києва разом із цілою пачкою инших рукописів іще в половині 80-их років мин[улого] віку. Припадком сталося те, що за весь той час, зайнятий різнорідними літературними роботами, я не звернув уваги на ті два рукописи і аж сього року, зайнявшися редакцією поетичної спадщини Афанасьєва, полишеною в українській мові, і дійшовши досить простою комбінацією до того, що його перу належать також вірші, друковані в «Основі» під псевдонімом Хрущ, я мав ту приємність віднайти обі недруковані досі поеми сього автора, під псевдонімом Микола Хрущ. Рукопис «Безбатченка»[*] — зшиток формату 40, обіймає 20 карток, із яких перша містить тільки титул: «Безбатченко. Поема Миколи Хруща», а дальші, нумеровані картками, не сторонами, 1—19, містять текст поеми. Поема зложена строфами, з яких найбільша часть має 12 рядків, римованих на взір «Енеїди» Котляревського[*], але стр. 8 і 11 мають по 18, стр. 12, 37, 39, 54, 62, 64 по 14, а 61 і 71 по 16 рядків.

Сама тема поеми вибрана дуже щасливо і могла дати привід до дуже цікавої психологічної та суспільної студії. Ся тема — нелегальний син сільського поміщика, який при помочі свойого вітця з добрим успіхом одержує шкільну освіту і визначається гарними прикметами ума й серця, — не була порушена ані оброблена ніким ані в давнішій, ані в новішій літературі, зате дуже часто і на різні лади була оброблювана особливо в французькій літературі 30-их і 40-их років. Чи взяв наш автор мотив до своєї поеми з якого чужого взірця, чи, може, зачерпнув його з власного життєвого досвіду, сього не беруся рішати. Важне тільки те, що наш автор, узявши таку незвичайну тему, не зумів розвинути її як слід на тлі тогочасних російських відносин, і, заставивши свойого героя знайти смерть наслідком першого невеличкого розчарування, яке зустріло його в молодім віці, він показав, що відповідний розвиток і проведення сеї теми були не в його силі. Невважаючи на се, оброблення теми свідчить про немалий поетичний талант і вдумливість автора, який потрафить відчути і відповідно передати переживання різних людей у різних моментах.

Зміст поеми досить простий, і його можна передати кількома реченнями. Сільська дівчина, взята до панського двора для услуги, вертає з того двора вагітною, переживає тяжкі хвилі сорому та страху, але, дізнаючи помочі від пана, зносить спокійно свою долю і виховує дитину старанно. За підмогою пана хлопчик кінчить зразу сільську, а потім і міські школи. Поки ще міг осягнути якусь служебну посаду, відповідну до свойого вищого образовання, — сю евентуальність автор пропустив без уваги, — він одержує місце домашнього вчителя у одного пана, також сільського поміщика, вдівця, у якого по смерті жінки лишився малий син і майже доросла дочка. Пробуваючи в дворі того пана, герой поеми переживає одну з тих щасливих і нещасливих молодечих пригод, що називається першою любов'ю. Невеличка перешкода, яку він зустрічає при тім, коли його мила призналася батькові до свойого чуття, а сей відповів на се рішучим відказом і безпроволочним вивезенням учителя до міста, доводить сього молодого чоловіка до розпучливої думки — покинути все і пристати до народного повстання в далекій Сербії. Невеличку пробу скомплікування теми зробив автор, оповідаючи, що панночка, якій не довелося навіть попрощатися зі своїм милим, невважаючи на суворість свойого вітця, все-таки написала йому лист, у якім поручає йому не тратити надії та не забувати про неї, висловляючи сподівання, що його та її зусилля можуть з часом перебороти батьків опір. На сей лист, який повинен був додати йому духа, молодий чоловік відповідає зовсім не мужеським писанням, подиктованим зовсім неоправданою зневірою, виїздить до Сербії і, справді, після короткої та маловажної воєнної кар'єри знаходить смерть у битві з турками. Як бачимо, в поемі можна було розвинути далі ролі батька Іванового, його матері, його милої та її вітця, коли б автор мав був відвагу розширити рами своєї поеми.

Щодо часу, коли була написана поема, то події, наведені в поемі, позволяють означити час її написання досить докладно. Зараз перша строфа кладе початок акції поеми на остатні роки кріпацтва в Росії, яке, як відомо, знесене було в марті 1861 р.* Кінець акції поклав автор на часи повстання південних слов'ян у Боснії та Герцоґовині проти турецького панування, що почалося 1874 р.*, та на початок сербської війни з турками, що почалася 1875 р.* А коли пригадаємо, що наш автор умер дня 6 вересня того ж року, то можемо сказати напевно, що ся поема була коли не остатнім, то одним із остатніх його писань.

Писано д[ня] 21—28 мая 1912

ПРОСПЕКТ ВИДАВНИЦТВА «МІЖНАРОДНА БІБЛІОТЕКА»

Відсунений обставинами від живішого уділу в нашім публічнім житті, але не покидаючи літературної та наукової праці, невважаючи на надзвичайно прикрі та невідрадні обставини мойого особистого життя, я знайшовся в такім положенні, що не міг знайти місця для деяких своїх літературних та наукових праць там, де знаходив його давніше. Переставши від року 1908 бути редактором «Л[ітературно]-н[аукового] вісника», я містив у ньому деякі свої твори та переклади ще в 1909 і в першій половині 1910 р., поки поведення редакції сього місячника зо мною не зробило мені участи в тім виданні зовсім не пожаданою. Прочуваючи се, я ще в р. 1909 порозумівся усно з д. О. Пашуком* щодо свойого уділу в розпочатій ним публікації «Універсальної бібліотеки»*. Не можу сказати, аби мої відносини до д. О. Пашука полягали на моїй солідарності з його планом та способом видавання. Навпаки, зараз щодо перших випусків сеї публікації я робив йому уваги переважно річевого змісту, прим[іром], указуючи на те, що переклад «Демона» Лермонтова, доконаний д. М. Капієм*, не видержує навіть найлагіднішої критики і що його не варт було друкувати, тим більше, що наше письменство має вже переклад того твору, доконаний М. П. Старицьким*, про що д. Пашук, очевидно, не знав. У своїх розмовах із ним я не раз висловляв свої уваги щодо самої програми видання, остерігаючи перед надто великими обіцянками та надто широкими програмами, зовсім не відповідними ані до скромних вимогів та потреб нашої публіки, ані до ще скромніших літературних та наукових сил, здібних виповнити хоч би найскромнішу програму. Щодо самого фінансового поставлення та ведення справи я не вдавався в дискусії з д. Пашуком і тільки иноді звертав його увагу на те, що він занадто оптимістично задивляється на шанси свойого підприємства, а натомість занадто легко і навіть легкодушно оцінює власні грошові засоби, редакторські обов'язки та літературні продукційні сили свої та своїх співробітників. Супроти його підприємства я поставив себе досить автономно. Зразу я дав йому переклад Апулеєвої казки «Амор і Психе» для видання його власним накладом, за що він обіцяв мені гонорар не менший від того, який дістають у нас перекладачі в инших періодичних виданнях. Аж по надрукованні сеї книжечки я одержав від пок[ійного] д. Стадника на рахунок того гонорару 40 кор[он], та, не надіючися від д. Пашука дальшого гонорару, а бажаючи пустити в світ деякі свої праці, тим часом приготовані до друку, я умовився з редактором «Унів[ерсальної] бібл[іотеки]» видавати ті праці власним накладом остільки, оскільки він не зможе сам покрити коштів, і ділитися з ним надрукованими примірниками в пропорції вложених коштів. На таких умовах вийшла книжечка «Цар і аскет», якої часть накладу покрив д. Пашук, але не міг покрити коштів переплету, так що, бажаючи випустити книжечку в світ, я сам покрив увесь кошт переплету, а з часом також решту коштів друку.

З кінцем 1909 р. д. Пашук видав проспект на «Універсальну бібліотеку» на р. 1910, у якім обіцяв публіці не менше як 63 твори, з яких деякі — спорі томи або навіть двотомові. Сей проспект при повнім майже браку фондів і значнім дискредитованні видавництва попереднім його веденням можна вважати верхом редакторської легкомисности. Не мавши ніякого впливу на укладання сього проспекту, якого д. Пашук не захотів дати мені друкованого примірника, я поклав собі, не відступаючи від фірми «Універ[сальної] бібл[іотеки]», друкувати в ній те, що буде в мене готове, власним накладом, розуміється в міру того, скільки мої фонди та мій кредит позволять на се без надто великого обтяження. Отак протягом рр. 1910—1912 я випустив під сею фірмою отсі книжечки:

Франко Іван, Цар і аскет	ц. 60 с.
Єлачіч Евген, Крайна Північ — вітчина людськости	ц. 30 с.
Менандер, Право дитини	ц. 20 с.
Герцен Александер, Спомини з еміграції	ц. 20 с.
Франко Іван, Три святі грішниці, старохристиянські легенди	ц. 30 с.
Франко Іван, Іван Вишенський	ц. 50 с.
Платон, Симпозіон	ц. 40 с.
Апулей, Амор і Психе	ц. 30 с.

Наслідком такого поставлення діла мої зносини з д. Пашуком, замість вияснитися, зробилися дуже неприємними. Опираючися на те, що мої праці виходять під його фірмою, він домагався від мене раз у раз довільного числа примірників моїх видань для розсилки своїм пренумерантам і рівночасно вибрав від мене готівкою не тільки ті 40 кор[он], які дав мені пок[ійний] Стадник як часть гонорару за Апулея, але надто ще дещо дрібніших квот, і в додатку загрозив мені судом, подаючи рівночасно проєкт за відповідною заплатою обняти на власність усе його видавництво разом із фірмою. Не можучи і не хотячи зробити сього, я полишив д. Пашукові свободу удатися на судову дорогу, а вичитавши недавно в «Ділі» його оповістку, що з днем 20 мая розпочинає дальше видавання своєї бібліотеки, я постановив не вживати його фірми в дальших своїх публікаціях і розпочати своїм накладом нове видавництво, відповідне наразі моїм власним потребам і засобам, не виключаючи, одначе, й того, що з часом воно зможе розширити свої рамки і зробитися органом ширшого кружка наших письменників.

Остатні роки, мабуть, не припадково сплодили цілий ряд таких книжкових неперіодичних видавництв, що служать різним цілям і мають різні напрями та програми. Можливо, що одною з причин такого явища треба вважати брак центрального літературно-наукового органу, який заспокоював би потреби літературних робітників у більшій мірі, як се чинить тепер «Літ[ературно]-наук[овий] вісник», якого редакція осягнула вправді неможливу давніше точність виходу поодиноких книжок, але їх змістом та напрямом друкованих у них праць аж надто часто викликає неприємне почуття зачудування та розчарування.

Щодо себе можу сказати, що власне те, що я ступнево був змушений уступити з посади редактора «Літ[ературно]-наук[ового] вісника», а далі, в половині 1910 р., усунутися також від співробітництва в нім, змусило мене до не дуже принадних для мене зносин з д. Пашуком і змушує тепер іще раз піти власною дорогою. Я вважав потрібним вияснити свої відносини до видавця «Універс[альної] бібл[іотеки]» тому, аби ширша публіка не попадала в непорозуміння і не мала претенсій до мене за те, що робив і що далі робитиме д. Пашук. Заявляю при тім, що вищеназвані книжечки «Універс[альної] бібл[іотеки]» (ч. 9, 10, 11—12, 15, 16 і 17—18) фактично і формально (за усною згодою д. Пашука) — моя приватна власність, до якої ані він сам, ані його передплатники не мають ніякого права. Всі ті книжечки видані моїм накладом без участі фондів ані заходів д. Пашука; вони віддані на склад книгарні Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка у Львові (Ринок, ч. 10) і творять основний фонд нового видавництва «Міжнародної бібліотеки», яке розпочинаю виданням «Українських поезій» Афанасьєва (Чужбинського). Призначуючи се нове видавництво в першій лінії публікації своїх власних творів або перекладів, які буде мені можливо приготовити до друку і яких не буду міг опублікувати в инших видавництвах, я, розуміється, не виступаю тут ні з якою програмою, не розписую передплати, не в'яжу себе ніякими реченцями в виході книжок, не почуваючи можности розширювати їх при помочі кольпортажі, на яку головно числив д. Пашук. Перша книжечка, що появляється під сею новою фірмою, була призначена первісно для «Літературно-наукової бібліотеки»*, видаваної «Укр[аїнсько]-руською видавничою спілкою», але наслідком順 оречення референта книгарняного, що книжечки з віршами тепер не йдуть, дирекція «Спілки» відмовила моїй праці місця в своїм видавництві. З огляду на великий кошт друку, я вважаю можливим випустити її своїм накладом і, маючи певність, що книжечка містить у собі дещо зовсім нове і являється досить важним вкладом у скарбівню нашої поетичної літератури, надіюся, що вона знайде собі доступ до публіки і признання у всіх тямучих людей.

Писано д[ня] 10—13 мая 1912

ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА. VI. ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ. ЧАСТЬ ПЕРША

Накладом автора, Львів, 1912. Ціна 2 кор.
Ст. 1—196. [Анонс]

Минулого тижня вийшов шостий том моїх «Писань»*, що містить першу серію моїх «Причинків до історії України-Руси», а власне:

I. Повний образ історії України-Руси, критичні уваги до історичних праць проф. Мих[айла] Грушевського*, ст. 1—58;

II. Скити й Скитія, історичні оповідання Геродота*, ст. 59—86;

III. Дещо про хозар*, ст. 87—107;

IV. Брунон із Кверрбурґа*, гість Володимира Великого в 1007 р., ст. 109—123;

V. Придунайські скити в IV—XII вв.*, ст. 125—150;

VI. Руське плем'я в Заліссі (Трансильванії)*, ст. 151—188; Додаток: Сліди скитської традиції в історії та побуті укр[аїнського] народу, ст. 188—192. Перші чотири з тих «Причинків» друкувалися по черзі в фейлетонах «Діла»*, але тут являються майже всі, а особливо перші поправлені і значно розширені. Причинок V являється тут перший раз, а причинок VI був друкований у «Науковім додатку до "Учителя"», 1912 р., ч. 1—3*, але тут являється також із новими додатками. Підходячи до історії України-Руси з літературного боку, я зупиняюся в отсих «Причинках» головно на літературних джерелах до історії нашої вітчини, а головною вихідною точкою моїх критичних уваг до історичних праць проф. М. Грушевського було питання: наскільки докладно і повно визискав наш історик найважніші джерела, особливо до початкових часів історії нашого народу.

Се дало мені привід вибрати з історичного твору Геродота все те, що він подає про скитів, які майже протягом тисячі літ жили на території теперішньої України і полишили на ній не тільки багато пам'яток матеріяльних у виді могил та городищ, але також деякі сліди традиційного характеру, на які я й звертаю увагу в «Додатку». Так само піддержуючи теорію проф. Грушевського про слов'янський характер антів і про те, що вони були предками бодай одної части українсько-руського народу*, я визискав докладніше та повніше від проф. Гр[ушевськ]ого те, що подає про антів Прокопій Кесарійський*, і висловив погляд, що анти не вигибли, але, злучившися з придунайськими скитами середніх віків, виперті з території теперішньої Румунії, заховалися й живуть досі, хоч без руського імени, в Заліссі (Трансильванії). Слідам руського племени в Трансильванії я присвятив окрему розвідку, призначену первісно для публікації в «Записках Наук[ового] Товариства ім. Шевченка» і прочитану мною на засіданні історично-філософічної секції. Коли, одначе, заповіджена головою секції дискусія над сею розвідкою не відбулася ані на тім самім, ані на другім, ані на третім пізнішім засіданні, і коли один із членів тої секції в своїм писанні, призначенім для опублікования, хоч і не опублікованім, назвав мою розвідку «компрометацією науковости», я передав її в редакцію «Учителя», де вона й була опублікована. Пускаючи свої «Причинки» в світ своїм власним накладом, чиню се в переконанні, що я зробив річ потрібну і науково вартну, не уймивши нічого заслугам проф. Грушевського.

ПРИЧИНКИ ДО СТАРОРУСЬКОГО ВІРШОВАННЯ

Роздивляючися уважно в різнородних пам'ятках найстаршого українського письменства, я дійшов до того погляду, що в ньому доховалося до наших часів далеко більше пам'яток, писаних віршами, ніж се досі загально признається. Поминаючи вже «Слово о полку Игоревѣ», якого віршову форму найбільша часть дослідників, особливо великоруського племени, і досі вважає тільки гіпотезою, та пісню про Оря, половецького співака, якої віршову форму реконстрував уперве Ювеналь Тихоновський*, поминаючи також величезну масу церковних пісень, перекладених із грецької мови і поміщених у церковнослов'янських «Празничних Мінеях», де заховалися твори греко-візантійських поетів, треба признати, що і в нашім найстаршім літописі заховалося досить значне число віршованих пам'яток, переписаних прозою при редагованні літопису. На одну таку пам'ятку звернув я вже увагу в львівськім тижневику «Неділя», ч. 10 б[іжучого] р[оку], а власне на віршу про напад печенігів на Київ у р. 968, якої первісна неналежність до літопису стверджується вже тим, що вірша оповідає про напад печенігів у тім році як про перший напад сеї орди на Русь («Придоша Печенѣзи на землю руску первоє»), коли тим часом із того ж літопису відомо, що печеніги появилися на Русі уперве значно вчасніше, а власне ще в р. 915, під яким читаємо майже дословно те саме: «Приидоша Печенѣзи первоє на рускую землю», по чім, одначе, йде зовсім щось инше: «и створивше миръ съ Игоремъ идоша къ Дунаю». І пізніше мав Ігор зносини з печенігами, але війни з ними, правдоподібно, не було.

Прочитуючи уважно найстаріші відомості нашого літопису про руську землю та про руську князівську династію, я мав враження, що читаю одно за одним поетичні оповідання, переписані прозою. Се завважили вже й давніше деякі дослідники, та ніхто з них не вивів із сього спостереження досить простого заключення, що ті поетичні заги були первісно зложені віршами. Певна річ, не були се такі самі вірші, як наші теперішні, писані новочасними поетами, ані такі, як наші народні пісні, складані або перероблювані у значно пізніших часах, але зближалися своїм складом більше до норманських та старогерманських віршованих заг та рун, яких зразки заховалися між иншим у найстаршій «Едді»* та в піснях давніх норманських поетів в роді короля Гаральда*.

Подаю тут читачам проби реконструкції віршової форми деяких оповідань нашого найстаршого літопису, держачися, як і в попередній пробі, тексту Печерського (т[ак] зв[аного] Іпатського) літопису, якнайближчого до первісних оригіналів і до народної мови.

І. Покликання варягів

Під р. 862, отже, більше як сто літ перед нападом печенігів на Київ, подає наш літопис ось яке поетичне оповідання:

И изгнаша Варѧгы за море,
И не даша имъ дани,
И почаша сами в собѣ володѣти.
И не бѣ в нихъ правды,
И въста родъ на родъ,
И быша оусобицѣ в них,
И воєвати сами на сѧ почаша.
И ркоша: «Поищемъ сами в собѣ кнѧзѧ,
Иже бы володѣлъ нами и рѧдилъ
По рѧду [и] по праву».
Идоша за море к Варѧгом, к Руси[1].
Ркоша Руси Чюдь, Словѣне
И Кривичи и Всѧ:
«Землѧ наша велика и ѡбилна,
А нарѧда въ неи нѣтъ.
Да поидете кнѧжить и володѣть нами!»
И избраша сѧ триє брата с роды своими,

---

[1] Тут іде літописна вставка: «Сіце бо звахуть ты Варѧгы Русь, ꙗко се друзии зовутсѧ Свеє, друзии же Оурмани, Аньглѧне инѣи и Готе». — *[Іван Франко]*.

И поꙗша по себѣ всю Русь,
И придоша къ Словѣномъ пѣрвѣє
И срубиша город Ладогу.
И сѣде старѣишим в Ладозѣ Рюрикъ,
А другии Синєоусъ на Бѣлѣ ѡзерѣ,
А третѣи Труворъ въ Изборьсцѣ[1].
По дьвою же лѣту оумре Синєоусъ
И братъ єго Труворъ,
И приꙗ Рюрикъ власть всю ѡдинъ.
И пришед къ Ильмерю,
И сруби город надъ Волховом,
И прозваша и Новъгород.
И сѣде ту кнѧжа и раздаꙗ
Мужемъ своимъ волости и городы рубати:
Ѡвому Полътескъ, ѡвому Ростовъ,
Другому Бѣло ѡзеро[2].
И бѧста у него два мужа
Не племени єго, но боꙗрича,
И та испросиста сѧ къ Цсрюграду
С родом своимъ, и поидоста по Дънепроу.
Идучи мимо и оузрѣста на горѣ городокъ,
И въспрошаста ркуще : «Чии се городъ?»
Ѡни же ркоша: Была сут три братьꙗ,
Кии, Щекъ [и] Хоривъ,
Иже сдѣлаша городъ сии,
И изъгыбоша, а мы сѣдимъ,
Роды ихъ, и платимъ дань Козаромъ».
Асколдъ же и Диръ ѡстаста в городѣ семъ,
И многи Варѧгы съвокуписта,
И начаста владѣти польскою землею.

Отсе поетичне оповідання має характер не книжної записки, а усної традиції, але пізніший редактор, записуючи його або знайшовши давніший запис, повставляв у текст свої додатки, взяті чи то з инших писаних джерел, чи, може, навіть із власної комбінації. Такою власною комбінацією пізнішого редактора можна назвати етнографічну вставку між рядками 24 і 25 поетичного оповідання, де занотовано, що від варягів уся земля прозвалася Русь, і між рядками 33—34, де до варягів «находників» зачислено туземні племена словен, кривичів, мероми та весі.

---

[1] Тут іде літописна вставка: «И ѿ тѣхъ Варѧгъ прозва сѧ рускаѧ землѧ». — *[Іван Франко].*

[2] Далі йде літописна вставка: «И по тѣмъ городомъ суть находницѣ Варѧзи: в Новгородѣ Словенѣ, и в Полотьскѣ Кривичи, в Ростовѣ Мерѧне, на Бѣлѣ ѡзерѣ Весь, в Муромѣ Мурома, и тѣми всѣми ѡбладаше Рюрикъ». — *[Іван Франко].*

Вставка після рядка 11 полягає на старій норманській традиції, яка вважає варягів, що називали себе Русь (Rutheni у Саксона Граматика)*, частиною того північногерманського племени, якого инші парості називали себе свеями (шведами), урманами (норманами) та англянами (англійцями).

Що ж до самого поетичного оповідання про покликання варягів на Русь, зазначу лише те, що воно має собі досить близьку паралелю в оповіданні старонімецького письменника Відукінда* про покликання германськими племенами англів та скотів саксонських войовників Генґіста й Горси, що були основателями англосаксонської держави в Англії та Шкоції.

Писано дня 19 марта 1912 р.

ПРИГОДА З. АВДИКОВСЬКОГО ДНЯ 1 СЕРПНЯ 1848 РОКУ

В своїм гарно написанім нарисі «У Захара Авдиковського», поміщенім у ч. 17 «Неділі» (ст. 2—3), згадав д-р В. Щурат дуже коротко про пригоду Зах[ара] Авдиковського у Львові дня 1 серпня 1848 р., а значно докладніше про його пригоду в Трускавці дня 22 серпня того ж року, про обі пригоди на підставі того, що було подано в тодішній «Зорі галицькій». Не від речі буде подати тут у перекладі на нашу мову те, що написав офіціяльний орган тодішнього верховодячого в краю польського сторонництва і його центрального органу «Rada Narodowa»*, щоденний часопис «Gazeta Narodowa» в ч. 86, виданім дня 8 серпня 1848 р. На чолі того числа під рубрикою «Sprawy krajowe» міститься комунікат «Z Rady Narodowej» під революційним окликом: «Wolność! Równość! Braterstwo!» Далі подаю в перекладі на нашу мову:

«Подаючи залучене донесення до прилюдної відомості, Рада Народова центральна оповіщує, що поробила в тій справі всі відповідні кроки у властей духовних і світських. Народ і край виглядає з цілою певністю повного виміру справедливости за таке безличне зневаження прав Божих і людських. У Львові дня 4 серпня 1848. Станіслав Пілат, президент. Францішок Михальський, секретар-заступник». До сього комунікату долучено ось таке донесення:

«Preświenta Rado Narodowa! Ч. 1139. Нижче підписаний, маючи поручене душпастирство в шпиталю св. Лазаря і в домі вбогих і калік у каплиці або костелі Св. Лазаря відправити жалібну службу Божу за замучених братів. В тій цілі в понеділок рано покликав до себе костельних слуг, що також належать до того закладу, а іменно Францішка-Ксаверія Бердінґа, поручаючи йому, аби на дев'яту годину був готовий жалібний катафалк, покритий чорним сукном і обставлений 12 свічками. Ф.-К. Бердінґ заявив, що в посіданні шпиталю є новий катафалк із домовиною, але його має в своїм сховку під ключем завідатель (Verwalter) Авдиковський. Не уявляючи собі навіть, аби підписаний мав у згаданого завідателя збудити проти себе якусь нехіть, післав до нього того самого Ф. Бердінґа, просячи його чемно, аби зволив видати катафалк для відправи жалібної служби Божої. Немало здивувався підписаний, коли Фр.-К. Бердінґ доніс йому, що завідатель Авдиковський не тільки не дасть катафалка, але велить замкнути костел, коли ксьондз захоче відправляти таку службу Божу. Не вірив нижче підписаний, аби завідатель, економічний урядник, що не має ніякої політичної власти, захотів доводити до такої крайности самоволю звичайну в урядників поліційних. Тому велів Ф. Бердінґові уставити звичайний катафалк вищезгаданим способом. До сієї роботи взялися зараз той сам Ф. Бердінґ і органіст Ф. Зіндер. Втім впадає завідатель Авдиковський з двома парубками до костела і, не віддавши почести святому місцю, велить забрати катафалк з покровом і зі всім, викрикаючи бучно в костелі: "Коли ксьондз хоче відправляти службу Божу за таких людей, то нехай велить поставити собі в костелі шибеницю, а не катафалк". Він (завідатель Авдиковський) не позволить сьогодні ксьондзові відправити в костелі нічого иншого, тільки службу Божу. На такі брутальні вислови того дрібного і нікчемного члена бюрократії, якого негідні поступки з давніших літ відомі з занесених кс[ьондзом] Мотилевським, адміністратором тої капеланії, кількаразових зажалень до власти, які, одначе, дивним способом були толеровані, нижчепідписаний не відправив ніякої служби Божої в тій каплиці. Львів, дня 1 серпня 1848. Кс[ьондз] Тома Кінцель, заступник адміністратора капеланії шпиталю св. Лазаря».

Невважаючи на заяву «Rady Narodowej», буцімто вона поробила всі кроки у властей світських та духовних, аби покарали «ganiebny postępek»[1] Авдиковського, ні про які поступки властей у сій справі далі нема відомости, а тільки в ч. 96 того самого органу з дня 21 серпня поміщено допись із Трускавця з датою 14 серпня і з підписом М., в якій читаємо ось що: «Купелева тиша вчорашнього дня (отже 13-го, а не 22-ого серпня) була нарушена ось якою великоміською подією. Коли гості вечором, як звичайно, зібралися в салі, аби при помочі товариських забав зробити собі так потрібну в купелях руханку і вибраний котик тільки що пустився за моторненькою мишкою, почули ми нараз страшенний галас, писк, калатання і брязкіт кухонної посуди. По складі тої гармонії легко було догадатися, що й тут, як се часто буває у Львові та й у Відні при подібних концертах, когось ушановано котячою серенадою. Зацікавлені, ми пішли за голосом сеї гучної музики і швидко довідалися, що відомий із негідних поступків завідатель Авдиковський прибув сюди до купелі, бажаючи, мабуть, у ропі techniques ополоскати своє заплямлене ім'я. Та ані сіль, ані сірка не поможуть на таку хибу, бо ще не розгостився гаразд, коли під вікнами, мов від удару чародійної палички, появилося множество котячих музикантів, дуже вправних у тій штуці і обнятих запалом прийняти такого шановного гостя відповідно до його заслуг. Особливість нечуваної тут ніколи досі гармонії привабила кількох селян, що святкували у коршмі, а ті, не вміючи вияснити собі значіння такого привитання, легко повірили промові завідателя і його щедрому грошовому даткові і окричали той музичний акт як злочин і розбій і щодуху вдарили в дзвони. Сей несподіваний алярм мусив зробити прикре враження на купелевих гостей, тим більше, що кровавий досвід навчив, як тяжко спростувати раз прийняту фальшиву опінію. Тривога тривала, одначе не дуже довго, бо незабаром прибув шановний парох місцевий, вияснив зібраним значіння тої прикрої музики, а малюючи наслідки такого вибрику яркими красками, що гості затривожені роз'їдуться, а громада стратить купців на молоко та сметанку, швидко заспокоїв збентежені уми. Юрба заспокоїлася і розійшлася по домах, а пан Авдиковський, розуміється, від'їхав».

---

[1] Ганебний учинок *(польськ.)*. — *Упоряд.*

Отсе оповідання являється менше докладним і менше правдивим від того, яке подав д-р В. Щурат, зате воно малює досить добре сю патріотичну легкомисність польської публіки в р. 1848, яка для осягнення своїх ніби патріотичних забаганок не вагалася під хвилевим враженням опоганити честь, або навіть наразити на небезпеку життя та свободу чоловіка, що хвилево зробився непопулярним, або якимось зле толкованим поступком, хоч на правду зовсім легальним та невинним, стягнув на себе ненависть фанатиків — усе одно, чи ретроградного обскурантизму, чи кровожадного анархізму. Таким кровожадним анархізмом, що в своїй пересаді граничить з божевіллям, а рівночасно доходить до мимовільного комізму, надихано те, що написано було про справу Авдиковського в часописі «Kurjer Lwowski», редагованім Григорієм Розуміловським*, який у надмірі свойого польського патріотизму на одній відозві підписав себе навіть русином. У числі 12 сього гумористично-сатиричного часопису з р. 1848 читаємо на стор. 48 ось що — сього вже не годиться подавати в перекладі на нашу мову.

«Wiersz na Audykowskiego, trupożercy i wyrodka narodu polskiego, officyalistę ekonomicznego przy szpitalu ubogich św. Łazarza we Lwowie, który w rocznicę śmierci męczenników naszych: Wiśniowskiego i Kapuścińskiego, do ko-

ściola tamtejszego wpadł, katafalek rozbił i mszy żałobnej księdzu Kintzlowi odprawić nie dał, mówiąc: "Kiedy za wisielców nabożeństwo odprawiać chce, to niech sobie szubienicę, ale nie katafal w kościele postawi"».

Muzo, chciej mi grać,
By wyrodną nać
Bukiem z góry prać,
Tysiąc kolek dać,
Włosy ze łba rwać
I za miasto gnać.
Lecz to mało tak,
Bo na zemsty znak
Zetrzeć go na mak.
Potem ubrać w frak,
Ręce związać wspak,
Fiu! i wprost na hak!
Takich łotrów szmat!
Taki nędzny gnat!
Dziadom bułki kradł!
Dzisiaj ten psu brat,
Spłodzon z samych zdrad,
Jest powodm zwad.
Lecz wyrodku ty,
Tobie wszystkie kły,
Wybijemy my.
Dzieci wspomną wzdy
Audykowski zły
Zginął tak jak kpy.
Był to wielki cap,
Jeszcze większy gap,
A największy drab!
Więc go bracie grab,
Choć za kołnierz złap,
I uwędź na schab.
Albo wiecie co,
Niechaj stanie kto,
Da mu na pysk sto;
Jak mu będzie mdło,
Zrobim z nim wjo-wjo,

Aż na piekła dno!
Albo by go struć!
Trzeba nam go szczuć,
Choćby krwią miął pluć,
Tak, jak szydłem, kłuć,
Taj jak żywcem zżuć
I bebechy pruć!
Wtenczas to jest cud,
Gdy za taki brud
Tak się pomści lud.
Bo kto hańbi ród,
Niech ginie jak but![1]
Requie caput![2]

---

[1] Вірш на Авдиковського, трупожерця і виродка польського народу, економічного службовця при шпиталі вбогих св. Лазаря у Львові, який у річницю смерті наших мучеників Вишньовського і Капусцинського впав до тамтешнього костьолу, розбив катафалк і не дав відправити жалобної меси ксьондзові Кінтцелю, кажучи: «Якщо за вішальників службу Божу відправляти хоче, то хай собі шибеницю в костьолі поставить, а не катафалк».

Музо, заграй мені,
Щоб погану гичку
Буком згори прати,
Тисячу кольок дати,
Волосся з лоба рвати
І за місто гнати.
Але то мало так,
Бо на помсти знак
Стерти його на мак.
Потім вбрати у фрак,
Руки зв'язати назад,
Ф'ю! і просто на гак!
Таких розбійників чимало!
Така нужденна кість!
Жебракам булки крав!
Нині той пса брат,
Сплоджений із самих зрад,
Є причиною чвар.
Але, виродку ти,
Тобі всі ікла
Виб'ємо ми.

Сей вірш, який можна вважати найдивогляднішим вибриком короткотривалої свободи друку в р. 1848, причеплений до назви нашого земляка за вчинок по-тодішньому і по-теперішньому зовсім легальний, бо за відправлення служби Божої за душі повішених у р. 1847 польських патріотів, а після австрійських законів злочинців, завідатель урядової інституції — а такою був тоді міський заклад для вбогих — міг мати великий клопіт і навіть утратити посаду. Тому й не диво, що власті, невважаючи на заходи Rady Narodowej, не вдалися в сю справу, а польські фанатики могли помститися за мниму зневагу пам'яті своїх мучеників тільки такими вибриками пресової свободи.

Писано дня 5 мая 1912

Діти затямлять назавжди:
Авдиковський злий
Згинув так, як кпини.
Був то великий цап,
Ще більший роззява,
А найбільший драб!
То ж рукою його, брате,
Хоч за комір вхопи
І проведи по туші.
Або більше що:
Нехай стане хто,
Дасть йому на писок сто;
Як буде його нудити,
Зробимо з ним вйо-вйо,
Аж на пекла дно!
Або отруїти б його!
Треба нам його цькувати,
Хоч би мав кров'ю плювати,
Так, як шилом, колоти,
Та й живцем зжувати
І нутрощі різати!
Тоді то є чудо,
Коли за такий бруд
Так помститься люд.
Бо хто ганьбить рід,
Хай гине, як бут! *(польськ.). — Упоряд.*

[2] Голово, спочинь! *(латин.). — Упоряд.*

З НАУК[ОВОГО] ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Засідання філологічної секції відбулося д[ня] 8 падолиста, в п'ятницю. На жадання референта, проф. Івана Верхратського, якому стан здоров'я не позволяє виходити з дому, засідання відбулося в його помешканні. Присутні були голова секції др. Ів. Франко і члени — проф. Кирило Студинський, проф. д-р Осип Маковей та радник Ал[ександр] Барвінський. Проф. Верхратський предложив для збірника секції свою працю п[ід] з[аголовком] «Говор батюків»*, якої вступну часть відчитав. У тій вступній часті вказано поперед усього територію того говору, що обіймає повіт Жовківський, Городецький та Яворівський, а далі визначено дуже докладно та подрібно найважніші язикові особливості того говору в голосівні, відмінах та складні. Автор зазначив, що меж того говору докладно означити не можна, що язикові особливості, спостережені ним у одній місцевості, не держаться постійно не тільки в тій самій місцевості, але навіть у говорі того самого чоловіка. Язикові спостереження, роблені автором протягом кількох літ і в різних місцевостях, упорядковані систематично з зазначенням тільки місцевости, а не часу занотовання даного язикового явища. Окрім сеї і вступної части, яка дає загальну характеристику сього говору, праця проф. Верхратського дає поперед усього граматику сього говору, потім збірки оповідань, приказок, загадок та пісень, записаних із уст народу в означених місцевостях. Працю по невеличкій дискусії одноголосно прийнято до друку.

1913

[ПАМ'ЯТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ]

Пам'ять дорогої покійниці записана в моїй душі незатертими слідами. Честь її пам'яті.

1916

ПЕРШИЙ РІК ВИДАННЯ «ГРОМАДСЬКОГО ГОЛОСУ»

В червні 1896 р., як звичайно від кількох уже літ, приїздив із Києва до Львова рідкий та дорогий гість, Василь Васильович Ковалевський*, бувший учитель гімназії в Одесі, якому кількалітня висилка до Сибіру заперла дорогу публічної педагогічної діяльности, а зате отворила дорогу приватного вчительства в Києві. Поселившися там, він головно жив «уроками» (лекціями), даваними ученикам вищих київських гімназій, на які одержав право від уряду за свій визначний педагогічний талант та за своє тверезе, бездоганне, високоідейне життя. Гімназіяльні курси, а також приватні лекції кінчаться в Росії в маю, тому вже в червні можна надіятися більше або менше численних гостей в Галичині з кругу українських гімназіяльних учителів.

Прибувши в тім році до Львова, Ковалевський якимось припадком здибався з В. Будзиновським*, а перша розмова з тим молодим чоловіком, незвичайно оживленим та смким, вплинула на нього так, що він не пожалів своїх грошей (300 рублів) і дав йому їх на заснування часописі для народу, що мала з часом стати органом Української радикальної партії. Будзиновський справді зараз приступив до видання «Громадського голосу», яке держав на своїх плечах цілий рік. Не маючи під руками того першого річника «Громадського голосу» і не пригадуючи його змісту, не можу сказати нічого про враження, яке викликало видання Будзиновського серед тодішньої української громади та серед Української радикальної партії, але здається, що вже в тім першім році Будзиновський мусив сильно розчаруватися в успіхах розпочатого ним діла, коли його друга стріча з Ковалевським вийшла дуже неприємною. Як оповідав мені покійний Ковалевський, у нього з Будзиновським вийшла досить остра перепалка із-за видавання часописі та за кошти видавництва, а коли Ковалевський зажадав рахунків, Будзиновський відмовив їх, заявляючи, що видає часопись, з якої також сам мусить жити, а одержуючи від київського гостя дуже малу запомогу, не обов'язаний складати йому рахунку. Після такої відповіді Ковалевський, чоловік незвичайно делікатний у товариських зносинах, вийшов сердитий, та дійшовши до свого покою в готелі, застав там принесену цілу купу чисел «Громад[ського] голосу» та й реєстр передплатників у адресовій книзі, а понад се ні слова оправдання, ні обрахунку від Будзиновського. З тою новиною Ковалевський, обурений та збентежений, як мало коли в своїм житті, прийшов до Павлика, а потому й до мене, та й оповів нам свою пригоду з нашим молодим товаришем. Павлик, як звичайно, добродушний і податливий, прийняв на себе обов'язок перейняти редакцію «Громадського голосу» та вияснити справу з Будзиновським, а я обіцявся взяти участь у співробітництві в тій часописі, до чого досі Будзиновський ніколи не просив мене.

Писано 25 лютого 1916

ДОДАТКИ

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XIX ВІКУ

I. Великі літературні діячі — сума всього попереднього розвою + власна індивідуальність. От так і з Котляревським: його писання — синтез усього того духового стану, тих течій, що були в Лівобережній Україні при кінці XVIII в.

II. Характеристика того часу: а) упадок Польщі*, б) зруйнування Січі*, в) скасовання Гетьманщини*, г) закріпощення селянства, д) змосковщення дворянства, е) впливи европейських чільних ідей чи то посередньо через Московщину (російські вільнодумці, як Новиков*, Радищев*, мартиністи* та вольтеріянці*, франмасони*), чи то безпосередньо (Сковорода, кружок Леванди).

III. Котляревського «Енеїда», почата без серйозного наміру, з часом, у тракті роботи, поглиблювалася. Писана без тенденції; поет потребував тільки висловити свою власну вдачу, свої спостереження та спомини — «Енеїда» не апотеоз козацтва.

IV. Чужі елементи в «Енеїді» — основа Скаррон*, Осипов, Блюмавер; форма вірша і строфи Осипова — будова строфи.

V. Українські елементи в «Енеїді» — гумор — у Осипова є також гумор, але незугарний, грубий. Нарис українського гумору — від давніх «Слов» та закінчень у рукописах, літописні оповідання — промова Мелешка*, Вишенський, думи, інтермедії та вірші, супліка, вірша про попа Негребецького, Пекельний Марко. Прикмети того гумору: 1) іронія і патос (сміх крізь сльози), 2) віднаходження несподіваних подібностей в річах далеких і різнородних, 3) добір слів, якими характеризується одно й те саме явище з різних сторін. Українське життя — се життя осідлого, заможного козацтва і не зовсім іще винародовленого панства. Українська традиція — відгомони дуже слабі: Гетьманщина, гетьмани, Гайдамаччина, запорозькі пісні — народні звичаї, вірування, костюми, страви і т. и.

VI. Власні симпатії Котляревського.

VII. Пізніші писання Котляревського — так само синтеза чужих взірців і тем з українським елементом. «Наталка Полтавка» — сентиментальна з гумористичними примішками. «Москаль-чарівник» — тема чужа, форма і дух давніх інтермедій — пародія в тім самім дусі, ще грубше Василя Гоголя «Простак». «Ода до князя Куракіна»* — продовження традиції давніх віршів. Значіння Котляревського: натура гармонійна, високе артистичне почуття — не тільки батько нової української літератури, але перший український новочасний поет, багатство обсервації життєвої, щира симпатія до всього того, що не перестане бути святим і дорогим для пізніх поколінь — плодючі елементи в його творах. Не вичерпав, одначе, ані змісту свойого часу, ані багатства української народної вдачі та традиції. Критика.

40-ві роки: 1) Шевченко, поява «Кобзаря», що нового вносить він в укр[аїнську] літературу: а) патос — безпосередній вислов чуття — не сентименталізм, не позування; б) брак гумору, простота форми; в) суцільність світогляду — минувшина і теперішність України зливається для нього в один живий образ — се не здобуток шкільної ерудиції, а немов жива теперішність; ліберальні і радикальні ідеї — се у нього не декорація, а вплив положення українського народу; г) багатство фантазії та влучність вислову, ота вроджена грація, якій найтрудніше дається немов само собою, без труду; д) його реалізм — фантазія все близька дійсности, черпає з укр[аїнського] окруження, природи, відносин; е) любов до укр[аїнської] природи — пейзаж нерозривно зв’язаний з його мальованням України; ж) вірш Шевченка мелодійний, простий, безпосередній вислов його думок, натуральний і граціозний, не вишуканий. Важніші твори сеї першої доби: «Перебендя», малюнки з козацької доби: «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія»; «Гайдамаки»; Балади: «Причинна», «Тополя»; малюнки з сучасного: «Катерина». Вражіння Кобзаря, подорож на Україну — думка ширша, критична; переселення, Кирило-Методієве братство, Шевченкове посланіє Шафарикові* і його слов'янофільство, «Посланіє живим і мертвим» — «Сон», «Кавказ». 2) Куліш, його перші виступи, «Україна». «Повесть об украинском народе», збирання етногр[афічних] матеріялів, зносини з поляками, план історичної повісти. 3) Костомарів, його укр[аїнські] поезії, трагедії, історичні праці, його слов'янофільство й українофільство. 4) Гребінка*, змосковщений, слабий талант — «Українські приказки». 5) Метлинський*, його вірші, «Южный русский сборник». 6) Макаровський, «Наталя» і «Гарасько». 7) Александровський*, «Вовкулака». 8) Афанасьєв-Чужбинський — вірші. 9) Петренко. Погром кирило-методіянських братчиків — російські критики — цензура — антракт.

Русини під Австрією. І. Угорщина. Угорські русини в XVI в., опіка молдавських воєвод, будували школи, видавали церковні книги. Буквар 1639. Зносини з Червоною Руссю — Карпаторуське письменство. «Богословіє» 1598. Гукливське учительне євангеліє, Данилівське учит[ельне] євангеліє. Унгварський рукопис XVII в. Скотарська літопись з 1662 р. В р. 1646 часть уг[орських] рус[инів] приняла унію — їх підчинено ягерським епископам лат[инським], які притісняли русинів. 1690 учений грек, епископ де Камеліс*, поставлений завідувателем Мукачівської епархії, почав дбати про русинів. 1692 року його «Казуїстика». 1698 «Катехізис» з латинського, доконаний галичанином, свящ[еником] Корницьким. Від 1744 року починається живіший духовий рух на Угорщині. 1743 року епископом мукачівським поставлений Емануїл Ольшавський*, д[окто[р] філ[ософії], засновує в Мукачеві богословську школу і приготовну школу (препар[аду]) для вчителів. Змагання — добитися відділення Мукач[івської] епархії від ягерських епископів. В богосл[овській] школі, крім руської мови, заведено латинську. Монастирі й собі ж — протоігумен василіян Макарій Шугейда* засновує філософську школу в Краснім Броді*, висилає здібних її учеників до шляхетського конвікту в Кошицях* коштом монастиря. Священики дають дітей до гімназії, латинська мова робиться і для русинів мовою науки і навіть конверсаційною. В році 1772 Марія-Тереса відділює Мукачівську епархію від ягерської і засновує дух[овну] семінарію, надто генеральну семінарію в Відні. 1772—1809 епископ Андрій Бачинський* збирає довкола себе вчених мужів, організує школи, інспектор Попович Дмитро* об'їхав і описав 300 шкіл. Іоаникій Базилович* — «Brevis notitia fundationis» 1779. Іван Кутка, автор «Катехізиса» 1803. Іван Пастелій*, чоловік вільнодумний (сатира на попа), Орлай*, Таркович*, перший пряшівський епископ. Бібліотека з 6000 т. II. Слов'яно-сербська школа в Новім Саді* 1738—1748. Мих[айло] Козачинський* та инші; драма «Цар Урош». Бачванські русини*; поема про Марію на основі Мінеї Димитрія.

I. 1848 рік у Галичині. Знесення панщини. Розбудження мас. Перші газети («Зоря галицька», «Руський дневник»*). Зародження театру. Руська мова в школах, кафедра в університеті. Конференція у кн[язя] Пузини. З'їзд слов'янський у Празі. Вибори і сейм уставодавчий, руські посли. — Реакція. Рік 1849. Москалі в Галичині. «Галичо-руський вісник»*. Повісті Устияновича*. Епос Могильницького*. «Справа» Моха*. Язикові спори — церковщення і московщення. Побіда реакції — занепад Галицької Русі — азбучна війна*.

II. Кримська війна. Упадок Миколи, доба реформ. Поворот кирило-методіянців. Куліш: «Записки»*, «Чорна рада», «Хата»*, друкарня*. Костомарів: «Богдан Хмельницький» — монографії — лист до редакції «Колокола»*. Марко Вовчок: «Народні оповідання». Поворот Шевченка — його писання в неволі, релігійний і політичний радикалізм — «Відьма», «Неофіти», «Марія», «Царі». Тип жінки-матері — покритки — апостолки. Тип Максима — Петруся. «Петрусь» — «Москалева криниця». Шевченкова лірика.

Часи «Основи». Програма націоналістична, вужча від кир[ило]-мет[одіянської], дуалізм — моск[овсько]-укр[аїнський], історіографія і історичне мотивовання — доходить до манії у Куліша. Критика з того самого погляду — ненаукова і одностороння. Брак соціяльної свідомости — етнографізм. Белетристика: М. Вовчок, Шевченко, Стороженко*, Куліш: «Досвітки». На Україні знесення кріпацтва — европеїзм, справи освіти — недільні школи — українофільство — хлопоманство, елементарні книжки, доноси, арешти і зсилки — упадок і антракт. Антонович, Рильськ[ий], Драгоманів, Пирогов*, Стронін*.

60-ті роки в Галичині. «Зоря галицька яко альбум»*. Засмічення руських викладів на університеті. Обрядовщина, латинщення, «Budiatyńce»*. Польське повстання* — Левицького «Uciekiniery». Вплив поезій Шевченка. «Слово» — його дволична гра. «Слово на слово до редакції "Слова"». Кобилянський, Горбаль*, Федькович: вірші, повісті. Громади в семінарії, по гімназіях. «Вечерниці»*, «Нива»*, «Мета»*, «Русалка»*. Куліш у Галичині. Письменники: Климкович*, В. Шашкевич*, Т. Заревич*, Н. Вахнянин*. Збирання народних пісень. «Просвіта» 1868*, «Правда» 1868, «Письмо до громади».

70-ті роки. Київ стається центром. Европеїзація українського національного руху, правобережці й лівобережці — Київська громада*. Чубинський, Антонович, Драгоманів. Досліди над ук-р[аїнською] народністю, над історією, язиком. Формула гуманістична в протиставленні до історичної. Укр[аїнська] мова в освіті «для домашнего обихода». Література для інтелігенції. Нечуй-Левицький, Свидницький, Мирний, Старицький, Руданський, Кониський. З'їзд 1874 р. Тріумф праці українців. Книги і статті Ральстона*, Рамбо й инших. Соціялістична пропаганда, ходження в народ — українське гайдамацтво, пісні Свидницького та Антоновича*.

Перші соц[іалістичні] брошури. Указ 1876 року. Драгоманів за границею: його публіцистика, його формула: Україна під одним дахом з Московщиною на ґрунті ліберальних ідей. Др[агоманов] виносить укр[аїнське] питання перед форум Европи.

70-ті роки в Галичині.

«Правда» безпрограмова — розрив з Кулішем із-за Гайдамаччини — розрив з українцями. Заснования Товариства ім. Шевченка. Навроцький, Верхратський, Желехівський, Огоновський Ом[елян]. Три листи Драгом[анова] до редакції «Друга»*, «Дністрянка»*. Соціялістичні процеси. Видання Павлика*. «Батьківщина» 1879 р.*

80-ті роки. «Громада». «Світ». «Вольное слово»*. Процес Ольги Грабар. Спроба Куліша: «Краш[анка]», «Хут[орна] поезія», В. Барвінський і «Діло». О. Партицький і «Зоря». «Бібліот[ека] найзн[аменитших] повістей»*. Віча. Наумович. На Україні. «Луна» Кониського. «Рада» Старицького*. «Киевская старина». Книги Петрова і Дашкевича про нову українську літературу*.

ІЗ ЛЕКТУРИ НАШИХ ПРЕДКІВ XI в.

Наші поняття про те, яка була духова страва наших предків у перших часах по прийнятті християнства, досить невиразні і дуже неповні. Наші відомості про суспільний устрій Старої Руси все ще дуже неповні з браку джерел або також тому, що джерела, доступні нам, не були досить вияснені і визискані. Особливо про те, що тепер називаємо вищою, інтелігентною верствою, панують у нас і досі фальшиві і неясні поняття. Купець і вояовник — отсе два типи, иноді злучені в одній особі, по представленні навіть найновішого історика України, пануючі типи південноруської суспільности X—XI вв. Письменство тої доби представляється нам убогим, чужим ширшій масі, переважно церковним і неоригінальним, ненаціональним, з сильною аскетичною закраскою. Досліди учених над тим письменством цікавляться більше язиком найстарших пам'яток, ніж їх змістом і значінням для розвою духового життя. Освіта ширших мас, не то вже простого люду, але також міщанства, купецтва і бояр, уявляється нам дуже низькою. Проби заснування правильної шкільної науки, розпочаті Володимиром*, признаються невдалими і маловартними. Про стан освіти вищого і нижчого духовенства знаємо дуже мало, а принагідні звістки в джерелах про князів або инших мужів з характеристиками: «**бѣ книженъ ѕѣло**», «**бѣ любѧй книги**», «**бѣ философъ какого не было ни прежде, ни потомъ**» читаються з недовір'ям і скептицизмом. Відси походить дуже визначне, навіть у новіших істориків, а тим паче у сучасної української інтелігенції, маловаження старої князівсько-дружинної доби, а переціновування козацтва сполучене з недоцінюванням міщанства та монашеського стану, які ще до половини XVII в. найвиразніше продовжали і берегли культурну традицію князівсько-дружинної минувшини.

Ближчі досліди над найстаршими пам'ятками нашого письменства, із яких багато ще жде опублікування, а найбільша часть жде поправного і критичного видання, кинуть, надіюся, багато яснішого світла на найдавніший, доступний нашим дослідам, стан духового і культурного життя наших предків перед прийняттям християнства і в найближчих часах по тім пам'ятнім факті. Велика донеслість факту, уперве вповні вияснeного М. Грушевським у першім томі його «Історії України-Руси», що історичні звістки застають південноруську суспільність уже на досить високім ступені просвіти, а політичні порядки і державний устрій уже на високім ступені розвою, так що прийняття християнства, доконане в другій половині X в., являється не початком, але апогеєм політичного розвою Старої Руси і початком його розкладу, — сей факт знайде собі при ближчих дослідах повну аналогію також для історії культурного і духового життя, з тою тільки різницею, що те життя в міру розкладу князівсько-дружинних порядків і зросту міст та монастирів не тільки не ослабало, але ширшало і глибшало, обіймало чимраз ширші круги інтелігенції і вникало чимраз глибше в народні маси.

Не місце тут вдаватися ближче у вияснення сього многоважного історичного явища. Я бажав би тільки звернути увагу ширшої громади нашої суспільности, що цікавиться нашою національною традицією, на деякі пам'ятки нашого найстаршого письменства, що можуть уже тепер кинути ясне світло на такі і для нас цікаві питання, як те, що і як читали наші предки в хвилях, свобідних від звичайних тоді занять в роді ловецтва, рільництва, садівництва, пчільництва, купецтва або войовання. Бували ж такі свобідні хвилі, що красили їх важке трудове життя, доставляли їм духову приємність чи то в тіснім, тоді звичайно зовсім не дуже тіснім, кружку родини, чи то в ширших, родових чи громадських зборах, братчинах, при веселих бенкетах і гостинах.

Чим було читання книжок для наших предків? Привиклі до часописей і телеграм, ми сьогодні майже відвикли від читання поважних книжок, а тим паче від читання таких, які в старовину називалися душеполезними. Здеморалізовані модерною літературою і поезією, що переважно б'є на нерви і дратує полові почуття, ми відвикли від тої концентрації духу, якої вимагає читання поважних і глибоких, продуманих і перетравлених високими душами творів чи то наукових, чи белетристичних. Нам тяжко тепер перенестися в ті часи, коли люди, високоосвічені і високоморальні, по літах бурливого і многотрудного життя засідали до праці чи то списування власних споминів і життєвих рефлексій, чи то переписування або перекладання творів великих мислителів, проповідників або житій святих, у яких не тільки вони самі, але також усе їх окруження знаходило собі любу відраду і духову поживу.

Твір, на який би я хотів тут звернути увагу, — се т[ак] зв[аний] «Сборник Святослава» із р. 1076*, писаний у Києві тим самим «грѣшнымъ Іоанномъ», що ще три роки перед тим докінчив перепис староболгарського збірника царя Симеона на староруську мову з виразними відтінками київського говору. Другий збірник, який він списав по закінченні першого, різниться від першого дуже значно не тільки мовою, живішою і більше зближеною до народної південноруської, але також змістом, у значній часті оригінальним або свобідно перероблюваним, що надає йому визначну фізіономію в ряді найстарших пам'яток південноруського письменства, бо дає можність уважати його першою визначною літературною пам'яткою з визначним національним південноруським характером.

«Збірник» з 1076 р. не визначається об'ємом. Се пергаменовий рукопис, зложений із 276 карток малого формату, так що на одну сторону виходить 13 рядків, а в кождім рядку ледве по 16—18 букв. Рукопис не заховався весь, бо в середині бракує деяких карток. Зміст його досить мішаний і тільки в малій часті згідний із змістом збірника із 1073 р., головно тим, що подає деякі уступи із Афанасієвих* відповідей на запитання про різні релігійні теми. На той зміст складається більше-менше 50 статей, взятих почасти із отців церкви і Св. Письма, а почасти безіменних, чи то наслідуваних, чи оригінальних. Подаємо з них дещо в перекладі на нашу мову як зразки того, що читали і чим любувалися наші старі предки.

Збірник починається «**Словом нѣкоєго калѹгєра о чєтьи книгъ**»: «Добре, братове, читати книжки, особливо всякому християнину. Сказав блаженний: ті, що збагнуть усім серцем відомості Його, знайдуть Його; то читаючи, зглибляйте відомості Його. Коли читаєш книги, не квапся швидко дочитати до другого розділу, але зрозумій, що висловляють речення і слова, хоч би й тричі вертаючи до одної глави. Сказано бо: в серці своїм сховав я Твої слова, щоб не согрішив супроти Тебе. Не сказано: тільки "устами вирік", але і "в серці сховав", "щоб не согрішив проти Тебе". Бо хто зрозуміє правду написання, той кермується нею. Скажу тобі: узда коневі керма і поздержка, а праведникові — читання книг. Не збудується корабель без гвоздів, але і праведник — без читання книжок. Як невольника душа біжить до своїх родичів, так праведник — до читання книжок. Прикраса воїну — оружжя, а кораблю — вітрила, так само праведнику — читання книжок. Сказано: відкрий мої очі, щоб я зрозумів чудеса Твойого закону; очі, то значить: розмисл сердечний. Не закрий від мене заповідей Твоїх; то значить: не від очей закрий, але від розуму і серця. От тимто і поганьблено таких, що не вчаться, словами: прокляті ті, що ухиляються від заповідей Твоїх. От тим-то і сам нохвалився, мовлячи: “Які солодкі слова Твої, солодші меду для уст моїх, і закон уст Твоїх дорожчий від тисячів золота і срібла”. І заспівай, мовлячи: “Порадуюся словам Твоїм, бо знайшов я у них користь многу”. Користю названо слово Боже, мовлячи: “Знайшов я, недостойний, такий дар, щоб поучався слів Твоїх день і ніч”.

Отсе, брати, зрозуміймо і послухаймо розумовими ушима, зрозуміймо силу і поучення Святих книг. Послухайте життя св. Василія, і св. Іоанна Златоустого, і св. Кирила Філософа, і инших многих святих, і як ті житія попереду оповідають про них, мовлячи: від молоду прикладалися до Святих книг і тому подвигнулися на добрі діла. Гляди, в чім початок добрих діл — поучення Святих книг. І сими, братове, подвигнімся на шлях життя, на діла їх; і навчаймося непастанно книжних словес, творячи волю їх, як вони велять, щоб і ми стали гідні вічного життя на віки. Амінь».

За сим вступним словом маємо «**Слово нѣкоєго отця къ сынꙋ своємꙋ**», зложене на основі візантійського твору імператора Василія* «Поучення, дані синові його Льву». Се просторе поучення важне тим, що в часті послужило взірцем до «Поучення» Володимира Мономаха своїм дітям і являється немов кодексом життєвої мудрости і практичної моралі для чоловіка вищої верстви того часу. «Сину мій і дитино моя, — починається “Поучення”, — прихили ухо своє і послухай батька твойого, що дає тобі спасенні ради. Дитино, приблизи розум серця свойого і почуй слова родителя твойого, бо вони не підуть на шкоду душі твоєї; але коли приймеш їх розумно, то будуть тобі поводарями до Царства Небесного. Настав посудину серця твого, щоб накапали тобі слова, солодші від меду, що можуть оживити тебе і зробити безсмертним.

Та від чого насамперед почну вчити тебе, сину мій, і що найперше виявлю тобі? Чи трус і злоби світу сього, чи життя, вгодне Богу і спасенне? Слід би нам і дуже, дитино, думати й тобі про те, скільки від праотця нашого Адама* аж до сього нашого віку було людей по всій землі, що всі пропали без пам’яті; тільки деякі зробилися пам’ятні і прославилися на небі і на землі, ті, що всі дні свої прожили по заповідям Божим і ззиралися на одного

Вишнього, і пожили тихо-мирно, і випускали добрі слова з уст своїх. Мало мішалися до справ світу сього, а все думання своє і все бажання своє направляли на безсмертне життя, до нього одного зітхали і найбільше молили Бога, щоб сталися гідними його. От тим-то, дитино моя, полюби їх життя і прийми їх обичаї і поміркуй та понаслідуй їх діла, яким шляхом ішли і якою стежкою мандрували. Щоб у Царстві Небеснім ти догонив їх і порадувався з ними иншою радістю, якої не дає отсе життя. Покваися наслідувати їх і пошукай того, що їх вело; тихість їх вела, і покірливість, і добродушність, і слухняність, і добросердіє, і милостиня, і сумирне життя з малими і великими. Отсі обичаї довели їх туди, куди весь вік бажали дійти. Тих провідників найшли вони і вхопилися твердо за їх руки і дійшли до своєї високої мети. Тих обичаї прийми і ти, дитино моя, і змагай до них усею силою і всею змогою, скільки можеш, бо між нами вони ходять і ніхто не приймає їх і нема кому ввести їх в дім свій тілесний і душевний і захистити їх у волі своїй».

Після сього вступу ідуть спеціальні поучення про спосіб життя приватного і публічного. «Будь похилений головою і високий умом, очі звернені до землі, а духові — до неба. Уста притишені, а сердечні — раз у раз взиваюці до Бога. Ноги звільна ступаюці, а умові — швидко ідучі до небесної брами. Вуха затуляй на злі слухи, а у мові раз у раз напрягай на шуміння святих слів, написаних у Святих книгах. Руки май зігнені на збирання злого маєтку сього світу, а простерті на прийняття убогих. Не стидайся поклонити свою голову перед кождим сотвореним на образ Божий і не лінуйся почестити старшого віком і подбай про те, щоб заспокоїти його старість. Своїх ровесників стрічай миром, молодших від себе приймай з любов'ю, перед достойнішим від себе потрудися стояти».

По тих упімненнях щодо особистого життя іде ряд упімнень щодо товариського і релігійного життя. «Дитино, накорми голодного, як сам Господь тобі повелів, напій прагнущого, пригости подорожнього, відвідай хорого, навідай замкненого у в'язниці, пригляньсь їх горю і зітхни. В твоїй скорбі нехай церков буде твоїм захистом, та її поза скорбою кождого дня і години ввійди і припади до Вишнього, і притули лице до землі, і проси Його спімнути тебе; не ухилиться від тебе душелюбець і чоловіколюбець, але прийме тебе і утішить тебе. Жалуй за гріхи, зітхай в покусах, сумуй по своїм упадку, щоб очиститися, аби при розставанні душі знайтися без змазі. Смерть споминай завсіди, щоб її пам'ять навчила тебе поперед усього, як жити у сьому короткому часі».

Ось якими словами характеризує автор змагання чоловіка в великій життєвій боротьбі: «В життєвих филях чи в морській бурі будеш і біди зазнаєш, показую тобі, сину мій, правдиві пристановища — монастирі, доми святих. До них прибігай, і утішать тебе, за ними затужи, і звеселишся. Бо їх сини не знають турботи і вміють потішити турботного. Знайомим отвори дім свій, нищим, вдовам і сиротам, що не мають де голови прихилити. Чи маєш свій дім багатий чи убогий, — все те з Божого промислу, і всім тим не скупися. Не мов про свій маєток: він мій, тільки скажи: поручений мені на короткий час, і як ключар роздавай те, що тобі поручене. Маєток сього світу подібний до ріки: вона відходить вниз і знов вертає вгору, тим-то, коли поселенці горішніх берегів ріки не наповнять своїх посудин і не напоять своєї скотини, мовлячи: лишимо долішнім поселенцям, а самі візьмемо мало, то на одно вийде, як коли б брали і надмірно, не дбаючи про долішніх, бо ріка минає все та сама. Так, отже, і про маєток не дбай для спадкоємців, синів, внуків, правнуків і дочок, бо їм випаде инший час, трапиться чи то напасть, чи то крадіж, чи війна, і тоді заощаджене не поможе їм нічого. От тим-то в житті своїм промишляй про свою душу і пильно дбай про неї, бо одна в тебе душа, один час життя, одна смерть. Тому пожалій себе і посумуй, і проси тут очищення гріхів і по смерті проходу від бісів і доступу там, де жде тебе уготоване Царство Боже від віку».

Характерні приписи товариського і громадського альтруїзму. «Все можеш, коли хочеш. Бо ж се не тяжко, коли ти наситився стравою, накормити голодного, а напившися, напоїти прагнущого; коли ти огрівся, загрій і того, що трясеться від холоду. Коли живеш у гарнім і високім домі, пригости того, що блукає по улицях, у своїм домі. Коли ти задоволив себе при столі, звесели затурбованого; коли врадовався чимось, порадуй засумованого. Коли тебе почестили, як багача, почести й ти убогих. Коли ти весело ступаєш по сходах, виходячи від князя, зроби так, щоб із твойого дому виходили не сумовиті, але також веселі. Бо і се немале чоловіколюбство, щоб своїм домашнім заощадити смутку, і зітхання, і плачу. Коли хто проштрапиться якоюсь провиною, то замість кари нехай буде помилуваний. Бо так роблячи, і ти по розстанні душі з тілом замість кари знайдеш помилування».

Не менш характерні уваги про приязнь і приятелів. «Май собі друга і дорадників, що не все те хвалять, що ти говориш, але силкуються відповідати тобі правдивим осудом. Судіям слід розумно слухати розправи, бо годі винайти правду, коли судія швидко віддаляється або розганяє спорячі сторони. Вирозумівай суперечку звільна і твори розсуд неквапно. Оскільки силою ти вищий усіх, остільки добрими ділами старайся ясніти вище всіх. Жадаючи прощення гріхів, прощай і сам тих, що согрішають супроти тебе». «Супроти своїх слуг будь таким, як Богу молишся, щоб був супроти тебе. Не оправдуй неправедного, хоч і друг твій, і не обижай праведного, хоч він тобі й ворог».

Автор залюбки вертає до контрасту між бідними і багатими, переслідуваними і гонителями. «Зверни очі милостиво на того, що сидить голий на морозі, скорчившися; нагни свою істоту покрити його одежею, що лежить у тебе, і Господь дасть тобі сторицею вічне життя. Простри руку до заблуканого на улиці і відведи його до його домівки; поділи з ним свій хліб і свою чашу води або напою. Як тобі дав Господь подорожнього, введи до свого дому, беззахисного під свій дах, дай змоклому суху одіж, змерзлому теплоту, обмий бруди його тіла, він дуже бідний і гідний помилування. Відвідай запертих у темниці по Господньому наказу, придивляйся біді, придивляйся терпінню і мов: “Горе моє, отсі за один гріх терплять, а я, щогодини согрішаючи проти Владики мойого, пробуваю в полегкості”. Коли побачиш кого з таких, що терплять оклевстані, поможи йому Христа ради, вияви правду на користь оклевстаного, бо то велике спасеніє рятувати покривджених. Сидячи при багато обставленім столі, спом'яни того, що їсть сухий хліб і не може принести собі води задля недуги. Насичаючися солодким питвом, спом'яни такого, що п'є теплу воду, випарену сонцем і присипану порохом на вітровім місці. Лежачи на многом'якій постелі і потягаючися розкішно, спом'яни того, що лежить під одною веретою і не сміє одної ноги простерти задля холоду. Коли лежиш у добре покритій хаті і чуєш ухами шум проливної тучі, подумай про вбогих, що лежать тепер, пронизувані дощовими краплями, як стрілами, а инші в безсонниці сидять і підпливають водою. Коли зимою сидиш у теплій хаті і без страху роздягшися, зітхни, подумавши про вбогих, що клячать над малим огником, скорчившися, більшу біду очима терплячи від диму, огріваючи тільки руки, а плечі і все тіло виставляючи на мороз».

Закінчимо виписки із сеї статті уступом, яким характеризується поняття наших предків про князівську власть і обов'язки горожан супроти князя. «Князя бійся всею силою своєю, бо страх перед ним не єсть погуба душі, але власне з того навчишся і Бога боятися. Маловаження властей — се маловаження самого Бога; хто не боїться законів видимого земного владики, як буде боятися невидимого? Боїться ученик учителевого слова, але більше самого учителя; так само той, хто боїться Бога, боїться й князя, що карає грішних. Бо князь — Божий слуга, милий для милих людей, а кара на злих. Перед князем бійся говорити брехню, бо Господь погубляє брехунів, але з покорою відповідай йому правду, як самому Господу».

Не входячи далі у зміст того збірника, якого переклад варто би опубліковати вповні, подаємо тут два зразки того, що тепер можна би назвати белетристикою, а специяльно легендами і новелами. На карт[ках] 129—131 маємо невеличке оповідання про недовідомий суд Божий, оповідання широковідоме і в західноевропейських літературах середніх віків, що дійшло до нас пізніше, в XV і XVI вв., в комплексах західних збірок «Gesta Romanorum» і «Speculum exemplorum»*. Ось текст сього найстаршого у нашій літературі варіянту оповідань, оброблених на широкий розмір М. Драгомановим у статті: «Слов'янські варіянти одної евангельської легенди» (1890 р.) («Розвідки Михайла Драгоманова», т. III, ст. 295—308).

«Був чорноризець-пустинник, що яснів знаками і чудесами і мав при собі одного ученика в пустині. Одного дня випало тому ученику іти в одно місто, де був судія злий і безбожний. Ученик застав його власне померлого, і багато народу пішло за ним зо свічками і кадилом і з великою почестю проводили його до гробу. Вертаючи до пустині, ученик застав свойого учителя, богоносного і чесного чоловіка, пожертого гієною. І почав жалкувати вельми дуже і промовляти до Бога: "Як же се злий і безбожний достойник умер зо славою, а святий і духовний чоловік потерпів таку гірку смерть, пожертий звіром". Коли так міркував сам у собі, явився біля нього ангел Божий і мовив до нього: "Той достойник був наскрізь злий чоловік, але зробив одно добре діло; отже тою честю і славою, яка дана йому була при похороні, прийняв свою заплату за своє одиноке добро, а там він засуджений до кінця. Твій же учитель, хоч усім догодив Богу і був оздоблений усякою добротою, мав яко чоловік одну малу хибу; тим-то тою гіркою смертю він спокутував те своє лихе діло і зійшов із сього життя, очищений до решти. Із сього зрозуміймо, брати, що ніщо не буває без строю і промислу Божого на землі, але по всій землі і небесах суди Божі і промисли Його у всіх ділах Його. Тільки дехто, не розуміючи, говорить фальшиво, що світ кермується оборотами звізд"».

Кінчимо сей розділ про «Збірник Святослава» із 1076 р. перекладом оповідання про милостивого Созомена, що стоїть на самім кінці збірника, к[а]рт[ки] 269—276.

«Був один чоловік у Єрусалимі іменем Созомен. Ідучи по городу одного разу, він побачив нищого, голого і сумного, і, роздягшися, дав йому свій плащ, і пішов у свій дім, бо день клонився вже на підвечір. Ляг і заснув трохи, і побачив у сні, що опинився в пречудовій палаті, повній безмірно ясного світла і багато убраній різними цвітами і всякими деревами. І бачив инші оселі, оброслі згори донизу прекрасними і пахучими плодами, так що гилля дерев гнулося аж до землі, одно краще від другого. Різнопері птахи сиділи по верхах тих дерев, співаючи солодкі пісні і приклоняючися один до одного і не вмовкаючи ані на хвилю, так що голос їх було чути від землі до неба, а дерева хиталися, стоячи у великій ясності, джерела вибухали, граючи різнобарвною веселкою. Коли Созомен придивлявся сьому, прийшов до нього один юнак, дуже гарний, і мовив до нього: "Ходи слідом за мною".

Він пішов слідом його, і прийшли до портика, покритого золотом, і палати дуже славної і гарної. І коли Созомен придивлявся їй, вийшли з палати мужі крилаті, що світилися, як сонце, і винесли чотири скриньки, а кожду з них несло їх чотири. Коли ті пречудні ангели минули двері, Созомен зрозумів, що йдуть до нього. І коли прийшли до того портика і стали проти Созомена і, поздіймавши скриньки із своїх рамен і поставивши їх, ждали на прихід якогось великого пана. І побачив Созомен мужа дуже гарного і вродливого, що, вийшовши із палати, приступив до ангелів, які принесли скриньки, і мовив до них: "Відімкніте скриньки і покажіть їх сьому чоловікові, що йому зберігається за одну свиту, за те, що помилував того й того голого".

І тут відімкнули одну з тих золотих скриньок і почали викладати сорочки і сукні царські і плащі гарні різного крою, і простирали перед ним, мовлячи: "Позволь, пане Созомене, чи вгідні тобі на твою вподобу?" А він відповів: "Не гідний я навіть глядіти на тінь тих риз". Вони ж показували йому далі блискучі різнобарвні і золоті ризи і дійшло їх число до тисячі. Коли показали йому їх, сказали, що одержить сторицею і наслідує вічне життя за одну свиту. Мовив йому ангел: "Ось кілько добра зготовив я тобі за одну свиту, якою ти одяг мене, бачачи мене голого і змилосердившися. Іди ж і твори так далі, і віддасться тобі сторицею". Чуючи се, Созомен, обнятий страхом і радістю, мовив до нього: "Чи справді так буде тим, що творять милостиню убогим?" І мовив йому ангел: "Так, бо кождий, хто одягне убогого, одягне Христа, а хто роздягне убогого, роздягне Христа; хто накормить убогого, той Христа накормить і прийме. Се ж заповідаю тобі: не кайся ніколи, давши милостиню, і не випоминай бідному, що ти дав йому щось, бо замість плати одержиш подвійну шкоду. Кождий, хто подав милостиню і кається, і випоминає, погубить свою плату”.

Почувши се, Созомен ободрився і подивувався, чудуючися тим привидом. І подумавши, мовив: “Коли так, то дам і другу свиту убогому”. І другої ночі видів той сам сон. І відтоді був дуже милостивий на всіх убогих, так що у всі кінці землі прославилося його милостиве життя і щедроти на кождому чоловіці, і був милий Богу і людям».

Отсе оповідання про Созомена, вийняте з якогось патерика, при кінці, здається, скорочене. Мотив чотирьох скриньок із зложеними в них дорогоцінними речами являється глибше мотивований в одній притчі Варлаама і Йоасафа*, а в драматичній формі розвинений у Шекспіровій драмі «Венецький купець».

КОМЕНТАРІ

До п'ятдесят четвертого додаткового тому ввійшли літературознавчі, фольклористичні, етнографічні праці І. Франка 1895—1916 рр. (статті, рецензії, передмови, огляди, анонси тощо), які з різних причин, насамперед ідеологічних, не вміщені у Зібранні творів у п'ятдесяти томах. У цьому додатковому томі друкуємо й окремі публіцистичні праці, які у Франковій творчості мають знаковий характер, а також некрологи на смерть знаних митців.

Тексти подаються в основному за прижиттєвими публікаціями, рідше — за автографами (якщо вони збережені), іноді — за посмертними першодруками. Тексти розташовано у хронологічному порядку їх опублікування чи написання (якщо їх не друковано за життя автора). У додатках містяться незакінчені праці І. Франка та його істотні примітки до інших праць або художніх творів.

Польсько- та німецькомовні праці І. Франка подаються в перекладі сучасною українською мовою. У цих працях, що друкувалися в різних виданнях, на позначення українського народу та української літератури вжито різні терміни: *ruski, rusko-ukraiński, ukraiński, maloruski, rusiński*. У перекладі їх на українську мову зберігаємо відповідну термінологію і вживаємо відповідні лексеми: *руський, русько-український, український, малоруський*. Можна говорити про певну послідовність у Франковому вживанні термінів *literatura ruska, rusko-ukraińska, ukraińska*. Перший із них він використовував здебільшого на позначення української літератури Галичини, Буковини та Закарпаття (Угорської Русі), інші — коли йшлося або про українську літературу Наддніпрянської України, або про українську загальнонаціональну літературу. Німецький термін *ruthenische Literatur* у перекладі подано як *українська література*.

У 51, 53, 54-му додаткових томах і Покажчику купюр тексти подаються з дотриманням текстологічних засад, прийнятих для Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах. Водночас порівняно з тим виданням зберігаємо мовні форми, які можуть бути повернуті до українського правопису:

букву **ґ** в українських питомих і засвоєних власних назвах — антропонімах, топонімах та похідних від них лексем — згідно з вимовою: *ґвалт*, *ґуст*, *шваґер*, *Ґюґо*, *Ґорґона*, *Зиґмунт*, *Лікурґ*, *Яґич*, *Оріґен*, *Георґ*, *Біґеляйзен*, *ґенерація* та ін.;

закінчення **-и** в родовому відмінку однини іменників III відміни з основою на **-сть** (*молодости*, *повісти*, *радости*, *можности*, *тотожности*, *вартости*, *діяльности* та ін.) та іменниках *Руси*, *крови*, *любови*, *осени*, *смерти*, *соли*;

закінчення **-и** в родовому відмінку однини іменників IV відміни з суфіксом **-ен** (*імени*, *племени* та ін., а також *рамени*);

відмінювання запозичених слів на сучасне **-о**, крім тих, у яких перед ним стоїть інший голосний: *фортеп'яна* (називний відмінок — *фортеп'ян*);

форми типу *дитирамб*, *етер*, *етіопський*, *катедра*, *міт* тощо;

букву **є** на початку слів *Євгеній*, *Європа*, *Єва*;

букву **и** на початку слів *инший*, *инколи*, *иноді*, *инакше* (з уніфікацією до них паралельних форм *інший*, *інколи*, *іноді*, *інакше*);

у словах іншомовного походження і в позиції перед **о** — звукосполучення **йо**: *Йонія*, *йонці* та ін.;

у словах іншомовного походження — букву **є** після голосної: *проєкт*;

буквосполучення **ія** всередині слів іншомовного походження: *ґеніяльний*, *діялоґ*, *матеріяльний*, *соціяльний*, *діялект*, *Юліян*, *патріярх*, *Макіявеллі*, *варіянт* та ін.;

передавання іншомовного дифтонга **au** через **ав**: *авдиторія*, *авдієнція*, *інавґурація*, *павза* та ін.;

віддієслівні іменникові форми: *вшановання*, *засновання*, *кермовання*, *пановання*, *шлюбовання*, *збудовання*, *віршовання*, *сформовання*, *опубліковання*, *студійовання* та ін.

Зберігаємо також характерні тогочасні форми: *авантура*, *виливассь*, *відки*, *відси*, *гильки*, *гостинниця*, *други*, *духовий*, *еспанський*, *жадний* (тобто *жодний*), *знаряди* (а не *знаряддя*), *кватира*, *кілько*, *тілько*, *коменда*, *лед*, *слези*, *нахóдитись*, *острий*, *повитати*, *привитання*, *супірники*, *хорий*, *огонь*, *сойм*, *штилет* та ін.

Не уніфікуємо різні варіанти: *жиють* — *живуть*, *кождий* — *кожний*, *остатній* — *останній*, *потрафити* — *потрапити*.

Не виправляються слова, коли виправлення призводить до зміни граматичного роду: *часопись*, *рукопись* та ін.

Переклади з польської мови зробив **Микола Легкий**, редакторську звірку цих перекладів з оригіналами здійснили **Євген Нахлік**, **Григорій Чопик**. Статтю «Мої "фальсифікації"» та рецензію «Проф. Володимир Шухевич. Гуцульщина» переклав з німецької мови **Андрій Вовчак**, рецензію «Georg Brandes. Polen» та статтю «Українська література в 1904 році» — **Богдан Тихолоз**, «Галицький селянський страйк у народній пісні» — **Мирослав Мороз**, «Українська література 1904—1906 [рр.]» — **Лариса Цибенко.** Окремі латинські вислови переклали **Ростислав Паранько**, **Андрій Со-**

домора, **Іван Теплий**, деякі німецькі — **Юрій Прохасько, Іван Теплий.**

Після приміток і коментарів до кожного тексту зазначено ініціали прізвища упорядника й коментатора: **Микола Легкий** (М. Л.), **Олена Луцишин** (О. Л.), **Мирослав Мороз** (М. М.), **Оксана Нахлік** (О. Н.), **Наталія Тихолоз** (Н. Т.), **Наталія Тодчук** (Н. Т-к.), **Олесь Федорук** (О. Ф-к.), **Андрій Франко** (А. Ф.), **Оксана Франко** (О. Ф.), **Григорій Чопик** (Г. Ч.), **Алла Швець** (А. Ш.). Наявність автографів з'ясувала **Олена Луцишин**. Співупорядниця текстів, що їх готувала **Наталія Тодчук**, — **Наталія Тихолоз**.

Загальний нагляд за упорядкуванням текстів, дотриманням текстологічних засад, наскрізне доопрацювання, наукове та літературне редагування коментарів (уточнення, доповнення, виправлення, уніфікація, усунення повторів, контроль за повнотою та вірогідністю, надання стислішого й чіткішого викладу) здійснив **Євген Нахлік**.

1896

K. Potkański. Postrzyżyny u słowian i germanów. W Krakowie, nakładem Akademii Umiejętności, 1895. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: Lud. — 1896. — № 1. — S. 81—83 (Rozbiory i sprawozdania), за підп.: *Dr. Iw. Franko.*

Подається за першодруком у перекладі.

Потканський Кароль (1862—1907) — польський історик, фольклорист, етнограф; професор Ягеллонського університету. Автор праці «Студія над заселенням Польщі в середніх віках» (1895), інших досліджень. І. Франко рецензував його працю «Костянтин і Мефодій» (1905) (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1982. — Т. 35. — С. 389—395. Надалі, покликаючись на це видання, вказуємо том і сторінку).

«Lud» — фольклорно-етнографічний журнал, заснований 1895 р. польським Народознавчим товариством у Львові. Виходив до 1939 р. Від 1967 р. видається у Вроцлаві й Познані.

С. 7. ...хроніки Галла і Кадлубка... — Галл Анонім (XI—XII ст.) — автор найдавнішої польської хроніки, написаної латинською мовою і доведеної до 1113 р. Кадлубек Вінцентій (бл. 1160—1223) — польський хроніст; єпископ краківський. Його латиномовна хроніка охоплює історію Польщі до 1202 р.

С. 9. ...похорон Патрокла в «Іліаді»... — Патрокл, персонаж «Іліади» Гомера, грецький воїн, юнак, був вірним другом Ахілла. Загинув у бою з троянцями.

С. 10. Краус Фрідріх-Самуель (1858—1936) — німецький етнограф, видавець і редактор фольклорних матеріалів різних народів.

Яґич (Ягич) Ватрослав (Гнат Вікентійович; 1838—1923) — хорватський філолог, займався, зокрема, питаннями української мови та фольклору. Професор Новоросійського, Берлінського, Петербурзького, а з 1886 р. — Віденського університетів. Під його керівництвом І. Франко написав докторську дисертацію «"Варлаам та Йоасаф" — старохристиянський духовний роман і його літературна історія» (1904).

Уваров Сергій Семенович (1786—1855) — російський державний і культурний діяч, президент Академії наук (з 1818 р.), міністр народної освіти (1833—1849); граф.

Архімандрит Леонід (Кавелін Лев Олександрович, 1822—1891) — російський учений-архівіст і церковний діяч. Автор праці «Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова» (ч. 1—4, 1891—1894), відомостей про Хіландарський монастир на Афоні та інших досліджень.

Требник Петра Могили 1649 р. — Мається на увазі твір «Евхологіон, албо Требник» Петра Симеоновича Могили (1596—1647) — церковного й освітнього діяча, архімандрита Києво-Печерської лаври (з 1627 р.), митрополита київського і галицького (з 1632 р.), фундатора Києво-Могилянської колегії, письменника.

М. Л.

Г. М. Барац. Следы иудейских воззрений в древнерусской письменности. Слово Кирилла-Философа. Одеса, 1894, ст. 52 (відбитка з «Летописи историко-филологического общества при Новороссийском университете», т. IV). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ). — 1896. — Т. 11. — Кн. 3. — С. 2—4 (Бібл.), за підп.: *Др. Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Барац Герман (Гирш) Маркович (1835—?) — російський юрист, вчений, публіцист. Член равинської комісії (1861, 1893), служив у Міністерстві внутрішніх справ (1870—1881), цензор єврейських книг (1871—1881). Автор праць «Заметки диллетанта на сочинение проф. Малышевского "Св. Кирилл и Мефодий"» (1899), «Библейско-агадические параллели к летописным сказаниям о Владимире Святом» (1908) та ін.

«Записки Наукового товариства імени Шевченка» («Записки НТШ») — періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові (з 1892 р.).

С. 11. Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — російський літературознавець, фольклорист, етнограф, професор Петербурзького університету, академік Петербурзької академії наук (з 1881 р.). Один із найяскравіших представників порівняльно-історичної школи. Автор праць «Южнорусские былины» (1881), «Историческая поэтика», «История эпоса» (1884—1886), «История и теория романа» (1886). Здобутки Веселовського високо цінував І. Франко, листувався з ним.

Кирпичников Олександр Іванович (1845—1903) — російський філолог, літературознавець, професор Харківського (1873—1884), Новоросійського (1885—1898), Московського (з 1898 р.) університетів; член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1894 р.); послідовник культурно-історичної школи у літературознавстві; дослідник (у порівняльному плані) середньовічної літератури — загальноєвропейської, російської та візантійської. Автор праць «Греческие романы в новой литературе. Повесть о Варлааме и Иосафе» (1876), «Очерки по истории новой русской литературы» (1896).

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог і мистецтвознавець, професор Московського університету, академік Петербурзької академії наук (з 1860 р.). У фольклористичних дослідженнях виступав прибічником міфологічної школи, згодом взяв на озброєння теорію запозичення.

Жданов Іван Миколайович (1846—1901) — російський літературознавець і фольклорист, академік (з 1899 р.), представник культурно-історичної школи.

С. 12. «Слово Кирилла-Философа о небесных силахъ и чего ради созданъ бысть человѣкъ и о исходѣ души». — Під ім'ям Кирила Філософа відомі: 1) св. Кирило-Костянтин (826 або 827—869), молодший з братів-першовчителів слов'ян; 2) св. Кирило Катанський (Костенський) — учитель сербів XV ст.; 3) Кирило І, митрополит Київський. Комусь із перших двох належить, імовірно, «Слово Кирила-Філософа о небесных силахъ и чего ради созданъ бысть человѣкъ и о исходѣ души», яке було популярним у давній Русі і вплинуло на духовну народну поезію. Його предмет — питання про кінцеву долю людей і всесвіту. Воно відоме у трьох редакціях: короткій, середній та широкій. Остання, надрукована в «Чтениях московского Общества истории и древностей российских» (1847. — № 8) та окремо під назвою «Кирила философа слово на собор архистратига Михаила», містить у собі «поучення попам», яке приписують митрополиту київському Кирилу II, внаслідок чого його вважали упорядником усього слова. Автором слова про митарства раніше вважали також св. Кирила Туровського, так само, як Кирила, єпископа ростовського. С. Шевирьов і Ф. Буслаєв схильні приписувати слово про митарства св. Авраамію Смоленському. Як на джерело слова про митарства вказують на житіє св. Василія Нового, складене учнем останнього Григорієм Мнихом, а частково на слово Палладія Монаха «О втором пришествии Христовѣ, о страшном судѣ и будущей муцѣ», яке своєю чергою склалося під впливом слів св. Єфрема Сирина. Г. М. Барац у своїй праці доводить, що слово про митарства і за змістом, і за складом мови перебуває в залежності не так од візантійських джерел, як від єврейських.

Міллер Орест Федорович (1833—1889) — російський етнограф і філолог, представник міфологічної школи, слов'янофіл за переконаннями, професор Петербурзького університету (з 1870 р.). Автор численних наукових праць з фольклору та історії літератури, зокрема з українського фольклору.

Арістов Микола Якович (1834—1882) — російський історик, викладав у Казанському (1867—1869), Варшавському (1869—1873) і Харківському (1873—1875) університетах, в Ніжинському історико-філологічному інституті (1875—1882). Йдеться про його працю «Хрестоматия по русской истории для изучения древнерусской жизни, письменности, литературы от начала письменности до XVI в.» (1870).

...в хрестоматіях (...Буслаєва)... — Очевидно, йдеться про «Историческую хрестоматию церковнославянского и древнерусского языков» (1861) і «Хрестоматию древнерусской словесности» (1866) Ф. Буслаєва.

Кирило Туровський (між 1130—1134 — бл. 1182) — давньоруський письменник-проповідник, церковно-політичний діяч Київської Русі. Був туровським єпископом.

Кирило, єпископ ростовський — під цим ім'ям відомі: Кирило I — ростовський єпископ (1217—1229), помер 1230 р.; Кирило II — ростовський єпископ (1231—1260), помер 1261 р.

Кирило II (?—1281) — митрополит київський (1242 або 1243—1281), родом з Галичини, до обрання митрополитом — єпископ холмський. Близько 1250 р. їздив до Нікеї для затвердження свого сану царгородським патріархом. Не бажаючи жити у зруйнованому татарами Києві, оселився у Володимирі (Суздальському), але туди митрополичої кафедри не переніс. Похований у Києві в Софійському соборі. Авторству Кирила II приписуються «Правила», схвалені 1274 р. на соборі єпископів у Володимирі.

Св. Аврамій Смоленський — митрополит смоленський.

Преосв[ященний] Макарій (1481—1562) — московський митрополит і політичний діяч. За його ініціативою і безпосередньою участю укладено «Великі Мінеї-Четьї» — найбільше зібрання агіографічної літератури східних слов'ян.

Кирило Костенчський — св. Кирило Катанський (Костенський) — учитель сербів XV ст.

Талмуд *(давньоєвр.)* — збірник догматичних релігійно-етичних і правових норм юдаїзму, складений протягом IV ст. до н. е. — V ст. н. е. у Палестині та Вавилоні. Основний зміст Талмуда становить тлумачення стародавньої частини Біблії.

Мідраші — збірник тлумачень культових книг юдаїзму.

Книга Зогар — найважливіший твір кабали. Кабалістична книга Зогар (букв. сяяння, блиск) написана арамейською мовою. Це містичний коментар до Мойсеєвого П'ятикнижжя, складений, імовірно, іспанським євреєм Мойсеєм да Леона (?—1300). Містики видають його за твір одного з танаїмів, рабина Симона бень Йохая (бл. 150 р. н. е.), з метою переконати, що проповідувана в ній таємна мудрість — це спадщина сивої давнини. Зогар і тепер є священною книгою у тих євреїв, які вороже ставляться до світської освіти.

С. 13. Житіє св. Василія Нового — повна назва «Житіє преподобного отца нашего Василія Нового» — зразок візантійської агіографічної літератури X ст., відомий у Київській Русі на початку XI ст. Давньоруські його списки, що збереглися, сягають XIV ст. Значну частину українського тексту «Житія» — розмову Феодори — опублікував І. Франко за рукописом XVIII ст. (Апокрифи і легенди. — Львів, 1906. — Т. 4). Повністю за текстом у «Четьях-Мінеях» Дмитра Туптала твір видав С. Вилинський: Житие Василия Нового (Одеса, 1911).

...із Слова Палладія Монаха «О второмъ пришествіи Христовѣ, о страшномъ судѣ и о будущей муцѣ»... — Очевидно, йдеться про Палладія (368—бл. 430) — церковного письменника, монаха-пустельника, згодом — єпископа у Витанії.

Єфрем Сирин (Сірін) (Мар Афрем; бл. 306—373) — сирійський письменник, богослов, проповідник, родом із Месопотамії. Автор поетичних творів, тлумачень біблійних текстів, ораторської прози. Ще за життя його твори перекладено грецькою мовою. Слов'янський переклад зроблено у X ст. для болгарського царя Симеона (давньоруський список 1073 р.). У Київській Русі був відомий збірник творів Єфрема Сирина «Перенезис». Найпопулярніші повчання — «Слово о злих женах» та «Слово об антихристі».

Оріґен (Оріген) — (бл. 185—253 або 254) — ранньохристиянський філософ і теолог, борець проти поганства, автор першого зведення догматичного богослов'я.

Євангелія (*грец.* «добра звістка») — жанрове визначення перших чотирьох книг новозаповітної частини Біблії, у яких викладено основи християнського віровчення. Це своєрідна повість про життя Ісуса Христа, подана у чотирьох версіях, які доповнюють одна одну. Укладення їх традиція приписує відповідно Матвію, Марку, Луці та Івану. Ці євангелії є канонічні, на відміну від кількох євангелій, що вважаються апокрифами.

«Апокаліпсис» св. Івана та св. Петра — «Апокаліпсис» — Одкровення Іоанна Богослова — одна з книг Нового Завіту, написана 68—69 р. грецькою мовою. Основний мотив Апокаліпсису полягає у пророцтві страшного суду й кінця світу. Крім Апокаліпсису Іоанна, до апокаліптичної літератури належать книги Данила, Єноха, Єздри, Варуха, Петра, Герми та ін.

Апокрифи — велика група християнського епосу, пов'язана із сюжетами Святого Письма, Житіями святих, версіями першопочатку світу тощо. Існували в рукописному вигляді. Християнська церква не визнала їх і не прийняла до канону Святого Письма.

Порфир'єв Іван Якович (1823—1890) — російський історик літератури, професор Казанської духовної академії. Коли туди 1855 р. було перевезено соловецьку бібліотеку, яка містила чимало невідомих матеріалів, Порфир'єв став активно вивчати їх. Автор праць «История русской словесности» (1870—1891), «Апокрифические сказания в древней письменности» (1869), «Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях» (1872), «Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях» (1890) та ін.

Тихонравов Микола Савич (1832—1893) — російський літературознавець, професор Московського університету, академік Петербурзької академії наук (з 1890 р.), представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Основні праці присвячено дослідженню давньої російської та української літератур.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, фольклорист, академік Петербурзької академії наук (з 1896 р.), представник культурно-історичної школи в літературознавстві, автор «Історії російської літератури» в чотирьох томах (1898—1899).

С. 14. Перси-дуалісти — перси, фарси (самоназва — ірані) — нація, що становить близько половини населення Ірану. За релігією — мусульмани-шиїти. У III ст. виникла перська держава Сасанідів, державною релігією став зороастризм (парсизм) — дуалістична релігія, в основі якої лежить ідея боротьби двох первнів: доброго, світлого, уособленого в образі бога Ахурамазди (Ормузд), і злого, темного, що втілюється в образі бога Анхра-Майнью (Аріман). Головною священною книгою зороастризму є «Авеста». Ідеї зороастризму про кінець світу, загробну відплату за земне життя, про «страшний» суд, воскресіння мертвих мали вплив на догмати юдаїзму, християнства та ісламу.

...«Хожденіє Богородиці по мукам». — Есхатологічний апокриф, популярний у давньоруській літературі. Відомий у грецьких і слов'янських рукописах ще у XII ст., набув поширення серед народних мас України, Білорусії, Росії у XIV—XVIII ст. Протягом віків він часто перероблявся. Зміст його змінювався і доповнювався побутовими подробицями, відповідними певним історичним часам. Завдяки яскравому історично-побутовому колориту «Хожденіє...» перебувало у тісному зв'язку з народною творчістю.

Індійські Пурани (санскрит, букв. давній) — оповідання про давнину, писані санскритом, священні тексти, один із жанрів давньоіндійської літератури; іноді їх розглядають як своєрідну п'яту веду, що призначалася для всіх верств суспільства (зокрема жінок). Найдавніший серед творів цього жанру «Маркандія — пурана» виник не раніше VIII ст. н. е.

«Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geselschaft» — журнал німецького сходознавчого товариства, виходив у Лейпцигу.

О. Л.

Вірші Степана Шепедія. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1896. — Т. 11. — Кн. 3. — С. 2—14 (Misc.), за підп.:

Др. Ів. Франко. Ця стаття є передмовою до Франкової публікації віршів С. Шеседія, уміщених на с. 3—14.

Подається за першодруком.

Шеседій (Шесега) Степан (1807—1877) — священик, парох с. Лавочне, викладав у школі читання, письмо, лічбу, церковний спів. Його зусиллями збудували нову церкву в с. Опірці. Автор двох «історіостихів» на честь будівництва церкви в с. Опірці (1841) та вилиття дзвона до неї (1855), «Пісні во время бездождія» (1862).

С. 14. Коцовський Володимир Миколайович (1860—1921) — український літературознавець, письменник, педагог.

С. 15. Устиянович Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник, громадський діяч, був близький до «Руської трійці».

Роздольський Осип Іванович (1872—1945) — український фольклорист, філолог-класик і перекладач, член етнографічної комісії АН УРСР (з 1926 р.), дійсний член НТШ (з 1930 р.). Працював учителем у гімназіях Коломиї, Перемишля і Львова. Збирач і дослідник української народної музики, записав у 1900—1936 рр. 3 000 народних пісень з мелодіями. Співпрацював з І. Франком, В. Гнатюком, Ф. Колессою, С. Людкевичем. Зібрані ним матеріали опубліковано в «Етнографічному збірнику» НТШ.

Лавочне — тепер с. Сколівського району Львівської обл., розташоване на річці Лавочна.

Опорець — тепер с. Сколівського району Львівської обл., розташоване на річці Опір.

Билень Михайло (1768—1844) — український будівничий, представник бойківської архітектурної школи, спорудив десять церков, останню — Воздвиженську (1842—1844) в Опірці.

О. Л.

«Lud», орган Народознавчого товариства у Львові, Т. II, вип. 2. [Рец.]. Вперше надруковано польською мовою в газ.: Kurjer Lwowski. — 1896. — № 142. — 22. V. — S. 6, за підп.: *І. Fr.*

Подається за першодруком у перекладі.

Народознавче товариство (Towarzystwo Ludoznawcze) — польське фольклористичне та етнографічне товариство, що діяло у Львові від 1895 р.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна громадсько-політична газета, що виходила у Львові 1883—1926 рр. І. Франко був її співробітником протягом 1887—1897 рр.

С. 16. «Вісла» («Wisła») — польський фольклористичний та етнографічний журнал, виходив щотижня у Варшаві впродовж 1887—1905 рр., 1916—1917 рр. і 1922 р. Його редагували, зокрема, Я. Карлович (1888—1899), Е. Маєвський (1899—1905) та ін.

Вислоух Марія (1858—1905) — польська фольклористка, етнограф, громадська і культурна діячка, редактор газет і збірників для жінок. Дружина Б. Вислоуха.

Ржегорж Франтішек (1857—1899) — чеський етнограф і фольклорист, багато своїх праць присвятив Україні. У 1877—1890 рр. жив у Галичині. Листувався з І. Франком упродовж 1885—1897 рр.

С. 17. Стшелецький Адольф (1869—1911) — польський етнограф, публіцист і письменник. Автор праць «Шекспір і Бекон», «Матеріали до бібліографії польського народознавства» (1903) та ін.

М. Л.

[Примітка до публікації:] Із переписки М. П. Драгоманова. Подає М. Павлик. II. Листи М. П. Драгоманова до Юліяна Яворського (1891—1894). Вперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1896. — Т. 5. — Кн. 5. — С. 377, за підп.: *І. Ф.* Примітка стосується до слів: «<...> молоді москвофіли не то не зірвали зі своїми старими, рутенськими обскурантами, але не дійшли навіть до вживання мужицької малоруської мови; противно, вони все більше й більше покидали її для мови російської. Такого не було не тільки в мене і д. Франка (тепер бувшого члена "Акад[емического] кружка" за нашого "москвофільства", — правду кажучи, дуже поверховного), а не було, та й досі нема навіть у старих москвофілів <...>».

Подається за першодруком.

«Житє і слово» — журнал, який видавав у Львові І. Франко в 1894—1897 рр.

С. 17. «Акад[емический] кружок» — студентське товариство у Львові москвофільського спрямування. Видавало своїм коштом журнал «Друг», окремі книжки і брошури.

«Дружній лихвар» — українське студентське видавничо-освітнє товариство, що існувало у Львові протягом 1871—1882 рр.

П. Т-к

Матеріяли і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848 [рр.]. XI. Лист М. Шашкевича до брата Антона. Вперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1896. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 29—30, за підп.: *Др. Ів. Франко.*

Під рубрикою «Матеріяли і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848 [рр.]» у журналі «Житє і слово» свої дослідження й матеріали друкували різні автори (І. Франко, І. О. Левицький, К. Устиянович). № I («Об'яви русько-польського антагонізму 1831 р.») і II («Об'яви русько-польського братання 1842 р.») увійшли до Зібрання творів у 50 томах (29, *403—410*). №№ III — «Іван Наумович — семінарський рабин», V — «Зразок угро-руського мадяро- і москвофільства з початку XIX в.», XI — «Інструкція» К. Ценглевича подано у 53 додатковому томі. №№ IV, VI, VII, VIII не належать І. Франкові.

Подається за першодруком.

Шашкевич Григорій (1809—1888) — український галицький громадсько-політичний і церковний діяч, греко-католицький священик, посол до австрійського парламенту і галицького сейму, автор однієї з перших граматик української мови для народних шкіл (1862).

М. Л.

Поправки й додатки [до публікації: XII. Лист М. Шашкевича до брата Антона]. Вперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1896. — Т. 5. — Кн. 6. — С. 504, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 18. ...Несторовичева... — Так у першодруці.

М. Л.

1897

Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, von Julian Javorski (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1896, XII, s. 353—361). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1897. — Т. 16. — Кн. 2. — С. 32—33, за підп.: *Др. Іван Франко.*

Автограф (недатований): Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [далі — ІЛШ]. — Ф. 3. — № 810.

Подається за першодруком.

Яворський Юліан Андрійович (1878—1937) — український етнограф, публіцист та видавець журналів «Новое время», «Живая мысль» і «Живое слово». Дотримувався москвофільських поглядів.

С. 19. Переступ, переступень (Bryonia alba) — рід багатолітніх трав родини гарбузових. Існує близько 10 видів у Євразії, Північній Африці. В Україні росте у Криму. Рослина декоративна; деякі види отруйні.

С. 20. Палея — пам'ятка легендарно-апокрифічної літератури княжої Русі. Розрізняють Палею історичну і тлумачну. Палея історична — це переклад з візантійського джерела IX ст., що скорочено висвітлює події старозаповітної історії до царювання Давида і доповнюється апокрифічними оповіданнями. Тлумачна Палея виникла у XIII ст. на руському ґрунті і є твором полемічним, спрямованим проти юдаїзму та ісламу.

Н. Т-к

Народознавче товариство. Вперше надруковано в газ.: Kurjer Lwowski. — 1897. — № 33. — 2. II. — S. 3—4, під назвою «Towarzystwo Ludoznawsze», за підп.: *I. Fr.*

Подається за першодруком у перекладі.

С. 20. Каліна Антоній (1846—1908) — польський лінгвіст і етнограф; завідувач кафедри слов'янської філології у Львівському університеті. Голова Народознавчого товариства (з 1895 р.).

Равіта (спр. прізв. — Гавронський) Францішек (1845—1930) — польський історик і письменник. Автор праць «Історія гайдамацьких рухів» (1899—1901), «Богдан Хмельницький» (1908—1909), повісті «Пан гетьман Мазепа» (1888) та інших творів.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист, етнограф, літературознавець, перекладач.; член-кореспондент Петербурзької академії наук, академік АН УРСР. Автор численних праць із фольклористики, етнографії, історії літератури, демографії, інших наук. Тут ідеться про такі його праці: «Frycówka» (Lud. — 1897. — Zesz. 1. — S. 70—71, про обряд прийняття молодого косаря до артілі косарів) та «Pieśni rekruckie» (Lud. — 1897. — Zesz. 1. — S. 73—75).

Малецький Антоній (1821—1913) — польський літературознавець, професор і ректор Львівського університету. Автор праць «Про життя і твори Адама Міцкевича» (1842), «Юліуш Словацький, його життя і твори в стосунку до сучасної епохи» (1866—1867) та ін.

Єженський Болеслав (1852—1932) — польський філолог та історик культури, видавець.

М. Л.

Поет зради. Вперше надруковано німецькою мовою у газ.: Die Zeit. — 1897. — Bd. 11. — № 136. — 8. V. — S. 86—89, під назвою «Ein Dichter des Verrathes», за підп.: *Dr. Iwan Franko.*

Друкувалось також:

польською мовою: Poeta zdrady (Ein Dichter des Verrathes). Na język polski przełożył i wydał Patriota polski. Z przedmową wydawcy. — Warszawa, 1897. — 22 s. Od wydawcy. — S. 3—7; Poeta zdrady. — S. 9—22;

російською мовою: Поэт измены (Ein Dichter des Verrathes). Перевод с польского издания, дополненного предисловием «Польского патриота». — Варшава, 1897. — 25 с. От русского переводчика. — С. 3—4; Предисловие польского патриота к польскому изданию «Поэта измены». — С. 5—9; Поэт измены. — С. 11—25. В особистій бібліотеці І. Франка, що зберігається в ІЛШ, був примірник цієї книжки (див.: № 4883);

українською мовою: Поет зради // Світ. — 1926. — № 11/12. — С. 9—13; у кн.: *Іван Франко.* Збірник. — К.: Книгоспілка, 1926. — С. 260—268. Переклад М. С. Возняка; у кн.: *Іван Франко.* Мозаїка. — Львів: Каменяр, 2001. — С. 201—213. Переклад М. С. Возняка.

Польська громада, національні почуття якої зачепив Франко, вороже сприйняла статтю «Поет зради», влаштувала йому справжню обструкцію, гостро і нищівно його критикувала. Письменника було звільнено з роботи у польському часописі «Kurjer Lwowski», де він пропрацював 10 років (1887—1897).

Подається за першодруком в українському перекладі М. С. Возняка.

«Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик, виходив у Відні упродовж 1894—1904 рр.

Возняк Михайло Степанович (1881—1954) — український літературознавець, перекладач, завідувач кафедри української літератури Львівського університету (з 1944 р.); академік.

С. 21. Брандес Георг (Юрій) (1842—1927) — данський критик та історик літератури, автор праці «Найголовніші течії в європейській літературі XIX ст.» (1872—1890), досліджень творчості видатних діячів світової літератури й культури, серед них і Е. Золя.

Міцкевич Адам-Бернард (1798—1855) — польський поет, діяч національно-визвольного руху.

Словацький Юліуш (1809—1849) — польський поет, родом із Кременця, з 1839 р. жив у Парижі. Перший вірш — «Українська дума» (1826); автор ліричних творів, поем, драм, зокрема поеми «Беньовський» (незак., 1841); ряд творів присвятив Україні.

С. 22. Напередодні його уродин впала давня Польща, що її було розібрано. — Йдеться про третій поділ Речі Посполитої 1795 р. (перший — 1772, другий — 1793) між Росією, Австрією та Пруссією.

...Яго, Йоахим (Цимбеліна), Гонеріл в Шекспіра... — Йдеться про персонажів п'єс англійського драматурга В. Шекспіра — Яго («Отелло»), Йоахим («Цимбелін»), Гонеріл («Король Лір»).

С. 26. Козьмян Каєтан (1771—1856) — польський поет і прозаїк, епігон класицизму, вороже ставився до романтизму, критикував творчість А. Міцкевича.

Валенрод (Валленрод) Конрад — магістр Тевтонського ордену (1391—1393). Вів загарбницькі війни проти Польщі та Литви. У поемі «Конрад Валленрод» (1828) А. Міцкевич на основі невірогідної легенди створив ідеалізований образ Валленрода.

Кейстут — литовський князь, син великого князя литовського Гедиміна (1316—1341), по смерті батька поділив владу (був співправителем) із братом Ольгердом, великим князем литовським (1345—1377).

С. 27. Марієнбург — місто-фортеця у Литві.

С. 29. Біґеляйзен Генрик (1855—1932) — польський літературознавець, фольклорист, автор «Історії польської літератури» (т. 1—5), видавець творів класиків польської літератури, викладав у гімназії. Видав твори А. Міцкевича у чотирьох томах (Львів, 1893).

Круковецький Ян (Іван) (1770—1850) — польський генерал, прибічник радикального напряму визвольного руху, під час повстання 1831 р. очолював польський уряд, розпустив Патріотичне товариство й підписав капітуляцію повстанського війська.

Гуровський Адам (1805—1866) — польський публіцист. Видавав у Парижі часопис «Przyszłość» (1834). Писав польською, французькою, англійською, німецькою мовами. Під час польського повстання 1831 р. був членом Польського національного комітету, видавав себе за графа, організував Демократичне товариство у Парижі (1832). 1834 р. переїхав до Росії, його підозрювали у зв'язках із царською поліцією. 1848 р. емігрував до Північної Америки.

Валенродизм — термін, що означає застосування підступу і зради як методу боротьби.

С. 30. Верещанка Марія — йдеться про Марію (Марилю) Верещак (у заміжжі, з 1821 р., — графиня Путткамер) (1799—1863) — раннє кохання А. Міцкевича.

С. 31. Яцек Соплиця — один з головних ґероїв поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш», батько Тадеуша, діяв під ім'ям ксьондза — монаха-бернардина Робака.

С. 32. ...промостити шлях Наполеонові, що в 1812 р. увійшов до Росії. — Йдеться про російсько-французьку війну 1812 р., що в ній війська Наполеона зазнали поразки.

...в часі варшавського повстання. — Йдеться про польське повстання 1830—1831 рр. у Варшаві, яке розпочалося в ніч з 29 на 30 листопада нападом групи змовників на Бельведерський палац — резиденцію великого князя Костянтина.

С. 33. ...Переклад І[вана] Франка. — Переклад уривків вірша А. Міцкевича «Do matki Polki» подаємо за виданням: *Франко І.* Адам Міцкевич // Міцкевич А. Wielka utraba: Історична драма з рр. 1831—1832. З додатком життєпису Адама Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав д-р Іван Франко. — Львів, 1914. — С. XXXIV.

О. Л.

Мої «фальсифікації». Уперше надруковано німецькою мовою в газ.: Die Zeit. — 1897. — № 139. — 29. V. — S. 135—139, під назвою «Meine "Fälschungen"», за підп.: *Dr. Iwan Franko.* Друкувалося в перекладі Ірини Лужецької у вид.: Українське літературознавство: Іван Франко. Статті та матеріали. — Львів, 1996. — Вип. 62. — С. 41—45.

Ця стаття І. Франка є відповіддю на статтю віденського вченого Генріха Моната «"Поет зради": Відповідь на статтю д-ра І. Франка» (Die Zeit. — 1897. — № 138).

Подається за першодруком у перекладі Андрія Вовчака.

С. 35. Ґольдбаум Вільгельм (1843—?) — німецький письменник, співробітник «Neue Freie Presse». Автор праць «Віддалені культури. Нариси й образки» (1877) та «Літературні фізіогномії» (1884).

Барська конфедерація — спілка польської шляхти проти короля Станіслава Понятовського і царської Росії, утворена 29 лютого 1768 р. в м. Бар. Виступала за збереження привілеїв католицької церкви і шляхетських вольностей, проти реформування державного устрою Польщі. Придушення Барської конфедерації призвело до першого поділу Польщі.

С. 35—36. ...усі ще пам'ятали тих Браніцьких, Жевуських..., Потоцьких..., Коссаковських, Ожаровських, Анквіців...— найдавніші польські шляхетські роди, які були в опозиції до короля Станіслава Понятовського.

С. 35. Савранська область (Sawrańszczyzna) — область у Польщі, яка займає територію від устя ріки Савранки до Бугу.

Каньовський — збірний народний образ свавільного шляхтича XVIII ст., прототипом якого став один з представників польського магнатського роду Потоцьких, що мали великі маєтки в Україні.

С. 36. Карпінський Францішек (1741—1825) — польський поет-романтик, який стилізував свої вірші під народні пісні.

Кристинопіль — нині м. Червоноград Львівської області.

Чацькі — польський шляхетський рід. Найвідомішим представником цього роду був Тадеуш Чацький (1765—1813) — польський вчений та освітній діяч, з ім'ям якого пов'язане заснування Кременецького ліцею (1805). Про його діяльність згадує І. Франко у статті «Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в.» (див.: 47, *198, 200*).

Мальчевський Антоній (1793—1826) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі. Один із перших польських поетів, які оспівали Україну. Автор історичної поеми «Марія. Українська повість» (1825).

С. 37. ...Пушкін переклав початок «Валенрода» ... — Йдеться про віршований переклад О. Пушкіна «Сто лет минуло, как тевтон...», написаний 1828 р. й опублікований в «Московском вестнике» (1829. — № 1) під назвою «Отрывок из поэмы Мицкевича: "Конрад Валленрод"».

Одинець Антоній-Едвард (1804—1885) — польський поет, видавець, приятель А. Міцкевича. У 1829—1830 рр. видавав альманах романтичної поезії «Melitele». Редактор «Варшавського кур'єра».

С. 39. ...називати першу частину «Фауста» дисертацією про зведення дівчат. — Йдеться про трагедію «Фауст» (ч. 1—2, 1808—1831) німецького письменника Йогана-Вольфганга Ґете (1749—1832), у першій частині якої головний герой зваблює 14-річну Маргариту (Гретхен).

Шіллер (Шиллер) Йоган-Кристоф-Фрідріх (1759—1805) — німецький поет, драматург, теоретик мистецтва, основоположник німецької класичної літератури нового часу.

Н. Т.

А. И. Яцимирский. Мелкие заметки: I. Отречённые молитвы и Коледарник; II. Запись с упоминанием царя болг[арского] Симеона (Известия Отд[еления] русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1897, II, стор. 356—360). [Рец.].

Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1897. — Т. 19. Кн. 5. — С. 5—6 (Бібл.), за підп.: *Др. Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Яцимирський Олександр Іванович (1872—1925) — російський філолог-славіст.

Симеон (893—927) — болгарський цар, часи правління якого були періодом найбільшої могутності давньої Болгарії і «золотим віком» її культури.

С. 40. «Златоструй» — збірник сталого складу, поширений у східнослов'янській писемності XII—XVII ст., відомий у двох редакціях (повній і короткій), складався зі слів і повчань, що належали або приписувалися Іоаннові Златоусту. Традиція приписує переклад з грецької і впорядкування збірника ініціативі болгарського царя Симеона (893—927).

Давид (кін. XI ст. — бл. 950 р. до н. е.) — напівлегендарний староєврейський цар, який об'єднав ізраїльські племена і створив єдину державу зі столицею в Єрусалимі. Пророк і поет. Йому приписують авторство Псалтиря (збірки старозаповітних псалмів).

О. Л.

М. Г. Попруженко. Несколько замечаний о сочинениях Юрия Крижанича (Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1897, II, стор. 302—319). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1897. — Т. 19. — Кн. 5. — С. 11—14 (Бібл.), за підп.: *Др. Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Попруженко Михайло Георгійович (1866—?) — український літературознавець, доцент Новоросійського університету й директор Одеської публічної бібліотеки.

Крижанич Юрій Гаспарович (1617—1683) — хорватський історик і філолог, священик, один з перших ідеологів панславізму. У 1647 і 1659 рр. приїздив до Росії, деякий час жив у Москві, бував в Україні; автор багатьох трактатів з філософії, політекономії, історіографії, музики, праць «Опис подорожі зі Львова до Москви» (1659), «Бесіда з Чиркасовим» (1659), «Російська держава в половині XVII ст.» (1660) та ін.

С. 42. «Кирилова книга» — збірник слів (проповідей) патріарха єрусалимського Кирила — діяча католицької церкви, автора полемічних праць, спрямованих проти протестантів. Збірник надруковано у Москві 1644 р. Передруковувався двічі 1784 та 1791 р. в Гродному.

Беллармін Роберт (1542—1621) — кардинал, єзуїт, автор полемічних праць, якими користувалися, зокрема, українські полемісти XVI—XVII ст.

Іван Хреститель (Іоанн Хреститель, Предтеча) — євангельський персонаж. За євангельською легендою, пророкував прихід месії — «спасителя світу» Христа, і ввів обряд хрещення як символ морального очищення.

Корець — місто на Волині над р. Корчиком, притокою Случі, тепер райцентр Рівненської області. Перша згадка про Корець з 1150 р. У 1494 р. під Корцем розгромлено татар. Родинне гніздо князів Корецьких.

Лисянка — тепер селище міського типу Черкаської області, розташоване на р. Гнилому Тікичі.

Борзна — тепер місто, райцентр Чернігівської області, розташоване на р. Борзні.

Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик, автор «Истории России с древнейших времен» у 29 томах (1851—1879), академік Петербурзької академії наук (з 1872 р.).

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український письменник, філолог, літературний критик, фольклорист, мовознавець, історик, етнограф, культурно-освітній діяч, перекладач.

Бєлокуров Сергій Олексійович (1862—1918) — російський історик-архівіст і археолог, редактор (1916—1918) наукового журналу «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских». Автор праці «Юрий Крижанич в России» (1902) та ін.

«Чтения Имп[ераторского] общ[ества истории] и древностей российских» — науковий журнал, який видавався при Московському університеті упродовж 1846—1918 рр. (вийшло 264 книжки).

...де бували битви черкасів (так по московській термінології Кр[ижани]ч називає козаків) з польським королем... — Йдеться про козацькі війни 1648—1654 рр.

С. 44. Маккіявеллі (Макіавеллі) Нікколо ді Бернардо (1469—1527) — італійський політичний діяч і письменник, автор політичного трактату «Володар» (1513, вид. 1532). Виступав за об'єднання Італії шляхом встановлення влади монарха будь-якими засобами, не зупиняючись перед убивствами, віроломством, лицемірством.

...державного маккіявелізму... — Йдеться про політику, яка здійснюється підступними методами, не гребує нічим заради досягнення мети — встановлення сильної диктаторської влади.

Безсонов Петро Олексійович (1828—1898) — український і російський славіст-літературознавець, фольклорист, мовознавець, видавець. Працював на кафедрі слов'янських мов Харківського університету. Йому належить чимало досліджень із царин мовознавства, історії літератури, фольклору.

О. Л.

«Вигнанець» Франко. Вперше надруковано польською мовою в газ.: Monitor. — 1897. — № 21. — 23. V. — S. 1—2, під назвою

«“Banita” Franko», без підп. Авторство: *Возняк М. С.* Велетень думки і праці. — К., 1958. — С. 289.

Подається за першодруком у перекладі.

«Monitor» — польська щотижнева газета, виходила у Львові в 1896—1914 рр.

С. 45. «Біблiотека Мрувки» («Biblioteka Mrówki») — серійне видання класиків світової літератури. Упродовж 1869 — 1939 рр. вийшло 356 томів.

«Крашанка» Куліша — мається на увазі «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» П. Куліша, видана у Львові 1882 р. й пройнята духом примирення між українцями й поляками. У ній порушено дражливі проблеми українсько-польських стосунків, звинувачено козацтво, шляхту, католицьке і православне духівництво у взаємному розпалюванні ворожнечі.

«Dziennik Polski» — польська щоденна газета, виходила у Львові впродовж 1869—1906 рр.

М. Л.

Древнерусские сказания о птицах, сообщение Хрисанфа Лопарева (Памятники древней письменности, № CXVI), СПб., 1897, ст. XXV+20. [Рец.]. Уперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1897. — Т. 20. — Кн. 6. — С. 20—26 (Бібл.), за підп.: *Др. І. Франко.* Автограф (недатований): ІЛШ. — Ф. 3. — № 787.

Подається за першодруком.

Лопарьов Хрисант Методійович (1862—?) — дослідник російської літератури. Був секретарем «Общества любителей древней письменности», у виданнях якого надруковано знайдені ним пам’ятки давньої російської літератури: «Слово о погибели русской земли», «Отразительное писание против самоубийственных смертей».

С. 51. ...опублікований мною в «Киевской старине» «Банкет духовный». — Діалог, написаний другої половини XVII ст. в Галичині, містить віршований «Пролог» і «Епілог» та прозовий катехізис. Йдеться про публікацію: Банкет духовный // Киевская старина. — 1892. — Т. 37. — Кн. 4. — С. 59—70, за підп.: *Мирон* (див.: 28, *365—374*).

С. 54. «Фізiолог» — одна з перекладних енциклопедичних книг природничо-наукового змісту, що в ній описувалися властивості рослин, а також реальних і казкових істот. Складений в Александрії II—III ст.

...Майорів «Synodus avium», 1557... — Очевидно, йдеться про Георга Майора (1502—1574) — німецького протестантського теолога , професора Віттенберзького університету.

...ческу «Nova Rada» Сміля Фляшки, 1395... — Фляшка Сміль, Флашка з Пардубіц (сер. XIV ст. — 1403) — один з перших відомих на ім'я чеських письменників. Йдеться про його алегоричний дидактично-сатиричний твір «Нова рада» (дві редакції: 1378, 1394—1395). Використовуючи форму й образи тваринного епосу, зобразив раду звірів і птахів, на якій король-лев запитує своїх підлеглих, як йому правити.

...польський «Zwierzyniec» Миколи Рея, 1562 р. ... — Йдеться про збірку мініатюрних анекдотичних та моралізаторських віршів. Рей Миколай (1505—1569) — польський письменник і громадський діяч епохи Відродження, один із зачинателів національної літератури, релігійний полеміст кальвіністського табору. М. Рея наслідували й автори українського бароко.

...лікарську книгу Фаліміра «O ziołach y o mocy gich» з р. 1534. — Йдеться про перший природничо-лікарський твір польською мовою (типу гербарію) польського ботаніка і лікаря Фаліміра Стефана (XVI ст.).

С. 55. ...«Шестиднев» Пісіда... — Пісід (Пізід) Георгій (610—645) — візантійський поет і церковний діяч, автор історичних поем та поеми про створення світу, що відома під назвою «Шестиднев».

Езоп (VI—VII ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький поет-байкар.

...польський діялог Рея... — Очевидно, мовиться про ранній твір М. Рея «Коротка розмова між трьома особами: Паном, Войтом і Плебаном» (1543).

Арістофан (бл. 445—385 до н. е.) — давньогрецький комедіограф, написав понад 40 комедій.

Індійська «Панчатантра» (санскр. «П'ятикнижжя») — пам'ятка давньоіндійської літератури, складена в перші століття н. е.

Карус Юлій-Віктор (1823—?) — німецький зоолог, лікар, професор порівняльної анатомії, зоології, директор зоотомічної колекції в Лейпцизі. «Історія зоології» (1872) — свого часу один з найкращих посібників з історії зоології.

О. Л.

Mélusine, Recueil de mythologie, litterature populaire traditions et usages, fondé par H. Gaidoz et E. Rolland, 1877—1887, dirigé par H. Gaidoz. T. VIII, № 1—8. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1897. — Т. 20. — Кн. 6. — С. 37—40, за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Mélusine» — французький фольклористичний журнал (виходив з 1877 р.). Одне число цього журналу зберігається в особистій бібліотеці І. Франка.

Гедо (Gaidoz) Анрі (1842—?) — французький вчений-кельтолог, редактор журналу «Mélusine». Автор праць «Нариси релігії галлів» (Париж, 1879, 1881), «Нариси галльської міфології» (Париж, 1886).

С. 55. Ронсар П’єр де (1524—1585) — французький поет, один з керівників «Плеяди». Залишив багату поетичну спадщину (вірші про кохання, на філософські, патріотичні теми тощо). Автор трактату «Короткий виклад поетичного мистецтва» (1565), що відіграв значну роль у формуванні французького класицизму.

Пселл Михайло (світське ім’я — Костянтин; 1018—бл. 1076) — візантійський письменник. За Михаїла V був чиновником імператорської канцелярії. Написав панегірик Костянтинові Мономаху (1043 р.) і став близькою особою до імператора. Довгий час був викладачем у Константинопольській школі. Писав мемуари, трактати з філософії, граматики, права, історії.

С. 56. Св. Августин — йдеться про Августина Блаженного Аврелія (354—430) — християнського теолога, представника західної патристики.

Апулей — очевидно, йдеться про Апулея Люція (бл. 125—180) — римського письменника, автора роману «Метаморфози, або Золотий осел», одну з новел якого («Амур і Психе») переклав І. Франко.

...з євангельською притчею про багача і Лазаря... — Йдеться про євангельську притчу «Про багатого й Лазаря» (Євангеліє від Св. Луки, 16:19).

Караджич Вук Стефанович (1785(7)—1864) — сербський письменник, філолог, фольклорист, етнограф, основоположник сербської літературної мови, уклав збірку сербських народних пісень «Мала простонародна славено-серпска песнарица» (Відень, 1814, 1815).

Данкевич Лука Якович (1791—1866) — галицький письменник, священик у Коломиї. Друкував байки й вірші під псевдонімом Лука з Рахова. У 1912 р. Франко підготував до видання збірник творів Л. Данкевича, однак його не було видано. Матеріали збірника зберігаються: ІЛШ. — Ф. 3. — № 1888, 1889, 3271—3272.

Кольберґ (Кольберг) Оскар (1814—1890) — польський етнограф, фольклорист і композитор. Автор праць «Pokucie, obraz etnograficzny Oskara Kolberga» (т. 1—4, 1883—1899), «Lud» (т. 1—25, 1857—1890) та ін.

С. 57. Буґель (Бугель) Володимир — польський літературознавець і фольклорист, представник антропологічної школи.

«Этнографическое обозрение» — російський науковий журнал. Виходив у Москві в 1889—1916 рр. Нещодавно відновлений.

Ланг Андрю (Ендрю) (1844—1912) — англійський письменник, фольклорист, голова Лондонського товариства фольклористів, представник антропологічної школи.

Книга Еноха — збірка апокрифічних творів, приписувана біблійному патріархові Еноху.

С. 58. Морфіл Вільям-Річард (1834—1909) — англійський славіст; читав лекції з російської та інших слов’янських мов в Оксфордському університеті. Автор праць «Росія» (1890), «Історія націй», «Польща».

Харузин (Харузін) Олексій Миколайович (1865—1900) — російський етнограф, історик і археолог.

Карлович Ян (1836—1903) — польський філолог, етнограф, історик, у 1888—1899 рр. редактор етнографічно-філологічного журналу «Wisła», з яким співпрацював І. Франко.

Шишманова Лідія Михайлівна (дівоче прізвище — Драгоманова) (1866—1937) — старша дочка М. Драгоманова, дружина професора Софійського університету Івана Шишманова (1862—1928).

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, історик, філолог, економіст, літературознавець, фольклорист і громадський діяч.

А. Ш.

Сумна відомість. Уперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 143 (Літ. і наук. хроніка). Авторство: *Павлик М.* Спис творів Івана Франка за перше 25-літє єго літературної діяльности: 1874—1898. — Львів, 1898. — С. 115; *Дорошенко В.* Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання / Матеріали до української бібліографії, видає Бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 4. — Вип. 2. — С. 156 (№ 3253); *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів (1874—1964). — К., 1966. — С. 293.

Друкувалося також у вид.: *Франко І.* Твори: У 20 т. — К., 1955. — Т. 17. — С. 234—235.

Подається за першодруком.

С. 59. Павло Граб — один із псевдонімів Грабовського Павла Арсеновича (1864—1902) — українського поета, публіциста, критика. Перебуваючи на засланні, П. Грабовський друкував свої твори у львівських виданнях, підтримував зв'язок з І. Франком.

Мало що не 10 літ уже покутує він у тім пеклі за несповнені гріхи... — 1888 р. П. Грабовського заслано до Балаганського округу Іркутської губернії, з 1889 р. заарештовано й ув'язнено в Іркутській тюрмі. Після трьох з половиною років вислано на поселення у м. Вілюйськ. У 1897—1899 рр. П. Грабовський перебував на поселенні в Якутську, а з вересня 1899 р. — у Тобольську, де й помер.

Чернишевський Микола Гаврилович (1828—1889) — російський філософ, письменник, літературний критик, соціаліст-утопіст.

О. Л.

Панько Куліш, некролог. Уперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 84—85 (Літ. і наук. хроніка), за підп.: *І. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 60. Із Борзни на Вкраїні...— П. Куліш помер 2 (14) лютого 1897 р. на хуторі Мотронівка, тепер у складі с. Оленівки Борзнянського району Чернігівської обл.

...товариш і приятель Шевченка і Костомарова...— У 1843—1844 рр. у Києві П. Куліш потоваришував з Вас. Білозерським, Т. Шевченком, М. Костомаровим.

...особливо в остатніх часах, хорий безграничною амбіцією, що була джерелом усіх його помилок і тяжких гріхів супроти нашої національности.— На зміну давньому романтичному захопленню козацьким минулим («Повесть об украинском народе», 1846) і пізнішому критичному, але позитивному ставленню до козаччини (у 1850—1860-х рр.) пізній Куліш висловив негативну оцінку її історичної ролі. У працях «История воссоединения Руси» (т. 1—2, 1874; т. 3, 1877), «Отпадение Малороссии от Польши (1640—1654)» (т. 1—2, 1888; т. 3, 1889), статтях «Мальована гайдамащина» (1876), «Казаки по отношению к государству и обществу» (1877), «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого» (1895) він осудив козацькі і селянські повстання в Україні, вважаючи, що вони руйнували основи української державності, гальмували розвиток культури. Водночас підносив культуртрегерську місію польської та української шляхти, міщанства. У публіцистичній брошурі «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (1882) Куліш закликав до співпраці українську та польську інтелігенцію Східної Галичини, реабілітуючи польських «культурників» й засуджуючи селянські повстання, за що його різко критикували І. Франко, М. Костомаров, Д. Мордовець.

...обурення всіх земляків, на різкі осуди в різних часописях...— П. Куліш помер в атмосфері нерозуміння з боку більшості сучасників, які не сприйняли його ідей через їх незвичайність і спосіб висловлення, велику пристрасність його писань, в основі якої була туга за втраченою державністю України, глибокий біль над її тогочасним невідрадним становищем, палке бажання бачити рідний народ рівноправним і культурно розвиненим. Незважаючи на надмірний суб'єктивізм, численні суперечності думок і висловів, як історик Куліш певним чином вплинув на розвиток української історіографії. Він заперечував державотворчі здібності українського народу не як противник української державності, а тому, що в українській минувшині та своїй сучасності не бачив тієї верстви, яка мала б силу й волю вибороти її утвердити державність. Прагнучи перетворити українців з «нації етнографічної» в «націю політичну» (1864), Куліш був глибоко переконаний, що вивести українство з того сумного стану, в якому воно тоді перебувало, можна тільки шляхом творення великих національно-культурних вартостей.

О. Л.

Зів'яле листя, лірична драма Івана Франка. [Анонс]. Вперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 95 (Нові книжки), без підп. Авторство вказане в річному покажчику змісту.

Подається за першодруком.

О. Л.

Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає Комісія Археографічна Наукового товариства імени Шевченка. Том І. Апокрифи старозавітні, з рукописів українсько-руських зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. У Львові, 1896. [Анонс]. Вперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 95—96 (Нові книжки), за підп.: *І. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 62. Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український лінгвіст і літературознавець, письменник і громадський діяч, народовець. Керівник кафедри руської словесності Львівського університету (з 1867 р.). Автор «Граматики руського язика» (1889), «Історії літератури руської» в 6 т., 9 кн. (1887—1893) та ін. Франко високо цінував заслуги О. Огоновського в розвитку українського літературознавства, критикуючи його водночас за бібліографічний метод досліджень.

О. Л.

Притчата за еднорога и нейният български вариант. От Иван Франко в Лвов. [Анонс]. Уперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 96, без підп. Авторство: *Дорошенко В.* Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання / Матеріали до української бібліографії, видає Бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1918. — Т. 4. — Вип. 1. — С. 155 (№ 3241); *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів. — С. 293 (№ 3417). Це Франків анонс на власну розвідку, надруковану в перекладі болгарською мовою («Притчата за еднорога и нейният български вариант», що означає «Притча про єдинорога та її болгарський варіант») у софійському журналі «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» (1896. — Кн. 13. — С. 570—620) та окремим відбитком (Софія, 1896. — 52 с.).

Подається за першодруком.

С. 62. «Сберник за народни умотвореня...» — «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», один з перших болгарських філологічних та етнографічних журналів. Його заснував 1889 р. в Софії і редагував протягом 18 років І. Шишманов. У створенні часопису брав участь М. Драгоманов.

Ся праця... є частина обширної праці д-ра Франка про Варлаама і Йоасафа... — Про свою працю «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» (Записки НТШ. 1895. — Кн. 4; 1896. Кн. 2; 1897. — Кн. 4, 6; окремий відбиток: Львів, 1897; див. також: 30, *314—658*) та дослідження притчі про єдинорога у давньоболгарському варіанті І. Франко зазначив 18 січня 1909 р. в листі (написаному рукою сина Петра за підп.: *І. Ф.*) до редакції видавництва «Herders Konversations Lexikon»: «На дисертацію до докторату подав докладну студію про старохристиянський роман про Варлаама та Йоасафа з окремими дослідженнями притчі про однорожця староболгарської переробки, як тоді мені видавалось. Розвідку про самий роман я пізніше ґрунтовно переробив і розширив докладним аналізом змісту: вона появилась у 1896—[18]97 рр. в українських “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові, а також окремим відбитком. Розвідку про притчу про однорожця я теж переробив і доповнив новою літературою. Вона з’явилась у болгарському перекладі в “Сборнику” болгарського міністерства освіти, Т. XIII» (50, *360*).

Богомильство — релігійне вчення, що виникло в Болгарії першої половини X ст. Засновник — священик Єремія Богумил. Прихильники цього вчення відкидали церковну ієрархію, храми, таїнства й обряди, не визнавали Старого Завіту, поклоніння хресту, святим мощам. У XIV ст. це вчення переродилося в релігійне сектантство.

А. Ф.

Beilage zur Allgemeine Zeitung, 1897, 1—226. Уперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 21. — Кн. 1. — С. 47—52 (Бібл.), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Allgemeine Zeitung» — німецька щоденна помірковано-ліберальна громадсько-політична газета, виходила протягом 1798—1914 рр. спочатку у Штутгарті , потім — в Ульмі (з 1803 р.), Аугсбурзі (з 1810 р.), Мюнхені (з 1882 р.), Берліні (у 1912—1914 рр. як щомісячна газета). Мала науковий додаток.

С. 63. Монахів — тепер Мюнхен.

С. 64. Фуртвенглер Йоганн-Адольф-Міхаель (1853—1907) — німецький археолог та історик мистецтва, професор Мюнхенського університету (з 1894 р.), проводив розкопки в Олімпії (1878—1879), Егіні, Аміклі, Орхомені (1901—1907). Опублікував і приписав певним майстрам значну кількість витворів давньогрецького мистецтва, переважно скульптури.

Бессарабія — історична назва території між річками Дністром, Прутом і пониззям Дунаю. Тепер більша її частина входить до Молдови, інша — до України.

Лувр — один з найбільших музеїв світу, пам'ятка французької архітектури в Парижі, колишня резиденція французьких королів.

...міністром Ґавчем... — Гауч фон Франкентурм Павел (1851—?) — австрійський державний діяч, міністр освіти (з 1885 р.). І. Франко у Відні на одному із засідань з'їзду філологів слухав його доповідь (лист до дружини О. Ф. Франко від 2 червня 1883 р., див.: 49, *403*).

Верковнч Стефан (1827—1893) — болгарський вчений, фольклорист, етнограф і археолог.

С. 65. Солунь — тепер м. Салоніки (Греція), батьківщина Кирила.

С. 66. Мільковнч Володимир (?—?) — професор Чернівецького університету, видавець документів Львівської Ставропігії.

С. 67. Ґец (Гетц) Леопольд-Карл — німецький славіст, автор праці «Історія слов'янських апостолів Костянтина (Кирила) і Методія» (1897).

С. 68. Більбасов Василь Олексійович (1837—1904) — російський історик і публіцист, професор Київського університету (1869—1872), автор дослідження «Кирилл и Мефодий» (ч. 1—2, 1868—1871, незак.).

Гельферт (Helfert) Йосиф (Йозеф)-Александр-Фрідріх (1820—1910) — австрійський державний діяч та історик, професор права Краківського університету, депутат австрійського парламенту. Автор праць «Історія Австрії» (Відень, 1863), «Історія Австрії з кінця віденського жовтневого повстання 1848 р.» («Geschichte Österreichs seit den Oktobertagen 1848», т. 1—4, Прага, 1868—1886), про яку, очевидно, йдеться у статті Франка.

...слов'янського конгресу в Празі. — Йдеться про слов'янський з'їзд у Празі 1848 р.

Гавлічек-Боровський Карел (1821—1856) — чеський письменник-сатирик, публіцист, діяч ліберальної партії під час революції 1848 р., після якої змушений був виїхати з Праги й оселитися у Кутній Горі (1850), потім відбував ув'язнення (1852—1856) майже до кінця життя у фортеці Бріксен (Австрія, Південний Тироль). Всі основні художні твори Гавлічка-Боровського в оригіналах вийшли друком посмертно: сатиричні поеми «Тірольські елегії» (1852, опубліковано 1861), «Хрещення св. Володимира» (1848—1854, опубліковано 1876), «Король Лавра» (1854, опубліковано 1870), серія епіграм тощо. І. Франко переклав вірші К. Гавлічка-Боровського і видав їх разом із життєписом письменника у книжці «Карел Гавлічек-Боровський» (Львів, 1901).

Побєдоносцев Костянтин Петрович (1828—1907) — обер-прокурор «Святійшого Синоду» (1880—1905), натхненник реакційних контрреформ 80-х років XIX ст., провідник політики великодержавного шовінізму і національного гноблення.

Саблєр Володимир Карлович (1847—?) — російський юрист, юрист-консульт і помічник синодального обер-прокурора у Петербурзі.

С. 69. «Екклезіяст» («Екклезіаст») — канонічна книга Старого Завіту. Автором вважають Соломона.

Аменготеп (Аменхотеп) III — єгипетський фараон (1455—1419 до н. е). За його правління міць Єгипетської рабовласницької держави дещо ослабла, завдяки чому хети проникли у Північну Сирію, а харибн — у Палестину. Підтримував свою владу за допомогою дипломатії та щедрих дарунків азійським царям. За його царювання побудовано ряд великих храмів, фіванські храми перетворено у цілісний архітектурний комплекс.

Тель ель Амарна — місто (місцевість) у центральному Єгипті, стародавня назва Ахетатон, столиця фараона Аменхотепа IV Ехнатона, згодом покинуте.

О. Л.

Конгрес орієнталістів. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 14—16 (II пагінація, рубрика «З інтернаціональних наукових конгресів минулого літа»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 69. Роні Леон де (1837—?) — французький орієнталіст, етнолог, засновник міжнародних конгресів орієнталістів.

Рамбо Альфред-Ніколя (1841—1905) — французький історик, у 1896—1898 рр. міністр народної освіти в кабінеті Меліна. Автор праць «Історія Росії» (1877), «Історія французької революції» (1886), «Франція й Росія, Москва і Севастополь» (1877) та ін.

Дюперрон (дю Перрон) Анкетіль-Абраам-Ясент (Гіацинт) (1731—1805) — французький орієнталіст, основоположник досліджень авестійської мови та зороастрійської писемності.

Бюрнуф Ежен (1801—1852) — французький орієнталіст. Професор Collège de France (Колеж де Франс). Займався проблемами буддизму, дослідженнями авестійської мови й літератури. Започаткував наукові дослідження мови палі.

Сасі Сильвестр де (1758—1838) — французький орієнталіст, поліглот; завідував кафедрами арабської мови в Школі східних мов (Scole des langues orientales) у Парижі (був її директором з 1824 р.) та перської в Колеж де Франс. Автор «Граматики арабської мови» (1810), «Хрестоматії арабської мови» (1806) та інших досліджень, котрі й досі не втратили актуальності.

Жульєн Станіслав (1799—1873) — французький орієнталіст, завідувач кафедри китайської мови в Колеж де Франс, перекладав філософські та релігійні твори Мен Цзе, Чжао Чікуель, Хой Ланкі та ін.; дослідник буддизму.

Шамполіон (Шампольйон) Жан-Франсуа (1790—1832) — французький учений, засновник єгиптології, автор монументальних праць з історії, культури та мови Єгипту.

Ренан Жозеф-Ернест (1823—1892) — французький філолог та історик, автор всесвітньовідомого дослідження «Життя Ісуса», «Історії семітських мов» (1855), дослідник єврейської мови, історії Фінікії, Палестини тощо.

С. 70. Пішель Ріхард (1849—?) — німецький санскритолог, професор університету в Галле, дослідник давньосанскритської мови, вед, етнографічного опису циганів.

Керн Генріх (1833—?) — голландський санскритолог. Досліджував, окрім санскриту, історію буддизму в Індії, на Яві тощо. Працював у Лондоні, Бенаресі, Лейдені та ін.

Губернатіс Анжело де (1840—1913) — італійський літературознавець, письменник, видавець, культурно-громадський діяч.

Ульянов Григорій Костянтинович (1859—1912) — російський мовознавець, учень Ф. Ф. Фортунатова. Спеціаліст із литовської та слов'янської мов. Ректор Варшавського університету (1899—1904).

Дуґлас (Дуглас) Роберт-Кенневей (1838—?) — англійський синолог, учасник кількох міжнародних з'їздів орієнталістів. Автор оригінальних досліджень з китайської мови, конфуціанства й даоїзму.

Браун Едуард Ґренвілл (1862—1926) — англійський орієнталіст, викладач перської та арабської мови у Кембриджському університеті (1888—1925). Автор монументальної «Історії перської літератури» у чотирьох томах. У праці «Перська революція» надзвичайно чітко визначив роль перспективи духовенства в революції 1905—1911 рр.

Карабачек (Карабацек) Йозеф (1845—?) — німецький орієнталіст, професор історії Сходу у Віденському університеті. Найбільша його наукова заслуга — дослідження давньоєгипетських папірусів.

Радлов Василь Васильович (1837—1918) — російський учений-орієнталіст, мандрівник; один із перекладачів та автор наукових коментарів до пам'яток давньотюркської рунічної писемності (так званих єнісейських та орхонських написів).

Кауцш (Каутш) Еміль-Фрідріх (1841—?) — німецький протестантський богослов.

Гоммель Фріц (1854—?) — німецький орієнталіст, професор Мюнхенського університету. Дослідник історії та мов давнього Шумеру, Єгипту, Вавилону.

Гаупт Гуго-Герман-Пауль (1858—?) — німецький асиролог. Професор спочатку Геттінгенського, а потім Балтиморського університету; разом з Гарпером видавав часопис «Hebraica», разом з Делічем — «Assyrologische Bibliothek».

Лібляйн Жан-Даніель-Каролюс (1827—?) — норвезький єгиптолог, дослідник хронології давніх єгипетських родів та династій.

Ерман Адольф (1854—1937) — німецький єгиптолог. Професор Берлінського університету, директор Єгипетського музею в Берліні. Поклав початок системному вивченню граматики єгипетської мови, у співавторстві з Г. Грановим уклав найповніший словник давньоєгипетської мови.

Крумбахер Карл (1856—1909) — німецький професор візантійської та новогрецької філології у Мюнхенському університеті. Засновник журналу «Byzantinische Zeitschrift» (з 1892 р.).

Стшиговські Йозеф (1862—1941) — австрійський історик мистецтва, професор університетів у Граці (1892) та Відні (1909). Автор численних праць з історії мистецтва, у яких підкреслював непересічне значення Сходу для європейської культури.

Вамбері Герман (Арман) (1832—?) — угорський орієнталіст, публіцист, член-кореспондент Угорської академії наук, професор східних мов Будапештського університету.

Шмідт Вільгельм (1868—1954) — австрійський етнограф і мовознавець. Професор Віденського (1921—1938) та Фрайбурського (з 1939 р.) університетів, знавець мов Австралії, Океанії та Південно-Східної Азії, засновник часопису «Антропос».

«Магабгарата» («Махабхарата») — визначна пам'ятка давньоіндійського епосу, основну частину якої літературно оформлено у X—VIII ст. до н. е.

«Рамаяна» — давньоіндійська епічна поема, створена переважно в IV—II ст. до н. е.; її авторство приписують Валькімі.

Фер Леон (?—?) — французький індіаніст.

Буддійські джатаки — оповідання про переродження Будди.

С. 71. Галеві (Алеві) Жозеф (1827—1917) — французький семітолог, займався асирологією. Дешифрувальник численних текстів з історії Асирії та Вавилону.

Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський мовознавець, фольклорист, етнограф та археолог, академік Петербурзької академії наук, директор Лазаревського університету східних мов.

Тюро-Данжен Франсуа (1872—1944) — французький орієнталіст засновник шумерології. Член Академії написів (з 1917 р.). Дослідник клинописної культури.

О. Л. і Г. Ч.

Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 рр. Уперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 22. — Кн. 2. — С. 3—10 (Misc.), за підп.: *Др. Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 71. ...бібліотека нашого товариства... — Йдеться про бібліотеку Наукового товариства імені Шевченка.

Остерман (?—?) — окружний комісар у Station Станіславові (тепер Івано-Франківськ), церковний староста, збирач стародавніх документів.

С. 72. ...у своїй «Бібліографії» д. Ів. Левицький. — Йдеться про видання: «Галицко-русская библиография XIX века» (т. 1—2, 1888—1895) Левицького Івана Омеляновича (1850—1913) — українського бібліографа, письменника й популяризатора у Галичині, дійсного члена НТШ.

С. 73. Гаммерштайн (Hammerstein, Гаммерстейн, Гаммерштейн) Екворд-Вільгельм (1785—1861) — австрійський кавалерійський генерал, командувач австрійських військ в Галичині. Жорстоко придушив у Львові повстання 1—2 листопада 1848 р.

С. 78. Латур (Лятур) Теодор (1780—1848) — австрійський державний діяч, військовий міністр, граф. Під час повстання у Відні 1848 р. страчений повстанцями.

Доблгоф (Добльгоф) Антон (1800—1872) — барон, австрійський державний діяч, поміркований ліберал, 1848 р. міністр торгівлі (травень), міністр внутрішніх справ (липень — жовтень).

С. 79. Голуховський (Goluchowski) Агенор (1812—1875) — австрійський державний діяч, був тричі намісником Галичини (1849—1859, 1866—1868, 1871—1876). Проводив політику на обмеження прав і полонізацію українців, підтримуючи проект примусового переведення української писемності на латинський алфавіт.

Сигет — тепер місто в Румунії.

Унгвар — тепер м. Ужгород.

О. Л.

К. Харлампович. Острожская православная школа, историко-критический очерк (Киевская старина, 1897, V і VI, стор. 177—207, 303—388). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 22. — Кн. 2. — С. 30—31 (Бібл.), за підп.: *І. Фр.*

Автограф (недатований): ІЛШ. — Ф. 3. — № 805.

Подається за першодруком.

Харлампович Костянтин Дмитрович (1870—1932) — український та російський історик церкви й освіти в Україні, професор духовної академії й університету в Казані, з 1917 р. — у Києві, з 1920 р. — член ВУАН, у 1920-х роках перебував на засланні в Російській Федерації, у 1929 р. позбавлений звання дійсного члена ВУАН, але продовжував наукову працю, зокрема в історичній секції М. Грушевського, журналі «Україна» та в Комісії соціально-економічної історії Д. Багалія.

С. 82. ...православної школи в Острозі... — Острозька школа (академія) — школа вищого типу, що її заснував князь К. Острозький у 1577—1580 рр. в Острозі. Крім церковнослов'янської, грецької та латинської мов, богослов'я і філософії, у ній викладалися за програмою тодішніх колегій «вільні науки»: математика, астрономія, граматика, риторика, логіка. Першим ректором Острозької школи був Г. Смотрицький, викладачами — тогочасні українські та запрошені з Царгороду грецькі вчені-педагоги. Із заснуванням 1624 р. в Острозі єзуїтської колегії Острозька школа занепала й близько 1640 р. перестала існувати.

Острозький Костянтин-Василь (1527—1608) — політичний і культурний діяч української шляхти, один із найзаможніших магнатів Речі Посполитої; князь. Оборонець православної віри під час Берестейської унії. Був засновником шкіл, зокрема Острозької, друкарень, згуртував навколо них відомих письменників і культурних діячів.

Скарга (справжнє прізвище — Павенський) Петро (1536—1612) — польський письменник-полеміст, проповідник, засновник єзуїтських колегій, ректор єзуїтської школи в м. Вільні, один з ініціаторів і пропагандистів Берестейської унії 1596 р.

С. 83. ...Сангушківського архіву... — Сангушки — литовсько-український княжий рід, що з XV ст. мав маєтності на Волині, а також на Поділлі та Брацлавщині і посідав різні державні посади у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій. Сангушки були православні, але згодом перейшли на греко-католицизм. Матеріали багатого родинного архіву Сангушків частково видано в «Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie» (т. 1—6, 1887—1910).

Острозькі — український княжий рід, який, на думку більшості дослідників, походив від Турово-Пинських Рюриковичів. Основоположником роду Острозьких вважають князя Данила, що воював з польським королем Казимиром (1341) і збудував замок в Острозі.

Лукаріс Кирило (бл. 1574—1638) — грецький церковно-політичний діяч, письменник-полеміст, педагог, був учителем і ректором Острозької школи, з 1612 р. (з перервами) — константинопольський патріарх.

...протосінгел Никифор... — Никифор (?—?) — родом грек, протосинкел, повноважний представник константинопольського патріарха, головував на православній частині Берестейського собору 1596 р., відлучив від церкви владик, які прийняли унію з Римом. Звинувачений у шпигунстві на користь Туреччини, Никифор був ув'язнений у Марієнбурзькій фортеці, де й помер.

Острозький Януш Костянтинович (Васильович) (1564—1629) — князь, син Василя-Костянтина Острозького, воєвода волинський і каштелян краківський, перейшов у католицьку віру. Останній представник роду Острозьких по чоловічій лінії.

С. 84. Острозька Анна-Алойза — Острозька-Ходкевич Анна-Алоїза — онука князя Костянтина Острозького, вдова гетьмана Великого князівства Литовського Яна-Кароля Ходкевича (1560—1621). Фанатична католичка, вона з намови єзуїтів наказала перенести з православної церкви до костелу домовину з останками свого батька Олександра Острозького. Жорстоко розправилася 1636 р. з православним населенням м. Острога.

Смотрицький Герасим (?—1594) — український письменник-полеміст, поет, освітній діяч. Ректор Острозької академії. Під його керівництвом здійснено переклад і видання Острозької Біблії. Автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного», «Календар римський новий», спричиненого реформою календаря, що її запровадив Папа Григорій XIII.

Княгиницький Йов (спр. ім'я Іван; ?—1621) — український письменник, церковно-релігійний діяч. Оборонець православ'я. На Афоні прийняв чернецтво під ім'ям Ієзикіїл. Реформатор чернецтва.

...безіменного «Клирика острожской церкви»... — Клірик Острозький (?—?) — український письменник-полеміст кінця XVI — початку XVII ст., автор твору «Исторіа о листрикійском, то есть разбойническом, Ферарском або Флоренском Синодѣ» (Острог, 1598). Існують різні гіпотези щодо псевдоніму письменника «Острозький» — його ототожнюють з Мелетієм Смотрицьким, Гаврилом Дорофієвичем, Іовом Борецьким, Василем Суразьким.

...«пресвитера Василія», котрого Стебельський називає Зураським деканом ... — Василь Суразький, або Острозький (?— після 1598) — український письменник-полеміст, автор передмов до деяких острозьких видань.

«Dwa wielkie światla» — повна назва: «Dwa wielki światla, czyli żywoty ŚŚ. Panien y Matek Ewfrozyny y Parascewii pod ustawą Ś. O. Bazylego W. w Monasterze Ś. Spasa za Polockiem żyjących».

Наливайко Дам'ян (Дем'ян) (друга половина XVI ст. — 1627) — активний діяч острозького гуртка, письменник і перекладач, брат Северина Наливайка.

Христофор Філалет (Філарет) — псевдонім Мартина Броневського, діяча Острозького літературно-наукового гуртка другої половини XVI ст., якого вважають автором полемічного твору XVI ст. «Апокрисис».

Лятос (Латос) Ян (1539 — поч. XVII.ст.) — лікар і астроном, католик, який, виступаючи проти нового календаря, введеного папою Григорієм XIII 1582 р., залишив Краківський університет і оселився при дворі князя К. Острозького.

Монах Киприян (?—?)— ієромонах (священик-чернець), український письменник, один з діячів острозького гуртка, був перекладачем на Берестейському соборі (1596), переклав «Бесіди» Золотоустого та Макарія Єгипетського (бл. 1600 р.).

Римша Андрій (?—?) — український та білоруський поет і перекладач XVI ст.

...проти обвинувачень, які звели на сього славного князя Костомарів, Куліш... — Очевидно, йдеться про зв'язки К. Острозького з єзуїтами. М. Костомаров у праці «Южная Русь в конце XVI века», написаній на основі магістерської дисертації «О причинах и характере унии в Западной Руси» (1842), говорив про приязні стосунки К. Острозького з єзуїтом Петром Скаргою (останній присвятив князю свою книжку про єдність віри), з протестантами (навів листа К. Острозького до внука Радзивіла, де кальвіністів названо послідовниками істинного закону Христового), вказав, що князеві діти, дочка Катерина і син Януш, були прихильні до латинства. Йдеться також, очевидно, про працю П. Куліна «История воссоединения Руси» (т. 1, 1874). Аналізуючи послання І. Вишенського до князя К. Острозького, Куліш, зокрема, користувався творами Вишенського не як літературними, а як історичними документами, на що свого часу вказував І. Франко в магістерській дисертації «Іван Вишенський і його твори» (Львів, 1895). І. Франко навів бездоказові твердження П. Куліша про те, що І. Вишенський отримував у різночассі усні й письмові звістки про князя К. Острозького, і позитивні, й негативні відгуки про нього: князя «причисляли к тем, которые, по выражению народной песни, “пьють та гуляють, ляхом вырубають”» (30, *17*). Франко піддав також сумніву Кулішеве твердження, що «отпадение в латинство Януша Острожского могли смешать с отпадением Константина» (30, *17*).

Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — український літературознавець і громадський діяч, дійсний член НТШ (з 1899 р.). Ймовірно, Франко мав на увазі його працю «Пересторога» (1895), присвячену полемічній літературі.

Брікнер (Брюкнер) Александр (1856—1939) — польський і німецький філолог-славіст, історик культури, автор праць з польської мови, польської, російської та української літератур, член Польської академії знань (з 1888 р.), член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1889 р.), професор слов'янських мов і літератур Берлінського університету (1881—1924), член НТШ у Львові. Основні праці — «Нарис історії польської літератури» (т. 1—2, 1903), «Історія російської літератури» (1905), «Нарис історії слов'янських літератур і літературних мов» (1929, у співавторстві). Товариш І. Франка на студіях у Львівському університеті. Впродовж усього життя І. Франко підтримував тісні контакти з Брікнером, написав кілька рецензій на його праці.

Брікнер Олександр Густавович (1834—?) — російський історик, приват-доцент Петербурзького університету, викладач Одеського університету, професор Казанського університету (з 1891 р.).

О. Л.

Хмельницький — непризнаний польський патріот. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 23/24. — Кн. 3/4. — С. 9—17 (Misc.), за підп.: *Др. Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 84. Заборовський Тимон (1799—1828) — польський письменник, представник «української школи» в польській літературі. Автор поеми «Болеслав Хоробрий» (1819), трагедії «Таємниця, або Борис і Мільвіна» (1824), де відтворив події часів Київської Русі; поеми «Боян» (1822, незак.), трагедії «Богдан Хмельницький» (1823), романтичного циклу «Подільські думи» (1830).

С. 85. Лишківці — йдеться про с. Личківці тепер Гусятинського району Тернопільської обл.

Сенкевич Генрик (псевдонім Літвос, 1846—1916) — польський письменник, автор історичних романів, лауреат Нобелівської премії 1905 р.

Пулави — тепер місто у Люблінському воєводстві Польщі.

Бібліотека Оссолінських — культурно-освітня установа, що її заснував 1817 р. польський бібліограф та історик Юзеф-Максиміліан Оссолінський (1748—1826).

С. 86. Ролле Антоній-Юзеф (1830—1894) — польський та український історик, письменник, лікар. Переважну більшість своїх праць присвятив Україні (зокрема, «Нарис історії Правобережної України», 1894—1895, реконструювала О. Єфименко).

...над Смотричем, проти Каменця. — Смотрич — ліва подільська притока Дністра, 18 км від її впадіння до Дністра розташоване м. Кам'янець-Подільський. Стародавній Кам'янець відомий з XII ст., коли входив до Галицького князівства, у 1360-х роках перейшов під володіння Литви, з 1430 р. — Польщі. 1374 р. дістав міські права. З XV ст. був, поряд зі Львовом, одним з найважливіших торговельних міст Поділля, а також вважався найбільшою південно-східною фортецею Польщі для захисту від татар і турків.

...весною 1653 р. між шлюбом Тимоша Хмельниченка з Лупулівною й його смертю. — Хмельницький Тимофій (Тиміш) Богданович (1632—1653) — старший син Б. Хмельницького від першої його дружини Ганни Сомківни, яка померла передчасно; полководець, учасник воєнних подій 1648—1653 рр. Брав участь у походах проти Польщі у 1648—1652 рр., Молдавії (1650 і 1652 р.). Примусив молдавського господаря В. Лупула припинити молдавсько-польську співпрацю і укласти молдавсько-український союз. Для зміцнення цього союзу В. Лупул віддав свою молодшу доньку Розанду (Роксанду) за Тимоша (одружилися 1652 р., мали двох дітей, доля яких невідома). Цей союз викликав занепокоєння у сусідів Молдавії, що призвело до волосько-польсько-молдавської коаліції, яка почала війну проти Лупула. Тиміш Хмельницький двічі приходив з козацьким військом на допомогу тестю. У травні 1653 р., після перемог під Ясами і Фокшанами над р. Теляженом, Тиміш зазнав поразки під Фінтою (17 травня 1653 р.). Вдруге прибув Т. Хмельницький того-таки року на допомогу В. Лупулові, який отаборився у фортеці Сучаві. 12 вересня 1653 р. Тимоша смертельно поранено під час облоги фортеці, яку він боронив зі своїм козацьким військом, і 15 вересня він помер у Сучаві. Його тіло перепоховано 22 грудня 1653 р. в Чигирині.

Лупулівна Роксана (Розанда; ?—1686) — дочка молдавського господаря Василя Лупула, дружина Тимоша Хмельницького (з 1652), по його смерті (1653) перебувала в Чигирині, потім жила у своєму маєткові — м. Рашкові на Поділлі, наданому їй Б. Хмельницьким, з 1666 р. — у Молдавії.

...смерть самого Хмельницького... — Б. Хмельницький був людиною міцного здоров'я, але останні роки часто хворів. Помер 27 липня (6 серпня) 1657 р. в Чигирині і 25 серпня похований в Суботові в церкві Св. Іллі Громовержця, яку збудував власним коштом.

Виговський Іван (?—1664) — гетьман України (1657—1658), перед тим найближчий сподвижник Б. Хмельницького. Після Жовтих Вод служив у Б. Хмельницького (разом зі своїми братами-полковниками: Данилом, Костянтином, Федором і Василем), ставши військовим, згодом генеральним військовим писарем. По смерті Б. Хмельницького — заступник Ю. Хмельницького. На Корсунській раді (1857) обраний гетьманом. Уклав з Польщею Гадяцький договір (1658). Того-таки року почалася війна з Московією. Козацька рада 1658 р. під Білою Церквою висловилася проти цієї війни. Гетьман зрікся булави і перебрався до Польщі. За звинуваченням гетьмана П. Тетері в участі у козацькому повстанні був розстріляний поляками під Корсунем.

Волощина — назва Молдавського князівства в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому.

С. 87. Чарнецький Стефан (1599—1665) — один з польських полководців XVII ст., воєвода руський (з 1657 р.), гетьман польний коронний (1665). З 1848 р. учасник боротьби проти повстання Б. Хмельницького; у битві під Жовтими Водами (1648) потрапив у татарський, а потім козацький полон. Повернувшись із полону, брав участь у боях під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Батогом (1652). 1653 р. зазнав поразки на Поділлі від козацьких військ під проводом І. Богуна. З 1655 р. очолював польське військо в його боротьбі проти шведів і Ракоція, згодом проти Московії.

Карл — Карл XII (1682—1718), король Швеції (з 1697 р.). У Північній війні проти Данії змусив польського короля Августа (курфюрста Саксонського) та Петра I до мирної угоди. 1700 р. переміг набагато численніше російське військо під Нарвою. Поборовши польського короля Августа під Кліссовим та Пултуськом (1702—1703), посадив на трон Станіслава Лещинського. 1708 р. провадив війну проти Росії, унаслідок російської тактики «спаленої землі» змушений був відступити в Україну. Зазнавши поразки у битві під Полтавою (1709), шведські війська, ослаблені тяжкою зимою, відступили в Бессарабію. У зв'язку з посиленням Північної ліги Карл XII повернувся 1714 р. до Швеції. Загинув під час облоги Фредріксгальду. Завдяки «Історії Карла XII» Вольтера, король набув рис воєначальника-авантюриста, водночас у традиції шведської літератури він залишився національним героєм.

Вавель — королівський замок у Кракові.

Ваза (Vasa) — династія, яка панувала у Швеції упродовж 1523—1654 рр., у Польщі — 1583—1668 рр.; чоловіча лінія згасла на Яні II Казимирі. Тут йдеться про польського короля Яна II Казимира.

С. 91. Ракоцій — Ракоці Д'єрдь II (Ракоці Юрій; 1621—1660), князь Трансільванії (з 1648 р.), син Ракоці Д'єрдя I, був претендентом на польський престол. З 1649 р. провадив переговори з Б. Хмельницьким, розраховуючи на його підтримку. Під час молдавських походів Б. Хмельницького (1650, 1652) розірвав з ним відносини і перейшов на бік Яна II Казимира. Відновивши дипломатичні відносини з Україною (1654), підписав українсько-трансільванський договір (1656), за яким Б. Хмельницький погодився підтримати його кандидатуру на польський престол і надати військову допомогу. 1657 р. Ракоці здійснив у союзі зі Швецією похід на Польщу, за допомогою шведської армії та українських козаків (загону на чолі з А. Ждановичем) здобув Варшаву. Через зневажливе ставлення Ракоці до українських козаків Б. Хмельницький їх відкликав. 1657 р. військо Ракоці капітулювало перед польською армією, на вимогу турецького султана Ракоці позбавили престолу (1659). 1660 р. Ракоці відновив свою владу, але загинув у бою з турецькими військами.

С. 92. Глинський — можливо, йдеться про Глинського Міхала (бл. 1470—1534) — литовсько-руського князя, надвірного маршалка литовського. Уславився перемогами над татарами (1506), засуджений за намір захопити великокнязівський трон, позбавлений усіх посад, організував повстання проти Зигмунта I, після його поразки утік до Москви, де зайняв високий пост. Ув'язнений за обвинуваченням у зраді на користь Литви (1514—1526, 1534), помер у в'язниці.

Кміта Петро (бл. 1477—1553) — великий коронний маршалок, воєвода краківський (з 1536 р.), прихильник Бони, меценат науки.

Зборовський Самійло (Самуель; ?—1584) — польський військовий діяч, дипломат, письменник; учасник походів Стефана Баторія. 1582 р. перебував з дипломатичною місією на Запорозькій Січі. Страчений у Кракові за звинуваченням у змові проти короля.

Жовті Води — болотяні верхів'я р. Жовтої, притоки Інгульця. 19 (29) квітня — 6 (16) травня поблизу Жовтих Вод відбулася перша битва козацького війська Б. Хмельницького за підтримки татар над польськими військами С. Потоцького і Я. Шемберка, що сприяла розгортанню Хмельниччини.

Батіг — село на р. Бог у Вінницькій обл. 2 червня 1652 р. Б. Хмельницький у союзі з татарами розбив польське військо під командуванням гетьмана М. Калиновського, унаслідок чого Білоцерківська угода втратила значення, і козацькі війська зайняли Брацлавщину.

Пилявці — тепер с. Пилява Старосинявського району Хмельницької області. У вересні 1648 р. під м. Пилявцями на р. Ікві відбулася битва повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким із польсько-шляхетською армією, яка зазнала повного розгрому.

...перша патріотична польська конспірація (зимою 1819 р.) з метою відбудовання Польщі. Се було так назване «Wolne mularstwo narodowe», котре 1821 р. перемінилося на «Narodowe towarzystwo patryotyczne»... — Йдеться про таємну масонську організацію «Національне масонство» (1819—1820), яка поставила собі за мету «піднесення національного духу поляків». Головний терен діяльності організації — Познанщина і Литва. Припинила існування у зв'язку з організацією Національного патріотичного товариства, до якого ввійшли найактивніші діячі «Національного масонства».

«Narodowe towarzystwo patryotyczne» — таємна польська визвольна організація, Національне патріотичне товариство (1821—1826). За мету ставила захист конституційних свобод у Королівстві Польському від посягань російського царизму.

С. 93. Мохнацький (Mochnacki) Маурицій (1803 або 1804—1834) — польський літературознавець, публіцист, політичний діяч.

С. 94. Любомирський Єжій-Себастіян (1616—1667) — коронний гетьман польний (з 1657 р.), воював зі шведами, козаками, росіянами, противник реформ.

Потоцький Микола (1594—1651) — польський магнат і полководець, брацлавський воєвода, каштелян краківський, польний (з 1637 р.) і великий коронний (з 1646 р.) гетьман. Його війська розгромив під Корсунем Б. Хмельницький і видав кримському ханові (1648). Воював під Берестечком, учасник Білоцерківської угоди (1651).

С. 95. Казимир — Ян II Казимир (1609—1672), польський король (1648—1668), з династії Ваза, син Сигізмунда III. Воював з козаками (Хмельниччина, Руїна), очолював польські війська у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Жванцем (1653), провадив війни з Московією (1654—1667) і Швецією (так званий Потоп, 1655—1660); уклав Андрусівське перемир'я з Московією (1667), 1668 р. зрікся престолу і виїхав до Франції.

Тишовці — містечко у Польщі, у Люблінському воєводстві. 1655 р. у Тишовцях утворено так звану Тишовецьку (Тишовську) конфедерацію між польською шляхтою і військом (з ініціативи коронних польних гетьманів С.-Р. Потоцького і С. Ланцкоронського) проти шведів. Ця конфедерація об'єднала польський народ у боротьбі проти шведської інтервенції.

С. 97. ...відгомін ідей великої французької революції... — Йдеться про буржуазно-демократичну революцію 1789—1794 рр. у Франції.

О. Л.

Н. И. Петров. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, выпуск II, Москва, 1897, ст. 294 (відбитка з «Чтеній» моск[овського] Істор[ичного] товариства). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 25. — Кн. 5. — С. 23—26 (Бібл.), за підп.: *Др. Ів. Франко.*

Автограф (недатований): ІЛШ. — Ф. 3. — № 800.

Подається за першодруком.

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український і російський літературознавець, етнограф, професор Київської духовної академії, член-кореспондент Петроградської академії наук (з 1916 р.), член УАН. Автор праць «Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII веков» (1880), «Очерки из истории украинской литературы XIX века» (т. 1—4, 1898—1899) «Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая» (К., 1911) та інших.

С. 98. Києво-Печерська лавра — чоловічий монастир, заснований преподобним Антонієм в середині XI ст. навколо печери, яку викопав собі священик з Берестова, майбутній київський митрополит Іларіон (бл. 1051 р.). Київські та інші князі й бояри підтримували монастир, дарували йому землі, будували церкви, а деякі з них були там ченцями. Серед ченців було багато освічених людей, і монастир став найбільшим релігійним і культурним осередком Київської Русі. Звідси вийшли «Поученія» преподобного Феодосія, Несторові «Чтеніє» про Бориса і Гліба та «Житіє Феодосія Печерського», тут складалась «Повість временних літ», «Патерик Печерський» тощо; процвітали переклади з іноземних мов, переписування і оздоблення книг, будівництво й релігійне малярство. Монастир зазнав багато руйнувань і відбудов. Другої половини XVI ст. він отримав ставропігію і став називатися Лаврою, складаючись із шести монастирів, об'єднаних в одне ціле.

Плетенецький Єлисей (бл. 1554—1624) — український письменник, церковний і культурний діяч. З 1599 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври. Відродив тут друкарню. Автор передмов до «Часослова» (1616), «Амфологіона» (1619), «Божественної літургії» (1620) та інших творів.

Борецький Іов (Іван Матвійович, ?—1631) — український церковний, політичний і освітній діяч, письменник, перекладач. Ректор Львівської братської школи (з 1604 р.), священик київської Воскресенської церкви (з 1611 р.), один із засновників і перший ректор (1615—1618) Київської братської школи, ігумен Києво-Михайлівського монастиря (з 1619 р.), митрополит київський (з 1620 р.), автор «Протестації» (1621), послань. Деякі дослідники вважають його автором творів, виданих під ім'ям Клірика Острозького.

Галятовський Йоаникій (?—1688) — український письменник, проповідник; ректор Києво-Могилянської колегії, згодом — архімандрит Чернігівського монастиря. Крім «Ключа розуміння» (найвідомішої праці), видав також цілий ряд проповідей, спрямованих проти єзуїтів, юдеїв, мусульман, протестантів, а також збірник 445 чудес Богородиці, твори про загробне життя. Писав також польською мовою.

...київський Золотоверхий Михайлівський монастир... — Чоловічий монастир у Києві, заснований 1050 р. князем Ізяславом-Дмитром Ярославичем як Димитрівський монастир із соборним храмом Св. Дмитра Солунського. Син його, Святополк-Михайло, збудував там 1108 р. церкву артистратига Михаїла з позолоченими банями, прозвану Золотоверхою. За часів татарських нападів її зруйновано, а монастир перестав існувати. Після відновлення монастиря в XVI ст. назву Михайлівської церкви перенесено на Дмитрівську церкву (перебудована наприкінці XVII — на початку XVIII ст.) і на весь монастир, який зруйновано у 1934—1936 рр.

...київська Десятинна церква, збудована Володимиром... — Перша і найбільша мурована церква, збудована великим князем київським (бл. 980—1015) Володимиром Великим Святославичем (?—1015) в 986—993 рр., присвячена Пресвятій Богородиці; князь Володимир давав на церкву десяту частину своїх прибутків, звідки походить назва. Під час навали татар 1240 р. церква була пошкоджена і на поч. XVII ст. напівзруйнована. Митрополит Петро Могила на частині руїн збудував велику церкву св. Миколи. В XIX ст. (1828—1842 рр.) російська адміністрація розібрала рештки руїн і спорудила на них нову церкву, яка була знесена 1928 р.

Царський Іван Микитович (?—1858) — російський збирач рукописів і стародруків.

...монастирів... Пустинно-Миколаївського... — Пустинно-Микільський (Микільський) монастир — шпитальний монастир у Києві, заснований XII ст. лаврським ченцем, колишнім чернігівським князем Миколою Святошею при Києво-Печерському монастирі для хворих ченців. Була лікарня і для прочан, згодом там селилися безродинні козаки похилого віку. 1631 р. Петро Могила заснував у садибі Микільського монастиря Лаврську школу, яка, об'єднавшись із братською школою на Подолі, утворила першу вищу школу в Україні — Києво-Могилянську колегію, згодом — Київську академію.

...монастирів... Видубицького... — Видубицький Михайлівський монастир — чоловічий монастир, заснований князем Всеволодом Ярославичем над Дніпром, 2 км нижче від Києво-Печерської лаври (перша літописна згадка 1070 р.). 1088 р. збудована головна церква Св. Михайла. Монастир користався особливою прихильністю Володимира Мономаха; ігумен цього монастиря Сильвестр переробляв «Повість временних літ». Монастир кілька разів зазнавав руйнувань, відбудовувався, переходив від греко-католиків (поч. XVII ст.) до православних (1637 р. його передано митрополитові Петру Могилі).

С. 98—99. ...монастирів... жіночого Флорівського... — Флорівський (Фролівський) монастир — жіночий монастир, відомий з XV ст. 1710 р. його об'єднано з Вознесенським монастирем, переведеним з Печерська у зв'язку зі спорудженням Старої Печерської фортеці. 1811 р. зазнав пожежі, згодом відбудований. На території монастиря збереглися Воскресенська церква (1824), дзвіниця (1740, перебудована 1824), будинок ігумені (1822).

С. 99. ...славний Межигірський... — Межигірський Спасо-Преображенський монастир (Межигірський Спас) — монастир у с. Межигір’я біля Києва (тепер Нові Петрівці), заснований, за переказами, ще за домонгольських часів, але потім запустілий. Відновлений першої чверті XVI ст., його розквіт припадає на XVII ст., 1687 р. дістав право ставропігії і у XVIII ст. був одним з найзначніших і найбагатших монастирів в Україні. Неодноразово бував зруйнований і відбудований, в XIX ст. відновлений як чоловічий (з 1886 р.), а згодом як жіночий (з 1894 р.) монастир. За радянської влади монастир ліквідовано, а в 1930-х роках усі будівлі знищено.

Кирило Єрусалимський (315—386) — старохристиянський письменник, єрусалимський єпископ.

...переклад житій святих Скарги... — Йдеться про збірку агіографічних оповідань і повістей «Żywoty świętych» («Житія святих»), оброблених Петром Скаргою (Вільно, 1579); у XVII ст. часто перевидавалася і користувалася популярністю й серед православних читачів.

«Історія о листрикийскомъ варварскомъ соборѣ» — йдеться про твір «Историа о листрикійском, то есть разбойническом, Ферарском або Флоренском Синодѣ» (1598) Клірика Острозького.

«Апокризис» («Апокрисис») — твір української полемічної літератури, опублікований невідомим автором під псевдонімом Христофор Філалет спершу польською (1597), згодом староукраїнською книжною (1598) мовами. Ймовірно, його автором був діяч Острозького літературно-наукового гуртка Мартин Броневський. Твір випущено друком як відповідь на книжку П. Скарги «Берестейський синод».

Ростовський Димитрій — Дмитро Туптало (світське ім’я — Данило Савич; 1651—1709) — український і російський церковний діяч, письменник, педагог, проповідник; вчився у Києво-Могилянській колегії, був ігуменом кількох українських монастирів, з 1702 р. — митрополит ростовський, цим зумовлене його поширене в літературі прізвисько — «Ростовський».

Прокопович Теофан (Феофан) (1681—1736) — український і російський церковно-політичний і культурний діяч, учений, письменник, педагог; освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, в польських школах, у римському колегіумі, з 1704 р. викладач, з 1711 р. ректор Києво-Могилянської академії, один із найосвіченіших діячів свого часу, прибічник реформ Петра І, провідник його церковної політики.

Григорович-Барський Василь Григорович (1701—1747) — український мандрівник, учений-орієнталіст, письменник. Навчався в Київській академії (1715—1723). Багато мандрував, описав свої подорожі у записках, які не встиг завершити. Тривалий час цей твір був досить популярним, поширювався в Україні та Росії у рукописах. Лише 1778 р. вийшло перше видання записок, останнє (сьоме), найповніше, за редакцією М. Барсукова з’явилося у 1885—1887 рр.

«Печерський патерик» — «Києво-Печерський патерик» збірник легенд про Києво-Печерський монастир і його ченців, укладений у XIII ст.; найдавніші відомі списки датуються XV ст. Основна редакція XIII ст. не дійшла до нас. 1661 р. вийшло перше друковане видання «Печерського Патерика», яке згодом часто повторювалося.

С. 100. Довгалевський Митрофан (світське ім'я — Михайло; ?—?) — український письменник і культурно-освітній діяч першої половини XVIII ст., навчався у Києво-Могилянській академії, працював у ній викладачем (з 1833 р. професор поетики); автор панегіріків, драм. У 1736—1737 рр. прочитав латинською мовою курс поетики «Hortus poeticus» («Сад поетичний»), в якому зведено всі відомості про давню українську науку поезії, підсумовано художню практику XVII — початку XVIII ст., утверджено бароковий стиль в українській літературі.

«Київська старина» — «Киевская старина», щомісячний історико-етнографічний журнал. Видавався російською мовою у Києві протягом 1882—1906 рр.

Дилецький Микола Павлович (бл. 1650—1723) — український композитор, теоретик музики і педагог, жив у Вільні, Смоленську, Києві, Москві, Петербурзі, Львові, Кракові; вчився у Віленській академії, автор «Граматики музикальної» (кілька редакцій) — енциклопедичного підручника партесного співу; класик партесного хорового багатоголосся.

Хмельниччина — визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. під проводом Б. Хмельницького.

Разумовський Дмитро Васильович (1818—1889) — російський історик церковного співу, магістр теології; священик. Професор Московської консерваторії. Автор праць «Об основных началах богослужебного пения православной греко-российской церкви» (1866), «Церковное пение в России» (1869) та ін.

...Голубєв в додатку до своєї праці про Петра Могилу... — Йдеться про «Приложение. Материалы для истории западнорусской церкви» — додаток до праці російського історика Сергія Тимофійовича Голубєва (1849—1920) «Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники» (т. 1, 1883).

С. 101. «Александрія» — героїчно-історична фантастична повість про життя й ратні подвиги Олександра Македонського (356—323 рр. до н. е.), написана в II—III ст. грецькою мовою. На Русі перекладена в XI—XII ст. Найдавніші списки «Александрії» містяться у складі хронографів, датуються XIV—XV ст. У XV—XVIII ст. поширилась перероблена, так звана Сербська редакція «Александрії», відома в східнослов'янських літературах у численних списках. Ця редакція має християнське забарвлення. Рукописні списки «Александрії» на українських землях поширювалися до початку XX ст.

Калитовський Омелян (1855—1924) — український журналіст і педагог, директор української гімназії в Тернополі. Франко має на увазі книжку: Матеріяли до руської літератури апокрифічної / Зібрав д-р Ом. Калитовський. — Львів, 1884. — 54 с.

Дияковський (Діяківський) Єфрем (XVIII ст.) — проповідник Києво-Софійського монастиря, ієромонах і гомілет, автор проповідей і віршів.

Люцидарій — середньовічний твір, у формі відповідей учителя на запитання учнів викладає відомості, основані на здобутках античної науки, зокрема на космологічній системі Аристотеля. Укладений у Німеччині XII ст., згодом поширився в Україні, у XV—XVI ст. перекладений староукраїнською мовою. Твір постійно переписувався і доповнювався.

...дві редакції книги «Великое Зерцало» (Speculum exemplorum)... — «Велике зерцало» — пам'ятка перекладної літератури XVII ст.; збірник коротких повістей і оповідань з легендарної, анекдотичної, апокрифічної, церковно-історичної літератури середньовіччя, упорядкованих тематично як матеріал для пожвавлення і конкретизації морально-церковних повчань проповідників. Уперше вийшов латинською мовою в Нідерландах (1481), 1605 р. перероблений єзуїтом Йоганном Майором під заголовком «Speculum Magnum exemplorum» («Велике дзеркало прикладів»), польською мовою вільно перекладений і виданий у Кракові 1621 р. (1951 оповідання) і 1633-го (1917 оповідань). Останнє видання стало основою для вибіркових рукописних перекладів українською мовою середини XVII ст. й аналогічного російського рукописного перекладу 1677 р.

Бойма Павло (?—?) — єзуїт, антиправославний полеміст, автор трактату «Stara wiara» (Вільно, 1668), з яким полемізували Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський та Інокентій Гізель.

Нікодимово Євангеліє — одна з найдавніших і найпоширеніших апокрифічних пам'яток II ст. В Україні відома з XII ст. у двох редакціях.

Понтій Пилат (Пілат) — римський прокуратор у Палестині (26—36). На час його правління припадають виступи Івана (Йоана) Хрестителя і діяльність Ісуса Христа на землі.

Тиберій — очевидно, йдеться про Тіберія (43 до н. е. — 37 н. е.) — римського імператора (14—37).

«Ізмарагд» — літературний збірник релігійно-повчального змісту, що склався на Русі у XIII—XIV ст. і поширювався серед східних слов'ян у численних списках до XVIII ст. Існували три редакції «Ізмарагда», кожна з яких містить близько 100 слів і повчань. Дві з цих редакцій дійшли до нас у багатьох копіях, що мають виразно український характер. Збірки є зводом церковних та морально-побутових норм, викладених афористично. Авторами «Ізмарагду» були ранньохристиянські, візантійські та давньоруські письменники Іоанн Златоуст, Григорій Богослов, Василій Великий, Євсевій, Нифонт, Геннадій, Кирило Туровський та ін. І. Франко використав окремі сюжети (образи й символи) «Ізмарагду» у своїй поетичній збірці «Мій Ізмарагд».

С. 102. Яковлєв Володимир Олексійович (1840—1896) — російський філолог, історик літератури, професор Варшавського і Новоросійського університетів, дослідник давніх східнослов'янських літератур. Автор праць: «Домострої» (1867, 2-ге вид. 1887), «Памятники русской литературы XII и XIII веков» (1872), «Древнекиевские религиозные сказания» (1875), «К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования Измарагда» (1893) та ін.

«Златоструй» — збірник сталого складу, поширений у східнослов'янській писемності XII—XVII ст., відомий у двох редакціях (повній і короткій), складався зі слів і повчань, що належали або приписувались Іоаннові Златоусту. Традиція приписує переклад з грецької і впорядкування збірника ініціативі болгарського царя Симеона (893—927).

Малінін Василь Миколайович (?—?) — російський філолог, професор кафедри російської і церковнослов'янської мови та російської літератури Київської духовної академії. Автор праць: «Исследование Златоструя по рукописи XII в. Императорской публичной библиотеки» (1878), «Владимир святой как просветитель России» (1886), «Хоженье Даниила, русской земли игумена» (1884), «Старец Елизарова монастыря Филофей и его послание» (1888, 1901, докт. дисертація), «Преподобный Феодосий, основатель Киево-Печерского монастыря» (1902).

Горка Лаврентій (1671—1737) — український письменник, учений, церковний діяч. Навчався у Києво-Могилянській колегії, працював у ній викладачем, жив у монастирях в Україні та Росії. Автор курсу поетики «Idea artis poeseos» («Образ мистецтва поезії»), прочитаного студентам Київської академії у 1707—1708 рр. (до нього додано трагікомедію «Іосиф Патріарх»).

«Трагедокомедія о воскресеніи мертвыхъ» Георгія Кониського — драму-мораліте Г. Кониського «Воскресеніе мертвых обще убо всѣмъ будущее, но страждущым невинно в вѣцѣ сем блаженно, а обидящим гибелно...» (поставлена на сцені академії 1747 р., опублікована 1860 р.).

Радивиловський Антоній (?—1688) — український письменник, проповідник, релігійний діяч. Автор рокових святкових повчань, виданих у двох книжках: «Огородок Марії Богородиці» і «Вінець Христів» (1688).

О. Л.

Із переписки П. Куліша з галичанами 1870—[18]71 рр. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 26. — Кн. 6. — С. 6—16 (Бібл.), за підп.: *Іван Франко.* [Передмова] — С. 6; [Післямова] — С. 15—16. У виданні подано 12 листів П. Куліша до братів Барвінських і до галичан. У відділі рукописів ІЛШ зберігається автограф статті, тотожний першодрукові (Ф. 3. — № 560). Початково Франко мав намір після публікації листів Куліша до В. Барвінського подати лише коротку замітку, яка становила перший абзац наведеної статті з таким закінченням: «Десять літ пізніше Куліш приїхав до галичан — робити польсько-руську згоду». Одначе в процесі редагування він вирішив розширити текст, оформивши його як коментар до листів. На контрольному листку використання документів є позначка, яка свідчить, що 1975 р. статтю готувала В. Лук'янова для публікації в 31 томі Зібрання творів І. Франка.

Подається за першодруком.

С. 102. Барвінський Володимир Григорович (1850—1883) — український письменник і громадсько-культурний діяч, один з лідерів народовців. Брат Олександра й Осипа Барвінських. Редактор журналу «Правда» (1876—1880), засновник, видавець і редактор газети «Діло» (1880—1883).

С. 103. «Основа» — український журнал народовського спрямування, виходив у Львові протягом 1870—1872 рр.

...переклад Святого Письма... — Йдеться про переклад П'ятикнижжя Мойсея і переспів Книги Йова, здійснені Кулішем, опубліковані 1869 р.; переклади чотирьох книг євангелістів і діянь апостолів, виконані у співпраці з І. Пулюєм й опубліковані 1871 р.; Кулішів переспів Псалтиря, виданий того-таки року за допомогою В. Барвінського.

Брати Барвінські — Володимир (див. вище), Олександр та Осип. Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український педагог, історик, громадський діяч. Голова НТШ (1893—1897), редактор «Записок НТШ» (1893—1894), журналів «Учитель» (1889), «Дзвінок» (1890), видавав «Руську історичну бібліотеку» (1883—1894), депутат парламенту Австрії (1891) та сейму Галичини (1894), входив до уряду ЗУНР. Барвінський Осип Григорович (1845—1889) — галицький священик, автор історичної драми «Павло Полуботок», у 1880-х роках популярної в Галичині.

...люди, такі наскрізь практичні, як брати Барвінські, силкувалися вияснити Кулішеві, що в Галичині є деякі більше наглі та пекучі проблеми... — Насправді брати Барвінські (Олександр і Володимир — саме про них ідеться) доволі високо оцінювали Кулішеві переклади й переспіви Біблії. Так, Ол. Барвінський згадував: під час спілкування з урядником Черкавським «раз якось зійшла розмова на Кулішів переклад Св. Письма (тоді печатався окремим додатком до "Правди" переклад Мойсеєвого П'ятикнижжя). Я висловив при сій нагоді погляд, що сим перекладом значно збагатиться українсько-руська словня» (*Барвінський Ол.* Спомини з мого життя. — Львів, 1912. — Ч. І. — С. 189).

С. 104. «Поки Рось зоветься Россю» — рядки з Кулішевого віршотвору «Кумейки (1637)».

Куліш являється в Галичині як апостол польсько-руської згоди... — Йдеться про спробу Куліша 1882 р. ініціювати в Галичині польсько-українське порозуміння. З цією метою він опублікував у Львові публіцистичну брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (видана двома накладами).

Змартвихвстанці («Воскресенці») — польська католицька організація типу чернечого ордена, заснована 1842 р. патріотично настроєною частиною учасників повстання 1831 р., які емігрували у Францію.

...єзуїтську реформу монастирів. — Ідеться про так звану Добромильську реформу греко-католицького монашого чину святого Василія Великого, що здійснювалася від 1882 р. за розпорядженням Папи Лева XIII орденом єзуїтів. Ця реформа в українському суспільстві розглядалася переважно в контексті міжнаціонального протистояння.

О. Л. і О. Ф-к

И. Стешенко. И. П. Котляревский и Осипов и их взаимоотношения (Киевская старина, 1898, июль—август, стор. 1—82). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 26. — Кн. 6. — С. 36—38 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — український громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник (літературні псевдоніми — Іван Сердешний, Ів. Січовик, Світленко), перекладач. Член «Старої Громади», УСДРП і ТУП, Історичного товариства Нестора Літописця, секретар Українського наукового товариства у Києві, дійсний член НТШ (з 1917 р.), член Центральної Ради, генеральний секретар освіти.

С. 104. Соті роковини видання першої української книжки — «Енеїди» Котляревського... — Йдеться про вид.: Энеида на малороссийский язык перелицованная. Чч. I, II, III, с приобщением значения малороссийских слов как содержащихся в оной, так и весьма многих других. — СПб.: Иждивением М. Парпуры, 1798.

...з великоруською «Енеїдою» Осипова, що уперве вийшла ще 1791 р. — Йдеться про травестійну поему «Перелицованная Вергилиева «Энеида» (4 частини, 1791—1796), автор якої — російський письменник Микола Петрович Осипов (1751—1799). Цей твір послужив певною мірою взірцем для «Енеїди» І. Котляревського.

С. 105. ...Пушкінів «Евгений Онегин»... — Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837) — російський письменник, основоположник нової російської літератури. Йдеться про роман у віршах «Евгений Онегин» (1833), у якому автор використав винайдену ним 14-рядкову «онєгінську строфу», яка складається з чотиристопового ямба й має римування AbAb CCdd EffE gg (великі букви — жіночі рими, малі — чоловічі).

...Лермонтова «Капитанша»... — Можливо, Франко мав на увазі сатиричну поему російського письменника Михайла Юрійовича Лермонтова (1814—1841) «Тамбовська казначейша» (1838), видану анонімно під скороченою цензурою назвою «Казначейша».

Стеблін-Каменський (Каминський) Степан Павлович (1814—1885) — український письменник і педагог. Автор віршів, історико-етнографічних розвідок тощо. Видав «Воспоминания об И. П. Котляревском. Из записок старожила» (Полтава, 1869).

С. 106. Блюмауер Алоїс (1755—1798) — австрійський письменник-просвітитель. Автор твору «Wirgils Aeneas oder Abenteuer des frommen Helden Aeneas» (Відень, 1784—1788).

...в дусі Йосифінської тенденції... — Йдеться про тенденції в австрійській літературі часів правління Йосифа II (1741—1790) (з 1765 р. — німецький цісар, в 1765—1780 рр. співрегент Марії-Терезії), представника освіченого абсолютизму.

...латинський твір Вергілія... — Йдеться про епічну поему «Енеїда» (29—19 до н. е., незакінч.) римського поета Марона Публія Вергілія (70—19 до н. е.).

О. Л.

И. Стешенко. И. П. Котляревский в свете критики (Киевская старина, 1898, июль — август, стор. 83—151, сентябрь, стор. 267—316, октябрь, 1—82). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1898. — Т. 26. — Кн. 6. — С. 38—39 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 107. Куракін Олексій Борисович (1759—1829) — російський князь, губернатор Лівобережної України (1802—1808), пізніше — міністр внутрішніх справ.

Павло — російський імператор (з 1796 р.) Павло I (1754—1801), син Петра III і Катерини II, убитий внаслідок двірцевої змови.

С. 108. Олександр I (1777—1825) — російський імператор (з 1801 р.), син Павла I, вступив на престол після вбивства Павла I.

...з книжки Пипіна. — Йдеться про вид.: История славянских литератур А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича. Издание второе, вновь переработанное и дополненное. Два тома. — СПб., 1879, 1881.

...поему «Пекельний Марко»... — Віршована обробка легенди про Марка Проклятого виникла другої половини XVIII ст. Її записано 1835 р. в Тенчинській станиці від 76-річного чорноморського козака Вакули Губи. Першодрук: *Зуйченко П. І.* Пекельный Марко // Киевская старина. — 1885. — Т. 12. — С. 684—695. Це обробка однієї з мандрівних легенд про «великого грішника», який на українському ґрунті став простим козаком, власне, перелицьовано на народний лад апокрифічне оповідання «Про збурення пекла».

Климовський (Климов) Семен — український поет кінця XVII — першої половини XVIII ст., автор пісні «Їхав козак за Дунай». 1724 р. підніс цареві Петру I дві дидактичні поеми «О правосудію» і «О смиренії ...» — моральні повчання цареві. Харківський поет став героєм поеми князя А. Шаховського «Казак-стихотворец», що спричинилася до написання драматичних творів І. Котляревського. Пізніша традиція приписує С. Климовському авторство деяких народних пісень. Його твори видав І. Срезневський (1905).

Рєпнін — Рєпнін-Волконський Микола Григорович (1778—1845) — російський державний діяч, протягом 1816—1835 рр. малоросійський військовий губернатор, резиденцією якого була Полтава.

Леванда (Лобода) Іоанн (справжнє ім'я та прізвище — Іван Сікачка, 1734—1814) — український письменник-проповідник та церковний діяч. Викладач риторики у Переяславській колегії (1759—1761), священик Успенського собору в Києві (з 1763 р.), катедральний протоієрей Софійського собору (з 1876 р.). Автор більш як 200 проповідей. Був близький до Новгород-Сіверського патріотичного гуртка (О. Лобисевич, В. Капніст), відповідно й до кола українських автономістів.

Левицький Орест Іванович (1848—1922) — український історик, письменник, правознавець, археограф, архівіст, етнограф, літературознавець. Член Історичного товариства Нестора Літописця, Наукового товариства імені Шевченка. Автор історичних повістей та оповідань.

О. Л.

Уїльям Еверт Ґледстон, його писательська і наукова діяльність. Уперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник (далі — ЛНВ). — 1898. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 196—200, за підп.: *Др. Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 109. ...книжка «Вістника»... — Йдеться про «Літературно-науковий вістник», перший літературно-науковий і громадсько-політичний щомісячний журнал. Заснований 1898 р. Науковим товариством імені Шевченка у Львові замість журналу «Зоря». У 1898—1906 рр. виходив у Львові, провідна роль у редакції належала М. Грушевському, І. Франкові, О. Маковею, В. Гнатюкові. У 1907—1914 рр. та 1917—1919 рр. видавався у Києві. До 1910 р. мав дві редакції: київську (редактор М. Грушевський) та львівську (редактор В. Гнатюк).

...в прекрасній праці Сеньобоса про сучасну Англію... — Йдеться про працю французького історика Шарля Сеньобоса (1854—?) «Сучасна Англія. Нарис розвою і політичного життя 1814—1896 рр.», опубліковану у Франковому перекладі:

ЛНВ — 1898. — Т. 2. — Кн. 4. — С. 1—51; Кн. 5. — С. 69—95; Кн. 6. — С. 141—172.

...спочив вічним сном д[ня] 19 мая. — Вільям Еверт Гледстон помер 19 травня 1898 р.

Щось подібне було в Франції з великим Віктором Гюґо. — Мається на увазі те, що французький письменник Віктор-Марі Гюго (1802—1885) протягом свого життя (так само, як і Гледстон) часто міняв свої політичні погляди. Гюго почав свою політичну кар'єру як рояліст і консерватор, невдовзі став прихильником династії Бурбонів, був бонапартистом, під час Липневої монархії досить лояльно ставився до короля і став пером Франції, деякий час захоплювався соціалістичними ідеями, з приходом революції 1848 р. приєднався до республіканців і обирався до парламенту, у якому спершу гаряче виступав на боці Луї-Наполеона, а згодом став його лютим ворогом. Історію політичного і творчого шляху Гюго Франко висвітлив у статті «Соті роковини вродження Віктора Гюґо» (ЛНВ. — 1902. — Т. 18. — Кн. 4. — С. 1—6) (див. також: 33, *224—229*).

Меколей (Маколей) Томас-Бабінгтон (1800—1859) — англійський історик, літератор, публіцист, критик, політичний діяч. Автор праці «Історія Англії від вступу на престол Якова II» (т. 1—5, 1849—1861).

С. 110. Ліверпуль — портове місто у Великій Британії.

Піль Роберт (1788—1850) — прем'єр-міністр Великої Британії в 1834—1835 рр. і 1841—1846 рр. Лідер пілітів (тобто його прихильників — від прізвища Піль). У 1822—1827 рр. і 1828—1830 рр. — міністр внутрішніх справ. 1846 р. провів у інтересах промислової буржуазії скасування хлібних законів.

Ебердин (Абердин) Джордж-Гамільтон-Гордон (1784—1860) — прем'єр-міністр Великої Британії у 1852—1855 рр.; один з лідерів торі, а з 1850 р. прихильник пілітів. 1854 р. уряд Ебердина оголосив війну Росії.

С. 111. ...великих грецьких епопей, звісних під іменем Гомера. — Йдеться про давньогрецькі епопеї «Іліаду» та «Одіссею», автором яких вважають Гомера (час його життя античні джерела визначають від XII до VII ст. до н. е.).

Шліман Генріх (1822—1890) — німецький археолог. Відкрив місцезнаходження Трої і розкопав її. Провадив розкопки в Мікенах, Орхомені та ін.

І Ґледстон мав те задоволення, що міг написати передмову до першої Шліманової книги про троянські розкопи... — Йдеться про книжку Г. Шлімана «Trojanische Alterhümer» (1874), що вийшла німецькою, французькою та англійською мовами.

Магнус Генріх-Гюстав (1802—1870) — німецький фізик і хімік. Працював у Берліні, Стокгольмі, Парижі. Досліджував гази, пари води, електроліз, теплоколірність газів, індукцію струму.

С. 112. Бурбони — королівська династія у Франції, Іспанії та Італії.

Мацціні (Мадзіні) Джузеппе (1805—1872) — італійський революціонер, один з вождів Рисорджименто. Засновник «Молодої Італії», учасник революції 1848—1849 рр.; керівник уряду Римської республіки. У 1860 р. — один з організаторів походу «Тисячі».

Ґарібальді (Гарібальді) Джузеппе (1807—1882) — народний герой Італії, один з вождів революційно-демократичного крила Рисорджименто. Учасник Італійської революції 1848—1849 рр., організатор оборони Римської республіки. У 1848, 1859, 1866 рр. брав участь у війнах проти Австрії. 1860 р. очолив похід «Тисячі», яка звільнила південь Італії.

Фаріні Луїджі-Карло (1812—1866) — італійський політичний діяч. Написав книжку «Storia dello stato romano dall’ano 1814 al 1850». Боровся з Гарібальді.

Ватиканський собор... — Йдеться про перший Ватиканський собор (1869—1870), який проголосив догмат про безгрішність папи у питаннях віри й моралі, підтвердив його верховенство у церкві.

С. 113. Деллінґер Йоан-Йосиф-Ігнатій (1799—1891) — теолог, був священиком. З 1826 р. професор у Мюнхенському університеті. Обстоював незалежність церкви від держави та позбавлення папи світської влади. 1871 р. відлучений від церкви.

...змусила російське правительство до війни з Турцією. — Йдеться про російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., пов’язану зі звільненням балканських народів від османського поневолення.

Н. Т.

[Передмова до публікації:] Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 г. Вперше надруковано в журн.: Киевская старина. — 1898. — Т. 63. — Кн. 10. — С. 83—84, за підп.: *Мирон.*

Подається за першодруком.

С. 113. Сколько мне было известно, бумаги Вол. Барвинского после его смерти (1883) перешли в руки его брата Александра. — Після появи цієї замітки Ол. Барвінський виступив із заявою, у якій дав своє пояснення, як потрапила до чужих рук частина приватної кореспонденції його брата. На його думку, її було самовільно привласнено, коли приміщення, де мешкав В. Барвінський і де містилася редакція «Діла», під час похорону залишалося без нагляду (Руслан. — 1899. — № 8. — 24. I). Згодом Ол. Барвінський принаймні тричі (11 травня 1920 р., 16 жовтня 1923 р. і 30 квітня 1925 р.) звертався до Наукового товариства імені Шевченка, яке успадкувало бібліотеку й архів І. Франка, з вимогою повернути рукописи, що належать родині (ІЛШ. — Ф. 3. — № 4240; № 4241; № 4242). У першому листі він заявив, що ті папери забрав не хто інший, як сам Франко. Своє звинувачення Барвінський мотивував тим, що він сам бачив, як Франко, який тоді був співробітником газети й щоранку приходив на роботу, перебирав папери і книжки Володимира, котрі безладно лежали на столі в одній з кімнат.

Но вот спустя десять лет я нашел у одного львовского антиквария кипу всякого бумажного хлама, который и купил. — Це свідчення І. Франка не відповідає дійсності. Уже 1884 р., наступного по смерті В. Барвінського, він писав М. Драгоманову: «[...] у мене є в руках кореспонденція Куліша з Барвінським, ведена при виданні Псалтиря, і шматочки кореспонденції К[уліша] з “Січею” (Буч[инським], Подол[инським] [...]» (48, *481*).

С. 114. «Правда» — літературно-науковий і політичний часопис, що виходив у Львові з різною періодичністю у 1867—1898 рр. Обстоював ідеологію народовського руху. За 1880 р. вийшов як літературно-науковий збірник.

О. Ф-к

Опришок Мирон Штола. Вперше надруковано у вид.: Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія НТШ. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 32—33, за підп.: *Др. Іван Франко.*

Подається за першодруком.

«Етнографічний збірник» — видання Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що почало виходити 1895 р. Вийшло 40 томів. Редакторами були І. Франко, В. Гнатюк (22 томи) та ін.

С. 115. Целевич Юліян Андрійович (1843—1892) — український історик та педагог, учитель Академічної гімназії у Львові (з 1876 р.), перший голова Наукового товариства імені Шевченка, почесний член товариства «Просвіта». Автор шкільних підручників, розвідок з історії Галичини, зокрема Львова.

Довбуш (Довбущук) Олекса (1719—1745) — ватажок карпатських опришків, що діяли переважно на Гуцульщині й Покутті.

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український поет, учений-славіст, педагог і громадський діяч, один із зачинателів нової української літератури на західноукраїнських землях, учасник «Руської трійці». Йдеться про його збірку пісень «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (т. 1—4, 1878).

М. Л.

Гуцульські примівки. Вперше надруковано у вид.: Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія НТШ. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 41, за підп.: *Д-р Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 116. Довгополе буковинське — тепер село Довгопілля, Путильського району Чернівецької обл. Розташоване на правому березі р. Білий Черемош.

Довгополе галицьке — тепер село Довгопілля, Верховинського району Івано-Франківської обл. 1898 р. тут відпочивав Франко й написав оповідання «Гуцульський король».

Поляники — тепер село Верховинського району Івано-Франківської обл. Підпорядковане сільській раді села Довгопілля.

Конятин — село Путильського району Чернівецької обл. Розташоване на правому березі р. Білий Черемош.

Плоска — село Путильського району Чернівецької обл. Розташоване по обидва береги р. Путили.

«Буковинские ведомости» — тижневик, виходив у 1895—1909 рр., орган політичного товариства москвофільського спрямування «Народная рада», редактор — В. Козарищук.

Попель Іван Йосипович (1850—1921) — греко-католицький священик, парох в селі Довгополе.

Л. Ш.

Людові вірування на Підгір'ї. Вперше надруковано у вид.: Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія НТШ. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 160—218; 244—267. Публікація містить: Передмову. — С. 160, за підп.: *Др. Іван Франко;* Записи народних вірувань. — С. 161—218; Систематичний покажчик тем з деякими доповненнями. — С. 244—261; Пояснення скорочень. — С. 262—267. Франкові записи народних вірувань є, по суті, широкими доповненнями до подібних записів Ф. Колесси: Людові вірування на Підгір'ї / В с. Ходовичах Стрийського повіту списав Філярет Колесса // Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія НТШ. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 76—98. До цієї публікації І. Франко додав передмову на с. 76, за підп.: *Др. Іван Франко*: «Збірка д. Колесси цікава головно як перша проба систематичного зводу людських вірувань в одній місцевості. Вона не вичерпує теми навіть для тої одної місцевості, та проте дає досить ясне поняття про той комплекс вірувань, що живе в душі нашого народу поза обсягом офіціяльного християнства. Систематичне впорядкування записок д. Колесси, доконане мною, показує їх багатство в одних, їх люки в инших точках. Додані мною вказівки на аналогічні вірування инших народів не мають претензії на повноту; їх метою було тільки вказати, що, студіюючи ті вірування, не можна держатися думки про їх автохтонність і оригінальність, але треба сягати і вшир, до скарбниці міжнародного добра, і вглиб історичних традицій людської цивілізації». Систематичний покажчик тем і пояснення скорочень стосуються записів І. Франка та Ф. Колесси.

Подається за першодруком.

С. 117. Колесса Філарет Михайлович (1871—1947) — український фольклорист і музикознавець, академік АН УРСР (від 1929 р.).

Лепкий Данило Хомич (1858—1912) — український письменник і етнограф; священик. Автор багатьох праць про вірування українського народу.

«Зоря» — літературно-громадський двотижневий журнал «для руських родин», виходив у Львові в 1880—1897 рр. Від 1885 р. «Зоря» перейшла у власність НТШ і стала всеукраїнським репрезентативним органом, об'єднавши передплатників з усіх українських земель.

«Календар "Просвіти"» — щорічне науково-популярне й літературне видання, яке видавало товариство «Просвіта» у Львові від 1850 до 1939 р. (спершу під назвою «Календар Народний»).

С. 118. Федеровський (Federowski) Міхал (1855—1923) — польський етнограф, фольклорист, автор праць «Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy» (Т. 1— 2, 1889), «Lud białoruski na Rusi litewskiej» (Т. 1— 3, 1897—1902).

Бартош (Bartoš) Франтішек (1837—1906) — чеський мовознавець, етнограф і фольклорист.

Свентек (Świętek) Ян (?—1926) — польський фольклорист. Його праці «Люд надрабський» (1893) І. Франко присвятив окрему рецензію (див.: 29, *205—208*).

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український поет, етнограф, фольклорист, юрист. Його вірш «Ще не вмерла Україна» став українським національним гімном. Секретар та заступник голови Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства. Автор-упорядник фундаментальної праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» (т. 1—7, 1872—1879), відзначеної золотою медаллю Російського географічного товариства і медаллю Міжнародного конгресу в Парижі. Саме цю працю має на увазі І. Франко.

Вайнгольд (Weinhold) Карл (1823—1901) — німецький мовознавець і фольклорист; професор Берлінського університету.

С. 119. Удзеля (Udziela) Северин (1857—1937) — польський етнограф і фольклорист, організатор етнографічного музею у Кракові.

С. 120. Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, громадський діяч, публіцист, фольклорист, мовознавець (псевдоніми — Вартовий, В. Чайченко, Б. Вільхівський, Л. Яворенко та ін.) Автор «Словаря української мови» в чотирьох томах, праці «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (т. 1—3, 1895—1899).

С. 121. Грюнбаум (Grünbaum) Макс (Мейєр) — німецький фольклорист, дослідник східних культур.

С. 123. Зімрок (Simrock) Карл (1802—1876) — німецький літературознавець і фольклорист.

С. 128. Соломон (?—928 до н. е.) — цар Іудейсько-Ізраїльського царства (965—928 до н. е.), син царя Давида і його співправитель (967—965 до н. е.). За легендою, Соломон — автор деяких пісень Біблії, зокрема й «Пісні пісень». Згідно з біблійною традицією, Соломон уславився надзвичайною мудрістю.

С. 129. Ваньовичі — тепер село Ваневичі Самбірського району Львівської обл.

«Zlatá Praha» — чеський ілюстрований журнал, що виходив у Празі впродовж 1884—1930 рр.

С. 139. Ленау Ніколаус (справжнє ім'я та прізвище — Франц Німбше Солер фон Штреленау, 1802—1850) — австрійський поет, у творчості якого відбилися настрої австрійської демократії 1830—1840 рр.

С. 141. Кремер (Kremer) Альфред (1828—1889) — австрійський фольклорист, орієнталіст і дипломат.

Бехштайн (Bechstein) Людвіг (1801—1860) — німецький фольклорист, письменник.

С. 142. Турчинський (Turczyński) Юліан (1839—1913) — польський письменник, літературознавець, викладач польської мови у Дрогобицькій гімназії (1865—1871). Згодом учителював у різних містечках Галичини, був директором семінарії у Станіславові. Автор творів «Keistut», «Tragedia życia», «Powieść o czarnobrewcy» та розвідок про творчість А. Міцкевича.

С. 146. Грімм (Grimm) Якоб (1785—1883) і Вільгельм (1786—1859) — німецькі філологи і фольклористи. Належали до групи гейдельберзьких романтиків. Засновники міфологічної школи у фольклористиці. У своїх працях застосовували порівняльний метод.

Кун (Kuhn) Франц-Фелікс-Адальберт (1812—1881) — німецький фольклорист і філолог.

С. 148. Василевський (Wasilewski) Зигмунт (1865—1948) — польський етнограф, літературознавець, публіцист. Автор праць «Від романтиків до Каспровича» (1907), «Міцкевич і Словацький» (1921) та ін.

С. 155. Орелець — тепер село Снятинського району Івано-Франківської обл.

С. 157. Новосельський (Nowosielski) — псевдонім Антонія Марцинковського (1823—1880), польського письменника, критика, фольклориста й етнографа.

С. 164. Андре (Andrée) Ріхард (1835—?) — німецький етнограф, географ.

С. 168. Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, філолог та етнограф. Жив у Львові, збирав і вивчав архівні матеріали з історії Західної України. Основна праця — «Сводная галицкая русская летопись 1500—1772».

С. 173. Рахмани — в українських народних повір'ях християни, які живуть десь далеко, здебільшого під землею, не використовують вогню, металу, одежі, живляться сирими плодами, а в час посту — манною, що падає з неба. Після народження другої дитини розлучаються з жінками і живуть безшлюбно; не мають відліку часу (тому Великдень святкують тоді, коли до них допливають шкаралупки освячених на землі пасхальних яєць), хоч знають день своєї смерті; живуть від 100 до 360 років. Моляться вдень і вночі, від ангелів отримують свідоцтва про праведних і грішних людей.

С. 175. Махал (Máchal) Ян (1855—1939) — чеський літературознавець, фольклорист; професор Празького університету.

С. 179. Лібрехт (Liebrecht) Фелікс (1812—1890) — німецький літературознавець, фольклорист. Його праця «Zur Volkskunde» (1879) містить огляд німецьких, шотландських і норвезьких переказів.

С. 180. Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — письменник і вчений, один із перших галицьких будителів, учасник «Руської трійці».

Глібовицька Дарія Михайлівна (1863—1934) — українська піаністка, концертна співачка, педагог. Авторка «[Із спогадів про Івана Франка]» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Львів, 2003. — Вип. 3. — С. 110—116).

С. 185. Єфименко Петро Савич (Савович) (1835—1908) — український та російський етнограф. Йдеться про упорядкований і виданий ним «Сборник малорусских заклинаний» (1874).

С. 187. Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський історик, фольклорист та літературознавець. Автор збірників «Народные русские сказки» (1857), «Заветные русские сказки» (1872) та ін.

Тейлор (Tylor) Едуард (Тайлор Едвард-Бернетт; 1832—1917) — англійський етнограф, дослідник первісної культури, один із засновників еволюційної школи в історії культури й етнографії. Автор праць «Первісна культура» (1871), «Антропологія» (1881).

С. 188. Соботка (Sobotka) Прімус (1841—1925) — чеський етнограф, фольклорист, письменник, редактор.

«Світ» — літературно-науковий і політичний журнал, що виходив у Львові в 1881—1882 рр.

С. 189. «Основа» — перший український суспільно-політичний та літературно-мистецький журнал, виходив у Петербурзі в 1861—1862 рр.

С. 191. Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф, літературознавець, професор Харківського університету, член Петербурзької академії наук. Автор багатьох досліджень, зокрема «К истории южнорусских свадебных обычаев» (1883), «Научное изучение колядок и щедривок», «Коломыйки» (обидві — 1886), «Разыскания в области анекдотической литературы» (1898), «Современная малорусская этнография» (т. 1—4, 1897), «Діячі українського фольклору» (1910) та ін.

С. 193. Чужбинський — літературний псевдонім Олександра Степановича Афанасьєва (1817—1875) — українського і російського письменника, етнографа.

С. 196. Мангардт (Mannhardt) Вільгельм (1831—1880) — німецький фольклорист, прибічник міфологічної школи.

С. 200. Номис (Симонов) Матвій Терентійович (1823—1901) — український етнограф і фольклорист. Йдеться про «Українські приказки, прислів'я і таке инше М. Номиса» (СПб., 1864). Примірник цієї книжки зберігається в особистій бібліотеці І. Франка в ІЛШ (№ 2686).

С. 204. Плос (Ploss) Гейнріх (1819—1885) — німецький антрополог, фольклорист.

М. Л.

[Передмова до публікації:] Віршована фацеція про дурного Кузьмину. Записав Михайло Зубрицький. Вперше надруковано у вид.: Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія НТШ. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 224, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

Фацеція (фацетія) — коротке оповідання гумористично-сатиричного змісту. Походить від середньовічного фабліо. Назва усталилася після появи збірки «Фацетії» італійського письменника П. Браччоліні (1452).

Зубрицький Михайло Іванович (1856—1919) — український галицький етнограф, фольклорист та історик; священик. Член Наукового товариства імені Шевченка. Більшість його праць присвячено описові звичаїв, побуту, житла й одягу українського населення Галичини, зокрема бойків.

С. 212. Кірша Данилов (Кирило Данилович, XVIII ст.) — імовірний упорядник першого збірника російських билин, історичних пісень, скоморошин, виданого 1804 р. під назвою «Древние русские стихотворения».

Калайдович Костянтин Федорович (1792—1832) — російський історик, археограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук.

Кропивник Новий — тепер село Дрогобицького району Львівської обл.

Н. Т-к

Опришок Мирон Штола. Вперше надруковано у вид.: Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія НТШ. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 228—230, за підп.: *І. Фр.*

Подається за першодруком.

С. 212. Вже по надрукованні збірки матеріялів про Мирона Штолу... — Йдеться про статтю І. Франка «Опришок Мирон Штола», а також про записи народних пісень та оповідань про Мирона Штолу, Герлічку, Юріштана та ін., що їх зробили І. Франко, В. Козарищук, Ц. Бурачинська, О. Галевич (Етнографічний збірник. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 32—40).

...переглядаючи збірку пісень Головацького... — Йдеться про збірку пісень «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (т. 1—4, 1878), що її уклав Я. Головацький.

М. Л.

[Післямова до публікації:] Примівки і заклинання. Вперше надруковано у вид.: Етнографічний збірник. — 1898. — Т. 5. — С. 230—237 (Поправки і доповнення), без підп. Авторство: *Дорошенко В.* Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання / Матеріали до української бібліографії, видає Бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 4. — Вип. 2. — С. 156 (№ 3261); *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів. — С. 297 (№ 3466).

Подається за першодруком.

С. 215. Аккадійці — мешканці Аккаду (Агаде), давнього міста, а згодом — північної області Південного Дворіччя (тепер територія Іраку), одного з найдавніших центрів семітського населення Вавилонії.

Вавилоняни — мешканці Вавилонії, давньої рабовласницької держави в Месопотамії (територія сучасного Іраку), яка існувала від початку 2 тис. до н. е. до 539 р. до н. е. і мала столицю м. Вавилон (з XIX ст. до н. е.).

Парси — прихильники парсизму (сучасна назва зороастризму) — релігії стародавніх народів ряду країн Азії. Нащадки давніх персів, послідовники зороастризму, тепер нечисленні групи в Індії (в районі м. Бомбей) та Ірані.

Жиди-кабалісти — євреї, прихильники кабали, теософського напряму в юдаїзмі, викладеного у священній для кабалістів книзі Зогар — містичному коментарі до Мойсеєвого П'ятикнижжя.

С. 216. Спіритизм — містична віра у потойбічне життя душ померлих і в можливість спілкування з ними.

Медіумізм — за уявленням спіритів, посередництво медіумів між людьми та світом духів.

Окультизм — містичне вчення, що визнає можливість безпосередніх зносин із потойбічним світом.

Тафрієль (Таґріель) — ангел. Про нього йдеться у Франковій статті «Церковнослов'янський апокриф про 72 імені Бога» (35, *76—84*).

Фавст (Фауст) Йоганн-Георг — герой німецької легенди, яка виникла за часів Реформації, вчений, який заради знань, багатства і мирських насолод уклав договір з дияволом (Мефістофелем). Історична особа, про яку збереглись спогади сучасників (XVI ст.). Наприкінці XVI ст. Фауст став героєм німецьких «Народних книг». Існувало багато літературних обробок легенди (К. Марло, Ф. Мюллер, Й.-В. Ґете, Г. Гейне, Т. Манн та ін.). І. Франко переклав першу частину і третій акт другої частини трагедії «Фауст» Ґете (див.: 13, *181—424*).

Кізеветтер (Kiesewetter) Йоганн-Готфрід-Карл-Християн (1766— 1819) — німецький вчений, популяризатор філософії Канта, автор підручника з логіки, перекладеного російською мовою. Автор праці «Faust in der Geschichte und Tradition. Mit besonderer Berücksichtigung des okkulten Phänomenalismus und des mittelalterlichen Zauberwesens» (1893), на яку Франко написав рецензію (див.: 29, *209*) і зробив посилання у даній статті.

С. 226. Адонай (Adonay) — те саме, що й Господь; слово, яке дозволялося вимовляти замість істинного імені Бога.

Агла (Agla) — магічна формула, складена з перших літер єврейської фрази «Нехай твоя могутність буде вічною, Господи»; вважається сильним охоронним заклинанням.

Тетраграма (Tetragramaton) — невисловлюване ім'я Бога, що складається з чотирьох літер і має символічне значення.

С. 229. Романов Євдоким Романович (1855—?) — білоруський етнограф і публіцист, інспектор народних училищ у Вітебській губернії Росії. Франко посилається на його етнографічну працю «Белорусский сборник» (т. 4—5, 1891).

О. Л.

1899

Monumenta confraternitatis Stauropigianae leopoliensis, sumptibus Instituti Stauropigiani edidit Dr. Wladimirus Milkowicz. Tomi primi pars II, continens diplomata et epistolas ab anno 1593 ad 1600. Львів, 1898, стор. 497—960 + 4 таблиці подобизн старих дипломів. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1899. — Т. 27. — Кн. 1. — С. 19—21 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Ставропігія (Stauropigia) — Львівська Ставропігія, Ставропігійське братство (первісно: Львівське братство) — національно-релігійна організація українських православних міщан у Львові, заснована у XV ст. Братство мало школи, сприяло книгодрукуванню та розвитку культури. У 1708 р. Ставропігія приєдналася до церковної унії з римо-католицькою церквою. На її основі утворився Ставропігійський інститут у Львові — культурно-освітня установа, яку з 60-х років XIX ст. очолили москвофіли.

С. 231. Балабан Гедеон (Balaban Gedeonem; бл. 1530—1607) — львівський єпископ (з 1565 р.), противник Берестейської унії. Сприяв розвитку освітньо-видавничої справи.

...Берестейська унія... — Йдеться про Берестейську церковну унію 1596 р., об'єднання православної церкви України і Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі у Бересті (Бресті) верхівкою українського і білоруського духівництва та світських феодалів.

Потій Іпатій (1541—1613) — український письменник-полеміст, церковний діяч, проповідник. З 1593 р. — володимирський православний єпископ, один з ініціаторів та організаторів Берестейської унії. З 1600 р. — греко-католицький митрополит Київський і Галицький. Автор полемічних творів «Унія» (1595), «Антиризис» (1599), «Гармонія» (1608) та інших, у яких виступав проти православ'я та протестантизму.

С. 232. «Руська історическа бібліотека» — серія книжок українською мовою з історії України XV—XVIII ст. (т. 1—24, 1886—1904), яка виходила у Тернополі та (з 16 тому) у Львові.

Красовський Іван (?—?) — один з провідних діячів Львівського братства наприкінці XVI — на початку XVII ст.

Рогатинець Юрій (?—1608) — православний діяч Львівського Успенського братства, багатий львівський міщанин; виступав за поміркованість у релігійній боротьбі.

Зизаній-Тустановський Стефан (справжнє прізвище — Кукіль; ?—1600) — український письменник і освітній діяч. Народився на Львівщині, тут працював, з 1592 р. став проповідником при братстві білоруських міщан у Вільні (можливо, тому Франко називає його білорусом). Прихильник православ'я. Автор трактатів «Ізложеніє о вірі» (1546), «Казаньє святого Кирила» (1596). З певних питань висловив погляди, близькі до ідеології діячів Реформації.

Рагоза (Рогоза) Михайло (після 1540—1599) — Київський митрополит, родом із Волині. 1590 р. очолив переговори з Римом про унію. Був активним організатором Берестейської унії.

Терлецький Кирило Семенович (?—1607) — церковний діяч, єпископ луцький і острозький, один з ініціаторів Берестейської унії.

С. 233. Афон — йдеться про півострів Афон (по-грецькому «свята гора») в Егейському морі. Візантійський імператор Костянтин Погонат (правив у 668—685 рр.) віддав півострів у виняткове володіння ченців. Протягом наступних століть тут виникло багато православних (руських, грецьких, болгарських) монастирів, кілька скитів і окремих келій аскетів-самітників. Афон відігравав роль великого релігійного, політичного та культурного православного центру.

Вишенський Іван (бл. 1550—20-ті роки XVII ст., за ін. даними — між 1621 і 1633) — український письменник-полеміст; родом із Судової Вишні (тепер Львівської області), як чернець, тривалий час жив на Афоні (близько 40 років), де й помер.

...соборного послання афонських монахів до кн. Острозького і до всіх православних... — Йдеться про «Писаніе до князя Василия и всех православных християн...» (1599—1600).

...Малишевського «Мелетій Пігас»... — І. Франко має на увазі працю українського історика Івана Гнатовича Малишевського (1828—1897) «Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви» (1872).

...покликається на мою монографію про Вишенського... — Йдеться про вид.: *Франко І.* Іван Вишенський і його твори. — Львів, 1895. — VII, 536 с. (див. також 30, *7—211*).

...із каталога рукописів Царського. — Франко мав на увазі видання П. М. Строєва «Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археографической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому» (1848).

О. Л.

Georg Brandes. Polen. Einzig autorisierte Übersetzung aus dem Dänischen von Adele Neustädter. Paris, Leipzig, München. Verlag von Albert Langen. 1898. [Рец.]. Вперше надруковано німецькою мовою у газ.: Die Zeit. — 1899. — № 234. — 25. III. — S. 190, за підп.: *Iwan Franko*.

Подається за першодруком у перекладі Б. Тихолоза.

С. 234. Цей національний і конфесійний утиск став також однією з найголовніших причин занепаду Речі Посполитої, а також не був ліквідований конституцією 3 травня 1791 року, що її так високо оцінив Брандес. — Йдеться про польську конституцію, прийняту чотирирічним сеймом 3 травня 1791 р., яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи й рівні права усім громадянам.

Красінський Зигмунт (1812—1859) — польський письменник. Автор філософських драм «Не-Божественна комедія» (1835, опублікована анонімно), «Іридіон» (1833—1836), поем «Перед світанком» (1843), «Псалми майбутнього» (1845—1848), інтимної та філософської лірики.

С. 235. Поляки, які рік тому підняли жахливий галас супроти нижчепідписаного через його надруковану в «Zeit» статтю про мотив зради у Міцкевича... — Йдеться про контроверсійну статтю І. Франка «Ein Dichter des Verrathes» [«Поет зради»], опубліковану у віденському тижневику «Die Zeit» (1897. — Bd. 11. — № 136. — 8. V. — S. 86—89). Польська громадськість надзвичайно гостро розкритикувала цю статтю Франка, внаслідок чого його навіть було звільнено з роботи у польській газеті «Kurjer Lwowski».

Н. Т.

Б. Д. Гринченко. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях, т. III. Песни. Чернигов, 1899. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1899. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 121 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 235. ...від Почаєва, а кінчачи Кубанню та Добруджею... — Почаїв — селище міського типу на Волині, Кременецького району Тернопільської області. Кубань — історично-географічний край в північно-західній частині Кавказу, етнічна частина українських земель, відокремлена від решти України Азовським морем і Донщиною. Більша частина території Кубані нині входить до складу Краснодарського краю. Добруджа — край між долішнім Дунаєм і Чорним морем, більша (північна і середня) частина якого належить Румунії, менша (південна) — Болгарії.

...дещо з рукописної збірки Лукашевича, що видав свою збірку пісень ще 1836 р. ... — Йдеться про збірку «Малороссийские та червонорусские народные думы и песни» (1836) Лукашевича Платона Якимовича (бл. 1806—1887) — українського фольклориста і етнографа, видавця українських народних пісень.

О. Л.

Б. Гринченко. П. А. Кулиш, биографический очерк. Чернигов, 1899, (Приложение к выпуску I-му «Земского сборника» Черниговской губ[ернии] за 1899 г.), сторін 43 великої 8-ки. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1899. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 121 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 236. «История воссоединения России» — йдеться про Кулішеву монографію у трьох томах «История воссоединения Руси» (т. 1—2, СПБ., 1874; т. 3, М., 1877).

«Чорна рада» — соціально-історичний роман-хроніка, повна назва «Чорна рада, хроніка 1663 року» (перша редакція — «Чорна Рада, або Нещаслива старосвітщина», 1843—1846; друга редакція — «Чорна рада, хроніка 1663 року», СПб., 1857, українською і російською мовами). В епілозі до «Чорної ради» Куліш висловив думку про нездатність українців до самостійного державного буття.

«Записки о Южной Руси» — фольклорно-історичний збірник у двох томах, що його впорядкував і видав у Петербурзі в 1856—1857 рр. П. Куліш. Містив народознавчі матеріали та художні твори, тут уперше застосовано український правопис (так звану кулішівку), що ліг в основу сучасного українського фонетичного правопису.

С. 237. «Байда» — романтична «драма ідей» з «Драмованої трилогії» П. Куліша. Повна назва «Байда, князь Вишневецький. Драма (1553—1564)» (СПб., 1884).

«Великі проводи» — філософсько-історична поема-застереження, опублікована у першій поетичній збірці П. Куліша «Досвітки. Думи і поеми» (СПб., 1862).

...час видавання і упадку «Основи»... — Український місячник «Основа» виходив протягом 1861—1862 рр. у Петербурзі. Вийшло 22 номери, матеріали друкувалися українською і російською мовами. Ініціаторами створення журналу були П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, В. Білозерський (редактор). П. Куліш брав активну участь в організації, виданні й редагуванні «Основи» (зокрема, вів розділ бібліографії), був одним з провідних співробітників, які визначали напрям журналу.

...Кулішеву службу в Варшаві... — Протягом 1864—1867 рр. П. Куліш працював в Установчому комітеті у Варшаві (чиновник з особливих доручень, директор відділення духовних справ).

...його діяльність у Галичині... — Ще живучи у Варшаві (1867—1868), а потім у Венеції, Відні та Празі (1869—1871), П. Куліш брав активну участь у культурно-громадському житті Галичини, зокрема в організації і виданні журналу «Правда», мав певний вплив на діяльність народовців. За висловом І. Франка, у 1860 — на початку 1870-х років Куліш був «головним двигачем українофільського руху в Галичині» (31, *333*).

О. Л.

«Будучність, суспільно-політична часопись для українсько-руського народу». Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1899. — Т. 7. — Кн. 8. — С. 125—127 (З газет і журналів), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Будучність» — літературно-науковий двотижневий журнал, який виходив у Львові упродовж 1909—1910 рр. за редакцією М. Венгжина.

С. 237. Левицький Євген (1870—1925) — діяч радикальної партії в Галичині, пізніше один із засновників національно-демократичної партії, публіцист.

Охримович Володимир Юліанович (1870—1931) — український письменник, етнограф, мовознавець, адвокат, громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, голова його статистичної комісії, професор таємного університету у Львові і декан правничого факультету (1920—1925). Член радикальної партії з 1840 р. та один із засновників національно-демократичної партії. В 1907—1908 рр. — депутат австрійського парламенту, з 1925 р. — член українського національно-демократичного об'єднання.

Труш Іван Іванович (1869—1941) — український художник-імпресіоніст, майстер пейзажу і портретист, мистецький критик і організатор мистецького життя в Галичині. З 1898 р. жив у Львові, де активно долучився до українського мистецького і громадського життя, зблизився з І. Франком та Науковим товариством імені Шевченка.

Сембратович Роман (1876—1906) — український публіцист і критик. Автор статті «Забута нація».

Каутський Карл (1854—1938) — один із лідерів і теоретиків німецької соціал-демократії та 2-го Інтернаціоналу, прихильник лассальянства, тривалий час пропагував марксистські ідеї, редактор соціал-демократичного теоретичного журналу «Новий час» (1883—1917). Згодом К. Маркс і Ф. Енгельс звинувачували його в опортунізмі та ревізіонізмі. Напередодні Першої світової війни висунув антимарксистську теорію «ультраімперіалізму».

С. 238. Гедберг Тор (1862—1931) — шведський письменник, літературознавець, журналіст.

Кирило-Методієве братство — Кирило-Мефодіївське братство — таємна політична організація, яка існувала в Києві у 1845—1847 рр. (М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, Т. Шевченко та ін., близький до них був П. Куліш). Програмові документи товариства передбачали ліквідацію кріпацтва, національної нерівності, скасування дворянських привілеїв, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку.

Навроцький Олександр Олександрович (1823—1892) — український поет, перекладач, громадський діяч, учасник Кирило-Мефодіївського братства.

С. 239. «Пересторога» — полемічний трактат на захист православ'я, з програмою культурно-освітньої діяльності, написаний 1605 або 1606 р. у Львові, повна назва: «Пересторога зело потребная на потомние часи православним християном». Уперше опублікував Д. Зубрицький (1851).

Величко Самійло Васильович (1670—після 1728) — український козацький літописець, автор опису подій в Україні періоду 1648—1700 рр. і 1720—1723 рр. («Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке», т. 1—4, видана у Києві в 1848—1864 рр.).

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660—1724) — наказний гетьман України з 1722 до 1724 р.

Кальниш — Калнишевський Петро Іванович (Калниш) (1690—1803) — останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового (1762, 1765—1775).

Головатий Антон Васильович (1744—1797) — кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1797). За часів існування Нової Січі був полковим старшиною, писарем кошової канцелярії. Після зруйнування Нової Січі (1775) дістав від царського уряду звання капітана російської армії. Автор двох віршів: «Ой Боже, наш Боже, Боже милостивий» (1775), «Ей, годі нам журитися, пора перестати» (1792).

...в еміграції запорожців на Добруджу... — Після зруйнування Запорозької Січі російським генералом Текелієм 1775 р. частина запорожців осіла на Дунайських гирлах, заснувавши в Дунавці Дунайську Запорозьку Січ.

...в наказах депутатам на катерининський сойм... — Йдеться про роботу так званої Комиссии об уложении 1767 р. Російська імператриця Катерина II (1729—1796), щоб заселити землі Прикубання, пішла назустріч проханням решток запорозьких козаків, які під назвою чорноморських жили між Дністром та Бугом, і віддала їм у вічне користування землі між Кубанню і Єєю та надала широку автономію. 1792 р. розпочалась колонізація цих земель під проводом козацької старшини З. Чепіги, А. Головатого, Т. Котляревського, З. Білого та ін.

С. 241. ...з його «Исторической Польши». — Йдеться про працю М. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883).

С. 242. ...з «Чудацьких думок» М. Драгоманова. — Повна назва цієї праці — «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891).

О. Л.

В справі «Бердяєв contra Маковей». Вперше надруковано в газ.: Буковина. — 1899. — № 48. — 23. IV (5. V). — С. 3, без підп. Авторство: *Дорошенко В.* Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання / Матеріали до української бібліографії, видає Бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 4. — Вип. 2. — С. 120 (№ 2777); *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів. — С. 302 (№ 3521).

Замітка І. Франка стосується до літературної полеміки між С. Бердяєвим та О. Маковеєм, яка розгорнулася на сторінках ЛНВ та чернівецької газети «Буковина» 1899 р. У квітневому числі ЛНВ за цей рік його співредактор О. Маковей, на той час уже колишній редактор «Буковини», опублікував статтю «З життя і письменства (Про фейлетони українсько-руських політичних часописей в р. 1898)» (ЛНВ. — 1899. — Кн. 4. — С. 38—53). У цій статті, зокрема, була досить гостра критична оцінка віршів С. Бердяєва:

«Сергій Бердяєв, українець, друкував свої поезії в "Ділі" і в "Буковині". Сей широко освічений чоловік, що знає трохи чи не всі європейські мови і пише на всіх мовах, дає українському письменству тільки свої поезії, з котрих, правда, нікому нема ніякої шкоди, але й користи також нема. Велике убожество в мотивах: він просто не має про що співати і насилу одушевляється, чим попало: Андре, що поїхав бальоном на північ, Міллером, що помер у Відні на чуму, Толстим, Некрасовим і ин., — усе причіплює свої поезії до якогось славного прізвища і подає на ту тему свої нудні замітки. Його патріотичні і особисті "поезії" — такий самий солом'яний огонь. Дивне диво, як чоловік, що при своїй освіті міг би чим иншим справді корисним збагатити нашу літературу, не дасть собі сказати, що його поезії — не поезії. Кажуть, що деякі його російські твори мають бути інтересні. Не знаємо їх, отже й не можемо судити» (с. 49—50).

С. Бердяєва обурила така несправедлива, на його думку, характеристика його поезій. Відтак він виступив із відкритим листом (Буковина. — 1899. — № 43. — 9/21. IV. — С. 3), у якому звинувачував О. Маковея, а заразом й І. Франка як співредакторів ЛНВ у необ'єктивному ставленні до авторів з підросійської України. Лист супроводили «Замітки до письма п. С. Бердяєва» Лева Турбацького (1875—1899), наступника О. Маковея на посаді редактора «Буковини». У своєму листі С. Бердяєв, між иншим, зазначив:

«Частенько земляки (не такі, як я, маленькі, незамітні люди), а заслужені діячі української ниви (nomina sunt odiosa!) зі сміхом згадують, як їм повертали рукописи з редакції "Літ[ературно]-наук[ового] вісн[ика]", без усяких резонів — очевидно тільки для того, щоб власні твори п.п. Франка і Маковея ясніше сяяли рядом з блідими та справді "нудними" працями їх креатур, що вміють кланятися в ніжки!».

Такі несправедливі обвинувачення викликали протест І. Франка, лист якого й оприлюднила редакція «Буковини».

Подається за першодруком.

С. 242. «Буковина» — українська газета, що виходила в Чернівцях (1885—1910, 1918) та Відні (1915—1917) з різною періодичністю; у 1913—1914 рр. під назвою «Нова Буковина». Редакторами були Ю. Федькович (1885—1888), Н. Кирчів (1888), С. Данкевич (1888—1894), О. Маковей (1895—1897), Л. Турбацький (1897—1899) та ін.

Бердяєв Сергій Олександрович (1860—1914) — український поет і публіцист. Брат російського філософа М. О. Бердяєва. Писав українською і російською мовами. Українські твори друкувалися у газетах «Діло», «Буковина», «Громадська думка», журналах «Зоря», «Рада», ЛНВ та ін. Виступав також як критик і перекладач. О. Маковей та І. Франко критично оцінювали твори С. Бердяєва, пройняті моралізаторсько-просвітянськими тенденціями.

Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, історик літератури, публіцист, громадський діяч, перекладач.

С. 242—243. ...наскочивши на зроблений О. Маковеєві закид в доносництві і на мотивовання сього закиду тим, що О. М[аковей] назвав поезії С. Бердяєва «патріотичними»... — Висловлювання О. Маковея: «Його [С. Бердяєва. — *Н. Т.*] патріотичні <...> поезії — такий самий солом'яний огонь» [*Маковей О.* З життя і письменства (Про фейлетони українсько-руських політичних часописей в р. 1898) // ЛНВ. — 1899. — Т. 6. — Кн. 4. — С. 53] С. Бердяєв коментує: «Хіба се вже злегка не смердить "доносом"?» (Буковина. — 1899. — № 43. — 9/21. IV. — С. 3).

«Новое время» — російська щоденна політична і літературна газета, що виходила у Петербурзі в 1868—1917 рр. З 1876 р. редактором був О. Суворін (1834—1912), який надав газеті дещо ліберального характеру, але вже й тоді вона підтримувала русифікацію в Польщі, а після 1877 р. відверто повернула до російського шовінізму.

Стояловський Станіслав (1845—1911) — римо-католицький священик і політичний діяч. Засновник польської католицької селянської партії у Галичині. І. Франко у статті «Політичний огляд» (Народ. — 1893. — № 23—24) згадує діяльність Стояловського. Зберігся лист С. Стояловського до І. Франка від 3 листопада 1893 р. (ІЛ. — Ф. 3. — № 1612. — С. 743—746).

С. 244. ...статтю про Золя... — Очевидно, йдеться про Франкову статтю «Еміль Золя, його життя і писання» (1898), надруковану у вид.: ЛНВ. — 1898. — Т. 4. — Кн. 10. — С. 35—68 (див. також: 31, *275—307*).

Н. Т.

1900

Українсько-руська література і наука в 1899 році. Вперше надруковано в газ.: Діло. — 1900. — № 3. — 15. І. — С. 1—2, за підп. *Іван Франко.* Друкувалось у вид.: *Франко* Іван. Мозаїка. — С. 154—159.

Подається за першодруком.

«Діло» газета, орган народовців, виходила з різною періодичністю у Львові упродовж 1880—1939 рр. (у 1920—1923 рр. під назвами «Громадська думка», «Українська думка», «Український вісник», «Громадський вісник», «Свобода») за редакцією В. Барвінського, Д. Гладиловича, Ю. Романчука, І. Белея та ін. Мала літературний додаток «Бібліотеку найзнаменитших повістей». І. Франко був співробітником «Діла» у 1880, 1883—1885 рр.

Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) — найстаріша українська наукова організація. Засноване 1873 р. у Львові спершу як Літературне товариство ім. Шевченка, 1892 р. реорганізоване в Наукове товариство імені Шевченка за зразком західноєвропейських наукових установ, кінцевою метою товариства було створення на його основі майбутньої Академії наук України.

С. 246. Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український історик, літературознавець, письменник, один з головних лідерів українського національного руху, організатор української науки, політичний діяч і публіцист, голова НТШ (1897—1913), редактор «Записок НТШ» (1898—1907).

...другий том «Історії України» проф. Грушевського. — Точна назва праці М. С. Грушевського — «Історія України-Руси» (т. 1—10 в 13 кн., 1898—1936).

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський історик, громадсько-політичний і культурний діяч, письменник, публіцист, критик, етнограф і фольклорист, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1876 р.).

Флоринський Тимофій Дмитрович (1854—1919) — російський вчений-славіст, українофоб, професор Київського університету.

...другий том апокрифів... — Йдеться про підготований І. Франком другий том книги «Апокрифи і легенди з українських рукописів», виданий у Львові 1899 р. в серії «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (т. 1, 1896; т. 3, 1902; т. 4, 1906; т. 5, 1910).

С. 246—247. ...перший том широкої монографії про гуцулів... проф. В. Шухевича. — Йдеться про етнографічну працю українського етнографа, фольклориста та громадсько-політичного діяча Володимира Осиповича Шухевича (1950—1915) «Гуцульщина», яка друкувалася в «Матеріялах до українсько-руської етнології» (т. 2, 4, 5, 7, 8, 1899—1908).

С. 247. ...перший том етнографічних і літературних розвідок пок[ійного] Драгоманова... — Йдеться про працю М. П. Драгоманова «Розвідки Михайла Драгоманова про народну словесність і письменство» (Львів, 1899—1907. — Т. 1—4).

...статті Кримського, Науменка і Михальчука... — Йдеться про працю А. Кримського «Филология и погодинская гипотеза» (Киевская старина. 1898. Кн. 6, 7; 1899. Кн. 1, 6, 9), статті В. Науменка «Книжная речь у малороссов и русинов» (Киевская старина. — 1899. — Т. 64. — Кн. 1), «Ревнители русского языка в Галиции» (Там само. — Кн. 3), статтю К. Михальчука «Что такое малорусская (южнорусская) речь?» (Там само. — Т. 66. — Кн. 2).

Кримський Агатангел Юхимович (Євтимович) (1871—1942) — український сходознавець, історик, мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, письменник, перекладач.

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — український громадсько-політичний діяч, педагог, філолог, журналіст, етнограф, дійсний член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, НТШ, член «Старої громади» (з 1874 р., наприкінці XIX — на початку XX ст. фактичний її керівник), редактор (1897—1906) і видавець (1902—1906) журналу «Киевская старина», редактор-видавець журналу «Україна» (з 1907 р.), один із засновників Українського наукового товариства (з 1907 р.), згодом його голова (1914—1917), видавав «Записки Українського наукового товариства в Києві», газету «Свобода і право» (1906, разом з І. Лучицьким), один із фундаторів, згодом голова Української федеративно-демократичної партії, член Центральної Ради, міністр освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського (1918).

Михальчук Костянтин Петрович (1840(1)—1914) — український мовознавець та етнограф, громадський діяч, дійсний член НТШ у Львові та Українського наукового товариства в Києві (з 1907 р.), один із засновників і активний діяч «Київської громади», співробітник (1873—1876) Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Автор фундаментальної праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1872 — не повністю, 1877).

Соболевський Олексій Іванович (1857—1929) — російський вчений-філолог, професор київського (1884—1888), петербурзького (1888—1908) університетів, член Петербурзької академії наук (з 1900 р.).

...початок широкої розвідки П. Житецького... «Генези "Енеїди" Котляревського»... — Йдеться про працю П. Житецького «"Энеида" Котляревского и древнейший список ее» (Киевская старина. — 1899. — Кн. 10—12; 1900. — Кн. 1—3).

...Голубєва другий том монографії про Петра Могилу... — Йдеться про працю російського історика, професора Київського університету і Київської духовної академії Сергія Тимофійовича Голубєва (1849—1920) «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» (т. 1, 1883; т. 2, 1899).

...Багалія «Історію Харківського університету»... — Йдеться про працю українського історика і громадського діяча Дмитра Івановича Багалія (1857—1932) «Опыт истории Харьковского университета. По неизданным материалам. Том I. Харьков (Кн. I: 1802—1815)» (Харьков, 1893—1898. — Кн. 1—3). Уривки з цієї праці під назвою «Харьковский университет в первые годы своего существования» друкувалися в «Киевской старине» протягом 1899 р. Згодом дослідження «Нарис історії Харківського університету» (1893—1904) було завершене.

С. 248. «Українсько-руська видавнича спілка» — громадська видавнича організація, заснована у Львові 1898 р., існувала до 1917 р. Головними редакторами і засновниками її були І. Франко та В. Гнатюк. Активно пропагувала здобутки української та світової літератури, видала понад 300 книжок.

Кобринська Наталія Іванівна (1851 або 1855—1920) — українська письменниця й ініціатор жіночого руху в Галичині, редактор жіночих альманахів.

П'ятка Стефан — псевдонім українського письменника Степана Михайловича Коваліва (1848—1920).

...видання Кулішевого перекладу Шекспіра. — Йдеться про видання: *Шекспір Вілям.* Гамлет. Принц данський / Переклад П. А. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями. — Львів: Накл. Укр.-руської вид. спілки., 1899. — XX. — 171 с.

...«Діло», видавши окремою книжкою оповідання о. Т. Бордуляка... — Йдеться про збірку Т. Бордуляка «Ближні: Оповідання і образки» (Львів: Накладом «Діла», 1899).

Бордуляк Тимофій (Тимотей) Гнатович (псевдоніми — Т. Ветлина, Т. Бондаришин та ін., 1863—1936) — український письменник, вчителював у селах Галичини, був священиком; автор поетичних творів, перекладів, оповідань.

...оповідання о. Т. Бордуляка, яких вартість уперве оцінена була в «Віснику» О. Маковеєм. — Йдеться про статтю О. Маковея «Тимотей Бордуляк (Т. Ветлина) (Літературно-критичний нарис)» (ЛНВ. — 1898. — Т. 3. — Кн. 8/9. — С. 59—82).

С. 249. Сроковський Костянтин (Кость) (1878—1935) — український письменник, польський публіцист, редактор краківської газети «Nowa Reforma», співредактор низки польських газет у Львові, Петербурзі та Кракові, обирався послом до галицького сейму (1913), автор збірки «Оповідання» (1901), друкував твори у ЛНВ.

Дм. Грушко (Грушка) — ЛНВ опублікував твір Дмитра Грушка «Двічі охрещена: Повість з часів кріпацтва» (1899. — Т. 8. — Кн. 10. — С. 20—48; Кн. 11. — С. 163—191; Кн. 12. — С. 288—308).

Коваленко Григорій Андрійович (псевдоніми і криптоніми — Г. Коваленко-Коломацький, Гр. Сьогобочній, Гр. Гетьманець, Ко-Ко., Г. та ін., 1867—1938) — український письменник і журналіст. Писав українською і російською мовами.

Кравченко псевдонім Шнайдер Юлії Юліївни (1860—1947) — української письменниці, вчительки за фахом, активної учасниці жіночого емансипаційного руху в Галичині, приятельки І. Франка. У ЛНВ за 1899 р. опубліковано її вірші.

Яцків С. — Очевидно, йдеться про Яцкова Михайла Юрійовича (1873—1961) — українського письменника, члена модерністичного угруповання «Молода муза», автора збірок оповідань «В царстві сатани» (1900), «Душі кланяються» (1905), «Казка про перстень» (1907), «Чорні крила» (1909) та ін. 1899 р. ЛНВ опублікував цикл оповідань М. Яцкова «В царстві Сатани»: «Недоумна», «Пробудження», «Собака», «Що ж робити», «Весняний захват» (1899. — Т. 7. — Кн. 9. — С. 267—277). Надруковано також мініатюру «Затроєна шпилька: Малюнок» (1899. — Т. 8. — Кн. 12. — С. 317).

Крушельницький Антін Володиславович (1878—1937) — український письменник, критик, журналіст, перекладач, педагог, громадсько-культурний діяч, засновник видавництва «Чайка». Співпрацював у газеті «Буковина» (1901), ЛНВ.

Авдикович Орест Львович (1876—1918) — український письменник, літературознавець, педагог. Учителював у Перемишлі. Автор виданих у Львові «Нарису одної доби» (1899), збірок оповідань: «Поезія і проза» (1899), «Нетлі» (1900), «Метелики» (1900), «Демон руїни» (1901), «“Моя популярність” та інші оповідання» (1905).

Веретельник Андрій — маловідомий галицький письменник, 1899 р. на сторінках ЛНВ опубліковано його оповідання «Забув: Малюнок» (Т. 8. — Кн. 11. — С. 204—207).

Карманський Петро Сильвестрович (1878—1956) — український поет, перекладач, належав до літературного угруповання «Молода муза». Автор поетичних збірок «З теки самовбивці» (1899), «Ой люлі, смутку» (1906), «Блудні огні» (1907), «Пливем по морю тьми» (1909), «Al fresco» (1918), «До сонця» (1941), «Поеми» (1941), книги нарисів «Між рідними в Південній Америці» (1926), спогадів «Українська богема» (1936) тощо.

Мандичевський Євген Порфирович (1873—1929) — український письменник і педагог, редактор педагогічного журналу «Молодіж» у Тернополі. Автор новелістичних збірок «З живого і мертвого» (1901), «Судьба» (1906), «В ярмі» (1907) та ін., невеликої повісті «Дві долі» (1904). Писав ліричні поезії, які увійшли до антології «Українська муза». Друкувався у журналах ЛНВ, «Дзвінок», газетах «Буковина», «Діло», «Руслан», альманахах «З-над хмар і з долин», «Багаття». Його творчості притаманні риси імпресіонізму.

Петрушевич Іван Степанович (1875—1947, за іншими даними — 1950) — український громадсько-політичний діяч, перекладач з англійської мови.

...«Синя книжечка» Стефаника. — Йдеться про збірку оповідань «Синя книжечка» українського письменника Василя Семеновича Стефаника (1871—1936).

Обік серії «Живих струн»... «Живі струни» — літературно-художня бібліотека, яка почала виходити у Львові 1899 р. У ній опубліковано твори С. Пшибишевського, О. Авдиковича, А. Крушельницького та ін.

«Молода Україна» — щомісячний громадсько-політичний, культурно-освітній і літературний журнал, виходив у Львові (1900—1906, 33 номери) за редакцією М. Залітача, А. Крушельницького, Я. Стефановича та ін.

Насальський Юліян (1847—1913) — педагог (учитель гімназії в Коломиї) і видавець; видавав «Бібліотеку для руської молодіжи» (1894—1913, вийшло 82 випуски в 161 томі).

«Прапор» — щомісячний журнал для греко-католицького духовенства, виходив у Перемишлі (1897—1900; останній рік фонетикою), редактор Т. Кормош; при «Прапорі» видавано «Парохіяльну бібліотеку».

...Перемишль, де... вийшло кілька праць В. Щурата. — Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український педагог, літературознавець, поет і перекладач. Йдеться про такі його твори, як «Наше Відродження: Драматична дума» (Перемишль: З печатні Йосифа Стифіого, 1898. — 21 с.); «Соті роковини. Пролог, виголошений на святочнім вечорі руських товариств в Перемишлі в соті роковини відродження руського народу 8. XII 1898» (Перемишль: Друкарня Стифіого, 1898. — 10 с.); «Пам'яти Тараса Шевченка: Фантазія, виголошена під час святочного обходу XXXVIII роковин смерти генія України-Руси в Руськім дівочім інституті в Перемишли 16 (4). 4. 1899 р.» (Перемишль: Печатня Й. Стифіого, 1899. — 13 с.).

С. 250. ...Нечуя-Левицького (вийшов т. I)... — Нечуй-Левицький Іван Семенович (справжнє прізвище — Левицький, 1838—1918) — український письменник, педагог, публіцист, літературознавець. Йдеться про вид.: *Нечуй-Левицький І.* Повісті й оповідання. — СПб.; К., 1899—1908. — Т. 1—5 (Т. 1. — СПб., 1899. — 758 с.).

...Ол. Кониського (вийшли 2 перші томи). — Кониський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог, громадсько-культурний діяч. Йдеться про вид.: *Кониський О.* Твори. — Одеса; Ялта, 1899—1903. — Т. 1—4 (Т. 1: Оповідання. — Одеса; Ялта, 1899; Т. 2. — Одеса, 1899).

Того ж року вийшло нове видання Шевченкового «Кобзаря» — на жаль, не таке добре, як би слід було надіятися. — Йдеться про вид.: *Шевченко Т.* Кобзарь (С портретом и автографом) / Издание журнала «Киевская старина». — К.: Типография Императорского университета святого Владимира, 1899. — 614 с.

...при «Київській старині», де були поміщені нові драми Карпенка-Карого («Понад Дніпром» і «Сава Чалий»)... — Карпенко-Карий (справжнє прізвище — Тобілевич) Іван Карпович (1845—1907) — український письменник-драматург, актор, театральний діяч. У журналі «Киевская старина» за 1899 р. надруковано його драми «Понад Дніпром» (Т. 64. — Кн. 2. — С. 209—282), «Сава Чалий» (Т. 66. — Кн. 8. — С. 210—264; Кн. 9. — С. 312—340), а також «Підпанки» (Т. 65. — Кн. 6. — С. 317—366).

...і Старицького («Облога Буші», «Одна ніч» і «Маруся Богуславка»). — Старицький Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, театральний і громадсько-культурний діяч. Журнал «Киевская старина» за 1899 р. надрукував його драми «Оборона Буші» (Т. 64. — Кн. 3. — С. 325—396; Т. 65. — Кн. 4. — С. 32—74), «Остання ніч» (Т. 67. — Кн. 10. — С. 50—92) та «Маруся Богуславка» (Т. 67. — Кн. 11. — С. 185—227; Кн. 12. — 329—380).

Загірня — псевдонім Грінченко Марії Миколаївни (1863—1928) — української письменниці, перекладача і педагога, дружини Б. Грінченка. По смерті чоловіка керувала видавництвом ім. Б. Д. Грінченка (у 1910—1918 рр.).

...заходом Б. Грінченка і пані Загірної видано в останніх роках коло 60 брошур і книжок белетристичного і популярно-наукового змісту. — Йдеться про діяльність видавництва Б. Грінченка (Чернігів — з 1894 р., Київ — з 1902 р., заборонено 1909 р.). Разом зі своєю дружиною Б. Грінченко видав твори Т. Шевченка, П. Грабовського, Ю. Федьковича, біографії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та ін. (усього понад 50 назв).

Чикаленко Євген Харлампійович (1861—1929) — український поміщик, меценат, автор кількох брошур на сільськогосподарські теми, фінансував «Киевскую старину», «Раду» та інші видання. Листувався з І. Франком.

О. Л.

«Буковинська Русь». Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1900. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 43, за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 251. Смаль-Стоцький Степан Осипович (1859—1938) — український мовознавець, літературознавець і культурно-освітній діяч, професор Чернівецького університету (1885—1918). Співредактор газети «Буковина».

Ферлесвич (Ферлієвич) Василь Іванович (1783—1851) — український письменник, автор збірки «Пісні, псальми або вірші...» (Чернівці, 1849), до якої ввійшли релігійні пісні з нотами й вірші на релігійно-етичні теми.

С. 252. Воробкевич Григорій Іванович (1838—1884) — український поет, підписувався псевдонімом *Наум Шрам*, мав брата Сидора Івановича (1836—1903) — українського письменника, композитора, що підписувався псевдонімом *Данило Млака*.

О. Л.

Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. Выпуск четвёртый. «Славяно-русский Пролог». Часть вторая. Январь — апрель, под редакцией проф. А. И. Пономарёва. СПб., 1898, ст. 11. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1900. — Т. 37. — Кн. 5. — С. 15—16 (Бібл.), за підп.: *І. Франко.*

Подається за першодруком.

Пономарьов Олександр Іванович (?—?) — російський учений, професор Петербурзької духовної академії на кафедрі теорії та історії літератури. Автор праць «К истории христианского учения о безсмертии души и о загробной жизни» (1886), «К вопросу об иконописании» (1880) та ін. З 1880 р. видавець і редактор науково-літературного журналу «Странник», в додатках до якого друкував «Памятники древнерусской учительной литературы».

«Славяно-русский Пролог» — «Пролог», давньоруський церковно-учительний збірник. Основу його склали короткі житія святих, розташовані відповідно до днів поминання їх у церкві. Був перекладений на Русі з грецької на слов'янську мову не пізніше XII ст. Неодноразово поповнювався розповідями, легендами, житіями руських святих. Перше друковане видання «Пролога» вийшло в Москві у двох частинах (1641, 1644).

С. 252. Обговоривши давніше («Записки», т. XXI) першу частину видання... — Рецензію І. Франка на першу частину «Славяно-русского “Пролога”» опубліковано: Записки НТШ. — 1898. — Т. 21. — Кн. 1. — С. 8—9 (див.: 31, *127—131*).

С. 254. Михайло Клопський — чудотворець, настоятель монастиря (XV ст.) Клопсько-Троїцько-Михайлівського (на р. Веряжі, Новгородської губернії).

...давніших праць Буслаєва, Ключевського та видань «Общества любителей древней русской письменности». — Ключевський Василь Йосипович (1841—1911) — російський історик, з 1900 р. академік. І. Франко, очевидно, мав на увазі його наукову працю «Древнерусские жития святых как исторический источник» (1871).

«Общество любителей древней русской письменности» — товариство, що його заснував у Петербурзі Павло Петрович Вяземський (1820—1888). Здійснило ряд видань пам'яток давньої російської літератури.

О. Л.

[Полемічна відповідь рецензентові «Украденого щастя», поставленого в Перемишлі]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1900. — Т. 11. — Кн. 8. — С. 135—136 («Хроніка і бібліографія», рубрика «З газет і журналів»), без назви (вказано лише жирним шрифтом газету, до якої стосується допис: «**Діло**») і без підп. Авторство: *Возняк М. С.* З життя і творчості Івана Франка. — К., 1955. — С. 215; *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів. — С. 306 (тут назву зазначено за початковою фразою: «“Діло”. Рідкий приклад несумлінности...»). Автограф (недатований): ІЛШ. — Ф. 3. — № 662.

Подається за першодруком з новою назвою Є. Нахліка.

«Украдене щастя» — драма І. Франка, написана 1871 р. на конкурс. У січні 1893 р. її відзначено другою премією і рекомендовано до постановки. Уперше поставлено на сцені театру «Руська бесіда» у Львові 1893 р. Першодрук у журналі «Зоря» (1894), того самого року у Львові вийшло окреме видання. До тексту другого окремого видання (Львів, 1901) автор вніс ряд змін.

С. 254. ...перемиський рецензент сеї часописі, помістивши в ній (ч. 138) простору рецензію на виставлену в Перемишлі драму Ів. Франка «Украдене щастя». — Йдеться про рецензію без підпису та назви (напівжирним шрифтом виділено початкові слова): [Про руський народний театр] // Діло. — 1900. — № 138. — С. 3 (рубрика «Новинки», підрубрика «Наука, штука і література»).

...героя, що в драмі є жандармом, а тільки на сцені з волі театральної цензури виступає в костюмі сільського поштаря. — У праці «Жіноча неволя у руських піснях народних» (Львів, 1883. — С. 44—50) І. Франко опублікував «Пісню про шандаря» і докладно проаналізував її. Згодом у журналі «Житє і слово» (1895. — Т. 4. — Кн. 4. — С. 91—95) під рубрикою «Із уст народу» Франко надрукував три варіанти «Пісні про шандаря», записані різними особами в селах Галичини. У примітках зазначив, що варіант цієї пісні, записаний 1878 р. Михайлиною Рошкевич у с. Лолин Стрийського повіту, послужив йому темою для драми «Украдене щастя». За свідченням Осипа Маковея (*Маковей О.* Д-р Іван Франко // Зоря. — 1896. — № 1. — С. 19), драма спочатку мала назву «Жандарм». Цензура дозволила виставляти п'єсу на сцені лише після того, як автор замінив жандарма поштарем. У зміненій для цензури редакції драма не друкувалась. У публікаціях персонаж фігурує як жандарм, а не поштар.

С. 255. Олесницький Євген Григорович (1860—1917) — галицький громадсько-політичний діяч, правник, економіст, перекладач, журналіст, дійсний член НТШ (з 1899 р.). Активний учасник національного відродження в Галичині, один з діячів народовської, а потім національно-демократичної партії, депутат галицького сейму (1900—1910), пізніше — австрійського парламенту (1907—1917), був активним противником «нової ери». Брав участь у виданні «Дрібної бібліотеки», згодом видавав «Русько-українську бібліотеку» (1884—1886), як публіцист виступав зі статтями на юридичні теми у «Зорі». Редагував сатиричні журнали «Нове зеркало» та «Зеркало», перекладав п'єси для театру. Опублікував рецензію на «Украдене щастя» у «Зорі» (1893. — № 3. — С. 58).

«Діло» друкувало колись розбори «Украденого щастя» пера д-ра Олесницького і пок[ійного] Струсевича. — Насправді у «Ділі» опубліковано лише рецензію М. Струсевича (1893. — № 250), згодом у перекладі передруковану в газеті «Kurjer Lwowski» (1893. — № 324, 325).

Струсевич Михайло (1855—1898) — публіцист, один із редакторів часопису «Діло».

О. Л.

Українсько-руська титулятура. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 10. — С. 57—58, за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 255. «Archiv für slavische Philologie» — науковий славістичний журнал, який виходив у Берліні протягом 1875—1920 рр.

С. 256. «Погодинська колонія» — гурток галицьких москвофілів, до якого входили Д. Зубрицький, Б. Дідицький, Я. Головацький і діяльність якого спрямовував Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик і публіцист, академік Петербурзької академії наук (1841—1875). Працював при царському дворі, писав історію Російської держави в дусі офіційної монархічної політики.

Громека Степан Степанович (1823—1877) — російський публіцист, колишній жандармський офіцер. Наприкінці 1850-х років — співробітник «Отечественных записок», «Петербургских ведомостей».

«Северная пчела» — російська політична і літературна (з 1838 р.) газета, видавалася протягом 1825—1864 рр. у Петербурзі (до 1831 р. тричі на тиждень, згодом щодня). Видавцем-редактором був Ф. В. Булгарін (у 1831—1859 рр. — спільно із М. І. Гречем).

Н. Т-к

[Примітка до публікації:] Маковей О. Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльности. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 11. — С. 98, за підп.: *Ів. Фр.* Примітка стосується до такого твердження О. Маковея: «...наведений уривок із якогось соборного послання Куліша до галичан свідчить, що він дуже добре розумів відносини Галичини до України і подавав, хоч малому кружкові галичан, зібраному коло «Правди», немаловажні провідні гадки до роботи» (ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 11. — С. 98).

Подається за першодруком.

Н. Т-к

Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. Вперше надруковано у збірн.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — К., 1928. — Вип. 1. — С. 157—163, як додаток до статті: *Возняк М. С.* З діяльности Ів. Франка як етнографа (в 10-у річницю смерти). — С. 145—156, за підп.: *Ів. Франко.* Публікатор зазначив: «...подаю на закінчення з течки архіву Франка № 476 його на 21 сторінках написаний і не друкований досі, а призначений, мабуть, для "Літературно-наукового вісника", оцей "Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в."» (С. 156—157). Наступна публікація у кн.: *Возняк М. С.* З життя і творчості Івана Франка. — К., 1955. — С. 233—245 (як додаток до розділу «З діяльності Івана Франка як фольклориста»). Передруковано у вид.: *Франко І.* Вибрані статті про народну творчість. — К., 1955. — С. 233—242.

Автограф: ІЛШ. — Ф. 3. — № 608, за підп.: *Ів. Франко.* Датовано: Львів, 4/IX [1]900.

1900 р. в Парижі відбувся Міжнародний фольклористичний конгрес (10—12 вересня), на якому Ф. Вовк виголосив повідомлення І. Франка «Le Mouvement Traditionniste en Galicie, dans le courant du XIX siècle» («Етнографічний рух у Галичині в XIX ст.»). Його надруковано у вид.: Exposition Universelle Internationale de 1900. Congrès International des Traditions Populaires tenu à Paris du 10 au 12 septembre 1900. — Paris, 1902. — S. 90—91. Переклад опубліковано у збірн.: Українське літературознавство. — 1993. — Вип. 58. — С. 6, у корпусі статті Г. Цвенгроша «Невідоме Франкове повідомлення на Паризькому міжнародному конгресі». Це повідомлення було коротким рефератом, що його зробив Ф. Вовк, Франкової студії «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в.». Подаємо його нижче в українському перекладі Г. Цвенгроша, додавши не розібране публікатором прізвище Купчанка.

«Етнографічний рух у Галичині в XIX ст.

Після того, як у кінці XVIII в. частина Польщі була прилучена до Австрії, австрійські урядники зацікавилися русинами і вони скоро стали предметом етнографічних студій мандрівників та німецьких учених. На початку XIX ст. кілька руських пісень переклав німецькою мовою Pohl; у той час вони стали дуже модними серед польських магнатів. Розбуджена до національного життя руська молодь починає інтересуватися фольклором свого краю, збирати матеріали, і 1833 року виходить перший великий фольклорний збірник Галичини Вацлава з Олеська, який був епохою у розвитку етнографічного руху в краї. Майже одночасно працювали Адам Чарноцький (Зоріян Ходаковський), Шашкевич, Ів[ан] Вагилевич, Яків Головацький та інші, і в 1837 році вийшов у Будапешті фольклорний альманах "Русалка Дністрова", а в 1839 році видані збірки Жеготи Паулі та праці Гануша, який додержувався теорії Грімма. Під впливом повстання 1848 року, переходу через Галичину російської армії та думки про етнографічну і навіть політичну єдність *русинів* з росіянами-московинами стався певний занепад у фольклористичному русі Галичини, котрий відродився тільки близько 1860 року разом із пробудженням подібного руху в Україні. Праці Драгоманова, Купчанка просували далеко вперед етнографічні студії, які, зі свого боку, провадили польські учені О. Кольберг і члени краківської Академії наук. Значний вплив на розвій цих студій у Галичині мали також етнографічні виставки (у Коломиї 1881 року та Тернополі 1887 року), як і створення Наукового товариства імени Шевченка, яке продовжує публікувати нові матеріали у своїх виданнях "Етнографічний збірник" і "Матеріяли до українсько-руської етнології"».

«Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в.» подається за автографом.

С. 259. В р. 1772 австрійські війська зайняли Галичину... — Йдеться про захоплення Галичини Австрією внаслідок першого поділу Польщі.

Гакет Бальтазар (1740—1815) — австрійський вчений і публіцист, професор природничих наук Львівського університету, досліджував Карпати.

С. 260. Енгель Йоган-Християн (1770—1814) — австрійський історик, автор праць з історії України: «Історія Галича і Володимира до 1772 р.» (ч. 1, 1792; ч. 2, 1793), «Історія України та українських козаків» (1796) та ін.

Вацлав з Олеська — псевдонім Залеського Вацлава-Міхала (1799—1849), польського фольклориста, етнографа і письменника. Видав збірку «Пісні польські й руські галицького люду» (т. 1—2, 1833).

Йосиф II (1741—1790) — імператор Священної Римської імперії німецької нації (з 1765 р.), австрійський цісар (з 1780 р.), представник «освіченого абсолютизму».

Білянський Петро (1736—1797) — львівський греко-католицький єпископ у 1780—1797 рр., відомий як борець проти народних вірувань наприкінці XVIII ст. В архіві Франка зберігся зошит з його фольклорними записами (ІЛШ. — Ф. 3. — № 4078).

Чарноцький Адам-Зоріан (літературний псевдонім — Доленга-Ходаковський; 1784—1825) — польський етнограф, археолог, збирач українського фольклору. Зібрав понад дві тисячі українських пісень, частину з яких опублікували М. О. Максимович, В.-М. Залеський та ін.

С. 261. В р. 1812 публікує поляк Червенський свої «Obrazy z okolic Naddniestrskich»... — Йдеться про твір польського письменника та етнографа Ігнація-Любіна (Любича) Червенського (Червінського) (1769—1834) «Okolica Za-Dniestrska między Stryjem i Łomnicą, czyli opis ziemi i dawnych klęsk lub odmian tej okolicy, tudzież jak jest lud prosty dla religii i dla pana swego» (Lwow, 1811).

Поль Вінцентій — (W. Pol; 1807—1872), польський поет, прозаїк і публіцист.

Левицький Осип (Йосиф) Іванович (1801—1860) — український письменник і культурний діяч, фольклорист. Деякі його записи ввійшли до збірки «Колядки і щедрівки» (1965), переклав частину поеми «Слово о полку Ігоревім», яку 1896 р. опублікував Франко. Хрестив І. Франка, коли був священиком (з 1852 р.) у с. Нагуєвичі. Про це є згадка у Франковому листі від 26 квітня 1890 р. до М. Драгоманова (в автобіографії) (49, *240*).

Лозинський Осип (Йосиф) Іванович (1807—1889) — український етнограф, мовознавець, автор «Граматики руської мови» (1846).

Мінчакевич Филимон — український фольклорист, підтримував дружні зв'язки з «Руською трійцею», збирав народні приповідки (рукописи збереглися у львівських бібліотеках). Частина з них увійшла до збірника І. Франка «Галицько-руські народні приповідки».

Петрушевич Степан (1772—1860) — український письменник і громадський діяч. Автор поезій і драми «Муж старий — жінка молода».

Кобринський Осафат (Йосафат) Миколайович (1818—1901) — український педагог і громадський діяч. 1842 р. видав у Львові «Буквар, новим способом уложений для домашньої науки» та методичний посібник до нього, де вперше в Західній Україні запропонував звуковий метод навчання грамоти.

Паулі Жегота (1814—1895) — польський фольклорист, етнограф та історик, директор Ягеллонської бібліотеки у Кракові. Видав «Пісні руського народу в Галичині» (т. 1—2, 1839—1840); близький до «Руської трійці».

С. 262. Ількевич Григорій Степанович (1803—1841) — український фольклорист і громадський діяч. Видав збірку «Галицкії приповідки і загадки, зібранії Григорим Ількевичом» (Відень, 1841).

«Przyjaciel Domowy» — польський часопис, який виходив у Львові впродовж 1852—1870 рр. У 1860-х роках його видавав І. Ступницький.

«Časopis Českého Musea» — науковий журнал, що виходив у Празі з 1827 р. під назвою «Časopis Musea kralovstvi Českého», а в 1855—1919 рр. під назвою «Časopis společnosti vlasteneckého Museum v Čechach».

«Вінок русинам на обжинки» — літературний збірник, що його видали Яків та Іван Головацький у Відні (1846—1847).

«Rozmaitości» — літературний додаток до львівської газети «Gazeta Lwowska» (1817—1859).

«Lwowianin» — щомісячний журнал, який виходив у 1835—1842 рр. Головний редактор — Людвік Зелінський.

«Przyjaciel Ludu» — польський суспільно-політичний і літературний ілюстрований журнал. Виходив у Познані та Лешно (1834—1850).

Семенський Люціан (1809—1877) — польський письменник і літературний критик.

Войціцький Казімеж-Владислав (1807—1879) — польський історик, фольклорист, письменник, педагог і видавець. Автор збірок: «Pieśni ludu Białochorwatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu» (т. 1—2, 1836—1837); «Kolędy, starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi» (1837).

Голембйовський Лукаш (1773—1849) — польський археолог, етнолог та історик.

Мацейовський Вацлав-Александер (1793—1883) — польський юрист та історик, дослідник права, професор стародавньої літератури варшавського ліцею та римсько-католицької академії. У своїх працях проводив ідею єдності слов'ян, досліджував українське звичаєве право.

Ганущ Ігнатій-Ян (1812—1869) — чеський історик, професор Львівського, Оломоуцького та інших університетів. Автор праці «Слов'янська міфологія».

С. 263. Бервінський Ришард-Вінцентій (1819—1879) — польський поет, учасник революційних подій 1848 р.

Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський суспільно-політичний діяч, революціонер, поет. Писав вірші польською та українською мовами.

С. 264. Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український історик, фольклорист, етнограф, літературознавець, перший ректор Київського університету.

Гнідковський Михайло (1789—1861) — український фольклорист. Зібрані ним прислів'я увійшли до збірки В. Віслоцького «Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси» (1868). І. Франко використовував фольклорні матеріали М. Гнідковського.

Торонський Олексій (1838—1899) — український письменник, педагог, громадський діяч; священик.

Гушалевич Іван Миколайович (1823—1903) — український письменник і громадський діяч москвофільського спрямування.

Галька Гнат (Ігнатій) Михайлович (1824—1903) — український фольклорист, етнограф, греко-католицький священик. Видав збірку «З народних казок» (1893).

Саламон Щасний (1834—1900) — український етнограф, греко-католицький священик, упорядник збірника «Коломийки і шумки», автор публікацій у «Слові» й «Проломі».

...достарчає Головацькому матеріялів до його 4-томової збірки... — Йдеться про збірник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (т. 1—4, 1878), що його упорядкував Я. Головацький.

Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — український економіст-статистик, етнограф, публіцист, письменник і громадсько-культурний діяч Галичини.

Бучинський Мелітон Йосипович (1847—1903) — український фольклорист, етнограф, громадський діяч.

Стефанович Олександр Стефанович (1847—?) — український педагогічний і церковний діяч, публіцист, бібліограф та етнограф. Автор бібліографії українських видань за 1877—1879 рр.

...Амвросія Дольницького... — Очевидно, йдеться про Дольницького Антона Августиновича (1853—1953) — публіциста, письменника, журналіста, видавця, громадсько-політичного діяча народовського спрямування, етнографа-аматора, судового чиновника (члена Найвищого крайового суду у Львові, радника двору при Найвищому суді у Відні у 1907—1918 рр.). Один із засновників, головний редактор (1874—1876) журналу «Друг», один із редакторів альманаху «Дністрянка» (1877), співробітник часопису «Батьківщина» (1880—1884); член президії товариства «Просвіта» у Львові (з 1891 р.), дійсний член НТШ (з 1899 р.). Публікував під псевдонімом *Переплис* власні літературні твори (зокрема, повість «На потемки»), переклади, рецензії, есе («Язик в галицкой літературі» та ін.).

Цар Михайло (1846—1920) — священик, збирач українського фольклору.

Ревакович Тит Іванович (1846—1919) — український публіцист.

Лучаківський Володимир (1839—1903) — український письменник і фольклорист.

Желехівський Євген Ієронімович (1844—1885) — український фольклорист, автор «Українсько-німецького словника» у двох томах (1886).

Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український письменник, діалектолог, природознавець, викладав українську мову й математику в Дрогобицькій гімназії.

Партицький Омелян Осипович (1840—1895) — український мовознавець, етнограф, історик та педагог, один з ідеологів народовців, видавець і редактор журналу «Зоря» (1880—1885).

С. 265. Пощастилось тільки одній збірці буковинця Гр. Купчанка, що її вповні опубліковано, та й то не в Австрії, а в Києві. — Йдеться про збірку: *Лоначевский А.* Сборник песен буковинского народа. — К., 1875. Упорядник — Купчанко Григорій Іванович (1849—1900) — український етнограф, фольклорист, поет, співробітник різних москвофільських газет і журналів, видавець газети «Русская правда».

Крім того, у Києві вийшла друком стаття Г. Купчанка «Некоторые историко-географические сведения о Буковине» (Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. – 1875. – Т. 2. — С. 289 —372).

Віслоцький Владислав (1841—1900) — польський етнограф і бібліограф. Йдеться про його видання «Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси» (1868).

Бельовський Август (1806—1876) — польський історик, літературознавець, перекладач, джерелознавець, поет-романтик, етнограф, учасник Листопадового повстання 1830—1831 рр., науковий співробітник бібліотеки Інституту Оссолінських, один із видавців альманаху «Ziewonia» (1834, 1837), ініціатор і видавець зібрання «Monumenta Poloniae Historika» (т. 1—3; 1864—1876), до якого увійшов давньоруський літопис «Повість временних літ». Переклав «Слово о полку Ігоревім» та деякі сербські пісні.

Баронч Садок (справжнє ім'я — Вінцентій Ферріуш, Вінкентій Фереш; 1814—1892) — польський фольклорист та історик. Вірменин за походженням, жив у Галичині. Автор праць (польською мовою) з історії галицьких міст, історії вірменів на українських землях. Видав збірку «Bajki, fraszki, podania przysłowia i pieśni na Rusi» (1886). Примірник книжки зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 1179).

Даровський (Верига) Олександр (1815—1874) — польський письменник і вчений. Видав збірку польських прислів'їв «Przysłowia polskie, odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejcowości» (1874).

С. 266. Згарський Євген Якович (1834—1892) — український письменник, етнограф. Автор праці «Народна філософія, писана по народним пословицям» (Правда. — 1867. — № 7—17).

Левицький — йдеться про І. Нечуя-Левицького (справжнє прізвище — Левицький). «Світогляд українського народу» І. Нечуя-Левицького надруковано у львівському журналі «Правда» (1876. — № 1—9, 13—17, 20, 22, 23) й окремим відбитком під назвою «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології» (Львів, 1876. — 80 с.) — в обох випадках за підп: *І. Левіцький.*

С. 267. Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український історик, археограф, археолог, етнограф. Професор історії Київського університету (з 1878 р.), голова Історичного товариства Нестора Літописця (1881—1887). Разом з М. Драгомановим видав «Исторические песни малорусского народа» у двох томах (1874—1875).

Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист, перекладач, видавець, громадський діяч радикального спрямування. Автор праці «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1876). Фольклорні та етнографічні записи публікував у журналах «Зоря», «Житє і слово», «Народ», в «Етнографічному збірнику».

Терлецький Остап Степанович (1850—1902) — український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист. Автор розвідок «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Літературні стремління галицьких русинів у 1772—1872 рр.» (1894—1895) та ін.

Василович Лев Іванович (1858—1883) — український письменник, народний учитель у Сапогові (тепер — Борщівського району Тернопільської обл.). Друкувався під псевдонімом Лев Сапогівський.

Кузів Іван — фольклорист, автор статті «Життя, буття, звичаї і обичаї гірського народу» (Зоря. — 1889). Священик с. Дидьова на Львівщині, у якого неодноразово відпочивав І. Франко з родиною.

Рошкевич Ольга Михайлівна (1859—1935) — перше кохання І. Франка, вчителька, збирач фольклорного матеріалу. Під керівництвом І. Франка видала «Obrzędy i pieśny weselne ludu ruskego we wsi Loline, powiatu Stryjskiego. Zebrala Olga Roszkiewicz. Opracowal I. Franko» (1886).

Бохенська Євгенія Іванівна (1866—1944) — українська письменниця і фольклористка, збирала матеріали у Збаразькому повіті, с. Голешові (тепер Жидачівського району Львівської обл.) та с. Перегінському (тепер Рожнятівського району Івано-Франківської обл.). Підписувалася псевдонімом *Марта*.

Огоновський Іларій Михайлович (1854—1929) — український філолог і педагог. Автор «Методичної граматики» (1894).

Нікорович Григорій (1859—1916) — громадський діяч на Буковині.

«Громадський друг» — літературно-політичний журнал, який видавали І. Франко і М. Павлик у Львові 1878 р. Вийшло два номери, що були відразу ж конфісковані цензурою.

«Етнографічно-статистичний кружок» — гурток, заснований у Львові восени 1883 р. за участю І. Франка при студентському товаристві «Академічне братство» з метою вивчення побуту українського народу.

С. 268. ...при Краківській академії наук... — Академія наук у Кракові, заснована 1873 р. З 1919 р. — Польська академія наук (у Кракові). У 1950 р. переведена до Варшави.

Коперницький Ізидор (1825—1891) — польський антрополог, етнограф, фольклорист і археолог, професор Краківського університету. У фонді І. Франка збереглося 13 листів І. Коперницького до письменника.

...він по моїм сказівкам вибрався в таку експедицію літом... — Йдеться про етнографічну подорож, яку здійснив І. Коперницький улітку 1888 р. і на підставі результатів якої написав працю «O góralach ruskich w Galicji: Zarys etnograficzny wedlug spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888 r.».

...дві етнографічні вистави... — Йдеться про виставки в Коломиї (1880) і Тернополі (1887).

Вержбицький (Вербицький) Людвік (1835—?) — професор Львівської політехніки, директор Промислового музею у Львові.

С. 269. Дідушицький (Дзедушицький) Володимир (1825—1899) — польський зоолог, етнолог, археолог, член-кореспондент Краківської академії наук (з 1881 р.); засновник Природознавчо-етнографічного музею у Львові, маршал крайовий (1876).

Федорович Володислав Іванович (1845—1917) — поміщик с. Вікно Скалатського повіту (тепер Гусятинського району Тернопільської обл.), що був головою культурно-освітньої організації «Просвіта» у Львові (1873—1876). Син політичного діяча, галицького посла до австрійського сейму Івана Федоровича (1811—1870), учасника подій 1848 р.

...в музеї Напрстків у Празі... — Виник біля 1600 р. як музей п'яти з'єднаних старовинних будинків. Наприкінці XVIII ст. реконструйований. У XIX ст. його купили Войтех і Йозефа Напрстки, які створили тут велику бібліотеку. Тепер — відділ загальної етнографії Національного музею (Музей народів Азії, Африки і Америки, де зібрані предмети побуту і культури туземних народів світу — індійців, ацтеків, майя, етносів островів Тихого океану).

Колесса Іван Михайлович (1864—1898) — брат Олександра та Філарета Колесс, лікар, фольклорист, видав «Галицько-руські пісні з мелодіями», зібрані у с. Ходовичах (Етнографічний збірник. — Т. 11).

Бажанський Порфирій Іванович (1836—1920) — український композитор, музикознавець і фольклорист. Автор статті «До ластівки» (Зоря. — 1885. — № 23).

...на крайовій виставці 1894 р. — Йдеться про промислову, сільськогосподарську та культурну виставку, яка відбулася у червні — серпні 1894 р.

Цішевський (Ciszewski) Станіслав-Броніслав (1865—1930) — польський етнограф, фольклорист. Автор праць «Краків'яни» (1894), «Праці етнологічні» (т. 1—4, 1925—1936), «Жіноче обличчя» (1927) та ін. Працював у Львівському університеті.

...Наукове товариство імени Шевченка у Львові... вибрало окрему Етнографічну комісію... — Етнографічну комісію створено філологічною секцією НТШ 1898 р. Першим її головою був І. Франко, заступником голови — Ф. Вовк. Франко очолював комісію у 1898—1900 рр. та 1908—1913 рр.

Вовк Федір (Хведір) Кіндратович (1847—1918) — український вчений і громадський діяч. У статті «Украинцы в антропологическом отношении» уперше подав характеристику фізичних особливостей українського народу.

«Етнологічні матеріяли» — науковий журнал НТШ «Матеріяли до українсько-руської етнології», що його заснував і редагував Ф. Вовк (з 1899 р.). І. Франко був неофіційним співредактором декількох його томів.

С. 271. ...двотомова збірка угро-руського матеріялу... — Йдеться про працю В. Гнатюка «Етнографічні матеріяли з Угорської Руси».

...збірка приповідок, зладжена Ів. Франком. — Йдеться про «Галицько-руські народні приповідки», опубліковані в

«Етнографічному збірнику» (1901—1910; у 6 випусках, у 3 томах) та окремими виданнями.

Кордуба Мирон Михайлович (1876—1947) — український історик та етнограф.

...розпочата Археографічною комісією Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка... — Археографічну комісію НТШ створено 15 січня 1896 р.

...два томи, що містять апокрифи старозавітні і першу частину новозавітних, тобто апокрифічні євангелія. — Йдеться про перші два томи Франкового видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів»: т. 1 — «Апокрифи старозавітні», т. 2 — «Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія», які вийшли друком у видавничій серії НТШ «Пам'ятки української мови і літератури» (1896, 1899).

А. Ф. і *О. Ф.*

1901

«**За что старика обидели?**» Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 39—41, за підп.: *І. Ф.* Друкувалось у вид.: *Іван Франко.* Мозаїка. — С. 193—195.

Подається за першодруком.

С. 272. «Галичанин» — газета москвофільського спрямування, що виходила у Львові протягом 1893—1914 рр.

Свистун Пилип Іванович (1844—1916) — український письменник, літературознавець, історик, педагог, москвофіл.

...Беконів «Novum organon»... — Йдеться про філософський твір «Новий органон» англійського філософа і державного діяча Френсіса Бекона (1561—1626), який протиставив догматичній дедукції схоластів індуктивний метод наукового пізнання.

«Народний дім» — культурно-освітня організація, заснована 1849 р. у Львові Головною руською радою. У 1860-х роках «Народний дім» опинився у руках москвофілів.

С. 273. Каратаєв Іван Петрович (1817—1886) — російський бібліограф, збирач стародруків. Автор праць «Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кириллическими буквами 1491—1730 гг.» (1861), «Библиографические заметки о старопечатанных славянских изданиях» (1872), «Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами» (1878, 1883).

Калужняцький Омелян Ієронімович (1845—1914) — український філолог і славіст, палеограф, видавець пам'яток давньої писемності. Член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1891 р.).

Добровський Йозеф (Юзеф; 1753—1829) — чеський філолог-славіст, автор першої наукової граматики чеської мови, діяч національно-культурного відродження, один із засновників слов'янознавства.

С. 274. «Сводная летопись» — повна назва «Сводная галицко-руская летопись 1600—1800» (т. 1—6, 1882—1906).

О. Л.

Олександер Яковлевич Кониський. 18 серпня 1836 — 12 грудня 1900. [Некролог]. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 46—47, без підп. Авторство вказане в покажчику змісту 13-го тому ЛНВ. Передруковано у вид.: *Іван Франко.* Мозаїка. — С. 148—150.

Подається за першодруком.

С. 275. Не було важнішого літературного чи національного українського підприємства ... де би Кониський не був співробітником, помічником, членом, а то й ініціятором... — О. Кониський був членом полтавської та київської «Громад», одним з організаторів недільних та вечірніх шкіл, громадських бібліотек, Товариства з розповсюдження письменності. Один з ініціаторів і організаторів співпраці східноукраїнських та західноукраїнських культурно-освітніх організацій. Брав активну участь у заснуванні журналів «Зоря» та «Правда», НТШ у Львові.

...під одним із многих його псевдонімів. О. Кониський виступав під псевдонімами: Верниволя, Горовенко, Семен Жук, О. Кошовий, Кость Одовець, Олександр Переходовець, О. Яковенко, Перебендя, Буркун В., Хуторний О. та ін.

С. 276. Найбільша часть його творів друкувалась у Галичині та в Буковині... — Через цензурні утиски в Росії більшість творів О. Кониського опубліковано в галицьких періодичних виданнях.

Він був одним із його основателів, ...йому належиться честь ініціятиви до його переміни на таку наукову інституцію... — Наукове товариство імені Шевченка засноване у Львові 11 грудня 1873 р. громадсько-культурними діячами східних і центральних українських земель під проводом О. Кониського спершу як літературне під назвою «Товариство ім. Шевченка». 1893 р. реорганізоване заходами О. Кониського і В. Антоновича за зразком західноєвропейських наукових установ.

О. Л.

О[тець] Богдар Кирчів. [Некролог]. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 66—67 (Персоналія. Некрологи), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

Кирчів Богдар (Богдан) Олексійович (1856—1900) — священик, український літератор, приятель І. Франка.

С. 277. ... помер там же в надолисті 1900 р. — Насправді 19 жовтня.

... сотрудником у Лисятичах... — Співробітником (помічником пароха) був спочатку у Лоп'янці, а з кінця 1888 р. — у Лисятичах. Від 1890 р. — парох у Довгому.

В р. 1899 він відбував подорож на Схід... — До Палестини, Єгипту, Греції та о. Крит Б. Кирчів з дружиною подорожував у травні—серпні 1898 р. Вертався через Одесу.

С. 278. ... жінку (з дому Кобринську) і двоє дрібних дітей. — Дружина Євгенія Кирчів (донька М.М. Кобринського) і сини: 11-річний Ярослав та 8-річний Роман.

... значний дар — бібліотеку... — Подаровано 108 книг (Хроніка НТШ. — Львів, 1902. — Вип. I, ч. 9. — С. 37).

Кобринський Микола Миколайович (1829—1893) — літератор, фольклорист, громадсько-культурний діяч. Парох у Ціневі біля Рожнятова.

О. Л.

Ювілей 25-літньої літературної діяльності О. П. Косачевої. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 3. — С. 218—219 (Персоналія), без підп. Авторство: *Мороз М. О.* Іван Франко: Бібліографія творів. — С. 316.

Подається за перводруком.

Косачева (Косач; дівоче прізвище — Драгоманова) Ольга Петрівна (псевдонім — Олена Пчілка; 1849—1930) — українська письменниця, громадсько-культурна діячка; мати Лесі Українки. Свої твори публікувала у журналі «Зоря», альманахах «Перший вінок», «Жіночий альманах».

С. 278. Черняхівська — Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1863—1941), українська письменниця, перекладач, літературний критик, громадський діяч, член літературного гуртка «Плеяда» (1888—1893); донька М. Старицького.

Літературно-артистичне товариство — об'єднання письменників, художників, музикантів. Існувало у Києві протягом 1895—1905 рр. Основною метою ставило пропаганду нових творів літератури і мистецтва, мало три відділи: літературний, художній, музичний. Влаштовувало літературні бесіди, читання, літературно-музичні вечори, творчі конкурси, художні виставки, концерти, відзначення ювілеїв видатних діячів культури. У діяльності товариства брали участь відомі діячі української та російської культур: Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, Олена Пчілка, Л. Старицька-Черняхівська, О. Купрін та ін.

«Клуб руських жінок» у Львові — «Клуб русинок» — культурно-освітнє і харитативне жіноче товариство, засноване у Львові 1893 р. Серед його провідних членів Г. Шухевич (перша голова), М. Білецька, О. Барвінська, М. Грушевська, В. Коцовська, О. Гнатюк, О. Роздольська. 1909 р. об'єднався з «Кружком українок» у товариство «Жіноча громада».

Редакція нашого журналу... — Йдеться про ЛНВ.

С. 279. ... перший приклад освіченої сім'ї... — Сім'я Косачів не лише славилася своїми українськими традиціями, а й дала українській культурі відомі імена. Донька Олени Пчілки — українська письменниця Леся Українка (справжнє ім'я — Лариса

Петрівна Косач-Квітка; 1871—1913), син Михайло Петрович Косач (псевдоніми — Михайло Обачний, Михайло Козак та ін., 1869—1903) — вчений-математик і письменник, молодша донька Ольга Петрівна Косач-Кривинюк (псевдонім — Олеся Зірка; 1877—1945) — українська письменниця і перекладачка, мала медичну освіту.

О. Л.

О[тець] Антін Петрушевич. Ювілейна сильветка. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 3. — С. 171—192, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 280. Романчук Юліан Семенович (1842—1932) — професор Львівського університету, галицький громадсько-політичний діяч, народовець, один з ініціаторів «нової ери».

С. 282. Лессінг Готтольд-Ефраїм (1729—1781) — німецький письменник, теоретик мистецтва, просвітитель.

Клопшток Фрідріх-Готліб (1724—1803) — німецький письменник.

Красіцький Ігнацій (1735—1801) — польський письменник. Автор ірої-комічних поем «Мишоїд» (1775) та «Монахомахія» (1778, опублік. анонімно), історичної поеми «Хотинська війна» (1780), збірки «Байки і приповістки». Створив «Збірник найпотрібніших відомостей» (т. 1—2, 1781—1883) — перше польське енциклопедичне видання.

«Зоря галицька» — перша українська газета в Галичині, орган Головної руської ради. Виходила протягом 1848—1857 рр. у Львові щотижня (протягом 1849—1853 рр. двічі на тиждень).

С. 283. Левицький Михайло (1774—1858) — церковний і громадський діяч, перший кардинал-українець, багато зробив для розвитку українського шкільництва в Галичині. Перемиський єпископ (з 1813 р.), галицький митрополит (з 1816 р., з 1848 р. — примас Галичини).

Шлецер Август-Людвіг (1735—1809) — німецький історик, статистик, публіцист, філолог. У 1761—1767 рр. працював у Росії. У 1768—1809 рр. професор Геттінгенського університету. Автор праць з історії давньоруського літописання, всесвітньої історії, джерелознавства. Переклав на німецьку мову «Повість временних літ». Головна його праця: «Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом-Лудовиком Шлецером. Перевел с немецкого Дмитрий Языков» (ч. 1—3, 1809—1819).

Нарушевич Адам-Станіслав (1733—1796) — польський історик і поет, перекладач, професор Віленського університету. З 1788 р. католицький єпископ у Смоленську, з 1790-го — у Луцьку. Автор ліричних віршів, од, сатир (т. 1—4, 1778), «Історії польського народу» (т. 2—7, 1780—1786, т. 1, 1824). Залишив 230 томів джерел з історії Польщі «Теки Нарушевича». Видав «Щоденник подорожі короля Станіслава Августа в Україну 1787 року» (1788).

Бандтке Єжи-Самуель (1768--1835) — польський історик і бібліограф.

...Вальтера Скотта («Історія Наполеона»)... — Скотт Вальтер (1771—1832) — англійський і шотландський письменник. У дослідженні «Життя Наполеона Бонапарта» (1827) описав боротьбу населення Росії проти французьких загарбників, у творі згадано й народ «з берегів Бористена» (Дніпра).

Літопись Нестора — йдеться про «Повість временних літ», авторство якої традиційно приписується давньоруському письменникові, агіографові й літописцю Несторові Печерському (бл. 1056—1057 — бл. 1116—1121), ченцеві Києво-Печерського монастиря.

...«Історію Росії» Карамзина... — Йдеться про «Историю государства Российского» (т. 1—12, 1816—1829; від давнини до 1611 р.) Карамзіна Миколи Михайловича (1766—1826) — російського письменника, публіциста, історика та критика.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик, етнограф, архівіст. Працював у Ставропігійському інституті, член Петербурзької академії наук. Автор багатьох праць польською і російською мовами, серед них: «Літопис Львівського Ставропігійського братства», «Хроніка міста Львова», «Нарис історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві». Здогадно, Франко мав на увазі його працю «Історичні дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині» (1863, польською мовою).

С. 284. Шафарик Павел-Йосеф (1795—1861) — чеський і словацький філолог та історик, діяч культурно-національного відродження.

С. 286. ...про польських поетів української школи... — Йдеться про так звану українську школу в польській літературі. Термін вжитий уперше 1837 р. польським письменником А. Тишинським і поширений пізніше також в українському літературознавстві на означення групи польських письменників доби романтизму, які у своїй творчості зверталися до української історичної тематики, описів побуту і природи, фольклору тощо. До них зараховують А. Мальчевського, Ю.-Б. Залеського, С. Гощинського, О. Грозу, М. Гославського, Ю. Коженьовського, М. Чайковського, Тимка Падуру, М. Грабовського та інших письменників.

Павловський Олексій Павлович (1773—після 1822) — український мовознавець, лексикограф, перекладач, автор першої граматики української мови: «Грамматика малороссийского наречия» (СПб, 1818), написаної російською мовою, приклади наведені українською мовою.

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — український і російський філолог-славіст, фольклорист, етнограф, видавець. У збірнику «Запорожская старина» (1833—1838) публікував українські пісні та звичаї разом із власними додатками.

Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — український і російський філолог-славіст, історик, фольклорист, письменник і перекладач; професор Московського університету (1842—1868, з перервою), секретар Московського товариства історії й старожитностей російських (з 1845 р.), редактор його органу «Чтения Московского общества истории и древностей российских» (1846—1848, 1858—1877). Автор поетичних творів «Наські українські казки» (1835) та ін.

Довгоносенко — псевдонім українського письменника Петра Синельникова.

Забіла Віктор Миколайович (1808—1869) — український поет. Повну збірку творів «Співи крізь сльози» (1906) видано у Львові заходами І. Франка.

Могила — один із псевдонімів Амвросія Лук'яновича Метлинського (1814—1870) — українського поета, фольклориста, видавця.

Галка — псевдонім М. Костомарова.

Боровиковський Левко Іванович (1806—1889) — український поет, етнограф і філолог.

Шпигоцький Опанас Григорович (?—?) — письменник першої половини XIX ст., належав до харківського гуртка романтиків, дослідник українського фольклору, перекладач. Деякий час працював коректором друкарні Московського університету, урядовець (з 1843 р.). Автор «Малороссийской баллады» («Украинский альманах», 1831), переклав українською мовою уривки поеми «Полтава» О. Пушкіна, сонети Сапфо, російською мовою поему «Конрад Валленрод» А. Міцкевича.

Гоголь-батько — Василь Панасович Гоголь (Яновський; 1777—1825), український письменник, автор водевілів, батько Миколи Гоголя.

Гулак-Артемовський Петро Петрович (справжнє прізвище — Артемовський; 1790—1865) — український поет, професор Харківського університету, у 1829—1841 рр. — декан словесного факультету, у 1841—1849 рр. — ректор Харківського університету. Писав байки, балади, ліричні вірші.

Левицький Йосиф (1801—1860) — український письменник і культурний діяч москвофільського спрямування.

Мох Рудольф Іванович (1816—1891) — український поет і драматург, один з послідовників «Руської трійці», автор збірки віршів «Мотиль» (Львів, 1841), примірник якої зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 293).

С. 292. ...выписки із «Истории Малороссии» Маркевича... — Мова йде про «Историю Малороссии» (т. 1—5, 1842—1843), що її написав російською мовою український історик, етнограф, фольклорист, поет Микола Андрійович Маркевич (1804—1860).

...«Истории России» Соловьева... — Повна назва: «История России с древнейших времен» (т. 1—29, 1851—1879), автор — російський історик Сергій Михайлович Соловйов (1820 1879).

...літописів, виданих Білозерським... — Йдеться про збірку «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским» (К., 1856. — Т. 1). Її упорядкував і видав український фольклорист та етнограф Микола Михайлович Білозерський за участі П. Куліша (1833—1896).

Прижов Іван Гаврилович (1827—1885) — російський письменник, публіцист, історик.

«Чтения Московского Общества Истории и древностей» — науковий журнал, який видавався при Московському університеті у 1845—1848, 1858—1877 рр. Точна назва: «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских».

«Gazeta Lwowska» — польська газета, що виходила у Львові протягом 1890—1914, 1918 рр.

Полунін Олексій Іванович (1820—1902) — російський лікар-патологоанатом, професор Московського університету (з 1849 р.), організатор першої кафедри патологічної анатомії. У 1851—1859 рр. видавав «Московский врачебный журнал».

...«Українських оповідань» Стороженка... — Йдеться про видання «Українські оповідання» (СПб., 1863) Олекси Петровича Стороженка (1805—1874) — українського письменника, автора повістей і оповідань переважно гумористичного та історико-романтичного характеру.

Єшевський Степан Васильович (1829—1865) — російський історик, професор Казанського (з 1855 р.) і Московського (з 1857 р.) університетів.

Устрялов Микола Герасимович (1805—1870) — російський історик, професор Петербурзького університету.

Корсаков Дмитро Олександрович (1843—1920) — російський історик, професор історії Казанського університету (з 1881 р.), член Московського археологічного товариства. 1872 р. захистив дисертацію «Меря и великое княжение ростовское» (Казань, 1872). Автор праці «Воцарение имп. Анны Иоановны» (1880).

С. 293. Рубан Василь (1742—1795) — письменник, історик, перекладач, видавець. Очевидно, йдеться про його головну працю (видану спільно з О. Безбородьком) «Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 год, с изъявлением образа тамошнего правления» (1777).

Рігельман Олександр Іванович (1720—1789) — російський історик, військовий інженер, топограф, автор твору «Летописное повествование о Малой России, её народе и казаках вообще...» (закінчений 1786 р.); цей твір є компіляцією давньоруських і українських старшинсько-козацьких літописів, польських хронік і мемуарів; автор використав також власні спостереження і документальні матеріали.

Симоновський Петро Іванович (1717—1809) — український історик, автор праці «Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765).

Лукомський Степан Васильович (1701 — бл. 1779) – український письменник, історик, перекладач, автор хроніки з історії України XIV—XVI ст. «Зібрання історичне» («Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских летописей обшитованным полковым обозным Стефаном Васильевым сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуке в 1770 году» (надруковано в додатку до «Летописи Самовидца», 1878).

С. 295. Кишка Лев (1668—1728) — український письменник-полеміст, церковний діяч; василіанин. Від 1714 р. — київський греко-католицький митрополит. Автор твору «Собраніє припадков краткоє і духовним особам потребноє».

...піярського монастиря в Межирічі Корецькім... — Межиріч Корецький — колишнє містечко на Волині, тепер с. Межирічі Корецького району Рівненської обл. Піяри — отці побожних шкіл, конгрегація, заснована у 1597—1617 рр. у Римі св. Йосипом Калясанті по змозі для безкоштовного навчання молоді, 1669 р. на правах чину. В Україні мали монастирі та школи у Холмі, Золочеві, Львові, Межирічі.

Свідзінський Павло Іванович (XVIII ст.) — український священик, родом з Лемківщини, книголюб, автор латинської епіграми проти книгокрадів (див.: 37, *258*). Деякі його записки опублікував А. Петрушевич у «Сводній літописі».

Скитський монастир — Манявський скит, монастир, заснований 1611 р. біля села Манява (тепер Богородчанського району Івано-Франківської обл.) в Горганах Іовом Княгиницьким зі ставропігіальним правом царгородського патріарха Тимотея II (1620).

С. 296. ...повстання селян, звісне під назвою Коліївщини, було в р. 1768 і тяглося 3 місяці. — Після виступу Барської конфедерації 1768 р. й у зв'язку з розправами конфедератів над селянами запорозький козак Максим Залізняк з групою запорозьких козаків у квітні 1768 р. заклав Кіш в урочищі Холодний Яр. 26 травня (6 червня) 1768 р. гайдамацьке військо здобуло Жаботин, згодом — Смілу, Богуслав, Канів, Черкаси, Корсунь, Лебедин, Лисянку та інші міста й села. За короткий час повстання охопило Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля і Волинь. Після взяття Умані рада повстанців проголосила Залізняка гетьманом. Царський уряд Росії надав допомогу польському уряду у придушенні повстання. Залізняка, Гонту, С. Неживого 26 червня (7 липня) 1768 р. по-зрадницькому схоплено під час зустрічі з командуванням царських військ і жорстоко покарано. Загони повстанців роззброїли. Остаточно повстання вдалося придушити лише у квітні-травні 1769 р.

...захоплення Умані... — 9—10 (20—21) червня 1768 р. загін М. Залізняка і надвірні козаки магната Ф. Потоцького під командуванням сотника І. Гонти захопили Умань.

Почаївський монастир — Почаївська лавра, православний чоловічий монастир у м. Почаєві, — найбільша православна святиня Волині й друга, після Києво-Печерської лаври, України. За переказами, Почаївський монастир заснували ченці Києво-Печерського монастиря, що втекли від татарського нападу 1240 р. У документах монастир згадується вперше 1527 р.

С. 297. «Мамай» — найпопулярніша народна картина XVII—XVIII ст., мальована на стінах хат, скринях, шафах, дверях, кахлях, посуді, полотні тощо; зображує сидячого козака-бандуриста (на тлі пейзажу) і докладно передає деталі козацького одягу, зброї та кінської збруї; під зображенням звичайно віршований напис, у якому говориться про діяння козака Мамая, гайдамацького отамана 1750-х років.

Гонта Іван (?—1768) — один з керівників Коліївщини. Служив козаком, пізніше сотником надвірного війська польського магнатів Потоцьких в Умані. Разом зі своїм загоном надвірних козаків перейшов на бік повсталих. Учасник захоплення Умані. Разом з М. Залізняком підступно схоплений царським урядом Росії. Польська влада після страшних катувань стратила І. Гонту. Про нього складено легенди, пісні та перекази.

...рятунковою ниткою Аріядни. — Спосіб, що допомагає розв'язати якесь важливе питання, вийти зі скрутного становища. За давньогрецькою міфологією, Аріадна допомогла Тесею перемогти Мінотавра і вибратися з лабіринту за допомогою клубка ниток, що вказував шлях до виходу.

С. 298. «Галицько-руська матиця» — культурно-освітнє товариство, засноване 1848 р. у Львові на зразок інших слов'янських матиць. Займалося з-поміж іншого й книгодрукуванням, випускаючи книжки з різних галузей знань. З 1865 р. видавала «Науковый сборник» (4 випуски щорічно).

С. 299. ...томи актів до часів Хмельниччини, які публікує д. Томашівський... — Йдеться про «Акти про народні рухи й руські соймики в Галичині 1648—1651 рр.», надруковані у «Жерелах до історії України-Руси» (т. 4—6, 1898—1913).

Томашівський Степан Федорович (1875—1930) — український історик, публіцист і політик, доцент Львівського і Краківського університетів, дійсний член НТШ (з 1899 р.). Досліджував Хмельниччину і Мазепинську добу. Опублікував «Матеріали до історії Хмельниччини» (1896), «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» (1898) тощо.

Червона Русь — історична область у XV—XVIII ст.; об'єднувала Руське воєводство (Східну Галичину) і Белзьке воєводство, межувала із Поділлям, Волинню, Закарпаттям, Буковиною, Литвою; головні міста — Львів, Галич, Теребовля, Санок, Кросно, Белз, Холм, Замостя. Історична назва Галичини, що трапляється у писемних джерелах, переважно зарубіжних, у XVI—XIX ст.

С. 300. Гнат (Ігнатій) з Любарова (?—?) — український письменник другої половини XVI — початку XVII ст. Близький до

Йова Княгиницького. У його «Житії і жизні преподобного отца нашого Іова» відображені численні історико-культурні та соціально-побутові факти першої половини XVII ст., зокрема про перебування І. Вишенського на Україні у 1604—1606 рр.

Теодозій (Феодосій) Скитський (Печерський; бл. 1036—1074) — церковний діяч, ігумен Києво-Печерського монастиря; святий. Автор повчань, слів, казань, послань, уставу Києво-Печерського монастиря.

...авторство звісної «Перестороги»... — Автор «Перестороги» не відомий. І. Франко обстоював гіпотезу (її поділяли К. Студинський, М. Василенко, П. Коляда), що автором «Перестороги» був один з провідних діячів Львівського братства Юрій Рогатинець. Серед інших ймовірних авторів називали львівського священика А. Вознесенського (Д. Зубрицький, А. Попов, П. Яременко), Йова Борецького (М. Возняк, О. Білецький, П. Загайко).

С. 301. Боян — давньоруський співець-дружинник другої половини XI — початку XII ст., уславлений у «Слові о полку Ігоревім». Ім'я Бояна виявлено також в одному з написів на стінах Софійського собору в Києві. Одні вчені заперечували існування Бояна, інші ототожнювали його зі згадуваним у літописі старцем Яном Вишатичем, із сином царя Симеона віщим Баяном, з великим князем Олегом Святославичем.

Святослав Ігоревич (?—972 або 973) — великий князь київський (957—972).

...фальшованою «Ведою славян» Верковича... — Йдеться про збірку пісень «Веда слов'янська», яку болгарський фольклорист, етнограф і археолог Веркович Стефан (1827—1893) видавав за болгарський доісторичний епос і опублікував 1876 р. російською та болгарською мовами.

«Задонщина великаго князя господина Димитрія Ивановича» — «Задонщина» («Слово Софония рязанца о великом князе Дмитрии Ивановиче и брате его Владимире Андреевиче»), пам'ятка давньоруської літератури кінця XIV ст., в якій описано події Куликовської битви (1380). До наших часів дійшло шість списків «Задонщини», з них два — в уривках. Ранній список, неповний і перероблений, переписав у 70-х роках XV ст. монах Єфросин. Про автора відомо, що звали його Софоній і був він рязанцем.

С. 303. ...на «словутнѣмъ спѣвцю Митусѣ» з Перемишля... — Митуса (Дмитро) — давньоруський співець у владики перемиського, що згадується у Волинському літописі 1241 р. Князь Данило Романович Галицький запрошував Митусу до себе співцем, але той відмовився. І. Франко присвятив Митусі вірш «Бунт Митуси» (Друг. — 1875. — № 24). У збірці «Із літ моєї молодості» (1914) Франко додав до цього вірша історичний екскурс, присвячений постаті Митуси, де, зокрема, піддав сумніву твердження М. Максимовича про те, що Митуса був визнаний свого часу церковний співак, який належав до дяків перемиського єпископа, і висловив припущення про визнання за Митусою становища світського співака, дружинника або боярина, що міг противитися князівській владі.

Данило — Данило Галицький (1201—1264), князь Галицько-Волинської землі.

«Словарь» — етимологічний словник усіх слов'янських мов у порівнянні з індоєвропейською, що його уклав А. Петрушевич (рукопис не опубліковано).

С. 304. ...його згірдний відзив про переклад Нового Завіту Куліша—Пулюя в «Сборн[ику]» Гал[ицько]-рус[ької] матиці 1887, ст. 215... — Ідеться про відгук на вид.: Святе Письмо Нового Завіту / Переклад П. А. Куліша та І. Пулюя. — Львів, 1887. Пулюй Іван Павлович (1845—1918) — український фізик і електротехнік, винахідник і громадський діяч.

...Ульфіловім перекладі Біблії... — Ульфіла (Вульфіла; бл. 311—383), єпископ західних готів від 341 р., прихильник аріанізму, творець готського алфавіту, перекладач Біблії готською мовою.

...письмо... образцевое (иероглифическое)... — Так зване ідеографічне письмо, знаки якого (ідеограми) передають здебільшого цілі слова.

...рѣзы и черты»... — Первісне слов'янське письмо, про яке писав давньоболгарський письменник, монах Храбр Чорноризець (кінець IX — початок X ст.) у трактаті «Сказание о письменах»; графічні знаки, за допомогою яких слов'яни вимірювали час, рахували й віщували.

Глаголиця — одна з двох найстаріших слов'янських азбук. Подібна до кирилиці буквеним складом, алфавітним порядком, звуковим значенням і назвами букв. Од кирилиці відрізняється складнішим накресленням і кількістю букв (у глаголиці — 40, у кирилиці — 43). Питання про походження глаголиці остаточно не з'ясоване. Більшість учених вважає, що її склав Кирило, а кирилицю створено дещо пізніше. Одна з найстаріших пам'яток глаголиці, що дійшли до нас, — Київські листки (X ст.).

С. 306. Дюканж Шарль (1610—1688) — французький візантиніст і письменник. Автор історії Константинополя при французьких імператорах, історії Візантії. Видав грецький та латинський глосарії («Glosarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis», 1688).

О. Л.

Пісні Анатоля Свидницького. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 14. — Кн. 4. — С. 43, за підп.: *І. Фр.*

Подається за першодруком.

Свидницький Анатолій Патрикійович (1834—1871) — український письменник, етнограф.

С. 306. «Люборадські» — роман А. Свидницького «Люборацькі», написаний у 1861—1862 рр. Першодрук роману, у скороченому вигляді, — з ініціативи І. Франка й частково під його наглядом у журналі «Зоря» 1886 р. (№ 1—6, 9—22) під назвою «Люборадські. Сімейна хроніка А. Патрічєнка Свидницького». Окремою книжкою роман вийшов 1887 р. у Львові з Франковою передмовою (див.: 27, 7—8). Повністю видано роман 1901 р.

В. Б. А. — криптонім, яким підписувався Володимир Боніфатійович Антонович.

О. Л.

Adam Krechowiecki. Bohdan Zaleski o sobie i współczesnych (na podstawie korespondencji). Odczyt wygłoszony dnia 27 lutego 1901 w Krakowie, w sali uniwersyteckiej na dochód Towarzystwa oświaty ludowej, Льв[ів], 1901, стор. 52. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1901. — Т. 43. — Кн. 5. — С. 23—24, за підп.: *І. Франко.*

Автограф: ІЛШ, ф. 3, № 781.

Подається за першодруком.

Креховецький (Krechowiecki) Адам (1850—1919) — польський публіцист і письменник; у 1883—1918 рр. — редактор «Gazety Lwowskiej» і «Przewodnika Naukowego i Literackiego».

Towarzystwo oświaty ludowej. — Товариство народної освіти, засноване 1867 р. у Львові для поширення освіти серед робітників та селян.

С. 307. Залеський Богдан-Юзеф (1802—1886) — пост-романтик, представник «української школи» в польській літературі. Навчався у Варшаві, з 1831 р. емігрував у Францію. Автор поетичних збірок «Поезія», «Дух од степу», «Думи і думки».

Целінський (Celińsky)Адам (1809—1837) — польський поет, публіцист; емігрант. Навчався в школі отців василіян в Бресті Литовськім, у ліцеї в Кременці, у Варшавському університеті. За життя не вийшло жодної його публікації. Автор поеми «Spiew łabędria» та віршів «Katolik», «Człowieka!», «Wić na pospolite ruszenie».

Кременецький ліцей — заснований 1805 р., існував як Вища волинська гімназія, 1819 р. перейменований на ліцей.

Терлецький Володимир (світське ім'я — Іполит; 1808—1888) — церковний, громадський діяч і публіцист, учасник польського повстання 1831 р. Був парохом першої католицької церкви східного обряду в Парижі. Друкувався у галицькій газеті «Слово». Автор українських перекладів книжки «Наслідування Христа» Томи Кемпійського і поезій Б.-Ю. Залеського.

А. Ш.

«Ateneum». Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 11. — С. 18, за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Ateneum» — польський літературно-критичний журнал, що виходив у Варшаві протягом 1876—1901 рр.

С. 308. Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — польський і російський літературознавець, публіцист, юрист, суспільний діяч; професор Петербурзького університету (1857—1861). Автор праць «Огляд історії польської літератури», перша редакція якої увійшла в книжку «Огляд історії слов'янських літератур» (Обзор истории славянских литератур. — СПб., 1865; разом з О. Пипіним), а також досліджень творчості Міцкевича, Жеромського, інших письменників.

Данило Паломник — давньоруський письменник кінця XI — початку XII ст., ігумен одного з чернігівських монастирів.

О. Л.

Федькович — концертант і прелегент. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 12. — С. 175—177, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 308. Незабаром вийде перший том повного, критичного видання творів Осипа Федьковича... — Йдеться про вид.: *Федькович Осип-Юрій.* Писання: Перше повне і критичне видання творів. — Львів, 1902—1910. І. Франко був редактором першого тому та другої частини третього тому чотиритомного видання творів Ю. Федьковича, що вийшло у видавничій серії НТШ «Українсько-руська бібліотека».

...у післясловію до своєї книжечки, виданої «Просвітою», п. з. «Дванадцять пісней во честь і славу святого Отця нашого Николая». У Львові 1873, перше видання... — Йдеться про поетичну збірку Ю. Федьковича «Дванадцять пісней во честь і славу святого Отця нашого Николая, мір-ликійського чудотворця, Руси і шкіл патрона» (Львів: Друкарня НТШ, 1873; 2-ге вид., без післямови Федьковича, — 1874). До неї увійшли наступні вірші: І. Молодий вік святого Николая; II. Як один бідний чоловік загадав свої доньки до гріха довести і як святий Николай його рятує; III. Як святий Николай лагодиться в дорогу і йому родичі помирають; IV. Як їхав святий Николай до Єрусалима і як мертвого корабельника воскресив; V. Як приїхав святий Николай до Єрусалима і як йому ся двері церковні самі отворили; VI. Як їхав святий Николай з Єрусалима у місто Міру і що по дорозі сталося; VII. Як приїхав святий Николай у місто Міру і як його там на владику вибрали; VIII. Як сидів святий Николай у неволі; IX. Як випустили святого Николая з неволі і як він край Ликійський від голоду спасає; X. Як проклятий Арій на церков Божу встає і як через нього святого Николая з владики імінують; XI. Як рятує святий отець Николай трьох граждан від мечної неповинної смерти; XII. Як рятує святий отець Николай трьох воєвод від смерти. Похвала.

С. 309. Лаврівський (Лавровський) Юліан Григорович (1821—1873) — галицький культурний діяч, засновник товариства «Руська бесіда», один з організаторів першого українського професійного театру на західноукраїнських землях. У 1870—1872 рр. — голова товариства «Просвіта».

С. 310. «Слово» — політична газета москвофільського спрямування, заснована 1861 р. (перший номер вийшов 25 січня). Видавець і редактор — Б. Дідицький. З 1871 р. видавець-редактор — В. Площанський. У редагуванні брали участь М. Клемертович, О. Марков, О. Мончаловський. Проіснувала до середини 1887 р.

О. Л.

[Передмова до книжки: Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. Том II. Львів, 1901]. Вперше надруковано у вид.: *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. — Львів, 1901. — Т. 2. — С. III—IV, за підп.: *Від президії філолог[ічної] секції Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка.* Авторство: *Возняк М. С.* [Текст промови в день святкування річниці Т. Г. Шевченка у Львові 1947 р.]. — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. — Відділ рукописів, ф. Воз., № 139, п. 5.

Подається за першодруком.

С. 310. ...нашого Товариства... — Йдеться про Наукове товариство імені Шевченка.

О. Л.

Про життя і діяльність Олександра Кониського. Вперше надруковано у вид.: Про життя і діяльність Олександра Кониського / Оповів Іван Франко. — Львів: Коштом і заходом т-ва «Просвіта», 1901. — 36 с. [Вид-во т-ва «Просвіта», № 253].

Друкувалось у вид.: *Іван Франко.* Мозаїка. — С. 122—147.

Подається за першодруком.

С. 312. ...помер у грудні 1900 року в Києві. — О. Кониський помер 29. XI (12. XII). 1900 р.

...в хуторі Переходовці Чернігівської губернії в Росії. — Тепер с. Переходівка Ніжинського району Чернігівської обл.

С. 313. В роках 1854—1856 тяглася велика війна трьох европейських держав: Англії, Франції й Туреччини з Росією. Росію побито на півострові Кримі. — Йдеться про Кримську війну 1853—1856 рр. між Росією і Туреччиною та її союзниками Великою Британією і Францією (з 1854 р.) та Сардинією (з 1855 р.). Англійські і французькі війська втрутились у хід війни і запобігли остаточній поразці Туреччини, після облоги і втрати Севастополя (1855) Росія підписала Паризький трактат про закінчення війни (1856).

Микола I Романов (1796—1855) — російський імператор з 1825 р., син Павла I. Вступаючи на престол, придушив виступ декабристів, встановив у Росії поліційний режим, жорстоко придушив польське повстання 1830—1831 рр. і угорську революцію 1848—1849 рр., спровокував невдалу для Росії Кримську війну.

Олександр II Романов (1818—1881) — російський імператор (з 1855 р.), старший син Миколи I. Консерватор за своїми поглядами, однак саме за його правління були здійснені селянська, земська, військова та інші реформи. Скасував кріпосне право (1861), придушив польське повстання 1863—1864 рр., підписав Емський указ 1876 р. Убитий народовольцями.

В Петербурзі видав Куліш цілий ряд добрих українських книжок... — П. Куліш видав у Петербурзі фольклорно-етнографічний та історико-літературний збірник «Записки о Южной Руси» (т. 1—2, 1856—1857), свій роман «Чорна рада» (1857), а в заснованій там 1857 р. приватній «Друкарні П. О. Куліша» — твори М. Гоголя (т. 1—6, 1857), свій український буквар «Граматка», «Повісті» (1858) і драматичні твори (1862) Г. Квітки-Основ'яненка, «Народні оповідання» Марка Вовчка (1857), «Кобзар» Т. Шевченка (1860), альманах «Хата» (1860), а в серії «Сільська бібліотека» протягом 1860—1862 рр. — понад двадцять дешевих книжечок-«метеликів» із творами Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Номиса (М. Симонова), Д. Мордовця та ін.

...в році 1861 зачала виходити там літературно-наукова часопись «Основа», зразу мішано, по-московськи і по-українськи, а далі чисто по-українськи. — Журнал «Основа» протягом усього часу виходу у світ (1861—1862) містив тексти російською та українською мовами.

С. 314. В царськім декреті, яким скасовано кріпацтво... — Царський декрет 1861 р.

С. 315. Ще 1859 р. видав Куліш український буквар («Граматку»), потім другий. — Було два видання «Граматки» у Петербурзі — 1857 і 1861 р.

І Шевченко недовго перед смертю злагодив до друку «Буквар». — Т. Шевченко уклав «Букварь южнорусскій» восени 1860 р. (видано в Петербурзі на початку 1861 р.).

...біблійну історію та житія святих (Опатович)... — Йдеться про популярне видання церковного письменника і православного священика, активного члена української «Громади» у Петербурзі Степана Івановича Опатовича (1832—1892) «Оповідання зі Святого Письма» (1863).

...книжечку рахункову (Мороз). — Йдеться про вид.: «Арихметика, або Щотниця» (1862), що його підготував український письменник родом із Чернігівщини, член «Старої громади» у Києві Мороз Данило Костянтинович (псевдоніми — Костянтинович, Недоля; 1841—1894).

Він видав 1861 р. «Українські прописи» (взірці писання)... — Ця книга вийшла у світ 1862 р.

...засів до праці над «Щотницею», себто книжкою рахунковою. — Повна назва книжечки О. Кониського: «Арихметика, або Щотниця для українських шкіл» (СПб., 1863).

Там була поміщена 1861 р. гарна праця Якова Головацького, тоді професора руської мови на Львівськім університеті, про галицьких русинів і їх просвітні та національні змагання. — Йдеться про статтю Я. Головацького «Русини в 1848 р. (Пам'яті Т. Г. Шевченка)» (Основа. — 1862. — № 4. — С. 1—27).

Там передруковано також видану у Львові книжечку Гната Гальки про руське весілля над Збручем. — Йдеться про публікацію: Русинське весілля над Збручем // Основа. — 1862. — № 4. — С. 1—40. Це передрук з книжки: Народнії звичаї і обряди з-над Збруча / Описані Ігнатом Гальком. — Львів, 1861. — Часть перва.

Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — український поет і журналіст, видавець і громадсько-культурний діяч, один з ідеологів москвофілів, редагував газети «Зоря галицька» (1853—1854), «Слово» (1861—1871), у якій знайомив галичан з творчістю Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Воробкевича, видав альманах «“Зоря галицкая” яко альбум на год 1860» (1860), збірник «Галичанин» (1862—1863). Писав язичієм.

С. 316. Ще 1859 року, коли вийшов перший Кулішів буквар («Граматка»)... — «Граматка» вперше вийшла 1857 р.

С. 317. ...гайдамаччина, така, як була в Умані 1769 р. ... — Гайдамацький загін М. Залізняка і надвірні козаки сотника І. Гонти захопили Умань 9—10 (20—21) червня 1768 р.

Київський губернатор... — Васильчиков Іларіон Іларіонович (1805—1863) — київський, подільський і волинський генерал-губернатор, князь.

С. 319. Навіть такі люди, як Куліш, уступили в російську службу... — Протягом 1864—1867 рр. П. Куліш працював чиновником з особливих доручень, директором відділення духовних справ у царському Установчому комітеті у Варшаві.

Холмщина (Забужжя) — історична область на р. Буг, названа від м. Холм, що його заснував Данило Галицький у XIII ст. Була заселена українцями, з 1919 р. — у складі Польщі.

С. 320. Москвофільство — суспільно-політичний і літературний напрям у Галичині, Буковині і Закарпатській Україні другої половини XIX — початку XX ст. В основі його лежала ідея панславістів та деяких слов'янофілів середини XIX ст. про «злиття всіх слов'янських рік в єдиному російському морі» під владою російського самодержавця. При цьому українці оголошувалися частиною «російського племені», а українська мова — діалектом російської.

Лебединцев Петро Гаврилович (1819—1896) — священик Успенського собору на Подолі в Києві (1860—1864), згодом протоєрей Софійського собору.

Лавровський — Юліан Григорович Лаврівський.

Качала Стефан (1815—1888) — український історик та публіцист, священик, посол до Галицького крайового сейму (з 1861 р.), один з провідних діячів народовського спрямування, член-засновник товариства «Галицько-руська матиця» (1848), Товариства імені Шевченка, «Просвіти». Автор «Короткої історії Русі» (1886).

Сушкевич Корнило (1840—1885) — український громадсько-культурний діяч, один із керівників народовців; за фахом правник, співзасновник «Просвіти» (заступник першого голови), Товариства імені Шевченка (його перший голова, 1874—1885), Руського педагогічного товариства (1881). Видав своїм коштом «Поезії» Т. Шевченка (т. 1—2, 1867).

Литвинович Спиридон (1810—1869) — український церковний і громадський діяч, ректор духовної семінарії у Відні (з 1852 р.), львівський митрополит (з 1863 р.), віце-маршал Галицького крайового сейму, член Державної Ради у Відні.

Липськ — слов'янська назва м. Лейпциг.

С. 321. Валуєв Петро Олександрович (1814—1890) — російський державний діяч-консерватор, міністр внутрішніх справ (1861—1868), видав так званий Валуєвський циркуляр (1863) про заборону друкування українською мовою наукових, навчальних та релігійних книжок і про заборону української мови у школі.

Єлисаветград — тепер Кіровоград.

Бобринець — місто на Єлисаветградщині (тепер Кіровоградської обл.).

Кропивницький Марко Лукич (1840—1910) — український драматург, актор, режисер, антрепренер, композитор.

Катеринослав — тепер Дніпропетровськ.

С. 323. Лисенко Микола Віталійович (1812—1912) — український композитор, основоположник української класичної музики, музичний етнограф, диригент, піаніст, громадський діяч. Автор кантат, опер, сольних та хорових композицій на тексти українських поетів, зокрема І. Франка («Вічний революціонер»). Як член «Київської громади» підтримував тісні зв'язки з діячами Західної України, особливо з Франком, з яким познайомився у Києві 1885 р. У грудні 1903 р. в Галичині відбулося вшанування 35-літнього творчого ювілею композитора, в якому взяв участь І. Франко.

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український учений-філолог. Член-кореспондент російської Академії наук (1898—1911), автор численних праць з українського мовознавства, літератури та фольклору.

Русів (Русов) Олександр Олександрович (1847—1915) — український статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч.

В Києві засновано відділ петербурзького імператорського Географічного товариства... — Йдеться про Південно-західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, створений у Києві 1873 р. для вивчення географії, етнографії, економіки і статистики України. Заходами Товариства видано збірники чумацьких пісень І. Рудченка (1874), історичних пісень В. Антоновича і М. Драгоманова (1874—1875), думи і пісні бандуриста О. Вересая, два томи «Записок» (1874—1875), у яких уміщено праці В. Антоновича, О. Русова, П. Чубинського, Ф. Вовка, М. Лисенка, М. Левченка, М. Драгоманова та ін. Відповідно до положень Емського указу, російський уряд у червні 1876 р. ліквідував Товариство.

С. 324. «Киевский телеграф» — громадсько-політична і літературна газета, яка виходила у Києві упродовж 1854—1876 рр.

С. 325. Ся книжка була готова в цвітню 1876 р. — «Першу граматику, або Читання» видано 1883 р.

...вийшов царський указ, пам'ятний по всі часи в історії нашого слова в Росії... — Йдеться про так званий Емський акт, що його підписав російський цар Олександр II у м. Емс (Німеччина) 30 травня ст. ст. 1876 р. Цей указ забороняв видавати українською мовою оригінальні твори (крім історичних та літературних пам'яток і белетристичних текстів, та й то російським правописом і з дозволу Головного управління у справах друку), переклади, ввозити до Російської імперії книжки і брошури українською мовою без спеціального дозволу того-таки Головного управління. Заборонялись також українські театральні вистави, концерти, публікування текстів до нот українською мовою.

С. 326. ...видрукували в Празі перше повне видання Шевченкового «Кобзаря»... — Йдеться про вид.: *Шевченко Т. Г.* Кобзар / Упоряд. Ф. Вовк, О. Русов. — Прага, 1876. — Т. 1—2. Це видання лягло в основу пізніших видань «Кобзаря», що їх здійснив М. Драгоманов у Женеві (1878, 1881).

Щоголів Яків Іванович (1823—1898) — український поет, автор збірок «Ворскло» (1883) та «Слобожанщина» (1898). Друкувався у журналах «Молодик», «Зоря», «Рада», альманасі «Хата» та ін.

Лиманський — псевдонім Василя Семеновича Мови (1842—1891), українського письменника і перекладача.

Мордовець Данило Лукич (1830—1905) — український і російський письменник, публіцист, історик.

«Луна» — літературно-художній альманах, що його видав у Києві 1881 р. Лука Ільницький за участю О. Кониського.

С. 327. Піхно (Пихно) Дмитро Іванович (1853—1912) — російський економіст і публіцист, монархіст і ворог українства, у 1888—1902 рр. професор Київського університету, редактор монархічної газети «Киевлянин» (1878—1911). Згодом очолював київський відділ чорносотенного «Союзу російського народу». Протягом 1870-х років цькував в «Киевлянине» М. Драгоманова.

...революційна партія кинулася вбивати ненависних урядників, губернаторів, ворогів усякої свободи. — Йдеться про терористичні акти, що їх здійснювали члени таємної революційної народницької організації «Народна воля». Зокрема, 1881 р. вбито царя Олександра II (загалом на нього було вчинено 7 замахів), у лютому 1880 р. здійснено невдалий замах на міністра внутрішніх справ Російської імперії М. Т. Лоріс-Мелікова.

С. 328. Олександр III Романов (1845—1894) — російський імператор з 1881 р. Другий син Олександра II. Проводив консервативну політику, спрямовану на зміцнення державної влади.

Станіславів — тепер Івано-Франківськ.

Підбуж — тепер селище міського типу Дрогобицького району Львівської обл.

Волочиськ — тепер місто, райцентр Хмельницької обл., розташований на р. Збручі.

С. 329. ...заказ 1876 р. лишився не скасований і досі. — Тобто до 1901 р.

С. 330. Як дусила Московщина Україну від самого 1654 року, від Переяславської угоди... — Йдеться про наслідки Переяславського договору (1654), укладеного між козацьким гетьманом Б. Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем про приєднання України до Московії.

С. 331. ...поляки. Вони мали свою державу ще до 1794 року... — 1795 року відбувся третій поділ Речі Посполитої, який призвів до повної втрати її незалежності.

...під Росією, їм надано було 1815 р. окрему конституцію, окреме міністерство, окреме військо, окремий сойм. — Після Віденського конгресу (1815) створено автономне Королівство Польське, підпорядковане Росії, Велике князівство Познанське з незначною автономією у складі Пруссії, Галичина залишалася частиною Австрійської імперії.

...1831 року не зірвалися до повстання. — Листопадове повстання 1830—1831 рр. у Польщі, яке закінчилося поразкою.

Ще гірші часи для поляків настали по другім повстанні, що вибухло було в січні 1863 року. — Повстання 1863—1864 рр. у Польщі, також розгромлене російським царизмом.

Соловіївка — тепер село Парпурівського району Вінницької обл.

Потебня Андрій Опанасович (1838—1863) — брат Олександра Потебні, український демократ, учасник Польського визвольного повстання 1863—1864 рр., служив у Шліссельбурзькому піхотному полку, один із керівників таємної організації «Комітет російських офіцерів у Польщі», 1862 р. здійснив замах на царського намісника у Польщі. Загинув у бою з російськими військами біля Піщаної Скелі (Польща).

С. 336. ...на сю катедру покликано... Михайла Грушевського. — М. Грушевський очолив кафедру історії Східної Європи Львівського університету 1894 р.

Се була переміна заснованого за його почином Товариства ім. Шевченка на Наукове товариство ім. Шевченка... — 1893 р. заходами О. Кониського і В. Антоновича Товариство ім. Шевченка реорганізовано в Наукове товариство ім. Шевченка за зразком західноєвропейських наукових установ.

...докладну книжку про Шевченка... — Йдеться про вид.: *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. — Львів, 1898. — Т. 1; 1901. — Т. 2. Другий том вийшов у світ по смерті автора.

...потім 1899 р. вийшла ціла по-російськи... — Йдеться про вид.: *Кониский А.* Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко: (Критико-биографическая хроника). — Одесса, 1898.

С. 337. Він писав оповідання і спомини про різних людей... — З-під пера Кониського вийшли, зокрема, «Згадка про І. І. Срезневського» (1880), «Микола Костомаров (мої згадки про нього і його листи)» (1885), «Михайло Максимович» (1886), «Осип Федькович» (1888), «Про Анатолія Свидницького» (1888) та ін.

...розпочав у Росії друкувати повну збірку своїх оповідань (за життя видав їх три томи)... — Йдеться про вид.: *Кониський О.* Твори. — Одеса; Ялта, 1899—1903. — Т. 1—4. Четвертий том видано по смерті автора.

О. Л.

1902

В. Н. Перетц. Заметки и материалы для истории песни в России. I—VIII. СПб., 1901, стор. 83 (відбитка з «Известий Отд[еления] р[усского] яз[ыка] Имп[ераторской] ак[адемии] наук», Т. VI). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1902. — Т. 45. — Кн. 1. — С. 14—17, за підп.: *Ів. Франко.* Примірник цієї праці В. Перетца з авторським дарчим написом зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ. — Ф. 3. — № 5792).

Уривок автографа (недатований): ІЛШ. — Ф. 3. — № 797.

Подається за першодруком.

Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський та український філолог, історик української та російської літератур. Автор фундаментальної праці «Материалы к истории апокрифа и легенды» (Т. 1—2, 1899—1901).

С. 338. ...двотомової праці «Исследования и материалы для истории русской песни», обговореної в «Записках», т. XLI, стор. 24—28. — Йдеться про вид.: *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. — СПб., 1900. — Т. 1—2 (т. 1 — «Из истории русской песни», т. 2 — «Из истории старинной русской повести»). На кожен з цих томів Франко написав рецензію (Записки НТШ. — 1901. — Т. 41. — Кн. 3. — С. 24—28; С. 28—30; підп.: *Ів. Франко*).

...збірку українсько-руських і польських віршів та пісень, зладжену десь прикінці XVII в., а доповнену і поправлену в початку XVIII в. В початку XVIII в. вона належала до якогось Домініка Рудницького, пізніше до єзуїта Ґінтовта. — Йдеться про збірник Доменіка Рудницького, або інакше Гінтовта — Рудницького, оскільки на звороті обкладинки книжки вказано імена двох упорядників — Лаврентія Гінтовта та Доменіка Рудницького. Збірник датовано 1702—1716 рр. До нього ввійшли власні твори Доменіка Рудницького, а також вірші-пісні релігійної та світської тематики польською, латинською, українською, білоруською мовами. Загалом у збірнику записано 92 тексти, здебільшого з нотами, із них 19 україномовних (5 духовних, 5 гумористичних, 5 громадсько-політичних та 4 варіанти). Усі тексти написано латинкою. Збірник належав бібліотеці Зулуських, разом з матеріалами цієї колекції зберігався у Петербурзькій публічній бібліотеці. Потім колекцію передано до Варшавської національної бібліотеки. 1944 р. рукопис згорів. Рудницький Домінік (Доменік) (1676—1739) — автор кількох рукописних збірників українських та польських віршів і пісень. Народився у Литві. Навчався у Віленській гімназії, у 1725—1728 рр. — прокуратор Литовської провінції, з 1728 р. — ректор колегіуму в Пултуську, з 1731 р. — в Ломжі. Ґінтовт Лаврентій — єзуїт, місіонер у Білорусі, приятель Доменіка Рудницького зі студентських років. 1722 р. перебував у Могильові на Дніпрі.

...найстарша звісна досі аналогічна збірка (без нот), опублікована проф. Грушевським у «Записках»... — Йдеться про статтю М. Грушевського «Співанник з початку XVIII в.» (Записки НТШ. — 1897. — Т. 15. — Кн. 1. — С. 1—8) з додатком оригінального тексту співанника (*Там само.* — С. 9—48; Т. 17. — Кн. 3. — С. 9—49).

С. 339. ...«Ой... Нового мосту»... — На місці викрапкування й замість наступного слова має бути Шахнового (див.: Ой у Шахнового мосту... // Українська поезія: Середина XVII ст. / Упорядники В. І. Крекотень, М. М. Сулима. — К., 1992. — С. 396).

Сулима Іван Михайлович (?—1635) — гетьман українських нереєстрових запорозьких козаків. У серпні 1635 р. козаки на чолі з ним зруйнували Кодак. Був по-зрадницькому схоплений і переданий польсько-шляхетській владі, а згодом страчений.

Павлюк Павло (інше ім'я Бут) Михнович (? 1638) учасник повстання Сулими 1635 р., разом з яким здобув Кодак. Гетьман і провідник козацького повстання 1637 р. Улітку 1637 р. очолив протипольське повстання, яке згодом набрало масового характеру і поширилося на Лівобережжі. Виданий полякам і страчений у Варшаві в квітні 1638 р.

Берестецька битва — битва українських військ Б. Хмельницького і татар з польською армією. Відбулася в червні 1651 р. під Берестечком (на Волині).

Смотрицький Мелетій (1572 або 1575—1633) — український письменник-полеміст, поет, церковний діяч. Автор трактатів «Антиграфи» (1608), «Тренос, або Плач східної церкви» (1610), «Граматики словенської» (1619). 1627 р. став греко-католиком, після чого написав трактати «Умовляння» (1628), «Екзетезис» (1629) та ін.

С. 340. Куликовська битва — битва між об'єднаними руськими військами на чолі з московським князем Дмитрієм Донським і монголо-татарським військом під проводом воєначальника Мамая. Відбулася 8 (16) вересня 1380 р. на Куликовому полі і закінчилася перемогою руського війська.

Транквіліон-Ставровецький Кирило (?—1646) — український філософ, поет, богослов. У 1589—1692 рр. викладав у Львівській братській школі, на початку XVII ст. став активним учасником Львівського братства. 1626 р. став греко-католиком. Автор віршів, філософських і богословських праць, зокрема, «Зерцало богословія» (1616), «Євангеліє учительноє» (1619), «Перло многоціннoє» (1646).

«Слово о Лазаревѣ воскресеніи» — твір оригінальної староруської літератури. Виник на межі XIII—XIV ст. і дійшов до нас у трьох списках XVI—XVII ст. Зміст пам'ятки зводиться до апокрифічного епізоду з Никодимового Євангелія.

Леонінський вірш — первісно римований гекзаметр і пентаметр, широко вживані у латинській літературі (особливо XI—XII ст.), зокрема у творчості вагантів. Назва леонінського вірша за аналогією перейшла на польський, а потім український силабічний вірш із внутрішніми римами. Його використовували Лазар Баранович, Іван Величковський.

«Изборник Святослава» — це найдавніша пам'ятка писемності Київської Русі, два збірники статей, укладені 1073 та 1076 р. для київського князя Святослава Ярославича (1027—1076). Збірники містять твори переважно церковно-релігійного характеру, повчання.

Кант — жанр давньої одичної поезії, віршований твір, складений з нагоди урочистих подій чи свята. В Україні з'явився в XVI—XVII ст. Авторами та виконавцями були вчителі співу, бурсаки, лірники, мандрівні дяки.

Секвенція — жанровий різновид гімну.

...віршем силабічним та його переходом на тонічний. — Йдеться про дві системи віршування. Силабічне віршування було панівним в російській та українській поезії з кінця XVI і до середини XVIII ст. Класична форма силабічного вірша має такі основні ознаки: 1) рівна кількість складів у віршових рядках з вільним розташуванням наголосів всередині рядка; 2) парне римування; 3) наявність цезури, яка ділить віршовий рядок на два піввірші. Тонічне віршування побудоване на однаковій кількості наголосів у віршових рядках, за відсутності поділу їх на стопи.

Тредяковський (Тредіаковський) Василь Кирилович (1703—1769) — російський вчений і поет, обґрунтував нову систему тонічного віршування у книжці «Новый и краткий способ к сложению российских стихов».

С. 341. Кониський Георгій (світське ім'я — Григорій; 1717—1795) — український і білоруський церковно-політичний діяч, педагог, письменник, проповідник, професор і ректор Києво-Могилянської академії, з 1755 р. — білоруський єпископ, автор курсів з поетики і теології.

Київська академія — Києво-Могилянська академія (до кінця XVII ст. — Колегія), яку заснував 1632 р. митрополит Петро Могила. Створена на зразок західних колегій, але рівень навчання мала академічний. З 1701 р. офіційно одержала статус академії; проіснувала до 1817 р.

...«Psałterz» Яна Кохановського! — Переклад біблійних псалмів «Psałterz Dawidów» (Краків, 1578), що його здійснив Ян Кохановський (1530—1584) — польський поет епохи Відродження, один із зачинателів національної літератури. Його творчість мала величезний вплив на подальший розвиток поезії.

...в Віталієвій «Діоптрі»... — Йдеться про збірку прозових і поетичних текстів, що їх переклав з грецької на церковнослов'янську мову 1612 р. ігумен Дубенського монастиря, віршописець Віталій (друга половина XVI ст. — 1640). Вперше видана 1612 р. у Єв'є.

С. 342. «Банкет духовный» — пам'ятка давньої літератури кінця XVII ст., яка належить до жанру шкільних діалогів. Франко знайшов цей текст 1889 р. під час археологічно-бібліографічної виставки Ставропігійського інституту у Львові. Перший листок рукопису із заголовком і початком діалогу було загублено, тому Франко сам дав назву цьому тексту («Банкет духовный»), взявши її з першої фрази діалогу. Франкову статтю про цей твір і текст діалогу вперше надруковано в журн.: Киевская старина. — 1892. — Т. 37. — Кн. 4. — С. 59—70, за підп.: *Мирон.*

Лукашевич Юзеф (Йосиф; 1797—1873) — польський історик, бібліограф, дослідник історії народної освіти. З 1829 р. — бібліотекар Познанської публічної бібліотеки. Автор чотиритомної «Історії шкіл в Королівстві і Великому князівстві Литовському з найдавніших часів до 1794 р.», в якій багато місця приділено історії освіти в Україні. Цією книжкою користувався І. Франко.

А. Ш.

Vatroslav Jagić. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (Denkschriften der Akademie der Kaiserlichen Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, T. XLVII, 1902, стор. 88 + 96). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1902. — Т. 49. — Кн. 5. — С. 5—8 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко*. Автограф (недатований): ІЛШ. — Ф. 3. — № 811.

Подається за першодруком.

С. 343. ...питання про походження т[ак] зв[аної] церковнослов'янської мови, її вітчину й перші ступені її розвою. — Церковнослов'янська (старослов'янська) мова — найдавніша літературна мова слов'ян. Належить до південнослов'янської групи мов. Обслуговувала переважно культові потреби, набула загальнослов'янського культурного й освітнього значення. Виникла в середині IX ст. внаслідок місіонерської діяльності Кирила і Мефодія. На думку більшості дослідників, в її основу покладено слов'янський південномакедонський (солунський) діалект. Церковнослов'янська мова розвивалась у Моравії і Паннонії, куди були запрошені Кирило і Мефодій, там вона набула деяких місцевих рис. Послідовники Кирила і Мефодія перенесли свою діяльність до Болгарії, де церковнослов'янська мова зазнала впливу місцевих говірок. Із запровадженням християнства в Київській Русі ця мова проникла до східних слов'ян. Між мовами церковнослов'янською і давньоруською, яка обслуговувала переважно світські потреби, відбувалася взаємодія. Після розпаду Києво-руської держави церковнослов'янська мова продовжувала виконувати роль богослужбової мови українців, росіян, білорусів.

С. 344. Кирило (світське ім'я — Костянтин; 826 або 827—869) — першовчитель слов'ян, родом із Солуні, обстоював православ'я в Моравії та Паннонії, створив слов'янське письмо, перекладав грецькі церковні книги слов'янською мовою.

Методій (Мефодій; бл. 815—885) — старший брат і сподвижник Кирила.

...паннонізм чи болгаро-македонізм... — Термін *паннонізм* походить від назви римської провінції на Дунаї у I—VIII ст. Паннонія, що займала західну частину сучасної Угорщини, північно-східну частину сучасної Словенії, північну частину сучасної Хорватії і східну частину сучасної Австрії. Назву одержала від групи іллірійських племен — паннонців. Прихильники паннонізму вважали паннонський мовний вплив вирішальним у формуванні церковнослов'янської мови. Послідовники болгаро-македонізму надавали перевагу впливу місцевих говірок Болгарії та Македонії.

Кирилиця — один з двох давньослов’янських алфавітів. Названа на честь творця слов’янської писемності Кирила. Більшість вчених вважає, що Кирило бл. 863 р. створив для церковнослов’янської мови глаголицю, яку в давнину називали кириловицею (куриловицею). Є кілька гіпотез про те, хто створив кирилицю (Кирило, Мефодій, болгарський цар Симеон та ін., а найвірогідніше — наприкінці IX — на поч. X ст. Климент Охридський, учень Кирила і Мефодія). Створено кирилицю на основі унціального грецького письма, з якого взято 24 літери, а для специфічних звуків слов’янської фонетичної системи винайдено спеціальні знаки, з яких більшість пов’язана з глаголичними літерами. До XI—XII ст. кирилиця і глаголиця вживалися паралельно, згодом кирилиця витіснила глаголицю.

...в першім томі Болландових «Acta Sanctorum»... — Йдеться про багатотомовий корпус житій святих, визнаних католицькою церквою. Видання розпочав 1643 р. в Антверпені єзуїт Жан Болланд (1596—1665), а продовжило наукове товариство його послідовників, так званих болландистів (довели видання до 1902 р.).

...паннонські легенди, церковнослов’янські житія Кирила й Методія... — Йдеться про поширене житіє Кирила-Костянтина Філософа (Солунянина), найдавніші списки якого датуються XV ст.; вважається, що створено житіє у Моравії кимось із найближчих учнів Кирила між 869 і 882 рр. «Паннонське» житіє Мефодія (бл. 815—885) писано в Паннонії, а завершено, мабуть, у Болгарії, по смерті Мефодія 885 р.; найдавніший список датується XII ст.

Фрідріх Йоганн (1836—1917) — німецький богослов у Мюнхені, автор праці «Ein Brief des Anastasus Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassug der Vita cum Translatione s. Clementis Papae. Eine neue Quelle zur Kyrillus und Methodius-Frage» («Лист Анастазія Бібліотекаря веллетрійському єпископові Гаудерику про складання “Житія і перенесення мощей св. Папи Климента”. Нове джерело до кирило-мефодіївського питання», Мюнхен, 1892).

Анастазій (Анастасій) Бібліотекар (?—886, за іншими даними — 879) — римський учений і церковний письменник, перекладач, абат, бібліотекар у Римі при папах Миколі I, Адріані II, Йоані VIII, знавець грецької мови і літератури. Деякий час жив у Константинополі. Автор «Історії церкви», збірника біографій римських пап та інших праць. У складі папської делегації був у Константинополі під час собору проти Фотія у 869—870 рр.

Гавдерик (Гаудерик) — єпископ другої половини IX ст. у Веллетрі, місті неподалік від Рима, центрі Остійської єпархії. Доручив якомусь диякону Івану написати житіє св. Климента і попросив Анастасія Бібліотекаря знайти й перекласти грецькі джерела житія цього святого. У листі до Гаудерика (датується близько 875 р.) Анастасії Бібліотекар писав про перекладені вже на латинську мову твори Климента, а також обіцяв перекласти твори про цього папу, що належали перу Костянтина Солунянина.

...св. Кирил у Корсуні на Криму віднайшов мощі св. Климента I, Папи Римського. — Про це див. у праці І. Франка «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії староруської легенди» (34, *7—347*), розділ Х «Віднайдення мощей св. Климента» (34, *13, 205—272*). Корсунь — Херсонес Таврійський (Херсон, Корсунь), давнє місто на південно-західному узбережжі Криму, засноване греками V ст. до н. е. Климент I (Климент Римський; бл. 30 — бл. 101) — автор ранньохристиянських творів, четвертий римський єпископ. Внесений до офіційного списку пап, хоча цей титул за римськими єпископами утвердився пізніше.

С. 345. Мені прийдеться в однім розділі моеї праці про Климента... — Йдеться про розвідку І. Франка «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди», вперше надруковану протягом 1902—1905 рр. у ЗНТШ (т. 46, 48, 56, 59, 60, 66, 68), а згодом видану з рядом уточнень окремою книжкою (див. також: 34, *7—347*).

Копітар Варфоломій (1780—1844) — словенський філолог-славіст, збирач, хранитель і видавець давньослов'янських пам'яток, зокрема такої, як «Клоців збірник» (1836), написаної глаголицею, автор «Граматики слов'янської мови Крайни, Каринтії та Штирії» (1808). З 1844 р. — директор Віденської придворної бібліотеки.

О. Л.

Dějiny slovanských apoštolů Cyrila a Methoda. S rozborem a otiskem hlavných pramenů. Sepsal Dr. František Pastrnek (Spisův poctěných jibilejní cenou král. České společnosti nauk v Praze číslo XIV), Прага, 1902, стор. XI+300. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1902. — Т. 49. — Кн. 5. — С. 8—10 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.* Автограф (недатований): ШЛІ. — Ф. 3. — № 796.

Подається за першодруком.

С. 347. Пастрнек Франтішек (1853—1940) — чеський філолог-славіст і видавець, етнограф, академік Віденського і Празького університетів. Листувався з І. Франком.

...від праці Ягича... — Йдеться про розвідку В. Ягича «Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache» (1902).

Міклошич Франтішек (1813—1891) — словенський і австрійський філолог-славіст, словенець за походженням, професор Віденського університету, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1856 р.), основоположник порівняльної граматики слов'янських мов. Видав давньоруський Початковий літопис у латинській транскрипції (1860).

С. 348. Вікторов Олексій Єгорович (1827—1883) — російський археолог і бібліограф.

Воронов Олександр Дмитрович (1838—1883) — російський історик церкви, професор Київської духовної академії, автор праці «Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия» (1877).

Лавровський Петро Олексійович (1827—1886) — російський та український філолог-славіст, лексикограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1856 р.), професор Харківського університету (з 1851 р.), ректор Варшавського університету (1869—1872), попечитель Одеського навчального округу (1880—1885), автор досліджень з історії слов'янських мов і культур. Автор праць «Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян в связи с современной им историей церковных несогласий между Востоком и Западом» (Харків, 1863), «Итальянская легенда о жизни св. Кирилла и открытия им мощей св. Климента» (Журнал Министерства народного просвещения. — 1886. — Кн. 7, 8) та ін.

...мосї праці про Климента Римського. — Йдеться про Франкову розвідку «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди» (див.: 34, *7—347*).

С. 349. Іван (Йоан) VIII — Папа Римський у 872—882 рр.

Стефан V. — Йдеться про Стефана IV, який був Папою у 816—817 рр. Нечіткість нумерації зумовлена тим, що один із попередніх Стефанів, які займали папський престол, не визнавався (не був легітимним).

Климент Болгарський, або Охридський (бл. 840—916) — болгарський церковно-політичний і освітній діяч, письменник, учень Кирила і Мефодія.

Теофілакт (Феофілакт) — охридський архієпископ (1094—1107), грек за походженням, візантійський письменник.

О. Л.

Проф. Володимир Шухевич. Гуцульщина (Матеріяли до українсько-руської етнології. — Matériaux pour l'ethnologie ukraino-ruthéne, publié par la commission ethnographique. Т. II, IV, V). Львів, 1899, 1901 і 1902. 8^{0}, 318 с., 255 с. [Рец.]. Вперше надруковано німецькою мовою у журн.: Zeitschrift für österreichische Volkskunde. — 1902. — № 5. — S. 199—214, за підп.: *Doctor Iwan Franko.* В українському перекладі друкувалося у вид: Вісник Львівського університету / Серія філологічна. — Вип. 27: Українська фольклористика. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. — С. 139—145.

Подається за першодруком у перекладі А. Вовчака.

Шухевич Володимир Осипович (1849—1915) — український етнограф, публіцист; дійсний член НТШ. Ініціатор і керівник товариств «Просвіта», «Руська бесіда». Редактор дитячого журналу «Дзвіночок» (1890—1895). Автор праці «Гуцульщина» (т. 1—5, 1897—1908), інших досліджень.

С. 350. ...посол Барвінський... — Йдеться про Олександра Барвінського.

Полівка Їржі (1858—1933) — чеський філолог-славіст; член-кореспондент Петербурзької академії наук. Упродовж 1895 1906 рр. листувався з Франком.

С. 351. «Матеріяли до укр[аїнсько]-рус[ької] етнології» — неперіодичні збірники, що їх видавала впродовж 1899—1922 рр. Етнографічна комісія НТШ у Львові. Вийшло 22 томи (20 випусків). Редакторами були Ф. Вовк, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса. «Гуцульщина» В. Шухевича надрукована у 2, 4, 5, 7 і 10 томах.

С. 353. ...працях про гуцулів Вагилевича і С. Витвицького. — Йдеться про працю І. Вагилевича «Гуцули, мешканці східного Прикарпаття» (1837, польською мовою) і дослідження українського письменника й етнографа Софрона Витвицького (1819—1879) «Статистическо-историческое обозрение гуцулов в Коломыйском округе с характеристикою их» (Зоря галицька. — 1852. — № 54—56) та «Дещо з традиції гуцульської» (Правда. — 1869. — № 7—8).

Дослідження, спостереження і зібрання матеріалів... Вінцента Поля... — В. Полю належить, зокрема, нарис «Rzut oka na północne stoki Karpat» (1851).

Бідерман Герман-Ігнацій (1831—1892) — австрійський юрист, історик та етнограф, професор Пештського, Інсбруцького та Грацького університетів. Автор праць «Die ungarische Ruthenen» (т. 1—2, 1862—1867), «Russische Umtriebe in Ungarn» (1868), «Die Bukowina unter Österreichische Verwaltung» (1876).

Кайндль Раймунд-Фрідріх (1866—1930) — австрійський етнограф та історик, професор університету у Чернівцях та Граці. Досліджував історію, матеріальну та духовну культуру Буковини. Головні праці: «Історія Буковини» (т. 1—3, 1888—1893), «Русини на Буковині» (у співавторстві з А. Монастирським, 1889), «Гуцули» (1894).

С. 357. Попадя — гора в Карпатах.

С. 359. ...смерть імператриці Єлизавети... — Народна пісня про цю трагічну подію була предметом окремих студій. Подаємо один із її варіантів у записі І. О. Денисюка.

Наша пані цісарева
Тєжко занепали,
Так що праві дві неділі
З лужка не вставали.

Став над нею пан наш ясний,
Такі слова рече:
«Якби була-сь викупáла,
Стало би ті легше!»

Наша пані цісарева
З гамбурзького роду,

Поїхала сі купати
В карельсбадську воду.

Ще не встигла шати зняти
Та й штрикнути в ванну, —
Вже сі зрада готувала
На найсвентшу панну.

Якийсь батяр затрацéни,
В Парижу рождений,
Запхав пані цісаревій
Шпіндель затройілений.

Запхав єї в саме серце,
Крівця сі полила,
Не минуло цвай секунді —
Ґанц духа спустила.

Ой, якби ти сі купала
В меді та молоці,
То бись була не терпіла
Шпіндля в лівім боці.

Бодай тоту Швайцарію
Кров нагла залила,
Була би нам цісарева
До дзісь-дзісяй жила.

Праві *(польськ.)* — майже; шпіндель *(нім.)* — веретено; загострений предмет; ґанц *(нім.)* — цілком, зовсім; дзісь, дзісяй *(польськ.)* — сьогодні.

Елизавета (Амалія-Євгенія; 1837—1898) — австрійська імператриця з 1854 р., дружина цісаря Франца-Йосифа, покровителька мистецтва. Убита ударом напильника в спину, коли сходила на трап пароплава на Женевському озері.

Жаб'є — тепер селище міського типу Верховина Івано-Франківської області, один з етнографічних центрів Гуцульщини.

Митрополит Сембратович. — Йдеться про Йосифа Сембратовича (1821—1900), галицького греко-католицького митрополита у 1870—1882 рр. або про його небожа Сильвестра Сембратовича (1836—1898), галицького митрополита у 1885—1898 рр.

М. Л.

«Вік» (1798—1898). Томи I, II , III. Київ, 1902. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1902. — Т. 19. — Кн. 8. — С. 100—102 (Новини нашої літератури), за підп.: *Ів. Франко.* Друкувалось у вид.: *Іван Франко.* Мозаїка. — С. 151—153.

Подається за першодрýком.

«Вік» — українське видавництво, засноване 1895 р. в Києві за ініціативою О. Конiського, В. Доманицького і редакції журналу «Киевская старина» з метою популяризації української літературної класики. У найактивніший період діяльності (1898—1903) видало 91 книжку, зокрема, «Енеїду» І. Котляревського, «Народні оповідання» Марка Вовчка, а також зібрання творів І. Франка, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого.

С. 362. Ковалів Степан Михайлович (псевдоніми — Стефан П'ятка, Дрозд, Дроздишин, Плескачка, Естка та ін.; 1848—1920) — український письменник і освітній діяч. Автор збірок оповідань, повістей, нарисів на шкільно-педагогічні теми.

Мартович Лесь (Олекса Семенович; 1871—1916) — український письменник і громадський діяч, за фахом адвокат (доктор права з 1914 р.). Писав оповідання, новели, нариси, повісті.

Чайківський (Чайковський) Андрій Якович (1857—1935) — український письменник, працював адвокатом. Друкуватися почав з 1892 р. Найкращі повісті 90-х років: «Олюнька» (1895), «В чужім гнізді» (1896) схвально оцінювали І. Франко та О. Маковей. Писав також твори на історичні теми, оповідання.

Семанюк Іван Юрійович (псевдонім — Марко Черемшина; 1874—1927) — український письменник-новеліст.

Стеценко М. — псевдонім українського літератора з Кубані М. Нордеги, лікаря за фахом, автора побутової п'єси «Доля» (1863).

Цеглинський Григорій Іванович (1853—1912) — український письменник, критик, педагог і громадський діяч. Один з лідерів народовського табору, учитель академічної гімназії у Львові, редактор «Зорі» (1887—1888), організатор театру «Руської бесіди», директор перемиської державної гімназії (з 1888 р.). Автор комедій «На добродійні цілі» (1883), «Соколики» (1884), «Шляхта ходачкова» (1886).

Маркович Дмитро Васильович (1848—1920) — український письменник і громадсько-культурний діяч. Автор п'єси «Не зрозуміли», збірки оповідань «По степах і хуторах» (1899, 1908).

Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — український письменник, мистецтвознавець, композитор, актор, режисер, театральний і громадський діяч. Жив у Харкові, потім у Галичині. Автор драматичних творів «Лихоліття» (1906), «Довбуш» (1909), «Гуцульський рік» (1910) та ін.

О. Л.

Лекції ненависти. Вперше надруковано в газ.: *Діло*. — 1902. — № 213. — 23. IX (6. X). — С. 1, за підп.: *Ів. Фр.*

Подається за першодруком.

С. 363. Дибовський Бенедикт (1833—1930) — польський зоолог, природознавець, лікар; професор Львівського університету.

Дослідник Байкалу й Камчатки. Автор дослідження «Про Сибір і Камчатку» (1900) та інших праць.

«Dziennik Polski» — польська газета, яка виходила у Львові (1869—1906).

С. 365. Про Папу Сикста говорили, що коли він, син убогого свинопаса, був вибраний єпископом... — Очевидно, йдеться про Папу Римського (1585—1590) Сикста V (Фелікса Перетті; 1521—1590), сина незаможного італійського селянина.

С. 366. «Dziennik Narodowy» — польська щоденна газета, яка виходила з березня до жовтня 1848 р. у Львові, у квітні 1848 р. — в Кракові.

Супінський Йосиф (Юзеф; 1804—1893) — польський економіст, соціолог-позитивіст, співпрацював з газетою «Dziennik Narodowy», де займався українським питанням, про що згадав І. Франко у статті «Галицьке краєзнавство» (46-2, *116—150*).

С. 367. Борковський (Дунін-Борковський) Лєшек (Олександр; 1811—1896) — польський письменник і громадсько-політичний діяч, учасник Листопадового повстання. У 1848—1849 рр. посол до австрійського парламенту, а з 1861 до 1872 р. — Галицького крайового сейму. Автор сатиричної повісті з життя Галичини «Parafiańszczyzna» (1843—1844).

...див. Br. Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski... — Йдеться про працю «Агенор гр[аф] Голуховський», що її написав польський історик, автор досліджень з історії Галичини Броніслав Лозинський (1848—1911).

Шляйхер (Шлейхер) Август (1821—1868) — німецький лінгвіст, один з перших німецьких славістів.

Малиновський Михайло (1812—1894) — український історик, церковний діяч, греко-католицький священик, посол до Галицького крайового сейму. Автор праці з історії греко-католицької церкви («Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglisch des griechisch-katolischen Kitus der Ruthenen in Galizien», 1861), інших досліджень.

Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — філолог, професор Харківського університету. Йому належать дослідження з теорії словесності, фольклору, етнографії, мовознавства, зокрема, «Язык и народность» (1895), «Заметки о малорусском наречии» (1870).

А. Ф.

Передмова [до книжки: Гайне Генріх. Подорож на Гарц / Переклад О. Черняхівського. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1902. V+88 с.] Вперше надруковано у кн.: *Гайне Генріх*. Подорож на Гарц / Переклад О. Черняхівського з передмовою і поясненнями д-ра Івана Франка. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1902. — С. III—V. — (Белетристична бібліотека «Українсько-руської видавничої спілки», серія I, № 46), за підп.: *Др. Іван Франко.*

Подається за периодруком.

Гайне (Гейне) Генріх (1797—1856) — німецький письменник, публіцист.

Черняхівський Олександр Григорович (1869—1930?) — український лікар-гістолог, професор Медичного і Ветеринарно-зоологічного інститутів, дійсний член НТШ, перекладач з німецької мови. Автор праць з гістології, ембріології та онкології. Підсудний на процесі СВУ, подальша доля невідома.

С. 368. ...з його поетичних творів у нас перекладено з більшим або меншим успіхом майже все найкраще, в тім числі безсмертну «Книгу пісень», немало балад та поетичних оповідань із збірки «Romancero», обі більші поеми «Німеччина» й «Атта Троль» та трагедію «Ратكліф». — Уперше переклад з Г. Гейне з'явився в Україні 1853 р. у «Зорі галицькій», його автором був Б. Дідицький. Згодом поезію Гейне перекладали: П. Куліш, Ю. Федькович, М. Старицький, А. Кримський, В. Щурат, В. Масляк, М. Коцюбинський, Леся Українка (зокрема, 1892 р. переклала разом з М. Славинським «Книгу пісень»; 1900 р. — поему «Атта Троль», деякі твори зі збірки «Романсеро»), П. Грабовський (уривки з поеми «Німеччина»), Б. Грінченко, О. Маковей та ін. 1892 р. І. Франко видав збірку власних перекладів («Вибір поезії Г. Гейне. Переклав і пояснив Ів. Франко»), до якої увійшли вірші Гейне, об'єднані під назвою «Байки для дітей», і поема «Німеччина». Станом на 1892 р. було уже стільки поетичних перекладів з Гейне, що це стало навіть предметом окремого дослідження (див.: *Маковей О.* Про руські переклади з Г. Гайного // Зоря. — 1892. — № 19—21).

Гарц — гірський масив у Німеччині.

Турингія (Тюрингія) — історична область у Німеччині, у давнину населена тюрингами, групою германських племен, які у V ст. створили незалежне Тюринзьке королівство на території між Лабою (Ельбою) і Рейном.

С. 369. «Reisebilder» — «Подорожні картини» (т. 1—4, 1826—1831) — цикл прозових творів Гейне, до якого, крім «Подорожі на Гарц» (написана 1824 р.), входять «Ідеї. Книга Ле Гран», «Італія. Мандрівка з Мюнхена в Геную» та ін. Зразок нового художньо-публіцистичного жанру в німецькій літературі.

Ельстер Ернест (Ернст; 1860—1940) — німецький історик літератури, дослідник і видавець творчості Г. Гейне, упорядник його вибраних творів (*Heinrich Heines* sammtliche Werke. Mit Einleitung, erläuternden Anmerkungen und Verzeichnissen sammtlicher Lesearten von Dr. Ernst Elster. — Leipzig, Bibliographisches Institut, o[hne]. J[ahr]. — Bd. 1—2), редактор першого критичного видання творів в сімох томах (*Heinrich Heine's* sämtliche Werke / Hg. von E. Elster. — Leipzig: Bibliographisches Institut, 1887—1890). Останнє видання зберігається в особистій бібліотеці Франка в ІЛІН (№ 972—978).

П. Т.

Шекспірів фонд. Вперше надруковано у вид.: *Шекспір В.* Міра за міру / Переклад П. А. Куліша. Видав і пояснив *Др. Іван Франко.* Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1902. — С. XIX—XXVI.

Подається за першодруком.

Шекспір Вільям (1564—1616) — англійський поет і драматург.

С. 369. Тих 10 драм, які ми отсе опублікували... — Йдеться про Кулішеві переклади драм Шекспіра, які виходили у Львові окремими виданнями з передмовою і поясненнями І. Франка — «Гамлет, принц датський» (1899), «Макбет», «Ко́ріолан», «Приборкана гоструха» (відома під назвою «Приборкання непокірної»), «Юлій Цезар» (усі 1900), «Ромео та Джульєтта», «Багацько галасу знічев'я» (відома під назвою «Багато галасу даремно»), «Антоній і Клеопатра» (усі 1901), «Король Лір», «Міра за міру» (обидві 1902).

...ще ті три («Отелло», «Троїл і Крессида» і «Комедія помилок»), які опублікував сам Куліш за свого життя в однім томі... — Йдеться про вид.: *Шекспірові* твори / З мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш. — Львів: З друкарні Товариства імени Шевченка, 1882. — Т. 1: Отелло, Троїл і Крессида, Комедія помилок. — 418 с.

С. 370. ...на «Хуторну поезію», «Крашанку» (два видання ні на що не потрібні)... — Йдеться про вид.: *Куліш П. А.* Хуторна поезія. — Львів: З друкарні Товариства імени Шевченка, 1882. — 140 с.; *Куліш П. А.* Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. — Видана типом другим з додатком післслов'я. — Львів: З друкарні Товариства імени Шевченка, 1882. — 40 с.

...два так само безцільні видання брошури «Die Vergewaltigung des Basilianerordens»... — Йдеться про вид.: *Kulisch P. A.* Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten. — Wien: Selbstverlag, 1882. — 20 S. Брошуру відразу по виході сконфісковано. П. Куліш мав намір видати також її повнішу україномовну версію під назвою «Воскресіння Рутського і Кунцевича в Галичині» спершу у Лейпцигу, а коли там відмовили — у Женеві, потім — у Росії. Україномовний варіант рукопису Кулішевої брошури зберігається у фонді Кесаря Білиловського (ІЛШ, ф. 72, № 249, 22 арк.).

Завдяки щедрості одного добродія українця зложено літом 1899 р. на руки підписаного 1000 гульденів на видання Кулішевих перекладів із Шекспіра... — Йдеться про Костянтина Васильовича Жученка (1843—1919), який інкогніто профінансував Кулішеві переклади Шекспіра. Зокрема, І. П. Пулюй у листі до О. М. Куліш від 16 грудня 1899 р. пише: «На видання Шекспіра дав Жученко 1000 гульденів і обіцяв дати ще одну тисячу після того, як вийде “Макбет”» (ІЛШ, ф. 19, № 1507).

С. 372. Пшибишевщина — синонім декадентизму в польській літературі, походить від прізвища польського письменника Станіслава Пшибишевського (1868—1927), який 1899 р. в журналі «Życie» опублікував маніфест польського модернізму «Confiteor». У художній творчості Пшибишевський тяжів до аналізу підсвідомості, патологічних станів, сексуальних проявів. 1900 р., про який згадує І. Франко, Пшибишевський користувався великою популярністю серед польської та української молоді.

...жде видання ще один Кулішів переклад — Байронового «Чальд Гарольда» ... Сей твір буде виданий іще протягом отсього року. — Кулішів переклад вийшов не 1903 р., як планувалося, а 1905-го (*Байрон Гордон.* Чальд Гарольдова мандрівка / Переклав Панько Куліш. — Львів, 1905).

Ганна Барвінок (справжнє прізвище — Олександра Михайлівна Куліш, дівоче прізвище — Білозерська; 1828—1911) — українська письменниця; дружина П. Куліша.

...застарілу тепер книжку Гервінуса... — Йдеться про працю німецького історика та літературознавця Георга-Готфріда Гервінуса (1805—1871) «Шекспір» («Schakespeare», Bd. 1—4, 1849—1850).

С. 373. «Киевская старина» з кінцем 1902 р. подала звістки про цілу купу перекладів пок[ійного] А. Навроцького... — Йдеться про статті: *Науменко В.* А. Л. Навроцький: Поминка // Киевская старина. — 1902. — Т. 79. — Кн. 10. — Отд. 1. — С. 157—169; *Шр-ко А. [Шрамченко О.]* А. А. Навроцький // Киевская старина. — 1902.—Т. 79. — Кн. 12. — Отд. 1. — С. 351—381.

...повні переклади «Іліяди», «Одіссеї»... — О. Навроцький і справді здійснив повний переклад «Іліади» та більшу частину «Одіссеї» Гомера. Обидва переклади досі не опубліковано. Уривок з перекладу «Іліади» О. Навроцького надруковано у вид.: Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі / Упоряд. і передм. М. Н. Москаленка. — К.: Дніпро, 1995. — С. 275—276.

«Оссіян» («Ossian»). — Йдеться про літературну містифікацію шотландського письменника Джеймса Макферсона (1736—

1796) «Твори Оссіана, сина Фінгала» (т. 1—2, 1765). Макферсон подавав цей твір як оригінальну пам'ятку стародавньої шотландської поезії, автором якої є співець III ст. Оссіан. Автентичність поем Оссіана було поставлено під сумнів ще за життя Макферсона, а другої половини XIX ст. остаточно доведено, що твори Оссіана — це Макферсонові підробки. О. Навроцький переклав українською мовою з «Творів Оссіана...» окремі пісні.

Байрон Джордж Ноель Гордон (Гордон; 1788—1824) — англійський поет, один із основоположників європейського романтизму.

...що робиться з письменською спадщиною Василя Мови? — Йдеться про українського письменника і перекладача Василя Семеновича Мову (псевдонім — Лиманський; 1842—1891), який мало публікувався за життя. Більша частина його літературної спадщини стала відома по його смерті, багато творів втрачено. Одним із перших, хто інформував про сумну долю доробку В. Мови, був Михайло Комаров, який виступив зі статтею «Літературна спадщина після В. Мови» (Зоря. — 1892. — № 10. — С. 199). Поему В. Мови «На степи» вперше опублікував І. Франко з передмовою «Із поетичної спадщини Василя Мови (В. Лиманського)» (ЛНВ. — 1899. — Т. 6. — Кн. 6. — С. 247—254).

П. Т.

Передмова [до збірника: Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку]. Вперше надруковано у збірнику: Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку / Зібрані Мих. Зубрицьким, Юр. Кмітом, Ів. Кобилецьким, Ів. Е. Левицьким і Ів. Франком, видані під редакцією Івана Франка. — Львів: Накладом Наукового товариства імени Шевченка, 1902. — С. V—VI, за підп.: *Іван Франко.*

У збірнику опубліковано:

«І. Матеріяли до історії галицько-руського духовенства в XVIII в.», а саме: «Чотири пастирські листи епископів Афанасія і Льва Шептицьких з рр. 1745 (?)—1759, подав д-р Іван Франко» (с. 1—16); «Знадоби до характеристики життя сільського гр[еко]-кат[олицького] духовенства в Галицькій Русі в XVIII в. Подав Михайло Зубрицький» (с. 17—46); «Екскомуніка в с. Мшанці 1773 р. Подав д-р Іван Франко» (с. 47—50); «Руське духовенство в боротьбі з народними віруваннями при кінці XVIII в.» (с. 51—86);

«ІІ. Матеріяли до історії руського шкільництва 1772—1848», зокрема: «Заходи коло просвіти в перемиській дієцезії 1780—1797 рр. Подав Юрій Кміт» (с. 89—98); «Заходи коло просвіти в львівській дієцезії 1784—1792 рр. Подав д-р Іван Франко» (с. 99—102); «Погляд на розвій нижчого і вищого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820. Подав Іван Ем. Левицький» (с. 103—144); «Матеріяли до історії народного шкільництва в Галичині в рр. 1803—1821. Подав

Іван Ем. Левицький» (с. 145—173); «Матеріяли до історії гал[ицько]-руського шкільництва в рр. 1801—1848. Подав д-р Іван Франко» (с. 174—257); «Перше руське просвітнє товариство в рр. 1816—1818. Подав д-р Іван Франко» (с. 258—276); «Три руські рукописні підручники з рр. 1806, 1815 і 1827, подав д-р Іван Франко» (с. 277—304).

Подається за першодруком.

С. 376. **Кміт** Юрій (1872—1946) — український письменник, літературознавець, етнограф і фольклорист.

М. Л.

Руське духовенство в боротьбі з народними віруваннями при кінці XVIII в. Вперше надруковано у зб.: Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку. — Львів: Накладом Наукового товариства імени Шевченка, 1902. — С. 51—54, за підп.: *Ів. Франко.* Стаття І. Франка є передмовою до таких опублікованих тут матеріалів: «І. Пастирський лист епископа Максиміліяна Рилла. Подав Ю. Кміт» (с. 54—58); «Два пастирські листи львівського епископа Петра Біляньського з рр. 1788 і 1795. Подав Іван Ем. Левицький» (с. 59—81); «Два пастирські листи буковинського епископа Данила з рр. 1786 і 1790. Подав д-р Іван Франко» (с. 82—86).

Подається за першодруком.

С. 377. **Зібрт** Ченек (Zibrt Čeněk) (1864—1932) — чеський історик культури, бібліограф, етнограф і фольклорист.

С. 378. **Фрідріх II** (Великий) (1712—1786) — прусський король у 1740—1786 рр.

С. 379. **Фінкель** (Finkel) Людвік-Міхал-Емануель (1858—1930) — польський історик; професор Львівського університету (з 1892 р.).

С. 380. «**Zawitaj jasna jutrzenko**»... — Слова з популярної у XVIII—XIX ст. пісні на честь Матері Божої. Далі її слова такі:

Królowno korony polskiej,
Rycerstwem polskim, buławą
Ty sama władniesz i sławą.

М. Л.

Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829. Вперше надруковано у зб.: Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку. — Львів: Накладом Наукового товариства імени Шевченка, 1902. — С. 277—279, за підп.: *Ів. Франко.*

Йдеться про: І. Богословіє нравственности з р. 1806 (с. 279—285); II. Буквар о. Миколи Щавінського з 1814—1815 рр. (с. 286—290); III. Методика й инші записи вчителя М. Торбацького з рр. 1827—1828 (с. 290—304).

Подається за першодруком.

С. 382. Копистенський Захарія (Захарій; бл. 1585—1627) — український письменник-полеміст, громадсько-культурний і церковний діяч. У 1612—1614 рр. — архімандрит Києво-Печерської лаври. Був редактором і перекладачем низки лаврських видань. Головний твір — полемічний трактат «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостолской всходней церкви» — є відповіддю на книгу Кревзи «Оборона церковної єдності».

С. 383. Добриловський Юліан (1760—1825) — український церковний діяч, письменник; василіянин. Автор збірки проповідей «Науки парохіальныя» (Почаїв, 1794).

М. Л.

[Примітка до статті: Джерела «Вія», повісти М. Гоголя (За проф. Сумцовим подав Ф. Королевський)]. Вперше надруковано у статті: Джерела «Вія», повісти М. Гоголя (За проф. Сумцовом подав Ф. Королевський) // *Гоголь М.* Вій / Переклав Ф. Королевський. — Львів, 1902. — С. 91, за підп.: *Ів. Ф.* Примітка І. Франка стосується післямови перекладача, опублікованої під псевдонімом *Ф. Королевський,* за яким крився Іван Кревецький (1883—1940), український історик, дійсний член та директор бібліотеки НТШ у 1905—1914, 1921—1937 рр. Ця післямова — стислий переказ праці М. Сумцова «Параллели к повести Н. В. Гоголя “Вий”» (Киевская старина. — 1892. — Т. 36. — Кн. 3. — С. 472—477), у якій автор доходить такого висновку, цитованого перекладачем:

«Може, тільки для більшого вражіння увів Гоголь “Вія” в свою казку з инших народних казок, далеких від мотиву про смерть відьми і читання над нею Псалтирі, бо до сьогодні ще ніде ніхто не записав ні одної народної фантастичної казки з іменем і характером “Вія” (проф. Сумцов)» [Джерела «Вія» повісти М. Гоголя (За проф. Сумцовом подав Ф. Королевський) // *Гоголь М.* Вій / Переклав Ф. Королевський. — Львів, 1902. — С. 91].

І. Франко у примітці вказав, що наведене твердження проф. Сумцова помилкове, оскільки в українському фольклорі існує аналогічна до образу Вія постать Шолудивого Буняки.

Подається за першодруком.

С. 383. Шан[овний] автор... — Йдеться про Миколу Федоровича Сумцова (1854—1922), українського фольклориста, етнографа і літературознавця, члена-кореспондента Петербурзької академії наук (з 1905 р.).

Шолудивий Буняка — персонаж українського фольклору, генетично пов’язаний з постаттю «безбожного, шолудивого» половецького хана Боняки (ймовірно, історичної особи), згаданого у «Повісті временних літ» під 1096 р. і згодом трансформованого народною фантазією у фантастичний образ розбійника-чарівника. Шолудивий Буняка — людина-напівдемон, наділена надприродною силою та надзвичайними здібностями. Уявлення про «прикмети гоголівського Вія» у цього персонажа дають такі характеристики, взяті зі статті М. Драгоманова «Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях»: «Нарешті появився шолудивий Буняк, чудне сотворіння, котрого очі мали такі повіки, що два чоловіки піднімали їх вилами, коли він хотів що-небудь бачити, і тоді він бачив усе й скрізь на сто миль» (з оповідання про царицю Олену, Буняка й королевича, замкненого під землею, з книжки Садока Бароніча «Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi» (2 wyd., Lwów, 1886, s. 76—80); «Коли татари зайняли Галицько-Володимирське князівство.., на чолі їх стояв той страшний шолудивий Буняк, півдемон, із пархами, шолудами на голові, з повіками довгими до землі, котрі слуги його піднімали на його наказ золотими вилами, і з отвореним черевом...» (зі статті І. Вагилевича «Berda w Uryczu», вміщеної в «Bibliotece naukowego zakładu Ossolińskich», т. II, 1843, с. 163) (цит. за: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство / [Укладач М. Павлик].— Львів: Накладом НТШ, 1900. — Т. 2. — С. 109, 112).

Широкий круг легенд... обробив із багатим науковим апаратом М. Драгоманов... — Йдеться про працю М. Драгоманова «Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях» (див.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство / [Укладач М. Павлик].— Львів: Накладом НТШ, 1900. — Т. 2. — С. 95—166. (Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 3).

Н. Т.

1903

А. И. Алмазов. Врачевальные молитвы. К материалам и исследованиям по истории рукописного русского Требника (Летопись Историко-филологического общества при Имп[ераторском] Новоросс[ийском] университете. VIII. Византийско-славянское отделение, V. Одесса, 1900, стр. 367—514). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1903. — Т. 51. — Кн. 1. — С. 15—17 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Алмазов Олександр Іванович (1859—?) — український літературознавець, богослов; професор церковного права Новоросійського університету.

Требник — богослужбова книга, що складається з описів обрядів і молитов на різні випадки.

С. 384. Евхологій (Евхологіон, Молитвослов) — у східній церкві богослужбова книга, що складається з Требника і Служебника.

Соколов Матвій Іванович (1865—1906) — російський славіст, професор Московського університету, видавець пам'яток старослов'янської літератури.

...Єремії, попові болгарському. — Йдеться про болгарського священика Єремію Богумила, який вважається засновником у X ст. релігійного вчення богомильства.

С. 385. Ескулап (Асклепій) — грецький бог лікування.

С. 386. Стратин — тепер село Рогатинського району на Івано-Франківщині. Наприкінці XVI ст. власником маєтку був Гедеон Балабан, який 1599 р. заснував тут друкарню і 1602 р. — школу. У друкарні працював Памво Беринда.

А. Ф.

В. М. Истрин. К вопросу о гадательных псалтырях. По поводу книги М. Сперанского «Гадания по Псалтыри», СПб., 1899 (Летопись Историко-филологического общества при Имп[ераторском] Новороссийском университете, IX, стор. 153—202). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1903. — Т. 51. — Кн. 1. — С. 19—25, за підп. *Ів. Франко.* Уривок друкувався у вид.: *Франко І.* Вибрані статті про народну творчість. — К., 1955. — С. 218—219.

Подається за першодруком.

Істрін Василь Михайлович (1865—1937) — російський історик літератури, представник культурно-історичної школи, видавець пам'яток і дослідник давньої літератури. Автор праць: «Исследования в области древнерусской литературы» (1906), «Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода» (1922).

Сперанський Михайло Несторович (1863—1938) — російський історик літератури, славіст, етнограф, фольклорист. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту (1896—1906), згодом Московського університету, представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Дослідник давніх слов'янських літератур, зокрема української та російської.

С. 387. ...праці Соколова про апокрифічні молитви та змієвики... — Йдеться про дослідження М. Соколова «Материалы и заметки по старинной славянской литературе» (М., 1888), примірник якої знаходився в особистій бібліотеці І. Франка (тепер зберігається в ЛЛШ під № 1323).

Лунники — гадальні книжки, які долю людини, її життя і здоров'я узалежнювали від фаз Місяця, його руху, світла тощо.

Громники — гадальні книжки, які базували свої передбачення на небесних явищах (грому, блискавки).

С. 388. Кабіри — у грецькій міфології божества малоазійського походження; грізні покровителі мореплавання і рятівники при кораблетрощах. Існують також гіпотези про пеласгійське походження їх культу, особливо поширеного у Беотії, Самофракії, на Делосі, Лемносі. Із численних імен кабірів збереглися лише Аксієр, Аксіокерс, Аксіонерса, Каміл.

С. 389. В старім словнику пізньої греччини Дюканжа... — Мається на увазі енциклопедичний словник Ш. Дюканжа «Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis» (1688).

С. 391. Часослов (Молитвослов) — православна богослужебна книга, що містить молитви і пісні добового кола богослужіння, в тому числі й служб, що називаються «часами» (звідси і назва). Був найпопулярнішою церковною книгою в давній Україні, використовувався як читанка при навчанні грамоти. Перший Часослов з'явився у Кракові (1491).

Євангелійник — церковна книга, що містить чотири канонічних Євангелія — від Івана, від Луки, від Матвія і від Марка, а також тлумачення окремих місць цих текстів.

Іпатський (Іпатіївський) літопис — збірка літописів: «Несторового», з деякими відмінами, зокрема в кінцевому тексті; Київського за XII ст. і Галицько-Волинського. Найстарший список початку XV ст. — з Іпатського монастиря в Костромі (Росія), також є два списки XVI ст. Місце постання першої редакції збірки не встановлене (можливо, Білорусь).

Володимир Волинський — князь Володимир Василькович, з роду Рюриковичів, правив Володимир-Волинським князівством протягом 1269—1289 рр. Заснував волинські міста Берестя (тепер Брест) і Каменець. Славився поширенням культури й освіти.

Берестьє (Берестя) — старовинна українська назва міста Брест (тепер обласний центр, Білорусь), розташованого на пограниччі України, Польщі та Білорусі, на правому березі р. Буг, при впадінні р. Мухавець.

С. 392. «Апост[ольські] діяння» — назва новозавітної історичної книги, що містить безпосереднє продовження євангельської історії та обіймає час від Вознесіння Ісуса Христа до 62 р. Авторство приписують євангелистові Луці, який призначав свою книгу, як видно з її початкових слів, для якогось Теофіла, ймовірно, знатного римлянина, можливо, прокуратора в Юдеї. Містить 28 глав і ділиться на дві нерівні частини. У першій розповідається про зішестя Святого Духа на апостолів, першу проповідь Петра, про стан первісного християнського товариства. У другій мовиться про переслідування апостолів Савлом, його навернення і шлях до Бога.

Ісайя — один із християнських пророків, який передбачив народження Христа і тривалі випробування ізраїльського народу. Біблія містить Книгу Ісайї.

С. 393. Кути — селище міського типу в Снятинському районі Івано-Франківської області.

Романов Євдоким Романович (1855—?) — російський етнограф, публіцист. Інспектор навчальних училищ у Вітебській губернії. Збирав білоруський фольклор.

«Євангеліє Томи» — апокрифічне Євангеліє, що його начебто записав апостол Тома.

С. 394. Мономах — прізвище київського князя Володимира II Всеволодовича (правив протягом 1113—1125 рр.), надане йому на честь візантійського імператора Костянтина Мономаха, із родини якого походила мати Володимира II.

Ростиславичі — українська княжа родина, з походження Рюриковичі. Відомі два відгалуження роду Ростиславичів: галицьке і смоленсько-київське. До галицької гілки належали правнуки Ярослава Мудрого — Володар і Василько, які 1084 р. напали на Волинь, захопили стольний град Володимир, усунувши від влади Ярополка. Внаслідок переговорів брати залишили Володимир в обмін на три підкарпатські волості з містами Звенигород, Теребовль і Перемишль. Одержані землі Ростиславичі розділили: у Перемишлі княжив Рюрик, у Звенигороді — Володар, а в Теребовлі — Василько.

П. Т-к

«Slovanský Přehled»... Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1903. — Т. 21. — Кн. 2. — С. 143 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Slovanský Přehled» — чеський журнал, що виходив у Празі в 1898—1914 рр.

С. 395. «Slovanský Přehled» помістив у кн[игах] 3 і 4 свойого 5-го річника інтересну статтю В. Гнатюка про долю української книжки під тиском російської цензури. — Йдеться про статтю В. Гнатюка «Ze Lwowa (Ruska censura a ukrajinský jazyk)» // Slovanský Přehled. — 1903. — № 3. — S. 128—132; № 4. — S. 180—183 (Dopisy).

О. Л.

В. П. Клингер. Сказочные мотивы в истории Геродота («Университетские известия» київські, 1902, XI, ст. 1—109). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1903. — Т. 53. — Кн. 3. — С. 5—11 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.* Друкувалось також у вид.: *Франко І.* Вибрані статті про народну творчість. — К., 1955. — С. 203—208.

Автограф (недатований): ІЛШ, ф. 3, № 783.

Подається за першодруком.

Клінгер Вітольд-Симон Павлович — український філолог, фольклорист, етнолог німецького походження. Екстраординарний професор кафедри класичної філології Київського університету. У 1918—1920 рр. голова фольклорної комісії ВУАН і етнографічної комісії Українського Наукового Товариства у Києві. Автор праць «Животное в античном и современном суеверии» (Университетские известия. — 1909. — № 10, 11; 1910. — № 1), «Jajko w zabobonie ludowym u nas i w starożytności» [Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział filologiczny. Seria II. Tom XXX (og. zb. t. 45). — Краків, 1909. — С. 162—190] та ін. Про останню згадував І. Франко у рецензії на працю Ю. А. Яворського «Omne vivum ex ovo. К истории сказаний и поверий о яйце» (Записки НТШ. — 1910. — Т. 95. — Кн. 3. — С. 229—230).

Геродот (бл. 484—425 до н. е.) — грецький історик. У середині V ст. до н. е. побував на території сучасної України. Написав «Історію» (у 9 томах) походу перського царя Дарія на скіфів у VI ст. до н. е., у четвертій частині якої («Мельпомена») міститься детальний опис території і тогочасних народів Північного Причорномор'я. В «Історії греко-перських війн» часто використовував стародавню міфологію і легенди.

С. 396. Потанін Григорій Миколайович (1835—1920) — російський етнограф, фольклорист, орієнталіст, мандрівник, автор дослідження «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» (1899).

Діонізій (Діонісій) Галікарнаський (I ст. до н. е.) — давньогрецький історик, який у 30-му році до н. е. оселився у Римі. У його «Римських старожитностях» подано історію Риму до першої Пунічної війни (264 р. до н. е.).

Карл Великий (724—814) — франкський король (768—800), імператор (800—814) з династії Каролінгів; після воєн з лангобардами, саксами, арабами, слов'янами, аварами створив могутню імперію, яка розпалася по його смерті і поклала початок формуванню Франції, Німеччини, Італії.

С. 397. Тукідід (Фукідід; бл. 460 — бл. 400 до н. е.) — давньогрецький історик, автор «Історії» (у 8 книгах), у якій описано події Пелопоннеської війни (431—404 до н. е.)

Лівій Тіт (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.) — римський історик, автор фундаментальної праці «Rerum Romanurum ab urbe condita» («Римська історія від заснування міста»).

Тацит Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — римський історик і державний діяч, автор праць «Historiae» («Історії»), «Ab excessu divi Augusti Libri» («Аннали по смерті божественного Августа»), де подається опис і характеристика подій часів ранньої Римської імперії.

Момзен Теодор (1817—1903) — німецький історик античності. Підтримував загарбницьку політику Бісмарка. Виправдовував репресії проти слов'ян. Автор 1513 праць, серед яких найбільшу популярність принесла йому «Римська історія» (1854—1857, 1885).

С. 398. ...Бенфеєва теорія про мандрівку казок... — Йдеться про теорію міграції казок німецького філолога, лінгвіста і санскритолога, автора досліджень з класичних мов, порівняльного мовознавства та індійської філології Теодора Бенфея (1809—1881), основні положення якої викладені у передмові до збірки давньоіндійських оповідань «Панчатантра» («Pantschatantra, fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzahlungen», Leipzig, 1859). І. Франко поділяв погляди представників порівняльно-історичної школи у фольклористиці щодо обережного її розважливого трактування теорії міграції казок, розвинутої Бенфеєм, а тому піддав критичному аналізу положення міфологічної (Я. і В. Грімм) та антропологічної (Е. Тайлор, Е. Ланг) шкіл у казкознавстві, водночас застерігши від однобічного трактування засад порівняльно-історичної школи. Розробляючи Бенфеєву теорію міграції казок у низці праць, пояснюючи схожість казкових мотивів і сюжетів мандруванням їх від одного народу до іншого, а не одночасним самозародженням у різних народів, І. Франко водночас заперечував примітивний схематизм теоретичних спекуляцій деяких вчених: «Неправда, мовбито Бенфеєва школа зводить усі оповідання до Індії та до буддизму; вона дуже добре відрізняє твори побутові, саморідні від вандруючих ... Загалом вандрівку всіх людових творів вона не підтягає під якусь апріорну схему, а старається віднайти її сліди при тих самих великих історичних шляхах, якими йшла цивілізація з прастарих центрів освітніх: Вавилона, Єгипту, Індії, Фінікії, далі Греції й Риму» (стаття «Дві школи в фольклористиці», 1895; див.: 29; *420*). Будучи послідовником Т. Бенфея, заглибившись у праці О. Веселовського, М. Драгоманова, В. Міллера та ін., І. Франко розвинув власну теорію міграції казкових сюжетів, розмежувавши часовий проміжок її географічного поширення: «до Різдва Христового» і «по Різдві Христовім». Упорядковуючи до друку збірку «Коли ще звірі говорили», І. Франко творчо переробив фольклорні мотиви казок «Заєць і Медвідь», «Ворона і Гадюка», «Фарбований Лис», «Ворони і Сови», «Байка про байку» зі староіндійської збірки оповідань «Панчатантра», що її видав у німецькому перекладі Т. Бенфей у Лейпцигу 1859 р. І. Франко розвинув думку Т. Бенфея про грецьке походження звірного епосу і поступову його мандрівку до Індії, зазначивши, що «до Греції ті твори прийшли з Єгипту, з Фінікії та Вавилона, одним словом — від семітської раси» (29; *420*). І. Франко пояснював, що міграція казкових сюжетів здійснюється через вплив не лише усної словесності різних народів, а й писемним шляхом [див.: *Тихолоз Н. Б.* Казкотворчість Івана Франка (генологічні аспекти). — Львів, 2005. — С. 80—84, 105—107].

С. 399. Ланг Андрю (Ендрю; 1844—1912) — англійський письменник, голова лондонського товариства фольклористів.

Сасі Сильвестр-Ісаак де (1758—1838) — французький орієнталіст.

Лоншан Люазельє де — французький орієнталіст, автор книги «Essay sur l'origine des fables europeennes», 1838), де поряд з дослідженнями І.-С. де Сасі виразно окреслено ідею орієнтального походження переважної більшості европейських новел, казок і притч.

С. 400. Бедьє Шарль-Марі-Жозеф (1864—?) — французький історик літератури, член французької Академії наук, знавець середньовічного романського письменства. Заперечував гіпотезу про індійське походження середньовічних оповідань і легенд.

С. 401. ...до Ганової схеми... — Йдеться про різновид міфологічної теорії походження казок (за якою казки і «новелі» були «відгуком» первісної міфотворчості), яку розвинув німецький фольклорист Й.-Г. Ган, представник міфологічної школи у фольклористиці. І. Франко, готуючи до друку збірку «Коли ще звірі говорили», переробив фольклорні мотиви грецьких казок «Вовк війтом», «Три міхи хитрощів», «Вовк, Лисиця і Осел», «Лисичка-черничка», «Мурко й Бурко», «Лисичка-кума», опубліковані в німецькому перекладі з коментарями у збірці Й.-Г. Гана «Грецькі й албанські казки» («Griechische und albanesische Märchen, gesammelt, übersetzt und erläutert von I.-G. v. Hahn», т. 1—2, Лейпциг, 1864).

Крез (595—546 до н. е.) — останній цар Лідії (бл. 560—546 до н. е.), яка за його правління займала більшу частину території Малої Азії. У війні проти перського царя Кіра II Великого (?—529 до н. е.) його військо зазнало відчутної поразки. Крез опинився у полоні (546 до н. е.). Про його величезні скарби складено чимало легенд. Уперше в історії людства Крез почав карбувати золоті монети. Його ім'я стало синонімом надзвичайно заможної людини, символом багатства.

Атіс (Аттіс) — у грецькій міфології бог фрігійського походження, пов'язаний з оргіастичним культом Великої матері богів Кібели (Ківеви, Диндимени). Культ Атіса був поширений в елліністичному світі та в Римі (з 204 до н. е.).

...Астіяґ і Кир... — Йдеться про Астіагеса (Іштвувегу; бл. 580—550 до н. е.), царя Мідії, який зазнав поразки у війні з Кіром II Великим (?—529 до н. е.), першим перським царем з династії Ахеменідів. Іран загарбав Мідію, яку перетворив у свою провінцію. За легендою, після узурпації Мідії Кір призначив Астіагеса на високу посаду.

Гіперборея — країна Гіперборейська була розташована, як вважають дослідники, зокрема Б. Рибаков, у басейні Середнього Дніпра, де здавна сіяли пшеницю. Гіперборейські дари надсилалися саме з території на північ від Чорного моря, тобто із землі слов'ян і сусідніх із ними балтів. Геродот зазначав, що еллінська богиня Артеміда разом з Аполлоном прийшла на острів Делос із землі скіфів — країни Гіперборейської. Гіпербореї в грецькій міфології — народ, який жив на північ від Греції, «за Бореєм» (північним вітром), предки деяких грецьких і слов'янських племен. За легендами, гіпербореї прийшли на схили Дніпра сім або вісім тисяч років тому. Цій расі — творчо обдарованим, «щасливим» (цей епітет вживав Геродот), наближеним до богів, рудоволосим, з блакитними очима людям було визначено створити сонячний культ священного вогню. Геродот порівнював гіпербореїв із племенами фракійців, де в обрядах був поширений культ пшеничної соломи, яка в наших предків також вживалася як пожертва для вогнищ на свято Купала.

Геракл — персонаж грецької міфології (народний герой). Син бога Зевса і дружини фіванського царя Алкмени; здійснив дванадцять подвигів. Був одним з найпопулярніших у грецькій міфології як втілення величезної сили й мужності.

С. 402. Мелюзина — у чеському фольклорі жіноча міфічна істота, яка персоніфікує вітер, що стогне; за французькою легендою — німфа, яка, залишивши чоловіка, ридала, немов заметіль. Згідно зі старофранцузьким переказом, сирена, що стала дружиною графа де Пуатьє, коли чоловік побачив її у вигляді русалки, зникла й відтоді з'являлася як провісниця нещасть. У польській народній літературі існує чимало переказів про неї.

...праць Драгоманова про Едіна та Константина Великого... — Йдеться про праці М. Драгоманова, надруковані на сторінках болгарського «Сборника за народни умотворения, наука и книжнина»: «Славянските сказания за рождението на Константина Великий» (1890, кн. 2, 3), «Славянските приправки на Единовата история» (1891, кн. 5, 6). Аналізуючи ці студії «над індійськими джерелами многочисленних і дуже розгалужених казок европейських» (46-2; *42*) у дослідженні «Болгарські праці М. Драгоманова» (46-2; *24—42*), І. Франко вважав його «замітним знавцем староіндійської історії і літератури» (46-2; *38*). Вищезгаданим працям Драгоманова так званого болгарського періоду його діяльності І. Франко присвятив розвідку «Дальші болгарські праці М. Драгоманова» (1892) (28; *293—298*).

А. Ф.

В. В. Попов. «Азбука о хмѣлѣ» (Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Том XVII. Вып. 5—6. Ст. 349—361. Казань, 1901). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1903. — Т. 53. — Кн. 3. — С. 29—30 (Бібл.)., за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

В. В. Попов. — Ймовірно, йдеться про російського вченого Володимира Васильовича Попова (1841—?), члена Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії у Москві.

С. 403. Ундольський Вукол Михайлович (1815—1864) — російський бібліограф, збирач і дослідник пам'яток давньої літератури, автор книжки «Очерк славяно-русской библиографии (с дополн. А. Ф. Бычкова и А. Викторова)» (1871).

...у Румянцівськім музеї в Москві... — Йдеться про музей, сформований на основі бібліотеки, великої колекції етнографічних та нумізматичних матеріалів, давніх рукописів, що їх зібрав російський державний діяч граф Микола Петрович Румянцев (1754—1826).

Заточник Данило — староруський письменник кінця XII — першої половини XIII ст., ймовірний автор «Моління Даниїла Заточника».

А. Ф.

[Гастон-Брюно-Амеде Парі. Некролог]. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1903. — Т. 22. — Кн. 5. — С. 155—156 («Хроніка і бібліографія»), без підп. Підпис *І. Ф.* стоїть після наступного некролога.

Подається за першодруком.

Парі Гастон-Брюно-Амеде (1839—1903) — французький літературознавець, лінгвіст, видавець, перекладач, письменник, один із зачинателів наукової романістики, член Французької академії (з 1896 р.). Вивчав переважно літературу середньовіччя. Автор досліджень «La poésie au moyen âge» (1887), «La littérature française au moyen âge» (1888) (зберігаються в особистій бібліотеці І. Франка за № 1793, 1031), інших праць. Редагував науковий журнал «Romania», присвячений проблемам романської філології. І. Франко переклав його статтю «Пісня про Роланда» (Житє і слово. — 1894. — Т. 2. — Кн. 5. — С. 305—311; Кн. 6. — С. 416—425).

С. 404. **Парі** (Паріс) Полен-Алексіс (1800—1881) — професор Колеж де Франс, дослідник французької літератури середньовіччя.

Діц Фрідріх (1794—1876) — німецький філолог, автор праць з романського порівняльно-історичного мовознавства.

...**40 «безсмертних» Французької Академії**... — За традицією, число членів Французької академії було сталим, а членство довічним, нових членів приймали після смерті одного з академіків.

Пастер Луї (1822—1895) — французький мікробіолог і хімік, засновник сучасної медичної мікробіології та імунології. Член Паризької академії наук (з 1862 р.), Французької медичної академії (з 1873 р.), Французької академії («безсмертних», з 1881 р.).

«Revue Critique» — «Revue Critique d'Historie et Litterature» — французький літературний журнал, заснований 1865 р.

«Romania» — французький науковий журнал (квартальник), виходив у Парижі з 1872 р., присвячений проблемам романської філології, публікував стародавні тексти й дослідження про них. Видавець — Гастон Парі.

О. Л.

Інакше з «Енеїди». Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1903. — Т. 22. — Кн. 5. — С. 155—156 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 405. Поміщена під сим заголовком у IV кн[ижці] нашого «Вісника» вірша... — Йдеться про вірш «Незначе з “Енеїди” (Про селянські розрухи на Україні)» (ЛНВ. — 1903. — Т. 22. — Кн. 4. — С. 1—3, без підп.).

О. Л.

С. Л. Пташицкий. Обзор материала по истории средневековой светской повести в Польше (Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] академии наук, 1902, I, С. 319—358). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1903. — Т. 55. — Кн. 5. — С. 12 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Пташицький Станіслав Львович (1853—1933) — російський філолог-славіст, архівознавець, видавець пам’яток старовинної польської і російської писемності, стародруків. Приват-доцент кафедри слов’янської філології Петербурзького університету.

С. 406. Александр Великий — Александр Македонський (356—323 до н. е.), цар Македонії (з 336 р. до н. е.), полководець і державний діяч стародавнього світу.

...Троянськоі історії... — Йдеться про народні легенди й перекази, пов’язані з так званим Троянським циклом давньогрецьких міфів про Троянську війну, зруйнування Трої, втечу троянців зі зруйнованого міста, їхні мандри по світу тощо.

Мархолт — персонаж німецької народної літератури, грубуватий дотепник. У польську літературу його ввів Ян з Кошичок у своїх «Rozmowach», де Мархолт оповідає у формі прислів’їв, здебільшого римованих.

...історії про Маґелону... — «Historia o pięknej Magielonie» — твір народної літератури, виник у Франції (1458). З XVI ст. відомий у Польщі та Україні.

Ґрізельда — красива селянка, яка стала дружиною маркграфа з Салюццо і піддавалася найрізноманітнішим випробовуванням. У польській літературі «Historia o Grizelli» зафіксована в XVI ст. Перекази про неї опрацьовували також Петрарка, Боккаччо та інші письменники.

...історії про цісаря Оттона... — Під цим ім’ям відомі Оттон I Великий (912—973) — засновник і цісар (з 962 р.) Священної Римської імперії німецької нації; Оттон II (955—983) — німецький цісар з 967 р.; Оттон III — німецький цісар (980—1000); Оттон IV — німецький цісар (1209—1218).

«Gesta Romanorum» («Римські діяння») — середньовічний літературний збірник, що виник у XIII ст. і містить близько 180 оповідань псевдоісторичного характеру, пов’язаних переважно зі

Старим Римом. Твори цього збірника були широковідомі в Україні у XVII—XVIII ст. В особистій бібліотеці І. Франка зберігається повторне видання цього збірника, яке здійснив Г. Остерляй 1872 р. (№ 1577).

М. Л.

A. Brückner. Cywilizacja i język. Wydanie poprawione i powięszone. Варшава, 1901. Стор. 154. Aleksander Brückner. Z dziejów języka polskiego. Studja i szkice. Львів, 1903. Стор. 136. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1903. — Т. 56. — Кн. 6. — С. 24—30 (Бібл.), за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 406. ...у своїй «Трилогії»... — Йдеться про історичну трилогію Г. Сенкевича — романи «Вогнем і мечем» (т. 1—4, 1884), «Потоп» (1886), «Пан Володийовський» (т. 1—3, 1887—1888).

С. 407. У «Потопі» місце козаків майже в такій самій непочесній ролі зайняли шведи... — У романі зображено боротьбу польського народу проти шведської навали 1655—1656 pp.

«Krzyżacy» — історичний роман Г. Сенкевича «Хрестоносці» (1900), у якому відтворено боротьбу польського народу на межі XIV—XV ст. проти агресії Тевтонського ордену.

Ґлоґер Сигізмунд (Зигмунт; 1845—1910) — польський етнограф, археолог, історик, письменник, автор «Старопольської енциклопедії» (т. 1—4, 1901—1903), на яку Франко написав рецензію (див.: 37, 125—130).

Естрайхер (Естрейхер) Кароль (1827—1908) — польський бібліограф, історик літератури, мовознавець і театрознавець, укладач 22-томної «Bibliografji polskiej», яка реєструє польське письменство і зарубіжну полоністику від XV до XIX ст. Її продовжували видавати син і онук ученого вже по його смерті (Краків, 1872—1951).

Тарновський Станіслав (1837—1917) — польський критик та історик літератури, професор Краківського університету, співзасновник «Przeglądu Polskiego», автор «Історії польської літератури».

Корзон (Кожон) Тадеуш (1839—1918) — польський історик, представник варшавської історичної школи. Автор праць «Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа» (т. 1—4, 1882—1886), «Історія воєн та війська в Польщі» (т. 1—3, 1912) та інших праць.

С. 409. «Апокризис» («Апокрисис») — твір, як гадають, Христофора Філарета (псевдонім Мартина Броневського).

«Антиррезис» — твір Іпатія Потія («Антиризис», 1599).

...твори... Самовидця... — Йдеться про «Літопис Самовидця», український козацький літопис XVII ст., який охоплює події в Україні з 1648-го до 1702 р. Вперше його видав О. Бодянський з подачі П. Куліша (1846), згодом О. Левицький підготував науково опрацьоване видання: «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам ... Издана Временною комиссиею для разбора древних актов» (1878). Припускають, що його склав Роман Онисимович Ракушка-Романовський (1623—1703), який протягом 1663—1668 рр. був генеральним підскарбієм, а згодом священиком у Брацлаві й Стародубі.

Богогласник — збірка духовних віршів і пісень XVII—XVIII ст. з нотами; складені різними авторами. Видана 1790 р. в Почаєві. Деякі церковні пісні й колядки з цієї збірки поширювались серед народу, особливо на західноукраїнських землях.

...каплиці в Кракові та Гнезні... — Краків, одне з найбільших і найстаріших міст Польщі, розташоване в її південно-західній частині над р. Віслою; в XI—XIII ст. поряд з Гнезном — головне місто Польщі; в 1320—1609 рр. — її столиця. За Ягайлонів на королівському дворі, замку Вавелі, перебували також українці, серед них і митці. На жаль, не збереглися розписи українських митців XV ст. — каплиці Мансіонерської і Св. Трійці (каплиця королеви Софії, четвертої дружини Ягайла) в Кракові.

Длугош Ян (1415—1480) — польський історик, політичний діяч і дипломат. Автор «Історії Польщі» (т. 1—12), написаної латинською мовою.

С. 410. Горький (Gorkÿ) Максим (справжнє ім'я — Олексій Максимович Пєшков; 1868—1936) — російський письменник та публіцист.

Боборикін (Boborykin) Петро Дмитрович (1836—1921) — російський письменник, написав більше 100 романів, повістей, п'єс, праць з історії російської та західноєвропейської літератур.

Крашевський (Kraszewski) Юзеф-Ігнацій (1812—1887) — польський письменник.

Чехов (Czechów) Антон Павлович (1860—1904) — російський новеліст і драматург.

Короленко (Corolenko) Володимир Галактіонович (1853—1921) — російський письменник, публіцист, громадський діяч.

Потапенко (Potapienko). — Під цим прізвищем відомі Потапенко В'ячеслав Афанасійович (Опанасович) (1863—1942) — український письменник і актор, писав українською і російською мовами та Потапенко Гнат Миколайович (1856—1929) — російський письменник українського походження (йдеться, очевидно, про Г. Потапенка).

...історичний роман Мережковського (про Юліана Відступника)... — Йдеться про першу частину трилогії «Христос и Антихрист», роман Д. Мережковського «Отвержённый» (1896). Мережковський (Merežkowski) Дмитро Сергійович (1865—1941) — російський письменник, філософ, критик, з української родини.

Хоїнський (Choiński) — Єске-Хоїнський (Jeske-Choiński) Теодор (1854—1920), польський письменник, публіцист, літературний критик. Автор історичних повістей (романів) «Останні римляни», «Тіара і корона», літературознавчих розвідок «Варшавський позитивізм», «Декадентизм» та ін.

«Quo vadis» («Камо грядеші», 1896) — роман Г. Сенкевича, в якому зображено звичаї римської аристократії та початки християнства.

Марлітт (Marlitt) — псевдонім німецької письменниці Євгенії Йон (1825—1887).

Бірх-Пфейффер (Birch-Pfeiffer) Шарлотта (1800—1868) — німецька письменниця сентиментального спрямування, актриса.

С. 411. «Молода Польща» («Młodą Polskę») — загальна назва художньо-естетичного руху в Польщі кінця XIX — початку XX ст., що виявився в літературі, музиці й пластичному мистецтві. Був неоднорідним за ідейним та художнім спрямуванням. «Молода Польща» в літературі постала як виразник естетики модернізму, пов'язаної з європейською «філософією життя» та бурхливим відродженням національної свідомості, характеризувалася складним переплетінням символістських, неоромантичних, імпресіоністських, експресіоністських (з 1910 р.) тенденцій. Представниками «Молодої Польщі» в літературі були З. Пшесмицький (псевдонім — Міріам), С. Пшибишевський, С. Виспянський, Я. Каспрович, С. Жеромський, В. Реймонт, В. Оркан та інші письменники.

Болеслав Прус (Prus) (справжнє ім'я — Олександр Гловацький; 1847—1912) — польський письменник і публіцист.

Ожешко (Orzeszko) Еліза (1842—1910) — польська письменниця, учасниця визвольного повстання 1863—1864 рр. Із симпатією ставилася до української літератури, підтримувала дружні творчі контакти з І. Франком.

Конопніцька (Conopnicka) Марія (1842—1910) — польська письменниця.

Каспрович (Kasprowicz) Ян (1860—1926) — польський письменник, автор поетичних збірок, драматичних творів, перекладач класиків світової літератури на польську мову. У 80-х роках XIX ст. співпрацював разом з І. Франком у редакції газети «Kurjer Lwowski».

Тетмаєр-Пшерва (Tetmajer) Казімеж (1865—1940) — польський письменник, у ряді творів якого переважали декадентські настрої.

Реймонт (Reymont) Владислав-Станіслав (1867—1925) — польський письменник, лауреат Нобелівської премії 1924 р. Автор оповідань, романів. Усесвітнє визнання йому приніс роман «Селяни» (ч. 1—4, 1902—1909).

Жеромський (Żeromski) Стефан (1864—1925) — польський письменник, автор романів, повістей, оповідань, драм, художньо-публіцистичних нарисів. Листувався з І. Франком.

Виспянський (Wyspiański) Станіслав (1869—1907) — польський драматург, поет, художник, театральний діяч, професор Краківського університету (з 1904 р.). Належав до лівого крила «Молодої Польщі».

С. 412. Скити (скіфи) — група племен, споріднених з північно-східною іранською групою народів індоєвропейської сім'ї, жили у

VII—III ст. до н. е. на території теперішньої південної України, згодом, до III ст. н. е., — у Криму і називали себе сколотами. За скитською генеалогічною легендою, скити були автохтонами, за міграційною — прибули з Азії.

Дарій перський (Darjusz perski). — Під цим ім'ям відомі перські царі з династії Ахеменідів: Дарій I (558—486 до н. е.), Дарій III (правив у 335—330 рр. до н. е.).

Поляни (Polanie) — 1) східнослов'янське плем'я (союз племен) VI—IX ст. в середньому Придніпров'ї (на правому березі Дніпра між річками Рось та Ірпінь). Центром полянської землі був Київ; 2) слов'янське плем'я, яке осіло у VIII—X ст. над Вартою; об'єднавши землі між Одрою, Бугом, Карпатами і Балтійським морем, дало початок польській державі.

Гамі Ернест-Теодор (1842—1908) — французький антрополог і етнограф, лікар за фахом.

С. 413. ...«даків-траків»... — Траки — давнє плем'я тракійського походження (група північнофракійських племен), споріднене з гетами. У давнину жили на території сучасної Трансільванії (між Дунаєм, Тисою та Дністром). У I ст. н. е. разом з гетами створили державу. Протягом I ст. до н. е. — I ст. н. е. воювали з Римом і були ним підкорені 107 р. (Провінція Дакія). Частина даків переселилась у Карпати. Звойовані візиготами 247 р. До V ст. Дакія була заселена слов'янами, які асимілювали даків.

...аварський (не монгольський) князь Баян... — Авари (в давньоруських літописах — обри) — племінний союз, в якому основну роль відігравали тюркомовні племена. У VI ст. авари прийшли з Азії в Європу (через територію сучасної України) на Середній Дунай і створили там свою державу — каганат. У VI — першій половині VII ст., поширивши свою владу на територію Північного Причорномор'я, підкорили частину слов'янських племен. У 90-х роках VIII ст. аварів розгромили франки, а наприкінці IX ст. — угорці. Згодом аварів асимілювали народи Західного Причорномор'я і Подунав'я. Таким чином, аварський князь Баян не міг бути згадуваним у «Слові о полку Ігоревім» «віщим Бояном».

...Київським Бояном X—XI віку... — За сучасними дослідженнями, Боян жив у другій половині XI — на початку XII ст.

...часи Володимира... — Йдеться про Володимира Святославича (?—1015), великого князя київського (бл. 980—1015). За його князювання християнство стало офіційною релігією Київської Русі (988).

...безіменний співак Ігоревого походу на половців? — Йдеться про автора поеми «Слово о полку Ігоревім», на думку більшості дослідників, написаної не пізніше 1187 р. пам'ятки літератури Київської Русі (XII ст.), що є лірико-епічною розповіддю про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у квітні—травні 1185 р. Спроби від початку XIX ст. й дотепер піддати сумніву автентичність «Слова о полку Ігоревім» та вважати його підробкою кінця XVIII ст. залишаються для більшості дослідників непереконливими. Б. Рибаков обґрунтував гіпотезу про авторство київського боярина Петра Бориславича. Л. Махновець і С. Пушик незалежно один від одного висунули гіпотезу, згідно з якою найімовірнішим автором «Слова» був галицький князь Володимир Ярославич — син Ярослава Осмомисла Галицького, брат Ярославни, дружини Ігоря, який перебував у родинних стосунках з багатьма особами, що згадуються в поемі, а з князем Ігорем його пов'язувала й особиста дружба. М. Грушевський висунув ідею двох авторів поеми: до оповідання про втечу Ігоря з полону автором був прихильник київського князя Святослава, далі — інша, близька до Ігоря особа. Як можливі автори називалися і книжник з Галича Тимофій, співець Митуса, учасники походу Ігоря Біловод Просович і Ольстин Олексич.

О. Л.

Мої знайомі жиди. Уперше надруковано в перекладі українською мовою М. Возняка у газ.: Діло. — 1936. — № 117. — 28. V. — С. 5—6; № 118. — 29. V. — С. 5—6; № 119. — 30. V. — С. 5—6, з підзаголовком «З рукописної спадщини».

Статтю написано німецькою мовою під назвою «Meine jüdischen Bekanten». За життя І. Франка не друковано. Зберігся недатований автограф — 10 рукописних сторінок (ф. 3, № 183), за підп.: *Dr. Iwan Franko* (с. 10).

Публікації передував «Вступ» М. Возняка, у якому, зокрема, мовилося:

> «До друкованих уже спогадів самого Франка долучається ще один новий його спогад про знайомих собі жидів до часу свого приходу до Львова на університет[ські] студії. Він зберігся під ч. 448 в архіві Франка в Бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з трьома іншими німецькими недрукованими статтями, призначеними для віденського часопису "Die Zeit". Заголовки чотирьох німецьких недрукованих статей такі: "Römische Eindrücke", "Symptomatisches aus Russland", "Da steckt's" і "Meine jüdischen Bekanten". [...]
>
> У справі відсилки "Симптоматичних явищ із Росії" не зустрів я ніякої вістки, а "Не чисту справу" ("Da steckt's!") відіслано з листом 11 травня 1906 р. Можливе, що відсилка останньої статейки спричинилася до того, що Франко цілком не вислав своєї статті-згадки "Мої знайомі євреї". А що він не вислав її, на це маємо доказ у самому рукописі, що лишився невикінченим.
>
> У своїй статті-згадці говорить Франко, що він написав її замість пропонованої йому статті про галицьке жидівство. Можливе, що деякою понукою для редакції звернутися до Франка з такою пропозицією була його статейка "Ein Warnungssignal" ("Пересторога") в ранішньому виданні ч. 253 часопису "Die Zeit" з 13 червня 1903 р. [...]
>
> Коли написана стаття-згадка Франка про його знайомих жидів із Нагуєвич, Ясениці Сільної й Дрогобича, докладно означити не можна. Але означити менше-більше час написання статті помагає згадка

в ній про нове перероблене видання колишньої юнацької праці “Boa Constrictor”. Вийшла вона накладом “Видавничої Спілки” в 1907 р. Перерібка й друк, з огляду на масу іншої праці, вимагали якогось довшого часу. Таким робом дата написання не відбігла б далеко від дати листу зі зворотом статті Франка “Da steckt's!” [...]».

Як бачимо, М. Возняк вважав, що автобіографічний нарис «Meine jüdischen Bekanten» написано для віденської газети «Die Zeit» орієнтовно 1906 р., незадовго перед виходом другого, переробленого видання повісті «Boa constrictor» (1907), згаданого у тексті статті. Однак існують докази на користь того, що це датування мемуарної статті І. Франка хибне. По-перше, ще в листі до В. Гнатюка від 1 лютого 1903 р. письменник зауважив, що у «Видавничій спілці» «зачали складати “Boa constrictor”» (50, *221*), відтак згадка нового видання цієї повісті, яке з невідомих причин з'явилося щойно 1907 р. (очевидно, насамперед через те, що Франкова робота над другою редакцією дещо затяглася), не може бути аргументом у датуванні статті «Meine jüdischen Bekanten». По-друге, деякі свідчення дають змогу зробити припущення, що спогади І. Франка про його знайомих євреїв написано дещо раніше та призначено для публікації не в газеті «Die Zeit», а у віденському журналі «Der Jude. Revue der jüdischen Moderne» («Еврей. Огляд сучасного єврейського життя»). Цієї думки дотримуються автори коментарів та упорядники видання: *Franko I.* Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine: Ausgewählte deutsche Schriften des Revolutionären Demokraten. 1882—1915 / Unter Mitarbeit von O. I. Bilećkyj und I. I. Bass. Herausgegeben und eingeleitet von E. Winter und P. Kirchner. — Berlin: Akademie-Verlag, 1963. — 577 S. — Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. — Bd. 14). Тут, зосібна, вперше надруковано німецький оригінал статті «Meine jüdischen Bekanten» (S. 50—58). У коментарі до цієї праці висловлюється сумнів у правильності її датування 1906 роком:

«Доказом того, що наведена дата появи цієї статті неточна, служать [...] листи видавця віденського тижневика “Der Jude. Revue der jüdischen Moderne” Мартіна Бубера до Франка від 3 квітня і 8 травня 1903 р. Перший із вищеназваних листів містить прохання видавця надати в розпорядження редакції цього журналу статтю, по змозі на тему “Євреї у Галичині”. Лист-відповідь Франка, написаний між 3 квітня та 8 травня, напевно, пропав. Проте на першій сторінці наявної статті наводиться репліка, у якій автор визнає, що він не вважає, що може “розглянути цю тему в цілому”, але готовий охоче “відтворити свій особистий, пов'язаний з євреями та єврейськими справами досвід та думки як скромний внесок у справу пізнання галицьких євреїв”. Можна припустити, що стаття Франка, написана, очевидно, вже першої половини травня 1903 р., не відповідала намірам редакції щомісячника “Der Jude” (див., зокрема, лист від

8 травня 1903 р.), тому не була надрукована за життя автора» (*Franko I.* Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine... — Berlin: Akademie-Verlag, 1963. — S. 528; переклад Н. Тихолоз).

Наводимо згадані листи М. Бубера у перекладі українською мовою Н. Тихолоз за вид.: *Franko I.* Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine... — Berlin: Akademie-Verlag, 1963. — S. 503—504.

«Відень, 3 квітня 1903 р.

Високоповажний пане!

Ми дозволяємо собі цим листом запросити Вас до співпраці у нашому новому журналі "Єврей", про наміри якого Ви будете поінформовані доданим проспектом. Це вперше має бути створений позапартійний, незалежний часопис, котрий слугуватиме вільному обговоренню усіх проблем історичного і сучасного єврейства. На противагу більшості німецько-єврейської преси, наше ревю повинно публікувати лише справді самобутнє і вартісне з наукового і літературного погляду. Ми віримо, що можемо сподіватися також і Вашої симпатії до такого журналу, і просимо люб'язно надати в наше розпорядження статтю. Найбажанішим для нас було б висвітлення теми: "Євреї в Галичині".

Якщо Ваша ласка, повідомте нам негайно, чи можемо ми розраховувати на отримання Ваших дописів і, якщо це буде можливо, коли.

З виразом глибокої поваги

Мартін Бубер».

«Відень, 8 травня 1903 р.

Високоповажний пане Докторе!

За Вашу люб'язну згоду, котра дуже втішила нас, висловлюємо Вам нашу щиру подяку. Заявлена стаття надзвичайно для нас бажана. Проте я радив би Вам, чи не краще відповідала б предмету форма ряду нарисів, аніж суцільного оповідання. Для нас перша також була б приємніша, тому що ми могли б тоді публікувати річ поруч з оповіданнями, які з'явилися у перших зшитках, в той час як в іншому разі треба чекати на їх закінчення. Але, зрозуміло, рішення цілком і повністю залишається на Ваш особистий розсуд.

З глибокою шаною

Мартін Бубер».

Судячи з останнього листа, І. Франко не надіслав М. Буберу остаточного тексту статті, а лише попередньо оголосив її зміст та характер. Про це свідчить і Франкове зізнання у листі до С. Єфремова від 10 листопада 1903 р.: «Надто мушу зладити для одного берлінського журналу статтю про "моїх знайомих жидів"» (50, *235*). Очевидно, І. Франко так і не завершив роботи над цією працею, відтак і не надіслав її до друку.

Отже, на основі цих матеріалів можна зробити висновок, що статтю І. Франка «Мої знайомі жиди» написано для журналу «Der Jude» 1903 р.

Згодом цю статтю під назвою «Мої жидівські знайомі» опубліковано у перекладі з німецької Олександра Женіна в журн.: Сучасність. — 1987. — № 7/8 (315/316). — С. 177—185.

Подається у перекладі М. Возняка.

С. 416. ...на ласкаве прохання видавця цього часопису написати статтю про галицьких жидів... — Йдеться про лист Мартіна Бубера, єврейського філософа й публіциста, редактора журналу «Der Jude», до І. Франка від 3 квітня 1903 р.

...у своїх оповіданнях і поезіях я дуже часто виводив жидівські типи і затягав жидівських мелодій... — І. Франкові належать численні різножанрові твори на єврейську тематику — і художні, й літературно-критичні та публіцистичні: поетичний цикл «Жидівські мелодії» у збірці «З вершин і низин», гумористичні вірші про Швінделеса Пархенбліта, поеми на сюжети зі стародавньої історії євреїв («Смерть Каїна», «Мойсей»), оповідання «Гава», «Гава і Вовкун», «Гершко Гольдмахер», «Пироги з чорницями» та ін., статті «Питання жидівське», «Мозес Мендельсон, реформатор жидівський», «Жиди про жидівське питання», «Семітизм і антисемітизм в Галичині», «Мої знайомі жиди», рецензії на «Енциклопедію юдаїстики», книжку Т. Герцля «Єврейська держава», п'єсу Г. Зудермана «Загибель Содоми». Окремо слід згадати цілу галерею єврейських типів у великій прозі письменника: Хаїм, Герш-Григорій, Ісаак Бляйберг («Петрії і Довбущуки»); Герман Гольдкремер, Іцик Шуберт («Boa constrictor»); Герман Гольдкремер, Леон Гаммершляг, Іцик Баух, Мортко («Борислав сміється»); брати Ґава і Вовкун Діамантенбауми («Не спитавши броду»); Вагман («Перехресні стежки») тощо.

С. 418. У своїй новелі «Boa constrictor», німецький переклад якої надруковано у віденській «Arbeiter Zeitung»... — Німецький переклад повісті «Boa constrictor», що його виконав Карл Гельбіх за чеським перекладом Франтішка Главачека, надруковано в газ.: Arbeiter Zeitung. — 1901. — № 47. «Arbeiter Zeitung» — газета, що виходила у Відні з 1889 р.; центральний орган соціал-демократичної (з 1905 р. — соціалістичної) партії Австрії.

...спробував я змалювати переїзд такого жида-торговця лахами в околиці Дрогобича. — Йдеться про персонажа Франкової повісті «Boa constrictor» міняйла Іцка Шуберта.

С. 419. По дворічній науці в цій сільській школі прийшов я до Дрогобича до тамошньої так званої нормальної школи, якою управляли ченці-василіяни. — І. Франко навчався у Дрогобицькій Головній міській школі (так званій нормальній) в отців-василіян у 1864—1867 рр.

С. 420. Тігерман Ісаак (1855 — до 1900?) — гімназійний товариш І. Франка, «звичайно третій або четвертий преміант», який «визначався як незвичайно здібний математик» (*Франко І.* Спомини із моїх гімназіяльних часів // Житє. — Львів, 1912. — Вип. 4. — С. 158). Збереглося його вісім листів до І. Франка з 1884—1886 рр.

С. 421. ...під фірмою маріянських содаліцій, які організували катехити римського обряду. — Йдеться про так званий Марійський орден, назва якого пов'язана з латинським терміном «Sodalitates Marianae» (Братство благословенної Діви Марії). Заснував його Іван Леніус 1563 р. в Римі у місцевому коледжі Братства.

С. 425. Як мало мене самого задовольняє тепер ця моя юнацька праця — покаже нове, перероблене видання українського оригіналу. — Друга редакція повісті «Boa constrictor», над якою І. Франко працював у 1903—1907 рр. (особливо активно з 1905 р.), вийшла окремою книжкою 1907 р.

Я покинув Дрогобич і пішов на університет до Львова. — У 1875 р. І. Франко успішно склав іспити за курс гімназії і вступив до Львівського університету на філософський факультет.

С. 426. Та незабаром несподіваний удар долі мав кинути мене в цілком іншу сферу життя й дати мені вповні нагоду пізнати людське, також жидівське життя з цілком іншого боку. — Йдеться, очевидно, про перший арешт І. Франка та його товаришів з редакції журналу «Друг» (1877) за підозрою в організації таємного соціалістичного гуртка. Наслідком судового процесу було дев'ятимісячне ув'язнення письменника.

Н. Т.

1904

[Герберт Спенсер. Некролог]. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 1. — С. 62—63 («Хроніка і бібліографія», рубрика «IV. Некрологи»), за підп.: *Ів. Фр.*

Подається за першодруком.

Спенсер Герберт (1820—1903) — англійський філософ, соціолог та письменник, один з основоположників позитивізму, еволюціоніст.

С. 427. ...Діккенсові повісті... — Йдеться про романи англійського письменника Чарльза Діккенса (1812—1870) «Пригоди Олівера Твіста» (1838), «Життя й пригоди Мартіна Чезлвіта» (1844), «Домбі й син» (1848) та ін., в яких письменник розкриває контрасти суспільного життя. Особливою популярністю користувався його автобіографічний роман «Давид Копперфілд» (1850).

Конт Огюст (1798—1857) — французький філософ і соціолог, один з основоположників позитивізму.

...Мільової «System of logic»... — Йдеться про основну працю англійського філософа й економіста, представника позитивізму Джона Стюарта Мілля (1806—1873).

С. 428. Гекслі Томас-Генрі (1825—1895) — англійський природодослідник, біолог, друг Ч. Дарвіна та Г. Спенсера. Був професором Королівської гірничої школи в Лондоні.

А. Ф.

[Альберт Шефле. Некролог]. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 1. — С. 63 («Хроніка і бібліографія», рубрика «IV. Некрологи»), за підп.: *Ів. Фр.*

Подається за першодруком.

Шефле Альберт-Еберхард (1831—1903) — німецький соціолог.

С. 428. ...«Zeitschrift für Staatswissenschaft»... — Часопис загальної серії наук про державу «Zeitschrift für die Gesamte Staatswissenschaft», який виходив у німецькому місті Тюбінген (Тібінген) у 1844—1914 рр.

А. Ф.

Із недрукованих поезій Юрія Федьковича. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 1. — С. 75—76, за підп.: *Іван Франко.* Це передмова до публікації: Дванадцять послань Ю. Городенчука-Федьковича на цілу соборну Україну. I // *Там само.* — С. 76—77. Надруковано лише перше послання.

Подається за першодруком.

...коли я друкував перший том збірного видання творів Федьковича... — Йдеться про видання, здійснені в рамках «Українсько-руської бібліотеки» НТШ 1902 р.: Писання Осипа-Юрія Федьковича: Перше повне і критичне видання. — Львів, 1902. — Т. 1: Поезії Осипа-Юрія Федьковича. Перше повне видання / З передруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав д-р Іван Франко (Львів, 1902).

А. Ф.

Ukrainica в чужих часописях. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 2. — С. 118—119 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *Ів[ан] Фр[анко].*

Подається за першодруком.

С. 430. «Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos. philol. und hist. Klasse» — «Бюлетень (хроніка) засідань імператорсько-королівської Академії наук у Відні. Серія філософсько-історико-філологічна». Видавався у 1848—1966 рр.

...школи при львівській Ставропігії... — Йдеться про школу, яка функціонувала при Львівському Ставропігійському (Успенському) братстві, заснованому у 80-х роках XVI ст.

Нилові апофтегми. — Ймовірно, йдеться про трактати Нила Синайського (друга половина IV ст. — бл. 450), синайського монаха, константинопольського префекта, автора філософсько-богословських трактатів та численних листів.

«Bibliotheque universelle et Revue Suisse» — журнал, що видавався в Женеві у 1858—1924 рр.

Леже (Легер) Луї (1843—1923) — французький філолог-славіст, історик; професор слов'янознавства в Колеж де Франс (Париж). Автор праць «Слов'янський світ» (1873), «Кирило і Мефодій» (1868), «Історія Австро-Угорщини» (1879), «Листи з Парижа» та ін.

Публічна бібліотека у Харкові — наукова бібліотека, заснована 1886 р., тут зберігаються стародруки та рідкісні видання. Тепер Харківська наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка — одна з найбільших наукових книгозбірень України.

Л. Ф.

Новознайдені пам'ятки старовини. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 2. — С. 119 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 430. При розкопах старинного Вавилона... — Археологічні розкопки у Вавилоні проводились у 1899—1917 рр.

Кольдевай (Кольдевей) — німецький археолог, який проводив розкопки шумерського міста Шуруппака, де було виявлено стародавню бібліотеку, та передмістя Вавилона, де знайдено 49-метрову статую ассирійського царя Сальманассара.

Сальманассар II — ассирійський цар (960—824 до н. е.); воював проти союзу дванадцятьох міст, брав данину з Тиру та Сидону.

Кімон (Кюмон) Франц (Валері-Марі; 1868—1947) — бельгійський археолог і філолог, професор університету в Генті (1892—1910), куратор Брюссельського Королівського музею (1899—1912). З метою астрономічних досліджень здійснив експедиції до Сирії і Туреччини. Автор фундаментальних досліджень з історії релігії, зокрема праць, присвячених вивченню романських язичницьких культів. У монастирі Сумелям неподалік Трапезунда знайшов грецький текст притчі про гадюку в домі.

Мітра — в давнину один з головних індоіранських богів, бог денного світла, чистоти й правди. З VI ст. до н. е. культ Мітри поширився в Малій Азії та Дворіччі. Згодом виникла особлива релігія — мітраїзм, що поширилася в елліністичному світі, з I ст. н. е. — в

Римі, з II ст. — в усій Римській імперії. У II—IV ст. мітраїзм був одним з головних суперників християнства, яке запозичило в нього, зокрема, міфи про непорочне зачаття, про воскресіння з мертвих, віру в друге пришестя Христа та кінець світу, обряд причащання тощо.

Трапезунд (Трабзон) — місто в Туреччині, засноване у VIII ст. до н. е., у 1204—1461 рр. — столиця Трапезундської імперії.

Іполит Римський (III ст.) — римський єпископ, теолог і письменник, більшість творів якого присвячено полеміці проти різних єретичних течій у християнстві. Переважно жив поза Римом через панування у ньому різних єресей. По смерті визнаний християнською церквою святим.

А. Ф.

Енциклопедія юдаїстики. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 2. — С. 119, за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 431. Німецьке наукове товариство «Zur Forderung der Wissenschaft des Judenthums» — засноване 1903 р. в Берліні єврейське наукове товариство під головуванням професора Мартина Філіпзона, яке видавало твори, що мали стосунок до єврейства, і надавало стипендії єврейським ученим для досліджень.

Коген Герман (1842—1918) — німецький філософ єврейського походження, неокантіанець, голова так званої Марбурзької школи.

Ґольдціґер (Гольдціґер) Ігнац (1850—?) — угорський орієнталіст, об'їздив у 1873—1874 рр. Сирію, Палестину і Єгипет. Автор праць «Studien über Tanchum Jeruschalmi» (1870), «Az Islám» (1881) та ін.

О. Л.

Із-за з'їзду славістів. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 2. — С. 116—117 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 431. Бодуен-де-Куртене Іван (Ян) Олександрович (1845—1929) — польський і російський мовознавець, професор Казанського, Тартуського, Краківського, Петербурзького, Варшавського університетів, дійсний член Краківської (з 1887 р.) і член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1897 р.), дійсний член НТШ.

...сей другий відчит подали ми в попередній книжці «Л[ітературно]-н[аукового] в[існика]» в дословнім перекладі. — Йдеться про публікацію: *Бодуен де Куртене.* Платонічний панславізм // ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 1. — С. 32—46; переклад з польської мови В. Гнатюка. Це відчит, виголошений у Кракові 16 червня 1903 р.

С. 432. «Kraj» — польський суспільно-політичний щотижневик, виходив у Петербурзі впродовж 1882 – 1909 рр.

...«всеслов'янським» з'їздом у Москві 1867 р. ... — Йдеться про всеросійську етнографічну виставку в Москві (1867), на яку з'їхались делегати багатьох слов'янських народів. Неофіційно отримала назву «всеслов'янський з'їзд». Російські панславісти намагалися надати етнографічному форумові політичного забарвлення з метою об'єднання слов'ян під скіпетром російського царя.

«Nowa Reforma» — польська газета, що виходила у Кракові 1882—1928 рр. (з 1881 р. — під назвою «Reforma»).

«Slowo Polskie» — польська газета, яка видавалася у Львові 1895—1934 рр.

А. Ф.

Stanislaw Ciszewski. Ognisko, studium etnologiczne. Краків, 1903, стор. VII+298. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. 1904. Т. 59. Кн. 3. – С. 3–4 (Бібл), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 433. Леббок Джон (1834—1913) — англійський етнограф і археолог, один із засновників еволюційної («антропологічної») школи, прибічник застосування природно-історичного порівняльного методу у вивченні людської культури. Автор праць: «Prehistoric times» (1865), «The origin of civilization» (1870) та ін. Досліджував сім'ю та шлюб (груповий шлюб, екзогамію, парний шлюб), релігійні вірування тощо.

Морґан (Морган) Томас-Гант (1866—1945) — американський зоолог, член Академії наук США (її президент у 1927—1932 рр.), іноземний член-кореспондент АН СРСР (з 1923 р.), член Лондонського королівського антропологічного товариства (з 1919 р.), професор Колумбійського університету у Нью-Йорку. Створив хромосомну теорію спадковості. Лауреат Нобелівської премії (1933).

С. 434. Бедуїни — жителі пустелі, кочові араби-скотарі (верблюдоводи) Передньої Азії та Північної Африки. У них збереглися архаїчні пережитки суспільної організації.

Папуаси — корінне населення острова Нова Гвінея, а також деяких островів Меланезії. Зберегли давні вірування: культ предків, магію, тотемізм.

Караїби (кариби) — група індіанських племен Південної Америки, зони тропічних лісів і саван (район Амазонки). Проживають у Венесуелі, Колумбії, Бразилії, Гондурасі. Їхня релігія — племінні культи та вірування в природні сили.

А. Ф.

Н. К. Никольский. Материалы для истории древнерусской духовной письменности, V—VIII (Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] академии наук, 1903 г.,

кн. 2, стор. 52—75). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1904. — Т. 59. — Кн. 3. — С. 13—15 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Нікольський Микола Костянтинович (1863—1936) — російський історик давньоруської літератури.

С. 436. Микола Мирликійський (IV ст.) — архієпископ у місті Мірі (Лікія). З ним пов'язано культ святого Миколая Чудотворця.

Вітовт Кейстутович (1350—1430) — Великий князь Литовський. Після Кревської унії (1385 р.) боровся за незалежність Литви. У Грюнвальдській битві (1410 р.) очолював литовське військо.

Цамблак Григорій (бл. 1364 —1419 або 1420) — болгарський, сербський, український і румунський письменник-проповідник, церковний і культурний діяч. З 1415 р. — митрополит Київський і Литовський. Автор низки житій, похвальних слів, проповідей та гімнографічних творів.

А. Ф.

40-ві роковини вродин Я.-С. Махара. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 25. — Кн. 3. — С. 186—187 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *Ів. Фр.* Друкувалося у вид.: Зв'язки Івана Франка з чехами і словаками. — Братислава, 1957. — С. 335.

Подається за першодруком.

С. 437. «Zlatá Praha» — ілюстрований журнал, який виходив щотижня у Празі 1884—1930 рр.

Махар Йозеф-Сватоплук (1864—1942) — чеський поет і публіцист, автор віршованого роману «Магдалена» (1895). І. Франко помилково вжив назву імені Махара — Ян-Сватоплук.

Колін над Лабою — місто у центральній частині Чехії, розташоване біля ріки Лаба неподалік міст Прага, Пардубіце, Градець-Кралове.

...д. Махар... в своїй віршовій збірці «Výlet na Krym» дав прегарну поетичну характеристику Галичини. — Йдеться про поетичну збірку Й.-С. Махара «Výlet na Krym» (Прага, 1900). Примірник цієї книжки з дарчим написом автора «D-ru Ivanu Frankkovi, poetovi a bojovniku, s přátelským pozdravem. Machar. Ve Vidni, 30/7, 1900» — знаходиться в бібліотеці І. Франка (№ 5966). І. Франко переклав уривок «Літом через Галичину» («Letem přez Halič») (Вітчизна. — 1956. — № 1. — С. 159), вірш «Оріанда» («Oreanda») (ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 4. — С. 94—95), високо поціновуючи «отсей прегарний вірш Й.-С. Махара, написаний ще 1899 р.» (*Там само.* — С. 94).

Дещо з його творів було перекладено на нашу мову автором отсих рядків... — На час публікації статті про Махара (березень 1904 р.) надруковано два Франкові переклади творів чеського поета: уривків з поеми «Магдалена», поданих як ілюстративний матеріал до її критичного аналізу у Франковій статті «З нової чеської літератури ("Magdalena", napsal J. S. Machar. V Praze, 1894)» (Життє і слово. — 1895. — Т. 4. — Кн. 5. — С. 306—312; Кн. 6. — С. 463—471), а також вірша «Гусова мати» (ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 3. — С. 329—332).

Луцький Остап Михайлович (1883—1941) — український поет, належав до модерністського літературного угруповання «Молода муза». Переклав поетичні твори Махара «Наполеон» (ЛНВ. — 1902. — Т. 19. — Кн. 7. — С. 86—88), «Нерон» (ЛНВ. — 1922. — Т. 76. — Кн. 2. — С. 212—213).

Л. Ф.

Dr. Heinrich Schurtz Völkerkunde (Die Erdkunde. Eine Darstellung ihrer Wissensgebiete, ihrer Hilfswissenschaften und der Methode ihres Unterrschtes, herausgegeben von Maximilian Klar, XVI Teil) Липськ і Відень, 1903, стор. XIII+178. [Рец.]. Уперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1904. — Т. 60. — Кн. 4. — С. 31—32 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Шурц (Schurtz) Генріх (1862—1903) — німецький етнограф. Викладач Лейпцизького університету, завідувач етнографічного відділу Бременського музею природознавства, народознавства та торгівлі. Автор праць «Urgeschichte der Kultur» («Первісна історія культури», 1900), «Altersklassen und Männerverbünde» («Вікові групи і чоловічі спілки», 1902).

Н. Т.

Dr. Raimund Friedrich Kaindl. Die Volkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode, mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften. Ein Leitfaden und Einführung in die Volksforschung (Die Erdkunde u. s. w. XVII Teil). Липськ і Відень, 1903, стор. XI+149. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1904. — Т. 60. — Кн. 4. — С. 33—34 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Л. Ф.

А. И. Соболевский. Несколько мыслей об древней русской литературе (Известия Отд[еления] р[усского] языка и словесности Академии наук, 1903, кн. 2, ст. 138—158). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1904. — Т. 60. — Кн. 4. — С. 11—15 (Бібл), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 441. **Шевирьов** Степан Петрович (1806—1864) російський філолог, поет, журналіст, прихильник панславістської теорії.

Полевой Микола Олексійович (1796—1846) — російський історик та письменник, член-кореспондент Петербурзької академії наук. Видавав у Петербурзі журнал «Сын Отечества», який негативно відгукнувся про вихід у світ 1840 р. «Кобзаря» Т. Шевченка.

Галахов Олександр Дмитрович (1807—1892) — російський історик літератури, письменник. Основна його праця — «История российской словесности, древней и новой» (т. 1—2, 1863—1875).

...**брошуру д. Нікольського, обговорену нами в «Записках»**. — Ідеться про Франкову рецензію (Записки НТШ. — Т. 59. — Кн. 3. — С. 13—15, Бібл.) на працю М. К. Нікольського «Материалы для истории древнерусской духовной письменности» (V—VIII, 1903).

Розкольники — учасники релігійно-громадського руху в Росії, який виник у середині XVII ст. внаслідок церковної реформи, що її запровадив патріарх Никон за підтримки російського царя Олексія Михайловича (було внесено зміни у богослужбові книги та церковні обряди відповідно до грецької православної традиції).

С. 442. ...**московський театр Ґреґорі не мав впливу поза сферами царського двора**... — Ідеться про перший придворний театр у Росії, утворений за наказом царя Олексія Михайловича 1672 р. Одним з організаторів і режисерів театру був Йоган-Готфрід Грегорі (1631—1675), який запросив до творчого колективу театральної трупи іноземних мешканців Москви. Грегорі був режисером-постановником п'єси «Комедия об Эсфири, или Артаксерксово действо», прем'єрна вистава якої відбулася 17 жовтня 1672 р. Організував театральну школу для російської молоді. Театр перестав існувати 1676 р. по смерті російського царя.

Троїцька Лавра (Троїце-Сергієва Лавра) — лавра в Загорську під Москвою. Її заснував XIV ст. Сергій Радонезький.

Василій Вел[икий] (Кесарійський, бл. 329—379) — проповідник, християнський письменник.

Острог (тепер місто Рівненської області) — йдеться про Острозьку друкарню, що її заснував князь Костянтин Острозький (1578). Відомо близько 30 острозьких видань, зокрема: «Буквар» (1578), «Новий Завіт...» (1580), твори Г. Смотрицького, І. Вишенського, Х. Філарета. Деякі з них надрукував І. Федоров.

Григорій Богослов (бл. 329 — бл. 389) — візантійський письменник, автор проповідей, листів та віршів, константинопольський єпископ.

«**Ізмарагд**» — збірник статей та притч, почерпнутих з різних джерел, що мав служити курсом практичної християнської моралі. І. Франко запозичив цю назву для збірника власних поезій «Мій Ізмарагд» (Львів, 1898).

С. 443. **Четі** (Четьї) **минеї** — церковно-релігійні збірники житій святих, переказів та повчань, складені за порядком днів кожного місяця. Виникли у Візантії в IX ст., на Русі з'явилися XI ст. У 30—40 рр. XVI ст. митрополит Макарій склав у Москві «Великі Четі Минеї».

Курбський Андрій (бл. 1528—1583) — російський письменник, політичний діяч, перекладач; князь. Після царської опали 1564 р. втік до Великого князівства Литовського, де володів землями в Литві й на Волині. Автор «Історії про великого князя Московського» (1573), трьох послань до Івана Грозного. Захищав православ'я від греко-католиків і протестантів. Твори Курбського поширювалися в Україні вже з другої половини XVI ст.

Славинецький Єпифаній (?—1675) — український і російський письменник, педагог, перекладач. Учитель Київської братської школи, засновник першої греко-латинської школи у Москві. Там надрукував чимало книг («Служебник», «Часослов», «Псалтир»); уклав словники: «Лексикон греко-слав'яно-латинський», «Лексикон филологический».

...Димитрієві Четі Минеї... — Їх склав митрополит Дмитрій Ростовський (Туптало; 1689—1705), вони перевидавались аж до XX ст. і служили засобом морального виховання.

С. 444. «Журнал Министерства народного просвещения» — друкований орган Міністерства народної освіти Росії, що виходив у Петербурзі у 1834—1917 рр. Тут публікувалися наукові праці, рецензії та художні твори.

Владимиров Петро Володимирович (1854—190?) — український і російський літературознавець; професор Університету Св. Володимира в Києві. Автор праць «Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык» (1888), «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст.» та ін.

А. Ф.

Коли вмер Ісус Христос? Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1904. — Т. 26. — Кн. 4. — С. 20—23 (рубрика «Наукові листки»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 445. «Zeitschrift für die neutestamentlische Wissenschaft und die Kunde des Urchristenthums» — німецький науковий журнал, виходив спершу в Гессені, згодом у Дармштадті впродовж 1900—1911 рр.

Прайшен (Прейшен) Ервін (1867—1920) — німецький теолог, видавець, зокрема, наукового журналу «Zeitschrift für die neutestamentlische Wissenschaft und die Kunde des Urchristenthums» (Дармштадт), в якому друкувався й І. Франко.

Анна — юдейський первосвященик впродовж 6/7—13/14 рр. На час публічного виступу Ісуса Христа мав чималий вплив на суспільну думку в Юдеї. За іншими, досить правдоподібними даними, на початку 30-х рр. Анна і Каяфа щорічно змінювали один одного на посаді первосвященика.

Каяфа (Кайяфа) — юдейський первосвященик у 16/17—35 рр., справжнє ім'я якого, за деякими свідченнями, було Йосиф. Зять Анна. Належав до секти садукеїв; перший дав пораду розп'ясти Христа, побоюючись розправи римлян.

С. 446. Ахеліс Ганс (1865—1937) — німецький теолог, професор Лейпцизького університету. Автор праць «Найстаріші джерела східноцерковного права» (т. 1—2), «Християнство в перших трьох століттях» (1912).

Нізан (нісан) — сьомий місяць світського і перший місяць церковного року євреїв. Відповідає нашим березню і квітню.

М. Л.

В. М. Истрин. Из области древнерусской литературы (Журнал Министерства народного просвещения, 1903, VIII—XI). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1904. — Т. 61. — Кн. 5. — С. 8—13, за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 449. Хронографи — зведені огляди всесвітньої історії. В Україні та Росії хронографи були поширені XV — на початку XVIII ст.

Йосиф Флавій (справжнє ім'я — Йосеф бен Маттітьягу; близько 38 р. — після 100 р.) — юдейський воєначальник та історик. Автор ряду творів з історії Юдеї: «Юдейська війна», «Юдейські старожитності». Твори Йосифа Флавія перекладено староруською мовою за часів Київської Русі.

Іван Малала (бл. 491—578) — візантійський історик, грецький хроніст, родом з Антіохії. Автор всесвітньої хроніки (18 книг), яка починалася з легендарної історії єгиптян і була доведена до 563 р. Хроніка Малали поширювалася і в слов'янському перекладі. Давньоруські літописці користувалися хронікою Малали як одним із джерел всесвітньої історії.

Георгій Гамартол (Георгій Амартол, Георгій Мніх; друга половина IX ст.) — грецький хроніст, родом з Александрії. Автор хроніки, що охоплює всесвітню історію від «створення світу» до 842 р. (завершив 867 р.). Джерелами його праці були Біблія та попередня візантійська хронографія, зокрема хроніка Івана Малали. Хроніку Георгія Амартола в різних редакціях використовували слов'янські літописці.

Георгій Синкелл (Синкел) — візантійський історіограф VIII—IX ст. Автор хроніки, в якій, спираючись на Біблію, твори античних авторів, зокрема Йосифа Флавія, александрійського історика Панодора та його учня Аніана і твори Григорія Назіанзина та Іоанна Златоуста, виклав всесвітню історію «від Адама» до початку IV ст. н. е.

С. 453. Серапіон Владимирський (?—1275) — давньоруський письменник і проповідник, архімандрит Києво-Печерського монастиря, 1274 р. став єпископом у Владимирі на Клязьмі.

С. 454. «Домострой» — пам'ятка давньої російської літератури, виник у XVI ст. у середовищі новгородського боярства і купецтва, оброблений і впорядкований у Москві вихідцем із Новгорода протопопом Сильвестром, який дав книжці назву «Книга, глаголемая Домострой...». Існує багато редакцій твору, кожна з яких складається з трьох частин. Першу з них присвячено питанням держави й релігії, другу — сімейним стосункам, а третя дає практичні поради щодо ведення господарства й домоводства.

Іван Грізний (Іван IV Васильович Грозний; 1530—1584) — російський цар (1547—1584), прихильник жорсткої централізованої влади, яку насаджував силою, автор ряду «послань». Йдеться про послання Івана Грозного до князя Курбського (1564, 1577).

Іларіон (?— не раніше 1054) — давньоруський письменник і оратор, видатний церковно-політичний діяч Київської Русі, Київський митрополит протягом 1051—1054 рр. Ймовірний автор «Слова о законѣ и благодати».

Початкова літопись — найдавніше літописне зведення — «Повість временних літ», якому передували і в якому розчинились інші літописні зведення, що в первісному вигляді до нас не дійшли, зокрема, зведення переказів про запровадження християнства на Русі (40-ві роки XI ст.), зведення ченця Києво-Печерського монастиря Никона (60—70-ті роки XI ст.) і так зване Початкове зведення, укладене близько 1095 р., яке збереглося у переробці Новгородського першого літопису.

О. Л.

Польська поема про уманську різню. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1904. — Т. 62. — Кн. 6. — С. 1—40 (рубрика «Матеріяли до історії Коліївщини»), за підп.: *Подав д-р Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 455. Шодуар Станіслав (1790—1858) — польський археограф і нумізмат; член археологічного товариства в Петербурзі. Мешкав, зокрема, в Україні (в Івниці поблизу Житомира), де й помер. Івниця — тепер село Андрусівського району Житомирської обл.

С. 456. ...я подав 1894 р. в «Житю і слові» (т. II, с. 65—67) дві українські вірші, зложені якимось поляком з нагоди Коліївщини... — До праці М. Драгоманова «Матеріяли для історії віршів українських. Б. Вірші про громадські справи» (Житє і слово. —1894. — Т. 2. — С. 61—68) І. Франко додав два вірші про уманські події 1768 р.: «Pieśń kozacka na tę notę: Ey buw Sawa. O buntach chłopskich na Ukrainie 1768» (там само, с. 65—66) та «Pieśń druga o buntach chłopów ukraińskich 1768» (там само, с. 66—67), а також коротку примітку до них: «Додаємо тут ще дві сучасні вірші про уманську різню, вийняті нами з рукопису біб[ліотеки] Оссолінських у Львові (№ 266), а переписані в р. 1840 князем Г. Любомирським з давнішої рукописної збірки барона Шодуара в Івниці. Вірші, транскрибовані в рукописі латинськими буквами, подаємо в нашій транскрипції. Обі ті вірші зложені поляками і виявляють польський погляд на Коліївщину та польські соціяльні ідеали. Вони цікаві для нас не тільки з сього історичного боку, а також і з того, що поляки безпосередньо по кровавій пригоді 1768 р. силкувалися викладати ті свої погляди в популярній формі українською мовою, очевидно, для українських мужиків» (там само, с. 65, 67).

Залізняк Максим Івлевич (1740—?) — керівник Коліївщини, гайдамацького повстання 1768 р. Був послушником Мотронинського монастиря (поблизу Чигирина). 9—10 червня 1768 р. разом із Гонтою оволодів Уманню, де був проголошений гетьманом і князем смілянським. Підступно схоплений та засланий на довговічну каторгу в Нерчинськ, де й помер.

Ліпоман (Lipoman) Ян (1758—1832) — хорунжий з Чигиринського повіту; займався літературою, історією, археологією. Автор праці «Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768, opisany przez Lipomana i dwóch bezimiennych», яку видав Е. Рачинський 1842 р.

Рачинський (Raczyński) Едвард (1786—1845) — польський політичний діяч, меценат, видавець; граф.

С. 457. Кребс (Krebs; Кребсова) Вероніка (бл. 1750—1832) — донька губернатора й коменданта Умані Я. Р. Младановича. Була свідком захоплення козаками Умані 1768 р. Написала 1827 р. спогади про ці події (першодрук у познанській газеті «Orędownik naukowy»; окремою брошурою під назвою «Opis autentyczny rzezi Humańskiej» видано в Познані 1840 р.). Російською мовою опубліковано 1878 р. в Києві — «Уманская резня (Записки Вероники Кребс). Перевод с предисловием И. М. Рева».

«Orędownik» — «Orędownik naukowy», польська щоденна газета, виходила в Познані впродовж 1871—1939 рр.

Дзялинський (Działyński) Титус-Адам (1797—1861) — польський громадсько-політичний діяч, видавець, меценат, колекціонер пам'яток польської літератури та історії, засновник однієї з найбагатших польських бібліотек; граф.

С. 459. Бар (Bar) — місто, тепер районний центр Вінницької обл.

...руські вірші, опубліковані мною в «Житю і слові»... — Див. вище.

С. 482. *Яворський* (Значко-Яворський) Мелхиседек (Матвій Карпович; 1716—1804) — український церковний діяч, ігумен Мотронинського монастиря на Чигиринщині (1753—1768). Прагнув за допомогою Росії позбутися церковної унії. Нерідко трактувався як натхненник Коліївщини.

Мойсей — за Біблією, перший пророк Ягве і основоположник його релігії; законодавець, релігійний наставник і політичний вождь єврейських племен, що повинен був вивести євреїв із єгипетського полону в «землю обітовану» — Ханаан (Палестина). Історичні події, відбиті в легендах про Мойсея, відбувалися у другій половині II тис. до н. е. Мойсееві приписується авторство П'ятикнижжя, тобто перших п'ятьох книг Старого Завіту (Книги Буття, Вихід, Левит, Числа та Повторення Закону).

С. 485. Жаботин — село, тепер Кам'янського району Черкаської обл.

С. 486. Ризине (Ризина) — село, тепер Звенигородського району Черкаської обл.

С. 489. Костецький Гераклій (?—1768) — ректор уманської василіанської школи, місіонер із Кристинополя (нині Червоноград). Убитий гайдамаками в Умані.

С. 493. Кристинопіль — тепер місто Червоноград Сокальського району Львівської обл.

Содом — місто у древній Палестині. За Біблією (Кн. Буття. 18—19), Бог знищив це місто дощем із сірки й вогню за розбещеність його мешканців.

С. 494. ...передруковані з цінними увагами та доповненням проф. Грушевського в «Записках» (1904, кн. I, ст. 5—18). — Йдеться про публікацію: Okrucieństwo w Umaniu na Ukrainie (Записки НТШ. —1904. — Т. 57. — Кн. 1. — С. 5—24) зі вступною заміткою М. Грушевського «Василіанські записки й листи про Коліївщину. Подав Аристарх Крижанівський» (с. 2—4).

С. 496. Соколівка — село, тепер Жашківського району Черкаської обл.

Монастирище — тепер селище міського типу, районний центр Черкаської обл.

Гайсин — тепер районний центр Вінницької обл.

Конела — село, тепер Жашківського району Черкаської обл.

Гранів — село, тепер Гайсинського району Вінницької обл.

Киблич (Кіблич) — село, тепер Гайсинського району Вінницької обл.

Дашів — тепер селище міського типу Іллінецького району Вінницької обл.

Тульчин — тепер місто, районний центр Вінницької обл.

Ладижин — тепер селище міського типу Тростянецького району Вінницької обл.

С. 497. Карнівка — село, тепер Могилів-Подільського району Вінницької обл.

Уласенко Пантелеймон (?—?) — сотник надвірних козаків, загін якого, посланий придушити гайдамацьке повстання, перейшов на бік повстанців. Після захоплення гайдамаками Умані проголошений комендантом міста.

С. 498. Балта — тепер місто, районний центр Одеської обл.

Шило Василь (?—?) — керівник одного з гайдамацьких загонів.

...коло Кривого... — Очевидно, йдеться про село теперішнього Сквирського району Київської обл.

С. 499. Конфедерати — польська шляхта, яка зброєю утверджувала ухвали своїх політичних нарад-конференцій (зокрема Барської 1768 р.).

С. 500. Браніцький Франтішек-Ксаверій (1730—1819) — польський політичний діяч; гетьман.

Могилів — тепер місто Могилів-Подільський, районний центр Вінницької обл.

С. 501. Серби — тепер село Гонтівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.

Кам'янець — тепер місто Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.

С. 505. Потоцький Франтішек-Салезій (?—1772) — польський політичний діяч, воєвода київський (від 1756 р.).

Моценський (Мощинський) Адам (1742—1823) — польський політичний діяч, історик; учасник Барської конфедерації.

«Przegląd dziejów polskich» — збірник історичних матеріалів у чотирьох томах, що вийшов у Пуатьє 1839 р.

Кречетников Петро Микитович (1729—1793) — російський військовий і державний діяч, генерал. Командував російськими військами, придушуючи Коліївщину. 1790 р. призначений генерал-губернатором Малоросії.

...в московських «Чтениях»... — Йдеться про «Чтения Московского императорского общества истории и древностей российских», неперіодичний історико-літературний журнал, що його у 1846—1848 та 1858—1877 рр. редагував О. Бодянський.

С. 506. Рєпнін Микола Васильович (1734—1801) — російський політичний і військовий діяч.

Чернишев Захар Григорович (1722—1784) — російський політичний і військовий діяч, генерал.

С. 511. Теплик — тепер селище міського типу, районний центр Вінницької обл.

С. 514. Пулавський (Пуласький) Юзеф (1704—1769) — польський політичний діяч, один із співтворців Барської конфедерації.

Станіслав-Август (Понятовський; 1732—1798) — польський король у 1764—1795 рр. Під час Барської конфедерації вагався між співробітництвом із Росією та спробами порозуміння з конфедератами.

Любомирський Станіслав (1704—1793) — польський державний і політичний діяч, власник значних маєтків в Україні. Задекларував зречення від них, однак невдовзі вимагав скасування цієї декларації.

Остра Могила (Гостра Могила) — тепер село Ставищенського району Київської обл.

С. 515. ...у сучасній польській вірші, опублікованій мною в «Записках»... — Йдеться про публікацію: *Франко І.* Вірша про Барську конфедерацію // Записки НТШ. — 1895. — Т. 7. — Кн. 3. — С. 3—11.

Катерина II Олексіївна (Софія-Фредеріка-Августа; 1729—1796) — російська імператриця (з 1762 р.).

С. 517. ...на ухвалу варшавського сойму... — Йдеться насамперед про зрівняння в правах католицького й некатолицького (так званих дисидентів) населення Речі Посполитої.

М. Л.

1905

[Привітання М. Павликові]. Уперше надруковано у вид.: Ювілей 30-літньої діяльности Михайла Павлика (1874—1904). — Львів: Заходом Ювілейного комітету, 1905. — С. 41, без назви, за підп.: *За філологічну секцію Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка Іван Франко, директор.* Під назвою «[Привітання М. Павликові]» зафіксовано у вид.: *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів. — С. 340 (№ 3972).

Подається за першодруком.

С. 520. Філологічна секція Наукового товариства імени Шевченка — науковий орган, утворений на загальних зборах Товариства 11 травня 1893 р. після реорганізації його в наукову інституцію — НТШ. На засіданнях філологічної секції реферувались, обговорювались праці, подані до друку переважно в «Записках НТШ», «Літературно-науковому віснику» та інших виданнях Товариства. І. Франко очолював секцію з невеликими перервами протягом майже 15 років (у 1898—1912 рр.) Ювілейне привітання М. Павликові з нагоди його 30-літньої діяльності І. Франко написав за дорученням філологічної секції, що її він очолював 1905 р. під час урочистого вшанування заслуг М. Павлика, який також був її довголітнім членом і періодично виконував функції секретаря секції.

А. Ф.

Від редакції [Передмова до книжки: Круть Софрон. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905. IV+199 с.]. Вперше надруковано у кн.: *Круть Софрон.* Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. — Львів, 1905. — С. I—IV, за підп.: *Ів. Франко* (Літературно-наукова бібліотека. № 106—107).

Подається за першодруком.

Круть Софрон — псевдонім українського публіциста Василевського Феофана Олександровича (1855—1912). У 1875—1877 рр. як доброволець Ф. Василевський брав участь у національно-визвольній боротьбі населення Герцеговини й Боснії проти турецьких загарбників. У 1875, 1878—1881 рр. публікував у львівських виданнях «Правда», «Світ», «Дзвін», «Громадський друг», «Молот» дописи й нариси про сербські та чорногорські обряди і звичаї. 1905 р. І. Франко зібрав ці статті й видав окремою книжкою з передмовою, яку подаємо у цьому виданні.

С. 521. Окуневський Ярослав (1860—1929) — український громадський діяч, письменник, лікар. Автор спогадів «Чорногора і чорногорці» (1885), «Листи з чужини» (1898. — Ч. 1; 1902. — Ч. 2).

Герцоговинське повстання — народно-визвольне повстання в Герцеговині у 1875 -1878 рр. проти турецького феодального і національного гніту. Після цього повстання Боснію і Герцеговину окупувала Австро-Угорщина.

Сербо-турецька війна — сербо-чорногорсько-турецька війна 1876—1878 рр. між Сербією і Чорногорією з одного боку, та Туреччиною — з другого, зумовлена піднесенням національно-визвольного руху на Балканах. Унаслідок цих війн Сербія і Чорногорія здобули повну незалежність.

Манжура (Манджура) Іван Іванович (1851—1893) — український поет, фольклорист, етнограф. З 1876 р. — доброволець сербської армії під час сербо-турецької війни.

...видаваний під редакцією М. Павлика «Громадський друг», що швидко мусив докінчувати своє недовге існування під псевдонімами «Дзвін» і «Молот». — Йдеться про літературно-політичний місячник радикального напряму «Громадський друг», який виходив у Львові за редакцією І. Франка та М. Павлика і за допомоги М. Драгоманова. 1878 р. вийшло тільки два номери, які були конфісковані. Продовженням їх стали двомісячні збірники «Дзвін» і «Молот».

Мілічевич Мілан (1831—?) — сербський письменник, видавав журнал «Школа». Автор книги «Кнежевина Сербија».

Маркович Светозар (1846—1875) — сербський філософ, публіцист, літературний критик. Автор праць «Поезія і мислення» (1868), «Реалізм і поезія» (1870), «Народ і письменники» (1872) та ін. Політичну брошуру «Сербија на истоку», про яку згадує І. Франко у передмові, переклав Ф. Василевський (Софрон Круть) під назвою «Що робити Сербії межи балканськими слов'янами» (переклад не опубліковано).

Н. Т.

Михайло Павлик. Замість ювілейної сильветки. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 160—186, за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 523. ...Укр[аїнсько]-руської соціял-демократичної партії у Львові...— Йдеться про засновану 18 вересня 1899 р. на конференції у Львові Українську соціал-демократичну партію у Львові (УСДП) як складову частину австрійської соціал-демократії. З часом УСДП стає самостійною політичною партією.

«Руська бесіда» — культурно-просвітницьке товариство української інтелігенції народовського спрямування у Галичині, засноване 1861 р. При цьому товаристві у Львові відкрито музично-драматичний театр (1862).

С. 524. Лозинський Михайло Михайлович (1880—1937) — український публіцист, літературознавець, перекладач і громадсько-політичний діяч, доктор права, довголітній член редакції газети «Діло», співробітник часописів «Гасло» у Чернівцях, «Громадська думка», «Рада» у Києві та інших видань. Автор праць «Польський і руський революційний рух і Україна», «Міжнародне право» та ін.

С. 526. Лімановський Болеслав (1835—1935) — польський політичний діяч, соціаліст-лассальянець, автор ряду соціологічних, історичних та публіцистичних праць («Про робітниче питання», 1871; «Історія польської демократії...», 1901).

Свєнціцький Павлин (1841—1876) — український письменник, перекладач, театральний діяч.

С. 527. Ястрембський Сергій В. (1857—1910) — український громадсько-політичний діяч. У 1876 р. вів пропаганду серед робітників-залізничників Харкова, через що був заарештований, після звільнення з-під арешту емігрував у Галичину, де 1877 р. його заарештовано й засуджено разом з М. Павликом за розповсюдження народницької літератури. Згодом емігрував у Женеву, де став соратником М. Драгоманова.

Котуринцький Михайло — конспіративне ім'я Еразма Олександровича Кобилянського (1854 — після 1900), активного діяча польської еміграції. Мав також конспіративні імена Борковський, Барабаш.

...знайдено лист Драгоманова до когось із нас. — Йдеться про рекомендаційний лист М. Драгоманова до М. Павлика (написаний близько 25 травня 1877 р.), що його знайдено у Е. О. Кобилянського, заарештованого у Львові 13 червня 1877 р.

...дещо докладніше в своїй статті про О. Терлецького. — Йдеться про статтю І. Франка «Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали» (Записки НТШ. — 1902. — Кн. 6. — С. 1—64) (33, *304—370*).

С. 529. Паньківський Кость Федорович (1855—1915) — український громадський діяч, видавець, член Президії НТШ.

...одна часопись «Правда»... помістила мій переклад одного бурсацького нарису Пом'яловського зі статтею про сього письменника... — Йдеться про Франків переклад нарису «Очерки бурсы» російського письменника Миколи Герасимовича Помяловського (1835—1863). Перекладений перший розділ «Зимній вечер в бурсе» під назвою «Бурса і бурсаки. Очерки і картини» зі вступною статтею Франка «Переднє слово перекладчика» опубліковано без підпису перекладача в журн.: Правда. — 1877. — № 13. — С. 483—493; № 14. — С. 521—535; № 15. — С. 560—571.

Бартошевич Юліан (1821—1870) — польський історик, видавець; досліджував, зокрема, історію західної і східної церков, зібрання його творів у 12-х томах «Dzieła» видано у 1877—1882 рр. Був фактичним видавцем польського тижневика «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny», що виходив у Львові й де вперше опубліковано польською мовою Франкові нариси, що склали цикл «Ruteńcy. Typy i portrety galicyjskich "ludzi"».

М. Родоць — псевдонім Миколи Бернацького (1836—1900), польського письменника-сатирика і перекладача.

...мою статейку про Е. Золя... — Йдеться, імовірно, про статтю І. Франка про творчість французького письменника Еміля Золя (1840—1902) «Emil Zola i jego utwory», опубліковану польською мовою у львівському журналі «Tydzień» (1878. — № 44).

«Дзвін» і «Молот» — літературно-політичні збірники, що їх 1878 р. видавали І. Франко і М. Павлик як продовження журналу «Громадський друг» після його закриття.

С. 531. Ланге Фрідріх-Альберт (1828—1875) — німецький історик філософії, неокантіанець.

Кос Андрій Михайлович (1864—1918) — український громадський діяч, адвокат у Калуші, депутат австрійського парламенту, приятель І. Франка, надавав юридичну допомогу у справі розподілу земельної спадщини з братом Онуфрієм у с. Підгірках (тепер у межах Калуша).

...де виступалося проти духовенства і властей (в тім числі моя вірша «Про Наума Безумовича»...)... — У вірші «Про Наума Безумовича» І. Франко змалював у негативному світлі представника духовенства Галичини, москвофіла, журналіста Івана Наумовича (1826—1891).

...«Пісня про рекрутське життя»... — Точна назва антивоєнного вірша, що його написав селянин Роман Ґудзман, — «Гриць Турчин. Пісня про рекрутське життя». Його було вміщено у збірнику «Молот» (1878. — С. 301—306) з примітками І. Франка (видано й окремим відбитком).

...та моє оповіданнячко «Моя стріча з Олексою»... — Це оповідання І. Франка вміщено у збірці «Дзвін» (1878. — С. 285—296) з підзаголовком «Оповідання Мирона Сторожа».

С. 532. Уваровська премія — премія за кращі наукові праці на честь Сергія Сергійовича Уварова. Премію заснував 1857 р. при Академії наук син С. С. Уварова, російський археолог Олексій Сергійович Уваров (1828—1884).

Мендельсон Станіслав (1858—1913) — польський публіцист, організатор соціалістичних гуртків у Польщі, активний учасник визвольного руху.

С. 534. Бернштайн — львівський меценат, який утворив фонд свого імені, що утримував, зокрема, ремісничу єврейську школу.

«Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik» — «Річник суспільних наук і соціальної політики», журнал соціал-реформістського спрямування, виходив у Цюріху в 1879—1881 рр.

С. 535. Гладилович Дем'ян (Дам'ян; 1846—1892) — український галицький громадський діяч; голова Товариства імені Шевченка, один із засновників «Діла»'й товариства «Дністер».

С. 536. Подолинський Михайло (1844—1894) — український галицький громадський діяч, журналіст, літературний критик. Співробітник періодичних видань «Правда», «Діло», «Зоря». Автор перекладів із європейських літератур, подорожніх записок.

«Князь Серебряный» — історичний роман російського письменника Олексія Костянтиновича Толстого (1817—1875), опублікований у Росії 1863 р. В українському перекладі вийшов друком у Львові 1885 р.

...перед похороном Нарольського... і участь в нім д. Павлика... — М. Павлик виголосив 29 листопада 1884 р. промову на громадському похороні народовця Адольфа Нарольського, який заповів поховати його без церковної відправи.

...пані Кулішевої... — Йдеться про Олександру Михайлівну Куліш (Ганну Барвінок).

Черепахін Олександр Йосипович — дворянин Полтавської губернії, студент-народник, входив до київської «Громади». 1877 р. притягнутий до кримінальної відповідальності за те, що був посильним з книжками від М. Драгоманова. Разом з М. Павликом, І. Франком проходив у справі так званого соціалістичного судового процесу у Львові. Засуджений до місячного тюремного ув'язнення і виселений за межі Австро-Угорщини, проживав у Парижі, де співпрацював з Ф. Вовком.

Ляхоцький Антін Михайлович (1854—1918) — український громадський діяч, політичний емігрант, друкар. 1877 р. заарештований разом із М. Павликом та І. Франком, проходив у справі «соціалістичного» судового процесу, висланий австрійським урядом за межі держави. У Женеві друкував українські видання, зокрема, збірники «Громада», твори Т. Шевченка.

С. 539. Данилович Северин Теофілович (1861—1939) — український публіцист, один із активних діячів Русько-української радикальної партії та співробітник її видань; один з організаторів «Народу».

Гарасимович Іларіон (Іларій) Іванович (1853—1901) — громадсько-політичний діяч, стояв біля джерел заснування та формування радикального руху в Галичі, один з активних діячів Русько-української радикальної партії, приятель І. Франка і М. Павлика, кооператор, засновник виробничого кооперативу домашнього промислу в Коломиї.

Окуневський Теофіл (Теофіль) Іполітович (1858—1937) — український громадський діяч, народовець, з 1899 р. один із засновників та провідників Націонал-демократичної партії Галичини, до якої після відходу від радикального руху перейшов І. Франко.

С. 540. Трильовський Кирило (псевдонім — Січовий батько, 1864—1942) — громадсько-політичний діяч, публіцист, поет, видав збірку своїх віршів «Вперед» (1888), був редактором друкованих періодичних видань Русько-української радикальної партії («Січові вісті», «Хлопська правда», «Громадський голос»), ініціатором утворення просвітньо-наукового товариства «Поступ», з 1900 р. організував у Галичині спортивно-пожежні, культурно-освітні товариства «Січ».

«Поступ» — культурно-освітнє й наукове товариство у Галичині (1893—1894), яке очолював М. Павлик, утворене коштом жертводавця М. Ковалевського.

Ковалевський Микола Васильович (псевдонім — Прихильний; 1841—1897) — український суспільно-політичний діяч, член «Громади». Збираючи кошти з усієї Наддніпрянської України після заборони українського друкованого слова, надавав значну матеріальну підтримку українським виданням Галичини, зокрема журналу «Народ», просвітньо-науковому товариству «Поступ», передавав значні грошові суми через Р. Яросевича на «агітаційний фонд» Русько-української радикальної партії, її періодичному виданню «Громадський голос». Щирий приятель І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова. Про стосунки між М. Павликом і М. Ковалевським, а також між Р. Яросевичем та І. Франком з приводу вищезгаданого фінансування див. Франкову статтю «Микола Васильович Ковалевський (Кілька споминів і листів на пам'ять десятиліття його смерті)» (ЛНВ. — 1908. — Т. 41. — Кн. 1. — С. 124—138).

С. 542. «Народ» — двотижневий громадсько-політичний журнал, друкований орган Русько-української радикальної партії, виходив у світ з 1890 р. у Львові, з 1892 до 1895 р. у Коломиї за редакцією М. Павлика та І. Франка, з осені 1893 р. до осені 1894 р. видання фінансував М. Ковалевський коштом пожертвувань, зібраних ним з теренів усієї Наддніпрянської України.

С. 544. ...переклад одного розділу статті Ковалевського (не Миколи)... — Йдеться про Максима Максимовича Ковалевського (1851—1916), історика, етнографа, юриста, політичного діяча, професора Московського (1878—1887) та Петербурзького (1905—1916) університетів, академіка Петербурзької академії наук (з 1914 р.). Після переслідувань царизму організував у Парижі 1901 р. російську вищу школу суспільних наук, до програми якої було внесено й курс історії України, постійно пропагував українську культуру й мову. 1906 р. утворив конституційно-монархічну партію демократичних реформ, з 1909 р. — видавець журналу «Вестник Европы».

...книжку Дрепера, перекладену д. Павликом... — Йдеться про переклад книжки американського вченого, соціолога-ідеаліста Джона-Вільяма Дрепера (1811—1882) «Боротьба науки з релігією», здійснений М. Павликом і виданий у Львові під назвою «Історія боротьби між релігією і наукою» (1897, як додаток до журналу «Житє і слово»; перевидання 1898 р.). По примірнику кожного видання перекладу зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ. — № 3097, 4505). На перше видання перекладу рецензію написав А. Кримський (Зоря. — 1897. — № 20. — С. 398—399).

С. 549. ...на підставі його книжки про читальні... — Мова йде про працю М. Павлика «Про русько-українські народні читальні» (Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка, 1887. — Ч. I. — 188 с.).

...його праці про Гавата. — Йдеться про працю М. Павлика «Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р.» (Записки НТШ. —1900. — Т. 35/36. — Кн. 3/4. — С. 1—44; окреме вид.: Львів, 1900. — 42 с.). Гаватович Якуб (1598—1679) — польський письменник, постановник містерії «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця Божого», в перервах між діями якої було виставлено у м. Кам'янці Струмилівській (тепер Кам'янка Бузька Львівської області) дві найраніші анонімні українські інтермедії (видано у Львові 1619 р.). Цими двома інтермедіями починається історія української комедії.

С. 550. ...головним його подвигом у Наук[овому] товаристві була акція в справі реформи статутів, розпочата з його ініціятиви і по начеркненому ним плану. — Йдеться про тривалу організаційну реформу Наукового товариства імені Шевченка. І. Франко у своїх «Мотивах до проектованої зміни статуту НТШ» (Львів, 1903. — С. 1—8) наголошував на потребі реформування попереднього засадничого документа (статуту 1898 р.) відповідно до загального розвитку наукової інституції. Він виступив проти проекту, складеного 1 грудня 1903 р. статутною комісією, до якої входили С. Дністрянський, М. Павлик, В. Шухевич. Загалом із 42 параграфів статуту 1904 р. 30 було дослівно без жодних змін перенесено із проекту, що його вніс на розгляд І. Франко (§ 1, 2, 4, 6, 7, 9—19, 21, 24—28, 30, 31—35, 37, 39, 40). Статут НТШ 1904 р. з деякими доповненнями діяв аж до 1939 р. Реформування статутів викликало організаційні кризи в НТШ 1897 р., кінця 1901 — початку 1902 р., конфлікт 1913 р. Незважаючи на давні приятельські стосунки з М. Павликом, Франко піддав його нещадній критиці. Після публікації цієї статті, яка мала ефект вибуху, між Павликом і Франком зав'язалася гостра полеміка, яка вилилася на сторінки газети «Діло», ЛНВ та інших видань. Див., зокрема, статтю Павлика «Пан І. Франко супроти мого 30-літнього ювілею» (*Діло*. — 1905. — № 56. — 23. III. — С. 1—2; № 57. — 24. III. — С. 2) та Франкову відповідь «[В справі характеристики д. Павлика в "Л[ітературно]-н[ауковому] віснику"]» (*Діло*. 1905. — № 60. — 15(28). III. — С. 2). Стосунки Павлика з Франком протягом 40 років їхнього знайомства від дружніх, приятельських з часу так званої справи львівського «соціалістичного» процесу 1877—1878 рр., організації 1890 р. Русько-української радикальної партії, активними членами якої вони були, змінилися до значного охолодження (від середини 90-х років, коли Франко поступово відходить від радикального руху, входить до НТШ у червні 1895 р., вступає 1899 р. в Національно-демократичну партію). Павлик належав до опозиційної групи НТШ, яка знаходилась у перманентному протистоянні з керівництвом Товариства (М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк). Статутні новації інколи були лише приводом для з'ясування, зокрема Павликом, особистих, політичних та наукових стосунків з М. Грушевським, а також І. Франком.

С. 551. Мост Йоган (1846—1906) — німецький соціал-демократ, брав участь у робітничому русі з 60-х років XIX ст. У 1880 р. його виключено з німецької соціал-демократичної партії як анархіста.

А. Ф.

[В справі характеристики д[обродія] Павлика в «Л[ітературно]-н[ауковому] віснику»]. Вперше надруковано в газ.: *Діло*. — 1905. — № 60. — 15(28). III. — С. 2, за підп.: *Др. Іван Франко*. Назву статті дала редакція «Діла».

Подається за першодруком.

С. 553. Не для полеміки з д. Павликом та його статтею, поміщеною в ч. 56 і 57 «Діла»... — Йдеться про статтю М. Павлика «Пан І. Франко супроти мого 30-літнього ювілею», надруковану в газеті «Діло» (1905. — № 56. — 23. III. — С. 1—2; № 57. — 24. III. — С. 2) і видану окремим відбитком (Львів, 1905).

С. 554. ...до моєї статті в «Л[ітературно]-н[ауковому] віснику»... — Мається на увазі стаття «Михайло Павлик. Замість ювілейної сильветки», надрукована в ЛНВ (1905. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 160—186).

М. Л.

[Примітка до публікації:] Степан Чарнецький. Гостина театру «Руської бесіди» у Львові. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 245, за підп.: *Ів. Фр.* Статтю С. Чарнецького опубліковано: Там само. — С. 238—248. С. Чарнецький у рецензії різко критикував театральні виступи трупи «Руської бесіди», що проходили у Львові в січні — лютому 1905 р., зокрема писав: «"Розбитий збанок" Кляйста, перероблений д-ром Франком для руської сцени, явився твором слабим, без великих сценічних прикмет. Стара фактура самого твору, спосіб ведення акції, не конче дотепне перетрансформування на наші відносини не ворожать “Розбитому збанкові” театральної будучности. До ослаблення враження причинилось і те, що цілість гри не вийшла як слід. Не було в ній того темпу, якого твір вимагає, та не було розумного режисування». До цього тексту І. Франко й додав свою примітку.

Подається за першодруком.

Чарнецький Степан Миколайович (1881—1944) — український поет, критик і театральний діяч, входив до модерністської групи львівських літераторів «Молода Муза».

С. 554. Кляйстів «Розбитий збанок»... — Мається на увазі комедія «Розбитий дзбан» (1811) німецького письменника Генріха фон Клейста (Кляйста; 1777—1811). У Франковій переробці вона 1905 р. йшла на сцені театру «Руська бесіда». І. Франко переклав збірку прозових творів Г. Клейста «Маркіза О...» (1903), написав до неї передмову (25, *245—251*).

Гауптман Гергард (1862—1946) — німецький письменник, лауреат Нобелівської премії (1912). І. Франко присвятив йому статтю «Гергарт Гауптман, його життя і твори» (31, *135—153*).

Гриневецький Іван Миколайович (1850—1889) — український актор і режисер, директор (разом з І. Біберовичем) театру «Руська бесіда» у Львові, де працював у 1874—1889 рр.

Гембицький Тит Гаврилович (1842—1908) — український актор і режисер та перекладач. Грав у театрах Правобережжя та Галичини. Виступав у театрі товариства «Руська бесіда» (1869—1905), був його директором у 1889—1900 рр. Автор дослідження «Історія оснований і розвою русько-народного театру в Галичині» (1904).

Осиповичева Антоніна (1855—1926) — українська артистка. З 1882 р. виступала у театрі товариства «Руська бесіда». І. Франко високо цінував її гру у п’єсах М. Старицького «Не судилось», І. Карпенка-Карого «Хто винен?» та ін.

А. Ф.

«Pamiętnik Literacki». Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1905. — Т. 68. — Кн. 6. — С. 33—34 (Наукова хроніка), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Pamiętnik Literacki» — літературно-науковий квартальник, що виходив у Львові (1902—1939), Варшаві (1946—1950), згодом — у Варшаві та Вроцлаві.

С. 555. Рілієр (Rulhiére) Клод де (1735—1791) — французький історик і дипломат, праці якого присвячено проблемам історії Польщі, зокрема Барської конфедерації.

Вибіцький Юзеф (1747—1822) — польський письменник, публіцист, політичний діяч. Учасник Барської конфедерації.

Ржевуський Генрик (1791—1866) — польський прозаїк і публіцист; граф. Автор «Pamiątek Jana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego» (т. 1—4, 1839—1841), виданих під назвою «Pamiątki Soplicy».

М. Л.

Українська література 1904 року. Вперше надруковано у вид.: Österreichische Rundschau. — 1904. — Bd. 1. — № 5. — 1. XII. — S. 269—271; 1905. — Bd. 2. — № 20. — 16. III. — S. 327—336, під назвою «Die ruthenische Literatur im Jahre 1904». Друкувалося також у вид.: *Franko I.* Beiträge zur Geschichte und Kultur Ukraine. — Berlin, 1963. — S. 112—130.

Подається за першодруком у перекладі.

С. 556. Боденштедт Фрідріх (1819—1892) — німецький поет, перекладач, професор слов'янських мов у Мюнхені.

...«Поетичну Україну» 1841 року... — Йдеться про збірку українських народних пісень у німецькому перекладі («Poetische Ukraine»), яку видав у Штутгарті Ф. Боденштедт. Насправді ж рік видання збірки — 1845.

С. 557. ...митрополит Климентій зі Смоленська... — Клим (Климентій) Смолятич (?— після 1164), давньоруський письменник і церковно-політичний діяч, київський митрополит протягом 1147—1154 рр., автор «Посланія пресвитеру Фомѣ».

...найстаріший літопис... — «Повість временних літ».

Київський літопис — одна з найдавніших історичних пам'яток Київської Русі, складова частина Іпатіївського літопису, продовження «Повісті временних літ». Охоплює події 1118—1199 рр. Зведений у Видубецькому монастирі (Київ) з літописів, складених у Києві, Чернігові, Переяславі, у Галицько-Волинській землі та ін. До нього ввійшли монастирські, особисті й родові князівські літописи, воїнські повісті тощо.

Волинський літопис — мається на увазі «Галицько-Волинський літопис», пам'ятка історіографії та літератури XIII ст., яка збереглася в Іпатіївському літописному зведенні XVI ст. У ній відображено події в Галицько-Волинському князівстві; галицька частина літопису охоплює події 1201—1261 рр., волинська — події 1262—1291 рр.

Київський Патерик — «Києво-Печерський патерик».

...князя Володимира... — Йдеться про Володимира I Великого (Володимира Святославича, Володимира-Василія Святославича Святого), великого князя київського (бл. 980), одного з найбільших державних діячів княжої України.

Борис (?—1015) і Гліб (?—1015) (у хрещенні — Роман і Давид) — сини великого князя київського Володимира Святославича. Убиті за розпорядженням брата Святополка. Їхнє життя висвітлено в агіографічній пам'ятці «Сказаніє, і страсть, і похвала святим Борису та Глібу».

Данило ігумен (XI — поч. XII ст.) — автор опису подорожі до Святої Землі — Палестини 1106—1107 рр., що являє собою спогади автора про подорож, а також містить елементи географічного й економічного опису, оповідання про святі місця, легенди, апокрифи.

«Пісня про Євшан-зілля» — оповідання, уміщене в Галицько-Волинському літописі про степове зілля євшан (полин, або чорнобиль) та половецького співака Ора.

...Велика монгольська навала 1240 року... — На рубежі 1239—1240 рр. монголо-татари почали наступ на Південно-Східну Русь і зайняли Переяслав, Чернігів, а згодом і Київ. Татарською облогою керував хан Батий. На заході татари взяли підступом Колодяжин, Кам'янець, Ізяслав, Володимир-Волинський та інші міста.

С. 558. Люблінська унія — об'єднання Литви й Польщі в єдину Річ Посполиту, остаточно оформлене 1 липня 1569 р. на соймі в Любліні. У складі нової держави опинилися такі українські землі, як Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина та Київщина.

Констанцький собор — католицький церковний собор, що відбувся в м. Констанці (тепер у Південній Німеччині) 5 листопада 1414 р. — 22 квітня 1418 р.

Флорентійський собор — відбувся в 1439—1442 рр. у м. Флоренції (Італія). У соборі взяли участь візантійський імператор Іван VIII Палеолог, Константинопольський патріарх Йосиф II, Київський митрополит Ісидор. На Соборі було прийнято Флорентійську унію (липень 1439 р.) і зроблено спробу об'єднати католицьку й православну церкви під зверхністю Папи Римського. Укладенням Флорентійської унії православна сторона сподівалася на допомогу Заходу в боротьбі проти Османської імперії. Православні погоджувалися на визнання католицьких догматів за умови збереження традицій, обряду, мови та способу відправи таїнства причастя. Одним з провідних діячів на Флорентійському соборі з православної сторони був Київський митрополит Ісидор. На московських землях Київської митрополії Флорентійську унію було рішуче відкинуто, а на українсько-білоруських землях Великого князівства Литовського і Польщі вона проіснувала до кінця XV ст.

Феррарський собор — католицький церковний собор, що відбувся в м. Феррара (Північна Італія) 1438 р. за домовленістю між Папою Євгеном IV, василевсом Іваном VIII Палеологом і Константинопольським патріархом Йосифом II. Через спалах епідемії чуми продовжився у Флоренції (1439). Папа Євген IV погодився профінансувати дорогу до Феррари і проживання на Соборі греків, а василевс використав золотий скарб, що його привіз 1431 р. з України митрополит Фотій.

Фіоль Швайнольт (бл. 1460 — після 1525) — слов'янський першодрукар, засновник друкарні у Кракові. Перший надрукував слов'янські книги «Осьмогласник» (1491), «Часословець» (1491), «Тріодь постная», «Тріодь цвітная» (1491). Деякі дослідники висували гіпотезу, нібито Швайпольт Фіоль — це українець-лемко Святополк Фіола. Проте національність Фіоля з'ясовано у його ж «Часослові» та «Октоїху»: «міщанин краківський Швайпольт Фіоль, із німець, немецького роду, франк». Віднайдені архівні документи свідчать, що в 1479—1499 рр. у Кракові проживав Швайпольт Фіоль, який називав себе франком (франконцем), бо прибув з містечка Нейштадт (біля Нюрнберга у Франконії). Іншого Фіоля — українця, у Кракові не було.

Скорина Франциск (Георгій; бл. 1490 — бл. 1541) — білоруський та український учений-гуманіст, діяч культури, друкар. Користуючись матеріальною підтримкою впливових віленських міщан, організував у Празі друкарню, у якій за три роки видав 23 біблійні книги під назвою «Біблія руська...» (1520), а також «Апостол» і «Малу подорожню книжицю» (останні вже у Вільні).

...унія з Римом 1596 року... — Йдеться про Берестейську (Брестську) церковну унію 1596 р.

Лясота Еріх (бл. 1550—1616) — австрійський посол імператора Рудольфа II, мандрівник і дипломат. Влітку 1594 р. відвідав Запорозьку Січ, намагався схилити козаків до воєнного союзу з Німеччиною для спільної боротьби проти Османської імперії. Опублікував «Подорожні записки» (СПб., 1873).

Рудольф II (1552—1612) — австрійський імператор (з 1576 р.) з династії Габсбургів.

С. 559. Бату-хан (Бату, Батий) (?—1255) — монгольський хан, засновник Золотої Орди, полководець. Монголо-татарські війська Батия вчинили напад на Північно-Східну Русь (1236), далі — на князівства Південно-Східної Русі, 1240 р. зруйнували Київ. У 1242 р. Батий повернувся до берегів Волги, де заснував державу Золоту Орду зі столицею Сараєм-Бату.

Менглі-Гірей (Менгли-Герай) (?—1515) — кримський хан (1468—1515, з перервами). Переніс столицю із Солхата (Старий Крим) до Бахчисарая. За його правління Кримське ханство стало васалом Туреччини (1475). У 1482 р. татарська орда на чолі з Менглі-Гіреєм напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ.

...Лівобережна Україна з 1654 року остаточно відійшла до Росії... — Внаслідок Переяславського договору, укладеного 1654 р. між гетьманом України Б. Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем, українські землі, підпорядковані гетьманській владі, перейшли під протекторат Московської держави.

...реформ Петра Великого... — Йдеться про реформи російського царя Петра І (1672—1725): технічну і культурну європеїзацію Росії, реорганізацію військової системи, адміністративного устрою, вищого церковного управління, створення єдиної системи землеволодіння і податків. Його політика була спрямована на жорстке обмеження автономії України.

С. 560. Марія-Тереза (1717—1780) — німецька імператриця (з 1740 р.), королева Угорщини й Чехії, архикнягиня Австрії з династії Габсбургів. 1772 р. внаслідок поділу Польщі здобула Галичину. Здійснила низку реформ — адміністративну, судову, освітню, скасувала кріпацтво, замінивши його на панщину, піднесла хліборобство, доручила українській церковній ієрархії створювати народні школи.

Заснування головної греко-католицької семінарії у Львові... — Йдеться про Греко-католицьку духовну семінарію у Львові, засновану 30 серпня 1783 р. австрійським цісарем Йосифом II. Спочатку мала назву Генеральної духовної семінарії у Львові. Вона була призначена готувати священиків із Галичини, Закарпаття, Пряшівщини, Крижевецької єпархії (Югославія), Семигороду та Хорватії. Першим її ректором став пізніший галицький митрополит Антін Ангелович. Від часу її заснування семінарія стала храмом богословських студій та осередком формування в українців Галичини національного, наукового та культурного світогляду.

...заснування Львівського університету... — 20 січня 1661 р. король Ян II Казимир підписав диплом, який надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету» з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін, присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. 1758 р. польський король Август III затвердив диплом від 20 січня 1661 р., виданий Яном II Казимиром. Від часу заснування і до 1773 р. Львівський університет повністю перебував під контролем єзуїтського ордену і підпорядковувався генералові єзуїтів у Римі.

Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1843) — український письменник, прозаїк, драматург.

Мирний Панас — псевдонім Панаса Яковича Рудченка (1849—1920), українського письменника.

Руданський Степан Васильович (1833/4—1873) — український поет.

Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український письменник, найдіяльніший представник «Руської трійці». Ініціатор видання альманаху «Русалка Дністровая» (1837).

Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український громадський діяч, священик, поет-романтик. Посол до Галицького крайового сейму (1861) і делегат до австрійського парламенту. Автор балади «Русин вояк» (1849), поеми «Скит Манявський» (1854).

С. 561. ...відрив частини України від Польщі (1654). — Йдеться про наслідки Переяславського договору (1654), що призвів до затяжної війни між Московією та Річчю Посполитою за українські землі.

...політичної смерти Польщі. — Мова йде про політичні впливи Російської імперії на Польщу, а також результати трьох поділів її території між Росією, Австрією та Прусією (1772, 1793, 1795), унаслідок яких Польща втратила державну незалежність.

С. 562. Ще 1861 року граф Лешек Борковський вигукував у галицькому крайовому сеймі: «Тут немає Русі» (Tu nie ma Rusi)... — Л. Борковський був противником консерватизму і лоялізму галицької аристократії, яку критикував у сатирах, фейлетонах, памфлетах, зокрема у повісті «Parafiańszczyzna» (1843—1844) та поемі «Cymbalada». Сформулював відмову визнати ідентичність українців, подібно до П. Валуєва: «Нема Русі. Є лише Польща і Московія» (*див.*: *Borejsza J.* Emigracja polska po powstaniu styczniowym. — Warszawa, 1966. — S. 233—248).

С. 563. ...увів у 1721 році релігійну цензуру... — Йдеться про церковну реформу Петра І, суть якої полягала у реорганізації вищого церковного управління. Було скасовано інститут патріарха православної церкви і створено колегіальний церковний орган — Святійший урядовий Синод, який у Російській імперії з 1721 до 1918 р. діяв як найвищий орган управління Російської православної церкви. 5 жовтня 1720 р. Петро І видав наказ, який стосувався передусім Київської і Чернігівської друкарень: «книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оныя церковные старые книги для совершеннаго согласия з великороссийскими, с такими же церковными книгами справливать прежде печати.., дабы никакой разницы и особаго наречия в оных не было; а других никаких книг не печатать». Зі створенням Святійшого урядового Синоду розпочато боротьбу з українськими друкарнями. 21 липня 1721 р. Синод віддав Київську і Чернігівську друкарні під нагляд синодального радника Гавриїла Бужанського. А наказом від 30 серпня 1721 р. Синод постановив: в Київській і Чернігівській друкарнях жодних книг без відома Синоду не друкувати.

С. 564. Штундизм — один з виявів протестантизму, що є загальною назвою для різних течій євангельських християн. Штундовий рух поширився на Півдні України серед селянства у середині XIX ст. У 1870-х роках штундисти і баптисти почали відокремлюватися від православної церкви, закладаючи громади євангельських християн (секти), які 1879 р. були офіційно визнані.

...1864 року декларується, що української народності «не було, немає і не може бути»... — Йдеться про Валуєвський циркуляр, виданий 30 (18) липня 1863 р. У циркулярі процитовано твердження голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича та його однодумців про те, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає й бути не може», а «наріччя.., яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі».

С. 565. Єкатеринодар (Катеринодар) — колишня назва Краснодару (до 1920 р.). Нині центр Краснодарського краю Російської Федерації.

...збірка козацьких народних пісень з мелодіями... — Очевидно, Франко мав на увазі працю кубанського етнографа та фольклориста Якима Бігдая «Песни кубанских и терских казаков» (Екатеринодар, 1896. — Вып. 1—3; 1898. — Вып. 4 - 14). До неї увійшло 556 пісень із мелодіями в авторській обробці, з них 318 українських.

...вже роками працює над збиранням етнографічних матеріялів спеціяльна комісія. — Йдеться про «Общество любителей изучения Кубанской области» — суспільну краєзнавчу організацію, засновану 1897 р. в Катеринодарі. Це товариство видавало «Известия Общества любителей изучения Кубанской области» (з 1899 р.). Нараховувало 200 членів.

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історично-географічна область у північно-східній частині України. Займала територію сучасних Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронезької, південь Курської та більшість Білгородської областей теперішньої Російської Федерації. У середині XVI ст. територія Слобожанщини потрапила під владу Московського царства. Основну масу переселенців становили козаки, селяни, духовенство, які тікали від польської шляхти. Поселення, що засновувалися українськими переселенцями, називалися слободами (звідси назва «Слобідська Україна»).

Харківський університет — один із найстаріших університетів Східної Європи. Заснований у листопаді 1804 р. з ініціативи просвітителя Василя Назаровича Каразіна згідно з грамотою Олександра І. Відкриття університету відбулося 29 січня 1805 р.

С. 566. Багалій Дмитро Іванович (1857—1932) — український історик, громадсько-політичний діяч. З 1883 р. став членом Харківського історико-філологічного товариства.

Історико-філологічне товариство при університеті... — Йдеться про Харківське історико-філологічне товариство при Харківському університеті у 1877—1919 рр. Видавало «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (1886—1914; вийшов 21 том). На сторінках цього періодичного збірника Д. Багалій опублікував значну кількість своїх матеріалів з історії Слобідської України (окреме видання: Історія Слобідської України. — X., 1918).

...Товариство боротьби з неграмотністю... — Йдеться про харківське «Общество распространения в народе грамотности», засноване 1869 р. Організовувало загальноосвітні недільні та щоденні школи для народу.

Алчевська Христина Данилівна (1843—1920) — українська педагогічна діячка. З 1862 р. утримувала власним коштом жіночу недільну школу. У співпраці з учителями школи уклала бібліографічний збірник «Что читать народу» (1884—1906). Авторка низки методичних статей про навчання дорослих.

...двотомна праця «Що треба читати народу»... — Йдеться про рекомендаційно-бібліографічний довідник у трьох томах (1884—1906) з народного і дитячого читання, що його уклала Х. Д. Алчевська з групою вчительок жіночої учительської школи в Харкові.

С. 567. Бородай Олександр (1884—1914) — український громадський діяч, інженер, займався проблемою відродження кобзарства.

«Філологічні повідомлення». — Літературно-науковий збірник «Филологические записки», який виходив у Воронежі упродовж 1860—1917 рр.

«Черниговский листок». — «Чернігівський листок», російсько-українська тижнева газета, яка виходила в Чернігові з ініціативи гуртка українських літературних діячів (1861—1863). Видавець і редактор — Л. Глібов.

Глібов Леонід Іванович (1827—1893) — український письменник і громадський діяч, автор понад 100 байок; друкував свої твори у Львові.

...тутешнє земство... — Чернігівське губерніальне земство — орган місцевого самоврядування, осередок суспільно-культурного життя у Чернігівській губернії наприкінці XIX ст.

С. 568. ...Чернігів був першим містом, яке створило регулярне видавництво для таких книг... — Йдеться про видавництво Бориса Грінченка, яке існувало в Чернігові у 1894—1902 рр. на кошти мецената Івана Череватенка. Здебільшого видавало друком науково-популярну й українську художню літературу. У 1906—1909 рр. продовжило свою діяльність у Києві.

...фольклористичний збірник Грінченка, а також його бібліографія українського фольклору. — Йдеться про книжки, що їх уклав Б. Грінченко: збірку «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (т. 1—3, 1895—1899), бібліографічний покажчик «Литература украинского фольклора 1777—1900» (1901).

Тарновський Василь Васильович (1837—1899) — громадський і культурний діяч, аматор української старовини, маршал Ніжинського повіту, меценат української культури, фундатор Музею українських старожитностей, де чільне місце посіла зібрана ним шевченківська колекція, яку він подарував 1897 р. музеєві Чернігівського губернського земства.

С. 569. Безбородько Ілля Андрійович (1756—1815) — засновник гімназії вищих наук імені князя О. Безбородька (його брата) в Ніжині (1820), реорганізованої у Ліцей (1832), згодом в Історико-філологічний інститут (1875).

...прекрасною працею про українських кобзарів. — Йдеться про працю М. Сперанського «Малоруська пісня в старовинних російських друкованих пісенниках» (1906—1909).

Єкатеринослав — тепер Дніпропетровськ.

Єлисаветград — тепер Кіровоград.

...авторитетний музей південноруських старожитностей (музей Поля)... – Йдеться про історико-археологічний музей імені О. М. Поля в Катеринославі, відкритий 1902 р. (з 1940 р. — Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д. І. Яворницького). Основу фондів музею становить цінна колекція старожитностей Новоросійського краю (бл. 5 тис.), що їх зібрав український краєзнавець та археолог Поль Олександр Миколайович (1832—1890), заснувавши 1887 р. приватний історико-археологічний музей у Катеринославі. Опублікував кілька історичних розвідок, зокрема «Мішурин Рог» в «Записках» Одеського товариства історії і старожитностей (1872).

Левицький (Левитський) Микола Васильович (1859—1936) — український письменник, публіцист, громадсько-культурний діяч, засновник виробничих і трудових артілей на Херсонщині та Єлисаветградщині у 90-х роках XIX ст.

С. 569—570. ...наукове товариство, котре досить ненауково охрещене іменем Нестора Літописця... — Йдеться про Історичне товариство Нестора-літописця (Историческое общество Нестора-летописца), засноване 1873 р. при Київському університеті. Займалося дослідженням археології та історії України й розробкою питань з історії українського і російського права, церкви, літератури. Ліквідоване на початку 1930 р.

При канцелярії генерал-губернатора з 1840 року існує Археографічна комісія... — Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (часто іменується як Київська археографічна комісія), перша загальноукраїнська інституція з виявлення, вивчення та публікації джерел з історії України стала центром консолідації істориків Наддніпрянської України. Заснована 1843 р. при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. У серійних багатотомних виданнях комісії — «Пам'ятники» в чотирьох томах (1845—1859; 2-ге вид.: 1897—1898), «Архив Юго-Западной России» у 35-ти томах (1859—1914) — опубліковано велику кількість документальних матеріалів і пам'яток з історії України XIV—XVIII ст.

С. 571. Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939?) — український літературознавець, публіцист, критик, громадсько-політичний діяч.

...«Известия» Київського університету...— збірник Київського університету під назвою «Киевские университетские известия» (1861—1916).

С. 572. ...«Трудам» Київської духовної академії... — Йдеться про науковий журнал «Труды Киевской духовной академии», який виходив при цьому закладі з 1860 р.

...«Чтения в Обществе Нестора-летописца»... — Маються на увазі «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» — збірка праць, які видавало Історичне товариство Нестора-літописця з 1879 до 1914 р. Вийшло 24 томи. Найважливіші з них містили тематично об'єднані твори.

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — український літературознавець та історик, професор Київського університету, член Російської академії наук. Автор праць «Отзыв о сочинении г. Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX ст."» (1888), «Княжение Даниила Галицкого» (1883) та ін.

Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838—1916) — російський вчений, професор історії російського права Київського університету. З 1882 р. — головний редактор київської Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів, а з 1887 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця.

С. 573. Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — російський славіст українського походження, професор Казанського, Московського, Одеського університетів. Зібрав велику колекцію слов'янських рукописів.

Кондаков Никодим Павлович (1844—1925) — російський теоретик та історик мистецтва, археолог-візантиніст, професор Петербурзького університету.

Брун Пилип Карлович (1804—1880) — російський історик та археолог, професор Одеського університету, дослідник чорноморського узбережжя.

Ніщинський Петро Іванович (1832—1896) — український філолог, перекладач і композитор. Автор музичної картинки «Вечорниці» до «Назара Стодолі» Т. Шевченка, перекладів «Іліади» та «Одіссеї» Гомера, «Антігони» Софокла, інших творів.

Комаров Михайло Федорович (1844—1913) — український бібліограф, етнограф, громадський діяч. Автор праць «Библиографический указатель новой украинской литературы 1798—1883» (1883), «Украинская драматургия. Сборник библиографических пособий 1815—1906» (1906), збірки українських прислів'їв та замовлянь «Нова збірка» (1891). Підписувався псевдонімом Петро Байда.

...настоятеля собору Сіцинського... — Йдеться про Сіцинського Євфимія Йосиповича (1859—?) — українського священика, письменника та культурно-освітнього діяча. Автор праць з історії церкви, археології та етнографії Поділля: «Материалы для истории монастырей Подольской епархии» (1891), «Город Каменец-Подольский. Историческое описание» (1895).

С. 574. Шахматов Олексій Олексійович (1864—1920) — російський мовознавець, історик давньоруської літератури, академік Петербурзької академії наук.

Голубинський Євген Євстигнійович (1834—1912) — російський історик, професор Московської духовної академії, автор праць з історії російської церкви.

«Вестник Европы» — російський науково-літературний журнал. Виходив у Петербурзі впродовж 1866—1918 рр. Одним із його редакторів був М. Костомаров.

С. 575. ...історик Костомаров передав Академії чималу грошову суму... на премію для науково опрацьованого словника української мови. — У 1877 р. хворий М. Костомаров заповів зібрані кошти російській Академії наук на видання словника української мови. 1905 р. Академія наук провела конкурс з присудження премії М. Костомарова (4000 крб.) за найкращий словник української мови. Другу премію присуджено «Словарю української мови» Б. Грінченка (т. 1—4, 1907—1909).

...Імператорське географічне товариство в Петербурзі... — Йдеться про Імператорське російське географічне товариство (Императорское русское географическое общество), засноване 1845 р. Існувало кілька відділів: кавказький, східносибірський, північно-західний, оренбурзький, південно-західний («Юго-Западный отдел русского географического общества») в Києві, західносибірський в Омську. Основні видання: «Известия Императорского русского географического общества», журнали «Метеорологический вестник», «Живая старина».

...експедиції, споряджeній у шістдесятих роках минулого сторіччя для дослідження України... — Етнографічна експедиція в Україну, Білорусію та Молдову, яка відбулася у 1869—1870 рр., була споряджена Імператорським російським географічним товариством. Експедицію організував та очолив Павло Чубинський, її матеріали опубліковано у «Трудах этнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край» (1872—1878).

«Общество истории и древностей» — засноване 1804 р. «Общество истории и древностей российских» при Московському університеті. Видавало «Чтения в Обществе истории и древностей российских» (1846—1918) — періодичне видання праць цього товариства, де вміщено чимало матеріалів з історії України («История Русов», «Літопис Самовидця» та ін.).

...чотиритомний збірник галицько- й угроруських народних пісень Головацького... — Йдеться про працю Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (Москва, 1878).

Козацькі літописи — так звані козацько-старшинські літописи XVII — початку XVIII ст., зокрема «Літопис Самовидця», літопис Г. Граб'янки, літопис С. Величка, які за своєю формою відрізняються від попереднього літописання і можуть вважатися окремою групою історичних творів. У них розповідається про події в Україні XVII—XVIII ст., особливу увагу приділено національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648—1654 рр.

Уварова Параскевія Сергіївна (до одруження — княгиня Щербатова; 1840—?) — російська культурно-освітня діячка, голова Московського археологічного товариства.

С. 576. Затиркевич-Карпинська Ганна Петрівна (1856—1921) — українська акторка. У професійному театрі дебютувала

1883 р. в трупі М. Кропивницького, згодом виступала у трупах М. Старицького та М. Садовського.

А. Ш.

Сухий пень. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 85—88, без підп. Авторство вказане в покажчику змісту: *«І. Ф. про заборону української мови царським указом 1876 р.»*. На с. 89—97 вміщено «Меморіял кн[язя] Дондукова-Корсакова», відповіддю на який, власне, й є стаття І. Франка «Сухий пень».

Подається за першодруком.

Указ 1876 р. — Емський акт російського царя Олександра II про дальше обмеження вживання української мови у пресі та сценічному дійстві.

С. 577. ...«турків внутрішніх». — Йдеться про російський уряд. Цей вислів з доброго почину М. Драгоманова став афоризмом («турки зовнішні і турки внутрішні»).

С. 578. ...прилучився до Росії... — Йдеться про Переяславську раду 1654 р., на якій було проголошено з'єднання України з Московією.

С. 579. «Освобождение» — газета партії російських конституціоналістів «Союзу визволення» (1903—1905).

Струве Петро Бернгардович (1870—1944) — російський економіст, філософ, представник «легального марксизму». З 1905 р. — лідер партії кадетів, по революції — емігрант.

Святополк-Мирський (Мірський) Петро Данилович (1857—1914) — російський князь, у 1904—1905 рр. займав посаду міністра внутрішніх справ Росії.

С. 580. Читайте надрукований далі меморіял... Дондукова-Корсакова... — Йдеться про меморіал (документ, призначений для вищих урядових сфер) київського генерал-губернатора Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова (1820—1893), складений 1879 або 1880 р. з приводу становища української мови й культури після царського указу 1876 р. і призначений для інформації царя та вищих сановних осіб. О. Дондуков-Корсаков наголошував, що цей указ завдає шкоди зовнішній і внутрішній політиці Росії, і пропонував ряд поступок українофільському рухові (зокрема, скасування заборони театральних вистав, друкування книг українською мовою тощо), проте виступав категорично проти викладання українською мовою у початковій і вищій школах, видавання підручників, вживання в адміністративних сферах та судочинстві.

А. Ф.

Замість дискусії — цвітки полеміки. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 221—237, за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 581. Статті проф. М. Грушевського в першій і моя в другій книжці «Л[ітературно]-н[аукового] вісника» за біжучий рік... — Йдеться про статті М. Грушевського «Що ж далі (В справі руських гімназій)» (ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 1—5) та «В справі руських шкіл і руського театру» (ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 211—220), в яких автор обстоював будівництво гімназії, а не театру. «Зрештою, — зазначав М. Грушевський, — характер місту надають не мертві будинки, а живі люди» (с. 217). У статті «Львівський театр і народна честь» (ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 122—132) І. Франко солідаризувався з позицією М. Грушевського.

С. 582. «Вольное слово» — газета, що виходила в Женеві у 1881—1883 рр. за участю, а з січня 1883 р. за редакцією М. Драгоманова.

С. 583. Ібсен Генрік (1828—1906) — норвезький драматург, поет. Його творчості присвячено Франкові статті, зокрема «“Ворог народу” Г. Ібсена» (1891).

Б'єрнсон (Бйорнсон) Б'єрнстьєрне-Мартініус (1832—1910) — норвезький письменник, громадський діяч. Глибоко цікавився історією і культурою українського народу, високо поціновував твори І. Франка, листувався з ним. І. Франко переклав другу частину драми Б'єрнсона «Понад наші сили» (1900).

Левицький Кость (1859—1941) — український адвокат і публіцист, громадсько-політичний діяч, дійсний і почесний член «Просвіти» та НТШ. Співзасновник Української національно-демократичної партії (УНДП) (1899), пізніше її голова. Посол до австрійського парламенту і Галицького крайового сейму. Голова Українського парламентського клубу у Відні та Сеймового клубу у Львові. Президент Товариства українських правників у Львові, редактор «Правничої часописі» (1889—1907).

С. 584. Борковський Олександр Михайлович (1843—1921) — український письменник, журналіст і педагог, громадсько-культурний діяч.

С. 585. «Комар» — назва сатирично-гумористичних ілюстрованих журналів, які виходили двічі на місяць у 1900—1916 рр. та щотижня у 1933—1939 рр. Перший видавець і редактор — І. Кунцевич. Тут друкувалися твори І. Франка.

С. 588. Мандичевський Іван (1854—1925) — український громадський діяч, адвокат.

С. 595. Губчак Михайло (1866—1926) — український журналіст, у 1901—1905 рр. — директор театру товариства «Руська бесіда».

А. Ф.

Двоязичність і дволичність. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 6. — С. 231—244, за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 600. **Лебединцев** Феофан Гаврилович (1828—1888) — український історик і громадсько-культурний діяч, педагог. У 1882—1887 рр. редагував журнал «Киевская старина». Автор досліджень з історії церкви, братств в Україні, багатьох етнографічних статей.

С. 601. ...**моя стаття**... — Йдеться про статтю І. Франка «Щирість тону і щирість переконань» (ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 5. — С. 101—112).

...**я в своїм конспекті історії укр[аїнської] літератури, друкованім у російськім виданні лексикону Брокгауза і Ефрона**... — В енциклопедичному словнику, що видавався в Петербурзі у 1890—1907 рр. видавничою фірмою «Брокгауз — Єфрон» (вийшло 86 томів), І. Франко опублікував нарис «Южнорусская литература» (Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1904. — Т. 41. — С. 300—325) (див. також: 41, *101—161*).

Наумович Іван Григорович (1826—1891) — український письменник, журналіст, громадський діяч. Видавець і редактор газети «Наука» (1871—1876). Один з провідних діячів галицького москвофільства, відзначався неприхованими процарськими поглядами. 1882 р. притягався до судової відповідальності за антиавстрійську діяльність на користь Росії, був засуджений на вісім місяців тюрми, що зробило його ім'я досить відомим. 1884 р. подорожував по Росії (про що й згадує І. Франко), а 1886 р. назавжди покинув Галичину і переселився до Києва.

Святитський — псевдонім Іларіона Семеновича Свєнціцького (1876—1956), українського вченого-славіста, палеографа, етнографа, редактора, публіциста, книгознавця, педагога, дійсного члена НТШ (з 1911 р.), громадського і культурного діяча.

«**Живая мысль**» — літературно-політичний місячник москвофільського спрямування, що виходив у Львові у 1902—1905 рр. Видавець — І. С. Святицький (Святитскій), цими псевдонімами підписував журнал до друку І. С. Свєнціцький. Видання призначалося для студентства та молоді, яка навчалася в ліцеях та гімназіях. На молодіжну аудиторію був розрахований додаток до журналу, що виходив під назвою «Свѣтъ мысли», де друкувалися матеріали дидактичного та патріотично-виховного змісту. У розділі бібліографії надруковано інформацію про статті І. Франка з питань москвофільства (1905. — № 25). Журнал видавало молодше покоління москвофілів — «прогресисти». Вийшло в світ 25 випусків.

С. 602. **Мончаловський** Осип (Йосип) Андрійович (1858—1906) — видавець літературного москвофільського журналу «Русская беседа», що виходив у Львові протягом 1887—1898 рр. Виступав проти авторів Франкового журналу «Житє і слово».

С. 603. ...**та його болюча внутрішня трагедія, якої відкриття завдячуємо пані Єфименковій**. — Йдеться про **Єфименко** Олександру Яківну (1848—1918), історика й етнографа, дружину етнографа Петра Савича Єфименка та матір археолога академіка Петра Петровича Єфименка. Викладала історію України на Бестужівських курсах в Петербурзі. Перша жінка в Росії, якій присвоєно вчений ступінь почесного доктора історії (1910). Автор «Истории украинского народа» (СПб., 1906. — Т. 1—2). Мається на увазі її стаття: *Ефименко А.* Национальная двойственность в творчестве Гоголя // Вестник Европы. — 1902. — Кн. 7. — С. 230—243.

С. 604. ...судовой расправы по делу Ольги Грабарь и товарищей. — І. Франко має на увазі судовий процес 1882 р. над москвофілами А. Добрянським, його дочкою Ольгою Грабар та іншими, звинуваченими у державній зраді. Суд присяжних виправдав А. Добрянського, О. Грабар.

С. 606. «Наука» — ілюстрований популярний місячник для селян москвофільського спрямування. Заснований 1871 р. І. Наумовичем, виходив у Коломиї (1871—1876), а згодом за редакцією О. Щербаня у Львові (до 1886 р.), Відні (1886—1901), Чернівцях (з 1902 р.).

С. 608. «Ластівка» — ілюстрований журнал для дітей і молоді, що виходив у Львові у 1869—1881 рр. щотижня як додаток до газети «Учитель», з 1875 р. як самостійне видання — двічі на тиждень. Редактор-видавець — М. Клемертович.

С. 611. Трещаківський (Трещаковский) Лев (1810—1874) — український громадський діяч у Галичині, публіцист народовського спрямування, греко-католицький священик, член Головної руської ради, ініціатор заснування Народного дому у Львові, член Галицько-руської матиці, посол до сейму у 1861—1866 рр.

А. Ф.

Проби. Поезії Тараса Вірного. Накладом д-ра О. В-ка. Перемишль, 1905. З печатні Льва Шварца. Ст. 24, 32. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 30. — Кн. 5. — С. 185 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

Тарас Вірний — псевдонім Миколи Венгжина, викладача української мови і літератури в Рогатинській гімназії, критика, редактора (1909—1910) літературно-наукового журналу «Будучність», який видавався у Львові.

С. 616. Квінт Горацій Флакк (65—8 до н. е.) — римський поет.

А. Ф.

Дві вихідні карти. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1905. — Т. 63. — Кн. 1. — С. 1—6 (Misc.), за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 617. ...заведення унії. — Йдеться про Берестейську церковну унію 1596 р.

Замойський собор — скликаний у серпні — вересні 1720 р. в місті Замостя провінційний собор греко-католицького єпископату і священства для впорядкування церковного й обрядового життя української і білоруської католицької церкви. Ухвалив важливі постанови з церковної й обрядової дисципліни, статус церковної ієрархії. Ухвали синоду залишалися незмінними до Львівського синоду 1891 р.

Шептицький Атанасій (світське ім'я — Антоній; 1686—1746) — львівський єпископ (1715—1728), київський греко-католицький митрополит. Розпочав будівництво собору Св. Юра у Львові, заснував братство при соборі. Боровся проти переходу із східного обряду на латинський.

Рилло (Рило) Максиміліан (1715—1793) — український церковний діяч, письменник; холмський єпископ. Автор праць з історії церкви, а також щоденника (від 1742 р.).

...кардинал Сильвестр... — Йдеться про Сильвестра Сембратовича, кардинала з 1895 р.

...почаївським уніятським друкам... — Почаївський монастир 1713 р. став греко-католицьким, а з 1833 р. — знову православним і був перейменований у лавру.

Сопіков Василь Степанович (1765—1818) — російський бібліограф. Автор праці «Опыт русской библиографии» (ч. 1—5, 1813—1821).

Сахаров Іван Петрович (1807—1863) — російський фольклорист, етнограф і палеограф. Автор «Сказания русского народа о семейной жизни своих предков» (т. 1—3, 1885).

С. 620. Федоров Іван — Іван Федорович Москвитин (?—1583), засновник книгодрукування в Московії. Працював у Львові, Острозі. Видав друковані книги: «Апостол», «Буквар» (1574). Мав свій друкарський герб.

С. 621. «Ірмологіон» («Ірмолой») — збірник нотних церковних друків.

Шумлянський Йосиф — церковний діяч XVII ст., львівський православний єпископ.

Гриневецький Модест (чернече ім'я; при хрещенні його назвали Михайлом) Васильович (1758—1823) — церковний діяч, богослов, історик, джерелознавець, професор і ректор Львівського університету (з 1822 р.).

А. Ф.

С. Браиловский. К литературной деятельности Гавриила Домецкого (Известия Отд[еления] русс[кого] языка и словесности Имп[ераторской] академии наук, 1904 г., кн. 4, с. 17—96). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1905. — Т. 64. — Кн. 2. — С. 32—33 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Браїловський (Брайловський) Сергій Миколайович (1861—?) — український і російський історик.

Домецький Гавриїл (Гаврило) (?— бл. 1709) — український і російський церковний діяч, письменник. Вихованець Київської академії, архимандрит та ігумен Симонового монастиря у Москві (1679—1691), Юр'євого Новгородського монастиря (до 1709 р.). Автор богословських трактатів «Путь к вечности» (СПб., 1784), «Сад, или Вертоград Духовный» (1675), «Возражение на книгу Лихудов» та ін.

С. 623. Образцов Іван Якович (?—?) — російський проповідник, богослов, історик; священик. Професор Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту. Автор праць «Киевские ученые в Великороссии», «Описание документов и дел синодального архива» та ін.

Яхонтов Іоанн Костянтинович (?—1888) — духовний письменник, протоієрей у Санкт-Петербурзі, магістр Санкт-Петербурзької духовної академії, помічник головного наглядача за викладанням Закону Божого у закладах міністерства народної освіти, редактор журналу «Духовная беседа» (1862—1876). Автор праць «Иеродиакон Дамаскин, русский полемист XVII века» (СПб., 1884), «Русский проповедник XVII века и несколько статей из его сочинения "Статир"» (СПб., 1883), «Собрание духовно-литературных трудов. 1844—1885» (СПб., 1885 — 1890. — Т. 1—2).

Шляпкін Ілля Олександрович (1858—1918) — російський філолог, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1907 р.), професор Петербурзького університету, досліджував давні східнослов'янські літератури і російську літературу XIX ст., близький до культурно-історичної школи. Очевидно, Франко мав на увазі дисертацію І. Шляпкіна «О Димитрии Ростовском» (1891).

Брати Лихуди — брати Йоаникій (?—1717) та Софроній (?—1730) Лихуди — діячі просвітницького руху в Росії кінця XVII — початку XVIII ст., греки родом з Кефалінії, доктори Падуанського університету. Брали участь в організації Слов'яно-греко-римської академії в Москві, викладали в «Заіконоспаських школах». Склали підручники з граматики, риторики, логіки, фізики, математики та інших предметів навчальної програми академії. Брали активну участь в літературно-богословській боротьбі.

Сменцовський Михайло Миколайович (1870—?) — російський письменник, закінчив Московську духовну академію, автор магістерської дисертації «Братья Лихуды» (СПб., 1899), ряду статей з історії церковного життя в Росії.

Медведєв Симеон Агафоникович (у чернецтві Сильвестр; 1641—1691) — російський церковний діяч і письменник. Один із найосвіченіших людей свого часу, активний поборник Просвітництва, писав силабічні вірші. Заснував школу у Москві при Заіконоспаському монастирі (1682), склав проект її перетворення на академію, виступав проти грецької церковної школи, звинувачений у змові і страчений за наказом Петра І. Медведєву приписують записки про стрілецький заколот 1682—1684 рр.

О. Л.

Aleksander Brüknег. Różnowiercy polscy, szkice obyczajowe i literackie. Serja I. Варшава, 1905, ст. III+280. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1905. — Т. 66. — Кн. 4. — С. 26—27 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 624. Ласький Ян (Войтіх) (бл. 1533—?) — польський політичний діяч і воєначальник; серадський воєвода, відважний звитяжець (відзначився у походах на Волощину), одержав за це в дарунок від короля Сигізмунда II Августа стратегічний форпост у боротьбі між турками і поляками — твердиню Хотин. Відомий авантюрист-дипломат, який лавірував у стратегічних розрахунках між цісарем Максиміліаном II, Габсбургами, польським королем Сигізмундом II Августом, а по його смерті зробив ставку у політичній грі на французького короля Генріха Валуа, який упродовж п'ятьох місяців 1574 р. був польським королем. По втечі Генріха Валуа і вступі на польський трон Стефана Баторія 1576 р. він зник з політичної арени. Чоловік Беати Костелецької (1515—?), історичного персонажа оповідання Я. Каро «Беата й Гальшка» (1883 р.), український переклад якого здійснив 1912 р. І. Франко (публікація в газ. «Діло»; див. том 51 (додатковий) Зібрання творів І. Франка; яскрава історична постать Войтіха Ласького фігурує у цьому оповіданні).

Кровіцький Мартин (бл. 1501—1578) — польський письменник-полеміст, служив у містечку Судова Вишня (тепер Мостиського району Львівської обл.).

Чехович (Чеховіц) Мартин (1532—1613) — ідеолог лівого крила радикально-реформаційного руху у Великому князівстві Литовському і Польщі. Навчався в Лейпцизькому університеті, з 1559 р. працював учителем кальвіністської школи у м. Вільно, прихильник анабаптизму. 1565 р. виїхав до Польщі. Виступав проти кріпацтва, відкидав інститут церкви і світську владу.

Аріянізм (аріанізм) — раціоналістичний напрям у протестантизмі, який не визнавав єдиносущності Святої Трійці. Така поширена на теренах Речі Посполитої течія в аріанстві, як социніанство, заперечувала Трійцю, безсмертя душі і вважала Христа простою людиною, наділеною, однак, божественними властивостями.

Будний Симеон (Шимон) (бл. 1530—1593) — білоруський і польський письменник, філософ, історик. Діяч Реформації в Білорусії та Литві (кальвініст, згодом прихильник социніанства, що було поширене й в Україні). Переклав на польську мову Біблію для социніан.

А. Ф.

Пісня про євшан-зілля. Вперше надруковано німецькою мовою у газ.: Tschernowizer Tageblatt. — 1905. — 11. VI. — Nr. 709. — S. 9—10, під назвою і за підп: «Das Lied vom Steppenkraut. *Von Dr. Iwan Franko (Lemberg)»*.

Подається за першодруком у перекладі Ю. Прохаська.

С. 625. ...Ярославнин плач за своїм мужем у «Слові». — Йдеться про «Плач Ярославни», завершальну частину «Слова о полку Ігоревім». Ярославна — дружина новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, дочка Ярослава Осмомисла (30-ті роки XII ст. —1187), князя галицького (1153—1187).

...«Київському Патерику»... — Йдеться про «Києво-Печерський Патерик», пам'ятку давньоукраїнської агіографічної літератури, формування основного тексту якої відносять до другої половини XI — першої половини XIII ст.

С. 626. ...рукопис одного літопису (так званого Іпатіївського)... — Йдеться про «Повість временних літ» (інші назви «Початковий літопис», або «Несторів літопис»), яка збереглася у двох списках: Лаврентіївському (датується 1377 р.) та Іпатіївському (20-ті роки XV ст.).

...галицькому князеві Романові... — Роман Мстиславович (бл. 1150—1205) — князь новгородський (1168—1170), волинський (із 1170 р.) та галицький (з 1199 р.), батько Данила Галицького, родоначальник династії Романовичів. 1199 р. об'єднав Галицьке та Волинське князівства.

Володимир Мономах (1053—1125) — князь чернігівський (1078—1094), переяславський (1094—1113), з 1113 р. — великий князь київський. Організовував спільні походи князів проти половців і відкинув їх від кордонів Київської Русі.

С. 628. Бальмен Яків Петрович (1813—1845) — український художник, офіцер. Загинув на Кавказі. Т. Шевченко присвятив йому поему «Кавказ».

Н. Т.

К. Радченко. Этюды по богомильству. К вопросу об отношении апокрифов к богомильству (Изборник Киевский, стор. 29—38). [Рец]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1905. — Т. 68. — Кн. 6. — С. 9—10 (Бібл.), за підп.: *І. Франко.*

Подається за першодруком.

Радченко Костянтин Федорович (1872—1908) — російський та український історик, філолог-славіст.

С. 628. ...з попом Богомилом... — Йдеться про болгарського священика Єремію Богумила, засновника богомильства (перша половина X ст.).

С. 629. Богослов Іоанн (Йоан) (І ст. н. е) — апостол, автор найдавнішого твору ранньохристиянської літератури — «Апокаліпсиса» («Одкровения Йоана Богослова»), написаного у Греції в 68—69 рр. Основне пророцтво твору — про кінець світу, друге пришестя Христа і Страшний суд.

А. Ф.

К. Радченко. «Епистолія о недѣлѣ» по Филипопольскому и Белградскому спискам. (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVIII, вып. II, стор. 1—21). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ.— 1905.— Т. 68.— Кн. 6.— С. 10—11 (Бібл.), за підп.: *І. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 630. Филипополь (Філіпополь) — стародавня назва сучасного міста Пловдив, розташованого на півдні Болгарії (на південний схід від столиці Софії).

Васильєв Василь Павлович (1818—1900) — російський мовознавець. І. Франко послуговувався його працею «Буддизм, його догмати, історія і література» (ч. 1—3, 1857—1859).

...текстами, зібраними мною, що вийдуть незабаром у IV томі «Пам'яток»... — Йдеться про роботу І. Франка «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко, Т. IV. Апокрифи есхатологічні» (Львів, 1906) («Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає Археологічна комісія Наукового товариства імени Шевченка»).

А. Ф.

Ор. Фотинский. Волынский религиозный вольнодумец XVII в. (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVIII, стор. 71—102). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ.— 1905.— Т. 68.— Кн. 6.— С. 25—27, за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Фотинський Орест (1863—1919) — український історик, співробітник «Общества исследователей Волыни», завідувач церковного музею у Житомирі. Автор монографії «Из семейной хроники дворян Загоровских во второй половине XVI в.». Друкував статті з історії та археології Волині в журналі «Киевская старина» та інших виданнях.

С. 630. Острозька біблія — перше повне видання Біблії в перекладі східнослов'янським пізнім варіантом церковнослов'янської мови. Надрукував І. Федоров у м. Острозі 1581 р. (звідси її назва), визначна пам'ятка книгодрукування в Україні.

С. 631. Артемій (?—?) — російський церковний діяч XVI ст., противник йосифлянської офіційної ідеології, ігумен Троїце-Сергієвого монастиря (з 1551 р., шість місяців). Засуджував монастирське землеволодіння і багатство церкви. Собор 1554 р. засудив його як вільнодумця-нестяжателя і заслав у Соловецький монастир, звідки Артемій утік у Литву, де й помер. Автор 14 послань, переважно богословського характеру, спрямованих на захист православ'я проти лютеранства.

Феодосій Косой (Косий) (?—?) — сучасник Зиновія Отенського (?—1568 або 1571, 1572), монаха новгородського Отенського монастиря, учня Максима Грека. Праці Зиновія Отенського були спрямовані проти єресі Феодосія Косого, твори якого не збереглись.

Башкін Матвій Гаврилович (середина XVI ст.) — російський вільнодумець, мислитель і суспільний діяч, з боярського роду, виступав проти кріпацтва, дав волю своїм селянам. Був пов'язаний з нестяжателями і повстав проти основних догматів православної церкви. 1553 р. засуджений церковним собором як єретик і засланий у Волоколамський монастир.

С. 632. Самозванці — Лжедмитрій I (?—1606), російський цар у 1605—1606 рр., і Лжедмитрій II (?—1610) — політичні авантюристи-самозванці, які видавали себе за російського царевича Дмитрія Івановича.

С. 633. Годунов Борис (бл. 1552—1605) — російський цар (з 1598 р.), прийняв владу після Федора I, за царювання якого фактично правив Росією; продовжив зміцнення царської влади.

Димитрій (Дмитрій) Іванович (1582—1591) — син царя Івана IV Грозного, якого по смерті батька (1584) Борис Годунов вислав разом з матір'ю Марією Нагою з Москви до Углича, де царевич загадково загинув. Серед народу ширилися чутки, що його вбили за наказом Годунова.

Сакович Касіян (бл. 1578—1647) — український поет, перекладач, філософ, богослов. Був ректором Київської братської школи, однак згодом перейшов у греко-католицизм (1625), а з 1641 р. став римо-католиком. Автор трактату польською мовою «Арістотелеві проблеми» (1625), збірника весільних і похоронних промов, «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного» (1622).

О. Л.

Терешко Проклятый. А. Д. Г. Радомысль. Типография З. И. Заездного, 1905, 8°, 32 стор. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 31. — Кн. 7. — С. 100 («Хроніка і бібліографія»), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 634. Білецький-Носенко Павло Павлович (1774—1856) — український письменник, перекладач, педагог, мовознавець. Автор поем, балад, віршованих казок, романів, переробок і переспівів творів західноєвропейських письменників. Важливе місце у його творчості посідає бурлескно-травестійна поема «Горпинида, чи Вхопленая Прозерпіна» (1818, опубл. 1871). Автор «Словника малоросійської або південно-східної російської мови» (закінчив у 1840-х рр.).

А. Ф.

A. S. Petruszewicz. O pierwszym zawiązku familii u aryjskich narodów, w szczególności u Słowian na podstawie lingwistycznych badań. Lwów. Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego pod zarządem M. Refcia. 1905, 8-ка, стор. 32+2. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 31. — Кн. 8. — С. 199 («Хроніка і бібліографія»), без підп. Авторство: *Мороз М. О.* Іван Франко: Бібліографія творів. — С. 340 (№ 3968).

Подається за першодруком.

О. Л.

Галицький селянський страйк у народній пісні. Вперше надруковано в недільному додатку до газ. «Die Zeit»: Die Sonntagscheit: Beilage zu № 1049. — 1905. — 27. VIII. — S. 6, під назвою «Der galizische Bauernstreik im Volkslied», за підп.: *Dr. Iwan Franko*. У перекладі українською мовою надруковано в журн.: Народна творчість та етнографія. — 1963. — № 2. — С. 97—100, під назвою: Галицький селянський страйк у народній пісні. Написав д[окто]р Іван Франко. З німецької мови переклав М. О. Мороз.

Подається за перекладом.

Галицький селянський страйк — селянський страйк у Галичині 1902 р. Про причини й характер цього масового страйку див. рецензію І. Франка на праці З. Паздро та Я. Розвадовського, надруковану у вид. Записки НТШ. — 1904. — Т. 58. — Кн. 2. — С. 38—43 (Бібл.).

С. 635. ...перша частина збірки новостворених народних пісень про останні прояви суспільного життя... — Йдеться про працю В. Гнатюка «Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності» (Записки НТШ. — 1902. — Т. 50. — Кн. 6. — С. 1—37; 1903. — Т. 52. — Кн. 2. — С. 38—67).

С. 637. Як зійшлася Бураківка та й під Божу кару... — Тут йдеться про скульптури із зображеннями мук Ісуса Христа, розташовані при дорогах галицьких сіл.

М. М.

Вавилон і Новий Завіт. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1905. — Т. 32. — Кн. 11. — С. 114—118, за підп.: *Ів. Франко*.

Подається за першодруком.

Вавилон — стародавнє місто в Месопотамії, з 732 р. до н. е. входив до складу Ассирії, 539 р. до н. е. його завоювали війська перського царя Кіра II, а 331 р. до н. е. — військо Александра Македонського.

С. 641. Деліч Фрідріх (1850—?) — німецький ассиролог, працював у Лейпцигу; син Франца Деліча (1813—1890) — професора богослов'я у Ростоку, Ерлангемі та Лейпцигу. Видавав разом з Гауптом «Ассирологічну бібліотеку». Автор ассирійського словника, ассирійської граматики, багатьох досліджень з ассирології.

Вінклер Гуго (1863—1913) — німецький сходознавець, історик-орієнталіст, археолог, прихильник панвавилонізму, автор праці «Geschichte Israels in Eizeldarstellungen» (т. 1—2, 1895, 1900) та ряду досліджень з історії давньосхідних країн. У 1906—1907 рр. очолював археологічну експедицію в Богазкеой, де знайшов архів хеттських царів.

С. 642. Мардук — верховне божество давньовавилонської міфології, син Енкі (Еа) і богині прісних вод Апсу (Світового океану), втілення плодючої сили води, що запліднює землю і вирощує на ній корисні для людей рослини. Вшановували його як бога-покровителя м. Вавилон, пізніше — як головного бога вавилонської держави. Християнська релігія запозичила чимало рис культу Мардука.

...сонце сходить із знаку Панни... — Йдеться про сузір'я Діви.

Персія — стародавня назва Ірану.

С. 643. Озіріс (Осіріс) — у давньоєгипетській міфології бог рослинності, виноробства, місяця, вологи, володар потойбічного світу. Син богині неба Нут і бога землі Геба, брат і чоловік Ісіди, брат Сета (бога темряви). Чимало елементів з культу Осіріса (бога, який вмирає і воскресає) запозичила християнська релігія.

Діонізос (Діоніс, Вакх) — у грецькій міфології в найдавніші часи бог рослинності й плодючості, пізніше — виноградарства й виноробства. Син Зевса й фіванської царівни Семели. На честь Діоніса у Стародавній Греції влаштовували свята — діонісії.

Аттіс — у міфології фригійців (Мала Азія) бог природи. Красень-юнак, коханий «матері богів» Кібели, чудом народжений «непорочною дівою». Фригійці відзначали смерть і воскресіння Аттіса. З культу Аттіса християнство запозичило багато обрядів.

Книга Даниїла — пам'ятка апокрифічної апокаліптичної літератури.

Книга Еноха (Єноха) — «Книга о тайнах Єнохових», пам'ятка апокрифічної апокаліптичної літератури.

Нерон — Тіберій Клавдій Нерон (42 до н. е. — 37 н. е.) — римський імператор (14—37 н. е.).

Светоній Транквілл Гай (бл. 70—160) — римський історик, автор «Життєпису дванадцяти цезарів».

Діон Кассій (Кассій Діон Коккеян; II—III ст., між 155 і 164 — після 229, бл. 235) — давньогрецький історик, автор «Римської історії» у 80 книгах, що охоплює історію Риму від найдавніших часів до 229 р.

Саргон — аккадський владар Шаррукін (Шаркунні) I, або Саргон I (грецька назва), жив у XXV ст. до н. е.

Іштар — головне жіноче божество в ассиро-вавилонській міфології, богиня плодючості, любові, материнства тощо; згодом стала богинею війни, покровителькою царів. Вважається уособленням планети Венери.

Ґудеа (Гудія) — цар (бл. 33—31 ст. до н. е.) з династії Сіргуллі з міста Ур.

Август (до 44 до н. е. — Гай Октавій, з 44 до н. е. — Гай Юлій Цезар Октавіан, з 27 до н. е. — Гай Юлій Цезар Октавіан Август) — римський імператор з 27 до н. е.

С. 644. Єреміяс Альфред (1864—?) — німецький вчений, ассиролог, історик релігії, протестантський пастор, професор у Лейпцигу (з 1926 р.), дослідник Біблії, видавець «Vorderasiatische Bibliothek» (з 1900 р.), автор праць «Babylonisches Neuen Testament» (Лейпциг, 1905), «Allgemeine Religionsgeschichte» (1917) та ін.

Святий Петро — «князь апостолів», один з 12 апостолів Ісуса Христа.

Янус — один з найдавніших римських богів. Спочатку був богом світла і сонця; уранці відчиняв небесну браму й випускав на землю день, а ввечері ту браму зачиняв. Згодом став богом входів і виходів, тому його зображували з ключем у руках. Янус також був богом початку й кінця та всякої діяльності. Його трактували як світ, як первісний хаос, з якого виник упорядкований космос, а сам він перетворився на бога, що стежить за порядком.

Тома (Хома, Фома) — святий, біблійний і апокрифічний персонаж, апостол Ісуса Христа, званий близнюком, не повірив одразу у воскресіння Ісуса Христа (звідси походить вираз «Хома невіруючий»).

С. 645. Нерґаль (Нергаль) — бог війни й полювання у вавилонян та ассирійців. Зображався у вигляді великого крилатого лева з людською головою.

Мардук-Зевес (Зевс, Дій) — син Кроноса й Реї, верховний бог греків, цар і батько богів і людей. Його постійне місце перебування — гора Олімп.

О. Л.

1906

«Slowo o pulku Igora». Przelożyl Bohdan Łepki. Kraków. Nakladem autora, 1905. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 33. — Кн. 3. — С. 588—594 (З поля нашої поезії). Підписано Франковим псевдонімом: *Vivus*.

Подається за першодруком.

Лепкий Богдан Сильвестрович (1872—1941) — український письменник і літературознавець, дійсний член НТШ, член «Молодої музи», викладач української літератури у гімназіях Бережан, Кракова, професор української літератури у Краківському університеті.

С. 646. ...перекладів, із яких найстарший, Годебського (1821 р.)... — Йдеться про польський переклад поеми «Слово о полку Ігоревім» («Wyprawy Igora przeciw Połowcom»), який здійснив з французького перекладу польський поет, письменник, учасник визвольних змагань Кипріян Годебський (1765—1809). Переклад уміщено до зібрання вибраних творів К. Годебського («Niepełne wydanie zbiorowe *Dzieła wierszem i prozą*», 1821).

...а найліпший, Бельовського... — Йдеться про польський переклад «Слова о полку Ігоревім» «Wyprawa Igora na Połowców: Poemat słowiański» (Львів, 1833), що його зробив А. Бельовський.

...у Міцкевичевім курсі слов’янських літератур... — Йдеться про курс лекцій із слов’янських літератур, котрий у 40-х роках XIX ст. читав А. Міцкевич у Парижі в Коллеж де Франс, де «кілька уваг» присвятив «Слову о полку Ігоревім».

С. 648. Троян (Траян) — у давньослов’янській міфології поганський бог, згадки про якого з’явилися вже у давньоруських писемних джерелах XII ст., у «Слові о полку Ігоревім». За сербськими народними казками його уявляли в образі людини зі звірячими вухами.

С. 649. ...так толкує пок[ійний] Огоновський... — Йдеться про тлумачення «Слова о полку Ігоревім» у праці О. М. Огоновського, яка вийшла окремим вид.: Ohonovskyj Emil. Słovo o połku Igorewe. — Lwów, 1876.

Дажбог — у слов’янській міфології бог Сонця, світла й вогню, син Сварога. Пізніше його називали богом жнив, добра й достатку. Згадки про Дажбога є в руських літописах (найдавніша — 980 р.).

С. 650. Святослав Всеволодович (правив у 1180—1194) — Великий Князь Київський, якому на короткий час вдалося відновити єдність усіх земель Русі у боротьбі проти спільного ворога.

...згадуване в Едді... — Йдеться про Едду Старшу — пам’ятку давньоскандинавського поетичного епосу, збірку героїчних і міфологічних пісень, укладену в VII—XIII ст. (записану в XIII ст.).

С. 651. Всеволод Святославич Курський-Чермний (Червоний; ?—1212) — молодший брат новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, князь трубчевський і курський, учасник походів на половців та князівських міжусобиць.

С. 652. Барсов Єлпидор Васильович (1836—1917) — російський фольклорист, збирач і дослідник творів, давньоруського письменства; опублікував три томи праці «“Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Руси» (1887—1889).

С. 653. ...Нівечачи честь *Ярослава*. — Йдеться про Великого Князя Київського Ярослава Мудрого (бл. 978—1054), період князювання якого позначився піднесенням Київської держави та зміцненням її міжнародних відносин. Дбав про розвиток освіти і культури. За Ярослава укладено збірник законів — «Руська правда». Утверджував християнство на Русі, 1039 р. заснував Київську митрополію.

А. Ф.

Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes von Michael Hruševškyi, o. Professor in Lemberg. I. Band. Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates, Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. Kommissionsverlag B. G. Teubner in Leipzig, 1906. Ст. XVIII+754, 8°. Ціна 21 кор. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 33. — Кн. 3. — С. 595, за підп.: *І. Ф.* Для цього видання І. Франко склав індекс [предметний покажчик] (Літературна спадщина. — 1956. — Т. 1. — С. 484).

Подається за першодруком.

С. 656. Перший том «Історії України» проф. Грушевського... — Йдеться про видання першого тому багатотомного видання «Історії України» німецькою мовою у Лейпцигу, який відвідав 1903 р. М. Грушевський, повертаючись додому з Парижа, де він читав курс з історії України у Вищій російській школі суспільних наук при Сорбонні.

А. Ф.

Ісуса чи Варраву? Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 34. — Кн. 4. — С. 102—107, за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Варрава — син Авви, злочинець і вбивця, згаданий в історії страждань Ісуса Христа. Коли Пілат майже не бачив можливості переконати юдеїв звільнити невинного Ісуса Христа, він спробував скористатися пасхальним звичаєм, згідно з яким народ міг просити про звільнення одного в'язня. Пілат запропонував юдеям на вибір звільнення Варрави (який, за легендою, також носив ім'я Ісуса) чи Ісуса. Засліплений народ вибрав першого.

С. 657. Учительні євангелія — збірник річних проповідей на теми євангельських притч. В Україні поширилися у XVI—XVIII ст. У текстах учительних євангелій використовувались апокрифи.

Св. Анзельм — очевидно, йдеться про Ансельма Кентерберійського (1033—1109) — видатного богослова і церковного діяча, архієпископа Кентерберійського, автора багатьох трактатів: «Monologium», «Proslogium», «De voluntate».

Св. Бернард (Бернард Клервоський; 1090—1153) — діяч католицької церкви, канонізований 1174 р. Вів аскетичний спосіб життя. Був автором містичних оповідань.

Св. Бригіта (Бригіда; 453—523) — свята, засновниця багатьох монастирів. Була настоятелькою монастиря в Кілдері.

Св. Мехтільда — ім'я декількох середньовічних монахинь, серед яких і М. Магдербурзька (М. Гакборська), померла бл. 1310 р.

Меркель Пауль-Йоан (1819—1861) — німецький історик права, професор у Берліні, а згодом у Галле.

Ґеттінґен (Геттінген) — місто в Німеччині, на території Нижньої Саксонії на р. Лейне.

Пілат — Понтій Пілат, римський прокуратор Юдеї у 26—36 рр.

С. 658. Юдея (Іудея, Юдейське царство) — ранньорабовласницька держава, утворена в Південній Палестині після розпаду Ізраїльсько-Юдейського царства (близько 935 до н. е.). Столиця — Єрусалим.

Теофілакт (?—1107) — архієпископ Охриди у візантійській провінції Болгарії. Автор коментарів до більшої частини Нового Завіту, 130-ти листів і оригінального літературного твору «Царское настановление», адресованого його учневі — царевичу Костянтину.

...право азілю... — Право на захист у Старому Завіті. Той, хто під час небезпеки заховався у храмі і взявся за престол, ставав Божим гостем, якого не можна було торкатися.

С. 659. Ґроцій Гроот Ґуґо де (1583—1645) — голландський політичний мислитель, гуманіст, теоретик права.

...перед заведенням римського панування в Юдеї... — 63 р. до н. е. встановлено протекторат Риму над Юдеєю. 6 р. н. е. Юдею перетворено на провінцію, якою управляли римські прокуратори.

...Лівієве оповідання про римський празник «лектістерній»... — Оповідання давньоримського історика Тіта Лівія (59 до н. е. — 17 н. е.), уміщене у п'ятій книзі його «Римської історії від заснування міста» («Rerum Romanorum ab urbe condita»). У цьому оповіданні згадано 356 рік, коли в Римі панувала заразна недуга. Тоді, щоб умилостивити богів, було влаштовано свято «лектістерній» (від латин. lectus — ложе і sternere — стелити) — так званий обід богів. У храмах виставлялись зображення богів на ложах, а перед ними — столи з наїдками. Свято відбувалось упродовж восьми днів. У всьому місті гостинно відчинено двері. Франко користувався німецьким виданням праці Лівія: Titi Livi ab urbe condita libri / Editionem primam curavit Guilelmus Weissenborn. — Editio altera, quam curavit Mauritius Mżller. — Pars I. — Fasc. — I Lib. I—III. Editio stereotypa. — Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri, 1906 (збереглося в особистій бібліотеці Франка: ІЛШ. — № 4561).

...празники Тесмофорій та Панатенеїв... — Тесмофорії — велике аттичне свято на честь Деметри Законодавиці, частково — на честь Кори (Персефони), яке влаштовували вільнонароджені жінки наприкінці жовтня. На цьому святі Деметру шанували як покровительку землеробства, сільського побуту та шлюбів. Вважалось усенародним святом, яке тривало п'ять днів. Святкувалось частково на місі Галімунт поблизу Афін. Панатенеї (Панафінеї) — свято на честь богині Афіни.

С. 660. **Ґоттінґер** Йоан-Яків (Готтінгер Іоанн-Яків; 1750—1819) — швейцарський учений-філолог, професор університету в Цюріху. Відомий як перекладач класичної літератури, белетрист, біограф, автор народних комедій.

А. Ш.

Заява. Вперше надруковано в газ.: Зеркало. — 1906. — № 177. — 1. V. — С. 7, за підп.: *Іван Франко.* Друкувалося у вид.: *Франко І.* Про театр і драматургію. — К., 1955. — С. 181.

Подається за першодруком.

«Зеркало» — сатирично-гумористичний журнал, що виходив у Львові протягом 1882, 1883, 1886, 1889—1909 рр. У 1883—1885 рр. та 1910 р. друкувався під назвою «Нове зеркало».

С. 663. Прочитавши в ч. 7 «Зеркала» адресований до мене вірш під загальним титулом «Присвяти»... — Йдеться про вірш «Франкові» (Зеркало. — 1906. — № 175 (7). — 1. IV. — С. 3), опублікований без підпису:

> Гей, хто на світі кращу долю має,
> Як той, хто пише конкурсові драми?
> Концепції клятим німцям «вибирає»,
> З «Pfarrer-a» робить «Вчителя» часами
> І без женади драму відбиває!
> Гей, хто на світі кращу долю має!

Анценґрубер Людвіґ (Анцегрубер Людвіг; 1839—1889) — австрійський драматург і прозаїк. П'єса «Der Pfarrer von Kirchfeld» («Священик із Кірхфельду», 1870) — дебютний твір письменника.

М. Л.

Українська трибуна в Росії. «Украинский вестник», выходит еженедельно под редакцией М. А. Славинского и при ближайшем участии проф. М. С. Грушевского, проф. Д. И. Овсянико-Куликовского и А. А. Русова. С.-Петербург, 1906, №№ 1—10, ст. 1—740. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 35. — Кн. 8. — С. 335—340 (Бібл.), за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

«Украинский вестник» — щотижневий журнал, що видавався 1906 р. українською групою Державної думи в Петербурзі за редакцією М. А. Славинського.

Славинський Максим Антонович (псевдонім — Стависький; 1868—1945) — поет, перекладач, видавець. Брав участь у виданні української енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916), переклав декілька праць Ф. Вовка.

Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович (1853—1920) — російський і український історик культури, мовознавець, критик. Професор Казанського (1887) та Харківського (з 1888 р.) університетів, де викладав порівняльну граматику індоєвропейських мов і санскрит. Редактор видання «Записки Харківського університету», входив у редакційну колегію «Украинского вестника».

С. 667. «Koło» — польська політична організація, ідейні настанови якої деякий час були близькі до програмових основ партії кадетів.

Кадети — Конституційно-демократична партія, утворена 1905 р. Лідери — П. М. Мілюков та П. Б. Струве; друковані органи — газета «Речь» та журнал «Вестник партии народной свободы». Партія виступала за утвердження конституційної монархії.

С. 668. А. Г. — Імовірно, йдеться про брата М. Грушевського — українського історика, літературознавця Олександра Сергійовича Грушевського (1877—1943).

С. 669. Лотоцький Олександр Іванович (псевдонім — Spectator; 1870—1939) — український публіцист, громадський і політичний діяч. Друкував статті в ЛНВ. Після жовтневого перевороту перебував на еміграції.

Могилянський Михайло Михайлович (1873—1944) — український літературознавець, публіцист, письменник, етнограф, музеєзнавець.

Туган-Барановський Михайло Іванович (1865—1919) — український і російський економіст. Член партії кадетів, міністр фінансів Центральної Ради.

Томара М. — Можливо, йдеться про голову Полтавської губернської земської управи.

Бородаєвський Сергій (1870—1942) — український учений і громадський діяч; до 1917 р. — директор департаменту Міністерства торгівлі Росії. 1918 р. товариш міністра у Міністерстві торгівлі та промисловості в уряді П. Скоропадського. З 1919 р. перебував на еміграції, викладав у Брюсселі, Парижі (Сорбонна), Празі. Автор багатьох праць про кооперацію, що вийшли різними мовами світу (зокрема, «Кредит», «Історія кооперації»).

С. 670. Н. Соколов. — Вірогідно, йдеться про С. Бородаєвського, який мав в своєму розпорядженні відомості про бюджет Росії.

...ганебного указу 1876 р. — Йдеться про Емський акт 1876 р.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — український письменник, історик та політичний діяч.

С. 671. «Ruthenische Revue» — український літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал, який видавався у Відні в 1903—1905 рр. німецькою мовою за редакцією Романа Сембратовича (1876—1906), українського журналіста, редактора, видавця, громадського діяча. 1906 р. журнал перейменований на «Ukranische Rundschau». Виходив щомісяця до 1916 р. У цьому виданні І. Франко опублікував кілька статей.

Русова (Ліндфорс) Софія Федорівна (1856—1940) — українська громадська діячка, письменниця, автор праць з педагогіки та мистецтвознавства.

А. Ф.

Андрю Діксон Уайт. Розвій поглядів на Вселенну. З англійського переклав Іван Петрушевич (Літературно-наукова бібліотека. С. II. Ч. 137—138). Львів, 1906. Накладом «Укр[аїнсько]-руської видавничої спілки». З друкарні Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка. Ст. 160, 16°. Ціна 90 сот. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 36. — Кн. 12. — С. 503, за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

Уайт Ендрю-Діксон (1832—1918) — американський історик, співзасновник вільного університету Корнеля, професор Мічіганського університету, автор популярної книжки «Боротьба науки з теологією у християнстві» (1896), котра мала широкий резонанс у наукових колах світу.

С. 672. Дарвінізм — еволюційне вчення про походження видів тварин і рослин шляхом природного добору, основоположником якого є англійський природодослідник Чарлз Дарвін (1809—1882).

А. Ф.

[Передмова до статті: *Ф. Ш.* Лессінґів «Натан Мудрий»]. Уперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 33. — Кн. 3. — С. 528, без назви, за підп.: *Ів. Фр.* як передмову до публікації статті: *Ф. Ш.* Лессінґів «Натан Мудрий» / Переклав М. Л. // Там само. — С. 528—534. Далі вміщено: *Лессінґ Ґотгольд Ефраїм.* Притча про три перстені: (Із драми «Натан Мудрий») / Переклав Іван Франко // Там само. — С. 534—543. Під криптонімом *Ф. Ш.* не міг критися Давид-Фрідріх Штраус (1808—1874) — німецький філософ, релігієзнавець і біограф, автор «Життя Ісуса», адже стаття «Лессінґів “Натан Мудрий”» закінчується абзацом, у якому про нього мовиться у третій особі й цитується його студія про «Натана Мудрого»:

«Сто літ пізніше спадкоємець Лессінґового духа, Йоган Давід Фрідріх Штраус, смілий біограф Ісуса, Гуттена й Вольтера, забрався до опису життя Лессінґа. Смерть знищила сей намір, але Штраус полишив студію про “Натана Мудрого”, яка пояснює найтонші звороти сього великого твору. “Такі твори з ліпшого світу, як “Натан”, — говорить Штраус, — <...> не дані нам для бездільної розкоші: се радше напімнення, що людськість, хоч і поволі, і з поворотами назад, все-таки з неволі йде настрічу свободі» (Там само. — С. 534).

До того ж основним з імен Штрауса було ім’я Давид. Як випливає з Франкової передмови, статтю, підписану криптонімом *Ф. Ш.*, вперше опубліковано у віденській газеті «Neue freie Presse» 1906 р.

Автор перекладу статті «Лессінґів “Натан Мудрий”», захований за криптонімом М. Л., — Михайло Лозинський (див.: Літературно-науковий вістник: Покажчик змісту. — Том 1—109 (1898—1932) / Уклав Б. Ясінський. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 300, 511).

До перекладу статті «Лессінґів "Натан Мудрий"» додано примітку до слів (Там само. — С. 530):

«Ядро в тім релігійно-філософічнім поетичнім творі Лессінґа взяте із монаших вигадок. Казку про перстень, який ясніє у славній притчі Натана, видумано в Еспанії, де перед нещасним вмішанням церкви християни, жиди й мусульмани жили спокійно побіч себе. Один монастирський братчик уложив дві поезії: одна оповідає про трьох синів, із яких найліпший стрілець має дістати володіння своїх предків. Одначе ціль, до якої мали міряти принци, була дуже незвичайна — труп їх батька. Тільки один із них не захотів таким способом здобувати багатство і вигоди. Його окликано королем. Той сам монах переробив ту казку на казку про три перстені[1]».

Примітка такого змісту (Там само):

«[1] Автор помиляється. "Притча про три перстені" не була твором католицького монаха. Дослідники, такі як Еріх Шмідт (Lessing, 1, 491) та Марко Ландау ("Quellen des Decameron", 184—186), стоять на тім, що вона була зложена коло р. 1100 якимось еспанським жидом. Та правдоподібнішим видається мені те, що вона, хоч у примітивній формі, повстала на Сході, в Індії, де боротьба між браманізмом і буддизмом уже цілі століття перед Христовим Різдвом давала привід до ставлення питань про правдивість чи неправдивість певних релігій, вирослих на ґрунті одної й тої самої нації. Інтересний варіянт тої притчі знайдено недавно на острові Цейлоні, з племени Свачілі».

Примітку не підписано, її міг додати або автор перекладу статті «Лессінґів "Натан Мудрий"» Михайло Лозинський, або автор передмови до неї та перекладу Лессінгової «Притчі про три перстені» І. Франко.

Подається за першодруком.

Гуттен Ульріх фон (1488—1523) — німецький гуманіст, письменник і політичний діяч.

Вольтер (справжнє ім'я — Франсуа-Марі Аруе; 1694—1778) — французький письменник, публіцист.

Шмідт Еріх (1853—1913) — німецький історик літератури. Автор праці «Lessing: Geschichte seines Leben und seiner Schriften» (Лессінг: Його життя і писання. — Берлін, 1884—1892).

Ландау Марк (1837—?) — австрійський письменник, народився в Галичині. І. Франко цитує його працю «Die Quellen des Decameron» (перше вид. — 1869 р., друге — Штутгарт, 1884).

Браманізм (брахманізм) — давньоіндійська релігія, що утворилась і розвинулась у першій половині І тисячоліття до н. е. У ній творчий первень уособлює бог Брахма. Релігія виходить з уявлення про перевтілення душ, про кару або нагороду в потойбічному світі.

Буддизм — давньоіндійська релігія, що виникла в VI—V ст. до н. е. Її ідеал — відмова від життєвих інтересів та заглиблення у нірвану. У І ст. н. е. частина буддистів пішла на компроміс із брахманістами.

О. Н. і *А. Ф.*

А. М. Лобода. Русские былины о сватовстве. К., 1904, стор. 293+5, ненум. 8. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1906. — Т. 73. — Кн. 5. — С. 193—194 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

Лобода Андрій Митрофанович (1871—1931) — український фольклорист, етнограф та літературознавець.

С. 673. Созонович Іван Петрович (1856—1923) — російський історик і філолог, професор Варшавського університету. Досліджував східнослов'янську поезію.

С. 674. Халанський Михайло Георгійович (1857—1910) — російський філолог-фольклорист, історик літератури, завідувач кафедри російської мови і літератури Харківського університету. Дослідник фольклору південних слов'ян, зокрема, циклу пісень про Марка Королевича.

«Пісня про Роланда» — французький героїчний епос раннього Середньовіччя.

А. Ф.

Причинок до українського віршописання XVIII в. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1906. — Т. 69. — Кн. 1. — С. 168—169 (Misc.), за підп.: *Подав Іван Франко.*

Подається за першодруком.

А. Ф.

Остап Луцький. З моїх днів. Поезії. Львів, 1905. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 33. — Кн. 2. — С. 379—383. Підписано Франковим псевдонімом: *Vivus.*

Подається за першодруком.

С. 676. Зробек Яків — священик, родом із с. Соколівки (тепер Буського району Львівської обл.), поет.

С. 677. Пачовський Василь Миколайович (1878—1942) — український поет, один із членів модерністського літературного угруповання «Молода муза».

С. 680. Стафф Леопольд (1878—1957) — польський поет, драматург, перекладач.

А. Ф.

Іван Галайда. Збірник січових пісень. (Крайцарове видання ім. Тараса Шевченка). Чернівці, 1906. Накладом Івана Савицького. З друкарні І. Віґлера. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1906. — Т. 36. — Кн. 10. — С. 164—165 (Бібл.), за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

Галайда Іван — літературний псевдонім Дмитра Яковича Макогона (1881—1961), українського письменника, культурно-освітнього діяча, батька Ірини Вільде.

С. 681. Лебедова Віра (Лебедів Віра, Чайка Дністрова) — псевдонім Костянтини Іванівни Малицької (1872—1947), української письменниці, журналістки, редактора, перекладача, педагога. Автор збірок віршів та оповідань з життя дітей «Малі герої» (1899), «З трагедій дитячих душ» (1907), збірок нарисів на педагогічні теми «Мати» (1902), драматичних сценок «Вінок на могилу Шевченка» (1903) та ін.

А. Ф.

Переднє слово [до видання: Драгоманів М. Шевченко, українофіли й соціялізм. Друге видання з передмовою Івана Франка. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. XI + 164 с.]. Вперше надруковано у вид.: *Драгоманів М.* Шевченко, українофіли і соціялізм. — Друге вид., з передмовою Івана Франка. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. — С. III—XI, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 682. «Громада» — український громадсько-політичний і літературний неперіодичний збірник, що виходив у Женеві за редакцією М. Драгоманова у 1878—1879 рр. (4 випуски) та 1882 р. (5-й випуск).

«Руский Сіон» — український греко-католицький двотижневик, орган Львівської архієпархії, що виходив за редакцією С. Сембратовича у Львові впродовж 1871—1879 рр. З 1880 р. називався «Галицький Сіон», з 1882 р. — «Сіон руский».

«Газета школьна» — газета народовського спрямування, що виходила у 1875—1879 рр. у Львові двічі на тиждень за редакцією О. Партицького.

...Шевченкову «Марію» латинськими буквами... — Йдеться про вид.: *Szewczenko T.* Marija Maty Isusowa: Wirszy / Z uwahamy M. Drahomanowa. — Żenewa, 1882. — VII + 66 s.

С. 684. Маркс (і то лише перший том)... — Йдеться про перший том праці німецького мислителя Карла Маркса (1818—1883) «Капітал».

Енгельс Фрідріх (1820—1895) — соратник К. Маркса, автор праць «Анти-Дюрінг» (1878), де дано виклад усіх складових частин марксизму, «Діалектика природи», «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884) та інших досліджень. Опрацював для видання незавершені другий і третій томи основної праці життя К. Маркса «Капітал».

С. 685. Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський публіцист, письменник, видавець альманаху «Полярная звезда» (1855—1862) та газети «Колокол».

Гакстгаузен Август фон (1792—1866) — німецький письменник, економіст; барон. З метою вивчення суспільних відносин мандрував Російською імперією (зокрема, Україною), внаслідок чого з'явилася його праця «Studien über die inneren Zustänge, das volkleben und unsbesondere die ländlichen Einrichtungen Russland» (1847), в якій автор сформулював концепцію російської общини. Цю працю було заборонено в Росії.

Ткачов Петро Микитович (1844—1885) — російський публіцист, літературознавець.

«Набат» — російський журнал, який видавали в Женеві російські й польські емігранти впродовж 1875—1881 рр. Вийшло 20 номерів. Серед редакторів був і П. М. Ткачов.

С. 686. Разін Степан Тимофійович (бл. 1630—1671) — отаман донських козаків, керівник повсталих селян і козаків у 1670—1671 рр.

Пугачов Омелян Іванович (бл. 1742—1775) — керівник селянсько-козацького повстання в Росії у 1773—1775 рр.

С. 688. «Неделя» — щоденна суспільно-політична газета, яка виходила в Петербурзі з 1866 до 1901 р. (з перервами).

М. Л.

1907

Вій, Шолудивий Буняка і Юда Іскаріотський. Вперше надруковано у вид.: Україна. — 1907. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 50—55, за підп.: *Іван Ф.* Існує також окремий відбиток цієї статті (К., 1907), за підп.: *Іван Франко.*

Подається за окремим відбитком.

С. 689. ...праць д. Сумцова... — «Киевская старина» (1892. — Т. 36. — Кн. 3) надрукувала, зокрема, працю М. Сумцова «Параллели к повести Н. В. Гоголя "Вий"».

Милорадович Василь Петрович (1846—1911) — український фольклорист, етнограф, перекладач. «Киевская старина» надрукувала його працю «К вопросу об источнике "Вия"» (1896. — Кн. 9).

Кузьмичевський — псевдонім М. Драгоманова. «Киевская старина» за серпень — жовтень 1887 р. надрукувала його статтю «Шелудивый Буняк в украинских народных сказаниях».

Буняк (Боняк) — половецький хан, якого уперше згадують у літописі під 1096 р. Часто нападав на Русь. Прозваний у народі Шолудивим.

...у серпневій книжці «Киев[ской] стар[ины]» за 1891 р. ... — Тут друкувалася стаття Р. Л. Н. (М. Драгоманова) «К рассказам о Шелудивом Буняке», в якій містяться записи Т. Окуневського із с. Погоня.

Погоня — тепер село Тисменицького району на Івано-Франківщині.

...в «Небі новім» Галятовського... — Йдеться про збірку легенд «Небо нове» (1665, 1666) Йоаникія Галятовського.

С. 690. «Прологи» — збірники коротких житій святих і повчальних оповідань на кожний день року. Українські переклади «Прологів» з'явилися на межі XII—XIII ст., значно доповнилися місцевими житіями та іншим різноманітним матеріалом.

Епіфаній Кіпрський (310 чи 332—403) — письменник, один із отців церкви; за національністю фінікієць. Прийнявши християнство, став невдовзі єпископом Кіпру. Його твори спрямовані проти християнських єресей.

Софроній Єрусалимський (?—641 або 644) — релігійний письменник, єрусалимський патріарх від 634 р. Автор багатьох творів, спрямованих проти єретичної течії монофізитів.

С. 691. В т[ак] зв[аному] Матвієвім Євангелії... — Йдеться про канонічне Євангеліє від Матея (Матвія).

«Діяння апостолів» («Апостол») — одна з головних новозаповітних книг Святого Письма.

С. 692. Папій (?— між 156—165) — християнський письменник, один із отців церкви; безпосередній учень апостола Іоанна, єпископ єрапольський.

Іреней (?—202) — єпископ ліонський, автор теологічних трактатів, спрямованих проти християнських єресей. У латинському перекладі повністю зберігається його полемічний твір, спрямований проти гностиків, «П'ять книг проти єресей».

Евзебій (Євсевій) Кесарійський (Євсевій Памфіл; 260 або 265—338 або 339) — римський історик і церковний письменник, єпископ Кесарії Палестинської, один із перших істориків християнської церкви, автор «Церковної історії» в 10 книгах (бл. 325) та «Хроніки», в якій викладено всесвітню історію від найдавніших часів до 324 р.

М. Л.

Огляд української літератури за 1906 рік. Вперше надруковано в газ.: Рада. — 1907. — № 8. — 11. І. — С. 2 (під назвою «Українська література в 1906 р.»); № 11. — 14. І. — С. 3 («Огляд української літератури у 1906 р.»); № 12. — 16. І. — С. 2 («Огляд української літератури у 1906 р.»); № 24. — 30. І. — С. 2 («Огляд української літератури в 1906 р.»); № 44. — 22. II. — С. 2 («Огляд української літератури за 1906 рік»), за підп.: *Ів. Франко.* Друкувалось у вид.: *Іван Франко.* Мозаїка. — С. 162—179.

Подається за першодруком.

«Рада» — щоденна українська газета, що виходила в Києві у 1906—1914 рр.

С. 694. «Рідний край» — український громадський і літературно-науковий журнал, що виходив у Полтаві, Києві, Гадячі протягом 1905—1916 рр. Редакторами були М. Дмитрієв, Г. Коваленко, Олена Пчілка.

С. 695. «Громадська думка» — перша щоденна газета українською мовою в Києві; виходила з 31 грудня 1905 р. до 18 серпня 1906 р.

С. 697. «Вільна Україна». — У примітці редакція «Ради» зазначала: «“Вільна Україна” стала виразником певної соціал-демократичної течії серед українського громадянства, виразником не тільки ідеальної, але й організаційної течії тільки з третього журналу. За програмову витривалість цього журналу редакція брала на себе відповідальність тільки із згаданого числа».

«Нова громада» — український літературно-художній щомісячний журнал, що видавали у Києві протягом 1906 р. В. Леонтович та Є. Чикаленко.

С. 699. Смуток Павло — літературний псевдонім Петра Януарійовича Стебницького (1862—1928), українського письменника і громадського діяча.

Понятенко Прокіп Дмитрович (1880—?) — український громадський і політичний діяч, активний діяч Революційної української партії (РУП) у Полтаві й Катеринодарі, член редакції видань РУП (1905) і журналу «Вільна Україна» у Петербурзі.

Бич Л. — Йдеться, очевидно, про Луку Бича (1875—1944), правника та економіста, політичного діяча на Кубані.

С. 701. ...малюють нам речі вроді «Ерфрутської програми». — Йдеться про програму Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), прийняту в жовтні 1891 р. на з'їзді в Ерфурті. Програма заклала марксистські основи діяльності СДПН і діяла до 1921 р.

Недоля К. — псевдонім українського літературознавця, журналіста Костянтина Івановича Арабажина (1866—1929).

С. 705. Друга п'єска «Напис на руїні» починається немов парафразою відомого сонета Шеллі про напис царя Озімандіяса... — Йдеться про рядки з поезії Лесі Українки «Напис в руїні»:

Я — цар царів, я — сонця син могутній,
собі оцю гробницю збудував,
щоб славили народи незчисленні,
щоб тямили на всі віки потомні імення...

Франко мав на увазі сонет «Ozymandias» англійського поета доби романтизму Шеллі Персі-Біші (1792—1822). Цей сонет Франко переклав під назвою «Озімандіас». Першодрук у збірці «Думи і пісні найзнатніших европейських поетів / І. Вибрав і видав Іван Франко» (Львів, 1879. — С. 12; Дрібна бібліотека, V), передрук: Неділя. — 1912. — № 31/32. — 18. VIII. — С. 10; див.: 12, *665*).

С. 706. Серошевський Вацлав (1858—1945) — польський письменник, етнограф, друкувався також російською мовою. Автор оповідань і повістей «Хайлак» (1893), «На краю лісів» (1894), «Чукчі» (1899), збірки «У пастці» (1897), «Китайські повісті» (1903), романів «Беньовський» (1916), «Океан» (1927) та ін.

Тан — псевдонім Володимира Германовича Борогаза (1865—1936) — російського етнографа, письменника, фольклориста, мовознавця, суспільного діяча.

В. Деде — псевдонім українського письменника, публіциста, громадсько-політичного діяча Володимира Кириловича Винниченка (1880—1951).

Личко Іван Дмитрович (1882 — після 1930-х років) — український письменник, критик, перекладач, лісовий інженер, агроном за освітою. Автор небагатьох оповідань, п'єси «В руїнах» (1907), повісті «Sic transit gloria mundi» (неопубл.), рецензій та ін.

С. 707. Шабленко Антон Якович (1872—1930) — український письменник-робітник, автор книжки віршів та оповідань «Нова хатина» (1900).

Він дав тут два оповідання: «На пристані» і «Раб краси» та недокінчений драматичний нарис «Дисгармонія». — Йдеться про твори В. Винниченка, опубліковані відповідно у № 3 і № 5/6 журналу «Вільна Україна». Публікацію «Дисгармонії» не закінчено, бо після конфіскації журнал перестав виходити.

...малюнки революціонерів з доби 70-х, 80-х років у Степняковій «Підземній Росії»... — Йдеться про український переклад «Підземна Росія» (1901) книжки «Подпольная Россия» (1882, італійською мовою; 1893, російською мовою) російського письменника та революційного діяча, народника Сергія Михайловича Кравчинського (псевдонім — Степняк; 1851—1895). У ній подано короткий нарис російського революційно-народницького руху 60—70-х років XIX ст., змальовано образи С. Перовської, В. Засулич, П. Кропоткіна та ін. Франкові належить стаття «Сергій Кравчинський (Степняк)» (1896) (30, *212—213*).

С. 710. Коцюбинський Михайло Михайлович (1864—1913) — український письменник, культурний діяч.

С. 711. ...інтересні уваги Грінченка про враження, які роблять писання Шевченка і инших українських та чужих авторів на українських селян. — Йдеться про статтю Б. Грінченка «Шевченків "Кобзар" на селі» (Нова громада. — 1906. — № 2. — С. 7—28).

Леся Українка дала студійку «Утопія в белетристиці»... — Цю статтю опубліковано в «Новій громаді» за 1906 р. (№ 11. — С. 13—32; № 12. — С. 42—65).

Сіснячевський Віктор (1883—1933) — український громадський діяч, журналіст і лікар, один з організаторів української парламентської фракції у першій Державній Думі (1906), співредактор її органу «Рідна справа — Думські вісті» (1907), кореспондент київської «Ради», видавець і редактор віденського тижневика «Воля» (1919—1921).

Капельгородський Пилип Йосипович (1882—1942) — український письменник, критик, публіцист, педагог. Автор збірки поезій «Відгуки життя» (1907), повістей «Ані хаду» (1917, опубл. 1932), «Непорозуміння» (1930), романів «Шурган» (1932), «Артезіан» (1934, опубл. 1974), «Оборона Полтави» (напис. 1938), кількох п'єс, численних фейлетонів та гуморесок.

Менгер Карл (1840—1921) — австрійський економіст, професор Віденського університету, один з основоположників австрійської школи політичної економії. Автор праць «Основи політичної економії» (1871), «Дослідження про метод соціологічних наук і політичної економії особливо» (1883) та ін.

Доманицький Василь Миколайович (1877—1910) — український філолог, історик, фольклорист і бібліограф.

О. Л.

Le Tsarisme et l'Ukraïne par Romain Sembratovytch, avec préface de Bjørnstjerne Bjørnson. Париж, 1907, велика 8-ка, стор. II+55. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1907. — Т. 37. — Кн. 2. — С. 372—373 (Бібл.), за підп.: *І. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 712. **Коллар** Ян (1793—1852) — чеський і словацький поет, фольклорист, публіцист; діяч національного відродження двох народів.

Паляцький Франтішек (1798—1876) — чеський історик і політичний діяч. Обстоював позиції перетворення Австрії на федерацію її окремих членів, де на провідних політичних позиціях мали б перебувати слов'янські народи.

Вергун Дмитро Миколайович (1871—1951) — український галицький поет, журналіст, публіцист, видавець москвофільського спрямування. Видавав у Відні журнал «Славянский век» (1900—1905).

М. Л.

Ks. Dr. I. Warmiński. Andrzej Samuel i Jan Seklucyan. Познань, 1906, стор. 550. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1907. — Т. 78. — Кн. 4. — С. 211—212, за підп.: *І. Фр.*

Подається за першодруком.

Вармінський (Warmiński) Ігнацій (1850—1909) — польський історик; священик. Автор праць з історії Реформації в Польщі.

Самуель (Samuel) Андрій (Анжей) (?—1549) — польський письменник і релігійний діяч, прихильник ідей Реформації. Автор кількох катехизмів, виданих польською мовою.

Секлюціян (Seklucyan) Ян (між 1510 і 1515—1578) — польський письменник і видавець, прихильник ідей Реформації в Польщі. Автор праці «Визнання християнської віри» (1544), видавець першого перекладу Нового Заповіту, творів М. Рея та інших праць.

С. 713. **По безталанних або старомодним способом писаних працях Трос-**

коланського та Фр. Моравського про історію Реформації в Польщі... — Перед рецензією на працю Вармінського редакція «Записок НТШ» у цьому томі вмістила інші рецензії І. Франка: на книжку ТроскоЛанського «Dzieje reformacji polskicj w latach 1556—1560, skreślone w związku z działalnością Andrzeja Zebrzydowskiego» (с. 209—210) і на працю Моравського «Arjanie polscy» (с. 210—211).

Лютеранство — один із напрямів протестантизму. Виникло у Німеччині в XVI ст., його основи заклав німецький релігійний діяч Мартін Лютер (1483—1546).

С. 714. Реформаційний рух — широкий релігійний, суспільно-політичний та ідеологічний рух у Європі XVI—XVII ст.; у вузькому розумінні — здійснення релігійних перетворень у дусі протестантизму.

Королевець (Кролевець, Кенігсберг) — тепер місто Калінінград у Російській Федерації.

С. 715. Ґорка (Горка, Гурка) Станіслав (1538—1592) — польський релігійний та політичний діяч, познанський воєвода, один із найбагатших магнатів Польщі; лютеранин.

Радивили (Радзивілли) — литовсько-білоруський князівський рід, великі землевласники в Литві, Польщі, Білорусії, Україні (на Волині). У XVI ст. були протекторами протестантизму.

М. Л.

Володимир Винниченко. «Краса і сила». Видавництво «Вік» у Києві, 1906, стор. 411. [Рец.]. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1907. — Т. 38. — Кн. 4. — С. 139—141 (Новини нашої літератури), за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 719. ...попереднього збірника оповідань д. Винниченка... — Очевидно, йдеться про вид.: *Винниченко В. (В. Деде).* Повісті й оповідання. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1903. — 282 с.

А. Ш.

Е. Голубинский. Херсонские священномученики, память которых 7-го марта (Известия Отделения русского языка, 1907, I, ст. 263—272). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1907. — Т. 79. — Кн. 5. — С. 211—212 (Бібл.), за підп.: *Ів. Фр.*

С. 719. Латишев Василь Васильович (1855—?) — російський мовознавець, фахівець у галузі античних мов, академік Російської академії наук. Автор праць «Очерк греческих древностей», «Исследование об истории и государственном устройстве Ольвии» (1887), інших студій.

Діоклетіян (Діоклетіан; 245—313) — римський імператор, який вчиняв гоніння на християн.

Таврида — Кримський півострів.

Готи (готони) — племена східних германців. На початку н. е. жили на південному узбережжі Балтійського моря. У першій половині III ст. осіли в Північному Причорномор'ї. 375 р. готський союз розгромили гуни.

Гуни — давні кочові племена, які у II ст. з'явилися у Причорномор'ї. 375 р. розгромили готів та аланів. У V ст. прийшли в Паннонію (територія сучасної Угорщини).

Ай-Тодор — мис на південному узбережжі Криму.

С. 720. ...свою працю про св. Климента... — Йдеться про дослідження І. Франка «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди» (див.: 34, *7—347*).

А. Ф.

Е. Е. Голубинский. По поводу перестроя В. И. Ламанским истории деятельности Константина Философа, первоучителя славянского (Известия Отд[еления] русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1907, тома XII-го книжка 2-я, стр. 368—380). [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1907. — Т. 80. — Кн. 6. — С. 204—207 (Бібл.), за підп.: *Ів. Франко.*

Початок автографа (недатований): ІЛШ. — Ф. 3. — № 771.

Подається за першодруком.

Ламанський Володимир Іванович (1833—1914) — російський історик, філолог-славіст, етнограф, академік, громадський діяч-слов'янофіл. Автор праці «Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Критические заметки» (1903—1904). У збірнику «Статьи по славяноведению», що його редагував В. Ламанський, опубліковано Франкове дослідження «Притча про сліпця і хромця» (СПб., 1906. — Вип. 2. — С. 129—155).

«Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук» — російський науковий журнал, який виходив у Петербурзі з 1852 р.

С. 721. Кормчі книги — збірники церковних і світських законів, якими керувалися при управлінні церквою і в церковному суді деяких слов'янських держав. Беруть початок від збірок візантійського канонічного (церковного) права, де містилися імператорські постанови та церковні правила, — Номоканонів. З кінця X ст. їх почала використовувати давньоруська церква. Наприкінці XIII ст. Номоканони, перероблені відповідно до давньоруських норм церковних законів і світського права, стали називати Кормчими книгами, які містили, зокрема, і деякі статті «Руської правди».

С. 723. Борис — Борис I (?—907), болгарський хан і князь (852—889). Зазнавши поразки 863 р. від коаліційного військового угруповання Візантії, Сербії, Хорватії та Великоморавії, змушений був прийняти християнство (864) від Царгороду; при хрещенні прийняв ім'я Михайло. Сприяв розвиткові слов'янської писемності. 893 р. поставив на престол свого сина князя Симеона, який утвердив християнство в Болгарії. По смерті канонізований церквою.

Аскольд і Дир (Дір) — за літописом, бояри ватажка варязької дружини Рюрика, потім київські князі другої половини IX ст. У 862 р. очолили руську військову дружину під час першого походу на Константинополь, близько 882 р. їх убив князь Олег, захопивши Київ.

...житіє Константина... належачи перу ученика Константинового... — Автором «Паннонського житія Костянтина» вважають когось із найближчих учнів солунських братів, найімовірніше, ним був Клим (Климент) Болгарський (?—1016) — проповідник у Македонії, єпископ велицький. Йому приписувано й авторство «Житія Мефодія».

Л. Ф.

Українська література 1904—1906 [рр.]. Вперше надруковано німецькою мовою у вид.: Österreichische Rundschau. — 1907. — Bd. 11. — № 6. — 15. VI. — S. 456—459, під назвою «Ruthenische Literatur 1904—1906». Друкувалося також у вид.: *Franko I.* Beiträge zur Geschichte und Kultur Ukraine. — Berlin, 1963. — S. 130—137.

Подається за першодруком у перекладі Лариси Цибенко.

С. 723. ...нову еру російської історії... — Йдеться про революційні події 1905 р. в Росії.

С. 724. ...великою російською катастрофою... — Мова йде про революцію в Росії 1905 р.

С. 725. «Дубове листя» — літературно-художній альманах, вийшов у Києві 1903 р., присвячений П. Кулішеві. До нього ввійшли твори І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Вороного, М. Коцюбинського та ін.

Чернявський Микола Федорович (1867 або 1868—1946) — український письменник, перекладач. Крім «Дубового листя», брав участь у виданні альманахів «З-над хмар і з долин», «За красою», «Досвітні огні», «З потоку життя».

«З-над хмар і з долин» — літературно-художній альманах. До нього ввійшли твори І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, В. Самійленка, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького, Г. Хоткевича та ін.

Матушевський Федір Павлович (1871—1919) — український громадсько-культурний діяч, публіцист, літературний критик. Був одним із засновників видавництва «Вік», працював у журналах «Киевская старина», «Украинская жизнь». За його редакцією виходила газета «Громадська думка», якій він надав демократичного спрямування. Автор багатьох нарисів, статей про Т. Шевченка, А. Свидницького, О. Кониського та ін.

С. 726. «Літературний збірник», ...виданий на спомин померлого Олександра Кониського. — Йдеться про альманах «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836—1900)» (К., 1903. — 401 с.). До нього ввійшли твори М. Старицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, І. Франка, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Дніпрової Чайки та ін.

«Багаття» — літературно-художній альманах, вийшов 1905 р. в Одесі. Упорядник — І. Липа. До видання увійшли твори Панаса Мирного, Б. Грінченка, І. Франка, Олександра Олеся, М. Вороного, Г. Хоткевича, О. Кобилянської, П. Карманського, О. Луцького та ін.

«З потоку життя» — літературний альманах, упорядниками якого були М. Коцюбинський та М. Чернявський. У ньому вміщено оповідання М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, новели О. Кобилянської, поезії Лесі Українки, І. Франка, М. Вороного, М. Чернявського та ін. За словами М. Коцюбинського, цензура «тяжко покалічила» альманах, вилучивши з нього ряд творів.

«Вільна Україна» — літературний, політичний і науковий місячник, виходив у Петербурзі 1906 р. спершу за редакцією І. Личка, згодом редколегії (М. Порш, С. Петлюра та ін.). Франко помилився, вказуючи дату виходу часопису під 1905 роком.

...нагадує Горького з його «босяцькими» історіями... — Йдеться про збірку М. Горького «Очерки и рассказы» (1898), де, зокрема, зображено життя бідноти.

Тесленко Архип Юхимович (1882—1911) — український письменник, автор багатьох оповідань з життя селянства («За пашпортом», «Поганяй до ями», «У схимника» та ін.), повісті «Страчене життя».

Пахаревський Леонід (1880—193?) — український письменник, актор, перекладач. Автор збірки «Буденні оповідання», віршів («Пожовкле листя»), кількох п'єс.

Труба Іван (1878—?) — український письменник, громадський і політичний діяч.

Алчевська Христя (Христина Олексіївна; 1882—1932) — українська поетеса й педагог, авторка поетичних збірок «Туга за сонцем» (1906), «Вишневий цвіт» (1912) та ін.

Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876—1940) — український письменник і педагог.

С. 728. Познанський Борис Станіславович (1841—1906) — український громадський діяч, етнограф, письменник. Перебуваючи на засланні, проводив етнографічні дослідження серед українців Воронежчини й Північного Кавказу. Автор праці «Одежда малороссов» (1905), спогадів.

Рильський Тадей (1841—1902) — український громадський і культурний діяч, письменник, етнограф. Батько Максима Рильського. Автор багатьох досліджень про світогляд українського народу, його історичне минуле, а також кількох оповідань.

Кудринський Федот Андрійович (1867—1933) — український і російський історик, етнограф, фольклорист, літературознавець, письменник. Автор праць «Філософ без системи. Спроба характеристики Г. С. Сковороди» (1898), «Білоруси» (1904), «Литовці» (1905), оповідань «Божий час», «Пан Юсько», «Замчисько» та ін.

С. 729. «Світ» («Сьвіт») — літературно-науковий двотижневик, що виходив у Львові 1906—1907 рр. спершу як орган «Молодої музи», а потім як «ілюстрований часопис для руських родин». Редакторами були В. Бирчак, В. Будзиновський, М. Яцків.

Чайківський (Чайковський) Андрій Якович (1857—1935) — український письменник, громадський діяч, адвокат. Автор повістей «Олюнька» (1895), «В чужім гнізді» (1896), інших творів.

Яричевський Сильвестр Гнатович (1871—1918) — український письменник, перекладач, літературознавець, педагог. Автор прозових збірок «На хвилях життя» (1903), «Між терням і цвітом» (1905), поетичної казки «Горемир» (1904) та ін.

С. 730. Шербарт (Scheerbart) Пауль (псевдонім — Bruno Küfer [Бруно Кюфер]; 1863—1915) — німецький прозаїк і поет, наприкінці життя належав до кола ранньоекспресіоністичного часопису «Штурм». Помер від фізичного знесилення на знак протесту проти Першої світової війни. Написав 30 книг, де зобразив фантастичні, утопічні, сатиричні та казкові світи, сам ілюстрував їх. Місце дії його творів часто незвичне. Славу здобув, написавши «роман астероїдів» «Лесабендіо» (1913). «Космічна» фантастика й гумористика письменника сформувалися під впливом орієнтальних казок і романтизму. Висвітлюючи соціальні проблеми, він водночас критикував раціоналізм натуралістів, мілітаризм та філістерство епохи вільгельмінізму. Кредо письменника: «єдиний порятунок — у фантазії». Найвідоміші твори: «роман місяця» «Велика революція» (1902), «Раккокс, більйонер» (1890), «Клариса Мюнхгаузена» (1906).

...двотомну... біографію поета Шевченка Ол. Кониського... — Праця О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (т. 1—2, 1898—1901).

...систематичне зібрання та переклад фольклористичних студій М. Драгоманова (досі чотири томи)... — Мова йде про вид.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство: У 4 т. — Львів, 1899—1906.

М. Л.

1908

Будятинці. Вперше надруковано в газ.: Діло. — 1908. — № 12. — 18 (5). I. — С. 1; № 13. — 20 (7). I. — С. 1; № 15. — 22 (9). I. — С. 1—2, за підп.: *Д-р Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 732. Шематизм («скоровид») — довідкова література (покажчики, описи сіл і міст, переліки).

Оржеховський Тадеуш (1837—1902) — польський політичний діяч, депутат Австрійського парламенту, статистик. Автор праці «Przewodnik statystyczno-topograficzny i Skorowidz obejmujący wszystkie miejscowości z przysiółkami w królestwie Galicyi» (Краків, 1872).

Біґо (Біго) Ян — польський статистик, автор покажчика місцевостей «Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w królestwie Galicyi i Bukowiny» (Золочів, 1885).

...першого виступу Федьковича «Слова на “Слово”» і «Голосу на голос»... — Йдеться про брошури «Слово на Слово до редактора “Слова”» (Чернівці, 1861), автором якої був український літератор, редактор, видавець Антін Кобилянський (1837—1910), і «Голос на голос для Галичини» (Чернівці, 1861), яку написав український поет, журналіст Кость Гаврилович Горбаль (1836—1903). Це були полемічні відповіді на звернене до письменників редакційне запрошення видавця і відповідального редактора «Слова» Б. Дірицького передплатити цю газету, а також на її перший номер (від 25 січня 1861 р.), де у двох редакційних статтях «Наш програм» і «Русь и её отношение к соседям» задекларовано політичну, літературну й мовну програму часопису. Обидві брошури, написані українською мовою (чесько-латинським правописом), були спрямовані проти так званого язичія, «калічення» народної мови, вживання застарілих мовних форм. У першій брошурі надруковано цикл оригінальних поезій Ю. Федьковича («На день добрий», «Дністер», «Окресни, Бояне», «Виправа в поле», «У Вероні», «Під Маджентов», «Співецька доле»).

...в «Uciekinierach» Левицького... — Мова йде про сатиричний твір «Uciekinierzy» (1863) Левицького Остапа Михайловича (1839—1903) — українського письменника, педагога, перекладача.

С. 737. «Słowo Polskie» — польська газета, яка видавалась у Львові в 1895—1934 pp.

«Gazeta Narodowa» («Gazeta Narodowa Lwowska») — щоденна польська газета, виходила у Львові в 1842—1915 pp.

А. Ф.

Дві замітки до тексту найдавнішої літописі. II. Річка Ситомль біля Києва. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1908. — Т. 42. — Кн. 4. — С. 166—169, за підп.: *Ів. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 762. ...нашої найстаршої літописі. — «Повісті временних літ». І. Франко в наукових студіях здебільшого користувався вид.: Повѣсть временных лѣт по Ипатскому списку. Изд. Археографической комиссии. — СПб., 1871.

Подаю тут два такі причинки... — Перший «причинок» під назвою «Живяхуть звѣринымъ образомъ живущи скотськи» опублікований у Зібранні творів у п'ятдесяти томах в корпусі статті «Маленькі знахідки із старослов'янської літератури та історії» (37, *550—553*).

...по згадці про походи на Тмуторокань князів Ростислава і Святослава і їх боротьбу за той далекий уділ... — Маються на увазі князі: Ростислав Володимирович, який 1064 р., покинувши свій стіл на Волині, утік у Тмуторокань і вигнав звідти Гліба Святославича; Святослав Ярославич, який, своєю чергою, прогнав із Тмуторокані Ростислава, помстившись за свого сина Гліба. Однак 1065 р. Ростислав знову заволодів цим далеким уділом і утримував його аж до смерті.

С. 763. ...в тім же році і Всеслав розпочав свою першу війну... — Йдеться про Всеслава Ізяславича, князя полоцького, який 1065 р. напав на Псков.

...при царі Антіосі перед його нападом на Єрусалим... — Мається на увазі Антіох IV Єпіфан, сирійський цар у 175—164 рр. до н. е., який завоював Єрусалим і осквернив Єрусалимський храм, чим викликав повстання юдеїв 167 р. до н. е.

Юстиніян (Юстініан) Флавій Петрій (Великий, бл. 483—565). — імператор Східної Римської (Візантійської) імперії (527—565).

Маврикій (бл. 539—602) — східно-римський імператор (602 р.), родом із Каппадокії.

...до першого тому «Пам'яток»... — Мається на увазі праця І. Франка «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури» у 5 томах.

Сирени — у грецькій міфології напівжінки-напівптахи, які чарівним співом заманювали мореплавців до прибережних скель, де ті й гинули.

Вили (віли) — у міфології південних слов'ян жіночі істоти, діви-красуні, які живуть у річках, лісах, горах і можуть робити людям добро або шкоду.

С. 764. Фракія — історична область на сході Балканського півострова між Егейським, Чорним і Мармуровим морями.

С. 765. ...від настання на київське князівство Святополка Окаянного... — Йдеться про Святополка Володимировича, нешлюбного сина князя Володимира Великого; князя туровського (988—1015) і Великого Князя Київського (1015—1019).

...Мономахового «Поучення»... — Йдеться про твір «Поученіє» Великого Князя Київського Володимира Мономаха (написане близько 1117 р.), своєрідний заповіт нащадкам.

М. Л.

До історії «небесного огню» в Єрусалимі. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1908. — Т. 2. — Кн. 4. — С. 166—169, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 766. Данило Мних (бл. VII ст.) — стародавній паломник, автор апокрифічних творів.

Попов Андрій Миколайович (1841—1881) — російський історик, філолог, археограф і бібліограф.

Хлудов Олексій Іванович (1818—1882) — московський купець, збирач староруських і південнослов'янських рукописних пам'яток та стародруків (430 рукописів і 624 стародруки). А. М. Попов видав опис зібрання рукописних творів з колекції О. Хлудова у книжці «Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова» (1872).

Іопаторіянці (іопаторіанці) — віруючі західного церковного обряду.

С. 767. Віхінг — німецький коадютор (помічник, заступник) єпископа Моравії слов'янського просвітителя Мефодія, якого переслідував за допомогою фальсифікацій та інтриг, а по його смерті цькував наступника Горазда та інших його учнів, щоб протидіяти утвердженню слов'янського літургійного обряду в Моравії.

Святополк — великоморавський князь у 870—894 рр. За його правління в Моравію повернувся архиєпископ Мефодій, вигнаний перед тим з країни.

А. Ф.

Нововіднайдений уривок Євангелія. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1908. — Т. 42. — Кн. 5. — С. 234—239, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 770. «Oxyrhynchos Papyri» — видавнича серія, що її заснували англійські вчені та видавці Б.-П. Гренфель і А.-С. Гант (Гонт). Виходила впродовж 1897—1907 рр. (відновлювалася й пізніше). У цій серії побачили світ численні віднайдені рукописи, датовані III ст. до н. е. — VII ст. н. е.

Іван Золотоуст (Іоанн Златоуст, Золотоустий) (між 344 і 354—407) — релігійний письменник і церковний діяч; константинопольський патріарх. Ідеолог східнохристиянської церкви. Блискучий оратор, автор численних проповідей, панегіриків, псалмів, коментарів до Біблії, а також літургії східного обряду.

С. 771. Левіт — ізраїльтянин, який походив із коліна Леві; згодом той, хто мав обов'язки доглядати за вівтарем і храмом узагалі.

С. 772. ...цитую переклад Куліша й Пулюя... — Переклад Євангелія, що його здійснили П. Куліш та І. Пулюй, з'явився 1871 р. 1903 р. вийшов у світ повний переклад Біблії у співавторстві П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького.

С. 773. Йорданська долина — місцевість у Палестині, що простягається вздовж р. Йордан.

Саронська рівнина — місцевість, розташована вздовж Середземного моря, від Яффи до Кесарії і далі до Кармелу.

Фавор (Тавор) — гора у Палестині. Саме на ній відбулося преображення Ісуса Христа.

Кармиль (Кармель) — пасмо гір у північно-західній Палестині.

С. 775. Арамейська мова — мова, що належала до північно-західно-семітської групи. Нею написано кілька біблійних книг.

М. Л.

Історія моєї хороби. Вперше надруковано у зб.: Парадигма / Інститут українознавства НАН України. — Львів: Критика, 1998. — С. 178—183 (публікація Ярослави Мельник).

Автограф, писаний рукою письменникового сина, Андрія Франка: ІЛШ. — Ф. 3. — № 185.

Подається за автографом.

С. 776. Звістка про мою хоробу, подана в 5 книжці «Літературно-наукового вісника»... — Йдеться про повідомлення М. Грушевського «Недуга Івана Франка» (ЛНВ. — 1908. — Т. 42. — Кн. 5. — С. 405—406).

С. 777. Бандрівський Кароль (Карло) (1855—1931) — товариш І. Франка протягом усього життя. Разом з І. Франком навчався у Дрогобицькій гімназії та Львівському університеті. Під час навчання у Львові деякий час І. Франко та К. Бандрівський мешкали в одній квартирі. І. Франко присвятив йому оповідання «Історія моєї січкарні». Автор спогадів про Франка-школяра.

Коссак Лев-Станіслав Іванович (1850—1914) — лікар, відомий у Львові фахівець у галузі шкірних захворювань.

С. 778. ...я видав його листи... — Йдеться про видання: *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і инших. 1887—1895: У 2 т. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906—1908.

...і обіцявся при тій нагоді спростувати помилку, зроблену в моїм поясненні до пісні про турецький напад на Ведмедівку... — Йдеться про працю І. Франка «Студії над українськими народними піснями», зокрема про її розділ «Ведмедівка», де автор стверджує: «Цитований Драгомановим літопис Граб'янки ані на стор. 224, ані на жадній іншій зовсім не згадує про Медведівку, чи Ведмедівку, і ми не знаємо, відки взяв Драгоманов сей цитат» (42, *294*). Тим часом у літописі Граб'янки, що його цитує М. Драгоманов у праці «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» (Женева, 1883. — Ч. 1. — С. 130), на с. 224 читаємо, що війська гетьмана Самойловича і князя

Ромодановського після відступу турків «грады Черкасы, Медведовку, Жаботин, Мошни, Драбовку і прочиє, яже был турчин заобладал, своїми залогами поосаживали». У другій редакції розділу «Ведмедівка» І. Франко визнав свою помилку (див. 42, *297*).

С. 778. Граб'янка (Грабянка) Григорій Іванович (?— бл. 1738) — український козацький літописець і військово-політичний діяч. Гадяцький полковий суддя. Автор твору «Дійствія презільної от начала поляков трвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710», що ввійшов в історію як «Літопис Граб'янки» (виданий 1854 р. в Києві).

Ся помилка ... спростована Богданом Барвінським у «Руслані»... — Барвінський Богдан Олександрович (1880—1958) — український історик, бібліограф та архівіст, син Ол. Барвінського, надрукував у щоденній газеті «Руслан» (1907. — № 213. — 5. X) розвідку «Пісня про ведмедівську попівну і здобуття м. Ведмедівки турками 1677 р.», в якій зауважив: «Цитата Драгоманова, як бачимо, вірна, для чого, одначе, Франко не знайшов її ані на 224 сторінці сього літопису, ні на жадній иншій, а через те зробив Драгоманову несправедливий закид хибного цитування, — се для мене незрозуміле». «Руслан» — українська щоденна газета москвофільського спрямування, виходила у Львові впродовж 1897—1914 рр.

...докладнішу відомість про турецький напад на Ведмедівку в літописі Самовидця. — Про турецький напад на Ведмедівку див.: Летопись Самовидца по вновь открытым спискам... Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1878. — С. 138.

С. 781. ...брати Святловські... — Йдеться про братів Яна (1871—1915), Стефана (1872—1935) і Йосифа (1876—1910) Свйонтковських, лікарів, власників лікувального санаторію у Львові, що називався Крумлерівка.

М. Л.

1909

«Archiv für slavische Philologie» і нова зміна в його редакції. Вперше надруковано в журн.: ЛНВ. — 1909. — Т. 47. — Кн. 7. — С. 101—111, за підп.: *І. Франко.*

Подається за першодруком.

С. 783. «Archiv für slavische Philologie» — перший міжнародний славістичний журнал, виходив у Берліні (1875—1920).

С. 784. Облак Ватрослав (1864—1896) — словенський вчений, лінгвіст і літературознавець, дослідник південнослов'янських мов.

С. 786. «Biblioteka Warszawska» — науково-літературний журнал, виходив у Варшаві в 1841—1914 рр.

...найстаршої пам'ятки польського письменства п[ід] з[аголовком] «Bogurodzica. Rozwiązanie zagadki»... — Статтю І. Франка «Zu Bogurodzica» опубліковано в журн.: Archiv für slavische Philologie. — 1902. — Т. 24. — С. 150—154.

Кінґа (Кунигунда; 1224—1292) — княгиня краківська і сандомирська, дочка угорського короля Бели IV, у 1239—1279 рр. — польська королева (жінка польського короля Болеслава Встидливого). По смерті чоловіка з 1279 р. перебувала у монастирі кларисок у Новому Сончі.

С. 790. Добжицький Станіслав (1875—1931) — польський філолог-славіст, історик польської літератури. Мовознавець, професор славістики університету у Фрайбурзі (1901—1919). Дослідник старопольської літератури.

С. 793. Пілат Роман (1846—1906) — історик польської літератури, професор Львівського університету (1874—1901), співорганізатор і голова у 1886—1900 рр. літературного товариства ім. А. Міцкевича, академік польської Академії наук з 1881 р. Автор багатотомної «Історії польської літератури» (т. 2—5; 1907—1911).

С. 795. Шимонович (Шимоновиц) Шимон (1558—1629) — польський поет. Автор багатьох панегіриків, драм, од, гімнів, епіталам, писаних польською і латинською мовами, циклу «Sielanki» («Селянки», 1614).

Іречек (Йиречек) Костянтин-Йожеф (1855—1918) — чеський історик-славіст, професор Празького (1877—1879) і Віденського (1893) університетів, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1888 р.); автор праць з історії південних слов'ян («Історія Болгарії», «Історія Сербії» та ін.).

С. 797. Улашин Генрік (1874—1956) — польський славіст-мовознавець, з 1919 р. професор Львівського та Познанського університетів. Автор праць з теорії фонеми, фонетики, словотворчості, досліджень з питань староцерковнослов'янської та польської мов.

С. 798. Лескін Август (1840—?) — професор слов'янських мов у Лейпцизькому університеті, славіст, лінгвіст, засновник так званої новограматичної школи в Німеччині.

Нерінг Владислав (1830—1909) — польський славіст та історик літератури, професор Бреславського (Вроцлавського) університету. Дослідник давньої польської літератури і мови.

Фортунатов Пилип Федорович (1848—1914) — російський лінгвіст, автор досліджень у галузі порівняльного мовознавства.

Новакович Стоян (1842—1915) — сербський філолог, історик, громадський і політичний діяч. Автор граматики сербської мови.

Мілетич Любомир (1863—1937) — болгарський вчений-славіст, професор (1888—1892) Вищої школи у Софії. Автор праць, присвячених давнім слов'янським літературним пам'яткам, болгарській мові та етнографії, написаних переважно болгарською і частково німецькою мовами.

Решетар Мілан (1860—1942) — хорватський філолог. Член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1902 р.). Професор Віденського університету (з 1904 р.).

Штрекель Карел (1859—1912) — словенський філолог, збирач народних пісень.

А. Ф.

1910

Ю. А. Яворский. Omne vivum ex ovo. К истории сказаний и поверий о яйце. Киев, 1909. 8^0, ст. 1—22. [Рец.]. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1910. — Т. 95. — Кн. 3. — С. 229—230 (Бібл.), за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 799. Еразм Роттердамський (Герхард Герхардс; 1469—1536) — нідерландський вчений епохи Відродження, письменник, філософ, богослов, автор діалогів «Домашні бесіди» (1518), збірок грецьких та латинських приказок та інших творів.

С. 800. ...краківських «Rozpraw wydziału filologicznego»... — Йдеться про видання «Rozprawy wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie» Краківської академії наук (розпочате 1873 р.), яке публікувало дослідження в галузі мовознавства, історії, літератури, класичної філології.

Кулаковський Юліан Андрійович (1855—1919) — історик, археолог, доцент кафедри римської словесності, з 1888 р. професор Київського університету. Автор праці «Історія Візантії» (т. 1—3, 1910—1915) та інших досліджень.

А. Ф.

Між своїми. Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р. Надруковано у вид.: Молода Україна. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1910. — Часть перша: Провідні ідеї й епізоди. — С. 95—108, 115—142. — (Писання Івана Франка, IV).

У 1896—1897 рр. на сторінках журналу «Житє і слово» відбувся публіцистичний діалог між І. Франком і Лесею Українкою. У цій полеміці відбилися не лише особисті взаємини, погляди і позиції громадських діячів, митців, а й важливі суспільні, історико-політичні, національно-культурні проблеми життя України кінця XIX ст. В останньому числі журналу «Житє і слово» за 1896 р. (Т. 5. — Кн. 6. — С. 401—407) Франко опублікував статтю «З кінцем року», що в ній піддав критиці діяльність молодих українських радикалів у Східній Україні. Стаття набула великої популярності й водночас викликала появу полемічної статті «Не так тії вороги, як добрії люде», підписаної криптонімом *Н. С. Ж.* Цю статтю, автором якої була Леся Українка, а також свою відповідь на неї «Коли не по конях, так хоч по оглоблях» (Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 3. — С. 251—259) Франко надрукував під спільним заголовком «Український і галицький радикалізм» з власною передмовою. Згодом у IV томі «Молодої України» в розділі «Між своїми. Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р.» Франко передрукував ці матеріали, опустивши лише передмову й додавши ще одну власну статтю з цього приводу — «З новим роком» (Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 1—12) (див. також: *Горинь В.* Іван Франко і Леся Українка: Відомий епізод «непорозуміння між своїми». — Львів, 1998). Вилучений Франком текст передмови до добірки матеріалів під назвою «Український і галицький радикалізм» подаємо в коментарях за першодруком (*Там само.* — Кн. 3. — С. 244):

«Моя стаття “З кінцем року”, поміщена в остатній книжці “Житя і слова” з р. 1896 зробила деяке вражінє в кругах української молодіжі в Росії. Не хочу тим величатися, бо, як побачите дальше, власне, у людей найближчих нам думками вражінє було некорисне і викликало полеміку. За полеміку можу бути тільки вдячний, оскільки вона посуває наперед порушену мною справу, пояснює зачеплені мною питання. Чи справді робить се слідуюча стаття і в якій мірі, нехай судять читачі, котрих я прошу тільки о одно — перед прочитанням укр[аїнської] полеміки прочитати мою статтю “З кінцем року”.

Друкуючи укр[аїнську] полемічну статтю, я додаю до неї свої уваги в осібній статейці. Обі ті статті я міщу під спільним титулом, бо маю надію, що на тім наша суперечка не скінчиться, бо порушені тут питання будуть, певно, цікаві так само для галичан, як і для українців; значить, і з сього, і з того боку, може, ще дехто забере голос. Запрошую до сього всіх, кому дорога справа прояснення нашого народнього прямовання.

Ів. Франко».

Тексти І. Франка, вміщені в добірці «Між своїми. Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р.», подається за публікацією в «Молодій Україні».

С. 801. Міхновський Микола Іванович (1873—1924) — український громадсько-політичний діяч, адвокат, ідеолог державної самостійності України, лідер гуртка радикально-національної молоді, ініціатор створення Революційної української партії (РУП).

...передрукувати мою статтю в Києві окремою брошурою гектографічним друком... — Йдеться про вид.: *Франко І.* З кінцем року. (Житє і слово, 1896, VI). [К., 1897]. — 56 с. Видано на склографі.

З кружка тих радикалів прислана мені була стаття з полемікою проти моїх поглядів... — Йдеться про статтю Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люде», надруковану під псевдонімом *Н. С. Ж.* в «Житі і слові» (1897. — Т. 6. — Кн. 3. — С. 244—250).

Збруч — ліва подільська притока Дністра. У 1772—1917 рр. — кордон між Росією й Австрією (Галичина).

С. 804. «Kółka rolnicze» — «гуртки хліборобів», кооперативні селянські організації, що перебували під впливом польських політиків.

Новоерство («нова ера») — спроба налагодження українсько-польських стосунків у Галичині в 1890-х рр., яка полягала у відмові українських народовців від союзу з русофілами (москвофілами) та їх лояльного ставлення до австрійської влади взамін на поступки з боку австрійських та польських правлячих кіл для українського руху в культурно-освітніх, політичних та господарських галузях. У здійсненні програми «нової ери» головну роль відігравали, з українського боку, В. Антонович, О. Кониський, митрополит С. Сембратович, народовці О. Барвінський, Ю. Романчук, К. Телішевський; з польського — галицький намісник К. Бадені, Е. Сангушко, А. Хамець. Радикальна партія виступила проти «нової ери». Не виправдавши всіх сподівань українського суспільства, вона принесла й певні здобутки: відкриття української гімназії в Коломиї (1892), кафедри історії України у Львівському університеті (1894), ширший доступ українців до державних посад тощо.

...революційне якобінство... — Вислів походить від назви Якобінського клубу, що утворився в період французької революції кінця XVIII ст. Якобінство — напрям у російському та українському народництві, представники якого ставили під сумнів революційні можливості селянства і вважали, що революція повинна розпочатись з державного перевороту, котрий здійсниться силами революційної меншості, яка, захопивши владу, встановить революційну диктатуру і здійснить соціальні перетворення.

С. 807. ...статтю про штунду в «Житю і слові»... — Стаття О. Срібного «До штундового руху» (Житє і слово. — 1896. — Т. 5. — Кн. 3. — С. 194—208).

...статтю про артілі. — Стаття В. Слуцького «Хліборобські артілі (спілки) на Україні» (Житє і слово. — 1896. — Т. 3. — Кн. 5. — С. 353—361).

С. 810. Желябов Андрій Іванович (1850—1881) — революціонер-народник, організатор народницьких гуртків у Києві та Одесі. Був прихильником індивідуального терору в протицарській боротьбі. Після вбивства Олександра II засуджений на смерть і страчений.

Кибальчич Микола Іванович (публіцистичний псевдонім — Дорошенко; 1854—1881) — революціонер, член партії «Земля і воля», згодом — «Народної волі». Народився в м. Коропе (тепер Чернігівської обл.) в родині священика. Не закінчивши навчання в Чернігівській духовній семінарії, вступив до гімназії Новгорода-Сіверського. 1875 р. був заарештований за зберігання нелегальної літератури і майже три роки провів у Лук'янівській в'язниці Києва. Брав участь у замаху на Олександра II, в якому вирішальну роль зіграла «забійна сила» бомби, що її створив Кибальчич. Засуджений на смерть і повішений.

Усунули особу Александра II... — Олександра II вбито 1 (13) березня 1881 р.

С. 811. Бо дурня і в церкві б'ють, а на похилене дерево і кози скачуть. — Далі в «Молодій Україні» передруковано статтю Лесі Українки знов-таки під псевдонімом *Н. С. Ж.* (с. 108—115), яку нижче подаємо повністю:

2. Не так тії вороги, як добрії люди

Довго бриніли мені в думці слова Шевченка: «Не так тії вороги, як добрії люди», поки рука зважилась покласти їх на папір. В думці повстали вони зараз після прочитання статті «З кінцем року», а на папір лягли далеко пізніше: все хотілося провірити думку, чи справді має вона рацію. Та врешті людина сама своїй думці не суддя, отже, нехай судять инші люди. Я тільки попрошу уважати мої слова не за колективну «заяву», а за вираз одної людини, близької до радикальної справи, бажаючи сій справі доброго розвитку, отже, пишучої в її інтересі.

Ім'я автора статті «З кінцем року» говорить само за себе. Ніхто запевне не стане підозрювати, ніби д. Франко «ворог» українських радикалів, а «не добрий чоловік» з добрими замірами. Та шкода, що добрі заміри не завжди спроваджують такі ж добрі наслідки; буває се тоді, коли в самих замірах лежать помилки. Так сталось і на сей раз. Дозволю собі роздивитись сі помилки.

Д. Франко обвинувачує українських радикалів і зовсім слушно (?) каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити; врешті, що їх самих мало, тільки далі несподівано ставить їм у приклад радикалів галицьких, про яких тільки що перед тим небагато доброго міг сказати, і дає далеко не провірені рецепти спасенія душі і рідного краю.

Ніхто не повинен одхрещуватись від щирої, хоч і суворої критики, та тільки всякий, хто уважає себе дорослим, не може мовчки приймати проповіді «научки» á la Толстой і ставлення собі в приклад зовсім не авторитетних людей. Нехай би д. Франко критикував українців, та не жалував би й своїх; до речі, то йому більш відоме діло. Загал інтеліґенції галицької радикального напрямку ніяк не може імпонувати укр[аїнському] радикалові. Хто з нас бував у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів-русинів радикального напрямку, то не так уже дуже очарувався. Кому траплялось листуватися і особисто стріваться з галицькими радикалами-діячами, той не може сказати, щоб вони здались йому велетнями, вартими подиву і наслідування. Запевне, єсть між ними гідні поважання люди, та вони є скрізь, а взагалі нас завжди прикро вражало, що в Галичині, країні все ж конституційній, так мало людей стає під корогвою визволення, і ті, що стають, так рідко тримаються стало. (Ми говоримо тут тільки про інтеліґенцію радикальну, бо до селянського руху радикального не було нагоди придивитись близько). Коли ж недавно розпочатий радикальний рух все-таки потрохи шириться серед галицько-руського селянства, то се головно через те, що тяжко пригнічені, виведені з терпеливости селяни самі йдуть назустріч інтеліґентним радикалам-пропагандистам. Ся умова та ще деяка гарантія волі пропаганди, яку все-таки дає австрійська конституція, помагають нечисленним і не досить відданим ділу галицьким радикалам осягати видимі результати своєї роботи. Але вже ж сеї останньої умови, себто найменшої гарантії слова, у нас зовсім нема. Так нехай би д. Франко зважив се та й виступив не одностороннім карателем укр[аїнських] радикалів, а суворим критиком на обидва боки, тоді б можна було залишити полеміку хоч про сей пункт; а то д. Франко тільки раз-у-раз говорить: «Ось що робимо ми — чому би не могли й ви», а на всі можливі відповіді зарані каже: «Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто неправда сьому!» Се вже такий argument suprême[1], що проти нього не можна йти, коли не бажаєш вдаватись до авторитетного свідоцтва Господа Бога або до аргументації жінок «з народу». Ніхто більше, як ми, не признає і не тямить власних хиб, але ж на докори д. Франка можна сказати не тільки: «mea culpa»[2], бо не всі заповіді д. Франка входять в релігію укр[аїнських] радикалів і не проти всіх вони согрішили.

Головна заповідь д. Франка — се безпосередня пропаганда серед народу (слово «народ» д. Франко уживає не в европейському розумінню, а в народницькому: «селяни»). Учитись сеї роботи він одсилає українців до латишів, поляків та инших недержавних народностей Росії. Чому ж не до самих росіян? Адже ж колись були люди, що пробували сю роботу на всьому просторі европейської Росії. Ми, власне, не будемо говорити виключно про Україну, бо хоч у ній працювало багато борців і головно українців з роду, але вони переважно були людьми без виразної національної свідомости, отже, й не могли мати тих національних ідеалів, опертих на історичних прикладах (пугачевщина, разиновщина). Всі ці люди не строїли в кабінетах теорій, а пішли просто «в народ», несучи і книжки, і живе слово. Неперглядні російські степи не оборонили сих людей від кайданів і каторги, та вони й не боялись сього і несли незаслужену кару з таким героїзмом, про який і не снилось галицьким опозиціоністам. А що вийшло з їх пропаганди? Хоч більшість місцевостей в европейській Росії з російським та українським населенням дала не менше інтеліґентних діячів, ніж дає теперішня Галичина, і хоч увесь той рух протримавсь не менше літ, ніж радикальний рух тримається в Галичині, та врешті увесь рух мусив змінити напрямок. Брак елементарних прав слова і людини заставив діячів признати, що не можна визволятись виключно при помочі селянства, навіть поставивши в боротьбі на першому плані інтереси цілого народу, заставив їх признати, що інтеліґенція, перше ніж послужити як належить своєму народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сього народу. Тоді соціялісти в принципі стають політиками на практиці, являється Желябов з товаришами здобувати політичну волю, сю conditio sine qua non[1] можливости корисної роботи в інтересах найгірш пригніченої класи народу. Така зміна діяльности була конечною еволюцією, і нам дивно, що д. Франко не бачить сього й обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д[обродій] Франко чомусь думає, що якби ті люди лишились на Україні шукати серед селянства національних ідеалів, основаних на вільнолюбних думках, то Вкраїна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля. А політична воля нібито має наступити «не нині, то завтра!» Вашими б, д. Франко, устами та мед пити! Але ми дивимось на стан річей сумніше і думаєм, що нам ще не рік не два їсти біду, поки здобудемо яку-небудь, куди не ідеальну, політичну волю... Так, отже, не муки апостолів-борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці. Тим-то запевне і укр[аїнські] радикали не могли так виразно поставити в своїй програмі безпосередньої пропаганди серед селян, не говорячи вже про те, що деякі радикали уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди. Не один радикал буде робити таку роботу, де тільки се буде можливе, поруч і одночасно з роботою серед інтеліґенції, але робити її своїм єдиним credo він не може і не повинен. Коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи — селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтеліґенцію, вернути нації її «мізок», аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, а потім вкупі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками. Тільки ми повинні при тому постаратися, щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности, а пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави, отже, щоб політична воля була краєвою, національною, децентралізованою і рівно для всіх демократичною. Такої роботи вимагає, між іншим, і драгомановська програма; зазначуєм се тут через те, що д. Франко уживає слова «драгомановець» і «радикал» як ідентичні. Отже, д. Франко мав би зовсім рацію, якби дорікав укр[аїнським] радикалам за не досить інтенсивну роботу серед інтеліґенції та не досить дотепні заходи коло здобування прав, а так виходить, що він намірявся на радикалів, а влучив у народників, кожний-бо відповідає за ту обіцянку, яку він сам давав.

---

[1] Останній аргумент *(франц.)*. — *Упоряд.*

[2] Моя вина *(латин.)*. — *Упоряд.*

---

[1] Неодмінна умова, без якої не можна щось зробити *(латин.)*. — *Упоряд.*

А ось уже один уступ, де мушу сказати, що д. Франко «ломится в открытую дверь», якщо не жартує. Він добирає справді патетичного тону, щоб умовити укр[аїнських] радикалів не чекати «дозволения начальства» на свою роботу, і вказує на спасенний приклад гал[ицьких] радикалів, що не бояться своєї мачухи-конституції, а йдуть тернистим шляхом, куди кличуть їх високі завдання. Може бути, що д. Франко хтів собі пожартувати перед Новим роком, а юмор найкраще враження робить при серйозному тоні, та тільки час вибрав для сього трохи лихий, власне такий, коли дехто з тих товаришів оселився на дармовім мешканні «с дозволения начальства». Українці вибирали собі для жартів з галичанами кращі часи. Коли ж д. Франко не жартував, то, певне, з нього хтось зажартував, розказавши йому якісь небилиці про якісь ніколи справді небувалі серед українських радикалів заміри посилати петиції та віддавати свою справу на цареву ласку.

Взагалі, треба сказати, що д. Франко занадто вже часто натякає «на страх іудейський» укр[аїнських] радикалів. Коли який жарт надто часто повторяти, то він тратить свою сіль, це треба пам'ятати юмористам.

Ну, прошу вибачення за відступ трошки довгий і звертаюсь до инших тем.

Одно з найповажніших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою. Один «сором», очевидно, тут небагато поможе, бо його українці чують ще від часів Шевченка, а спасенія душі досі не запобігли. Д[обродій] Франко радить нам перш усього не бути «дурнями» і стати готовою силою, не ждучи конституції. Постараємось! Тільки цікаво, для науки, знати, які-то готові сили були в руській Галичині в той час, як на неї налетіла конституція? Чи був тоді хоч один радикал на цілу Галицьку, Буковинську та Угорську Русь?

Врешті, д. Франко не вірить в самий факт існування «українських радикалів-драгомановців, чи як там вони себе величають». (По думці д. Франка, слід би зватися їм тільки «настойкою на радикальних ідеях»). Видно, для нього українські радикали такий же міт, як для нас ті радикальні гурти, що спораться, чи давати українському мужикові російську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдино на зібраний гріш pour les beaux yeux[1] закордонних братів. Взагалі, дозволю собі сказати, що стаття «З кінцем року» в тій частині, де д. Франко говорить про українців, здається мені зложеною дуже недбало. Здавалось би, коли оскаржувати укр[аїнських] радикалів, то слід би набирати доказів тільки з їх власної діяльности замість того, щоб кидати обвинувачення просто в гурт усієї української інтеліґенції, — нехай, мовляв, «куля винного знайде». Через те виходить іноді так, що коли по порозумінню фраз оскарження вимірені проти укр[аїнських] радикалів, по самому ділу вони зовсім не в їх табір попадають. Що сказав би д. Франко, якби хто, полемізуючи з галицькими радикалами, закинув би їм, напр[иклад], нібито запобігання ними ласки у польських феодалів та клерикалів та і взагалі став би дорікати їм за такі події, які можуть характеризувати тільки партію «русько-католицького союзу», але ніяк не галицьких радикалів? Отже, на жаль, якраз і українським радикалам приходиться не приймати всерйоз «научки» д. Франка з поводу роботи «з дозволенія начальства» або заношення петицій до царевої ласки.

---

[1] «Заради чудових очей», тобто цілком безкорисливо (іронічне, *франц.* Вислів Мольєра). — *Упоряд.*

Тепер кілька слів про «хатні» справи та й годі вже втомляти увагу читців і д. Франка. Після добрих рад д. Франко говорить нам: «Сидіть, люди добрі, дома, до нас не лізьте з грошима, то так буде краще і для нас, і для вас, а то ваша «поміч збоку» нас деморалізує, а вас привчає відкуплюватись від обов'язків».

Справді, «поміч збоку» не те, що товариська, братня поміч, вона мусить деморалізувати, як то видно на прикладі москвофілів. Але ж ті люди, що досі помагали гал[ицьким] радикалам, не вважали себе запевне «поміччю збоку», якимсь «славянским благотворительным обществом», вони давали гроші не на «добродійні цілі», а на спільну, рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепадало через галицькі фінансові злидні, і про такий характер української помочі д. Франко повинен би якнайкраще знати. Якби діло було в «добродійності», то можна б сказати, як той мазур: «Nie miła księdzu ofiara, idź cielę do domu»[1], і коли, звісно, не забрати, бо що з воза впало, пропало, то хоч надалі не давати «своєї дрібненької грошевої підмоги». Тільки щодо сеї «підмоги», то знов-таки д. Франкові слід було не називати її «10 чи 100 рублями», бо д. Франкові добре відомо, що з сих 10 чи 100 р[ублів] щороку складалось не менше як півтори-дві тисячі (говорю про одно досить відоме мені джерело помочі з України гал[ицьким] радикалам), а инший рік — то й більше. Так-от і слід би д. Франкові, коли вже він уважав за потрібне зачепити сю справу, говорити про неї докладніше, аби на Україні через його недбалі уваги не повстали які непорозуміння в сій і без того дразливій справі. Галичанам теж діло просте: коли гроші деморалізують, цур їм, не приймати! Аби тільки се було зроблене не з амбіції, враженої полемікою, і не на шкоду громадському інтересові; бо коли справа через те спиниться, та ще на кілька років, аж поки галичани цілком зберуться з власними грошима, то для українців такий вихід зовсім не жаданий. Але ж коли б діло обійшлось як слід, то українці не мали б чого журитись і, звичайне, своїм грошам і самі лад дадуть. Даремно галичани думають, що в нас гроші тільки для них збираються і тільки для того, щоб купити від них індульгенцію на гріх лінивства; такі індульгенції не тільки в Галичині продаються.

На останок зазначу цікавий факт: стаття «З кінцем року» осягла собі високої чести бути гектографованою руками ворогів радикальної партії. Ще ні одна стаття з «Житя і Слова» не заслужила такої чести. Гектографовані примірники продаються по 25 і по 35 коп. Стаття справила справжній тріумф серед сих нових українських видавців, їм-бо досі не вдалося написати самим щось такого, що б попало радикалам в око, або хоч так їм здавалось, дарма що вони «вороги», — аж знайшовся, спасибі йому, «добрий чоловік», та ще й редактор радикального вісника. Коли б тільки д. Франко бачив «побідоносні» погляди своїх видавців і чув тон, яким вони питають радикалів при стрівані: «А ви читали "З кінцем року"?» Що ж казати радикалові на таку anzügliche Frage?[1] — «Не так тії вороги, як добрії люди!».

---

[1] Не мила священикові жертва — йди, теля, додому *(польськ.)*. — *Упоряд.*

С. 814. Народовці — суспільно-політична течія серед молодої західноукраїнської інтелігенції, що виникла в 60-х роках XIX ст. у Галичині. Сформувалася на противагу консервативній політичній течії — москвофільству. 1890 р. значна частина народовців об'єдналася в Русько-українську радикальну партію.

...партії «Народного права»... — Революційно-демократична організація, що існувала наприкінці XIX ст. в Росії. Утворена в Саратові у вересні 1893 р. Ставила за мету об'єднання революційних та опозиційних сил для знищення самодержавства. Серед її членів були М. Натансон, М. Тютчев, В. Гольцев.

С. 816. ...соціялізму «обох напрямків»... — Йдеться про соціал-демократів і народників.

...лавровського туману... — Лавров Петро Лаврович (1823—1900) — російський соціолог і публіцист, ідеолог народництва, член товариства «Земля і воля», згодом партії «Народна воля». Автор «Історичних листів», які мали важливий вплив на історичні та філологічні погляди народників.

...плеханівської фразеології... — Плеханов Георгій Валентинович (1856—1918) — революціонер, діяч російського і міжнародного соціалістичного руху, російський філософ і пропагандист марксизму. З 1878 р. — один із редакторів органу народників «Земля і воля».

Дейч Лев Григорович (1855—1941) — учасник народницького, а згодом соціал-демократичного руху в Росії. Один з організаторів повстання на Чигиринщині 1877 р. З 1879 р. — член народницької організації «Земля і воля» (згодом «Чорний переділ»).

Стефанович Яків Васильович (1853—1915) — революціонер-народник родом з Чернігівщини. Член таємних гуртків на Україні й організації «Земля і воля». 1883 р. засуджений на вісім років каторги.

С. 820. Вітик Семен Гнатович (1875—1937) — український громадський, політичний і профспілковий діяч. Член-засновник української Соціал-демократичної партії. 1892 р. познайомився з

---

[1] Двозначне глузливе запитання *(нім.)*. — *Упоряд.*

Франком. Був секретарем Русько-української радикальної партії, яку очолювали Франко і Павлик.

Новаковський Петро (1859—1945) — селянин, громадсько-політичний діяч Перемищини.

Остапчук Яцко (1873—1959) — громадсько-політичний діяч у Галичині й на Закарпатті, до 1897 р. — член Української радикальної партії, пізніше — Української соціал-демократичної партії.

С. 821. ...польське людове сторонництво в західній Галичині. — Йдеться про першу самостійну народну партію «Стороніцтво людове», утворену 1895 р. під час виборів до Галицького крайового сейму.

Стапінський Ян (1867—1947) — польський громадсько-політичний діяч, один із засновників партії «Стороніцтво людове». Тривалий час був офіційним редактором журналу «Przyjaciel ludu» (1889—1914). Неодноразово обирався послом Галицького крайового сейму й австрійського парламенту.

Вислоух Болеслав (1855—1937) — польський публіцист і громадський діяч, редактор львівських періодичних видань «Prawo ludu», «Przyjaciel ludu», «Kurjer Lwowski». Був одним із керівників селянської партії Галичини («Польська людова партія», або «людовці»).

Бойко Яков (Якуб; 1857—1943) — селянин із Західної Галичини, польський громадсько-політичний діяч. Обирався депутатом Галицького крайового сейму (1895—1914) і австрійського парламенту (1897—1914). Один із засновників партії «Стороніцтво людове».

Вуйцік Францішек — посол Галицького крайового сейму від польської селянської партії «Стороніцтво людове» (від Краківського повіту).

Леваковський Кароль (1836—1912) — засновник польської народної партії «Стороніцтво людове» у Галичині.

С. 824. «Юго-западный отдел Русского географического общества» («Південно-західний відділ Російського географічного товариства») — існував у Києві з 1873 до 1876 р. Взяв участь у роботі й виданні матеріалів експедиції в Південно-Західний край (1869), яку організувало «Русское географическое общество». У 1873—1874 рр. цей відділ товариства видав два томи «Записок».

«Byzantinische Zeitschrift» — німецький візантологічний журнал, що виходив у Лейпцигу з 1892 р. Засновник — Карл Крумбахер.

Вайґанд (Вайганд) Густав (1860—1930) — німецький філолог та етнограф. З 1894 р. — директор Інституту румунських мов у Лейпцигу, з 1896 р. — професор романсько-балканського мовознавства і етнографії у Лейпцизькому університеті.

С. 825. Брох (Брок) Олаф (?—1867) — норвезький лінгвіст і славіст, професор університету в Осло, дійсний член НТШ. Автор ряду описових праць про українські говірки — закарпатські і перехідні до словацької мови.

...д. Маковей, також талановитий белетрист, загнаний у службу до політичної газети несимпатичного йому напрямку. — Йдеться про співробітництво О. Маковея в газеті «Буковина» у 1895—1897 рр.

А. Ш.

1911

Щасливий чоловік. Образок із життя білоруського пана з XVII—XVIII в. Вперше надруковано у вид.: Записки НТШ. — 1911. — Т. 105. — Кн. 5. — С. 148—165 (Misc.), за підп.: *Д-р Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 832. Август II Фридерик (1670—1733) — польський король (1697—1706 і 1709—1733) із династії Веттінгів. Посівши 1697 р. прусський трон, того ж року був обраний польським королем.

Август III Фридерик (1696—1763) — польський король (1733—1763) із саксонської династії Веттінгів, син короля Августа II.

С. 833. Окольський (Okolski) Шимон (1580—1653) — польський історик, геральдик, автор гербовника «Orbis Polonis» (т. 1—3, 1641—1645).

Менцінський (Męciński) Войцех (1598—1643) — польський мандрівник-місіонер; єзуїт.

Коялович (Коялович-Віюк; Kojałowicz) Войцех (1609—1677) — польський історик, геральдик, письменник. Автор праці «Herbasz rycerstwa W. Ks. Litewskiego» (вид. 1897 р.).

Ягайло (Йогайла; бл. 1350—1434) — Великий князь Литовський (1377—1392, з перервою), король польський з 1386 р. під ім'ям Владислав II Ягайло.

Один із його потомків, Андрій... — Йдеться про Анджея Рудомину (1594—1632), польського місіонера-єзуїта.

Стефан Баторій (1533—1586) — польський король у 1576—1586 рр.

...поляг у битві під Феліном. — Йдеться про містечко в Ліфляндії (тепер м. Вільянді в Естонії), яке наприкінці XVII — в першій третині XVIII ст. було ареною воєнних битв у війнах Речі Посполитої з Росією та Швецією.

...у битві під Хотином... — Йдеться про битву біля м. Хотин (тепер районний центр Чернівецької обл.) між об'єднаним військом українських козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним і польської армії під командуванням коронного гетьмана С. Жолкевського із турецьким військом, яка відбулася 28 вересня — 3 жовтня 1621 р. і завершилася перемогою українсько-польської армії.

Рудомина Ян (1588—1646) — польський військовий діяч; поет.

...на війні в Інфлянтах. — Тобто в Ліфляндії, яка стала ареною тривалої боротьби між Польщею, Швецією та Росією у 1601—1660 рр.

С. 834. Конвокаційні сойми (сейми) — скликалися у період безкоролів'я, викликані потребою порозуміння шляхти і підготуванням до елекційного, а потім коронаційного сейму. 1632-го і 1635-го року скликалися по смерті короля Зигмунта III Вази.

Несецький (Niesiecki) Каспер (1682—1744) — польський поет, дослідник генеалогії королів; єзуїт. Праця «Korona polska», на яку покликається Франко, вийшла у семи томах (1728—1743).

«Slawianin» — літературний альманах, що виходив у Львові впродовж 1837—1839 рр.

Яшовський (Jaszowski) Станіслав (1803—1842) — польський поет, прозаїк, літературознавець; жив у Західній Україні.

С. 840. ...під Хотин [ходив у] повторний похід на турків... — 20 листопада 1673 р. поблизу Хотина відбулася друга битва польсько-литовського війська під проводом короля Міхала Корибута-Вишневецького з турецькою армією, яка завершилася розгромом останньої.

Корибут-Вишневецький Міхал (1640—1673) — польський король у 1669—1673 рр. У тексті, очевидно, помилка: повторний похід під Хотин відбувся 1673 р., де цей король і помер.

...найяснішого Казимира, короля польського... — Йдеться про Яна II Казимира.

Сапега Павло-Ян (бл. 1610—1665) — воєвода вітебський (з 1646 р.), віленський (з 1648 р.) і Гетьман Великий Литовський (з 1656 р.).

Ян Третій Собеський (1629—1696) — польський король у 1674—1696 рр.

С. 841. Чортків — тепер місто, районний центр Тернопільської обл.

Медобори (Товтри) — скалисті, дуже розчленовані вапнякові пасма в межах Тернопільської та Хмельницької обл., а також Північної Молдови.

Пац Міхал-Казімеж (?—1682) — Гетьман Великий Литовський у 1667—1682 рр.

Радзивіл Міхал-Казімеж (1625—1680) — підканцлер литовський (від 1668 р.), гетьман польний литовський (від 1668 р.).

Вишневецький Дмитр-Єжи (1631—1682) — гетьман польний коронний (від 1667 р.), Гетьман Великий Коронний (з 1676 р.).

До Кам'янця відступають усі яничари... — Йдеться про Кам'янець-Подільський, тепер місто Хмельницької обл. 1672 р. місто було захоплене військом Магомета IV і 27 років перебувало під владою Туреччини.

С. 842. Яссии — тепер місто в Молдові.

Чорнокозинська, Барська невдовзі була битва... — Очевидно, йдеться про битву під Чоронокозинцями (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.) між польським і турецьким військами, коли 1674 р. турецька армія здобула замок, що стояв на їхньому шляху. Під м. Бар (тепер Вінницької обл.) 1674 р. король Ян III Собеський переміг турків.

...бороня чи святу віру католицьку під Віднем... — Йдеться про битву об'єднаної австрійської і польської (на чолі з Яном III Собеським) армії з турецьким військом 12 вересня 1683 р. під Каленбергом (в околицях Відня), яка принесла перемогу польсько-австрійській армії.

Огінський Марціан (1632—1690) — польсько-литовський політичний і військовий діяч; воєвода троїцький (з 1670 р.), канцлер великий литовський (з 1684 р.).

Потій Людвік (?—1730) — Гетьман Великий Литовський.

Сапегу полковником, що був потім підскарбієм, / мав я... — Йдеться про Сапегу Бенедикта (?—1707) — підскарбія великого литовського.

С. 846. Гонсевський (Госевський) Вінцентій-Александер (?—1662) — гетьман польний литовський (з 1654 р.). У 1658 р. потрапив у московський полон, де перебував до 1662 р.

Острина — тепер селище міського типу Щучинського району Гродненської обл. у Білорусії.

Волович Владислав (?—1668) — гетьман польний литовський (з 1666 р.).

С. 847. По смерті Радзивіла Сапега став, / Казимир... — Йдеться про Сапегу Казімежа-Яна (1637—1720) — гетьмана польного литовського (з 1681 р.), Гетьмана Великого Литовського (з 1682 р.).

...в стремено Павла вступив. — Йдеться про Павла-Яна Сапегу (див. вище).

Понари — Понарські гори поблизу теперішнього Вільнюса.

...а Огінському польну для забави. — Йдеться про Яна Огінського (?—1684) — гетьмана польного литовського з 1682 р.

По угорській... — Йдеться про похід Яна III Собеського 1684 р. вглиб Угорщини з метою підірвати могутність Туреччини й викликати повстання серед уярмлених Туреччиною. Успіху похід не мав.

Служка (Слушка) Юзеф-Богуслав (?—1701) — гетьман польний литовський з 1684 р.

...на шляхту Сапегову сила зібралася. — Йдеться про конфлікт між родиною Сапегів і литовською шляхтою на чолі з Вишневецькими, Огінськими, Потіями, Пацами, Бжостовськими та ін. 1700 р. Сапеги були розбиті під Ольконіками (тепер містечко Валькінінкай Варенського району Литви).

С. 848. Брат Бенедикт підскарбій... — Йдеться про Сапегу Бенедикта, брата Казімежа-Яна Сапеги.

...втративши конюшого під Ольконіками... — Сапега Міхал, конюший великий литовський, син гетьмана Казімежа-Яна Сапеги, був убитий після битви.

Вишневецький Міхал-Серваци (1680—1744) — гетьман польний литовський (1702—1703 і 1707—1735), Гетьман Великий Литовський (1703—1707 і 1735—1744). В 1709—1716 рр. був у російському полоні.

Огінський Григорій-Антоній (?—1709) — гетьман польний литовський 1709 р.

Гонсєвський (Госєвський) Богуслав (?—1744) — єпископ смоленський з 1724 р. Супроводжував М.-С. Вишневецького під час його полону до Росії. Єпископом тоді ще не був.

Сапега Ян (?—1730) — староста бобруйський; Гетьман Великий Литовський (з 1708 р.), генерал-фельдмаршал російський, Петербурзький генерал-губернатор (з 1727 р.).

Ті слова Петра-царя Сапегу погубили... — Очевидно, йдеться про Петра II (1715—1730), російського імператора з 1727 р. У перші місяці його правління влада фактично була в руках О. Д. Меншикова, з яким Ян Сапега підтримував політичні й особисті стосунки.

Динофф (Денгоф) Станіслав-Ернест (бл. 1673—1728) — гетьман польний литовський з 1709 р.

Не пишу про ковалівську... поразки... — Йдеться про події 5 жовтня 1716 р., коли військо на чолі з Яном Гніздовським, зібране проти прусської армії, що її підтримував король Август II, зазнало поразки біля містечка Ковалева, неподалік від Торуня.

С. 851. Бялозор Юрій (?—1665) — єпископ віленський з 1661 р.

Сапега Олександр (1624—1671) — єпископ віленський з 1666 р.

Пац Миколай-Стефан (?—1684) — єпископ віленський. 1672 р. його кандидатуру запропонував король Корибут-Вишневецький, хоча Віленська капітула обрала іншого єпископа. Капітула опротестувала рішення короля, мотивуючи це тим, що Пац був одружений і мав лише нижчі свячення. Лише після прийняття вищих свячень був затверджений Римом 1681 р.

Котович Олександр (?—1686) — єпископ віленський з 1684 р.

Бжостовський Константій-Казімеж (1644—1722) — єпископ віленський з 1687 р.

...прихильні Зефіри. — Зефір — західний вітер; у переносному сенсі — спокійний, легкий, привітний до людини.

С. 852. Тринітарії — ченці монашого ордену, утвореного в середині XVII ст. здебільшого для викупу з турецько-татарської неволі захоплених у полон християн.

Верки — у XVII ст. магнатський двір із палацом, що його збудував єпископ К.-К. Бжостовський неподалік од Вільна.

Анцута Мацей-Юзеф (?—1723) — єпископ віленський з 1722 р.

Панцежинський Кароль-Петро (?—1730) — єпископ віленський з 1724 р.

С. 857. ...Władysława syna Zygmunta. — Йдеться про Владислава IV Вазу (1595—1648) — польського короля у 1632—1648 рр., сина Зигмунта (Сігізмунда) III. Прагнучи залучити козаків до участі в польсько-московській війні, видав усупереч позиції магнатів у сеймі «Статті для заспокоєння руського народу» (1633). На думку польських історіографів, після придушення козацьких повстань під проводом П. Павлюка (1637) та Я. Остряниці (1638) в Україні за його правління панував «золотий мир» (1638—1648). Прихильник профранцузької зовнішньої політики, зміцненням якої мав бути шлюб Владислава з Людвікою-Марією Гонзаго (1646). Готуючись до війни з Туреччиною, провадив таємні переговори з козацькою старшиною, серед якої був Б. Хмельницький. Однак на початку Національно-визвольної війни українського народу помер.

С. 860. Зигмунт (Сігізмунд) III Ваза (1566—1632) — польський і шведський король у 1587—1632 рр., батько Владислава IV і Яна II Казимира.

М. Л.

Нова історія українського письменства. Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Видано за допомогою Миколи Дмитрієва. Видавництво «Український Учитель». С.-Петербург, 1911. 8-а, ст. дві ненум. + 466 + XVI + 2 ненум. [Рец.]. Вперше надруковано в газ.: Діло. — 1911. — № 196. — 5. IX (23. VIII). — С. 1; № 197. — 6. IX (24. VIII). — С. 1—2; № 198. — 7. IX (25. VIII). — С. 1—2, за підп.: *Іван Франко.* Датовано: *Львів. Дня 2—3 вересня 1911.*

Подається за першодруком.

«Історія українського письменства» — фундаментальна праця С. Єфремова, яка за його життя витримала чотири повних (від 1911 до 1924 рр.) і одне скорочене видання (для шкільної освіти). Застосувавши соціологічний принцип у прочитанні літературних явищ, С. Єфремов створив наукову номенклатуру українського письменства, якою з певними заувагами й донині послуговуються представники всіх літературознавчих шкіл.

Дмитрієв Микола Андрійович (1867—1908) — український публіцист, видавець і громадсько-культурний діяч, юрист за фахом, редактор-видавець журналу «Рідний край», календарів, виступав у пресі з етнографічними розвідками, статтями про творчість і вшанування пам'яті Т. Шевченка.

С. 862. Ще бувши весною 1908 р. в Києві... — Насправді Франко побував у Києві навесні 1909 р.

С. 863. ...а новішим виступив недавно Богдан Лепкий. — Франко мав на увазі першу частину «Начерку історії української літератури» Б. Лепкого, видану 1909 р.

«Нарис історії українсько-руської літератури» — повна назва: «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1910).

...взяв свій осуд із зовсім нефахової та несправедливої рецензії, поміщеної в «Раді» 1910 р. — Йдеться про рецензію Дмитра Дорошенка, підписану криптонімом *Д. Д.* (Рада. — 1910. — № 145).

...добу національно-державної самостійности, добу національно-державної залежности і добу національного відродження. — Перша доба, за Єфремовим, тривала до з'єднання з Литвою і Польщею (кінець XIV ст.) і ділилась на дві частини — дотатарську (до першої половини XIII ст.) і потатарську. Наступна доба — від кінця XIV до кінця XVIII ст. — теж була розділена на дві частини (перша — доба інтенсивного розвитку під час національної боротьби з Польщею, друга — доба щораз більшого занепаду під нівеляційною московською зверхністю). Народний рух першої половини XVII ст. та Переяславська умова розділювали ці дві доби. Третя доба, за Єфремовим, — від кінця XVIII ст. й першого виступу І. Котляревського до часів написання «Історії українського письменства» (перше видання — 1911, четверте — 1924 р.).

С. 865. Храбр Чорноризець (кінець IX — початок X ст.) — давньоболгарський письменник, монах, автор трактату «Сказание о письменах».

Климент Слов'янський — Климентій Словенський (886—916) — давньоболгарський письменник, засновник болгарської писемності.

...«Шестоднев» Івана, ексарха болгарського... — Тлумачення біблійної розповіді про створення світу, яке написав Йоан Екзарх (початок X ст.), болгарський церковно-політичний діяч і письменник.

«Притча про сліпця і хромця» — популярна у давніх східнослов'янських літературах християнська притча, що її обробив Кирило Туровський. Франко присвятив їй розвідку «"Притча про сліпця і хромця" (Причинок до історії літературних взаємин старої Руси)» (нап. 1904 р.; див.: 35, *301—332*), опублікував саму притчу в оригіналі та перекладі українською мовою разом з невеликим коментарем «"Притча про сліпця і хромця". Пам'ятка староруського письменства» (1912; див. 39, *88—94*), а також здійснив її переспів (1913—1914 рр.; див.: 3, *369*).

Лука Жидята (Жирята; ?—1059 або 1060) — давньоруський церковний діяч і письменник, перший руський єпископ (1036—1060) у Новгороді.

Симон та Полікарп — Симон (?—1226) — монах Києво-Печерського монастиря, з 1214 р. єпископ у Суздалі й Владимирі. Оповідання Полікарпа (також монаха Києво-Печерського монастиря), написані у 1223—1233 рр., як і послання до нього Симона, заклали основу «Києво-Печерського патерика».

С. 866. «Молєніє Данила Заточника» — твір Даниїла Заточника, збережений у списках XV—XVII ст.

Роман Галицький — Роман Мстиславович (?—1205) — галицько-волинський князь протягом 1199—1205 рр., державний діяч і полководець.

...староруську пісню про Оря, гудця половецького, що походить із значно давнішого часу, віршований текст сеї пісні міг був д. Єфремов знайти в моїм «Нарисі». — Йдеться про «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1910; див.: 41, *194—470*), у додатках до якого вміщено текст Франкової поеми «Ор і Сирчан. Половецька історична сага» (див.: 5, *310—322, 373—374*). В архіві Франка (ІЛШ. — Ф. 3. — № 289) зберігся детальний коментар до літописного тексту, датований 1915 р., який ліг в основу поеми «Ор і Сирчан». Тут Франко висловив припущення, що легенду про ханських синів літописець запозичив з якогось давнішого «поетичного джерела», і розкрив причини, які спонукали його взятися за поетичне опрацювання літописного оповідання.

...вірш Костомарова про «славутного півця Митусу»... — Йдеться про вірш М. Костомарова «Співець Митуса».

Кирило — Київський митрополит Кирило І (1227—1233), за походженням грек.

Кипріян (бл. 1330—1406) — болгарський, український і російський письменник, перекладач, церковний і культурний діяч. З 1375 р. — Київський митрополит. Автор проповідей, послань, житій, грамот, листів, канонів і молитов, а також низки перекладів богослужбових текстів з грецької на церковнослов'янську.

Фотій (XIV—XV ст.) — Митрополит Київський і всієї Русі з 1409 р., суперник Григорія Цамблака в боротьбі за київський митрополичий престол і керівництво православною церквою в межах Великого князівства Литовського.

...митрополита Петра, що був українцем з роду і також полишив по собі один писаний твір. — Йдеться про Петра (?—1326), давньоруського письменника, митрополита всієї Русі (з 1305 р. до смерті); народився на Волині, після 1305 р. жив у Москві.

С. 867. Мстиславець Петро Тимофійович (?— не раніше 1579) — російський і білоруський друкар, гравер. Разом з Іваном Федоровим заснував у Москві друкарню, де випущені «Апостол» (1564) і «Часовник» (два видання, 1565). У Білорусії видав «Учительне Євангеліє» (1569) та «Псалтир з Часословцем» (1570). У Вільні — «Часовник» (бл. 1574), «Євангеліє» (1574—1575), «Псалтир» (1576).

...спричиненої унією... — Йдеться про Берестейську церковну унію 1596 р.

Бронський Криштоф — український письменник-полеміст другої половини XVI — початку XVII ст. І. Франко приписував йому авторство «Апокрисису».

...«Θρηνος» Мелетія Смотрицького... — Йдеться про твір М. Смотрицького «Θρηνος, to iest lament jedynej ś. Powszechnei wschodniej cerkwie, z objaśnieniem dogmat wiary» (з грецької на слов'янську, а з слов'янської на польську переклав Теофіл Орфолог) (Вільно, 1610).

...«Палінодію» Захарії Копистенського... — Полемічний трактат Захарії Копистенського «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостолской всходней церкви, и святых патріархов, и о грекох, и о россох христіанех» (1619—1622), десять перших розділів якої вперше надруковані у російському перекладі у виданні «Книга о вере единой, истинной, православной...» (Москва, 1648).

С. 868. Беринда Памво (1555 або 1560—1632) — український письменник, лексикограф, педагог, гравер, друкар, автор передмов та післямов до ряду лаврських видань та кількох панегіричних епіграм. Найвизначніша праця — «Лексикон славенороський» (1627). Уперше в українському друкарстві запровадив сюжетні ілюстрації.

Косов (Косів) Сильвестр (?—1657) — український письменник, церковний діяч, філософ. Префект Києво-Могилянської академії, згодом Київський митрополит. Мав напружені стосунки з Б. Хмельницьким; 1651 р. вітав у Києві польські війська. Виступав проти союзу України з Московією. Основні його праці — «Exegesis» (1635), «Patericon» (1635) — оригінальне польськомовне перелицювання «Києво-Печерського патерика».

Гізель Інокентій (бл. 1600—1683) — український письменник, учений. Уродженець Пруссії, замолоду переселився до Києва, де прийняв православ'я. Викладач і ректор Київської колегії, згодом — архімандрит і настоятель Києво-Печерської лаври. Автор творів: «Синопсис», «О істинній вірі», «Мир з Богом человіку» (останній твір московський патріарх визнав шкідливим).

Баранович Лазар (1620—1693) — український письменник, проповідник, релігійний діяч; ректор Київської колегії, згодом — чернігівський архієпископ. Автор збірників проповідей «Меч духовний» (1666) і «Труби словес проповідних» (1679), збірки віршів «Лютня Аполлонова» (1671, польською мовою). Один із найяскравіших представників українського літературного бароко.

Максимович Іван (Йоан) (1651—1715) — український церковний діяч, письменник і педагог, вихованець і викладач Києво-Могилянської колегії, з 1697 р.— архієпископ чернігівський, заснував Чернігівський колегіум. З 1712 р. — митрополит сибірський і тобольський. Автор віршів, проповідей, щоденника.

...т[ак] зв[аної] европеїзації Московщини, якої доконання приписується Петрові Великому. — Йдеться про реформи російського царя Петра І (Великого) (1672—1725).

Полоцький Симеон (світське ім'я — Самійло Омелянович Петровський-Ситніанович; 1629—1680) — український, білоруський і російський церковний діяч, педагог, письменник, проповідник. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії.

Яворський Степан (Стефан; світське ім'я — Семен; 1658—1722) — український і російський письменник, проповідник, церковний діяч. Професор і префект Києво-Могилянської академії, митрополит рязанський і муромський, президент Московської слов'яно-греко-латинської академії, місцеблюститель патріаршого престолу. Автор полемічних творів «Виноград Христів» (1698), «Камінь віри» (1718), посібника з риторики «Рука риторична» (написаний латинською мовою).

Данило Туптало. — Туптало мав світське ім'я Данило, а чернече — Дмитро.

Климентій Зиновʼєв (Зиновіїв; середина XVII ст. — після 1712) — український поет, фольклорист, автор рукописної збірки силабічних віршів, до якої увійшла й багата колекція народних прислів'їв і приказок. Збірку опублікував 1912 р. В. Перетц.

...часів Мазепи... — Мазепа-Колединський Іван Степанович (1639, за іншими даними, 1629 або 1644—1709) — гетьман Лівобережної України (з 1687 р.). За свого гетьманування сприяв розвитку культури, мистецтва й літератури в Україні.

С. 869. ...апокрифічну промову смоленського каштеляна Івана Мелешка на соймі в Варшаві десь із другої половини XVI в. ... — Йдеться про пародійну промову, що її нібито виголосив смоленський каштелян Іван Мелешко на варшавському сеймі 1589 р.; пам'ятка білорусько-української літератури XVI ст.

...вплив «Історії Русов» на пізнішу українську суспільність у початках українського відродження. — «История Русов» — історико-політичний твір невідомого автора, написаний наприкінці XVIII — на початку XIX ст. і присвячений історії України від найдавніших часів до 1769 р. Поєднує в собі риси історіографії, публіцистики, художньої літератури, історіософії. «История Русов» справила великий вплив на істориків і письменників XIX ст. Матеріали й мотиви з неї використали у творах К. Рилєєв, В. Капніст, Т. Шевченко, М. Костомаров, Є. Гребінка, П. Куліш, Марко Вовчок та ін.

...російське правительство, що протягом XVIII в. ступінь за ступенем нівечило козацькі інституції та порядки, українські школи й письменство і закінчило зруйнованням Січі та закріпощенням значної части українського селянства. — За царювання Катерини II (1762—1796) було скасовано гетьманство в Україні (1764), ліквідовано Запорозьку Січ та проведено губернську реформу (1775), ліквідовано автономію Гетьманщини (1781).

С. 870. Пузина Константин (Костянтин; 1790—1850) — поет родом з Полтавщини. Учився у Полтавській духовній семінарії, закінчив Петербурзьку духовну академію і був учителем духовної семінарії у Вологді. 1822 р. постригся у ченці. Помер у Видубецькому монастирі в Києві. Відомий як автор твору «Ода — малороссийский крестьянин», писав бурлескні вірші, поздоровлення.

Рудиковський Остап Петрович (1784—1851) — письменник родом з Київщини, вчився у Києво-Могилянській академії, у Петербурзькій медико-хірургічній академії, був військовим лікарем. Помер у Києві. Дружив з М. Максимовичем, якому присвятив низку віршів. Велику літературну спадщину письменника вивіз до Петербурга його син, де вона загинула. Збереглося лише 28 віршів, які друкувалися в «Киевской старине» (1882, 1894). Писав казки й байки, вірші про козаччину.

Корсун Олександр Олексійович (псевдонім — Антипенко; 1818—1891) — український поет, належав до харківського гуртка романтиків; видавець альманаху «Сніп» (1841).

Кореницький Порфир Михайлович (бл. 1815—1854) — український письменник, належав до харківського гуртка романтиків, автор сатиричної поеми «Вечерниці» (1841), ряду бурлескних віршів, повісті «Антипка», віршованої казки «Дяк і Гуси».

Писаревський Степан (літературний псевдонім — Стецько Шереперя; 1780—1839) — український письменник, священик, автор оперети «Купала на Івана» (1840), писав також байки та вірші.

Писаревський Петро Степанович (бл. 1820—1871) — український поет, автор поеми «Стецько», байок і бурлескних віршів. Син письменника С. Писаревського.

Александров Степан Васильович (90-ті роки XVIII ст. — середина XIX ст.) — український поет, батько українського письменника Володимира Александрова (1825—1894), видавця альманаху «Складка» (1887—1892). В «Южном русском зборнике» (1848) надрукував українське повір'я «Вовкулака».

Думитрашко Константин (Костянтин) Данилович (1814—1886) — український письменник, відомий під літературним псевдонімом О. Д. Копитько, автор бурлескно-травестійної поеми «Жабомишодраківка» та інших творів.

Кирило Тополя (справжнє прізвище — Тополинський) — український письменник першої половини XIX ст. Автор побутових п'єс «Чари» (1837), «Чур-чепуха» (1844).

Кухаренко Яків Герасимович (1800—1862) — український письменник і етнограф, автор драматичних і прозових творів.

Падура Тимко (Томаш; 1801—1871) — український і польський поет, підтримував зв'язки з декабристами; автор ліричних віршів, думок, пісень українською мовою, до яких сам складав музику.

Петренко Михайло Миколайович (1817—?) — український поет-романтик, друкував ліричні вірші в альманахах «Сніп» (1841), «Молодик» (1843) і «Южном русском зборнике» (1848).

С. 871. ...Афанасьєв-Чужбинський написав дуже інтересні спомини про Шевченка, друковані в журналі «Русское слово»... — Йдеться про літературно-політичний журнал, що виходив у Петербурзі в 1859—1866 рр. «Воспоминания о Т. Г. Шевченко» О. Афанасьєва-Чужбинського надруковані в цьому журналі за 1861 р. (№ 5. — С. 1—39).

...у бібліографії Комарова в р. 1883... — Йдеться про вид.: *Комаров М. Ф.* Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883) // Рада. Український альманах на 1883 рік. — К., 1883. — Ч. 1 / Видання М. Старицького. — С. 397—458 (додатки — С. 459—470).

Макаровський Михайло Михайлович (1783—1846) — український письменник, автор творів на побутові теми, зокрема поем «Наталя, або Дві долі разом» (написана 1844 р.) і «Гарасько, або Талан і в неволі» (бл. 1846 р.).

...з настанням конституції в Росії... — Йдеться про маніфест царя Миколи II від 17 (30) жовтня 1905 р. про реформу державного ладу в Росії — перетворення її на конституційну монархію.

С. 872. Олесь Олександр — (справжні ім'я та прізвище — Олександр Іванович Кандиба; 1878—1944) — український поет.

О. Л.

Евген Юринець. Уперше надруковано в газ.: Неділя. — 1911. — № 36. — 17. IX. — С. 6—7, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

«Неділя» — літературно-науковий і громадський тижневик, виходив у Львові у 1911—1912 рр. як додаток до «Діла»; редагували В. Щурат, Я. Весоловський; серед співробітників були І. Франко, І. Крип'якевич, М. Возняк, С. Томашівський, Ю. Романчук, В. Пачовський та ін.

С. 872. ...від свого сина Петра... — Франко Петро Іванович (1890—1941) — син І. Франка. Був учителем у Коломиї, згодом — завідувач кафедри Львівського торгово-економічного інституту. Автор спогадів про батька, інсценізацій його творів; написав завершальний розділ повісті «Борислав сміється».

...а слідуючого дня прочитав у «Ділі» новинку про його смерть. — Йдеться про замітку «Самоубийство ученика» (рубрика «Новинки») у газеті «Діло» (1911. — 2. IX (20.VIII). — С. 5—6). Замітка такого змісту:

«Нині над раном в спільній кімнаті "Народної Гостинниці" застрілився ученик VII кл[асу] української гімназії у Львові, Евген Юринець, родом з Олеська. Нещасливий приїхав до Львова 29 с[ього] м[ісяця] і заїхав до "Нар[одної] Гостинниці". Два дні мешкав в окремій кімнаті, а критичного дня спровадився до спільної кімнати разом з двома другими товаришами. В ночі оба товариші поклалися спати, тільки Юринець нервово ходив по кімнаті, виходив щохвилини, то знов вертав. На раду портиєра, щоби положився спати, відповів, що жде когось. Між 3 а 4 годиною рано портиєр почув гук стрілу, а вибігши до кімнати, побачив Юринця лежачого на землі серед калужі крови. Завізвано ратункову поготівлю, яка одначе могла констатувати тільки смерть; денат стрілив в правий виск і погиб на місці. Яка причина склонила молодого хлопця до сего розпучливого кроку, невідомо, бо записки не лишив ніякої. Між паперами покійного найдено зошит з його власними віршами і записками. Зошит сей забрала поліція; можливо, що в тих віршах нещасливий сповідається з своїх розпук, що вложили йому в руки убийче оруже. Померший був рідним братом студента філософії Володимира Юринця, що працює також на літературнім полі, поміщаючи свої твори м. Н. в Неділі. Тіло самоубійника відставлено до заведення судової медицини».

С. 873. ...подам до відома ширшої публіки усе те, що знайду вартним друковання. — І. Франко не опублікував творів Є. Юринця. Збірка Є. Юринця «Перші й послідні звуки» зберігається: ІЛШ. — Ф. 3. — № 3796.

Н. Т.

[Вступне слово до публічних відчитів перед молоддю в залі «Руської Бесіди» 22 листопада 1911 р.]. Вперше надруковано в газ.: Діло. — 1911. — № 236. — 11 (24). X. — С. 5, без назви й підпису (рубрика «Новинки»). Публікації Франкового тексту виступу передувало коротке вступне слово від редакції: «Відчити д-ра Івана Франка почалися в неділю. Салю “Руської бесіди” наповнила битком публіка, особливо з кругів молодежі, яка й оваційно привитала ш[ановного] прелеґента. Відчит свій попередив д-р Іван Франко ось таким вступом про “друковане й живе слово”». У покажчику М. Мороза «Іван Франко. Бібліографія творів» цей Франків текст зафіксовано під назвою «Друковане й живе слово» (с. 362).

Подається за першодруком під назвою упорядника й наукового редактора.

С. 875. «Без праці. Казка» — вперше надруковано в журн.: Зоря. — 1891. — № 15—19.

«Поема про білу сорочку» — вперше надрукована в журн.: ЛНВ. — 1899. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 117—140. Того-таки року перевидана у збірці «Поеми». Твір мав величезний успіх.

А. Ф.

Що мусить знати кождий українець? (Видавництво «Всеукраїнська бібліотека». Ч. 1. Всеукраїнський катехизм. 10 % на рідну українську школу). Вижниця, 1911. З друкарні С. Л. Іппена у Вижниці. 16-ка, ст. 29+3 ненум. [Рец.]. Вперше надруковано в газ.: Неділя. — 1911. — № 49. — 17. XII. — С. 5 (рубрика «Критичні замітки»), за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

Вижниця — тепер районний центр Чернівецької обл.

С. 876. В с. К. — криптонім Богдана Романовича Заклинського (1886—1946) — українського публіциста, фольклориста й педагога. Відомі ще два видання цієї брошури: Що треба знати кождому українцеві? — Відень, 1915. — 39 с.; Відень, 1916. — 40 с.

Белза Владислав (1847—1913) — польський письменник, літературознавець, видавець, зокрема, кількох популярних книжечок для дітей і юнацтва.

М. Л.

1912

Печеніги під Києвом 968 р. (Найстарша українська народна пісня). Вперше надруковано в газ.: Неділя. — 1912. — № 10. — 9. III. — С. 2—3, за підп.: *Др. Іван Франко.* Датовано: Написано д[ня] 6 марта 1912. Уривки зі статті публікувались у коментарях та примітках у Зібранні творів у 50 томах (6, *536—539*). Стаття «Печеніги під Києвом 968 р. ...» є раннім варіантом розвідки про «Повість временних літ». Цей літописний епізод Франко згодом опрацював у вигляді віршової реконструкції-переспіву «Половці під Києвом» (6, *96—104*; датовано: *писано дня 5 мая 1914*), що є XXII розділом першої частини незавершеної праці «Студії над найдавнішим Київським літописом», над якою Франко працював протягом 1907—1916 рр. Там-таки Франко згадав про публікацію у «Неділі» своєї статті «Печеніги під Києвом 968 р. ...».

Подається за першодруком.

Печеніги — союз тюркських племен, який склався у VIII—IX ст. До кінця IX ст. кочували між Аральським морем і Волгою, воювали з орузами, кипчаками (половцями) і хазарами. Наприкінці IX ст. зайняли Північне Причорномор'я до Дунаю. Візантія часто використовувала печенігів у боротьбі з Київською Руссю (зокрема, підбурила печенігів 972 р. вбити київського князя Святослава Ігоровича). Набіги печенігів на Київську Русь тривали до 1036 р., коли Ярослав Мудрий завдав їм остаточної поразки. У середині XI ст. печеніги відійшли до Карпат, а їх місце у Причорномор'ї зайняли половці.

С. 879. ...в нашім найстаршім літописі обох редакцій, Печерської та Видубицької... — Йдеться про «Повість временних літ». Її перша редакція до нас не дійшла. Печерська редакція — третя, була створена 1118 р. в Києво-Печерському монастирі та збереглася в Іпатіївському літописі. Видубицька редакція — друга, її створив ігумен Видубицького монастиря Сильвестр на основі Несторового зводу (завершив роботу 1116 р.).

...текст Іпатської (властиво Печерської) редакції... — Редакція «Повісті временних літ», яка збереглася у рукописі, що належав Іпатському монастиреві біля Костроми.

...текст Лаврентієвого відпису... — Друга редакція «Повісті временних літ» збереглася у пергаментному Лаврентіївському списку, що його 1377 р. зробив монах Лаврентій.

С. 880. Переяславець — Малий Переяславець, за Несторовим літописом — назва болгарського міста на правому березі Дунаю (болгарською мовою Малий Преслав). Здобувши Переяславець під час першого походу на Болгарію (968 р.), князь Святослав Ігорович планував перенести сюди свою столицю завдяки вигідному економічному розташуванню міста. Тепер — Ескі Сарай (Старий палац), територія поблизу села Сарай і міста Констанца в Румунії.

Ольга — Ольга-Олена (?—969), псковитянка, дружина Ігоря Рюриковича, велика княгиня київська (945—957), регент сина Святослава Ігоровича.

Ярополк — Ярополк Святославич (?—978), син Святослава Ігоровича, великий князь київський (972—978), намісник Святослава Ігоровича (969—972).

Олег — Олег Святославич (?—977), син Святослава Ігоровича, князь деревлянський (древлянський).

Володимир — князь Володимир Великий.

С. 881. Претич — боярин київський, воєвода Святослава Ігоровича.

С. 882. Либідь — річка, права притока Дніпра; нині — частково під покриттям.

О. Л.

Заява. Вперше надруковано в газ.: Неділя. — 1912. — № 11. — 17. III. — С. 7—8, за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

С. 883. З приводу моєї статті п[ід] з[аголовком] «Причинки до автобіографії»... — Йдеться про статтю «Причинки до автобіографії» (39, *36—44*), котра є відгуком І. Франка на переклади його творів «Ріпник» і «До світла!» російською мовою (*Франко Иван.* К свету! На промыслах / Перевод с украинского Г. Войташевского и М. Новиковой. — Москва: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К-о, [без року]. — Универсальная библиотека. Ч. 423. 10 к.) та спростуванням чи уточненням окремих фактів з життя письменника, неправильно висвітлених у передмові Г. Войташевського до цього видання.

...спростовання мого твердження, буцімто він видав книжечку моїх оповідань «без повідомлення і якого-будь відшкодовання» мене як автора. — Мається на увазі таке зауваження І. Франка у статті «Причинки до автобіографії»: «Добрим російським звичаєм видання виходить без повідомлення і будь-якого відшкодування автора; мабуть, девіз московського товариства "Польза" треба би докладніше висловити "Собственная польза"» (39, *36*).

Козловський Всеволод (1877—?) — громадський діяч, бібліотекознавець, секретар редакції першого українського щоденника у Києві «Громадська думка» (1906). Від 1906 р. жив у Львові. Був адміністратором видань НТШ.

Побачивши мої оповідання в перекладі, доконанім не одним, але двома перекладачами... — Йдеться про переклад творів І. Франка «До світла!» і «Ріпник», що їх російською мовою переклали Г. Войташевський та М. Новикова (див. вище).

Н. Т.

Postscriptum до поеми. Вперше надруковано у вид.: *Афанасьєв (Чужбинський) Александер Степанович.* Українські поезії / Видання й передмова І. Франка. — Львів: Накладом видавця, 1912. — С. 111—114 (Міжнародна бібліотека. Ч. 1). Статтю подано як післямову до публікації поеми «Безбатченко» (с. 79—111), без назви, яку зазначено далі у «Змісті» (с. 136), і без підпису.

У цьому виданні, помилково гадаючи, що псевдонім *Микола Хрущ* належить О. Афанасьєву-Чужбинському, І. Франко приписав йому вірші «Парубочий жаль» і «Блакитне небо все зірками сяє...» (у змісті журналу назва «Зірка»), друковані в «Основі» (1862, № 8) під псевдонімом *Хрущ*, а також рукописні поеми «Безбатченко» і «Чари», підписані псевдонімом *Микола Хрущ*. Ці неправильні атрибуційні відомості спричинили плутанину в кількох літературознавчих виданнях, зокрема: Українські письменники: Біобібліографічний словник. — К., 1963; Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX століття: Бібліографічний покажчик / Склав І. З. Бойко. — К., 1967; Історія української літератури: В 8 т. — К., 1967. — Т. 2; *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969. Потребують уточнень також коментарі у Зібранні творів у 50 т. І. Франка (11, *490;* 39, *619*). Спираючись на дослідження В. Покальчука, М. П. Гнатюка, П. Ротача, М. Сиваченко переконливо обґрунтував, що псевдонім *Микола Хрущ* належить українському поетові з Чернігівщини Миколі Петровичу Жуку (1833—1900), який і є автором, зокрема, поеми «Безбатченко», написані, вірогідно, наприкінці 1876 — у 1877 р. (*Сиваченко М.Є.* Твори О. Афанасьєва-Чужбинського в редакції І. Франка, псевдонім «Микола Хрущ» та забутий поет Микола Жук // Сиваченко М.Є. Над текстами українських письменників. — К., 1985. — С. 125—158). Крім згаданих віршів та поем, із доробку М. Жука опубліковано ще два вірші в альманасі «Рада» (К., 1883, ч. 1) і три вірші в ЛНВ під загальною назвою «Із поезій Хруща» (1902, т. 17; публікатор І. Франко).

Уміщення статті «Postscriptum до поеми» у виданні, що його підготував і випустив у світ І. Франко, а також характеристичний стиль цієї післямови вказують на його безсумнівне авторство.

Подається за першодруком.

С. 884. ...рукопис поеми «Чари»... — Зберігається: ІЛШ. — Ф. 3. — № 3769.

Рукопис «Безбатченка»... — Зберігається: ІЛШ. — Ф. 3. — № 3768.

...рядків, римованих на взір «Енеїди» Котляревського...— Поему «Безбатченко» написано тим самим віршовим розміром, що й «Енеїду» Котляревського,— чотиристопним ямбом. Рими ж у десятирядковій строфі «Енеїди» є впереміш чоловічі й жіночі зі сталим розташуванням — перехресна, суміжна й охоплива (AbAbCCdEEd; великі букви — жіночі рими, малі — чоловічі), а в поемі Жука — жіночі та з довільним порядком у різних строфах.

С. 886. ...на останні роки кріпацтва в Росії, яке, як відомо, знесене було в марті 1861 р.— Олександр II підписав маніфест про скасування кріпосного права 19 лютого (3 березня) 1861 р., але опублікування його було відкладене до початку посту — «щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах». Оприлюднено 5 (17) березня 1861 р.

...на часи повстання південних слов'ян у Боснії та Герцоґовині проти турецького панування, що почалося 1874 р. ...— Насправді національно-визвольне герцеговинсько-боснійське повстання проти турецьких загарбників за приєднання до Сербії та Чорногорії почалося 5 липня (н. ст.) 1875 р. і тривало до 1878 р. Наслідком його стала австро-угорська окупація Боснії та Герцеговини.

...на початок сербської війни з турками, що почалася 1875 р. — Насправді сербо-чорногорсько-турецькі війни 1876—1878 рр. почалися 18 (30) червня 1876 р., коли Сербія і Чорногорія оголосили війну Туреччині, вимагаючи передачі Боснії та Герцеговини під управління Сербії. Унаслідок цих війн, а також російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Сербія і Чорногорія здобули повну незалежність і значно розширили свою територію.

О. Н.

Проспект видавництва «Міжнародна бібліотека». Вперше надруковано у вид.: *Афанасьєв (Чужбинський) Александер Степанович.* Українські поезії / Видання й передмова Івана Франка. — Львів: Накладом видавця, 1912.— С. 129—133 (Міжнародна бібліотека. Ч. 1), за підп.: *Іван Франко.*

Подається за першодруком.

«Міжнародна бібліотека» — серія книжок, яку видавав І. Франко у Львові впродовж 1912—1914 рр. Усього вийшло 14 випусків.

С. 886. Пашук (Пацюк) Онуфрій — український перекладач.

«Універсальна бібліотека» — серійне книжкове видання, що здійснювалося в Чернівцях та Львові у 1895—1912 рр.

Капій Мирослав Дмитрович (1888—1949) — український письменник і перекладач.

...переклад того твору, доконаний М. П. Старицьким...— М. Старицький вперше здійснив переклад цього твору українською мовою: Демон (Поема) // Правда. — 1875. — № 19. — С. 745—749; № 20. — С. 784—789; № 21. — С. 825—829; № 22. — С. 865—868.

С. 889. «Літературно-наукова бібліотека» — серія книжкових видань Українсько-руської видавничої спілки, що виходила впродовж 1901—1917 рр. за редакцією В. Гнатюка та участю І. Франка. Усього видруковано 117 творів у 162 випусках.

М. Л.

Писання Івана Франка. VI. Причинки до історії України-Руси. Часть перша. Накладом автора, Львів, 1912. Ціна 2 кор. Ст. 1—196. [Анонс]. Вперше надруковано в газ.: Діло. — 1912. — № 238. — 22 (9). X. — С. 6. (Бібл.), за підп.: *Іван Франко.* Працю І. Франка «Причинки до історії України-Руси. Часть перша» з його передмовою див. у Зібранні творів (47, *417—548*).

Подається за першодруком.

С. 890. ...вийшов шостий том моїх «Писань»... — Йдеться про багатотомне прижиттєве зібрання творів «Писання Івана Франка», яке видавала Українсько-руська видавнича спілка протягом 1910—1914 рр. Усього вийшло сім томів. Шостий том, виданий коштом І. Франка, уміщує його вищезгадане історичне дослідження.

...критичні уваги до історичних праць проф. Мих. Грушевського... — Йдеться про праці «Історія України-Руси» (т. 1—10, у 13 кн., 1898—1936, до 1909 р. вийшло сім перших томів), «Очерк истории украинского народа» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911).

II. Скити й Скитія, історичні оповідання Геродота... — І. Франко у розділі II «Причинків...» переклав розповідь Геродота про скіфів (з німецького перекладу) з четвертої книжки «Мельпомена» його твору в дев'яти книгах «Історія». Доведена до 478 р. до н. е. четверта книга є найціннішим джерелом з історії, етнографії та географії Північного Причорномор'я.

Хозари — давні напівкочові племена. У середині VII ст. стали незалежними, утворивши державу — Хозарський каганат, після падіння якого у X ст. змішалися з кочовиками Південно-Східної Європи.

Брунон із Квербурґа... — Йдеться про німецького місіонера єпископа Бруно (Брунона; бл. 970—1009), апостола Пруссії, який навертав до християнства язичників — печенігів, шведів, пруссів. У грудні 1007 р. Бруно виїхав з Угорщини до Києва з послами Володимира Великого, під час правління якого християнство стало (після 988 р.) офіційною релігією Київської Русі. Київський князь протягом місяця гостинно приймав Бруно, після чого виконав бажання останнього супроводити місіонера до кордону з дикими печенігами, де той протягом п'яти місяців проповідував християнство. У Пруссії 14 лютого 1009 р. Бруно помер мученицькою смертю.

Придунайські скити в IV—XII вв. ... — І. Франко тут ужив термін «скити» не лише щодо етнічних скіфів, а й щодо різних народів Північного Причорномор'я.

Трансильванія — історична область на півночі Румунії. Територія Трансильванії, заселена I—III ст. н. е. племенами даків, була частиною римської провінції Дакії. В VI—VII ст. тут оселилися слов'яни, наприкінці IX ст. — валахи, а в X ст. — угорці.

Перші чотири з тих «Причинків» друкувалися по черзі в фейлетонах «Діла»... — Розділи I—IV історичної праці І. Франка «Причинки до історії України-Руси. Часть перша» у стислому вигляді надруковані і 1912 р. в газ. «Діло»: 7, 8, 9, 23, 27, 28 лютого (I розділ); 9, 10, 13, 14 травня (II розділ); 21, 23, 24, 25 травня (III розділ); 28 червня, 1, 2 липня (IV розділ).

...а причинок VI був друкований у «Науковім додатку до "Учителя"», 1912 р., ч. 1—3... — У 1911—1912 рр. розділ VI «Руське плем'я в Заліссі (Трансильванії)» опубліковано в «Науковому додатку до "Учителя"» (українському журналі для учителів Галичини, який виходив у Львові упродовж 1889—1914 рр.): 1911. — 20 вересня. — С. 2—10; 20 грудня. — С. 17—19; 1912. — 20 березня. — С. 33—37. Цей розділ побачив світ під первісною назвою «Сліди русинів у Семигороді в XII—XVI ст.».

С. 891. ...піддержуючи теорію проф. Грушевського про слов'янський характер антів і про те, що вони були предками бодай одної части українсько-руського народу... — Антами візантійські історики VI—VII ст., зокрема Прокопій Кесарійський, Агатій, Меандр Протиктор, Феофілакт-Сімокатта, називали східнослов'янські племена IV—V ст. І. Франко поділяв версію М. Грушевського, що «антів треба вважати безпосередніми предками українського племени» (47, *421*).

Прокопій Кесарійський (між 490 і 507 — після 562) — візантійський історик. Брав участь у війнах за часів правління імператора Юстиніана I (527—565). Автор праці «Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами» (8 кн., 553 р.), в яких описує народи Північного Причорномор'я (зокрема у творі «Про війну з готами»), походження, осідлий спосіб життя, устрій, звичаї та зовнішній вигляд антів.

А. Ф.

Причинки до староруського віршовання. Вперше надруковано в журн.: Сніп. — 1912. — № 15. — 8. IV. — С. 2—5, за підп.: *Д-р Іван Франко.*

Подається за першодруком.

«Сніп» — український культурно-освітній журнал-тижневик для інтелігенції. Виходив у Харкові протягом 1912—1913 рр.

С. 892. Тихоновський Ювеналь — Йдеться про Ювеналія Тиховського (1868—1919) — українського педагога і письменника.

С. 893. ...у найстаршій «Едді»... — «Едди» — пам'ятки давньоскандинавського поетичного епосу. Йдеться про «Старшу Едду» — збірку героїчних і міфологічних пісень, укладену в VII—VIII ст. (записану в XIII ст.).

Король Гаральд (Гаральд Гардрааде; Суворий) — норвезький король (1047—1066) і поет. До коронації перебував на службі у Візантії та Київській Русі, очолюючи варязьку дружину, вів боротьбу з африканськими піратами, був у Єрусалимі. Від 1044 р. одружений із руською княжною Єлизаветою Ярославною, якій присвятив «Пісню про дівчину з руської країни» (перекладена І. Франком, див.: 12, *681—683*).

С. 895. Саксон Граматик (1150—1216) — данський історіограф, автор історичних хронік, написаних латиною.

Відукінд — один із найвідоміших німецьких хроністів, жив у другій половині X ст. і помер близько 1004 р. ченцем у Корвеї (Вестфалія). Йому належить літопис під заголовком «Res gestae saxonicae», в якому викладено історію саксів після їх насильницького покатоличення Карлом Великим і за владарювання Генріха І та Оттона І. Цей літопис вирізняється об'єктивністю, безпристрасністю і містить цінний історичний матеріал.

Н. Т-к

Пригода З. Авдиковського дня 1 серпня 1848 року. Вперше надруковано в газ.: Неділя. — 1912. — № 18. — С. 5—6, без підп. Авторство: *Дорошенко В.* Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання / Матеріали до української бібліографії, видає Бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 4. — Вип. 2. — С. 181 (№ 3568); *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів. — С. 366. Датовано: *Писано дня 5 мая 1912.*

Подається за першодруком.

С. 895. «Rada Narodowa» — Національна Рада, керівний орган польського національного руху в Галичині під час революції 1848 р. Створена і діяла у Львові 1848 р., домагалася реформ в економічному житті й перетворення Галичини на польську автономну провінцію Австрійської монархії, займала ворожу позицію щодо українського національного руху.

С. 898. Розуміловський Григорій — редактор часопису «Kurjer Lwowski».

О. Л.

З Наук[ового] товариства ім. Шевченка. Вперше надруковано в газ.: Діло. — 1912. — № 255. — 12. XI (30. X). — С. 7, за підп.: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 902. «Говор батюків» — праця І. Верхратського, видана у Львові 1912 р.

А. Ф.

1913

[Пам'яті Лесі Українки]. Вперше надруковано в газ.: Рада. — 1913. — № 173. — 30. VII (11. VIII). — С. 2, за підп.: *Іван Франко (з Галичини).*

Телеграма містилася під загальною назвою «Пам'яті Лесі Українки». Від редакції було зазначено: «На ім'я п. Олени Пчілки поступили такі телеграми з приводу смерті Лесі Українки...». Далі першою подано телеграму І. Франка.

Подається за першодруком.

Н. Т.

1916

Перший рік видання «Громадського голосу». Вперше надруковано в журн.: Жовтень. — 1963. — № 5. — С. 138—139. Автограф зберігається в Центральному історичному архіві у Львові (Ф. 402. — Оп. 1. — Спр. 33). І. Франко продиктував статтю 25 лютого 1916 р. з нагоди 20-ї річниці виходу в світ газети «Громадський голос».

Подається за автографом.

«Громадський голос» — художньо-публіцистична газета, орган Русько-української радикальної партії, виходила у Львові впродовж 1895—1939 рр. за редакцією В. Будзиновського (1895—1896), І. Франка (1896—1897), М. Павлика (1898—1903) та ін.

С. 904. ...Василь Васильович Ковалевський ... — Ідеться про Миколу Васильовича Ковалевського.

Будзиновський В'ячеслав Титович (1868—1935) — український письменник, фольклорист, історик, публіцист, видавець.

М. Л.

ДОДАТКИ

Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віку. Вперше надруковано у вид.: Українсько-руські наукові курси вакаційні 1904 р., уряджені у Львові Товариством прихильників української літератури, науки і штуки. — Львів, 1904. — С. 8—11, без підп. У відділі рукописів ІЛШ (Ф. 3 — № 576) зберігається автограф цієї праці під назвою: «План викладів історії літератури руської». Автограф, очевидно, збережений не повністю: у ньому бракує огляду української літератури від Котляревського до Шевченка, є пропуск між тезами: «Поема про Марію на основі Мінеї Димитрія» і «І. 1848 рік у Галичині». Цей «Огляд» І. Франко готував для українських наукових вакаційних курсів, на яких прочитав 18-годинний цикл лекцій 23, 24, 25, 28, 30 червня і 2, 5, 6, 8, 13, 15, 19 липня 1904 р.

Подається за першодруком.

С. 906. ...упадок Польщі... — Мається на увазі перший (1772), другий (1793) і третій (1795) поділи Польщі між Росією, Австрією і Пруссією, які призвели до зникнення Речі Посполитої Польської з тодішньої політичної карти Європи.

...зруйнування Січі... — Остаточне зруйнування Січі відбулося 1775 р.

...скасовання Гетьманщини — у 1734—1750 рр. гетьманство в Україні було скасоване тимчасово, а 1764 р. указом Катерини II — остаточно.

Новиков Микола Іванович (1744—1818) — діяч російського Просвітництва, видавець сатиричних антикріпосницьких за спрямуванням журналів «Трутень» (1769—1770), «Пустомеля» (1770), «Живописец» (1772—1773), «Кошелек» (1774). Виданий ним 1772 р. «Опыт исторического словаря о российских писателях» — перша спроба систематизації історії російської літератури, що ввела в літературно-критичний обіг багато нових даних.

Радищев Олександр Миколайович (1749—1802) — російський мислитель, письменник. Основний твір — «Подорож із Петербурга в Москву» (1790), який був заборонений до розповсюдження царським урядом, а видрукуваний наклад книги — конфіскований. До 1905 р. цей твір поширювався у списках. Засланий до Сибіру, Радищев по поверненні 1797 р. у запропонованих ним проектах юридичних реформ знову виступив за відміну кріпосного права (1801—1802); погрози нових репресій призвели його до самогубства.

Мартиністи — члени містичної секти, що її заснував XVIII ст. Мартінес Паскаліс. У Росії стала однією з течій у масонстві.

Вольтеріянці — послідовники ідей Вольтера, популярного в Росії другої половини XVIII ст.

Фран-масони (франкмасони) — прихильники масонства — релігійно-філософської течії, що виникла переважно в аристократичних колах Англії на початку XVIII ст. Прихильники масонства створювали таємні ложі. Вони оголосили своєю метою об'єднання людей «на засадах братньої любові, взаємодопомоги і вірності». Масонські ложі побудовано на взірець середньовічних цехових об'єднань каменярів (звідси назва), у них же масонство запозичило складну атрибутику і специфічну обрядовість. Масонство спочатку було проявом вільнодумства, поступово в ньому посилювався містицизм. Діяльність масонів засуджувалася і заборонялася церквою. Тепер масонство поширене у багатьох країнах, зокрема в США, Італії, Франції, Великій Британії. Інша назва — франкмасонство.

Скаррон Поль (1610—1660) — французький письменник, автор травестійних поем «Тифон» (1664), «Перелицьований Вергілій» (1648—1652), які утвердили його як творця нових жанрів у європейських літературах — бурлеску й поем-травестій.

Промова Мелешка — промова смоленського каштеляна Івана Мелешка, виголошена на Варшавському сеймі у присутності короля Зигмунта III. Вперше надрукована 1589 р.

С. 907. «Ода до князя Куракіна» — твір І. Котляревського «Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну».

С. 908. Шевченкове посланіє Шафарикові... — Поема Т. Шевченка «Єретик», присвячена П.-Й. Шафарикові.

...Гребінка... — українські приказки... — Мова йде про збірку байок Є. Гребінки «Малороссийские приказки» (1834).

Метлинський Амвросій Лук'янович (1814—1870) — український поет, фольклорист, видавець. У 1848 р. видав п'ять випусків «Южного русского сборника», де разом із власними вмістив твори інших письменників.

Александровський — С. В. Александров.

Камеліс Йосиф де (1641—1706) — релігійно-церковний діяч грецько-італійського походження; єпископ у Закарпатті. Видав «Катехизис для науки угро-руським людям» (1698), «Буквар язика словенська» (1699).

Ольшавський Емануїл (Михайло-Мануїл; ?—?) — церковний діяч у Закарпатті, мукачівський греко-католицький єпископ упродовж 1743—1767 рр.

С. 909. Шугейда (Шугайда) Макарій (бл. 1690—1778) — український церковний діяч і педагог.

Красний Брід — тепер село Закарпатської обл.

Кошищі — тепер місто Кошіце на території Словацької Республіки.

Бачинський Андрій (1732—1809) — український церковний діяч у Закарпатті; мукачівський єпископ.

Дмитро Попович — І. Франко, очевидно, мав на увазі Василя Поповича (1796—1864) — закарпатського церковного діяча, педагога.

Базилович Іоаникій (1742—1821) — український церковний діяч, перший історик Закарпатської України.

Пастелій Іван (світське ім'я — Іван Ковач; 1741—1799) — український письменник, церковний і освітній діяч; священик. Автор сатиричних віршів, зокрема «Пастирю душевний», що його мав на увазі І. Франко.

Орлай Іван (1770—1829) — український освітній діяч, педагог, лікар родом із Закарпаття. Був директором гімназії кн. Безбородька в Ніжині, Ришельєвського ліцею в Одесі.

Тарковим Григорій (1754—1841) — український закарпатський церковний і культурний діяч, з 1818 р. — єпископ новоствореної Пряшівської єпархії.

Новий Сад — місто у Сербії.

Козачинський Михайло (Мануїл) Олександрович (1699—1755) — український письменник, педагог і філософ. Після закінчення Київської академії виїхав у Сербію, де викладав у Слов'яно-латинській школі поблизу Нового Саду. Автор драм, панегіриків, філософських трактатів.

Бачванські русини — українські переселенці в Бачці — низовині між Дунаєм і Тисою, більша частина якої міститься на території Сербії. Українці («русини», «руснаки») з'явилися тут у середині XVIII ст. Осередок — місто Руський Керестур.

«Руський дневник» — мається на увазі «Ruskyj Dnewnyk» («Dnewnyk Ruskyj») — тижневик, що виходив у Львові 1848 р. за редакцією І. Вагилевича.

«Галичо-руський вісник» — українська газета, що виходила у Львові впродовж 1849—1850 рр. за редакцією М. Устияновича.

Повісті Устияновича — «Месть верховинця», «Страсний четвер», «Старий Єфрем».

Епос Могильницького... — Йдеться, очевидно, про незавершену епічну поему А. Могильницького «Скит Манявський».

«Справа» Моха — драма Р. Моха «Справа в селі Клекотині» (1848).

Азбучна війна — боротьба українців Галичини у 1830—1850 рр. проти намагання австрійської влади запровадити латинський шрифт для української абетки. Виступи діячів «Руської трійці» (зокрема, «Азбука і abecadło» М. Шашкевича), підтримка П.-Й. Шафарика та Ф. Міклошича змусили уряд відступити.

Куліш: «Записки»... — Йдеться про «Записки о Южной Руси» — фольклорно-історичний збірник у двох томах, що його упорядкував і видав у 1856—1857 рр. у Петербурзі П. Куліш.

«Хата» — літературний альманах, виданий у Петербурзі 1860 р. за редакцією П. Куліша.

Друкарня... — Йдеться про українське видавництво в Петербурзі, що його заснував 1857 р. П. Куліш («Друкарня П. О. Куліша»).

...лист до редакції «Колокола». — Йдеться про працю М. Костомарова «Україна» (1860), опубліковану в газеті «Колокол».

С. 910. Стороженко Олекса (Олексій) Петрович (1805—1874) — український письменник, етнограф, художник. Твори писав спочатку російською, а згодом українською мовою. Автор «Українських оповідань» (т. 1—2, 1863).

Пирогов Микола Іванович (1810—1881) — російський і український хірург, анатом, педагог та освітній діяч. Бувши куратором Одеської та Київської шкільних округ, розширив мережу шкіл, сприяв організації недільних шкіл у Київській окрузі, дозволяючи навчання в них українською мовою. Добивався відкриття Одеського університету.

Стронін Олександр Іванович (1826—1889) — український історик, педагог і громадський діяч; був заарештований за антиурядову діяльність.

«Зоря галицька яко альбум» — літературний, історико-етнографічний альманах, що його видав Б. Дідицький 1860 р.

«Budiatyńce» («Будятинці) — драматичний твір невідомого автора, який сатиричними засобами змальовує денаціоналізацію і моральний занепад українського духовенства в Галичині. Твір віднайшов і опублікував І. Франко.

Польське повстання — національно-визвольне повстання поляків проти Росії у 1863—1865 рр.

Горбаль Кость Гаврилович (1836—1909) — український галицький педагог і журналіст, редактор газет «Нива» (1865), «Русь» (1867).

«Вечерниці» — літературно-громадський тижневик народовського спрямування, виходив у Львові упродовж 1862—1863 рр.

«Нива» — літературно-публіцистичний журнал, що виходив у Львові 1865 р.

«Мета» — літературно-політичний журнал, що виходив у Львові протягом 1863—1865 рр.

«Русалка» — літературно-наукова газета народовської студентської громади Львова, що виходила 1866 р. за редакцією С. Шеховича замість «Мети».

Климкович Ксенофонт Григорович (1835—1881) — український письменник, перекладач і редактор журналу «Мета». Був також співробітником «Слова», «Вечерниць», «Славянской зари».

Шашкевич Володимир Маркіянович (1839—1885) — український галицький письменник, автор поетичної збірки «Зільник» (1863), драми «Сила любові» (1864).

Заревич Теодор (Федір) (1835—1879) — український галицький письменник, видавець. Автор повісті «Хлопська дитина» (1862), драми «Бондарівна» (1872), інших творів.

Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович (1841—1908) — український композитор, письменник і педагог, журналіст, громадський діяч, один із керівників партії народовців.

«Просвіта» 1868... — Мається на увазі рік заснування «Просвіти» у Львові заходами народовців на чолі з А. Вахняниним.

Київська громада — один із осередків (поруч із петербурзьким, харківським, полтавським, чернігівським) української інтелігенції, що проводив національно-культурну, громадсько-політичну роботу; виник 1861 р. в Києві. До нього входили П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський, М. Старицький та інші (так звана Стара громада).

Ральстон Вільям (1829—1889) — англійський письменник, історик, етнограф. Досліджував історію та культуру народів Російської імперії, зокрема й українського. Автор праць «Russian Folktales» (1873), «Early russian History» (1874) та ін.

...пісні Свидницького та Антоновича. — Маються на увазі вірші-пісні А. Свидницького «Горлиця», «Коли хочеш нам добра», «Україно, мати наша», «В полі доля стояла», «Вже більш літ двісті» та інші, відомі зі списку В. Антоновича, що їх 1901 р. опублікував І. Франко (ЛНВ. — 1901. — Т. 14. — Кн. 4. — С. 43—44) із власною передмовою (див. цей том нашого видання).

С. 911. «Друг» — літературно-науковий журнал, що виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спершу мав москвофільське спрямування, а з приходом до його редакції І. Франка (1876) став органом демократичної молоді.

«Дністрянка» — літературний альманах, що видав у Львові 1876 р. «Академический кружок». Організаторами були І. Франко, І. Белей, В. Лукич та ін.

Видання Павлика. — Йдеться про журнал «Громадський друг» (1878), збірники «Дзвін» (1878) і «Молот» (1878), що їх М. Павлик видавав разом з І. Франком.

«Батьківщина» 1879 р. — Йдеться про газету народовського спрямування, яка виходила у Львові впродовж 1879—1896 рр.

«Вольное слово» — російська газета конституційно-демократичного спрямування, що виходила у Женеві впродовж 1881—1883 рр. за участю, а згодом за редакцією М. Драгоманова.

«Бібліот[ека] найзн[аменитших] повістей» — літературний додаток до газети «Діло», виходив у Львові протягом 1881—1906 рр. за редакцією А. Горбачевського, а з 1884 р. — І. Белея. Вийшло 74 томи.

«Рада» Старицького. — «Український альманах» у двох випусках (1883 і 1884), його впорядкував М. Старицький.

Книги Петрова і Дашкевича про нову українську літературу. — Маються на увазі праця М. Петрова «Очерки по истории украинской литературы XIX века» (1884) і рецензія на неї М. Дашкевича «Отзыв о сочинении г. Петрова “Очерки по истории украинской литературы XIX века”» (1888).

М. Л.

Із лектури наших предків XI в. Вперше надруковано в журн.: Стара Україна. — 1924. — Кн. 12. — С. 179—183, за підп.: *Написав Іван Франко.* Редакція «Старої України» дала статті підзаголовок: «І. Збірник Святослава 1076 р.». Цифра «І» на початку статті та слова в рукописі «(Далі буде)» вказують на те, що статтю було задумано ширше, але не закінчено.

Автограф статті (недатований, рукопис різними почерками, з виправленнями редакції): ІЛШ. — Ф. 3. — № 727.

Друкувалось у вид.: *Франко Іван.* Мозаїка. — С. 96—106.

Подається за автографом.

«Стара Україна» (підзаголовок: часопис історії і культури) — ілюстрований журнал (місячник), виходив у Львові упродовж 1924—1925 рр. за редакцією І. Кревецького, видання НТШ.

С. 912. **Проби заснування правильної шкільної науки, розпочаті Володимиром...** — Йдеться про **Володимира Великого** (?—1015) — князя київського, за часів правління якого на Русі почали відкривати школи для дітей бояр.

С. 913. **«Сборник Святослава» із р. 1076...** — Йдеться про Ізборник Святослава 1076 р. — один із найдавніших створених у Київській Русі відомих рукописних літературних збірників творів різного змісту. Складений у Києві на основі оригінальних і перекладних рукописів великокняжої бібліотеки. Назва збірника умовна. Поширену раніше в науковій літературі думку, що він складений на замовлення київського князя Святослава Ярославича (1027—1076), сьогодні вважають безпідставною.

С. 914. **Афанасій** (Анастасій Синаїт; ?—599) — антіохійський патріарх, потім чернець монастиря на Синайському півострові, автор богословських творів.

С. 915. **Імператор Василій** (Василій II Болгаробієць; 958—1025) — візантійський імператор (з 976 р.). Його сестра Анна стала дружиною київського князя Володимира Святославича.

...від праотця нашого Адама... — У юдейській та християнській міфологіях — прабатько роду людського, перша людина, яку створив Бог з праху земного як вінець творіння світу.

С. 919. **«Speculum exemplorum»** — «Велике Зерцало» — пам'ятка перекладної літератури XVII ст.; збірник коротких повістей і оповідань з легендарної, анекдотичної, апокрифічної, церковно-історичної літератури середньовіччя, упорядкованих тематично як матеріал для пожвавлення і конкретизації морально-церковних повчань проповідників. Уперше вийшов латинською мовою в Нідерландах (1481), 1605 р. єзуїт Йоган Майор переробив його під заголовком «Speculum Magnum exemplorum» («Велике зерцало прикладів»). Вільно перекладене польською мовою і видане у Кракові 1621 р. (1951 оповідання) і 1633 р. (1917 оповідань). Останнє видання стало основою для вибіркових рукописних перекладів українською мовою середини XVII ст. й аналогічного російського рукописного перекладу 1677 р.

С. 922. **Притча Варлаама і Йоасафа** — одна з притч повісті та популярного у світовій середньовічній літературі сюжету про пустельника Варлаама та навернення ним у християнство індійського царевича Йоасафа. Побудована у формі діалогів учителя й учня про смисл життя, утвердження перемоги християнства над язичництвом. Сюжет твору відповідає канві життя Будди. У нього вплетено низку по-християнському переосмислених притч (про однорога, солов'я, чотири скриньки тощо). Авторство повісті приписується різним християнським письменникам, зокрема Йоанові Мосху (?— бл. 609), Йоанові Дамаскину, Євфимію Івірському (?—1028). Цій повісті І. Франко присвятив свою магістерську та докторську дисертації.

О. Л.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Авансо́ваний — просунутий, підвищений
Авреóля — ореол
Автодидáкт — самоук
Алюмн — семінарист
Аля́рм — тривога, переполох, паніка, ґвалт
Амальгамувáтися — тут: зливатися; зрощуватися
Анархíзм — тут: невизнання авторитету, порядку, дисципліни; свавілля
Апóкриф — стародавній релігійно-легендарний твір, зміст якого не цілком відповідав офіційному віровченню і який відкидався церквою, не визнавався нею священним
Апостáзія — відступництво
Арти́ст — тут: митець
Архимандри́т — найвище духовне звання у монахів, титул ігумена монастиря
Аспірáція — прагнення, стремління
Атéни — Афіни

Бáбка — подорожник
Бабру́на — сонечко (комаха)
Бандажувáти — перев'язувати
Баніція — вигнання
Банувáти — сумувати
Безпретенсіонáльно — безпретензійно
Безхосéнність — невигідність, некорисність
Бзи́на — бузина
Бібуля́стий (папір) — грубий, обгортковий (папір)
Бігу́нка — пронос
Близна — рубець від рани, шрам
Боз — бузок
Буду́щина — майбутнє
Бурмíстр — міський голова
Бут — черевик

Вегетóвання — розвиток, ріст
Верéта — рядно; одяг з грубої тканини
Взадгу́дзь — ходити задом
Ви́єднати — тут: довідатися, дізнатися
Ви́ємок — виняток
Ви́зисканий — тут: віднайдений
Винародóвлений — денаціоналізований
Виобрáження — уявлення
Вíдлів — навідліг
Відпря́сти — тут: достигнути
Вíдталь — відлига
Відши́бнення — віднімання
Вíко — тут: повіка
Вітчинá — вітчизна
Войовни́к — воїн
Вори́ння — огорожа з жердин
Врóки — пристріт; уроки
Ву́двуд — одуд

Гебрéйський — єврейський

Гербáта — чай

Ги́цель — людина, яка виловлює собак; вживається також як лайливе слово

Гостéць — ревматизм

Грань — жевріюче вугілля

Гульдéн — австрійська грошова одиниця

Ґелéтка — дерев'яний довбаний посуд різної величини для зберігання солі, борошна, зерна; чвертка (= 25 кг)

Ґратуля́ція — вітання

Ґремія́льний — колективний

Дедикáція — присвята, дарчий надпис

Дезéрція — втеча з війська, відмова від служби в армії

Дезидерáт — побажання; вимога; пропозиція

Декадéнція — занепад

Делікт — правопорушення

Денунція́ція — звинувачення; таємне донесення; наклеп

Ди́шель — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними

Дідáскал — учитель

Дітський — дитячий

Доглу́патися — здогадатися

Доживóтний — пожиттєвий

Донéслість — важливість

Достарчáти — доставляти, постачати

Драб — обірванець, босяк; вживається також як лайливе слово

Дриглí — холодець

Дуаліст — прихильник філософського вчення, за яким в основі всесвіту лежать два первені — духовний (ідеальний) і тілесний (матеріальний)

Екзегéза (ексегéтика) — розділ богослов'я, який займається роз'ясненням та тлумаченням біблійних текстів

Екзегéт — інтерпретатор біблійних текстів

Експозé — короткий виклад документа, твору

Ексцéрбт — цитата, виписана із чогось

Елімінувáти — виключати

Есхатологíчний — що стосується есхатології — сукупності релігійних вчень про кінець світу, кінцеву долю людства

Єромонáх — ієромонах — монах у сані священика

Жвáний — пожований

Жовтáчка — гепатит, жовтуха, жовтяниця

Жур — юшка з вівсяного борошна

Завідáтель — завідувач

Зáворость — запаморочення

Завсігди́ — завжди

Зáга — сага; спрага, печія

Заїлість — злість

Закрáска — забарвлення

Занéгувати — заперечувати, нехтувати

Зáрівно — однаково

Застановля́тися — задумуватися

Застри́кувати — закапувати

Зацóфання — відсталість

Зашпóтатися — спіткнутися

Зілля троя́н — те саме, що тройзілля

З'ісáтися — здригатися, бути неспокійним

Злáджений — складений

Йва — верба

Інгерéнція — втручання

Індекс — покажчик

Інклюз — срібна монета, яка має здатність повертатися до власника після того, як нею заплачено
Інтима́т — постанова

Їдь — отрута

Када́стр — опис чогось; зведення відомостей про щось
Камізе́лька — безрукавка
Кано́нік — католицький соборний священик
Кант — хвальна врочиста пісня духовного або світського змісту
Ка́ня — хижий птах з родини яструбових, схожий на шуліку
Ква́дра — декада
Квієти́зм — пасивність, прагнення до безтурботності; споглядальність
Кела́р — келійник, служник ігумена, архієрея, ієромонаха; чоловік, який живе у келії, у скиту
Керти́ця — кріт
Кля́мка — ручка дверей
Ко́гу́т — півень
Колода́ч — великий ніж із дерев'яною колодкою
Кольпорта́ж — поширення, продаж преси на рознос
Ко́мерс — товариський вечір; вечірка
Комуніка́т — повідомлення
Конвенти́кль — збори, зібрання
Конвериза́ція — спілкування
Конві́кт — інтернат для учнів школи або колегіуму із досить суворим статутом; те саме, що й колегіум
Конверсаці́йний — розмовний
Коне́чність — необхідність
Континуа́тор — той, хто продовжує договір
Конфіска́т — конфіскація
Кордюк (медведюх) — великий ґедзь; нарив на язику
Коту́рни — взуття типу сандалій з високими дерев'яними підставками під підошвами, яке вдягали античні актори для збільшення росту, надання величі постаті
Кре́йцар (крейцер) — австрійська дрібна розмінна монета, 1/100 гульдена
Кріль — тут: король
Кульба́ка — сідло
Ку́стос — охоронець

Ла́сиця — ласка; невелика хижа тварина з тонким і гнучким тілом
Лекту́ра — читання
Ли́лик — кажан
Ли́пський — лейпцизький
Лі́титися — паруватися
Ліце́нція — відхилення від мовних норм у віршах заради дотримання ритму; вільність поетична
Ліцита́ція — продаж з молотка, з публічного торгу
Людо́вий — народний

Маґлівни́ця — вузька дерев'яна дошка з ручкою і поперечними зарубками для качання білизни, рубе́ль
Макоте́рт — макітра
Маржи́на — худоба
Мартиро́лог — перелік постраждалих, мучеників
Маца́ — у євреїв — пасхальний прісний пшеничний хліб у вигляді дуже тонких сухих коржів
Мечи́ — кидай
Ми́кати — виривати, скубти
Мнюх — миньок (риба); сом
Мона́хів — Мюнхен
мона́хівський — мюнхенський
Моти́ка — сапа; кирка
Моти́ль — метелик
Мушта́рда — гірчиця

Набоже́нство — служба Божа
На́борзі — нашвидкуруч

Навідворіть — навпаки
Нани́кати — натрапляти
Напу́дитися — злякатися
Невро́да — неврожай
Не́тля — нічний метелик
Не́цки — ночви
Новіціят — пробний річний період для кандидатів у ченці; тут: монастир для таких кандидатів
Ноншаля́нсія — неуважність
Нора́ — тут: джерело

Обскуранти́зм — вороже ставлення до науки, прогресу; мракобісся
О́ґер — жеребець
Ожіг — палиця, якою перемішують жар, паливо
О́кап — місце, де дощова вода скапує з даху; скапування
Окру́ження — оточення
Оли́ва — олія
О́масть — жир
Опі́нія — громадська думка, погляд

Па́льок — тонка колода; жердка
Панславі́ст — прихильник панславізму — громадської та політичної течії кін. XVIII — поч. XIX ст., яка відображала прагнення до державного об’єднання всіх слов’янських народів
Па́рох — парафіяльний священик
Партикуляри́зм — окремішність, відокремленість
Перенте́ль — спорідненість, споріднений зв’язок
Пе́рець — тут: родима пляма на тілі
Пилипо́ни — російські старообрядці, які живуть, зокрема, на Буковині і в Галичині (рідше)
Під — горище
Пі́дря — сінник (приміщення для зберігання сіна)
Підставо́вий — основний
Пі́зьма — образа, обурення, зле заповзяття
Пленіпоте́нт — уповноважений
Пли́ткий — неглибокий, мілкий
По́гріб — похорон
По́кій — кімната
Поку́са — спокуса
Полови́й — статевий
По́мір — численне вмирання внаслідок епідемій
По́рзний — скоромний
По́ртик — розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують перекриття
Поту́льний — покірний, поступливий
Почино́к — пряжа, намотана на веретено, або кількість цієї пряжі, знятої з веретена
Пра́са — преса
Прасо́вий — пресовий
Пренумера́нт — передплатник
Пренумерува́ти — передплатити
Претенсиона́льність — претензійність
Прити́чина — тут: пригода
Причи́нок — додаток, доповнення
Проскрибо́ваний — опальний
Проштра́питись — проштрафитись
Пструг — форель
Пу́кати — розпускатися, зацвітати; стукати
П’ятно́ — пляма

Ревеля́ція — одкровення; зізнання
Реґе́ст — реєстр, список, письмовий перелік
Резигнува́ти — відмовлятися від чогось, виявляти байдужість до когось
Резуре́кція — великодня заутреня

Рекреа́ції — відпочинок, розваги; канікули
Реліквіяр — невеликий медальйон з мощами святих, що носилися на грудях
Ремонструва́ти — тут: заперечувати, протестувати
Ренега́тство — відмова від своїх переконань і перехід у табір противників, зрадництво, відступництво
Реституюва́ти — повертати одержане за договором, який визнано недійсним
Речене́ць — термін
Риска́ль — лопата
Рівнобі́жно — паралельно
Ро́вта — озброєний загін
Розві́й — розвиток
Розпра́ва — розгляд справи повноважним органом, а також його рішення
Ропа́ — соляний розчин високої концентрації; насичена солями вода солоних озер; нафта

Сеце́сія — відхід; відпадання
Сі́датися — тріскати
Свояцтво — тут: спорідненість
Сильве́тка — портрет
Сікани́на — мішанина; хаос
Склеп — крамниця
Скопе́ць — дійниця
Слиж — слимак
Слота́ — негода; хмарна, сира погода з дощем або снігом
Сма́рок — слизові виділення з носа
Содалі́ція — релігійне братство, конгрегація у католицькій церкві
Спо́рий — великий
Справозда́ння — звіт
Стекли́зна — сказ
Стодо́ла — будівля для зберігання снопів, а також для молотьби, віяння тощо; клуня
Стрівбо́чки — гвинтівки, рушниці
Стро́ї — одяг

Сумари́чно — сумарно

Тапе́ти — шпалери
Таліяни — італійці
Товщ — жир
То́ня — глибінь
Транза́кція — угода

Ува́га — зауваження
Уді́л — участь
Ула́дження — упорядкування
Улу́с — стійбище кочовиків або селище тюрсько-монгольських народів у Сибіру й Центральній та Середній Азії
Упі́мнення — нагадування, застереження
Ургува́ти — квапити, підганяти; нагадувати

 Фести́н — народне гуляння, святкова забава
Фігу́ра — статуя Божої Матері або хрест, встановлений на честь знесення панщини
Фо́са — канава; рів, рівчак
Фриці́вка (фрицування) — обряд прийняття молодої недосвідченої людини до певної соціальної, професійної групи тощо

Хом'яну́ти — вдарити
Хорунжа́нка — дочка хорунжого

Целіба́т — безшлюбність у католицьких священиків та православного чернецтва
Цьвок — цвях

Шве́рцер (перемитник) — контрабандист
Ші́льда — вивіска, табличка
Шкаплі́р — ладанка

Чі́хати — шкребти
Чу́ра (джура) — зброєносець у козацької старшини

Щи́кавка — гикавка
Щи́ни — сечовина

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абердин (Ебердин) Дж.-Г.-Г. 110, *970*
Август Гай Октавіан 643, 659, *1045, 1104*
Август II Фридерик, польський король 832, 837, 840, 843, 845, 846, 848, 850, 852, *957, 1140, 1143*
Август III Фридерик, польський король 505, 832, *1085, 1140*
Августин Блаженний 56, *943*
Авдикович О. Л. 249, *990, 991*
Авдиковський З. 895—901, *1158*
«Авеста» *931*
Аврамій Смоленський 12, *928, 929*
Агатій *1157*
Адріан II, Папа Римський *1028*
Адріянов 452, 454
Аїтов 713
«Академический кружок» 17, *933*
«Академічне братство» *1002*
Александр Македонський 406, 643, *963, 1050, 1102*
«Александрія» 101, 304, 451, *963*
Александров В. С. *1149*
Александров С. В. 870, 908, *1149, 1161*
Алмазов О. І. 384—387, *1041*
Алчевська Х. Д. 566, *1087, 1088*
Алчевська Х. О. 726, *1122*
Амброзович 65
Амелянґ 797
Аменготеп (Аменхотеп) III, єгипетський фараон 69, *949*
Аменготеп IV Ехнатон, єгипетський фараон *949*
Анастазій Бібліотекар 344, 345, 348, 349, *1028, 1029*
Ангелович А. *1085*
Андре Р. 164, 195, 197, 205, *975*
Анзельм Кентерберійський 657, *1106*
Анквіци 36, *938*
Анкетіль-Дюперрон див.: Дюперрон А.-А.-Я.
Анна Іванівна, російська імператриця *1010*
Анна, юдейський первосвященик 445, *1067, 1068*
Анпіан *1068*
Антик В. 883, *1153*
Антіох IV Єпіфан, сирійський цар 763, *1125*
Антоній, архимандрит 67
Антоній Печерський 67, 765, *960*
Антонович В. Б. 267, 291, 298, 323, 336, 371, 532, 570, 711, 910, *1001, 1005, 1015, 1021, 1023, 1132, 1163, 1164*
«Антропос» *951*
Анценгрубер Л. 663, *1108*
Анцута М.-Ю. 850, 852, *1143*
Апулей Люцій 56, 887, 888, *943*
Арабажин К. І. (Недоля, Не-я) 701, 702, *1116*
Арабатський 712
Арій *1016*
Арістов М. Я. 12, *929*
Арістотель *1101*

Арістофан 55, *942*
Артемій, ігумен 631, *1100, 1101*
«Архив Юго-Западной России» 570, *1089*
Аскольд 723, 894, *1121*
Астіяґ (Астіагес), мідійський цар 401, 402, *1047*
Афанасій (Анастасій) Синаїт 914, *1165*
Афанасьєв О. М. 187, 206, 212, 266, *976*
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 193, 211, 871, 883, 884, 889, 908, *976, 1149, 1150, 1154, 1155*
Ахеліс Г. 446, *1068*
Ахеменіди, династія *1047, 1054*

Багалій Д. І. 247, 566, 670, *952, 988, 989, 1087*
«Багаття» 726, *990, 1122*
Бадені К. *1132*
Бажанський П. І. 269, *1003*
Базилович І. 909, *1161*
Байрон Дж.-Н.-Г. 372, 373, *1037, 1038*
Балабан Г. 231, 232, 386, 633, *979, 1042*
Бальмен Я. П. де 628, *1099*
Бандрівський К. 777, *1127*
Бандтке Є.-С. 283, *1008*
Банет 431
Баранович Л. 868, *964, 1025, 1147*
Барац Г. М. 11, 13, 14, *927, 928*
Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш О. М.) 372, 536, *1018, 1037, 1077*
Барвінська О. *1006*
Барвінський Б. О. 778, *1128*
Барвінський В. Г. 102, 113, 114, 535, 682, 911, *965, 966, 971, 972, 987*
Барвінський Олександр Г. 113, 311, 335, 350, 546, 548, 902, *966, 971, 972, 1030, 1132*
Барвінський Осип Г. *966*
Барвінські 103, 113
Барonч С. 265, *1001, 1041*
Барсов Є. В. 652, *1105*
Барсуков М. *962*
Барт 58
Бартош Ф. 118, 119, 122, 124—126, 129, 133—135, 138, 156, 159, 161, 175—177, 194, 199, 201, 203, 205, 206, *974*
Бартошевич Ю. 530, *1076*
Басс І. І. *1056*
Бату-хан (Батий), монгольський хан 559, *1083, 1084*
«Батьківщина» 911, *1000, 1164*
Баумгартен 78
Бачинський А. 909, *1161*
Башкін М. Г. 631, *1101*
Баян, аварський князь 413, *1054*
Беднарський 781
Бедьє Ш.-М.-Ж. 400, *1046*
Безбородько І. А. 569, *1088*
Безбородько О. А. *1010, 1088*
Безсонов П. О. 44, 56, *940*
Бек (Bäck) 431
Беклін А. 237
Бекон Ф. 272, *933, 1004*
Бела IV, угорський король *1129*
Белей І. М. *987, 1164*
Белза В. 876, *1152*
Беллармін Р. 42, *939*
Бельовський А. 265, 353, 366, 646, 647, *1001, 1105*
Бенфей Т. 397—400, 402, *1045, 1046*
Бервінський Р.-В. 263, *999*
Бердінґ Ф.-К. 896
Бердяєв М. О. *986*
Бердяєв С. О. 242—244, *984—986*
Берже (Berger) С. 57, 58
Беринда П. 868, *1042, 1147*
Бернард Клервоський 657, *1106*
Бернард Мудрий 769, 770
Бернштайн 534, *1077*
Бехштайн Л. 141, 206, *975*
Бєлокуров С. О. 42, *940*
Б'єрнсон (Бйорнсон) Б.-М. 583, 711, 713, *1093, 1118*
Бжостовський К.-К. 849—852, *1143*

Бжостовські *1142*
Билень М. 15, *932*
Бирчак В. *1123*
Бич Л. 699, *1116*
Бичков А. Ф. *1048*
Біберович І. *1081*
«Бібліотека для руської молодіжі» 249, *991*
«Бібліотека найзнаменитіших повістей» 911, *987, 1164*
Бігдай Я. *1087*
Бігеляйзен Г. 29, *936*
Біґо (Біго) Я. 732, *1124*
Бідерман Г.-І. 353, *1031*
Бікелас 70
Білер 70
Білецька М. *1006*
Білецький О. І. *1013, 1056*
Білецький-Носенко П. П. 634, 870, *1101*
Білий З. *984*
Білиловський К. *1037*
Білінський О. 264
Біловод Просович *1055*
Білозерський В. М. *945, 982, 983*
Білозерський М. М. 292, 293, *1010*
Білоус М. 612
Білянський П. 260, 617, *997, 1039*
Більбасов В. О. 68, *948*
Бірх-Пфейфер Ш. 410, *1053*
Бісмарк О. фон *1045*
Блюмауер А. 106, 906, *968*
Бляу 431
Боаси 780
Боберкевич 467, 488
Бобовський М. 794—796
Боборикін П. Д. 410, *1052*
Бобровський 514
Богун І. *957*
Боденштедт Ф. 556, *1082*
Бодуен-де-Куртене І. О. 431, 432, 668, *1062*
Бодянський О. М. 285, 286, 342, 505, 560, 575, 870, *1009, 1051, 1072*
Бойко І. З. *1154*
Бойко Я. 821, *1139*
Бойма П. 101, 964
Бокаччо Дж. *1050*
Болеслав І Хоробрий, польський король *955*
Болеслав IV Встидливий, польський король *1129*
Болланд Ж. 344, *1028*
Бондаренко В. 57
Бордуляк Т. Г. 248, 362, *989*
Борецький І. 98, 100, 868, *954, 960, 1013*
Борис, давньоруський князь, святий 295, 296, 557, *960, 1082, 1083*
Борис І, болгарський цар 723, *1120*
Борис Годунов 633, *1101*
Борковський (Дунін-Борковський) Л. 367, 562, *1034, 1086*
Борковський О. М. 584, 598—600, *1093*
Боровиковський Л. І. 285, 286, 870, *1009*
Борогаз (Тан) В. Г. 706, *1117*
Бородаєвський С. (Соколов Н.) 669, 670, *1109*
Бородай О. 567, 581, *1088*
Ботвінський А. 73
Бохенська Є. І. 267, *1002*
Боян 301, 302, 413, *955, 1013, 1054*
Браїловський (Брайловський) С. М. 623, *1096, 1097*
Брандес Г. 21, 34, 233—235, *925, 936, 980, 981*
Брандт В. 660
Браніцький Ф.-К. 480, 500, 513, 516, *1072*
Браніцькі 35, *937*
Браун Е.- Г. 70, *950*
Браччоліні П. *977*
Бригіта, свята 657, *1107*
Брікнер (Брюкнер) А. 84, 255—257, 308, 406—415, 555, 624, 785, 786, 789—791, 797, 798, *955, 1051, 1098*
Брікнер О. Г. 84, *955*
Брокгауз Ф. А. 601, *1094*

Брох (Брок) О. 825, *1139*
Брун П. К. 573, *1090*
Брунон із Кверфурґа 890, *1156*
Брусиловський 506
Бубер М. *1056—1058*
Бугель В. 57, *943*
Будзиновський В. Т. 904, 905, *1123, 1159*
Будний С. 624, *1098*
«Будучність» 237, 238, 240—242, *983, 1095*
Бужанський Г. *1086*
«Буковина» 242, 243, 251, *932, 984—986, 990, 992, 1140*
«Буковинские ведомости» 116, *973*
«Буковинська Русь» 251, *992*
Булгарін Ф. В. *995*
Буняк, половецький хан 689, 693, *1114*
Бурачинська Ц. *977*
Бурачинський Д. 73
Бурбони, династія 112, *970, 971*
Буслаєв Ф. І. 11, 12, 254, 402, *928, 929, 993*
Бучинський М. Й. 264, 429, *972, 1000*
Бюргер (Бірґер) 57
Бюрнуф Е. 69, *949*
Бялозор Ю. 848, 851, *1143*

Вагилевич І. М. 180, 261, 262, 353, *976, 997, 1031, 1041, 1162*
Ваза, династія 87
Вайганд Г. 58, 824, *1139*
Вайнгольд К. 118, 119, 129, 133, 134, 136, 137, 142, 144, 152, 158, 162, 165, 185, 204, 206, *974*
Валенрод (Валленрод) К. 26, *936*
Валуєв П. О. 321, *1020, 1086*
Валькімі *951*
Вамбері Г. 70, *951*
Вармінський І. 713—715, *1118, 1119*
Варрава 656, 657, 661, 662, *1106*
Василевич М. 285, 286
Василевський З. 148, 206, *975*
Василенко М. *1013*
Василій II, візантійський імператор 915, *1165*
Василій Великий (Кесарійський) 442, 915, *964, 967, 1066*
Василій Новий, святий 13, *928, 930*
Василович Л. І. 267, 526, 531, *1002*
Васильєв В. П. 630, *1100*
Васильчиков І. І. *1019*
Вахнянин А. (Н.) 910, *1163*
Вацлав з Олеська (Залеський В.-М.) 260, 261, *997, 998*
Величко С. В. 239, 869, *984, 1091*
Величковський І. *1025*
Венгжин М. (Вірний Т.) 616, *983, 1095*
Вергілій Публій Марон 106, *968, 1161*
Вергун Д. М. 712, *1118*
Вересай О. М. *1021*
Веретельник А. 249, *990*
Верещанка (Верещак, Путткамер) М. 30, *937*
Вержбицький (Вербицький) Л. 268, *1002*
Веркович С. 64, 301, *948, 1013*
Верхратський І. Г. 264, 308—310, 356, 892, 911, *1000, 1159*
Веселовський О. М. 11, 13, 403, 574, 630, 673, 674, *927, 928, 1046*
Весоловський Я. *1150*
«Вестник Европы» 574, *1079, 1090, 1095*
«Вестник партии народной свободы» *1109*
Веттінги, династія *1140*
«Вечерниці» 910, *1163*
Вибіцький Ю. 555, *1082*
Виговський І. 86, 94, 97, *957*
Виговські *957*
Вилинський (Вілінський) С. 630, *930*

Винниченко В. К. (Деде) 706—709, 715—719, 726, 871, *1117, 1119*
Вислоух Б. 821, *933, 1139*
Вислоух М. 16, *933*
Виспянський С. 411, 730, *1053*
Витвицький С. 353, *1031*
Вишенський І. 233, 382, 409, 867, 888, 906, *955, 980, 1013, 1066*
Вишневецький Д.-Є. 838, 841, *1141*
Вишневецький М.-С. 845, 848, *1143*
Вишневецькі *1142*
Вишньовський 898, 900
Віґлер І. 680, *1112*
Відукінд 895, *1158*
«Вік» 359—362, 715, 719, 724, 725, *1032, 1033, 1119, 1121*
Вікторов О. Є. 348, *1029, 1048*
Вільде І. *1112*
«Вільна Україна» 697—699, 701—704, 706, 707, 726, *1116, 1117, 1122*
Вінклер Г. 641, 643, *1103*
«Вінок русинам на обжинки» 180, 206, 262, *999*
Вінтерніц 70
Вісберґер 778, 780
Віслоцький В. 265, *999, 1001*
«Вісник Львівського університету» *1030*
Віталій 341, *1026*
Вітек Я. 20
Вітик С. Г. 820, *1138*
Вітовт Кейстутович, Великий князь Литовський 436, *1064*
Віторд (Віторт) Я. 16, 20
«Вітчизна» *1064*
Віхінг 767, *1126*
Владимиров П. В. 444, 572, *1067*
Владимирський-Буданов М. Ф. 572, 573, *1090*
Владислав IV Ваза, польський король 857, *1144*
Вовк Ф. К. 270, 323, 350, 670, *996, 1003, 1021, 1031, 1077, 1108*
Вовчак А. С. *925, 937, 1030*
Вовчок Марко 246, 560, 909, 910, *1018, 1033, 1148*
Водовський 469, 490
Вознесенський А. *1013*
Возняк М. С. 417, 419, 422, 423, 781, 935, 936, 941, 994, 996, *1013, 1017, 1055, 1056, 1058, 1150*
Войташевський Г. 883, *1153, 1154*
Войціцький К.-В. 198, 206, 262, *999*
Волинецький 514, 515
Волович В. 844, 846, *1142*
Володимир Василькович, волинський князь 391, *1043*
Володимир Мономах, київський князь 394, 626, 627, 765, 866, 915, *961, 1044, 1099, 1125*
Володимир Святославич (Великий), київський князь 98, 295, 296, 412, 557, 880, 889, 912, *927, 948, 961, 1054, 1082, 1125, 1153, 1156, 1165*
Володимир Ярославич, галицький князь *1055*
Володковичівна Е. 837, 841
«Воля» *1117*
«Вольное слово» 582, 584, 585, 911, *1093, 1164*
Вольтер (Аруе Ф.-М.) *957, 1110, 1111, 1160*
Воробкевич Г. І. 252, *993*
Воробкевич С. І. *993, 1019*
Вороний М. К. 725, *1121, 1122*
Воронов О. Д. 348, *1030*
Врчевич В. 207, 212
Всеволод Святославич, курський князь 651, *1105*
Всеволод Ярославич *961*
Всеслав 652, 653
Всеслав Ізяславич, полоцький князь 763, *1125*
«Всеукраїнська бібліотека» 875, *1151*
Вуйцік Ф. 821, *1129*
Вяземський П. П. *993*

Габсбурги, династія *1084, 1085, 1098*
Гаванський Г. 295, 296
Гаватович (Гават) Я. 549, *1079*
Гавкін (Haffkine) А. 430
Гавлічек-Боровський К. 68, *948*
«Газета школьна» 682, *1113*
Гайне (Гейне) Г. 367—369, 727, *978, 1034—1036*
Гакет Б. 259, 353, 379, *997*
Гакстгаузен А. фон 685, *1113*
Галайда І. (Макогон Д. Я.) 680, *1112*
Галахов О. Д. 441, *1066*
Галевич О. 116, *977*
Галеві (Алеві) Ж. 71, *951*
«Галицький Сіон» *1113*
Галицько-Волинський літопис 557, 866, *1043, 1082, 1083*
«Галицько-руська матиця» 298, 303, 304, *1012, 1020, 1095*
«Галичанин» 272, 601, *1004, 1019*
«Галичо-руський вісник» 909, *1162*
Галінська Е. 837, 841
Галінський П. 837, 841
Галл Анонім 7, *926*
Галятовський Й. 98, 101, 409, 689, 868, *960, 964, 1114*
Галька Г. М. 264, 266, 315, *999, 1019*
Гамі Е.-Т. 412, *1054*
Гаммерштайн Е.-В. 73, 78, *952*
Ган (Hahn) Й.-Г. 207, 212, 401, *1047*
Гануш І.-Я. 262, *997, 999*
Ганущак 730
Гаральд Суворий, норвезький король 893, *1158*
Гарасимович І. І. 539, *1077*
Гармокрацький 482, 502, 507
Гарнак 71
«Гасло» *1075*
Гаупт Г.-Г.-П. 70, 71, *950, 1103*
Гауптман Г. 554, 583, *1081*
Геґель Г.-В.-Ф. 685
Гедберг Т. 238, *983*
Гедимін (Гедемінас), Великий князь Литовський *936*
Гедо А. (Gaidoz H.) 55, 57—59, 209, *942*
Гекслі Т.-Г. 428, *1060*
Геленіуш (Івановський) Е. 508, 511, 517, 519
Гельбіх К. *1058*
Гельмер 588, 591
Гельферт Й.-А.-Ф. 68, *948*
Гембицький Т. Г. 554, *1081*
Генґіст 895
Гендіґері 234
Геннадій *964*
Генріх Валуа *1098*
Генріх І, німецький цісар *1158*
Георгій Амартол (Гамартол) 449, 762, *1068*
Георгій Синкелл 449, *1068*
Гервінус Г. 372, *1037*
Геродот 395, 397, 398, 401, 402, 890, 891, *1044, 1045, 1047, 1156*
Герцен О. І. 685, 888, *1113*
Герцль Т. *1058*
Гібшман 70
Гізель І. 868, *964, 1147*
Гінтовт Л. 338, *1024*
Гіплер Ф. 790, 792, 794—796
Гіуен-Цинґ 70
Главачек Ф. *1058*
Гладилович Д. 535, *987, 1077*
Глинський Е. 73
Глинський М. 89, 92, *958*
Гліб, давньоруський князь, святий 295, 296, 557, *960, 1082, 1083*
Гліб Святославич, тмутороканський князь *1125*
Глібов Л. І. 567, *1088*
Глібовицька Д. М. 180, 183, *976*
Гловацький В. 73
Гловацький Я. 73
Гнат (Ігнатій) з Любарова 300, *1012*
Гнатюк В. М. 20, 269, 270, 279, 280, 350, 395, 598, 635, 781, *932, 935, 969, 972, 989, 1003, 1031, 1044, 1056, 1062, 1080, 1102, 1156*
Гнатюк М. П. *1154*

Гнатюк О. *1006*
Гнідковський М. 264, 265, *999*
Гніздовський Я. *1143*
Гоголь (Яновський) В. П. 285, 286, 362, 870, 907, *1009*
Гоголь М. В. 108, 383, 603, 689, 690, 693, 870, *1009, 1017, 1040, 1095, 1114*
Годебська 853, 854
Годебський К. 646, *1105*
Гожевський 470, 475, 491, 496
Голембійовський Л. 262, 353, *999*
Головатий А. В. 239, *984*
Головацький І. Ф. 206, *999*
Головацький Я. Ф. 115, 207, 212—215, 261, 262, 264, 266, 285, 286, 292, 315, 320, 353, 356, 560, 575, 603, *972, 977, 995, 997, 999, 1000, 1019, 1091*
Голубєв С. Т. 100, 247, 572, *963, 988*
Голубинський Є. Є. 574, 719—723, *1090, 1119, 1120*
Голуховський (Ґолуховський) А. 79, 367, 609, *952, 1034*
Гольцев В. *1138*
Гомер 111, 407, *926, 970, 1037, 1090*
Гоммель Ф. 70, *950*
Гонсевський (Госевський) Б. 845, 848, 850, 852, *1143*
Гонсевський В.-А. 843, 846, *1142*
Гонт (Гант) А.-С. 770, *1126*
Гонта І. 297, 456, 457, 460, 464—469, 473, 477—480, 482, 486—491, 494, 497—502, 509, 512, 513, 515—519, *1011, 1012, 1019, 1070*
Горазд *1126*
Горацій Квінт Флакк 616, 799, *1095*
Горбаль К. Г.910, *1124, 1163*
Горбачевський А. *1164*
Горинь В. І. *1131*
Горка Л. 102, *965*
Горка С. 715, *1119*
Городецький Й. 621, 622
Горса 895
Горький М. 410, 716, 726, *1052, 1122*
Гославський М. *1008*
Гощинський С. *1008*
Грабар О. 604, 911, *1095*
Грабовський М. *1008*
Грабовський П. А. 59, *944, 992, 1035*
Граб'янка (Грабянка) Г. І. 778, 869, *1091, 1127, 1128*
Грапов Г. *950*
Гребінка Є. П. 285, 286, 870, *908, 992, 1148, 1161*
Грегорі Й.-Ґ. 442, *1066*
Гренфель 770, *1126*
Греч М. І. *995*
Григорій, архиєпископ київський 436
Григорій, протодиякон 436
Григорій XIII, Папа Римський *953, 954*
Григорій Богослов (Назіанзин) 442, 766, 768, *964, 1066, 1068*
Григорій Мних *928*
Григорій Цамблак 436, 866, *1064, 1146*
Григорович В. І. 573, *1090*
Григорович-Барський В. Г. 99, *962*
Гризюк М. 212
Гриневецький І. М. 554, 595, *1081, 1096*
Гриневецький М. В. 621
Грімм Я. і В. 146, 204, 207, 212, 262, 266, 398, 399, *975, 997, 1046*
Грінченко Б. Д. 120, 121, 127, 129, 131, 133, 141, 148, 158, 178, 186, 187, 190, 191, 205, 207, 235—237, 250, 362, 567, 709, 711, 725, 726, 728, *974, 981, 982, 992, 1035, 1088, 1091, 1117, 1121, 1122*
Гроза О. *1008*
«Громада», збірник 682, 683, *1077, 1113*
«Громада», товариство 534, 911, *1005, 1077, 1078*

«Громадська думка» (Київ) 695, 726, *986, 1075, 1115, 1121, 1154*
«Громадська думка» (Львів) *987*
«Громадський вісник» *987*
«Громадський голос» 904, 905, *1078, 1159*
«Громадський друг» 267, 428, 521, 530, 532, *1002, 1074, 1076, 1164*
Громека С. С. 256, 995
Грушевська М. *1006*
Грушевський М. С. 246, 272, 273, 279, 280, 336, 338, 350, 376, 435, 494, 546, 551, 581, 582—584, 587, 589, 591, 595—598, 656, 663, 665—670, 696, 713, 730, 731, 823, 867, 879, 890, 891, 912, *952, 969, 987, 1023, 1024, 1055, 1071, 1080, 1093, 1106, 1108, 1127, 1156, 1157*
Грушевський О. С. *1109*
Грушко (Грушка) Д. 249, *989*
Грюнбаум М. 121, 132, 146, 149, 154, 168, 175, 185—188, 191, 192, 195—197, 200, 207, *974*
Губа В. *968*
Губернатіс А. де 70, *950*
Губчак М. 595, *1093*
Гужицький 20
Гулак М. *983*
Гулак-Артемовський П. П. 285, 286, 560, 565, 870, *1009*
Гунашевич 300
Гуровський А. 29, *936*
Гутген У. фон *1110, 1111*
Гушалевич І. М. 264, 285, 286, 603, 780, *999*
Гюго В.-М. 109, *970*
Гюрезан, половецький хан 627

Ґавч (Гауч) П. 64, *948*
Ґавдерик (Гаудерик) 344, *1028*
Ґарібальді (Гарібальді) Дж. 112, *971*
Ґартенберг 425
Ґвіді (Гвіді) 70, 71
Ґеє де 70
Ґете (Гете) Й.-В. 388, 407, 871, *938, 978*
Ґец (Гетц) Л.-К. 67, 68, 344, 348, *948*
Ґледстон (Гледстон) У.-Е. 109—113, *969, 970*
Ґлоґер (Глогер) С. (З.) 407, *1051*
Ґоллоб 430
Ґольдбаум (Гольдбаум) В. 35, *937*
Ґольдціґер (Гольдцігер) І. 431, *1062*
Ґонет Ш. 20
Ґотліб М. 421
Ґоттінґер (Готтінгер) Й.-Я. 660, *1108*
Ґроцій (Гроцій) Г. де 659, *1107*
Ґудеа (Гудія) 643, *1104*
Ґудзман Р. 531, *1076*
Ґур'єв 517, 519

Давид, іудейський цар 40, 389, 390, 392, 771—773, *974*
Дамаскін, російський полеміст *1097*
Дамов 601
Данец 821
Данило Заточник 403, 451, 866, *1049, 1146*
Данило Мних 766, *1126*
Данило Паломник 308, 454, 557, 866, *965, 1016, 1083*
Данило Романович (Галицький), галицько-волинський князь, 303, *953, 1013, 1014, 1019, 1090, 1099*
Данило, буковинський єпископ *1039*
Данилович С. Т. 539, *1077*
Данкевич Л. Я. 56, *943*
Данте Аліг'єрі 578, 727
Дарвін Ч. *1060, 1110*
Дарій І, перський цар 412, *1045, 1054*
Дарій ІІІ, перський цар 412, *1054*
Даровський (Верига) О. 265, *1001*
Дашкевич М. П. 572, 673, 674, 911, *1090, 1164*

Дашкевич С. *986*
Де Нюссак 57
Дей О. І. *1154*
Дейч Л. Г. 816, *1138*
Деліч Франц *1103*
Деліч Фрідріх 641, *950, 1103*
Деллінґер Й.-Й.-І. 113, *971*
Денисюк І. О. *1031*
Денищак О. 257
Джекобс 58
Джексон 70
«Дзвін» 521, 530, 532, *1074, 1076, 1164*
«Дзвінок» *966, 990*
«Дзвіночок» *1030*
Дзялинський Т.-А. 458, *1070*
Дибовський Б. 363, *1033*
Дилецький М. П. 100, *963*
Димитрій Іванович (Донськой), московський князь 301, *1013, 1025*
Димитрій Ростовський див. Туптало Д. С.
Диноф (Денгоф) С.-Е. 846, 849, *1143*
Дир (Дір) 723, 894, *1121*
Дияковський (Діяківський) Є. 101, *964*
Дідицький Б. А. 315, *995, 1017, 1019, 1035, 1124, 1163*
Дідушицький (Дзедушицький) В. 269, *1003*
Діккенс Ч. 427, *1059*
«Діло» 248, 254, 255, 277, 524, 535—537, 546, 553, 554, 581, 584—588, 596—598, 776, 872, 888, 890, 911, *932, 966, 971, 985—987, 989, 990, 993, 995, 1033, 1055, 1075, 1077, 1079, 1080, 1098, 1123, 1144, 1150, 1151, 1156—1158, 1164*
Дільс 798
Діоклетіан, римський імператор 719, *1119*
Діон Кассій 643, *1103*
Діонісій Галікарнаський 396, *1045*
Дітмар Ювавський 349
Діц Ф. 404, *1049*
Длугош Я. 409, *1052*
Дмитрик М. 636
Дмитрієв М. А. 862, *1115, 1144*
Дмитрій Іванович, російський царевич 633, *1101*
Дніпрова Чайка (Василевська Л. О.) *1122*
«Дністрянка» 911, *1000, 1164*
Дністрянський С. *1079*
Добжицький С. 790, 792, *1129*
Доблгоф (Добльгоф) А. 78, *952*
Добриловський Ю. 383, *1040*
Добровський 839, 842
Добровський Й. 273, 283, 284, 306, 345, 367, *1004*
Добрянський А. *1095*
Добрянський Ф. 436
Довбуш (Довбущук) О. 115, *972*
Довгалевський М. 100, 102, *963*
Довгоносенко (Синельников П.) 285, 286, *1009*
Доленга-Ходаковський З. (Чарноцький А.-З.) 260, *997*
Дольницький А. А. 264, *1000*
Доманицький В. М. 711, *1033, 1118*
Домецький Г. 623, *1096, 1097*
«Домострой» 454, *965, 1069*
Дондуков-Корсаков О. М. 580, 581, *1092*
Донсіє Ж. 56
Дорофієвич Г. *954*
Дорошенко В. *944, 946, 977, 984, 1158*
Дорошенко Д. І. 671, *1109, 1145*
«Досвітні огні», альманах *1121*
Доситей, архимандрит Печерський 436
Драгоманов М. П. (Кузьмичевський) 17, 57, 58, 60, 207, 238—242, 247, 264, 266, 267, 271, 276, 279, 323—326, 334, 335, 338, 383, 402, 523, 527, 532, 534, 535, 538, 541—543, 549—551, 560, 670, 672—674, 681—688, 696, 699, 731, 778—782, 804, 814, 870, 910, 911,

920, *933, 944, 946, 972, 984, 987, 997, 998, 1001, 1021, 1022, 1041, 1046, 1048, 1069, 1074, 1075, 1077, 1078, 1092, 1093, 1113, 1114, 1123, 1127, 1128, 1164*
Дрепер Дж.-В. 544, 803, *1079*
«Дрібна бібліотека» 995, *1116*
«Друг» 552, 911, *933, 1000, 1013, 1059, 1164*
Дружина Оссор'їн 254
«Дружній лихвар» 17, *933*
Дубанович Е. 555
«Дубове листя» 725, *1121*
Дуглас Р.-К. 70, *950*
Думитрашко К. Д. 870, *1149*
Дусяцький-Рудомина К. 855
Дусяцький-Рудомина Т.-К. 833, 836, 840, 854, 856, 857, 859
Дусяцький-Рудомина Я. 854, 855, 857
Дусяцький-Рудомина Я.-К. 853, 856
Дуткевич Я. 73
«Духовная беседа» *1097*
Дюканж Ш. 306, 389, 390, 391, *1014, 1043*
Дюперрон А.-А.-Я. 69, *949*

Евзебій (Євсевій) Кесарійський (Памфіл) 692, 774, *964, 1115*
«Едда» 650, 893, *1105, 1158*
Ежепський Б. 20, *935*
Езоп 55, *942*
Елігій, святий 788, 789
Ельмокадессі 55
Ельстер Е. 369, *1035, 1036*
Енгель Й.-Х. 260, *997*
Енгельс Ф. 684, 685, *983, 1113*
Епіфаній Кіпрський 690, *1115*
Еразм Інгольштадський 216, 221, 222
Еразм Роттердамський (Герхард Герхардс) 799, 800, *1130*
Ерман А. 70, *950*
Естрайхер (Естрейхер) К. 407, *1051*
«Етнографічний збірник» 270, 271, 350, 731, *932, 972, 973, 977, 997, 1001, 1003, 1004*
«Етнографічно-статистичний кружок» 267, *1002*
«Етнологічні матеріяли» 270, 271, *1003*

Євген IV, Папа Римський *1083*
Євфімій Івірський *1165*
Єзов 70
Єлачіч Є. 888
Єлизавета, австрійська імператриця 359, 635, *1031, 1032*
Єлизавета, російська імператриця 294, 442
Єлизавета Ярославна *1158*
Єреміас А. 644, *1104*
Єремія Богумил (Богомил) 384, 628, 629, *947, 1042, 1099*
Єротей, єпископ Тирський 690
Єфименко О. Я. 603, *956, 1095*
Єфименко П. П. *1095*
Єфименко П. С. 185, 187, 189, 199, 200, 208, 229, *976, 1095*
Єфрем Сирин (Сірін) 13, *928, 930*
Єфремов С. О. 571, 862—872, *1057, 1089, 1144—1146*
Єфрон І. А. 601, *1094*
Єфросин, монах *1013*
Єшевський С. В. 292, *1010*

Жданов І. М. 11, 339, 673, 674, *928*
Жданович Л. *958*
Жевуські 35, *937*
Желехівський Є. І. 264, 911, *1000*
Желябов А. І. 810, 812, *1132, 1135*
Женін О. *1058*
Жеромський С. 411, *1016, 1053*
«Живая мысль» 601, *934, 1094*
«Живая старина» *1091*
«Живі струни» 249, *991*
«Живое слово» *934*
«Живописец» *1160*
Житецький П. Г. 247, 323, 340, *988, 1020, 1163*
«Житє і слово» 59, 61, 72, 73, 118, 120, 160, 189, 193, 201,

204, 205, 208, 243, 270, 456, 459, 621, 800, 801, 807, 814, *933, 934, 944, 946, 994, 1001, 1049, 1065, 1069, 1070, 1079, 1094, 1130—1132, 1138*
«Житє» *1059*
«Жіночий альманах» *1006*
«Жовтень» *1159*
Жолкевський С. *1140*
Жук М. П. *1154, 1155*
Жульєн С. 69, *949*
«Журнал министерства народного просвещения» 444, 449, 450, 720, *1030, 1067, 1068*
Журомський 844, 846
Жученко К. В. *1037*

«З потоку життя» 726, *1121, 1122*
Забіла В. М. 285, 286, 870, *1009*
Заборовський Т. 84—86, 91, 93, *955*
Загайко П. *1013*
Загірня (Грінченко) М. М. 250, *992*
Загоровські *1100*
«Задонщина» 301, 302, 454, *1013*
Заєздний З. І. 634, *1101*
Заклинський Б. Р. *1152*
«За красою» *1121*
Залеський Б.-Ю. 307, *1008, 1015*
Залізняк М. І. 296, 456, 457, 460, 462, 465, 469, 475, 477—480, 482, 484, 487, 490, 497, 499, 500, 502, 509, 513, 515, 517, 519, *1011, 1012, 1019, 1070*
Залітач М. *991*
Заньковецька М. К. 576, *1006*
«Записки НТШ» 68, 230, 252, 271, 272, 282, 338, 341, 343, 389, 435, 441, 494, 506, 515, 635, 720, 731, 891, 927, *932, 934, 939, 941, 942, 947, 951, 952, 955, 959, 965—968, 979, 987, 993, 1015, 1023, 1024, 1027, 1029, 1041, 1042, 1044, 1045, 1048, 1050, 1051, 1063—1066, 1068, 1069, 1071, 1073, 1075, 1079, 1081, 1096, 1098—1100, 1102, 1112, 1118—1120, 1124, 1130, 1140*
«Записки Українського наукового товариства в Києві» *988*
«Записки Харківського університету» *1109*
«Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества» 57, *1001, 1021, 1139*
«Запорожская старина» 565, *1008*
Заревич Т. 910, *1163*
Засулич В. І. *1117*
Затиркевич-Карпинська Г. П. 576, *1091*
Зборовський 527
Зборовський С. 89, 92, *958*
Згарський Є. Я. 266, *1001*
Зебжидовський А. *1119*
Зегель 20
Зелінський Л. *999*
«Зеркало» 663, *995, 1108*
Зигмунт І, польський король *958*
Зигмунт III Ваза, польський і шведський король 857, 860, *959, 1141, 1144, 1161*
Зизаній-Тустановський С. 232, *980*
Зиновій Отенський *1101*
Зібрт Ч. 208, 377, *1039*
Зімрок К. 123, 210, *974*
Зіндер Ф. 896
«Златоструй» 40, 102, *939, 965*
«З-над хмар і з долин» 725, *990, 1121*
Зогар 12, *929, 930, 978*
Золя Е. 244, 530, *936, 986, 1076*
«Зоря» 117, 186, 188—192, 201—205, 243, 277, 329, 535, 537, 607, 608, 911, *932, 969, 974, 986, 994, 995, 1000—1003, 1005, 1006, 1015, 1021, 1033, 1035, 1038, 1077, 1079, 1151*
«Зоря галицька» 282, 895, 909, *1007, 1019, 1031*
«Зоря галицька яко альбум» 910, *1019, 1163*
Зося Тизинавзівна 839, 842

Зробек Я. 676, *1112*
Зубрицький Д. І. 261, 283, 290, *984, 995, 1008, 1013*
Зубрицький М. І. 211, 212, 267, 376, *977, 1038*
Зудерман Г. *1058*
Зуйченко І. П. *968*
Зулуські *1024*

Ібсен Г. 583, *1093*
Іван Богослов, євангелист 13, 446, 447, 629, 644, 658, 692, 775, 776, *930, 1043, 1099, 1100, 1115*
Іван IV Грозний, російський цар 454, 577, *1067, 1069, 1101*
Іван VIII Палеолог, візантійський імператор *1083*
Іван (Йоанн) VIII, Папа Римський 349, *1028, 1030*
Іван IX, Папа Римський 349
Іван, екзарх болгарський 865, *1145*
Іван (Йоан) Дамаскин *1165*
Іван (Йоан) Золотоустий (Златоуст) 770, 915, *939, 954, 964, 965, 1068, 1126*
Іван Малала 449, 762, 763, *1068*
Ігор Святославич, новгород-сіверський князь 285, 413, 651, 654, 762, 777, 892, *1054, 1055, 1098, 1105*
«Ізборник Святослава» 340, 913, 914, 920, *1025, 1164, 1165*
«Известия Императорского русского географического общества» *1091*
«Известия Общества археологии, истории и этнографии» 402, *1048*
«Известия Общества любителей изучения Кубанской области» *1087*
«Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук» 39, 40, 338, 405, 435, 440, 623, 719, 720, *938, 939, 1023, 1050, 1063, 1065, 1096, 1119, 1120*
«Ізмарагд» 101, 442, *964, 965, 1066*
Ізяслав-Дмитро Ярославич *960*
Іларіон, митрополит 454, 557, 865, *960, 1069*
Ількевич Г. С. 262, 265, *998*
Ільницький Л. *1021*
Ільницький С. 73
Іоанн Вротопол 618, 619
Іпатіївський (Іпатський) літопис 391, 626, 762, *1043*
Іполит Римський 430, *1062*
Іполит, Папа Римський 690
Іппен С. Л. 875, *1151*
Іреней, єпископ ліонський 692, *1115*
Ісидор (Ізидор), митрополит Київський *1083*
Істрін В. М. 387, 389—391, 393, 394, 441, 444, 445, 449, 450, 452—455, 573, *1042, 1068*
«Історія Русов» 683, 869, *1091, 1148*

Іречек (Йиречек) К.-Й. 795, 798, *1129*

Йосиф II, австрійський цісар 260, 378, 379, 511, 560, *968, 997, 1085*
Йосиф II, Константинопольський патріарх *1083*
Йосиф Флавій 449, 453, 456, 660, *1068*

Кадлубек В. 7, *926*
Казимир, польський король *953*
Кайндль Р.-Ф. 353, 354, 439, 440, *1031, 1065*
Калайдович К. Ф. 212, *977*
«Календар “Просвіти”» 117, *974*
Калиновський М. *958*
Калитовський О. 101, *963, 964*
Каліна А. 20, 794—796, *934*
Калнишевський П. І. 239, *984*
Калужняцький О. І. 273, *1004*
Калясанті Й. *1011*
Камеліс Й. де 908, *1161*
Кампанелла Т. 526
Кампе 369

Кант І. 978
Капельгородський П. Й. 711, *1117*
Капій М. Д. 886, *1155*
Капніст В. В. *969, 1148*
Капусцінський 898, 900
Карабачек Й. 70, *950*
Караджич В. 56, *943*
Каразін В. Н. *1087*
Карамзін М. М. 283, 819, *1008*
Каратаєв І. П. 273, 617, 618, *1004*
Карвовський С. 16
Карл Великий, франкський король 396, 404, *1045, 1158*
Карл XII, шведський король 87, 88, 91, *957*
Карлович Я. 58, 798, *932, 944*
Карманський П. С. 249, 729, *990, 1122*
Каро Я. *1098*
Карпенко-Карий І. К. 250, 362, 576, *991, 992, 1033, 1081*
Карпінський Ф. 36, 37, *938*
Карус Ю.-В. 55, *942*
Каспрович Я. 411, *975, 1053*
Катерина II, російська імператриця 68, 107, 442, 515, *968, 984, 1073, 1148, 1160*
Катон Марк Порцій 455
Каутський К. 237, 703, *983*
Кауцш (Каутш) Е.-Ф. 70, *950*
Качала С. 320, *1020*
Кащук О. 231
Каяфа, первосвященик 445, 659, 660, *1068*
Квітка-Основ'яненко (Квітка) Г. Ф. 257, 285, 286, 360, 362, 560, 566, 702, 870, *992, 1017, 1085*
Квяткевич 506
Кейстут, литовський князь 26, *936*
Келлер 55
Келлерман 431
Керн Г. 70, *950*
Кибальчич М. І. 810, *1132, 1133*
Кибальчич, археолог 273
«Киевлянин» 327, *1021, 1022*
«Киевская старина» 51, 82, 100, 102, 104—106, 183, 208, 211, 247, 250, 291, 342, 373, 506, 571, 572, 600, 689, 697, 728, 911, *941, 952, 963, 967, 968, 971, 988, 989, 991, 992, 1026, 1033, 1037, 1040, 1094, 1100, 1114, 1121, 1149*
«Киевские университетские известия» 395, 571, *1044, 1089*
«Киевский телеграф» 324, 688, *1021*
«Києво-Печерський патерик» 99, 454, 557, 625, 865, *960, 963, 1082, 1099, 1145, 1147*
Київський літопис 557, 866, *1043, 1082, 1152*
Киприян Монах 84, *954*
Кипріян, митрополит Київський 866, *1146*
Кирило (Кирило Філософ, Костянтин Солунський) 11, 12, 289, 299, 304, 344—349, 396, 413, 624, 720—723, 766—768, 785, 865, 915, *926—928, 948, 980, 1014, 1027—1030, 1061, 1120, 1121*
Кирило, єпископ ростовський 12, *929*
Кирило І, митрополит Київський 866, *928, 1146*
Кирило II, митрополит Київський 12, 929
Кирило Єрусалимський 99, *962*
Кирило Костенчський (Катанський) 12, *928, 929*
Кирило Туровський 12, 403, 453, 557, 865, *928, 929, 964, 1145*
«Кирило-Мефодіївське братство» 238, 373, 566, 712, 908—910, *983*
Кирпичников О. І. 11, *928*
Кирчів Б. 277, *1005*
Кирчів Є. *1006*
Кирчів П. *986*
Кишка Л. 295, *1011*
Кізеветтер (Kiesewetter) К. 208, 216, *978*
Кімон (Кюмон) Ф. 430, *1061*
Кінґа (Кунигунда), польська королева 786, 790, *1129*
Кінцель Т. 897, 899, 900
Кір II Великий, перський цар 401, 407, *1047, 1102*

Кірша Данилов (Кирило Данилович) 212, *977*
Клапаред 70
Клар М. *1065*
Клейст (Кляйст) Г. фон 554, *1080, 1081*
Клемертович М. *1017, 1095*
Климент Болгарський (Охридський) 349, *1028, 1030, 1121*
Климент І, Папа Римський 344, 345, 348, 349, 720, *1028, 1029, 1030, 1120*
Климент Словенський 865, *1145*
Климентій Зиновіїв 868, *1148*
Климентій зі Смоленська (Смолятич) 557, 865, *1082*
Климкович К. Г. 910, *1163*
Климовський С. 107, 108, *969*
Клирик Острозький 84, *954, 960, 962*
Клінгер В.-С. П. 395, 397—402, 800, *1044*
Клопшток Ф.-Г. 282, *1007*
Клушин 321
Ключевський В. Й. 254, *993*
Ключенко С. 73
Кляр М. 437
Кміт Ю. 376, 584, *1038, 1039*
Кміта П. 89, 92, *958*
Княгиницький І. 84, 300, *954, 1011, 1013*
Кобилецький І. *1039*
Кобилянська О. Ю. 729, *1121, 1122*
Кобилянський А. 910, *1124*
Кобринська Н. І. 248, 362, *989*
Кобринський М. М., священик 278, *1006*
Кобринський, лікар 781
Кобринський Й. М. 261, 262, *998*
Ковалевський М. В. 540, 542—544, 553, 904, 905, *1078, 1159*
Ковалевський М. М. 544, *1078*
Коваленко Г. А. 249, *989, 1115*
Ковалів С. М. (П’ятка Стефан) 248, 362, *989, 1033*
Коген Г. 431, *1062*
Коженьовський Ю. *1008*
Козанович М. 73
Козарищук В. 115, 116, 212, 214, 215, *973, 977*
Козачинський М. 909, *1162*
Козловський В. 883, *1153*
Козьмян К. 26, 37, *936*
Колесса І. М. 269, 350, *1003*
Колесса О. М. *1003*
Колесса Ф. М. 117, 269, 270, 358, *932, 973, 1003, 1031*
Коллар Я. 712, *1118*
Кологривов 516, 517, 519
«Колокол» 909, *1113, 1162*
Колумб Х. 787, 788, 790
Кольберг О. 56, 120, 197, 198, 201, 202, 204, 205, 208, 265, 266, *943, 997*
Кольбушовський Е. 17
Кольдевай 430, *1061*
Коляда П. *1013*
«Комар» 585, 586, *1093*
Комаров (Комар) М. 210, 573, 871, *1038, 1090, 1150*
Коморовська Ґ. 36
Коморовський 36
Кондаков Н. П. 573, *1090*
Кониський Г. 102, 341, *965, 1026*
Кониський О. Я. 250, 274—276, 310, 311—337, 726, 731, 910, 911, *991, 1005, 1017, 1019, 1021, 1023, 1033, 1121—1123, 1132*
Кониський Я. 312
Конопніцька М. 20, 411, *1053*
Константин Великий 402, *1048*
Конт О. 427, *1060*
Копаніцький О. 73
Коперницький І. 268, *1002*
Копистенський З. 98, 382, 409, 867, 868, *1040, 1147*
Копітар В. 345, 367, *1029*
Коранда 259
Кордуба М. М. 271, *1004*
Кореницький П. М. 870, *1149*
Корзон (Кожон) Т. 407, *1051*
Корибут-Вишневецький М., польський король 836, 838, 840, 841, 857, 860, *1141, 1143*
Коритовський 507, 508
Кормош Т. *991*
Корницький 908

Королевський Ф. (Кревецький І.) 383, *1040, 1164*
Короленко В. Г. 410, *1052*
Корсаков Д. О. 292, *1010*
Корсун О. О. 870, *1149*
Корчинський 491, 495, 499, 500, 503, 507—509, 511
Кос А. М. 531, *1076*
Косач (Обачний) М. П. *1007*
Косач О. П. див. Пчілка Олена
Косач-Кривинюк О. П. *1007*
Косов (Косів) С. 868, *1147*
Косовський 844, 846
Коссак Л.-С. І. 777, 781, *1127*
Коссаковські 36, *937*
Костелецька Б. *1098*
Костецький Г. 468, 471, 489—492, 496, 503, *1071*
Костомаров М. І. (Галка) 60, 84, 237, 239, 246, 264, 285, 286, 315, 316, 319, 326, 362, 560, 566, 575, 687, 866, 870, 908, 909, *945, 954, 982, 983, 987, 1009, 1023, 1090, 1091, 1146, 1148, 1162*
Кострицький 634
Костянтин, болгарський царевич *1107*
Костянтин, великий князь *937*
Костянтин IV Погонат, візантійський імператор *980*
Костянтин IX Мономах, візантійський імператор *943, 1044*
Котляревський І. П. 104—108, 245, 247, 285, 286, 362, 405, 409, 560, 568, 625, 724, 870, 871, 884, 906, 907, *967—969, 988, 992, 1033, 1145, 1155, 1160, 1161*
Котляревський Т. *984*
Котович О. 849, 851, *1143*
Котурницький (Борковський) М. (Кобилянський Е. О.) 527, *1075*
Кохановський Я. 341, *1026*
Коцовська В. *1006*
Коцовський В. М. 14, 15, *932*
Коцюбинський М. М. 710, 725—728, *1035, 1117, 1121, 1122*
«Кошелёк», журнал *1160*
Коялович (Коялович-Віюк) В. 833, 857, 859, *1140*
Кравченко В. 835
Кравченко У. (Шнайдер Ю.) 249, *990*
Кравчинський (Степняк) С. М. 707, *1117*
Крайсберг 425
Красінський З. 234, *981*
Красіцький І. 282, *1007*
Красовський І. 232, *979*
Краттер 379
Краус 78
Краус Ф.-С. 10, 176—178, 185, 187, 196, 198, 203, 206, 208, 211, *926*
Крашевський Ю.-І. 410, *1052*
Крвой 10
Кребс В. 457, 458, 503—505, 509—511, 516, 518, 519, *1070*
Кревза Л. *1040*
Крез, лідійський цар 401, *1047*
Крекотень В. І. *1024*
Кремер А. 141, 149, 150, 154, 158, 186, 188, 197, 201, 202, 208, *975*
Креховецький А. 307, *1015*
Кречетников П. М. 505, 506, 516—519, *1072*
Кречмер 70
Крижанич Ю. 41—45, *939, 940*
Крижанівський Аристарх *1071*
Кримський А. Ю. 210, 247, *987, 988, 1035, 1079, 1121, 1122*
Крип'якевич І. *1150*
Кровіцький М. 624, *1098*
Кропивницький Й. 73
Кропивницький М. Л. 321, 362, 576, *1020, 1092*
Кропоткін П. *1117*
Круковецький Я. 29, *936*
Крумбахер К. 70, 71, *951, 1139*
Круть Софрон (Василевський Ф. О.) 520—522, 531, *1073, 1074*
Крушельницький А. В. 249, 730, *990, 991*
Крушельницький М. 311
Кудринський Ф. А. 728, *1123*
Кузів І. 267, *1002*

Кузьмович 529
Кулаковський Ю. А. 800, *1130*
Куликова 630
Куліш П. О. 42, 45, 60, 84, 102—104, 107, 113, 114, 236, 237, 248, 257, 258, 264, 276, 297, 304, 313, 315, 316, 319, 333—335, 369—372, 560, 687, 725, 727, 772, 870, 871, 908—911, *940, 941, 944, 945, 954, 955, 965—967, 971, 972, 982, 983, 989, 995, 996, 1010, 1014, 1018, 1019, 1035—1037, 1051, 1121, 1126, 1127, 1148, 1162*
Кун Ф.-Ф.-А. 146, 209, *975*
Кунцевич І. *1093*
Купрін О. *1006*
Купчанко Г. І. 265, *996, 997, 1000, 1001*
Куракін О. Б. 107, 108, 907, *968, 1161*
Курбський А. 443, 445, 867, *1067, 1069*
Куропатницький Й. 834
Кутка І. 909
Кухаренко Я. Г. 870, *1149*

Лаврентій, монах *1153*
Лаврівський (Лавровський) Ю. Г. 309, 320, *1017, 1020*
Лавров П. Л. 816, *1138*
Лавровський П. О. 348, 367, *1030*
Лаїк 470, 491
Ламанський В. І. 720—723, *1120*
Ланг А. (Е.) 57, 399, 433, *943, 1046*
Ланге Ф.-А. 531, *1076*
Ландау М. *1111*
Ланцкоронський С. *959*
«Ластівка» 608, *1095*
Ласький Я. (В.) 624, *1098*
Латишев В. В. 719, *1119*
Латур (Лятур) Т. 78, *952*
Лаухерт 55
Леббок Дж. 433, *1063*
Лебединський С. 100
Лебединцев П. Г. 320, *1020*
Лебединцев Ф. Г. 600, *1094*
Лебедова В. (Малицька К. І.) 681, *1113*
Лев XIII, Папа Римський *967*
Леваковський К. 821, *1139*
Леванда (Лобода) І. 108, 906, *969*
Левицький, віце-ректор 470, 491
Левицький Є. 237, 540, 584, 585, *983*
Левицький І. О. 72, 376, *933, 951, 1038, 1039*
Левицький Й. І. 261, 285, 286, *998, 1009*
Левицький К. 583, 587—596, *1093*
Левицький (Левитський) Микола В. 569, *1089*
Левицький Михайло 283, *1007*
Левицький О. М. 732, 910, *1124*
Левицький Орест І. 108, *969, 1051*
Левонович Т. 100
Левченко М. *1021*
Легкий М. З. *925, 926*
Леже (Легер) Л. 430, 570, *1061*
Ленард (Ленарт) 467, 469, 489, 490, 509, 510
Ленау Н. 139, 640, *975*
Леніус І. *1059*
Леонід (Кавелін Л. О.), архімандрит 10, *927*
Леонтович В. *1116*
Лепкий Б. С. 362, 646, 647, 649—655, 677, 729, 863, *1105, 1144*
Лепкий Д. Х. 117, *974*
Лермонтов М. Ю. 105, 886, *968*
Леру 58
Лескін А. 798, *1129*
Лессінг Г.-Е. 282, 596, 672, 673, *1007, 1110, 1111*
«Летопись Историко-филологического общества» 11, 384, 387, *927, 1041, 1042*
Лефебюр (Lefebure E.) 57, 58
Лещинський С. *957*
Лжедмитрій І 632, *1101*
Лжедмитрій ІІ 632, *1101*
Липа І. Л. *1122*
Лисенко М. В. 323, *1006, 1020, 1021*
Литвинович С. 320, 609, *1020*
Лихуди Й. і С. 623, *1097*

Личко І. Д. 706, *1117, 1122*

Лібляйн Ж.-Д.-К. 70, *950*

Лібрехт Ф. 179, 187, 192, 194—197, 202, 209, 377, *976*

Лівій Тіт 397, 659, *1045, 1107*

Лімановський Б. 526, *1075*

Лінденбаум 425

Ліпоман Я. 456, 457, 502—504, 508—510, 513, 515—517, 519, *1070*

«Літературна спадщина» *1106*

«Літературний збірник» 726, *1122*

«Літературно-наукова бібліотека» 671, 889, *1073, 1110, 1155*

«Літературно-науковий вісник» (ЛНВ) 109, 242—244, 246—248, 279, 405, 431, 546, 553, 554, 581, 592—594, 596—598, 601, 602, 728, 729, 765, 776, 875, 886, 889, *949, 969, 970, 981—983, 985, 986, 989, 990, 992, 994—996, 1004—1007, 1014—1016, 1032, 1038, 1044, 1049, 1050, 1059—1062, 1064, 1065, 1067, 1073, 1074, 1078—1080, 1092—1095, 1101, 1102, 1104, 1106, 1108—1112, 1118, 1119, 1126—1128, 1151, 1154, 1164*

Лобисевич О. *969*

Лобода А. М. 673—675, *1112*

Лозинський Б. 367, *1034*

Лозинський Й. І. 261, *998*

Лозинський М. М. 524—530, 532, 534—537, 539, 711, 776, *1075, 1110, 1111*

Лопачевський А. *1000*

Лоншан Л. де 399, *1046*

Лопарьов Х. М. 48—50, 53—55, *941*

Лоріс-Меліков М. Т. *1022*

Лотоцький О. І. 669, *1109*

Лужецька І. *937*

Лука Жидята 865, *1145*

Лука, євангеліст 446, 658, 773, 774, *930, 943, 1043*

Лукаріс К. 83, 84, *953*

Лукашевич П. Я. 235, *981*

Лукашевич Ю. (І.) 342, *1026*

Лукич (Левицький) В. 210, *1164*

Лукомський С. В. 293, *1011*

Лук'янова В. *966*

«Луна» 326, 327, 911, *1021*

Лупул В. *956*

Луцишин О. Б. *926*

Луцький О. М. 437, 676—680, 730, *1065, 1112, 1122*

Лучаківський В. 264, *1000*

Лучицький І. *988*

Любомирський 269

Любомирський Г. 455—460, *1070*

Любомирський Є.-С. 94, *959*

Любомирський С. 514, 515, *1072*

Людкевич С. П. *932*

Люзель 59

Лютер М. *1119*

Лясконоський (Лясконогий) 467, 476, 489, 497

Лясота Е. 558, *1084*

Лятос Я. 84, *954*

Ляхоцький А. М. 536, *1077*

Маврикій, східно-римський імператор 763, 764, *1125*

«Магабгарата» 70, *951*

Магеновський Л. 17

Магницький В. 117, 118, 120, 121, 123, 130—134, 136, 138, 141, 142, 147, 150, 158, 178, 186, 198

Магнушевський 465, 486

Магомет IV, турецький султан *1141*

Магнус Г.-Г. 111, *970*

Маєвський Е. 932

Мазепа І. С. 868, *935, 1148*

Майор Г. 54, *941*

Майор Й. *964, 1165*

Макарій Єгипетський *954*

Макарій, московський митрополит 12, 443, *929, 1067*

Макаровський М. 871, 908, *1150*

Макіавеллі Н. 44, *940*

Маковей О. С. 242—244, 248, 257, 362, 729, 826, 829, 830, 875, 892, *969, 984—986, 989, 994, 995, 1033, 1035, 1140*

Максим Грек *1101*

Максиміліан II, німецький цісар *1098*
Максимович І. 868, *1147*
Максимович М. О. 264, 285, 286, 560, 647, 870, *998, 999, 1013, 1023, 1149*
Макферсон Дж. *1037, 1038*
Малецький А. 20, *935*
Малиновський М. 367, *1034*
Малишевський І. Г. 233, *980*
Малінін В. М. 102, *965*
Малковський 794
Мальчевський А. 36, *938, 1008*
Мамай *1025*
Мангардт В. 196, 209, *976*
Мандичевський Є. П. 249, *990*
Мандичевський І. 588, *1093*
Манжура (Манджура) І. І. 521, *1074*
Манн Т. *978*
Марія Нага *1101*
Марія-Людвіка Гонзаго, польська королева *1144*
Марія-Тереза, німецька імператриця 560, 909, *968, 1085*
Маркевич М. А. 292, 293, 299, *1009*
Марко, євангеліст 446—448, 658, 772, 774, *930, 1043*
Марков О. *1017*
Маркович Д. В. 362, *1033*
Маркович О. В. 209
Маркович С. 521, 522, *1074*
Марковський 467, 469, 470, 489—491
Маркс К. 684, *983, 1113*
Марлітт (Йон Є.) 410, *1053*
Марло К. *978*
Мартович Л. С. 362, *1033*
Масляк В. І. *1035*
Матвій (Матфей, Матей), євангеліст 446, 630, 658, 691, 773—775, *930, 1043, 1115*
Матвій з Косцян 792, 793
«Матеріяли до українсько-руської етнології» 349—351, 731, *987, 997, 1003, 1030, 1031*
Матушевський Ф. П. 725, *1121*
Махал Я. 175, 176, 178, 180, 183, 186, 187, 191, 195, 198, 203, 204, 209, *975*
Махар Й.-С. 437, *1064, 1065*
Махновець Л. *1055*
Мацевич 458, 502
Мацейовський В.-А. 262, 787, 789, 794, 795, *999*
Мацціні (Мадзіні) Дж. 112, *971*
Меандр Протиктор *1157*
Меґальойс 424, 425
Медведєв С. А. 623, *1097, 1098*
Меколей (Маколей) Т.-Б. 109, *970*
Мелетій Пігас 233, *980*
Мелешко І. 869, 906, *1148, 1161*
Мельник Я. І. *1127*
Мен Цзе *949*
Менандр 888
Менгер К. 711, *1118*
Менглі-Гірей, кримський хан 559, *1084*
Мендельсон М. *1058*
Мендельсон С. 532, *1077*
Менцінський В. 833, *1140*
Меншиков О. Д. *1143*
Мережковський Д. С. 410, *1052*
Меркель П.-Й. 657, 662, *1107*
«Мета» 910, *1163*
«Метеорологический вестник» *1091*
Метлинський А. Л. (Могила) 285, 286, 560, 870, 908, *1009, 1161*
Методій (Мефодій) 289, 299, 344—347, 349, 396, 413, 624, 723, 766, 767, 769, 785, 865, *926, 927, 948, 1027—1030, 1061, 1121, 1126*
Мехтільда, свята 657, *1007*
Микола І, Папа Римський *1028*
Микола І, російський імператор 67, 313, 909, *1018*
Микола II, російський імператор *1150*
Микола Мирликійський 308, 436, *1016, 1017, 1064*
Микола Святоша *961*
Милорадович В. П. 689, *1114*

Мирний Панас (Рудченко П. Я.) 278, 362, 560, 725, 728, 910, *1085, 1122*
Митуса, співець 303, 866, *1013, 1014, 1146*
Михаїл V, візантійський імператор *943*
Михайло Клопський 254, *993*
Михальський Ф. 896
Михальчук К. П. 247, 323, *987, 988*
«Мідраші» 12, *929*
«Міжнародна бібліотека» 886, 889, *1154, 1155*
Міклошич Ф. 347, 367, 570, *1029, 1162*
Міколайський 821
Мілетич Л. 798, *1129*
Мілічевич М. 521, *1074*
Міллер В. Ф. 71, 673, *951, 1046*
Міллер О. Ф. 12, *929*
Мілль С. 427, *1060*
Мількович В. 66, 230—233, *948, 979*
Мілюков П. М. *1109*
Мінчакевич Ф. 261, *998*
Міхновський М. І. 800, *1131*
Міцкевич А.-Б. 21—23, 25, 26, 28—30, 33—38, 234, 235, 373, 407, 411, 646, *935—938, 975, 981, 1009, 1016, 1105*
Младанович П. 503, 505
Младанович Я. Р. 467, 469, 473, 489—491, 494, 503, 505, 509, 510, 512, 513, 516, *1070*
Младановичі 458
Мова (Лиманський) В. С. 326, 373, *1021, 1038*
Могила П. С. 10, 98, 100, 247, 323, 386, 572, 868, *927, 961, 963, 988, 1026*
Могильницький А. Л. 560, 909, *1085, 1162*
Могилянський М. М. 669, 670, *1109*
Мойсей да Леона *930*
Мойсей, пророк 482, 629, 659, *1070, 1071*
«Молода муза» *990, 1065, 1081, 1104, 1112, 1123*
«Молода Польща» 411, *1053*
«Молода Україна» 249, *991, 1130, 1131, 1133*
«Молодик» *1021, 1149*
«Молодіж» *990*
«Молот» 521, 530, *1074, 1076, 1164*
Мольєр Ж.-Б. 727, *1136*
Момзен Т. 397, 551, *1045*
Монастирський А. *1031*
Монат Г. 33—39, *937*
Монат Л. 421
Мончаловський О. А. 602, 614, *1017, 1094*
Мор Т. 526
Моравський Ф. 713, *1119*
Моргулевич Й. 458, 502
Морган Т.-Г. 433, *1063*
Мордовець Д. Л. 326, *945, 1018, 1021*
Мороз Д. К. 315, *1019*
Мороз М. О. *925, 944, 946, 978, 985, 994, 1006, 1073, 1102, 1151, 1158*
Морфілл В.-Р. 58, *943*
Москаленко М. Н. *1037*
«Московский врачебный журнал» *1010*
Мост Й. 551, *1080*
Мосх Й. *1165*
Мотилевський 897
Мох Р. І. 285, 286, 909, *1009, 1162*
Мохнацький М. 93, *959*
Мощенський (Мощинський) А. 505, 507, 513—515, *1072*
Мстиславець П. Т. 867, *1146*
Музона 68
Мюллер Ф. *978*

«Набат» 685, *1114*
Навіль 70
Навроцький В. М. 264, 429, 526, 911, *1000*
Навроцький К. 429
Навроцький О. О. 238, 373, *983, 1037, 1038*
Назарій, священик 67
Наливайко Д. 84, *954*

Наливайко С. *954*
Наполеон І 17, 32, 105, 109, 283, 395, *937, 970, 1008, 1065*
Напрстки 269, *1003*
Наришкін 294
«Народ» 542, 543, *986, 1001, 1077, 1078*
«Народна творчість та етнографія» *1102*
«Народний дім» 272, 622, *1004, 1095*
Нарольський А. 536, 537, *1077*
Нарушевич А.-С. 283, *1007, 1008*
Насальський Ю. 249, *991*
Натансон М. *1138*
«Наука» 605, 606, 609, 612, *1094, 1095*
Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) 61, 71, 72, 211, 212, 246—248, 255, 270, 271, 276, 278, 279, 310, 311, 324, 330, 336, 349, 370, 432, 520, 537, 545—553, 598—601, 609, 622, 635, 671, 675, 728, 730, 731, 823, 824, 827, 830, 835, 883, 889, 902, 911, *944, 946, 951, 955, 966, 967, 969, 971—974, 977, 983, 985, 987, 988, 995, 997, 1000, 1003—1005, 1012, 1016, 1017, 1020, 1023, 1030, 1031, 1035, 1036, 1038—1041, 1055, 1060, 1062, 1073, 1075, 1077, 1079, 1080, 1093, 1094, 1100, 1110, 1139, 1154, 1158, 1164*
Науменко В. П. 247, *987, 988, 1037*
Наумович І. Г. 601—609, 612—615, 780, 911, *933, 1076, 1094, 1095*
Нахлік Є. К. *925, 926, 994*
Нахлік О. М. *926*
Невада А. 711
«Неделя» 688, *1114*
«Неділя» 883, 892, 895, *1116, 1150—1153, 1158*
Неживий С. *1011*
Некрасов М. О. *985*
Нелюбович 466, 487, 510
Нерінг В. 798, *1129*
Нерон Тиберій Клавдій 643, 763, *1065, 1103*
Неронович В. 73
Несецький К. 834, *1141*
Нестайко Т. 73
Нестор, літописець 283, 308, 441, 570, 765, 865, 866, *960, 1007, 1008, 1152*
Нечуй-Левицький І. С. 250, 266, 276, 326, 560, 728, 910, *991, 1001, 1006, 1033, 1121, 1122, 1127*
«Нива» 910, *1163*
Никифор, протосинкел 83, 84, *953*
Никон, патріарх *1066*
Никон, чернець *1069*
Никоровичева (Несторовичева) Т. 17, 18, *934*
Нил Синайський 430, *1061*
Нифонт *964*
Нікольський М. К. 435, 436, 441, 443, 444, *1063, 1064, 1066*
Нікорович Г. 267, *1002*
Ніщинський П. І. 573, *1090*
«Нова громада» 697, 708, 710, 711, 726, 727, *1116, 1117*
Новакович С. 798, *1129*
Новаковський П. 820, *1139*
«Нове зеркало» *995, 1108*
Новиков М. І. 906, *1160*
Новикова М. *1153, 1154*
«Новое время» 243, *934, 983, 986*
Новосельський (Марцинковський) А. 157, 158, 176, 185, 187, 193—197, 199, 209, *975*
Номис (Симонов) М. Т. 200, 209, 265, *976, 1018*
Нумерс 506

Обалінський М. 856, 858
Облак В. 784, *1128*
Оболенський 405
Образцов І. Я. 623, *1097*
Обух 465, 486, 509
«Общество истории и древностей российских» 575

«Общество любителей древней русской письменности» 254
Овсянико-Куликовський Д. М. 663, 669, *1108*
Огінський Г.-А. 845, 848, *1143*
Огінський М. 838, 842, *1142*
Огінський Я. 845, 847, *1142*
Огінські *1142*
Огоновський І. М. 267, *1002*
Огоновський О. М. 62, 264, 266, 277, 649, 651, 655, 863, 911, *946, 1105*
Одинець А.-Е. 37, *938*
Ожаровські 36, *938*
Ожешко Е. 411, *1053*
Окольський Ш. 833, *1140*
Окуневський Т. І. 539, 689, *1078, 1114*
Окуневський Я. 521, *1074*
Олег *1121*
Олег Святославич, древлянський князь 880, *1153*
Олег Святославич, київський князь *1013*
Олександр І, російський імператор 108, *968, 1087*
Олександр II, російський імператор 313, 325, 328, 577, 578, 810, *1018, 1021, 1022, 1092, 1132, 1133, 1155*
Олександр III, російський імператор 328, 337, 810, *1022*
Олексій Михайлович, російський цар *1022, 1066, 1084*
Олесницький Є. Г. 254, 255, 588, 590, 591, *994, 995*
Олесь О. (Кандиба О. І.) 872, *1122, 1150*
Ольга, княгиня київська 880, 881, *1153*
Ольгерд, литовський князь *936*
Ольстин Олексич *1055*
Ольшавський Е. 908, *1161*
Опатович С. І. 315, *1018*
Оржеховський Т. 732, *1124*
Оріґен (Оріген) 13, 658, *930*
Оркан В. *1053*
Орлай І. 909, *1161*
Орловська з Добринських 839, 842
Освіцінський А. 115
«Освобождение» 579, *1092*
Осипов М. П. 104—106, 108, 906, *967*
Осиповичева А. 554, *1081*
«Основа» 103, 104, 189, 204, 205, 209, 237, 313, 315, 323, 871, 884, 910, *966, 982, 1018, 1019, 1154*
Оссіан 373, *1037, 1038*
Оссолінський 621
Оссолінський Ю.-М. *956*
Оссолінські 85, 299, 430, 455, 460, 504, 506, 790, *956, 1001, 1041, 1070*
Остапчук Я. 820, *1139*
Остерляй Г. *1051*
Остерман 71, 72, *951*
Острозька А.-А. 84, *953*
Острозька К. *954*
Острозький К.-В. 82—84, 232, 233, 445, 558, 867, *952—955, 980, 1066*
Острозький О. *953*
Острозький Я. 83, *953, 954, 955*
Острозькі 83, *953*
Остряниця Я. *1144*
«Отечественные записки» 544, *995*
Отрок, половецький хан 626, 627
Оттон І Великий, німецький цісар *1050, 1158*
Оттон II, німецький цісар *1050*
Оттон III, німецький цісар *1050*
Оттон IV, німецький цісар *1050*
Охримович В. Ю. 237, 270, *983*

Павлик М. І. 17, 267, 428, 520—554, 601, 905, 911, *933, 944, 1001, 1002, 1041, 1073—1080, 1139, 1159, 1164*
Павло, апостол 447, 448, 645, 775
Павло І, російський імператор 107, *968, 1018*
Павловський О. П. 285, 286, *1008*

Павлюк (Бут) П. М. 339, *1025, 1144*
Павлячек 780
Падура Т. 870, *1008, 1149*
Пазаревич 508
Паздро З. *1102*
Палладій Монах 13, *928, 930*
Паляцький Ф. 712, *1118*
«Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» 57, 61, 211, 348, 630, 690, 731, 763, 764, *946, 987, 1004, 1100, 1125*
«Памятники древней письменности» 48, *941*
Панодор *1068*
Панцежинський К.-Н. 850, 852, *1144*
«Панчатантра» 55, *942, 1045, 1046*
Паньківський К. Ф. 529, 548, *1075*
Папій 691, 692, 693, *1115*
«Парадигма» *1127*
Паранько Р. *925*
Парі Г.-Б.-А. 404, *1049*
Парі П.-А. 404, *1049*
Пармен, апостол 690
«Парохіяльна бібліотека» *991*
Парпура М. Й. *967*
Партеній 436
Партицький О. О. 264, 537, 607, 608, 650, 911, *1000, 1113*
Паскаліс М. *1160*
Пастелій І. 909, *1161*
Пастер Л. 404, *1049*
Пастрнек Ф. 347—349, *1029*
Паулі Ж. 261, *997, 998*
Пахаревський Л. 726, *1122*
Пахомій 436
Пац М.-К. 838, 841, 844, 846, 847, *1141*
Пац М.-С. 849, 851, *1143*
Паци *1142*
Пачовський В. М. 677, 730, *1112, 1150*
Пашук (Пащук) О. 886—889, *1155*
Перген 379
Перетц В. М. 338—342, 387, *1023, 1024, 1148*
Перовська С. Л. *1117*
«Перший вінок» *1006*
Пестер М. 319
«Петербургские ведомости» *995*
Петлюра С. В. *1122*
Петрарка Ф. *1050*
Петренко М. М. 870, 908, *1149*
Петро, апостол 13, 644, 775, *930, 1043, 1104*
Петро Бориславич, київський боярин *1055*
Петро I, російський імператор 293, 308, 441, 559, 868, *957, 962, 969, 1084, 1086, 1098, 1147*
Петро II, російський імператор 846, 848, *1143*
Петро III, російський імператор *968*
Петро, руський митрополит 866, *1146*
Петров М. І. 98—101, 572, 911, *959, 1090, 1164*
Петрушевич А. С. 167, 168, 170—175, 190, 191, 193, 209, 256, 272—274, 280—306, 603, 621, 635, *975, 1007, 1011, 1014, 1102*
Петрушевич І. С. 249, 671, *990, 1110*
Петрушевич С. 261—263, 282, *998*
Пипін О. М. 13, 108, 308, 338, 393, 403, 574, *931, 968, 1016*
Пирогов М. І. 910, *1162*
Писаревський П. С. 870, *1149*
Писаревський С. 870, *1149*
Пілат Р. 793, 794, 796, *1129*
Пілат С. 896
Піллерсдорф 78
Піль Р. 110, *970*
Пінчес 70
Пісід (Пізід) Г. 55, *942*
«Пісня про Роланда» 674, *1049, 1112*
Піснячевський В. 711, *1117*
Піхно Д. І. 327, 361, *1021*
Пішелінський Й. 73
Пішель Р. 70, *950*
Пйотровський 79—81

Платон 888
Плетенецький Є. 98, 868, *960*
Плеханов Г. В. 816, *1138*
Плос Г. 195, 204, 209, *976*
Площанський В. *1017*
Побєдоносцев К. П. 68, *948*
«Повість временних літ» (Початковий літопис) 454, 626, 762—765, 866, 879, 893, *960, 1001, 1007, 1008, 1029, 1040, 1043, 1069, 1082, 1099, 1124, 1152, 1153*
Погодін М. П. 263, *995*
Подолинський М. 536, *972, 1077*
Познанський Б. С. 728, *1122*
Покальчук В. *1154*
Полевой М. О. 441, *1066*
Полівка Ї. 350, 798, *1031*
Полікарп, монах 865, *1145*
Полоцький С. 868, *1147*
Полуботок П. Л. 239, *966, 984*
Полунін О. І. 292, *1010*
Поль 261, *996*
Поль В. 261, 353, 356, *998, 1031*
Поль О. М. 569, 1088
«Полярная звезда» *1113*
Помяловський М. Г. 529, *1075, 1076*
Пономарьов О. І. 252—254, *993*
Понтій Пилат (Пілат) 101, 445, 446, 657—659, 661, 662, 773, *964, 1106, 1107*
Понятенко П. Д. 699, *1116*
Попель 611, 612
Попель І. Й. 116, *973*
Попов А. М. 57, 766—769, *1013, 1126*
Попов В. В. 402, 403, *1048*
Попович В. 909, *1161*
Попруженко М. Г. 41, 42, *939*
Порфир'єв І. Я. 13, 441, *931*
Порш М. *1122*
«Поступ», товариство 540, *1078*
Потанін Г. М. 396, 397, *1045*
Потапенко В. А. 410, *1052*
Потапенко Г. М. 410, *1052*
Потебня А. О. 331, 332, *1022*
Потебня О. О. 367, 565, 567, 870, *1022, 1034*
Потії *1142*
Потій І. 231, 233, 867, *979, 1051*
Потій Л. 838, 842, 846, 849, *1142*
Потканський К. 7, 10, *926*
Потоцький (Каньовський) 27, *938*
Потоцький 609
Потоцький М. 94, *959*
Потоцький С.-Р. *958, 959*
Потоцький Ф.-С. 505—507, 512, 516, *1011, 1072*
Потоцький Щ. 36
Потоцькі 35, *937, 938*
«Правда» 114, 325, 335, 428, 521, 529, 682, 702, 910, 911, *966, 972, 982, 996, 1001, 1005, 1031, 1074—1077, 1156*
«Правнича часопись» *1093*
Прайшен Е. 445—447, 770, 772, 776, *1067*
«Прапор» 249, *991*
Претич 881, 882, *1153*
Прижов І. Г. 292, 293, *1010*
Прокопій Кесарійський 891, *1157*
Прокопович Ф. 99, 341, 559, 868, *962*
Прокопчиць Є. 73
«Пролом» *999*
«Просвіта» 273, 308, 330, 528, 588, 607, 608, 910, *972, 974, 1000, 1003, 1017, 1020, 1030, 1093, 1163*
Прохасько Ю. Б. *926, 1099*
Прус Б. 411, *1053*
Прус-Сохаржевський С. 519
Пселл М. 55, *943*
Пташицький С. Л. 405, 431, *1050*
Пуатьє, граф *1048*
Пугачов О. І. 686, *1114*
Пузина К. 870, *1148*
Пузина, князь 909
Пулавський (Пуласький) Ю. 514, 517, *1072*
Пульхерій де Шартр 770
Пулюй І. П. 304, 372, 772, *966, 1014, 1037, 1126, 1127*
«Пустомеля», журнал *1160*
Пушик С. *1055*

Пушкін О. С. 37, 105, 871, *938, 967, 1009*
Пчілка Олена (Косач О. П.) 278, *1006, 1115, 1159*
Пшесмицький З. (Міріам) *1053*
Пшибишевський С. 372, *991, 1037, 1053*

Равіта (Гавронський) Ф. 20, 506, 517, 518, *935*
Равлюк В. 185
Рагоза (Рогоза) М. 233, *980*
«Рада», альманах 911, *1150, 1154, 1164*
«Рада», газета 776, 863, *986, 992, 1021, 1075, 1115, 1117, 1145, 1159*
Радзивіл М.-К. 838, 841, 844, 847, *1141*
Радзивілли (Радивили) 715, *1119*
Радивиловський А. 102, *965*
Радищев О. М. 906, *1160*
Радлов В. В. 70, *950*
Радченко К. Ф. 628—630, *1099, 1100*
Разін С. Т. 686, *1114*
Разумовський Д. В. 100, *963*
Ракоці Дьєрдь I *957*
Ракоці Дьєрдь II 88, 91, *957, 958*
Ракушка-Романовський Р. О. *1052*
Ральстон В. 910, *1163*
«Рамаяна» 70, *950*
Рамбо А.-Н. 69, 910, *949*
Рачинський Е. 456—458, 486, 487, 497, 502—504, 508, 510, *1070*
Ребенщукова Т. 532—534
Рева (Рев) І. М. 503, 504, 509, *1070*
Ревакович Т. І. 264, *1000*
Рей М. 54, 55, 714, *942, 1118*
Реймонт В. 411, *1053*
Ренан Ж.-Е. 69, 669, *949*
Рендиґевич 393
«Речь» *1109*
Решетар М. 798, *1130*
Рєпнін М. В. 506, *1072*
Рєпнін-Волконський М. Г. 108, 683, *969*
Ржевуський Г. 555, *1082*
Ржегорж Ф. 16, 129, 269, *933*
Рибаков Б. *1047, 1055*
Рилєєв К. Ф. *1148*
Рилло М. 617, *1039, 1096*
Рильський М. Т. *1122*
Рильський Т. 728, 910, *1122, 1163*
Римша А. 84, *954*
Рігельман О. І. 293, 869, *1010*
«Рідна справа» *1117*
«Рідний край» 694, *1115, 1144*
Рій 70
Рілієр К. де 555, *1081*
Ріхтер 534
Рогатинець Ю. 232, 409, 633, 867, *980, 1013*
Родоць (Бернацький) М. 530, *1076*
Розадо Дж. 660
Розанда (Роксана) Лупулівна 86, *956*
Розвадовський Я. *1102*
Роздольська О. *1006*
Роздольський О. І. 15, 269, 350, *932*
Розуміловський Г. 898, *1158*
Ролле А.-Ю. 86, *956*
Роман Мстиславич, галицько-волинський князь 626, 866, *1099, 1146*
Романов Є. Р. 210, 229, 393, *979, 1043*
Романчук Ю. С. 280, *987, 1007, 1132, 1150*
Ромодановський Г. *1128*
Роні Л. 69, *949*
Ронсар П. де 55, 56, *943*
Ростислав Володимирович 762, *1125*
Ростиславичі, князівська династія 394, *1044*
Ротач П. *1154*
Рошкевич М. М. *994*
Рошкевич О. М. 267, 268, *1002*
Рошкевич Я. 73
Рубан В. 293, *1010*
Руданський С. В. 210, 560, 910, *1085*
Рудиковський О. П. 870, *1149*

Рудницький Д. 338, *1024*
Рудольф II, австрійський імператор 558, *1084*
Рудоміна А. 833, 856, 857, 859, *1140*
Рудоміна Л. 833
Рудоміна Мартин 833
Рудоміна Матвій 833
Рудоміна П. 833, 855
Рудоміна Я. 833, *1140*
Рудоміна-Дусяцький П. 834
Рудоміни (Дусяцькі) 833, 834, 836, 855—859
Рудченко І. Я. (Білик І.) *1021*
Румянцев М. П. *1048*
«Русалка» 910, *1163*
«Русалка Дністрова» 827, *997, 1085*
«Руский Сіон» 682, *1113*
«Руслан» 778, *971, 990, 1128*
Русов (Русів) О. О. 323, 663, 670, *1021, 1108*
Русова (Ліндфорс) С. Ф. 671, *1110*
«Русская беседа» *1094*
«Русская правда» *1000*
«Русское слово» 871, *1150*
«Русь» *1163*
«Руська бесіда» (Львів) 523, 528, 554, 663, 874, *994, 1017, 1030, 1033, 1075, 1080, 1081, 1093, 1151*
«Руська бесіда» (Чернівці) 251, 309, 310
«Руська історична бібліотека» 232, *966, 979*
«Руська трійця» *932, 972, 976, 998, 1009, 1085, 1162*
«Руський дневник» 909, *1162*
«Русько-українська бібліотека» 428, 995, 1016, 1060
Рутко 726
Рутський В. *1036*
Рюрик 894, *1121*
Рюриковичі *953, 1043*

Сабат 115, 267
Саблер В. К. 68, *948*
Савицький І. 680, *1112*
Сагайдачний П. *1101, 1140*
Садовський М. К. 576, *1006, 1092*
Сайтаферн 64
Сакович К. 633, 868, *1101*
Саксаганський П. К. 576, *1006*
Саксон Граматик 895, *1158*
Саламон Щ. 264, *999*
Салтиков-Щедрін М. Є. 581
Сальманассар II, ассирійський цар 430, *1061*
Самійленко В. 727, *1121*
Самовидець 409, 778, 869, *1011, 1051, 1091, 1128*
Самозванці 632
Самойлович І. С. *1127*
Самуель А. 713, 715, *1118*
Сангушки *953*
Сангушко Е. *1132*
Сапега Б. 839, 842, 845, 848, *1142*
Сапега К.-Я. 844, 845, 847, 848, *1142*
Сапега М. *1142*
Сапега О. 849, 851, *1143*
Сапега П.-Я. 837, 840, 843, 844, 846, 847, *1141, 1142*
Сапега Я. 845, 846, 848, *1143*
Сапеги *1142*
Саргон I, аккадський володар 643, *1103*
Сарна В. 20
Сасаніди, династія *931*
Сасі С. де 69, 399, *949, 1046*
Сафо *1009*
Сахаров І. П. 617, *1096*
«Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» 62, 340, *946, 947, 1048*
«Сборник Харьковского историко-филологического общества» *1087*
Свентек Я. 119—122, 129, 131—136, 205, 210, 270, *974*
Светоній Транквілл Гай 643, *1103*
Свєнціцький (Святитський) І. С. 601, *1094*
Свєнціцький П. 526, *1075*
Свидницький А. П. 306, 910, *1014, 1015, 1023, 1121, 1164*
Свистун П. І. 272, 273, *1004*

Свідзінський П. І. 295, *1011*
«Світ» (1881—1882) 188, 210, 267, 681, 911, *976, 1074*
«Світ» (1906—1907) 729, *1123*
«Світ» (XX ст.) *935*
«Свѣть мысли» *1094*
Свйонтковські (Святловські) Я., С. і Й. 781, *1128*
«Свобода» *987*
«Свобода і право» *988*
Святополк, великоморавський князь 767, *1126*
Святополк Окаяний, київський князь 765, *1083, 1125*
Святополк-Мирський П. Д. 579, *1092*
Святополк-Михайло Ізяславич *961*
Святослав Всеволодович, київський князь 650, *1105*
Святослав Ігоревич, київський князь 301, 879—882, *1013, 1152, 1153*
Святослав Ярославич, київський князь 762, *1025, 1125, 1165*
«Северная пчела» 256, *995*
Секлюціян Я. 713—715, *1118*
Сембратович Й. 359, *1032*
Сембратович Р. 237, 671, 711—713, *983, 1109, 1118*
Сембратович С. 359, 617, *1032, 1096, 1113, 1132*
Сембратовичі 617
Семенський Л. 262, *999*
Семйовський 292
Сенкевич Г. 85, 406, 407, 411, *955, 1051, 1053*
Сеньобос Ш. 109, *969*
Серапіон Владимирський 453, 866, *1069*
Сергій Радонезький *1066*
Сєвінський А. 17
Сєрошевський В. 706, *1116*
Сиваченко М. Є. *1154*
Сигизмунд II Август, польський король *1098*
Сикст V, Папа Римський 365, *1034*
Сильвестр, ігумен *1152*
Сильвестр, протопоп *1069*
Симеон, болгарський цар 39, 40, 301, 913, *930, 938, 939, 965, 1013, 1028, 1120*
Симон бен Йохай *930*
Симон, єпископ суздальський і владимирський 865, *1145*
Симоновський П. І. 293, *1010*
Синеус 894
«Сільська бібліотека» *1018*
Сіцінський Є. Й. 573, *1090*
«Січ» 681, *972, 1078*
«Січові вісті» *1078*
Скарга П. 82, 99, 101, 792, *953, 954, 962*
Скаррон П. 906, *1161*
«Складка» *1149*
Сковорода Г. С. 108, 869, 906, *1123*
Скорина Ф. 558, 867, *1067, 1084*
Скоропадський П. 988, *1109*
Скотарська літопись 908
Скотт В. 283, *1008*
Славинецький Є. 443, 868, *1067*
Славинський М. А. 663, 669, *1035, 1108*
«Славянская заря» *1163*
«Славянский век» *1118*
Словацький Ю. 21, 29, 34, 37, 234, 411, 555, *935, 936, 975*
«Слово» 310, 315, 316, 528, 605, 612, 732, 910, *999, 1015, 1017, 1019, 1124, 1163*
«Слово о полку Ігоревім» 282, 301—304, 308, 340, 366, 443, 452, 454, 557, 625, 646—655, 762, 777, 866, 892, *932, 998, 1001, 1013, 1054, 1099, 1104, 1105*
Служка (Слушка) Ю.-Б. 845, 847, *1142*
Слуцький В. *1132*
Смаль-Стоцький С. О. 251, 252, *992*
Сменцовський М. М. 623, *1097*
Смеречанський 495, 503
Смотрицький Г. 84, 100, 867, *952, 953, 1066*
Смотрицький М. Г. 339, 341, 382, 867, *954, 1025, 1147*

Смуток П. (Стебницький П. Я.) 699, 726, *1116*
«Сніп», альманах *1149*
«Сніп», журнал *1157*
Собєкол 476, 497
Соболевський О. І. 247, 340, 440—445, 574, 798, *988, 1065*
Соботка П. 188—190, 193, 203, 204, 210, *976*
Содомора А. *925—926*
Созанський А. 526
Созомен 920—922
Созонович І. П. 673, 674, *1112*
Соколов М. І. 384, 387, 628, *1041, 1042*
Соловйов С. М. 42, 292, *940, 1009, 1010*
Соломон, давньоєврейський цар 39, 128, 630, 773, *974*
Сомко Г. *956*
Соммаруга 78
Сопіков В. С. 617, *1096*
Сорочинський К. 490, 493, 494, 496, 497, 508
Софокл *1090*
Софоній, монах *1013*
Софроній Єрусалимський 690, 691, 693, *1115*
Сочинська 470, 491
Спасович В. Д. 308, 407, 432, *968, 1016*
Спенсер Г. 427, 428, 660, *1059, 1060*
Сперанський М. Н. 387, 389, 390, 394, 569, *1042, 1088*
Срезневський І. І. 285, 286, 402, 435, 565, 574, 870, *969, 1008, 1023*
Срібний О. *1132*
Сроковський К. 249, *989*
Стадник 887, 888
Стажинський 473, 494
Станіслав-Август (Понятовський), польський король 505, 514, *937, 938, 1008, 1051, 1072*
Станьків (Станкевич) М. 15
Стапінський Я. 821, *1139*
«Стара Україна» *1164*
Старицька-Черняхівська Л. М. 278, *1006*
Старицький М. П. 250, 278, 323, 362, 560, 576, 886, 910, 911, *992, 1006, 1035, 1081, 1092, 1122, 1150, 1155, 1163, 1164*
Стаські 36
Стафф Л. 680, *1112*
Стебельський 84
Стеблін-Каменський С. П. 105, *968*
Стемпковський 296
Стефан Баторій, польський король 833, *958, 1098, 1140*
Стефан IV, Папа Римський *1030*
Стефан V, Папа Римський 349, *1030*
Стефаник В. С. 237, 248, 249, 362, 728, *990*
Стефанович О. С. 264, 732, 742, *1000*
Стефанович Я. В. 816, *991, 1138*
Стеценко (Нордега) М. 362, *1033*
Стешенко І. М. 104—108, *967, 968*
Стифій Й. *991*
Стороженко О. П. 292, 910, *1010, 1162*
Стояловський С. 243, *986*
«Странник» *993*
Строєв П. М. *980*
Стронін О. І. 910, *1163*
Струве П. Б. 579, *1092, 1109*
Струсевич М. 255, *995*
Студинський К. Й. 84, 429, 902, *955, 1013*
Ступницький І. *998*
Стшелецький А. 17, *933*
Стшиґовський Й. 70, 71, *951*
Суворін О. *986*
Сулима І. М. 339, *1024, 1025*
Сулима М. М. *1024*
Сумцов М. Ф. 191, 193, 201, 210, 361, 383, 566, 689, 765, 769, 869, *976, 1040, 1114*
Супінський Й. 366, *1034*
Суразький (Острозький) В. 84, 867, *954*
Суфчинський 853, 854

«Сучасність» *1058*
Суйкевич К. 320, *1020*
«Сын Отечества» *1066*

Танчаковський Я. 677
Таркович Г. 909, *1162*
Тарнавський 780
Тарновський В. В. 568, *1088*
Тарновський С. 407, *1051*
Таціт Публій Корнелій 397, *1045*
Тейлор (Тайлор) Е. 187, 210, 399, 433, *976, 1046*
Текелій *984*
Телішевський К. *1132*
Теодосій Печерський (Скитський) 67, 300, 403, 454, 865, *960, 965, 1013*
Теофіл Орфолог *1147*
Теофілакт, охридський архієпископ 349, 658, 659, *1030, 1107*
Теплий І. М. *926*
Терлецький В. 307, *1015*
Терлецький К. С. 233, *980*
Терлецький О. С. 267, 428, 527, 528, 531, 535, *1001, 1075*
Тесленко А. Ю. 726, *1122*
Тетеря П. *957*
Тетмаєр К. 411, *1053*
Тилик 471, 492, 507
Тимотей II, царгородський патріарх *1011*
Тимофій, галицький книжник *1055*
Тихович М. 73
Тиховський Ю. 892, *1157*
Тихолоз Б. С. 925, *980*
Тихолоз Н. Б. *926, 1046, 1057*
Тихонравов М. С. 13, 39, 377, 402, 573, *931*
Тишинський А. *1008*
Тіберій, римський імператор 101, 662, *964*
Тігерман І. 420, 421, *1059*
Тіле 70
Тірідат 643
Ткачов П. М. 685, *1114*
Тобілевичі 577
Тодчук Н. Є. *926*
Толстой, граф 617
Толстой Л. М. 598—600, *985, 1133*
Толстой О. К. *1077*
Тома (Хома), апостол 393, 644, *1043, 1104*
Тома Кемпійський *1015*
Томара М. 669, *1109*
Томашівський С. Ф. 299, 546, 781, *1012, 1150*
Томич 70
Тополя (Тополинський) К. 870, *1149*
Торбацький М. *1039*
Торонський О. 264, *999*
Транквіліон-Ставровецький К. 340, 409, 868, *1025*
Тредіаковський В. К. 340, *1026*
Трефорт 66
Трещаківський Л. 611, *1095*
Трильовський К. 540, *1078*
Тросколанський 713, *1119*
Труба І. 726, *1122*
Трувор 894
«Труды Киевской духовной академии» 101, 572, *1089*
«Трутень» *1160*
Труш І. І. 237, *983*
Туган-Барановський М. І. 669, *1109*
Туптало Д. С. (Димитрій Ростовський) 99, 101, 443, 868, 909, *930, 962, 1067, 1097, 1148, 1160*
Турбацький Л. *985, 986*
Тургенєв І. С. 727
Турчинський Ю. 142, 157, 178, 179, 183, 184, 186, 191, 192, 196, 204, 210, *975*
Тучапський 458, 488, 508, 509, 511
Тюро-Жанден Ф. 71, *951*
Тютчев М. *1138*

Уайт А.-Д. 671, *1110*
Уваров О. С. *927, 1076*
Уваров С. С. 10, 673, *927, 1076*
Уварова (Щербатова) П. С. 575, *1091*

Удзеля С. 119, 121, 124, 211, 270, 974
«Україна» *952, 988, 1114*
Українка Леся (Косач-Квітка Л. М.) 248, 704—706, 710, 711, 727, 801, 813, 816, 903, *1006, 1035, 1116, 1117, 1121, 1122, 1130, 1131, 1133, 1159*
«Украинская жизнь» *1121*
«Украинский вестник» 663—671, 728, *1108, 1109*
«Українська думка» *987*
«Українське літературознавство» *937, 996*
«Український вісник» *987*
«Український учитель» 861, *1144*
«Українсько-руська видавнича спілка» 248, 367, 370—372, 374, 375, 522, 671, 681, 719, 728, 889, 890, *989, 1034—1036, 1056, 1110, 1113, 1119, 1127, 1130, 1145, 1146, 1156*
Уласенко П. 477, 478, 481, 497, 498, 501, *1071*
Улашин Г. 797, 798, *1129*
Ульфіла (Вульфіла) 304, *1014*
Ульянов Г. К. 70, *950*
Унгварський рукопис 908
Ундольський В. М. 403, 617, *1048*
«Універсальна бібліотека» 886, 887, 889, *1155*
Урановичі 302
Устиянович К. М. *933*
Устиянович М. Л. 15, 285, 286, 560, 603, 909, *932, 1162*
Устрялов М. Г. 292, *1010*
«Учитель» 890, 891, *966, 1095, 1157*

Фалімір С. 54, *942*
Фаріні Л.-К. 112, *971*
Федеровський М. 118—127, 134, 137, 139, 140, 145—147, 149, 152, 153, 155, 160, 162—164, 166, 171, 176, 177, 182, 185, 191, 193—200, 202, 204, 205, 211, 270, *974*
Федір І, російський цар *1101*
Федоров (Москвитин) І. 620, 867, *1066, 1096, 1100, 1146*
Федорович В. І. 269, 635, *1003*
Федорович І. *1003*
Федорук О. О. *926*
Федькович О.-Ю. 252, 308—310, 362, 428, 429, 560, 732, 910, *986, 992, 1016, 1019, 1023, 1035, 1060, 1124*
Фельдеш 65
Фельнер 588, 591
Феодосій Косой 631, *1101*
Феофілакт-Сімокатта *1157*
Фер Л. 70, *951*
Ферлеєвич (Ферлієвич) В. І. 251, *992*
Фібіх 644
«Фізіолог» 54, 55, *941*
Філіпзон М. *1062*
«Филологические записки» 567, *1088*
Фінкель Л.-М.-Е. 379, *1039*
Фіоль Ш. 558, 867, *1083, 1084*
Фішер Г.-Л. 378
Флоринський Т. Д. 246, 247, 361, 445, 571, *987*
Фляшка С. (Сміль з Пардубіц) 54, *941*
Фортунатов П. Ф. 798, *950, 1129*
Фотинський О. 630—633, *1100*
Фотій *1028*
Фотій, митрополит київський 866, *1083, 1146*
Франко А. Д. *926*
Франко А. І. *1127*
Франко О. О. *926*
Франко О. Ф. 208, *948*
Франко О. Я. *1076*
Франко П. І. 872, *1150*
Франц-Йосиф, австрійський цісар *1032*
Фрідріх II (Великий), прусський король 378, *1039*
Фрідріх Й. 344, 348, *1028*
Фукідід (Тукідід) 397, *1045*
Фуртвенглер Й.-А.-М. 64, *947*

Халанський М. Г. 674, *1112*
Хамець А. *1132*

Харко 498
Харлампович К. Д. 82, 84, *952*
Харузин (Харузін) О. М. 58, *944*
«Хата» 909, *1018, 1021, 1162*
«Хлопська правда» *1078*
Хлудов О. І. 766, *1126*
Хмельницький Б.-З. М. 84—87, 89—91, 94—97, 515, 558, 909, *935, 945, 955—959, 963, 1022, 1025, 1084, 1091, 1128, 1144, 1147*
Хмельницький Т. Б. 86—88, 91, 95, *956*
Хмельницький Ю. Б. *957*
Ходкевич Я.-К. *953*
Хоїнський (Єске-Хоїнський) Т. 410, *1052*
Хой Ланкі *949*
Хома, осавул 476, 479, 480, 497, 499, 500
Хоткевич Г. М. 362, 566, 567, 727, *1033, 1121, 1122*
Храбр Чорноризець 865, *1014, 1145*
Христофор Філалет (Броневський М., Бронський К.) 84, 867, *954, 962, 1051, 1066, 1146*
«Хроніка НТШ» 255

Цар М. 264, *1000*
Царський І. М. 98, 233, 273, *961, 980*
Цвенгрош Г. *996*
Цеглинський Г. І. 362, *1033*
Цеєг Л. 17
Целевич П. 73
Целевич Ю. А. 115, *972*
Целінський А. 307, *1015*
Ценглевич К. 263, 366, *933, 999*
Цибенко Л. Б. *925, 1121*
Цішевський С.-Б. 270, 433, 434, *1003, 1063*

Чайковський (Чайківський) А. Я. 362, 729, *1033, 1123*
Чайковський М. *1008*
Чарнецький С., гетьман польний коронний 86, 94, 837, 840, *957*
Чарнецький С. М. 554, *1080, 1081*
Чарноцький А.-З. див. Доленга-Ходаковський З.
Чацький Т. 573, *938*
Чацькі 36, *938*
Чепіга З. *984*
Червенський (Червінський) І.-Л. 261, *998*
Череватенко І. *1088*
Черемшина Марко (Семанюк І. Ю.) 249, 362, 728, *1033*
Черепахін О. Й. 536, *1077*
Черкасенко С. Ф. 726, *1122*
«Черниговский листок» 567, *1088*
Чернишев З. Г. 506, *1072*
Чернишевський М. Г. 59, 526, 579, 685, 711, *944*
Чернявський М. Ф. 725—728, *1121, 1122*
Черняхівський О. 367, 368, 1034, *1035*
Чехов А. П. 410, *1052*
Чехович (Чеховіц) М. 624, *1098*
Чжао Чікуель *949*
Чижевський М. 555
Чижевський П. 555
Чикаленко Є. Х. 250, *992, 1116*
Чирський М. 295
«Читальня» 606, 612
Чінґ-Чанґ 70
Чопик Г. З. *925, 926*
«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» 572, 630, *1089, 1100*
«Чтения Императорского общества истории и древностей российских» 42, 292, 342, 505, *928, 940, 1009, 1010, 1072, 1091*
«Чтения московского исторического общества» 98, *959*
Чубинський П. П. 118, 121, 167, 173—176, 179, 180, 183, 185—194, 196—203, 211, 212, 229, 323, 680, 870, 910, *974, 1021, 1091, 1163*
Чужбинський див: Афанасьєв-Чужбинський О. С.
Чулков 293

Шабленко А. Я. 707, *1117*
Шаг-Разурі 55
Шаміссо А. 211
Шамполіон (Шампольйон) Ж.-Ф. 69, *949*
Шанковський П. 73
Шафарик П.-Й. 284, 345, 347, 712, 908, *1008, 1161, 1162*
Шафранський 473, 494, 508—510
Шахматов О. О. 574, *1090*
Шаховськой О. О. *969*
Шашкевич А. 17, 18, *933, 934*
Шашкевич В. М. 910, *1163*
Шашкевич Г. 17, 73, 613, *934*
Шашкевич М. С. 14, 17, 18, 261, 280, 285, 286, 560, *932—934, 997, 1085, 1162*
Шварц Л. 616, *1095*
Швець А. І. *926*
Шевирьов С. П. 441, *928, 1066*
Шевченко Т. Г. 60, 103, 238, 246, 250, 257, 258, 264, 274, 280, 281, 308, 310—313, 315—317, 326, 328, 333, 336, 337, 360, 362, 405, 428, 560, 566, 568, 601, 603, 628, 680, 681—684, 686—688, 696, 711, 727, 731, 732, 826, 871, 872, 907—910, *945, 982, 983, 991, 992, 1017—1021, 1023, 1066, 1077, 1090, 1099, 1113, 1117, 1121, 1123, 1133, 1136, 1144, 1148—1150, 1160, 1161*
Шейль 71
Шекспір В. 22, 248, 369—375, 407, 922, *933, 936, 989, 1036, 1037*
Шеллі П.-Б. 705, *1116*
Шемберко Я. *958*
Шепедій С. 14—16, *931, 932*
Шептицький А. 617, *1038, 1096*
Шептицький Л. *1038*
Шербарт П. 730, *1123*
Шефер Ш. 69
Шефле А. 428, 531, *1060*
Шехович С. *1163*
Шиллер Й.-К.-Ф. 39, 57, 97, 373, *938*
Шило В. 477, 498, *1072*
Шимонович (Шимоновиц) Ш. 795, *1129*
Шишманов І. *944, 946*
Шишманова Л. 58, *944*
«Школа» *1074*
Шлеґель 70
Шлецер А.-Л. 283, *1007*
Шліман Г. 111, *970*
Шляйхер (Шлейхер) А. 367, *1034*
Шляпкін І. О. 623, *1097*
Шмідт В. 70, *951*
Шмідт Е. *1111*
Шодуар С. 455, 456, 458, 460, *1069, 1070*
Шпигоцький О. Г. 285, 286, *1009*
Шрамченко О. *1037*
Штайн 455, 458
Штернбах 421—423
Штола М. 115, 212—215, *972, 977*
Штраус Д.-Ф. *1110*
Штрекель К. 798, *1130*
«Штурм» *1123*
Шуґейда М. 909, *1161*
Шуйські 633
Шуленбург 118, 119, 122, 124, 126, 128—130, 132—134, 138—140, 143, 146—148, 150, 153, 162, 179, 186, 188, 192, 194—197, 200, 204, 205, 210
Шумлянський Й. 621, 868, *1096*
Шурц Г. 437—439, *1065*
Шухевич В. О. 247, 269, 271, 349, 351, 352, 354—359, 596—598, *925, 987, 1030, 1031, 1079*
Шухевич Г. *1006*
Шухевичівна О. 176

Щавінський М. *1039*
Щербаківська 726
Щербань О. *1095*
Щоголів Я. І. 326, *1021*
Щурат В. Г. 249, 791, 895, 898, *991, 1035, 1150*

Юда, апостол 447, 689—693, *1114*

Юзефович М. *1086*
Юліана Лазаревська, свята 253, 254
Юринець В. *1151*
Юринець Е. 872, 873, *1150, 1151*
Юстиніян (Юстініан) Флавій Петрій 763, *1125, 1157*

Яворський (Значко-Яворський) М. 460—462, 481—484, 501, 515, *1070*
Яворський С. 868, *1148*
Яворський Ю. А. 17, 19, 211, 603, 799, 800, *933, 934, 1045, 1130*
Ягайло, Великий князь Литовський 833, *1052, 1140*
Ягич (Ягич) В. 10, 343—348, 367, 573, 720, 783—785, 790, 791, 798, 823, *926, 1027, 1029*
Язиков Д. *1007*
Яків, апостол 644, 645
Яків II, англійський король *970*
Яковлєв В. О. 102, *965*
Ян Вишатич *1013*
Ян з Кошичок *1050*
Ян II Казимир, польський король 95, 837, 840, 844, 846, *957—959, 1085, 1141, 1144*
Ян III Собеський 837, 838, 840—845, 847, 849, 851, *1141, 1142*
Янчук І. А. 208
Яременко П. *1012*
Яричевський С. Г. 729, *1123*
Ярополк Святославич, київський князь 880, *1153*
Яросевич Р. *1078*
Ярослав Мудрий, київський князь 653, 765, *1044, 1105, 1106, 1152*
Ярослав Осмомисл, князь Галицький *1055, 1099*
Ярославна 625, 653, *1055, 1099*
Ясінський Б. *1111*
Ястрембський С. В. 527, 536, *1075*
Яхонтов І. К. 623, *1097*
Яцимирський О. І. 39, 40, *938, 939*
Яцишин М. 181, 183
Яцків М. Ю. 249, 730, *990, 1123*
Яшовський С. 834, *1141*

«Этнографическое обозрение» 57, 191, 193, 202, 204, 208, 270, *943*

«Allgemeine Zeitung» 63, *947*
«Am Urquell» 118—120, 123, 124, 126, 137, 139, 140—144, 147—150, 152, 153, 155—158, 161 162, 179, 180, 185, 202, 206, 211
«Arbeiter Zeitung» 418, *1058*
«Archiv für slavische Philologie» 255, 256, 720, 783—785, 790, 791, 797, 798, *995, 1128, 1129*
«Assyrologische Bibliothek» *950*
«Ateneum» 308, 624, *1015, 1016*
«Augsburger Allgemeine Zeitung» 63

Baring-Gould S. 177, 187, 202, 206, 207
Bartsch K. 188, 206
«Biblioteka Mrówki» 45, *941*
«Biblioteka Warszawska» 786, 790, *1128*
«Bibliotheque universelle et Revue suisse» 430, *1061*
Blémont E. 210
Blonski Ju. 73
Borejsza J. *1086*
«Byzantinische Zeitschrift» 824, *951, 1139*

Carnoy H. 210
«Cosmopolis» 67
«Czytelnia Naukowa» 875
«Ćwiczenia naukowe» 85

«Časopis českého Musea» 262, *998*

«Das Oesterreichische Jahrbuch» 68
«Der Jude» («Еврей») *1056—1058*

«Die Zeit» 33, 234, 235, *935, 937, 980, 981, 1055, 1056, 1102*
«Dziennik Narodowy» 366, *1034*
«Dziennik Polski» 45, 363, 366, *941, 1034*

Engelien-Lahn (Engelien A., Lahn W.) 157—159, 175, 186, 193—195, 198, 200—203, 207

Fesquet P. 57

«Galizien» 262
«Gazeta Narodowa» («Gazeta Narodowa Lwowska») 737, 895, *1124*
«Gazeta Lwowska» 292, *999, 1010, 1015*
«Gesta Romanorum» 406, 409, *919, 1050*
Gould див. Baring-Gould S.
Grässe J. G. T. 204, 207
Grätze 292, 294
Gunkel 644

Hauffen A. 64
«Hebraica» *950*
Heibig F. 204, 207
Herrmann A. 136, 207
Hron K. 64

«Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik» 534, *1077*
«Journal des Savants» 405

Kirchner P. *1056*
Kleinschmidt A. 67
Knoop O. 136, 138, 140—142, 148, 153, 156, 157, 161, 162, 166, 185, 187, 191, 192, 195, 197, 199, 208
Kornak A. 692
«Kraj» 432, *1063*
Krusekopf U. 68
«Kurjer Lwowski» 363, 898, *932, 934, 935, 981, 995, 1053, 1139, 1158*
«Kurjer Warszawski» *938*

Langen A. 233
Leyen 69
«Lud» 16, 20, 270, *926, 932, 935*
Luzel 56
«Lwowianin» 262, *999*

Maury L. F. A. 209
«Melitele» *938*
«Mélusine» 55, 57, 161, 209, *942*
Meyer G. 69
«Monitor» *941*

Niebuhr C. 69
Nestle 69
Neubauer L. 177, 209
«Neue freie Presse» 672, *937, 1110*
«Nowa Reforma» 432, *989, 1063*

Oesterley H. 160, 163, 209
Olaus Magnus 56
«Orędownik» 457, 502, 503, *1070*
«Österreichische Rundschau» *1082, 1121*
«Oxyrhynchos Papyri» 770, *1126*

«Pamiętnik Literacki» 555, *1081*
«Pamiętniki z ośmnastego wieku» 506, 508, 513—515
Pauls I, німецький цісар 65
Perdrizet F. 55
Perger U. 188—190, 193, 201, 203, 209
Piltzówna E. 210
Plongeur S. B. 57
Poske Fr. 210
«Prawo ludu» *1139*
«Przegląd dziejów polskich» 505
«Przegląd Polski» *1051*
«Przewodnik Naukowy i Literacki» *1015*
«Przyjaciel Domowy» 262, 282, *998*
«Przyjaciel ludu» 262, 821, *999, 1139*
«Przyszłość» *936*

Reinsberg-Düringsfeld (Düringsfeld I., Reinsberg-Düringsfeld O.) 210

«Revue Critique» 404, *1049*
«Revue des Bibliothèques» 430
«Revue des traditions populaires» 136, 137, 140—142, 144, 146—148, 150, 152, 155, 158, 160, 175, 179, 187, 191—195, 200, 201, 203, 210
«Revue Historique» 405
Rolland E. 55, 56, 209, *942*
«Romania» 404, *1049*
«Rozmaitości» 262, *999*
«Rozprawy wydziału filologicznego» 800, *1130*
«Ruthenische Revue» 671, 712, *1109*

Schoultz-Adaievsky E. 57
«Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaft» 430, *1060*
«Sławianin» 834, *1141*
«Slovanský Přehled» 395, *1044*
«Słowo Polskie» 432, 737, *1063, 1124*
«Speculum exemplorum» («Великое зерцало») 101, 919, *964, 1165*
Spengel J. W. 210
Stade B. 69
Stolnikowicz-Chełmski P. K. 506
Strnadt J. 69

Teubner B. G. 656, *1106, 1107*
Toeppen M. 157, 158, 162, 163, 179, 183, 185, 189, 191—193, 195—197, 199, 201, 210
«Towarzystwo ludoznawcze» («Народознавче товариство») 16, 20, 270, *926, 932, 934*
«Tradition» 192—198, 210
«Tschernowizer Tageblatt» *1099*
Tuchmann I. 56
Turner 292
«Tydzień literacki» *1076*

«Ukrainische Rundschau» 671, *1109*

«Vorderasiatische Bibliothek» *1104*

Winter E. *1056*
«Wisła» 16, 121, 206, 210, 270, *932, 944*
Wlislocki H. 206, 207
Wünsche A. 69
«Wydawnictwo ludowe» 804

«Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» 148, 208, 268
«Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» 14, 207, *931*
«Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristenthums» 445, 770, *1067*
«Zeitschrift für Staatswissenschaft» 428, *1060*
Zerrener 292
«Zeitschrift für österreichische Volkskunde» 19, *1030*
«Ziewonia» *1001*
Zimmern 643
«Zlatá Praha» 129, 437, *975, 1064*
«Zur Förderung der Wissenschaft des Judenthums» 431
«Życie» *1037*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Першодрук статті І. Франка «Лєкциї ненависти» (Діло. — 1902. — № 213).
2. Перша сторінка автографа «Історії моєї хвороби», писаного рукою Андрія Франка (1908).
3. Перша сторінка автографа статті І. Франка «Із лєктури наших предків XI в.».
4. Першодрук рецензії І. Франка на збірку В. Винниченка «Краса і сила» (Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 38, кн. 4. Рубрика «Новини нашої літератури»).

ЗМІСТ

1896

K. Potkański. Postrzyżyny u słowian i germanów. W Krakowie, nakładem Akademii Umiejętności, 1895. [Рец.] 7

Г. М. Барац. Следы иудейских воззрений в древнерусской письменности. Слово Кирилла-Философа. Одесса, 1894, ст. 52 (відбитка з «Летописи историко-филологического общества при Новороссийском университете», т. IV). [Рец.] 11

Вірші Степана Шепедія 14

«Lud», Орган народознавчого товариства у Львові, Т. II. Вип. 2. [Рец.] 16

[Примітка до публікації:] Із переписки М. П. Драгоманова. Подає М. Павлик. II. Листи М. П. Драгоманова до Юліяна Яворського (1891—1894) 17

Матеріяли і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848 [рр.]. XII. Лист М. Шашкевича до брата Антона 17

Поправки й додатки [до публікації: XII. Лист М. Шашкевича до брата Антона] 18

1897

Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, von Julian Jaworski (Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1896, XII, s. 353—361). [Рец.] 19

Народознавче товариство 20

Поет зради 21

Мої «фальсифікації» 33

А. И. Яцимирский. Мелкие заметки: I. Отречённые молитвы и Коледарник; II. Запись с упоминанием царя болг[арского] Симеона (Известия Отд[еления] русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1897, II, стор. 356—360). [Рец.] 39

М. Г. Попруженко. Несколько замечаний о сочинениях Юрия Крижанича (Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1897, II, стор. 302—319). [Рец.] 41

«Вигнанець» Франко 45
Древнерусские сказания о птицах, сообщение Хрисанфа Лопарёва (Памятники древней письменности, № CXVI), СПб., 1897, ст. XXV + 20. [Рец.] 48
Mélusine, Recueil de mythologie, litterature populaire traditions et usages, fondé par H. Gaidoz et E. Rolland, 1877—1887, dirigé par H. Gaidoz. T. VIII, № 1—8. [Рец.] 55
Сумна відомість 59
Панько Куліш, некролог 60
Зів'яле листя, лірична драма Івана Франка [Анонс] 61
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає Комісія Археографічна Наукового товариства імени Шевченка. Том I. Апокрифи старозавітні, з рукописів українсько-руських зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. У Львові, 1896. [Анонс] .. 61
Притчата за еднорога и нейният български вариант. От Иван Франко в Лвов [Анонс] 62

1898

Beilage zur Allgemeine Zeitung, 1897, 1—226 63
Конгрес орієнталістів 69
Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 рр. 71
К. Харлампович. Острожская православная школа, историко-критический очерк (Киевская старина, 1897, V і VI, стор. 177—207, 303—388). [Рец.] 82
Хмельницький — непризнаний польський патріот 84
Н. И. Петров. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, выпуск II, Москва, 1897, ст. 294 (відбитка з «Чтений» моск[овського] Істор[ичного] товариства). [Рец.] 98
Із переписки П. Куліша з галичанами 1870—[18]71 рр. 102
И. Стешенко. И. П. Котляревский и Осипов и их взаимоотношения (Киевская старина, 1898, июль—август, стор. 1—82). [Рец.] ... 104
И. Стешенко. И. П. Котляревский в свете критики (Киевская старина, 1898, июль—август, стор. 83—151, сентябрь, стор. 267—316, октябрь, стор. 1—32). [Рец.] 106
Уїльям Еверт Ґледстон, його писательська і наукова діяльність 109
[Передмова до публікації:] Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 г. 113
Опришок Мирон Штола 115
Гуцульські примівки 116
Людові вірування на Підгір'ї 117
[Передмова до публікації:] Віршована фацеція про дурного Кузьмину. Записав Михайло Зубрицький 211
Опришок Мирон Штола 212
[Післямова до публікації:] Примівки і заклинання 215

1899

Monumenta confraternitatis Stauropigianae leopoliensis, sumptibus Instituti Stauropigiani edidit dr. Wladimirus Milkowicz. Tomi primi pars II, continens diplomata et epistolas ab anno 1593 ad 1600. Львів, 1898, стор. 497—960 + 4 таблиці подобизн старих дипломів. [Рец.] 230

Georg Brandes. Polen. Einzig autorisierte Übersetzung aus dem Dänischen von Adele Neustädter. Paris, Leipzig, München. Verlag von Albert Langen. 1898. [Рец.] 233

Б. Д. Гринченко. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях, т. III. Песни. Чернигов, 1899. [Рец.] 235

Б. Гринченко. П. А. Кулиш, биографический очерк. Чернигов, 1899. (Приложение к выпуску I-му «Земского сборника» Черниговской губ[ернии] за 1899 г.), сторін 43 великої 8-ки. [Рец.] .. 236

«Будучність, суспільно-політична часопись для українського народу» 237

В справі «Бердяєв contra Маковей» 242

1900

Українсько-руська література і наука в 1899 році 245

«Буковинська Русь» 251

Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. Выпуск четвёртый. «Славяно-русский Пролог». Часть вторая. Январь—апрель, под редакцией проф. А. И. Пономарёва. СПб., 1898, ст. 11. [Рец.] 252

[Полемічна відповідь рецензентові «Украденого щастя», поставленого в Перемишлі] 254

Українсько-руська титулятура 255

[Примітка до публікації:] Маковей О. Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльности 258

Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. 259

1901

«За что старика обидели?» 272

Олександер Яковлевич Кониський. 18 серпня 1836 — 12 грудня 1900 [Некролог] 274

О[тець] Богдар Кирчів [Некролог] 277

Ювілей 25-літньої літературної діяльности О. П. Косачевої 278

О[тець] Антін Петрушевич. Ювілейна сильветка 280

Пісні Анатоля Свидницького 306

Adam Krechowiecki. Bohdan Zaleski o sobie i współczesnych (na podstawie korespondencji). Odczyt wygłoszony dnia 27 lutego 1901

w Krakowie, w sali uniwersyteckiej na dochód Towarzystwa oświaty ludowej, Льв[ів], 1901, стор. 52. [Рец.] 307
«Ateneum» 308
Федькович — концертант і прелегент 308
[Передмова до книжки: Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. Том II. Львів, 1901] 310
Про життя і діяльність Олександра Кониського. 311

1902

В. Н. Перетц. Заметки и материалы для истории песни в России. I—VIII. СПб., 1901, стор. 83 (відбитка з «Известий Отд[еления] р[усского] яз[ыка] Имп[ераторской] ак[адемии] наук», т. VI). [Рец.] 338
Vatroslav Jagič. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, T. XLVII, 1902, стор. 88 + 96). [Рец.] 343
Dějiny slovanských apoštolů Cyrila a Methoda. S rozborem a otiskem hlavných pramenů. Sepsal Dr. František Pastrnek (Spisův poctěných jibilejní cenou král. České společnosti nauk v Praze číslo XIV), Прага, 1902, стор. XI+300. [Рец.] 347
Проф. Володимир Шухевич. Гуцульщина (Матеріяли до українсько-руської етнології. — Matérialux pour l'ethnologie ukraino-ruthéne, publié par la commission ethnographique. T. II, IV, V). Львів, 1899, 1901 і 1902. 80, 318 с., 255 с. [Рец.]. 349
«Вік» (1798—1898). Томи I, II, III. Київ, 1902. [Рец.] 359
Лекції ненависти 362
Передмова [до книжки: Гайне Генріх. Подорож на Гарц / Переклад О. Черняхівського. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1902. — V+88 с.] 367
Шекспірів фонд 369
Передмова [до збірника: Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку] 375
Руське духовенство в боротьбі з народними віруваннями при кінці XVIII в. 377
Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829 380
[Примітка до статті: Джерела «Вія», повісти М. Гоголя (За проф. Сумцовим подав Ф. Королевський)] 383

1903

А. И. Алмазов. Врачевальные молитвы. К материалам и исследованиям по истории рукописного русского требника (Летопись Историко-филологического общества при Имп[ераторском] Новоросс[ийском] университете. VIII. Византийско-славянское отделение, V. Одесса, 1900, стр. 367—514). [Рец.] 384

В. М. Истрин. К вопросу о гадательных псалтырях. По поводу книги М. Сперанского «Гадания по псалтыри», СПб., 1899 (Летопись Историко-филологического общества при Имп[ераторском] Новороссийском университете. IX. стор. 153—202). [Рец.] 387
«Slovanský Přehled» 395
В. П. Клингер. Сказочные мотивы в истории Геродота. («Университетские известия» київські, 1902, XI, ст. 1—109). [Рец.] 395
В. В. Попов. «Азбука о хмѣлѣ» (Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Том XVII. Вып. 5—6. Ст. 349—361. Казань, 1901). [Рец.] 402
[Ґастон-Брюно-Амеде Парі. Некролог] 404
Неначе з «Енеїди» 405
С. Л. Пташицкий. Обзор материала по истории средневековой светской повести в Польше. (Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] академии наук, 1902, I, с. 319—358). [Рец.] 405
A. Brückner. Cywilizacja i język. Wydanie poprawione i powiększone Варшава, 1901. Стор. 154. Aleksander Brückner. Z dziejów języka polskiego. Studia i szkice. Львів, 1903. Стор. 136. [Рец.] 406
Мої знайомі жиди 415

1904

[Герберт Спенсер. Некролог] 427
[Альберт Шефле. Некролог] 428
Із недрукованих поезій Юрія Федьковича 428
Ukrainica в чужих часописах 430
Новознайдені пам'ятки старовини 430
Енциклопедія юдаїстики 431
Із-за з'їзду славістів 431
Stanisław Ciszewski. Ognisko, studium etnologiczne. Краків, 1903, стор. VII+298. [Рец.] 433
Н. К. Никольский. Материалы для истории древнерусской духовной письменности, V—VIII. (Известия Отделения русского языка и словесности Имп[ераторской] академии наук. 1903 г., кн. 2, стор. 52—75). [Рец.] 435
40-ві роковини вродин Я.-С. Махара 437
Dr. Heinrich Schurtz Völkerkunde (Die Erdkunde. Eine Darstellung ihrer Wissensgebiete, ihrer Hilfswissenschaften und der Methode ihres Unterrschtes, herausgegeben von Maximilian Klar, XVI Teil) Липськ і Відень, 1903, стор. XIII+178. [Рец.] 437
Dr. Raimund Friedrich Kaindl. Die Volkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode, mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften. Ein Leitfaden

und Einführung in die Volksforschung (Die Erdkunde u. s. w. XVII Teil). Липськ і Відень, 1903, стор. XI+149. [Рец.] 439

А. И. Соболевский. Несколько мыслей об древней русской литературе (Известия Отд[еления] р[усского] языка и словесности Академии наук, 1903, кн. 2, ст. 138—158. [Рец.] 440

Коли вмер Ісус Христос? 445

В. М. Истрин. Из области древнерусской литературы (Журнал Министерства народного просвещения, 1903, VIII—XI). [Рец.] .. 449

Польська поема про уманську різню 455

1905

[Привітання М. Павликові] 520

Від редакції [Передмова до книжки: Круть Софрон. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905. IV+199 с.] 520

Михайло Павлик. Замість ювілейної сильветки 522

[В справі характеристики д[обродія] Павлика в «Л[ітературно]-н[ауковому] віснику»] 553

[Примітка до публікації:] Степан Чарнецький. Гостина театру «Руської Бесіди» у Львові 554

Pamiętnik Literacki 555

Українська література 1904 року 555

Сухий пень 577

Замість дискусії — цвітки полеміки 581

Двоязичність і дволичність 600

Проби. Поезії Тараса Вірного. Накладом д-ра О. В'-ка. Перемишль, 1905. З печатні Льва Шварца. Ст. 24, 32. [Рец.] 616

Дві вихідні карти 616

С. Браиловский. К литературной деятельности Гавриила Домецкого (Известия Отд[еления] русс[кого] языка и словесности Имп[ераторской] академии наук, 1904 г., кн. 4, с. 17—96). [Рец.] . 623

Aleksander Brükner. Różnowiercy polscy, szkice obyczajowe i literackie. Serja I. Варшава, 1905, ст. III+280. [Рец.] 624

Пісня про євшан-зілля 624

К. Радченко. Этюды по богомильству. К вопросу об отношении апокрифов к богомильству (Изборник Киевский, стор. 29—38). [Рец.] 628

К. Радченко. «Епистолія о недѣлѣ» по Филипопольскому и Белградскому спискам (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVIII, вып. II, стор. 1—21). [Рец.] 630

Ор. Фотинский. Волынский религиозный вольнодумец XVII в. (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVIII, стор. 71—102). [Рец.] 630

Терешко Проклятый. А. Д. Г. Радомысль. Типография З. И. Заездного. 1905, 8°, 32 стор. [Рец.] 634
A. S. Petruszewicz. O pierwszym zawiązku familii u aryjskich narodów, w szczególności u Słowian na podstawie lingwistycznych badań. Lwów. Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego pod zarządem M. Refcia. 1905, 8-ка, стор. 32+2 [Рец.] 635
Галицький селянський страйк у народній пісні 635
Вавилон і Новий Завіт 641

1906

«Słowo o pułku Igora», Przełożył Bohdan Łepki. Kraków. Nakładem autora, 1905 [Рец.] 646
Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes von Michael Hruševśkyj, o. Professor in Lemberg. I. Band. Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates, Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. Kommissionsverlag B. G. Teubner in Leipzig. 1906. Ст. XVIII+754, 8°. Ціна 21 кор. [Рец.] 656
Ісуса чи Варраву? 656
Заява 663
Українська трибуна в Росії. «Украинский вестник», выходит еженедельно под редакцией М. А. Славинского и при ближайшем участии проф. М. С. Грушевского, проф. Д. И. Овсянико-Куликовского и А. А. Русова. С.-Петербург, 1906, №№ 1—10, ст. 1—740. [Рец.] 663
Андрю Діксон Уайт. Розвій поглядів на вселенну. З англійського переклав Іван Петрушевич (Літературно-наукова бібліотека. С. II. Ч. 137—138). Львів, 1906. Накладом «Укр[аїнсько]-руської видавничої спілки». З друкарні Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка. Ст. 160, 16°. Ціна 90 сот. [Рец.]. 671
[Передмова до статті: *Ф. Ш.* Лессінґів «Натан Мудрий»] 672
А. М. Лобода. Русские былины о сватовстве. К., 1904, стор. 293+5, ненум. 8. [Рец.] 673
Причинок до українського віршописання XVIII в. 675
Остап Луцький. З моїх днів. Поезії. Львів, 1905. [Рец.] 676
Іван Галайда. Збірник січових пісень. (Крайцарове видання ім. Тараса Шевченка). Чернівці, 1906. Накладом Івана Савицького. З друкарні І. Віґлера. [Рец.] 680
Переднє слово [до видання: *Драгоманів М.* Шевченко, українофіли й соціялізм. Друге видання з передмовою Івана Франка. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. XI+164 с.] 681

1907

Вій, Шолудивий Буняка і Юда Іскаріотський 689
Огляд української літератури за 1906 рік 693
Le Tsarisme et l'Ukraïne par Romain Sembratovytch, avec préface de Bjørnstjerne Bjørnson. Париж, 1907, велика 8-ка, стор. II+55. [Рец.] ... 711
Ks. Dr. I. Warmiński. Andrzej Samuel i Jan Seklucyan. Познань, 1906, стор. 550. [Рец.] 713
Володимир Винниченко. «Краса і сила». Видавництво «Вік» у Києві, 1906, стор. 411. [Рец.] 715
Е. Голубинский. Херсонские священномученики, память которых 7-го марта (Известия Отделения русского языка, 1907, I, ст. 263—272). [Рец.] 719
Е. Е. Голубинский. По поводу перестроя В. И. Ламанским истории деятельности Константина Философа, первоучителя славянского (Известия Отд[еления] русского языка и словесности Имп[ераторской] Академии наук, 1907, тома XII-го, книжка 2-я, стр. 368—380). [Рец.] 720
Українська література 1904—1906 [рр.] 723

1908

Будятинці 732
Дві замітки до тексту найдавнішої літописі. II. Річка Ситомль біля Києва 762
До історії «Небесного огню» в Єрусалимі 765
Нововіднайдений уривок Євангелія 770
Історія моєї хороби 776

1909

«Archiv für slavische Philologie» і нова зміна в його редакції 783

1910

Ю. А. Яворский. Omne vivum ex ovo. К истории сказаний и поверий о яйце. Киев, 1909. 8°, ст. 1—22. [Рец.] 799
Між своїми. Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р. 800

1911

Щасливий чоловік. Образок із життя білоруського пана з XVII—XVIII в. 832
Нова історія українського письменства. Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Видано за допомогою Миколи Дмитрієва. Видавництво «Український Учитель». С.-Петербург, 1911. 8-а, ст. дві ненум.+ 466 + XVI + 2 ненум. [Рец.] 862
Евген Юринець 872

[Вступне слово до публічних відчитів перед молоддю в залі «Руської Бесіди» 22 листопада 1911 р.] 874
Що мусить знати кождий українець? (Видавництво «Всеукраїнська бібліотека». Ч. 1. Всеукраїнський катехизм. 10 % на рідну українську школу). Вижниця, 1911. З друкарні С. Л. Іппена у Вижниці. 16-ка, ст. 29+3 ненум. [Рец.] 875

1912

Печеніги під Києвом 968 р. (Найстарша українська народна пісня) 879
Заява 883
Postscriptum до поеми 883
Проспект видавництва «Міжнародна бібліотека» 886
Писання Івана Франка. VI. Причинки до історії України-Руси. Часть перша. Накладом автора. Львів, 1912. Ціна 2 кор. Ст. 1—196. [Анонс] 890
Причинки до староруського віршовання 892
Пригода З. Авдиковського дня 1 серпня 1848 року 895
З Наук[ового] товариства ім. Шевченка 902

1913

[Пам'яті Лесі Українки] 903

1916

Перший рік видання «Громадського голосу» 904

ДОДАТКИ

Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віку 906
Із лектури наших предків XI в. 911

Коментарі 923

Пояснення слів 1166

Покажчик імен і назв 1172

Список ілюстрацій 1205

Літературно-художнє видання

Національна академія наук України
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Львівське відділення Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка

ФРАНКО
ІВАН

Том 54
(четвертий додатковий
до Зібрання творів
у п'ятдесяти томах)

Літературознавчі, фольклористичні,
етнографічні та публіцистичні праці
1896—1916

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2010

Художній редактор *Є. І. Муштенко*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректори *Н. А. Дерев'янко, О. В. Лакейчук*
Комп'ютерний набір *О. О. Іщенко, В. Г. Каменькович,*
М. А. Кравченко, І. С. Рябушка
Комп'ютерна верстка *Т. О. Ценцеус*

Підп. до друку 13.09.2010. Формат 84 × 108/32.
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк.
Фіз. друк. арк. 38,0 + 0,188 вкл. на крейд. пап.
Ум. друк. арк. 64,16. Ум. фарбо-відб. 64,47.
Обл.-вид. арк. 71,68. Наклад 2000 прим. Зам. 10—324

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру — серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Видрукувано у ВАТ «Поліграфкнига»
Корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3089 від 23.01.2008
03680, м. Київ, вул. Довженка, 3

Франко, Іван.

Ф83 Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2006—2010.

Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896—1916 / Ред. тому Є. К. Нахлік. — 2010. — 1216 с.

ISBN 966-00-0523-7.

До тому ввійшли літературознавчі, фольклористичні, етнографічні праці (статті, рецензії, передмови, огляди, анонси тощо), які з різних причин, насамперед ідеологічних, не вміщені у п'ятдесятитомному Зібранні творів. Друкуються також окремі публіцистичні праці, які у Франковій творчості мають знаковий характер, а також некрологи на смерть знаних митців. Незакінчені праці І. Франка та його примітки до інших праць або художніх творів вміщено у додатках. Польсько- та німецькомовні праці подаються в перекладі сучасною українською мовою.

ББК 84.4УКР1+83.34УКР1